

2018

REGIONALNO IZDANJE

VOJNO DELO

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

REGIONALNO IZDANJE

INTERDISCIPLINARNI NAUČNO – TEORIJSKI ČASOPIS

VOJNO DELO

3
2018

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

VOJNO DELO

INTERDISCIPLINARNI
NAUČNO-TEORIJSKI ČASOPIS

3/2018 GODINA LXX

UDK 355/359 YU ISSN 0042-8426

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

UNIVERZITET ODBRANE U BEOGRADU

REKTOR

Prof. dr *Mladen* Vuruna, general-major

INSTITUT ZA NAUČNE INFORMACIJE

DIREKTORKA

Prof. dr *Silva Dobrić*

UREDNIK VOJNOG DELA

Milan Tepšić, potpukovnik

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr Mitar Kovač, general-major u penziji, predsednik; van. prof. dr Zoran Kilibarda, zamenik predsednika; general-major prof. dr Mladen Vuruna; prof. dr Jan Marček, pukovnik u penziji; prof. dr Božidar Forca, general-major u penziji; prof. dr Dragan Jovašević; prof. dr Dragan R. Simić; prof. dr Zoran Dragišić; van. prof. dr Tanja Miščević; van. prof. dr Jovanka Šaranović; van. prof. dr Vladan Jončić; van. prof. dr Stanislav Stojanović; doc. dr Zoran Jeftić; potpukovnik Milan Tepšić, sekretar.

Adresa: Časopis Vojno delo, Braće Jugovića 19, 11002 Beograd * vojno.delo@mod.gov.rs
* Pretplata: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks: +381-11-3241-009 * Tekući-račun
RC MO Republike Srbije 840-312849-56 *

Rukopisi se ne vraćaju

Časopis izlazi osam puta godišnje

Štampa: Vojna štamparija – Beograd, Resavska 40b

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

MEĐUNARODNO OKRUŽENJE

<i>Damjan Čuprić</i> Mir i imperija u novom svetskom poretku	9–20
<i>Hatidža Beriša</i> <i>Mile Rakić</i> Vojna moć vodećih svetskih zemalja i deficit resursa	21–37
<i>Nevena Šekarić</i> Filip Stojanović Ekološke izbeglice – (ne)rešiv problem međunarodne zajednice	38–54
<i>Spasoje M. Vulević</i> Migrantska kriza kao izazov socijalnoj bezbednosti u Evropskoj uniji	55–74
<i>Dušan Jerotijević</i> <i>Žaklina Spalević</i> <i>Zoran Jerotijević</i> Nato pakt na početku XXI veka	75–88
<i>Slavimir S. Nikolić</i> Ekološki aspekti nacionalnog sistema bezbednosti sagledani kroz prizmu delovanja organizacije UN u kriznim područjima – Studija slučaja: HAITI (2004-2017)	89–107
<i>Zoran M. Karavidić</i> <i>Mitar P. Kovač</i> Afirmacija Ruske Federacije kao velike sile	108–127

BEZBEDNOST

<i>Anđelija Đukić</i> Organizovani visokotehnoški kriminal – pojam, razvoj i osnovne karakteristike	128–156
<i>Mijomir Perović</i> Sajber kriminal kao globalna prijetnja u svijetu	157–163
<i>Dragan Vasiljević</i> <i>Julijana Vasiljević</i> <i>Dejan Vuletić</i> <i>Aleksandar Đurić</i> Multikriterijumska analiza masovnih medija za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru.....	164–175
<i>Božidar Forca</i> Strategija reforme strategija	176–192
<i>Stanimir Đukić</i> Uzroci društvenih konflikata i upravljanje konfliktima u uslovima krize ...	193–207

SISTEM ODBRANE

<i>Dejan Mihajlović</i> Vojna sila i politička moć	208–220
---	---------

<i>Mane Narančić</i> Istovetnost ili razlika ljudskih prava vojnika i civila	221–235
<i>Žarko Milojević</i> <i>Ljubomir Dulović</i> Velike baze podataka – <i>Big Data</i> , primena u vojno-bezbednosnom sistemu	236–251
<i>Nenad V. Kovačević</i> <i>Stjepan Domjančić</i> Mitar Kovač Strategijski menadžment u vojnoorganizacionim sistemima	252–283
<i>Saša M. Vajić</i> <i>Rade Ž. Stefanović</i> <i>Violeta Lj. Šiljak</i> Planovi i programi fizičkog vaspitanja u procesu obuke u JNA u periodu 1945-1950. godine	284–299

HIBRIDNO RATOVANJE

<i>Davor M. Milošević</i> Pojmovno određenje fenomena hibridnog ratovanja	300–316
<i>Milinko S. Vračar</i> <i>Vladena V. Tikhova</i> Diskurzivni pristup fenomenu „hibridnog ratovanja“	317–342

VOJNOEKONOMSKI PREGLED

<i>Tihomir Radanović</i> <i>Rade Slavković</i> <i>Zoran Mačak</i> Koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije	343–360
<i>Ivan M. Milojević</i> <i>Milan B. Mihajlović</i> <i>Slavko Đ. Vukša</i> Novčani tokovi privrednog subjekta kao predmet revizije	361–371
<i>Dragan Jovašević</i> Poreska evazija i poreska utaja u Republici Srbiji – oblici ispoljavanja i mere suzbijanja	372–394
<i>Branko M. Tešanović</i> <i>Maja M. Folić</i> Penziono osiguranje sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju	395–413
<i>Petra P. Zdjelarić</i> <i>Maja R. Ćirić</i> <i>Svetlana Ignjatijević</i> Uticaj organizacione klime na satisfakciju zaposlenih	414–432

UPRAVLJANJE SISTEMIMA

<i>Marko D. Andrejić</i> <i>Marjan R. Mirčevski</i> <i>Velibor V. Jovanović</i> Prilog boljem promišljanju logistike Vojnomedicinske akademije kao velikog poslovnotehničkog sistema	433–447
<i>Marko Selaković</i> <i>Nikolina Ljepava</i> <i>Milenko Đeletović</i> Upravljanje inovacijskim promjenama u savremenom okruženju	448–459

TERORIZAM

<i>Dejan R. Đorđević</i> Vojna intervencija kao sredstvo borbe protiv terorizma	460–478
<i>Dragan Jevtić</i> <i>Željko Pajović</i> <i>Aleksandar Dumić</i> Osetljivost uloge vojske u borbi protiv savremenog terorizma	479–490

ISKUSTVA I POUKE IZ PROŠLOSTI

<i>Radoslav Gaćinović</i> Nasilno pokrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj	491–503
<i>Aleksandra M. Pećinar</i> Rat i diplomatija u Grčkoj 1917. godine u svetlu „pokroviteljske politike“ Velikih sila na Balkanu	504–526
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Grčki ustanak protiv Osmanskog Carstva i osnivanje moderne grčke države	527–545
<i>Veljko Blagojević</i> <i>Igor Pejić</i> Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije	546–559
<i>Milojko S. Milovanović</i> Odgovornost pripadnika vojske od Dušanovog zakonika do Zakona o vojničkoj disciplini	560–574

PREDLOG ZA ČITANJE

<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige „Revolucija i građanski rat u Španiji 1936–1939“	575–582
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige „Srpsko-grčki odnosi 1913–1918.“	583–586

MIR I IMPERIJA U NOVOM SVETSKOM PORETKU

Damjan Čuprić

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

U radu se uticaj SAD-a na mir stavlja u kontekst imperije u novom svetskom poretku. Na prvom mestu, to predstavlja doprinos razumevanju mira nakon Hladnog rata. Drugo, pomaže pri sagledavanju struktura koje određuju delovanje SAD kao imperije i novih velikih sila, kako bi se utvrdilo kakav poredak uspostavljaju. Treće, omogućava uvid u praktične mehanizme vladanja SAD kao imperije. Četvrto, ovo pitanje ima izuzetan značaj u objašnjavanju savremenih pojava i procesa poput globalizacije, sve većeg broja međunarodnih organizacija, transnacionalnih institucija i transnacionalnih klasa, koje čine nadnacionalni svetski poredak – kao nove imperije. Zaključuje se da svetski mir ne zavisi od pojedinih država ili jedne države, već od promene imperijalne strukture nadnacionalnog poretka na globalnom nivou, konstituisanjem novog, humanijeg poretka.

Ključne reči: *Mir, novi svetski poredak, imperija, SAD, globalizacija*

Uvod

Istraživanje započinjemo pitanjem: Da li je SAD kao imperija pretnja miru u novom svetskom poretku? Da bi se dao adekvatan odgovor, potrebno je definisati šta je novi svetski poredak, ispitati međusobnu uzročnu vezu u odnosu na mir između novog svetskog poretka, imperije i imperijalnog nadnacionalnog poretka, i najzad, dokazati da SAD jesu imperija u novom svetskom poretku. Odgovor na predloženo pitanje je istovremeno i početna hipoteza istraživanja – SAD kao imperija je u onolikoj meri pretnja miru u novom svetskom poretku koliko joj to omogućava jedna ista (imperijalna) uzročna logika koju poseduje struktura nadnacionalnog poretka.

Složeni aspekti teme istraživanja zahtevaju multidisciplinarni pristup, prevashodno sa stanovišta studija mira, bezbednosti i nauke o međunarodnim odnosima. U istraživanju će se koristiti strukturalna argumentacija. Prema Parsons, strukturalna se odnosi na sve stvari koje koristimo za objašnjenje neke pojedinačne akcije.¹ Realizam je jedna od škola mišljenja koja sa svoje strane opisuje i objašnjava materijalne obrasce strukture. Strukturni realizam (neorealizam) pronalazi uzroke dešavanja u međunarodnim odnosima na nivou sistema, odnosno u međunarodnom sistemu, u njegovoj *strukturi*.² Strukturalna među-

¹ Vid. Parsons, Craig, *How to Map Arguments in Political Science*, Oxford University Press, 2007, p. 49.

² Vid. Waltz, Kenneth N., *Theory of International Politics*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1979, p. 78.

narodnog sistema sastoji se od načina organizacije vlasti (anarhija ili hijerarhija) i raspodele moći u međunarodnom sistemu (unipolaran, bipolaran, multipolaran sistem).

Realisti racionalnog izbora smatraju da anarhija (koja je princip ili način organizacije vlasti u međunarodnoj politici, na nivou međunarodnog sistema) ne može da spreči da se u međunarodnim odnosima, naravno pod određenim okolnostima, pojave i neki oblici saradnje, kao i da međunarodne organizacije imaju jednu veoma važnu ulogu. U tom smislu će i strukturna paradigma pružiti argumente u objašnjenju načina na koji akteri reaguju (zavisna varijabla) na promenu strukture međunarodnog poretka (nezavisna varijabla), kao i u objašnjenju oblika njihove međusobne saradnje koja se odvija u „senci anarhije“ i „senci moći“, kako to tvrdi realizam racionalnog izbora. U istraživanju će se koristiti i normativna argumentacija, u delu koji se odnosi na distribuciju dobara i sredstava sa globalnog nivoa.

Mir i novi svetski poredak

Mir je najviša opšteljudska vrednost, ideal kome teži čovečanstvo. To bi značilo da nema oružanih sukoba, da su svi odnosi stabilni i zasnovani na pravednim principima koji su prihvatljivi za sve, da se svi sporovi rešavaju isključivo mirnim sredstvima, da je izvršeno globalno razoružanje i dr. Pod svetskim mirom se podrazumeva odsustvo svetskog rata, odnosno velikog rata u svetskim okvirima. U užem smislu, svetski mir je naziv za povremene periode zatišja, vremenske intervale kada se u svetu nije ratovalo, kada nije bilo nijednog rata na planeti. U najužem značenju, pod svetskim mirom podrazumeva se stabilno stanje koje karakteriše potpuno odsustvo rata, realnost u kojoj je rat definitivno postao istorijska kategorija. Dakle, nešto što za sada realno ne postoji, nešto čemu se teži i nada.³

Norveški sociolog Johan Galtung i osnivač studija mira kao discipline, razlikuje negativni i pozitivni mir. Negativni mir predstavlja odsustvo direktnog, strukturnog i kulturnog nasilja, dok pozitivni mir definiše kao jedinstvo direktnog, strukturnog i kulturnog pozitivnog mira.⁴

Moguća početna tačka nastanka novog svetskog poretka odnosi se na pad Berlinškog zida, koji se dogodio 09. novembra 1989. godine. Zapadna i Istočna Nemačka su se ujedinile u jednu državu 03. oktobra 1990. godine. Sve ovo je pratio raspad Sovjetskog Saveza i njegova potpuna dezintegracija, koja se desila 25. decembra 1991. godine, čime se završila era bipolarnog međunarodnog sistema. Navedeni događaji su u toku 1991. godine bili praćeni završetkom japanskog ekonomskog uzleta i početkom ekonomskog uspona Kine, kao izvozno orijentisane ekonomije visoke stope rasta. U međuvremenu je usvojen Ugovor iz Mاستrihta, 07. februara 1992. godine, čime je stvorena Evropska unija, umesto dotadašnje Evropske zajednice. SAD su u tom periodu predvodile međunarodnu koaliciju na Irak i na taj način ga primorale da se povuče iz Kuvajta.⁵

³ Vid. Krivokapić, Boris, *Mir i međunarodno pravo*, Zbornik radova „Vladavina prava i pravna država u regionu“, Istočno Sarajevo, 2014, str. 928.

⁴ Vid. Galtung, Johan, *Mirim sredstvima do mira – Mir i sukob, razvoj i civilizacija*, Jugoistok 21 i Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 55.

⁵ Vid. Friedman, George, *Beyond the Post-Cold War World*, Stratfor, (<http://www.stratfor.com/weekly/beyond-post-cold-war-world>), pristup: 02.11.2014.

Dakle, tri ključne pojave karakterišu novi svetski poredak od kraja Hladnog rata: stvaranje različitih dodatnih komponenti američke moći; uspon Kine kao centra globalnog ekonomskog rasta jeftine radne snage; i stvaranje EU kao najveće integrativne ekonomske sile, pogotovo nakon pokretanja jedinstvene valute – evra, 01. januara 1999. godine.

Termin *novi svetski poredak* sadrži nekoliko sastavnih činilaca. To je *poredak* po kojem je funkcionisanje nekoliko jedinica ili država organizovano u skladu sa određenim zakonima, pravilima, vrednostima i okvirima; formulisan je u skladu sa opšte prihvaćenim rangiranjem sila i na taj način odražava prioritete i interese supersile koja dominira novim svetskim poretom. Pridev *svetski* označava sve što se odnosi na svet i njegove dimenzije. To je moć koja sa sobom nosi odgovornost za donošenje globalne odluke ili preuzimanja odgovornosti za svetske poslove.

Teoretičar Dejvid Held smatra da se odrednica *novi svetski poredak* odnosi na bilo koji sistem koga čini interaktivni skup elemenata i uključuje upravljanje opštim principima, koji međusobno deluju u skladu sa posebnim ciljevima i zajedničkim interesima.⁶ Kostas Duzinas zastupa stav da je novi svetski poredak nastao posle propasti komunizma i definiše ga kao „istinski liberalni poredak“. Utemeljen je na pravnoj jednakosti, ustavnoj zaštiti individualnih prava, predstavničkoj vlasti i tržišnoj ekonomiji, zasnovanoj na pravu na privatno vlasništvo.⁷ Uprkos postojanju različitih pristupa u objašnjenju razvoja ovog poretka, svi potvrđuju postojanje novog svetskog poretka njegovim prisustvom u međunarodnoj diplomatiji, upravljanju svetskim krizama, globalizaciji ekonomije, širenju političkih, društvenih, kulturoloških i obrazovnih vrednosti, globalnog širenja demokratije i civilnog društva, kao i uspešne tehnološke revolucije u komunikacijama i informacijama.

Novi svetski poredak ima svoje osnove i temelje, koji su zasnovani na sledećim elementima: 1) Globalni konsenzus nad međunarodnim sporazumima, ugovorima i međunarodnom pravu; 2) Strateška ravnoteža vojnih snaga nasuprot ravnoteži interesa; 3) Interakcije i aktivnosti koji vode ka stvaranju globalnih organizacija, saveza i struktura, samim tim i ponašanja koje se menja u skladu sa međunarodnim okolnostima; 4) Promena ka globalizaciji na kulturnom, medijskom, trgovinskom i ekonomskom nivou; 5) Svetski trgovinski sistem, na čelu sa Svetskom trgovinskom organizacijom (STO); 6) Globalni finansijski sistem sačinjen od integrisane mreže nacionalnih centralnih banaka, regionalnih finansijskih institucija, kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF), Svetska banka (SB) i globalno rasprostranjena valuta – američki dolar, kao jedinica u odnosu na koju se mere druge svetske valute.⁸

Globalizacija je razgradila sistem država funkcionalnom diferencijacijom strukture, menjajući time i sam organizacioni princip sistema. Nova struktura uključuje više nivoa, pa je možemo smatrati i višedimenzionalnom, za razliku od jednodimenzionalne anarhične strukture. Globalizacija je izmenila sredstva i kanale za vršenje i distribuciju moći izazvavši pojavu novih ekonomskih struktura i institucionalnih poredaka koji ujedno poseduju i normativni autoritet. Posednici nove normativnosti su privatni akteri (nedržavni akteri), kao i konglomerat aktera (transnacionalnih institucija i transnacionalnih klasa) koji čine nadnacionalni svetski poredak.

⁶ Vid. Held, David, *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1996), p. 11-13.

⁷ Vid. Duzinas, Kostas, *Ljudska prava i imperija – politička filozofija kosmopolitizma*, Službeni glasnik, Albattos plus, 2010, str. 229.

⁸ Vid. Slaughter, Anne-Marie, *A New World Order* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004), p. 27-31.

U svojoj suštini, novi svetski poredak se sastoji od skupa društvenih, ekonomskih, političkih, geografskih i kulturoloških realnosti, koje upravljaju odnosima unutar međunarodne zajednice i među njenim sastavnim činiocima – državama, ljudima, pojedincima i organizacijama civilnog društva. Ove realnosti deluju i podstaknute su od strane aktera i činilaca sistema, a posebno od strane jedinog pola koji dominira međunarodnom politikom i novim svetskim poretom.

Imperija u novom svetskom poretku

Prema Majklu Hardu i Antoniju Negriju, imperija se pojavljuje kao pravna formacija sa osobenim nadnacionalnim ustavom i novim oblikom suvereniteta.⁹ Novi politički poredak globalizacije, tvrde Hard i Negri, valja posmatrati kao poredak bez granica i ograničenja. Ukazuju koliko se današnja imperija suštinski razlikuje od evropske imperijalističke dominacije i kapitalističke ekspanzije u prošlosti. Globalna imperija oslanja se na elemente američkog konstitucionalizma sa hibridnim identitetima i širenjem granica.¹⁰ Jedna od retkih dobrih osobina savremene imperije ogleda se u tome što je primerima kontakata i hibridizacije potkopala temelje nacionalne države, etniciteta, rase i naroda. Možda je, a u to veruju autori, savremena imperija omogućila stvaranje novih oblika transnacionalne solidarnosti koja će da porazi imperiju. „Moramo da prihvatimo taj izazov i da naučimo da mislimo globalno i delujemo globalno. Globalizaciji moramo da se suprotstavimo kontra-globalizacijom, imperiji kontra-imperijom. Kontra-imperija mora takođe da bude jedna nova globalna vizija, jedan nov način života u svetu.”¹¹ Iako tvrde da je sam koncept imperije uvek posvećen miru, praksa pokazuje suprotno.¹²

U knjizi *Ljudska prava i imperija – politička filozofija kosmopolitizma*, Kostas Duzinas postavlja centralno pitanje: Da li su prava delotvorno odbrambeno sredstvo protiv dominacije i tlačenja ili su ona samo ideološki instrument kojim se prikriva nastajanje imperije? Svaka država i imperija na svoj način interpretiraju moral i prava ljudi, koji odgovaraju njihovim prioritetima i interesima. Ukazuje na opasnost od moralizacije politike, tj. brisanja razlike između morala i prava, koja daje mogućnost pravu jačeg da pod plaštom uzvišenih moralnih ciljeva ostvaruje svoje uske nacionalne interese, učvršćujući novu konfiguraciju političkih, ekonomskih i vojnih snaga u svetu. Kostas Duzinas smatra da su osnovu za kodifikaciju ljudskih prava postavile velike države, posebno SAD.¹³ Društveni i politički sistemi postaju hegemonični, ukoliko svoje ideološke prioritete uzdignu na nivo univerzalnih principa i vrednosti. U novom svetskom poretku, zaštita ljudskih prava se postavlja iznad mira, a ne iznad državnog suvereniteta. Kada državni razlog ili rezon imperije progovore, pravo začuti.¹⁴

⁹ Vid. Hardt, Michael and Negri, Antonio, *Empire*, (Cambridge, MA., Harvard University Press), 2000, p. 9.

¹⁰ *Ibid*, p. 11.

¹¹ Vid. Hardt, Michael and Negri, Antonio, *Empire*, (Cambridge, MA., Harvard University Press), 2000, p. 169.

¹² *Ibid*, p. 170.

¹³ Vid. Duzinas, Kostas, *Ljudska prava i imperija – politička filozofija kosmopolitizma*, Službeni glasnik, Albatros plus, 2010, str. 232.

¹⁴ *Ibid*, str. 252.

SAD kao imperija

Okončanjem bipolarne faze međunarodnih odnosa (završetkom Hladnog rata) došlo je do promene na nivou sistema, do nastanka unipolarnog momenta na čelu sa SAD, kao jedinom supersilom. Ova strukturna promena dovodi do novih izazova, rizika i pretnji (koji su višedimenzionalni, teško predvidivi i saznatljivi) i do pojave novog koncepta mira i bezbednosti (koji obuhvata, ne samo vojnu, već i političku, ekonomsku, socijalnu i ekološku dimenziju).

O SAD-u kao imperiji pisali su, između ostalih, Johan Galtung i Zbignjev Bžežinski. Iako imaju različita viđenja tipa hegemonije i budućnosti SAD kao imperije, uočava se određeno preplitanje ovih autora u stavovima. Najznačajnija podudarnost odnosi se na unutrašnje razloge opadanja moći SAD. Galtung i Bžežinski u stvari obrazlažu različite varijante uticaja koju na SAD ima jedna ista uzročna logika koju poseduje struktura nadnacionalnog poretka.

Johan Galtung u svojoj knjizi *Pad američke imperije – i šta onda*, naglašava da je imperija zasnovana na odnosima nejednake i neravnopravne razmene između Centra i Periferije, a ne na Periferiji geografije ili Centra političke zajednice. Imperiju definiše kao prekogranični sistem odnosa Centra i Periferije, u makro prostoru i vremenu, sa kulturom koja legitimise strukturu nejednake razmene između Centra i Periferije: ekonomski, između eksploatatora i eksploatisanih, kao nejednakosti; vojno, između ubica i žrtvi, kao izvršenje; politički, između vladalaca i podanika, kao represija; kulturno, između otuđivača i otuđenih, kao uslovljavanje.

U globalnom sistemu država postoji Centar i Periferija. Unutar Centra, kao i unutar Periferije, takođe postoje centar i periferija. Smatra da imperije imaju različite profile. Ono što određuje američku imperiju, odnosi se na *de facto* ulogu Oružanih snaga SAD u obezbeđenju sigurnosti sveta, zarad američke ekonomije i otvorenosti ka širenju američke kulture. Drugim rečima, direktno nasilje se koristi za zaštitu strukturnog nasilja, koje je legitimizovano od strane kulturološkog nasilja. Pri tome se Centar odnosi na kontinentalni SAD, dok se Periferija odnosi na većinu sveta. Ključni stav koji zastupa Galtung, podrazumeva pad američke imperije kao neminovnost. Ali, pad američke imperije ne podrazumeva i pad američke Republike, koje Galtung suštinski razlikuje. Imperija je ta koja tlači, kontroliše i zbog koje dolazi do patnje periferije i izvan i unutar Republike.¹⁵

Nakon kraja Hladnog rata, dolazi do povećanja prosečnog broja ratova na godišnjem nivou do dva puta, što je u skladu sa pretpostavkom da se ratovi uvećavaju kako imperija raste. Suština je u tome da su se SAD izgradile kao imperija, na osnovu ekonomske eksploatacije drugih država i ljudi, koristeći direktno i indirektno nasilje, pomoću različitih instrumenata podrške. Rezultat je međunarodna klasna struktura sa razlikama koje se uvećavaju između siromašnih i bogatih država, kao i siromašnih i bogatih ljudi. SAD kao imperija podržava one koji idu u korist povećanja njenog poslovanja i rasta, a radi protiv onih kojima je prioritet distribucija osnovnih potreba prema najugroženijima.

Galtung navodi postojanje određenih protivrečnosti u vezi SAD kao imperije. Njegovo predviđanje pada američke imperije zasnovao je na sinergiji 14 protivrečnosti, koje su postavljene u 2000. godini. Nejednaka razmena, podeljena na pet komponenti predsta-

¹⁵ Vid. Galtung, Johan, *The Fall of the U.S. Empire – And Then What?*, TUP-TRANSCEND University Press, <https://transcend.org/tms/?p=1422>, 2009.

vlja dubinsku protivrečnost imperije kao sistema. Nejednakost proističe iz nesputanog i neadekvatnog kapitalizma, iz tog razloga mu je potrebna vojna zaštita. Problem je u tome što nejednaka distribucija podrazumeva ubijanje, dominaciju i otuđenje. Pet dubinskih protivrečnosti (ekonomske, vojne, političke, kulturne i društvene) pretapaju se u 14 površinskih protivrečnosti:

- Ekonomske protivrečnosti odnose se na protivrečnosti između rasta i distribucije; između proizvodne i finansijske ekonomije; između proizvodnje, distribucije, potrošnje i prirode;
- Vojne protivrečnosti odnose se na protivrečnosti između terora SAD i terorizma; između SAD i saveznika; između hegemonije SAD u Evroaziji i trougla između Rusije, Indije i Kine; između NATO-a predvođen SAD-om i vojske EU;
- političke protivrečnosti: kritikuje misiju SAD-a, kao izabranog naroda; protivrečnosti koje se odnose između SAD i UN; između SAD i EU: bore se za pravoslavnu/islamsku podršku;
- kulturne protivrečnosti se odnose na veze između SAD judeo-hrišćanstva i islama; između SAD i starih civilizacija (kineske, indijske, mesopotamijske, itd.); između SAD i evropske kulturne elite – Francuske, Nemačke, itd.;
- društvene protivrečnosti se odnose na protivrečnosti između državno-korporativnih elita i radne klase nezaposlenih i radnika na ugovoru; između starijih i mladih generacija; između mita i realnosti.¹⁶

Imperija SAD, kao dinamička i funkcionišuća realnost, nije statična struktura, jer sa četrnaest protivrečnosti koje ima predstavlja veoma složen sistem. Ako SAD ne želi da se uruši kao imperija u narednih 20 godina, Galtung predlaže jednostavno rešenje: SAD treba da prekine ili umanju eksploataciju, ubijanje, vladanje, otuđivanje. Imperija se ne menja pobedom nad nekom stranom ili akterom, to može imperiju samo da učini imperijalnijom. To znači da se imperija može promeniti samo ako postane manje imperijalna. Ipak, smatra da je neminovan pad imperije i na kraju tog puta.

Zbignjev Bžežinski u knjizi *Strateška vizija – Amerika i kriza globalne moći*, svoju početnu premisu zasniva na stavu da moć SAD opada. Smatra da će još dugo godina SAD biti ključna, ali se sedište svetske moći pomera ka Aziji. Bžežinski kritikuje SAD što 1990. godine, u trenucima velikih promena na globalnom nivou, nije sebe učinila prihvatljivijom za ostatak sveta. U svetu vlada globalna borba između glavnih sila u svetskom poretku. Jedino jaka SAD može da spreči da rivalitet između novih sila (Kina, EU, Rusija, Indija) ne dobije paklenu erupciju. Zarad očuvanja mira i stabilnosti, to je jedan od glavnih razloga zašto je važno da SAD treba da bude i dalje jaka. Bžežinski kritikuje SAD što 1990. godine, u trenucima velikih promena na globalnom nivou, nije sebe učinila prihvatljivijom za ostatak sveta. Ističe sumnjičavost koju SAD ima i prema svojim saveznicima, a vidi i stanje nepoverenja između SAD i novih sila.¹⁷

Zaključuje da američka moć opada zbog unutrašnjih razloga u sferi ekonomije, duga, nejednakosti. Opominje da prvi put u istoriji SAD, sadašnje generacije dece ne mogu da dostignu nivo socijalne pomoći u odnosu na prethodnu generaciju. Loše osnovno i srednje obrazovanje ima za posledicu neinformisanu javnost, a stanje infrastrukture donosi lošu so-

¹⁶ Vid. Galtung, Johan, *The Fall of the U.S. Empire – And Then What?*, TUP-TRANSCEND University Press, <https://transcend.org/tms/?p=1422>, 2009.

¹⁷ <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2012/12/Brzezinski-Zbigniew.-Strategic-Vision-America-and-the-Crisis-of-Global-Power.pdf>, pristup: 30.11.2017.

cijalnu mobilnost. Međutim, SAD i dalje poseduje jake strane, kao što su ekonomska moć, inovativni potencijal, počiva na resursima iz celog sveta (npr. ljudski resurs – svi stručnjaci sveta), uspešno asimiluje mladu migrantsku populaciju, itd. Bžežinski predlaže da se u 21. veku Zapad proširi i obuhvati Rusiju i Tursku. Evroazijski prostor, koji je oduvek imao ogroman geopolitički značaj, bio bi stavljen pod kontrolu kroz uspostavljanje saradnje sa Azijom. Bžežinski zaokružuje svoju viziju budućnosti sveta dajući ključnu ulogu SAD-u, koja jedina može da ujedini Zapad i spreči rivalitet između novih sila na Istoku, u Aziji. Da bi se to ostvarilo, SAD mora da izvrši neophodne unutrašnje reforme, pre svega u obrazovanju, ali i u svom spoljnjem delovanju, uspostavljanjem ravnoteže između sile i diplomatije.¹⁸

Herfrid Minkler u svojoj knjizi *Imperije: logika vladavine svetom: od Starog Rima do Sjedinjenih Država*, daje donekle drugačije viđenje glavnih karakteristika SAD kao imperije. Najpre ističe da je proces globalizacije toliko uznapredovao da su umesto „ekonomije topovnjača“ na njeno mesto stupili Međunarodni monetarni fond i Svetska banka kao instrumenti globalne i finansijske politike koja se u velikoj meri poklapa sa američkim interesima.¹⁹ Smatra da će se američka imperija, oslonjena na privrednu globalizaciju, razvijati po modelu sledećeg ciklusa: globalizacija rađa *failing states*, jer ekonomski razvoj potkopava državnu vlast u ovim zemljama; onda diktatori preuzimaju kontrolu nad oblastima iz čijih rudnih bogatstava nameravaju da izvuku trajnu korist, a to opet ima za posledicu da se proces globalizacije na obodima imperije mora da osigurava preko vojnih jedinica i stvaranjem nacija. Postepeno, iz globalizacije tržišta nastaje intervencionistički imperijalizam²⁰, odnosno niz ratova za uspostavljanje *mira*, iz kojih nastaje privremeni oblik svetske vladavine, ali *ne i novi svetski poredak*.²¹

Smatra da će SAD morati da privrednu integraciju i civilizacijsku privlačnost postepeno zamenjuju vojnom silom, odnosno moraće da *soft power* pretvaraju u *hard power*.²² Zaključuje da će američki ciklus da se završi u ratovima na periferiji, da će američka imperija propasti zbog nepovoljnog odnosa između problema koje treba rešavati i svojih ograničenih mogućnosti da pokrije troškove imperije.²³

Mihail Ignjatijev govori o „novom obliku imperijalne vladavine u post-imperijalnom dobu“, koga obeležava zalaganje za ljudska prava i demokratiju, kao i uspostavljanje i osiguranje slobodnog tržišta.²⁴ Za Andreja Baćevića, novina američke imperije sastoji se u

¹⁸ <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2012/12/Brzezinski-Zbigniew.-Strategic-Vision-America-and-the-Crisis-of-Global-Power.pdf>, pristup: 30.11.2017.

¹⁹ Vid. Minkler, Herfrid, *Imperije: logika vladavine svetom: od Starog Rima do Sjedinjenih Država*, Albatros plus i Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 202.

²⁰ Ovdje treba navesti razliku između *imperijalne* i *imperijalističke* politike, gde se imperijalna politika uglavnom zanima za centar, a oblastima izvan imperije poklanja samo onoliko pažnje koliko je to neophodno. Imperijalistička politika je, po pravilu, opsednuta periferijom i ubeđena da se najveći izazovi nalaze na obodima, a ne u centru imperije. Ona se uvek više oslanja na vojna sredstva nego imperijalna politika, koja vojnoj moći pridaje samo relativan značaj, pored ekonomske, političke i kulturne moći.

²¹ Vid. Minkler, Herfrid, *Imperije: logika vladavine svetom: od Starog Rima do Sjedinjenih Država*, Albatros plus i Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 202.

²² *Ibid*, str. 203.

²³ Pitanje troškova, odnosno srednjoročnog odnosa između koristi i tereta imperijalne politike, kao i (ne)spremnosti američkih građana da podnose troškove imperije, predstavlja glavni problem američke imperije.

²⁴ Vid. Ignatieff, Michael, *Empire Amerika?*, in: Ulrich Speck/Natan Sznajder (Hg.), *Empire Amerika. Perpektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003, S. 30.

odricanju od satelitskih država i u delovanju preko posredničkih institucija kao što su NATO, OUN, MMF i Svetska banka.²⁵ Čarls Majer vidi specifičnost američke imperije u preplitanju privredne razmene i pružanja bezbednosnih garancija,²⁶ dok za Dena Dinera američka imperija nije ništa drugo do političko i vojno obezbeđivanje svetskog tržišta, čije neprestano širenje ostavlja sve manje mesta za suverene države.²⁷

Da bismo u potpunosti sagledali o kakvom se poretku radi, moramo se okrenuti istraživanju odnosa unutar ekonomskih, vojnih i političkih odlika aktera sistema. Ovo je neophodno iz razloga što se novi svetski poredak ne može odvojiti od rasporeda snaga u sistemu. Struktura novog svetskog poretka je hijerarhijska, sa SAD-om koji zauzima najvišu tačku, u skladu sa svojom sveobuhvatnom moći. Ta moć je izražena u vojnoj sili, koja premašuje bilo koju u dosadašnjoj istoriji,²⁸ jedinstvenoj kulturi i obrazovanju, najvećoj ekonomiji na svetu, neuporedivom tehnološkom vođstvu, globalnom prevlašću u energiji i saobraćaju, kao i u velikom doprinosu globalnoj inovaciji.

Sve ovo postalo je više nego očigledno nakon završetka ideološkog konflikta između komunizma i liberalnog kapitalizma, kao i dezintegracije Sovjetskog Saveza kao ekonomske i vojne sile. Jedina preostala supersila nameće svoju kontrolu vojno, ekonomski, tehnološki i politički, dok tržišna ekonomija i kapitalizam kontrolišu globalne ekonomske uslove. Postoji nekoliko indikatora koji potkrepljuju ovu tvrdnju. Pre svega, struktura moći u unipolarnom svetskom poretku jasno stoji u korist SAD i njene moći i uticaja u vojnoj, ekonomskoj, kulturološkoj, obrazovnoj, energetske i saobraćajnoj oblasti.

U 2012. godini, budžet odbrane SAD iznosio je 645,7 milijardi dolara, dok je zbir preostalih šest najvećih vojnih budžeta na svetu (EU, Kine, Rusije, Japana, Indije, Brazila) iznosio 575,6 milijardi dolara.²⁹ Pored toga, bruto domaći proizvod SAD u 2012. godini je više od osam puta veći od BDP-a Indije, skoro sedam puta veći od Velike Britanije, pet puta veći od Nemačke, tri puta veći od Japana i više od duplo veći od Kine.³⁰ U 2017. godini, ukupni vojni budžet SAD iznosi 793,7 milijardi dolara, od toga je osnovni budžet Ministarstva odbrane 574,5 milijardi dolara.³¹ Za 2018. fiskalnu godinu (koja obuhvata period od 1. oktobra 2017. godine do 30. septembra 2018. godine), opredeljeno je 824,6 milijardi dolara.³² Time je vojni budžet SAD veći od zbira devet država sa najvećim izdva-

²⁵ Vid. Bacevich, Andrew J., Neus Rom, neues Jerusalem, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perpsektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003, S. 171.

²⁶ Vid. Maier, Charles S., Die Grenzen des Empire, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perpsektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003, S. 126.

²⁷ Vid. Diner, Dan, Das Prinzip Amerika, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perpsektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003, S. 262.

²⁸ Iako je ideo izdataka za odbranu SAD u 2016. godini iznosio 3,3% BDP-a, što je prepolovljen iznos u poređenju sa vremenom Hladnog rata, to se ne može objasniti smanjivanjem troškova naoružanja u apsolutnim ciframa, već povoljnim privrednim razvojem SAD-a tokom 90-ih godina 20. veka, (<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, pristup 5. decembar 2017).

²⁹ Vid. Heeley, Laicie, *US Defense Spending vs. Global Defense Spending*, The Center of Arms Control and Non-Proliferation, (http://armscontrolcenter.org/issues/securityspending/articles/2012_topline_global_defense_spending), pristup: 02.11.2017.

³⁰ International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx>), pristup: 03.11.2017.

³¹ <http://federal-budget.insidegov.com//120/2017-Estimate#Revenues&s=1cNiL>, pristup: 30.11.2017.

³² <https://www.thebalance.com/u-s-military-budget-components-challenges-growth-3306320>, pristup: 30.11.2017.

janjima za budžet (Kina, Saudijska Arabija, Rusija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Indija, Francuska, Japan, Nemačka, Južna Koreja).³³

U pogledu inovacija, kreativnosti i konkurentnosti SAD su rangirane na prvom mestu. SAD doprinose za skoro četvrtinu od celokupnog iznosa budžeta Ujedinjenih nacija.³⁴ Ono što SAD izdvaja kao supersilu u odnosu na druge sile, pored vojne, tehnološke i ekonomske prednosti, predstavlja stečeno iskustvo u upravljanju svetskim poslovima i međunarodnim krizama. Osim toga, SAD ima strateško planiranje budućeg pravca razvoja svetskih poslova, koje garantuje kontinuitet američke dominacije nad novim svetskim poretkom.

U oblasti obrazovanja, SAD ima vodeću ulogu po osnovu nekoliko ključnih indikatora. Na listi od 400 najboljih univerziteta na svetu u 2012. godini, nalazila su se 83 američka univerziteta.³⁵

U oblasti istraživanja, SAD je u samom vrhu liste po broju patenata, inovacija i izdavanja za istraživanje i razvoj.³⁶ Bruto društveni proizvod (BDP) SAD-a u 2012. godini iznosio je 15.685 triliona dolara.³⁷ U 2016. godini, BDP SAD-a bio je 18,57 triliona dolara, dok je BDP EU, na drugoj poziciji, bio 11,9 triliona dolara, a Kine 11,2 triliona dolara.³⁸ U 2016. godini, SAD su imale treći najveći BDP po stanovniku, sa 52.194.90 dolara, nakon Švajcarske i Australije.³⁹ Pored toga, američka ekonomija je najveća na svetu u smislu ponude novca.⁴⁰

Sedište većine najvećih globalnih kompanija iz oblasti softvera i internet tehnologije (npr. *Microsoft*, *Apple*, *Google*) nalazi se na tlu SAD-a. Prva je na svetu po broju kompjutera na 100 stanovnika i druga posle Japana po broju korisnika interneta na 100 stanovnika.⁴¹ Po potrošnji energije, SAD zauzima prvo mesto. U poređenju sa drugim konkurentnim silama, SAD poseduje visoku sposobnost proizvodnje energije, po proizvodnji nafte je odmah iza Rusije i Saudijske Arabije, dok je po proizvodnji gasa na prvom mestu.⁴² Globalni napredak SAD-a omogućen je i posedovanjem strateških vazdušnih i morskikh kapaciteta. SAD ima najveći broj aerodroma, kao i najdužu železničku i drumsku saobraćajnu infrastrukturu.⁴³

³³ <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2016-11-11/10-countries-with-the-largest-military-budgets>, pristup: 30.11.2017.

³⁴ UN Regular Budget (<http://www.un.org>), 05.11.2017.

³⁵ Central Intelligence Agency (CIA), *Country Comparison: Education Expenditures*, The World Factbook (Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2013); (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2296rank.html>); i The World Bank, *Research and Development Expenditure (% of GDP)*, (<http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>) i (<http://data.worldbank.org/products/wdi>), pristup 03.11.2017.

³⁶ United Nations Development Program, *Hyman Development Report*, 2013, p. 198.

³⁷ International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, op. cit.

³⁸ <https://tradingeconomics.com/united-states/gdp>, pristup: 27.11.2017.

³⁹ <https://tradingeconomics.com/united-states/gdp-per-capita>, pristup: 27.11.2017.

⁴⁰ United Nations Development Program, *Hyman Development Report*, 2013, p. 2.

⁴¹ United Nations Development Program, *Hyman Development Report*, 2013, p. 198-201.

⁴² International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, op. cit.

⁴³ Central Intelligence Agency (CIA), *The World Factbook* (Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2013), p. 12; (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/us.html>), pristup: 05.11.2017.

Zaključak

Anarhija ostaje suštinsko obeležje svetskog sistema i zato je SAD kao dominantna država u sistemu postala imperija, kao odgovor na anarhiju. Stoga možemo govoriti o *američkoj* hegemoniji kao ključnom faktoru oblikovanja svetskog poretka. Američka hegemonija proističe iz najjače ekonomske, vojne i ideološke pozicije u svetu, što dokazujemo uporednom analizom ekonomskih, vojnih, tehnoloških, energetskih, saobraćajnih, informacionih i obrazovnih pokazatelja.

Svetski poredak, kao poredak globalnog kapitalizma i svetskog društva, SAD uspostavlja preko vojnog intervencionizma, širenjem kulture i ideologije. Proces globalizacije je značajno doprineo uspostavljanju svetskog poretka, pa se on još naziva i amerikanizacijom, vesternizacijom, liberalizacijom ili demokratizacijom u skladu sa glavnim obeležjima *američkog* hegemonizma.⁴⁴

Na izmaku druge decenije 21. veka, SAD su i dalje jedina supersila u novom svetskom poretku. Iako i druge velike sile, kao što su Kina, Rusija i EU, pokušavaju da se suprotstave superiornoj poziciji SAD-a, teško je izmestiti ovaj pol svetske moći i preuzeti globalnu ulogu, pa čak i razviti bilo koju vrstu partnerstva, kako bi se predvodio novi svetski poredak. Razlog je u tome što su SAD nastavile da osiguravaju svoju prevlast u pogledu moći, nezavisnosti i uticaja koji imaju u novom svetskom poretku. Postojeća hijerarhija moći može da se promeni u slučaju da SAD odluči da ne zadržava svoju leadersku ulogu, ili ako se opredeli za uspostavljanje pristupa koji je manje konfrontirajući sa potencijalnim takmacima, pre svega Kinom, u potrazi za uspostavljanjem multipolarnog svetskog poretka.

SAD je svojom dominantnom vojnom, političkom, ekonomskom, kulturnom i ideološkom moći, uticajem i nezavisnošću, izgradila sebe kao imperiju unutar jednopolarnog svetskog poretka. SAD svoj odnos prema miru grade kroz interakciju i delovanje unutar nadnacionalnog poretka, čijem je stvaranju sama najviše doprinela. Stoga je SAD kao imperija u onolikoj meri pretnja miru koliko joj to omogućava imperijalna logika koju poseduje struktura nadnacionalnog poretka. Novi svetski poredak je u međuvremenu dobio svoje autonomne obrasce delovanja, koga određuju njegove norme, institucije, kao i konglomerati transnacionalnih aktera.

Ključni problem nije u SAD kao imperiji i njenom odnosu prema miru, već što je taj odnos određen imperijalnom strukturom nadnacionalnog poretka, u okviru čijih pravila, institucija, aktera i SAD funkcioniše kao imperija. Posmatra se *globalni* nivo analize, jer se problem u vezi sa stvaranjem uslova za održanje svetskog mira ne nalazi na nivou jedne države. Koliko god da je *američka* hegemonija bila bitna za uspostavljanje nadnacionalnog poretka, toliko on sada ne zavisi od pojedinih država, jer kreira transnacionalne institucije, norme i aktere, koji čine globalni poredak.

Nadnacionalni poredak je imperija, pod čijim uticajem deluje i SAD danas. U tom smislu, npr. *ruska* hegemonija ne bi donela suštinski bitnu promenu svetskog poretka, niti bi to uticalo na mir i stabilnost u svetu. I ruska hegemonija bi počivala na sličnim odnosima na kojima počiva i američka, a to su svetsko tržište, globalni kapitalizam i vojni intervencionizam.

Potrebno je da dođe do promene u *strukturi* svetskog poretka, koji je ustrojen na takav način da generiše nejednaku distribuciju sredstava i dobara⁴⁵ i stvara neprijateljstva i

⁴⁴ Vid. Robinson, William, *Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony*, Cambridge University Press, 1996, p. 36.

⁴⁵ Vid. Pogge, Thomas, *Priorities of Global Justice*, Metaphilosophy LLC and Blackwell Publishers Ltd. 2001, p. 16.

nasilje, između bogatih i siromašnih, između razvijenih i nerazvijenih. Optimističko viđenje rešenja problema podrazumeva globalno konstituisanje novog poretka, koji za razliku od postojećeg, ne podleže podelama između Severa i Juga, Centra i Periferije, kao i Imperije i Republike (demokratije). Na globalnom nivou neće biti mira dok se ne promeni imperijalna struktura nadnacionalnog svetskog poretka, dok se njegove institucije, norme i akteri ne ustroje po meri stvarnih ljudskih potreba.

Литература

[1] Bacevich Andrew J., Neus Rom, neues Jerusalem, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perspektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003.

[2] Brzezinski Zbigniew, *Strategic Vision – America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, New York, 2012.

[3] Diner Dan, Das Prinzip Amerika, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perspektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003.

[4] Галтунг Јохан, *Мирним средствима до мира – Мир и сукоб, развој и цивилизација*, Југоисток 21 и Службени гласник, Београд, 2009.

[5] Galtung Johan, *Peace by Peaceful Means*, London, SAGE, 1996.

[6] George Susan, *The Corporate Utopian Dream, The WTO and Global War System*, Seattle, November, 1999.

[7] Дузинас Костас, *Људска права и империја – политичка филозофија космополитизма*, Службени гласник, Албатрос плус, 2010.

[8] Ignatieff Michael, Empire Amerika?, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perspektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003.

[9] International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database, 2013*.

[10] Кривокапић Борис, *Мир и међународно право*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, Источно Сарајево, 2014.

[11] Maier Charles S., Die Grenzen des Empire, in: Ulrich Speck/Natan Sznaider (Hg.), *Empire Amerika. Perspektiven einer neuen Weltordnung*, Munchen 2003.

[12] Минклер Херффрид, *Империје: логика владавине светом: од Старог Рима до Сједињених Држава*, Албатрос плус и Службени гласник, Београд, 2009.

[13] Parsons Craig, *How to Map Arguments in Political Science*, Oxford University Press, 2007.

[14] Pogge Thomas, *Priorities of Global Justice*, Metaphilosophy LLC and Blackwell Publishers Ltd. 2001.

[15] Robinson William, *Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony*, Cambridge University Press, 1996.

[16] United Nations Development Program, *Human Development Report, 2013*.

[17] Hardt Michael and Negri Antonio, *Empire* (Cambridge, MA., Harvard University Press), 2000.

[18] Harper John Lamberton, *The Cold War*, Oxford University Press, 2011.

[19] Held David, *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1996).

[20] Slaughter Anne-Marie, *A New World Order*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.

[21] Waltz Kenneth N., *Theory of International Politics*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1979.

Internet

[1] Galtung Johan, *The Fall of the U.S. Empire – And Then What?*, TUP-TRANSCEND University Press, <https://transcend.org/tms/?p=1422>, 2009.

[2] International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx>), приступ: 03.11.2017.

[3] Heeley Laicie, *US Defense Spending vs. Global Defense Spending*, The Center of Arms Control and Non-Proliferation, (http://armscontrolcenter.org/issues/securityspending/articles/2012_topline_global_defense_spending), приступ 02.11.2017.

[4] The World Bank, *Research and Development Expenditure (% of GDP)*, (<http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>) i (<http://data.worldbank.org/products/wdi>), приступ 03.11.2017.

[5] UN Regular Budget (<http://www.un.org>), приступ: 05.11.2017.

[6] Central Intelligence Agency (CIA), *Country Comparison: Education Expenditures*, The World Factbook (Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2013). (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2296rank.html>), приступ: 05.11.2017.

[7] <http://federal-budget.insidegov.com/l/120/2017-Estimate#Revenues&s=1cNiL>, приступ: 30.11.2017.

[8] <https://www.thebalance.com/u-s-military-budget-components-challenges-growth-3306320>, приступ: 30.11.2017.

[9] <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2016-11-11/10-countries-with-the-largest-military-budgets>, приступ: 30.11.2017.

[10] <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2012/12/Brzezinski-Zbigniew.-Strategic-Vision-America-and-the-Crisis-of-Global-Power.pdf>, приступ: 30.11.2017.

[11] <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, приступ 5. децембар 2017.

VOJNA MOĆ VODEĆIH SVETSKIH ZEMALJA I DEFICIT RESURSA

Hatidža Beriša

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Mile Rakić

Institut za političke studije, Beograd

Kontinuirano snabdevanje resursima utiče na ekonomsku stabilnost zemlje, usklađivanje njene privredne strukture i obezbeđivanje planirane dinamike privrednog rasta, što se, u suštini, odražava i na njenu odbrambenu sposobnost. Zemljama koje imaju bogate resurse (posebno rezerve nafte) to bi trebalo da bude dobra osnova ekonomske i političke stabilnosti, kao i činilac vojnog jačanja. Da bi se predupredila moguća iznenađenja oko snabdevanja resursima, mnoge zemlje, posebno najrazvijenije, odnosno njihove vojno-političke organizacije, preduzimaju najrazličitije mere, uključujući i vojne intervencije u određenim zemljama, ukoliko se proceni da postoji opasnost da se poremete cene resursa na tržištu. Upravo zbog toga, područja bogata ležištima resursa bila su, po pravilu, izvor kriza. Polazna stanovišta ovog rada su: globalno liderstvo SAD, ubrzani rast vojne moći Kine, narastajući prostor za restauraciju vojne moći Ruske Federacije, EU kao globalni konkurent SAD.

Ključne reči: *vojna moć, resursi, deficiti, velike sile, Rusija, SAD, NR Kina, EU*

Uvod

Moć u najopštijem smislu predstavlja sposobnost ostvarivanja željenih ciljeva i uticanje na promene u ponašanju drugih kako bi se ti ciljevi dostigli. Sposobnost ostvarivanja željenih ishoda povezuje se sa elementima ekonomske, političke, vojne i kulturno-ideološke nadmoći, odnosno sa posedovanjem određenih resursa, pre svega stanovništva, teritorije, prirodnih resursa, privredne snage, vojne sile i političke stabilnosti.¹ Tradicionalno, moć se vezivala za vojnu moć, a test velike moći bila je „snaga za rat”. Otuda moć vojne sile predstavlja osnovu takozvane tvrde moći, pri čemu njen značajni aspekt predstavlja i ekonomska moć. Vojna i ekonomska moć, kao primeri tvrde moći, imaju za cilj navođenje drugih da promene svoj stav, odnosno tvrda moć počiva na podsticajima ili pretnjama.² Danas su se temeljni moći pomerili od tržišta na vojnu moć i osvajanja, a jedan od razloga, paradoksalno, jeste nuklearno oružje. Brojni, pre svega zapadni teoretičari smatraju da u uslovima globalnog svetskog društva relevantnost vojne moći opada na račun ekonomske moći kao istinske. Tako Naj misli da se „uloga vojne sile

¹ Džozef S. Naj, *Paradoks američke moći*, BMG Beograd 2004, str. 23.

² S. Sojanović i S. Nikolić, „Nova globalna podela moći”, Beograd, 2009, str. 2.

suptilno menja u korist ekonomske vitalnosti, tehnološke moći, naročito komunikacija”, kao i „diplomatske veštine i privlačnosti kulturnih vrednosti”. Ekonomska moć postala je značajnija nego ranije zbog relativnog porasta troškova sile i zbog toga što ekonomski ciljevi imaju veliku vrednost u postindustrijskim društvima. Međutim, postoji i indirektan način za vršenje moći. Određena država može dostići željene rezultate u svetskoj politici time što će druge zemlje želeti da je slede, prihvatajući njene vrednosti, težeći njenom nivou prosperiteta i otvorenosti. Ovaj aspekt moći – privoleti druge da rade ono što želite čini suštinu meke moći. Ako mogu da te privolim da želiš da radiš ono što ja hoću, onda ne moram da te primoravam da radiš ono što *ne želiš*.³

Meka moć povezana je sa neopipljivim resursima moći kao što su privlačna kultura, ideologija i institucije. Ona nije isto što i uticaj, mada je jedan od izvora uticaja. Takođe, više je od ubeđivanja ili sposobnosti pokretanja ljudi argumentima. To je sposobnost za vođenja i privlačenja, a privlačnost često vodi pristanku ili podržavanju. Meka moć danas predstavlja značajnu realnost.⁴

Naravno, tvrda i meka moć su povezane i mogu osnaživati jedna drugu. Obe su aspekti sposobnosti ostvarivanja ciljeva uticanjem na ponašanje drugih. Ponekad isti resursi moći mogu uticati na ceo spektar ponašanja, od prinude do privlačenja. Zemlja čija je ekonomska i vojna moć u opadanju verovatno će izgubiti svoju sposobnost da oblikuje međunarodnu politiku, kao i svoju privlačnost.⁵

Globalno liderstvo SAD

Nestanak velikog vojnog, političkog i ekonomskog rivaliteta supersila, koji je bio aktuelan tokom većeg dela druge polovine 20. veka, trebalo je da bude kraj dominacije sile. Međutim, očekivanja da će završetkom hladnog rata i sve snažnijim ekonomskim povezivanjem savremenog sveta uloga vojne sile biti marginalizovana, pokazala su se kao preuranjena. Isto tako, verovanje da će nakon raspada Varšavskog bloka na političkoj sceni sveta svoju misiju okončati i NATO, kao element blokovskog modela organizovanja međunarodnog poretka, pokazalo se nerealnim. Nakon izvesnog zastoja u procesu jačanja vojno-tehničkih potencijala širom sveta, u poslednjoj deceniji 20. veka ponovo je intenziviran proces naoružavanja, a militarizam, kao svojevrsni društveni fenomen, postaje imantan odraz politike najmoćnijih država, pre svega Sjedinjenih Američkih Država.

Globalizacija međunarodnih odnosa i sve jače uzajamne veze između društava i naroda nametnuli su potrebu za novim konceptom bezbednosnog organizovanja. Okosnicu novog redefinisano koncepta globalne bezbednosti čini sve veća internacionalizacija bezbednosti, njena deterritorijalizacija i neprekidno nastojanje da se globalizuje vojna moć i uspostavi efikasan kolektivni sistem bezbednosti. U takvim, suštinski izmenjenim uslovima, smatra Smilja Avramov, bezbednost se konstruiše na globalnom nivou i prevodi u ne vojnu sferu, tj. u ekonomsku sferu i sferu ljudskih prava. Pokazalo se, isto tako, da se pod novim modelom bezbednosnog organizovanja podrazumeva, pre svega, moć vojne sile, koja je, bar kad je reč o evroatlantskoj bezbednosnoj zajednici, sve manje u nadležnosti nacionalne države i zadobija anacionalan ka-

³ Džozef S. Naj, *isto*, str. 3.

⁴ Džozef S. Naj, *isto*, str. 300.

⁵ *Isto*, str. 30.

rakter. U prilog takvoj oceni govori i činjenica da je reformisani NATO, s redefinisanim misijom, nastavio da traje dobijajući još dominantniju ulogu u kreiranju struktura bezbednosnog organizovanja velikog dela sveta. Ambicije vezane za širenje tog saveza, u kojem je neprikosnovena pozicija SAD, kao njegovog ključnog kreatora, kao i sve prepoznatljivija nastojanja EU da jača svoj bezbednosni i odbrambeni identitet, ukazuju na tendenciju jačanja globalne vojne sile. Takve tendencije potvrđuju predviđanja da će razlozi moći i dalje imati najveću važnost u delovanju ključnih transnacionalnih subjekata međunarodne politike i da se odražavaju na jačanje militarističkog pristupa međunarodnim odnosima, čime se znatno pojačavaju neizvesnost i nestabilnost svetskog poretka. Procenjuje se da će SAD i dalje biti najveća sila u svetskoj zajednici, jer njen globalni ekonomski, tehnološki, vojni i politički uticaj neće imati premca ni među državama ni među regionima i međunarodnim organizacijama u prvim decenijama 21. veka. Sjedinjene Države će ostati dominantna vojna sila, s odlučujućim vođstvom u oblasti informacione tehnologije i tehnologije oružja. Ta moć ne samo da će osigurati njihovo prvenstvo, nego će im omogućiti i da budu ključni pokretački faktor u međunarodnom sistemu i nastojanju da se stvori trajni politički poredak od kojeg ne pretili opasnost. Takva pozicija omogućava SAD da budu „odlučujući akter u bilo kom sukobu, u bilo kom delu sveta”, i da se nametnu kao garant globalne bezbednosti.⁶ Isto tako, nema sumnje da će se SAD i dalje smatrati vodećim promoterom i zaštitnikom globalizacije. Nastojanja američke globalne politike da svet u celini uređuje na hegemonističkim pozicijama veoma ubedljivo iskazuje Madlen Olbrajt: „Amerikanci moraju da budu mnogo više od publike, više od aktera; mi moramo da budemo autori istorije našeg doba.”⁷ Hegemonistički položaj SAD i na njemu zasnovana mogućnost da oblikuju svet, u središte neminovno dovode sve veću ulogu vojne sile i tendenciju ka njenoj globalizaciji. U vojnoj moći SAD su jedina država koja ima i nuklearno oružje i konvencionalne snage sa globalnim dosegom i predvodnik su revolucije u vojnim pitanjima koja se zasniva na informacijama. Poznato je, na primer, da za potrebe odbrane SAD troše koliko i ostatak sveta zajedno, a obim njihove privrede iznosi koliko i japanska, nemačka i britanska privreda zajedno. Naime, sa samo pet procenata svetskog stanovništva SAD ostvaruju 25 odsto svetske proizvodnje.⁸

Tabela 1 – Pregled aktivnih vojnih snaga SAD iz 2008. godine⁹

Pripadnost	Broj
Kopnena vojska	538.128
Mornarica	332.832
Mornarička pešadija	194.912
Vazduhoplovne snage	328.439
UKUPNO U ORUŽANIM SNAGAMA	1.394.311
Obalska straža	42.331
UKUPNO U MINISTARSTVU ODBRANE	1.436.642

⁶ S. Stojanović, *isto*, str. 163.

⁷ M. Danner, „Marooned in the Cold War”, *World Policy Journal*, XIV 3, 1997, p. 4, u: M. Mandebaum, *Ideje koje su osvojile svet*, str. 377.

⁸ Ž. Ivanović, „Put u carstvo dobra vodi u apokalipsu”, u: Zbornik *Ka carstvu dobra ili apokalipsa*, (priredio Ž. Ivanović) Beograd, 2003, str. 16.

⁹ Zvanični podaci Ministarstva odbrane SAD za 31. jul 2008. godine, <http://siadapp.dmdc.osd.mil/personnel/MILITARY/ms0.pdf> izvor: <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2007/countries/US.html>

U svetskoj proizvodnji SAD učestvuju sa 25 procenata. Sa liste *Fortune*¹⁰, od 500 najvećih kompanija 162 su američke, 163 pripadaju EU, a 95 Japanu, Kini i Ruskoj Federaciji. Sjedinjene Države imaju gotovo dvostruko više direktnih stranih investicija od sledeće rangirane zemlje (Velika Britanija), a u njima se nalazi i polovina od deset vodećih investicionih banaka. Od 75 vodećih robnih marki, 52 su američke, kao i devet od deset vodećih poslovnih škola. U pogledu meke moći Sjedinjene Države su daleko najveći izvoznik u svetu filmskog i televizijskog programa, a privlače i najviše stranih studenata i profesora. Očigledna je još uvek nedostižna pozicija SAD u odnosu na sve ostale zemlje i njen ključni položaj u svetskoj ekonomiji. Može se pretpostaviti da će Sjedinjene Američke Države u narednih dvadesetak godina zadržati primat u svim činionicima moći i uticaja u svetu, a najduže i najpouzdanije u vojnoj moći. Prema mnogim teoretičarima globalizacije, najznačajniji razlog za opstajanje NATO-a jesu zahtevi krupnog kapitala u smislu obezbeđivanja adekvatnog ambijenta za nesmetano širenje i ničim ograničen pristup neophodnim resursima i energentima. Nestašica strateških resursa i nesuglasice u vezi s vlasništvom nad energetske izvorima, po svemu sudeći, biće u bliskoj budućnosti sve veći razlog za nastajanje konflikata i sukoba na globalnoj sceni. Galopirajuća potražnja za proizvodima svih vrsta i enormni porast svetske populacije čine realnim takva predviđanja. Uzročna veza između resursa i mogućnosti konflikata uticala je na značajno povećanje koncentracije vojne sile upravo u područjima gde se nalaze najveća svetska nalazišta energenata. Znatno su izmenjene strategije odbrane vodećih zemalja u kojima su energenti tretirani kao geopolitički prioriteti, a radi njihove zaštite podrazumeva se upotreba svih sredstava, „uključujući unilateralnu i odlučnu primenu vojne sile”.¹¹ U takvim okolnostima redefiniše se uloga oružanih snaga, pa one postaju ključni činilac u zaštiti ekonomskih interesa vodećih sila, odnosno u osvajanju novih i očuvanju postojećih energetske izvora.¹² Iako je došlo do značajnih promena u zamisli vezanoj za bezbednost, SAD i ostale zapadne zemlje svoju percepciju mira i stabilnosti zasniavaju na daljoj militarizaciji i tehnološkom usavršavanju vojnih potencijala. Tako, ni u periodu u kojem je, nakon okončanja hladnog rata, obim oružanih snaga smanjen, nije bilo zastoja u unapređivanju vojne tehnologije. Jaz između vojne moći SAD i ostalog sveta veći je nego ikada ranije. To potvrđuje i rast vojnih troškova u periodu od 2001. do 2005. godine. Ukupni vojni troškovi u 2001. godini u svetu iznosili su 839 milijardi dolara, pri čemu su 36–37 odsto tog iznosa potrošile Sjedinjene Države. U tom periodu budžet SAD bio je 25 puta veći nego ruski budžet.¹³ Procenjeni ukupni vojni troškovi u svetu u 2005. godini iznosili su 1.118 milijardi dolara, pri čemu su oko 48 odsto tog iznosa potrošile Sjedinjene Države.¹⁴

Postoje jasni pokazatelji da se globalna vojna potrošnja povećava u odnosu na stanje sredinom devedesetih godina 20. veka. Porast vojnih troškova u 2005. godini veći je za oko 3,4 odsto u odnosu na 2004. godinu, odnosno za više od 34 odsto u odnosu na 1996. godinu.¹⁵ Više od 80 odsto povećanja vojnih troškova u 2005. godini odnosi se na troškove SAD u toj oblasti, tj. na angažovanje njenih snaga u Avganistanu i Iraku. Mnoge

¹⁰ <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2007/countries/US.html>

¹¹ S. Stojanović, *isto*, str. 168.

¹² *Isto*.

¹³ *Politika*, 10. maj 2006.

¹⁴ *SIPRI Yearbook 2006 Armaments, Disarmament and International Security*, <http://www.sipri.org>.

¹⁵ *Isto*.

zemlje proizvođači oružja (SAD su najveći izvoznici oružja – oko 100 milijardi dolara godišnje) odlučile su da održe vojnu industriju, pa komercijalizuju vojnu proizvodnju i agresivno povećavaju izvoz oružja. Ukupna vrednost od prodaje naoružanja koju je ostvarilo 100 najvećih kompanija 2004. godine iznosila je 268 milijardi \$. Od istog iznosa 63 odsto ostvarilo je 40 američkih kompanija, a 29 odsto 36 zapadnoevropskih kompanija. Kompanije Rusije i Indije ostvarile su po jedan odsto ukupno ostvarenog iznosa od prodaje naoružanja.¹⁶

Tabela 2 – Prvih pet kompanija koje su ostvarile najveći transfer u prodaji naoružanja u 2004. godini¹⁷

Naziv kompanije	Zemlja	Iznos ostvaren od prodaje naoružanja u milijardama dolara
Boeing	SAD	27,5
Lockheed Martin	SAD	26,4
Northrop Grumman	SAD	26,0
BAE Systems	Velika Britanija	19,8
Raytheon	SAD	17,2

Značajna je činjenica da je u periodu od 1998. do 2001. godine više od 68 odsto¹⁸ ukupnog transfera naoružanja u svetu bilo prodato ili dato nerazvijenom svetu, što je uticalo na intenziviranje konflikata i nasilja u tim zemljama. Na taj način umnožavanje oružanih konflikata i ekonomsko iscrpljivanje najsiromašnijih regiona Afrike i Latinske Amerike još više otežava proces političke stabilizacije ogromnih prostora savremenog sveta. Nije teško zaključiti da Sjedinjene Države, kao država čija je dominacija u trgovini naoružanjem nesporna i koja na taj način ostvaruje ogromne profite, utiču na povećanje nestabilnosti u mnogim delovima sveta i pospešuju militarizaciju međunarodnih odnosa.

Intenziviran je novi talas trke za ekskluzivnim posedovanjem oružja, pri čemu je uvećana opasnost od rata i razaranja. Procenjeno je da se više od 800 milijardi dolara godišnje utroši za potrebe naoružanja i održavanja vojne sile u svetu. Tako je u okviru predloga američkog budžeta za 2007. godinu najveće povećanje – od 4,8 odsto predviđeno za potrebe Pentagona. U predlog američkog vojnog budžeta od oko 441 milijarde dolara nije uključeno finansiranje ratova u Iraku i Avganistanu, čiji troškovi iznose desetine milijardi dolara.¹⁹ Planirano je da budžet odbrane SAD narednih godina kontinuirano raste, tako da 2010. godine treba da iznosi više od 514 milijardi dolara.²⁰ Kako kaže Vlerstin, supersila „čiji je jedini važniji zahtev da bude vojno superiorna na svetskoj sceni mora da afirmiše i afirmisaće trajna ulaganja u vojnu opremu”.²¹ Nestanak bipolarnog sveta i tendencije jačanja vojne moći u međunarodnim odnosima aktuelizovali su nadmetanje za regionalnu dominaciju, pre svega među državama istočne i jugoistočne Azije, gde je in-

¹⁶ Isto, str. 169.

¹⁷ SIPRI Yearbook 2006 Armaments, Disarmament and International Security, <http://www.sipri.org>

¹⁸ Fast Facts.htm.

¹⁹ The Military Balance 2005-2006, p. 37.

²⁰ Isto.

²¹ S. Sojanović i S. Nikolić, „Nova globalna podela moći”, Beograd, 2009, str. 7.

tenzivirana trka u naoružanju, a najilustrativnije primere predstavljaju Indija i Pakistan. Slični procesi postoje i u Africi, gde sada, prema nekim procenama, ima 100 puta više oružja nego pre 40 godina. Isto tako, primetno je da se, uporedo s jačanjem globalnih ekonomskih procesa, nadmetanje između država delimično potiskuje nadmetanjem između ekonomskih blokova. Misli se, pre svega, na SAD, EU i Japan, koji bi, prema navodima u nekim radovima o globalizaciji, vremenom mogli da prerastu u političke saveze i blokove. Mandelbaum navodi podatak da na početku 21. veka „od gotovo dvesta suverenih država u međunarodnom sistemu tri četvrtine pripadaju periferiji”,²² i da sve one, iako postoje razlike među državama sa periferije, nastoje da se prilagode ekonomskom i političkom standardu međunarodnog liberalizma. Za Mandelbauma su brojnost i ekonomska nerazvijenost država „periferije”, kao i njihova manja posvećenost demokratiji, slobodnom tržištu i miru, bili sa stanovišta stabilnosti novog svetskog poretka glavni razlozi za njihovo preobraćanje. Time je potreba da se „model neoliberalizma izveze na periferiju postao glavni prioritet spoljne politike SAD”²³. Uverenost Amerike u ekskluzivnost svoje misije zasnovana je na stavu da je ona glavna politička, ekonomska i vojna potpora liberalnih vrednosti, načela i institucija. Budući da je posedovala zaokruženu globalnu moć i da nije imala ozbiljnijeg rivala, Amerika je zaista, kako misli znatan broj teoretičara, započela svoj treći vek učestvovanja u međunarodnom životu kao *Imperium Americana*. Takva međunarodna pozicija omogućila joj je da kreira i usmerava tok političke i vojno-bezbednosne globalizacije i međunarodnih odnosa u celini, tako da se od trenutka iščezavanja bipolarnog američko-sovjetskog „poretka sveta” može govoriti o amerikanizaciji međunarodnih odnosa.²⁴

Međutim, takva konstelacija unipolarnih međunarodnih odnosa činila je realnom opasnost od totalitarnih tendencija u spoljnoj politici SAD i njene spremnosti da se suprotstave svima koji bi joj uputili izazov i doveli u pitanje njenu poziciju hegemonu i odlučujuću reč u rešavanju vitalnih pitanja sveta. Unipolarnim delovanjem u spoljnoj politici i agresivnom promocijom demokratije, SAD su od države koja je u poslednjih pola veka bila uzor u poimanju demokratije i prosperitetne ekonomije za celo čovečanstvo postala metafora međunarodnog nereda, proizvođači nesigurnosti i sukobe. Aktuelna finansijska kriza, platni deficit veći od bilion dolara i nadolazeće ekonomsko razlaganje koje sledi u SAD, neuspesi misija u Iraku i Avganistanu, kao i degradacija američkih kulturnih vrednosti nagoveštavaju prognoze o zalasku moći ove doskora neprikosnovene supersile. Irak i Avganistan su danas zemlje haosa sa situacijom koja postaje sve složenija. Odluke američke vlasti o ukidanju subvencija za hranu, amerikanizaciji celokupne poljoprivredne proizvodnje, podeli najunosnijih naftnih, energetskih i uslužnih poslova zaslužnim korporacijama, otpuštanju desetina i desetina hiljada državnih službenika i radnika, te slabi pomaci na poboljšanje infrastrukture, učinili su ove zemlje jednim od najsiromašnijih i najtežih mesta za život. Zbog pobunjeničkih napada Irak je, početkom 2005. godine, proizvodio naftu svega pola miliona barela dnevno, što je mnogo više od 1,5 miliona barela, koliko su trenutne mogućnosti. Talibani i Al-Kaida preuzimaju inicijativu, koju su prepustili

²² M. Mandelbraun, „Ideje koje su osvojile svet”, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str. 80.

²³ Isto.

²⁴ D. Nikoliš, „O globalizaciji kao političkom (i geopolitičkom i vojno-bezbednosnom) fenomenu međunarodnih odnosa i Sjedinjenih Država u njima”, u: *Vreme globalizacije*, str. 187.

američkim snagama u periodu po otpočinjanju kampanje u Avganistanu. Svakodnevni napadi povećavaju strah kod stanovništva od odmazde i udaljuju ga od međunarodnih snaga, posebno SAD. Trgovina drogom i drugi oblici kriminala dostigli su obim i nivo koji su imali pre intervencije, a vojne i policijske snage su preslabe da se nose sa velikim brojem militantnih kriminalnih grupa. Sjedinjene Države su do 2009. godine samo za operaciju u Iraku potrošile oko 845 milijardi dolara, što je oko 2.300 dolara po stanovniku, tj. prosečno 2,2 miliona dolara nedeljno ili oko 8,8 milijardi dolara mesečno. Pošto oružja za masovno uništenje definitivno nema, prosečan Amerikanac počinje da shvata da je rat vođen isključivo zbog nafte, koje nema zbog stalnih sabotaza i nemogućnosti njenog transporta od izvora do rafinerije. Zbog ovakve situacije SAD traži načina da se izvuče iz Iraka i Avganistana, što je svojevremeno nagovestio i američki predsednik Barak Obama.

Ubrzani rast vojne moći Kine

Mnogi vide Kinu, najmnogoljudniju državu, kao vodećeg kandidata za ulogu globalnog lidera u 21. veku. Za mnoge je „uspon Kine” pogrešan izraz, a „ponovna pojava Kine” tačnija sintagma, jer je po veličini i istoriji Srednje kinesko kraljevstvo dugo bilo vodeća sila u istočnoj Aziji. Poznato je da je tehnički i ekonomski Kina bila svetski lider, iako bez globalnog dometa od 500. do 1500. godine. Tek u poslednjih pola milenijuma pretekle su je Evropa i Amerika.²⁵ Kina je najbrojnija zemlja sveta sa više od jedne milijarde i 300 miliona stanovnika. Po veličini teritorije ona je treća zemlja. Ima najbrojniju armiju sa više od dva miliona vojnika. Uspon Kine je rezultat temeljnih privrednih reformi koje su preduzimate u poslednje tri decenije. O pravom ekonomskom bumu uverljivo govore sledeći pokazatelji. Kineski udeo u rastu svetske privrede u 2004. godini dostigao je čak jednu trećinu, a u 2005. godini Kina je ostvarila privredni rast od 9,9%. Prema podacima za 2006. godinu kineska privreda je zabeležila rast od oko 11%.

Visoka godišnja stopa rasta od 8 do 11 procenata dovela je do zadivljujućeg utrostručavanja njenog nacionalnog bruto proizvoda u poslednje dve decenije. U 2007. godini ostvarila je bruto domaći proizvod (BDP) od 3.280 milijardi dolara i po tome bila četvrta ekonomija u svetu. U 2010. godini Kina je po ostvarenom BDP pretekla Nemačku i Japan i pozicionirala se odmah iza SAD.

Prema izveštaju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj, Kina je već više od godinu dana najveći svetski izvoznik tehnologije. Ova organizacija je evidentirala da SAD zaostaju za Kinom za čitavih 30 milijardi dolara samo u sektoru „high-tech” koji se odnosi na mobilne telefone, lap-topove, digitalne fotoaparate, itd. U 2004. godini ostvarila je obim izvoza u ovom sektoru od 180 milijardi dolara, dok su SAD ostvarile 149 milijardi. Samo godinu dana ranije, u 2003. godini, Kina je bila na drugom mestu sa 123 milijarde, iza SAD, koje su imale izvoz od 137 milijardi dolara. Kineska kvota u globalnim trgovačkim razmerama u isto vreme dostigla je brojku od 329 milijardi dolara, što predstavlja godišnji rast od 95 milijardi dolara. Poređenja radi, u 1996. godini ta brojka je iznosila samo 35 milijardi dolara. Više od 27 odsto tehnološkog uvoza u SAD nosi oznaku „Made in China”, a u 2000. godini on je iznosio manje od 10 odsto. Od 2001. godine, kada je Kina zvanično ušla u Svetsku trgovinsku asocijaciju

²⁵ Dž. S. Naj, „Paradoks američke moći”, BMG Beograd, 2004, str. 41-42.

(STO), njena privreda doživljava verovatno najveći ekonomski bum svih vremena. Zahvaljujući najkonkurentnijim cenama, Kina osvaja ne samo bogate zemlje, već i siromašne zemlje Afrike. Zahvaljujući komercijalnom otvaranju, kineski gigant postaje, na neosporan način, svetski dominantan u planetarnoj trgovini. To je napredak koji će omogućiti Kini da u svim sektorima prevaziđe Evropsku uniju i SAD pre 2050. godine. Realno je očekivati da će ekonomska moć doprineti jačanju političke i vojne moći, što potvrđuje i rast finansijskih sredstava za odbranu za 12, 6% u 2006. godini. Izvršeno je i znatno smanjenje i reformisanje snaga kineske armije, a težište je na modernizaciji vojne opreme i naoružanja. U 2015. godini kineski izdaci za vojsku bili su šest puta veći od japanskih, a njen akumulirani vojni kapital je oko pet puta veći od japanskog. Zalivski rat 1991. godine, napetosti oko Japana 1995. i 1996. godine i bombardovanje SRJ 1999. godine pokazali su kineskim liderima koliko njihova zemlja zaostaje u modernim vojnim kapacitetima, pa su gotovo udvostručili vojne rashode tokom poslednje dve decenije.²⁶ Kina danas aktivno nastoji da ograniči moć Sjedinjenih Država u istočnoj Aziji upozoravajući na opasnost od američke unipolarne spoljne politike po međunarodne odnose. Tokom 2001. godine svetska političko-bezbednosna konstelacija sa institucionalnom predominacijom evroatlantskih političko-ekonomsko-bezbednosnih struktura i potencijala, „poremećena” je pojavom jedne organizacije, samo naizgled regionalnog značaja i delovanja – Šangajske organizacije za saradnju, koja okuplja predstavnike Kine, Rusije, Uzbekistana, Kazahstana, Kirgizije i Tadžikistana. Posebno je važno naglasiti da status posmatrača imaju Iran i Avganistan. Ova organizacija je početkom januara 2004. godine za svoje sedište odredila prestonicu Kine – Peking. Kina i Rusija su našle zajednički interes za jačanje regionalne saradnje, kako bi se uspešnije suprotstavile uticaju SAD u njihovoj geografskoj, političkoj, ekonomskoj i vojnoj zoni uticaja. Iako se naglašava da se Šangajska organizacija za saradnju bavi pitanjima prevashodno političkog i ekonomskog, a bitno manje pitanjima vojnog karaktera, ona je već faktor koji unosi nove dimenzije u evroatlantske geopolitičke kalkulacije. Možda još značajniji aspekt delovanja „Šangajske šestorke” jeste impuls ekonomske saradnje i integracije ruskog i kineskog privrednog prostora. Radi se o enormnim sirovinim, proizvodnim i ljudskim resursima, ali i tržištima koja su u fazi ogromne ekspanzije. U njenim državama članicama živi otprilike jedna četvrtina ukupnog svetskog stanovništva. Šest zemalja ove asocijacije poseduje 8 odsto poznatih svetskih rezervi nafte i 31 odsto rezervi prirodnog gasa. Kineska armija je najveća na svetu, a ruska aktivna vojska je četvrta po veličini. Uprkos tome što zvaničnici to povremeno negiraju, politička i vojna koordinacija postaje sve prepoznatljiviji znak ove organizacije. Mora se priznati da su američka hegemonika politika i ambicije za globalnom vojno-političkom dominacijom, kroz formu borbe protiv terorizma, inspirisala dve narastajuće svetske velesile – Rusiju i Kinu da uobliče zajednički regionalni, ali i znatno širi bezbednosno-politički interes. Šangajska organizacija za saradnju predstavlja snažan impuls ukidanju globalne unipolarnosti i političko-ekonomsko-vojne supremacije evroatlantskih struktura koje predvode SAD. Ipak, Kina, i pored značajnog ekonomskog rasta, zaostaje za Sjedinjenim Državama i svoje politike prevashodno usredsređuje na svoj region i ekonomski razvoj. Ona treba da pređe dug put i suoči se sa mnogim preprekama u svom razvoju. Prema predviđanjima, ako američka privreda raste po stopi od dva procenta, a kineska raste po stopi od 9 procenata (u najboljem slučaju), dve privrede će biti jednake veličine (po BDP-u) oko 2028. godine. Čak i tada dve privrede bi bile jednake po veličini, ali ne i jednake u konkurentnosti.

²⁶ S. Stojanović i S. Nikolić, *isto*, str. 10.

Kina bi još uvek imala veliku nerazvijenu unutrašnjost – u stvari, pretpostavljajući kineski rast od 9 procenata i američki rast od samo dva procenta, Kina bi se izjednačila sa Sjedinjenim Državama u dohotku po glavi stanovnika oko 2056. godine. U pogledu političke moći dohodak po glavi stanovnika pruža precizniju meru modernizacije privrede. Kineski dohodak po glavi stanovnika biće jednak današnjem u SAD do 2045. godine, što dovodi do zaključka da je Kina daleko od ugrožavanja američke ekonomske nadmoći. Naime, prema mišljenju nekih teoretičara, rastuća nejednakost, ogromne interne migracije i nezadovoljavajuća mreža socijalne zaštite, korupcija i neodgovarajuće institucije mogu da aktiviraju političku nestabilnost Kine. Nemogućnost kontrole demografskog rasta, tokova migracije, ekoloških efekata na globalnu klimu i porast broja internih konflikata predstavlja još jedan skup problema koji mogu imati negativan uticaj na razvoj Kine. Isto tako, visoka stopa rasta privrede, u bliskoj budućnosti biće podložna iscrpljivanju ključnih prirodnih resursa koji već danas nedostaju Kini. Bez obzira na impresivne podatke rasta vojne moći, smatra se da je malo verovatna opcija da Kina ugrozi vojnu superiornost SAD. Ključ vojne moći u informatičkoj eri zavisi od sposobnosti prikupljanja, obrade, širenja i integrisanja podataka iz složenih sistema nadgledanja iz svemira, računara velike brzine i „pametnog“ oružja. Iako će Kina razviti neke od tih sposobnosti, smatra se da će revolucija u vojnim poslovima nastaviti da održava veliku američku vojnu nadmoć. Međutim, bez obzira na osporavanja njenog uspona, koja, pre svega, dolaze od zapadnih teoretičara, izvesno je da Kina sve značajnija sila koja nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Otuda su objektivne procene koje govore da će prva polovina 21. veka biti obeležena kao decenije Kine. U tom smislu, sve je izvesnije da će uspon Kine biti u znaku utiskivanja kineskog pečata na kretanja tokova savremenog sveta dublje i trajnije nego bilo koji drugi savremeni procesi i promene.

Restauracija vojne moći Rusije

Polazna tačka svakog procenjivanja stratejskih izgleda Rusije jeste prepoznavanje toga koliko je ona postala slaba, pre svega, u odnosu na mesto koje je zauzimala kao jezgro Sovjetskog Saveza. Lišena svog ogromnog carstva u istočnoj Evropi, na Kavkazu i srednjoj Aziji, Rusija je krajem poslednje decenije 20. veka bila tek bleđa senka preteće supersile koja se nekad nadmetala sa Sjedinjenim Državama za globalnu prevlast. Tokom 50-ih godina mnogi ljudi na Zapadu su se plašili da bi Sovjetski Savez mogao prestići SAD kao vodeću svetsku silu. Sovjetski Savez je imao najveću teritoriju na svetu, treću najveću populaciju, drugu najveću privredu i proizvodio je više nafte i gasa od Saudijske Arabije. Posedovao je polovinu svetskog nuklearnog oružja, više vojnika od Sjedinjenih Država i najveći broj ljudi zaposlenih u istraživanju i razvoju. Testirao je hidrogensku bombu 1953. godine, samo godinu dana nakon Sjedinjenih Država, a prvi je lansirao satelit u svemir 1957. godine. Komunistička ideologija Sovjetskog Saveza i njegova transnacionalna organizacija doneli su mu prestiž u Evropi zahvaljujući otporu Hitleru, a u zemljama trećeg sveta njegova identifikacija sa popularnim pokretom ka dekolonijalizaciji činila ga je veoma privlačnim.²⁷ Raspad Sovjetskog Saveza 1991. godine ostavio je Rusiju sa znatno smanjenom teritorijom (76 procenata SSSR-a), stanovništvom (50 proce-

²⁷ Dž. S. Naj, „Paradoks američke moći“, BMG Beograd, 2004, str. 52-53.

nata SSSR-a), privredom (45 procenata SSSR-a) i vojskom (33 procenta SSSR-a). Po red toga, ideološka moć komunističke ideologije praktično je nestala. Na kraju veka ispostavilo se da je privreda SAD oko 27 puta veća od ruske, da je njihova potrošnja na istraživanje i razvoj oko 60 puta veća nego u Rusiji, a da su vojni izdaci oko 9 puta veći.²⁸ Rusija je ipak zadržala neka obeležja velike sile. Više nije okovana komunističkom ideologijom i glomaznim sistemom centralnog planiranja. Verovatnoća etničke fragmentacije, mada još uvek pretnja (kao što su pokazali ratovi u Čečeniji), smanjena je. Dok su etnički Rusi činili samo polovinu stanovništva Sovjetskog Saveza, danas čine 81 procenat stanovništva Ruske Federacije. Sa oko 146 miliona stanovnika i teritorijom koja se proteže na preko 11 vremenskih zona, ona je i dalje prvi geopolitički subjekt u središtu Evroazije. U drugoj polovini devedesetih godina otpočeo je ekonomski oporavak Rusije i njen povratak na geopolitičku scenu. Bruto društveni proizvod rastao je šest do sedam odsto godišnje. Uporedo je porastao i njen zvanični vojni budžet – sa 6,7 milijardi dolara u 1997. godini na oko 12 milijardi u 2003. godini. U 2007. godini vojni budžet RF iznosio je oko 20 milijardi dolara. Vojnoekonomski analitičari zapadnih zemalja procenjuju da su realni vojni izdaci RF znatno veći od zvaničnog budžeta, iz kojeg se ne finansiraju sve aktivnosti. Međunarodni londonski Institut za stratejske studije procenjuje da su vojni izdaci RF u 2006. godini dostizali 75,6 milijardi dolara, što po veličini predstavlja drugi izdatak u svetu. Ruska Federacija poseduje veliki i moćan nuklearni arsenal – odmah iza onog koji poseduju Sjedinjene Države – i stotine interkontinentalnih balističkih raketa. Ona je još uvek najveći dobavljač konvencionalnog oružja i nuklearne tehnologije za mnoge države, među kojima su Kina, Iran i Indija.

Rusija nadzire ogromne rezerve nafte i prirodnog gasa, uz veliku mrežu naftovoda koji povezuju Kaspijsko jezero i srednju Aziju sa istočnom i zapadnom Evropom.²⁹ Za Rusiju je energetska superiornost od strateškog značaja jer joj omogućava da sačuva svoju nezavisnost i povrati kredibilitet velike sile u međunarodnim odnosima. Ona preduzima sve što je neophodno kako bi zadržala vodeće pozicije u proizvodnji i preradi nafte i gasa., Stabilno i pouzdano snabdevanje energentima danas ima izuzetan značaj za svaku zemlju. Industrija nafte i gasa je jedan od najvećih sektora ruske privrede koji dinamično raste, a njen efikasan rad određuje umnogome osiguranje životnih potreba države. Dovoljno resursa Rusija može da koristi za rešavanje ključnih pitanja – od osavremenjivanja ekonomije, rešavanja socijalnih problema, modernizacije oružanih snaga, do podrške ruskog biznisa na svetskom tržištu. Ogroman izvozni potencijal ruske industrije nafte i gasa ima značajnu ulogu u energetske stabilnosti evroazijskog kontinenta i celog sveta. To joj omogućava da u svojoj spoljnoj politici Rusija prvi put u svojoj istoriji brani svoje interese koristeći svoje konkurentske prednosti. Upravo je u sferi energetske politike Moskva daleko iznad svog međunarodnog uticaja. Sa izvozom nafte i prirodnog gasa koji danas osiguravaju najveći deo ruskog prihoda – 55% prihoda od izvoza i 40% državnih prihoda,³⁰ Moskva čini sve što može da poveća svoju proizvodnju energije kako bi obezbedila dodatna sredstva za ekonomsku i političku revitalizaciju. Rusija je iskoristila izvoz energije i kao sredstvo za učvršćivanje veza sa uticajnim stranim potrošačima kao što su

²⁸S. Stojanović i S. Nikolić, *isto*, str. 12.

²⁹M. T. Kler, Krv i nafta, Znanje, Zagreb, 2005, str. 176.

³⁰*Isto*, str. 14.

Nemačka i Japan. Rusija pokušava da sačuva monopol nad transportom nafte i gasa iz Kaspijskog basena na zapad, nastojeći da što je moguće više osujeti razvoj bilo koje alternativne rute koja bi zaobišla Rusiju.³¹ Rusija traži novu svetsku multipolarnu strukturu naspram američke „dominacije”, kao i mogućnost da povrati svoj uticaj u „postsovjetskom prostoru”. Međutim, imajući u vidu da i SAD smatraju taj prostor „zonom američkog interesa” i obezbeđuju značajna ekonomska i druga sredstva da bi ga ojačali, Rusija intenzivira proces unapređenja svojih odnosa sa moćnim susedima. Rusija je sa Kinom 1992. godine obelodanila svoje odnose „konstruktivnog partnerstva”, 1996. godine ove dve zemlje proklamovale su „strateško partnerstvo”, a u julu 2001. godine potpisale su sporazum o „prijateljstvu i saradnji”. Tema partnerstva je suprotstavljanje „unipolarnom svetu” kojim dominiraju SAD. Iako su i Rusija i Kina podržale američku antiterorističku kampanju posle septembra 2001. godine, ostale su podozrive prema američkoj moći.³² U analizi povratka Rusije na međunarodnu scenu američki analitičari smatraju da će i u slučaju najboljeg scenarija godišnjeg privrednog rasta od 7 procenata, Rusija imati BDP koji danas imaju SAD do 2033. godine. Međutim, Rusija predstavlja pretnju za interese SAD, pre svega jer je to jedina zemlja sa dovoljno projektila i nuklearnih bojnih glava za uništenje SAD. Rusija takođe ima ogromna prostranstva, obrazovano stanovništvo, stručne naučnike i inženjere i velike prirodne resurse. Međutim, prema mišljenju američkih teoretičara, povratak Rusije na geopolitičku scenu, ne predstavlja istu vrstu izazova američkoj moći kakvu je Sovjetski Savez predstavljao tokom četiri decenije nakon Drugog svetskog rata. Rusija želi da bude velika sila, što u uslovima XXI veka znači i nezavisni globalni igrač. Rusko rukovodstvo je poslednjih godina odlučilo da opozove raniju rusku strategiju integracije sa Zapadom. Ta odluka bila je zasnovana na generalnom načinu na koji rusko rukovodstvo shvata odnose Rusije i Zapada od ranih devedesetih godina prošlog veka do prvih godina XXI veka. Rusko odvajanje od Zapada dogodilo se, naravno, u uslovima američkog rata u Iraku, državi sa trećim najvećim rezervama nafte na svetu. Do sredine prve decenije ovog veka energija je igrala ključnu ulogu u preorijentaciji Rusije od prozapadne prema nezavisnoj velikoj sili. Kako bi postigla postavljeni cilj strateške nezavisnosti i međunarodnog značaja, što je, na primer, oličeno u postavljanju cilja da postane peta najveća privreda na svetu do 2020. godine – Rusija je odlučna da iskoristi svojih nekoliko, ali važnih komparativnih prednosti, pre svega naftu i gas. Rusija poseduje nešto preko 6 posto dokazanih svetskih rezervi nafte i 2006. je zabeležila 12 procenata svetske proizvodnje nafte. Takođe, poseduje jednu četvrtinu svetskih rezervi prirodnog gasa i odgovorna je za jednu petinu ukupne proizvodnje gasa u svetu. Ekstra-profiti od izvoza energije omogućili su Rusiji da stekne finansijsku moć, a prateći stimulatívni efekti pogodovali su mnogobrojnim drugim sektorima privrede. Međutim, vlada je veoma svesna potrebe da modernizuje sektore nafte i gasa i da postigne napredak u razvoju ostalih segmenta energetskog sektora, kao što je „čisti” ugljen i međunarodno konkurentna nuklearna energija. Ruska specijalizacija za energiju je konstanta, zasigurno na srednji i duži rok. Rusko rukovodstvo pretpostavlja da će međunarodne cene energije ostati na visokom nivou neko vreme, uprkos povremenim fluktuacijama. Alternativni izvori energije, osim nuklearne energije, u dogledno vreme neće imati veći uticaj na tržište. Uz to, kada

³¹ *Isto.*

³² S. Džozef Naj, *Paradoks američke moći*, BMG Beograd, 2004, str. 50.

se radi o nuklearnoj energiji, ali i uglju i proizvodnji struje, Rusija zauzima snažnu poziciju. Označavanje Rusije kao energetske supersile je preterivanje, ali je kredibilna ocena Rusije kao energetske sile, pogotovo ukoliko uspe da unapredi proizvodnju i postane efikasniji potrošač. Međutim, prema mišljenju američkih teoretičara, povratak Rusije na geopolitičku scenu ne predstavlja istu vrstu izazova američkoj moći kakvu je Sovjetski Savez predstavljao tokom četiri decenije nakon Drugog svetskog rata. Zbog svoje preostale nuklearne snage, bliskosti sa Evropom i potencijalne alijanse sa Kinom ili Indijom, Rusija ne može da ne bude globalni izazivač. Novi raspored snaga na međunarodnoj areni postao je sasvim jasan tokom avgusta 2008. godine. Petodnevni rusko-gruzijski rat učinio je očiglednim povratak Rusije, kao i oslabljenu moć SAD da spreči poraz proameričkog režima u Gruziji. Kina je 2003. godine postala drugi najveći potrošač nafte iza SAD. U izveštaju iz 2006. godine Svetska agencija za energiju (IEA) upozorava kako će, s obzirom na sadašnji rast, Kina preći SAD u emisiji staklenih gasova 2009. godine, čak 10 godina pre predviđenog roka. Još 2005. godine pretekli su SAD u potrošnji žita, mesa, uglja i gvožđa. Po sadašnjim trendovima potrošnje, velike pretenzije za energetske resursima i zagađenju okoline Kina se predstavlja svetu kao mlađa verzija američkog sna. Kina je 2004. godine imala 63 milijarde dolara gubitka zbog zagađenja i ekoloških incidenata, najviše kao posledica zagađenja vode i vazduha. Jedna trećina Kine pati zbog kiselih kiša koje nastaju zbog preteranog emitovanja ugljen-dioksida iz termoelektrana na uglj. Emisija tog gasa je dvostruko veća od bezbednosnog nivoa, te je u porastu za 27 posto u odnosu na 2000. godinu. Već sada Kina koristi više uglja nego SAD, EU i Japan zajedno. Pri tome je emitovanje ugljen-dioksida dvostruko više nego u SAD. Više od 300 miliona seoskog stanovništva nema pristup pitkoj vodi, a 400 miliona gradskih stanovnika udiše jako zagađen vazduh (od toga ih 15 miliona boluje od bolesti respiratornog organa).

Kina je danas uvoznik hrane, a 2005. godine proizvela je 34 posto manje žitarica u odnosu na 1998. godinu. Razlozi su povezani sa zagađenjem vazduha, vode i zemlje. Samo u razdoblju 1999–2005. Kina je izgubila 8 miliona hektara plodnog zemljišta koje se zbog industrijalizacije i loše poljoprivredne politike pretvaralo u pustinjska područja. Ovi podaci govore da su u ovom trenutku Kinezi ipak najveća opasnost sami sebi. Jasno je da kineska potrošnja raste i da je emisija staklenih gasova sve veća, ali je danas uticaj Kine na klimatske promene još uvek mnogo manji od uticaja SAD i većine zemalja EU u odnosu na broj stanovnika.

Evropska unija kao globalni konkurent Sjedinjenim Državama

Evropa bi po svojoj moći mogla biti ravnopravna sa Amerikom. Prema mišljenju brojnih teoretičara savremenih međunarodnih odnosa, početkom 21. veka Sjedinjenim Državama najviše se približila Evropska unija (EU). Iako je američka privreda četiri puta veća od nemačke, najveće evropske države, privreda Evropske unije je veća od privrede Sjedinjenih Država, njeno stanovništvo je znatno veće, kao i udeo u svetskom izvozu. Ove razmere će porasti ako se, kao što je planirano, Evropska unija postepeno proširi i uključi države zapadnog Balkana tokom naredne decenije. Evropa troši oko 2/3 američkih izdataka na odbranu, ima više vojnika i obuhvata dve zemlje koje poseduju nuklearni arsenal.³³

³³ S. Sojanović i S. Nikolić, *Isto*, str. 15.

U pogledu meke moći evropske kulture su dugo bile široko prihvaćene u ostatku sveta, a osećaj Evrope ujedinjene oko Brisela vrlo je privlačan za Tursku i ostale zemlje kandidate i potencijalne kandidate za članstvo. Tamošnje vlade i ljudi počeli su da oblikuju svoje politike, usklađujući ih sa Briselom. Veličina Evrope u geopolitičkom, ekonomskom i društvenom smislu sasvim je očigledna. Ali, integracija interesa suverenih država s tog prostora, ostvarena putem zajedničkih institucija, mogla bi, takođe, poslužiti kao primer ostatku sveta. Na primer, način na koji je Evropa procesom proširenja iskoristila svoju moć kako bi na čitavom kontinentu bio ostvaren dugoročni mir i kako je ubrzala razvoj integracijom čitavih ekonomija, država i društava u svoj institucionalni okvir, mogao bi da postane model za uobličenje svetskog poretka u 21. veku, utemeljenog na saradnji. Ovaj savremeni, napredni i miroljubivi model jedinstven je i superioran u odnosu na sve postojeće pristupe osnovnim pitanjima političkog poretka.

Uporedo sa ostvarivanjem planova za ujedinjavanje Evrope i integracionim procesima koji su utemeljeni u Evropskoj uniji i formulisani u vizijama buduće evropske federacije sa svim važnim atributima državne organizacije, pokrenuto je i pitanje tzv. sistema evropske odbrane. Pod tom inicijativom podrazumeva se pitanje formiranja oružanih snaga Evropske unije u čiji bi sastav ušle nacionalne vojne strukture njenih članica. Suština takvih napora u vezi je s činjenicom da ekonomska moć nije dovoljna za izrastanje EU u globalnog činioca. Svoju ekonomsku moć EU želi da pretoči u vojnu moć, jer tek sa razvojem sopstvene oružane komponente nesporna globalna ekonomska moć može EU da obezbedi ključnu političku moć u svetskim razmerama. Prema tome, suština formiranja autonomnih oružanih snaga sa komandnom strukturom i političkim usmerenjem, formalno nezavisnim od NATO-a, jeste nastojanje da se dostigne strateška jednakost s Amerikom i tako stvore uslovi da EU od „američkog protektorata” postane ravnopravan partner.³⁴ Kao unija 27 država, sa više od 500 miliona stanovnika, koja ostvaruje četvrtinu svetskog bruto nacionalnog dohotka i ima na raspolaganju mnoštvo različitih sredstava, Evropska unija je, sasvim sigurno, globalni činilac. U 2003. godini budžet EU za vojne potrebe iznosio je više od 160 milijardi dolara, ona obezbeđuje 37% budžeta OUN i njene trupe čine 17% snaga angažovanih u mirovnim misijama³⁵. Otuda nastojanje Evrope da preuzme deo odgovornosti za globalnu bezbednost, u okviru koje sve značajnije mesto zauzima energetska bezbednost. Iako se taj proces odvija uz mnogo zastoja, izvesno je da se sve jasnije pojavljuje još jedna velika vojna struktura. Evolucija identiteta odbrane i bezbednosti Evrope ima tri dela: Severnoatlantski savez, organizovan tako da obezbeđuje odgovornost Evrope u vezi s pitanjima odbrane; zajednička spoljna politika i politika bezbednosti unutar Evropske unije i jaka Zapadnoevropska unija, operativno sposobna da održava političku kontrolu i strategijski usmerava operacije tipa Petersberg koje su preduzeli Evropljani. Takve operacije obuhvataju humanitarne akcije i akcije spasavanja – uključujući i evakuaciju i pomoć u slučaju elementarnih nepogoda, kao i očuvanje mira i zadatke borbenih snaga u kriznim situacijama. Nova strategija odbrane EU, čije je donošenje obrazloženo izmenjenim karakterom pretnji evropskoj bezbednosti, usmerena je na zaštitu kritičnih evropskih resursa i infrastrukture, kao što su energija, voda, hrana, zdra-

³⁴ U. Kremer, „Novi NATO – novi ratovi”, Beograd, 2000, str. 58.

³⁵ S. Gligorijević, „Evropska bezbednosna i odbrambena politika”, Seminar o Evropskoj bezbednosnoj i odbrambenoj politici, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, decembar 2006.

vlje i transportni sistem. U strategiji odbrane EU jasno su naglašene njene globalne ambicije. U vezi s tim, bliska saradnja između glavnih aktera i partnera ima suštinski značaj za dalje jačanje evropskog bezbednosnog i odbrambenog identiteta, pri čemu su partnerski odnosi sa NATO-om izuzetno važni za EU s obzirom na ambiciju unije da angažovanjem svojih snaga u prevenciji konflikata i upravljanju krizama ima sve zapaženiju ulogu, kao i u jačanju i očuvanju globalnog mira i bezbednosti. Zbog toga se u sporazumu „Berlin plus” podrazumeva potreba da se zajednički formulisana politika EU usklađuje s politikom NATO-a i na taj način obezbedi racionalno angažovanje neophodnih snaga. Problemi koji opterećuju odnose EU i NATO jesu postojeće transatlantske tenzije, različite vizije bezbednosti i nadmetanja oko resursa. Međutim, teško je poreći pozitivan uticaj proširenja EU na stabilnost evropskog prostora, posebno na proces demokratske tranzicije prostora jugoistočne Evrope i stvaranja bezbednosne zajednice. To je ključna pretpostavka na kojoj se zasnivaju zahtevi za širenjem odnosa bezbednosne zajednice na ostala područja Evrope i područja izvan evropskog kontinenta. Ima osnova da se veruje da će se uključivanjem drugih naroda i država starog kontinenta u porodicu evropskih naroda unaprediti ukupna bezbednost tih prostora.³⁶ Naravno, proces proširenja EU ima i negativne efekte koji se, pre svega, reflektuju na način donošenja odluke i dostizanja adekvatnog stepena opremljenosti i mobilnosti vojnih snaga. Posebno je izražen problem iznalaženja modela saradnje koji će na adekvatan način razrešiti sukob načela solidarnosti i konkurencije među članicama Evropske unije.

Ključno pitanje u oceni buduće pozicije EU jeste da li će ona razviti dovoljnu političku i socio-kulturnu koheziju da deluje kao jedna jedinica na velikom broju međunarodnih pitanja, ili će ostati ograničena grupa država sa snažnim različitim nacionalizmima i spoljnim politikama. Ujedinjena Evropa bio je spor, ali stalan proces tokom pola veka, a pritisci globalizacije doprineli su podsticajima za jačanje evropskih regionalnih institucija. Međutim, Evropa se suočava sa značajnim ograničenjima u stepenu jedinstva. Nacionalni identiteti ostaju snažniji od zajedničkog evropskog identiteta, uprkos pedesetogodišnjoj integraciji, a nacionalni interesi, iako manji u poređenju sa prošlošću, još uvek su bitni. Integracija spoljne i odbrambene politike posebno je sporna. Evropska unija je 1999. godine stvorila mogućnost za zvaničnike na visokom nivou da koordiniraju spoljne politike i postigla saglasnost o stvaranju vojske od 60.000 vojnika za intervencije u slučaju krize, podržane neophodnim komandnim osobljem, obaveštajnim organima i donosiocima odluka. Druge evropske zemlje želele su da budu sigurne da nove snage neće ni na koji način oslabiti NATO i američko angažovanje u Evropi. Ideja o umerenoj evropskoj vojsci koja bi bila „odvojiva, ali ne i odvojena” od NATO-a mogla bi u suštini da ojača alijansu omogućavajući bolju podelu tereta preko unapređenih evropskih kapaciteta koji bi se bavili minornim unutarevropskim konfliktima.

Početak 2009. godine gasni spor Rusije i Ukrajine, praćen obustavom značajnog dela isporuka ruskog gasa za Evropu, uključujući i Srbiju, dodatno je aktuelizovao pitanje energetske odnosa Evropske unije i Rusije. Rusija je najveći svetski proizvođač gasa. Sa druge strane, EU je najveće svetsko tržište gasa. Istovremeno, oni su susedi. Logično je da bi EU i Rusija trebalo da imaju dobro razvijene energetske odnose. Evropska unija dobija oko 40 posto potrebnog gasa uvozom iz Rusije, a dve trećine ruskog izvoza gasa

³⁶ D. Simić, „ Nauka o bezbednosti”, Beograd, 2002, str. 68.

ide u države Unije. Iz Rusije, takođe, dolazi skoro trećina nafte potrebne Uniji i četvrtina njenog uvoza uglja. Evropske kompanije su među najvećim investitorima u ruskim sektorima nafte, gasa i električne energije. U isto vreme, ruski energetske giganti teže većem pristupu tržištu Unije, kako bi sakupili kapital i kupili elektrane i gasovode. Energetski odnosi Unije i Rusije trebalo bi da budu direktni, međusobno korisni i u fazi brzog razvoja. Ali, oni to nisu. Mnogi Evropljani danas doživljavaju kao pretnju njihovu zavisnost od ruskih energenata, pogotovo gasa. Pojedinci smatraju da Rusija koristi energiju kao političko oružje i da joj se, kao snabdevaču, ne može verovati. Drugi manje brinu o ruskoj spremnosti da izvozi energiju, a više o njenoj sposobnosti da to postigne. Uprkos rekordno visokim globalnim cenama, ruska proizvodnja nafte i gasa stagnira, pošto ruske kompanije ne investiraju dovoljno u istraživanje novih polja. U isto vreme, oni govore o prodaji većih količina gasa u Aziji i o ulasku na globalno tržište LNG (tečni prirodni gas). Zbog toga Unija pojačava napore da pronađe alternativne izvore snabdevanja, kako geografski (uglavnom iz Severne Afrike i iz Kaspijskog regiona), tako i kroz razvoj obnovljivih izvora, čistog uglja u pojedinim državama i nuklearne energije. Sa ruske tačke gledišta, evropska debata nema smisla. Evropljani stalno zahtevaju od Rusije da troši ogromne količine novca za razradu novih polja, ali odbijaju da Rusiji predoče jasnu ideju o tome koliko će gasa želeći da kupuje od nje, recimo, za 20 godina. Ima se utisak da žele da Rusija dozvoli zapadnim energetskim kompanijama da više investiraju u ruski energetski sektor. Istovremeno, pišu nova pravila kako bi sprečili ruske kompanije da kupuju gasovode i naftovode u Uniji. Uprkos plemenitim rečima o „energetskoj solidarnosti EU”, kompanije iz pojedinačnih članica EU su srećne što potpisuju dugoročne ugovore o snabdevanju sa Rusijom. Neke od ovih kompanija su se ujedinile sa ruskim gigantima u izgradnji novih podzemskih gasovoda koje druge članice Unije doživljavaju kao pretnju njihovoj energetskoj bezbednosti. Zato se Rusiji upućuju optužbe za strategiju „zavadi pa vladaj”. Naravno, energetske veze EU i Rusije ne žive u političkom vakuumu. One su integralni deo političkih, ekonomskih i bezbednosnih odnosa koji postaju sve kompleksniji i teži. Tenzije u odnosima su već nekoliko godina u porastu. Evropljani se bore da pronađu pravac kako da sarađuju sa Rusijom koja ograničava demokratiju kod kuće, pritiska svoje susede i opstruiše međunarodne inicijative. Sa sve više samopouzdanja i opskrbljena gotovim novcem, Rusija, s druge strane, nije raspoložena da dobija lekcije od Unije koju smatra slabom i arogantnom. Rat u Gruziji, avgusta 2008, samo je pogoršao situaciju. Evropljani prihvataju da treba da preduzmu veću odgovornost u stabilizaciji svog istočnog susedstva. Međutim, u isto vreme, oni se osećaju nemoćnim, suočeni sa nastojanjima Rusije da u istoj oblasti konsoliduje i proširi svoj uticaj.

Zaključak

Moglo bi se zaključiti da danas u svetu postoje tri geografske koncentracije između kojih se, uglavnom, kreću svetska trgovina i investicije. To su: Zapadna Evropa, Severna Amerika i Japan sa Jugoistočnom Azijom. Ova područja, prema brojnim kriterijumima, pripadaju jezgru svetskog sistema. Motivacija za regionalnu ekonomsku saradnju i slobodnu trgovinu bila je, kao i u slučaju EU, severnoameričko područje slobodne trgovine (NAFTA – North American Free Trade Area) i ASEAN, nadmetanje sa drugim područ-

jem. Po Haushoferu (Haushofer) „(trgovački) blokovi sami po sebi, dovoljno su velika tržišta da ako to odaberu mogu da stanu nasuprot globalnom principu”. Zbog toga je najverovatniji ishod sadašnje situacije da će budući sistem karakterisati nadmetanje tih pan područja. Ono oko čega će se područja nadmetati mogu bili liderstvo, investicije, sirovine, energije, tržišta, patenti i drugo. Sfera interesa tri bloka presecale bi se na Srednjem istoku i u južnoj Aziji. Naftni izvori u području Zaliva, koji čini 60% do sada poznatih svet-skih rezervi, bili bi značajni za sve njih. Evropa bi imala izvesnu geografsku prednost i stabilnost. Srednji istok se ističe kao jedan od najznačajnijih ciljeva u strategiji SAD. Pored Japana, postoje i druge zemlje u istočnoj Aziji, uključujući i Kinu, koje postaju sve zavisnije od uvozne nafte. Distribucija moći u ovom scenariju je ravnomernija nego u svetu jedne supersile. Prisustvo geopolitike je očiglednije, ekonomska konkurencija oštrija i kontrola prostora i veličine uticaja značajnija. Veze između Severne Amerike i Evrope bi oslabile, a NATO bi mogao da se od vojne alijanse transformiše u organizaciju za održavanje mira pod pokroviteljstvom UN i Organizacije za bezbednost i saradnju u Evropi. Zapadnoevropska unija postala bi organizacija EU, odvojena od NATO-a, a EU bi težila da ostvari globalan politički, vojni i ekonomski uticaj. To bi, s druge strane, značilo da bi zadaci na jačanju Zapadnoevropske unije takođe postali globalni. Bez američke zaštite EU bi bila prinuđena da, zbog političkih i bezbednosnih razloga, sarađuje sa Rusijom, čak i tešnje nego što sada čini. Rusija se ne protivi tako žestokom proširivanju EU kao proširivanju NATO-a, pa bi saradnja između ujedinjene zapadne Evrope i Rusije, kao eventualni ishod toga, bila u skladu sa starim teorijama o pan područjima. Ako bi ovaj pristup uspeo, opasnost od konfrontacija u severnoj Evropi bi se smanjila i EU bi mogla da se usredsredi na obezbeđivanje svojih interesa u drugim delovima sveta. Jedan od preduslova za miran kooperativni pristup jeste da privreda Rusije treba da profitira iz jedne takve situacije. Takav kooperativni aranžman mogao bi, takođe, da bude atraktivan za Rusiju, pošto bi mirna granica na zapadu oslobodila njene resurse za južni i istočni front gde, inače, postoji pritisak.

Jedan od prethodno prezentovanih geostrategijskih pregrupisavanja bio je podela sveta na dva rivalska bloka. Tendencija u pravcu APEC-a mogla bi konačno da dovede svet u situaciju u kojoj severni Atlantik nije više ujedinjujući „središnji okean” već prostor koji razdvaja dve ogromne koalicije: Evropu sa njenim saveznicima i američko-azijsku koaliciju. Čak i ako nije reč o igri čiji je sumarni skor nula, Evropa bi bila izostavljena iz saradnje u okviru APEC-a, koja bi uključivala zemlje sa najbržim privrednim rastom u svetu. Interesi Rusije u Evropi i Aziji toliko bi postali različiti da bi ova zemlja mogla da pokuša da balansira između dva bloka ili bi se mogla čak rastaviti na dva ili više delova. Konkurencija EU bila bi mnogo oštrija nego u prethodnom slučaju, posebno na srednjem istoku, ako se imaju u vidu resursi koalicije APEC-a. Takođe, i „zajednički interesi” mogu lako da potisnu jednako vredne „privatne interese” pojedinih naroda ili subregiona. Što je veći entitet, to su i krupnija pitanja koja se mogu otpisati kao „individualna” i zapostaviti. U scenariju velikih sila država bi, takođe, imala suštinsku ulogu u oblasti bezbednosne politike. Opšta odgovornost za globalnu i regionalnu bezbednost bila bi na međunarodnim organizacijama, kao što su UN i OEBS, koje nisu diskriminatorne. Globalno nadmetanje između velikih sila moglo je da opredeli Rusiju da pojača svoje aspiracije i ponovo uspostavi svoju staru imperiju, obezbeđujući, možda, azijski front, savezom sa Kinom.

Literatura

- [1] Naj Dž.: *Paradoks američke moći*, BMG, Beograd, 2004.
- [2] Sojanović, S i Nikolić, S.: „Nova globalna podela moći”, Beograd, 2009.
- [3] Danner M.: „Marooned in the Cold War”, *World Policy Journal*, XIV 3, 1997
- [4] Mandelbraun, M.: *Ideje koje su osvojile svet*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.
- [5] Ivanović, Ž.: „Put u carstvo dobra vodi u apokalipsu”, u: Zbornik *Ka carstvu dobra ili apokalipsa*, (priredio Ž. Ivanović) Beograd, 2003.
- [6] *Politika*, 10. maj 2006.
- [7] *SIPRI Yearbook 2006 Armaments, Disarmament and International Security*, <http://www.sipri.org>.
- [8] *SIPRI Yearbook 2006 Armaments, Disarmament and International Security*, <http://www.sipri.org>
- [9] *The Military Balance 2005-2006*
- [10] Nikoliš, D.: „O globalizaciji kao političkom (i geopolitičkom i vojnobezbednosnom) fenomenu međunarodnih odnosa i Sjedinjenih Država u njima”, u: *Vreme globalizacije*
- [11] Kler, M. T.: *Krv i nafta*, Znanje, Zagreb, 2005.
- [12] Kremer U.: „Novi NATO – novi ratovi”, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- [13] Gligorijević, S.: „Evropska bezbednosna i odbrambena politika”, Seminar o Evropskoj bezbednosnoj i odbrambenoj politici, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, decembar 2006.
- [14] Simić. D.: *Nauka o bezbednosti*, Beograd, 2002.
- [15] <http://siadapp.dmdc.osd.mil/personnel/MILITARY/ms0.pd>
- [16] <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2007/countries/US.html>
- [17] <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2007/countries/US.html>

EKOLOŠKE IZBEGLICE – (NE)REŠIV PROBLEM MEĐUNARODNE ZAJEDNICE

Nevena Šekarić

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Filip Stojanović

Centar za istraživanje javnih politika

Kako je kraj Hladnog rata sa sobom doneo mnoge promene u promišljanjima o bezbednosti, pitanje zaštite životne sredine i negativni efekti njene degradacije postali su jedno od najznačajnijih. Klimatske promene, prirodne katastrofe, ali i delovanja čoveka na životnu sredinu, rezultovala su masovnim kretanjima ljudi sa pogođenih područja u potrazi za boljim načinom života. Ovakvi trendovi usloveli su pojavu ekoloških izbeglica, sve prisutniju na agendi međunarodne zajednice. Sa tim u vezi, u radu su dotaknuti najznačajniji elementi koji stoje u vezi sa ovom pojavom. Kao glavni izazovi koji stoje pred međunarodnom zajednicom u kontekstu rešavanja ovog pitanja istaknuti su nepostojanje opšteprihvaćene definicije ovog koncepta, kao i jedinstvenog pravnog okvira i politike kojima bi se upravljalo ovom pojavom na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, zatim demografski i klimatski trendovi koji direktno utiču na intenziviranje ove pojave, nepostojanje jedinstvenih i sistematskih analiza i procena i mnogi drugi.

Ključne reči: *ekološke izbeglice, međunarodna zajednica, uzroci ekoloških izbeglica, konflikti, životna sredina*

Uvod

Period nakon Hladnog rata obeležila su nova bezbednosna kretanja u svetu. Nastajuća bezbednosna paradigma se sve više udaljava od tradicionalnog promišljanja bezbednosti u kontekstu vojnih pretnji i odbrane nacionalne teritorije. Naime, klasičnim vojno-političkim pretnjama pridružuje se široka agenda novih izazova koji svoje poreklo nalaze u ekonomskim, socijalnim i ekološkim oblastima. Dinamika i raznolikost pojavnih oblika ovih izazova nesumnjivo proizvode negativne efekte po održivi razvoj i životnu sredinu.

Maltuzijansko gledište¹ na svakodnevno povećanje broja svetske populacije u prvi plan ističe povezanost ove pojave sa degradacijom životne sredine. Naime, rast stanovništva ge-

¹ Tomas Robert Maltus (*Thomas Robert Malthus*), čuveni engleski ekonomista i demograf, zastupao je tezu da se broj stanovnika u svetu uvećava geometrijskom progresijom, a resursi aritmetičkom što je glavni uzrok bede i siromaštva.

ometrijskom progresijom i problem održivosti resursa prouzrokuju velike promene u životnoj sredini. Drugim rečima, problem adekvatnog upravljanja životnom sredinom najizraženiji je u najnaseljenijim delovima planete. Usled negativnog delovanja na osnovne medijume životne sredine i kauzalnog odnosa među takvim pojavama, ljudi se više ne osećaju bezbedno i sigurno u svojim sredinama. Problemi poput suše, dezertifikacije, deforestacije i sličnih ekoloških problema², uticali su da ljudi masovno napuštaju sredine pogođene takvim pojavama i tako rezultovali novim fenomenom na globalnoj sceni – ekološkim izbeglicama. Ovakvi trendovi uticali su na to da se postojećem broju tradicionalnih (konvencionalnih) izbeglica³ pridružuje sve veći broj ljudi koji se mogu svrstati u kategoriju ekoloških izbeglica⁴ što je, između ostalog, rezultiralo i pokretanjem nemalog broja istraživanja na ovu temu.

Još 1995. godine, Majers i Kentova (*Myers & Kent*) ukazali su na povećanje stope ekoloških izbeglica koje su primorane da napuste svoju sredinu zbog pogoršanja kvaliteta soli i vode (uključujući tu i dezertifikaciju, deforestaciju i zagađenje), kao i klimatskih promena (uključujući suše, poplave i povećanje nivoa mora usled globalnog zagrevanja). Prema podacima ovih autora, 1995. godine barem 25 miliona ljudi pripadalo je kategoriji ekoloških izbeglica u poređenju sa 27 miliona konvencionalnih izbeglica (ljudi koji su bežali od političkog ugnjetavanja, religijskog progona i etničkih presija). Kao najrizičnija područja u kontekstu izvorišta ekoloških izbeglica pominju se Subsaharska Afrika (Sahel i Rog Afrike), indijski potkontinent, Kina, Meksiko i Centralna Amerika. Zabrinjavajuća procena autora da će se do 2010. godine (ako ne i pre) broj ekoloških izbeglica udvostručiti, pokazala se i više nego realnom [1].

Norman Majers (*Norman Myers*) u članku *Environmental refugees: a growing phenomenon of the 21st century* iz 2001. godine, ekološke izbeglice nazvao je “rastućim fenomenom XXI veka”[2]. Na godišnjem samitu američke Asocijacije za unapređenje nauke (AAAS) 2011. godine, profesorka Kristina Tirado (*Christina Tirado*) sa Univerziteta u Kaliforniji, iznela je zapažanje da ćemo, prema prognozi UN, do 2020. godine imati 50 miliona ekoloških izbeglica. Mnoge autore karakteriše mišljenje i da će masovne migracije ljudi uzrokovane klimatskim promenama proizvesti konflikte širom sveta, koji će imati negativne implikacije na različite segmente sistema bezbednosti.⁵ Naime, pažljivije analize međusobne povezanosti klimatskih promena i bezbednosnih implikacija, ukazuju da je

² Ekološki problemi u kontekstu bezbednosnih pretnji postali su predmet interesovanja naučne i političke javnosti početkom 90-ih godina prošlog veka, sa afirmacijom koncepta ljudske bezbednosti koja u prvi plan postavlja bezbednost pojedinca i kvalitet života (za razliku od do tada dominantno državocentričnih promišljanja o bezbednosti). Sa tim u vezi, pionirskim potezom u kontekstu promovisanja ljudske bezbednosti smatra se Izveštaj Programa Ujedinjenih nacija za razvoj *Nove dimenzije ljudske bezbednosti*, objavljen 1994. godine.

³ Prema izveštaju Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR) za 2016. godinu, u svetu je do kraja 2016. godine postojalo 65,6 miliona prinudno raseljenih lica. U izveštaju se takođe navodi kako ova brojka vrlo lako može porasti, imajući u vidu da je do kraja 2014. godine bilo 15 miliona manje raseljenih lica. S obzirom na konstantan porast broja izbeglica, azilanata i interno raseljenih lica, povećanje iz godine u godinu je veoma izvesno. Izveštaj Visokog komesarijata za izbeglice dostupan je na sledećoj internet adresi: http://www.unhcr.org/dach/wp-content/uploads/sites/27/2017/06/2016_Global_Trends_WEB-embargoed.pdf

⁴ Prema podacima Monitoring centra za interno raseljena lica (*Internal Displacement Monitoring Centre*) u prethodnih 10 godina, u svetu je bilo oko 203 miliona raseljenih lica usled prirodnih katastrofa. Ceo izveštaj dostupan je na sledećoj internet adresi: <http://www.internal-displacement.org/assets/publications/2016/2016-global-report-internal-displacement-IDMC.pdf>

⁵ Neki od radova koji dovode u vezu ekološke migracije i konflikte su: (Adamson, 2006; Reuveny, 2007, 2008; Homer-Dixon, 2010; Ostojić, 2014, 2016; Orr et al., 2015).

sukob između država malo verovatan, ali ne isključuju mogućnost izbijanja građanskih sukoba različitih društvenih grupa usled veliki migracijskih kretanja prouzrokovanih klimatskim promenama [3]. Osim toga, činjenica da je ugrožavanje životne sredine u mnogim strategijama nacionalne bezbednosti prepoznato kao ozbiljna pretnja, dodatno doprinosi tematizovanju ove teme u bezbednosnom kontekstu.⁶ Da veliko interesovanje za ovaj fenomen vlada na međunarodnom nivou, ističe i Fransoa Žemen (*François Gemenne*) navodeći kao prilog toj tvrdnji da je koncept ekološke migracije postao sastavni deo studija o migracijama, dok je broj istraživačkih projekata, radionica i konferencija na ovu temu značajno porastao tokom proteklih godina [4]. Imajući u vidu sve prethodno navedeno, može se zaključiti da ekološke izbeglice danas predstavljaju značajan bezbednosni problem i predmet proćavanja brojnih nacionalnih i međunarodnih subjekata.

Međunarodne organizacije poput UNHCR-a, Kancelarije za humanitarnu pomoć Evropske komisije (ECHO), brojne nevladine organizacije, organizacije civilnog društva, humanitarne organizacije, kao i akademska i stručna javnost, zainteresovani su za proućavanje i rešavanje ovog globalnog bezbednosnog fenomena. Međutim, iako postoji svest o ozbiljnosti problema, ova kategorija ljudi još uvek nema međunarodno priznat status što predstavlja prvi problem u prućanju adekvatnog odgovora međunarodne zajednice.

U tekstu koji sledi, najpre su predstavljani akademski pokućaj i teškoće prilikom definisanja pojma ekoloških izbeglica. U drugom delu rada, rasvetljavaju se uzroci koji dovedu do pojave ekoloških izbeglica, dok je treće poglavlje fokusirano na mogućnost nastanka konflikata kao jedne od posledica eskalacije ovog problema. Središte četvrtog dela rada čine budući trendovi rasta ekoloških izbeglica, dok se peti deo se odnosi na moguće opcije rešenja ovog problema. U poslednjem delu rada iznose se zaključna razmatranja.

Pojmovno određenje ekoloških izbeglica

Kretanje stanovništva, odnosno fenomen migracija, karakteristična je pojava ne samo XXI veka, već čitave istorije ljudske civilizacije. Činjenica je da su ljudi kroz istoriju godina prelazili sa jedne na drugu teritoriju u potrazi za boljim uslovima života. Kada je reć o ekološkim izbeglicama, sam naziv upućuje na centralni element koji odlikuje ovu kategoriju – ekološki momenat, shvaćen u kontekstu degradacije životne sredine i klimatskih promena, jeste taj koji inicira kretanja ljudi u potrazi za kvalitetnijim životom. Drugim rećima, glavnu oblast interesovanja u vezi sa mogućim posledicama nove kategorije opisane kao „ekološke izbeglice“ predstavljaju ekološki konflikti, prirodne nesreće, globalne klimatske promene i nesreće izazvane ljudskim faktorom[5]. Pritom je važno naglasiti da, pored procena o broju ekoloških izbeglica u svetu, variraju i definicije i tipologije takvih tokova.

Jovanović-Popović i Milinčić ističu kako je najpre neophodno pojmovo razgraničiti (ekološke) izbeglice i (ekološke) migranate. Prema ovim autorima, migrant je lice koje dobrovoljno napusti svoju zemlju kako bi se nastanilo na nekom drugom mestu – takvo lice može biti podstaknuto željom za promenom ili avanturom, iz porodićnog ili pak nekog drugog privatnog razloga. Suprotno tome, klasićne izbeglice nemaju alternativu osim da

⁶ Jedan od prvih autora koji je promovisao potrebu za integrisanjem ekoloških aspekata u bezbednosne strategije bio je Norman Majers (1989).

traže izbeglički status negde drugde [5]. Shodno tome, izbeglički status podrazumeva postojanje nevoluntarističkog motiva, odnosno, takvog razloga za promenom životne sredine koji ne ostavlja izbora izuzev promene dotadašnjeg mesta življenja.

Dok se Lester Braun (*Lester Brown*) smatra autorom koji je među prvima popularizovao ovaj termin, prva zvanična definicija ekoloških izbeglica vezuje se za El-Hinavi (*El-Hinnawi*), objavljena u publikaciji pri Programu Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (*UNEP*) 1985. godine. El-Hinavi ekološke izbeglice definiše kao ljude „koji su prinuđeni/primorani da napuste svoje tradicionalno mesto boravka/staništa, privremeno ili trajno, usled izraženih promena u životnoj sredini (prirodnih i/ili antropogenih) pri čemu im je ugroženo postojanje i/ili ozbiljno utiče na njihov kvalitet života“ [6]. U tom smislu razlikuje tri široke kategorije ekoloških izbeglica: 1) oni koji su privremeno izmešteni usled poremećaja u životnoj sredini, 2) oni koji su izmešteni za stalno i kojima je obezbeđeno novo mesto boravka i 3) oni koji migriraju sa svog izvornog mesta boravka, privremeno ili na stalnoj osnovi u potrazi za boljim životom (a ne usled ekonomskih razloga).⁷

Sa druge strane, Džodi Džejkobson (*Jodi Jacobson*) u radu iz 1988. *Environmental refugees: a yardstick of habitability*, nudi svoju tipologiju ovog fenomena i ekološkim izbeglicama smatra one: 1) koji su privremeno raseljeni zbog lokalnog poremećaja životne sredine, 2) koji su migrirali usled toga što degradacija životne sredine narušava njihovu egzistenciju ili predstavlja neprihvatljiv rizik po njihovo zdravlje i 3) koji su migrirali jer je degradacija zemljišta dovela do dezertifikacije i/ili drugih stalnih promena staništa [7].

U određenju pojma ekoloških izbeglica, Majers i Kentova navode kako u tu kategoriju spadaju „ljudi koji više nisu u mogućnosti da osiguraju bezbedan život u zemlji porekla zbog ekoloških faktora velikih razmera kao što su suša, dezertifikacija, krčenje šuma, erozija tla, nedostatak vode, klimatske promene, kao i prirodne nepogode u vidu ciklona, oluja i poplava. U ovakvim situacijama, ljudi uviđaju da alternative, osim da traže bolji život van datog područja, nema, bilo da se to odnosi na život unutar granica svoje zemlje ili van nje, bilo da je migracija privremena ili permanentna“ [1]. Autori takođe ukazuju na neophodnost distinkcije između ekonomskih izbeglica i onih koji se mogu okarakterisati kao ekološke izbeglice, navodeći kako upravo ovakvo (ne)razlikovanje ekonomskih od ekoloških motiva predstavlja najveći izazov za međunarodnu zajednicu kada je u pitanju odnos prema ekološkim izbeglicama.

Osim akademskih nastojanja, i donosioci političkih odluka, kao i međunarodne organizacije koje se bave ovom tematikom, zainteresovani su za što preciznije određenje ovog pojma. Tako je Međunarodna organizacija za migracije (IOM) predložila širu radnu definiciju „ekoloških izbeglica“ kao „lica ili grupe lica koja su usled imperativnih razloga,

⁷ Jedna od kritičara El-Hinavijeve definicije, Dajana Bejts (*Diane Bates*), ekološki sociolog, zastupa mišljenje da El-Hinavi u definiciji nedostaje razlika između različitih grupa ekoloških izbeglica (Bates, 2002: 466). Ona, naime, smatra da je definicija veoma široka i da će tako mnoge grupe moći da budu klasifikovane kao ekološke izbeglice. S druge strane, Ostojić navodi kako El-Hinavi u svojoj definiciji ne pravi razliku između pojedinih vrsta ekoloških izbeglica pa tako ne razgraničava one koji su izbegli usled posledica zemljotresa ili cunamija i onih koji su postepeno napuštali ili će napuštati svoja mesta prebivališta zbog erozije, deforestacije, dezertifikacije ili povećanja nivoa mora (2016:358). Međutim, važno je istaći kako je El-Hinavijeva definicija prva koja je skrenula pozornost naučnika na ovu temu, kao i da su mnoge druge definicije ovog koncepta zadržale neke od elemenata El-Hinavijeve definicije.

naglih ili progresivnih promena u okruženju koje negativno utiču na njihov život ili životne uslove, primorana ili izabrala da napuste svoje domove, bilo privremeno ili trajno, i koja migriraju u granicama svoje zemlje ili u inostranstvo“ (Uvodno izlaganje Brunson MekKinlija, generalnog direktora IOM-a, na Konferenciji o klimatskim promenama, degradaciji životne sredine i migracijama, Ženeva, 19. februar 2008).

Problemi u definisanju ekoloških izbeglica

Postojanje velikog broja definicija ovog pojma i raznolikih tipologija problematizuje formiranje jedinstvene definicije pojma ekoloških izbeglica na međunarodnom nivou. Ostojić u svom članku *Ekološke izbeglice: direktan ili indirektan put do konflikta* (2014), smatra da je jedan od osnovnih razloga za ovakvo stanje to što u definisanju ovog pojma postoje različiti problemi koji nisu usko vezani samo za ekološke faktore, već zavise i od mnogih drugih činilaca. Naime, promene koje nastaju u životnoj sredini zavise od velikog broja elemenata, bilo da su oni nastali prirodnim putem (poplave, suše, zemljotresi, oluje i sl.) ili pod uticajem ljudskog nemara ili nepažnje (industrijski akcidenti, nuklearne katastrofe i sl.) ili kombinacijom oba navedena [8].⁸ Poteškoća u definisanju ovog pojma leži u određivanju da li je neko primoran da migrira ili se radi o dobrovoljnoj migraciji [9].

Nepostojanje opšteprihvaćene definicije ovog fenomena dodatno je opterećeno i paralelnom upotrebom različitih termina za označavanje pojave ekoloških izbeglica, poput izbeglica životne sredine, klimatskih izbeglica, kretanja stanovništva u kontekstu klimatskih promena i sl. Ono što je omogućilo široku upotrebu ovih pojmova jeste nepostojanje pravne baze, odnosno opredeljenost autora za upotrebu nešto srećnijih termina budući da prvobitni nije pravno utemeljen. No, bez obzira na to, ono što je zajedničko svim ovim pojmovima jeste direktna povezanost degradacije životne sredine sa potrebom za kretanjem stanovništva.

Činjenica da ne postoji opšteprihvaćena definicija ovog pojma problematizuje pitanje ekoloških izbeglica i adekvatnog odnosa međunarodne zajednice prema ovoj kategoriji ljudi. Ujedinjene nacije su 1951. godine u Ženevi usvojile Konvenciju o statusu izbeglica (*Convention relating to the Status of Refugees*), koja je dopunjena Protokolom iz 1967. Pomenuta Konvencija pod pojmom izbeglica podrazumeva sva ona lica „koja se zbog osnovanog straha od progona ili iz razloga rase, verske, nacionalne ili pripadnosti određenoj grupi ili zbog političkog mišljenja, nalaze izvan zemlje svog državljanstva, pa ne

⁸ Zanimljiva je bila debata koja se isprva vodila između tzv. maksimalista (onih koji su oštro promovisali koncept ekoloških izbeglica, odnosno ideju o direktnoj kauzalnoj vezi između promena u životnoj sredini i prinudnih kretanja stanovništva) i minimalista (kritičara prethodno pomenutog konstrukta). Naime, maksimalističku osnovu mišljenja karakterisao je tzv. linearni *push-pull* model degradacije životne sredine koji je podrazumevao da će ljudi usled negativnih promena u svom okruženju migrirati sa ekološko degradiranih mesta na mesta koja nisu u tolikoj meri ekološki degradirana. Sa druge strane, minimalisti su u tom kontekstu veću pažnju pridavali mnoštvu faktora koji podstiču migracije, poput istorijskih, političkih, ekonomskih i socijalnih. Kako navode H- anter i dr., potonji su kritikovali maksimalistički pravac razmišljanja kao statičan, predeterminisan i neomaltuzijanski, ističući kako veza između promena u životnoj sredini i migracija nije ni direktna ni linearna (2015:384). Debata je kasnije u većoj meri promenila svoj čisto polarizovani karakter, na šta je uticao veliki broj studija koje su posvedočile o ekološkim uticajima na kretanja stanovništva.

moгу ili ne žele, usled tog straha, da se stave pod zaštitu date zemlje...“ [10]⁹ Kao što se može primetiti, Konvencija među glavnim uzrocima migracija ne prepoznaje njihovu ekološku dimenziju. S obzirom na ovakvo stanje stvari, određeni autori ističu kako je priroda ovakvih kretanja (pod uticajem klimatskih promena) depolitizovana. [4]¹⁰ U cilju rešenja ovog pravnog problema, dominantna su bila dva stanovišta – prema prvom, potrebno je bilo izvršiti reviziju postojeće Konvencije tako da ona uključi i ekološki momenat [11] [12]; prema drugom, trebalo je podržati izradu *ad hoc* protokola ili konvencije koji bi prepoznali prava ekoloških izbeglica[13].¹¹ Međutim, iako međunarodno pravo ne poznaje ovu vrstu izbeglica (s obzirom da nemaju tretman izbeglih lica po međunarodnim klasifikacijama i merilima), navedeni problem je sve prisutniji u međunarodnoj javnosti [14].

Nepostojanje međunarodno prihvatljive definicije povlači za sobom i problem u vezi sa nadležnošću odgovarajuće međunarodne institucije koja bi se bavila ovom problematikom. U tom smislu, za kreatore politike je vrlo značajno da znaju kakva prava takva osoba ima – ekološke izbeglice nisu jasno prepoznatljiva kategorija te stoga ne mogu dobiti odgovarajuću pomoć. Drugim rečima, bez precizne definicije, praktičari i kreatori politike imaju poteškoća u pravljenju planova i postizanju željenog napretka u cilju rešenja ovog problema. Iako UNHCR pomaže vrlo širokom krugu ugroženih ljudi, u najvećem broju slučajeva, kada je reč o licima koja su migrirala usled degradacije životne sredine, nema adekvatnog pravnog odgovora.¹² Međutim, priznavanjem statusa ekoloških izbeglica, nastali bi brojni problemi finansijske prirode (tiču se pre svega ograničenih budžetskih sredstava za pomoć ovim licima), problemi koji bi se ogledali u pojavi velikog broja azilantata u sistemu UN, kao i problemi u razvijenim državama koje se danas suočavaju sa velikim prilivom migranata. Poslednjih godina migraciona politika mnogih država, a pogotovo visokorazvijenih, sve više postaje strogo restriktivna [8]. Sa druge strane, (ne)reago-

⁹ Takođe, u akademskoj zajednici vode se rasprave oko toga da li je ekološki izbeglica lice koje je, usled ugrožavanja životne sredine, napustilo svoju zemlju ili je privremeno ili stalno migriralo na teritoriju koja se nalazi u okviru zemlje čiji je državljanin. Prema međunarodnom pravu, lica koja su napustila svoje prebivalište i privremeno se nastanila na druge lokacije unutar svoje zemlje nazivaju se interno raseljena lica, što definitivno nije u koliziji sa uslovima koje propisuje Konvencija o statusu izbeglica za dobijanje izbegličkog statusa. Dakle, u pitanju se dve različite pravne kategorije – za postojanje izbegličkog statusa, prema Konvenciji, potrebno je da je lice ispunilo tri uslova: da je izbeglo iz svoje države, da ne želi da se vrati nazad i da je razlog takvom nevraćanju strah od progona. Sa druge strane, El-Hinnawi i Myers, čija teorija je trenutno najprihvaćenija, prekogranične migrante i interno raseljena lica koja mesto prebivališta menjaju iz ekoloških razloga nazivaju ekološkim izbeglicama (prema: Dun, Olivia V., and François Gemenne. (2008). „Defining environmental migration: Why it matters so much, why it is controversial and some practical processes which may help move forward”. *Revue Asylon* (s), (6)).

¹⁰ Naime, kako je već pominjano, centralni element koncepta izbeglištva jeste da lice okarakterisano kao izbeglica beži od progona ili da se plaši istog. U kontekstu zalaganja za korišćenje termina ekoloških izbeglica (i pored pravnih poteškoća) Žemen iznosi ideju kako klimatske promene zapravo predstavljaju jedan vid progona protiv najugroženijih i da je migracija izazvana klimatskim promenama veoma politička stvar, a ne čisto ekološka (2015:71).

¹¹ Ovakve ideje su uglavnom kritikovane isticanjem stava da se za većinu ekološki indukovanih migracija može očekivati da će se realizovati unutar nacionalnih granica (Tacoli, 2009), odnosno da će takvi narativi olakšati sekuritizaciju migracija u zemljama destinacije (Bettini, 2013; Hartmann, 2010).

¹² Od 1986. godine, pored “konvencionalnih” izbeglica, UNHCR pruža pomoć i drugim kategorijama raseljenih ili siromašnih lica, uključujući i azilante i interno raseljena lica. Međutim, za sve one ljude koji su postali migranti zbog prirodnih katastrofa, pomoć ove organizacije još uvek nije dostupna.

vanje međunarodne zajednice povodom ovog problema rezultira brojnim bezbednosnim, socijalnim i zdravstvenim problemima, ali povlači i moralne osude. U tom smislu, jasno je da se pred međunarodnom zajednicom nalazi prilično kompleksan izazov čije rešenje nije ni najmanje jednostavno.

Uzroci pojave ekoloških izbeglica u svetu

U cilju identifikovanja ljudi kao ekoloških izbeglica, neophodno je najpre utvrditi najrelevantnije uzroke koji dovode do antropopresije i određene ekosisteme čine neadekvatnim za život. Drugim rečima, razumeti kretanja ljudi pod pritiskom environmentalne degradacije, znači proučavati element nestabilnosti u životnoj sredini. Tako Ivan Vlahos (*Evan Vlahos*) identifikuje određene kategorije ekoloških izbeglica kroz sledeće uzroke ekoloških migracija:

1. *eko-metabolizam*, ili promene ekosistema uključujući degradaciju zemljišta, prirodne resurse, globalno zagrevanje, dezertifikaciju, klimatske anomalije i sl;

2. *nesreće uzrokovane ljudskim faktorom*, uključujući industrijske nesreće, deforestaciju, devastaciju glavnih rečnih tokova, eksploataciju resursa i sl;

3. *ekološko-politički potresi*, uključujući propadanje režima, konfrontacije, ratove, revolucije, iščezavanje granica i

4. *sociološko-ekonomska dislokacija* uključujući pomeranja u međunarodnoj ekonomiji i neprikladne strategije razvoja, oskudicu resursa, pristup resursima, društvena previranja [15].

Posmatrano sa kritičkog aspekta, navedena klasifikacija u neku ruku ostaje nejasna. Naime, ovi faktori se prepliću i ne postoji jasna razlika između ekoloških, ekonomskih, političkih ili socijalnih kriterijuma koji bi pomogli u klasifikaciji sadašnjih i budućih ekoloških izbeglica. Dejana Dimitrijević obrazlaže predloženu klasifikaciju argumentom da „eko-metabolizam, nesreće uzrokovane ljudskim faktorom, ekološko-politički potresi i sociološko-ekonomska dislokacija nesumnjivo predstavljaju pojednostavljeni opis tipologije što sažima značajne ekološke kategorije, koje se često prepliću“ [15].

Sa druge strane, Šin-va Li (*Shin-wha Lee*), nakon tabelarnog prikaza tipologije ekoloških promena kao uzroka izmeštanja stanovništva¹³ koju smatra preopširnom za korišćenje, navodi dve velike grupe uslova koji uvećavaju i ubrzavaju efekte ekoloških promena, što izaziva kretanje populacije iz ugrožene oblasti ekološke bezbednosti, čime oni postaju ekološke izbeglice.

U prvu veliku grupu faktora Šin-va Li ubraja *naglašavajuće uslove* – klimatske, odnosno geofizičke faktore – sve one faktore na koje čovek ne može da utiče niti da ih kontroliše. U drugu grupu, Li ubraja *olakšavajuće uslove* (koji zapravo predstavljaju antropogene uticaje), a koji se dele na:

– *uplitanje ljudi u prirodne tokove* (Povećanje broja ljudi na planeti imalo je za posledicu uvećanje intenziteta ljudskih aktivnosti kojima je čovek uticao na mnoge prirodne tokove. Klimatske promene, kao rezultat čovekovih aktivnosti, tako dovode do pojave suša,

¹³ Videti detaljnije u: Lee, S.-wha (1997). In Limbo: Environmental Refugees in the Third world. *Conflict and the Environment*, 33, 273-292.

oluja, poplava i drugih prirodnih nesreća. Krčenje šuma, zagađenje vode i vazduha uzrokuju degradaciju zemljišta što opet dovodi do ubrzavanja pojedinih prirodnih nesreća.);

– *nedelovanje vlade* (neznanje, korupcija ili neodgovornost vlada određenih država, zbog čega iste nisu mnogo učinile da predvide situacije u kojima može doći do nastanka ekoloških izbeglica);

– *delovanje vlade* (svi oni postupci vlada država koje su svojim radom omogućile da dođe do ekonomskog razvoja države, pri čemu je došlo do realizacije velikih infrastrukturnih projekata u sektoru energetike, navodnjavanja i sl, pod čijim je uticajem došlo do premeštanja i ponovnog naseljavanja stanovništva) i

– *međunarodni faktori* (uglavnom se ogledaju u međunarodnoj pomoći razvijenih država zemljama Trećeg sveta u vidu finansijskih sredstva i tehničke pomoći).

Da bi se lica smatrala ekološkim izbeglicama, Li navodi kako kumulativno moraju biti ispunjena dva sledeća uslova: 1) da su interno izmeštena ili prinuđena da pređu granicu usled nesreća koje ugrožavaju njihove živote, prirodnih ili nesreća koje su u direktnoj vezi sa ljudskom aktivnošću ili direktno ugrožena ekocidom ili neprikladno vođenim programima razvoja i 2) da imaju malo izgleda za rehabilitaciju ili ponovno naseljavanje, što je direktna posledica nesposobnosti njihovih vlada da sprovedu odgovarajući menadžment u slučaju nesreća ili bi pak rehabilitacija ili ponovno naseljavanje bili usmereni protiv njih [16].

Nešto novija viđenja uzroka ekološki indukovanih migracija uključuju promenu okvira kroz koji su se posmatrala kretanja stanovništva pod uticajem klimatskih promena i degradacije životne sredine. Naime, poslednjih nekoliko godina primetno je posmatranje ove pojave kroz afirmaciju diskursa koji počivaju na ideji strategije prilagođavanja i otpornosti (eng. *resilience*). Drugim rečima, ideja da kretanje stanovništva usled posledica ugrožavanja životne sredine predstavlja legitimnu strategiju prilagođavanja uveliko je uzela maha, svedočeci na taj način o delimičnom, ali ne zanemarljivom premeštanju migracija iz domena bezbednosti i upravljanja vanrednim situacijama u oblast razvoja [17] [18]. U tom kontekstu, primetno je smeštanje debate o ekološki indukovanom kretanju ljudi unutar šireg trenda priče o otpornosti u diskursima međunarodne politike, nečemu što se manifestuje u vidu narativa „migracija kao prilagođavanje“.

Ekološke izbeglice i konflikti

Kao što se do sada moglo videti, brojne prognoze u vezi sa potencijalnim brojem ekoloških izbeglica u budućnosti nisu nimalo optimistične. Sternov izveštaj sa velikom verovatnoćom prognozira da će do kraja XXI veka u svetu nastati oko 200 miliona novih ekoloških izbeglica potaknutih da napuste mesto boravka usled degradacije životne sredine. U srži ovakvih predviđanja nalazi se jednostavan uzročni model koji podrazumeva da će klimatske promene rezultovati nedostatkom resursa što će posledično dovesti do migracije, kao i nasilnih konflikata [19]. Pritom se procenjuje da će do najvećeg broja ovih izbeglica doći zbog porasta nivoa mora i pojave ekstremnih poplava i suša. Ekološke izbeglice se neretko naseljavaju na područja u kojima je već nastanjeno stanovništvo druge nacionalnosti, drugih običaja i tradicije, što kasnije dovodi do sukoba koji mogu da prerastu u oružane sukobe, pa čak i ratove [14]. Osim toga, Druri i Olson (*Drury & Olson*) zaključili su da iznenadni stres u životnoj sredini može, pod određenim društvenim uslovima, biti katalizator za produ-

bljivanje socijalnog raslojavanja i sukoba [20]. U tom kontekstu, sa bezbednosnog aspekta je vrlo značajno razmotriti vezu između ekoloških izbeglica i mogućih konflikata i njene implikacije kako po nacionalnu, tako i međunarodnu bezbednost.

U osnovi promišljanja o bezbednosnim implikacijama klimatskih promena nalazi se ideja da će se kratkoročni i srednjoročni adaptivni kapaciteti mnogih država naći pod pritiskom usled klimatskih promena što potencijalno dovodi do destabilizacije i nasilja, ugrožavajući nacionalnu i međunarodnu bezbednost, osim ako se odlučno ne reaguje [21] [22]. Dodatna zabrinutost povodom ovog pitanja proističe iz stava da bi klimatske promene mogle produbiti postojeće linije podele i sukoba u međunarodnim odnosima ukoliko međunarodna zajednica ne usvoji dinamičnu i globalno koordinisanu klimatsku politiku [19]. Kada se tome pridruže i različiti interesi država povodom ovog pitanja, u smislu postojanja onih koje su najodgovornije za klimatske promene i onih koje su njima najpogođenije, jasno je kakve implikacije po međunarodni mir i bezbednost može imati razjedinjenost u rešavanju ovog problema.

Kako Tepavac ističe, ekološke izbeglice, nakon ekološke katastrofe, potaknute za naseljavanjem novih lokacija, naseljavaju one delove koji su najbogatiji prirodnim resursima i koji omogućavaju lakši i sigurniji početak „novog života“, što u nekim situacijama uzrokuje prenaseljenost nekih teritorija i narušavanje balansa čovek – prirodni resursi, domicilnog stanovništva [14]. Naime, „Ovakvi slučajevi neretko dovode do lokalnih netrpeljivosti i sukoba koji mogu da prerastu u ozbiljne oružane sukobe sa ogromnim ljudskim i materijalnim žrtvama. U takvim slučajevima lokalno stanovništvo vrši razne vrste pritisaka kako bi se izbegla lica vratila u područja koja su usled ekoloških razloga napustila“ [14]. U prenaseljenim područjima, postoji velika opasnost od intenziviranja sukoba oko osnovnih resursa (npr. vode, hrane, obradivog i dostupnog zemljišta). U tom kontekstu, određeni autori smatraju da postoji više scenarija prema kojima klimatske promene i degradacija životne sredine mogu doprineti otpočinjanju i jačanju nasilnih sukoba, poput pogoršanja kapaciteta vladinih formalnih i neformalnih institucija (u odgovoru na ovaj problem) i povećanja horizontalne nejednakosti među grupama [23] [19]. Da ovakva kretanja stanovništva mogu povećati konflikte u tranzitnim oblastima i određitim smatra i Pavlović i naročito potcrtava kako pojedine države (one koje su ekstremno podložne klimatskim promenama) već pozivaju na međunarodno priznanje ovakvih, ekološki pokrenutih migracija [24].

Tematizujući vezu između ekoloških izbeglica i mogućih konflikata koje ova pojava može prouzrokovati, pokrenuto je nekoliko istraživačkih studija u cilju ispitivanja postojanja takve kauzalne veze.¹⁴ Sa druge strane, akademsku tematizaciju linka između klimatskih promena, kretanja stanovništva i sukoba uglavnom je karakterisala kritika takve veze budući da su teorijska osnova i empirijska podrška shvatanjima o direktnoj povezanosti ekoloških migracija i nasilnih konflikata bila prilično tanka. Stoga akademsku debatu uglavnom karakteriše skepsa prema ovom pitanju što znači da se ne treba zadovoljiti jednostavnim zaključcima, već potencijalne veze između klimatskih promena, degradacije životne sredine, migracija i sukoba posmatrati kao kompleksne, nastojeći da se na sveobuhvatan način priđe ovom problemu sagledavanjem svih relevantnih aspekata.

¹⁴ Za više pogledati sledeće radove: 15. Raleigh, C. (2010). Political marginalization, climate change, and conflict in African Sahel states. *International Studies Review*, 12, 69–86; Raleigh, C., Linke, A., Hegre, H., & Karlsen, J. (2010). Introducing ACLED: An armed conflict location and event dataset: Special data feature. *Journal of Peace Research*, 47, 651–660; Reuveny, R. Climate change-induced migration and violent conflict, *Political Geography*, 26 (6), 2007, 656-673.

Akadska istraživanja o mogućoj vezi između životne sredine i konflikata započela su tokom 80-ih godina prošlog veka, kao deo studija mira i sukoba, počivajući na ideji o degradaciji životne sredine i oskudici obnovljivih resursa kao uzrocima nasilnih sukoba. U tom kontekstu, mnogi istraživači su došli do značajnijih dokaza da ovi faktori (degradacija životne sredine i oskudica resursa) mogu, u kombinaciji sa drugim „okidačima“ sukoba (poput etničke polarizacije, slabih političkih struktura i niskim nivoom ekonomskog razvoja) povećati verovatnoću izbijanja nasilnog sukoba. Shodno tome, nasilni sukobi su očekivani u onim oblastima koje prihvataju ekološke izbeglice, a koje karakteriše nedostatak stabilnih političkih struktura i institucija koje bi na adekvatan način upravljale oskudicom resursa.

Jedna od takvih studija jeste studija Rafaela Ruvenija (*Rafael Reuveny*) koji u svom delu *Climate change-induced migration and violent conflict* (2007) smatra da priliv ekoloških izbeglica u oblasti koje ih prihvataju može dovesti do sukoba različitog intenziteta. U tom smislu, on navodi pet osnovnih uzroka koji su doveli do pojave sukoba kao posledice pojave ekoloških izbeglica:

1. *Konkurencija*. Dolazak velikog broja ekoloških izbeglica u određenu oblast dovodi do pritiska na ekonomiju i raspoložive resurse te oblasti. Takvi pritisci će rasti paralelno sa rastom broja migranata, a posebno u onim oblastima u kojima su raspoloživi resursi oskudni i gde imovinska prava nisu dovoljno razvijena. Povećana potražnja za resursima takođe može generisati prelivanje ekonomskih i političkih aktivnosti izvan državne granice u cilju sticanja sredstava, što povećava rizik od sukoba.

2. *Etničke tenzije*. U slučaju kada ekološke izbeglice i lokalno stanovništvo pripadaju različitim etničkim grupama, postoji opasnost od pojave konflikata. Lokalno stanovništvo se može osećati ugroženim, zemlje „domaćini“ mogu strahovati od separatizma, ekološke izbeglice mogu pokušati da se ujedine sa matičnom državom što potencijalno dovodi do agresivne reakcije autohtonog stanovništva. Posebno su kritične one oblasti gde je ova razlika veoma izražena, što dovodi do dugogodišnjih etničkih sporova, koji veoma lako mogu do prerastu u sukobe.

3. *Nepoverenje*. Osnovni kamen spoticanja ovde ogleda se u nepostojanju poverenja po pitanju motiva pojave ekoloških izbeglica u oblasti u koju dolaze. Npr. država koja prima izbeglice može iskazati nepoverenje jer smatra da druga strana putem ekoloških izbeglica pokušava da ostvari latentne interese (poput uspostavljanja etničke ravnoteže ili otepljenja dela teritorije zemlje „domaćina“).

4. *Greška linije*. Sukobi mogu nastati zbog određenih grešaka na društveno-ekonomskoj liniji. Primer ove tvrdnje mogu biti kompetitivne pretenzije ekoloških izbeglica i autohtonog stanovništva u kontekstu raspoloživih radnih mesta.

5. *Pomoćni uslovi*. Ovaj uzrok dovodi do konflikta u onim državama koje prime veći broj ekoloških izbeglica, a čije ekonomije i resursi ne mogu da zadovolje potrebe ovako nastale uvećane populacije. Ovi regioni, odnosno države, najčešće su politički nestabilna područja, što povećava verovatnoću nastanka sukoba [25].

Ruveni navodi 38 slučajeva pojave ekoloških izbeglica u periodu od kraja pedesetih godina do danas u kojima je došlo do konflikta. Ove konflikte klasifikuje prema intenzitetu u četiri nivoa: konflikti niskog intenziteta (kod kojih praktično nema nasilja), srednji ili poluorganizovani konflikti, konflikti visokog intenziteta (unutrašnje pobune i međudržavne napetosti praćene oružanim nasiljem) i konflikti veoma visokog intenziteta (unutrašnji konflikti ili rat među državama).

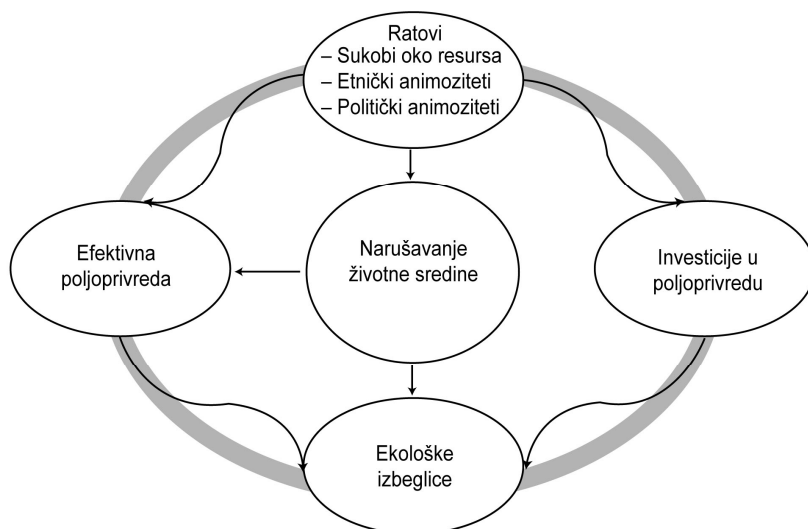
U prvom delu rada, Ruveni navodi 19 slučajeva kod kojih su ekološke migracije dovele do sukoba, od kojih se najveći broj konflikata desio se na prostoru Afrike (10 slučajeva), zatim Azije i Severne Amerike (3 slučaja) i po jedan u Okeaniji, Srednjoj Americi i Južnoj Americi. U drugom delu rada, Ruveni navodi ostalih 19 slučajeva u kojima je došlo do konflikta, ali bez primene sile. Osnovni faktori koji su doveli do pojave ekoloških izbeglica u navedenim slučajevima su degradacija zemljišta, suše, krčenje šuma, nestašica vode, poplave, oluje i glad. Takođe, analizom navedenih podataka vidi se da u 19 od 38 slučajeva (iako je došlo do konflikta) nije bilo značajnijih oružanih sukoba [25]. Naime, analiza pokazuje da su sukobi manjeg intenziteta u onim regionima i državama u kojima su starosedeoci i novopridošli migranti iste nacionalnosti, vere i etničke pripadnosti. Drugim rečima, starosedeoci lakše prihvataju one pridošlice koje su iste vere. Oružani sukobi, sa druge strane, nastali su u onim regionima koji su nerazvijeni i oskudni osnovnim resursima neophodnim za normalan život stanovništva.

Brzoska i Fröhlich (2016), smatrajući kretanje stanovništva samo jednim od mogućih odgovora na klimatske promene i degradaciju životne sredine, razlikuju četiri migracijska obrasca kada je reč o konekciji između migracija i posledica klimatskih promena: ekološko-ekonomski migranti, izbeglice usled klimatskih katastrofa, trajne klimatske izbeglice i migranti pogođeni menjanjem klime. Ne upuštajući se u njihovo detaljnije objašnjavanje, u nastavku je predstavljen tabelarni prikaz faktora rizika od izbijanja nasilnih sukoba prilikom kretanja iz siromašnih u razvijenije oblasti, u zavisnosti od različitih tipova pomenu-tih obrazaca i tipova mogućih konflikata izazvanih ekološkim migracijama.¹⁵

Tip	Sukobi interesa	Sukobi identiteta	Procesi sukoba	Verovatnoća nasilnih sukoba
Ekološko-ekonomski migranti	Sukobi oko mogućnosti zapošljavanja	Kretanja ka područjima sa jakim i suprotstavljenim identitetima	Diskursi o „drugom“ u prijemnim područjima	Generalno niska, izuzev u područjima sa jakim identitetima i diskursima o „drugom“
Izbeglice usled klimatskih katastrofa	Sukobi oko resursa tamo gde su ograničeni i humanitarne pomoći koja je oskudna ili je nema	Masovni pokret ka područjima naseljena grupama neprijateljskog identiteta	Klimatske katastrofe utiču na entitete uključene u nasilan sukob	Niska, zbog široko rasprostranjene humanitarne pomoći i redukovanih sposobnosti za organizovanjem nasilja
Trajne klimatske izbeglice	Sukobi oko resursa, mogućnosti zapošljavanja	Kretanja ka područjima sa jakim i suprotstavljenim identitetima	Diskursi o ekonomskoj kompetenciji i „drugom“ u prijemnim područjima	Zavisi od intenziteta sukoba oko interesa i sukoba identiteta
Migranti pogođeni menjanjem klime	Sukobi oko resursa	Sukobi identiteta	Zavisni od odsustva/prisustva institucija koje upravljaju sukobima	Zavisi od intenziteta sukoba i odsustva/prisustva institucija koje upravljaju sukobima

¹⁵ Za razumevanje načina na koji migracije mogu voditi nasilnim konfliktima, ovi autori koriste jednostavan model porekla nasilnih konflikata koji uključuje percepcije, interese i identitete.

Grupa autora, ispitujući trendove, uzroke i izazove pojave ekoloških izbeglica u pod-saharskoj Africi i njihovu vezu sa oružanim konfliktima, mišljenja je da su borba za oskudne resurse, etnički i politički rivalitet glavni uzroci građanskih ratova uzrokovanih kretanjem ekoloških izbeglica u ovom regionu [26]. Shodno tome, dali su shematski prikaz uloge ratova nastalih kao posledica kretanja ekoloških izbeglica na ovom području.

(Izvor: Epule et al., 2015)

S obzirom da se u narednim decenijama očekuje porast broja svetskoq stanovništva (preko 9 milijardi do 2050. godine), za očekivati je da će takav trend najverovatnije dovesti do porasta broja ekoloških izbeglica u svetu, pogotovo u onim regionima u kojima je danas izražena njihova pojava. Imajući u vidu ovu činjenicu, kao i podatke o porastu broja prirodnih nesreća izazvanih klimatskim promenama, to će uslovići smanjenje raspoloživih prirodnih resursa neophodnih za normalan ljudski život [8]. U tom smislu, evidentno je kakve implikacije porast broja ekoloških izbeglica može imati na intenziviranje sukoba u budućnosti.

Trendovi rasta broja ekoloških izbeglica

Vrlo je teško sa velikom sigurnošću i preciznošću predvideti budući broj ekoloških izbeglica u svetu upravo zbog mnoštva faktora koji utiču na povećanje, odnosno smanjenje njihovog broja. Opšte je prihvaćeno stanovište da su ubrzane klimatske promene, porast ljudske populacije, porast broja siromašnih i pojačani procesi urbanizacije najznačajniji činioci koji će uticati na broj ekoloških izbeglica u svetu u narednom periodu.¹⁶

¹⁶ U stručnoj literaturi susreću se tri moguća scenarija u vezi sa budućnošću klimatskih promena koji se kreću od apokaliptičkih do uveravanja da neće doći do katastrofalnih posledica. Videti detaljnije u: Dimitrijević, D. (2010) *Trendovi ekološke bezbednosti u XXI veku*. Beograd: Fakultet bezbednosti, str. 60-64.

Evidentno je da je u zemljama Trećeg sveta najveća stopa prirodnog priraštaja, kao i stopa smrtnosti. S obzirom na veliki broj stanovnika u zemljama Trećeg sveta,¹⁷ povećava se i potražnja za resursima kojih nema dovoljno.

Prema izveštaju UN "Perspektiva svetske populacije, revizija, ključni nalazi i tabele" (*World population prospects: The 2015 revision, key findings and advance tables*)¹⁸ iz 2015. godine, u svetu će do 2050. godine biti između 8,5 i 9,7 milijardi ljudi, za razliku od današnjih 7 milijardi. Takođe se navodi da će do 2100. godine svet naseljavati oko 11,2 milijardi ljudi pri čemu će nakon 2050. Afriku biti jedini region koji će beležiti konstantan rast populacije, što znači da će 2100. Afriku naseljavati 39% ukupnog svetskog stanovništva.^{19, 20} Posebno će doći do eksplozije broja stanovnika u onim regionima u kojima su već danas prepoznati ekološki problemi kao što je predeo podsaharske Afrike, Centralne Amerike i indijskog potkontinenta. U proseku, migracije prema Severnoj Americi, Evropi i Okeaniji su u periodu 2000-2015. godine brojale 2,8 miliona ljudi godišnje.

Sternov izveštaj iz 2006. godine i Peti izveštaj Međunarodnog panela o klimatskim promenama (*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*)²¹ iz 2014. godine, predviđaju klimatske promene koje će do kraja XXI veka pogoditi sve regione na planeti. Obilujući grafikonima, tabelama i dijagramima, ovi izveštaji sumiraju da će klimu na Zemlji odlikovati porast prosečnih temperatura, kao i rast intenziteta i učestalosti ekstremnih vremenskih događaja poput suša i poplava. Porast prosečne srednje globalne godišnje temperature prouzrokujeće velike promene u klimatskom sistemu, što će za posledicu imati ubrzano topljenje glečera i stalnog snežnog pokrivača na visokim planinama i polovima, porast nivoa mora, učestalije suše u pojedinim regionima, povećanje padavina i poplava, tropskih oluja, kao i smanjenje resursa pijaće vode širom sveta. Porast temperatura, rast nivoa mora i sve učestalije ekstremno vreme imaće direktan uticaj na život ljudi, tržište i ukupnu ekonomiju. Jasno je da će ove promene, u zavisnosti od stepena intenziteta, uticati na porast broja ekoloških izbeglica,²² pogotovo u onim regionima gde je već danas evidentan njihov veliki broj.

Sahelska Afrika i Rog Afrike predstavljaju nesumnjivo najveći izvor ekoloških izbeglica u svetu. Međutim, ni indijski potkontinent nije lišen ovog sve većeg problema. Pozivajući se na Hua i Miklina (Hu, 1993; Micklin, 1993), Ostojić napominje da na prostoru NR Kine, među ukupnim brojem izbeglica (120 miliona), čak 6 miliona treba da ima status ekoloških iz-

¹⁷ Prema podacima Odeljenja za ekonomska i socijalna pitanja Ujedinjenih nacija (*The United Nations Department of Economic and Social Affairs - UN DESA*), u Indiji, npr. kao državi Trećeg sveta, broj stanovnika se uvećava za 1,2% na godišnjem nivou, pri čemu taj procenat za urbano stanovništvo iznosi 2,4% u istom periodu. Džepna statistička knjiga UN-a za 2017. godinu dostupna je na sledećoj internet adresi: <https://unstats.un.org/unsd/publications/pocketbook/files/world-stats-pocketbook-2017.pdf>

¹⁸ Izveštaj je dostupan na sledećoj internet adresi: http://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/key_findings_wpp_2015.pdf

¹⁹ U izveštaju se takođe navodi 9 zemalja u kojima se, u periodu 2015-2050. godine, očekuje rast polovine svetske populacije: Indija, Nigerija, Pakistan, DR Kongo, Etiopija, Tanzanija, SAD, Indonezija i Uganda.

²⁰ Jasno je kakve bezbednosne implikacije mogu imati ovakvi trendovi, naročito kada se uzme u obzir da je najveći deo populacije ekoloških izbeglica poreklom iz Sahelskog dela Afrike.

²¹ Izveštaj je dostupan na sledećoj internet adresi: http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/wg3/ipcc_wg3_ar5_full.pdf

²² Takvo jedno predviđanje daje i Robert Nikols (*Robert Nicholls*) koji ističe da će u periodu do 2080. godine nastati između 50 i 200 miliona ekoloških izbeglica (2004).

beglica budući da su primorani da napuste svoje domove usled agresivne izgradnje urbane infrastrukture[8]. Prema preliminarnim procenama utemeljenim na gorepomenutim izveštajima, porast nivoa mora rezultiraće najvećim brojem ekoloških izbeglica i to u onim državama koje se nalaze uz more i čija prosečna nadmorska visina nije velika. Procenjuje se da će najteže stanje po tom pitanju biti upravo u NR Kini i to u njenoj primorskoj zoni u kojoj su smešteni višemilionski gradovi. Slično stanje zadesiće i Bangladeš čije se 80% teritorije nalazi u delti reke Gang. Na taj način, ova država izgubiće oko 10% svoje teritorije što će prouzrokovati veliki rast broja ekoloških izbeglica. Takođe, usled porasta nivoa mora, velika opasnost preti i koralnim ostrvima u Indijskom i Tihom okeanu.

Kako Ostojić navodi, još jedan veliki problem sa kojim će se globalno stanovništvo susresti do kraja ovog veka tiče se nedostatka resursa pijaće vode[8][27]. Naime, porast srednjih godišnjih temperatura i ubrzano topljenje glečera i snega na visokim planinama za posledicu će imati smanjenje protoka velikih reka. Svakako da su ovim najviše pogođeni oni regioni koji i danas imaju problema sa dovoljnim resursima pijaće vode, poput podsaharske Afrike. Nedostatak dovoljnih zaliha pijaće vode umanjice količinu proizvedene hrane što će posredno uticati na povećanje broja ekoloških izbeglica. Osim toga, činjenica je da najveći broj ekoloških izbeglica dolazi iz najsiriromašnijih zemalja čije ekonomije u prvom redu zavise od poljoprivredne proizvodnje koja je najpodložnija uticaju klimatskih faktora. Siromašne i ruralne sredine nemaju uslova za korišćenje adekvatnih i testiranih agrotehničkih sredstava, što dovodi do ugrožavanja zemljišta i stvaranja neplodnosti.

Pored ovakvih predviđanja, imajući u vidu novija temetizovanja problema ekoloških izbeglica koja ih dovode u vezu sa konceptom otpornosti, sa pravom se postavlja i pitanje adekvatnosti kapaciteta stanovništva za odgovor na ovakve promene. Jer, kako Ruveni navodi, ključno pitanje nije koliko je jedna katastrofa jaka sama po sebi, već koliko su ljudi jaki i sposobni da se izbore sa istom [25].

Moguća rešenja problema

Degradacija životne sredine ima za posledicu kumulativne društvene efekte kao što su kretanje stanovništva, pad ekonomije i slabljenje države. Takvo stanje stvari može se negativno odraziti ne samo na opšte stanje u jednoj državi, već i na međunarodnu bezbednost u smislu moguće eskalacije konflikata. Stopa i obim tih konflikata će se povećavati kako degradacija životne sredine sve više uzima maha [28]. Sa tim u vezi, od velikog je značaja da međunarodna zajednica adekvatno reaguje na ovo pitanje.

S obzirom na kompleksnost samog fenomena ekoloških izbeglica, postoje najrazličitije preporuke koje bi se mogle razmatrati kao rešenja postojećeg problema. One se odnose kako na preventivne opcije, usmerene ka sprečavanju ekološki indukovanih migracija, tako i na opcije kojima bi se mogao smanjiti broj ekoloških izbeglica (metode pretežno reaktivnog karaktera). Stoga ne čudi zašto su klimatske promene i ekološke izbeglice (kao jedna od njihovih posledica) jedna od najznačajnijih tema brojnih međunarodnih konferencija, seminara, naučnih skupova, foruma i sl. Kao ključni koraci u procesu rešavanja ovog problema u literaturi se ističu neophodnost definisanja ekoloških izbeglica i razvoj odgovorajućih politika koje bi na adekvatan način odgovorile na ovu pojavu.

Pomeranjem rasprave o klimatskim promenama (a samim tim i ekološkim izbeglicama) na nivo UN, ovom problemu pridaje se međunarodni značaj. Pored toga, neophodno je doneti nove međunarodne sporazume o migraciji, naročito ako se ima u vidu da je postojeća Konvencija UN o izbeglicama zastarela i, kao takva, dovodi do neujednačenog tumačenja i primene političkih rešenja. S obzirom da je adekvatna pravna zaštita osnova međunarodnog režima izbeglica, preporuke u vezi sa ovim pitanjem kreću se od potrebe za revizijom postojeće Konvencije preko kreiranja potpuno nove konvencije do sprovođenja mera privremene zaštite ekoloških izbeglica. Pored pravnih izazova koje treba rešiti u narednom periodu kako bi se ovo pitanje pozicioniralo unutar normativnih i institucionalnih okvira, neophodno je rešiti i određena tehnička pitanja poput monitoringa ekoloških izbeglica[29], odnosno uspostavljanja jedinstvene baze podataka o osobama koje migriraju usled ekoloških faktora.

Preventivne (proaktivne) mere u cilju sprečavanja ekološki indukovanih migracija podrazumevaju obezbeđenje adekvatnih uslova za život u postojećim domovinama. U vezi sa tim, Majers i Kentova u delu *Environmental exodus: an emergent crisis in the global arena*, navode nekoliko takvih pristupa poput prepoznavanja korena problema, promovisanja održivog razvoja, pružanja inostrane pomoći, posebnih inicijativa za zemlje u razvoju i sl.²³ Autori svoje izlaganje zaključuju stavom kako je za sve zemlje, nezavisno je li reč o razvijenoj državi ili državi u razvoju, najvažniji cilj smanjiti motivaciju ekoloških izbeglica za napuštanjem svojih domova kroz promociju održivog razvoja u svim sferama ljudskog života. Tako je, generalno posmatrano, na razvijenim zemljama da odluče hoće li rizičnim zemljama pomoći u obezbeđivanju sredstava neophodnih za kvalitetan život ili će se u protivnom suočiti sa sve većim brojem ekoloških izbeglica iz zemalja u razvoju [1].

Još jedno zapažanje koje iznose autori u vezi sa preporukama i mogućim rešenjima ovog problema tiče se ukorenjenih navika istraživača u oblastima migracija i ekoloških nauka. Naime, dok mnoge klasične teorije o migracijama karakteriše zanemarivanje (degradacije) životne sredine kao vrlo značajnog katalizatora migratornih kretanja, teorije o ekološkom upravljanju uglavnom nastoje da skrajnu takva kretanja u drugi plan. [9] Prema ovim autorima, prevazilaženje takvog jaza predstavlja prvi korak u rešavanju ovog problema.

Dejana Dimitrijević, govoreći o ublažavanju rizika u vezi sa izbeglicama i potencijalnim sukobima usled degradacije životne sredine, predlaže sledeće korake: izmeštanje izbeglica dalje od zone sukoba (posebno pograničnih regiona); sprečavanje infiltracije oružja i boraca u civilne izbegličke zajednice i kampove; obezbeđivanje smislene alternative vezane za položaj izbeglica koja bi dozvolila produktivno zapošljavanje i podsticanje dijaloga sa lokalnim zajednicama u smislu prevazilaženja ekonomskih i socijalnih problema oblasti koje primaju izbeglice [15]. Autorka takođe dalje obrazlaže neophodnost podizanja javne svesti lokalnog stanovništva o problemu izbeglica i revizije zakona i drugih propisa kojima bi se izbeglice lakše integrisale u sredinu u koju su došle, a sve u cilju sprečavanja neprijateljstava između izbeglica i građana zemlje „domaćina“.

Jedno je jasno: fenomen ekoloških izbeglica jeste globalni problem i kao takav je, manje ili više, prepoznat na nivou međunarodne zajednice. S obzirom na implikacije koje ima i/ili može imati po međunarodnu bezbednost, nužno zahteva urgentnu intervenciju na nivou međunarodne zajednice i uspostavljanja adekvatne međunarodne politike.

²³ Videti detaljnije u: Myers, N. & Kent, J. (1995). *Environmental Exodus: an Emergent Crisis in the Global Arena*. Washington DC: Climate Institute, 154-160 str.

Zaključak

Porast broja svetskog stanovništva i sve učestalije i ubrzane klimatske promene dovele su do pojave nove vrste izbeglica – ekoloških izbeglica. Odnos između ove dve promenljive sve više se usložnjava te se (iako ne sasvim nužno) uočava pravilnost da usled degradacije životne sredine dolazi i do migracija stanovništva iz područja pogođenih ekološkim promenama. Uzročno-posledična priroda ovakve veze skopčana je i sa brojnim drugim socio-ekonomskim teškoćama sa kojima se suočavaju savremene države i međunarodna zajednica.

Prema procenama brojnih relevantnih naučnika i međunarodnih institucija iz ove oblasti, u narednim godinama očekuje se porast broja ekoloških izbeglica u svetu, što će imati raznolike implikacije kako po nacionalnu bezbednost države koja predstavlja njihovu krajnju destinaciju, tako i po bezbednost na međunarodnom nivou.

Kao glavni izazovi koji stoje pred međunarodnom zajednicom u kontekstu rešavanja pitanja ekoloških izbeglica mogu se izdvojiti nepostojanje opšteprihvaćene definicije ovog koncepta (kako na akademskom, tako i praktično-političkom nivou), nepostojanje jedinstvenog pravnog okvira i politike kojima bi se upravljalo ovom pojavom na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, demografski i klimatski trendovi koji direktno utiču na intenziviranje ove pojave, nepostojanje jedinstvenih i sistematskih analiza i procena i mnogi drugi. Sa tim u vezi, ukoliko se u narednom periodu ne deluje sistematski i koordinisano, problem će postati kompleksniji, a bezbednosni rizici sve izvesniji. Upravo iz tog razloga je neophodno da međunarodna zajednica uloži zajedničke napore u cilju jačanja svesti i rešavanja ovog globalnog problema.

Literatura

[1] Myers, N. & Kent, J, *Environmental Exodus: an Emergent Crisis in the Global Arena*, Climate Institute, Washington DC, 1995.

[2] Myers, N, Environmental refugees: a growing phenomenon of the 21st century, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 357(1420), 2002, 609-613.

[3] Piguet, E, *Climate Change and Forced Migration*, New Issues in Refugee Research - UNHCR working pp: 153, 2008.

[4] Gemenne, F, One good reason to speak of climate refugees', *Forced Migration Review*, 49, 2015, 70-71.

[5] Jovanović-Popović, D, i Milinčić, M. A, Coconceptualization of environmental refugees. *Demografija - međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, 13, 2016, 69-82.

[6] El-Hinnawi, E, *Environmental Refugees*, United Nations Environmental Programme, Nairobi, 1985.

[7] Jacobson, J, *Environmental refugees: a yardstick of habitability*, Worldwatch paper 86, Worldwatch Institute, Washington, DC, 1988.

[8] Ostojčić, G. D, Ekološke izbeglice – direktan ili indirektan put do konflikta. *Vojno delo*, 66(1), 2014, 51-83.

[9] Dun, O. & Gemenne, F, Defining 'environmental migration'. *Forced Migration Review*, 31 (October), 2008, 10-11.

- [10] Konvencija o statusu izbeglica, UN, 1967, <http://www.unhcr.org/3d9abe177.html> pristupljeno (20.1.2018).
- [11] Conisbee, M., & Simms, A, *Environmental refugees: The case for recognition*, New Economics Foundation, London, 2003, 17-18.
- [12] Williams, A, Turning the tide: recognizing climate change refugees in international law. *Law & Policy*, 30(4), 2008, 502-529.
- [13] Docherty, B., & Giannini, T, Confronting a rising tide: a proposal for a convention on climate change refugees, *Harv. Envtl. L. Rev*, 33, 2009, 349.
- [14] Tepavac, D. N, Migrations of population as a consequence of ecological and environmental security violation, *Vojno delo*, 68(6), 2016, 83-99.
- [15] Dimitrijević, D, *Trendovi ekološke bezbednosti u XXI veku*, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- [16] Lee, S.-wha, In Limbo: Environmental Refugees in the Third World, *Conflict and the Environment*, 1997, 273-292.
- [17] Methmann, C., & Oels, A, From 'fearing' to 'empowering' climate refugees: Governing climate-induced migration in the name of resilience, *Security Dialogue*, 46(1), 2015, 51-68.
- [18] Bettini, G, Climate barbarians at the gate? A critique of apocalyptic narratives on 'climate refugees', *Geoforum*, 45, 2013, 63-72.
- [19] Brzoska, M., & Fröhlich, C, Climate change, migration and violent conflict: vulnerabilities, pathways and adaptation strategies. *Migration and Development*, 5(2), 2016, 190-210.
- [20] Drury, A. C., & Olson, R. S, Disasters and political unrest: An empirical investigation. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 6(3), 1998, 153-161.
- [21] United Nations Security Council. (2007). *Debate on impact of climate change on peace, security*. Security council, 5663rd meeting, New York, NY.
- [22] United Nations General Assembly (UNGA). (2009). *Climate Change and its possible security implications*. A, RES, 63, 281, New York, NY.
- [23] Gleditsch, N. P, Whither the weather? Climate change and conflict. *Journal of Peace Research*, 49, 2012, 3-9.
- [24] Pavlović, S, (Ne)opravdanost sekurizacije životne sredine, *Bezbednost*, 1/2017, 2017, 137-149.
- [25] Reuveny, R, Climate change-induced migration and violent conflict, *Political Geography*, 26 (6), 2007, 656-673.
- [26] Epule, T. E., Peng, C., & Lepage, L, Environmental refugees in sub-Saharan Africa: a review of perspectives on the trends, causes, challenges and way forward. *GeoJournal*, 80(1), 2015, 79-92.
- [27] Ostojić, G. D, *Kontrola resursa pijaće vode kao izvor regionalnih sukoba*, Fakultet bezbednosti, Beograd, doktorska disertacija, 2016.
- [28] Homer-Dixon, T, Environmental scarcities and violent conflict: evidence from cases, *International Security*, 19(1), 1994, 5-40.
- [29] Osterhus, L. (2015). *The Need for International Policy for Environmental Refugees*.

MIGRANTSKA KRIZA KAO IZAZOV SOCIJETALNOJ BEZBEDNOSTI U EVROPSKOJ UNIJI

Spasoje M. Vulević

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Cilj ovog rada je da se prikaže migrantska kriza kao realna pretnja socijetalnoj bezbednosti Evropske unije i spoznaja da je kolektivni identitet jedan od vodećih faktora u obrascima ponašanja stanovništva i vlada država njenih članica, čija se potreba za samoočuvanjem javila kao posledica velikog priliva migranata muslimana, prvenstveno iz zemalja sa područja severne Afrike i Bliskog istoka.

Ključne reči: *migranti, migrantska kriza, bezbednost, socijetalna bezbednost, identitet, nacionalni identitet, Evropska unija*

Uvod

U najširem smislu, pod pojmom *migracija* (lat. *migratio*) podrazumeva se seoba, seljenje, preseljenje, iseljenje.¹ [5] Migracije predstavljaju privremeno ili trajno, dobrovoljno ili prinudno preseljavanje stanovništva, kako unutar granica jedne zemlje (unutrašnje migracije), tako i iz jedne zemlje u drugu (međunarodne migracije). Migranti napuštaju (emigranti) sredinu u kojoj su živeli (emigraciono područje) i dolaze (imigranti) u novu sredinu (imigraciono područje). Na kretanje (tranzit) iz mesta dotadašnjeg življenja (polazište, zemlja porekla) do novog mesta življenja (odredište, zemlja destinacije) migranti prolaze kroz određene georegije (tranzitna područja) i tada se smatraju migrantima u tranzitu.² [12]

Problem migracija izaziva interesovanje evropske javnosti dugi niz godina, a u centar pažnje dolazi u vreme migrantske (izbegličke) krize tokom 2015. godine. Da bi se razumela aktuelna migraciona kriza, koja teče od Afrike, Bliskog istoka i Azije ka Evropi, kao složen i više dimenzionalan fenomen, potrebno je prvo sagledati njene uzroke. Oni se obično analiziraju kroz tzv. *push and pull* model, koji podrazumeva faktore pritiska (*push*) koji primoravaju na migratorna kretanja, i faktore koji privlače (*pull*) ljude na kretanja ka boljim uslovima života. *Push* faktore mogu predstavljati ratovi i sukobi, represivni režimi i sistematsko ugrožavanje ljudskih sloboda i prava, demografska eksplozija u nekim delovima sveta, siromaštvo, nezaposlenost, rasna, verska, etnička mržnja i netrpeljivost, klimatske promene i prirodne katastrofe. Kao *pull* faktori mogu se javljati bolji uslovi života, veća bezbednost, poboljšanje socijalnog statusa, političke slobode, verska tolerancija i slično.³ [14]

¹ Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, 1980, str. 562.

² Saša Mijalković, Ivan Petrović, „Bezbednosni rizici savremenih migracija“, NBP.Žurnal za kriminalistiku i pravo, No. 2, 2016, str. 2.

³ Željko Ninčić, *Migrantska kriza kao bezbednosna pretnja, Bezbednost–policija–građani*, godina XII, broj 3-4/16, str. 86.

Ukoliko se ljudi pokreću u traganju za boljim kvalitetom života i zaposlenjem reč je o tzv. ekonomskim migracijama i ekonomskim migrantima, a u slučaju da beže od ratova, sukoba i represivnih režima u zemljama iz kojih dolaze reč je o političkim migracijama – izbeglištvu i izbeglicama, odnosno o traženju azila i azilantima. Ekonomske migracije se pretežno odvijaju na relacijama „siromašni jug – bogati sever” i „siromašni istok – bogati zapad”, dok se migracije u potrazi za bezbednijim okruženjem i ekološke migracije u najvećoj meri odvijaju do bliže bezbedne destinacije u unutrašnjem ili prekograničnom okruženju.⁴ [12]

Procenjuje se da zvanično svake godine u zemlje članice EU iz trećih zemalja legalno stigne oko 2,5 miliona ljudi, dok se u poslednje vreme godišnje zabeleži više od milion zah-teva za azil. Evropa je suočena s potencijalnim migrantskim talasom od čak 20 do 25 miliona ljudi, procenio je evropski komesar za proširenje Johannes Han, ocenjujući da će migrantsko pitanje biti najveći izazov 21. veka. Populacija u Africi će se udvostručiti na preko dve milijarde već 2050. godine, a još toliko Afrikanaca će biti do 2100. godine. Ujedinjene nacije procenjuju da broj migranata, odnosno onih koji ne žive u zemlji u kojoj su rođeni trenutno iznosi oko 258 miliona, što predstavlja oko tri odsto ukupne svetske populacije.⁵ [24]

Velika migrantska kriza u Evropi, koja je dostigla svoj vrhunac tokom 2015. godine, proizvela je ozbiljne političke, ekonomske, socijalne, bezbednosne, ekološke i druge posledice u državama kroz koje su migranti tranzitirali ili u kojima su privremeno ili trajno ostajali.

Koncept socijetalne bezbednosti

Bezbednost je pojam koji je oduvek imao veliki značaj i zauzimao je važno mesto u širokom spektru društvenih nauka. Teško je pouzdano i tačno utvrditi značenje pojma bezbednost. Ne postoji neko opšte prihvaćeno značenje ili definicija ovog pojma. Etimološki, izraz bezbednost nastao je od reči *bez* (nepostojanje, odsustvo) i *beda* (veliko siromaštvo, položaj koji izaziva prezir, nevolja, nesreća, zlo) i predstavlja stanje onoga koji je osiguran od opasnosti, zaštićen, siguran, bezopasan. Pored izraza bezbednost, u srpskom jeziku je u upotrebi i izraz *sigurnost*, koji etimološki vuče koren od latinske *securitas* – *atis* (mir duha, bezbrižnost, sigurnost, bezopasnost) i prideva *securus* (bez brige, bezbrižan, bez bojazni, koji se ne boji nikakve opasnosti). U srpskom jeziku ove dve reči se često upotrebljavaju kao sinonimi, iako reč sigurnost ima širi smisao, naročito u oblasti prvobitnog značenja latinske reči *securitas*, gde se ne podrazumeva samo odsustvo opasnosti, nego i izvesnost, samopouzdanje.⁶ [21]

Za definisanje pojma bezbednost najčešće se vezuje stanje ugroženosti (nebezbednosti), kao društvena pojava i kategorija koja destruktivno deluje na osnovne vrednosti koje štiti i brani bezbednost. Za potrebe sistema bezbednosti najcelishodnije je određene ugrožavanja kao *opasnosti*. Krivično-pravno značenje opasnosti podrazumeva manju ili veću *moгуćnost uništenja ili oštećenja* nekog dobra ili vrednosti. Ugrožavanje je svaka

⁴ Saša Mijalković, Ivan Petrović, navedeno delo, str. 2.

⁵ Goran Čvorović, *Evropi preti 25 miliona izbeglica*, Večernje novosti, 15.1. 2018. Dostupno preko: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:706275-Evropi-preti-25-miliona-migranata> (Pristupljeno: 25.02.2018).

⁶ Dragutin Sretović, Miroslav Talijan, Hatidža Beriša, *Savremeni koncept bezbednosti*, Vojno delo, Beograd, 1/2016, str. 74.

vrsta društvene, prirodne i tehničke opasnosti kojom se ugrožavaju integritet, sloboda, imovina i zdravlje ljudi, kao i teritorijalni integritet i suverenitet i ustavni poredak i pravo države, naroda, nacija ili društvenih grupa i pojedinaca.⁷ [19]

Pri određivanju pojma bezbednosti polazi se, uglavnom, od stava da je bezbednost osnovni atribut države i da je vezan za njenu zaštitnu funkciju. „Bezbednost u najširem političko-pravnom smislu obuhvata mere i aktivnosti čuvanja i zaštite od ugrožavanja nezavisnosti i integriteta jedne zemlje (države, nacije) i unutrašnjeg ustavnog i pravnog poretka. U prvom slučaju se govori o spoljnoj, a u drugom o unutrašnjoj bezbednosti. Prema objektu zaštite razlikuju se: a) nacionalna bezbednost; b) javna bezbednost; v) kolektivna bezbednost; g) lična i imovinska bezbednost.”⁸ [10] Suština bezbednosti jeste da društvo, odnosno država preko nje ostvaruje određeni cilj, koji se, prevashodno, sastoji u zaštiti sopstvenog opstanka i progresivnog razvitka u skladu sa mogućnostima.

Beri Buzan (*Barry Buzan*) govori o bezbednosti kao o težnji za slobodom od pretnji i sposobnosti država i društava da održe nezavisnost njihovog identiteta i funkcionalni integritet od promena koje oni vide kao neprijateljske.⁹ [2] Država, odnosno njen teritorijalni integritet dugo vremena bio je centralni referentni objekat bezbednosti, usled opravdanog straha od rata. Ali, sa novonastalom situacijom na svetskoj sceni u fokus dolaze nove pretnje koje više ne proizilaze isključivo iz vojnog sektora. Padom Berlinskog zida, raspadom Sovjetskog Saveza i Varšavskog pakta i okončanjem hladnog rata pažnju nisu više privlačile isključivo vojna i politička pitanja već su ekonomski, društveni i ekološki problemi našli svoj put ka dnevnom redu međunarodnog bezbednosnog sistema.¹⁰ [2]

Kopenhaška škola studija bezbednosti (okupljena oko Kopenhaškog instituta za istraživanje mira – COPRI) i njeni istaknuti predstavnici Beri Buzan (*Barry Buzan*), Ole Vejver (*Ole Waever*) i De Vilde (*Jaap de Wilde*), devedesetih godina razvili su „teoriju sekuritizacije” koja podrazumeva sektorski pristup bezbednosti, ukazujući na to da u svakom od ovih sektora postoje različiti referentni objekti i pretnje, tako da država (i vojna pretnja) više nije centralna, odnosno osnovna tačka u studijama bezbednosti. Ovi sektori su međusobno ispreplitan i ne funkcionišu izolovano. Postoji pet sektora bezbednosti: vojni, politički, ekonomski, *socijetalni* i ekološki.¹¹ [7]

U ovom kontekstu vojni sektor podrazumeva odnose moći, politički – odnose autoriteta, ekonomski – ekonomske odnose, ekološki – odnose čoveka i prirode, a *socijetalni sektor – odnose društvenih grupa*. Naravno, svi ovi sektori se međusobno prepliću i utiču jedni na druge, tako da se striktno odvajanje sektora koristi samo u analitičke svrhe, jer u stvarnosti većina bezbednosnih problema predstavlja kombinaciju više bezbednosnih sektora.¹² [15]

⁷ Ljubomir Stajić, *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2004, str. 43.

⁸ Mala politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1966.

⁹ Bary Buzan, *New patterns of global security in the twenty-first century*, Royal Institute of International Affairs 1944-, Vol. 67, No. 3, July 1991, pp. 432.

¹⁰ Barry Buzan, navedeno delo, pp. 433.

¹¹ Filip Ejodus, *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i novoi*, JP Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012., str. 114.

¹² Branka Panić, *Socijetalna bezbednost – bezbednost i identitet*, Bezbednost Zapadnog Balkana, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, Godina 4, broj 13, april-jun 2009, str. 31.

U vojnom sektoru, koji je bio dominantan dugo vremena, proučavaju se odnosi između država, njihovih oružanih ofanzivnih i defanzivnih sposobnosti, kao i sposobnosti država za međusobnu percepciju namera.¹³ [24] Ovde najučestaliju pretnju predstavlja vojna invazija. Tako je za vreme hladnog rata postojala stalna pretnja od izbijanja nuklearnog rata između supersila ili u periodu pre početka Drugog svetskog rata Nemačka koja je bila pretnja evropskim zemljama. U političkom sektoru fokus je na organizacionoj stabilnosti poretka i ideologiji koja vlastima u jednoj državi daje legitimitet. Primer jedne ovakve pretnje jeste revolucija i širenje različite ideologije među narodom. Ekonomski sektor karakterišu trgovinski odnosi, pristup resursima, finansije, održavanje prihvatljivog nivoa socijalne i državne vlasti.¹⁴ [24] Ovde je referentni objekat međunarodni liberalni ekonomski poredak, a primer pretnje može biti Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine. U ekološkom sektoru ključni su odnosi između čoveka i prirode, održavanje biosfere kao sistema od kojeg zavisi celo čovečanstvo. Čovek na različite načine negativno utiče na prirodu, pa to ima za posledicu zagađenje i klimatske promene koje stvaraju pretnju po ekološki sektor i izazivaju UV zračenje, globalno zagrevanje, pojavu cunamija i podizanje nivoa mora.¹⁵ [7]

Na međunarodnoj sceni se, pored država, sve češće pojavljuju i drugi akteri, pojedinci i društvene grupe kao što su terorističke organizacije i multinacionalne kompanije.¹⁶ [7] Posle hladnog rata stvorena je nova bezbednosna struktura i napravljena je važna razlika između države i društva. Dok državu čine njene teritorijalne granice, institucije, suverenost i njen narod, društvo čini kolektivni identitet koji taj narod povezuje u jedinku, kao i njegov jezik, religija i kultura. Upravo ovom oblašću bavi se *socijetalni sektor bezbednosti*. Ukoliko je kolektivni identitet jednog naroda ugrožen, to društvo nije socijetalno bezbedno, nije u stanju da sačuva ono što ono u prirodi jeste, ono što ga čini posebnim, jedinstvenim i drugačijim od drugih. U slučaju socijetalne bezbednosti referentni objekat bezbednosti nije država (kao vlada niti kao teritorijalni entitet), već je to zajednički kolektivni identitet. U tom smislu bezbednost društva može biti ugrožena svime što ugrožava taj identitet. Upravo se u bezbednosti kolektivnog identiteta nalazi osnovna razlika između socijetalne bezbednosti i socijalne sigurnosti, koja se odnosi na pojedinca i pretežno je ekonomske prirode.

Beri Buzan socijetalnu bezbednost definiše kao „održiv razvoj tradicionalnih obrazaca jezika, kulture, religijskih i nacionalnih identiteta, kao i običaja države”.¹⁷ [3] Ole Vejver (*Ole Waever*) socijetalnu bezbednost vidi kao „sposobnost društva da očuva svoje suštinske osobine usled promenljivih okolnosti i uprkos mogućim ili stvarnim pretnjama”.¹⁸ [23] Kritiku ovog koncepta dao je Meksvini (*Bil McSweeney*) koji smatra da pripadnici Kopenhaške škole (kako im je on sam nadenuo to ime) na pogrešan, objektivistički način razumeju identitet. Kako kaže „identitet nije društvena činjenica, već proizvod pregovaranja između ljudi i interesnih grupa”.¹⁹ [13]

¹³ Paul D. Williams, *Security Studies: An Introduction*, Routledge, London and New York, 2008, pp. 4.

¹⁴ Paul D. Williams, navedeno delo, pp. 4.

¹⁵ Filip Ejodus, navedeno delo, str. 116.

¹⁶ Filip Ejodus, navedeno delo, str. 177.

¹⁷ Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991, pp. 122-123.

¹⁸ Ole Waever, Barry Buzan, Moltren Kelstrup and Pierre Lemaitre, *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, Pinter, London, 1993, pp. 23.

¹⁹ Bil McSweeney, *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp. 73.

Zajednički kolektivni identitet povezuje ljude na jedan poseban način, čineći ih pripadnicima određene društvene grupe. Jedno društvo može smatrati da je ugrožen njegov nacionalni, etnički, verski, rodni, seksualni, rasni, plemenski, civilizacijski ili bilo koji drugi identitet koji čini da se identifikuje sa zajednicom. Na ugroženost kolektivnog identiteta najčešće ukazuju nedržavni akteri, predstavnici opozicionih partija i pokreta, verske vođe i intelektualci. Društvo se s pretnjama može izboriti tako što će: jačati svoj kolektivni identitet, smanjiti uticaj tuđeg identiteta i tako što će se problem prebaciti u vojni ili politički sektor, gde može doći do oružanog sukoba, genocida, anti migracione politike i deportacije.²⁰ [7]

Pojam identiteta u kontekstu Evropske unije

Čovek po svojoj prirodi ima potrebu da pripada nečemu što je veće i snažnije od njega kao pojedinca. On se identifikuje sa određenom društvenom grupom u skladu sa onim što on jeste, vođen ideologijom i praksom. Sopstvenost se sastoji od više identiteta i uloga. Svaki od tih identiteta – familijarni, teritorijalni, klasni, religijski, etnički i polni može biti modifikovan ili čak ukinut.²¹ [18] Iz današnje perspektive, najmoćniji u političkom smislu jesu nacionalni i verski identitet.²² [7] Identitet je definisan kao skup ideja i praksi koje određene pojedince identifikuju kao pripadnike jedne socijalne grupe. Dok su nacije apstraktne i zamišljene zajednice, *nacionalni identitet najznačajniji je referentni objekat socijalne bezbednosti.*²³ [15]

Nacionalni identitet uključuje određeni smisao političkog zajedništva, zajedničkih institucija i određenih prava i dužnosti za sve članove zajednice. Takođe, on podrazumeva definisani socijalni prostor i označenu ograničenu teritoriju sa kojom se članovi zajednice identifikuju, tj. za koju razvijaju osećaj pripadnosti. Antoni Smit (*Anthony Smith*) naciju definiše kao zajednicu ljudi koji poštuju ista pravila i institucije u okviru određene teritorije. On govori o dva modela nacije – etničkom i zapadnom modelu, odnosno o civilnom modelu nacije, koji prvenstveno predstavlja prostorni ili teritorijalni koncept. Prema zapadnom modelu, nacija mora da poseduje kompaktnu, dobro definisanu teritoriju. To ne može biti bilo koja i bilo kakva teritorija, već mora biti istorijska zemlja, domovina, kolevka jednog naroda. Smit izdvaja osnovne karakteristike nacionalnog identiteta koji ga ujedinjavaju i učvršćuju: istorijska teritorija, tj. domovina, zajednički mitovi i istorijska memorija, zajednička kultura, zajednička prava i dužnosti svih članova zajednice i zajednička ekonomija koja podrazumeva teritorijalnu mobilnost svih članova.²⁴ [15]

U 19. veku Francuska i Američka revolucija donele su velike promene na Zapadu i u Evropi. Dolazi do pojave nacionalizma kao moderne ideologije koja je donela ne samo jednakost među građanima u okviru jedne države već i osećaj povezanosti građana kroz identitet, zajedništvo i pripadnost. Članovi jedne nacije dele zajednički socijalni, kulturni i politički identitet. Nacionalizam ističe ideju narodnog suvereniteta i demokratije, kao i legitimitet suverene države koja počiva na sposobnosti vlada da vladaju „u skladu sa vred-

²⁰ Filip Ejodus, navedeno delo, str. 186.

²¹ Anthony D. Smith, *National Identity*, Penguin Group, London, 1991., pp. 9.

²² Filip Ejodus, navedeno delo, str.182

²³ Branka Panić, navedeno delo, str. 31.

²⁴ Branka Panić, navedeno delo, str. 31.

nostima, interesima i identitetom naroda”.²⁵ [4] Nacionalizam je promenio razumevanje koncepta državne bezbednosti, koji ne podrazumeva više samo upotrebu sile i sposobnost države da se odbrani od pretnji, unutrašnjih i spoljnih, već i potrebu za legitimitetom i socijalnom kohezijom. Dok je za vreme hladnog rata težište bilo na spoljnoj dimenziji bezbednosti, u vremenu koje je usledilo nakon njega etnički konflikti i građanski ratovi stupaju na scenu, kao i pitanja unutrašnje stabilnosti i kohezije.²⁶ [4]

Isticanje socijalne kohezije je upravo ono što je dovelo do proširenja koncepta bezbednosti, izvan vojnog sektora, na šta je ukazala tzv. Kopenhaška škola. Evropski identitet je jačao kroz proces koji je doveo do stvaranja Evropske unije – od Evropske zajednice za ugalj i čelik, koja se smatra početkom evropske integracije, stvaranja Evropske ekonomske zajednice, Evropske monetarne unije i stvaranja Evrozona, gde postoji jedinstvena valuta evro. Snaga nacionalizma u državama članicama suzbijena je kroz razvoj određenih mehanizama, ali su nacionalni identiteti i dalje neodvojivi deo građana EU.²⁷ [8] Jedan od načina suzbijanja nacionalizma jeste decentralizacija institucionalne strukture nacionalnih država kroz stvaranje nadnacionalnih institucija. Tako su u institucionalnoj strukturi EU stvorene nadnacionalne političke institucije – Evropski parlament, Savet Evrope i Evropski sud pravde. Ove institucije imaju pravo zaključivanja ugovora i stvaranja političke, pravne i monetarne unije.

Ideja je bila stvaranje postnacionalne Evrope kroz ograničavanje vlasti u državama članicama i stvaranje protivteže u vidu nadnacionalnih političkih snaga. Suverena nacionalna država je ograničena i kroz primenu međunarodno priznatih pravnih garancija nacionalnog identiteta, kroz usvajanje Ženevskih konvencija i Univerzalne deklaracije o pravima čoveka iz 1948 godine.

Jedna od ključnih stvari Evropske unije, kao dobrovoljne integracije država Evrope i njenih građana, jesu prava i slobode građana koji oni uživaju kao njeni pripadnici. To je još jedan način jačanja evropskog građanstva. U oblasti prava građana i unutrašnje bezbednosti Evropska unija ima četiri glavne kategorije politika: a) slobodno kretanje lica između država članica Evropske unije, polazeći od prava na rad i nastanjivanje do uklanjanja graničnih kontrola između država članica; b) osnovna prava za državljane Evropske unije u drugim državama članicama, kakva su jednakost ekonomskih, političkih i građanskih prava; v) politike imigracije i azila, koje podrazumevaju saradnju u politikama prema izbeglicama i zajedničke politike prema državljanima trećih zemalja; g) policijska i pravosudna saradnja u borbi protiv trgovine drogama, terorističkih aktivnosti, prekograničnog kriminala i ilegalne imigracije.²⁸ [22]

Pretnje socijalnoj bezbednosti

Referentni objekat socijalne bezbednosti jeste kolektivni identitet. Ukoliko u datom trenutku postoji realna mogućnost da dođe do neželjene promene kolektivnog identiteta jednog društva, to znači da postoje pretnje po socijalnu bezbednost tog društva. Pret-

²⁵ Barry Buzan and Lene Hansen, *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge University Press, New York, 2009., pp.27

²⁶ Barry Buzan and Lene Hansen, navedeno delo, pp. 29.

²⁷ Džon Kin, *Civilno društvo: Stare slike, nove vizije*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str. 128-139.

²⁸ Sajmon Hiks, *Politički sistem Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 325.

nje po kolektivni identitet mogu dolaziti iz samog socijetalnog sektora, ali mogu dolaziti i iz političkog, vojnog, ekonomskog i ekološkog sektora. Kada pretnje dolaze iz samog socijetalnog sektora, to znači da kolektivnom identitetu preti drugi kolektivni identitet. Beri Buzan (*Barry Buzan*), Ole Vejver (*Ole Waever*) i De Vilde (*Jaap de Wilde*) iz Kopenhavškog instituta za istraživanje mira – COPRI, ukazuju na četiri grupe pretnji po socijetalnu bezbednost: migracije, horizontalno nadmetanje, vertikalno nadmetanje i depopulacija.²⁹ [7] Za potrebe ovog rada u nastavku će biti prikazane i objašnjene migracije kao jedna od najvećih pretnji socijetalnoj bezbednosti. Da li će domaće stanovništvo imigraciju videti kao pretnju zavisi od očuvanja njihovog nacionalnog identiteta.

Pojam migracija podrazumeva kretanje stanovništva, emigraciju i imigraciju. Emigracija označava izlazak iz zemlje porekla, zemlje čije državljanstvo emigrant ima, dok imigracija podrazumeva ulazak u zemlju domaćina, koja je imigrantu strana. Migracija pretpostavlja trajno preseljenje iz zemlje porekla u stranu zemlju, što je razlikuje od prostorne mobilnosti. Devedesetih godina 20. veka najviše je bilo migranata iz bivšeg Sovjetskog saveza (SSSR), zatim migranata koji su tražili zaštitu usled sukoba u njihovim zemljama (sa prostora bivšeg SSSR i bivše Jugoslavije) i tranzitnih migranata, migranata iz drugih zapadnih zemalja i zemalja u razvoju koji čekaju na potvrdu svog statusa u zemlji u koju žele da imigriraju.³⁰ [11] Postoji i problem takozvanih *incomplete migrants*³¹ [11]. To su migranti koji nisu uspeali da dođu do željene destinacije, a nisu uspeali ni da nađu sklonište u tranzitnoj zemlji. Sa ekonomskim kolapsom sedamdesetih godina dolazi do promena odnosa prema pitanju migracija, jer su evropske zemlje od tada prestale da prihvataju radnike iz stranih država. Građani su nezadovoljstvo iskazivali kritikujući države i društva da su previše otvoreni za strance. Došlo je do velikih socijalnih promena koje su uticale na kvalitet života ljudi. Odnos prema imigrantima se znatno promenio, smatrani su jednim od razloga koji je doprineo finansijskoj krizi, većoj stopi kriminaliteta i lošem radu političkih i drugih institucija, koje u javnosti sve više kritikovane. Postepeno su naglašavane razlike u kulturnim, jezičkim i religijskim običajima imigranata, kao i njihov status u društvu. Socijalna nesigurnost ljudi, loša ekonomska situacija, recesija, društvene promene, institucionalno preopterećenje i druge poteškoće koje su se pojavile posle velikih imigracija doživljavani su kao problemi socijalne sigurnosti koji dovode do pretnji po socijetalnu bezbednost i kao posledica prisustva velikog broja imigranata.³² [23]

Usledile su promene i na političkoj sceni država, zabeležen je rast polarizacije nacionalne politike, pojavile su se i ojačale partije koje vode anti migracionu politiku. Zapadne zemlje su nekada bile homogene države, svaka sa svojim nacionalnim identitetom, političkom, jezičkom i tradicionalnom kulturom. Svaka od ovih zemalja imala je i nacionalne manjine na svojoj teritoriji. Međutim, sa ekspanzijom migranata dolazi do obrazovanja multi kulturalnog društva u kojem je heterogenost prirodna, što podrazumeva suživot više različitih kultura i rasa na istom prostoru, u granicama jedne države. Procenjuje se da je u Nemačkoj 1989.

²⁹ Filip Ejodus, navedeno delo, str. 186.

³⁰ Douglas S. Massey, J. Edward Taylor, *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*, Oxford University Press, New York, 2004, pp. 38.

³¹ Douglas S. Massey, J. Edward Taylor, navedeno delo, pp. 40.

³² Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup, and Pierre Lemaitre, *Identity, Migration and the New Security - Agenda in Europe*, St. Martin's Press, New York, 1993., pp. 157.

godine živelo 1,6 miliona Turaka, 606.000 Jugoslovena, 521.000 Italijana i 295.000 Grka.³³ [23] Migranti u post kolonijalnom periodu bili su asimilirani u domaće stanovništvo, tako što su prihvatili njihov jezik, kulturu, običaje i vrednosti, ali etnički i kulturni diverzitet posleratnih migranata doveo je u pitanje sposobnost njihove asimilacije i prilagođavanja.

Moderne migracije, po mišljenju Stendinga (*Guy Standing*), imaju sedam karakteristika.³⁴ [20] Prva je pojava visoke stope nedokumentovanih migracija. Vlade pojedinih država namerno dopuštaju određeni nivo ilegalnih imigracija, jer im je to u interesu. S jedne strane, ilegalni radnici, koji zvanično ne postoje, predstavljaju jeftinu radnu snagu, a s druge strane, ukoliko je to neophodno, oni svakog časa mogu biti deportovani. Druga karakteristika odnosi se na cirkulaciju migranata. Ranije su migranti odlazili u stranu zemlju sa namerom da tamo izgrade svoju budućnost, ali danas sve češće menjaju svoje mesto boravka, od države do države, kako bi radili privremene poslove i slali novac svojim porodicama. Treća odlika je feminizacija migracija. Češće nego ranije žene imigriraju kako bi radile, zbog sklapanja brakova, ali i zbog bavljenja kriminalnim aktivnostima kao što su prostitucija i trgovina ljudima. Četvrta karakteristika je mobilnost studenata. Mnogi fakulteti daju stipendije stranim studentima kako bi oni bili u mogućnosti da dođu i studiraju u inostranstvu. Peta odlika jeste postojanje multinacionalnih korporacija, a s tim u vezi i ljudi koji svoje karijere grade u inostranstvu. Šesta karakteristika modernih migracija ogleda se u tome da nikada nije bilo više izbeglica i ljudi koji traže azil. Novu grupu migranata čine izbeglice koje traže utočište u drugoj zemlji, usled promena nastalih u njihovoj sredini. Sve ove karakteristike dovode do transformacije globalnog društva i do novih opasnosti.

U ozbiljne bezbednosne reperkusije migracija, pogotovo ako su one neregularne, svrstava se i povećani rizik od unutrašnjih i međudržavnih konflikata na tlu, pre svega, jugoistočne Evrope, kao i porast raznih vidova kriminala, prvenstveno krijumčarenja migranata, trgovine ljudima i drugih krivičnih dela koja imaju veze sa migracijama (falsifikovanje isprava, ilegalno prelaženje državne granice, posredovanje u ilegalnom prelaženju državne granice, otmica, prinuda, prostitucija i sl.). Porast obima i raznovrsnosti organizovanog kriminala, koji uz to poprima složenije mrežne forme i transnacionalne dimenzije, svakako ugrožava nacionalnu, ali pre svega ljudsku bezbednost. Smatra se da je posle ilegalne trgovine narkoticima i oružjem, trgovina ljudima, u koju je uključen veliki broj migranata, najisplativija aktivnost organizovanog kriminala koji je, početkom ovog veka, samo u Evropi godišnje donosio profit od nekoliko milijardi dolara.³⁵ [17]

Stvaranje Evropske unije

Evropska unija predstavlja dobrovoljnu integraciju evropskih država na ekonomskom i političkom nivou. Iako poseduje neke od elemenata države, Evropska unija je politički sistem, a ne država.³⁶ [22] Potreba za ujedinjenjem evropskih naroda datira još od 14.

³³ Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup, and Pierre Lemaitre, navedeno delo, pp. 159.

³⁴ Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011, pp. 91-93.

³⁵ Dragan Simeunović, *Migraciona kriza kao bezbednosni izazov za zemlje Zapadnog Balkana – stanje u 2017. i perspektiva*, Kultura Polisa, posebno izdanje, Godina XIV, Novi Sad, 2017, str. 3.

³⁶ Sajmon Hiks, navedeno delo, str. 24-26.

veka, kada je Pjer Duboa (*Pierre Dubois*) predložio da Evropskom konfederacijom upravlja Evropski savet sačinjen od „mudrih, stručnih i vernih muškaraca”.³⁷ [1] Ali, prvi konkretni koraci ka evropskom jedinstvu načinjeni su posle 1945. godine, kada su evropski narodi shvatili da je za njihov opstanak bitno stvaranje unije evropskih država. Prvi razlog tome bila je bezbednost, kao i postizanje trajnog mira u Evropi. Evropske zemlje su u istoriji više puta međusobno ratovala, pa je zaključak bio da ukoliko se ove zemlje približe jedna drugoj, rat više neće biti ni prihvatljivo rešenje, ni logičan razvoj situacije. Poučeni iskustvom iz Prvog i Drugog svetskog rata, strahom od ponovne invazije Nemačke, kao i uzdizanjem SAD i SSSR-a kao dve najveće sile, Evropa je morala da učini nešto što će je dovesti do statusa ravnopravnog člana u borbi za svetskom moći i prestižom. U vezi s tim, smatra se da je drugi razlog za evropsko jedinstvo ekonomski prosperitet i stabilnost. Otvoreno tržište između država članica stimuliše međunarodnu trgovinu roba, usluga, kapitala i radne snage, što dovodi i do ekonomskog prosperiteta koji označava stabilnost u ekonomskom i svakom drugom smislu.

Početak Evropske unije bila je Zajednica za uglj i čelik (*ECSC – European Coal and Steel Community*), nastala potpisivanjem Ugovora iz Pariza 1951. godine između šest zemalja – Francuske, SR Nemačke, Belgije, Italije, Luksemburga i Holandije (tzv. šestorke). Cilj zajednice bio je uklanjanje carina (carinska unija), ograničenja uvoznih kvota na uglj, gvožđe i čelik, kao i jednak pristup svake od zemalja potpisnica ovim proizvodima. To je ujedno bio i način da se dva istorijska neprijatelja – Francuska i Nemačka trajno obavežu i pomire. Ugovor iz Rima, na osnovu kojeg su nastale Evropska ekonomska zajednica (*EEC – European Economic Community*) i Evropska zajednica za atomsku energiju (*EAEC – European Atomic Energy Community, Euratom*), potpisan je 25. marta 1957. godine. Od 1958. godine postojala su tri odvojena entiteta: Evropska zajednica za uglj i čelik, Evropska ekonomska zajednica i Euratom. Svaka od ovih zajednica imala je svoje institucije, pa je šestorka 1965. godine potpisala Ugovor o spajanju institucija sa kojim je stvorena jedinstvena struktura oličena u Evropskoj zajednici (*EC – European Community*) sa Komisijom, Parlamentom, Savetom ministara i Evropskim sudom pravde, kao njenim institucijama. Još jedan korak dalje ka stvaranju Evropske unije bio je donošenje Jedinstvenog evropskog akta (*SEA – Single European Act*) koji je stupio na snagu 1. jula 1987. godine, a čiji je cilj bio stvaranje jedinstvenog tržišta do kraja 1992. godine. On je podrazumevao slobodno kretanje proizvoda, usluga, kapitala i radne snage. Konačno, Ugovor o Evropskoj uniji (*TEU –*), poznat i kao Ugovor iz Matrihta (*The Treaty of Maastricht*), potpisan je 1992. godine, a stupio je na snagu 1. novembra 1993. godine, sa kojim je Evropska zajednica postala deo šire Evropske unije (*EU – European Union*).³⁸ [1]

Ugovor iz Matrihta postavio je Evropsku uniju na tri stuba, tako da liči na antički hram: 1) prvi stub obuhvata tri zajednice: Evropsku zajednicu za uglj i čelik, Evropsku ekonomsku zajednicu i Euratom; 2) drugi stub obuhvata zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku; 3) treći stub obuhvata saradnju u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova.³⁹ [6] Prvi i drugi stub imaju međuvladin karakter, dok je treći stub nadnacionalnog karaktera. Ugovorom iz Amsterdama, koji je potpisan 1997. godine, neki aspekti trećeg stuba

³⁷ Ali El-Agraa, *The European Union: Economics and Policies*, Cambridge University Press, New York, 2011, pp. 19-20.

³⁸ Ali El-Agraa, navedeno delo, pp. 30.

³⁹ Desmond Dinan, *Encyclopedia of the European Union*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998., pp. 464-465.

prebačeni su u prvi stub. Došlo je do zaključka da su kontrola spoljnih granica, vize, azil i imigraciona politika, koji su se nalazili u trećem stubu, bliži nacionalnom suverenitetu i da treba da budu svrstani u prvi stub. Ugovorom iz Amsterdama dodat je novi naslov (IV) Ugovoru o Evropskoj uniji, kojim je stvorena zona slobode, bezbednosti i pravde.⁴⁰ [22] Zona slobode podrazumeva slobodno kretanje ljudi, zaštitu osnovnih prava i borbu protiv diskriminacije. Zona bezbednosti označava borbu protiv kriminala, terorizma, trgovine ljudima, narkoticima, oružjem i borbu protiv korupcije i pronevere. Zona pravde podrazumeva jednak pristup pravdi za sve građane Evropske unije, saradnju između država članica u građanskim oblastima i postizanje minimuma zajedničkih pravila država članica u vezi sa kriminalom, krivičnim procedurama i kaznama.⁴¹ [22] Ugovor iz Lisabona (Ugovor o funkcionisanju EU – UFEU), koji je potpisan 2007. godine, a postao operativan od 1. decembra 2009. godine, ukinuo je institucionalnu strukturu stubova u Evropskoj uniji, koju danas čini 28 zemalja članica.

Ukidanje unutrašnjih granica – Šengenski sporazum

Slobodno kretanje ljudi, još od Ugovora iz Rima, postavljeno je kao osnovni cilj Evropske ekonomske zajednice. To se u početku odnosilo isključivo na prekograničnu ekonomsku aktivnost. Državljeni država članica imali su pravo da traže posao na teritoriji drugih država članica, kao i pravo da u njima borave, pružaju ili primaju usluge. Kroz sekundarno zakonodavstvo i kroz presude Evropskog suda pravde ova prava su proširena i na one ljude koji zavise od državljana EU, kao što su to supružnici i deca i na ekonomski nezavisna lica koja nisu državljani EU, a u tu grupu spadaju studenti, lica koja imaju dovoljno novčanih sredstava kako ne bi bila na teretu države prijema, zaposleni u kompanijama i samozaposleni.⁴² [22]

Sporazum iz Šengena potpisalo je 1985. godine pet zemalja članica Evropske zajednice – Francuska, Nemačka, Belgija, Holandija i Luksemburg. To je bio sporazum o ukidanju graničnih kontrola između ovih država potpisnica. Ciljevi Šengenskog sporazuma bili su olakšavanje personalnih putovanja preko granica, smanjenje provera na minimum kada su u pitanju komercijalna putovanja, utvrđivanje nekih zajedničkih pravila vizne politike i politike azila, jačanje saradnje država u vezi sa trgovinom narkoticima, oružjem, terorizmom, fiskalnim prevarama, ilegalnim migracijama, kao i regulisanje prava policijske potere preko nacionalnih granica.⁴³ [6] Sporazum je trebalo da stupi na snagu 1. januara 1990. godine. Međutim, države nisu bile potpuno sigurne kako će on uticati na pitanja od domaćeg značaja, a Nemačka je i javno iznela razloge svoje zabrinutosti. Ona je tražila više vremena za promatranje na koji način će Sporazum uticati na prava građana iz Istočne Nemačke (Nemačka je u tom periodu još uvek bila podeljena na Zapadnu i Istočnu Nemačku, sve do pada Berlinskog zida i ujedinjenja Nemačke 1990. godine).

⁴⁰ Sajmon Hiks, navedeno delo, str. 325-326.

⁴¹ Sajmon Hiks, navedeno delo, str. 326.

⁴² Sajmon Hiks, navedeno delo, str. 326-328.

⁴³ Desmond Dinan, navedeno delo, pp. 412-414.

Zbog nedoumica zemalja potpisnica Šengenski sporazum nije stupio na snagu 1. januara 1990. godine, ali su se države dogovorile oko novih pregovora i 15. juna 1990. godine potpisale dopunjeni sporazum – Šengen 2, koji je precizirao uslove i garancije slobodnog kretanja. Ratifikovale su ga svi nacionalnih parlamenti država potpisnica. Ovim sporazumom propisana su pravila koja se tiču zahteva za azil, kao što je princip „*first handling*”⁴⁴ [6], koji propisuje da država koja je prva obradila zahtev za azil neke osobe ostaje nadležna do kraja u slučaju te osobe. Svaka država potpisnica obavezuje se da će prihvatiti nazad izbeglice koje borave na drugoj teritoriji država potpisnica. Odluke o azilu, koje donese bilo koja od država potpisnica, obavezujuće su za sve države potpisnice. Sporazumom nije predviđen nadnacionalni nadzor primene odredbi sporazuma u državama članicama. Sporazum iz Šengena potpisale su i Italija (1990), Portugal, Španija (1991), Grčka (1992), Austrija (1995), Danska, Finska, Švedska (1996), Kipar, Češka Republika, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Malta, Poljska, Slovačka, Slovenija i Švajcarska (2004), Rumunija i Bugarska (2007).⁴⁵ [16]

Sa ukidanjem unutrašnjih granica i stvaranjem Šengen zone moguće bezbednosne pretnje fokusirane su u prvi plan. Kao jedan od načina kontrolisanja bezbednosnih pretnji stvoren je Šengenski informacioni sistem (SIS), sa sedištem u Strazburu. Ovaj efikasan sistem velikih razmera doprinosi spoljnoj kontroli granica i omogućava saradnju država članica Evropske unije na tom polju.⁴⁶ [25] To je baza podataka koju ovlašćene institucije zemalja potpisnica koriste kako bi dobile informacije o određenim kategorijama ljudi i predmeta. Tu se nalaze podaci o osobama za kojima je raspisana poternica, podaci o potencijalnim svedocima, o nestalim osobama i osobama koje se ciljano nadgledaju. Takođe, tu se registruju i vozila, lične karte, oružje i bankovni računi koji su ukradeni.⁴⁷ [16] Informacije se ubacuju u bazu podataka preko nacionalnih mreža (N-SIS) država koje su povezane sa centralnim sistemom (C-SIS) koji omogućava policiji i graničarima da prate upozorenja i ne pruža samo informacije o određenoj osobi ili predmetu, već i instrukcije o tome šta treba uraditi ukoliko se ta osoba ili predmet pronađu.

Bitan deo funkcionisanja SIS-a predstavlja specijalizovana Mreža dodatnih zahteva za informacijama sa nacionalnog nivoa – SIRENE (*Supplementary Information REquest at the National Entries*), koja omogućava dodatnu razmenu podataka i usklađivanje aktivnosti u vezi sa uzbunama Šengenskog informacionog sistema i stalno je operativna. Glavni cilj Šengenskog informacionog sistema jeste očuvanje unutrašnje bezbednosti država potpisnica Šengenskog sporazuma zbog odsustva unutrašnjih graničnih kontrola. Šengenski informacioni sistem je operativan u svim državama članicama Evropske unije koje su potpisnice Šengenskog sporazuma. Postoje posebni uslovi za države koje su članice Evropske unije, ali nisu potpisnice Šengenskog sporazuma. Šengenska zona obuhvata većinu država članica osim Bugarske, Hrvatske, Kipra, Irske, Rumunije i Velike Britanije. Postoje i četiri pridružene zemlje koje su deo Šengenske zone – Švajcarska, Norveška, Lihtenštajn i Island, koje takođe učestvuju u SIS-u.

⁴⁴ Desmond Dinan, navedeno delo, pp. 413.

⁴⁵ Rečnik evropske bezbednosti, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2010.

⁴⁶ European Commission, Migration and Home Affairs, Schengen Information System, Dostupno preko: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen-information-system_en, (Pristupljeno: 5. 2. 2018).

⁴⁷ Rečnik evropske bezbednosti, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2010.

Pored Šengenskog informacionog sistema, za uspešno funkcionisanje prostora bez unutrašnjih granica, tj. Šengen zone, neophodno je ustanovljavanje zajedničke vizne politike. Ona omogućava licima trećih država legalan boravak na teritoriji država potpisnica Šengenskog sporazuma jačajući unutrašnju bezbednost ove zone. Evropska unija je usvojila zajedničku viznu politiku tzv. „Šengen vize“ za kratke boravke, tj. boravke do tri meseca.⁴⁸ [26] U savremenom dobu razvoja informacionih sistema prepoznato je da tehnologija može imati bitnu ulogu u jačanju i poboljšanju zaštite spoljnih granica. Tako je Evropska unija razvila Vizni informacioni sistem (*VIS – Visa Information System*) koji podržava implementaciju zajedničke politike viza EU i omogućava razmenu podataka o vizama između država u Šengen zoni. Sastoji se od centralnog sistema i komunikacione infrastrukture koja povezuje ovaj centralni sistem sa nacionalnim sistemima. U okviru VIS-a obrađuju se podaci i odluke u vezi sa zahtevima za dobijanje viza za kratak boravak ili tranzit kroz zemlje Šengena. Sistem ima mogućnost da vrši biometrijska podudaranja otisaka u svrši identifikacije i verifikacije.

Evropska unija je u oblasti unutrašnjih poslova ustanovila agencije, koje se po oblastima delovanja bave posebnim zadacima. To je bitno kako bi se život u prostoru bez unutrašnjih granica nesmetano odvijao, sa saznanjem da se na polju zaštite od potencijalnih bezbednosnih pretnji konstantno radi. Agencije FRONTEX, Europol, CEPOL, EM-CDDA, EASO i eu-LISA imaju svoje jedinstvene funkcije i zajedno obezbeđuju informacije i savete, donose odluke, nadgledaju operacije i pružaju podršku kreiranju politika.⁴⁹ [27] Evropski savet za pravosuđe i unutrašnje poslove je od 1999. godine radio na jačanju saradnje u oblasti migracija, azila i bezbednosti. To je dovelo do ustanovljavanja *External Border Practitioners Common Unit*, jedinice stručnjaka za spoljne granice, koju su činili članovi Strateškog odbora za imigracije, granice i azil (*SCIFA – Strategic Committee on Immigration, Frontiers and Asylum*) i šefovi nacionalnih službi granične kontrole. Uspostavljeno je šest ad-hoc centara.⁵⁰ [28]

Kako bi se poboljšale procedure i metode rada, Evropski savet je dve godine nakon osnivanja ad-hoc centara 2004. godine osnovao Evropsku agenciju za upravljanje operativnom saradnjom na spoljnim granicama država članica Evropske unije – FRONTEX (*European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union*). Sedište agencije nalazi se u Poljskoj, u Varšavi. FRONTEX pomaže Evropskoj uniji u upravljanju spoljnim granicama i time doprinosi slobodi i sigurnosti njenih građana. Pomaže u nadzoru spoljnih granica EU i kontroli osoba, vrši obuke nacionalnih graničnih službi, uspostavlja zajedničke standarde obuke, obavlja analizu rizika, pruža tehničku i operativnu pomoć, kao i podršku u organizovanju zajedničkih operacija povratka. Šengenska zona predstavlja prostor bez unutrašnjih granica 28 zemalja, koje se međusobno oslanjaju jedna na drugu, vodeći računa da će kontrole na spoljnim granicama svake od njih biti na visokom nivou, što su one, kao potpisnice Šengenskog sporazuma i dužne da obezbede. Kontrola granica spada u od-

⁴⁸ European Commission, Migration and Home Affairs, Visa Policy, Dostupno preko: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy_en (Pristupljeno: 5. 2. 2018).

⁴⁹ European Commission, Migration and Home Affairs, Agencies, Dostupno preko: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/agencies_en#6 (Pristupljeno: 5. 2. 2018).

⁵⁰ Videti detaljnije: European Border and Coast Guard Agency, FRONTEX, Dostupno preko: <http://frontex.europa.eu/about-frontex/origin/>, (Pristupljeno: 15. 1. 2018).

govornost svake nacionalne države. Uloga FRONTEX-a je koordinacija dodatnih stručnjaka i tehničke opreme u graničnim područjima koji se nalaze pod nekim velikim pritiskom.⁵¹ [29] Buduće operacije FRONTEX-a planiraju se i razvijaju na osnovu „Godišnjeg izveštaja o analizi rizika” (*Annual Risk Analysis Report*) u kojem se analiziraju budući rizici ilegalnih migracija i pograničnog kriminala.

Odgovor Evropske unije na migrantsku krizu

Jedan od glavnih uzroka velike migrantske krize koja je pogodila Evropu, čija kulminacija je bila tokom 2015. godine, predstavljalo je tzv. Arapsko proleće, talas demokratskih promena koje su se desile u Severnoj Africi i na Bliskom istoku, koji je počeo u decembru 2010. godine, što je rezultiralo uklanjanjem dotadašnjih diktatora iz arapskih zemalja ovog regiona (Tunis, Egipat, Libija, Jemen). Građanski rat koji je od 2012. godine eskalirao u Siriji jedan je od ključnih razloga zbog kojeg Evropska unija nije u mogućnosti da se na najbolji način nosi sa situacijom nastalom u okviru njenih granica. Priliv migranata koji beže iz Sirije ka Evropskoj uniji je ogroman i zajedno sa migrantima iz Avganistana, Iraka, Eritreje i drugih zemalja severne Afrike i srednjeg istoka stvara problem velikih razmera sa kojim se Evropa suočava.

U skladu sa Ženevskom konvencijom o statusu izbeglica iz 1951. godine, zemlje Evropske unije dužne su da ponude utočište imigrantima koji beže od rata ili progona u zemlji porekla. Među imigrantima koji stižu u Evropsku uniju većina je onih kojima je zaštita zaista potrebna, kao što su imigranti iz Sirije, Eritreje, Avganistana i Iraka. Ali, tu su i imigranti koji žele da pobegnu od loših uslova života, bede, tzv. ekonomski imigranti koji većinom dolaze iz Nigerije, Pakistana i sa Balkana. Postoje i imigranti koji su već dobili azil u nekoj zemlji, ali zbog nezadovoljstva i teškog života u toj zemlji pokušavaju da dođu do druge zemlje koja će im pružiti bolje uslove za njihovu budućnost. Među 4,4 miliona Sirijaca koji su raseljeni izvan granica svoje države, 90% se nalaze u tri države – Turskoj, Jordanu i Libanu. Zbog toga što rat u Siriji traje već godinama (u martu 2018. godine ušao je u osmu godinu trajanja), resursi i mogućnosti u ove tri zemlje se sve više smanjuju. Priliv migranata je sve veći, pa ove države nemaju dovoljno resursa ni mogućnosti da isprate tempo koji novi migranti stvaraju. Zato migranti odlaze dalje, u Evropsku uniju, nadajući se da će uspeti da stignu do nje i da će im zahtev za azil biti odobren.

Jedan od stimulansa koji migrante dodatno podstiče na kretanje jesu i socijalni mediji koji izveštavaju o ljudima koji su uspeli da dobiju status azilanta u državi u kojoj su podneli zahtev. Takođe, imigranti su svesni sporog procesa razmatranja aplikacija za azil, pa im to pruža mogućnost da ilegalno putuju kroz Evropu, a kao jedan od možda najjačih razloga kretanja migranata jeste ponovno spajanje sa porodicama i prijateljima. Većina imigranata koji stignu u Evropsku uniju (njih 70%) jesu muškarci koji su ostavili svoje porodice, a nakon dobijanja statusa azilanta planiraju da ih dovedu.

Postoji više razloga zbog kojih je Evropska unija suočena sa migrantskom krizom u teškom trenutku. Prvi je, svakako, situacija u kojoj se Evropska unija nalazi, odnos između nje-

⁵¹ FRONTEX, Roles and Responsibilities, Dostupno preko: <http://frontex.europa.eu/operations/roles-and-responsibilities/>, (Pristupljeno: 5. 1. 2018).

nih država članica je poljuljan, solidarnost je ispod očekivanog nivoa, zatim i nestabilnost poretka usled ekonomske krize i sporog ekonomskog oporavka, političko vođstvo je slabo, a dolazi i do rasta populističkih partija i partija koje se protive konceptu EU. Sve to dovelo je do slabljenja Evropske unije, kao i jačanja nacionalnih identiteta naspram podrške Evropskoj integraciji. Problem sa rešavanjem migrantske krize jesu i različiti socijalni stavovi država članica o migracijama, kao i politička osetljivost ovog pitanja. Potreban je snažan koherentni kolektivni odgovor za rešavanje krize, ali zemlje nisu u stanju da se dogovore zbog svojih asimetričnih stavova i različitog uticaja problema migracije na svaku od njih.

Iako su već imale sisteme bezbednosti državnih granica, mnoge države bile su organizaciono i funkcionalno nespremljene da se suoče sa ovim problemom. Reakcija i iznuđeni odgovor na masovnost migracija često nije bio u skladu sa prirodom i složenosti problema – odbijanje prijema izbeglica i tražilaca azila, podizanje zidova i zaštitnih ograda i postavljanje policijskih kordona na granici (primeri Mađarske, Bugarske, Makedonije). Takvo postupanje ima sva obeležja sekundarne viktimizacije neadekvatnim odgovorom državnih organa, odnosno ponovnog stvaranja žrtava od lica koja su već žrtve oružanih konflikata (izbeglice) i represivnih režima (azilanti). Ovakav represivni i nehumani odnos prema izbeglicama i azilantima uticao je na pogoršanje imidža pojedinih zemalja u međunarodnim odnosima i doživeo osudu međunarodne zajednice.⁵² [12]

Evropska unija je od početka migrantske krize imala nekoliko predloga i rešenja za ublažavanje njenih posledica:

- Obavezne kvote, kako bi se tražioci azila preraspodelili u zemlje širom Evropske unije. Evropski savet se složio da će 160.000 tražilaca azila biti preseljeno u okviru teritorije EU. Iako se želelo da se pomogne i olakša Grčkoj i Italiji, ovaj proces se ipak odvija jako sporo. Samo mala grupa migranata je premeštena, a razlog je odbijanje pojedinih zemalja da prihvate migrante na svojoj teritoriji (Rumunija, Češka, Slovačka i Mađarska).

- Dogovor sa Turskom. Evropska unija je odobrila dogovor sa Turskom vredan tri milijarde evra, kako bi Turska zadržala što je moguće veći broj migranata na svojoj teritoriji i na taj način smanjila njihov priliv u Evropu. Ovde je bilo dosta razmirica između zemalja o tome koliko koja zemlja treba da da novca. Turski predsednik Redžep Taip Erdogan je u jednom trenutku zapretio da će poslati autobuse pune migranata na granicu sa Evropom, ukoliko ne dobiju obećani novac. Turskoj su ponuđeni i novi pregovori za članstvo u EU, kao pozitivan odgovor na napore koje ova zemlja čini u ublažavanju posledica migrantske krize.

- Postavljanje *hotspots* prihvatnih centara u Grčkoj i Italiji za registrovanje novih migranata, kako bi razdvojili migrante kojima je zaista potrebna međunarodna zaštita od ekonomskih migranata. Postoje 5 ovakvih centara u Grčkoj i nekoliko u Italiji. Grčka se nalazi pod pretnjama da će biti izbačena iz Šengen zone ukoliko njeni „hotspotovi” ne počnu brzo da funkcionišu.

- Jačanje spoljnih granica EU – više sredstava za FRONTEX, čiji bi pripadnici patrolirali spoljnim granicama Unije. Priča o panevropskim pograničnim snagama izazvala je kontroverze o suverenitetu zemalja.

- Reforma Šengena i Dablinske regulacije – pregovaranje o izmenama i podizanju bezbednosnih provera građana Evropske unije prilikom ulaska u Šengen zonu.

⁵² Saša Mijalković, Ivan Petrović, navedeno delo, str. 5-6.

– Sporazumi o deportaciji. Evropska unija se nadala potpisivanju sporazuma sa zemljama severne Afrike i Azije (zemljama iz kojih dolazi najviše migranata i izbeglica), kako bi se tražioci azila koji su odbijeni vratili u svoje zemlje u zamenu za novac i pomoć. Mnogi od ovih sporazuma su se, za sada, pokazali kao neostvarivi.

– Humanitarna pomoć za Siriju i region. Organizovana je međunarodna Konferencija za prikupljanje novca u Londonu.⁵³ [30]

S obzirom na to da jedan broj država članica Unije zatvara svoje granice za imigrante, uvode vizne restrikcije i sankcije za letenje avionom, migranti pronalaze različite načine kako bi došli do granica država gde žele da podnesu zahtev za azil. Imigranti često koriste opasne rute, preko mora, uz pomoć krijumčara, koji im ne garantuju bezbedno dolaženje na željenu destinaciju. Veliki broj imigranata, uključujući i decu, izgubio je živote u pokušaju da stignu u Evropsku uniju.⁵⁴ [31] Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije (*IOM – International Organization for Migration*), u 2017. godini u migrantskim tokovima i na migrantskim rutama prema Evropi poginulo je ili nestalo 5.386 osoba, od čega 3.119 u Mediteranu. U ovaj broj nisu uračunate žrtve koje su stradale bez svedoka.⁵⁵ [32] Grupa evropskih novinara je u aprilu 2014. godine objavila rezultate istraživanja, za čiju osnovu su koristili bazu podataka UNITED mreže od oko 560 nevladinih organizacija iz celog sveta, koji pokazuju da je od 2000. godine smrtno stradalo preko 23.000 migranata i izbeglica u pokušaju da se domognu boljeg života u nekoj od evropskih zemalja.⁵⁶ [33]

Posledice i anomalije u Evropskoj uniji prouzrokovane migracijama

U nastojanju da zaustave i kontrolišu preveliki priliv migranata u zemlje Evropske unije, mnoge od njenih članica su, u nedostatku opšteg i obavezujućeg stava, počele da preduzimaju samostalne državne mere na tom planu. Osim izostajanja željenog efekta, ove mere su doprinele i menjanju slike o demokratskom statusu tih zemalja i ukazale na brojne raskorake između proklamovanih principa i propisa EU i antimigracione prakse. Ove anomalije i posledice ukazale su na velike probleme u načinu organizacije i funkcionisanja strukture EU i dovele do preispitivanja osnovnih principa na kojima Unija počiva. Veliko i neprijatno saznanje predstavljalo je ponašanje jednog broja država koje stavljaju svoje nacionalne interese na prvo mesto (nacionalno i pojedinačno iznad nadnacionalnog i kolektivnog), što onemogućava postizanje jednog zajedničkog evropskog rešenja za migrantsku krizu. Migrantska kriza pokazala je ispravnim upozorenja i tvrdnje o po-

⁵³ Nina Schick, No European solution on the migration crisis in sight, Open Europe, Dostupno preko: <http://openeurope.org.uk/today/blog/no-european-solution-on-the-migration-crisis-in-sight/>, (Pristupljeno: 10. 1. 2018).

⁵⁴ Natalia Banulescu-Bogdan and Susan Fratzke, Europe's Migration Crisis in Context: Why Now and What Next?, Migration Polisy Institute, Dostupno preko: <http://www.migrationpolicy.org/article/europe-migration-crisis-context-why-now-and-what-next>, (Pristupljeno: 11. 1. 2018).

⁵⁵ Goran Čvorović, *Evropi preti 25 miliona migranata*, Večernje novosti, 15. 1. 2018. Dostupno preko: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:706275-Evropi-preti-25-miliona-migranata>, (Pristupljeno: 25. 2. 2018).

⁵⁶ *Mrtve izbeglice pred vratima Evrope*, RTS – Dojče vele, 9. 4. 2014. Dostupno preko: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2160/prenosimo/1570990/mrtve-izbeglice-pred-vratima-evrope.html> (Pristupljeno: 12. 3. 2018).

vratku otpisane nacionalne države i odbačenog nacionalnog suvereniteta na političku scenu Evrope, o čemu svedoči podizanje zidova, obnova nacionalnih granica i postavljanje graničara na odavno izbrisane nacionalne granice širom EU.

Veliku anomaliju predstavlja činjenica da se zabranom prolaska izbeglica krši globalni princip slobode kretanja ljudi, roba i ideja na kojem je zasnovan čitav koncept EU. Tome treba dodati i nepoštovanje ljudskih prava migranata, naročito prava na naturalizaciju, kao i odluku EU da se svi migranti koji nisu iz Avganistana, Iraka i Sirije proglašavaju za ekonomske migrante, čime se odabirom zemlje porekla vrši diskriminacija i narušava pravo migranata da kao pojedinci pristupe azilnim procedurama, što je i UNHCR kritikovao.⁵⁷ [17]

Anomaliju svakako predstavlja i odluka Mađarske, Hrvatske i Slovenije da na svojim granicama podignu zaštitne ograde i zidove, jer se radi o zemljama u kojima izbeglice uopšte ne nameravaju da ostanu, već žele da kroz njih što pre prođu do konačnih destinacija (Nemačke, Austrije, Švedske, Francuske i drugih zemalja Unije). Poseban problem predstavlja odbijanje pojedinih država članica EU da prihvate određene kvote za prijem jednog broja migranata na svojoj teritoriji. Naime, da bi oslobodili pritiska Grčku i Italiju, lideri EU su kvalifikovanom većinom, u septembru 2015. godine, usvojili mehanizam raspodele malog dela od oko 1,7 miliona migranata koji su od 2014. godine stigli u Evropu. Na prethodnih 40.000 izbeglica, dodato je još 120.000 koje je trebalo solidarno razmestiti u roku od dve godine. Mađarska je bila u obavezi da primi još 1.294 migranta, odnosno ukupno više od 2.300, a Slovačka još 802, odnosno ukupno oko 1.500 migranata. Međutim, zemlje Višegradske grupe – Poljska, Češka, Slovačka i Mađarska nisu glasale za ovaj plan, smatrajući, pored ostalog, da bi to nasilno promenilo strukturu stanovništva. Budimpešta i Bratislava su zatim podnele žalbu Evropskom sudu pravde sa sedištem u Luksemburgu, s ocenom da je sistem kvota nepravičan, neefikasan, kao i da na ovaj način nije ispoštovana pravna procedura. Ali, Sud pravde EU je početkom septembra 2017. godine u potpunosti odbacio njihove žalbe, uz zaključak da sistem efektivno i proporcionalno doprinosi olakšavanju situacije u Grčkoj i Italiji. Takođe, ocenio je opravdanom odluku koja je doneta većinom, a ne konsenzusom, bez javne rasprave, konsultovanja parlamenta i referendumu, zbog hitnosti situacije. Mehanizam kvota je ocenjen validnim, a protiv ove odluke ne postoji pravo žalbe. Ali, prve izjave predstavnika zemalja koje odbijaju određene kvote upućuju na to da će se malo šta promeniti, uprkos odluci najvišeg evropskog suda.

„Poljska i dalje neće primati migrante po kvotama za njihovu raspodelu koje predviđa plan EU, uprkos tome što Brisel ima pravo da prisili države članice da prihvate tražioce azila” – izjavila je u prvoj reakciji poljska premijerka Beata Šidlo, dok je mađarski ministar spoljnih poslova Peter Sijarto u svom komentaru na odluku suda rekao da je „politika silovala evropsko pravo i vrednosti”. Mađarska i Poljska do septembra 2017. godine nisu primile nijednog izbeglicu, Slovačka je prihvatila 16, a Češka desetak. Ipak, jasno je da ove zemlje nisu jedini krivci i da plan o kvotama za raspodelu migranata na nivou EU ne funkcioniše kako je planirano. Od predviđenih 160.000 migranata, mesec dana pre isteka roka, bilo je raspoređeno svega 27.428 migranata, i to 19.216 iz Grčke i 8.212 iz Italije.⁵⁸ [34]

⁵⁷ Dragan Simeunović, navedeno delo, str. 36.

⁵⁸ Goran Čvorović, *Zbog izbeglica EU preti članicama*, Večernje novosti, 6. 9. 2017. Dostupno preko: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:684433-Brisel-ima-pravo-da-prisili-Slovacku-i-Madjarsku-da-prime-migrante-Foto>, (Pristupljeno: 22. 2. 2018).

Odbijajući da prime izbeglice te zemlje pokazuju da imaju jednostran odnos sa EU – hoće samo korist od EU, bez namere da uzvrate solidarnošću na potrebe EU, kada je ona kao zajednica u problemu. Time pokazuju da članstvo u EU nije povezano sa imanjem izvesnih odgovornosti.⁵⁹ [17]

Migrantska kriza dovela je do polarizacije političke klime u kojoj sve više preovlađuju nacionalističke i anti migracione partije. Eskalacija migrantske krize u leto 2015. godine, kada je više od milion tražilaca azila iz islamskih zemalja došlo u Evropsku uniju, dovela je do jačanja populističkih pokreta. Oni zahtevaju od Evropske unije da zatvori svoja vrata za muslimanske migrante, da ukine islamističke škole, kao i da se muslimanskim ženama zabrani da pokrivaju svoju kosu i lice u javnosti. U Francuskoj su neke opštine donele zakon o zabrani nošenja burki. U Danskoj je odobren „Jewelry Law” koji dozvoljava vladi da konfiskuje vrednosti od migranata u zamenu za njihov boravak i smeštaj. Migrantska kriza dovela je do porasta nacionalizma širom Evropske unije, što je primoralo političke partije da se preumere prema desničarskim stavovima i na taj način odstupe od svojih glavnih principa tolerancije, otvorenosti, raznolikosti i multikulturalnosti.⁶⁰ [35] Događaji u Evropi i svetu od pobeđe Donalda Trampa na predsedničkim izborima u SAD, zatim i Bregzit u Velikoj Britaniji, kao i jačanje desno orijentisanih partija, znatno menjaju strukturu Evrope i potresaju osnove na kojima ona počiva. Stav desničarskih partija koji one pokušavaju da prenesu na građane Evrope jeste da migranti uzimaju poslove građanima EU, da su muslimani pretnja za evropsku kulturu i bezbednost i da politička korektnost ometa mogućnost da se iznosi ono što se zaista misli. Evidentno je da dolazak velikog broja migranata, najvećim delom iz muslimanskih zemalja, otvara veliki prostor za desnicu na političkoj sceni Evrope.

Na jačanje desničarskog ekstremizma u Evropi uticala je i opasnost od islamističkog terorizma, budući da je ogroman procenat migranata muslimanske veroispovesti. Sa dolaskom velikog broja migranata iz zemalja u kojima se vode građanski ratovi i u kojima su prisutne razne terorističke grupacije, raste i rizik od terorizma, kako u tranzitnim zemljama, tako i u zemljama u kojima trajno ostaju. Iskustva pokazuju da su među teroristima i džihadistima koji su tokom 2015, 2016. i 2017. godine izveli terorističke napade na tlu zapadne Evrope (Francuska, Belgija, Nemačka, Velika Britanija, Švedska, Španija), bili veoma zastupljeni upravo imigranti muslimani. To se odnosi na skorašnje imigrante, kao i na tzv. drugu i treću generaciju imigranata, potomke posleratnih (Drugi svetski rat) imigranata koji su rođeni na tlu Evrope.

Zaključak

Posle hladnog rata pojavio se jedan novi, složeniji model pristupa bezbednosti država, nacija, okoline i pojedinaca. Ovaj pristup znatno odstupa od tradicionalističkog uskog koncepta, ne samo zato što težište stavlja na ne vojna pitanja, već i zato što tvrdi da nešto može postati bezbednosno pitanje čak i onda kada ne predstavlja pretnju državama.

⁵⁹ Dragan Simeunović, navedeno delo, str.36.

⁶⁰ Simon Shuster, *European Politics Are Swinging to the Right*, TIME, Sep 22, 2016, Dostupno preko: <http://time.com/4504010/europe-politics-swinging-right/>, (Pristupljeno: 2. 2. 2018).

Bezbednost se više ne može tradicionalno izjednačiti sa vojnom bezbednošću ili sa upotrebom sile. Različite ne tradicionalne pojave, poput migracija ili izazova kulturnom identitetu, mogu da potpomognu sekuritizaciji identiteta. Posebno zanimljiv jeste koncept socijalne bezbednosti, u kojem referentni objekat predstavlja kolektivni identitet, tj. identitet jedne društvene grupe. Činjenica je da se migracije, secesije ili integracije veoma često pominju kao pretnje po bezbednost, posebno po bezbednost kolektivnog identiteta.

Izbeglička kriza, koja se pretvorila u migrantsku krizu i preta da se transformiše u veliku seobu naroda, još jednom je pokrenula široku debatu o budućnosti Evropske unije, odnosno pitanje njene transformacije. Otvoreno je i pitanje prirode daljih unutrašnjih integracija, zatim pitanje dinamike, pa čak i svrhe daljeg proširenja i, najzad, prirode odnosa sa susedstvom. Takođe, u prvom planu opšte evropske debate jeste odnos prema postojećim vrednostima i institucijama, njihovoj hijerarhiji i prioritetima, prema daljim institucionalnim i vrednosnim transformacijama unutar država članica, kao i u samoj Uniji. Jedna od promena koja se nameće jeste ona u oblasti upravljanja kulturnim različitostima, jačanje interkulturalnog dijaloga kao unapređenog multikulturalizma. Međutim, veliki priliv izbeglica (migranata) izaziva kod dela građana strahove od promene nacionalnog identiteta i načina života, što populisti koriste u političke svrhe, pretvarajući te strahove u argumente za ostvarivanje svojih političkih ciljeva.⁶¹ [9]

Jedna od ključnih anomalija i posledica sa kojima se suočila Evropska unija u velikoj migrantskoj krizi, posebno tokom 2015 i 2016. godine, jeste činjenica da su propisi, principi, pa i vrednosti Evropske unije neajki u sukobu sa pojedinačnim interesima država članica. Jedni su u tome videli potrebu da se transformacija EU vrši „prirodno“ u pravcu jačanja država članica, dok su drugi u krizi koja je pokazala slabosti funkcionisanja EU videli priliku da se unutar Unije naprave korekcije i pomoci u regulisanju odnosa država članica među sobom i njihovog odnosa prema Uniji, odnosa koji bi značio veću povezanost i funkcionalnije zajedničke institucije.⁶² [9]

Pored humanitarnih i bezbednosnih izazova, pitanja mesta i uloge EU na globalnom planu, migrantska kriza otvorila je i pitanje demografskih perspektiva i ekonomskih pogodnosti koje može doneti veliki migrantski talas (procene su da je dolazak većeg broja migranata doprineo rastu BDP u Nemačkoj). Masovni priliv izbeglica iz Azije i Afrike u Evropu ukazuje na istorijske razmere demografskih pomeranja i moguće globalne posledice, ali zemlje članice EU problem posmatraju i iz sopstvenog, nacionalnog ugla. Otuda rasprave i protesti povodom narušavanja etničke slike, ali i debate o dobroj strani priliva migranata iz ekonomskih razloga.⁶³ [36]

Migrantska kriza 2015. godine pokrenula je preispitivanje funkcionalnosti EU kao nadnacionalne zajednice država i pitanje njene uloge na globalnom političkom planu, s

⁶¹ Zoran Lutovac, *Migracije i evropske integracije Srbije*, Stanovništvo, Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja, Beograd, broj 54/2016, str. 44.

⁶² Zoran Lutovac, navedeno delo, str. 44.

⁶³ Vladajuće političke partije u Nemačkoj postigle su, 14. aprila 2016. godine, dogovor o otvaranju 100.000 radnih mesta za izbeglice koje će finansirati Vlada, kako bi se ubrzala integracija više od 1,1 milion izbeglica i migranata koji su zatražili azil u Nemačkoj. Prema sporazumu, zaposlenje migranata biće limitirano na tri godine, nakon čega će mesta koje ne mogu da popune nemački ili državljanji EU biti ukinuta. 24 SATA: Nemačka otvara 100.000 radnih mesta za migrante, 14. 4. 2016, Dostupno preko: <http://24sata-vesti.com/nemacka-otvara-100000-radnih-mesta-za-migrante/171255> (Pristupljeno: 20. 2. 2018).

obzirom na to da je suočena sa otklanjanjem posledica, a da nije adekvatno uključena u rešavanje problema koji proizvode te posledice. Odnos prema migrantskoj krizi, bezbednosnim izazovima usled ekspanzije terorističkih akcija i pretnji, kao i odnos prema dužničkoj krizi u Grčkoj i Bregzitu (izlasku Velike Britanije iz članstva u EU) pokazali su da je, za sada, EU uspela da sačuva jedinstvo i ostane na pravcu jačanja integrativnih nadnacionalnih institucija i politika, prevladavši zahteve za renacionalizaciju i jačanje država članica u odnosu na centralu u Briselu. Međutim, migrantska kriza je u vrlo izraženoj formi pokazala da postoje ozbiljni problemi u koncepciji EU kao nadnacionalnoj zajednici i velika neslaganja između zemalja članica, a obnavljanje migrantske krize u narednom periodu ove izazove i probleme bi još više produbilo.

Literatura

- [1] Agraa E. A.: *The European Union: Economics and Policies*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- [2] Buzan B.: *New patterns of global security in the twenty-first century*, Royal Institute of International Affairs 1944-, Vol. 67, No. 3, 1991.
- [3] Buzan B.: *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991.
- [4] Buzan B. and Hansen L.: *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge University Press, New York, 2009.
- [5] Vujaklija M.: *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980.
- [6] Dinan D.: *Encyclopedia of the European Union*, Lynne Rienner Publishers, London, 1998.
- [7] Ejodus F.: *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i novoi*, JP Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012.
- [8] Kin Dž.: *Civilno društvo: Stare slike, nove vizije*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- [9] Lutovac Z.: *Migracije i evropske integracije Srbije*, Stanovništvo, Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja, Beograd, broj 54/2016.
- [10] *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966.
- [11] Massey S. D., Taylor J. E.: *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*, Oxford University Press, New York, 2004..
- [12] Mijalković S, Petrović I.: *Bezbednosni rizici savremenih migracija*, NBP. Žurnal za kriminalistiku i pravo, No. 2, 2016.
- [13] McSweeney B.: *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- [14] Ninčić Ž.: *Migrantska kriza kao bezbednosna pretnja*, Bezbednost–policija–građani, godina XII, broj 3-4/2016.
- [15] Panić B.: *Socijalna bezbednost – bezbednost i identitet*, Bezbednost Zapadnog Balkana, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, godina 4, broj 13, april-jun 2009.
- [16] *Rečnik evropske bezbednosti*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2010.
- [17] Simeunović D.: *Migraciona kriza kao bezbednosni izazov za zemlje Zapadnog Balkana – stanje u 2017. i perspektiva*, Kultura Polisa, posebno izdanje, godina XIV, Novi Sad, 2017.
- [18] Smith D. A.: *National Identity*, Penguin Group, London, 1991.
- [19] Stajić Lj, *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2004.
- [20] Standing G.: *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011.

- [21] Sretović D, Talijan M, Beriša H.: Savremeni koncept bezbednosti, Vojno delo, Beograd, 1/2016.
- [22] Hiks S.: Politički sistem Evropske unije, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- [23] Waever O, Buzan B, Kelstrup M. and Lemaitre P.: Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe, Pinter, London, 1993.
- [24] Williams P.D.: Security Studies: An Introduction, Routledge, London and New York, 2008.
- [25] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen-information-system_en (Pristupljeno: 5. 2. 2018).
- [26] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy_en (Pristupljeno: 5. 2. 2018).
- [27] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/agencies_en#6 (Pristupljeno: 5. 2. 2018).
- [28] <http://frontex.europa.eu/about-frontex/origin/>, (Pristupljeno: 15. 1. 2018).
- [29] <http://frontex.europa.eu/operations/roles-and-responsibilities/>, (Pristupljeno: 15. 1. 2018).
- [30] <http://openeurope.org.uk/today/blog/no-european-solution-on-the-migration-crisis-in-sight/>, (Pristupljeno: 10. 1. 2018).
- [31] <http://www.migrationpolicy.org/article/europe-migration-crisis-context-why-now-and-1what-next>, (Pristupljeno: 11. 1. 2018).
- [32] <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:706275-Evropi-preti-25-miliona-migranata> (Pristupljeno: 25. 2. 2018).
- [33] <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2160/prenosimo/1570990/mrtve-izbeglice-pred-vratima-evrope.html> (Pristupljeno: 12. 3. 2018).
- [34] <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:684433-Brisel-ima-pravo-da-prisili-Slovacku-i-Madjarsku-da-prime-migrante-Foto> (Pristupljeno: 22. 2. 2018).
- [35] <http://time.com/4504010/europe-politics-swing-right/> (Pristupljeno: 2. 2. 2018).
- [36] <http://24sata-vesti.com/nemacka-otvara-100000-radnih-mesta-za-migrante/171255> (Pristupljeno: 20.02.2018).

NATO NA POČETKU XXI VEKA

Dušan Jerotijević*

Univerzitet „Union – Nikola Tesla” Beograd, Poslovni i pravni fakultet

Žaklina Spalević**

Univerzitet Singidunum Beograd,

Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment

Zoran Jerotijević*

Univerzitet „Union – Nikola Tesla” Beograd, Poslovni i pravni fakultet

Vojni savezi vekovima unazad predstavljaju jedan od ključnih činilaca oblikovanja međunarodnih odnosa. U XX veku svetski ratovi su se vodili između suprotstavljenih vojnih saveza. U periodu posle Drugog svetskog rata stvaraju se dva velika vojna saveza: NATO na zapadu (na čelu sa SAD) i Varšavski ugovor na istoku na čelu sa SSSR-om. Posle raspada Varšavskog ugovora i SSSR-a postavilo se i pitanje razloga postojanja NATO-a. Može se reći da je stanovište poznatog američkog teoretičara međunarodnih odnosa Hansa Morgentaua da razlika u političkim sistemima nije ključna u postojanju suprotnosti između velikih sila, danas dobilo potvrdu. Rusija uveliko, ali i Kina, zemlje su tržišne privrede i po tome bi trebalo da budu bliske zapadnoj civilizaciji. Međutim, želja SAD i NATO-a za apsolutnom dominacijom u svetu dovela je do ekonomskog i vojnog jačanja Rusije i Kine i njihovog povezivanja. Od vremena unipolarnog sveta, krajem XX veka, poslednjih deset godina ušli smo u period nastajanja multipolarnog sveta.

Ključne reči: *NATO, Varšavski ugovor, suprotnosti, unipolarni svet, multipolarni svet*

Uvod

Organizacija Severnoatlantskog ugovora (NATO) najmoćnija je političko-vojna organizacije u svetu, koja obuhvata 28 država sa dva najproduktivnija, tehnološki najnaprednija, društveno moderna, ekonomski prosperitetna i politički demokratska regiona.

Predmet ovog rada su interesi koji opredeljuju NATO u kreiranju bezbednosne politike i posledice delovanja kada elemente tvrde i meke moći ova organizacija koristi:

- protiv pretećih drugih sila u očuvanju liderske pozicije i vlastite, regionalne i globalne stabilnosti i
- kada privlači druge u zajedničkom obezbeđenju sigurnije budućnosti.

* docent dr Dušan Jerotijević

** vanredni profesor dr Žaklina Spalević

*** redovni profesor dr Zoran Jerotijević

Izgradnja NATO-a za XXI vek zapravo je imperativ u očuvanju zapadne civilizacije i deo njenih ukupnih napora da spreči opadanje dostignute moći. U „anarhiji koja je onakva kakvu države od nje naprave” (A. Vent) ni opadanje moći nije zakonomerno, već rezultanta napora sve brojnijih subjekata na međunarodnoj sceni koji bi da budućnost kroje po meri svojih interesa.

Ključ opstanka NATO-a je u rukama SAD kao najjače sile Alijanse. Saveznici, ni pojedinačno, ni integrisani u Evropsku uniju, još nemaju uverljiv samostalni odbrambeni kapacitet da bi izvan Alijanse rizikovali svoju bezbednost u opasnom i promenljivom svetu.

U kontekstu očuvanja moći Sjedinjenih Država NATO ima važnu ulogu iz dva osnovna razloga. Prvi je da predstavlja osnov za prisustvo vojne sile SAD u Evropi i državama članicama, a drugi da korišćenjem razvijene mreže partnerstava, ostvarene preko NATO-a, SAD znatno uvećavaju svoju moć i jačaju geostrategijske pozicije korišćenjem bezbednosnih kapaciteta država partnera.

NATO na početku 21. veka

Zbignjev Bžežinski, nekadašnji savetnik u SAD za međunarodne odnose, zastupao je tezu da će uloga Amerike u svetu i dalje biti od suštinskog značaja u godinama koje dolaze.

„Tekuće promene na planu raspodele globalne moći i sve veća napetost na svetskom nivou nalažu kao imperativ da se Amerika ne zatvara u ignorantski odbrambeni mentalitet i da ona ne zapadne u samozadovoljni kulturni hedonizam. Takva Amerika bi otvorila perspektivu razvoja sveta u pravcu pomeranja gravitacionog centra sa Zapada na Istok, što bi bilo veoma opasno. Svetu je potrebna Amerika koja je ekonomski vitalna, društveno uticajna, odgovorno snažna, strateški promišljena, koja je poštovana u međunarodnim okvirima i koja se oslanja na lekcije istorijskog iskustva u svojim odnosima sa novim Istokom”.¹

Džozef Naj, koji se duго bavi pitanjem moći i tvorac je koncepta „meke moći”, smatra da SAD ne mogu delovati same u novim uslovima kompleksne međuzavisnosti i globalnih izazova i pretnji već je neophodno da razvijaju saradnju sa drugim državama i međunarodnim organizacijama. „Prva polovina dvadeset prvog veka jamačno neće biti 'postamerički svet', ali Sjedinjenim Državama će biti potrebna strategija da se izbore sa 'usponom drugih' – kako država tako i nedržavnih aktera. Sjedinjenim Državama biće potrebna strategija pametne moći i diskurs koji naglašava savezništva, institucije i mreže koje odgovaraju na novi kontekst globalnog informatičkog doba. Ukratko, za uspeh u dvadeset prvom veku Sjedinjene Države će morati ponovo da otkriju kako biti pametna sila”.²

Pametnu moć Džozef Naj definiše kao kombinaciju tvrde moći prisile, s jedne strane, i meke moći ubeđivanja i privlačenja, s druge. Raspodelu moći u svetu poredi sa trodimenzionalnom šahovskom tablom. „Na gornjoj šahovskoj tabli, vojna moć je mahom unipolarna i Sjedinjene Države će po svoj prilici zadržati prvenstvo u doglednom periodu. Ali na srednjoj šahovskoj tabli, ekonomska moć je već više od jedne decenije multipolarna, uključujući Sjedinjene Države, Evropu, Japan i Kinu kao glavne igrače, i ostale koji po-

¹ Bžežinski Z., 2013. Amerika – Kina i sudbina sveta (Strateška vizija), Albatros Plus, Fakultet bezbednosti, Beograd, str. 8.

² Džozef S.N., 2012, Budućnost moći, Arhipelag, Beograd, str. 278.

staju sve značajniji. Evropska ekonomija je veća od američke. Donja šahovska tabla je područje prekograničnih međunarodnih odnosa koji su izvan kontrole vlade i uključuju raznovrsne nedržavne aktere... Na toj donjoj tabli, moć je široko razasuta”.³

Naj uočava dve velike promene moći: tranziciju moći između država i rasipanje moći koja prelazi s država na nedržavne aktere. Ovo drugo je veliki problem za države u XXI veku, jer ima sve više stvari koje su izvan kontrole čak i najmoćnijih država. Utoliko više potreban je pravi odgovor, a to je, po Naju, pametna moć. Njena primena počela bi razumevanjem snage i ograničenja američke moći. „Sjedinjene Države mogu da utiču, ali ne i da kontrolišu druge delove sveta. Moć uvek zavisi od konteksta, a u kontekstu transnacionalnih odnosa (poput klimatskih promena, ilegalnih droga, pandemija i terorizma) moć je rasuta i haotično raspoređena. Vojna moć je mali deo rešenja kad je u pitanju odgovor na te pretnje. Ova rešenja zahtevaju saradnju među vladama i međunarodnim institucijama. Čak i na gornjoj tabli (gde Amerika predstavlja bezmalo polovinu svetskih troškova za odbranu) njena vojska je bez premca u globalnim zajedničkim prostranstvima vazduha, mora i kosmosa, ali mnogo više ograničena u svojoj sposobnosti da kontroliše nacionalistički nastrojeno stanovništvo u okupiranim oblastima”.⁴

Pol Kenedi tvrdi: „Ako se suviše veliki deo državnih resursa odvrti od stvaranja bogatstva i umesto toga preusmeri u vojne svrhe, onda to na duži rok verovatno vodi slabljenju snage države. Isto tako, ako država suviše strateški rastegne svoje snage, recimo osvajanjem prostranih teritorija ili vođenjem skupih ratova – ona rizikuje da potencijalne koristi od spoljne ekspanzije budu nadmašene velikom cenom svega toga – što predstavlja dilemu koja ostaje akutna ako je dotična država ušla u period relativnog ekonomskog opadanja”.⁵

Suprotno tome, Naj je na primeru SAD naveo više argumenata kojima tvrdi da Kenedi ne mora nužno biti u pravu, otvarajući time perspektivu zadržavanja dominantne svetske moći za SAD. Uz američko vođstvo u nizu svetskih poslova, tu su i privlačnost za pojedince iz čitavog sveta, otvorenost američkog društva, kvalitet visokog školstva, velika vertikalna i socijalna pokretljivost, poslovična inventivnost, dinamizam, snažno civilno društvo, izražen osećaj zajedništva, radna etika i optimizam koji nije erodirao uprkos svim teškoćama, dvostruko veća izdvajanja za razvoj u odnosu na najrazvijenije zemlje EU, Japan, Kinu, Rusiju, Indiju, na osnovu čega Dragan R. Simić zaključuje da „nije neutemeljen Najev optimizam da se SAD promišljenom kombinacijom „tvrde” i „meke” moći, putem saradnje sa ključnim subjektima svetske politike, prilagode izmenjenim okolnostima i rastu drugih zemalja i naroda, pa tako i očuvaju ukupnu nadmoć duboko u XXI stoleće. U najmanju ruku da, na što duže vreme, odlože pomeranje i raspršivanje moći koje im ne ide u prilog”.⁶

Uz ovu tvrdnju navodimo i osam pitanja i odgovora Dragana R. Simića i Dragana Živojinovića, koji dovode u pitanje glavne argumente deklinista u pogledu neminovnosti opadanja američke moći.⁷ „U međunarodnim odnosima, pogotovo u pogledu procene nečije moći ne postoji apsolutna sigurnost da će se nešto desiti onako kako to najveći broj

³ Isto, str. 13.

⁴ Isto, str. 275.

⁵ Kenedi P., 1999. Uspon i pad velikih sila. CID Podgorica. Službeni list SRJ, Beograd, str. 12.

⁶ Simić D., 2012. Rasprava o poretku, Zavod za udžbenike, Beograd, str. 310.

⁷ Simić D. i Živojinović D., 2011. Da li je opadanje neminovno? – Nekoliko argumenata protiv, časopis Srpska politička misao, br. 2, str. 169-190.

ljudi očekuje. Konvencionalne mudrosti često znaju da pokleknu pred nepredvidivostima dešavanja, a determinizam u međunarodnim odnosima ima mnogo teže uslove za život nego što je to slučaj u nekim drugim oblastima ljudskog delovanja”.⁸

Sadašnju poziciju vodećih država pred neizvesnom budućnošću Bžežinski vidi kao realnost šireg, ali manje kohezivnog globalnog liderstva. „Neizvesnost u pogledu trajnosti američkog liderstva na globalnom nivou, kraj centralne uloge Evrope u svetskim poslovima, kao i politička nemoć Evropske unije, nostalgija Rusije za vodećom pozicijom na svetskom nivou koju ona nije u stanju da ostvari, spekulacije o tome da će Kina uskoro preuzeti vodeću ulogu, nestrpljiva ambicija Indije da vidi sebe kao svetsku silu, uprkos njenim unutrašnjim i spoljnim problemima, i uporno odbijanje Japana da svoju globalnu ekonomsku težinu prevede u političku moć, sve to zajedno ukazuje na realnost šireg, ali manje kohezivnog globalnog liderstva”.⁹

Koncept „tvrde i meke moći” predvodiće sledeću fazu u evoluciji NATO-a, kako bi i dalje bio efikasan u svetu koji se menja, u borbi protiv novih pretnji. To potvrđuje NATO kao vezu između saveznika u uzajamnoj odbrani od napada, uključujući i nove pretnje po bezbednost građana. Obaveza Alijanse je da sprečava krize, upravlja konfliktima i stabilizuje postkonfliktne situacije, radeći zajedno sa međunarodnim partnerima, a najvažnije su Ujedinjene nacije i Evropska unija. U novom Strateškom konceptu NATO nudi partnerima širom sveta viši stepen političkog angažmana i značajniju ulogu u oblikovanju NATO operacija kojima oni doprinose. Suštinska misija Alijanse (njihovo shvatanje misije) ostaje ista: očuvanje zajednice slobode, mira, sigurnosti i zajedničkih vrednosti, kojoj nema premca.

Za ispunjavanje te misije, među osnovnim zadacima i principima izdvojena su tri ključna i najznačajnija zadatka:

- kolektivna odbrana,
- krizni menadžment i
- kooperativna bezbednost.

Ova tri zadatka ponovljena su i u važnim dokumentima NATO-a u narednim godinama, određujući njegov aktuelni identitet kao političko-vojne organizacije koja zadržava primarni cilj i čvrste obavezu, navedenu u članu 5 osnivačkog akta, da će odvratiti i pružiti odbranu od svake pretnje agresije, kao i novih bezbednosnih izazova kada oni ugrožavaju sigurnost država članica i Alijanse u celini.

I treći „ugaoni kamen” konstrukcije NATO-a za XXI vek predstavlja razvijanje kooperativne bezbednosti u smeru povećanja stepena političkih konsultacija i praktičnih oblika saradnje sa partnerskim državama i međunarodnim organizacijama, kako bi se bolje vrednovao njihov doprinos u zajedničkim operacijama.

Ako se ova opredeljenja uporede sa aktuelnom situacijom zaoštrenih odnosa na relaciji Istok–Zapad i novom eskalacijom krize na Bliskom istoku, treba uočiti da je u pripremama i na samitu NATO-a u Lisabonu 2010. godine, kada je usvojen važeći Strateški koncept, prednost još uvek davana političkom aspektu delovanja Alijanse, a manje vojnom.

Ali, brzo narastanje drugih centara moći u svetu, pre svih Rusije i Kine, a onda i stvaranje integrisanih političkih, ekonomskih i vojnih struktura, umanjuju uticaj NATO-a i SAD u novoj stvarnosti međunarodnih odnosa. Ukrajinska kriza i novo zahlađenje odnosa sa

⁸ Isto, str. 169.

⁹ Bžežinski Z., 2013. Amerika – Kina i sudbina sveta, Albatros Plus, Beograd, str. 32.

Rusijom vraćaju vojni aspekt delovanja NATO-a u prvi plan, uz gomilanje konvencionalnog naoružanja u istočnoj Evropi, povećanje broja vojnika i učestalije i složenije vojne vežbe. To potencira regionalni karakter delovanja NATO-a, uz ambicije kojih se ne odriče da zadrži presudan uticaj na bezbednosna zbivanja u svetu.

Kolektivna odbrana

Kolektivna odbrana bila je i ostala osnovni zadatak NATO-a od osnivanja, prvi „ugaoni kamen” na kojem se temelji i gradi konstrukcija Alijanse. U Strateškom konceptu iz 2010. godine konstatuje se da je danas evroatlantska oblast u miru, a opasnost od konvencionalnog napada teritorije NATO-a niska. To je istorijski uspeh razvijene odbrambene politike, evroatlantskih integracija i aktivnog partnerstva koje NATO razvija duže od pola veka.

Ali, već u sledećim paragrafima Strateškog koncepta navodi se da konvencionalna pretnja ne može biti ignorisana, jer u mnogim regionima i drugim državama širom sveta rastu moderne vojne sposobnosti koje mogu da ugroze međunarodnu stabilnost i evroatlantsku bezbednost. Kao savremene bezbednosne pretnje navode se:

1. širenje balističkih raketa, nuklearnog i oružja za masovno uništenje,
2. terorizam,
3. sukobi van granica NATO-a,
4. trgovina oružjem, narkoticima i ljudima,
5. sajber napadi,
6. ugrožavanje i prekidi vitalnih komunikacija, transporta i tranzitnih ruta od kojih zavisi međunarodna trgovina, energetska bezbednost i ukupni prosperitet,
7. ugrožavanje životne sredine, klimatske promene i zdravstveni rizici,
8. snabdevanje vodom i drugim vitalnim energetskim resursima od kojih zavisi oblikovanje budućeg bezbednosnog okruženja u oblastima od interesa za NATO.

Kolektivna odbrana, ističe NATO, „u samom je srcu ugovora o njegovom osnivanju” i podrazumeva uzajamnu pomoć država članica u slučaju napada. U tom slučaju svaka druga članica Alijanse, radi ostvarivanja prava na pojedinačnu ili kolektivnu samoodbranu u skladu sa članom 51 Povelje Ujedinjenih nacija, preduzeće mere koje smatra potrebnim, uključujući upotrebu oružane sile, kako bi se uspostavila i održala bezbednost Severnoatlantskog područja.

Princip kolektivne odbrane sadržan je u članu 5 Vašingtonskog ugovora, a prvi put je primenjen posle terorističkih napada na SAD, 11. septembra 2001. godine. Na primeni ovog principa zasnivaju se pojedine akcije NATO-a u aktuelnoj sirijskoj krizi (razmeštanje raketa „patriot” na teritoriji Turske) i na početku ukrajinske krize.

Za kolektivnu odbranu angažovane su stalne pomorske snage NATO-a, a razvija se i integrisani balistički raketni odbrambeni sistem za zaštitu od vazdušnih napada. Redovno se sprovodi policijsko vazdušno patroliranje koje prati, otkriva, identifikuje i spremno je da reaguje na povrede svog vazdušnog prostora, a deo toga je patroliranje vazdušnim prostorom saveznika koji nemaju borbene avione za tu namenu.

Na samitu u Lisabonu NATO je najavio razvijanje protivrakete odbrane kako bi se zaštitila teritorija u skladu sa principom nedeljivosti savezničke bezbednosti. Iako ima dosta nejasnoća oko realizacije plana, uzimajući u obzir snažno protivljenje Rusije koja to

doživljava kao opasnost po svoju bezbednost, smatra se da bi protivraketna odbrana omogućila efikasnu zaštitu protiv pretnji konvencionalnim i nuklearnim oružjem ili drugim oružjem za masovno uništenje.

Za kolektivnu odbranu, pre svega građana, direktnu pretnju predstavlja terorizam, koji preti širim podrivanjem međunarodne stabilnosti i prerastanjem u trajni oblik vođenja rata na globalnom planu.

Danas NATO prepoznaje i priznaje ojačanje Rusije, a manifestacije njenog samopouzdanja i obnovljene snage tumači kao težnju za destabilizaciju uspostavljenog evropskog bezbednosnog poretka. Na takve pretnje Rusije odgovara dvostrukom reakcijom: „više odbrane i više dijaloga”, kako je to istakao generalni sekretar NATO-a Jens Stoltenberg na ovogodišnjoj Minhenskoj bezbednosnoj konferenciji. „NATO preduzima najveće jačanje kolektivne odbrane u poslednjih nekoliko decenija. Time šalje jasan signal da hoće da spreči bilo kakvu agresiju ili zastrašivanje. Ne da ratuje, već da spreči rat. I to je razlog zašto je odvratanje ključni deo naše strategije. Moderno odvratanje mora da odvraća moderne pretnje... a one dolaze sa istoka i sa juga, od državnih i nedržavnih aktera, kao hibridne, konvencionalne ili nuklearne. A odvratanje počinje sa odlučnošću. Nije dovoljno da se oseća, već treba i da se pokaže. I zato smo doneli važnu odluku u tom pogledu da povećamo i ojačamo naše prisustvo u istočnom delu Alijanse”.¹⁰

Krizni menadžment

Drugi „ugaoni kamen” konstrukcije NATO-a za XXI vek predstavlja krizni menadžment. Opredeljenje NATO-a za delovanje izvan svoje teritorije radi upravljanja krizama koje mogu biti direktna pretnja po bezbednost teritorije i stanovništva Alijanse, u Strateškom konceptu 2010. godine uobičajeno je u delu pod nazivom Bezbednost kroz krizni menadžment. Alijanse može delovati „gde je moguće i kada je to potrebno, s ciljem sprečavanja krize, upravljanja krizama, stabilizovanja postkonfliktnih situacija i pružanja podrške rekonstrukciji”.¹¹

Ocenjuje se da je najbolji način za upravljanje konfliktima njihovo sprečavanje, čime se otvara jedno od najkontroverznijih pitanja angažovanja NATO-a – s kojim motivima, obimom snaga i primene sile Alijanse nastupa i da li takvim delovanjem u stvari proizvodi i modelira krizu prema vlastitim interesima, odnosno spoljopolitičkim ciljevima najjače države – SAD. Međunarodni nadzor nad ovakvim intervencijama, u nadležnosti je prevashodno Ujedinjenih nacija, ali je u stvarnosti NATO potisnuo ulogu UN, namećući se kao vrhovni sudija u pitanjima međunarodne bezbednosti.

Zaista, NATO poseduje veliki kapacitet za upravljanje krizama, uključujući i raspoređivanje jakih vojnih snaga na terenu, ali se to pokazalo nedovoljnim za uspešno okončanje operacija. Pravi izazov postaje rešavanje postkonfliktnih situacija i politička, ekonomska i društvena rekonstrukcija u kriznim područjima. To pokazuju i krize u Iraku, Avganistanu i Libiji, gde NATO uviđa da tek ima posla ako planira da ga uspešno okonča i stvori trajnu stabilnost.

¹⁰ NORTH ATLANTIC TREATY ORGANIZATION. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_128069.htm. januar 2017.

¹¹ Isto.

Da bi krizni menadžment bio efikasan NATO planira:

- povećanje razmene obaveštajnih podataka unutar svoje organizacije, radi boljeg predviđanja kada može doći do krize i kako se najbolje može sprečiti;
- dalji razvoj doktrine i vojnih sposobnosti za ekspedicione operacije;
- formiranje odgovarajuće sposobnosti za civilno upravljanje krizama radi efikasnije saradnje sa civilnim partnerima i postupnog prenošenja nadležnosti na druge aktere;
- poboljšanje integrisanog civilno-vojnog planiranja kriznog menadžmenta;
- razvijanje sposobnosti za obuku i uspostavljanje lokalnih snaga u kriznim područjima koje bi mogle da održe bezbednost bez međunarodne pomoći;
- identifikovanje i obučavanje civilnih stručnjaka iz država članica, koji bi bili na raspolaganju za brzo raspoređivanje i zajednički rad sa vojnim i civilnim osobljem u odabranim misijama;
- proširivanje i intenziviranje političkih konsultacija među saveznicima i sa partnerima, u svim fazama kriza – pre, za vreme i posle.¹²

Naglašavanjem postkonfliktnog prisustva u kriznim područjima i angažovanja u procesu rekonstrukcije, NATO određuje još jedan pravac svoje transformacije koji se sada sagledava u kontekstu iznuđenog rešenja, ali bi mogao značiti uvod u novu misiju pružanja podrške novim vlastima u kriznim područjima, sa rokom koji nije definisan zbog produžavanja nestabilnosti i pretnji koje odatle proizilaze. To bi ujedno bilo opravdanje za znatno duže ostajanje vojnih snaga i civilnih struktura NATO-a, sa dodeljivanjem novih uloga i oblika delovanja prema razvoju situacije.

To potvrđuje i činjenica da NATO planira pružanje pomoći Avganistanu do 2020. godine, što podrazumeva i odgovarajuće snage za takvu podršku. Skoro dvadesetogodišnje prisustvo na jednom geostrategijski važnom području omogućava dalje delovanje prema istoku i neposredniju kontrolu bezbednosnih procesa i energetske tokova na južnom pojasu evroazijskog prostora – od Balkana do Kavkaza. Ovaj prostor je, za stratege SAD i NATO-a, povezan, jer Balkan vide kao zapadni deo geoenergetski izuzetno važnog Kaspijsko-crnomorskog basena, kuda vodi i novi „put svile“, tranzitni pravac prometa roba na pravcu Daleki istok – zapad Evrope. To je veoma važno i za bezbednosna promišljanja Srbije, na šta upozorava i Noam Čomski.

„Vašington se nada da pod njegovim vođstvom i kontrolom oba entiteta u Bosni budu, kao što je to već Hrvatska, rubni deo Bliskog istoka, deo proširenog bliskoistočnog regiona kojim upravljaju SAD... SAD su oduvek smatrale Balkan, u osnovi, krilom Bliskog istoka. A na njemu, sa njegovim ogromnim energetske potencijalima, Sjedinjene Države su od Drugog svetskog rata insistirale na svojoj unilateralnoj kontroli“.¹³

Kooperativna bezbednost

Treći „ugaoni kamen“ konstrukcije NATO-a za XXI vek, jedan od tri ključna zadatka Alijanse, jeste stvaranje široke mreže partnerskih odnosa sa državama i organizacijama širom sveta. To je najbolja promocija evroatlantske bezbednosti i predstavlja konkretan i vredan doprinos ukupnom ostvarivanju ciljeva i misije NATO-a.¹⁴

¹² Isto.

¹³ Chomsky N., 1996. Enduring Truths, Changing Markets. časopis: Covert Action Quarterly, br. 56, Spring, str. 47-48.

¹⁴ Isto.

Partnerstva NATO gradi na principima kooperativne bezbednosti, gde se dijalogom i saradnjom sa partnerima unapređuje međunarodna bezbednost, štite vrednosti na kojima Alijansa počiva, a učešće u operacijama NATO-a može biti, ukoliko to država partner želi, priprema za članstvo u ovoj organizaciji. Odnosi se zasnivaju na reciprocitetu, uzajamnoj koristi i međusobnom poštovanju.

U izgradnji partnerstva NATO nudi fleksibilne formate:

– zasnovane na političkom dijalogu i praktičnim oblicima saradnje, otvorene za sve narode i relevantne organizacije širom sveta koje dele interes NATO-a u održavanju mirnih međunarodnih odnosa;

– otvorene za konsultacije sa bilo kojim partnerom o bezbednosnim pitanjima od zajedničkog interesa;

– davanjem operativnim partnerima strukturalne uloge u oblikovanju strategije i odluka o misijama NATO-a u kojima učestvuju;

– razvijajući partnerstva uz nastojanje da se očuva njihova specifičnost.¹⁵

U okviru partnerstva posebno mesto imaju Ujedinjene nacije i Evropska unija, sa kojima NATO zajednički doprinosi bezbednosti u operacijama širom sveta. Saradnju sa Ujedinjenim nacijama obeležava poboljšana komunikacija između sedišta dve organizacije, redovne političke konsultacije i unapređena praktična saradnja u upravljanju krizama u kojima su angažovane obe organizacije.

Evropsku uniju NATO smatra jedinstvenim i neophodnim partnerom, jer njeno aktivno i efikasno delovanje doprinosi ukupnoj bezbednosti evroatlantske oblasti. Na samitu u Lisabonu zauzet je stav da evropska odbrana treba da bude i snažnija i sposobnija, mada su modaliteti saradnje u ovom strateškom partnerstvu ostali otvoreni.

U Strateškom konceptu iz 2010. godine o partnerstvu sa Rusijom govori se uopštemim formulacijama koje naglašavaju značaj uzajamnog poverenja, transparentnosti i predvidivosti u odnosima, uz priznavanje različitih pogleda na pojedina bezbednosna pitanja. U kontekstu aktuelnih odnosa takve namere su daleko od realnosti, jer Rusija ne krije da delovanje NATO-a vidi kao opasnost za svoju bezbednost, koje ugrožava njene vitalne nacionalne interese.

Nova partnerska politika, usvojena na sastanku u Berlinu 2011. godine, jača mehanizme konsultacija i daje nove „alate“ koji pojednostavljuju saradnju sa NATO-om. Suština je da partneri imaju viši stepen političkog angažovanja sa Alijansom i značajniju ulogu u oblikovanju strategije i odluka u onim NATO operacijama u kojima sve češće daju veći doprinos od pojedinih savezničkih država. Međutim, važno je naglasiti da partneri time ne dobijaju ista ovlašćenja u donošenju odluka kao što ih imaju države članice, čime se čuva izvorni karakter jednakih prava svih država članica. U praksi je to, treba primetiti, ipak drugačije, jer se zna ko je „jednakiji“ i ko ima glavnu reč u odlučivanju, a to su Sjedinjene Američke Države.¹⁶

Suštinski razlog razvijanja partnerstva je jačanje vlastitih kapaciteta NATO-a, posebno u okolnostima usložavanja bezbednosnih prilika u svetu i narastanja novih centara moći. Ali, NATO je od početnih opredeljenja za razvijanje ovakve politike isticao predno-

¹⁵ Isto.

¹⁶ Đorđević B. i Glišić M., 2013. Organizacija Severnoatlantskog ugovora – NATO, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 109.

sti dvosmernog karaktera saradnje u okviru kooperativne bezbednosti, u kojem obe strane imaju koristi i u tome vide svoj interes. Doslednost u ovom opredeljenju čini NATO poželjnim partnerom za one države i organizacije koje, u krajnjem, sa Alijansom vide i dele zajedničku budućnost.

Da bi ispunio ove ključne zadatke, NATO mora imati dovoljno resursa – finansijskih, vojnih i ljudskih – da ostane garant bezbednosti svoje populacije i teritorije. Zato je od presudne važnosti očuvanje transatlantske bezbednosne pogodbe, koja zavisi od odnosa SAD i evropskih saveznika, danas integrisanih u Evropsku uniju. U širem kontekstu, politiku i delovanje NATO-a značajno će određivati odnos sa Rusijom, s kojom počinje i nastavlja se misija NATO-a u regionalnim i globalnim relacijama.

Transatlantski odnosi

Od formiranja NATO-a kao ugovornog saveza severnoatlantskih država, SAD i Kanade, s jedne strane, i država zapadne Evrope, s druge, presudan uticaj na politiku i delovanje Alijanse imaju Sjedinjene Američke Države. Od nepristajanja na priključivanje već formiranom zapadnoevropskom vojnom paktu (WEU), već stvaranjem novog transatlantskog saveza, do aktuelnog reagovanja na poremećaje evropskog bezbednosnog poretka, SAD imaju glavnu reč i nijedna važna odluka u NATO-u ne može biti doneta bez njihove saglasnosti.

Iza ovog opštevažećeg stava potrebno je ukazati na posebne interese SAD i evropskih saveznika i razilaženja koja odatle proizilaze, kao i nastojanja Evropske unije da jačanjem zajedničke spoljne i bezbednosne politike i vojnih kapaciteta smanji zavisnost od američke spoljne politike, čiji je NATO bio i ostao najznačajniji instrument u Evropi i globalnim pretenzijama.

Za američku globalnu politiku veoma značajna je dugotrajna predstava o izuzetnosti SAD (eng. *American Exceptionalism*), koja je u različitoj meri prisutna među zagovornicima teorijskih škola, ali je veoma ukorenjena u američkoj javnosti generalno, smatra Svetlana Đurđević Lukić i osnov za to nalazi u posebnosti istorijske evolucije, političkih i religioznih institucija i pravnog sistema SAD...„Ova ideja o posebnosti, koja nije retka i u kolektivnom doživljaju drugih nacija, u SAD se međutim često interpretira kao trajna superiornost i misija Amerike da njene vrednosti budu primer a ona predvodnik slobode, jednakosti i demokratije“.¹⁷

Osećaj američke izuzetnosti u odnosu na svet prisutan je u svim pristupima američke spoljne politike, a prema Volteru Raselu Midu, u poslednja dva veka američke istorije mogu se izdvojiti četiri glavna pristupa, koje on naziva prema državicima koji su ih zastupali – Aleksandru Hamiltonu, Tomasu Džefersonu, Endriju Džeksonu i Vudro Vilsonu.

„Hamiltonovci smatraju da je ključan snažan savez nacionalne vlade sa krupnim biznisom, jer je to osnov kako unutrašnje stabilnosti tako i efektivne akcije van granica. Primarni interes nacije je integracija u globalnu ekonomiju pod što povoljnijim uslovima za SAD. Vilsonijanci veruju da SAD imaju kako moralnu obavezu, tako i važan nacionalni interes, da šire američku demokratiju i socijalne vrednosti, čime će se stvoriti miroljubiva međunarodna zajednica koja pri-

¹⁷ Đurđević-Lukić S., 2013. Globalna politika Sjedinjenih Američkih Država 2001–2012, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 25.

hvata vladavinu prava. Džefersonijanci smatraju da američka spoljna politika treba da se manje bavi širenjem demokratije u inostranstvu, a više njenim čuvanjem kod kuće. Oni su skeptični prema politikama prve dve navedene škole mišljenja, smatrajući da uvlače SAD u nepotrebne saveze koji povećavaju rizik od rata. Džeksonijanci veruju da je najvažniji cilj američke vlade i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici fizička bezbednost i ekonomska dobrobit američkog naroda. SAD ne treba da učestvuju u konfliktima drugih, ali kada neko drugi započne rat protiv njih, moraju odgovoriti punom snagom ne pristajući ni na šta drugo osim pobeđe".¹⁸

Odnosi NATO-a i Rusije

Hladnoratovske suprotnosti NATO-a i Rusije bitno su nadograđene u periodu posle hladnog rata, proširenjem NATO-a na istok. To je uz stare, otvorilo nove probleme u odnosima, koji sve više dolaze do izražaja oporavkom Rusije posle raspada države i društveno-ekonomskog sistema kojem je pripadala. U međuvremenu NATO je u okviru Programa Partnerstvo za mir otvorio raznolike oblike saradnje, gradeći sa Rusijom, Ukrajinom, mediteranskim zemljama i državama na Bliskom istoku specijalne forme odnosa, što predstavlja osnov za zajedničko bezbednosno promišljanje. Međutim, ukupne aktivnosti NATO-a koje je preduzimao tokom proširenju na istok odavno su oblikovane u duboko nepoverenje u Rusiji, koja ističe da je proširenje NATO-a diktirano interesima SAD i usmereno protiv njenih vitalnih nacionalnih interesa (to deluje sasvim opravdano s obzirom na to da se NATO prostire skoro do Sankt Peterburga, pa nije jasno kako Rusija ugrožava interese SAD i njenih saveznika, jer se NATO naoružanje, odnosno NATO baze nalaze na granicama Rusije).

Početak ruskog otrežnjenja u shvatanju posthladnoratovskih odnosa sa NATO-om treba tražiti i u protivljenju NATO-u zbog bombardovanja položaja bosanskih Srba, u aprilu 1994. godine. Bombardovanje SR Jugoslavije 1999. godine definitivno je odredilo buduće rusko shvatanje NATO-a. „U stvari, napad na Jugoslaviju naučio je Ruse šta SAD i NATO mogu da urade i, što je još važnije, šta ne mogu i ne žele da urade. Rusko mnjenje smatra da je napad na Jugoslaviju izvršen kako bi NATO pokazao da je odlučujuća sila u Evropi posle Hladnog rata, kao i da bi ojačao vodeću poziciju SAD u toj organizaciji... Napadom na Jugoslaviju, SAD su bile odlučne da pokažu da Rusija nije sposobna da spreči ili zaustavi agresiju NATO-a na suverenu državu, slovenski narod.... Rusija je bila prisiljena da se složi sa tim da trupe koalicije država predvođenih SAD okupiraju jugoslovensku pokrajinu Kosovo. Ovo je za Kremelj bilo poniženje, mada je ruski mirovni kontingent kasnije bio uključen u KFOR (međunarodne snage koje nadgledaju pokrajinu Kosovo). Rat na Kosovu je, više nego ijedan drugi događaj od raspada Sovjetskog Saveza, otkrio slabu poziciju Ruske Federacije u novom svetskom poretku".¹⁹

Rusija smatra da NATO i SAD uporno nastoje da umanje njen uticaj u Ukrajini, Kavkazu i centralnoj Aziji, a proširenje NATO-a na istok vide kao deo američkog spoljnopolitičkog cilja da drži pod kontrolom evroazijski prostor.²⁰

¹⁸ Isto, str. 26.

¹⁹ Rukavišnikov V., 2003. Rusko viđenje evropske politike NATO, zbornik Bezbednosno uključene SR Jugoslavije u evroatlantsku zajednicu, urednici Miroslav Hadžić i Filip Fluri, Beograd, str. 38.

²⁰ Videti: Bžežinskiv Z., 1999, Velika šahovska tabla, CID, Podgorica.

Zbignjev Bžežinski vidi Evroaziju kao šahovsku tablu „na kojoj se nastavlja da se vodi bitka za svetski primat, a ta bitka pretpostavlja geostrategiju – strategijski menadžment geopolitičkih interesa” u kojima je „imperativ da se ne pojavi ni jedan evroazijski rival koji bi bio u stanju da dominira Evroazijom i da tako konkuriše Americi”. Henri Kisindžer ukazuje na presudni značaj Evrope za SAD, bez koje bi ona ostala „usamljeno ostrvo na obalama Evroazije”.²¹

Odgovor Rusije na pritiske sa Zapada su i formalne bezbednosne integracije na evroazijskom prostoru. Počele su 15. juna 2001. godine Deklaracijom o formiranju Šangajske organizacije za saradnju (ŠOS) koju su potpisali predsednici pet samostalnih država sa prostora bivšeg Sovjetskog Saveza i predsednik Narodne Republike Kine.

Sledeći korak bilo je uobličenje Organizacije za kolektivnu bezbednost i saradnju (rus. *Организация Договора о коллективной безопасности* – ОДКБ), 18. septembra 2003. godine, kao vojnog saveza zemalja postsovjetskog prostora u kojem su Rusija, Belorusija, Kazahstan, Jermenija, Kirgistan i Tadžikistan, započeto još 1992. godine. Saradnja sa Šangajskom organizacijom za saradnju ima tendenciju stvaranja jednog bezbednosno-vojnog saveza.

Uverljivu demonstraciju obnovljene sile i odlučnu zaštitu svojih interesa Rusija je pokazala u ratu protiv Gruzije, 2008. godine, i priznanjem oцепljenih oblasti Južne Osetije i Abhazije. Bilo je to jasno upozorenje protiv daljih teritorijalnih aspiracija NATO-a i poruka Sjedinjenim Državama i drugim državama da je prošlo vreme kada su se gotovo nesmetano mogle preduzimati akcije koje idu na štetu nacionalnih interesa Rusije. Ruska pozicija posebno dobija na značaju posle ujedinjenja Krima sa Rusijom i početka velikog otpora prozapadnoj politici Kijeva u Donbasu.

U obe vojne doktrine NATO-a pominju se „vojne opasnosti”, što je prema definicijama koje poslednja doktrina daje u uvodnom delu (član 8) niži stepen od „vojne pretnje”. Vojna opasnost može dovesti do vojne pretnje, a tek onda se može govoriti o postojanju realne opasnosti od izbijanja vojnog sukoba.

Ova kulturološka dimenzija, uz smanjenje zavisnosti od snabdevanja Evrope ruskim energentima i ekonomske sankcije protiv Rusije zbog ukrajinske krize, značajne su dimenzije pritiska kojim NATO nastoji da oslabi Rusiju.

Srbija i NATO

U sagledavanju perspektive odnosa Srbije i NATO-a uvek treba imati u vidu teške posledice agresije NATO-a na SR Jugoslaviju 1999. godine, u kojoj je život izgubilo oko 3.000 ljudi, uz ogromna materijalna razaranja. Drugi bitan činilac je vojna neutralnost Srbije, koju je Narodna skupština proglasila 2007. godine. Srbija i NATO u svojim odnosima polaze od toga da Program Partnerstvo za mir pruža dovoljno mogućnosti za saradnju, a njeno razvijanje je obostrani prioritet.

Politika „otvorenih vrata” NATO-a vidi i balkanske države u svom članstvu. Na samitu u Kelu/Strazburu, 2009. godine, u članstvo su primljene Albanija i Hrvatska. Makedoniju ograničava spor sa Grčkom oko naziva države, Bosna i Hercegovina je na sastanku mi-

²¹ Kisindžer H., 2003. Da li je Americi potrebna spoljna politika, BMG, Beograd, str. 52.

nistara spoljnih poslova NATO-a u Talinu u Estoniji (22–23. april 2010. godine) primljena u Akcioni plan za članstvo (*Membership Action Plan – MAP*), a Crna Gora je pristupila NATO-u bez referenduma, što otvara pitanje legitimnosti te odluke.

Individualni akcioni plan partnerstva je najviši oblik saradnje sa NATO-om kroz Partnerstvo za mir, koji ne podrazumeva članstvo u Alijansi, a ima za cilj pružanje pomoći državi partneru u reformi i modernizaciji sistema odbrane i bezbednosti. U dokumentu su jasno i transparentno istaknuti ciljevi i prioritete koje Srbija želi da postigne u saradnji sa NATO-om. Usvajanje IPAP-a predstavlja značajan korak napred u međusobnim odnosima, koji omogućava redovan i strukturiran dijalog, uključujući i dijalog na političkom nivou. Time se olakšava i koordinacija bilateralne saradnje sa državama članicama i partnerima NATO-a, ali, kako je naglašeno prilikom okončanja procedure usvajanja, u skladu je sa politikom vojne neutralnosti Srbije.

U Političkom i bezbednosnom okviru (Prvo poglavlje IPAP-a) ističe se da „u okviru programa Partnerstvo za mir (PzM), Republika Srbija namerava da razvija dugoročnu, suštinsku i konkretnu saradnju sa Organizacijom Severnoatlantskog ugovora (NATO). Ovo partnerstvo će doprineti ostvarivanju strateških ciljeva osiguranja bezbednosti i trajne stabilizacije regiona Zapadnog Balkana i procesa njegove evrointegracije”.²²

Od pristupanja Programu Partnerstvo za mir 2006. godine, Srbija i NATO kontinuirano unapređuju međusobnu saradnju i dijalog, navodi se u dokumentu. „Republika Srbija vidi Individualni akcioni plan partnerstva kao okvir za dalje jačanje te saradnje, bez težnje za članstvom; i kao sredstvo za angažovanje u sveobuhvatnim reformskim procesima koji će olakšati i podstaći pružanje podrške NATO-a, kao i bilateralne podrške članica Alijanse”.

Posebno se naglašava da Srbija želi da unapredi politički dijalog sa NATO-om i partnerima iz PzM u skladu sa svojim nacionalnim interesima. Takođe, smatra korisnim unapređenje praktične saradnje u oblastima kao što su, na primer, pitanja javne diplomatije, novi bezbednosni izazovi, Inicijativa za jačanje integriteta, Poverilačkog fonda PzM namenjenog lakšem uništavanju i skladištenju viška municije, kao i primene Rezolucije SB UN 1325.

Pozdravlja se i veoma dobra saradnja Vojske Srbije i KFOR-a i, u tom kontekstu, Srbija se zalaže da NATO ne smanjuje prisustvo KFOR-a na terenu i ne dozvoli nastavak procesa tzv. „defiksacije” istorijskih, kulturnih i verskih spomenika. Uspostavljanje bezuslovne slobode kretanja za sve ostaje zajednički cilj od posebnog značaja. U dokumentu se navodi posvećenost Srbije regionalnoj saradnji i unapređenju rada regionalnih bezbednosnih inicijativa i foruma, a na širem planu i sa UN, OEBS-om i Savetom Evrope.

Na Planu unutrašnje politike i ekonomskih reformi Srbija se zalaže za poštovanje i zaštitu ljudskih prava i vladavinu prava. Među aktuelnim bezbednosnim izazovima izdvaja borbu protiv terorizma, kontrolu naoružanja i zaštitu od „sajber” kriminala. Ostaje privržena nastavku ekonomskih reformi i jačanju demokratske kontrole oružanih snaga.

Drugo poglavlje posvećeno je odbrambenim i vojnim pitanjima, a posebne celine čine politika odbrane, okviri reforme i planiranje odbrane, interoperabilnost i učešće u multinacionalnim operacijama, kao i ekonomija odbrane. Srbija se obavezuje da razvija interoperabilnost i sposobnosti snaga koje su potencijalno raspoložive za učešće u multinacionalnim operacijama pod mandatom UN i operacijama EU za upravljanje krizama. Deo to-

²² INDIVIDUALNI AKCIONI PLAN PARTNERSTVA (IPAP) REPUBLIKE SRBIJE I ORGANIZACIJE SEVERNOATLANTSKOG UGOVORA (NATO). <http://www.nspm.rs/dokumenti/individualni-akcioni-plan-partnerstva-ipap-republike-srbije-i-organizacije-severno-atlantskog-ugovora-nato.html?alphabet=l>. mart 2017.

ga je i unapređenje obrazovanja, obuke i vežbi. Pokazatelj opredeljenja Srbije da doprinosi unapređenju i održanju mira i bezbednosti predstavlja njeno učešće u operacijama pod mandatom UN i operacijama EU.

Treće poglavlje Individualnog akcionog plana partnerstva posvećeno je javnoj diplomaciji, naučnoj saradnji, sistemu upravljanja krizama i planiranju u vanrednim situacijama, a četvrto, završno poglavlje, zaštiti tajnih podataka. U Matrici aktivnosti za ostvarenje taksativno nabrojanih ciljeva saradnje, na kraju dokumenta, detaljno su izložene aktivnosti koje će se preduzimati radi primene Individualnog akcionog plana partnerstva u praksi.

Za Srbiju je dodatni bitan činilac to što je okružena državama koje su već članice NATO-a (Albanija, Hrvatska, Bugarska, Mađarska, Rumunija i Crna Gora). Na tome deo stručne javnosti temelji argument da i Srbija treba da bude deo tog bezbednosnog okvira, jer samoproglašena neutralnost, koja nema međunarodnu potvrdu, teško je održiva i previše košta.

Poseban politički i bezbednosni problem je samoproglašena nezavisnost Kosova, na kojem Srbija nema suverenu vlast. U takvoj situaciji i neophodnosti ozbiljnog promišljanja bezbednosne budućnosti Srbija se opredelila da politikom aktivne neutralnosti iskoristi prednosti takve međunarodne pozicije.

Zaključak

Ukrajinska kriza označava kraj posthladnoratovskog perioda i ujedno nastajanje novog bezbednosnog poretka, kojeg suštinski obeležava novo zaoštavanje međunarodnih odnosa, porast broja novih centara moći i njihovo jačanje u borbi za što veći udeo u globalnoj preraspodeli uticaja na regionalne i globalne bezbednosne procese. Alijansa intenzivira aktivnosti u nastojanju da i dalje bude efikasna u svetu koji se menja, u borbi protiv novih pretnji. Radi toga je preduzeto najveće jačanje kolektivne odbrane poslednjih decenija, a ostaje i obaveza koju NATO nameće sebi – da sprečava krize, upravlja konfliktima i stabilizuje postkonfliktne situacije. A SAD, umesto jednostrano iniciranih intervencija i započinjanja ratova, što se može tumačiti kao izraz trijumfalizma zbog stečene unipolarne moći, sada prebacuju težište na veću saradnju, kako sa Ujedinjenim nacijama i Evropskom unijom, tako i sa partnerima širom sveta. Definisana su tri ključna zadatka ove misije NATO-a: kolektivna odbrana, krizni menadžment i kooperativna bezbednost. Može se zaključiti da u svakom od njih NATO menja pristup. Sada hoće da pokaže još veću snagu svoje kolektivne odbrane, demonstrirajući vojnu silu u istočnoj Evropi. Nastoji da bude efikasniji i uspešniji u postkonfliktnoj fazi preduzetih operacija, čijim rezultatima nije zadovoljan. I znatno je oprezniji kada je u pitanju preuzimanje bezbednosnog rizika prilikom izgradnje partnerstva.

U fokusu NATO-a ostaju Rusija i Kina, koje predvode nove centre moći, a jedan od njihovih najvažnijih ciljeva je ograničavanje globalnog uticaja SAD i delovanja NATO-a u tom smislu. Na rusku destabilizaciju evropskog bezbednosnog poretka odgovor NATO-a je „više odbrane i više dijaloga“, uz najveće jačanje kolektivne odbrane poslednjih decenija. Pri tom su saveznici sa obe strane Atlantika jedinstveni – NATO je njihov najznačajniji zajednički politički i bezbednosni „proizvod“. Uz sva nastojanja Evropska unija još nije izgradila dovoljne vojne sposobnosti da bi uverljivo mogla da artikuliše svoje samostalne

bezbednosne interese. Ukrajina i Bliski istok su najvažniji poligoni na kojima se sučeljavaju interesi SAD i Rusije, gde i jedna i druga strana nastoje da upravljaju krizom prema svojim interesima. U ovim i drugim aktuelnim žarištima, pored demonstracije „tvrde moći” primenjuju se i novi oblici ostvarivanja uticaja, kao što su (zlo)upotreba stanovništva za eskalaciju krize, angažovanje terorističkih grupa, usmeravanje političkog buđenja u željenom cilju, korišćenje tehnoloških inovacija kao što su društvene mreže na internetu za širenje ideja i poziva na akciju... Akteri bezbednosti moraju da traže nove odgovore kako bi ostali u „trendu” uspešnog prepoznavanja tokova ubrzane preteće stvarnosti.

Deo dramatike međunarodne zbilje, na istaknutom mestu i ne svojom voljom, i ranije i sada, predstavlja Srbija. Odluka o pristupanju Partnerstvu za mir pokazuje da ona sebe vidi u evropskom bezbednosnom kontekstu. Prednosti te saradnje, s jedne strane, ali i rešavanje velikog kosovskog problema (što je u srži odnosa sa NATO-m), s druge strane, bitno će uticati na buduće odluke o njenim daljim evroatlantskim integracijama (ako ih bude bilo).

Literatura

- [1] Chomsky N., 1996. Enduring Truths, Changing Markets. časopis: Covert Action Quarterly, br. 56.
- [2] INDIVIDUALNI AKCIONI PLAN PARTNERSTVA (IPAP) REPUBLIKE SRBIJE I ORGANIZACIJE SEVERNOATLANTSKOG UGOVORA (NATO). <http://www.nspm.rs/dokumenti/individualni-akcioni-plan-partnerstva-ipap-republike-srbije-i-organizacije-severno-atlantskog-ugovora-nato.html?alphabet=l>.
- [3] NORTH ATLANTIC TREATY ORGANIZATION. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_128069.htm.
- [4] Spring.
- [5] Bžežinski Z., 2013. Amerika – Kina i sudbina sveta (Strateška vizija). Albatros Plus. Fakultet bezbednosti. Beograd.
- [6] Bžežinski Z., 1999. Velika šahovska tabla. CID. Podgorica.
- [7] Đorđević B. i Glišić M., 2013. Organizacija Severnoatlantskog ugovora – NATO. Institut za međunarodnu politiku i privredu. Beograd.
- [8] Đurđević-Lukić S., 2013. Globalna politika Sjedinjenih Američkih Država 2001-2012. Institut za međunarodnu politiku i privredu. Beograd.
- [9] Kenedi P., 1999. Uspon i pad velikih sila. CID Podgorica. Službeni list SRJ. Beograd.
- [10] Kisindžer H., 2003. Da li je Americi potrebna spoljna politika. BMG. Beograd.
- [11] Rukavišnikov V., 2003. Rusko viđenje evropske politike NATO. zbornik: Bezbednosno uključ enje SR Jugoslavije u evroatlantsku zajednicu, urednik Miroslav Hadžić i Filip Fluri. Beograd.
- [12] Simić D. i Živojinović D., 2011. Da li je opadanje neminovno? – Nekoliko argumenata protiv. časopis: Srpska politička misao, br. 2.
- [13] Simić D., 2012. Rasprava o poretku. Zavod za udžbenike. Beograd.
- [14] Džozef S.N., 2012. Budućnost moći. Arhipelag. Beograd.

EKOLOŠKI ASPEKTI NACIONALNOG SISTEMA BEZBEDNOSTI SAGLEDANI KROZ PRIZMU DELOVANJA ORGANIZACIJE UN U KRIZNIM PODRUČJIMA – STUDIJA SLUČAJA: HAITI (2004–2017)

(Kritički osvrt na nesrazmernost napora uloženi u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti)

Slavimir S. Nikolić*

Univerzitet EDUCONS, Fakultet za primenjenu bezbednost,
Sremska Kamenica – Novi Sad

Posmatrajući Haiti sa aspekta ekološke bezbednosti jasno je da najveći problem po pitanju nacionalne bezbednosti ove karipske države nije isključivo njen fizički aspekt ili stabilnost političkog sistema. Upreradna analiza ulaganja u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti na Haitiju u periodu od 2004. do 2017. godine ukazuje na ekstremne nesrazmernosti i umanjenje ulaganja međunarodnih činilaca i same države u sistem nacionalne bezbednosti, pri čemu se minimalno ulaže u sistem ekološke bezbednosti. Degradacija već uništenog eko-sistema i životne sredine Haitija predstavlja ozbiljnu pretnju opstanku celokupne nacije, pri čemu država ne poseduje defanzivne kapacitete da se bilo oporavi od šokova kojima je izložena usled negativnog delovanja uzastopnih elementarnih ili *manmade* nepogoda. Sa najavljenim povlačenjem mirovne operacije UN MINUSTAH sa Haitija izvesna degradacija eko-sistema i životne sredine verovatno će dovesti do *backfire* efekta na do sada ostvarene relativne uspehe organizacije UN u stabilizaciji bezbednosnog okruženja. Odlaganje kvalitativnog pomaka u promeni evidentno negativnog trenda po pitanju ekološke bezbednosti Haitija predstavlja tempiranu bombu u formatu neizbežne ekološke katastrofe, čije će nerešavanje, po svemu sudeći, doprineti evoluciji novih nestabilnosti i urušavanja sistema šire nacionalne bezbednosti u skoro nastupajućem post-UN periodu. Dakle, degradacija eko-sistema Haitija predstavlja validnu latentnu negaciju uspeha organizacije UN u stabilizaciji nacionalnog bezbednosnog okruženja države primaoća pomoći.

Ključne reči: *UN, MINUSTAH, međunarodna zajednica, Haiti, bezbednosno okruženje, ekološka bezbednost, životna sredina, eko-sistem, ulaganja*

* Autor je dugogodišnji analitičar organizacije UN. Izneseni stavovi pripadaju autoru i ne odražavaju stavove organizacije UN; nikolics@un.org.

Savet bezbednosti organizacije UN uspostavio je na Haitiju 2004. godine, u skladu sa preporukama generalnog sekretara UN, stabilizacionu mirovnu operaciju poznatu pod njenim akronimom MINUSTAH (*United Nations Stabilization Mission in Haiti*).¹ Prvobitno autorizovana na inicijalni period od šest meseci, međunarodna organizacija angažovala je svoje snage i sredstva usled postojanja značajnih izazova za političku, socijalnu i ekonomsku stabilnost Haitija, te mogućim *spill-over* regionalnim destabilizacionim efektom, a u okviru mandata koji predviđa osiguranje stabilnog okruženja, restrukturiranje i reformu nacionalne policije, pomoć u razoružanju, demobilizaciji i reintegraciji oružanih grupa, pomoć u uspostavljanju vladavine prava, podršku političkih procesa, te organizaciju slobodnih izbora.²

Mandat MINUSTAH-a produžavan je narednih 14 godina, što je doprinelo stabilizaciji bezbednosnog okruženja Haitija,³ u skladu sa čim je, marta 2017. godine, odlučeno da se ova misija UN konačno ukine te uspostavi manja *follow-up* misija fokusirana na razvoj vladavine prava; a uz znatno umanjeње budžeta i mirovnih trupa.⁴

Iako u delu međunarodne zajednice i političkim krugovima na Haitiju postoje mišljenja da je posao UN u ovoj državi daleko od završenog, da kapaciteti još uvek nerazvijene nacionalne policije nisu dorasli bezbednosnim izazovima i nivou političke stabilnosti, te da odluka Saveta bezbednosti može u bliskoj budućnosti doprineti nastanku bezbednosnog vakuuma ili čak eliminacije do sada postignutih uspeha u stabilizaciji Haitija, jedna činjenica je nepobitna – UN su radi unapređenja sistema nacionalne bezbednosti Haitija ulagale od 2004. (min.), preko 2011. godine (maks.), pa do danas od 478⁵ do 844⁶ miliona USD godišnje. Pojednostavljena radi, a uzimanjem u obzir aritmetičke sredine tih budžeta, UN su putem postojećih MINUSTAH mehanizama uložile u stabilizaciju Haitija od 2004. godine oko 8,6 milijardi USD.⁷

Posmatrajući Haiti sa aspekta stanja eko-sistema i životne sredine, nalazimo da najveći problem po pitanju nacionalne bezbednosti ove karipske nacije nije isključivo fizički aspekt ili stabilnost državotvornih institucija i političkog sistema. Usled geografskog položaja, specifičnog reljefa, te decenija zanemarivanja obeju prvobitno navedenih faktora,

¹ Security Council Establishes UN Stabilization Mission In Haiti For Initial Six-Month Period, <http://www.un.org/press/en/2004/sc8083.doc.htm>

² MINUSTAH Background, <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/minustah/background.shtml>

³ Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti, <http://www.undocs.org/S/2017/223>

⁴ Security Council Grants Final Mandate Extension for United Nations Stabilization Mission in Haiti, Unanimously Adopting Resolution 2350 (2017), <https://www.un.org/press/en/2017/sc12794.doc.htm>

⁵ Budget for the United Nations Stabilization Mission in Haiti for the period from 1 July 2005 to 30 June 2006 and expenditure report for the period from 1 May to 30 June 2004, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/59/745

⁶ Financing of the United Nations Stabilization Mission in Haiti, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/256B

⁷ Detalji uvid u tačan iznos sume 13 budžeta UN za MINUSTAH dostupan putem baze podataka na: <http://www.un.org/ga/acabq/documents/all?type%5B%5D=report&type%5B%5D=document&year%5Bvalue%5D%5B%5D=2011&keys=MINUSTAH>

Haiti se danas nalazi u samom vrhu zemalja koje su izrazito osjetljive na negativno delovanje prirodnih sila i imaju visok *disaster-prone* faktor. Haiti je zvanično i najsiromašnija i ekološki najdegradiranija zemlja u zapadnoj hemisferi, sa izuzetno niskim *Human Development* indeksom (uključujući *environmental sustainability*), i nalazi se na 163. poziciji od ukupno 188 posmatranih država sveta.⁸

Nasuprot postojanju brojnih studija koje opisuju bezbednosne i socio-ekonomske izazove koji uslovljavaju stagnaciju ili relativno nazadovanje ove države, malo je onih koje govore o ozbiljnosti uništavanja prirodnog okruženja Haitija, bez obzira na „privilegovane“ uslove u kojima se nalazi usled dugogodišnje pažnje koju uživa od međunarodne zajednice.

Pretpostavljajući da razumevanje važnosti eko-sistema i životne sredine u sveukupnosti nacionalne bezbednosti nisu bili dominantan predmet pažnje međunarodne zajednice, a sa aspekta mandata mirovne operacije MINUSTAH, to se ne može odnositi na rad nacionalnih autoriteta (*Ministère de l'Environnement d'Haiti*)⁹ Haitija, te specijalizovanih agencija organizacije UN, kao što je UNEP (*UN Environment Programme*),¹⁰ UNDP (*UN Development Programme*)¹¹ ili bilateralnih agencija tipa USAID (*US Agency for International Development*)¹² značajno orijentisanih, pored ostalog, na agende životne sredine (UNEP), održivog razvoja (UNDP), te razvoja unutrašnjih potencijala i sistemske otpornosti zemalja (USAID).

Nepoznanica koja se pri tome pojavljuje, u odnosu na postojeći precizan uvid u ulaganja međunarodne zajednice u stabilizaciju bezbednosnih prilika zemlje primaoca pomoći, jeste iznos koji je investirano u skorijoj istoriji prisustva organizacije UN na Haitiju u identifikaciju i delovanje radi ublažavanja dalje degradacije eko-sistema i životne sredine, a kao elemenata sa kapacitetom značajne pretnje sveukupnosti nacionalne bezbednosti. Upravo ta nepoznanica (*void*), kao i nedostatak komparativne kvantitativne analize koja bi opisala odnos ulaganja u domen fizičke i ekološke bezbednosti nacije, čija dugoročna stabilnost i bezbednost zavisi i od stanja već znatno narušenog eko-sistema i životne sredine, pokreće ovo naučno istraživanje.

Bez obzira na činjenicu da je pod lupom pažnje međunarodne zajednice, Haiti nema mogućnosti da spreči dalji kolaps svog eko-sistema i životne sredine. Ta činjenica u perspektivi predstavlja tempiranu bombu u formatu neizbežne ekološke katastrofe čije neresavanje neizostavno mora doprineti evoluciji novih nestabilnosti i urušavanja sistema nacionalne bezbednosti u nastupajućem post-UN periodu. Shodno tome, radna hipoteza postavljena u ovom radu jeste da degradacija eko-sistema i životne sredine Haitija predstavlja latentnu negaciju uspeha međunarodne organizacije ostvarenih u periodu od 2004. do 2017. godine u procesu stabilizacije nacionalnog bezbednosnog okruženja.

U tom smislu, analitički pristup u izučavanju date problematike čine komparativne analiza: (1) ulaganja UN i nacionalnih institucija države u unapređenje bezbednosnog okruženja naspram onih uloženi u sprečavanje dalje degradacije eko-sistema i životne sredine Haitija i

⁸ Haiti, Human Development Indicator, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/HTI>.

⁹ <https://unfccc.int/resource/ccsites/haiti/>

¹⁰ <http://web.unep.org/>

¹¹ <http://www.undp.org/content/undp/en/home.html>

¹² <https://www.usaid.gov/>

(b) stanja eko-sistema i životne sredine Haitija pre uspostavljanja mirovne operacije MINUSTAH, u toku njenog funkcionisanja i izraženog prisustva međunarodne zajednice na Haitiju (od 2004. do 2017. godine), te u periodu neposredno pred ukidanje ove mirovne operacije.

Izvori koji se koriste u ovom istraživanju pripadaju isključivo grupi javno dostupnih: iz domena rada UN, mirovne operacije UN MINUSTAH, specijalizovanih agencija UN ili individualnih država, institucija države Haiti, te izvori koji se odnose na predmetna istraživanja koja su preduzele vladine i-ili nevladine, te transnacionalne neprofitne organizacije i društva, *think-tank* grupe, nezavisna akademska istraživanja, te kredibilne medijske organizacije.

Ovaj rad ne predstavlja kritiku funkcionisanja UN, već mu je cilj sticanje uvida u problematiku ekoloških aspekata nacionalnog sistema bezbednosti, sagledanih kroz prizmu delovanja međunarodne organizacije u kriznim područjima, pa može poslužiti kao praktičan primer direktnog uzročno-posledičnog odnosa ova dva bezbednosna elementa.

ANALIZA: Ulaganja organizacije UN i Haitija u unapređenje bezbednosnog okruženja

Uvid u ukupan iznos nacionalnog ulaganja i ulaganja UN u unapređenje bezbednosnog okruženja Haitija izvršen je uzrokoivanjem poslednje tri finansijske godine (FY),¹³ odnosno tri poslednja budžeta mirovne operacije MINUSTAH koje su odobrili Savet bezbednosti UN i budžet Haitija za 2014/2015, 2015/2016. i 2016/2017. (FY) godinu.

Kako pokazuju javno dostupni zvanični podaci, UN su u poslednje tri finansijske godine uložile u funkcionisanje MINUSTAH-a, kao stabilizacionog elementa bezbednosnog okruženja Haitija, ukupno 1 milijardu i 284.2 miliona USD, tj. 539,1 miliona USD (2014/2015),¹⁴ 399,2 miliona USD (2015/2016)¹⁵ i 345.9 miliona USD (2016/2017).¹⁶

Sa druge strane, kako navodi Ministarstvo finansija Haitija (*Le Ministère de l'Economie et des Finances*),¹⁷ tj. podaci publikovani u zvaničnom nacionalnom glasniku (*Le Moniteur*),¹⁸ ulaganja države Haiti u održavanje i unapređenje fizičkog aspekta bezbednosnog okruženja iznosilo je u poslednjem trogodišnjem periodu, putem budžeta alociranih nacionalnoj policiji (*Police Nationale d'Haiti*)¹⁹ i Ministarstvu odbrane²⁰ (*Ministere de la*

¹³ Fiscal Year

¹⁴ Financing of the United Nations Stabilization Mission in Haiti, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/289

¹⁵ Financing of the United Nations Stabilization Mission in Haiti, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/299

¹⁶ Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti, https://minustah.unmissions.org/sites/default/files/s2016753_en.pdf

¹⁷ <http://www.mef.gouv.ht/>

¹⁸ Le Moniteur, journal officiel de la république d'Haiti

¹⁹ <http://www.pnh.ht/>

²⁰ Vojska Haitija je raspuštena predsedničkim dekretom (Jean Bertrand Aristide) 1994. godine kao liabilitet po opštu bezbednost, a ponovo uspostavljena predsedničkim dekretom (Evans Paul) iz 2015. godine. Haitian Government Reinstates the Army, <http://www.globalresearch.ca/haitian-government-reinstates-the-army/5494680>

Defense),²¹ ukupno 445.3 miliona USD,²² odnosno 154.5 + 5.1 miliona USD (2014/2015),²³ 142 + 7.8 miliona USD (2015/2016)²⁴ i 129 + 6.9 miliona USD (2016/2017).²⁵

Ulaganja međunarodne zajednice i Haitija u unapređenje eko-sistema i životne sredine

Na osnovu uvida u budžet UNEP-a dolazimo do informacije²⁶ da godišnji globalni²⁷ budžet ovog dela sistema UN,²⁸ aktivno prisutnog u oko 100 država sveta i sa mandatom koordinacije ekoloških aktivnosti, te pomoći zemljama u razvoju u realizaciji ekoloških programa, za 2016. godinu iznosi oko 463 miliona USD.²⁹ Imajući u vidu ovaj relativno nizak iznos u odnosu na globalno prisustvo ove organizacije, te činjenicu da je prisustvo UNEP-a na Haitiju ograničeno na jedan jedini projekat,³⁰ koji se realizuje od 2008. godine i to u samo jednoj od 145 postojećih komuna³¹ ove države, usmerenog na postizanje održivog razvoja (čak i ne dotičući ozbiljnije probleme eko-sistema i životne sredine), realna procena³² je da godišnji budžet UNEP-a na Haitiju ne iznosi više od 2 do 3 miliona USD. Ne raspoložuci preciznijim otvoreno dostupnim informacijama o budžetu UNEP-a na Haitiju u periodu od 2015. do 2017. godine, može se reći da je ta pretpostavka validna, te se taj iznos može uzeti kao srednja godišnja vrednost. Kao dodatna teorijska podrška takvoj percepciji služi informacija da je pomenuti projekat dugogodišnjeg i zaista skromnog karaktera, te da o njemu postoji samo štura *truncated* informacija dostupna na internetu, indikujući da ovaj budžet u 2015. godini iznosi 2,4 miliona USD.³³ Dakle, pretpostavka o prosečnom godišnjem ulaganju UNEP-a na Haitiju u navedenom periodu može se smatrati validnom.

²¹ <http://www.md.gouv.ht/>

²² Nacionalna valuta Haitija „gourd“ (HTG) znatno je devalvirala u periodu 2014–2017. Korekcije kursa u proračunu uzete su u obzir. Petogodišnja kursna lista sa prikazom USD i HTG dostupna na: <http://www.xe.com/currencycharts/?from=USD&to=HTG&view=5Y>

²³ Budget général de la République 2014-2015, str. 30, http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget_Rectificatif_14-15.pdf

²⁴ Budget général de la République 2015-2016, str. 25, http://dgi.gouv.ht/wp-content/uploads/2016/03/Budget_initial_2015-2016.pdf

²⁵ Budget général de la République 2016-2017, str. 24, <http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget-2016-2017.pdf>

²⁶ U skladu sa dostupnim informacijama putem otvorenih izvora.

²⁷ UN Environment Project Presence (30 Juna 2016. godine), <http://uneplive.unep.org/redesign/theme/index/11#maps>

²⁸ The UN System: <http://cifal-flanders.org/united-nations/un-system/>

²⁹ UN Regular Budget and Environment Fund, <http://www.unep.org/about/funding/our-funding/overview>

³⁰ The Haiti 'Grand Sud' Programme, <http://drustage.unep.org/disastersandconflicts/where-we-work/haiti/what-we-do/haiti-%E2%80%98grand-sud-%E2%80%99-programme>

³¹ Haïti - Politique: 5 nouvelles communes en Haïti, <http://www.haitilibre.com/article-14858-haiti-politique-5-nouvelles-communes-en-haiti.html>

³² Procena u odnosu na dostupne informacije UNEP na <http://uneplive.unep.org/redesign/theme/index/11#maps>

³³ Google search: „UNEP grand sud project finances“, „This project (USD 2.417 million budget), implemented by UNEP...“

Za razliku od nedovoljne internet (*open sources*) budžetske transparentnosti aktivnosti UNEP-a na Haitiju, situacija sa UNDP je mnogo jasnija. Zvanični podaci ove razvojne programske inicijative organizacije UN, globalno prisutne i aktivne u oko 170 zemalja i teritorija čiji je cilj iskorenjivanje siromaštva i zaštite životne sredine,³⁴ ukazuju na značajnije prisustvo i aktivnosti na Haitiju u posmatranim domenima, a pored ostalih aktivnosti koje preduzima.³⁵ Tačnije, UNDP ima trenutno pet aktivnih programskih aktivnosti na Haitiju,³⁶ iniciranih u periodu od 2011. godine, a sa ukupnim budžetom od ukupno 19,8 miliona USD, raspoređenog na sledeći način: (1) *Développement de l'hydroélectricité sur petite échelle en Haïti* sa 1,2 miliona USD,³⁷ (2) *Renforcement des capacités adaptatives des communautés côtières d'Haïti aux changement climatique* sa 6,5 miliona USD,³⁸ (3) *Programme de Micro Financement* sa 1,4 miliona USD,³⁹ (4) *Appui au Renforcement des Capacités du Ministère de l'Environnement* sa 1,2 miliona USD, i (5) *Adaptation basée sur les écosystèmes* sa 9,5 miliona USD.⁴⁰ Odnosno, realna je procena da je UNDP ulagao u podršku i razvoj eko-sistema i životne sredine Haitija oko 2,8 miliona USD godišnje (od 2011. do 2017. godine).

Veoma precizne informacije dostupne upotrebom *open source* pretraživačkih mehanizama nepobitno ukazuju na činjenicu da USAID, američka agencija za međunarodni razvoj, odgovorna za administraciju civilne pomoći drugim zemljama, u kontinuitetu predstavlja najznačajnijeg kontributora međunarodne zajednice u podršci eko-sistema i životne sredine na Haitiju, a između brojnih aktivnosti i programa koje ta agencija izvodi u ovoj državi i globalno.⁴¹ Raspoloživi podaci ukazuju na to da je USAID na Haitiju u periodu od 2011. do 2015. godine preduzela 25 aktivnosti – projekata u domenu zaštite životne sredine,⁴² sa ukupnim budžetom od 40,7 miliona USD,⁴³ odnosno oko 8,1 miliona USD godišnje. Iako navedena uložena sredstva mogu biti posmatrana kao relativno mala, sa stanovišta njihove uporedbe sa onima koje oslikavaju aktivnosti UNEP ili UNDP, USAID svakako dominira.

Konačno, osvrćući se na učešće i ulogu samih institucija države Haiti u unapređenje vlastitog eko-sistema i životne sredine, već ranije navedeni *open source* dostupni podaci ukazuju na to da godišnji nacionalni budžeti usmereni ka ovom portoliju društvenog živo-

³⁴ http://www.undp.org/content/undp/en/home/operations/about_us.html

³⁵ Projekti UNDP na Haitiju detaljno na: <http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/overview.html>

³⁶ Detaljan uvid u opis projekata usmerenih na podršku i razvoj Eko-sistema i zaštitu životne sredine dostupan na: http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy.html

³⁷ http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/projet-hydroelectricite.html

³⁸ http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/renforcement-des-capacites-adaptatives-des-communaut-es-cotieres-.html

³⁹ http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/programme-de-micro-financement.html

⁴⁰ http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/adaptation-basee-sur-les-ecosystemes.html

⁴¹ Detaljan opis i zastupljenost aktivnosti USAID dostupno na: <https://www.usaid.gov/what-we-do> i <https://www.usaid.gov/where-we-work>

⁴² Download data, Haiti: <https://results.usaid.gov/data>

⁴³ Dollars to Results, Environment in Haiti, <https://results.usaid.gov/haiti/environment#fy2015>

ta, a izraženi u sredstvima alociranim Ministarstvu za zaštitu životne sredine (*Ministere de l'Environnement*),⁴⁴ u posljednjem trogodišnjem periodu iznose oko 17,6 miliona USD, tj. 5,1 miliona USD (2014/2015),⁴⁵ 6,7 miliona USD (2015/2016)⁴⁶ i 5,8 miliona USD (2016/2017).⁴⁷

Stanje eko-sistema i životne sredine Haitija u pre-MINUSTAH periodu

Ozbiljni nedostaci i bezbednosne implikacije vezane za stanje eko-sistema i životne sredine Haitija nisu novog datuma, odnosno prethode uspostavi misije MINUSTAH i robustnijeg angažovanja međunarodne organizacije na teritoriji ove države.

Jedan od značajnijih, vremenski relevantnih akademskih pristupa ovom problemu, u potpunosti usmeren problematici razmatranoj u ovom istraživanju, datira još iz 1998. godine (*Canadian International Development Agency, Environmental Scarcities And Conflict in Haiti*),⁴⁸ koji opisuje Haiti kao najsiromašniju i ekološki najdegradiraniju državu u zapadnoj hemisferi. Studija definiše Haiti kao lokaciju sa izuzeto osetljivom ekologijom, nepovoljnim klimatskim uslovima (sezona suša sa jedne strane i sezona snažnih ciklona i uragana sa druge) koji negativno utiču na eko-sistem, višedecenijskom deforestacijom (drveni ugallj principijelni energent), erozijom tla i nedostatkom vodnih izvora. Takvi uslovi su neumitno uzrokovali značajne nestašice resursa životne sredine i prisiljavali stanovništvo iz ruralnih sredina na masovnu migraciju u još više ekološki osetljiva i neuređena gradska okruženja (*slums*).

Stanje eko-sistema i životne sredine Haitija u MINUSTAH periodu (2004–2017)

Potvrda o zabrinjavajućem stanju eko-sistema i životne sredine Haitija može se naći i u nezavisnoj studiji iz 2009. godine (*International Crisis Group, Haiti: Saving the Environment, Preventing Instability and Conflict*),⁴⁹ koja takođe sagledava međusobni odnos ži-

⁴⁴ <https://unfccc.int/resource/ccsites/haiti/>

⁴⁵ Budget général de la République 2014-2015, str. 17, <http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget%202014-2015%2030%20pages.pdf>

⁴⁶ Budget général de la République 2015-2016, str. 15, http://dgi.gouv.ht/wp-content/uploads/2016/03/Budget_initial_2015-2016.pdf

⁴⁷ Budget général de la République 2016-2017, str. 16. <http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget-2016-2017.pdf>

⁴⁸ Environmental Scarcities And Conflict in Haiti, Ecology and Grievances in Haiti's Troubled Past and Uncertain Future, Philip Howard, For the Canadian International Development Agency, June 1998, Contract No. 26248, http://www.gvsu.edu/cms3/assets/53940C9B-B252-5B69-626B48622A4C1002/publishedliterature/haitienvironmental_scarcity.pdf

⁴⁹ Haiti: Saving the Environment, Preventing Instability and Conflict, Policy Briefing, International Crisis Group, Latin America and Caribbean Briefing N°20, Port-au-Prince/Brussels, 28 April 2009, <https://www.crisisgroup.org/latin-america-caribbean/haiti/haiti-saving-environment-preventing-instability-and-conflict>

votne sredine i bezbednosnog okruženja, a problem degradiranja životne sredine u ovoj državi definiše kao višedecenijski, duboko ukorenjen, dodatno znatno otežan socijalnim, ekonomskim i političkim previranjima. U studiji se posebno ističe izuzetna osetljivost Haitija na negativno delovanje prirode (*environmental volatility*), navodeći kao primer uza-stopne katastrofalne poplave u periodu maj–septembar 2004. godine, te brojne druge iz perioda 2008. i 2009. godine usled izuzetnih kišnih sezona i aktivnih uragana.⁵⁰ One su prouzrokovale smrt više od 3.000 lica i kolektivno stradanje desetina hiljada porodica, dodatno upozoravajući da je ekološka katastrofa na Haitiju „tempirana bomba” koju je neophodno demontirati kako bi se sprečila dalja destabilizacija i kontinuirano nazadovanje ove države.⁵¹

U januaru 2010. godine Haiti je pogodio razorni zemljotres (7,0 rihtera) koji je u toku od samo nekoliko minuta usmratio 222.570 lica, na desetine hiljada lica je bilo povređeno ili je pretrpelo trajne posledice, oko 1,5 milion lica je ostalo bez krova nad glavom i preko 300.000 infrastrukturnih objekata je potpuno uništeno.⁵² Kao da već nemajući nesagledive nerešene probleme po pitanju eko-sistema i životne sredine,⁵³ masivni zemljotres ostavlja za sobom mnoštvo dodatnih,⁵⁴ pri čemu njihovo rešavanje iziskuje značajna i dugotrajna dodatna ulaganja međunarodne zajednice. Ona su u periodu naredne dve godine iznosila oko 6,4 milijarde USD,⁵⁵ a sa projekcijom neophodnih sredstava do 2020. godine u iznosu od 13,3 milijarde USD.⁵⁶ Naravno, imajući u vidu srazmere ove prirodne katastrofe, većina od ovih sredstava bila je namenjena *recovery* procesu, indirektno stabilizaciji opšte bezbednosne situacije, tj. humanitarnim svrhama. Dakle, opet neće biti ulagano u eko-sistem i životnu sredinu.

Štaviše, već u oktobru 2010. godine na Haitiju izbija epidemija zarazne bolesti kolere, usled „eksterno indukovano virusa”,⁵⁷ i nepovoljne kombinacije klimatskih uslova, te degradiranosti i osetljivosti eko-sistema i životne sredine. Do 2017. godine ova bolest ubija preko 9.500 lica i od nje oboleva preko 806.000 lica.⁵⁸ Ujedinjene nacije predviđaju da se radi ublažavanja ove epidemije angažuje, u periodu od 2016. do 2022. godine, sa pro-

⁵⁰ Klimatski kalendar i kalendar dešavanja: <http://www.fews.net/file/87819>, https://en.wikipedia.org/wiki/2004_Atlantic_hurricane_season

⁵¹ Ibidem futnoti #50.

⁵² Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti, 22 February 2010, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Haiti%20S2010%20200.pdf>

⁵³ Dalje uništavanje šuma Haitija, nestajanje biodiverziteta i nepostojanje zaštićenih područja, dalja erozija zemljišta, zagađenje izvora pijaće vode, uništavanje morskog i obalskog života.

⁵⁴ Monitoring novih geofizičkih i hidrometeoroloških promena, nesagledivi iznos otpadnog materijala i opasnih materija, kapacitet vektorskog širenja virusa kolere, menadžment ruševina itd.

⁵⁵ Office of the UN SG Special Adviser, Aid to Haiti after the January 12, 2010 earthquake, <http://www.lessonsfromhaiti.org/lessons-from-haiti/key-statistics/>

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Final Report of the Independent Panel of Experts on the Cholera Outbreak in Haiti, <http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/UN-cholera-report-final.pdf>, UN's Ban apologizes to people of Haiti, outlines new plan to fight cholera epidemic and help communities, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=55694#.WQfmDRMrdId>

⁵⁸ PAHO-WHO, Epidemiological Update, Cholera in the Americas - Situation summary, <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/2017-feb-23-phe-epi-update-cholera.pdf>

sečnim godišnjim iznosom od 8 do 10 miliona USD,⁵⁹ dok 2016. godine uspeva da mobilize 59 miliona USD za realizaciju bezmalo 300 relevantnih projekata i podržavajući vladu Haitija u mobilizaciji oko 307 miliona USD za potrebe realizacije Nacionalnog plana za koleru.⁶⁰ Identično slučaju reakcije UN na zemljotres iz 2010. godine, i ovom prilikom uložena sredstva ubrizgavaju se u realizaciju *relief* procesa, indirektno stabilizaciju opšte bezbednosne situacije, tj. humanitarnim svrhama. Kao i u prethodnom slučaju, nema ulaganja u eko-sistem i životnu sredinu.

Da Haiti zaista jeste država koja je izuzetno podložna negativnom delovanju prirodnih sila dokazuje i poslednji značajan događaj iz oktobra 2016. godine, kada uragan *Matthew*⁶¹ pogađa južni krak teritorije (oko 40% površine Haitija), prouzrokuje ogromna razaranja flore i faune, uništava do 80% poljoprivrednog sistema, prouzrokuje više od stotinu žrtava, znatno pogađa više od 350.000 lica⁶² i inicira humanitarnu asistenciju (*relief*) za preko 1,4 miliona lica.⁶³ Vrednost hitne realizacije procenjavao se na 139 miliona USD,⁶⁴ bez ulaganja u eko-sistem i životnu sredinu.

Stanje eko-sistema i životne sredine Haitija u periodu očekivanog ukidanja MINUSTAH-a

Razmatrajući informacije evidentno najaktivnijeg entiteta međunarodne zajednice u domenu pružanja konkretne pomoći Haitiju u pogledu očuvanja eko-sistema i unapređenja životne sredine, agencije USAID, poslednji izveštaj ove organizacije u domenu ovde razmatrane oblasti⁶⁵ već u prvim redovima ponavlja poražavajuće konstatacije, koje ostaju praktično neizmenjene u odnosu na one iz prvog izveštaja korišćenog u ovom istraživanju, izrađenom pre tačno dve decenije, 1998. godine.

U momentu kada Savet bezbednosti UN donosi odluku o ukidanju mirovne operacije MINUSTAH i uspostavljanju znatno manje *follow-up* misije, *United Nations Mission for Justice Support in Haiti* (MINUJUSTH),⁶⁶ uz znatno umanjeње budžeta i aktivnosti specijalizovanih UN agencija i programa, USAID ocenjuje da je stepen deforestacije na Haitiju skoro 98%, što pojačava negativno delovanje tropskih oluja i uragana, inicira naprednu eroziju zemljišta, onemogućava poljoprivrednu proizvodnju i prouzrokuje gomilanje ze-

⁵⁹ United Nations Response to Cholera in Haiti, http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/factsheet_Haiti_Cholera_Sep2016.pdf

⁶⁰ UN, Cholera Response Fact Sheet, August 2016, <http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/CholeraFactsheetAugust2016.pdf>

⁶¹ Četvrte kategorije, pri čemu brzine vetra dostižu i do 230 km/h.

⁶² OCHA Hurricane Matthew Situation Report No. 4, 6 Oktobar 2016. godine, <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/OCHASituationreport4HurricaneMatthew201610065pmENG.pdf>

⁶³ UNEP, Hurricane Matthew, 10 Oktobar 2016. godine, <http://www.unep.org/disastersandconflicts/news/un-environment-continues-support-people-haiti>

⁶⁴ OCHA, HAITI: Hurricane Matthew, Situation Report No. 25 (25 Novembar 2016), <http://reliefweb.int/report/haiti/haiti-hurricane-matthew-situation-report-no-25-25-november-2016>

⁶⁵ USAID Haiti, Environment & Natural Resources Management Fact Sheet, Mart 2017, https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1862/FINAL_Environment_Fact_Sheet_March_2017.pdf

⁶⁶ UNSC Resolution 2350 (2017), <http://unscr.com/en/resolutions/doc/2350>

mljanih depozita na obalskim i morskim dobrima, dok nekontrolisan lov i ribolov uništavaju već oslabljeni bio-diverzitet ove ostrvske države. Kako USAID dalje navodi, Haiti kao država nije u mogućnosti da se izbori sa izazovima upravljanja otpadnim vodama, a posebno u svom glavnom gradu *Port-au-Prince*, najvećem gradu u svetu bez kanalizacionog sistema i kontrolisane vodne infrastrukture, tj. teritoriji izuzetno podložnoj širenju raznih bolesti sličnih već prisutnoj koleri. Ukratko, degradacija već znatno uništene životne sredine Haitija ostaje ključni egzistencijalni problem i jedna od najozbiljnijih pretnji života celokupne nacije.

Posmatrajući današnju situaciju na Haitiju iz ugla OCHA (*UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs*),⁶⁷ tj. organizacionog dela sistema UN koja ima za zadatak objedinjavanje aktivnosti humanitarnih činioaca u situacijama katastrofalnih razmera, kao što su ona koja su do sada znatno pogađala Haiti – uragani, poplave, zemljotres, sezonske suše, kolera – izveštaj pripremljen početkom 2017. godine na temu Plana humanitarnih aktivnosti (*The Humanitarian Response Plan*)⁶⁸ na Haitiju u periodu 2017/2018. potvrđuje navode USAID. U izveštaju se opisuje negativan uticaj prirodnih nepogoda i katastrofa na Haitiju kao izniman, imajući u vidu već postojeću socijalno-ekonomsku i ekološku ranjivost, disparitete i uzastopne konvergencije niza humanitarnih kriza, pri čemu populacija, od koje više od polovine živi u ekstremnom siromaštvu, ostaje izuzetno podložna nepovoljnom delovanju prirodnih sila. Dešavanja usled poslednjeg takvog primera, uragana *Matthew* iz oktobra 2016 godine, OCHA navodi kao jasan dokaz da Haiti ne poseduje potrebne defanzivne kapacitete, niti društvenu snagu da se bilo oporavi ili prilagodi uzastopnim šokovima kojima je izložen usled delovanja elementarnih nepogoda.

Uporedo sa najavom Saveta bezbednosti UN o ukidanju mirovne operacije MINUSTAH i značajne reforme formata prisustva međunarodne organizacije u ovoj karipskoj državi, početkom 2017. Haiti dobija novog izabranog predsednika, a Parlament odobrava predloženi kabinet nove vlade u čijem sastavu se nalazi ranije spominjano Ministarstvo za zaštitu životne sredine – za čiji se odobreni Plan rada (*Feuille de route / Road map*)⁶⁹ opravdano trebalo pretpostavljati da sadrži suverenu procenu stanja eko-sistema životne sredine. Nažalost, uvid u navedenu platformu donosi ne više od seta protokolarnih i administrativnih klauzula, definisanje izazova kao „ogromnih“, te identifikaciju i šturu taksativnu razradu pet osnovnih pravaca delovanja ovog ministarstva, odnoseći se poimence na: upravljanje prirodnim resursima, sanaciju terena, planiranje teritorije, borbu protiv klimatskih promena, te upravljanje finansijskim resursima. Činjenica ostaje, pored ranije navedene informacije da ovo Ministarstvo raspolaže godišnjim budžetom od skromnih 5,8 miliona USD, da bilo u preambuli ili aneksu platforme jedinog nacionalnog entiteta zaduženog za zaštitu životne sredine ne postoji niti jedna jedina rečenica ili objektivni naučni podatak koji bi definisao njen trenutni status i samim tim, ako ništa drugo, makar pojačao percepciju potrebe ozbiljnog razumevanja problema sa kojim se Haiti suočava u svojoj modernoj istoriji i neumitnoj budućnosti.

⁶⁷ OCHA, Who We Are, <https://www.unocha.org/about-us/who-we-are>

⁶⁸ The Humanitarian Response Plan, https://www.humanitarianresponse.info/system/files/documents/files/haiti_hrp_2017_2018.pdf

⁶⁹ Feuille de route du Ministre de l'Environnement, <http://www.sgcm.gouv.ht/wp-content/uploads/2017/03/18-Feuille-de-route-du-Ministre-de-Environnement.pdf>

Pokušaj boljeg uvida u nacionalnu transparentnost po pitanju trenutnog stanja životne sredine na Haitiju putem raspoloživih *open source* izvora – internet materijala na portalu vlade ove države – rezultira time da link jedino ovog ministarstva od 18 postojećih ne funkcioniše, tj. vodi ka stranici Biroa za rudarstvo i energiju Haitija.⁷⁰ Iako je ovo ministarstvo uspostavljeno još 1994. godine radi promocije održivog razvoja i podsticanja na očuvanje životne sredine,⁷¹ njegov postojeći sajt,⁷² izrađen da bi omogućio najširi mogući *outreach* i delovanje u smislu racionalnog upravljanja već ozbiljno narušene životne sredine na Haitiju, u kontinuitetu ostaje nefunkcionalan, praktično mrtav, *unresponsive*.

Može se zaključiti da vlada Haitija, kao principijelan *governance* organ države Haiti, ne poseduje praktično niti jedan pisani autohtoni izvor informacija koji može uputiti bilo vlastito stanovništvo, bilo njegove legalno izabrane predstavnike (*legislative*), izvršne organe vlasti (*executive*), bilo organizaciju UN, MINUSTAH ili pak zainteresovane i kvalifikovane da pomognu elemente šire međunarodne zajednice u *self-assessed* realno stanje eko-sistema i životne sredine svoje suverene teritorije.

DISKUSIJA: Nalazi komparativne analize ulaganja u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti

Uparedna analiza ulaganja u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti na Haitiju preduzetih u periodu od 2014/2015. do 2016/2017. godine, respektivno tri finansijske godine, ukazuje ne samo na ekstremne nesrazmernosti, već i na progresivno kvantitativno umanjenje kada govorimo o ukupnim ulaganjima u sistem nacionalne bezbednosti na Haitiju, kako od međunarodnih činilaca, tako i same države, pri čemu ulaganja u sistem životne sredine i ekološke bezbednosti ostaju nepromenjena – apsolutno minimalna.

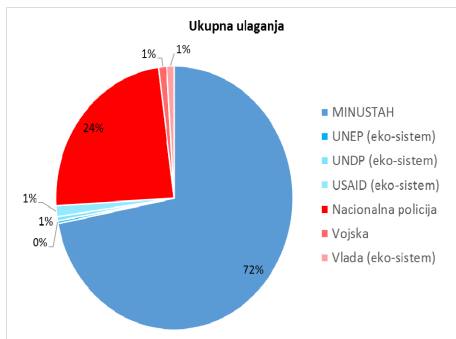
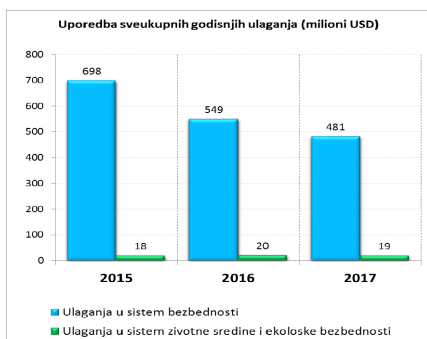
Ako se umanjenje ukupnih ulaganja u sistem nacionalne bezbednosti može uslovno opravdati činjenicom postepenog povlačenja međunarodne zajednice sa Haitija usled relativne stabilizacije operativnog okruženja (poredeći to sa onim iz 2004. godine, kada je mirovna operacija MINUSTAH prvobitno uspostavljena), nalazi ovog istraživanja ne ukazuju na postojanje pa i minimalnih naznaka za postojanjem razumevanja ili potrebe za većim ulaganjima u domenu zaštite životne sredine i sveukupne ekološke bezbednosti na Haitiju.

Zbirni pregled ukupno uložених sredstava u oba aspekta bezbednosti, od strane kako međunarodne zajednice tako i Haitija, ukazuje na podatak da je samo skromnih tri procenta od sveukupno uložених sredstava u posmatranom periodu namenjeno unapređenju ekološke bezbednosti. Naredni grafički prikazi prikazuju statistički model i trend – kao navedeno.

⁷⁰ http://primature.gouv.ht/?page_id=28 -> Ministre de l'Environnement - <http://www.bme.gouv.ht/> -> Bureau Des Mines Et De L'énergie D'haïti

⁷¹ Site Web du Ministère de l'Environnement d'Haiti, <https://unfccc.int/resource/ccsites/haïti/>

⁷² Ibidem.

Haiti reality check – jun 2017. godine

Negativan statistički model i trend predstavljeni u prethodnom odeljku, a kao uvid u stanje realnosti ulaganja u aktuelnom trenutku, bilo posmatran u kontekstu ekološke bezbednosti Haitija u periodu pre uspostave mirovne operacije MINUSTAH, njenog trajanja ili očekivanog ukidanja za samo nekoliko meseci, nameće pitanje o racionalnom savremenom sagledavanju pojma bezbednosnih rizika današnjice, bilo da govorimo o Haitiju, ili nekoj drugoj specifičnoj operativnoj teritoriji (kriznom području) sa izraženim prisustvom i delovanjem međunarodne zajednice i organizacije UN.

Iako su opšti bezbednosni uslovi na Haitiju vidno unapređeni od 2004. godine zahvaljujući znatnim ulaganjima u fizički aspekt bezbednosti, država ulazi u period neposrednog gubitka značajne bezbednosne podrške međunarodne zajednice (oktobar 2017), usled nove sezone uragana (traje do 30. oktobra)⁷³ – a nakon više od decenije znatnog prisustva i ulaganja međunarodne zajednice i dalje bez kapaciteta ili resursa pri relevantnim institucijama da odgovori na dalju degradaciju životne sredine, eko-sistema i razarajuće delovanje prirodnih katastrofa. Poslednje je naročito vidljivo u južnim delovima zemlje u kojoj je *resilience* (opšta otpornost) društva izuzetno niska ili praktično nepostojeća nakon prolaska poslednjeg u nizu uragana *Matthew*, pre nešto manje od godinu dana.

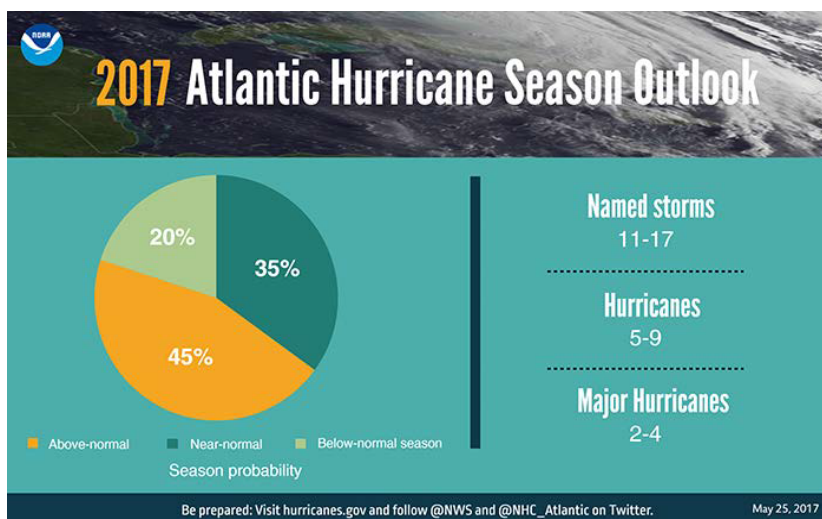
Haiti je već pretrpeo znatne dodatne štete usled teških bujica i izlivanja rečnih korita tokom prve kišne sezone u aprilu i maju 2017. godine,⁷⁴ dok su meteo-analitičari⁷⁵ predvideli, sa 45 procenata verovatnoće, da će *Atlantic Hurricane Season 2017* biti iznad normalnog proseka, sa očekivanih 11 do 17 oluja sa brzinama vetra od minimalno 60 km/h, pet do devet uragana sa brzinama vetra od minimalno 130 km/h i dva do četiri *major* (snažnih) uragana sa brzinama vetra od minimalno 180 km/h.⁷⁶

⁷³ Seasonal calendar and critical events timeline, <http://reliefweb.int/report/haiti/haiti-food-security-update-november-2008>

⁷⁴ Haiti – FLASH: Heavy rain on the South, significant damage (provisional assessment), <http://www.haitilibre.com/en/news-20744-haiti-flash-heavy-rain-on-the-south-significant-damage-provisional-assessment.html>

⁷⁵ National Oceanic and Atmospheric Administration (NOAA) i Colorado State University (CSU).

⁷⁶ National Oceanic and Atmospheric Administration (NOAA), <http://www.noaa.gov/media-release/above-normal-atlantic-hurricane-season-is-most-likely-year>

Imajući u vidu da je danas preko 90% Haićana izuzetno podložno raznovrsnim rizicima negativnog delovanja prirode i okruženja, ova karipska država ostaje sa najizraženijim rejtingom ranjivosti od tropskih ciklona među malim ostrvskim državama *Caribbean regiona*⁷⁷ – pri čemu je izgledno da će ove godine i Haiti i međunarodna zajednica (UN) opet biti i ostati bezmalo pasivni posmatrači novog negativnog delovanja prirodnih sila u samom vrhu (*peak*) *Hurricane Season 2017*, koji se očekuje između 20. avgusta i 15. oktobra. Tim više što se ovaj period upravo poklapa sa prestankom delovanja mirovne operacije MINUSTAH i tranzicije u mirovnu operaciju MINUJUSTH, mnogo manju i manje sposobnu da pruži neophodnu pomoć po pitanju bilo fizičke ili ekološke bezbednosti.

Stoga, može se očekivati da skora budućnost bude svedok negativnih posledica uzrokovanih nesrazmernostima napora uloženi u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti na Haitiju, a posebno zanemarivanja i nepostojanja ulaganja u zaštitu životne sredine, eko-sistem i sistem ekološke bezbednosti – pri čemu **proces njihove dalje degradacije predstavlja validnu latentnu negaciju uspeha organizacije UN u stabilizaciji nacionalnog bezbednosnog okruženja koji je trajao više od decenije.**

Svi su izgledi da će dalja, više nego izvesna **degradacija eko-sistema Haitija**, podrpta istorijskim činjenicama, objektivnom trenutnom situacijom i realnim projekcijama, pokazati u kratkom do srednjoročnom periodu *backfire* efekat na do sada ostvarene relativne uspehe organizacije UN u stabilizaciji nacionalnog bezbednosnog okruženja ove države, što se primarno može očekivati putem novih značajnih pritisaka u širokom domenu socio-ekonomskih odnosa, novih humanitarnih kriza, te opšte bezbednosne, pa konačno i političke situacije.

⁷⁷ Caribbean Hazard Assessment Mitigation and Preparedness (CHAMP) Initiative, <http://www.champ.gatech.edu/>

Savremena shvatanja globalnih rizika kao podrška dokazane hipoteze

Rezultati ovog istraživanja nisu samo u funkciji potvrde uspostavljene hipoteze, već i poražavajući ukoliko se problem sagledava kao predmet menadžmenta kompleksnih kriznih područja, kako od strane međunarodne zajednice (organizacije UN), tako i Haitija.

To se potvrđuje činjenicom da je organizacija UN avgusta 2015. godine, prilikom proglašenja Agende održivog razvoja međunarodne zajednice za period do 2030. godine (*Transforming Our World: The 2030 Agenda For Sustainable Development*),⁷⁸ predstavljene na 30 strana, jasno stavila do znanja da, pored ostalog, očuvanje, obnova i promovisanje održivih eko-sistema, menadžment šumskih dobara, borba protiv procesa dezertifikacije, sprečavanje degradacije zemljišta i daljeg uništavanja biodiverziteta predstavljaju jedan od ključnih ciljeva sveukupnog održivog društvenog razvoja u budućnosti. To se vidi u oblastima 13 do 15 u priloženoj ikonografiji preuzetoj iz navedenog izveštaja.

U svakom slučaju, poslednjih deceniju i po ni međunarodna zajednica (organizacija UN), ni vladajućih struktura Haitija nisu ozbiljno razmatrali problem ekološke bezbednosti sa kojima se ova država suočava. Tematika je evidentno tretirana po principu *kick the can down the road*, uz validnu pretpostavku da se tretiraju po *ad-hoc* principu, odnosno kada preuzmu vidljivu i dominantu važnost u bezbednosno-političkim agendama višeg reda, a što se obično inicira tek usled scenarija sa velikim stradanjem civilnog stanovništva, uništavanjem javnih dobara, kritične infrastrukture ili industrijskih instalacija.

⁷⁸ https://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/120815_outcome-document-of-Summit-for-adoption-of-the-post-2015-development-agenda.pdf

Kvalitativno pojačanje dokazane hipoteze, te nova potvrda do danas bezmalo neracionalnog pristupa rešavanju pitanja ekološke bezbednosti od strane međunarodne zajednice (organizacije UN) i Haitija u ovoj studiji slučaja dolazi i u formi dodatnog istraživanja najnovijeg datuma, koje je pripremio Svetski ekonomski forum početkom 2017. godine (*World Economic Forum - The Global Risks Report 2017*).⁷⁹ Ono, upravo poput Agende 2030, postavlja u sam vrh značaja i potencijalnog uticaja globalnih rizika, pored ostalog, grupaciju događaja koji se odnose upravo na životnu sredinu i eko-sistem, a to su: vremenske nepogode (*extreme weather events*), prirodne katastrofe (*major natural disasters*), širenje zaraznih bolesti (*spread of infectious diseases*), neuspeh u mitigaciji ili prilagođavanju promenama klimatskog okruženja (*failure of climate-change mitigation and adaptation*), te kolaps biodiverziteta i nestanak eko-sistema (*biodiversity loss and ecosystem collapse*), što je prikazano na priloženoj ikonografiji preuzetoj iz navedenog izveštaja.

⁷⁹ http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf

Zaključak

Prikazano istraživanje ekoloških aspekta nacionalnog sistema bezbednosti izvršeno je posmatranjem kroz prizmu delovanja međunarodne zajednice i mirovne operacije organizacije UN na Haitiju, kao višedecenijskom kriznom području. Ukazuje se na nesrazmernost napora uložениh u razvoj sistema nacionalne i ekološke bezbednosti i degradacije eko-sistema Haitija kao latentne negacije relativnog uspeha organizacije UN u stabilizaciji bezbednosnog okruženja ove nacije.

Slučaj Haitija predstavlja klasičan primer direktne uzročno-posledične veze između ekstremno degradiranog eko-sistema i već znatno oslabljenog sistema nacionalne bezbednosti, pri čemu afektirana nacija ne poseduje institucionalne kapacitete da odgovori na nijednu od ovih pretnji ili pak umanjujuće ekološke rizike.⁸⁰ Naime, zbog nepostojanja validnog nacionalnog sistema upravljanja životnom sredinom dolazi do ubrzanog gubitka bio-diverziteta, osiromašenja zemljišta i erozije njegove kontinuirane erozije usled delovanja tropskih ciklona.⁸¹

Izuzetna osetljivost eko-sistema Haitija i njegova direktna povezanost sa manjkavostima ili nepostojanjem institucija države i vladavine prava, dugotrajnim socio-ekonomskim krizama, izrazitom bezbednosnom nestabilnošću, te praktičnim haosom u domenu političkog života države, predstavljali su, i još predstavljaju, poznatu kategoriju u okvirima međunarodne zajednice kroz period brojnih postojećih nacionalnih administracija – hronično slabih decenijama.

Haiti se danas nalazi u kritičnoj situaciji usled skoro nastupajućeg drastičnog smanjenja pomoći međunarodne zajednice, dok država ostaje pod značajnim negativnim uticajem identičnih ranije navedenih faktora rizika, uz koje je neophodno navesti i široko raširenu korupciju, transnacionalni kriminal, delovanja ilegalnih oružanih grupa sa kojima se suočava najnovija (februar 2017. godine) neiskusna administracija koja nastavlja praksu deklarativnih političkih poruka po pitanju sprovođenja programa održivog razvoja, te jačanja ili rehabilitacije prirodnih resursa.

Kako je urgentno preusmeravanje trenda degradacije i uništavanja eko-sistema Haitija od kritičnog značaja za njegovu dugotrajnu stabilizaciju i razvoj u svim domenima društvene bezbednosti, kritični događaji u modernoj istoriji Haitija od 2004. godine i odlaganje kvalitativnog pomaka u promeni uspostavljenog trenda negativnog trenda nedvosmisleno predstavljaju tempiranu bombu u formatu neizbežne ekološke katastrofe – kolaps eko-sistema, čije će nerešavanje doprineti evoluciji novih nestabilnosti i ponovnog urušavanja relativno unapređenog sistema šire nacionalne bezbednosti u skoro nastupajućem post-UN periodu.

Realnost nameće da ova problematika i prikazana logika iniciraju nove pristupe, ali i praktične radnje kada se govori o odnosu međunarodne zajednice (organizacije UN) i zemalja primaoca pomoći po pitanju srazmernosti ulaganja u razvoj sistema nacionalne (fizičke) i ekološke bezbednosti.

Posmatrajući organizaciju UN i vlade – administracije država primaoca pomoći, kao nadnacionalne i nacionalne biznis modele najvišeg stepena, može se zaključiti da će biti potrebna znatna ulaganja u resurse, ne samo materijalne, već prvenstveno ljudske, u menadžment prirodnih resursa,⁸² naročito u područjima koja se kreću ka budućnosti u kojoj će ti resursi biti u oskudici, jer se sa sigurnošću može pretpostaviti da će u narastajućem broju *failed* država doći do većih bezbednosnih potresa.

⁸⁰ Primera radi, širenje zarazne bolesti kolere bilo je bezmalo nezaustavljivo uprkos nastojanjima Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization) i sistema UN angažovanog na Haitiju.

⁸¹ Dodatni razlozi koji su doveli do nezaustavljive kontaminacije oskudnih izvora pijaće i tehničke vode koji su postali katalizator širenja kolere, odnosno nezapamćenog širenja ove zarazne bolesti u modernoj istoriji Haitija.

⁸² Top trends impacting business models of today, World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2016/basic-infrastructure/>

Konsultovani otvoreni izvori

- [1] Adaptation basée sur les écosystèmes, http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/adaptation-on-basee-sur-les-ecosystemes.html
- [2] Appui au Renforcement des Capacités du Ministère de l'Environnement, http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/renforcement-des-capacites-adaptatives-des-communautes-cotieres-.html
- [3] Budget général de la République 2014-2015, http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget_Rectificatif_14-15.pdf
- [4] Budget général de la République 2015-2016, http://dgi.gouv.ht/wp-content/uploads/2016/03/Budget_initial_2015-2016.pdf
- [5] Budget général de la République 2016-2017, <http://www.mef.gouv.ht/upload/doc/Budget-2016-2017.pdf>
- [6] Currency Exchange, <http://www.xe.com/currencycharts/?from=USD&to=HTG&view=5Y>
- [7] Développement de l'hydroélectricité sur petite échelle en Haïti, http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/projet-hydroelectricite.html
- [8] Dollars to Results, Environment in Haiti, <https://results.usaid.gov/haiti/environment#fy2015>
- [9] Environmental Scarcities And Conflict in Haiti, Ecology and Grievances in Haiti's Troubled Past and Uncertain Future, Philip Howard, For the Canadian International Development Agency, June 1998, Contract No. 26248, http://www.gvsu.edu/cms3/assets/53940C9B-B252-5B69-626B48622A4C1002/publishedliterature/haitienvironmental_scarcity.pdf
- [10] Feuille de route du Ministre de l'Environnement, <http://www.sgcm.gouv.ht/wp-content/uploads/2017/03/18-Feuille-de-route-du-Ministre-de-Environnement.pdf>
- [11] Final Report of the Independent Panel of Experts on the Cholera Outbreak in Haiti, <http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/UN-cholera-report-final.pdf>
- [12] Financing of the United Nations Stabilization Mission in Haiti, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/289
- [13] Financing of the United Nations Stabilization Mission in Haiti, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/299
- [14] Haïti - Politique: 5 nouvelles communes en Haïti, <http://www.haitilibre.com/article-14858-haiti-politique-5-nouvelles-communes-en-haiti.html>
- [15] Haiti, Human Development Indicator, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/HTI>
- [16] Haiti: Saving the Environment, Preventing Instability and Conflict, Policy Briefing, International Crisis Group, Latin America and Caribbean Briefing N°20, Port-au-Prince/Brussels, 28 April 2009, <https://www.crisisgroup.org/latin-america-caribbean/haiti/haiti-saving-environment-preventing-instability-and-conflict>
- [17] Haiti's Multi-Billion Dollar Humanitarian Aid Problem, http://www.huffingtonpost.com/young-professionals-in-foreign-policy/haitis-multi-billion-doll_b_8207494.html
- [18] Haitian Government Reinstates the Army, <http://www.globalresearch.ca/haitian-government-reinstates-the-army/5494680>
- [19] Klimatski kalendar i kalendar dešavanja: <http://www.fews.net/file/87819>, https://en.wikipedia.org/wiki/2004_Atlantic_hurricane_season
- [20] Le Ministère de l'Economie et des Finances, <http://www.mef.gouv.ht/>
- [21] Ministère de l'Environnement d'Haiti, <https://unfccc.int/resource/ccsites/haiti/>

- [22] Ministère de l'Environnement, <https://unfccc.int/resource/ccsites/haiti/>
- [23] Ministère de la Defense, <http://www.md.gouv.ht/>
- [24] MINUSTAH Background,
<http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/minustah/background.shtml>
- [25] MINUSTAH Budget Database,
<http://www.un.org/ga/acabq/documents/all?type%5B%5D=report&type%5B%5D=document&year%5Bvalue%5D%5B%5D=2011&keys=MINUSTAH>
- [26] MINUSTAH Budget, 1 July 2005 to 30 June 2006 and expenditure report, 1 May to 30 June 2004, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/59/745
- [27] MINUSTAH Financing, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/256B
- [28] OCHA Hurricane Matthew Situation Report No. 4,
<http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/OCHASituationreport4HurricaneMatthew201610065pmENG.pdf>
- [29] OCHA, HAITI: Hurricane Matthew, Situation Report No. 25,
<http://reliefweb.int/report/haiti/haiti-hurricane-matthew-situation-report-no-25-25-november-2016>
- [30] OCHA, Who We Are, <https://www.unocha.org/about-us/who-we-are>
- [31] Office of the UN SG Special Adviser, Aid to Haiti after the January 12, 2010 earthquake,
<http://www.lessonsfromhaiti.org/lessons-from-haiti/key-statistics/>
- [32] PAHO-WHO, Epidemiological Update, Cholera in the Americas - Situation summary,
<http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/2017-feb-23-phe-epi-update-cholera.pdf>
- [33] Police Nationale d'Haiti, <http://www.pnh.ht/>
- [34] Programme de Micro Financement,
http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/programme-de-micro-financement.html
- [35] Projekti UNDP na Haitiju,
<http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/overview.html>
- [36] Projekti usmereni na podršku i razvoj Eko-sistema i zaštitu životne sredine UNDP na Haitiju,
http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy.html
- [37] Renforcement des capacités adaptatives des communautés côtières d'Haïti aux changement climatique,
http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy/renforcement-des-capacites-adaptatives-des-communautes-cotieres-.html
- [38] Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti,
<http://www.undocs.org/S/2017/223>
- [39] Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti,
https://minustah.unmissions.org/sites/default/files/s2016753_en.pdf
- [40] Report of the Secretary-General on the United Nations Stabilization Mission in Haiti, 22 February 2010, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Haiti%20S2010%20200.pdf>
- [41] Security Council Establishes UN Stabilization Mission in Haiti for Initial Six-Month Period,
<http://www.un.org/press/en/2004/sc8083.doc.htm>
- [42] Security Council Grants Final Mandate Extension for MINUSTAH, Unanimously Adopting Resolution 2350 (2017), <https://www.un.org/press/en/2017/sc12794.doc.htm>
- [43] Site Web du Ministère de l'Environnement d'Haiti, <https://unfccc.int/resource/ccsites/haiti/>

- [44] The Guardian, Paris climate change agreement: the world's greatest diplomatic success, <https://www.theguardian.com/environment/2015/dec/13/paris-climate-deal-cop-diplomacy-developing-united-nations>
- [45] The Haiti 'Grand Sud' Programme, <http://drustage.unep.org/disastersandconflicts/where-we-work/haiti/what-we-do/haiti-%E2%80%98grand-sud%E2%80%99-programme>
- [46] The Humanitarian Response Plan , https://www.humanitarianresponse.info/system/files/documents/files/haiti_hrp_2017_2018.pdf
- [47] The UN System: <http://cifal-flanders.org/united-nations/un-system/>
- [48] UN Environment Project Presence, <http://uneplive.unep.org/redesign/theme/index/11#maps>
- [49] UN Regular Budget and Environment Fund, <http://www.unep.org/about/funding/our-funding/overview>
- [50] UN Response to Cholera in Haiti, http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/factsheet_Haiti_Cholera_Sep2016.pdf
- [51] UN, Cholera Response Fact Sheet, August 2016, <http://www.un.org/News/dh/infocus/haiti/CholeraFactsheetAugust2016.pdf>
- [52] UN, Climate Change Conference Paris 2015, <http://www.un.org/sustainabledevelopment/cop21/>
- [53] UN, Paris Agreement Signing Ceremony, 22 April 2016, <http://www.un.org/sustainabledevelopment/parisagreement22april/>
- [54] UN, Sustainable development goals 2030, Sustainable development, <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- [55] UN, The Paris Agreement, http://unfccc.int/paris_agreement/items/9485.php
- [56] UN, Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- [57] UN's Ban apologizes to people of Haiti, outlines new plan to fight cholera epidemic and help communities , <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=55694#.WQfmDRMridU>
- [58] UNDP Haiti, Protection de l'environnement, http://www.ht.undp.org/content/haiti/fr/home/operations/projects/environment_and_energy.html
- [59] UNDP, About Us, http://www.undp.org/content/undp/en/home/operations/about_us.html
- [60] UNDP, <http://www.undp.org/content/undp/en/home.html>
- [61] UNEP, <http://web.unep.org/>
- [62] UNEP, Hurricane Matthew, <http://www.unep.org/disastersandconflicts/news/un-environment-continues-support-people-haiti>
- [63] USAID Haiti, Environment & Natural Resources Management Fact Sheet, https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1862/FINAL_Environment_Fact_Sheet_March_2017.pdf
- [64] USAID Haiti, Environment & Natural Resources Management Fact Sheet, Mart 2017, https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1862/FINAL_Environment_Fact_Sheet_March_2017.pdf
- [65] USAID Projects in Haiti Database, <https://results.usaid.gov/data>
- [66] USAID, <https://www.usaid.gov/>
- [67] USAID, Where We Work, <https://www.usaid.gov/where-we-work>
- [68] World Economic Forum - The Global Risks Report 2017, http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf

AFIRMACIJA RUSKE FEDERACIJE KAO VELIKE SILE

Zoran M. Karavidić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Mitar P. Kovač*

Savremeno geopolitičko okruženje je poligon gde velike sile pokušavaju da uspostave i održe svoj status radi sveopšteg napretka države. Upravo u takvom okruženju kroz najviša strategijska akta moguće je pratiti razvoj statusa velikih sila. Promene njihovog uticaja u regionalnom i globalnom okruženju je stalni dinamički proces koji neposredno i posredno utiče na ostatak sveta. U radu će hronološki biti sagledana afirmacija Ruske Federacije, kao velike sile krajem XX i početkom XXI veka, i implikacije na okruženje.

Ključne reči: *Ruska Federacija, velika sila, strategija nacionalne bezbednosti, vojna doktrina*

Uvod

Pokazatelj koji treba da se ispolji da bi se jedna država proglasila velikom silom teško se može precizno definisati. U suštini, to je zbir različitih moći koje dovode do uticaja u međunarodnim odnosima, kako ekonomskih i vojnih, tako i političkih i drugih. Ekonomska snaga često se prepoznaje kao osnovni pokretački i najbitniji faktor moći države. Međutim, nije uvek tako. Nemačka je u drugoj polovini XX veka bila ekonomski džin, ali politički patuljak. To je najuočljivije na statusu neposedovanja statusa stalne članice Saveta bezbednosti.¹ Suprotan primer je Kina, koja dugo posle Drugog svetskog rata nije bila ekonomski jaka, ali joj je status priznavan zbog velikog ljudskog potencijala. Sličan ljudski potencijal ima i Indija, ali je njen politički uticaj mnogo manji, sličniji Nemačkoj. Veličina teritorije države i prirodna bogatstva su od izuzetnog značaja. Takođe, nezaobilazan aspekt velike sile je i vojna moć, a u okviru nje i posedovanje nuklearnog oružja. Međutim, suštinski veliku silu čini uticaj u međunarodnim odnosima koji se javlja kao posledica svega navedenog i još mnogobrojnih faktora.

Ispoljavanje uticaja i moći u međunarodnoj zajednici uvek se kompleksno izražava. Na sceni je završetak ere unipolarizma sa jednom supersilom u međunarodnim odnosima – Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Multipolarizam polako preuzima presto značaja u međunarodnim odnosima. Pored SAD, kao svetski centri moći prikazuju se

* prof. dr. Mitar P Kovač je general-major u penziji

¹ Todorović, M., Đorđević, S., *Multipolarna struktura međunarodnih odnosa na početku XXI veka*, Vojno delo, Medija centar „Obrana“, 4/2015, Beograd, 2015, str. 46.

Ruska Federacija (RF), Narodna Republika Kina, a blizu su i mnoge druge države, što zbog svoje ekonomske, vojne, demografske ili druge snage.

Jedan od načina da se prati mesto i uloga države u globalnom okruženju je proučavanje Strategije nacionalne bezbednosti (SNB) i reagovanja države na svetska dešavanja. Strategija nacionalne bezbednosti u osnovnim crtama usmerava sistem odbrane, diplomatiju, privredu, nauku i mnoge druge delatnosti. Strategije zavise od mnogih faktora, koje državni organi pokušavaju što detaljnije da uoče i izraze, kako bi svoje mesto u svetu postavili na realnim i održivim osnovama. Zbog toga će i ponašanje Rusije biti praćeno kroz prizmu odrednica SNB, koje daju usmerenje delovanju i reflektuju dostignuti nivo sistema nacionalne bezbednosti RF.

Rad govori o mestu Ruske Federacije u globalnom okruženju, prevashodno u XXI veku. Uspon RF u međunarodnom okruženju je proces koji je započeo raspadom SSSR-a i proglašenjem RF kao nezavisne države, nakon čega je prošla kroz različite faze razvoja, da bi danas predstavila veliku silu u međunarodnim odnosima. U radu će biti navedeni nacionalni prioriteti u različitim periodima i sagledano njihovo stanje u okviru regionalnog i globalnog okruženja RF, što se hronološki može pratiti kroz vreme objavljivanja određene SNB kao najbitnijeg strategijskog dokumenta. Takođe, biće reči i o vremenu i uzrocima zbog kojih je određena SNB objavljena. Poređenje sa prethodnim i budućim strategijama je nezaobilazan aspekt shvatanja državne politike, pa će tako, kroz različite SNB i njihove implikacije, biti uočen i razvoj i afirmacija RF, posebno u poslednjim godinama.

Mesto i značaj strategije nacionalne bezbednosti u Ruskoj Federaciji krajem 20. i početkom 21. veka

Poslednju deceniju XX veka karakterisali su značajni integracioni i dezintegracioni procesi u međunarodnim odnosima, čiji domašaj ni danas nije lako predvideti. Ujedinjenje Nemačke, raspad SSSR-a i Varšavskog ugovora smatrani su krajem tzv. hladnog rata i stupanja na scenu novog svetskog poretka. Na red su došle drugačije vrste sukoba, čiji su uzroci dugi niz godina bili potiskivani višim značajem koje su nametale supersile hladnog rata. Pomenuti sukobi se težišno vode na određenim lokalnim i regionalnim nivoima i vrlo su retko posledica određenih međudržavnih sukoba. To su ratovi za identitet, kao i zbog istorijskih nepravdi, mitova i legendi. U takvom okruženju svoje mesto osmišljavaju i oblikuju i velike i jake države koje nove opasnosti tumače kroz različite prizme, a sve radi održavanja i unapređenja svog statusa u globalnom okruženju.

Svojom kompleksnošću SNB pokušavaju da odgovore na sve moguće izazove, rizike i pretnje koji se stavljaju pred sistem nacionalne bezbednosti. Kada se govori o SNB velikih sila, sve opasnosti koje se uzimaju u razmatranje svakako su vezane za globalne okvire i mesto i ulogu te sile u svetskom okruženju. Kroz svoje definisanje mesta i uloge velike sile definišu i odnos ka svim okolnim i ostalim državama, određuju prioritete svojih odbrambenih interesa i načine reakcije na bilo kakvo ugrožavanje. Na taj način sve SNB velikih sila utiču u svetskim okvirima i stavljaju do znanja ostalim državama i narodima gde je njihovo mesto u svetskim tokovima. U radu će, s tim u vezi, biti dotaknut i odnos

RF ka svom okruženju i prostorima koje smatraju za zonu uticaja, jer je to realan način sagledavanja načina na koji se strategija sila manifestuje u praksi.

Zaostavštine prošlosti i pokušaji država da im se prilagode i nađu svoje mesto u svetu nametnuli su potrebu za redefinisanjem SNB, koje su svoj najdinamičniji oblik ispoljile baš u XXI veku. Za razliku od zapadnih zemalja, u periodu posle Drugog svetskog rata SSSR je strategiju podređivao doktrini, te je Ratna (vojna) doktrina bio najviši strateški dokument. Ona je bila i politički dokument kojim se službeno izražavala vojna politika Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Ovakav pogled na vojnu doktrinu preuzela je i posthladnoratovska RF. Međutim, od 1997. godine RF je preuzela zapadni tip hijerarhije i za najviši akt postavila Koncept nacionalne bezbednosti koji je u potpunosti imao značaj i formu Strategije nacionalne bezbednosti iz koje su proistekle odgovarajuće vojne doktrine.² Prva zvanična SNB RF, objavljena pod tim nazivom, pojavila se „tek“ 2009. godine. Nove vojne doktrine RF nemaju oblik hladnoratovskih doktrina SSSR-a već su mnogo sličnije nacionalnim vojnim strategijama SAD i gotovo u potpunosti se mogu razmatrati u istom kontekstu. Razmatranje SNB RF biće neodvojivo od razmatranja najbitnijih istorijskih događaja koji su ih oblikovali i usmerili (tabela 1).

Tabela 1 – Uporedni pregled strateških dokumenata RF sa istorijskim dešavanjima

Vreme	Strateški dokumenti RF	Dešavanja u RF	Dešavanja u okruženju RF	Dešavanja u svetu
1988.			- Rat za Nagorno-Karabah (1988-94)	
1991.		- Formiranje ZND	- Rat za Pridnestrovlje (1991-92) - Rat u Južnoj Osetiji (1991-92)	
1992.		- Sukob u oblasti Prigorodno (Osetijsko-ingušetski konflikt)	- Rat u Abhaziji (1992-93) - Sukob u Tadžikistanu (1992-97)	
1993.	Vojna doktrina RF	- Ruska konstitutivna kriza		
1994.		- Prvi čečenski rat (1994-96)		- SAD „SNB angažovanja i širenja“
1997.	Konceptija nacionalne bezbednosti RF	- Stvaranje unije RF i Belorusije	- Formiranje GUAM grupe	
1998.		- Velika avgustovska finansijska kriza		

² Mirković, T., *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Medija centar „Odbrana“, Beograd, 2003, str. 18-19.

Vreme	Strategijski dokumenti RF	Dešavanja u RF	Dešavanja u okruženju RF	Dešavanja u svetu
1999.		- Drugi čečenski rat (1999-09)		- NATO intervencija protiv SRJ - Usvajanje novog koncepta NATO
2000.	- Koncepcija nacionalne bezbednosti RF - Vojna doktrina RF			
2001.		- Formiranje Šangajske organizacije		
2002.		- Formiranje ODKB		
2008.		- Rusko-gruzijski rat - Rusko priznanje Južne Osetije i Abhazije - Formiranje BRIK (kasnije BRICS)		- Postavljanje dela protiv-balističkog štita SAD u Poljskoj
2009.	Strategija nacionalne bezbednosti RF do 2020. godine			
2010.	Vojna doktrina RF		- Etnički sukobi u Kirgistanu - Sukobi u Tadžikistanu (2010-12)	
2014.	Vojna doktrina RF	- Aneksija Krima	- Nasilna smena vlasti u Ukrajini - Rat u Istočnoj Ukrajini (2014-)	
2015.	Strategija nacionalne bezbednosti RF	- Formiranje Evroazijskog ekonomskog saveza		

Sagledavajući istorijski razvoj mogu se uočiti tri osnovne faze u razvoju i afirmaciji RF kao velike sile:

1) *Faza traženja mesta u novom geopolitičkom okruženju posle hladnog rata.* Trajala je od raspada SSSR-a, pa do početka XXI veka i smene političkih garnitura.

2) *Faza revitalizacije državnih i nacionalnih interesa* – zaokret u politici RF, povratak nacionalnom identitetu, revitalizacija svih elemenata države i postavljanja stabilnih osnova. Faza je trajala do završetka rata RF sa Gruzijom 2008. godine i „objave” pomalo zaboravljene snage RF.

3) *Faza daljeg napretka* – predvidiv razvoj na stabilnim osnovama, dalji napredak države i potvrda visokog geopolitičkog mesta RF.

Traženje mesta Ruske Federacije u novom geopolitičkom okruženju posle hladnog rata

Dolaskom Mihaila Gorbačova (na vlasti od 1984. do 1991. godine) promovisana je nova politika SSSR-a, koja je za krajnji cilj imala povlačenje vojske iz stranih država, težnju za pregovorima sa Zapadom i smanjenje konvencionalnog i nuklearnog oružja. Gorbačovljevo gledište je odbacivalo stav o neizbežnosti opšteg rata³. U tom smislu promovisano je i povlačenje jedinica Sovjetske armije sa teritorija istočnoevropskih zemalja. Krajnji proizvod tih procesa bio je raspad Varšavskog ugovora i SSSR-a.

Prvi Kongres narodnih poslanika Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike je 12. juna 1990. godine doneo deklaraciju o državnom suverenitetu Rusije. Kasnije, decembra 1991. godine, formirana je Zajednica nezavisnih država i ona označava raspad SSSR-a.⁴ Između NATO-a i Rusije uspostavljeni su specijalni odnosi. Sjedinjene Države postale su jedina globalna supersila. Daleko od ostalih po pitanju ekonomske i vojne moći, nametnuli su se kao globalni svetski lider. Najveći neprijatelj SAD u XX veku je savladan, a njegovo mesto zauzela je Ruska Federacija koja nije imala snagu saveza koji je nasledila, niti je imala volju i interes da nastavi suprotstavljanje.

Sistem međunarodnih institucija i odnosa, brižljivo izgrađivan u prošlosti, izgubio je pobedom jednog pola sopstvenu ravnotežu. Nestankom bipolarne strukture svetskih odnosa narušila se svetska ravnoteža snaga. Time je nestao presudan uslov delotvornosti normi međunarodnog prava i poštovanja međunarodnog morala. Verski, nacionalni, ekonomski, tehnološki, ekološki i drugi problemi, koji su do tada bili u drugom planu, dobili su na ubrzanju i važnosti. Planeta je još jednom u svojoj istoriji postala prostor nepredvidivih dešavanja i kretanja.

Sjedinjene Države i njihov hladnoratovski saveznik NATO osetili su potrebu i mogućnost da svoje prisustvo i uticaj šire izvan prostora koji je bio ograničen „gvozdenom zavezom“. NATO širi svoje „nadležnosti“ na južnu zonu Mediterana i Bliski istok, s tendencijom daljeg širenja prema istoku. Radi toga SAD su promovisale koncept izgradnje „novog svetskog poretka“. Taj cilj ozvaničen je u SNB administracije Bila Klinton (predsednik od 1993. do 2001. godine), koja je bila označena kao „Strategija nacionalne bezbednosti angažovanja i širenja“.⁵

U kratkom periodu posle 1991. godine izgledalo je da će američki trijumf dugo trajati, pošto nijedan rival nije bio na vidiku. Američki lideri su govorili da je XXI vek – vek Amerike i američke dominacije. Predsednici Bil Klinton i Džordž Buš samouvereno su to tvrdili.⁶ Međutim, Kina, Rusija i druge države, oslanjajući se na svoje društveno uređenje i

³ Mirković, T., op. cit., str. 147.

⁴ Zajednicu nezavisnih država čini jedanaest bivših sovjetskih republika: Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Kazahstan, Kirgizstan, Moldavija, Rusija, Tadžikistan, Ukrajina i Uzbekistan. Turkmenistan je izašao iz članstva 26. avgusta 2005. godine, te je danas samo pridružena članica. Dve postsovjetske države su 1997. godine stvorile Uniju Rusije i Belorusije, koja je danas formalno konfederalne prirode, ali joj je cilj da u budućnosti prebaste u federaciju (kao nekadašnji SSSR).

⁵ *National Security Strategy of Engagement and Enlargement*, The President of the United States, 1994, dostupno na: <http://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss1994.pdf?ver=2014-06-25-121219-500>.

⁶ Bžežinski, Z.: *Amerika-Kina i sudbina sveta*, Albatros Plus, Beograd, 2013, str. 9.

raspoložive resurse, demonstrirale su iznenađujuću sposobnost za ekonomski rast i tehnološku inovaciju. To će proizvesti novi strah u vezi sa SAD kao vodeće svetske sile tog perioda. Zbog toga se čine i očigledni naponi da se Rusija politički, ekonomski i vojno oslabi i razjedini. To će posebno biti primećeno u kasnijim godinama, ali i prepoznato i apostrofirano u SNB RF.

U zemljama istočne Evrope pobeđuju antikomunističke i antisovjetske snage. One, veoma brzo nakon izlaska iz jednog, pristupaju drugom vojno-političkom savezu. Izlaze iz VU i skoro „preko noći“ pristupaju NATO-u, verujući da će na taj način obezbediti svoje vitalne nacionalne interese.

Posle raspada SSSR-a Rusija se našla u ogromnim problemima. Započet je domino efekat dezintegracije i urušavanja državnog i nacionalnog integriteta RF. Rušenje geopolitičkih struktura SSSR-a prouzrokovalo je i rušenje osnova državnih struktura u samoj RF. Proces dezintegracije ispoljavao se kroz više istovremenih procesa: ekonomski krah i divlja privatizacija,⁷ teritorijalna dezintegracija (RF obuhvata 76% teritorije i oko 60% populacije bivšeg SSSR-a), separatizam, terorističke akcije usmerene protiv države i društva, organizovani kriminal, korupcija, demografsko opadanje, nesposobnost organa izvršne vlasti i političke elite. Pitanja bezbednosti RF usložavali su i međuetnički i građanski ratovi u drugim bivšim republikama SSSR-a. Ruski narod i druge manjine zatražili su pomoć i intervenciju u Gruziji (Južna Osetija, Abhazija), Moldaviji (Pridnjestrovlje), Azerbejdžanu (Nagorno-Karabah), te je RF na neki način morala učestvovati u prevazilaženju sukoba u blizini svojih granica.

Rusija ulazi u tranziciju koja će na nju ostaviti velike posledice čije će rešavanje trajati dugi niz godina. U isto vreme, u sferi vojne sile, trebalo je ogromnu sovjetsku armiju svesti na pravu meru nove države. To se usložavalo sa sve većim separatističkim težnjama na južnoj zemlji i otvorenim oružanim pobunama i terorizmom. U takvom okviru RF je izgrađivala svoju poziciju i pokušavala da zauzme što bolje mesto za predstojeća dešavanja.

Uprkos navedenim problemima, u razdoblju između 1991. i 1993. godine, RF je pokušala održati status svetske sile razvijanjem partnerstva sa SAD. Pokazalo se kako u mnogim slučajevima ruski interesi nisu kompatibilni s američkim. Američki planovi o budućnosti NATO-a i njegovom proširenju na istok Evrope ocenjeni su kao pokušaj izolovanja RF. Američko mešanje u odnose među državama na području ZND viđeno je kao pokušaj osporavanja vodeće uloge RF. Ali, zbog vlastite slabosti RF nije mogla uticati na navedene događaje u smeru njihove promene.

U takvim geopolitičkim uslovima na početku 90-ih godina XX veka ruska vlast, na čelu sa Borisom Jeljcinom (predsednik RF od 1991. do 1999. godine), definisala je vojnu doktrinu na mnogim pogrešnim premisama, a delom i na starim shvatanjima. Vojna doktrina RF iz 1993. godine, bez obzira na to što je bila privremenog karaktera, nije se zasnivala na analizi geopolitičke situacije⁸ u kojoj se RF nalazila tih godina. Nije sadržala precizno definisane ruske nacionalne interese, a oni su se mogli naslutiti sagledavanjem ostalih elemenata dokumenta. Doktrina je, pre svega, predstavljala težnju RF da izađe iz perioda konfrontacije sa Zapadom, tj. želju da sa vodećim zapadnim zemljama, po svaku cenu, razvije partnerstvo i saradnju.

⁷ Perišić, S.: *Nacionalna bezbednost kao jedan od osnovnih činilaca geopolitičkog pozicioniranja RF na početku XXI veka*, Vojno delo, Medija centar „Odbrana“, zima/2010, Beograd, 2010, str. 105.

⁸ Ibid., str. 104.

Nepostojanje kvalitetno razrađenog političkog dokumenta koji bi odražavao sveukupnost stavova države o njenim ciljevima, a koji bi se zasnivao na analizi geopolitičke situacije, suštinski je doprineo da postavke Vojne doktrine iz 1993. godine budu, praktično, neupotrebljive.⁹ Neupotrebljivosti Vojne doktrine sve više je doprinosila i katastrofalna ekonomska situacija. Reformski procesi se nisu odvijali organizovano i u jedinstvenom cilju već često stihijski sa pokazateljima koji su ukazivali na opšte propadanje svih elemenata državne strukture.

Ovo iskustvo dovelo je do postupnog hlađenja prozapadne orijentacije RF. Počelo je okretanje prema definisanju nacionalnih interesa kao vodećih principa ruske spoljne politike i ponašanja na međunarodnoj političkoj sceni. Navedena promena mogla se primetiti usmeravanjem na ostvarivanje nacionalnih interesa, a ne više prvenstveno traženjem partnerstva sa Zapadom. Zaokret je vidljiv i u posvećivanju veće pažnje evroazijskom prostoru (strateško partnerstvo s Kinom, nastojanja za jačanjem ekonomskih veza s Japanom i Južnom Korejom, obnavljanje veza s Indijom i protivljenju ekspanziji NATO-a).

Koncepcija nacionalne bezbednosti RF, objavljena u decembru 1997. godine, bio je prvi politički dokument u novijoj istoriji RF koji je izražavao državne stavove o bezbednosti ruskog društva i države, a koji su dugo čekali i stručna javnost i sami građani. U dokumentu se sagledava mesto i uloga RF u sistemu međunarodnih odnosa i čini otklon od dotadašnje strukture najviših strateških dokumenata koji se izražavao kroz vojne doktrine. Kao refleksija užeg kruga ljudi oko Jeljcina, Rusija naglašava partnerstvo sa Zapadom i želi da bude deo zapadnog sistema, ali, sa druge strane, po prvi put prepoznaje¹⁰ i naglašava negativnost u pogledu širenja NATO-a na istok Evrope (u doktrini iz 1993. godine kao spoljna pretnja bilo je pomenuto širenje vojnih blokova). Širenje NATO-a ipak se prepoznaje kao jedan od najmanjih problema i predlaže se da se sve može rešiti uz pregovore sa Rusijom kao jedinom istinskom evroazijskom silom. Najveća pretnja Rusiji nije ništa spoljno već unutrašnji problemi, težišna ekonomske prirode i lokalni sukobi. Insistira se da Rusija u svetskom društvu ne bude samo posmatrač već jedan od odlučujućih segmenata u svim sferama budućem multipolarnog sveta. Navedene stavke mogu se tumačiti kao početak želje za afirmacijom Rusije kao velike svetske sile. Moraće da prođe skoro dve decenije da Rusija u tom smislu bude javno priznata od zapadnih zemalja.

Koncept nacionalne bezbednosti iz 1997. godine uvažava geopolitičke analize i donosi novinu u sistemu bezbednosti Rusije i, kao takav, značajan je napredak u određivanju mesta i uloge RF u novonastalom okruženju. Iako je subjektivno prožet stavovima liberalnih struja koje značajno teže otvaranju Rusije ka Zapadu, svakako stvara podlogu za dalja razmatranja i realna sagledavanja položaja u kojem se nalazila Rusija, ali i mogućnost prilagođavanja na buduće oblike ugrožavanja koji će se ubrzo javiti.

Ovaj period je vreme prelaza sa shvatanja nacionalne bezbednosti po SSSR modelu na moderne koncepcije, kojima RF definiše svoje prioritete i pokušava da popravi opšte loše društveno i ekonomsko stanje. Istovremeno, ovaj period je period lutanja u spoljnoj politici RF koja traži svoje saveznike i pokušava pred kraj veka da učvrsti svoje mesto u okruženju, a istovremeno se stabilizuje bezbednosno i ekonomski. Po usvojenoj Koncepciji nacionalne bezbednosti možemo zaključiti da Rusija realno ceni svoje mesto i mogućnosti i nastoji da taj status popravi.

⁹ Ibid., str. 106.

¹⁰ Ibid., str. 107.

Revitalizacija državnih i nacionalnih interesa početkom 21. veka

Na kraju XX i početkom XXI veka dolazi do značajnih događaja na svetskoj i unutrašnjoj sceni koji utiču na dalje ruske strateške korake. Najvidljiviji su bili:

- velika ruska avgustovska finansijska kriza 1998. godine. Nastala je pod uticajem vladajućih elita koje su RF previše izložile zapadnom tržištu i učinili je zavisnu od finansijske pomoći, pri čemu se socijalno stanje nije popravilo;

- NATO intervencija protiv SRJ. Rusko rukovodstvo je do tada prećutno prihvatilo širenje NATO-a, što zbog nemogućnosti da adekvatno reaguje zbog opšte loše situacije u državi, što zbog verovanja da će NATO borbene misije (koje se ne odnose na odbranu svojih članica) sprovoditi kroz SB UN gde RF ima pravo veta. To je bilo praktično širenje misija koje NATO sprovodi. Novi koncept zaštite ljudskih prava koji je NATO primenio na Kosovu i Metohiji mogao se primeniti i negde blizu ili u Rusiji;

- formiranje GUAM grupe pod patronatom SAD¹¹, a direktno protiv interesa RF;

- početak Drugog čečenskog rata (od 1999. do 2009. godine);

- usvajanje novog doktrinarnog koncepta NATO-a 1999. (april 1999. godine – u jeku napada na SRJ) gde se, govoreći o odgovornosti NATO-a, uvodi termin evroatlantska zona, u koju je uključena „zona Mediterana”, sa Bliskim i Srednjim istokom, kao i deo centralne Azije.

Sva ta dešavanja dovode RF u položaj da shvata da više nije partner ili da nikada nije ni bila partner Zapadu. Razvija se ideja da je NATO postao previše agresivan i još u proleće 1999. godine počinje da se razmatra promena dotadašnje Konceptije nacionalne bezbednosti iz 1997. godine i Vojne doktrine iz 1993. godine.

Dolazak Vladimira Putina (predsednik RF 2000–2008. i od 2012. godine) donosi zaokret u politici RF. Tako je već početkom 2000. godine Konceptija nacionalne bezbednosti iz 1997. godine dopunjena i korigovana,¹² a već u aprilu iste godine utvrđena je nova Vojna doktrina RF.¹³ Konceptija je definisala najvažnije pravce državne politike RF:

- prepoznaje se da postoji namera nekih država da uruše snagu Rusije (provlači se kroz sve kasnije SNB);

- povećava se bitnost uticaja spoljnih pretnji za razliku od 1997. godine;

- zadržava se stav o teškoj ekonomskoj situaciji i potrebi za ekonomskim boljitkom.

Po prvi put se jasno ističe da RF, kao evroazijska država, ima svoje interese u Evropi, na Bliskom istoku, u Zakavkazju, centralnoj Aziji i azijsko-tihookeanskom regionu. Ugrožavanje ruskih interesa u tim regionima smatra se ugrožavanjem njene nacionalne bezbednosti. Pored toga, jasno je naznačeno da ugrožavanje nacionalne bezbednosti Rusije na međunarodnom planu predstavlja, pored ostalog, i širenje NATO-a na istok.¹⁴

¹¹ Konstantan uticaj SAD na blisko okruženje RF manifestovao se i formiranjem regionalne organizacije GUAM grupe (Gruzija, Ukrajina, Azerbejdžan i Moldavija) oktobra 1997. godine. Uzbekistan, koji je 1999. godine istupio iz ODKB, iste godine priključio se GUAM-u, odakle se povukao 2005. godine.

¹² *Концепция национальной безопасности Российской Федерации*, Президент России, objavljena 1997, dopunjena 2000, dostupno na: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptiCk6BZ29/content/id/589768.

¹³ *Военная доктрина Российской Федерации*, Президент России, 2000, http://www.ng.ru/politics/2000-04-22/5_doktrina.html.

¹⁴ Perišić, S., op. cit., str. 108.

Primena Konceptije nacionalne bezbednosti, utemeljene na geopolitičkim analizama, u velikoj meri je doprinelo da RF, u nastupu u međunarodnim odnosima, u zaštiti nacionalnih interesa i u definisanju energetske politike, zauzme jasnu i predvidivu politiku, oslobođenu neodređenosti i „slabog dometa”.¹⁵ Upravo, konstantna analiza geopolitičke pozicije RF, koju vrše najviše državne vlasti, uticala je da se politika nacionalne bezbednosti stalno preispituje i dopunjuje. Ovim strategijskim dokumentima stvorene su pretpostavke za pouzdano sprečavanje unutrašnjih i spoljnih pretnji nacionalnoj bezbednosti, za dinamičan razvoj i transformisanje RF u jednu od vodećih svetskih država.

Karakteristika ovog perioda jesu planske aktivnosti koje vode ka rešavanju pojedinačnih problema težišno u državi, a zatim i u regionu. Završavaju se veći sukobi u Čečeniji i počinje formiranje bitnijih regionalnih organizacija. Shvatajući značaj bezbednosti u Evropi, ali i da bi na neki način smanjila opasnost od širenja NATO-a, Rusija je 2009. godine predstavila Predlog sporazuma o Evropskoj bezbednosti, koji pod pritiskom SAD ne nailazi na odobravanje u evropskim državama.¹⁶

Konkretni koraci na ujedinjavanju napora centralnoazijskog prostora i onemogućavanju ekspanzije drugih svetskih centara moći učinjen je formiranjem Šangajske organizacije.¹⁷ Pored toga, predsednici RF i Kine su, početkom juna 2011. godine, potpisali Deklaraciju¹⁸ kojom su se obavezali da će se međusobno podržati u slučaju ugrožavanja bezbednosti. Kina je, kao i RF, istovremeno i članica Organizacije pet zemalja u usponu – BRIKS (eng: Brazil, Russia, India, China, South Africa – BRICS) koje karakteriše brži ekonomski razvoj od drugih. Pogodan položaj i prirodni potencijal obezbeđuje im sirovinску bazu za njihov ekonomski razvoj.

U pogledu regionalne bezbednosti RF održava različite vojno-političke odnose sa susjednim zemljama. U tom pogledu najznačajnija je, svakako, Organizacija Ugovora o kolektivnoj bezbednosti – ODKB¹⁹ (rus: Организация Договора о коллективной безопасности), nastala na prostoru bivšeg SSSR-a, koja se zasniva na bezbednosno-vojnoj saradnji. ODKB od nastanka pa do današnjeg dana (što je vidno i u SNB RF iz 2015. godine) teži da se pretvori u univerzalnu međunarodnu organizaciju, koja će biti u stanju da se suprotstavi regionalnim izazovima i vojno-političkim i vojnostrategijskim pretnjama.

¹⁵ Ibidem., str. 112.

¹⁶ Lišanin, M., Cupać, B.: *Rusija, NATO, EU: Komplementarni ili konkurentski pogledi na novu bezbednosnu arhitekturu Evrope*, Vojno delo, Medija centar „Obrana”, proleće/2013, Beograd, 2013, str. 112.

¹⁷ Šangajska organizacija osnovana je 2001. godine, a čine je: Kina, RF, Kazahstan, Tadžikistan, Kirgizija i Uzbekistan. Organizacija nema ulogu vojnog bloka, a njeni glavni zadaci su: obezbeđenje stabilnosti i bezbednosti ujedinjenih zemalja; borba protiv terorizma, separatizma, ekstremizma i trgovine narkoticima i ljudima; razvoj ekonomske saradnje, energetskog partnerstva i naučne i kulturne razmene.

¹⁸ Sakan, M.: *Geopolitika NR Kine*, Vojno delo, Medija centar „Obrana”, jesen/2013, Beograd, 2013, str. 33.

¹⁹ Organizaciju Ugovora o kolektivnoj bezbednosti osnovale su: Ruska Federacija, Belorusija, Jermenija, Kazahstan, Kirgistan i Tadžikistan. Osnivački akt potpisan je 7. oktobra 2002. godine. Zemlje koje su okupljene u ovaj vojno-politički savez imaju cilj zajedničke odbrane i pružanja vojne pomoći u slučaju agresije na neku od članica. Status posmatrača u ovoj organizaciji 2013. godine dobili su Srbija i Avganistan. Predviđeno je da ukoliko neka država ili grupa država izvrši agresiju na jednu od država potpisnica, to će se tretirati kao agresija protiv svih država potpisnica i sve ostale države potpisnice će joj pružiti vojnu i svaku drugu neophodnu pomoć, koristeći sva raspoloživa sredstva, u smislu ostvarivanja prava na kolektivnu odbranu, a u skladu sa članom 51. Ustava UN.

Očigledno, RF podržava konsenzus, saradnju sa Zapadom, ali ne po cenu dominacije SAD u njenom „dvorištu“, Rusija postavlja „crvene linije“ za svoj teritorijalni integritet i suverenitet države, ali i uticaj u svom okruženju. Rusija se rasterećuje unutrašnjih problema, ispoljava veliki uticaj na regionalno okruženje i konačno, deset godina posle hladnog rata, spremna je da se ponovo uključi u trku za najviša mesta na svetskoj sceni.

Nove okolnosti u prvoj deceniji 21. veka i najznačajniji događaji za Rusku Federaciju

Iako je dopunjena Konceptija nacionalne bezbednosti iz 2000. godine davala čitavu deceniju usmerenje RF u ostvarivanju ciljeva nacionalne bezbednosti i postavljanju u geopolitički okvir, različiti politički uticaji i dešavanja su zahtevala stalno preispitivanje i prilagođavanje novonastalim situacijama. Najznačajniji događaji i zbivanja koji su uticali na promenu Koncepta nacionalne bezbednosti su:

- unutrašnje bezbednosne pretnje koje su se ogledale u terorističkim pretnjama;²⁰
- Rusko-gruzijski rat od 7. do 16. avgusta 2008. godine;
- izgradnja i širenje sistema protivbalističke zaštite od strane SAD;
- potrebe da se precizira dalji ekonomski razvoj i iskoriste ogromni prirodni resursi.

Na većinu pomenutih događaja poseban uticaj imale su SAD svojom politikom. Upletenost u unutrašnje stvari u RF i njenom okruženju dolazila je do izražaja više puta. Nastojanje SAD da se geopolitički utvrde u Gruziji reflektovalo se kroz pomoć koju su SAD dale Gruziji u vrednosti od tri milijarde dolara nakon 1991. i jednu milijardu dolara posle rata 2008. godine, pružajući joj stalnu podršku.²¹

Rusija se uvek kotirala visoko u geopolitičkom pogledu, pretežno zbog njenih bogatih nalazišta nafte i gasa i kontinuiranog statusa nuklearne supersile. Međutim, njen vojni potencijal, krajem XX i početkom XXI veka, bio je razvodnjen njenim ekonomskim, političkim i demografskim problemima. Po nekim zapadnim analitičarima, da Rusija nema nuklearno oružje i da neke evropske zemlje nisu zavisne od njihove nafte i gasa, ona ne bi zauzimala visoko mesto na piramidi globalne geopolitičke moći.²² Zbog toga izgradnju sistema protivbalističke zaštite u Evropi, RF shvata kao težnju SAD da naruši nuklearni balans i postigne dominaciju u tom ključnom vojnom segmentu. Suštinski se teško može govoriti o strategijama velikih sila, a da se pri tom ne uključi u razmatranje uticaj nuklearnog oružja. Svojim karakteristikama ono u velikoj meri definiše politiku države koja ga poseduje i stavlja je na mesto globalnog igrača na svetskoj sceni. Iz navedenog se može zaključiti da država koja ima mogućnost da zaokruži ovaj tehnološki proces izgradnje i upotrebe nuklearnog oružja sama po sebi poseduje ogromne kapacitete, što je svakako pozicionira globalno. Poredak u kojem je omogućeno sigurno uzajamno uništenje velikih sila učinilo je da se svrha nukle-

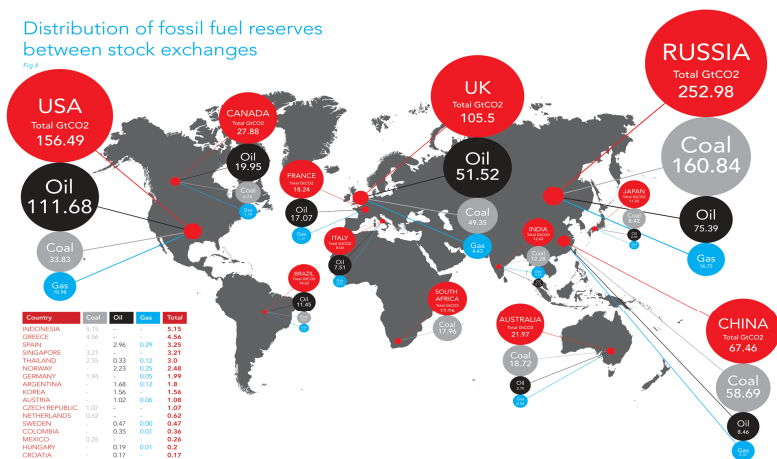
²⁰ U toku Drugog čečenskog rata (1999–2009) izvršen je veliki broj pokušaja terorističkih napada u Rusiji, od kojih su mnogi i uspeli. Poznati su bili napadi terorističkih grupa u pozorištu u Moskvi – oktobar 2002. godine i u školi u Severnoj Osetiji – septembra 2004. godine. Zbog toga se dugi niz godina izvodila protiteroristička borba u Čečeniji, čiji je kraj objavljen 2009. godine;

²¹ Bžežinski, Z., op. cit., str. 95.

²² Bžežinski, Z., op. cit., str. 29.

arnog oružja svede na odvracanje protivnika od napada, čime je ova vrsta naoružanja paradoksalno stekla izrazito defanzivni karakter. Na drugoj strani, antibalistički štiti, ukoliko bi bio usavršen do nivoa gde može da obezbedi neranjivost sili koja ga poseduje, dobio bi izrazito ofanzivno obeležje, jer bi omogućio njegovom posedniku da preti upotrebom svojih bojnih glava na ofanzivan način bez straha od odmazde. U tom smislu RF vidi kao pretnju najvišeg nivoa izgradnju protivbalističkog štita od strane SAD, jer bi se na taj način postigla strategijska prednost u eventualnom nuklearnom konfliktu.

Svetske potrebe za fosilnim gorivima rastu i pored razvoja alternativnih snabdevanja energijom. Rast potreba u narednim decenijama višestruko će porasti, pri čemu će biti očigledan u azijskim brzorastućim ekonomijama.²³ Rusija u tom segmentu u potpunosti nalazi svoje mesto, postavljajući se kao značajan snabdevač resursa i tu svoju prednost u potpunosti održava (slika 1). To će biti zamajac obnove ruske ekonomske snage posle godina propadanja i stagnacije.

Slika 1 – Distribucija fosilnih goriva između berzi 2013. godine (u milijardama tona CO₂)²⁴

Pored navedenog ogromnog učešća u energetskej stabilnosti i snabdevanju, RF ima u vidu da su okolne zemlje izuzetno bogate prirodnim sirovinama ili se nalaze na njihovom tranzitnom putu. U blizini se nalazi postojeći naftovod od Azerbejdžana, kao ključnog snabdevača Turske na liniji Baku–Tbilisi–Cejhan, i „Južnokavkaski“ gasovod Baku–Tbilisi–Erzurum, kojim se preko Gruzije snabdeva Turska. Jedan od zapadnih projekata bio je i gasovod Nabuko koji je trebalo da dopremi gas u Evropu iz Iraka, Azerbejdžana, Turkmenistana i drugih zemalja bogatih gasom. Međutim, zbog širenja ratnih dejstava u regionu i nemo-

²³ Global Strategic Trends 2007 – 2036, The Development, Concepts and Doctrine Centre (DCDC) - Ministry of Defence UK, jan. 2007, dostupno na: http://www.cuttingthroughthematrix.com/articles/strat_trends_23jan07.pdf, str. 33.

²⁴ Distribution of Fossil Fuels between Stock Exchanges – CTI map 2013, The Carbon Tracker initiative, 16.10.2013., dostupno na: <http://www.carbontracker.org/in-the-media/distribution-of-fossil-fuels-between-stock-exchanges-cti-map-2013>.

gućnosti da se obezbede snabdevači gasovoda, projekat je otkazan 2013. godine. Slična je i zamisao „Južnog koridora” koji ima za cilj da iz sličnih izvora dovede gas do Evrope i delimično smanji ruski energetski uticaj na Evropu. Sve su to modeli (slika 2) koji posredno mogu smanjiti ruski uticaj na evropsku energetsku stabilnost.

Slika 2 – Planirani gasovodi za snabdevanje jugoistočne Evrope²⁵

Rusija ima ogromnu potencijalnu količinu zemljišta i resursa na Arktiku. Njena teritorija na Arktiku iznosi oko tri miliona kvadratnih kilometara, što je ekvivalent veličini Indije. Na Arktik otpada 90% njene proizvodnje gasa, kao i 80% istraženih rezervi.²⁶ Pored toga, ona nastoji da uveća svoja prava na tu teritoriju i u tom smislu tretira Arktik kao istinsko proširenje svoje severne granice.

Bezbednost kroz razvoj Ruske Federacije

Nove okolnosti u XXI veku nametnule su potrebu za novim dokumentom koji će sveobuhvatno regulisati pitanja nacionalne bezbednosti, politike odbrane, ali i zaštititi ekonomski rast. S tim u vezi, maja 2009. godine usvojena je „Strategija nacionalne bezbednosti Ruske Federacije do 2020. godine”.²⁷

Novi dokument opširnije i detaljnije govori o nacionalnim interesima. Naglašava se da se izgradnja globalne i regionalne stabilnosti ugrožava razmeštanjem elemenata globalnog sistema protivbalističke odbrane SAD u Evropi.²⁸ Ruska Federacija preduzima različite ak-

²⁵ *European Southern Gas Corridor Survey*, Study by Michael LaBelle, Budapest, 2011, dostupno na: <http://energyscee.com/wp-content/uploads/2011/04/Southern-Gas-Corridor-Survey-Final.pdf>, str. 6.

²⁶ Bžežinski, Z., op. cit., str. 121.

²⁷ *Strategija nacionalnoĭ bezopasnosti Rossijskoĭ Federacii do 2020 goda*, Prezident Rossii, 2009, dostupno na: <https://rg.ru/2009/05/19/strategija-dok.html>.

²⁸ *Ibidem.*, tačka. 12.

tivnosti radi odgovora na novonastalu situaciju kroz razvoj novih balističkih raketa koje će nadvladati buduću odbranu SAD, ali i usavršavanje svojih sistema protivbalističke zaštite.²⁹

Navodi se da će posebna pažnja međunarodne politike biti skoncentrisana na ovladavanju izvorima energetskih resursa.³⁰ Po prvi put se navodi da stanje nacionalne bezbednosti RF direktno zavisi ne samo od funkcionisanja sistema odbrane, nego i od ekonomskog potencijala zemlje. Gledišta ekonomskog razvoja, kao bitnog činioca nacionalne bezbednosti, bila su u RF od ranije prisutna, ali nisu bila tako jasno izražena. Naime, poznato je da je RF velikim delom usmeravala određene pravce svoje politike ka održanju ekonomskog rasta. Osim rasta izvoza energenata koji je doprinosa ekonomskom rastu, omogućavanje velikim multinacionalnim kompanijama da ulažu u Rusiju ranije se smatralo nezaobilaznim korakom u razvoju ekonomije. Izgradnja sistema nacionalne bezbednosti RF postiže se, osim razvojem ekonomije, osiguranjem državne i opšte bezbednosti, povećanjem kvaliteta života građana, razvojem nauke, tehnologije i obrazovanja, zdravstvenim sistemom, razvojem i zaštitom kulture i ekološkom politikom.

Po prvi put ova strategija govori čak i o kulturnim pretnjama Rusiji među kojima se ubrajaju pokušaji revidiranja ruske istorije. Rusija se sistematski izborila sa stranim finansijerima različitih kulturnih i državnih pretnji i zabranila ih. Sistemski se ulaže u razvoj porodičnih vrednosti, a sprečavaju promocije duhovnih vrednosti koje nisu u skladu sa tradicionalnim ruskim duhovnim i kulturnim vrednostima.

Strategija je planirana da se ostvaruje kroz stalni razvoj Rusije, njenu realizaciju kao konkurentne države sa visokotehnološkom industrijom, savremenim odbrambenim potencijalom i dostojnim životnim standardom naroda.

Uvažavajući široki opseg smernica navedenih u SNB RF do 2020. godine, februara 2010. godine usvojena je Vojna doktrina RF koja se nadovezuje na Vojnu doktrinu 2000. godine, ali se fokusira na aktuelne spoljne pretnje ugrožavanju nacionalne bezbednosti. Specifično, Vojna doktrina dozvoljava upotrebu oružanih snaga van granice RF,³¹ što po nekim analitičarima daje težište na zaštitu ruskih građana u bivšim sovjetskim republikama.³² Kasnije 2014. godine to ovlašćenje će biti potvrđeno dozvolom predsedniku RF da upotrebi oružane snage radi zaštite ruskog življa i interesa u Ukrajini, ali i Siriji.

U sprovođenju spoljne politike usmerenje daje dokument pod nazivom „O merama za sprovođenje spoljne politike Ruske Federacije”,³³ objavljen 2012. godine. Ruska Federa-

²⁹ Malo je poznato da je SSSR (nakon odustajanja razvoja sličnih sistema u SAD 70-ih godina HH veka) imao jedini zadržani sistem protivbalističke zaštite (popularno en. Anti-Ballistic Missile – AVM System) raspoređen da brani Moskvu i centralni industrijski region. Rad na usavršavanju specifičnih raketa i radara za tu namenu tekao je neprekidno u SSSR-u od 1972. godine pa do današnjih dana u RF. Juna 2016. godine RF je uspešno testirala novu raketu A-235 (Nudol ABM system) koja je namenjena prvenstveno da presreće balističke rakete i uništava neprijateljske satelite, pri čemu je sistem pravljen da sadržuje sa postojećim PVO sistemima S-400 i budućim S-500. Razvoj ruskih antibalističkih raketa uvek je bio jedna od najvećih tajni ruske vojne industrije, čak mnogo veća - od razvoja interkontinentalnih balističkih raketa sa nuklearnim bojevim glavama ili ruskih nuklearnih podmornica.

³⁰ Ibidem., tačka. 11.

³¹ *Voennaja doktrina Rossijskoj Federaciji*, Prezident Rossii, 2010, dostupno na: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461, tačka 26.

³² Nichol, J.: *Russian Military Reform and Defense Policy- Report for Congress*, USA Congressional Research Service, 24.08.2011, dostupno na: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R42006.pdf>, str. 4.

³³ *O merah po realizaciji vnešnepolitičeskogo kursa Rossijskoj Federaciji*, Prezident Rossii, 2012, dostupno na: <http://www.scrf.gov.ru/security/international/document124/>.

cija u spoljnoj politici nudi saradnju, ali ni u jednom trenutku ne zanemaruje ideju uticaja. Taj uticaj može se raspoznati u energetsom sektoru, zahvaljujući, pre svega, ogromnim ruskim prirodnim bogatstvima koje RF izvozi. Na taj način RF vidno utiče na zemlje Evrope i Azije. Različiti pokušaji da se smanji energetska zavisnost Evrope od RF nisu uspeali, često i zbog onemogućavanja alternativnih rešenja. Na te alternative u snabdevanju gasom RF je uvek imala različit uticaj, a često ih je na različite načine onemogućavala, a sve radi održanja svoje monopolske pozicije u snabdevanju.

Sagledavajući zvanična strategijska dokumenta SAD, Rusija je svesna da se proklamuje premeštanje težišta angažovanja van Evrope, tj. ka azijsko-pacifičkoj regiji. Takođe, očigledno je da SAD žele da evropski NATO saveznici preuzmu aktivniju ulogu u bezbednosti Evrope, kako bi oni svoje snage mogli da angažuju na drugim područjima. Ruska Federacija shvata da bezbednosni sistem NATO, koji je u XX veku bio pod presudnim uticajem i fokusom SAD, sada ne može da reaguje u Evropi na isti način kao nekad, jer je došlo do velikih ekonomskih i energetske povezivanja Zapada sa Rusijom i mnogo veće međuzavisnosti ekonomski razvijenih evropskih država i RF. Prepuštanje glavne bezbednosne uloge evropskim državama vodi do teškog dolaska do jedinstvenog stava NATO-a po pitanju Rusije.

Kombinovano sa smanjenjem američkog uticaja, pojačava se i širi ruski vojni i politički uticaj u Evropi, kao posledica afirmacije ruske moći. On se ispoljava težišno, kao stvaranje zone uticaja u okruženju, gde je RF poslednjih godina stavila do znanja da postoji prag približavanja NATO-u ispod kojeg neće ići. Rat u Gruziji 2008. godine i kriza u Ukrajini pokazali su čvrst stav Rusije po tom pitanju. Rusija će, u skladu sa svojom vojnom doktrinom, održati pritisak na spoljnim granicama, ali neće „dirati“ EU – NATO zonu ukoliko oni ne dirnu prvo zonu uticaja Rusije, kao što je i do sada bio slučaj. Dokaz za to bio je i kratkotrajni rat u Gruziji, gde je RF intervenisala zbog ugroženih interesa u regionalnom okruženju i „bačene rukavice“ od strane Zapada. Period koji je usledio nakon tog rata označava kraj učvršćivanja pozicije RF u regionalnom okruženju i postavljanje viših ciljeva koji će dovesti do afirmacije RF kao velike svetske sile. Na taj način RF je ideju uticaja stavila u sam centar svog spoljnopolitičkog i bezbednosnog koncepta.

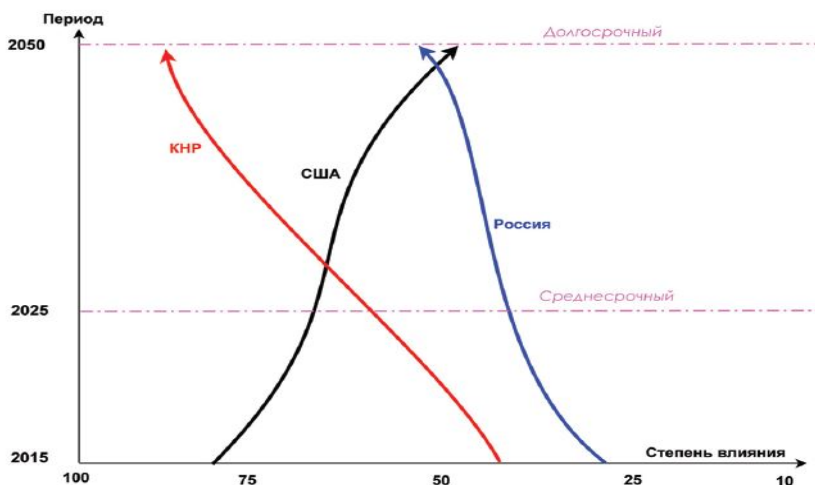
Ruska Federacija ponovo u grupi velikih sila

Sjedinjene Države i NATO, u kojem one imaju vodeću ulogu, i dalje imaju vojnu i ekonomsku nadmoć u odnosu na bilo koju drugu zemlju ili grupu zemalja u svetu. Međutim, od završetka hladnog rata najpre postepeno, a zatim ubrzano, vrši se prenos ekonomske moći sa Zapada na Istok. Prenos ekonomske moći povlači prenos vojne i političke moći i konkretizovanja multipolarnosti u globalnom okruženju.

U periodu koji je nastupio, proklamovano premeštanje interesovanja SAD na azijsko-pacifički region nije praktično usledilo, već je fokus angažovanja Zapada, ipak vidno bio na ruskom, afričkom i bliskoistočnom okruženju. Agresivno nastupanje SAD i zapadnih saveznika u toku „arapskog proleća“, građanski ratovi i smene režima doveli su do nekontrolisanog haosa u severnoafričkim i bliskoistočnim državama, razbuktavanja terorizma i kasnije izbegličkog talasa. S druge strane, podrška ukrajinskim snagama u smeni vlasti dovela je do rata u Ukrajini. Mada je u početku RF relativno pasivno pristupala an-

gažovanju zapadnih saveznika u borbama protiv legalnih vlasti u severnoj Africi, u trenucima kada se težište sukoba premestilo bliže, RF je počela svoje značajnije vojno-političko angažovanje. Upravo ti potezi koje je RF pravovremeno povukla vratili su je u vrh svetskih zbivanja i afirmisali u potpunosti kao veliku svetsku silu.

Uticao RF u međunarodnim odnosima konstantno i nezaustavljivo raste, a po nekim procenama prestići će i SAD u dugoročnom periodu (slika 3).

Slika 3 – Prognoza uticaja Kine, SAD i RF u međunarodnim odnosima u srednjoročnoj (2021–2025) i dugoročnoj perspektivi (2045–2050)³⁴

Različiti geopolitički ciljevi RF i SAD, u poslednjih deset godina utiču, s jedne strane, na to da SAD štite unipolarni geopolitički poredak nastao devedesetih godina XX veka, a sa druge strane da RF izgrađuje svoj geopolitički blok i podstiče druge sile izvan Zapada, ali i na Zapadu, da izgrađuju multipolarni sistem međunarodnih odnosa. Jedan od načina na koji to radi je i učestvovanje u rešavanju bezbednosnih problema Bliskog istoka, ukrajinske krize, Balkana i Dalekog istoka.³⁵ Upravo rezultat toga jeste da je između Rusije i SAD 2014. godine nastupilo najveće zahlađenje odnosa od završetka hladnog rata.³⁶

Rusija počinje da definiše svoj geopolitički status na drugačijim osnovama nego što je to u zapadnoj geopolitici. Sebe prepoznaje kao zasebni geopolitički pol, koji ima dijalog sa Zapadom, kao i sa ostalim nezapadnim silama u nastajanju. Sagledavajući nove promene na svetskoj i lokalnoj sceni, RF objavljuje, na samom kraju 2015. godine, Strategiju nacio-

³⁴ Podberezkin, A. I.: *Третья мировая война против России*, Московский государственный институт международных отношений (МГИМО)- университет MID Rossii, Moskva, 2015, str. 17.

³⁵ Kovač, M.: *Interesi velikih sila na prostoru Balkana*, Zbornik radova Naučni skup „Srbija i strategijska raskršća“ ISIKS-2016, septembar 2016, Beograd, 2016, str. 404.

³⁶ Perišić, S., Kajtez, M.: *Savremeno geopolitičko sučeljevanje Rusije i Zapada – da li je na pomolu (novi) rascol između Evrope i Rusije?*, Vojno delo, Medija centar „Obrana“, 4/2015, Beograd, 2015, str. 56.

nalne bezbednosti RF³⁷ kojom ponavlja nerazdvojnost nacionalne bezbednosti i socioekonomskog razvoja. Ova strategija je usaglašena sa ranije objavljenom Vojnom doktrinom RF iz 2014. godine.³⁸ Kasnije se, u toku 2016. godine, objavljuje i Koncept spoljne politike RF,³⁹ ali i drugi dokumenti koji u potpunosti zaokružuju strategijsko-doktrinarni sistem i stvaraju pretpostavke za dalju afirmaciju RF u međunarodnim odnosima.

Kao najveća pretnja prepoznaje se i ističe dalje približavanje NATO snaga ruskim granicama. Sjedinjene Države se ne zadržavaju na izgradnji protivraketskog štita, već pod plaštom ukrajinske krize pojačavaju i konvencionalne snage u okolini RF. Ruska Federacija nastavlja da preduzima različite mere kako bi parirala ovom približavanju snaga granicama, mada je svesna da bilo kakva trka u naoružanju nije ekonomski moguća. U tom smislu preduzima specifične mere koje su najvećim delom inicirane u ranijem periodu. Najvažnije od njih su razvoj sopstvenih modernih sredstava ratne tehnike koja mogu parirati zapadnoj tehnologiji, što je postignuto zadržavanjem naučne i proizvodne baze iz perioda SSSR-a. Istovremeno s tim dolazi do povećanja izvoza naoružanja i ekonomske dobiti. Ruska Federacija drži drugo mesto u internacionalnoj prodaji naoružanja sa 25% učešća u prodaji na svetskom nivou (prvo mesto zauzima SAD sa 33%, dok je mnogo iza vodeće dvojke Kina sa 5,9%, Francuska sa 5,6% i Nemačka sa 4,7%).⁴⁰

U novoj SNB prepoznaje se dalje podrivanje snage Rusije koje je počelo još sa početkom njene revitalizacije. Kako RF ispoljava veći uticaj u svetskim poslovima, tako su приметni sve veći zapadni pritisci kako bi se ograničio rast uticaja Rusije. Nakon sukoba u Donbasu i obaranja malezijskog aviona iznad Ukrajine, koji su iskorišćeni kao povod, RF se isključuje iz Grupe osam najrazvijenijih industrijskih država (G-8), nameću joj se različite sankcije, obaraju se cene nafte, a sve s ciljem da se umanjaju snaga RF i posredno smanji njen uticaj u međunarodnim odnosima⁴¹ koji se na osnovama revitalizovane ekonomije ubrzano širi.

Odmereno angažovanje RF i čvrst odnos prema problemima u okruženju, ali pre svega izuzetno brzo reagovanje celog sistema nacionalne bezbednosti dovodi do situacije da je RF uvek korak ispred svojih protivnika. To je suštinski najuočljivija karakteristika ruskog delovanja ka međunarodnom okruženju. Kao što je 2008. godine u kratkom petodnevnom ratu brzom reakcijom nadvladana gruzijska vojska, tako je kasnije 2014. preuzeta kontrola nad Krimom, ali i započeto angažovanje u Siriji 2015. godine. Sve ove događaje karakterisala je nepredvidivost i potpuno iznenađenje zapadnih struktura moći koje su odavale utisak nemoći. Upravo takvi potezi vraćaju RF na svetsku političku scenu kao činioca sa kojim se mora razgovarati o svetskim pitanjima i bez kojih se svetski problemi ne mogu rešiti.

³⁷ *Стратегія національної безпеки Російської Федерації*, Президент РФ, 2015, dostupno na: <http://www.scrf.gov.ru/security/docs/document133/>.

³⁸ *Военная доктрина Російської Федерації*, Президент РФ, 2014, dostupno na: <http://www.scrf.gov.ru/security/military/document129/>.

³⁹ *Концепція зовнішньої політики Російської Федерації*, Президент РФ, 2016, dostupno na: <http://www.scrf.gov.ru/security/international/document25/>.

⁴⁰ *SIPRY Yearbook 2016 - Armaments, Disarmament and International Security*, Stockholm international peace research institute, Stockholm, 2016, str.19.

⁴¹ Kovač, M., op. cit., str. 403.

Primetna je uzlazna tendencija naglašavanja nacionalnih vrednosti RF koje se žele očuvati i unaprediti. Ne beži se od shvatanja da se poseduju materijalne vrednosti (neiscrpna bogatstva ogromnih teritorija), ali veliki značaj daje se i duhovnim vrednostima. Te vrednosti su posledica delom ruskog stvaralaštva kroz vekove, a delom posledica opštih civilizacijskih dostignuća. Upravo ta opšta civilizacijska dostignuća u Rusiji, radi rušenja njenog ugleda u globalnim okvirima, često osporavaju analize sa Zapada. Specifične duhovne vrednosti države u SNB RF se potenciraju kao velika snaga i opisuju kao *zajednički ruski identitet naroda i jedinstveni kulturni prostor zemlje*. Strategija nacionalne bezbednosti naglašava njihovo postojanje i daje smernice za održanje i očuvanje svih nacionalnih vrednosti.

Karakteristika velikih svetskih sila svakako je delovanje specifičnim oblicima tvrde i meke moći na određene države. Neka od tih delovanja ispoljavaju se i kroz informacionu dimenziju. Evidentno je da se odnos javnog mnjenja na Zapadu polako okreće ka ruskom stavu. Veliki broj zemalja se stidljivo izjašnjava da su protiv daljeg produžavanja sankcija RF. Navedeno se posredno spoznaje kroz usvajanje rezolucije parlamenta EU za borbu protiv „pristrasnih“ ruskih medija i njihovih „dezinformacija“.⁴² Navedena rezolucija precizira načine suprotstavljanja ruskom informacionom uticaju u zemljama EU. Osim što je ona nastavak pritiska na RF od strane SAD i Zapada, predstavlja i posredno priznanje da ruski uticaj na Zapadu raste.

Na sličan način manifestuje se ruski uticaj na Balkanu. Skoro sve zemlje Balkana žele odnose na višem nivou sa RF i u manjoj ili većoj meri saraduju sa njima. Specifičnosti odnosa RF i Srbije izraženi su kroz rusku međunarodnu podršku po pitanju nepriznavanja KiM i podršku Republici Srpskoj. Srbija se odužuje neuvođenjem sankcija RF i otvorenim i korektnim odnosom. Novi vojni aranžmani sa RF doprinose jačanju vojne i političke moći Republike Srbije.⁴³ Prijateljstvo koje se unapređuje između dve države može postati ključno za rešavanje statusa KiM u bliskoj ili daljoj budućnosti. Odnos Rusije i Srbije razvija se na obostranu ekonomsku korist, a vodi razvijanju međudržavnih odnosa. Takav model RF nudi i drugim državama u okruženju, zalažući se za saradnju na ravnopravnim osnovama i uzajamnom uvažavanju.

Nova SNB RF potencira stanovište o izgradnji mehanizama regionalne bezbednosti i stabilnosti u azijsko-pacifičkom regionu na neblokovskim osnovama. Time se RF postavlja u položaj između Istoka i Zapada, ispoljava interesovanja za sve prostore i označava svoju prisutnost na svim delovima sveta. Jedan od najupečatljivijih geopolitičkih projekata RF jeste formiranje geopolitičkog bloka – Evroazijskog ekonomskog saveza, formiranog 2015. godine, koji se zasniva na jakom ekonomskom objedinjavanju zemalja bivšeg SSSR-a i drugih zemalja koje hoće da ostvare druge pogodnosti.⁴⁴

U SNB iz 2009. godine kao nacionalni interes RF navodi se pretvaranje države⁴⁵ u svetsku silu, dok se u SNB iz 2015. godine, pored ostalih nacionalnih interesa, pominje

⁴² *Strateška komunikacija EU u suprotstavljanju propagandi*, Rezolucija parlamenta EU, usvojena 23.11.2016., dostupno na: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2030\(INI\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2030(INI)).

⁴³ Tanjug, *Kirov: Srbija postaje regionalni vojni faktor*, dostupno na: <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=310890>.

⁴⁴ Danas su članovi ovog saveza: Rusija, Belorusija, Jermenija, Kazahstan i Kirgizija. Za članstvo pregovaraju Egipat, Tajland, Iran, Mongolija i Srbija. Države kao što su Kina, Indija, Izrael i neke druge izrazile su interes za pristupanje u Savez. Pre izbijanja krize i Ukrajina je pozvana da postane deo saveza, ali se zbog kasnije spoljopolitičke orijentacije to nije ostvarilo.

⁴⁵ *Strategija nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federaciji do 2020 goda*, 2009, tačka. 21.

popravljanje statusa⁴⁶ svetske sile u multipolarnom svetu. Na taj način RF konstatuje da je dostignut određeni nivo statusa. Rusija odbija da bude regionalna sila i odbacuje pritiske i usmeravanja koja je vode ka tome. Izjave Baraka Obame⁴⁷ da je Rusija regionalna sila koja ugrožava samo svoje susede jer je slaba, govore o stavu koji treba nametnuti o Rusiji. Međutim, sa tim stavom nisu se složile ni evropske ni svetske političke garniture.⁴⁸ Rusija svojim promišljenim i izuzetno odmerenim i pravovremenim političkim koracima uspeva da ubedi svetsko javno mnjenje u suprotno. Različitim vojno-političkim angažovanjem, kako u Ukrajini, tako kasnije i u Siriji, te stabilnim učešćem u rešavanju bitnih globalnih problema, RF se postavlja u sam vrh svetskog liderstva. Predsednički izbori u SAD 2016. godine dali su Rusiji mnogo veći značaj nego što se to dešavalo u prethodnim slučajevima. Debate o uticaju RF na ishod izbora stavljaju RF u sam vrh svetskih zbivanja i, na kraju, možda dovode i do njenog preuveličanog značaja.

Zaključak

Kriza globalne moći je kumulativni efekat dinamičkog pomeranja svetskog gravitacionog centra sa Zapada na Istok, ubranog izbijanja na površinu fenomena političkog buđenja, ali i slabih performansi Sjedinjenih Država na unutrašnjem i spoljašnjem planu od 1990. godine, kada su postale jedina supersila. Iako su SAD još dominantne, kako ekonomski, tako i vojno, vidljivo je nastajanje nove i složene konstelacije moći u kojoj Azija ima sve veću ulogu. Uzdižanje RF i njena afirmacija kao velike sile donela je bitno drugačiju konstelaciju odnosa na međunarodnoj sceni. Preraspodela globalne moći uvek pojačava nestabilnost savremenih međunarodnih odnosa. Velike sile se nadmeću među sobom za resurse, bezbednost i ekonomski prestiž, čime se povećava potencijal za pogrešne kalkulacije i konflikte. U takvom okruženju RF se sve više geopolitički učvršćuje i jača. Koraci u tom pravcu išli su preko evroazijskog prostora, a u poslednje vreme i sve intenzivnije preko evropskog tla.

Put kojim se došlo do trenutnog statusa nije bio lak. Postignuto je jedinstvo ruskog nacionalnog bića, a fokus je na oživljavanju tradicionalnih i duhovnih vrednosti i religijskoj toleranciji. Rusija se u početku najvećim delom okrenula samoj sebi, odnosno unutrašnjem, prvenstveno ekonomskom razvoju. Nakon dostignutog nivoa ekonomske održivosti počelo je jačanje vojnih, političkih i drugih potencijala. Uporedo se širio i uticaj Rusije, kako u regionalnim, tako i u globalnim okvirima. Mnoge prepreke i ometanja ruskog napretka nisu dala rezultate već su, verovatno, samo ubrzale proces preraspodele globalne moći.

Rusija se nameće kao „svetionik spasa” za narode i države koje su osetile negativne posledice zapadnih vrednosti. Predstavlja se kao država slobodnog sveta i postavlja sebe u poziciju kakva je nekad bila pozicija njihovih hladnoratovskih neprijatelja. Ekonomsko i vojno jačanje i borbena angažovanja Ruske Federacije van njene teritorije uliva nadu nekim državama da će u određenim trenucima, ako budu na pravcu ruske politike, biti zaštićeni od negativnih zapadnih uticaja.

⁴⁶ *Стратегія національної безпеки Російської Федерації*, 2015, таčka. 21.

⁴⁷ Izjava data u posle Samita o nuklearnoj bezbednosti u Hagu, marta 2014. godine.

⁴⁸ Žan Klod Juncker, predsednik Evropske komisije, izjava data novembra 2016, <https://www.rt.com/news/368363-juncker-russia-obama-error/>.

Može se reći da je proces afirmacije Rusije kao velike sile trajao od raspada SSSR-a, a završen je početkom njene nezaobilazne uloge u sirijskom konfliktu, ali i svim drugim globalnim dešavanjima. Ruska Federacija je u tom periodu prikazala mnogo veće domete svog uticaja u regionalnom i svetskom okruženju i time se postavila u potpunosti na visoko mesto koje zaslužuje u globalnim okvirima.

Literatura

- [1] Bžežinski, Z.: *Amerika-Kina i sudbina sveta*, Albatros Plus, Beograd, 2013.
- [2] *Военная доктрина Российской Федерации*, Президент России, 2000, доступно на: http://www.ng.ru/politics/2000-04-22/5_doktrina.html. (07. novembar 2017)
- [3] *Военная доктрина Российской Федерации*, Президент России, 2010, доступно на: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 (10. oktobar 2017)
- [4] *Военная доктрина Российской Федерации*, Президент РФ, 2014, доступно на: <http://www.scrf.gov.ru/security/military/document129/> (12. oktobar 2017)
- [5] *Global Strategic Trends 2007 – 2036*, The Development, Concepts and Doctrine Centre (DCDC) – Ministry of Defence UK, januar 2007, dostupno na: http://www.cuttingthroughthematrix.com/articles/strat_trends_23jan07.pdf (05. oktobar 2017)
- [6] *Distribution of Fossil Fuels between Stock Exchanges – CTI map 2013*, The Carbon Tracker initiative, 16.10.2013., dostupno na: <http://www.carbontracker.org/in-the-media/distribution-of-fossil-fuels-between-stock-exchanges-cti-map-2013>. (10. februar 2017)
- [7] *European Southern Gas Corridor Survey*, Study by Michael LaBelle, Budapest, 2011, dostupno na: <http://energyscee.com/wp-content/uploads/2011/04/Southern-Gas-Corridor-Survey-Final.pdf>. (04. novembar 2017)
- [8] Kovač, M., *Interesi velikih sila na prostoru Balkana*, Zbornik radova Naučni skup „Srbija i stratejska raskršća“ ISIKS-2016, septembar 2016, Beograd, 2016.
- [9] *Концепция внешней политики Российской Федерации*, Президент РФ, 2016, доступно на: <http://www.scrf.gov.ru/security/international/document25/> (05. novembar 2017)
- [10] *Концепция национальной безопасности Российской Федерации*, Президент России, objavljena 1997, dorunjena 2000, доступно на: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/589768. (17. oktobar 2017)
- [11] Lišanin, M., Čupać, B., *Rusija, NATO, EU: Komplementarni ili konkurentski pogledi na novu bezbednosnu arhitekturu Evrope*, Vojno delo, Medija centar „Obrana“, proleće/2013, Beograd, 2013.
- [12] Mirković, T., *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2003.
- [13] *National Security Strategy of Engagement and Enlargement*, The President of the United States, 1994, dostupno na: <http://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss1994.pdf?ver=2014-06-25-121219-500>. (02. novembar 2017)
- [14] Nichol, J.: *Russian Military Reform and Defense Policy- Report for Congress*, USA Congressional Research Service, 24.08.2011, dostupno na: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/R42006.pdf>. (14. oktobra 2017)
- [15] *О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации*, Президент России, 2012, доступно на: <http://www.scrf.gov.ru/security/international/document124/>. (13. oktobra 2017)
- [16] Perišić, S.: Nacionalna bezbednost kao jedan od osnovnih činilaca geopolitičkog pozicioniranja RF na početku XXI veka, *Vojno delo*, zima/2010, Beograd, 2010.

[17] Perišić, S., Kajtez, M.: Savremeno geopolitičko sučeljavanje Rusije i Zapada – da li je na pomolu (novi) raskol između Evrope i Rusije?, *Vojno delo*, 4/2015, Beograd, 2015.

[18] Подберезкин, А. И., *Третья мировая война против России*, Московский государственный институт международных отношений (МГИМО), университет МИД России, Москва, 2015.

[19] Sakan, M.: Geopolitika NR Kine, *Vojno delo*, jesen/2013, Beograd, 2013.

[20] *SIPRY Yearbook 2016 – Armaments, Disarmament and International Security*, Stockholm international peace research institute, Stockholm, 2016.

[21] *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации*, Президент РФ, 2015, доступно на: <http://www.scrf.gov.ru/security/docs/document133/> (25. oktobra 2017)

[22] *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*, Президент России, 2009, доступно на: <https://rg.ru/2009/05/19/strategia-dok.html>. (26. oktobra 2017)

[23] *Strateška komunikacija EU u suprotavljanju propagandi*, Rezolucija parlamenta EU, usvojena 23.11.2016., dostupno na: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2030\(INI\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2030(INI)). (02. novembra 2017)

[24] Tanjug, *Kirov: Srbija postaje regionalni vojni faktor*, dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Svet/635531/Bugarski-general-Rusi-naoruzavaju-Srbe-a-nama-NATO-nista> (20. oktobra 2017)

[25] Todorović, M., Đorđević, S.: Multipolarna struktura međunarodnih odnosa na početku XXI veka, *Vojno delo*, 4/2015, Beograd, 2015.

ORGANIZOVANI VISOKOTEHNOLOŠKI KRIMINAL – POJAM, RAZVOJ I OSNOVNE KARAKTERISTIKE

Anđelija Đukić

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

U radu se razmatra visokotehnološki kriminal (VTK) kao savremeni oblik organizovanog kriminala. Dat je kratak pregled istorijskog razvoja VTK, kao i njegove transformacije u organizovani oblik. Prikazan je uticaj najznačajnijih faktora, pre svega interneta i globalizacije, koji su postavili osnov da ovaj kriminal preraste u organizovan kriminal na transnacionalnom nivou. Razmatrana su ključna pitanja, da li je to organizovani VTK ili je VTK koji se realizuje na organizovan način, odnosno, da li je tehnološki napredak samo olakšao izvršenje tradicionalnih oblika kriminala ili je došlo do stvaranja novog talasa tradicionalnog, virtuelnog i organizovanog kriminala. Izdvojene su i opisane četiri najvažnije karakteristike organizovanog VTK: sofisticiranost, komercijalizacija, organizovanost i transnacionalnost. Istraživanja organizovanosti VTK sugerišu da je onlajn kriminalno umrežavanje omogućeno internetom upravo jedan od najvećih istorijskih preobražaja kriminala. U radu je korišćena literatura, koja je, prema autoru, najznačajnija za ovu oblast, tako da popis literature predstavlja i svojevrsnu bibliografiju po pitanju organizovanog VTK (izuzimajući posebnu celinu: kriminalne grupe, forume i onlajn kriminalnu ekonomiju).

Ključne reči: *organizovani visokotehnološki kriminal, internet, sofisticiranost kriminala, transnacionalnost kriminala, kriminalne mreže*

Uvod

Globalizacioni procesi, nagli razvoj interneta i stalno povećanje broja njegovih korisnika (na početku 2018. godine bilo je preko četiri milijarde korisnika), pored svih dobrobiti za ljudsko društvo, stvorili su nove mogućnosti za visokotehnološki kriminal¹ (VTK) i druge zlonamerne aktivnosti u sajber prostoru; time je postavljen osnov da VTK preraste u organizovan kriminal na transnacionalnim nivou. Rast i razvoj sajber prostora kao međusobno zavisne mreže infrastrukture informacionih tehnologija koje uključuju i internet, telekomunikacione mreže i računarske sisteme, doprinosi i naglom porastu broja zloupotreba IKT, kao što su

¹ U Srbiji se koriste izrazi sajber ili kiber (*cyber*) kriminal, kompjuterski kriminal i visokotehnološki kriminal. Termin visokotehnološki kriminal je široko prihvaćen u akademskim radovima domaćih autora, pre svega onih koji su povezani sa borbom protiv ove vrste kriminala. Ovaj izraz je prihvaćen i u domaćem zakonodavstvu i stratejskim dokumentima kojima se uređuje oblast borbe protiv VTK, pa se koristi i u ovom radu.

VTK, špijunaža, terorizam i sajber ratovanje. Savremeni globalizacioni procesi pomeraju granice lokalnih, regionalnih i međunarodnih kriminalnih aktivnosti [1] i stvaraju nove mogućnosti povezivanja kriminalaca i organizovanih grupa, a računarske mreže postaju mesto, meta, cilj i sredstvo izvršenja kriminalnih aktivnosti, dok je, sa druge strane, odgovor bezbednosnih organa na pretnje u virtuelnom prostoru još uvek više reaktivan nego proaktivan [2, 3, 4]. Povećanje broja i sofisticiranosti uređaja i objekata povezanih na internet, korišćenje novih usluga zasnovanih na računarstvu u oblacima (*Cloud computing*) kao modula za povećanje računarske snage i prostora za skladištenje podataka i informacija i razvojem VolP (*Voice over Internet Protocol*), stvoren je moćan alat i kao mete napada organizovanog VTK fokusirani su značajni ciljevi sa velikim finansijskim i drugim resursima.

Tokom proteklih četvrt veka, od ranih devedesetih godina XX veka i komercijalizacije interneta, VTK se promenio i dostigao nivo nacionalnih prioriteta i prioriteta međunarodne politike [5:531]. Sofisticiranost i organizovanost VTK izazivaju velike gubitke nacionalnih i globalne ekonomije, koji se ne mogu ni utvrditi u realnom iznosu. Procene globalne štete od VTK za 2015. godinu bile su u rasponu od 400 do 500 milijardi dolara. Globalna šteta tokom dve godine (2013-2015) je učetvorostručena, a procenjuje se da će globalna šteta u 2019. godini biti oko 2,1 hiljade milijardi dolara ($2,1 \cdot 10^{12}$ dolara). Ove procene nisu obuhvatile neka krivična dela, poput industrijske špijunaže, kao ni gubitke koji postoje a nisu prijavljeni iz različitih razloga. Zbog povećanja broja, kvaliteta, uspešnosti i dobiti od krivičnih dela VTK, javlja se i reakcija na tržištu proizvoda namenjenih za zaštitu i procenjuje se rast sa oko 75 milijardi dolara u 2015. na oko 175 milijardi dolara u 2020. godini [6].

Organizovani VTK se može smatrati i najorganizovanim delovanjem kriminalaca, gde stručnjaci svoja znanja primenjuju na kriminalne aktivnosti, bilo da deluju u konvencionalnim kriminalnim grupama koje su počele da koriste digitalnu tehnologiju ili u novim kriminalnim mrežama osposobljenim za delovanje u sajber prostoru. Iako postoje dileme oko toga u kojoj meri su tradicionalne kriminalne organizacije uključene u VTK i kakva je struktura i način funkcionisanja novih kriminalnih grupa koje su svoje delovanje usmerile na sajber prostor i internet, zbog velikog broja indikatora koji potvrđuju organizovano delovanje pri izvršenju dela VTK, sve je više tvrdjenja da je isti globalan i organizovan. Potvrdu takvih tvrdjenja daju istraživanja ilegalnih društvenih foruma i funkcionisanja kriminalnih globalnih onlajn ekonomija koje su u kontinuiranom razvoju i napretku. Nesporna je činjenica da su organizovane kriminalne grupe (OKG) glavni organizator i nosilac aktivnosti ilegalnih onlajn tržišta, koja postaju sve razvijenija i organizovanija i sa velikim brojem članova čiji broj je teško proceniti.

Porast rasprostranjenosti i uticaja organizovanog kriminala u virtuelnom svetu, sve više se odražava i na svakodnevni život ljudi, a dovodi i do sve veće zastupljenosti ovog fenomena u naučnim i stručnim radovima i sve veće zainteresovanosti akademske zajednice. Porast broja radova na ovu temu ne znači da je ovaj fenomen u potpunosti istražen, jer još uvek postoje problemi u njegovom potpunom razumevanju [7, 8, 9, 10, 11]. U naučnim i stručnim radovima pojavljuju se i neosnovane pretpostavke i neargumentovani izveštaji iz tehnoloških kompanija o ovom obliku kriminala, dok je vrlo malo empirijskih istraživanja [12, 13, 14, 15, 16].

Težište ovog rada biće osnov, razvoj i tendencije razvoja organizovanog VTK, dok će se u manjem obimu razmatrati kriminalne grupe za delovanje u sajber prostoru.² Rad je za-

² Zbog ograničenog prostora, ovaj rad ne obuhvata analizu struktura, unutrašnjih odnosa i funkcionisanje kriminalnih grupa VTK, onlajn kriminalnih foruma i kriminalnih tržišta (ekonomija) na internetu.

snovan na traženju odgovora u dostupnoj i izabranoj literaturi na pitanja o povezanosti VTK i transnacionalnog organizovanog kriminala, kao što su: u kojoj meri je VTK postao organizovan i da li je nastao novi oblik organizovanog kriminala, i obratno, šta je uzrokovalo nagli i veliki prodor VTK u transnacionalni organizovani kriminal; kako je to uticalo na razvoj novih metoda i tehnika izvršenja kriminalnih radnji u sajber prostoru kada je izvršenje krivičnih dela VTK od hakera – pojedinaca preuzela organizacija ili kriminalna mreža; kako se to odrazilo na bezbednost pojedinaca, kompanija, država, međunarodnih institucija, i uopšte, na globalnu bezbednost; i, kakav razvoj organizovanog VTK se može očekivati u budućnosti.

Pojam organizovanog visokotehnološkog kriminala

Pojam povezanosti organizovanog kriminala i VTK odražava dinamičnu prirodu i brzinu promena transnacionalnog kriminala [7: 107]. Iako su empirijska istraživanja o VTK još uvek oskudna, teorijska saznanja o uslovima njegovog nastanka i napredne hipoteze u literaturi, daju osnov za izvođenje zaključka da internet transformiše kriminal i da VTK postaje organizovan i obiman sa sve prisutnijom podelom poslova unutar OKG. Povezivanje VTK i tradicionalnog organizovanog kriminala i viktimizacija na mreži (internetu), imaju za posledicu sve veće preklapanje u pojedinim vrstama kriminala. Tradicionalni tipovi kriminala su transformisani korišćenjem računara i drugih IKT, što je dovelo do povećanja rizika koji zahvataju mnoge aspekte društvenog života (finansijske transakcije, seksualno nasilje, uznemiravanje i pretnje, komercijalne štete i poremećaji poslovanja). VTK obuhvata širok spektar aktivnosti i ponašanja, počevši od zločina koji uključuju ugrožavanja lične ili korporativne privatnosti (ugrožavanje integriteta informacija koje se čuvaju u digitalnom obliku, krađa identiteta i upotreba nezakonito pribavljenih digitalnih informacija za ucenu firmi ili pojedinaca); preko dela kakva je prevara, dečija pornografija, digitalna piraterija, pranje novca i falsifikovanje; pa sve do aktivnosti koje za cilj imaju da ometaju rad samog interneta, kao što su spam poruke, haking ili DoS napadi [17: 154].

Tačne dimenzije VTK su nepoznate. Sudske osude za VTK, u odnosu na druge vrste kriminala, relativno su retke, iako to ne znači da ova vrsta kriminala nije preovladavajuća. Zbog virtuelnosti i „nevidljivosti“, složenosti digitalnih tragova i otežane ili onemogućene saradnje žrtava zbog straha od narušavanja ugleda, postoji velika „tamna brojka“ neotkrivenih, neprijavljenih, neistraženih ili nerešenih slučajeva [18: 738]. Sa druge strane, sadržaje objavljenih brojnih statistika o računarskim incidentima, posebno o fišingu, virusima i drugom zlonamernom softveru, treba prihvatati veoma kritički, jer takve statistike uglavnom potiču od kompanija koje se bave proizvodnjom i plasmanom anti virusnog softvera i ti sadržaji su direktno povezani sa njihovim poslovnim interesima, tako da „stvarnost nije problem onoliko koliko mislimo – ali mi zaista nemamo dobar način za njenu kvantifikaciju“ [19: 15].

Uprkos velikoj medijskoj zastupljenosti i istraživačkim izveštajima o stepenu korišćenja interneta (u zemljama zapadne Evrope), nije zabeležen veliki broj slučajeva u kojima je internet imao presudnu ulogu pri izvršenju dela organizovanog kriminala. Nedostatak pouzdanih podataka može se pripisati činjenici da su jedinice koje su angažovane u borbi protiv organizovanog kriminala razdvojene od jedinica zaduženih za borbu protiv VTK, tako da se fenomen organizovanog VTK ne može sagledati u celini. Situacija je slična i sa naučnicima, jer većina naučnika izučava organizovani kriminal i VTK – nezavisno [20: 155].

Neki od glavnih problema koji doprinose nedovoljnom razumevanju VTK usled nedostatka empirijskih pokazatelja su: (a) nedostaci mehanizama za precizno razlikovanje onlajn i oflajn krivičnih dela; (b) nepotpuno prijavljivanje VTK od strane poslovnih organizacija, državnih institucija i pojedinaca; (c) nedoslednost u merenju i definisanju VTK u značajnim istraživanjima; (d) informacije o VTK iz industrijskih izvora su često neuporedive sa podacima iz drugih oblasti, npr. oblasti bezbednosti; (e) istraživanja sa anketiranjem žrtava često su zasnovana na malim i ne reprezentativnim uzorcima iz kojih se ne mogu donositi zaključci za širu populaciju; (f) zbog globalne karakteristike VTK i kako nije ograničen nacionalnim granicama, veoma su otežana precizna merenja kriminala, kao i identifikacija i privođenje počinitelja; (g) VTK se može preduzeti u velikoj meri i istovremeno prema većem broju žrtava, što stvara veliki broj naizgled nezavisnih incidenata, tako da se time usložava postupak prikupljanja podataka i njihovo povezivanje [21].

Organizovani VTK ili VTK koji se realizuje na organizovan način [20, 22, 23], predstavlja i ključno pitanje u razmatranju organizovanog VTK: da li je tehnološki napredak samo olakšao izvršenje tradicionalnih oblika kriminala ili je došlo do stvaranja novog talasa tradicionalnog, virtuelnog i organizovanog kriminala [7: 107].

Razvoj organizovanog visoko tehnološkog kriminala

Pojava i razvoj VTK može se pratiti od početka kompjuterske ere i podeliti na dva perioda: prvi period obuhvata vreme od pojave prvog računara do 1990. godine (odnosno do početka komercijalne upotrebe interneta), nakon čega nastupa vreme značajnih mogućnosti i inovacija zasnovanih na ekspanziji interneta [22, 24, 25]. Proučavanje kriminala koji se na neki način povezuje sa računarima i/ili mrežama, a kasnije i sajber prostorom i internetom, počelo je početkom 60-tih godina XX veka, kada su se pojavili naučni radovi o kriminalu zasnovanom na manipulaciji računarima, sabotazi, špijunaži i drugoj nezakonitoj upotrebi računarskih sistema. Prve empirijske studije o kompjuterskom kriminalu objavljene su 70-tih godina, što je dovelo i do donošenja određenih zakona koji su se odnosili na kompjuterski kriminal, odakle potiču i prva određenja da je to: svaka namerna manipulacija računarima u privatnom, državnom, institucionalnom ili korporacijskom vlasništvu, u svrhu planiranja ili izvršenja prevara ili nezakonitog pribavljanja novca, imovine ili usluga [26: 161].

U vreme kada su, 60-tih i 70-tih godina XX veka, računari počeli da se koriste u poslovne i druge svrhe, nastao je i VTK, prvenstveno u finansijskoj sferi i uz isključivu podršku insajdera. Ograničena upotreba računara i nedostatak veza sa drugim računarima smanjivali su mogućnosti izvršenja kompjuterskih zločina, a ako su se isti i izvršavali – bili su u vezi sa ograničenim brojem računara (ili samo jednim računarom) i ograničenim brojem ljudi [25: 259]. Zajedničko svim kriminalnim delima izvršenim u ovom periodu jesu žrtve, koje su, po pravilu, bile velike kompanije ili vladine agencije, s obzirom na to da su jedine koristile *mainframe* računare. Pored toga, zastupljena je bila i manipulacija telefonskim sistemima (*phone phreaking*) i socijalni inženjering [22: 10-13]. Poslovni, ekonomski i kriminal „belih okovratnika“ brzo su se menjali u sredinama u kojima su računari bili uključeni u proces rada, što je dovelo do promene potrebnih znanja i veština u ovoj oblasti, tako da su u kriminalne radnje uključivani kompjuterski programeri i operateri i inženjeri elektronike. Zločini koji su se dešavali u stvarnom, dešavali su se i u računarskom okruženju. Bitno se menjaju

i metodi, tehnike i oblici izvršenja kriminalnih aktivnosti, kao i potrebno vreme direktnog izvršenja koje se meri vremenom izvršenja računarskih instrukcija, a geografska ograničenja su postala nevažna i nisu ograničavajući faktor kriminala [27: 21-22]. Ovi faktori su uticali na to da organizacije, vladine agencije i institucije nisu bile adekvatno pripremljene ili motivisane da se bave suzbijanjem ove vrste kriminala.

U sferi istraživanja VTK sedamdesetih godina prošlog veka, istraživači povezani sa univerzitetima i vladinim agencijama u SAD, dali su nekoliko važnih studija o zloupotrebama računara, kriminalu povezanom sa računarima i VTK. Rezultati istraživanja su pomogli društvu da sagleda novu pojavu koja se danas naziva visokotehnološki ili sajber kriminal [28: 158]. Među prvim istraživačima u ovoj oblasti bio je Don Parker (Donn Parker) koji je proučavao različite oblike zloupotrebe računara, sa konstatacijom da je broj zloupotreba u porastu i da je otvorena budućnost razvoja VTK u kojoj će mlađe generacije korisnika imati velike neprilike i trpeti znatne štete [29].

Novе mogućnosti za razvoj VTK stvorene su 80-tih godina XX veka razvojem interneta i personalnih računara koji su bili pogodna sredina za delovanje hakera, pre svega radi zabave i dokazivanja vlastite inteligencije i znanja. Štetan (maliciozan) softver (malveri: virusi, crvi, trojanci) pojavio se 90-ih godina prošlog veka i koristeći slabosti računara, vršio je njihovo ometanje ili prekidanje radne funkcije. Nagli razvoj kriminala podržanog računarima i mrežama beleži se posle 90-tih godina XX veka evolucijom hakovanja (*haking – hacking*) koji prerasta u profitni kriminal; dolazi do pojave prodaja brojeva kreditnih kartica, njihovog falsifikovanja i krađa novca od banaka na ovakav način [22: 23]. Ovaj period je karakterističan i po ekspanziji malvera, a kasnije i njegove podvrste poznate kao ransomver, namenjenog za smanjenje ili prekid radnih funkcija računarskih sistema, ucene vlasnika i prodavanja šifri za „otključavanje“. Kao krivična dela u oblasti VTK, pored krađa i proganjanja, razvija se i pornografija na internetu. Posebno su za kriminalce bili atraktivni bankarski računarski sistemi kao sredstva za pranje novca, gde su ukinute mnoge barijere klasičnog bankarstva usled primene novih tehnologija, a posrednik u transakcijama novca je postao internet [30: 87]. Istraživanja u oblasti kompjuterskog kriminala u periodu do kraja XX veka bila su nedovoljna da bi se ova pojava adekvatno opisala i razumela, a osnovni razlozi, pored nedovoljnog finansiranja, bili su: (a) fokusiranost organa za borbu protiv kriminala na tradicionalne oblike kriminala koji ne uključuju internet i uređaje IKT; (b) nerazvijen sistem statističkog izveštavanja o izvršenom kompjuterskom kriminalu; (c) uzdržanost i nevoljnost finansijskih institucija i drugih organizacija da izveštavaju o novčanim gubicima i gubicima podataka iz straha od gubitka klijenata, potrošača ili investitora; (d) relativno mali broj istraživača je bio zainteresovan ili obučen u poznavanju IKT, kako bi se uspešno bavio problemima kompjuterskog kriminala [28: 161].

Početkom XXI veka VTK postaje veliki biznis na globalnom nivou, kao što je to i danas. Korišćenje računarske i druge visoke tehnologije nije ograničeno na hakovanje i malvere, nego se obilato koristi i za izvršenje tradicionalnih zločina (prevare, krađe, iznudivanja, krađe intelektualne svojine) na nove načine, manjim rizikom kriminalaca i znatno većim dobitcima [31]. Dalji razvoj IKT povećao je broj računara, mobilnih telefona i drugih mobilnih uređaja i broj Internet stvari (*Internet of things – IoT*), a uvođenje bežičnog interneta (*Wireless Internet*) je znatno olakšalo komunikaciju [32: 26]. Razvijeno je računarstvo u oblacima (*cloud*) i *Voice over Internet Protocol – VoIP*. *Cloud* računarstvo je, pored već iskorišćene digitalne i umrežene tehnologije, stvorilo nove kriminalne mogućnosti

za upotrebu softverskih aplikacija, skladišnog prostora za podatke, informacije i druge digitalne zapise i za jeftinu upotrebu infrastrukture provajdera; povećalo je računarsku snagu i smanjilo troškove kriminalaca, čime je olakšan kriminal preko *botnet* mreža i kriminal koji zahteva veliku računarsku snagu (kao što je dešifrovanje lozinki) [5: 538].

Povezivanje VTK i organizovanog kriminala uočeno je još sedamdesetih godina XX veka (u SAD je tada bilo oko 100 hiljada računara), kada su istražni kriminalistički organi SAD oglasili da „postoje jaki dokazi koji ukazuju na to da je organizovani kriminal ušao u područje kompjuterskog kriminala“, a kao osnovne kategorije kriminala identifikovane su samo one u kojima je kriminal podržan računarima, ali se može izvršavati i bez njihovog korišćenja, kao što su krađe, pronevere, krađa imovine i usluga, krađa podataka i informacija i plaćanja nepostojećim organizacijama [33: 9-14]. Pristupi računarima telefonskih kompanija omogućili su kriminalcima da pristupe i manipulišu telefonskim sistemima (*phone phreaking*) i dele svoje znanje širom sveta, smatrajući to samo vidom lepe zabave [22: 12-13].

Osamdesetih godina XX veka raste broj računarskih sistema kao potencijalnih meta napada, što je rezultiralo razvojem hakovanja i kriminala oblika softverske piraterije i krađe patenata. Mogućnosti koje su pružile računarske mreže, doprinele su bržem širenju zlonamernog softvera, prvenstveno sve većeg broja računarskih virusa [34: 302]. Popularizacija hakovanja, kao profitabilne aktivnosti, rezultat je pojave personalnih računara i jačanja interneta, kada je računarstvo prestalo da bude aktivnost stručnjaka, a slika kreativnih i dobroćudnih hakera je izbrisana [35: 38].

Početkom XXI veka Fil Vilijams (Phil Williams) je ustanovio da postoji nekoliko aspekata na koji način organizovane kriminalne grupe koriste internet: kako bi olakšale izvršenje tradicionalnih krivičnih dela (kao što su velike prevare i krađe sa fokusom na elektronsko bankarstvo i trgovinu), kako bi širile delovanje na različite oblike kriminala na internetu (na primer, kriminal poznat kao „kriminal belih okovratnika“), za vršenje ucena korišćenjem interneta ili da bi upotrebom kompjuterskih virusa dobile pristup lozinkama u bankama i finansijskim institucijama. Međutim, razmatrajući budućnost organizovanog VTK Vilijams je smatrao: da „organizovani kriminal i sajber kriminal nikad neće biti sinonimi“; da će većina organizovanog kriminala nastaviti da funkcioniše u stvarnom a ne u virtuelnom svetu; da će većinu VTK činiti pojedinci a ne kriminalne organizacije; i, da će se stepen preklapanja između ova dva fenomena verovatno povećavati narednih godina [36: 22]. Kasnija istraživanja i analize pokazale su da je velikim delom VTK postao organizovan, tako da se predviđanja koja je dao Vilijams, očito nisu u potpunosti ostvarila.

Naglim razvojem interneta i uvođenjem *WWW* sistema za bolju komunikaciju devedesetih godina XX veka, povećana je brzina razmene informacija u kriminalnoj sredini na trans nacionalnom nivou. U prvoj deceniji XXI veka dominirali su novi i visoko sofisticirani metodi izvršenja kriminalnih aktivnosti poput fišinga i botnet napada, upotrebljavana je nova tehnologija koja otežava rad organa za borbu protiv VTK kao što su internet telefonska tehnika – VoIP i *cloud* računarstvo [37]. Iako se postavljalo pitanje o postojanju organizovanog kriminala u sajber prostoru, nekoliko studija iz tog perioda [38, 39, 40], sugeriše da je VTK postao integralni deo trans nacionalne pretnje i da nesumnjivo postoje kriminalni elementi koji rade u onlajn okruženju: kriminalne grupe koje su organizovane na mreži, a ne tradicionalne organizovane grupe koje rade na mreži. Tada nije bilo jasno da li tradicionalne OKG deluju i koliko su angažovane u sajber okruženju, ali je verovatno da se one neće „udaljavati“ od sajber prostora, jer na taj način olakšavaju svoj rad,

prikrivaju nezakonite prihode i fizičke zločine u stvarnom svetu, pri čemu primenjuju malverere ili botnet mreže radi izvođenja DDoS napada i iznuđivanja ili koriste onlajn bankarstvo radi pranja novca [40: 16].

Računari i internet su postali okosnica za sve aspekte modernog života, a društvene mreže su uobičajeno sredstvo komunikacije velikog broja ljudi, što je kao pojava doprineo i razvoju i širenju organizovanog VTK, posebno podzemnih kriminalnih ekonomija. Komercijalizacija interneta, kao i svaka druga tehnološka promena, modifikovala je okruženje u kome deluje kriminal i stvorila je širok opseg novih mogućnosti i novu dinamiku kriminalnih aktivnosti, bilo da su one potpuno nove (zlonamerni softver, lažiranje i krađa podataka) ili su kriminalci samo promenili neke aspekte već postojećih aktivnosti [40: 35].

Sve veće korišćenje interneta, globalizacija kao svetski proces i posledice koje je ostavila ekonomska i finansijska kriza 2007. godine i kasnije, smatraju se značajnim događajima koji imaju veliki uticaj na društvo, tako da su verovatno uticali i na stvaranje spektra novih mogućnosti za delovanje OKG, kao i nove trendove tog delovanja [41: 10]. Kriminal kao deo društva nije imun na ove promene i zato ne iznenađuje činjenica da su pogodnosti interneta za izvršenje kriminala, osim kriminalaca, privukle i pažnju kriminologa. Postoji veliki stepen saglasnosti kod kriminologa i lica koja se bave borbom protiv VTK da je internet ponudio mnoštvo novih mogućnosti za kriminalce, uključujući i za organizovani kriminal [18, 20, 42, 43, 44]. Velike zarade u kombinaciji sa malim rizicima učinili su digitalne mreže atraktivnim okruženjem za različite vrste aktivnosti, a jednostavnost komunikacija, anonimnost i dostupnost alata i ilegalnih operacija – transformisali su VTK u globalnu, brzo rastuću i profitabilnu industriju [45].

Globalizacija kao svetski proces³ značajno je uticala na razvoj VTK kao savremenog oblika organizovanog kriminala i to u njegovoj trans nacionalnoj formi. Kada globalizacioni procesi nisu u dovoljnoj meri praćeni svesnim upravljanjem, javljaju se stanja koja pogoduju nastanku svetskih ekonomskih kriza, čemu odgovara koncept „refleksivne globalizacije“ koji označava fenomen samo organizovanja, samo praćenja, samo regulacije i samo proizvodnih procesa, onako kako se procesi pojavljuju u društvenim sistemima koji se nalaze u društveno-ekonomskim krizama. Sa haotičnim stanjem refleksivnih finansijskih sistema koji nisu regulisani, stvaraju se povećane mogućnosti za delovanje trans nacionalnog organizovanog kriminala i VTK kao njegovog oblika [1: 54]. Transformacije u umrežavanju, prenošenju informacija i globalizaciji, doprinele su radikalnim promenama u organizaciji kriminala, podeli kriminalnog rada i povećanju kriminalnih prilika [47: 39]. Pored toga, procesi globalizacije su doveli do novih pretnji kao što su: (a) pojave prenosa međunarodnih kontradikcija u informacioni prostor, upotreba informacionog oružja i informaciono ratovanje; (b) mogućnosti nastanka novih vrsta katastrofa zbog grešaka ili zloupotreba globalnih IKT mreža; (c) mogućnost stvaranja novih globalnih informacionih infrastruktura kriminalnih i terorističkih organizacija koje je teško kontrolisati; i (d) stvaranje novih oblika VTK, uključujući i organizovani VTK [48: 1-2]. Velika svetska finansijska kriza pokrenuta u leto 2007. godine, pored toga što je poučna sa aspekta razmatranja nestabilnosti globalnog kapitalističkog tr-

³ Po pitanju kako definisati koncept globalizacije, postoji mnogo sugestija i debata, a od nekoliko ponuđenih opcija od strane UNESCO izabrane su dve karakteristične definicije: (a) globalizacija se može smatrati procesom (ili skupom procesa) koji odražava transformaciju prostorne organizacije društvenih odnosa i transakcija; (b) globalizacija se odnosi na sve one procese kojima se narodi sveta inkorporiraju u jedno jedinstveno svetsko društvo – globalno društvo [46].

žišta, pokazala je skup društvenih i tehnoloških uslova koji su olakšali globalizaciju kriminalnih aktivnosti. Iako je finansijska kriza u mnogim državama uticala na većinu društvenih aktivnosti, na organizovani kriminal taj uticaj je bio znatno manji, jer su se OKG brzo prilagodile novim zahtevima tržišta u realnoj ekonomiji [49: 12-13].

Obeležja globalizacije kao što su neuređenost međuzavisnih odnosa političkih i ekonomskih aktera u svetu, globalna digitalna povezanost i deterritorijalizacija država, ujedno predstavljaju i osnovne uslove za razvoj globalnog kriminala [40], kao što su:

- globalni domet trenutnih digitalnih komunikacionih tehnologija: internet, World Wide Web, video konferencije, multimedijalne digitalizacije, računarstvo u oblacima;

- globalizacija ili pojava globalnog umreženog društva (informaciono društvo) u kome su umrežene informacije, društveni odnosi, usluge i institucije (era sajber prostora ili globalna telekomunikaciona povezanost);

- radikalno prikupljanje i obrada podataka sa lokalnih i regionalnih prostora i njihovo objedinjavanje na globalnom nivou (stvaranje baza podataka o nacionalnom i globalnom stanovništvu i formiranje eksteritorijalnog policijskog i nadzornog sistema);

- rastuća povezanost i pokretljivost proizvodnje, trgovine i finansijskog kapitala, što doprinosi interesu globalnih sila za potražnjom nepotrebne robe (komodifikacija i konzumizam);

- širenje digitalnih masovnih medija, posebno novinarstva, koji su stalno uključeni u izveštavanje, po sistemu 24/7 (24 časa dnevno – 7 dana nedeljno); i

- „zamašnjavanje“ tradicionalnih normativnih granica između dozvoljenih i nedozvoljenih aktivnosti, što je postalo normalno ponašanje u političkom i ekonomskom svetu.

Kriminalci koji se bave VTK uspešno koriste postojanje distribuirane informacione strukture kao osnovnog tehničkog i materijalnog sredstva u sajber prostoru. Digitalne komunikacione mreže i stvorene opšte prisutne multi medije, pogoduju onlajn kriminalu omogućenim novim informacionim mrežama. Sklop ovih uslova formira okruženje za „globalizaciju kriminala u doba kapitalističke sajber kulture“ [1: 39-43].

Internet je na početku na kriminal i/ili štetno ponašanje uticao na tri osnovna načina: *prvo*, postao je sredstvo za komunikaciju kojim se podržava postojeći obrazac štetne aktivnosti kao što su trgovina drogom, govori mržnje, uhođenje i slično; *drugo*, stvorio je trans nacionalno okruženje koje pruža nove mogućnosti za štetne aktivnosti, kao što su prevare i pedofilija; *treće*, priroda virtuelnog okruženja je stvorila potpuno nove forme štetnih aktivnosti koje ne poznaju granice, kao što su povrede autorskih prava i druge [24: 3]. Internet je tada omogućio nove kriminalne oblike kao što su *spam* poruke (zloupotreba elektronskih sistema u svrhu slanja masovnih poruka) i zlonamerni softver i olakšavao izvršenje tradicionalnih krivičnih dela. U početnom periodu komercijalne upotrebe Interneta (posle 1990. godine), bio je u porastu broj izvršenih krivičnih dela i naneta je šteta državama koje nisu imale odgovarajuće zakone i/ili su posedovale male ljudske i materijalne kapacitete za njihovo sprovođenje. Internet je korišćen za pranje novca putem međunarodne trgovine, a razvijena je i komunikacija između hakera i malih kriminalnih grupa sa organizovanim kriminalom [36: 24]. Kao elemenat sajber prostora, pored ostvarivanja pozitivnih efekata, internet je viđen kao „kriminalni problem“, ali i kao stvarni kanal za protok kriminalnih aktivnosti [50: 88]. U vreme kada je upotreba interneta postala rutinska aktivnost u svakodnevnom životu, zadatak kriminologije, krivičnog prava i politike je da uključe Internet i VTK u vlastite rutinske aktivnosti, jer internet po svojim karakteristikama predstavlja ogromnu, globalnu i otvorenu mrežu koja omogućava trenutnu ko-

munikaciju i koja transformiše društvene i ekonomske procese, pa se može očekivati da transformiše i kriminal [51].

U kriminologiji i krivičnom pravu internet zaslužuje posebnu pažnju zbog svojih glavnih odlika kao što su globalni karakter, trenutna dostupnost i neograničenost, digitalan je i omogućava automatsku obradu podataka. To pruža posebne mogućnosti za izvršenje dela VTK u kojima su računarske mreže cilj i značajan alat. Internet omogućava interakciju između kriminalaca i kriminalnih organizacija, a funkcionisanjem kriminalnog tržišta informacijama i finansijskim korisničkim kredencijalima olakšavaju se prevare, krađe i druge kriminalne aktivnosti [18: 737].

Karakteristike interneta kao globalne računarske mreže, a posebno, da omogućava trenutne veze u mrežnoj decentralizovanoj strukturi i da se zasniva na digitalnim informacijama, sačinjavaju osnov za međusobno povezivanje i pojedinačno važnih faktora rizika koji olakšavaju aktivnosti organizovanog VTK [1, 9, 18, 47, 52], među kojima su najznačajniji:

- Zbog globalnog dometa, omogućeno je kriminalcima da traže najranjivija mesta u mreži (računari, računarske mreže i žrtve) bilo gde u svetu i bez napuštanja svog prebivališta.

- Nema ograničenja državnim granicama, tako da je VTK, u velikom broju slučajeva, postao međunarodna aktivnost, što zahteva i prekograničnu saradnju organa za borbu protiv njega.

- Omogućeno je stvaranje i funkcionisanje decentralizovanih i fleksibilnih (labavih) mreža kao organizacione strukture kriminalnih grupa, u kojima one vrše podelu poslova i razmenu veština, znanja i alata.

- Olakšana je anonimnost izvršilaca kriminala ako se upotrebljavaju odgovarajući alati (*remailers, torrent networks*), kada su izvršioci „na većoj udaljenosti“ od IP broja, e-adrese ili *Facebook* profila.

- Omogućena je produžena interakcija počinitelja i žrtava i uklanjaju se eventualne društvene barijere sa kojima se suočavaju počinioci, posebno u početnoj fazi komunikacije.

- Znatno je olakšana manipulacija podacima, informacijama i softverima sa minimalnim pratećim troškovima.

- Automatizacija pojedinih kriminalnih procesa omogućava da se neki oblici nelegalno instaliranog zlonamernog softvera brzo umnožavaju, napadaju milione računara istovremeno u dužem vremenskom periodu i sa ponavljanjem napada.

- Izaziva znatno veće štete nego što su uloženi napor i daleko veće štete nego što bi se sličnim postupcima postiglo bez posredstva interneta.

- Omogućava agregiranje malih dobitaka u jedan veliki dobitak kriminalaca – iskorišćava se veliki broj žrtava sa relativno malim gubicima (metod seckane salame – *salami method/salami-slice strategy*).

- Stvaraju se mogućnosti za formiranje informacione ekonomije sa informacijama kao vrednom imovinom, kako na pravom tržištu (muzika, filmovi, knjige, softver), tako i na „crnom“ tržištu gde se, radi prevara i krađa, trguje ličnim informacijama, lozinkama i brojevima kreditnih kartica, ali i znanjima, veštinama, elementima infrastrukture i softverom za kriminalne aktivnosti.

- Veoma brze izmene inovacionih ciklusa i razvoj novih tehnika i alata za izvršenje kriminalnih aktivnosti u kratkom vremenskom periodu, imaju za posledicu proširenje mogućnosti za zaobilazanje kontra mera sigurnosnih sistema.

Karakteristike interneta navode na zaključak da je komunikacija na svetskoj računarskoj mreži neposredna i trenutna, individualna, dinamična, produbljena, interaktivna, anonimna, ne cenzurisana, jeftina i dalekosežna, što je čini superiornijom u odnosu na mogućnosti drugih medija [53]. Tradicionalne trans nacionalne prepreke organizovanom kriminalu sa kojima su se suočavale bivše generacije kriminalaca, srušene su i prevaziđene u onlajn svetu, omogućavajući im slobodan pristup na svaku željenu virtuelnu lokaciju [54: 14].

Rizici bazirani na internetu ušli su u delokrug rada državnih bezbednosnih službi zbog problema sajber terorizma i sajber ratovanja, što je rezultiralo preduzimanjem onlajn prevencija, kontrola, otkrivanja i krivičnog gonjenja. Pojačan nadzor i praćenje korisnika interneta i nemogućnost provajdera da zadrže podatke o korisnicima, predstavljaju značajnu pretnju privatnosti. Pored državnih institucija i mnoga komercijalna preduzeća nezakonito prikupljaju podatke o korisnicima interneta i njihovom ponašanju radi ciljanog oglašavanja i marketinga ili prodaje podataka trećem licu za komercijalne i druge namene [55: 5-6]. Zbog mogućnosti modifikacija, gubitaka ili krađa,⁴ opasnost po bezbednost informacija postoji i kod organa koji su ovlašćeni za njihovo prikupljanje, čuvanje i obradu. Krađa identiteta i preuzimanje akreditiva ili ličnih podataka drugog lica sa namerom da se upotrebe u kriminalne svrhe, jedna je od glavnih pretnji daljoj upotrebi i razvoju e-uprava i drugih vidova elektronskog poslovanja [57: 2].

Nove i ozbiljne pretnje prate rast informacionog društva i sve veću primenu IKT, posebno u oblasti kritičnih infrastruktura, kao što su snabdevanje električnom energijom, vodom, gasom, nuklearna postrojenja, vojna infrastruktura i drugi objekti, čije je upravljanje i funkcionisanje bazirano na primeni IKT i veoma osetljivo na računarske napade. Napadi na informacione infrastrukture i internet servise imaju nove mogućnosti da nanesu štetu društvu na nove načine i sa veoma velikim posledicama [57: 2].

Internet nema samo značaj kao dobar komunikacioni kanal, već je stvorio mogućnost postojanja i delovanja mešovitih kriminalnih mreža i sadrži potencijal da na značajan, ako ne i presudan način, utiče na kriminalno tržište [41: 12]. Otvoren je put za formiranje nelegalnih foruma, skladišta i tržišta različitih roba i usluga, gde se mogu sresti mnogi zainteresovani kupci i prodavci, koji za oglašavanje roba i usluga, pored sakrivenih, koriste i obične veb stranice (mogu se naći na legalnim pretraživačima), jer su, zbog drugih karakteristika Interneta, veoma male šanse da oglašivači budu otkriveni [58: 4].

Nove kriminalne pretnje u sajber prostoru stvorene su razvojem *cloud* računarstva [5, 32, 59]. Kao i drugi tehnički napreci, to je privuklo čitav kriminalni ekosistem, od pojedinaca do organizovanih grupa koje imaju za cilj da preuzmu kompletnu globalnu računarsku mrežu (internet) [60]. Zbog povećane moći (snage) računara povećavan je i učinak botnet mreža, DDoS napada i prevara putem spam poruka, čime su postignuti bolji efekti i smanjeni rizici kriminalaca.

Karakteristike organizovanog visoko tehnološkog kriminala

Koncept VTK nije radikalno drugačiji od koncepta konvencionalnog kriminala. Oba uključuju ponašanje koje se sastoji u činjenju ili nečinjenju koje uzrokuje kršenje prava i podleže sankciji [61: 241]. Sa tog aspekta, karakterističan pristup u razmatranju pove-

⁴ „Lični podaci i ne-javne informacije o gotovo 60 posto građana SAD-a dostupni su na mreži zbog neispravne baze podataka. Više od 191 miliona zapisa američkih birača otkrili su na Internetu istraživači bezbednosti“ [56].

zanosti organizovanog kriminala i VTK, a na osnovu njihovih osnovnih karakteristika, može se sagledati iz radova ruskih autora [45, 48, 49, 62, 63, 64, 65, 66]. Ovi autori, uglavnom, u određivanju koncepta organizovanog kriminala, kao činjenice, navode sledeće stavove: postoje lica, organizovane kriminalne formacije, organizovane kriminalne grupe i zajednice organizovanih kriminalnih grupa koje stabilno funkcionišu, stalno vrše kriminalne aktivnosti i na taj način obezbeđuju stalni prihod i druge koristi. Pored toga, kao svojstva organizovanog kriminala ističu se: organizovanje grupa za vršenje kriminalnih aktivnosti u dužem ili kraćem periodu; centralizacija moći u rukama jednog ili više članova grupe; specijalizacija grupe za vršenje određenih kriminalnih aktivnosti i raspodela funkcija unutar grupe; korupcija i stvaranje veza sa predstavnicima državnog aparata; i, ustanovljavanje discipline i poštovanje utvrđenih pravila ponašanja [65]. Upoređujući karakteristike organizovanog kriminala sa tipičnim odlikama sadašnjeg VTK, uprkos specifičnog distributivnog okruženja (interneta) i neophodne specijalizacije izvršilaca kriminalnih aktivnosti, ovakav kriminal se „može sa uverenosti nazvati organizovani visokotehnološki kriminal (ruski: киберпреступность организованной преступностью)“ [49: 187].

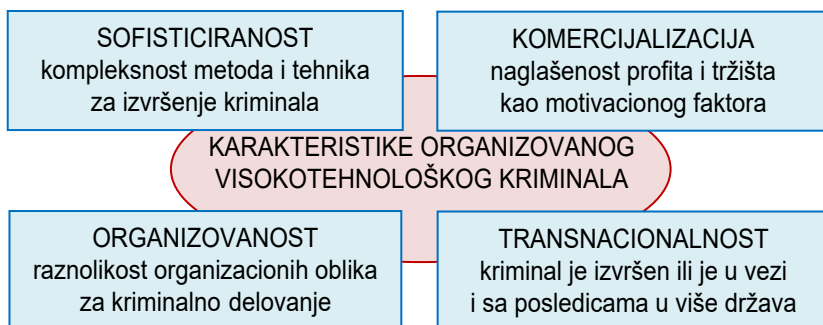
Kod pojedinih autora se kao osnovne karakteristike organizovanog VTK navode: anti društvena ideologija, prisustvo hijerarhijske strukture, transnacionalni karakter, prisustvo stručnjaka sa specijalnim informatičkim znanjima i veštinama, i eksploatacija pornografije [49, 67].

Sa aspekta promenljivog tehnološkog okruženja koje je izmenilo i prirodu samog kriminala [5: 532], osnovne odlike organizovanog VTK su:

1) *Organizovani VTK se odvija u sajber prostoru*: ponašanje na društvenim mrežama je, posredstvom digitalnih i umreženih tehnologija, pretvoreno u mreže komunikacija koje su stvorile globalno, informaciono i rasprostranjeno ponašanje. Iako je ovaj prostor delom „imaginaran“, posledice kriminalnih radnji u sajber prostoru imaju stvarne posledice u fizičkom svetu [5: 532]. Neograničenost i anonimnost sajber prostora omogućavaju uspostavljanje društvenih odnosa i onlajn veza (Facebook, Twitter, YouTube), gde se identiteti u sajber prostoru formiraju na osnovu pruženih informacija od strane korisnika i ne moraju biti istiniti. Digitalizacija na internetu omogućava skoro trenutni prenos informacija korišćenjem mobilnih uređaja na trans nacionalnom nivou, a pored ostalog, omogućava prenos i distribuciju virusa i zlonamernog softvera [1: 44].

2) *VTK je omogućen tehnologijom*, istom onom koja stvara sajber prostor i koja transformiše kriminalno ponašanje. Razvoj IKT je učinio da kriminal postane globalan, informacioni i rasprostranjen, stvarajući nove kriminalne mogućnosti.

3) *VTK je automatizovan*, a stepen automatizacije se svakodnevno povećava, jer digitalne i umrežene tehnologije postaju naprednije i sve sofisticiranije. Ovaj proces pozitivno utiče na većinu kriminalnih aktivnosti jer ih čini jeftinijim i manje zahtevnim za veština izvršilaca koje su apsorbirane automatizacijom. Sa druge strane, za kontrolu istih tehnologija i novih procesa, zahtevaju se nova znanja i dodatno učenje. Činjenica da je za kontrolu izvršenja kompletnog kriminalnog postupka potrebno jedno do dva lica, što je ranije zahtevalo mnogo više lica i setove različitog znanja, ima duboke posledice za razumevanje organizovanog VTK. Nepromenljivost umnoženih informacija od originala, bez obzira na broj kopija, pogoduje krađama identiteta, drugih podataka, informacija i intelektualne svojine [1: 44-45].

Slika 1 – Karakteristike organizovanog visokotehnološkog kriminala

Kao osnovna obeležja organizovanog VTK u XXI veku (slika 1), mogu se izdvojiti: sofisticiranost, komercijalizacija i organizacija (različitost organizacionih formi) [32: 15]. Ovome treba dodati i transnacionalni karakter organizovanog VTK, koji je omogućen globalizacionim procesima i globalnom IKT strukturom i internetom [68, 69].

Sofisticiranost organizovanog visokotehnološkog kriminala

Pod sofisticiranošću organizovanog VTK podrazumeva se kompleksnost metoda i tehnika kojima se izvršava kriminal. Napredak sofisticiranosti organizovanog VTK može se videti poređenjem najvećih procenjenih pretnji u određenom vremenskom periodu. Na primer, mogu se porediti 2012. i 2016. godina. Najveće pretnje u 2012. godini poticale su od: primene trojanaca tehnikama socijalnog inženjeringa; softvera za eksploataciju neotkrivenih ranjivosti (ranjivost nultog dana) i eksploataciju veb stranica (*Unpatched Software*), fišinga, mreža u kojima se nalaze i cirkulišu razne vrste računarskih crva i napredne uporne pretnje (*Advanced Persistent Threats*). Pretnje u 2016. godini bazirane su na rasprostranjenoj upotrebi novih tehnologija kao što su *cloud* računarstvo, skladištenju velikih količina podataka i masovnoj upotrebi mobilnih uređaja. Dve tehnološke novine bile su najznačajnije za pokretanje pretnji: Internet stvari – stvari koje se povezuju na internet ili druge mreže; i, veoma velike količine uskladištenih podataka. Time je redosled pretnji promenjen i najizraženije pretnje su u obliku: napredne uporne pretnje, fišing, trojanci, botnet mreže, ransomveri, DDoS napadi, napadi posebnim malverima za brisanje hard diskova (*Wiper Attacks*), krađa intelektualne svojine, krađa novca, špijunski malveri, tehnika „čovjek u sredini“ (*Man in the Middle – MITM*), zlonamerno oglašavanje (*malvertising*), preuzimanje softvera i baza podataka (*Drive-by downloads*), lažni softver (na primer kao anti virusi) sa prilogom malvera (*Rogue software*) i softvera za eksploataciju ranjivosti [70].

Pored postojećih malicioznih softvera i njihove stalne nadgradnje i usavršavanja tehnika primene, menjale su se i naglo razvijale i botnet mreže (mreže „zombi“ računara).⁵ Ove mreže

⁵ Botnet (*Botnets*) ili mreža zombi računara predstavlja skup umreženih kompromitovanih računara koji su daljin-ski upravljani iz jednog centra, a koristi se za obavljanje raznih aktivnosti, uključujući slanje spam poruka, širenje malvera, pokretanje DDoS napada i podržavanje nelegalnih veb stranica [14: 47]. Početkom 2017. godine na društvenoj mreži Twtiter (*Twitter*) otkriveno je oko 350 hiljada lažnih naloga i svi oni su bili deo jedne botnet mreže, ali su pronađeni i drugi nalozi manjih botnet mreža, što je ukupno činilo preko pola miliona lažnih naloga [106: 62].

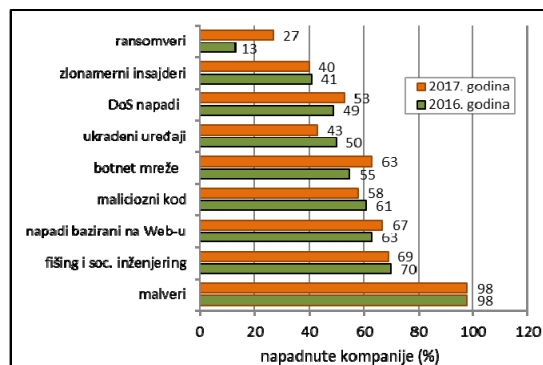
mogu da sadrže stotine i hiljade zaraženih računara, a procene stručnjaka su da je 16-25% svih računara povezanih na internet deo neke botnet mreže [71: 378]. Ovakve mreže mogu da vrše nelegalne aktivnosti poput krađe informacija i krađe identiteta, DoS i DDoS napada, slanja neželjenih poruka (spam poruke) i širenje malvera radi izvršenja finansijskog kriminala.

Napadi ransomvera postaju sve više ciljani, prvenstveno na finansijske institucije, radi trenutne velike dobiti, umesto do sada primenjivanih masovnih napada sa manjim dobitima. Napadi ransomvera, kao posebne vrste malvera, tokom 2017. godine su iznenađujuće i spektakularno prošireni na poslovne organizacije sa zahtevanom velikom otkupnom. Novina u upotrebi ransomvera je njihovo dizajniranje za uništavanje podataka, a ne samo za sprečavanje pristupa fajlovima i finansijsku korist napadača. Troškovi žrtava u samo tri velika napada u 2017. godini iznosili su stotine miliona dolara [72].

Stvaranjem „peer-to-peer“ (P2P) botnet mreža, u kojima kompromitovani kompjuteri komuniciraju međusobno pre nego sa centralnom komandnom lokacijom, povećana je rezistentnost (otpornost) mreže. Trojanci koji postoje već više od tri decenije, dostigli su visok nivo sofisticiranosti, tako da su postali prilagodljiviji navikama žrtve, prikupljajući podatke iz njenog računara [32: 15-17]. Dostupnost i „otvorenost“ digitalnih informacija ili softvera, čini ga pogodnim za modifikacije uz minimalne troškove, što omogućava kriminalcima njegove izmene i prilagođavanja vlastitim potrebama [1: 44-45].

Kvalitativni napredak u razvoju sajber prostora učinjen je razvojem modela poznatog kao *cloud* računarstvo koji omogućava jednostavan pristup velikim računarskim resursima u mrežnom okruženju (mrežni serveri, skladišta, aplikacije i usluge), uz minimalne napore korisnika i bez korišćenja servisa provajdera. Koncept računarstva u oblacima se zasniva na deljenju resursa na mreži, najčešće na internetu. Model se sastoji od tri servisa koji pružaju mogućnosti korisniku da koristi provajderove softverske aplikacije, platforme za smeštanje svojih podataka ili aplikacija, kao i namensku infrastrukturu kojom raspolaže provajder [73: 1-2], a koju korisnici ne moraju da održavaju [59: 84]. Uprkos kontradiktornih stavova koji postoje oko računarstva u oblacima, činjenica je da su njegova pojava i razvoj znatno uticali na povećanje računarske snage, povećanje mogućnosti skladištenja elektronskih zapisa i vršenje drugih računarskih usluga, uz znatno smanjene troškove pojedinačnih korisnika, što je olakšalo izvršenje složenih i zahtevnih kriminalnih aktivnosti [5: 529].

Potreba za međusobnim povezivanjem uređaja preko interneta dovela je do razvoja pametnih uređaja, kućne automatizacije i Interneta stvari (IoT). Ovaj fenomen se pojavio nakon 2009. godine, a sa padom cena mnogih naprednih tehnologija, bilo je moguće izgraditi složenu računarsku mrežu u koju su uključene sve vrste objekata i uređaja, kao što su personalni i mobilni računari, automobili, medicinski instrumenti, geološka oprema, avioni, oružja, kamere i kućni aparati. Veliki deo ovih mreža može da bude ranjiv i predstavlja dobru metu za kriminalne eksploatacije [74: 1-2]. Internet stvari mogu se definisati kao svet u kome su fizički objekti integrisani u informacionu mrežu i oni postaju aktivni učesnici u poslovnim procesima, a dostupne usluge mogu da komuniciraju sa ovim "pametnim objektima" preko interneta [75: 1]. Predviđa se da će, ionako složen softver za upravljanje IoT na sadašnjem nivou, biti najbrže rastući tehnički segment za IoT sa zahtevima da obezbedi poseban softverski ekosistem, praćen softverom za povezivanje, za analitiku i IoT platforme i sigurnosnim softverom. Procenjuje se da je globalna potrošnja na IoT u 2017. godini bila 674 milijarde dolara, a da će u 2021. godini dostići vrednost od 1.100 milijardi dolara [76].

Slika 2 – Najzastupljeniji tipovi napada i eksploatacije visoko tehnološkog kriminala na kompanije, prema [77]

Prema istraživanju Ponemon instituta (Ponemon Institute) [77] kojim je obuhvaćeno 254 kompanija iz osam najrazvijenijih država u svetu u različitim oblastima delatnosti (industrijska proizvodnja, finansije, usluge, zdravstvo i druge delatnosti), a koje su imale od 1.050 do 259.000 aktivnih računarskih priključaka na internet (prosečan broj priključaka je oko 8.500 po kompaniji), najzastupljeniji napadi na računarske sisteme, preuzimanje kontrole i eksploatacija njihovih sadržaja u 2017. godini, mogu se klasifikovati u osam osnovnih tipova ili metoda: malveri, fišing i socijalni inženjering, napadi bazirani na Web-u, maliciozni kod, napadi preko botnet mreža, DoS napadi, zlonamerni insajderi i ransomveri. Kao poseban vid nanošenja gubitaka, pod napadima se podrazumevaju i krađe uređaja – elemenata infrastrukture. Iz prikaza na slici 2 vidljivo je da su skoro sve kompanije pretrpele napade malvera (virusi, crvi i trojanci), da je broj napada ransomvera u 2017. godini udvostručen u odnosu na prethodnu godinu, da je oko 70% kompanija pretrpelo napade oblika fišinga i drugih oblika socijalnog inženjeringa, a 67% kompanija je imalo napade na veb stranice u bilo kom obliku. Napadi zlonamernog softvera (malveri, ransomveri) prikazani su odvojeno od napada malicioznim kodom, iako su usko povezani, zato što su kao zlonamerni kod klasifikovani oni zlonamerni napadi koji su uspešno infiltrirali zlonamerni softver u mrežu organizacije [77].

Komercijalizacija organizovanog visokotehnološkog kriminala

Naglašenost profita i tržišta kao motivacije za izvršenje kriminala osnovna je karakteristika komercijalizacije organizovanog VTK. Eksponencijalni rast i razvoj digitalnih tehnologija i elektronskog poslovanja omogućili su povećanje kriminala na internetu, prvenstveno krađa. Sama tehnologija VTK je postala komercijalna: moguće je angažovati hakere ili besplatno preuzeti potrebne softverske alate sa uslužnih servisa, dok se posebno dizajnirani maliciozni softver može kupiti ili iznajmiti. Kriminalna komercijalizacija botnet mreža, od njihovog nastanka 2004. godine, jedna je od najvažnijih karakteristika organizovanog VTK. Najnovije varijante botneta koje omogućavaju povezivanje sa uslužnim servisima (*Crimeware-as-a-service*), takođe su predmet prodaje na servisima interneta

[44: 76]. Drugi primer komercijalizacije ogleda se u otkrivanju i prodaji neotkrivenih mana u kompjuterskim kodovima, koji kriminalcima donose veliku dobit, ali sa druge strane, mogu da nanesu značajne štete žrtvama [32, 78].

Komercijalizacija organizovanog VTK ogleda se prvenstveno u nelegalnom ostvarivanju dobiti kriminalnih organizacija koje deluju u sajber prostoru, a koje ostvaruju delovanjem protiv finansijskih, privrednih, uslužnih i drugih organizacija i državnih institucija. Činjenica da je internet razvijan i dizajniran prvenstveno za vojne potrebe tako da se zaobiđu spoljašnji uticaji i kontrole, ostavila je prostor za mnoge zloupotrebe. Koristeći takve pogodnosti nastale su brojne kriminalne ekonomije u veoma kratkom vremenskom periodu [79: 201]. Naglom širenju organizovanog VTK doprinelo je i funkcionisanje onlajn ilegalnih tržišta čije je finansijske transakcije teško proceniti.

Prema navedenom istraživanju Ponemon Instituta, troškovi sajber bezbednosti za 2017. godinu porasli su u obimu od oko 23% u odnosu na 2016. godinu. Sajber bezbednost je tokom godine prosečno za jednu kompaniju narušavana oko 130 puta, a prosečni gubici su bili 11,7 miliona dolara po kompaniji (najveći gubitak je iznosio 77,1 milion dolara). Troškovi su varirali u odnosu na države, veličine kompanija, sektore delatnosti, vrste sajber napada i efikasnosti zaštite, a odnosili su se na: troškove usled gubitka ili krađe informacija; troškove prekida poslovanja; troškove oštećenja opreme; i, gubitak profita. Najveći obim troškova bio je na aktivnostima otkrivanja i otklanjanja posledica napada VTK (oko 55%), a zatim na troškove usled prekida poslovanja i istrage (oko 32%); prosečni troškovi po jednom računarskom mestu bili su četiri puta manji za velike kompanije (436\$) nego za manje kompanije (1.736\$). U odnosu na tip napada i učestalost incidenata, najveće troškove izazivaju napadi malvera, fišing i socijalni inženjering i napadi bazirani na Web-u. Ukupni godišnji troškovi po tipu napada su najveći za napade malverima, zatim za napade bazirane na Web-u i za DoS napade [77].

Organizovanost visoko tehnološkog kriminala

Još na početku XXI veka, kada je pojmu visokotehnološki kriminal pripisan pojam organizovani kriminal, među kriminolozima su nastala neslaganja i konfuzija oko toga da li je takav kriminal derivacija tradicionalnog organizovanog kriminala ili predstavlja evoluciju kriminala u onlajn prostoru [36, 39, 50, 68, 80]. Iako je postojalo nekoliko prijavljenih slučajeva organizovanog VTK, generalno nije bilo indicija da će VTK dostići nivo organizovanih bandi, ali je ostavljena mogućnost da će posebne forme organizacija delovati na granici između stvarnog i virtuelnog sveta. Pri tome nije bilo jasno da li će se i kako postojeće tradicionalne organizacije prilagoditi novim uslovima [39: 24-26]. Prema nekim autorima ova dilema još uvek nije razrešena, jer različite statistike ukazuju da se internet previše koristi za kriminalne aktivnosti, počevši od delovanja običnih prevaranata do krađa velikih količina novca, što predstavlja jedan od glavnih problema da se identifikuju izvršioc i upozna način njihovog organizovanja [11, 44]. Nekoliko studija koje su istraživale prisustvo tradicionalnih OKG i novoformiranih kriminalnih grupa u sajber prostoru [10, 20, 81, 82], svoja istraživanja zasnivala su na sekundarnim podacima, pri čemu je primenjena veoma široka radna definicije organizovanog kriminala sa ekstremno niskim standardima, kako bi se različite forme organizovanja podvele pod ovu kategoriju kriminala

[11: 175]. Iako predstavljaju grupu koju čine tri ili više lica, izvršioци određenih krivičnih dela VTK ne mogu se po svim elementima "uklopiti" u koncepciju "organizovane kriminalne grupe" prema *Konvenciji UN protiv trans nacionalnog organizovanog kriminala* iz 2000. godine [83], posebno u delu koji se odnosi na „postojanje u određenom vremenskom periodu“, jer pojedini izvršioци mogu u aktivnosti biti uključeni samo kratko vreme, dok drugi mogu biti angažovani u različitim vremenskim periodima.

Međutim, veliki broj istraživača organizovanog VTK, kao i institucija namenjenih za borbu protiv VTK, saglasni su da i tradicionalne kriminalne grupe usmeravaju svoje delovanje prema internetu koji im omogućava nove načine za vršenje kriminala [80, 84, 85, 86]. Tradicionalni koncept organizovanog kriminala, zasnovan na monolitnim, hijerarhijski i etnički baziranim grupama koje teže ostvarivanju profita oslanjajući se na podmićivanje i nasilje, može se smatrati zastarelim. Digitalna tehnologija je uslovlila mrežne oblike organizacije i druge tipove kolektivnih akcija u sajber prostoru [12, 14, 87].

Mnogi kriminalci VTK nisu organizovani na tradicionalan način, već deluju kao labave onlajn mreže i deo su globalnog onlajn tržišta. Kriminalne grupe u sajber prostoru deluju u određenom vremenskom periodu, imaju labavije organizacione strukture i veću fleksibilnost, trans nacionalne su i imaju tendenciju da se sastoje iz manjeg broja članova [87: 40-41].

Onlajn kriminalno umrežavanje koje je omogućio internet je jedan od najvećih preobražaja kriminala, jer onlajn kriminalne društvene mreže predstavljaju osnov za pojavu globalne onlajn podzemne ekonomije [10: 54]. U organizovanju VTK značajnu ulogu imaju nelegalni društveni forumi na kojima se ostvaruju kontakti, vrši razmena znanja i veština između kriminalaca, organizuju kriminalne grupe i, kao osnovno, izvršava tržišna funkcija [13, 14, 88, 89]. Poseban oblik organizovanja VTK ispoljava se kroz delovanje na ilegalnim onlajn tržištima, koja ponekad predstavljaju i čitave kriminalne ekonomije, gde kriminalni proces može da obuhvata sve potrebne aktivnosti, od izvršenja inicijalnih kriminalnih dela do prenosa novca kriminalnoj organizaciji [12, 16, 90].

Specifičan oblik organizovanosti, iako ne predstavlja organizaciju ljudi, čine mreže zombi računara (botnet). One su najznačajniji novi oblik organizovanja kriminala, iako mogu da ih kreiraju pojedinci ili organizovane grupe; same po sebi ove mreže su oblik organizovanog kriminala kada se upotrebljavaju za nezakonite aktivnosti [32, 91].

Trans nacionalnost organizovanog visoko tehnološkog kriminala

Transnacionalni organizovani kriminal je pretnja za međunarodnu, nacionalnu i ljudsku bezbednost: na međunarodnom nivou vrši negativan uticaj na međunarodne institucije i norme kojima se održava međunarodni sistem; na nacionalnom nivou destabilizuje jedinstvo države, elemente vlasti i sistem bezbednosti; i, ima dubok uticaj na ljudsku bezbednost, a opasnosti su izloženi i mnogi pojedinci u svetu; to je fenomen koji se stalno menja i prilagođava spoljašnjim faktorima i tehnološkim i geopolitičkim promenama [92, 93].

Zabrinutost policijskih i drugih organa za borbu protiv kriminala zbog ekspanzije trans nacionalnog organizovanog kriminala, počela je tokom 90-tih godina XX veka kada su kriminalne aktivnosti u velikoj meri počele da prelaze državne granice [94: 205]. Lokalni i regionalni karakter kriminalnih grupa menja se u međunarodni ili transnacionalni karakter, što se vremenski preklapilo sa nekoliko značajnih međunarodnih događaja: spora-

zum o slobodnoj trgovini između severne Amerike i Evropske unije (1986); počeci primene sistema World Wide Web za povezivanje dokumenata na internetu (1990); raspad SSSR (1991) i komercijalizacija Kine (uključno i prijem Hong Konga od Velike Britanije, 1997). Ovi događaji, ali i njihovo kombinovanje sa drugim, manje značajnim događajima, podstakli su nastanak novih trans nacionalnih kriminalnih grupa, koje ulaze u strateške saveze sa drugim kriminalnim grupama radi dobijanja pristupa novim tržištima i korišćenja jedinstvenih kriminalnih veština [30: 6-7]. Slika o organizovanim grupama koje su stalno pokretne i racionalno deluju na međunarodnom nivou, u poslednje vreme je u mnogome promenjena, tako da je verovatnije da je njihovo delovanje usmereno na lokalni nivo (država, region), a da je umrežavanje i saradnja između grupa na preko graničnom i globalnom nivou postao njihov glavni oblik delovanja [95, 96, 97].

Prema Konvenciji UN iz 2000. godine [83] pod delovanjem trans nacionalnog organizovanog kriminala podrazumeva se da su krivična dela učinjena u više država, ili su u vezi i proizvode bitne posledice u više država i da je delo izvršila grupa za organizovani kriminal. Zbog toga što se niz kriminalnih aktivnosti može vršiti trans nacionalno i na organizovan način, da se tokom vremena menjaju lokalni i globalni uslovi i pojavljuju nove forme kriminala, Konvencija UN ne daje preciznu definiciju trans nacionalnog organizovanog kriminala, načina delovanja ili strukturu kriminalne grupe niti precizira zločine koji bi spadali pod organizovani kriminal, već samo navodi aktivnosti kriminalne grupe koje države treba da inkriminišu nacionalnim zakonima [79]. Međutim, definicija organizovanog kriminala, prema Konvenciji, ne opisuje u celini složenu i fleksibilnu prirodu moderne mreže organizovanog kriminala i delovanje OKG u kriminalnim ekonomijama u kojima su diktirani zakoni ponude i potražnje, sa tolerancijom društva na određene vrste kriminala kao što su prodaja falsifikovane robe i specifične prevare usmerene na javnu vlast ili velike kompanije [98: 13].

Postoje nastojanja da se na osnovu određenja trans nacionalnog organizovanog kriminala u Konvenciji UN, izvede i definicija trans nacionalnog organizovanog VTK: transnacionalni organizovani VTK je svaka kriminalna aktivnost koja je namerno učinjena od strane tri ili više lica sa zajedničkom namerom da se ostvari materijalna korist, stekne moć ili ostvare drugi nematerijalni interesi, pri čemu je izvršeno više od jednog krivičnog dela, a članovi grupe deluju zajednički u produženom vremenskom periodu; kao sredstvo se koriste IKT, a cilj može biti internet ili uređaj povezan sa internetom ili se internet upotrebljava kao instrument za izvršenje krivičnog dela koje je izvršeno ili je u vezi sa dve ili više država [69]. Ova definicija je „usamljena“, jer vodeći istraživači u ovoj oblasti ne daju konkretnu definiciju, već pažnju posvećuju kriminalnim grupama, njihovoj strukturi i karakteristikama delovanja [15, 39, 44, 99].

Transnacionalni karakter organizovanog VTK uočen je još početkom XXI veka, jer je na organizovani kriminal uticala trans nacionalnost postojeće infrastrukture IKT i Interneta, stvarajući pogodan ambijent za kriminalne aktivnosti. Ovakav ambijent OKG koriste prvenstveno za ciljane napade na žrtve u bogatim regionima, kada ostvaruju i znatno veće dobitke nego što bi ih ostvarili u sopstvenoj državi. Trans nacionalnosti VTK doprinose i velike razlike u zakonskom, regulatornom i političkom odnosu u različitim državama, kao i nedostatak višeg stepena međunarodne saradnje u procesuiranju i sprečavanju kriminala [100: 6-7]. Globalna proširenja interneta novim informacionim tehnologijama praćena su i širenjem različitih i geografski nepovezanih oblika kriminalnih aktivnosti [1: 44-45]. Osim jezika

i pojedinih adaptera za napajanje, računarska tehnologija u osnovi je ista u celom svetu: postoji veoma mala razlika između računara i mobilnih uređaja koji se prodaju u Americi, Evropi, Aziji ili Africi, a analogna situacija je i na internetu, gde standardizacija omogućava korisnicima širom sveta da pristupe istim sadržajima i uslugama [101].

Karakteristike organizovanog VTK proističu i iz uticaja drugih faktora koji olakšavaju ili na drugi način doprinose izvršenju, a koji nisu nužno sami po sebi kriminalne aktivnosti. Time se u aktivnosti VTK uključuju sadržaji povezani sa komunikacijama, finansiranjem, enkripcijom, Internetom stvari i socijalnim inženjeringom [102].

Kategorije krivičnih dela prema ulozi računara, mreža i interneta

Danas u istraživačkim krugovima postoje prihvaćeni stavovi o upotrebi IKT za izvršenje organizovanog VTK s obzirom na svrhu i način upotrebe računara i interneta u pripremi i izvršenju kriminalnog dela: pojedini autori navode dve kategorije [1, 20, 21], drugi autori smatraju da se krivična dela VTK, po ovom kriterijumu, mogu klasifikovati u tri kategorije [44, 55, 103]; dok se kod nekih autora javlja i klasifikacija na četiri kategorije krivičnih dela VTK [78]. Ovakva podela na kategorije krivičnih dela ima korene i u istorijskom razvoju VTK, kada su u pojedinim vremenskim periodima mogle da budu korišćene samo mogućnosti koje je pružao dostignuti nivo razvoja IKT.

Prema prvoj grupi autora, pojam visokotehnološki kriminal predstavlja tzv. „kišobran“ termin koji se upotrebljava da opiše dve različite, ali ipak blisko povezane kriminalne aktivnosti: (a) kriminal omogućen sajber prostorom (*syber enabled crimes*); (b) kriminal zavisen od sajber prostora (*syber dependent crimes*) [21, 104]. Neki autori, navodeći kategorije organizovanih grupa koje eksploatišu napredak IKT, pored navedene dve kategorije kriminalnih aktivnosti, razmatraju i aktivnosti organizovanih grupa koje se sastoje od ideološki i politički motivisanih pojedinaca [105: 270].

Druga grupa autora smatra da postoji i među kategorija kada se tradicionalna krivična dela izvršavaju na novi način, tako da krivična dela razvrstavaju na tri kategorije: (a) tradicionalna krivična dela koja su izvršena na tradicionalan način u kojima se IKT upotrebljavaju samo kao pomoćna sredstva; (b) tradicionalna krivična dela izvršena upotrebom računarske mreže i na novi način; i (c) krivična dela koja se u pravom smislu reči mogu smatrati delima VTK, jer ih karakteriše automatizovana i široko rasprostranjena upotreba sajber prostora i Interneta [103: 45-49].

Treća grupa autora uvažava postojeću podelu na tri kategorije dodajući i novu kategoriju krivičnih dela koja su usmerena na platforme – računare i sisteme, kao što je distribucija botneta, koji olakšavaju izvršenje drugih krivičnih dela, ali direktno ne donose novac kriminalcima [78: 1].

Prema ulozi tehnologije u izvršenju krivičnog dela VTK, odnosno u zavisnosti od toga da li se internet koristi u izvršenju dela kao pomoćno sredstvo, a delo može biti izvršeno i bez njega uz upotrebu nekih drugih sredstava ili je internet neophodan za izvršenje kriminalne aktivnosti i bez njega takav zločin ne bi postojao, krivična dela se mogu razvrstati u dve osnovne kategorije [9: 10]:

Prvu kategoriju krivičnih dela čine ona dela koja su bila rasprostranjena i pre postojanja interneta sa današnjim sadržajem i mogućnostima i čije izvršenje nije direktno uslovljeno njegovim postojanjem niti upotrebom. To su tradicionalna krivična dela za čije izvršenje se koriste računari i mreže za komunikaciju ili prikupljanje informacija, a koja bi mogla biti izvršena i bez njihove podrške, kao što su: različiti oblici prevare (npr: prodaja nepostojeće, neispravne, falsifikovane robe ili robe koja ne zadovoljava standarde); krađa novca putem kreditnih kartica i bankarske prevare; investicione prevare (piramidalne šeme i lažne humanitarne i druge akcije); ugrožavanje intelektualne svojine, uključujući i neovlašćeno deljenje sadržaja zaštićenih autorskim pravima (filmovi, muzika, digitalizovane knjige, slike i računarski softver); objavljivanje, deljenje i/ili prodaja nepristojnih i zabranjenih seksualnih sadržaja; i, uznemiravanje, proganjanje, nasilje i različiti oblici iskazivanja mržnje i/ili klevete. Nove IKT pružaju nove mogućnosti za širenje kriminalnih aktivnosti u velikom obimu, gde je presudan veliki domet Interneta, automatsko umnožavanje sadržaja i velike mogućnosti prikrivanja i/ili prikazivanja lažnog identiteta izvršilaca dela [5: 10]. U ovu kategoriju se mogu uključiti i krivična dela koja su generalizovana i radikalizovana upotrebom novih elektronskih medija (pranje novca, krijumčarenje narkotika, onlajn kockanje), ali koja se mogu izvršiti i bez upotrebe Interneta.

Drugu kategoriju krivičnih dela čine dela koja su fokusirana na računar i čija meta su hardver i softver (elektronska infrastruktura) i mogu biti učinjena samo uz upotrebu računara, računarskih mreža ili drugih IKT. To su dela VTK zavisna od sajber prostora ili „čist“ VTK koji obuhvata osnov samog interneta. Krivična dela su usmerena na računarske sisteme i računarske mreže i njihove baze podataka [1: 46], kao što su distribucija zlonamernog softvera (virusi, crvi, trojanci), DoS i DDoS napadi i različiti oblici izmena vizuelnog izgleda legitimnih veb stranica (*Website defacement*) [21: 4]. Kao specifičan oblik izvršenja krivičnih dela javljaju se ona dela koja su omogućena postojanjem botnet mreža, jer je njihov razvoj, kao mreža kompromitovanih računara koji pokreću programe pod eksternom kontrolom, transformisao neke vrste VTK, poput fišinga, u svetski podzemni ekosistem kojim upravlja organizovani kriminal, a trgovina botnetom je postala aktivnost sa visokim prihodima [45]; ove mreže su dostupne i na uslužnim servisima nelegalnih foruma i mogu se iznajmljivati. Botnet mreže se uspešno koriste i za distribuciju ransomvera (*ransomware*)⁶ kada su napadi usmereni na više kompanija ili državnih institucija. Zajednica botnet mreža koristi najkvalitetnije računarske sisteme koji su vlasništvo korporacija, vladinih institucija i univerziteta.

Budući razvoj organizovanog visoko tehnološkog kriminala

Pored proizvodnje, distribucije i prodaje droga, imovinskog kriminala, trgovine ljudima i krijumčarenja migranata, jedna od najvećih budućih pretnji je i organizovani VTK, posebno nelegalno onlajn trgovanje dobrima i uslugama [98: 7]. Elektroenergetske mreže,

⁶ Ransomveri (*ransomware*), zbog rasprostranjenosti i destruktivnosti, postali su jedna od najopasnijih pretnji VTK. Dostupni su na uslužnom servisu RaaS (*Ransomware-as-a-Service*) gde se prodaju ili izrađuju po zahtevu. U toku 2016. godine je detektovano 98 familija ransomvera [107]. Broj napada na privatne korisnike je smanjen, a povećan je na kompanije i to prvenstveno na finansijske institucije. Vrednost otkupa šifara je i do više miliona dolara. Od aprila 2016. do marta 2017. godine, ransomverom je napadnuto oko 2,5 miliona korisnika [72].

gasovodi, svi servisi (policija, hitna pomoć, vatrogasna služba), berza, kontrole letenja, snabdevanje vodom za piće, bolnice, ulična rasveta i drugo, zavisni su od IKT i funkcionisanja Interneta. Živi se u svetu bez granica gde pravosuđa ne poznaju nematerijalne „otiske prstiju i DNK“ i gde je stopa uspešnosti detekcije pretnji 5%, a vreme detekcije stalno raste. Kako će se u budućnosti države i vlade truditi da kontrolišu trans nacionalne mreže i osiguraju njihovu bezbednost za legitimnu upotrebu, tako će i novi kriminalci pokušavati da manipulišu i zloupotrebljavaju ove mreže za nezakonite ciljeve [54: 21-26].

Neke procene su da će godišnji troškovi nastali usled delovanja VTK, a koji uključuju nastalu štetu i uništene podatke, ukradeni novac, izgublenu produktivnost, krađu intelektualne svojine, krađu ličnih i finansijskih podataka, pronevere, prevare, povratak na normalno poslovanje, forenzičke istrage, brisanje i obnavljanje hakovanih podataka i sistema i povreda reputacije, sa tri hiljade milijardi dolara u 2015. godini porasti na šest hiljada milijardi dolara u 2021. godini i da će globalna potrošnja na zaštitu i odbranu od VTK premašiti iznos od milijardu dolara godišnje [108]. Iako je 2017. godine dostignut rekord u investicijama za informacionu bezbednost, dogodili su se raznoliki napadi VTK, ugrožavanja podataka i gubitaka informacija, a za budućnost se ne mogu dati garancije da će povećani nivoi odbrane i troškova uspešno smanjiti nivo izloženosti napadima VTK [105: 8].

Dva osnovna razloga zbog kojih se u budućnosti može očekivati povećanje broja krivičnih dela i pričinjene štete zbog VTK, a posebno organizovanog VTK, su: *prvo*, tehnologija VTK je postala pristupačna i potrebni alati za izvršenje kriminalnih aktivnosti su dostupni širokom spektru ljudi, a ne samo informatičkim stručnjacima, što daje mogućnost OKG da za neposredno izvršavanje kriminalnih aktivnosti angažuju veliki broj nekvalifikovanih pojedinaca; *drugo*, broj korisnika interneta u nerazvijenim regionima sveta je u stalnom porastu, a broj potencijalnih bogatih žrtava u razvijenim regionima je uglavnom nepromenljiv, što će izazvati povećan broj napada na njih, kada će svaki novi prestupnik imati mogućnosti da eksponencijalno poveća broj napada kroz sve veću automatizaciju koju omogućavaju novi alati i Internet [79: 203-204]. Opšte tendencije organizovanog VTK, pored ostalog, biće izražene kroz [109: 7-8]:

- a) dalji razvoj ilegalnih onlajn tržišta;
- b) rasprostranjene DDoS napade uslovljene prelaskom sa botneta na cloud infrastrukturu i korišćenje velike distributivne moći;
- c) korišćenje bezbednih servera i neprobojnih sistema zaštite vlastitih resursa kriminalaca;
- d) sukobljavanje velikih kriminalnih grupa organizovanog VTK;
- e) povećanje broja napada baziranih na socijalnom inženjeringu;
- f) elektronski napadi na kritičnu infrastrukturu kao što je snabdevanje, transport i usluge prenosa podataka;
- d) hakovanje uređaja povezanih sa internetom sa direktnim fizičkim uticajem (na primer: komunikacija među automobilima).

Prema predviđanjima pretnji VTK do 2020. godine [109: 6-7], najefikasnije pretnje bi mogle da se svrstaju u nekoliko kategorija: (a) napadi za ostvarivanje novčane i druge koristi; (b) napadi radi špijunaže; (c) manipulacija podacima i mrežama; (d) uništavanje podataka; (e) zloupotreba procesne moći; (f) napadi alatima i tehnikama utaje. Žrtve kriminalnog delovanja će obuhvatati širok opseg, od pojedinaca, malih i srednjih preduzeća i kompanija, do kritičnih infrastruktura i odbrambenih sistema, a motivacija će se kretati u

rasponu od obične zabave do profitiranja stvaranjem komercijalnih i tehnoloških prednosti. Većina navedenih pretnji je prisutna i sada, ali će se pojaviti i novi izazovi kao što su pretnje protiv infrastrukture i trgovanja ljudskim organima, kao i nanošenje šteta stvarima povezanim na Internet.

Informaciono-komunikacione tehnologije: Prema prognozama koje je dao Mark Gudman (Marc Goodman), u budućnosti se može očekivati veliki napredak u razvoju i primeni IKT, što će dovesti do većeg nadzora pojedinaca i organizacija od strane moćnih kompanija i vlada, kao i stvaranje boljih mogućnosti za kriminalne aktivnosti: „budućnost VTK će biti ekspanziona, automatizovana i trodimenzionalna“ [54: 506]. Na razvoj organizovanog VTK u budućnosti mogla bi uticati tri ključna oblika tehnološkog razvoja: (a) mrežne tehnologije će se verovatno širiti i razvijati u bočne ogranke; (b) samobrišuće komunikacije omogućavaće veću anonimnost kriminalaca i brisanje dokaza kriminala; (c) upotreba kriptovaluta (Bitcoin, Robocoin, Dogecoin, Litecoin i posebno Zerocoin) razvije alternativne sisteme za njihovu razmenu. Uticaj ovih tehnologije vremenom će se pojačavati korišćenjem *cloud* računarstva, jer povećanje računarske snage, povećanje kapaciteta skladištenja i smanjenje troškova, doprineće da kriminalci lakše izvršavaju složene i komplikovane zadatke sa velikim dobitcima koji će se dalje povećavati, posebno pri primeni ransomvera i iznuđivanju [5: 336-338]. 3D štampanje će do kraja 2018. godine rezultirati sa preko 100 milijardi dolara gubitaka intelektualne svojine, a veštačka inteligencija bi mogla dostići nivo ljudske inteligencije do 2029. godine. Bio tehnologija, nano tehnologija, kvantna fizika i svemirska tehnologija su sledeće generacije bezbednosnih pretnji [54].

Softver: Taktika malvera, vektori napada i zlonamerna infrastruktura su u stalnoj transformaciji [106: 8]. U buduću, napadi ransomvera biće usmereni na finansijske institucije, za koje se procenjuje da će imati enormne gubitke. Ransomveri će se i dalje ubrzano razvijati, pretpostavlja se da bi mogli da budu korišćeni u novoj sferi – za podrivanje tržišta kriptovaluta, sa ciljem dugotrajnog izvlačenja dobiti. Takođe se pretpostavlja da će u primeni ransomvera biti uključeno više OKG i da će se povećati korišćenje insajdera u izabranim kompanijama i državnim institucijama [72]. Broj familija ransomvera se svake godine povećava, čemu ide u prilog i nastajanje novog servisa 2016. godine (*Ransomware-as-a-Service*). Nastanak i razvoj novog servisa uključuje i napredovanje programe- ra malvera koji usavršavaju kompletne alata za kreiranje i prilagođavanje novih familija ransomvera [107: 63]. Širok opseg imejl-ova koji sadrže maliciozni softver i razrađena tehnika velikih napada u vidu spam kampanja, kao i profit koji ovakav vid delovanja donosi napadačima, verovatno će se nastaviti i u buduću [106].

Internet stvari (IoT): Nove tehnologije će povećati broj uređaja povezanih na internet, broj komunikacijskih tokova i količinu podataka radi upravljanja „pametnim stvarima“. To će pružiti mogućnost povećane eksploatacije od strane kriminalaca [5: 337]. Treba očekivati da će Internet stvarima biti dodeljene IP adrese i da će biti transformisane u informacione tehnologije, što će omogućiti daljinsku kontrolu bilo kog objekta na Zemlji. Procenjuje se da će razvoj interneta i pratećih tehnologija do 2020. godine dovesti do 50 milijardi stvari koje su povezane sa internetom (2013. godine bilo je oko 13 milijardi onlajn uređaja) [54]. Povećanje broja IoT i sve veća sofisticiranost njihovog sistema upravljanja, izazivaju troškove koji se za 2017. godinu procenjuju na 674 milijardi dolara. Usluge vezane za IoT biće druga po veličini kategorija tehnologije, praćena softverom i povezivanjem. Razvoj softvera biće usmeren na aplikativni softver zajedno sa softverom za anali-

tiku, IoT platformama i sigurnosnim softverom. Softver će biti najbrže rastući tehnološki segment za IoT i do 2021. godine očekuje se da će više od polovine investicija za projekte IoT biti uloženo u softver i usluge [75].

Kriptovaluta brzo postaje atraktivan cilj za kriminalce. Značaj kriptovaluta će se povećavati kako se povećava broj kriminalaca, koji će dobro razvijen sistem pranja novca primenjivati i u sajber prostoru [98: 7]. Neke vrste kriminala su već ustaljene, poput krađe novca pri e-plaćanju promenom adrese na koju se novac upućuje, kao i krađa sa kreditnih kartica. Može se očekivati povećan broj primene rasomvera radi blokade datoteka sa kriptovalutama i traženje otkupa, kao i napadi na veb stranice radi krađe kriptovaluta (zlonamerni „rudari“). „Rudarenje“ će se proširiti širom sveta i očekuju se napadi na kompanije radi proširenja aktivnosti, što će uključiti i zaposlene (rudari insajderi) koji će koristiti resurse kompanija (električna energija i snaga računara) [72].

Napadi na organizacije i institucije: Napadi na finansijske institucije, zdravstvene ustanove i druge organizacije beležiće dalji rast, sofisticiranost i povećanje gubitaka. Neke specifične pretnje su [72, 98, 106]:

– Napadi na finansijske institucije odvijace se sa ciljem povlačenja velike količine novca. Pogodnost napada čine bankarske preko granične transakcije i stvorene mogućnosti povlačenja novca u bilo kojoj finansijskoj organizaciji u svetu. Broj napadnutih institucija se stalno proširuje, OKG su prodrle u bankarsku infrastrukturu, sisteme poslovanja elektronskim novcem, razmenu kriptovalutnih sredstava, fondove za upravljanje kapitalom, pa čak i kazina. Znatno je prošireno otuđenje novca iz bankomata, što je potpomognuto korišćenjem usluga posebnog servisa malvera (*malware-as-a-service*) i doprinelo je povećanju broja kriminalaca koji su velikom većinom – neprofesionalci, a očekuje se automatizacija napada upotrebom posebnih mini-računara. Jedna od glavnih meta napada OKG biće nove bankarske institucije koje svoje poslovanje zasnivaju na digitalnom poslovanju i mobilnim uređajima korisnika i poslovanje proširuju po celom svetu, posebno u zemljama u razvoju. Povećaće se broj i poboljšati sofisticiranost napada na računarske sisteme kompanija koje se bave transakcijama kriptovalute, čiji bezbednosni sistema nisu potpuno ispitani. Radi obezbeđenja većih količina novca za državne potrebe, mogu se očekivati i napadi OKG podržani od strane vlada nekih država. Razlog tome je odsustvo tradicionalnog bankarstva, širenje poslovanja bez granica i specifičnost komunikacija između banaka i klijenata koje se realizuju putem mobilnih aplikacija, što izaziva veliku izloženost narastućeg broja klijenata bez mobilnog bankarskog iskustva.

– Napadi na zdravstvene ustanove razvijaju se usled rastućeg korišćenja povezanih uređaja i sistema u zdravstvu i koji mogu ponuditi napadačima pristup velikom obimu ličnih podataka, a isti su uglavnom minimalno zaštićeni. Napadi će se zasnivati na odbijanju usluge ili putem ransomvera, koji jednostavno uništavaju podatke i predstavljaju sve veću pretnju za sve digitalizovane zdravstvene ustanove. Očekuje se više incidenata vezanih za napade ransomverom sa ciljem enkripcije podataka kao i blokiranja medicinskih uređaja i opreme: povezana medicinska oprema je često skupa, a ponekad i životno potrebna, što je čini glavnom metom napada i iznuđivanja.

Značajne promene desiće se i u aktivnostima kriminalnih organizacija VTK, počevši od prilagođavanja postojećih struktura novim tehnološkim uslovima, povećanja anonimnosti, poboljšanja zaštite komunikacija i sigurnosti izvršilaca krivičnih dela, do smena na onlajn kriminalnim tržištima i razvoja novih metoda i tehnika napada i eksploatacije žrtava.

Organizovani VTK će se u budućnosti razvijati u skladu sa razvojem IKT i novim kriminalnim mogućnostima koje one pružaju. Pojava i velika upotreba računarstva u oblaci ma povećaće snagu računara i mogućnosti skladištenja velike količine podataka i informacija korišćenjem objedinjene infrastrukture, što će predstavljati novu i stalnu pogodnu metu organizovanog VTK, kao i dobro utočište radi zaštite od organa gonjenja. Eksplozivno rastući broj stvari, uređaja i elementa infrastrukture koji su povezani i zavisni od interneta, pružiće nove mogućnosti za kriminalne aktivnosti. Razvoju organizovanog VTK doprineće dalji razvoj botnet mreža i preuzimanje sve većeg broja računara za DDoS napade, sve viši nivo obrazovanja elitnih IT kriminalnih profesionalaca i razvoj potrebnih softverskih alata, pre svega malvera i ransomvera, kao i razvoj i sve veća sofisticiranost tehnika i metoda njihove upotrebe.

Zaključak

U ovom radu nije bilo moguće u celini sagledati kompleksnost organizovanog VTK, tako da rad predstavlja samo pokušaj da se prikažu njegovi pojedini značajni elementi i karakteristike, bez bitnijeg razmatranja kriminalnih grupa VTK. I pored težnje da se da širok pregled literature aktuelne po pitanjima transformacije VTK u organizovani oblik, zbog obimnosti značajne literature, u popisu literature prikazani su samo najznačajniji radovi.

Kao globalni zaključak i odgovor na pitanje da li je VTK postao organizovan ili se pojedini njegovi oblici samo izvršavaju na organizovan način, moguće je samo konstatovati da među istraživačima postoje različiti stavovi. Kao polazni kriterijum za određenje šta je organizovani kriminal i OKG, uglavnom se prihvataju određenja data u *Konvenciji protiv trans nacionalnog organizovanog kriminala* koju su donele UN 2000. godine [83].

Slična dilema je prisutna i oko klasifikacije kriminalnih dela prema ulozi interneta u njihovom izvršenju: da li su kriminalna dela koja su postojala i pre korišćenja interneta, a sad se izvršavaju na efikasniji način korišćenjem interneta kao pomoćnog alata ili sredstva, dela VTK, ili su dela VTK samo ona dela za koje je internet alat, sredstvo i meta izvršenja, kada se takav kriminal može smatrati čistim VTK.

Postoje obrazloženi stavovi da je internet promenio i samu prirodu kriminala, jer posmatrano sa tehnološkog aspekta, organizacija kriminala se odvija u sajber prostoru, kriminal je omogućen visokom tehnologijom i postignut je visok stepen automatizacije kriminalnih aktivnosti. Organizaciji i uspešnosti realizacije dela VTK, značajan doprinos dali su i razvijeni novi moduli interneta kao što su WWW sistem za komunikaciju, internet telefonska tehnika – VoIP i cloud računarstvo. Usled uticaja interneta i globalizacionih procesa, pojavile su se i nove pretnje u vidu informacionog oružja, novih vrsta katastrofa zbog grešaka ili zloupotreba globalnih IKT mreža i novih kriminalnih dela VTK, bilo da se ona izvršavaju pojedinačno ili organizovano.

Nedostatak pouzdanih empirijskih podataka o VTK i dalje doprinosi njegovom nedovoljnom razumevanju. Takođe su i dimenzije VTK malo poznate, uglavnom zbog virtuelnosti i „nevidljivosti“ kriminala, složenosti digitalnih tragova i otežane ili onemogućene saradnje žrtava, kao i ograničenosti delovanja organa zakona u otkrivanju i gonjenju počini laca, što stvara veliku tamnu brojku neotkrivenih, neprijavljenih, neistraženih ili nerešenih slučajeva.

Prognoze eksperata i međunarodnih bezbednosnih agencija ukazuju da se može očekivati dalji razvoj organizovanog VTK, prvenstveno zbog sve veće pristupačnosti tehnologija širokom spektru ljudi i mogućnosti da se za kriminalne aktivnosti angažuje veliki broj nekvalifikovanih pojedinaca, kao i zbog povećanog broja napada koji će biti posledica velike automatizacije koju omogućavaju alati i internet. Opšte tendencije organizovanog VTK biće izražene kroz dalji razvoj ilegalnih onlajn tržišta, rasprostranjenost DDoS napada korišćenje cloud infrastrukture, korišćenje bezbednosnih servera kriminalaca, povećanje broja napada baziranim na socijalnom inženjeringu, povećanje elektronskih napada na kritičnu infrastrukturu (snabdevanje, transport, prenos podataka) i hakovanje uređaja povezanih sa internetom. Postoje procene da će gubici usled delovanja VTK, pojedinačno ili kroz različite organizacione forme, u 2021. godini dostići šest milijardi dolara.

Literatura

- [1] Sandywell, B. (2010). On the globalisation of crime: the Internet and new criminality. In Y. Jewkes, & M. Yar, (Eds.). *Handbook of Internet crime*. US, Portland: Willan Publishing, 38-66.
- [2] Broadhurst, R. (2006). Developments in the global law enforcement of cyber-crime. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 29(3), 408-433.
- [3] Savona, E. U., & Riccardi, M. (2015). (Eds.) *From illegal markets to legitimate businesses: the portfolio of organised crime in Europe. Final Report of EU co-funded Project OCP*. Organized Crime Portfolio. Milan: Transcrime.
- [4] Wang, Q. (2016). A Comparative Study of Cybercrime in Criminal Law: China, US, England, Singapore and the Council of Europe. (Dissertation). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. Pristupljeno 28.05.2018. na <https://repub.eur.nl/pub/94604/>.
- [5] Wall, D. S. (2017). Towards a Conceptualisation of Cloud (Cyber) Crime. In *International Conference on Human Aspects of Information Security, Privacy, and Trust*. Springer, Cham. 529-538.
- [6] Forbes. (2017). Cyber Crime Costs Projected To Reach \$2 Trillion by 2019. Pristupljeno 10.02.2018. na <https://www.forbes.com/sites/stevemorgan/2016/01/17/cyber-crime-costs-projected-to-reach-2-trillion-by-2019/#7608d16a3a91>.
- [7] McCusker, R. (2012). Organised cybercrime: myth or reality, malignant or benign? In S. Manacorda (Ed.) *Cybercriminality: finding a balance between freedom and security* Milano, Italy:ISPAC, 107-116.
- [8] McGuire, M. (2012). Organised crime in the digital age. *London: John Grieve Centre for Policing and Security*.
- [9] Yar, M. (2013). *Cybercrime and society*. London: Sage Publications Ltd.
- [10] Lusthaus, J. (2013). How organised is organised cybercrime? *Global Crime*, 14(1), 52-60.
- [11] Lavorgna, A., & Sergi, A. (2016). Serious, therefore Organised? A Critique of the Emerging "Cyber-Organised Crime" Rhetoric in the United Kingdom. *International Journal of Cyber Criminology*, 10(2), 170.
- [12] Motoyama, M., McCoy, D., Levchenko, K., Savage, S., & Voelker, G. M. (2011). An analysis of underground forums. In *Proceedings of the 2011 ACM SIGCOMM conference on Internet measurement conference*. ACM, 71-80.
- [13] Yip, M., Shadbolt, N., Tiropanis, T., & Webber, C. (2012). The digital underground economy: A social network approach to understanding cybercrime. *Digital Futures*. Pristupljeno 13.04.2018. na https://eprints.soton.ac.uk/343351/1/yip_de2012_submission.pdf.

- [14] Ablon, L., Libicki, M. C., & Golay, A. A. (2014). *Markets for cybercrime tools and stolen data: Hackers' bazaar*. Rand Corporation.
- [15] Leukfeldt, E. R. (2015). Organised Cybercrime and Social Opportunity Structures. A Proposal for Future Research Directions. *The European Review of Organised Crime*, 2(2), 91-103.
- [16] Holt, T. J., Smirnova, O., Chua, Y. T., & Copes, H. (2015). Examining the risk reduction strategies of actors in online criminal markets. *Global Crime*, 16(2), 81-103.
- [17] Broadhurst, R., & Choo, K. K. R. (2011). *Cybercrime and online safety in cyberspace* (Doctoral dissertation, Routledge).
- [18] Koops, B. J. (2011). The Internet and its Opportunities for Cybercrime. *Tilburg Law School Legal Studies Research Paper Series No. 09/2011*, 715-754.
- [19] Viega, J. (2012). Ten years on, how are we doing? (Spoiler alert: We have no clue). *IEEE Security & Privacy*, 10(6), 13-16.
- [20] Lavorgna, A. (2015). Organised crime goes online: realities and challenges. *Journal of Money Laundering Control*, 18(2), 153-168.
- [21] McGuire, M., & Dowling, S. (2013). Cyber crime: A review of the evidence. *Home Office Research report*, 75.
- [22] Brenner, S. W. (2010). *Cybercrime: criminal threats from cyberspace*. USA, Santa Barbara: An Inprint ABC-CLIO, LLC.
- [23] Leukfeldt, E. R., Lavorgna, A., & Kleemans, E. R. (2017). Organised Cybercrime or Cybercrime that is Organised? An Assessment of the Conceptualisation of Financial Cybercrime as Organised Crime. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 23(3), 287-300.
- [24] Wall, D. S. (2003). Cybercrimes and the internet. In D. Wall (ed.) *Crime and the internet*. London: Routledge.
- [25] Николаева, А. Б., & Тумбинская, М. В. (2014). Киберпреступность: история развития, проблемы практики расследования. *УТРУДЫ SORUCOM-2014. Третья Международная конференция Развития вычислительной техники и ее программного обеспечения в России и странах бывшего СССР: история и перспективы*, 259-264.
- [26] Goodman, M. D., & Brenner, S. W. (2002). The emerging consensus on criminal conduct in cyberspace. *International Journal of Law and Information Technology*, 10(2), 139-223.
- [27] Parker, D. B. (1989). *Computer Crime: Criminal Justice Resource*. Washington: National Institute of Justice.
- [28] McQuade, S. C. (Ed.). (2009). *Encyclopedia of cybercrime*. London, Greenwood Press.
- [29] Parker, D. B. (1976). *Crime by computer*. New York: Charles Scribner's Sons.
- [30] Richards, J. R. (1999). *Transnational criminal organizations, cybercrime & money laundering: a handbook for law enforcement officers, auditors, and financial investigators [Electronic version]*. New York: CRC Press LLC.
- [31] Lagazio, M., Sheriff, N., & Cushman, M. (2014). A multi-level approach to understanding the impact of cyber crime on the financial sector. *Computers & Security*, 45, 58-74.
- [32] Grabosky, P. (2017). The evolution of cybercrime, 2006-2016. In T. J. Holt (Ed.), *Cybercrime Through an Interdisciplinary Lens*. NewYork: Routledge, 15-36.
- [33] Bequai, A. (1978). *White-collar crime – a 20th crisis*. Lexington Books.
- [34] Thackeray, G. (1985). Computer-related crimes: An outline. *Jurimetrics*, 25(3), 300-318.
- [35] Shea, T. (1984). The FBI goes after hackers. *Infoworld*, 6(13), 38-39.
- [36] Williams, P. (2001). Organized crime and cybercrime: Synergies, trends, and responses. *Global Issues*, 6(2), 22-26.

[37] International Telecommunication Union (ITU). (2012). *Understanding cybercrime: Phenomena, challenges and legal response*. Pristupljeno 20.05.2018. na <http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/Cybercrime%20legislation%20EV6.pdf>

[38] Mann, D., & Sutton, M., (1998). >>NETCRIME: More Change in the Organization of Thieving. *British Journal of Criminology*, 38 (2), 201–229.

[39] Brenner, S. W. (2002). Organized cybercrime-how cyberspace may affect the structure of criminal relationships. *North Carolina, Journal of Law and Technology*, 4(1), 1-50.

[40] Lavorgna, A. (2013). *Transit crimes in the Internet age: How new online criminal opportunities affect the organization of offline transit crimes*. (Dissertation). University of Trento, Doctoral School of International Studies.

[41] Lavorgna, A., & Sergi, A. (2013). Types of organised crime in Italy. The multifaceted spectrum of Italian criminal associations and their different attitudes in the financial crisis and in the use of Internet technologies. *International Journal of Law, Crime and Justice*, xx, 1-17.

[42] Yar, M. (2012). Sociological en Criminological Theories in the Information Era. In E. R. Leukfeldt, & W. Ph. Stol (Eds.), *Cyber Safety: An Introduction* (pp. 45-55). Den Haag: Eleven International Publishing.

[43] Leukfeldt, E. R. (2014). Cybercrime and social ties. *Trends in organized crime*, 17(4), 231-249.

[44] Wall, D. S. (2015). Dis-organised crime: Towards a distributed model of the organization of cybercrime. *The European Review of Organised Crime* 2(2), 71-90.

[45] Tropina, T. (2010). Cybercrime and Organized Crime. *Freedom from Fear Magazine*, 7(3). Pristupljeno 20.05.2017. na <http://f3magazine.unicri.it/?p=310>.

[46] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2017). *Globalisation*. Pristupljeno 01.05.2018. na <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/international-migration/glossary/globalisation/#topPage>.

[47] Wall, D. S. (2007). *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. UK, Cambridge: Polity Press, 4.

[48] Леонов, А. П. (2005). *Актуальные проблемы информационной безопасности в контексте глобализации*. Pristupljeno 10.06.2018. na <http://www.itsec.ru/doc/leonov.doc>.

[49] Леонов, А. П., и Черкасова, Т. В. (2004). О криминологических признаках организованной киберпреступности. *Crime-research*. ru А. Сухаренко (17.04.2004), 185-187. Pristupljeno 03.05.2018. na <https://scholar.google.com>.

[50] Wall, D. S. (2010). Criminalising cyberspace: the rise of the Internet as a 'crime problem'. In Y. Jewkes, & M. Yar, (Eds.). *Handbook of Internet crime*. US, Portland: Willan Publishing, 88-103.

[51] Curran, J. (2010). Reinterpreting Internet history. In Y. Jewkes, & M. Yar, (Eds.). *Handbook of Internet crime*. US, Portland: Willan Publishing, 17-37.

[52] Franks, M. A. (2010). The Banality of Cyber Discrimination, or, the Eternal Recurrence of September. *Denver Law Review Online*, 87, 1-6.

[53] Weimann, G. (2004). *www.terror.net: How modern terrorism uses the Internet*. DIANE Publishing, United States Institute of Peace, 31.

[54] Goodman, M. (2015). *Future crimes: Everything is connected, everyone is vulnerable and what we can do about it*. Anchor. Pristupljeno 25.03.2018. na <http://executivebookreview.com/wp-content/uploads/2017/04/Future-Crimes.pdf>.

[55] Jewkes, Y., & Yar, M. (Eds.). (2010). *Handbook of Internet crime*. US, Portland: Willan Publishing.

[56] [Infowach. (2015). *191 million US voters' data exposed online*. Pristupljeno 20.13.2018. na https://infowatch.com/analytics/leaks_monitoring/5274

- [57] International Telecommunication Union (ITU). (2012). *Understanding cybercrime: Phenomena, challenges and legal response*.
- [58] Felson, M. (2006). *The ecosystem for organized crime*. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations. HEUNI Paper No. 26, 1-20.
- [59] Singh, J. (2014). Comprehensive solution to mitigate the cyber-attacks in cloud computing. *International Journal of Cyber-Security and Digital Forensics (IJCSDF)*, 3(2), 84-92.
- [60] Microsoft. (2018). Cybercrime: A story of vulnerability, deception, and security. Pristupljeno 03.04.2018. na <https://www.microsoft.com/en-us/trustcenter/security/cybercrime>
- [61] Dashora, K. (2011). Cyber crime in the society: Problems and preventions. *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences*, 3(1), 240-259.
- [62] Гуров, А. И. (1992). Организованная преступность - не миф, а реальность. *Знание*, 79.
- [63] Gilinskiy, Y., & Kostjukovsky, Y. (2004). From thievish artel to criminal corporation: the history of organised crime in Russia. In C. Fijnaut & L. Paoli (Ed.) *Organised Crime in Europe: Concepts Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*, Springer. Netherlands: Springer, 181-202.
- [64] Иванцов, С. В. (2009). Организованная преступность: системные свойства и связи (криминологическая оценка). (Автореферат диссертации). Москва: Российская академия правосудия.
- [65] Шинкаренко, А. П. (2011). Организованная киберпреступность. Pristupljeno 02.06.2018. na <https://scholar.google.com>.
- [66] Осипенко, А. Л. (2012). Организованная преступность в сети Интернет. *Вестник Воронежского института МВД России*, 3, 10-16.
- [67] Grabosky, P. (2007). The internet, technology, and organized crime. *Asian Journal of Criminology*, 2(2), 145-161.
- [68] McCusker, R. (2006). Transnational organised cyber crime: distinguishing threat from reality. *Crime, law and social change*, 46(4-5), 257-273. Pristupljeno 10.06.2018. na http://tees.openrepository.com/tees/bitstream/10149/115450/2/115450.pdf?origin=publication_.
- [69] Li, Xianghia. (2015). Transnational Organized Crime in the Context of Internet. (Dissertation). Vienna: University of Vienna.
- [70] Secureworks. (2017). Cyber Threat Basics, Types of Threats, Intelligence & Best Practices. Pristupljeno 03.04.2018. na <https://www.secureworks.com/blog/cyber-threat-basics>
- [71] Silva, S. S., Silva, R. M., Pinto, R. C., & Salles, R. M. (2013). Botnets: A survey. *Computer Networks*, 57(2), 378-403.
- [72] Kaspersky Lab. (2017). An annual report by Kaspersky Lab. *Securelist*. Pristupljeno 10.04.2018. na <https://securelist.com/ksb-review-of-the-year-2017/83338/>
- [73] Mell, P., & Grance, T. (2011). The NIST definition of cloud computing. Pristupljeno 03.05.2018. na <http://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication800-145.pdf>.
- [74] Kebande, V. R., Karie, N. M., Michael, A., Malapane, S. M., & Venter, H. S. (2017). *How an IoT-enabled "smart refrigerator" can play a clandestine role in perpetuating cyber-crime*. In IST-Africa Week Conference (IST-Africa), 2017. IEEE, 1-10.
- [75] Weber, R. H., & Weber, R. (2010). *Internet of things* (Vol. 12). USA, New York: NY, Springer.
- [76] Internacional Data Corporation (IDC). (2018). FutureScape: Worldwide IoT Predictions. ICD. Pristupljeno 03.03.2018. na <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=US43193617>.
- [77] Ponemon Institute. (2017). *Cost of cyber crime study*. USA, Traverse City: Ponemon Institute. Pristupljeno 03.05.2018. na <https://www.accenture.com/us-en/insight-cost-of-cybercrime-2017>.

- [78] Anderson, R., Barton, C., Böhme, R., Clayton, R., Van Eeten, M. J., Levi, M., & Savage, S. (2012). Measuring the cost of cybercrime. Presented at the Workshop on the Economics of Information Security (WEIS), Berlin, Germany. Pristupljeno 25.04.2018. na http://weis2012.econinfosec.org/papers/Anderson_WEIS2012.pdf.
- [79] United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2010). *The globalization of crime - A transnational organized crime threat assessment*. Vienna: United Nations publication.
- [80] Tropina, T. (2012). The evolving structure of online criminality how cybercrime is getting organised. *Eucrim 4*, 158-165.
- [81] Hutchings, A. (2014). Crime from the keyboard: organised cybercrime, co-offending, initiation and knowledge transmission. *Crime, Law and Social Change*, 62(1), 1-23.
- [82] Leukfeldt, E. R., Kleemans, E. R., & Stol, W. P. (2016). Cybercriminal networks, social ties and online forums: social ties versus digital ties within phishing and malware networks. *British Journal of Criminology*, 57(3), 704-722.
- [83] Narodna Skupština RS. (2001). Zakon o potvrđivanju konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola. Sl. list SRJ - MU, br. 6/2001.
- [84] Choo, K. K. R., & Smith, R. G. (2008). Criminal exploitation of online systems by organised crime groups. *Asian journal of criminology*, 3(1), 37-59.
- [85] Broadhurst, R., Grabosky, P., Alazab, M., Bouhours, B., & Chon, S. (2014). Organizations and Cyber crime: An analysis of the nature of groups engaged in cyber crime. *International Journal of Cyber Criminology*, 4(1), 1-20.
- [86] Europol. (2017). *Internet organized crime threat assessment*. Europol, EC3.
- [87] Choo, K. K. R., & Grabosky, P. (2013). Cyber crime. In L. Paoli (Ed.), *Oxford Handbook of Organized Crime*. Oxford: Oxford University Press, 1-31.
- [88] Samani, R., & Paget, F. (2013). Cybercrime Exposed Cybercrime-as-a-Service. *McAfee, Inc.* Pristupljeno 03.05.2018. na <https://www.mcafee.com/us/resources/white-papers/wp-cybercrime-exposed.pdf>.
- [89] Sui, D., Caverlee, J., & Rudesill, D. S. (2015). The Deep Web and the Darknet: A Look Inside the Internet's Massive Black Box. USA, Washington: Wilson Center.
- [90] Wehinger, F. (2011). The Dark Net: Self-regulation dynamics of illegal online markets for identities and related services. In *Intelligence and Security Informatics Conference (EISIC), 2011 European*. IEEE. 209-213.
- [91] Chang, Y. C. (2012). *Cybercrime in the Greater China region: regulatory responses and crime prevention across the Taiwan Strait*. Edward Elgar Publishing.
- [92] Lavorgna, A. (2003). Criminal Behavior in the Internet Age: The social organization of Transnational Organized Crime. *University of Toronto-Italy*.
- [93] Pikareli, Dž. T. (2012). Transnacionalni organizovani kriminal (567-583). U P. D. Vilijams (Ur.), *Uvod u studije bezbednosti*. Beograd: Službeni glasnik i Univerzitet u Beogradu - Fakultet bezbednosti.
- [94] Albanese, J. S. (2007). *Organized Crime in Our Times (Fifth Ed)*, New York: Anderson Publishing.
- [95] Adamoli, S., Di Nicola, A., Savona, E. U., & Zoffi, P. (1998). *Organised crime around the world*. Helsinki: Heuni.
- [96] Hobbs, D. (1998). Going down the glocal: the local context of organised crime. *The Howard Journal of Crime and Justice*, 37(4), 407-422.
- [97] Von Lampe, K. (2009). Transnational organised crime connecting Eastern and Western Europe: Three case studies. In K. Von Lampe (Ed.) *Crime, money and criminal mobility in Europe* (19-42). NL, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

- [98] Europol. (2017). *European Union: Serious and Organised Crime Threat Assessment: Crime in the Age of Technology*. Europol, EC3.
- [99] Lusthaus, J. (2012). Trust in the world of cybercrime. *Global crime*, 13(2), 71-94.
- [100] Sofaer, A. D., & Goodman, S. E. (2001). Cyber crime and security. The transnational dimension. *The transnational dimension of cyber crime and terrorism*, 1-34.
- [101] Gercke, M. (2008). National, Regional and International Legal Approaches in the Fight Against Cybercrime. *Computer law review international*, (1), 7-13.
- [102] Europol. (2017). *Internet organized crime threat assessment*. Europol, EC3. Pristupljeno 20.04.2018. na <https://www.europol.europa.eu/iocta/2017/index.html>
- [103] Wall, D. S. (2008). Cybercrime, media and insecurity: The shaping of public perceptions of cybercrime. *International Review of Law, Computers & Technology*, 22(1-2), 45-63.
- [104] Gordon, S., & Ford, R. (2006). On the definition and classification of cybercrime. *Journal in Computer Virology*, 2(1), 13-20.
- [105] Choo, K. K. R. (2008). Organised crime groups in cyberspace: a typology. *Trends in organized crime*, 11(3), 270-295.
- [106] European Union. (2018). *Threat Landscape Report 2017*. ENISA, European Union Agency For Network and Information Security.
- [107] Symantec. (2017). *Internet Security Thteat Report*. Pristupljeno 28.03.2018. na <https://www.symantec.com/content/dam/symantec/docs/reports/istr-22-2017-en.pdf>
- [108] Cybersecurity Ventures. (2017). *Cybercrime Report*. Pristupljeno 10.04.2018. na <https://cybersecurityventures.com/2015-wp/wp-content/uploads/2017/10/2017-Cybercrime-Report.pdf>.
- [109] Europol. (2017). *Project 2020 Scenarios for the Future of Cybercrime - White Paper for Decision Makers*. Europol, EC3.

SAJBER KRIMINAL KAO GLOBALNA PRIJETNJA U SVIJETU

Mijomir Perović

MUP Crne Gore / Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

Društvo ima najveću odgovornost u borbi protiv sajber kriminala. Bezbjednost je moguća jedino angažovanjem stručnih kadrova koji prate najnovije metode i trendove u svijetu radi otkrivanja i blagovremenog djelovanja i sprječavanja hakera. S obzirom na to da sajber terorizam predstavlja opasnost u eri globalizacije i povezivanja u svijetu u radu je izvršena analiza međunarodnog okvira borbe protiv ove vrste kriminala s osvrtom na Konvenciju o sajber kriminalu. Savjet Evrope pokušao je ukazati na nedostatke ove konvencije.

Ključne reči: *prijetnje, bezbjednost, internet, sajber kriminal, hakeri*

Uvod

Sajber prijetnja, sajber kriminal i sajber prostor su termini koji se danas često koriste. Izraz sajber kriminal je novijeg nastanka, jer se kompjuter u početku koristio samo u naučnim svrhama i pri razmjeni podataka preko interneta. Kasnije izvor podataka počinje sve više da se koristi u različitim granama privrede. Pored dobrih namjena stvara i probleme, koje koriste i zloupotrebljavaju kriminalne grupe. Treba imati u vidu da svakodnevno milioni ljudi posjećuju sajtove i bezbroj stranica internet mreže. Svi oni imaju različite ciljeve: jednima je on potreban za rad, drugima za razmjenu mišljenja, trećima za učenje. Internet pojednostavljuje mnoge pravne operacije između subjekata različitih država. (Mentokova & Dobrovina) 2013:81. Danas države usavršavaju kadrove da koriste tehnologije koje će moći da prate u radu i da sarađuju na globalnom nivou kako bi se mogle razmjenjivati informacije, radi sprječavanja ovih modernih oblika krivičnih djela.

Krivična djela sajber terorizma i problemi bezbjednosti

Razvoj informacionih sistema doprinosi cjelokupnom razvoju društva. Taj napredak ima i drugu stranu, a jednu od njih predstavlja sajber kriminal kojem se treba suprotstaviti, a koji u strukturi krivičnih djela u savremenom svijetu zauzima primarno mjesto. Sama riječ syber (cyber) na grčkom znači neko ko upravlja ili vlada, a značenje termina je nevidljivo, neupadljivo i neograničeno.

U svijetu danas postoji veliki broj računara koji su umreženi internetom. Brojka mobilnih telefona sa mogućnostima interneta stalno se uvećava, pa se uvećava i mogućnost korišćenja sajber prostora. Sajber kriminal predstavlja stručno, specijalno znanje i pozna-

vanje kako bi se izvršilo krivično djelo. Smanjivanjem mogućnosti kontrole, nacionalna bezbjednost susreće se sa novim i opasnim vidom kriminala, pa se postavlja pitanje – kako obezbjediti demokratski metod kontrole propisa koji su vezani za internet, kao i zaštitu od ovog vida kriminala, odnosno hakerske djelatnosti. U savremenom svijetu sajber propaganda često postaje prethodnica ratova, revolucija i vojnih akcija.

Sajber napad je teško otkriti, a obavještajne agencije ometaju ovakva otkrivanja, usmjeravajući svoju aktivnost na paralisanje službi koje vrše zaštitu i kontrolu. Teškoće se javljaju i na međunarodnom nivou, jer problemi rješavanja su, kao zakonska regulativa, različiti od zemlje do zemlje, pa još uvijek nema propisa koji bi se mogli primjeniti na globalnom nivou. Već stvaranjem grupe G8 mogu se primjeniti početni koraci odupiranja ovom vidu kriminala na međudržavnom nivou. Ali, ipak može se reći da su velike države, odnosno sile u svijetu, imale odlučan uticaj, tako da su njihovi interesi izbili u prvi plan. S obzirom na to da većina zemalja u svijetu nema osnovnu IT strukturu, postoji niz faktora koji vrše svoj uticaj, a to su: politički, pravni, psihološki, tehnički itd. Ove faktore možemo podijeliti na: *pravne*, koji se odnose na krivičnopravnu regulativu, kao i otkrivanje krivičnih djela i njihovo procesuiranje; *socijalne*, koji utiču na suštinu ovog oblika kriminala, kao i opasnost od ovog oblika krivičnih djela u jednom društvu.

Može se postaviti i još jedno važno pitanje: „Kojim bi se demokratskim procesima ili pravnim standardima trebalo rukovoditi prilikom donošenja odluke o eventualnoj reakciji? Ova poslednja tačka je naročito važna jer neki faktori dramatično smanjuju transparentnost Sajber rata u odnosu na druge tipove konflikata.” (Buckland, Schreirg, Winkler 2010:10). Može se reći da pojedinci i manje korporacije vrše zloupotrebu domaće teritorije za pokretanje hakerskih napada. Napadnute firme ne žele da daju informacije, pa ih zbog bezbjednosti čuvaju kao tajnu. Države nemaju puno načina da saznaju činjenice o preduzetim mjerama (Giles 2010.). Većina zemalja u svijetu nije svjesna i ne zna da sa njihovih teritorija pojedinci i različita preduzeća pokreću hakerske napade. Teškoću za obavještajne izvore predstavlja veliki broj informacija o interesantnim događajima, koje pojedinačno ne predstavljaju opasnost, ali zajedničkim djelovanjem pričinjavaju pravu štetu. Obično pojedinci neće da otkriju hakerske napade, zbog, kako oni smatraju, neažurnosti policije kao i zbog izbjegavanja bilo kakvih kontakata sa policijom, smatrajući ih negativnim. Ni sama zakonska regulativa u tom domenu nije opširna i dobro objašnjena kako bi upravna vlast mogla zakonito reagovati i sprovesti kako preventivne tako i represivne mjere, odnosno, kako bi se adekvatno reagovalo upotrebom softvera, čime bi se detektovao napad. U pravnoj regulativi ne postoji ni način da se sazna ko može dijeliti saznanja i informacije i sa kojim licima. Odgovornost, naročito u privatnom sektoru, trebalo bi rešavati brže i efikasnije. U ovakvoj situaciji teško se može govoriti o koordiniranim akcijama i reakcijama radi spriječavanja ovog oblika kriminaliteta – koordiniranjem pravovremenog reagovanja, saradnjom policije, obavještajne službe, kontraobavještajne službe, kao i vojnih službi. U suštini, nažalost, ta koordinacija ne postoji ili postoji u mnogo manjem obimu, dajući na taj način mogućnost i šansu ovom obliku kriminaliteta. „Demokratsku vlast kad je u pitanju reagovanje na sajber terorizam podriva niz dodatnih problema. Prvi među njima je disperzija odgovornosti. Ukratko, zbog velikog grupisanja nekada samostalnih aktera često je izuzetno teško utvrditi ko je zadužen za konkretnu oblast. Zbog toga postoji potreba da se premoste pređašnje pojedinačne uloge ministarstva i mehanizmi prijetnji i reagovanja. Ovo je naročito slučaj kada je u pitanju sve više vještačka podjela na bezbjednost države i druge državne mreže sa različitim ulogama i odgovornostima.” (Buckland i dr. 2010:26). Društvo mora biti

odgovorno i ozbiljno prići ovim oblicima krivičnih djela, jer pristup tome je veoma važan radi suzbijanja sajber kriminala, što predstavlja odgovornost društva, pa je ona „definisana kao etička ideologija kod koje enitet (pojedinaac ili preduzeće) ima obavezu da djeluje sa zabrinutošću osjetljivosti i svijesti o uticaju svojih akcija na druge.” (Mamić, 2012:4). Ovom definicijom se jasno ispoljava da postoji individualna odgovornost kao i odgovornost društva u cjelosti. Što se tiče individualne odgovornosti, ona se odnosi na svakog pojedinca i njegove pojedinačne odgovornosti u odnosu na zajednicu, dok se kod korporativne odgovornosti može primjetiti da prati, odnosno izvršava u skladu sa zakonom, istovremeno izvršavajući i poštovanje međunarodnih normi. Razvojem internet tehnologije nastaje i problem usavršavanja i razvoja novih informacionih prijetnji, koje postaju opasnost za cijelo društvo, odnosno čovječanstvo u globalu. Značajno mjesto zauzimaju istraživanja problema, naročito multidisciplinarna, radi rješavanja pitanja informativne bezbjednosti. Treba postaviti pitanje da li organi bezbjednosti mogu da nadgledaju dopisivanje, pa tako u savremenom svijetu mnoge zemlje (njihove bezbjednosne službe) nadgledaju i prate komunikaciju raznih terorističkih grupa i kriminalnih organizacija. Pitanje privatnosti predstavlja značajan problem. U kompjuterima faktički postoje podaci o ljudima koji su dostupni cijelom svijetu. Koliko god tehnologija ne ugrožava privatnost ljudi, ljudi su ti koji zloupotrebljavaju tehnologiju za sajber kriminal, kontrolu lične privatnosti. Zbog toga je svakom društvu potrebna jača kontrola i suzbijanje takvog vida kriminala. „Jedino preostalo mjesto za kolonijalizaciju su samostalni mediji. To je novo područje za ljudsku interakciju, ekonomsku ekspanziju i društvenu i političku mahinaciju”. (Rushkoff, 1996:4). U svijetu skoro i da ne postoji vlada koja po pitanju bezbjednosti može da prisili firme da preduzmu mjere koje ona želi, jer najveći uticaj imaju transnacionalne sile i pojedinci koji imaju svoje interese i ciljeve. Sajber bezbjednost nailazi ponekad na prepreke, a to su pravo na privatnost i sloboda izražavanja. Problem je povezan sa tehnološkim znanjima. Tome možemo dodati i javno-privatnu saradnju iz koje proizlazi sajber bezbjednost koja je disperzivna i izlazi iz okvira agencijskih ovlaštenja. Vidimo da je danas postupak svakog državnog agenta povezan sa lancem odgovornosti, a sa druge strane, uvođenjem privatnih aktera situacija se iskomplikovala zbog smanjenje mogućnosti, a time i mogućnosti efikasnog nadzora.

Izvori i prijetnje sajber kriminala

Ključan izvor predstavljaju strane obavještajne službe, koje uz pomoć sajber prijetnji vrše destabilizaciju i zastrašivanje u pojedinim državama. To se obično kada suprotne obavještajne službe, naročito rivalske, „pothranjuju” dezinformacijama i puštanjem glasina radi zastrašivanja, što ponekad može preći u pravi sajber obračun. Kad je u pitanju narušavanje privatnosti i bezbjednosti pojedinca države predstavljaju prijetnju, jer ih lako otkrivaju. Veliki problem predstavlja to što organi država u velikom broju slučajeva čine bez sudskog naloga i demokratske kontrole. U globalnom svijetu velike korporacije mogu da budu u sprezi sa kriminalom, i dobro obučeni hakerima radi sabotaža i špijunaže. Korporacije sakupljaju veliki broj ličnih podataka, time ugrožavaju ljudska prava, u zavisnosti od interesa koji imaju, dijele ih sa pojedinim kriminalnim organizacijama i vladama koje saraduju sa njima. Hakeri predstavljaju izvor prijetnji, jer uz pomoć interneta mogu da izazovu napad na sajtove žrtava. Sredstva za napad iz dana u dan su bolja, pa su i rezultati boljeg napada i očigledniji. U novije vrijeme sve se više napadaju veb-sajtovi koji nanose političke štete protivniku.

Insajderi najčešće poznaju sistem žrtve, pa mogu lako i pristupiti. U Americi, prema informacijama federalnog biroa, najčešće se dešavaju napadi sa strane, izvan države. S obzirom na to da je vrijeme u kojem postoje prikriveni i otvoreni konflikti formiraju se grupe za terorizam koje imaju kapacitete za sajber napad. Za sada ih nema u većem broju, ali će ih u budućnosti biti više. Na podzemnoj sceni tržišta su botnet operateri koji, u stvari, predstavljaju hakere koji zahvataju sve veći broj računara, preko kojih vrše pripreme za nove napade. Sve to predstavlja prevare i spamovanje. Spamovanje podrazumeva slanje spama (elektronska pošta), a fišeri su pojedinci ili male grupe koje izvršavaju kazne identiteta, pa tako stižu velike količine nezakonito zarađenog novca. Koristeći spam, odnosno softver za špijunažu, realizuju svoje namjere. Oni šalju lažne informacije, a njihov cilj je da prodaju svoje proizvode, vrše distribuciju zlonamjernog softvera, vršeći na taj način napade na razne organizacije. Posebnu prijetnju u ovom vidu kriminaliteta predstavljaju pedofili koji uz pomoć interneta šire dječju pornografiju, pomoću internet pričaoica. „United States Government Accountability office, 2009., P.G.; Wulf&Jones, 2009.; 943; Golumbic, 2007”.

Jedna od najvećih prijetnji u svijetu predstavlja sajber terorizam koji je danas u velikoj ekspanziji. Ovdje podrazumijevamo napade na informacije računarskih sistema, raznih programa i podataka. Po Vuletiću sajber terorizam je „kriminalni akt izvršen kroz računare rezultujući u nasilju, smrti i/ili destrukciji, stvarajući teror radi ubjeđivanja vlade da promjeni svoju politiku” (Vuletić, 2012a:27).

U vrijeme velikih tehnoloških razlika, naročito između razvijenih i jakih industrijskih zemalja i nerazvijenih i siromašnih zemalja, kad ne postoji mogućnost vođenja rata protiv mnogo superiornijeg suparnika, nastaju sajber ratovi koji sa sajber terorizmom predstavljaju alternativu. Svoje namjere ovi teroristi ostvaruju pomoću takozvanih Logic bombs) Trojan horses, Worms, uz pomoć različitih virusa itd. (Zirojević-Fatić, 2011.:419). Treba istaći i sabotaze uz upotrebu kompjuterskih tehnologija, upad u računare nuklearnih elektrana, ometanje i isključivanje velikih elektronskih sistema, blokiranje kompjuterskih mreža itd. (Matusitz, 2008:186). Koristeći ove metode, na različitim softverima, ovi akteri mogu sabotirati rad na berzama, ometati avio-saobraćaj, odnosno avio-kontrolu, uticati na promjenu pritiska u gasovodima, kao i ometati državne organe i nanositi štetu institucijama. Sajber terorizam se po načinu sprovođenja razlikuje od standardnih oblika terorizma. Privlačniji je za teroriste, jer se vrši bez upotrebe oružja. Ovaj vid terorizma je mnogo i ekonomičniji, jer je lakše pronaći hakera, platiti i izvršiti zadatak pomoću njega, za razliku od konvencijalnih terorista koje treba pripremiti, obučiti, itd., što iziskuje velika sredstva, kao i rizik od otkrivanja i dovođenja pred lice pravde. Na ovaj način izbjegavaju se samoubilačke misije, a privlači se veća medijska pažnja zahvaljujući načinu izvršenja (Berner, 2003:3).

U svijetu postoje mnoge organizacije koje odgovaraju na ove sajber prijetnje. To su: Apec-Tel, Enisa, Nato koordinacioni centar posebne sajber odbrane CCDCOE, AR-SEAN, OECD, OAS tim za reagovanje na kompjuterske incidente (SIRT), forum za upravljanje internetom (IGF), međunarodna telekomunikaciona unija (ITU) itd. Pored navedenih organizacija postoje i nevladine organizacije: Human Rights Watch-a, Amnesty International-a, Reporteri bez granica itd. Od industrijskih organizacija najpoznatije su: konzorcijum za podsticanje bezbjednosti na internetu (ICASI), organizacije koje se bave bezbjednošću na aerodromima anti-fišing radna grupa (APWG). U upravama policija balkanskih država postoje odeljenja koja se bave sajber kriminalom. U suštini, sajber prijetnje će predstavljati opasnost koja će aktivirati bezbjednosne službe na što predanijem radu u spriječavanju, otkrivanju i procesuiranju ovih oblika krivičnih djela.

Pravna regulativa, borba protiv sajber kriminala u svijetu

Sajber kriminal se sprovodi uz pomoć tzv. sajber stručnjaka koji su obučeni i pripremljeni za te aktivnosti, Nasuprot njima treba da postoje veoma stručni profesionalci u državnim službama. Pored toga, postoji i potreba za što boljom pravnom regulativom, što doprinosi efikasnijem radu, preventivnom djelovanju i spriječavanju u vršenju ovog vida kriminala. U svijetu danas postoji konvencija o sajber kriminalitetu Savjeta Evrope, gdje su regulisani međunarodnopravni okviri borbe protiv sajber terorizma. Ovu konvenciju su u dužem periodu pripremale članice Savjeta Evrope, ali i druge države van Evrope, kao što su: Australija, Japan, Kanada, SAD, Dominikanska republika, Mauricijus i Južnoafrička republika. Do 2013. godine 52 zemlje potpisale su ovu konvenciju pomoću koje rešavaju ovaj problem na globalnom nivou, djelujući u otkrivanju i procesuiranju sajber kriminala pred krivičnim sudovima. Ova konvencija ima širok spektar tumačenja. Ona obavezuje države da utvrde krivičnu odgovornost, kako za saučesništvo i podstrekivanje, tako i za pokušaj izvršenja krivičnog djela. Takođe, insistira se na usaglašavanju zakona u državama članicama sa tom konvencijom, kao i za davanje širih ovlašćenja državnim organima u zemljama članicama radi što efikasnijeg rada. Konvencija je sastavljena od četiri dijela. U prvom dijelu najviše se razmatra terminologija, u drugom se navodi šta treba da bude preduzeto na domaćem nivou država članica (domaće materijalno pravo i krivično procesno pravo); u trećem dijelu navode se načini i oblici međunarodne saradnje, a u četvrtom se nalaze završne odredbe. Konvencijom su predviđena sledeća krivična djela: neovlašćeni pristup, neovlašćeno presretanje, ometanje toka podataka, ometanje računarskog sistema, zloupotreba uređaja, falsifikovanje počinjeno pomoću računara, prevara izvršena pomoću računara, krivična djela protiv pornografije, krivična djela autorskih i srodnih prava.

U drugom dijelu konvencije navode se sledeće procesne odredbe: hitno čuvanje pohranjenih podataka, hitno čuvanje i djelimično otkrivanje podataka o saobraćaju, naredba za dostavljanje, pretraživanje i zaplena računarskih podataka, prikupljanje podataka o saobraćaju u realnom vremenu, presretanje podataka o saobraćaju.

Treća glava odnosi se na krivično-materijalnu saradnju, odnosno navodi se kada će se primjenjivati odredbe konvencije među zemljama članicama. Ovom konvencijom predviđa se i međudržavna saradnja i pristup računarskim podacima. Čak se predviđa i uspostavljanje mreže za hitno reagovanje u slučajevima saradnje među državama koje su pristupile primjeni konvencije. Kontakti u okviru mreže ostvaruju se preko ministarstava unutrašnjih poslova i javnih tužilaštava navedenih zemalja. Konvencijom u dijelu članova od 16 do 21 određeni su procesni pristupi u borbi protiv sajber kriminala, kao što su: hitno čuvanje pohranjenih računarskih podataka, hitno čuvanje i djelimično pohranjivanje odnosno otkrivanje podataka o saobraćaju, naredba o dostavljanju podataka, pretraga i zaplena pohranjenih računarskih podataka, prikupljanje podataka u realnom vremenu.

Sama konvencija može se kritikovati sa pristupa pravne logike. Znajući da je veliki dio država u svijetu tehnološki zaostao, a da je konvencija pisana pod uticajem razvijenih država, naročito SAD, većina država smatra da je to politički instrument u rukama velikih sila. Međutim, bez obzira na sve kritike, ona predstavlja najznačajniji međunarodnopravni okvir i uputstvo za suprotstavljanje rastućem sajber kriminalu (Polić, 2010) Avgusta 2013. godine doneta je direktiva 2013/40 EU kojom se mijenja odluka Savjeta Evrope 2005/222/JHA. Ona predstavlja sastavni dio „ACQUI COMMUNALITAIRE” –

zajedničkog okvira za zemlje koje su članice EU, a u vezi sa napadima na informacijske sisteme. Ovom direktivom postavljaju se pravila u odnosu na definisanje krivičnih djela, kao i sankcije za njih, kao i saradnja između nadležnih organa. Donošenjem direktive Evropski parlament je vodio računa o sve izraženijem obliku napada na informatičke sisteme. Jedna od njih je upotreba „botnetova”. Ovaj metod može koristiti više nivoa pri izvršenju krivičnog djela, gdje svaki predstavlja opasnost po državne interese. Direktiva uvodi krivičnu odgovornost za njihovo korišćenje. „Botnetovi su koordinirane grupe od nekoliko (desetina, stotina ili hiljada) personalnih računara ili čak novih generacija mobilnih telefona (smartphones) pri čemu su svi zaraženi istim malicioznim programom. Njihova moć, daljinski kontrolisana, može se rangirati od spemova i krađe identiteta po špijunaže i napada na kritične informacione strukture” (Vuletić, 2012b:240). Zbog veće društvene opasnosti direktiva propisuje veće sankcije za krivična djela koja su opasnija po društvo, pa imamo „elemente bića krivičnog djela neovlašćeni pristup informacionom sistemu, neovlašćeno ometanje sistema, neovlašćeno ometanje podataka, nekorišćenje sredstava za izvršenje ovih krivičnih djela” (Stamenković i dr. 2014:41). Direktiva u članovima 4 i 5 predviđa kazne od 5 godina u određenim slučajevima, i to: kada su ova krivična djela izvršena od strane kriminalne organizacije bez obzira na kaznu koja je propisana za kriminalnu organizaciju, ukoliko je nastala šteta usled krivičnog djela, ukoliko je izvršeno krivično djelo protiv informacionog sistema kod kritične infrastrukture. U članu 17 ove direktive Evropska komisija se obavezala da do 4. septembra 2017. podnese izvještaj Savjetu Evrope, kako bi se izvršila procjena primjene u državama potpisnicama ove konvencije. Koliko god se vršila primjena konvencije države članice je ne mogu u potpunosti kontrolisati, jer se ovaj vid kriminaliteta mijenja iz dana u dan, stvarajući nove metode za dejstva.

Zaključak

Borba protiv sajber kriminala zahtijeva upotrebu modernih tehničkih znanja, radi preventivnog djelovanja i spriječavanja hakera. Potrebno je izvršiti sinhronizaciju djelovanja, uskladiti zakone između država, djelovati na globalnom nivou, a države moraju imati jake obrazovne kadrove u ovoj sferi, kako bi se procedura otkrivanja, gonjenja i procesuiranja što bolje izvela. Svaka aktivnost u zemlji treba da bude organizovana tako da postoji saradnja između državnih organa i istovremeno djelovanje bezbjednosnih službi (obavještajne službe, policije, vojne obavještajne službe), kao i saradnja u javno-privatnom obliku. Bez obzira na Konvenciju, njene potpisnice ne mogu reagovati, jer saradnja na međudržavnom nivou nije baš sjajna, što otkrivanje krivičnih djela sajber kriminala čini otežanim, a službe sprečava da budu efikasnije. Posebnu teškoću predstavlja saradnja preduzeća i korporacija sa kriminalnim grupama i hakerima u sprovođenju industrijske špijunaže i sabotaze. Prijetnje hakera, terorista, fišera i spamera potpomognute su i pravnim prazninama, odnosno neregulisanom zakonskom regulativom. Ove nedostatke nije prevazišla ni Konvencija o sajber kriminalu, iako se na njoj dugo radilo. Ipak, dolazilo je do stalnih promjena, kako u zakonskoj regulativi, tako i do promjena i usavršavanja rada hakera. Sve to predstavlja usavršavanje i stvaranje uslova za što bolje i efikasnije djelovanje, kako u državama tako i na regionalnom i međunarodnom nivou organizovanja.

Literatura

- [1] Berner, S. (2003) Cyber-terrorism: reality or paranoia? *South African Journal of Information Management*, Vol 5, No 1, p. 1-4 .
- [2] Buckland, B., Schreier, F. & Winkler, T. (2010). *Demokratsko upravljanje: izazovi Sajber bezbednosti*, Beograd: Forum za bezbednost i demokratiju.
- [3] Giles, J. (2010). *Benevolen Hackers Poke Holes in E-Banking*, <http://www.newscientist.com/article/mg20527455.400-benevolent-hackers-poke-holes-in-ebanking.html>, pristupljeno 04.02.2015.
- [4] Golumbic, M. (2007). *Fighting Terror Online: The Convergence of Security, Technology and the Law*. New York: Springer.
- [5] Ларьков, А. & Кесарева, Т. (1998). Экономическая преступность: характеристика и факторный анализ, (3), (125-130).
- [6] Matusitz, J. (2008). Similarities between terrorist networks in antiquity and present-day cyberterrorist network. *Trends in Organized Crime*, Vo1.11 (2), 183-199.
- [7] Ментюкова, М. А. & М.М. Дубровина, (2013.) Эволюция уголовной ответственности за доведение до самоубийства с использованием сети Интернет. *Журнал Вопросы современной науки и практики*, (44) 81-86.
- [8] Mamić, D. (2012). *Društvene mreže kao omogućitelji društvene (ne) odgovornosti*, Zagreb: Fakultet elektronike i računarstva.
- [9] Polić, V. (2010), Komparativna analiza kompjuterskog kriminala u zakonodavstvima Republike Srbije i nekih stranih zemalja <http://www.singipedia.com/content/1066-Komparativna-analiza-kompjuterskog-kriminala-u-zakonodavstvima-Republike-Srbije-i-nekih-stranih-zemalja>, pristupljeno 06.02. 2015.
- [10] Rushkoff, D. (1996), *Media Virus*. New York: Ballantine Books.
- [11] Stamenković, B, Balota, A, Pavličić, V, Paunović, B. i Backović, J. (2014). *Visokotehnoški kriminal: praktični vodič kroz savremeno krivično pravo i primjere iz prakse*, Podgorica: OSCE Misija u Crnoj Gori.
- [12] United States Government Accountability Office (2009). *Information Security: Cyber Threats and Vulnerabilities Place Federal Systems at Risk*. Washington DC: US GAO.
- [13] Vuletić, D. (2012a). *Bezbednost u Sajber prostoru*, Beograd: Medija centar „Obrana”.
- [14] Vuletić, D. (2012b). Napad na računarske sisteme, *Vojnotehnički glasnik*, Vol. 60, (1), 235-249.
- [15] Wulf, W. & Jones, A. (2009). Reflections on Cybersecurity. *Science*, Vol. 326, (5955), 943-944.
- [16] Zirojević-Fatić, M. (2011). Zloupotreba interneta u svrhe terorizma. *Međunarodni problemi*, Vol. 63, (3), 417-448.

MULTIKRITERIJUMSKA ANALIZA MASOVNIH MEDIJA ZA PRENOS SOCIJALNIH UTICAJA U SAJBER PROSTORU

Dragan Vasiljević,
Generalštab Vojske Srbije, Uprava za operativne poslove
Julijana Vasiljević
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije
Dejan Vuletić
Ministarstvo odbrane Republike Srbije
Aleksandar Đurić
Generalštab Vojske Srbije

Masovni mediji kao sredstva za prenos komunikacija mogu ostvariti ogroman efekat na pojedinca, grupe ljudi i na širu društvenu zajednicu.

Korišćenjem metoda multi kriterijumske analize u ovom radu analizirana je značajnost masovnih medija za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru. Analiza značajnosti različitih masovnih medija za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru izvršena je metodom Analitičkih hijerarhijskih procesa, dok je ekspertiza značajnosti masovnih medija izvršena u softverskom alatu „*Super Decision 2.6.0 – RC1*”, anketiranjem pet eksperata iz domenske oblasti.

Paralelno sa ekspertizom izvršeno je „online” istraživanje na uzorku od 215 osoba, u cilju prikupljanja i pripreme podataka za analizu značajnosti masovnih medija za prenos socijalnih uticaja. Deskriptivna analiza izvršena je u softverskom alatu za statističku obradu podataka „*Statistical Package for the Social Sciences*”.

Uparednom analizom dobijenih rezultata istraživanja realizovanog na uzorku, po značajnosti masovnih medija za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru izdvajaju se: internet resursi, televizija, mobilna telefonija i radio.

Ključne reči: *masovni mediji, socijalni uticaj, sajber prostor, internet resursi*

Uvod

U poslednjih pedeset godina, svedoci smo sve većeg upliva masovnih medija u život savremenog čoveka. Još od pojave radija, pa preko televizora do interneta sa svim društvenim mrežama, grupama i ostalim načinima za komunikaciju u njemu, masovni mediji su sve zastupljeniji u životu čoveka. S obzirom na ove aspekte, neosporan je uticaj koji masovni mediji ispoljavaju na ljude, njihove živote, stavove i poglede na svet.

Po definiciji Denisa Makveja, „masovni mediji su društvene institucije koje funkcionišu unutar određenih stega, pravila, prava i politike koje upošljavaju karakterističnu mešavinu kvalifikovanog osoblja, koji se drže određenih procedura u prikupljanju informacija, radi stvaranja građe za vizuelno, auditivno ili konceptualno usmerene medije. Oni su učesnici u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj dinamici društvene moći” [1].

U odnosu na cilj koji se želi postići, masovni mediji kao sredstva za prenos komunikacija mogu ostvariti efekat kako na pojedinca, grupe ljudi tako i na širu društvenu zajednicu. Uticaj posredstvom masovnih medija može se ostvariti po principu polako delovanje – dugotrajne posledice i brzo delovanje – kratkotrajne posledice.

Socijalni uticaj u sajber prostoru koji se razmatra u radu jeste konformizam ili sagledavanje promena u ponašanju pojedinca usled stvarnog ili zamišljenog uticaja drugih ljudi [2].

Porast korišćenja internet resursa naročito je izazvala značajne promene i izazove u načinu ponašanja i poslovanja kompanija, vlada i najrazličitijih korisnika. U definiciji, gde se sajber prostor definiše kao „okruženje u kojem se putem intelektualnog delovanja uz posredstvo informaciono-komunikacionih sistema stvara spoznajni svet (čulni svet)” [3], mogu se sagledati sve sfere interakcije i mogućnost u kojoj mediji mogu ostvariti uticaj na različite korisnike interneta.

Organizacije koje se bave bezbednošću, a posebno u sajber prostoru, treba da obrate pažnju na ove promene i da reše probleme ali i izazove, rizike a nekada i pretnje koji im se nameću, kroz unapređivanje sposobnosti otpornosti i zaštite snaga.

Analiza značajnosti različitih medija za prenos socijalnih uticaja

Metod analitičkih hijerarhijskih procesa

Analiza značajnosti različitih masovnih medija za prenos socijalnih uticaja izvršena je primenom metode analitičkih hijerarhijskih procesa (u daljem tekstu: AHP). Metod AHP je ocenjen kao pogodan metod višekriterijumskog odlučivanja, gde se na osnovu definisanog skupa kriterijuma i vrednosti atributa za svaku alternativu vrši izbor optimalnog rešenja, odnosno prikazuje se potpuni raspored važnosti alternative u modelu [4].

Metod AHP je multikriterijumsko merenje koje pomaže u rešavanju složenih problema odluke. Rešavanje složenih problema realizuje se kroz nekoliko faza: strukturiranje problema, identifikacija faktora odlučivanja, merenje važnosti faktora i sintetiza svih faktora odlučivanja [5].

„Faktore odlučivanja teško je kvantifikovati ili složiti prema prioritetima, jer su nematerijalni, subjektivni i nedefinisani. Jedna od prednosti AHP metode koja je korišćena u radu jeste mogućnost pretvaranja nematerijalnih faktora u numeričke vrednosti i sistematska procena težina izabranih faktora u parovima kroz niz serija komparacije parova” [6]. „Poređenja se mogu prikazati algebarskim izrazom kroz matricu procene odnosno uparenih poređenja” [5].

Algebarski izraz matrice procene odnosno uparenih poređenja prikazana je sledećim izrazom:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{1n} \\ a_{12} & a_{22} & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{nm} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Prilikom popunjavanja matrice procene, odnosno uparenih poređenja, potrebno je popuniti samo gornji (ili donji) trougaoni deo matrice. Na glavnoj dijagonali se nalazi vrednost 1 (donosilac odluke je uvek indiferentan kada poredi alternativu sa samom sobom). Ostatak matrice popunjava se recipročnim vrednostima (pravilo reciprociteta, $a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}}$). Na taj način

obebeđuje se konzistentnost ocene ($a_{ij} * a_{ji} = 1$), gde je relativna značajnost i od j , $\frac{1}{a_{ij}}$ i $a_{ij} = 1$

ako je $i = j$. Tada se vrednost značajnosti vektora \hat{W} izračunava po sledećoj formuli:

$$\hat{A} * \hat{W} = \lambda_{\max} * \hat{W} \quad (2)$$

Gde je λ_{\max} najveća svojstvena vrednost za \hat{A} (svaki od skupa vrednosti parametra za koje diferencijalna jednačina nema nulto rešenje (sopstvena funkcija) pod datim uslovima).

Zbog jednostavnije primene metode, na konkretnom primeru primenjen je softver za podršku odlučivanju „Super Decision 2.6.0 – RC1”. U ovom radu AHP metod je primenjen kroz pet faza:

- Struktuiranje problema;
- Sagledavanje socijalnih uticaja;
- Prikupljanje podataka;
- Ocenjivanje relativnih težina;
- Određivanje rešenja problema.

Najveći nedostaci AHP metode jesu veliki broj ocena donosioca odluka (za problem koji ima m kriterijuma i n alternativa treba popuniti $m * \frac{n \cdot (n-1)}{2} + \frac{m * (m-1)}{2}$ procena) i moguća nekonzistentnost matrice procene. Takođe, bitno je napomenuti da ukoliko postoje kriterijumi koji su međusobno korelisani, dolazi do situacije da istu informaciju uključujemo više puta. Kao rešenje ovog problema može biti upotreba i neke druge metode analiza kao što je metoda mrežnog procesa (eng. Analytic Network Process) i slično.

Struktuiranje problema

„Struktuiranje problema se sastoji od dekomponovanja određenog složenog problema odlučivanja u seriju hijerarhija” [7], „gde svaki nivo predstavlja manji broj upravljanih atributa” [8].

Cilj višekriterijumske analize AHP metodom primenjene u radu jeste određenje masovnog medija od najvećeg značaja za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru.

Sagledavanje socijalnih uticaja

Ljudi su društvena bića i teže da žive i pripadaju nekoj društvenoj zajednici. U okviru društvene zajednice pojedinac pripada nekoj manjoj ili užoj grupi. Pripadnost zajednici i grupi je način da se čovek održi i da zadovolji svoje različite potrebe. Izvan društva opstanak čoveka nije moguć.

Socijalni uticaj jeste uticaj drugih ljudi koji dovodi do konformiranja zato što druge vidimo kao izvor informacija za usmeravanje sopstvenog ponašanja. Konformiramo se drugima zato što verujemo da je njihovo tumačenje nejasne situacije tačnije nego naše i da će nam pomoći u izboru odgovarajućeg načina ponašanja [4].

Važan aspekt socijalnog uticaja jeste privatno prihvatanje, konformiranje ponašanju drugih zbog iskrenog verovanja da je to što oni rade ili govore ispravno. Nakon određivanja cilja i struktuiranja problema, a radi dobijanja ulaznih parametara za dalju analizu, u ovom radu prikupljeni su podaci od pet odabranih stručnjaka iz Republike Srbije iz domenske oblasti istraživanja, radi analize u softverskom paketu „Super Decision 2.6.0 - RC1”.¹

Prikupljanje podataka

Prikupljanje podataka za analizu realizovano je „online” anketiranjem na internetu, pri čemu je od anketiranih lica traženo da popune *Satijevu* skalu stavova od devet tačaka kao bi rangirali značajnost kriterijuma u parovima poređenja. U tabeli broj 1 prikazana je *Satijeva* skala stavova od devet tačaka [9].

Tabela 1 – *Satijeva* skala devet tačaka

Skala	Objašnjenje/Rangiranje
9	Apsolutno najznačajnije/najpoželjnije
8	Veoma snažno ka apsolutno najznačajnijem / najpoželjnijem
7	Veoma snažno ka veoma značajnom / poželjnom
6	Snažno ka veoma snažnom
5	Snažnije više značajno/poželjno
4	Slabije ka više snažnijem
3	Slabije više značajno/poželjnije
2	Podjednako ka slabijem više
1	Podjednako značajno/poželjno
0,50	Podjednako ka slabijem manjem
0,33	Slabije manje značajno/poželjno
0,25	Slabije ka snažno manjem
0,20	Snažno manje značajno/poželjno
0,17	Snažno ka veoma snažnom/manjem
0,14	Izuzetno snažno manje značajno/ poželjno
0,13	Veoma snažno ka apsolutno manjem
0,11	Apsolutno najmanje značajno/poželjno

¹ dostupan na stranici <https://www.superdecisions.com>

U odnosu na definisane masovne medije kao alternative ponuđene su: internet resursi, televizija, mobilna telefonija i radio, dok su kao kriterijumi određeni: ekonomičnost, efektivnost, infrastruktura i znanje.

Prikupljanjem podataka i njihovim merenjem, započinje treća faza metode AHP. Donosilac odluke dodjeljuje relativne ocene parovima atributa jednog hijerarhijskog nivoa i to za sve nivoe celokupne hijerarhije [10].

Radi uporedne analize rezultata dobijenih u softverskom paketu „Super Decision 2.6.0 - RC1” u radu prikazani su i rezultati dobijeni „online” istraživanjem na uzorku od 215 osoba različitog pola, obrazovanja i starosti. Cilj anketiranja je sagledavanje stavova prema sličnosti razumevanja definisanih pojmova. Upitnik je izrađen prema *Likertovoj* skali stavova [11] koje su prosleđene ispitanicima sa zadatkom da za svaku pojedinačnu tvrdnju izrazi stepen svog slaganja ili neslaganja na petostepenoj skali kao:

- „uopšte se ne slažem”,
- „ne slažem se”,
- „nemam mišljenje”,
- „slažem se” i
- „potpuno se slažem”.

Dobijeni podaci iz istraživanja obrađeni su u softverskom paketu „Statistical Package for the Social Sciences”.² Dobijeni rezultati upoređeni su sa rezultatima dobijenim obradom podataka u softverskom paketu „Super Decision 2.6.0 - RC1” anketiranjem stručnjaka iz domenske oblasti. Rezultati obrade podataka u softverskom paketu „Statistical Package for the Social Sciences” prikazani su u poglavlju 3 ovog rada.

Istraživanje radi sagledavanja uticaja medija u sajber prostoru realizovano je na uzorku od 215 lica, u vremenu od avgusta do decembra 2017. godine. Struktura ispitanika prema polu data je u tabeli broj 2, prema nivou obrazovanja u tabeli broj 3 a prema mestu življenja u tabeli broj 4:

Tabela 1 – Struktura ispitanika prema polu

		Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
pol	muški	123	57.2	57.2	57.2
	ženski	92	42.8	42.8	100.0
	Ukupno:	215	100.0	100.0	

Tabela 2 – Struktura ispitanika prema nivou obrazovanja

		Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Nivo obrazovanja	Srednje obrazovanje	42	19.6	19.6	19.6
	Više stručno obrazovanje	29	13.5	13.5	33.1
	Visoko obrazovanje	48	22.3	22.3	55.4
	Master	65	30.2	30.2	85.6
	Doktorat	31	14.4	14.4	100.0
	Ukupno:	215	100.0	100.0	

² dostupan na internet adresi: <https://spss-64bits.en.softonic.com/download>

Tabela 3 – Struktura ispitanika prema mestu življenja

		Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Zemlja ispitanika	Holandija	28	13.0	13.0	13.0
	Hrvatska	41	19.1	19.1	32.1
	Makedonija	22	10.2	10.2	42.3
	Slovenija	34	15.8	15.8	58.1
	Srbija	71	33.1	33.1	91.2
	SAD	19	8.8	8.8	100.0
	Ukupno:	215	100.0	100.0	

Ocenjivanje relevantnih težina

Ocenjivanje relativnih težina je četvrta faza primene metode AHP metode. Matrica poređenja će se po parovima „prevesti” u probleme određivanja sopstvenih vrednosti, radi dobijanja normalizovanih i jedinstvenih sopstvenih vektora, kao i težina za sve atribute na svakom nivou hijerarhije A_1, A_2, \dots, A_n , sa vektorom težina $t = (t_1, t_2, \dots, t_n)$.

Određivanje rešenja problema

Određivanje rešenja problema je poslednja faza AHP metode, a ona podrazumeva nalaženje kompozitnog normalizovanog vektora. Pošto se odredi vektor redosleda aktivnosti kriterijuma u modelu, u narednom krugu potrebno je, u okviru svakog posmatranog kriterijuma, odrediti redosled važnosti alternative u modelu. Na kraju, sveukupna sinteza problema se izvodi na sledeći način: učešće svake alternative množi se sa težinom posmatranog kriterijuma, a potom se te vrednosti sabere za svaku alternativu posebno. Dobijeni podatak predstavlja težinu posmatrane alternative u modelu. Na isti način se određuje težina i za sve ostale alternative u modelu.

Rangiranje značajnosti za određenje rešenja posmatranog problema AHP metodom primenjivo je u mnogobrojnim sistemima koji zahtevaju odabir najboljeg rešenja odnosno alternative. Takvi sistemi mogu biti: zdravstveni npr. za odabir najbolje metode lečenja ili vojni sistemi npr. za selekciju naoružanja itd. [11].

Metoda AHP pripada grupi popularnih metoda, zbog toga što ima mogućnosti identifikacije i analize konzistentnosti donosioca odluke u procesu upoređivanja elemenata iz hijerarhije. Budući da je upoređivanje alternative bazirano na subjektivnoj proceni od strane donosioca odluke, potrebno je njeno stalno praćenje, kako bi se obezbedila neophodna tačnost.

Ova metoda omogućava praćenje konzistentnosti procene u svakom trenutku, tokom upoređenja parova alternative, pomoću indeksa konzistencije:

$$CI = (\lambda_{\max} - n) / (n - 1) \quad (3)$$

proračunava se odnos konzistencije kao

$$CR = CI / RI \quad (4)$$

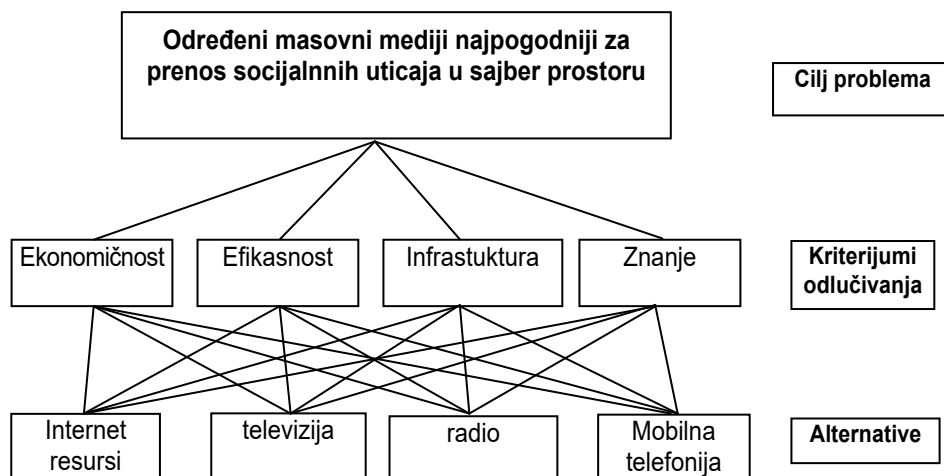
gde je RI – slučajni indeks (indeks konzistencije matrice veličine n slučajno generisanih poređenja parova).

Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Ocenjivanje većeg broja alternativa na jednoj skali, otežava preciznu procenu alternativa. Zbog toga, u radu je izvršeno poređenje u parovima. Takođe, uočeno je da skala koja je dovoljno precizna jeste skala od 1 do 9 (Likertova ili Satijeva skala). Drugim rečima, manja skala nije dovoljna da iskaže razlike između alternativa, dok veća skala otežava iskazivanje razlike.

Poređenje alternativa u parovima po definisanom kriterijumu (u ovom radu su kao kriterijumi definisani: ekonomičnost, efikasnost, infrastruktura i znanje) se vrši u matricama procene. Popunjavanje matrice procene se vrši tako što „procenitelj“ dodeljuje vrednosti od 1 do 9 čime vrši poređenje alternativa. Vrednost 1 predstavlja jednaku preferenciju između alternativa koje se porede, dok vrednost 9 predstavlja ekstremnu preferenciju alternative u odnosu na drugu alternativu [12].

Kako „procenitelj“ procenjuje preferencije nije bitno kojeg je tipa ekstremizacije određeni kriterijum, tj. „procenitelj“ dodeljivanjem vrednosti vrši poređenje alternativa relacijom „bolje od“ ili „preferiram“. Na slici 1 prikazan je grafički model AHP metode koji je korišćen u ovom radu.

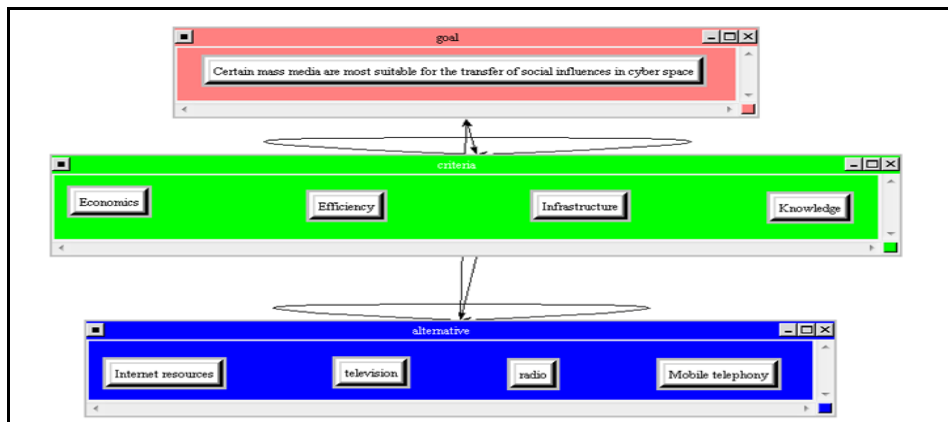

Slika 1 – Prikaz grafičkog modela AHP metode

Ekspertiza značajnosti masovnih medija

Ekspertiza značajnosti masovnih medija izvršena je primenom AHP metode „on-line“, anketiranjem pet stručnih eksperata iz Republike Srbije iz oblasti istraživanja, radi dobijanja paralelnih podataka o značaju pojedinih medija i njihovom uticaju u sajber prostoru.

Prvi korak u analizi podataka jeste struktuiranje okruženja i priprema za unos podataka. Na slici 2 prikazano je izrađeno okruženje za AHP metod analize u softverskom alatu „Super Decision 2.6.0 – RC1”.

Slika 2 – Prikaz okruženja za AHP metod analize

Drugi korak jeste prosleđivanje ankete „on-line” putem, a zatim unos podataka u softverski alat „Super Decision 2.6.0 – RC1”. Na slici 3 prikazano je okruženje za unos podataka na *Satijevoj* skali za poređenje internet resursa i mobilne telefonije.

Slika 3 – Prikaz okruženja za unos podataka na *Satijevoj* skali za poređenje internet resursa i mobilne telefonije

U daljoj analizi izvršen je unos podataka za uporednu analizu alternativa po svim parovima.

Rezultati anketiranja za pet stručnjaka iz domenske oblasti prikazani su u tabelama 4, 5, 6, 7 i 8.

Tabela 4 – *Stručna ekspertiza 1*

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	Internet resources	0.3020	0.6002	1.0000	1
	Mobile telephony	0.0404	0.0803	0.1339	3
	radio	0.0359	0.0713	0.1188	4
	television	0.1249	0.2482	0.4135	2

Tabela 5 – *Stručna ekspertiza 2*

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	Internet resources	0.2628	0.5184	1.0000	1
	Mobile telephony	0.0488	0.0963	0.1857	4
	radio	0.0700	0.1380	0.2662	3
	television	0.1254	0.2473	0.4771	2

Tabela 6 – *Stručna ekspertiza 3*

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	Internet resources	0.2938	0.6172	1.0000	1
	Mobile telephony	0.0464	0.0975	0.1580	4
	radio	0.0529	0.1110	0.1799	3
	television	0.0830	0.1743	0.2824	2

Tabela 7 – *Stručna ekspertiza 4*

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	Internet resources	0.2984	0.6505	1.0000	1
	Mobile telephony	0.0504	0.1099	0.1690	3
	radio	0.0429	0.0936	0.1439	4
	television	0.0670	0.1460	0.2245	2

Tabela 8 – *Stručna ekspertiza 5*

Graphic	Alternatives	Total	Normal	Ideal	Ranking
	Internet resources	0.3147	0.6850	1.0000	1
	Mobile telephony	0.0420	0.0913	0.1333	4
	radio	0.0469	0.1021	0.1491	3
	television	0.0558	0.1215	0.1774	2

Ovaj deo istraživanja u radu nazvan je „kognitivni deo“, iz razloga što su „procenjitelji“ ocenjivali značajnost alternativa na osnovu ponuđenih kriterijuma i vlastitog znanja iz domenske oblasti.

Sumiranje rezultata koji su dobijeni primenom AHP metode realizovano je u softverskom alatu za statističku obradu podataka „Statistical Package for the Social Sciences“. Ovaj deo istraživanja u radu nazvan je „socijalni deo“, iz razloga što predstavlja sublimaciju znanja „procenjitelja“ i definisanje ranga alternativa na osnovu sumiranja procenata koji imaju najviše „globalno“ prihvatljivo rešenje. Rezultati analize prikazani su u tabeli broj 7.

Tabela 9 – Sumiranje ranga alternativa

Report (Bootstrap ^a)						
		Statistic	Bias	Std. Error	95% Confidence Interval	
					Lower	Upper
Mean	Internet	1.0000	.0000	.0000	1.0000	1.0000
	MobT	3.6000	-.0018	.2156	3.2000	4.0000
	Radio	3.4000	.0018	.2156	3.0000	3.8000
	TV	2.0000	.0000	.0000	2.0000	2.0000
N	Internet	5	0	0	5	5
	MobT	5	0	0	5	5
	Radio	5	0	0	5	5
	TV	5	0	0	5	5
Std. Deviation	Internet	.00000	.00000	.00000	.00000	.00000
	MobT	.54772	-.07857	.14940	.00000	.54772
	Radio	.54772	-.07857	.14940	.00000	.54772
	TV	.00000	.00000	.00000	.00000	.00000
Range	Internet	.00				
	MobT	1.00				
	Radio	1.00				
	TV	.00				

a. Unless otherwise noted, bootstrap results are based on 1000 bootstrap samples

Za potrebe sumiranja procenata koji imaju najviše „globalno“ prihvatljivo rešenje određene su vrednosti 1 za najviši rang i 4 za najniži rang alternative. Dobijeni rezultati za definisani cilj „određeni masovni mediji najpogodniji za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru“ po značajnosti rangiraju alternative prema sledećem:

1. Internet resursi;
2. Televizija;
3. Radio;
4. Mobilna telefonija.

Diskusija – uporedna analiza rezultata anketiranja

Radi uporedne analize u radu je izvršeno poređenje rezultata dobijenih primenom AHP metode za nivo stručne ekspertize sa rezultatima 215 ispitanika. Za anketiranje 215 ispitanika izrađen je i „on-line“ prosleđen upitnik prema *Likertovoj* skali stavova sa zadatkom da za svaku pojedinačnu tvrdnju ispitanik izrazi stepen svog slaganja ili neslaganja na petostepenoj skali kao: „uopšte se ne slažem“, „ne slažem se“, „nemam mišljenje“, „slažem se“ i „potpuno se slažem“.

U tabeli broj 10 koja je izrađena u softverskom alatu „Statistical Package for the Social Sciences“ data je deskriptivna statistička analiza ulaznih vrednosti.

Tabela 10 – Deskriptivna statistička analiza ulazni vrednosti

		Statistics						
		internet resursi	televizija	radio	mobilna telefonija	pol	Nivo obrazovanja	Sredina
N	Valid	215	215	215	215	215	215	215
	Missing	23	23	23	23	23	23	23
Mean		4.2047	3.8140	2.7023	3.3907	1.4047	4.2000	1.6093
Std. Error of Mean		.02758	.04079	.05375	.03335	.03355	.07436	.03335
Median		4.0000	4.0000	2.0000	3.0000	1.0000	4.0000	2.0000
Mode		4.00	4.00	2.00	3.00	1.00	4.00	2.00
Std. Deviation		.40439	.59812	.78820	.48905	.49197	1.09031	.48905
Variance		.164	.358	.621	.239	.242	1.189	.239
Range		1.00	2.00	2.00	1.00	1.00	4.00	1.00
Minimum		4.00	3.00	2.00	3.00	1.00	2.00	1.00
Maximum		5.00	5.00	4.00	4.00	2.00	6.00	2.00
Sum		904.00	820.00	581.00	729.00	302.00	903.00	346.00

Dobijeni rezultati sprovedene ankete na definisanom ciljanom uzorku od 215 ispitanika za cilj „određeni masovni mediji najpogodniji za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru“ po značajnosti rangiraju alternative prema sledećem:

1. *Internet resursi* sa srednjom vrednošću 4.2047, odnosno ispunjava 84,094% vrednosti kao najpogodniji masovni medij za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru;

2. *Televizija* sa srednjom vrednošću 3.8140, odnosno ispunjava 76,28% vrednosti kao pogodan masovni medij za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru;

3. *Mobilna telefonija* sa srednjom vrednošću 3.3907, odnosno ispunjava 67,814% vrednosti kao pogodan masovni medij za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru;

4. *Radio* sa srednjom vrednošću 2.7023, odnosno ispunjava 54,046% vrednosti kao masovni medij pogodan za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru.

Dobijeni rezultati ukazuju na razliku u rangiranju alternativa „Radio“ i „Mobilna telefonija“. Na osnovu rezultata dobijenih AHP metodom anketiranjem stručnjaka iz domenske oblasti po značajnosti alternativa „Radio“ rangirana je na trećem mestu, a alternativa „Mobilna telefonija“ rangirana je na četvrtom mestu.

Na osnovu rezultata dobijenih anketiranjem ispitanika po značajnosti alternativa „Mobilna telefonija“ rangirana je na trećem mestu, a alternativa „Radio“ rangirana je na četvrtom mestu.

Zaključak

Masovni mediji u poslednjim decenijama razvoja modernog čoveka zauzimaju sve značajniju ulogu u uticaju u sajber prostoru na pojedince, grupe, više grupa a u nekim slučajevima i delove jedne nacije.

U poređnom analizom rezultata dobijenih AHP metodom na osnovu podataka stručnjaka iz domenske oblasti i rezultata ispitanika zaključujemo da su kao alternative za cilj „određeni masovni mediji najpogodniji za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru“ po značajnosti rangiraju na prvom mestu „*Internet resursi*“, a na drugom mestu „*Televizija*“.

Razlika je identifikovana u rangiranju alternativa „Radio” i „Mobilna telefonija”. S obzirom na postavljeni cilj u ovom radu, koji je „određeni masovni mediji najpogodniji za prenos socijalnih uticaja u sajber prostoru” a uzimajući u obzir definiciju sajber prostora („sajber prostor jeste okruženje u kojem se putem intelektualnog delovanja uz posredstvo informaciono–komunikacionih sistema stvara spoznajni svet (čulni svet)” [3]) i podelu sajber prostora, kao i činjenicu da su anketirani stručnjaci iz Republike Srbije, a ispitanici iz više različitih zemalja sveta (u radu iz šest različitih zemalja), jedan od zaključaka može biti da su za Mikro i Mezo sajber prostor kao alternativa za prenos uticaja u sajber prostoru značajniji „Radio” od „Mobilne telefonije” dok u Makro sajber prostoru kao alternativa za prenos uticaja u sajber prostoru značajnija „Mobilna telefonija” od „Radia”.

Literatura

- [1] McQuail, D. (1994) *MASS Communication Theeory*, London, Sage.
- [2] Pennington, Donald C. (1997) *Osnove socijalne psihologije*, [preveo Boris Mlačić], Jastrebarsko, Naklada Slap.
- [3] Vasiljević D., Vuletić D., Vasiljević J., Đurić A., (2017) „Sajber prostor – definicija i klasifikacija”, zbornik radova sa nacionalnog okruglog stola „Hibridno ratovanje – dilema koncepta savremenih sukoba” Instituta za strategijsko istraživanje, Univerzitet odbrane u Beogradu, Beograd (štampa u toku).
- [4] Indić D., (2013) „Model angažovanja jedinica atomsko-biološko-hemijske službe na otklanjanju posledica hemijskog udesa” – doktorska disertacija, Vojna akademija, Univerzitet odbrane u Beogradu, Beograd.
- [5] Seungbum Lee & Patrick Walsh, (2011), *Sport Management Review*, Volume 14, Issue 4, Pages 361-369.
- [6] Saaty T., (2008), Decision making with the analytic hierarchy process. *International Journal of Services Science*, 1, 83–98.
- [7] Fallahpour, A., Olugu, E. U., & Musa, S. N. (2017). A hybrid model for supplier selection: integration of AHP and multi expression programming (MEP). *Neural Computing and Applications*, 28(3), 499-504.
- [8] Bimal Nepal, P.Yadav, Alper Murat, (2010), A fuzzy-AHP approach to prioritization of CS attributes in target planning for automotive product development, Elsevier, *Expert Systems with Applications*, Volume 37, Issue 10, Pages 6775-6786.
- [9] Tadic D., M. Stefanovic, A. Aleksic, „Evaluating of criteria weights in different management problems by appying artificial intelligence tools”, zbornik radova sa 38. Konferencija o kvalitetu, FQ 2011 festival kvaliteta, 19-21 may 2011, Pages 331-336.
- [10] Robins ES, The Analytic Hierarchy Process – Issues, Problems, and Recommendations, Technical Report no. 9811pub-esr, www.TechnologyEvaluation.com
- [11] Vasiljevic D., Social networks in education – attitudes and expectations of students, *Teme*, 2016, vol. 40, br. 4, str. 1241-1258, doi:10.22190/teme1604241V
- [12] Dağdeviren, M., Yavuz, S., & Kılınç, N. (2009). Weapon selection using the AHP and TOPSIS methods under fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, 36(4), 8143-8151.
- [13] Triantaphyllou, E. (2000). Multi-criteria decision making methods. In *Multi-criteria decision making methods: A comparative study* (pp. 5-21). Springer, Boston, MA.

STRATEGIJA REFORME STRATEGIJA

Božidar Forca*

Univerzitet „Union – Nikola Tesla“ u Beogradu,
Fakultet za poslovne studije i pravo

Srbija ponovo na (o) Kosovu. Ovoga puta pitanje Kosova inicirano je pozivom predsednika Republike domaćoj javnosti da se otvori najširi dijalog u vezi Kosova i Metohije. Predsednik napomenu da prvo želi da čuje i sve ostale unutrašnje aktere, pre iznošenja sopstvenog stava. Njegova svetost patrijarh SPC gospodin Irinej izjavi – ne poklanjaj, jer se poklonjeno nikada ne vraća. Politička elita je uzvratila na poziv predsednika u skladu sa sopstvenim odnosom i vezama sa prvim čovekom naše zemlje. Srpska akademija nauka je prihvatila predsednikov poziv.

Šta i zašto – jeste pitanje politike, ali i najšireg konsenzusa unutar države. Kako – jeste stvar nacionalne strategije koju, ma kakva bila, treba doneti.

Ključne reči: *politika, strategija, reforma*

Uvod

Rušenje berlinskog zida izazvalo je tektonske poremećaje na evroazijskom geoprostoru koji se još nisu smirili, jer tlo i dalje podrhtava. Bez ispaljenog metka raspala se najveća država sveta (SSSR), kao posledica ishoda tzv. hladnog rata. Za raspad bivše SFR Jugoslavije, ipak, morao se dogoditi (?) rat. U oba slučaja, raspad se dogodio iznutra, uz svesrdnu podršku spolja. Na primeru SSSR-a to se desilo tzv. *strategijom skrivenih koraka* (cover action), kako piše dr Smilja Avramov. Kod raspada SFRJ to nije moglo (?) bez unutrašnjeg (građanski, etnički, verski) rata. Sve što se veštački spoji, pući će, kad – tad, upravo po šavovima! Sve što se veštački (silom) razdvoji, spojiće se, ako nije veštački bilo spojeno!

Rusija je i nakon raspada SSSR-a ostala najveća država sveta. Kao hladnoratovski gubitnik, poslednju deceniju prošlog veka, provela je baveći se saniranjem posledica – vratila se sebi. Ne izvlačeći pouke iz raspada SSSR-a, kao i mirnog razdruživanja Čehoslovačke, Srbija, u nastojanju da sačuva bivšu SFRJ „po svaku cenu“, ne samo da to nije učinila, nego je došla u situaciju drobljenja sopstvenog prostora (Kosovo i Metohija). To što građanski rat (1991-1995) u bivšoj SFRJ nije mogao do kraja da razgradi (pucanje po republičkim šavovima), nadomestio je najjači političko-vojni blok NATO, agresijom na SRJ 1999. godine. Alijansa je potpomogla separatističke težnje političkih elita Crne Gore i albanskog dela Kosova i Metohije. Na mirno razdruženje Srbije i Crne Gore (2006), na-

* Prof. dr Božidar Forca je general-major u penziji.

stavio se dalji tok „drobljenja“ – put ka nezavisnosti Kosova. Društveni procesi koji odu daleko, ne vraćaju se na početak!

Rusija se vratila na svetsku scenu „vrućim“ i vremenski kratkim ratom u Gruziji, 2008. godine. Dajući do znanja pobednicima hladnog rata da je spremna svim sredstvima da čuva svoje interese, Rusija ne preza ni od vojnog angažovanja izvan svoje teritorije – nedovršene države. Krim je postao pitanje (svih) pitanja Rusije. Sukobi u Siriji i Ukrajini, u koje je direktno umešana Rusija, potpirili su ognjište smatrano se ugašenog hladnog rata. Mnogi analitičari su stava da je na pomolu novi hladni rat. Srbiji (vlast), nepunu deceniju kasnije, učinilo se da je prilika da učvrsti svoju poziciju samostalne i nezavisne države – nedovršene države, na putu ka Evropskoj uniji. Kakva (kolika) Srbija teži ka Uniji? Kosovo je ponovo postalo pitanje (svih) naših pitanja. Kosovo nije Krim, niti je Srbija Rusija!

Politika i strategija

Iako se smatra da je globalizacija međunarodnih odnosa, državu kao glavnog subjekta tih odnosa pomerila u stranu, to ipak nije tako. Države su i dalje ostale ključni subjekt odnosa u međunarodnoj zajednici. To je evidentno čak i u Evropskoj uniji (EU, Unija), kao nadnacionalnoj tvorevini. Migrantska kriza i učestali teroristički napadi u nekim zemljama EU, poljuljali su temelje Šengena i doprineli „pobijanju kočica“ (dizanju pokretnih zidova) oko svog atara.

U brojnim određenjima, najčešće, država se ona poima kao trojstvo elemenata – teritorija, stanovništvo i ustavni poredak. Kao složen i dinamičan sistem, država je i otvoren organizacioni sistem, koji funkcioniše u interakciji sa sopstvenim okruženjem, čiji je deo. Među ključne državne funkcije (ne zanemarujući ostale) ubrajaju se politička, ekonomska i bezbednosna. Među tim funkcijama dominira politika, tako postoje i ekonomska politika i bezbednosna politika. To je dovelo do toga da brojni teoretičari tvrde da je politika, u stvari, jedina istinska funkcija države. Sa druge strane, postoje teoretičari koji su stava da je jedina istinska funkcija države – bezbednosna (zaštitna) funkcija. Naime, svako političko ili ekonomsko pitanje ne mora, a priori, da bude i bezbednosno pitanje. Ali, svako bezbednosno pitanje, jeste političko i ekonomsko, u izvesnom smislu. Ovo iz osnovnog razloga što je bezbednost preuslov opstanka i razvoja svake države. U teoriji (a i praksi) postoji utvrđen i teorijski razrađen proces koji nekom političkom, ekonomskom i drugom pitanju (pojavi) daje bezbednosnu konotaciju. Taj proces se naziva sekuritizacija. Najbanalnije posmatrano, svedoci smo da je danas odlazak na utakmicu, u pozorište, vanredan bezbednosni rizik, da ne govorimo o „krupnim“ političkim odlukama ili ekonomskim projekcijama.

Politika je izbor prihvatljivog u mnoštvu mogućeg. Put dolaska do tog što je prihvatljivo jeste strategija. Dakle, politika ima svoju strategiju. S obzirom na tu činjenicu, i ekonomija i bezbednost države imaju svoje strategije (ekonomska strategija, bezbednosna strategija).

Politika države, principijelno, organizaciono i funkcionalno posmatrano, deli se na spoljnu i unutrašnju. U nepotpunoj analogiji, u većini država postoji (na papiru i/ili u glavama političara) spoljnopolitička strategija, ali ne i unutrašnjopolitička strategija. Kao jedan od „minus“ na putu Srbije ka EU, jeste nepostojanje spoljnopolitičke strategije naše zemlje. Unutrašnju situaciju karakteriše postojanje mnoštva strategija u raznim oblastima (na primer: u Srbiji postoji oko 150 strategija, u Hrvatskoj preko 160...). Sa druge strane,

bezbednost države, deli se na dve komponente – unutrašnja i spoljna bezbednost, koje se jedinstveno posmatraju kao integralna bezbednost države. Ta podela bezbednosti ne prati „podelu“ politike, već je prouzrokovana pojavama (izvori, oblici i nosioci, ili izazovi, rizici i pretnje ugrožavanja) koje ugrožavaju bezbednost zemlje (unutrašnje i spoljne) i činjenicu da te pojave, najčešće, ne poznaju granice, odnosno da se događaju u kombinaciji. U bezbednosnom smislu posmatrano, države postupaju na sličan način - usvajaju svoju jedinstvenu bezbednosnu strategiju, najčešće imenovanu kao strategija nacionalne bezbednosti. Ovoga puta nećemo se baviti odnosom pojmova država – nacija, odnosno da li je bezbednost države ekvivalentna bezbednosti nacije.

Strategija je termin koji se izvorno vezuje za vojsku, te se i kaže da potiče iz vojne sfere. Međutim, od izvornog – *strategija je umeće vođenja vojske*, do savremenog – *niko ne zna šta je stvarno strategija* [Kotler, Berger, Bickhoff, 2010:5], mnogo je toga izrečeno i zapisano o pojmu strategija, da je taj pojam postao jedan od najfrekventnijih i različito definisanih u svim sferama ljudske delatnosti. Neki su se usudili čak i da izbroje da u savremenoj literaturi postoji preko 70 različitih definicija pojma strategija [Đuričin i dr, 2010:12]. Drugi pak, kad je Srbija u pitanju, navode da Srbija ima od 106 [Simonović, 2014:131] do 130 [SANU, 2014:1046-1057] strategija (dokumenata koji nose naziv strategija). Pojedini autori u oceni takvog stanja (broj i vrsta strategija) čak tvrde da se u nas „svašta“ naziva strategijom, da nemamo originalan pristup strategiji, kao i da smo okrenuti prepisivanju stranih pogleda i rešenja. [Simonović, 2014:131].

Bilo kako bilo, strategija se od rudimentarno-vojnog aspekta, rasprostranila u sve sfere ljudske delatnosti. Ta rasprostranjenost uticala je na neke neučne radnike da predlože da se razvije strategologija, kao nauka o strategiji. Ali, nećemo ići toliko daleko. Stoga, uvažimo da se pod modernim shvatanjem strategije, u opštem smislu, poima put kojim se ograničenim resursima dostižu projektovani dugoročni ciljevi odnosnog subjekta (na koga se odnosi strategija: država, vojska, preduzeće...).

Vrteći se u razmatranju odnosa politike i strategije, evidentno, stalno tinja jedno pitanje – postoji li nešto što ih na vrhu spaja? Do toga što politiku i strategiju „spaja na vrhu“ doći ćemo preko poimanja države kao složenog organizacionog sistema.

Determinisanje i uspostavljanje organizacionih sistema, u opštem smislu posmatrano, traži odgovore na osnovna pitanja ŠTA, ZAŠTO, KO i KAKO i među njima „skrivena“ pitanja S KIM, ČIM, KADA i GDE? Teoretičari su stava da, kad je o državi reč, većina navedenih pitanja odnosi se na politiku, dok je ključno pitanje strategije – KAKO? Odnosno, strategija uvažava odgovore na ostala pitanja i, polazeći od njih, sama traga za odgovorom na njeno krucijalno pitanje. U dolasku do odgovora na „svoje“ pitanje, strategija vrši povratni uticaj na ostale odgovore koje je politika utvrdila, čime se dobija sprega odnosa politike i strategije.

Svaka državna funkcija organizovana je kao sistem. Svaki sistem mora da ima svoju strategiju. Šta je sa strategijom države? Preciznije, svaka strategija jeste strategija države. Pitanje se odnosi na to da li postoji jedinstvena strategija svih strategija? U bližem i širem okruženju, pod neposrednim uticajem procesa u EU, postoji delimičan odgovor na to pitanje. Naime, EU je usvojila *Strategiju 2020*, dok države pojedinačno posmatrano, usvajaju strategije održivog razvoja. U Srbiji, od 2008. godine, postoji *Nacionalna strategija održivog razvoja za period 2008-2017.* godine. Da li je strategija održivog razvoja, ujedno, i krovna strategija države? Da i ne! Da, praktično, tamo gde nema strategije višeg nivoa. Ne, suštinski, jer njeni sadržaji ne iscrpljuju ono što država jeste.

Sistemnost strategije i krovna strategija države

Analitičari koji se bave pitanjima strategije, osvrćući se na njihov broj i vrstu u pojedinim zemljama okruženja, formalno-logički posmatrano, imaju kontradiktorne stavove: (1) nije normalno da u nekoj zemlji postoji toliki broj strategija i (2) pojedinačno posmatrano, svaka od postojećih strategija „nije loša“, odnosno ima smisla. U čemu je onda problem? Problem je u nepostojanju sistema strategije (sistemnost), kao i jednog krucijalnog strateškog dokumenta – opšte (nacionalne, velike, totalne...) strategije države, iz koga se operacionalizuju ostale strategije.

Iz čisto vojne delatnosti – umeće vođenja vojske na bojnopolju (umeće stratega, vojskovođe), pojam strategija se prvo seli u sferu rata, dobijajući atribut „velika“, zatim na nivo države (opšta, totalna), zahvatajući period i rata i mira. U eri razvoja teorije organizacije (sistema) i teorije menadžmenta i biznisa, pojam strategija ulazi u sve sfere ljudske delatnosti, dobijajući atribut „menadžmentska“ [Forca, 2017]. Istorijski posmatrano, strategisti su pokušavali da determinišu okvire jedne krovne strategije države, bila ona u formi dokumenta (javna) ili u glavama onih koji državu vode („javna tajna“?). Pozajmimo za ovu priliku stavove teorije na putu od vojne do opšte strategije. Zadržaćemo se na strategijama kojima je država u fokusu.

Strategisti s kraja 19. i prve polovine 20. veka pod *velikom strategijom*, u opštem smislu, podrazumevali su umešno korišćenje svih resursa države za potrebe rata. Tako na primer, Erl (Edward Meadl Earle), s početka 20. veka, u svom delu „*Tvorci moderne strategije*“ piše „u današnjem svetu strategija je veština vladanja i iskorišćavanja svih sredstava kojima jedan narod ili koalicija naroda raspolaže u datom trenutku, podrazumevajući to i oružanu silu, sa ciljem da se njegovi bitni interesi održe i zaštite od neprijatelja, mogućeg ili verovatnog. Najviši tip strategije – nazvan ponekad i **visokom strategijom** – naziva se onaj tip koji udružuje politiku i oružanu silu jednog naroda tako da pribegavanje ratu postane izlišna stvar ili mu se pristupa sa najvišim izgledima na uspeh.“ [Vojno delo, 1952:2]. Lidel Hart je smatrao da je povrh taktike vojna strategija, a povrh vojne strategije je "velika strategija", tj. "strategija usklađivanja usmeravanja svih resursa nacije ili nacija radi postizanja političkog, samim tim i vojnog cilja raša". Po Hartu, „velika strategija“ ne određuje cilj rata u užem, vojnom smislu i ona podrazumeva tok i ishod rata i mir nakon rata. Polazna i ishodišna tačka velike strategije, za Harta, jeste "fundamentalna politika nacije". *Kada rat počne, vojna strategija je primena grand strategije na nižoj, recimo vojnoj razini, a taktika - primena vojne strategije na najnižoj, recimo, vojničkoj razini*“. [Forca, 2003:87]. Kritikujući Hartovo određenje strategije, francuski general Bofr, u svom delu "Uvod u strategiju", strategiju definiše kao: "...veštinu dijalektike snaga ili, tačnije, *veština dijalektike volja uz upotrebu sile radi rešenja njihovog sukoba*". Bofr je strategiju svrstao zajedno sa filozofijom u one discipline koje treba da osmisle razvoj ostalih društvenih nauka (ekonomije, sociologije). Za Bofra strategija ne treba da bude celovito učenje, već način (metod) mišljenja koje omogućava da se razvrstaju i rasporede događaji s obzirom na njihovu važnost ili "hijerarhiju", a zatim odabere najdelotvorniji postupak. "Svako stanju stvari odgovara jedna određena strategija koja je dobra u jednim, a loša u drugim uslovima". *Strategija je veština dijalektike dvaju ili više suprotstavljenih volja da, koristeći silu, reše svoj sukob*". Dakle, Bofr u definisanju strategije koristi drugo određenje Klauzevic-a o ratu, u kome se kaže da je "rat akt nasilja da bi se neprijatelj potčinio sopstvenoj volji". [Forca, 2003:87-88].

Odmičući se od relacije rat – strategija, pojavljuje se nacionalna strategija, koja zahvata i period mira. Tako na primer, po gledištima u SAD, nacionalna strategija "spaja sve činioce nacionalne moći u vreme mira, kao i u vreme raša, kako bi se ostvarili nacionalni interesi i ciljevi". U okviru te (nacionalne) strategije, kao njeni delovi, postoje politička, ekonomska, vojna, i druge strategije. "Sve se one zbirno svrstavaju u nacionalnu ili veliku strategiju Grande Strategy - u veštinu i nauku upotrebe (svih) izvora nacionalne moći kako bi se postigli željeni nivoi i tipovi kontrole u odnosu na opasnosti koje se javljaju kroz pretnje silom ili upotrebom sile, posredne pritiske, diplomatska, sabotažna i druga moguća sredstva, zadovoljavajući na taj način nacionalne interese i ciljeve SAD". Navedena definicija je u skladu sa datom u vojnom rečniku SAD, gde se kaže: "Strategija je veština i nauka upotrebe političkih, ekonomskih, psiholoških i vojnih snaga u miru i ratu da bi se obezbedila maksimalna podrška politici u cilju povećanja verovatnoće i dobiti rezultata pobjede i umanjenja šansi za poraz". [Forca, 2003:89]. U članku pod nazivom „Strategija i njeni izvori”, Egar, pod totalnom strategijom podrazumeva „veštinu kombinovanja korišćenja sredstava u različitim oblastima mogućnog dejstva radi ostvarivanja političkih namera.” On je istakao da se totalna strategija deli na onoliko opštih strategija koliko ima oblasti u kojima deluje politička vlast, ekonomija, diplomatija, kultura, vojska...[CVNDI, 1985:411].

Sudar teorije i pragmatizma

Svako promišljanje sopstvene stvarnosti i puta neminovno je vezano za naše okruženje i sopstvene aspiracije u tom okruženju. Ovo s razloga što smo neodvojivi deo tog okruženja i što bez njega ne funkcionišemo. Stoga, misleći o sebi i svom putu, mi se moramo dotaći odnosa prema strategiji države, kako je vidi naša teorija i praksa u okruženju.

Teorija. Pod snažnim uticajem strategista s početka 20. veka, preciznije - od sredine njegove druge polovine, prvo u vojnoj, a potom u ostalim sferama, razvijaju se teorije o potrebi utvrđivanja sistemnosti strategije države i usvajanja jednog krovnog strateškog dokumenta. Teorijsko traganje za krovnom strategijom države, verovatno, bilo je i pod uticajem naučnog osvrtu Srpske akademije nauka i umetnosti o položaju države i nacije, poznato pod nazivom *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti* iz 1986. godine, [<http://www.helsinki.org.rs/Serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>], kao i raspadom bivše SFR Jugoslavije, koji je otpočeo 1991. godine i još nije završen.

U Memorandumu SANU, između ostalog, zapisano je: Ova svestrana i duboka kriza jugoslovenskog društva otvara mnoga pitanja, od kojih se naročito izdvajaju sledeća dva: Šta se desilo s projektom izgradnje novog društva za koji su pale tolike žrtve? Gde se mi danas nalazimo u odnosu na modernu evropsku civilizaciju? Pored toga, Memorandum se posebno bavi položajem Republike Srbije i srpskog naroda, težišno nakon donošenja Ustava SFRJ 1974. godine. Poznato je kako je (ukoliko jeste?) „završio“ Memorandum, ali je činjenica da je neka pitanja Srbije i srpskog naroda, kao naznake (pa i uzroke) posledica koje će nastati raspadom SFRJ, vrlo verno i, po prvi put javno, prikazao. „Prvi uslov našeg preobražaja i preporoda je demokratska mobilizacija celokupnih umnih i moralnih snaga naroda, ali ne samo za izvršavanje donesenih odluka političkih foruma, nego i za stvaranje programa i projektovanje budućnosti na demokratski način, čime bi se

prvi put u novijoj istoriji na opšte društvenom zadatku stvarno sjedinjavali znanje i iskustvo, savest i hrabrost, mašta i odgovornost na osnovama dugoročnog programa“, zapisano je u zaključku Memoranduma [<http://www.helsinki.org.rs/Serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>].

Neki od naučnih pristupa utvrđivanju sistemnosti strategije i utvrđivanju krovne strategije države, u našoj teoriji, zaslužuju pažnju.

Jedan od prvih radova o *opštoj strategiji* u našoj vojnoj literaturi jeste članak M. Zorića pod nazivom „*Teorijske osnove opšte strategije*“ koji je objavljen u Vojnom delu 1999. godine. Prema Zoriću, opšta strategija je „veština i nauka o izgradnji i angažovanju celokupne snage i moći jedne države, vojnog saveza i koalicije država radi zaštite i ostvarivanja sopstvenih i zajedničkih vrednosti, interesa i ciljeva u miru i ratu.“ To je „samostalna nauka koja sistematski proučava društvene pojave i proces, zakonitosti i principe u svojim predmetnim oblastima, kao i načine i sredstva realizacije ciljeva i projekata i programa državne politike“. Istovremeno, opšta strategija je „veština upravljanja i instrument državne politike, političko-strateško delovanje državnika i vojskovođa i politika u izvršenju.“ Opšta strategija obuhvata „državne i nacionalne interese i ciljeve, izvore pretnji i vrste opasnosti po nacionalnu i međunarodnu bezbednost, kao i strateške koncepte, puteve i sredstva za zaštitu tih interesa i ciljeva.“ Njen osnovni smisao jeste „opstanak i prosperitet države, osposobljavanje vođstva za strateško upravljanje, kao i izgradnja i jačanje moralne snage naroda i oružane sile za odbranu otadžbine i slobode.“ Ona obuhvata ekonomsku, spoljopolitičku, vojnu, naučno-tehnološku, informativno-medijsku i druge vrste strategije. Utvrđivanje i sprovođenje optimalne opšte strategije je veoma značajna delatnost državnih organa i ostalih institucija svake države i nacije. [Zorić, 1999].

Kovač i Marček pojam *strategije države* određuju kao „opšte i integralno programsko stanovište za očuvanje i dostizanje najviših nacionalnih (državnih) interesa, uz angažovanje celokupnih umnih, duhovnih i materijalnih potencijala države radi njene zaštite i uspešnog razvoja, kroz ostvarivanje definisanih ciljeva u miru i ratu.“ Drugim rečima, strategija države je „opšta ideja o realnom i/ili virtuelnom usmeravanju političke, ekonomske i vojne moći države radi zaštite i dostizanja najviših nacionalnih (državnih) interesa kroz realizovanje posebnih i pojedinačnih strategija.“ Pojam strategije države, prema Kovaču i Marčeku, može se klasifikovati prema više kriterijuma, a najprihvatljiviji je onaj koji se odnosi na osnovna područja državne delatnosti, odnosno osnovne funkcije države. Prema tom kriterijumu, pojam strategije države se može klasifikovati na političku, ekonomsku i vojnu strategiju. [Kovač, Marček, 2001].

U naučnim krugovima uvažavan, ali i neshvaćen i neprihvaćen, Dušan Višnjic se posebno bavio problemom strategije države. Opšti pogled Višnjica na strategiju države „prati“ Bofrov i Erlov pristup, koji tu strategiju izdižu na nivo filozofije. Iz šireg naučnog zahvata strategije države izdvojicemo neka od Višnjicevih viđenja: 1) Strategija je sistemski napor teorijskog uma strategista (mislilaca strategije) i praktičnog uma stratega (realizatora strategijskih planova posebnih strategija) da osmisle život države – nacije kako u celini tako i u posebnim oblastima strategijskog mišljenja i delovanja. Reč je o najodgovornijem obliku kritičke društvene nauke koji, nikad nije kao politika, pokidao veze između znanja i morala, odnosno između istine i etičkih vrednosti; 2) Jedan od najpreciznijih kriterijuma svrstavanja države je *telos*. Prema tom kriterijumu države se mogu svrstati u: (1) autotelične i (2) heterotelične. Prve deluju u skladu sa sopstvenom svrhom, druge su prinuđene da se podvrga-

vaju tuđim svrhama, u većoj ili manjoj meri. Prve, po pravilu, kao (neobelodanjenju) svrhu imaju interes (potrebe svedene na pohlepu), a druge mogu objektivno imati *summum bonum*, tj. najviše dobro države – nacije ili određenije: zdravo društvo (ma šta pod tim pojmom podrazumevali), ostvarivo u skladu sa objektivnim mogućnostima konkretne države; 3) Strategija države je trajni, sistematski napor teorijskog (strategisti) i praktičnog (stratezi) uma da se osmisli život jedne državno organizovane nacionalne zajednice kao celine. Rezultat tog napora je teorijski sistem istinitih, objektivno zasnovanih iskaza, adekvatnih opštoj strategijskoj stvarnosti, to jest, onom formalnom strukturalno identičnom u beskrajnoj varijabilnosti iskustvenih strateških sadržaja; 4) Ako „podelimo“ opštu strategiju (kao pojam) po obimu ona će ostati pojam roda strategija, dakle opšta, a sve ostale funkcije države i društva biće posebne, od kojih će neke složenije imati više-manje pojedinačnih strategija. Tom podelom stiže se do polistrategijskog sistema opšte strategije, kojim se bave timovi eksperata za: informacije, diplomatiju, ekonomiju, politiku, pravo, tehnologiju, demografiju, kulturu, obrazovanje, vojsku, konfesije i dr. [Višnjić, 2011].

Srpska akademija nauka i umetnosti je 2014. godine održala naučni skup pod nazivom *Moguće strategije razvoja Republike Srbije*. Bio je to jedan u nizu naučnih zahvata SANU, koji su se, pre svega, bavili reindustrijalizacijom Srbije. Skup iz 2014. godine bio je tematski proširen, o čemu njegov urednik (akademik Časlav Očić) kaže: „Ovaj skup (*Moguće strategije razvoja Srbije*) delimično je nastavak prethodnog, održanog u SANU 9. oktobra ove godine, o strategiji (re)industrijalizacije Srbije kao jednog u nizu skupova na kojima se u SANU u poslednje vreme raspravljaju strateške razvojne teme. Iz rasprave na tom skupu proizašla je potreba da se pitanje razvoja razmatra nešto šire: 1. uzimajući u obzir, pored ekonomskih, i druge dimenzije razvoja: obrazovanje, nauku, tehnologiju, ekologiju, zdravlje, kulturu, bezbednost..., i 2. ne ignorišući (aktuelni i budući) kontekst – globalni, evropski, balkanski – realizacije izabranih strategija razvoja Srbije“ [Očić, 2014:1].

Pragmatizam. Iako formalno nismo članica EU, pod našim okruženjem posmatraćemo zemlje Unije. Ovo s razloga što: (1) najveći broj zemalja našeg bližeg okruženja jesu članice EU i (2) članstvo Srbije u EU je strateški interes i cilj svih vladajućih elita u Srbiji u ovom veku. Pragmatičan pristup strategiji države u zemljama našeg okruženja, pa i u Republici Srbiji, prati dostignuća tog pristupa u EU.

Unija je primarno nadnacionalna tvorevina koju, računajući i Veliku Britaniju koja je u proces napuštanja EU, čini 28 država Evrope. Pravo EU ili „pravne tekovine EU“ (*acquis communautaire*) se sastoji od primarnog i sekundarnog prava EU. U primarno pravo spadaju osnivački akti EZ/EU, koji predstavljaju primarno pravo jer predstavljaju osnovne ugovore kojima se definiše EZ/EU, njeni ciljevi, institucije, način donošenja odluka i nadležnosti koje joj se poveravaju. U ovom trenutku primarno pravo predstavlja tzv. Lisabonski ugovor, koji se sastoji od Ugovora o EU i Ugovora o funkcionisanju EU, koji je stupio na snagu 1. decembra 2009. godine. U sekundarno pravo spadaju pravni propisi koje na propisan način donose institucije EZ/EU kojima regulišu određene oblasti u okviru poverenih nadležnosti. Ovo je sekundarno pravo, jer predstavlja propise koje su donele institucije EU. Zbir primarnih i sekundarnih propisa predstavlja pravo EU, koje broji preko 30 000 propisa.

Pravni propisi EU (sekundarnog) prava mogu biti: uredbe (*regulations*), direktive (*directives*), odluke (*decisions*), i preporuke i mišljenja koje nemaju obavezujući karakter. Uredbe imaju karakter zakona — opšte obavezujući su i neposredno se primenjuju; odluke se neposredno primenjuju i uvek imaju pojedinačnog subjekta na kojeg se odnose; direktive su opšte no ka-

rakteru, ali se ne primenjuju neposredno, već države članice moraju u određenom periodu da donesu nacionalne zakone kako bi ispunile svrhe i ciljeve koji su postavljeni u njima. Direktive odražavaju specifičnost prava **EU** i najveći broj donetih propisa **EU** su upravo direktive.

Politike i strategije su poseban oblik regulative veoma bitne za funkcionisanje EU, a imaju politički karakter. Kao nadnacionalna tvorevina, EU, polazeći od Ugovora, kao krovnog pravnog akta, nema jedinstvenu – krovnu politiku i strategiju, već, aproksimativno posmatrano, možemo govoriti o tri ključna dokumenta: (1) Strategija 2020 (2010), (2) Zajednička spoljna i bezbednosna politika, (2009), te (3) Globalna strategija EU za zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku (2016).

Strategija *Evrope 2020: strategija za pametni, održivi i inkluzivni rast*, jeste pun naziv strategije EU, koja je usvojena 2010. godine, kao nastavak na tzv. Lisabonsku strategiju iz 2000. godine. To je strategija razvoja EU, pre svega, sa ekonomskog aspekta posmatrano, uz očuvanje životne sredine, visok nivo zaposlenosti, produktivnosti i socijalne kohezije [Kronje i dr, 2011]. Ciljevi 2010, iz Lisabonske strategije 2000. godine, nisu ostvareni zbog poznate ekonomske krize 2008. godine, što je navelo zvaničnike EU da pristupe redefinisaju strategije razvoja poznate pod navedenim nazivom. U operacionalnom smislu posmatrano, strategija je omeđena u tri prioritete oblasti, pet glavnih ciljeva, sedam vodećih instrukcija, 10 integralnih smernica, instrumente za implementaciju strategije i dodelu zadataka i odgovornosti za njeno sprovođenje. [Kronje i dr., 2011].

Zajednička spoljna i bezbednosna politika (ZSBP) EU, do Lisabona (2009) činila je tzv. drugi stub Unije. Ta politika je pripremana kao jedan od ključnih delova Ustava Evrope, ali je ideja o Ustavu propala 2005. godine. Tako, ugovori su (p)ostali „zamenja“ za ustav. Ukinjanjem stubova, ZSBP je postala politika nad politikama, a njen sastavni deo jeste Zajednička bezbednosna i odbrambena politika (ZBOP), koja je zamenila dotadašnju EBOP (Evropska bezbednosna i odbrambena politika). Za sprovođenje EBOP, Unija je 2003. godine usvojila Evropsku bezbednosnu strategiju. Proces proširenja EU, međunarodni dogovori, među kojima su i jačanje Rusije i Kine, te drugi globalni procesi u međunarodnoj zajednici, kao i izlazak Velike Britanije iz Unije, te činjenica da od 2003. godine EU nema novi strateški dokument, uticali su na to da Unija tek 2016. godine usvoji Globalnu strategiju za ZSBP. Ključna bezbednosna pitanja na globalnom planu, kao i mesto Unije u svetskim procesima, jesu suština Globalne strategije EU 2016. Među tim pitanjima „tinja“ problem odnosa prema odbrani EU. Još u Lisabonskom ugovoru (2009), odbrana Unije utvrđena je trojako: (1) oslonac na NAO, (2) samostalan izbor (vojna neutralnost) i (3) samostalna odbrana EU, kada nadležni organ EU donese takvu odluku [Forca, Sekulović, 2017].

Dakle, ključne strategije EU jesu u domenu 1) **održivog razvoja** (pametna, održiva i inkluzivna rast, uz kratkoročni prioritet – izlazak iz krize) i 2) **spoljne i bezbednosne politike**, u koju su vešto ukomponovana pitanja bezbednosti i odbrane. Logično, kao nadnacionalna tvorevina, EU nema fokus na korpus nacionalnih pitanja.

Unija je zvanično pozvala sve svoje članice da donesu sopstvene strategije održivog razvoja, koje su kompatibilne Strategiji 2020, što je preporuka i kandidatima za članstvo u EU. Spoljna i bezbednosna politika, kao i Globalna strategija za ZSBP, jesu obaveza postupanja članica Unije, sa jedne, kao i mera usaglašavanja i približavanja kandidata za članstvo u EU, sa druge strane. Zemlje članice EU, kao i većina kandidata za članstvo, usvojile su svoje strategije održivog razvoja, dok je sfera bezbednosti i odbrane različito strateški uređena, od zemlje do zemlje. Tako, većina zemalja ima sopstvenu strategiju nacionalne bezbednosti i strategiju odbrane.

Sušтина reforme strategija

U ovom radu reformu strategija u Srbiji posmatramo kroz dva moguća modela i njihovu kombinaciju. Prvi model polazi od činjenice da je zatečeno (trenutno) stanje, uvek jedno od mogućih rešenja, jer ono, kako-tako, funkcioniše. To podrazumeva pragmatizam poteza politike, odnosno gledati šta drugi (EU) rade i prilagođavati se. To bi, praktično, značilo da se brojka od postojećih oko 150 strategija dalje proširuje i prilagođava strateškom okviru Unije, srazmerno rezultatima pregovaračkog procesa o pristupanju EU. Sve to je moguće dok se ne dođe na „prag“ EU, a onda se može očekivati pitanje – koja Srbija treba da postane članica Unije? Naime, sasvim je realno očekivati da EU neće više primati u članstvo nedovršene države tipa Kipar. A Srbija je nedovršena država.

Drugi model podrazumeva (korenitu) promenu odnosa prema strategiji, u formalnom i suštinskom smislu posmatrano. Formalni smisao reforme strategija podrazumeva utvrđivanje njene sistemnosti. Sistemnost strategije podrazumeva jednu krovnu strategiju i potreban broj strategija na nivou posebnog i pojedinačnog. Ne može se sve zvati strategijom! Suštinski aspekt reforme strategija podrazumeva opredeljenje prema sadržaju krovne, posebnih i pojedinačnih strategija.

Kombinovani model reforme strategija podrazumeva utvrđivanje krovne strategije i prilagođavanje korpusu strategija EU. Dakle, to je prvi model plus krovna nacionalna strategija.

Drugi i kombinovani model polaze od potrebe da Republika Srbija utvrdi jednu krovnu strategiju svog „daljeg puta“. Kako je nazvati i šta treba da sadrži krovna strategija? Istorijska iskustva nam govore da je takva strategija nazivana velikom, opštom, polistrategijom, ali da je uvek imala atribut nacionalna. U suštini, to je nadstavna tvorevina čiji je ključni sadržaj opstanak i dugoročni razvoj nacije i države. Kao takva, ta strategija jeste opšti unutrašnji konsenzus i platforma za promenu Ustava Republike Srbije. U dolasku do naziva te strategije, poslužimo se sadašnjim stanjem. U Republici Srbiji, do 2014. godine, prema podacima SANU, bilo je 130 raznih strategija [SANU, 2014]. Od tog broja, njih 22 (16%) imaju atribut „nacionalna“, a ostale ne. Od 130 strategija njih 10% je usvojila Narodna skupština, a ostale Vlada [Forca, 2017]. Krovna strategija može da se imenuje kao *Nacionalna strategija Republike Srbije* i jedina ima sribut „nacionalna“. Sve ostale strategije su strategije države i, na nivoima posebnog i pojedinačnog, nosile bi naziv preovlađujućeg sadržaja (Strategija održivog razvoja, Strategija bezbednosti, Spoljnopolitička strategija, Strategija obrazovanja, Strategija zaštite životne sredine...), u skladu sa utvrđenim državnim funkcijama (Slika 1).

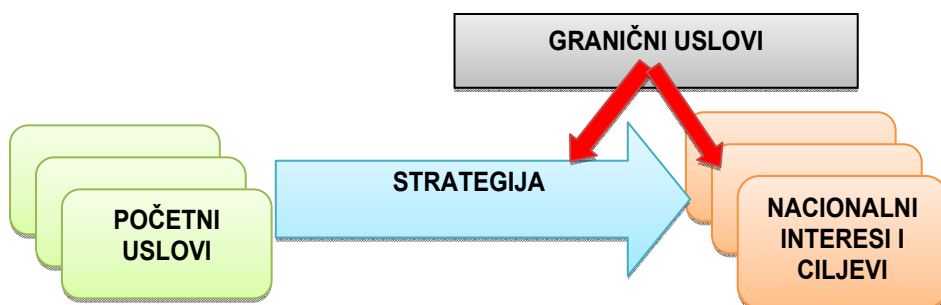
Slika 1 – Načelna struktura sistemnosti strategija

Nacionalna strategija treba da utvrdi put, odnosno način na koji će Republika Srbija dostići nacionalne interese i ciljeve. Ukupna domaća pamet treba da bude uvezana u determinisanje ove strategije. Ili, kako Višnjic reče: „Krajnje je vreme da se usmeravanje društvenog razvoja poveri naučnim institucijama društva, koje mogu da pruže pouzdana empirijska znanja o realnom stanju države i nacije, stvarnim mogućnostima i alternativama daljeg kretanja...” [Višnjic, 2011].

Društvene pojave se dešavaju u skladu sa uslovima koji ih opredeljuju. Uslovi neke pojave su sve druge pojave koje svojim delom, ili u celini, proizvode tu pojavu. U opštem smislu posmatrano, postoje neophodni, dovoljni i efektivno-određujući (činioci) uslovi neke pojave. U preseku tih uslova dobijaju se uzroci [Marković, 1984]. Dakle, uzroci neke pojave su ključni uslovi za njeno proizvođenje. U društvenim procesima je teško identifikovati navedenu podelu uslova. Stoga, pragmatično posmatrano, društveni procesi se analiziraju na osnovu početnih i graničnih uslova. Početni su oni uslovi koji postoje u momentu posmatranja odnosno pojave. Granični su oni uslovi za koje se sa velikom verovatnošću može tvrditi da će važiti u doglednoj budućnosti, odnosno u vremenu u kojem analiziramo datu društvenu pojavu. Dakle, za sagledavanje koraka koje treba preduzeti za reformu strategija u Srbiji, mora se početi od početnih i graničnih uslova perioda u kojem i za koji se ta reforma sprovodi.

Drugi ključni parametar koji treba uzeti u obzir u reformi strategija jeste jasno utvrđivanje aspiracija države, koje možemo determinisati kao nacionalne interese i ciljeve. Ma koliko, u praksi, jeste činjenica da male i nerazvijene zemlje „teško“ mogu egzaktno i javno da se izjašnjavaju o nacionalnim interesima i ciljevima, ipak bez njihovog određenja ne vidi se put kojim država i nacija nameravaju da se razvijaju.

Početni uslovi i nacionalni interesi i ciljevi (Slika 2) jesu dve krajnje tačke puta koji uzima u obzir strategija. Kažemo uzima u obzir, jer ih strategija ne determiniše. Početne uslove treba da utvrdi politika, a nacionalne interese i ciljeve najširi unutrašnji konsenzus, koji koristi svekoliku sopstvenu pamet i mudrost.

Slika 2 – Opšti okvir reforme strategije

Na šemi opšteg okvira reforme strategije (Slika 2) uočava se uticaj graničnih uslova. Taj uticaj je dvostruk. Prvo, granični uslovi primarno utiču na utvrđivanje nacionalnih interesa i ciljeva. Drugo, ti uslovi ostvaruju svoje dejstvo na „strategijski put“. Uticaj graničnih uslova je manje-više procenjiv, sa jedne i, eksplicitan, sa druge strane. Granični uslovi su procenjivi na početku sprovođenja strategije, (pri utvrđivanju nacionalnih interesa i ciljeva), dok je njihova eksplicitnost evidentna u pojedinim fazama „strategijskog puta“ - ostvarivanja nacionalnih interesa i ciljeva. Stoga, vrlo je bitno što je moguće preciznije identifikovati granične uslove na početku sprovođenja strategije i rizike na „strategijskom putu“. U svakom slučaju, uvek je prisutan rizik u kome se strategija sprovodi, a što jeste opšta karakteristika međunarodnih odnosa.

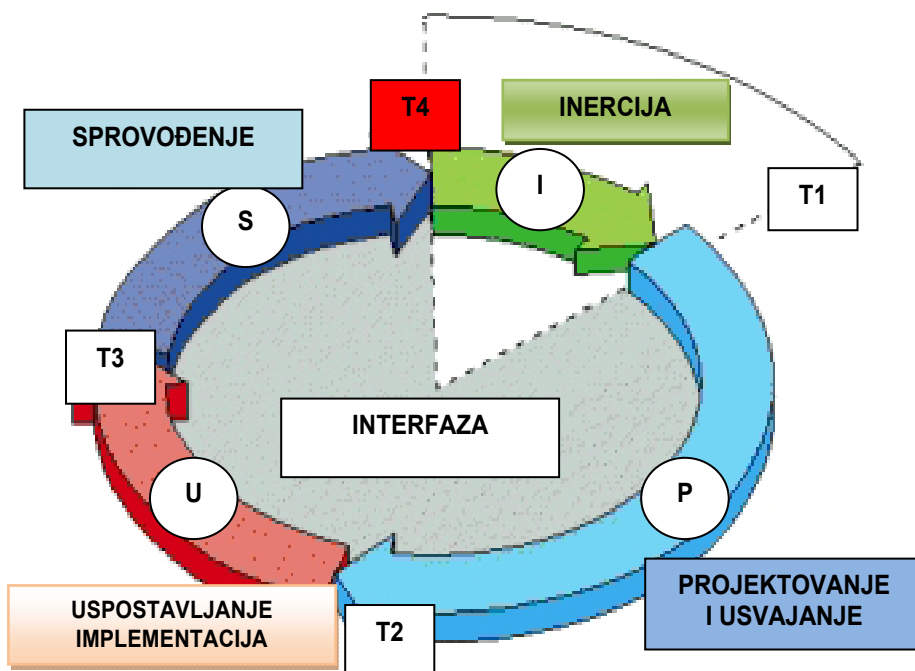
U međunarodnim odnosima nema konačnih rešenja. Stoga, nacionalni interesi i ciljevi jesu relativna konstanta, a strategija promenljiva kategorija. Otuda, možemo govoriti o životnom ciklusu strategije (Slika 3). Strategije imaju svoj ciklus, koji karakterišu određene reperne tačke i periodi. Tako, na Slici 3 mogu se identifikovati sledeće faze strategije:

T1 do T2 je faza projektovanja (izbora) i usvajanja strategije,

T2 do T3 je faza uspostavljanja ili implementacije strategije i

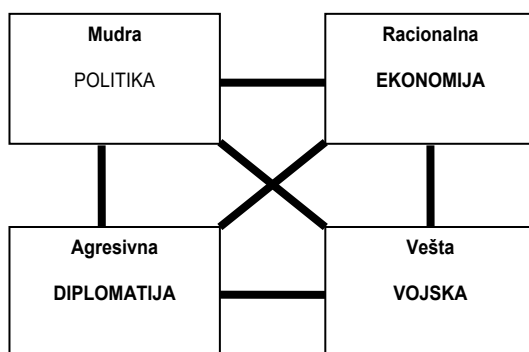
T3 do T1 je faza sprovođenja strategije.

U navedenom ciklusu uočava se tačka T4 i period T4-T1. Tačka T4 je onaj momenat u sprovođenju strategije kada se uočava početak njenog propadanja ili potreba njenog revidiranja i reprojekovanja. Faza između T4 i T1 se naziva „inercija“ (interfaza), jer se strategija, sam po sebi, nastavlja određeno vreme. Na primer, tačka T4, kada je u pitanju bivši SSSR, jeste susret Regana i Gorbačova na Islandu 1985. godine, kada se desio diplomatski prestup, odnosno domaćin (Regan) nije ni sačekao gosta (Gorbačov). Faza „inercije“, kad je u pitanju strategija SSSR, trajala je do raspada Varšavskog ugovora i raspada SSSR-a. Smatra se da je tačka T4, kad su SAD u pitanju, bila 2008. godina – početak velike (finansijske) krize [Forca, Sekulović, 2017].

Slika 3 – Životni ciklus strategije (Forca, Sekulović, 2017)

Opšta (nacionalna) strategija, figurativno, nazvana je M.R.A.V. [Forca, 1998], što čini početna slova reči **m**udro, **r**acionalno, **a**gresivno i **v**ešto. Pri tome, mudro se odnosi na politiku zemlje, racionalnu na ekonomiju, agresivno na diplomatiju, a vešto na Vojsku (Slika 4).

Slika 4 – Strategija M.R.A.V. (Forca, 1998)

Politika. Uticaj politike na sveukupnost društvenih procesa i pojava jeste najveći i nezaobilazan. Uobičajeno, kad je politika neke zemlje u pitanju, jeste da se posmatraju njena dva aspekta – spoljna i unutrašnja politika. Dva su osnovna principa koji se koriste u politici: (1) konsenzus i (2) kompromis. Konsenzus se, težišno, odnosi na unutrašnju, dok je kompromis princip spoljne politike.

Mudra je ona politika koja će obezbediti unutrašnji konsenzus oko nacionalnih interesa i ciljeva, a koji će dovesti i do kompromisno uspostavljenih aspiracija u međunarodnom okruženju. Pri tome, kompromisni cilj jeste postići optimalno u mnoštvu mogućeg. Svakako, politika, ni unutrašnja ni spoljna, ma kako to na prvi pogled izgledalo, nije ono što se vidi, već ono što se proživljava. Stoga strategija dolaska do optimalnog, može imati i izgubljene bojeve, pojedinačno posmatrano. Pri tome, broj izgubljenih pojedinačnih bojeva ne sme biti prevelik, jer poznata je izreka Klauzevica – Strategija je umeće vođenja bojeva do glavne bitke. Omaška je „dozvoljena“ kod izbora metoda ali ne i kod utvrđivanja ciljeva. Ko „promaši“ cilj, neće doći do rešenja. Ko promaši metod, može doći do rešenja, samo na teži način [Forca, 2015].

Mudra je ona politika u kojoj nema mnogo kolebanja, jer kolebljivce niko ne ceni. To znači da je potrebno mnogo «neprespavanih noći», utrošene energije, popuštanja i zatezanja u definisanju i implementaciji svrsishodne strategije, koja se javno obznanjuje.

Mudra je i ona politika koja stvara kakvu-takvu slobodu manevra, u međunarodnim odnosima posmatrano. Mudra je ona politika koja ne pita mnogo, ali je spremna da odgovori na pitanja. Neka nam kao potvrda rečenom bude stav Havijera Solane, koji je na pitanje šta je razlog njegovog dugogodišnjeg uspešnog održanja u politici odgovorio: „Nikada nisam postavljao pitanja na koja sam znao da neću dobiti odgovor ili da će odgovor biti u suprotnosti sa mojim očekivanjima“.

Ekonomija je baza za sveukupni razvoj svake države i društva. Bez razvijene ekonomije nema ni razvijene države. Ekonomski nerazvijene države, same po sebi, jesu nestabilni sistemi, podložni raznim devijacijama u svakom smislu posmatrano.

Racionalna ekonomija se može tumačiti sa više aspekata, od kojih su karakteristična tri. Prvo, to je priliv stranog kapitala, odnosno stranih investicija u naš ekonomski razvoj. Kakav bi bio odnos prema bombardovanju 1999. da je međunarodni gasovod prolazio kroz Srbiju? Drugo, jeste utvrđivanje grana privrede koje imaju najveće potencijale i šanse na svetskom tržištu – izvoz i davanje prioriteta njihovom razvoju. Treće jeste potreba za svojevrsnom harmonizacijom ekonomskog razvoja, ili, da se ne dozvoli dalje ekonomsko zaostajanje pojedinih regiona Srbije za drugim regionima. Naime, činjenica je da je gotovo nemoguće da se svi regionu u Srbiji razvijaju na istom stepenu, ali je nasušna potreba da se ne zaustavi drastično zaostajanje, a činjenica je da takvih regija danas ima u našoj zemlji.

Diplomatija je deo spoljne politike. Njeno posebno iskazivanje u opštoj strategiji ima smisla zbog ambijenta i ukupnih uslova i metoda delovanja. Nije nepoznanica da jedan vešt diplomata može da doprinese više nego mnoštvo političara, svakako i da nanese nesagledivu štetu, svojim nepromišljenim potezima.

Agresivna diplomatija ima nekoliko svojih aspekata. Prvo, u svim situacijama, a posebno kritičnim za državu, ne sme se sedeti i čekati da neko reši problem. Iako su, u takvim situacijama, sužene mogućnosti, diplomatija mora biti na terenu i informisati, objašnjavati, tumačiti, pa i moliti (platiti) ako treba. Drugi aspekt neizostavne uloge diplomatije jeste lobira-

nje za naše interese. Ma koliko reč lobiranje zvučala odbojno, to je aktivnost koju primenjuju sve zemlje sveta, kad su u pitanju njihovi interesi. Treći aspekt neizostavne uloge diplomatije, kao produžene ruke spoljne politike, jeste homogenizacija i jačanje uticaja naše dijaspore. Taj uticaj dijaspore jeste dvojak: (1) neposredna podrška našim interesima, ciljevima i razvoju i (2) lobiranje dijaspore u stranim zemljama u kojima su stekli odgovarajuće pozicije. Četvrto i mnogo značajno u savremenim međunarodnim odnosima jeste uloga diplomatije u ekonomskom povezivanju i opšte bezbednosnim aspektima. Stoga, ekonomski eksperti i pripadnici ministarstva unutrašnjih poslova jesu neizostavni članovi diplomatskog kora skoro svih ambasada stranih država. Više se prepričava, nego što se javno deklariraju stavovi da su neke diplomate više učinile za privredu nego predstavnici raznih privrednih komora i kompanija. Sa druge strane, mnoge zemlje sveta u svojim diplomatskim predstavništvima uvode i policijske atašee. Njihova uloga, pre svega, jeste doprinos u suzbijanju organizovanog prekograničnog kriminala i šverca svih vrsta.

Vojska (oružane snage) je jedan od stubova bezbednosti i odbrane svake države i, u tom smislu, instrument njene spoljne politike. Ovo i sa istorijskog aspekta odnosa prema bezbednosti, jer se dugo bezbednost države usko posmatrala kao vojna bezbednost. U tom smislu, nije nepoznanica da se snaga države često poistovećivala sa snagom oružane sile, u smislu: jaka vojska - jaka i država. Vešta Vojska podrazumeva posedovanje potrebnih sposobnosti za izvršenje misija i zadataka, sa jedne i, angažovanje u multinacionalnim operacijama, sa druge strane.

Razvijeni oblik strategije M.R.A.V. ima sledeći iskaz [Forca, 1998]:

$$S = P(Ks+Km+SM) \times E(SU+Pr+H) \times D(L+D) \times V(Sp+MNO)$$

Pri tome, slovne oznake imaju sledeća značenja:

S strategija

P politika

E ekonomija

D diplomatija

V vojska

Ks konsenzus

Km kompromis

SM sloboda manevra

SU strana ulaganja

Pr prioriteti

H harmonizacija

L lobiranje

D dijaspora

Sp sposobnosti

MNO multinacionalne operacije.

Opšta strategija M.R.A.V. treba da uvažava određene principe prilikom svog sprovođenja. U skladu sa navedenim, principi Strategije M.R.A.V. mogu se utvrditi kao:

- efektivno utvrditi odnos početnih i graničnih uslova sopstvene pozicije;
- realno sagledati sopstvene pobede i poraze i sveukupne napore usmeriti ka «glavnoj bici» (dostizanje interesa i ciljeva), pri čemu se mogu izgubiti i neki bojevi, ali ih ne sme biti mnogo;
- mudro i racionalno utvrditi odnos malog i vođe;
- racionalno se odrediti prema nivou aspiracija, pribavljajući naklonost velikih, odnosno izbegavati sukobe sa njima;
- korektno utvrditi ključne probleme i težiti njihovom rešavanju, shvatajući da je vremenska dimenzija dolaska do rešenja različita za razne probleme;
- diskurs rata pretvoriti u diskurs mira i od uvoznika bezbednosti kretati se ka izvozniku i
- ustanoviti stalnu, efektivnu i efikasnu detekciju sprovođenja strategije [Forca, 1998].

Navedena strategija, M.R.A.V., u smislu totaliteta, može i treba da ima i druge poluge, gde se, pre svega, posmatra uloga nauke, Crkve, medija, obrazovanja,... Time bi se utvrdila strategija M.R.A.V. PLUS.

Praktično je nemoguće utvrditi gde se nalazi strategija Srbije, na prikazanom životnom ciklusu strategija. Ovo iz prostog razloga što Srbija i nema utvrđenu nacionalnu strategiju. Sve postojeće strategije, pojedinačno i skupno posmatrano, takođe, ne mogu dati odgovor na pitanje gde smo, pogotovo ne kuda idemo. U skladu sa navedenim, redosled koraka u reformi strategija mogao bi da bude sledeći: 1) analiza početnih i identifikovanje graničnih uslova; 2) utvrđivanje vitalnih nacionalnih vrednosti, interesa i ciljeva; 3) usvajanje Nacionalne strategije i principa njenog sprovođenja; 4) promena Ustava; 5) revizija postojećeg korpusa strategija.

Navedeni koraci ne mogu da se realizuju za kratko vreme. To je proces relativno dogledne budućnosti. U tom procesu stalno treba obezbeđivati slobodu manevra, do koje vode ostala dva principa politike: 1) konsenzus (unutrašnja politika) i 2) kompromis (spoljna politika). Strategija mora da plovi na talasima objektivno sagledane prošlosti i racionalno procenjene budućnosti. Objektivno sagledana prošlost ukazaće i na greške i na ispravne poteze koji su činjeni. Racionalno procenjivanje budućnosti mora da uvaži činjenicu da ništa neće zavisiti samo od nas samih. Bez jasnih signala onih koji se pitaju (veliki) Srbija ne može da učini niti jedan krupan zaokret koji tangira spoljnu politiku.

Svaki problem ima različit vremenski period za njegovo rešavanje. Kosovo i Metohija jeste problem za Srbiju. Međutim, nezavisno i samostalno Kosovo nije problem Srbije, već svetske zajednice. Stoga, nema te vlasti u Srbiji koja može „potezom pera“ da prihvati nezavisnost Kosova. Jednostavno, takav mandat nema niko u Republici Srbiji, niti je takva mogućnost utvrđena bilo kojim pravnim aktom u našoj zemlji. Takođe, i da neko u Srbiji „potpiše“ nezavisnost Kosova, to, samo po sebi, ne mora da znači da bi to učinile sve zemlje sveta. Politički potezi sa pravnim posledicama ne smeju da budu ničija igra!

Nezavisnost i samostalnost Kosova, ako bi do nje de iure došlo, otvorila bi mnoga pitanja u međunarodnim odnosima, koja se (do)tiču i ne(do)tiču samo Srbije. Jedno od pitanja jeste povampirena ideja „velike Albanije“ (rešavanje albanskog pitanja). Međutim, otvaraju se i brojna pitanja u drugim delovima sveta, ali i u našem najbližem okruženju. Neka od tih pitanja su Krim, severna Italija, Irska, Koreja, Baskija..., opstanak BiH...

Unutrašnji dijalog koji je otvorio predsednik Republike ne bi smeo da ostane samo na pitanju Kosova i Metohije. Odnosno, ma koliko se težišno bavio pitanjem Kosova i Metohije, taj dijalog mora doći do rezultante – *Nacionalna strategija*.

Umesto zaključka

Uvek je lakše nešto reći nego li što učiniti. Prvo bi misao – pa reč i delo. I stajanje je nazadovanje, reče Gete. Stoga, treba ići napred, odnosno ući u reformu strategija. Unutrašnji dijalog, na koji je pozvao predsednik Republike jeste prilika da se utvrdi nacionalni konsenzus ne samo oko Kosova i Metohije, već i oko drugih pitanja iz domena nacionalnih interesa i ciljeva. Ovo s razloga što Srbija nema utvrđene nacionalne interese! Da li je pravo vreme za to? Uvek je pravo vreme za takve stvari, odnosno jednom treba stati sa „poštalicom“ – nikad nam nije bilo teže, jer „lakše“ neće doći samo od sebe. Privilegiju da u nedogled razvlače status quo poziciju u međunarodnim odnosima imaju samo veliki.

Analiza početnih i identifikovanje graničnih uslova, te utvrđivanje nacionalnih interesa i ciljeva jesu početni koraci u reformi strategija. Ti početni koraci treba da rezultuju uspostavljanjem Nacionalne strategije. U kasnijem dugoročnom periodu, treba izvršiti reviziju postojećih strategija u Srbiji.

Kosovo i Metohija jeste vitalno pitanje i problem za Srbiju. Međutim, nezavisnost i samostalnost Kosova nije problem Srbije, već međunarodne zajednice. Tako se treba odnositi prema Kosovu. Stoga, nema te vlasti niti bilo koga u Srbiji ko potezom pera može rešiti pitanje nezavisnosti Kosova. Srbija na to nema pravo, niti je za to nadležna!

Idealno bi bilo (ali ideali ne postoje) da sve zemlje tzv. Zapadnog Balkana budu primljene u EU. Time bi, na posredan način bila, iako ne potpuno, rešena i albansko i srpsko i bošnjačko, a dovršeno i hrvatsko pitanje. U protivnom, „bure baruta“ će po ko zna koji put, kad-tad, upaliti fitilj koji tinja.

Literatura

- [1] Bofr, A., (1968), *Uvod u strategiju*, VIZ, Beograd.
- [2] Višnjić, Dušan, (2011), *Opšta strategija, ili strategija države – nacije*, Vojno delo/zima 2011, Beograd.
- [3] Đuričin, N., i dr. (2010), *Menadžment i strategija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [4] Edgar, L., (1985), *Strategija i njeni izvori*, Informativni bilten prevoda, CVNDI, Beograd.
- [5] Erl, M.E., (1952), *Tvorci moderne strategije*, Vojno delo, Beograd.
- [6] Zorić, Milanko, (1999), *Teorijske osnove opšte strategije*, Vojno delo, Beograd.
- [7] Kovač, Mitar, Marček, Jan, *Teorijske osnove strategije države*, Zbornik radova sa Simpozijuma o vojnoj nauci – „Naučna izgrađenost i činoci vojne strategije“, Institut ratne veštine, Beograd.
- [8] Koter, Berger, Bickhoff, (2010), *Quintessence of Strategic Management*, Heldberg Springer Verlag, Berlin.
- [9] Kronje, Jasminka i dr., (2011), *Vodič kroz strategiju Evropa 2020*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
- [10] Marković, Mihajlo, (1984), *Filozofski osnovi nauke*, SANU, Beograd.
- [11] *Moguće strategije razvoja Srbije*, (2014), Zbornik radova sa naučnog skupa, SANU, Beograd.
- [12] Očić, Časlav (2014), *Strategija razvoja: zamisli i ostvarenja*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Moguće strategije razvoja Srbije“, SANU, Beograd.

[13] Simonović, Branislav, (2014), *Mogu li strategije da pomognu u razvoju srpskog društva*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Moguće strategije razvoja Srbije“, SANU, Beograd.

[14] Forca, Božidar, (1998), *Strategija M.R.A.V*, Novi glasnik 6/98, Beograd.

[15] Forca, Božidar, (2003), *Vojni faktor međunarodnih odnosa i njegov uticaj na razvoj Vojske Jugoslavije* – doktorska disertacija, Vojna akademija, Beograd.

[16] Forca, Božidar, (2015), *Kakva nam Vojska treba?*, Vojno delo, Beograd.

[17] Forca, Božidar, Sekulović Dragoljub, (2017), *Vojna neutralnost u geostrateškim prestrojavanjima u savremenom evroazijskom prostoru*, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Geopolitički procesi u savremenom evroazijskom prostoru“, Geografsko društvo Republike Srpske, Banja Luka (31.05-04.06), strana 37-57, ISBN 978-99970-711-0-3; UDK 327:911.3(4+5)“20“

[18] Forca, Božidar (2017), *Od strategije do strategologije*, Zbornik radova sa nacionalnog naučnog skupa „Savremeni problemi strategije i strategijskog menadžmenta“, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd. ISBN 978-87333-83-3.

UZROCI DRUŠTVENIH KONFLIKATA I UPRAVLJANJE KONFLIKTIMA U USLOVIMA KRIZE

Stanimir Đukić

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Uzroci društvenih sukoba, proističu kako iz razlika u interesima i društvenom položaju socijalnih i profesionalnih grupa, slojeva, klasa, etničkih i verskih zajednica, tako i razlika u vrednostima, ciljevima, ličnostima, obrazovanju, kulturi. Konflikti su uzrokovani i sadržajem društvene delatnosti i konkretnim uslovima života socijalnih grupa, ali i tipom političkog sistema. Osim toga, u radu je razmatrano istorijsko iskustvo i društvena praksa koji su omogućili utvrđivanje nekih činilaca koji su u pozadini konfliktnih situacija, i koji deluju motivaciono pre svega na individualnom, a potom i na grupnom i širem društvenom planu i transformišu konfliktnu situaciju u otvoren sukob. Ti činioци su unutar jednog društva: bogatstvo, vlast i društveni status. Analizirana su i četiri skupa faktora koji na posredan način doprinose nastanku unutar društvenih konflikata. To su u prvom redu: strukturni, politički, ekonomsko-socijalni i kulturno-perceptualni faktori.

Ključne reči: *konflikt (sukob), društveni konflikt, kriza, upravljanje konfliktima, država, uzroci društvenih konflikata*

Uvod

Uzroci društvenih sukoba su raznovrsni, složeni i međusobno uslovljeni. O njima nalazimo pisane tragove i razmišljanja tokom čitave istorije pisane civilizacije. O najdubljim uzrocima sučeljavanja je još u antičko vreme pisao Tukidid (460–395. pne.) u svojoj *Istoriji*, navodeći tri osnovna uzroka sukoba koji je antički svet doveo do njegovog najvećeg i najdužeg rata. Tako su u ranoj fazi Peloponeskog rata, piše Tukidid, atinski poslanici, u govoru Korinćanima svoju ratnu politiku opravdavali ovako: „Bili smo prisiljeni proširiti naša područja na ono što ona to po naravi same stvari jesu; na prvom mestu zbog straha, zatim zbog časti i napokon radi zarade“.

Kada je reč o urocima sukoba, matrica mišljenja je malo izmenjena i mnogo vekova kasnije. Tako T. Hobs polazi od teze da je priroda sve ljude stvorila jednakima, ali da postoji mogućnost da ta jednakost preraste u sukob ako dva čoveka žele istu stvar. Pošto postoji opasnost da izgubi stečeno, čovek se udružuje s drugima da bi stvorio moć i silu kojom će se braniti, jer stalno zazire od drugih. „A da se obezbedi od tog zaziranja od drugih, čovek nema nikakav drugi tako razuman način kao – da on prvi udari“. Nadalje, Hobs u *Levijatanu* piše: „O ljudskoj naravi nalazimo tri glavna uzroka svađa... Prvi navodi

ljude da napadnu radi dobitka; drugi, zbog sigurnosti; i treći, zbog ugleda”.¹ Pri tom, Hobsov pojam dobitka (gain) izuzetno podseća na Tukididovu *ophelia*; briga za sigurnost (safety) na *deos* i *fobos*; ugled (reputation) na *time*, čast (Milašinović, R., 2012:115).

Može se reći da uzroci društvenih sukoba proističu kako iz razlika u interesima i društvenom položaju socijalnih i profesionalnih grupa, slojeva, klasa, etničkih i verskih zajednica, tako i razlika u vrednostima, ciljevima, ličnostima, obrazovanju, kulturi, opaženim situacijama, očekivanjima; borbi za prostor, novac, priznanja, vrednosti, autoritet... Nadalje, konflikti su uzrokovani i sadržajem društvene delatnosti i konkretnim uslovima života socijalnih grupa, ali i tipom političkog sistema, odnosno količinom primene sile radi očuvanja date društvene strukture i odnosa u njoj. Zbog toga, dok god različiti interesi, potrebe i težnje budu proisticali iz društvenog položaja, a društvena delatnost bude podsticana tim interesima i usmerena na različite ciljeve, sukob interesa socijalnih grupa predstavljaće izvor konflikata u društvu.

Uzroci društvenih sukoba leže i u tome što je u društvu uvek manje dobara i vrednosti nego što je potrebno individuama, socijalnim grupama i društvu u celini, ili, s druge strane, „uzrok konflikata nije u objektivnoj realnosti, već u onome što se dešava u glavama ljudi”,² kako to primećuju neki istraživači. Međutim, u osnovi svakog sukoba društvenih grupa jeste neslaganje između postignutog nivoa dobijanja materijalnih, kulturnih i duhovnih resursa, i čvrstog ubeđenja da pristup ka njima nepravično ograničava suprotna strana (Milašinović, R., 2012:116).

Svetska konfliktologija polazi od toga da društveni konflikti mogu biti uzrokovani i podsticani različitim faktorima, kao što su sistem vrednosti i principi koji nisu prihvatljivi za sve, netačna informacija, dezinformacija, protivrečna informacija, nedostatak resursa, neostvareni interesi, konkurencija između strana koja prerasta u neprijateljstvo, sukobi na ličnom nivou, kao i između organizacija i nacija, zakon, pravila, politika, kultura,³ običaji, stereotipi, zastarela opšteprihvaćena praksa, navike, egoizam, nezadovoljeno samoljublje i drugo. Važno je naglasiti da je sve ove uzroke nužno istorijski i društveno situirati, jer se oni, u zavisnosti od vrste sukoba i konkretnih istorijskih okolnosti, mogu pojaviti u vidu uslova, faktora ili uzroka socijalnih konflikata.

U savremenoj konfliktologiji su zastupljena dva koncepta koji sa različitim stanovišta tumače uzroke ljudskog delovanja i sukobljavanja. Prvi je koncept interesa, a drugi koncept vrednosti. Polarizacija konfliktologije na pristalice koncepta interesa i koncepta vrednosti (svesti) izražava i podelu na materijalizam i idealizam, koja je još uvek prisutna. U novije vreme, međutim, sve više se prevazilazi dati dualizam i dolazi do njegovog plodnosnog spajanja.

Krize su jedna od konstanti ljudske istorije. Njihova imena i datumi obeležavaju ere, a pod njihovim uticajem izmenila su se društva i kulture. Danas, na početku XXI veka ljudsko znanje se multiplikuje veoma brzo, a čovekova moć nad prirodom izgleda bezgranična. S tim u vezi, u uslovima krize rešavanje i upravljanje konfliktima postaje vitalni problem.

¹ Hobs, T.: *Levijatan*, Kultura, Beograd, 1961, str. 103.

² Fišer, R.: *Put k soglasiju ili peregovori bez poraženii*, Moskva, 1990, str. 38.

³ A. Turen smatra da su „debate u kulturi prethodnica svih društvenih sukoba“, u: *Postindustrijsko društvo*, Beograd, 1998, str. 28.

Međutim, moderan čovek ipak danas živi, kako kaže Urluh Bek, u „društvu rizika“, opsesivno zabrinut za svoju bezbednost i veoma osetljiv na najmanji znak njenog ugrožavanja. Iluziju neranjivosti velikih i moćnih praktično je razbio događaj od 11. septembra 2001. godine kada se pokazalo da ni „usamljena supersila“ nije sasvim sigurna. Takođe, savremeni svet, iako najtešnje povezan u svojoj dosadašnjoj istoriji, i nakon famoznog pada Berlinskog zida i stvaranja novih nadnacionalnih integracija, daleko je od toga da bude harmonična zajednica. Još prisutne duboke strukturalne podele na bogate i siromašne, kao i po raznim drugim osnovama (kulturnim, rasnim, plemenskim, etničkim, religijskim) na „naše“ i „njihove“ uzrokuju različite vrste socijalno proizvedenih kriza (Đukić, S., 2016).

Konflikt (sukob)

Konflikti, odnosno društveni (socijalni) sukobi, predstavljaju jednu od osnovnih društvenih pojava. Oni proizilaze iz razlika u potrebama, interesima i ciljevima između pojedinaca i grupa, i stoga se sreću u svim društvima na svim stepenima njihovog istorijskog razvoja. Ukoliko je jedno društvo više i oštrije polarizovano na različite društvene grupe prema bitnim elementima njihovog društvenog položaja i životnih šansi, onda je utoliko i veća njegova potencijalna konfliktnost. Ako bi postojalo društvo u kojem vlada potpuna jednakost svih članova, u njemu ne bi postojali društveni sukobi. Međutim, čak ni ljudske zajednice u praistoriji – horde – nisu bile potpuno homogene, jer je i u njima postojala nejednakost po polu i starosti, pa samim tim i osnov za sukobe, te se može zaključiti da je sukob konstanta ljudskih društvenih zajednica, a stanje beskonfliktnosti utopijski ideal. S obzirom na činjenicu da istorijski razvoj društava ide od jednostavnih i homogenih ka složenim i diferenciranim zajednicama, to se i polje socijalnih sukoba stalno širi. Naravno, uporedo sa sukobima u ljudskim zajednicama, postoje i saradnja i solidarnost između pojedinaca i grupa, zahvaljujući kojima je ljudski rod istorijski opstao.⁴

Teorijska misao o društvenim sukobima kreće se od njihovog tretiranja kao nečeg neprirodnog i nepoželjnog (na primer, u ranom funkcionalizmu),⁵ pa do shvatanja da su oni element same suštine društvenog života i da doprinose jedinstvu društva. Tako su društveni sukobi za Marksa unutrašnja osnova razvoja društva, dok su za Ogista Konta bolest koju treba lečiti. Ekstremne konfliktne teorije, kao što su različite varijante socijaldarvinizma, rasizma i izopačene dijalektike, apsolutizuju društvene sukobe, smatrajući ih materijalizacijom životne „snage“ i volje za moć, to jest sredstvom „odabranih“ za potčinjavanje i porobljavanje drugih ljudi, ali i celih naroda.⁶

⁴ Z. Golubović navodi da se na osnovu antropoloških istraživanja može tvrditi kako je za opstanak ljudskog roda saradnja najfundamentalnija ljudska osobina, koja je univerzalnija od konflikta i rata, budući da nema ljudske grupe koja nije razvila neki oblik kooperacije, dok je sukob u vidu ratova nepoznat u nekim „primitivnim“ društvima. O ovome obaveštavaju Margaret Mid, u: *Pol i temperament u tri primitivna društva*, i A. Kardiner: u *Psychological Frontiers of Society*, kao i drugi autori. Videti: Golubović, Z., *Čovek i njegov svet u antropološkoj perspektivi*, Beograd: Prosveta, 1973, str. 54.

⁵ Na stabilnosti sistema i štetnosti konflikata posebno je insistirao Talkot Parsons, a ova gledišta su kasnije revidirali Guldner i Merton.

⁶ O tome videti u: Vidojević, Z., *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Beograd: Radnička štampa, 1993, str. 77.

Društveni sukobi su ispoljavanja neslaganja stavova i suprotstavljena ponašanja i zalaganja na osnovu tih stavova, ali su to i velike kolektivne akcije, odnosno aktivna praktična suprotstavljanja kolektivnih društvenih subjekata. A. Turen navodi da „konflikt pretpostavlja jasnu odrednicu suparnika ili aktera sa kojima se takmiči, kao i izvora oko kojih se vodi borba ili pregovara kako bi se stekla kontrola“.⁷ Međutim, sukob je nešto više od običnog takmičenja suparnika, budući da su sociološki bitne samo društvene borbe oko značajnih dobara i vrednosti. Upravo zato L. Kozler smatra da je društveni sukob „borba za ostvarivanje vrednosti i statusa, za moć ili čak i za oskudna sredstva za puko preživljavanje. Cilj strana u sukobu nije samo ostvariti svoje zacrtane ciljeve, već istovremeno omogućiti, suzbiti i obesnažiti protivnika. Takvi sukobi mogu buknući među pojedincima, kolektivitetima ili između pojedinaca i kolektiviteta. Međugrupni, odnosno sukobi kolektiviteta jesu stalna pojava u društvenom životu“.⁸ Na drugom mestu ovaj autor društveni sukob određuje kao „borbu oko vrijednosti i polaganja prava na status koji nedostaje, na moć i sredstva, borbu u kojoj međusobno protivstavljeni interesi jedan drugoga neminovno neutrališu, ili povređuju, ili potpuno isključuju“⁹ (Kešetović, Ž., 2006:39).

Nastojeći da obuhvati i pojednostavi ove definicije, Zoran Vidojević određuje društvene sukobe kao „borbe između i unutar društvene grupe za ostvarivanje interesa i vrednosti koji su međusobno oprečni“.¹⁰ Pri tom, učesnici u ovoj borbi jedni drugima otežavaju, odnosno onemogućavaju postizanje ciljeva.

Priroda interesa koji dovode do društvenog sukoba može biti veoma raznolika: preraspodela dohotka, nacionalnog bogatstva i moći, ostvarivanje (ekonomske, političke ili druge) dominacije ili (istorijske, nacionalne, verske, kulturne) „misije“, osvajanje tuđe ili odbrana svoje teritorije, bitna promena društvenih odnosa (npr. prilikom revolucija) ili očuvanje postojećeg stanja. Pri tome valja imati u vidu da, pored objektivnih, interesi mogu biti i iracionalni, kao i da se u njima mogu mešati objektivni i fiktivni, to jest racionalni i iracionalni elementi. U svakom slučaju, reč je o suprotnim ili nepomirljivim interesima društvenih grupa ili njihovih delova, odnosno globalnih društava-država ukoliko je u pitanju rat, kao najteži oblik društvenog sukoba.

Elementi društvenog sukoba su:

- postojanje dve ili više grupa koje se nalaze u međusobnom dodiru i svesne su tog dodira,¹¹
- postojanje ograničenih mogućnosti ostvarivanja interesa obe grupe zbog ograničenih izvora dobara,
- pokušaj jedne od strana da ograniči drugu, odnosno da joj oteža ostvarivanje njenih interesa, da je istisne ili potpuno uništi, a sve u nameri da ostvari korist na njen račun.¹²

⁷ Touraine, A., „Uvod u proučavanje društvenih pokreta“, u: *Obnova utopijskih energija*, prir. Vukašin Pavlović, Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije i Centar za istraživačku dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije, 1987, str. 48.

⁸ Coser, L., in: *Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: The Macmillan Company and the Free Press, 1972, p. 235.

⁹ Nav. prema: Tadić, Lj., Društveni sukobi i promena strukture savremenog jugoslovenskog društva – Teorijski uvod u istraživanje, Beograd: Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja, 1973, šapirografisano izdanje, str. 13–14.

¹⁰ Vidojević, Z., *Isto*, str. 79.

¹¹ Ukoliko društvene grupe nisu svesne svog položaja, ili ako smatraju da je on legitiman (npr. ako odgovara religijskom sistemu koji one prihvataju), ne dolazi do društvenih konflikata. Tek svest o neravnopravnom društvenom položaju i uverenje da se on može izmeniti akcijom (tj. ideologija) pretvara „kvazigrupe“ (Darendorf) u konfliktnu grupu.

Kriza i konflikt predstavljaju pojmove koji se u osnovi preklapaju. Pravi se razlika između krize bez konflikta i krize uslovljene konfliktom. Krize uslovljene konfliktom mogu se shvatiti kao posledica disfunkcionalnih konflikata. Naime sukob interesa pojedinaca i grupa leži u osnovi mnogih kriznih situacija, kao što su ratovi, demonstracije, teroristički napadi, otmice, većina ekonomskih konflikata, krize i konflikti izazvani kulturnim razlikama itd. Često se o krizama koje imaju u osnovi konflikt govori kao o političkim krizama koje mogu biti unutrašnje i spoljašnje (Kešetović, Ž., 2006:40).

Reč *kriza* je danas verovatno jedna od najčešće korišćenih reči u svakodnevnom govoru. Koristi se i u opisivanju lične, odnosno privatne situacije, ali mnogo češće da se opiše stanje sa potencijalnim negativnim konsekvencama u kome se nalaze društvo kao celina ili pojedine organizacije i sistemi u okviru njega. No, uprkos učestaloj primeni, nema jasnog i jednoznačnog pojmovnog sadržaja termina krize, već postoje mnogobrojne i međusobno često različite interpretacije.

Etimološki posmatrano, reč kriza potiče iz grčkog jezika. U staroj Grčkoj reč kriza značila je „presudu“ ili „odluku“, to jest presudni trenutak koji odlučuje o daljem pozitivnom ili negativnom razvoju neke stvari ili situacije. U suštini krize je da treba odlučiti, ali da nije još odlučeno. U savremenom dobu kriza označava prvenstveno razlikovanje ili sposobnost razlikovanja, izbor, sud, odluku, a takođe i izlaz, rešenje konflikta, pojašnjenje (Đukić, S., 2016).

Neposredni uzroci društvenih konflikata

Istorijsko iskustvo, kao i društvena praksa, omogućava utvrđivanje nekih činilaca koji su u pozadini konfliktnih situacija, i koji deluju motivaciono, pre svega na individualnom, a potom i na grupnom i širem društvenom planu i transformišu konfliktnu situaciju u otvoren sukob. Ti činioци su unutar jednog društva, u prvom redu: *bogatstvo, vlast i društveni status*. Oni se iskazuju kao osnovne vrednosti i glavni, neposredni izvori konflikata u svakom istorijskom poznatom društvu. Pri tom, tokom istorije se prioritet tih vrednosti menjao i modifikovao, ali je njihova sadržajna strana do danas ostala ista.

Bogatstvo je jedan od neposrednih uzroka društvenih konflikata u svakoj istorijskoj epohi, bilo u smislu njegovog sticanja, očuvanja, ili (pre)raspodele. Posedovanje i raspolaganje materijalnim, duhovnim i socijalnim resursima bilo je uzrok velike socijalne diferencijacije još u praskozorje civilizacije, a koja se danas manifestuje kao klasna podvojenost. Bogatstvo i posedovanje javljaju se prevashodno kao snažan socijalni stimulans i motiv, jer pojedincima i društvenim grupama daju drugačiji odnos prema životu i svetu, šireći osećanje privilegovanosti, izuzetnosti i, nadalje, veće mogućnosti izbora. Bogatstvo se može javiti kao uzrok konflikata na nivou pojedinaca, društvenih grupa, pa i država.

Sa bogatstvom su u tesnoj vezi vlasništvo i vlast. U pretkapitalističkim arhaičnim sistemima oni su bili spojeni: vlast kao nasilje, prinuda, suzbijanje bila je ugrađena u kontekst proizvodnih odnosa i ispoljavala se kroz oblike vanekonomske zavisnosti. Robovlasnici i feudalci su bili podjednako nosioci kako vlasništva i bogatstva tako i vlasti. Počev od kapitalizma bogatstvo, vlasništvo i vlast se funkcionalno razdvajaju. Divergenciju tih načela konstatuje i Lejnovo pravilo. Na suštinskom nivou se „vlast i vlasništvo mogu raz-

¹² Videti: Kavčič, B., *Sociologija dela*, Ljubljana: Delavska enotnost, 1987, str. 300.

dvojiti na izvesno vreme, ali se nikada ne mogu zauvek razdvojiti, pošto će vlasništvo, shvativši koliko je takvo razdvajanje bolno, odmah kupiti vlast ili će vlast osvojiti vlasništvo, a time i bogatstvo“, kako to ističu pojedini autori.¹³ Zbog toga je borba za bogatstvo, vlasništvo i vlast na širem društvenom planu vrlo često neposredan i krajnji uzrok socijalnih borbi (Milašinović, R., 2012:129).

Vlast i borba za nju, takođe su veoma značajan izvor i stimulans socijalnih konflikata i najčešće su usko povezane sa bogatstvom. Kada je reč o vlasti kao uzroku društvenih konflikata, mora se poći od činjenice da ne postoji ljudsko društvo bez određenog mehanizma vlasti kao regulacije - ona je imanentna ljudskom društvu od njegovih začetaka.

Koreni vlasti su u objektivnom toku sociogeneze, gde se putem obreda, običaja, tradicija, zakona i drugih spoljnih poluga praktične organizacije celokupnog ljudskog života u zajednici kristališe i učvršćuje specijalizovani mehanizam regulisanja pojedinaca. Sa tog stanovišta vlast jača kao instruktivna podloga kooperacije između pojedinaca koja nastaje kao posledica prirodne potrebe za uređivanjem, strukturisanjem i diferenciranjem grupne delatnosti. Mada je vlast prvobitno proistekla iz biološke prirode čoveka, koja se ispoljavala kao represivna vlast zasnovana na vitalnoj biološkoj snazi, socijalnost, a uporedo sa njom i vlast, kao regulacija života ne sme se izvoditi samo ili isključivo iz suzbijanja prirodne agresivnosti, odnosno zoologizma čoveka. Ispravno je da se nastanak socijalnosti i sa njom koordiniranih struktura vlasti, kao i pravnih, etičkih, a potom i moralno-vrednosnih struktura, vezuje za uređivanje međusobnih odnosa jedinki u primarnim oblicima prvobitnog ljudskog čopora u svim vidovima ispoljavanja kolektivnog života, od rada do biološke reprodukcije. Dakle, razvojem društva i društvene zajednice kompleksnost društvene strukture neminovno zahteva određeno vođstvo u smislu regulacije i dominacije.

Vlast kao jedinstvo regulacije i dominacije karakteriše društvenu zajednicu sve do najnovijeg vremena, kada se pojavom demokratije osporava pravo nosiocima dominacije da budu isključivi nosioci regulacije u društvu. Neminovnost vršenja regulativne funkcije vremenom je proizvela osamostaljivanje i izrastanje posebne društvene strukture, odnosno političke strukture, a potom i države kao organizacije javne vlasti. Cilj vlasti je u tome da se neposrednim ili posrednim uticajem na ljude, njihovim ujedinjavanjem ili razjedinjavanjem: prvo, odupre destruktiji, krizi, nazadovanju, kao i da se neutralizuju napetosti, antagonizmi i sukobi; drugo, omogućiti maksimum stabilnosti društvene celine i doprinese njenom usavršavanju, jačanju i napretku. U teoriji se vlast najčešće određuje kao moć da se izazove potčinjavanje drugih uz primenu sile ili bez nje. Ona nije ograničena samo na instituciju države i njene organe, već pripada „svakoj grupi koja može efikasno da deluje unutar određenog političkog poretka u stvaranju političke volje i donošenju političkih odluka“. ¹⁴ Vlast je zato dvostruko determinisana: „spolja je određena tipom društva i vladajućim društvenim odnosom na kome se zasniva; dok je, sa druge strane, određena i unutrašnjom logikom ustanove, institucije ili organizacije i delovanjem pojedinaca u njima. Unutrašnja logika vlasti podstiče, potpomaže i održava unutrašnju logiku organizacije, a logika dominacije prihvata i ugrađuje logiku vlasti u sistem svog funkcionisanja. Tako se održava organizacija i učvršćuje vlast“. ¹⁵

¹³ Peterson, M.: *Democracy, Liberty and Property*, in: *The State Constitutional Conventions of the 1820*, Indianapolis, 1966, p. 338.

¹⁴ Tadić, Lj.: *Nauka o politici*, BIGZ, Beograd, 1996, str. 119.

¹⁵ Čupić, Č.: *Politika i zlo*, Beograd, 2001, str. 137.

U osnovi vlasti su moć, uticaj i status autoriteta, koji omogućavaju u prvom redu kontroli raspodele resursa, informacija, učešće u donošenju ili usvajanju odluka i rešenja, upravljanje legitimnom silom. Polje vlasti sadrži specifičnu strukturu odnosa, koja nije svima podjednako dostupna. Time ona kod učesnika u njoj formira specifično osećanje posebnosti u smislu učestvovanja u nečemu mnogo značajnijem od svakodnevnih vrednosti i interesa. Međutim, bogatstvo i vlast, kako je to utvrdila bihevioralna psihologija, nastoje da „demonstriraju, paradiraju“ – one ne poseduju vrednost ukoliko se od drugih ne potvrđuju i ukoliko ih drugi ne doživljavaju kao oružje (Milašinović, R., 2012:131).

Postoje različiti oblici vlasti (roditeljska, crkvena, u organizacijama, ustanovama, institucijama), ali je sa stanovišta društvenih konflikata i njihovih uzroka najznačajnija politička vlast. Razlozi za to su višestruki. Prvo, vlast po sebi se oslanja i temelji na vrednostima koje čine osnovu njenog legitimiteta,¹⁶ ali ona i spolja predstavlja „vrednost“ i motivacioni činilac za borbu za njeno sticanje. Zato se vlast javlja kao univerzalna vrednost. Za upravljače ona je najviša vrednost, jer pomoću nje realizuju moć, interese, potrebe i ciljeve, dok je za potčinjene ona određujuća sila koja podvaja ljude. Drugo, svaka vlast nastoji da posredstvom moći stekne korist, materijalnu i statusnu,¹⁷ što kod podvlašćenih izaziva osećanje revolta i gomilanje nezadovoljstva, koje se vrlo lako transformiše u sukobe različite vrste i intenziteta.

Politička vlast je orijentisana na državu, ali političke vlasti ima i izvan državne vlasti, kao što i politika postoji izvan države. Organizujući i učvršćujući vlast u okvirima države, grupa ili pojedinac raspolažu najmoćnijom vlašću putem koje ostvaruju presudan uticaj na društvenu organizovanost i ljudski život uopšte. Stoga njena upotreba i zloupotreba stvaraju osnovu ne samo za institucionalnu borbu radi njenog sticanja između političkih subjekata, već i za nelegalne oblike borbe za njenu smenu, koji dostižu svoju kulminaciju u revoluciji, kao najdubljem socijalnom konfliktu.

Drugi značajan moment kada je u pitanju vlast kao uzrok društvenih konflikata jeste pitanje odnosa vladajućih i podvlašćenih, upravljača i podanika. Njihov uzajamni odnos je različit i složen, i zavisi od tipa društva; zatim, od moći, interesa i ciljeva upravljača i podvlašćenih; i, na kraju, od načina i sredstava koja koriste upravljači u učvršćivanju, a podvlašćeni u suprotstavljanju ili rušenju vlasti. U tom smislu, stepen i količina nasilja koju koristi vlast, u obrtotoj je srazmeri sa njenim temeljima, tj. legitimitetom i mogućnošću izbijanja socijalnih konflikata. Pri tome je intenzitet konflikata takođe u neposrednom odnosu i zavisi od stepena nasilja ili primene sile koju koristi vlast radi njihovog regulisanja ili razrešavanja.

U tesnoj vezi sa pojmom vlasti nalaze se i pojam moći, koji u politici i političkoj nauci ima središnje mesto.¹⁸ Ukoliko se pođe od Veberovog određenja moći, po kojoj se ona izražava kroz „sposobnost da se sopstvena volja nametne drugima“,¹⁹ onda se ona može

¹⁶ M. Podunavac ističe da se legitimitet vlasti temelji na različitim vrednostima i principima: religijskim, običajnim, moralnim, pravnim i političkim. Sam legitimitet može biti pribavljen na vrednostima vere (natprirodnoj moći, božanskoj volji i sličnim instancijama), tradiciji, dužnosti, pravdi, jednakosti, koristi, prirodnim pravima ljudi, redu, bezbednosti, lojalnosti, proceduralnim principima i drugo. Videti: *Politički legitimitet*, Rad, Beograd, 1986.

¹⁷ M. Duverger ističe da se liberalna misao temelji na načelu da je po svojoj prirodi svaka vlast opasna, jer ovlašćeni nužno teži da se njome okoristi. Za vlast vredi izreka „ne vlada se naivno“. *Janus - Dva lica Zapada*, Globus, Zagreb, 1980, str. 85; cit. prema: Čupić, Č., *pom. rad*.

¹⁸ „Moć“ je kao reč u savremenu političku nauku prvi uveo T. Hobs u svom delu *De cive*. Hobs je dva glavna oblika moći, fizičku i političku moć, koje su Rimljani izražavali sa *potentio* i *potestas* spojio u jedan pojam. Suština vlasti se po Hobsu ne sastoji ni u umu ni u razboritosti, već u moći, zapovedanju i volji.

¹⁹ Veber, M.: *Privreda i društvo*, knjiga II, Prosveta, Beograd, 1976, str. 46.

manifestovati i kao kvantitativan odnos pojedinaca i grupa kojima je ona nametnuta. Moć raste u obrnutoj srazmeri sa brojem podvlašćenih i može se ostvariti samo kao poslušnost. Ona je veća posebno ukoliko je vlast autokratska i despotska, ukoliko proizvodi više pokoravanja, potčinjavanja, trpljenja i patnje. Ali, s druge strane, tu se nalaze i njene prirodne granice, jer gomilanje besa i mržnje, podvlašćenih i onih na dnu, vremenom kulminira i transformiše se u rušilačke socijalne sukobe.

U savremenim društvenim odnosima, kao i tokom epoha, bogatstvo i vlast (moć) su jedno od najmoćnijih stimulansa za borbu, s jedne, kao i najjače sredstvo dominacije na mikro i makrodruštvenom planu, s druge strane. Time ima osnova tvrdnja da se i moć savremenog sveta zasniva na bogatstvu, njom se na mikronivou mogu kupiti lični nedostaci vođe, a na makronivou nedostaci organizacije ili institucije, ma kakva ona bila.

Društveni status po svojoj prirodi ima karakter pretpostavljenih vrednosti, koje po apstraktnim hijerarhijskim pravilima poseduje onaj ko zauzima određeno mesto u socijalnoj strukturi. U savremenoj sociologiji, a posebno onoj koja se razvija u Americi, glavnim statusnim karakteristikama smatraju se bogatstvo, moć i prestiž.²⁰ Visoko vrednovan društveni status, iako zavisi od ličnih osobina i sposobnosti svakog pojedinca, retko se postiže bez moći ili podrške vlasti i bogatstva, pa se u izvesnoj meri pokazuje i kao neposredan uzrok i snažan motiv socijalnih konflikata, bilo za njegovo sticanje ili preraspodelu. U smislu sticanja statusa, posebno razvojem kapitalizma, moć i bogatstvo se pojavljuju kao sredstvo za postizanje još većeg bogatstva i uvažavanja, čime društveni status postaje prenosiv i pokretan, a ne samo nasledan ili fiksiran za posed kao u feudalizmu. Međutim, u odgovarajućem društvenom statusu akumuliraju se i bogatstvo i (moć) vlast. Time konflikt za vlast i bogatstvo najčešće počinje kao borba za status - reputaciju, ili suprotno, kao diskreditovanje onih koji već poseduju željeni društveni status.

Posredni uzroci širih društvenih konflikata

Veoma je rasprostranjeno mišljenje da su uzroci društvenih sukoba jednostavni i otvoreni, jer su njihove pokretačke sile u samoj prirodi čoveka i društvenih grupa, da ih podstiču „atavizmi“, „drevne mržnje“, „borba za opstanak ili prostor“, „tribalistički nagoni“, „ukorenjena potreba za osvetom“, frustracije, predrasude i slično.²¹ Ozbiljni istraživači

²⁰ U anglosaksonskoj literaturi izraz „status“ se često upotrebljava kao sinonim za reč „položaj“. Navodi se da status određuju atributi, odnosno svojstva, na primer: ugled, interesantnost zanimanja i profesije, stepen ostvarene slobode, visina zarade. Ove četiri varijable koriste se u određivanju i definisanju različitih položaja koje pojedinac ili uža društvena grupa zauzimaju u društvenoj strukturi. Videti šire u: Mandra, A.: *Osnovi sociologije*, Paris, 1996, Podgorica, 2001, str. 80–82; Rummel, R. J.: *Understanding Conflict and War: Societies, Politics and Conflict*, The Free Press, New York, 1996, p. 109.

²¹ Predsednik SAD Dž. Buš, na primer, utvrdio je da je rat u Bosni između Srba, Hrvata i muslimana proizašao iz „praiskonskih neprijateljstava“. Njegov naslednik, Bil Klinton, tvrdio je da je kraj hladnog rata „podigao poklopac sa kotla mržnji koje dugo ključaju. Sada je ceo globalni teren u krvi od takvih konflikata“. Pišući o Balkanu, američki politički komentator Ričard Koen tvrdio je da je „Bosna ogromno, jezivo mesto puno visokih planina, surovih ljudi i plemenskih neprijateljstava ukorenjenih u istoriji i mitova rođenih u pijanim noćima kraj vatre. To je mesto gde je počeo Prvi svetski rat i gde evropski ratovi i dalje traju, žeravica mržnje koja još uvek tija iz razloga koji pobijaju sam razum“. Braun, M. E.: *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton University Press, 1995, p. 76.

odbacuju ovakva i slična tumačenja uzroka društvenih sukoba. Neki od razloga su ne samo u nepostojanju racionalne, već i bilo kakve naučne utemeljenosti ovakvih tvrdnji. Razlozi za odbacivanje su sadržani i u činjenici što ovakva jednostavna i jednostrana, ali široko rasprostranjena gledišta, ne mogu da daju odgovor primera radi, zašto žestoki sukobi izbijaju na nekim mestima, a na nekima ne, kao ni da objasne zašto su neki društveni konflikti suroviji i zašto ih je teže kontrolisati i razrešavati nego neke druge.

Stoga, objektivna analiza mnoštva složenih i (kako posredno tako i direktno) međuslovljenih uzroka širih društvenih sukoba (etničkih, verskih, ratnih) mora početi pre svega od istorijskih, strukturalno-društvenih, političkih, etničkih, verskih i ideoloških uslova i faktora koji neka mesta, situacije ili grupe čine više predisponiranim prema konfliktima više nego druge. Osim toga, kao značajni uzroci (posredno i neposredno) unutrašnjih društvenih konflikata javljaju se i različiti interesi i ciljevi centara moći (država i saveza – vojnih, privrednih, verskih i drugih), koji se nalaze van konkretnog društva u kojem se odvijaju konflikti različite vrste i intenziteta. U tom smislu, osim opšte podele na unutrašnje i spoljašnje uzroke društvenih sukoba, hipotetički se mogu izdvojiti četiri skupa faktora koji na posredan način bitno doprinose nastanku unutar društvenih konflikata. To su u prvom redu: *strukturni, politički, ekonomsko-socijalni i kulturno-perceptualni faktori* (Milašinović, R., 2012:134).

Strukturni faktori

Faktori društvene strukture koji posredno ili direktno izazivaju ili podstiču konflikte između socijalnih grupa brojni su i međusobno uslovljeni. Od čitavog spleta činilaca društvene strukture četiri faktora u svakom društvu bitno određuju i utiču na pojavu društvenih sukoba. To su: a) nedovoljna stabilnost same državne strukture; b) izrazite socijalne nejednakosti i polarizacije; v) unutrašnje društvene protivrečnosti; g) složenost etničkih odnosa.

a) *Nedovoljna stabilnost državnih struktura* proističe iz nedostatka političkog legitimiteta ili legitimacije, kako na unutrašnjem, tako i međunarodnom planu. Kao što je isticao M. Veber u delu *Privreda i društvo*, pitanje legitimnosti vlasti je u najtežnjoj vezi sa pitanjem o stabilnosti ili trajnosti nekog političkog poretka, pre svega države. Bez minimuma unutrašnje, dakle intimne saglasnosti podvlašćenih, nikakva vlast ne može računati na svoju trajnost i postojanost. To sa svoje strane zakonito proizvodi nemoć, krizu, dezintegraciju i neefikasnost svih društvenih institucija, koje tada nisu u stanju da vrše svoje kontrolne i usmeravajuće društvene funkcije. Stoga legitimitet i stabilnost državnih struktura predstavljaju početnu tačku analize uglavnom svih unutardruštvenih konflikata.²²

Spoljašnji, tj. međunarodni činioци (na primer, redukcija inostrane pomoći od strane velikih sila i međunarodnih finansijskih institucija, ekonomske blokade i ucene, nametanje modela razvoja i modernizacije, različiti političko-vojni pritisci ili neposredna primena

²² Mnoge države su nastale kao „slabe“. To je slučaj sa gotovo svim državama koje su nastale iz kolonijalnih imperija u Africi i jugoistočnoj Aziji, i koje su veštačke tvorevine. Nedostajali su im politički legitimitet, politički realne granice i političke institucije koje su u stanju da imaju značajnu kontrolu nad teritorijom koja im je data pod nominalni nadzor. Isto se može reći za mnoge države stvorene na ruševinama Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Većina tih novih entiteta došla je na svet samo sa najosnovnijim političkim institucijama, u kojima su politički, tj. nacionalistički lideri imali u svojim rukama sve prerogative vlasti i moći. Te državne tvorevine uglavnom karakterišu autoritarnost i nacionalizam, koji se vremenom često transformisao i u nacionalšovinizam.

vojne sile), često imaju značajnu ulogu u izazivanju institucionalne i, uopšte, društveno-državne krize, delegitimizacije vlasti i dezintegracije države. Očigledan primer uloge spoljnih činilaca u dezintegraciji države kroz podsticanje unutrašnjih kriza, delegitimizacije vlasti i konflikata jesu nekadašnji Sovjetski Savez i SFRJ.

Unutrašnji društveni činioci, kao što su: različite socijalno-ekonomske krize, endemska korupcija, organizovani kriminal, nekompetentnost i nesposobnost političko-ekonomskih elita da promovišu ekonomski razvoj i modernizaciju, takođe predstavljaju značajne faktore stabilnosti i društvene dezintegracije. Kako ističe J. Habermas, „struktura jednog društvenog sistema dopušta mnogo manje mogućnosti za rešavanje problema nego što bi se tražilo za postojano održavanje sistema“.²³ Krizna stanja imaju za posledicu dezintegraciju društvenih ustanova, a tada politički sistem nije u stanju da obezbedi unutrašnju integraciju i spremnost na lojalnost datim ustanovama. Takvo stanje se u sociološkoj teoriji naziva disfunkcionalnošću društvenog sistema, a u političkim naukama krizom legitimnosti vlasti, koja čini plodno tlo za nastanak i manifestovanje društvenih sukoba od klasičnih, etničkih, verskih i političkih do ratnih.

b) *Socijalne nejednakosti*: U literaturi postoji visok stepen saglasnosti oko toga da dužboke socijalne nejednakosti između klasa i slojeva u pogledu uslova života i životnih šansi prouzrokuju oštre socijalne sukobe ili, s druge strane, izrazite socijalne nejednakosti pogoduju stvaranju uslova za takve sukobe. Međutim, da bi socijalni sukobi uopšte nastali, neophodno je dejstvo velikog broja posredujućih varijabli i faktora. Zato društveni sukobi nisu neposredni i neizbežni rezultat konkretnih socijalnih nejednakosti. Društva velikih socijalnih nejednakosti mogu biti istovremeno društva slabih, barem u manifestnom smislu slabih socijalnih konflikata, pogotovu ako deluje sistem efikasne represije. I obrnuto, društva ekstremnih i intenzivnih socijalnih sukoba ne moraju biti društva velikih socijalnih nejednakosti, iako je to najčešće međusobno povezano. Veoma važnu ulogu u prirodi veze između socijalnih nejednakosti i društvenih konflikata imaju kompenzacioni mehanizmi, koji mogu biti materijalne i idejne, tj. duhovne prirode. Poseban značaj u tome imaju religija, tradicija, pokornost autoritetu vlasti i harizma. Međutim, još veću ulogu ima ideološka manipulacija. Istovremeno odsustvo većih sukoba i značajnih socijalnih nejednakosti nije samo po sebi dokaz progresivnosti jednog društva. Ali, prisustvo dehumanizujućih socijalnih nejednakosti i oštrih društvenih konflikata pouzdan je znak istorijskog padanja i opšte društvene regresije.

v) *Unutrašnje društvene protivrečnosti* u jednoj državi mogu biti izazvane različitim činiocima (spoljašnjim, unutrašnjim, ekonomskim, socijalnim, političkim, nacionalnim, verskim, ideološkim i drugim) i mogu imati različit sadržaj i intenzitet. Nepostojanje konsenzusa unutar struktura države, a posebno složenih formi višenacionalnih i verski heterogenih država, kakve su federacije, najčešće prouzrokuje pojavu unutrašnjih socijalnih sukoba visokog intenziteta i stepena nasilja. Osim toga, borbe za vlast među aktuelnim političkim elitama ili mogućim liderima bitno doprinose izoštravanju unutar društvenih napetosti koje se lako transformišu u socijalne nered, demonstracije, a potom i u otvorene sukobe između politički ili ideološki polarizovanih društvenih grupa. U takvim okolnostima regionalne, najčešće partikularističke i secesionističke političke elite i njihovi lideri postaju sve nezavisniji, a ukoliko uspostave kontrolu nad vojnim sredstvima, socijalni konflikti se

²³ Habermas, J.: „Konzervativizam i kapitalistička kriza“, *Marksizam u svetu*, br. 4–5/83.

najčešće transformišu u ratne. Tada pojedine etničke i uopšte manjinske grupe nastoje da se politički afirmišu, pri čemu afirmacija može imati širok raspon: od razvijanja veće administrativne autonomije do secesionističkih zahteva i stvaranja sopstvenih država, bez obzira na stepen suverenosti, samostalnosti ili vazalstva prema moćnim državama.²⁴

Kriminalne organizacije i organizovani kriminal takođe se pojavljuje kao bitno destabilišući društveni faktor, izazivajući nezadovoljstvo i nepoverenje prema društvenim institucijama, posebno institucijama socijalne kontrole.²⁵ Takva država često zapada u duboku društvenu krizu u tom stepenu da može jednostavno prestati da postoji kao politički entitet.

g) *Složenost etničkih odnosa* čini četvrti strukturni faktor koji privlači značajnu pažnju savremene konfliktologije koji se javlja u XX veku, kao najznačajniji posredni činilac kriza, a potom i otvorenih društvenih sukoba i građanskih ratova (očigledan primer je SFRJ i SRJ). Multietničke države su, prema mišljenju mnogih autora, podložnije sukobima više nego druge, a određene etničke grupe problematičnije su od drugih. Neke države su etnički homogene, tako da se iz tog razloga suočavaju sa malo takvih problema. Međutim, od više od 180 država koje danas postoje manje od 20 je etnički homogeno u smislu da na etničke manjine otpada manje od 5% populacije.²⁶

Višenacionalna i, uopšte, etnički heterogena društva, bez obzira na stepen ekonomske razvijenosti, suočeni su sa različitim vrstama unutrašnjih problema, a posebno sa: međuetničkom napetošću, partikularizmom i secesionističkim zahtevima, što predstavlja osnovu eventualnih etničkih konflikata i državne dezintegracije. Ukoliko se u zemljama sa multietničkom populacijom razvija „službeni“ i „neslužbeni“ nacionalizam, kao rezultat se najčešće javljaju (što se najčešće i događa) direktni napadi na druge etničke grupe, zahtevi za oružjem, intenzivno, etničko čišćenje i genocid.

Politički faktori

U sagledavanju uzroka društvenih sukoba svetska konfliktologija posebnu pažnju posvećuje političkim faktorima, a u prvom redu: a) nedemokratskim političkim sistemima; b) isključujućim nacionalnim ideologijama; v) međugrupnoj politici i političkim elitama (Milašinović, R., 2012:138).

²⁴ W. Kymlicka u radu: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam: Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002. daje široku skalu separatističkih i secesionističkih zahteva etno-kulturnih manjina u zemljama razvijene parlamentarne demokratije kao i u postsocijalističkim društvima tranzicije, koje su značajne sa stanovišta izazivanja kako nacionalnih napetosti i konflikata tako i različitih političkih sukoba u jednom društvu.

²⁵ Jačanje kriminalnih organizacija i metode njihove infiltracije u državne strukture posebno u postsocijalističkim evropskim društvima, detaljno je obrađivano u studiji Bošković, M.: *Organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd, 2001.

²⁶ Japan i Švedska imaju uglavnom uniforman etnički sastav. Poljska, Mađarska, Češka danas imaju manji broj manjina zbog transfera populacije i genocida koji se odigrao u toku Drugog svetskog rata i načina na koji su granice formirane nakon rata. Jedan od razloga zašto su Poljska, Mađarska i Češka relativno stabilne države danas jeste njihov nedostatak svadljivih manjina. Važno je napomenuti da unutrašnja homogenost nije garancija i unutrašnje harmonije: Somalija je etnički najhomogenija država u podsaharskoj Africi, pa ipak je razdire ratovanje među klanovima i borba za vlast među lokalnim gospodarima rata. Šire u: Kymlicka, W. u radu: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam: Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002; Brown, M.: „The Causes of Internal Conflict“, in *World Security: Challenges for a new century*, New York, 1998.

a) *Nedemokratski politički sistem*. Izgledi za društvene sukobe u nekoj državi u znatnoj mjeri zavise od tipa društveno-političkog sistema. Zatvoreni, autoritarni sistemi tokom vremena generišu veliku količinu nezadovoljstva, posebno ukoliko služe interesima pojedinih uskih društvenih grupa ili ukoliko koriste nasilje za održanje takvog sistema, kao i regulisanje socijalnih napetosti. U takvim okolnostima se stvara autoritaran tip politike, gde se „politika ispoljava kao moć nad svima, gola sila i nasilje u službi pojedinačnog i posebnog egoizma, uz zloupotrebu zajednice i zajedničkog života“.²⁷ Međutim, i u demokratskim društvima nezadovoljstvo može da se nagomila ukoliko neke grupe (etničke, verske, manjinske) nisu adekvatno zastupljene u državnim i političkim institucijama (vladi, sudovima, vojsci, policiji, političkim partijama itd). Na taj način legitimnost sistema kao celine može vremenom da bude značajno dovedena u pitanje, čime se generišu antagonizmi kao uvod u intenzivnije međugrupne konflikte.

b) *Isključujuće nacionalne ideologije* – osim političkog sistema, veoma značajan, ako ne i presudan činilac društvenih sukoba u etnički složenim državama jeste priroda preovladavajuće nacionalne ideologije, odnosno postojanje ekstremnog nacionalizma i šovinizma. Prisustvo građanskih koncepcija nacionalizma svakako nije garancija stabilnosti, niti presudan činilac nacionalne i konfesionalne harmonije. Međutim, nastanak sukoba je mnogo verovatniji kada preovlađuju etnički koncepti nacionalizma, posebno u uslovima autoritarnog političkog režima, koji ih uglavnom i generiše. Društveni uslovi za pojavu ta dva koncepta nacionalizma različiti su, kao i posledice koje iz njih proističu.

Ekonomski faktori

Ekonomski faktori, posebno u društvima sklonim čestim reformama političko-ekonomskih sistema, bitno doprinose nastanku različitih međugrupnih i unutargrupnih konflikata. U tom smislu se tri ekonomska faktora javljaju kao najčešći potencijalni uzroci unutrašnjih društvenih sukoba: a) ekonomske depresije i krize; b) diskriminatorni ekonomski sistemi; i v) različiti pokušaji ekonomskog razvoja i modernizacije.

a) Ekonomske depresije i krize kao i procesi modernizacije, kako je to utvrdila društvena teorija, zakonomerno proizvode različite društveno-ekonomske probleme koji mogu da doprinesu stvaranju kriznih žarišta, unutar društvenim i međudržavnim tenzijama. U nekim postsocijalističkim društvima prelazak sa centralnoplanskih na tržišne ekonomske sisteme stvorio je mnoštvo ekonomsko-socijalnih problema: od pada društvenog proizvoda, visokih stopa nezaposlenosti i socijalnih nejednakosti, do galopirajuće inflacije i bede ogromnog dela stanovništva. Pri tome, mnoge od tih zemalja, za koje se smatra da su u razvoju, izgleda da su u permanentnom stanju ekonomske krize, dok su neke u ekonomskom slobodnom padu i izrazitoj društvenoj regresiji.

Nezaposlenost, inflacija, siromaštvo, odnosno socio-ekonomska kriza i konkurencija vezana za kontrolu, tj. vlasništvo nad proizvodnim i materijalnim resursima, doprinose pojavi različitih društvenih frustracija i tenzija, čime se stvaraju pogodni uslovi za nastanak najraznovrsnijih društvenih konflikata. Ekonomske reforme često generišu nezadovoljstvo i socijalne tenzije, naročito ukoliko su ekonomski šokovi veliki, a državne subvencije za robu, usluge i socijalno osiguranje redukovani. Tada se stvaraju sve društvene pretpostavke za pojavu konflikata između siromašnih i bogatih, koji sadrže sve elemente „klasičnih“ klasnih konflikata. Ukratko, usporavanje privrednog rasta, stagnacija, ekonomske krize i privredni slom, društveno su duboko destabilišući i konfliktni faktori.

²⁷ Čupić, Č.: *Politika i zlo*, Beograd, 2001, str. 21.

O tome dovoljno govore društvene reforme započete u srednjoj i jugoistočnoj Evropi početkom devedesetih godina XX veka, na osnovama neoliberalnih (neoklasičnih) koncepcija i „šok-terapija“ Džefrija Saksa i njegovih istomišljenika, koje su proizvele ekonomsku depresiju i krizu, i time inicirale najrazličitije socijalne probleme i sukobe, od klasnih do ratnih.

b) Diskriminatorski ekonomski sistemi, bilo da vrše diskriminaciju na regionalnoj, klasnoj ili etničkoj osnovi, mogu generisati intenzivnu društvenu frustraciju, napetost i nezadovoljstvo. Nejednaki ekonomski uslovi privređivanja ili pristup resursima kao što su zemlja i kapital, ogromne razlike u standardima življenja onih na vrhu i onih na dnu - pokazatelji su ekonomskog sistema koje članovi društva zetečeni u nepovoljnom položaju doživljavaju kao nepravedne, nelegitimne i nezakonite. Ekonomski razvoj i modernizacija nisu nužno i rešenje nagomilanih problema. Oni mogu i da pogoršaju situaciju: ekonomski rast uvek pomaže nekim pojedincima, grupama i regionima više nego drugima, a oni koji su na vrhu verovatno će biti u boljem položaju da iskoriste nove ekonomske prilike od drugih. Čak iako se ukupna ekonomska situacija zemlje poboljšava, rastuće nejednakosti i ekstremne socijalne razlike mogu da intenziviraju tenzije unutar države.

v) Ekonomski razvoj i modernizacija, kao i ekonomska kriza, predstavljaju značajan faktor nestabilnosti, antagonizama i unutrašnjih sukoba.²⁸ Proces ekonomskog razvoja, uvođenje novih tehnologija i organizacija privrede proizvode širok spektar dubokih socijalnih promena: migraciju i urbanizaciju, narušavanje postojeće društvene strukture, porodičnih i društvenih odnosa, krizu tradicionalnih političkih institucija; bolje obrazovanje, viša stopa opismenjavanja i veći pristup rastućim mas-medijima podižu nivo svesti o socijalnom položaju i nastojanju da se on izmeni. Ti procesi na nivou masa stvaraju veća ekonomska i politička očekivanja, što može voditi rastućoj frustraciji, odnosno krizi usled neispunjenih očekivanja. S druge strane, to proizvodi i zahteve za većom političkom participacijom, s tim što su zahtevi za političkim učešćem obično veći od mogućnosti sistema da na njih odgovori. Prema mišljenju S. Hantingtona, rezultat takvih društvenih okvira jesu nestabilnost i nered. Primarni problem je prvenstveno u tome što političke institucije tada ne prate socijalni i ekonomski razvoj ili promene,²⁹ a to vodi uvećanju konfliktnosti na nivou masa.

Upravljanje konfliktima u uslovima krize

Pojam krize, kao odstupanja od normalnog poretka stvari, nastao je relativno kasno, odnosno tek kada su ljudi shvatili da u prirodi i društvu postoji red i zakonitost, tj. kosmos, a ne haos. Kriza kao odstupanje od normalnosti, odnosno narušavanje uobičajenog funkcionisanja, dugo je shvatana kao proizvod više sile ili rezultat božje volje, pa su se ljudske aktivnosti u slučajevima kriza svodile na magijske rituale (mistične pokušaje kroćenja i/ili zapovedanja višoj sili), odnosno religijske obrede (žrtva ili molitva da bi se apsolutna i mistična moć umilostivila ili da bi joj se iskazala zahvalnost). Sa prodorom racionalnog pogleda na svet i razvojem nauke, javila su se i prva nastojanja ljudi da opišu, klasifikuju, razumeju i objasne konflikte (sukobe) i krize i izgrade što adekvatnije načine za upravljanje konfliktima u uslovima krize (Đukić, S., 2016).

²⁸ O značaju modernizacije kao faktoru izazivanja tenzija i napetosti u: Dragičević, A.: „Sukobi u sferi rada“, *Sociologija*, IFDT, Beograd, 2001; Živanov S.: „Osobnosti reformi u Rusiji“, referat na skupu: *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, IDN, Beograd, 1996.

²⁹ Hantington S.: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.

U biznisu sve počinje i završava se menadžmentom. Otuda se razvoju i unapređenju profesionalnog upravljanja poklanja velika pažnja, posebno onim njegovim aspektima za koje postoje empirijske potvrde da bitno utiču na uspeh u poslovanju firme. Jedan takav, za uspeh preduzeća značajan aspekt upravljanja ljudskim resursima jeste umešnost menadžera u razrešavanju problema i konflikata u interpersonalnim odnosima.

U uslovima krize rešavanje i upravljanje konfliktima postaje vitalni problem, jer se krizom izazvan stres reflektuje na kompletan psihički život ljudi, čineći ih znatno sklonijim konfliktima nego u normalnim okolnostima. Opterećeni strahom i zebnjom za budućnost, ljudi druge osobe doživljavaju kao opasnost, kao takmace i konkurente, i postaju iritabilniji, anksiozniji, ranjiviji, frustraciono netolerantniji, impulsivni, spremniji na agresivno reagovanje i na beznačajne povode, pa su konflikti ne samo neizbežni, već i znatno dublji i teže rešivi nego što je to uobičajeno.

Konflikti su, inače, oblik suprotstavljanja dveju strana (dve osobe ili više osoba, ili grupa ljudi), koji imaju nesaglasne interese (ciljeve), vrednosti i želje. Rivalitet dve strane i nesaglasnost ciljeva, želja i vrednosti dovode do osujećenja nekih osnovnih potreba učesnika u konfliktu. Frustracija potreba je psihološko jezgro i energetska snaga konflikta.

Teoretičari u različitim oblastima imaju različite sudove o funkciji konflikata i o tome da li konflikt shvataju kao društveno pozitivan ili negativan fenomen. Jedni ga vide kao neizbežan, štaviše poželjan fenomen (pluralističko gledište), kojim treba upravljati, dok ga drugi ocenjuju kao nepoželjan fenomen, koji treba predupređivati ili rešavati (gledište istraživača međuljudskih odnosa) (Keković, Z., Kešetović, Ž., 2006:471).

Zaključak

U savremenoj konfliktološkoj misli zastupljena su dva koncepta koji sa različitih stanovišta tumače uzroke ljudskog delovanja i sukobljavanja. Prvi je koncept interesa, a drugi koncept vrednosti. Uzroci društvenih sukoba, prema tome, proističu kako iz razlika u interesima i društvenom položaju socijalnih i profesionalnih grupa, slojeva, klasa, etničkih i verskih zajednica, tako i razlika u vrednostima, ciljevima, ličnostima, obrazovanju, kulturi, percepciji, očekivanjima itd. Konflikti su uzrokovani i sadržajem društvene delatnosti i konkretnim uslovima života socijalnih grupa, ali i tipom političkog sistema, odnosno količinom primene sile radi očuvanja date društvene strukture i odnosa u njoj. Važno je naglasiti da je sve ove uzroke nužno istorijski i društveno situirati, jer se oni, u zavisnosti od vrste sukoba i konkretnih istorijskih okolnosti, mogu pojaviti u vidu uslova, faktora ili uzroka socijalnih konflikata.

Istorijsko iskustvo i društvena praksa omogućili su utvrđivanje nekih činilaca koji su u pozadini konfliktne situacije, i koji deluju motivaciono pre svega na individualnom, a potom i na grupnom i širem društvenom planu i transformišu konfliktnu situaciju u otvoren sukob. Ti činoci su unutar jednog društva, u prvom redu: bogatstvo, vlast i društveni status. Oni se iskazuju kao osnovne vrednosti i glavni, neposredni izvori konflikata u svakom istorijski poznatom društvu.

Hipotetički se mogu izdvojiti i četiri skupa faktora koji na posredan način doprinose nastanku unutar društvenih konflikata. To su u prvom redu: strukturni, politički, ekonomsko-socijalni i kulturno-perceptualni faktori.

Upravljanje konfliktima u uslovima krize postaje vitalni problem. Koncept krize je kompleksan i ambivalentan, pa ga je teško definisati. U mnoštvu definicija relativno je najprihvatljivija ona koju je dao Pol Hart određujući je kao ozbiljnu pretnju osnovnim strukturama ili

fundamentalnim vrednostima i normama socijalnog sistema koja, u uslovima vremenskog pritiska i veoma nesigurne okolnosti, zahteva donošenje kritičnih odluka (Đukić, S., 2016).

Za uspeh u razrešavanju problema i konflikata jeste umešnost menadžera, odnosno efikasno upravljanje konfliktima u uslovima krize. S tim u vezi, menadžeri treba da vode računa o bitnim principima upravljanja konfliktima, poteškoćama koje se tom prilikom javljaju i da prilagođavaju raspoložive alate specifičnostima pojedinih vrsta kriza. U organizacionom smislu posebno je značajno komponovanje tima za upravljanje krizama kako bi on bio što efikasniji uz nužno poštovanje najvažnijih etičkih principa.

Literatura

- [1] Aleksandar Dragičević, „Sukobi u sferi rada“, *Sociologija* (Beograd: IFDT, 2001).
- [2] Bogdan Kavčič, *Sociologija dela* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987).
- [3] Braun, M. E.: *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton University Press, 1995.
- [4] Brown, M.: „The Causes of Internal Conflict“, in *World Security: Challenges for a new century*, New York, 1998.
- [5] Veber, M.: *Privreda i društvo* (Beograd: knjiga II, Prosveta, 1976).
- [6] Želimir Kešetović, *Krizni menadžment* (Beograd: Fakultet bezbednosti, 2006).
- [7] Zagorka Golubović, *Čovek u njegov svet u antropološkoj perspektivi* (Beograd: Prosveta, 1973).
- [8] Zoran Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih* (Beograd: Radnička štampa, 1993).
- [9] Kymlicka, W.: „Može li se izvoziti liberalni pluralizam: Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi“ (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2002).
- [10] Ljubomir Tadić, *Društveni sukobi i promena strukture savremenog jugoslovenskog društva - Teorijski uvod u istraživanje* (Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja, 1973).
- [11] Ljubomir Tadić, *Nauka o politici* (Beograd: BIGZ, 1996).
- [12] Milan Podunavac, *Politički legitimitet* (Beograd: Rad, 1986).
- [13] Mićo Bošković, *Organizovani kriminalitet* (Beograd: Policijska akademija, 2001).
- [14] Peterson, M.: *Democracy, Liberty and Property*, in: *The State Constitutional Conventions of the 1820*, Indianapolis, 1966.
- [15] Rummel, R. J.: *Understanding Conflict and War: Societies, Politics and Conflict*, The Free Press, New York, 1996.
- [16] Radomir Milašinović i dr., *Teorije konflikata* (Beograd: Fakultet bezbednosti, 2012).
- [17] Sava Živanov, „Osobnosti reformi u Rusiji“, referat na skupu: *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive* (Beograd: IDN, 1996).
- [18] Stanimir Đukić, *Krizni menadžment i vanredna situacija*, Časopis Vojno delo, godina izlaza 67, broj 2, (2017).
- [19] Turen, A., *Postindustrijsko društvo* (Beograd: Kultura, 1998).
- [20] Fišer, R., *Put k saglasju ili peregovori bez poraženii* (Moskva: 1990).
- [21] Hobs, T., *Levijatan* (Beograd: Kultura, 1961).
- [22] Habermas, J.: *Saznanje i interes* (Beograd: Nolit, 1977).
- [23] Habermas, J.: „Konzervativizam i kapitalistička kriza“, *Marksizam u svetu*, br. 4–5/83.
- [24] Hantington S.: *Sukob civilizacija* (Podgorica: CID, 1998).
- [25] Coser, L., in: *Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: The Macmillan Company and the Free Press, 1972.
- [26] Coser, L.: *The Functions of the Social Conflicts*, The Free Press, New York - Collier-Macmillan Ltd., London, 1996.
- [27] Čedomir Čupić, *Politika i zlo* (Beograd: Čigoja štampa, 2001).

VOJNA SILA I POLITIČKA MOĆ*

Dejan Mihajlović
Univerzitet odbrane u Beogradu

Povezanost politike i vojne sile fenomen je, koji u vekovima ljudske civilizacije, ima suštinski značaj za unutrašnju i spoljnu stabilnost države. Još od rimskih imperatora koji su odlično razumeli značaj svojih legija, pa do današnjih uslova vazdušno-kopnene i pomorske bitke kojima iz Pentagona i Kremlija rukovode američki, odnosno ruski predsednik, vojna sila i politika čine nedeljivu celinu. Samo onda kada su ove dve kategorije na istoj liniji i kada jedna prema drugoj postavljaju realne zahteve tada država nastupa uverljivo, a njena spoljna politika je zasnovana na realnoj moći i ostvariva je.

Međusobni odnos i usaglašenost politike i vojske ili opšte razumevanje o upotrebi vojne sile u ostvarivanju spoljne politike biće cilj ovog rada. Koji su to, zapravo, preduslovi koje politička vlast treba da pruži vojnoj sili da bi ona postala nezaobilazan oslonac u očuvanju unutrašnjeg mira i ostvarivanju uspešne spoljne politike, odnosno kako treba da bude izgrađena vojna sila koja bi apsolutno sledila težnje spoljne politike jedne države, samo su neka od pitanja za koja će se u radu naći odgovori.

Ključne reči: *vojna sila, spoljna politika, geopolitika, vojni potencijal, ekonomija, vojna moć, politička moć*

Uvod

Značaj vojne sile za političku moć je nesumnjiv, i što je najvažnije ona ne mora biti proporcionalna društvenoj moći, pa čak ni političkoj moći u celini. Jedno društvo koje ne raspolaže visokim kapacitetom društvene moći može postići visok stepen vojne moći ukoliko veći deo svojih ekonomskih mogućnosti usmeri u pravcu jačanja vojne sile. Još je rodonačelnik političkog „realizma“ Nikolo Makijaveli, zapazio da „najjača država nije obavezno i najbogatija država”.¹

Sa druge strane, vojna moć ne mora biti ravna političkoj moći, jer uspešnost njene primene, radi nametanja volje drugome, zavisi od niza drugih činilaca subjektivne i objektivne prirode. Istorija pokazuje da su društva koja su raspolagala manjom vojnom silom uspevala uspešno da se odupru većoj vojnoj sili. Verovatno je da uspešnost u primeni vojne sile zavisi od rešenosti jednog naroda ili vladara da se bori za svoje vrednosti protiv spoljne sile koja ih

* Rad je zasnovan na magistarskoj tezi autora pod nazivom „Osnovna shvatanja o upotrebi vojne sile u spoljnoj politici“ odbranjenoj na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 12.07.2013. godine.

¹ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005, str. 39.

ugrožava. Međutim, izvesno je da su dva elementa, diplomatija i vojska, veoma povezani i da zavise jedan od drugog. U mirnom periodu rukovodstva država trude se da usklade političke ciljeve i težnje sa vojnim potencijalom, mogućnostima. Koliko je bitno pripremiti vojsku za diplomatske ciljeve u miru, kao faktor odvratanja ili pretnje, isto je toliko značajno dati diplomatski smisao vojnim naporima, koji ponekad može da bude ubedljiviji od oružja.²

Na osnovu prethodnog pasusa možda se može, kao osnovana, navesti tvrdnja Mileta Bjelajca: „Diplomatija i psihološki pritisci na Miloševića u pregovorima postigli su više nego akcije NATO na terenu”.³

Svetske imperije postale su dominantne i podarile civilizaciji domete svoje nauke, kulture i opšteg razvoja, jer su imale snažnu vojsku, koja im je omogućila taj nesmetani razvoj i širenje svojih dostignuća na druge. Ukoliko je država bezbedna, onda ima i dovoljno prostora za prosperitet. Izrael snažnom vojskom i umešnom spoljnom politikom opstaje među arapskim državama, ali zahvaljujući tome postiže zavidne rezultate i u privredi.

S tim u vezi Rejmon Aron, koji je sveobuhvatno pisao na ovu temu, smatra da je: „Sila u najširem smislu sposobnost da se učini, proizvede ili uništi. Na međunarodnoj sceni silom nazivamo sposobnost političke jedinice da nametne svoju volju drugim jedinicama”.⁴

U međunarodnim odnosima, kao i u ljudskom društvu u celini, relativno je česta pojava da dva ili više međunarodnih subjekata dolaze u sukobe oko dva ista objekta. Sila je svakako najubedljivije sredstvo u rešavanju tih sporova.

„Opštenje nacija je stalno, diplomatija i rat su samo oblici koji se uzajamno dopunjuju, s tim što jedan ili drugi preovlađuje, ali ni jedan se ne povlači potpuno pred onim drugim, osim u krajnjim slučajevima bilo apsolutnog neprijateljstva, bilo potpunog prijateljstva ili udruživanja”,⁵ navodi s tim u vezi Rejmon Aron.

Vojni potencijal

Vojni potencijal podrazumeva brojnost armije i broj stanovnika podobnih za mobilizaciju, starešinski kadar, kvantitet i kvalitet naoružanja, geostrateški značaj teritorije, sistem utvrđenja, sistem komandovanja, organizaciju pozadine, obuku vojske i stanovništva, borbeno iskustvo, moral, ekonomiju, infrastrukturu i dr. Sveukupna moć države daje joj snagu za spoljopolitičko delovanje.

Čarls Kegli i Judžin Vitkof u tom smislu ističu da: „Tezu da unutrašnje sposobnosti države doprinose uspostavljanju njenih spoljopolitičkih prioriteta potvrđuje činjenica da priprema država za rat snažno utiče na njihovu kasniju upotrebu sile. Znači, mada sve države mogu težiti sličnim ciljevima, njihova mogućnost da ih ostvare razlikovaće se zavisno od njihove vojne moći”.⁶

² Hantington, Semjuel P., *Vojnik i država – teorija i doktrina vojno-civilnih odnosa*, CSES i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.

³ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, Medija centar Odbrana i Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2010, str. 305.

⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2001, str. 83.

⁵ Isto, str. 77.

⁶ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004, str. 127.

Kada se sve to uzme u obzir, onda se govori o vojnoj moći zemlje, a to je argument pomoću koga se ostvaruju politički ciljevi. Politička retorika je zahtevna koliko joj je vojska spremna. Mnogi primeri iz istorije diplomatije potvrđuju ovu tezu, a ja ću spomenuti pasivan stav Kraljevine SHS nakon Prvog svetskog rata u odnosu na Italiju, u vezi sa utvrđivanjem zapadnih granica.

Mile Bjelajac u svom delu *Diplomatija i vojska* opisuje ovaj događaj: „Interesantna tačka oko SHS je njen ozbiljno pasivan stav na provokacije sa talijanske strane. Ser A. Jang (poslanik Velike Britanije u Beogradu u to vreme), pripisuje to strahu Jugoslovena da ne bi svoju armiju stavili na kušnju u sadašnjem trenutku kada su jedva naoružana zemlja. Oni znaju da srpski pješak ima ogroman prestiž u Evropi i ne žele da taj prestiž izgube izlažući ga neprijateljstvima kada nema materijalnu podršku – oni su vjerovatno u pravu”.⁷ Pored klasičnog značaja vojnog faktora, ovde se on pominje i kao mogućnost da se njegovim neefikasnim eksponiranjem dovede u pitanje ranije stečeni ugled ovog činioca i time dodatno oslabi spoljnopolitički položaj. Kako je ova kriza trajala dugo, na svim nivoima državne vlasti se razmatrao ovaj problem i u svakom trenutku je vojni faktor diktirao poteze spoljne politike. Tako u svom izveštaju spremljenog za sednicu vlade tadašnji ministar spoljnih poslova dr Momčilo Ninčić razmatra mogućnosti delovanja. „Mi bismo mogli računati samo na efekat presije, koju bismo mi sami hteli i bili u stanju da učinimo u Rimu. A takva naša presija mogla bi biti efikasna samo u tom slučaju ako bismo mi bili rešeni da podupremo i vojnim merama”.⁸

U ovim slučajevima je očigledno zašto je spoljna politika SHS bila u stalnoj defanzivi prema Italiji, posebno u situaciji neodlučnosti saveznika, Francuske pre svega, kao i unutrašnje političke situacije i sveukupne moći zemlje.

Vojno-tehnički potencijal

Vojno-tehnički potencijal podrazumeva usklađenost ekonomije i proizvodnje vojne opreme, sposobnost prilagođavanja proizvodnje za ratne potrebe, usklađenost nauke, tehnike i proizvodnje sa potrebama vojne sile u datom trenutku itd. Samostalnost odbrambene industrije doprinosi jačini države i njenoj nezavisnosti, a sposobnost da izvozom ove opreme učestvuje na tržištu utiče na njen međunarodni kredibilitet. Mogućnost sopstvene proizvodnje čini mirnijim političko stanje u državi i vojsku čini efikasnijom. Time se izbegava problem koji je Kraljevina SHS imala po formiranju, kada se u sastavu vojske našao veliki broj oružja različitih kalibara bez mogućnosti da sopstvena industrija reši ovu situaciju, ili u SFRJ, nakon raskida sa Istočnim blokom 1948. i dobijanja Zapadne vojne pomoći.⁹ Stalna izgradnja i jačanje vojno-tehničkog potencijala, pored ostalih faktora, svrstava državu i vojsku u značajnu silu, na čiju spremnost neprijatelj mora da računa. To doprinosi, između ostalog, i faktoru odvraćanja.

S tim u vezi, dokazujući prethodne tvrdnje, možemo se poslužiti rečima Bjelajca, koji navodi: „Cenjeno je da u slučaju Jugoslavije važnu komponentu predstavlja njeno nastoj-

⁷ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 108.

⁸ Isto, str. 128.

⁹ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 105-114 i 230-237.

anje da stvara imidž vojne moći i odlučnosti da istu upotrebi. To je bila važna komponenta odbrambene strategije”.¹⁰

Postojanje sigurne baze za proizvodnju i dobavljanje naoružanja i vojne opreme, daleko iza linije fronta, često je presudan događaj za pobjedu u ratu. Tako su sirovine i fabrike za proizvodnju ratnih sredstava, koje nisu bile u dometu Hitlerove avijacije doprinele savezničkoj pobjedi u Drugom svjetskom ratu. Na drugoj strani država mora da vrši pravilan razmeštaj ovih postrojenja u zavisnosti od procena ugroženosti teritorije. Tako je SFRJ, plašeći se agresije sa Istoka, dobar deo fabrika preselila iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, a zatim je u brdsko-planinskom delu ove republike razvila najznačajniji vojno-industrijski kompleks.

Uticao je na vojnu moć je očigledan ali i u nekim slučajevima presudan. Carigrad je dugo odolevao osmanlijskim napadima zahvaljujući *grčkoj vatri*, a upotreba baruta predstavlja kraj viteške ere i započinje poglavlje razvoja novog načina upotrebe vojne sile, gde je tehnička prednost značila vojni prestiž, ali i dalji domet spoljne politike. Niz vojnih mislilaca su čitav razvoj vojne strategije zasnivali na napretku tehnike. Francuski analitičari Kurmon i Ribnikar u svojoj studiji *Asimetrični rat – Sukobi juče i danas, terorizam i nove pretnje*¹¹, ističu tehničku prednost kao model vođenja rata i to kako od vremena malog Davida i moćnog Golijata, pa do danas sa naglaskom da je i budućnost prepuštena ovoj vrsti sukoba. Međutim, iako asimetrični ratovi se vode između strana u sukobu, koje imaju neravnopravnu i nepravednu raspodelu moći, gde je tehnička prednost presudna često dolazi do nadmudrivanja tehničke nadmoći od strane ljudskog faktora. Prethodno navedeni autori, koji inače smatraju da tehnika predstavlja bitan činilac vojne moći, ipak zaključuju da tehnička prednost može da bude uzaludna. U tom smislu navode primer bombardovanja SRJ sa kraja XX veka, pri čemu je uprkos udarima iz vazduha, Vojska Jugoslavije zadržala operabilnost i funkcionalnost, skoro u potpunosti uništila jedinice UČK i svojim dejstvom onemogućila NATO avijaciji da se spusti na nivo vođenja kopnene bitke – „Tim autora analizira kako je VJ (Vojska Jugoslavije), koristeći odlično poznavanje nedostatka visokih tehnologija u osmatranju i navođenju, uspela da nadmudri NATO i sačuva vitalnost”.¹²

Sa druge strane, nemoguće je poricati tehnici svaki značaj za vojnu moć. To što postoje istorijski primeri koji govore suprotno, može da znači da je postojao istorijski raskorak između tehnike i društvenih snaga kojima je ona stajala na raspolaganju. U savremenom trenutku nuklearno oružje daje ogromnu moć onome ko ga poseduje. Ali, pitanje je za koje ciljeve ono može biti upotrebljeno? Kome je potrebna uništena teritorija jedne države uz opasnost da i sam napadač bude uništen? Krug ciljeva koji se mogu postići putem sile pojavom nuklearnog oružja se, u stvari, sužava, mada na prvi pogled ono daje vojnoj strategiji neograničene mogućnosti. Da li oružje koje može uništiti čitav svet može biti osnov vojne moći kojom politika može da ostvari neke ciljeve u međunarodnim odnosima? Odgovora na ova pitanja svesni su lideri koji poseduju ovo naoružanje i stalno čine napore da ograniče njegovu proizvodnju, smanje postojeće kapacitete i osiguraju tehnologiju kako ne bi došla u „pogrešne ruke”.

¹⁰ Isto, str. 280.

¹¹ Videti detaljnije: Barthelemy Courmont et Darko Ribnikar, *Les Guerres asymetriques: Conflits d'hier et d'aujourd'hui, terrorisme et nouvelles menaces*, Institut de relations internationales et strategiques, Press universitaires de France, Paris, 2002.

¹² Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 310.

Težnja da se nabavi moderno i moćno naoružanje, vekovima je značilo prevlast u međunarodnim odnosima, a ako ne to, onda značajnu prepreku za budućeg agresora i povećanja rejtinga države. One države koje poseduju moćna i savremena tehnička vojna sredstva drugačije se, na međunarodnoj sceni, tretiraju od ostalih zemalja, njihov glas se jasnije čuje, one su poželjan saveznik i značajan akter međunarodnih odnosa. Na drugoj strani prodaja savremenog i moćnog naoružanja male zemlje dovodi u zavistan položaj u odnosu na one koje su im prodale ta sredstva, jer mogu da ih uslovljavaju na razne načine od vremena isporuke, preko rezervnih delova, municije do obuke ljudstva za ta oružja i oruđa, što predstavlja i vrstu ekonomske zavisnosti.

U vezi sa prethodnim redovima Mile Bjelajac podseća da: „Na jednom predavanju u Muzeju istorije Jugoslavije 1999. godine pomenuto je da je priča sa raketama S-300 počela još 1901. godine, a nastavljena 1940. Nekome bi, možda zvučalo paradoksalno, ali pitanje S-300 je samo istorijsko ime za jedno oružje i najsavremeniju tehnologiju, koje otvara temu međuzavisnosti na svetskoj sceni, posebno malih zemalja pred milošću velikih. To je pitanje kako veliki shvataju vlastiti interes i oportunist isporuka. Takve isporuke su uvek značile i vezivanje. Nekad je to bio top *Schneider 75* (1901), a nekad su to bili tenkovi ili avioni poslednje generacije (1940), a krajem 90-ih sinonim za taj odnos postale su rakete S-300”.¹³

Ekonomski potencijal

Svakako da su prostor, brojnost i tehnika sa svim svojim karakteristikama odlučujući elementi za upotrebu vojnih sredstava u političke svrhe, ali je razlog njihove upotrebe vekovima, najčešće: zlato, srebro, nafta; dakle, resursi. „Volja za moć se logično izražava u naporu da se sakupi što je moguće više zlata i srebra. A postoje dva načina da se postigne taj cilj, jedan je rat, a drugi trgovina”¹⁴, kako smatra Rejmon Aron. Uz izmenu aktuelnih resursa, u svim društvenim i ekonomskim uslovima tokom razvoja čovečanstva, princip sticanja dobara nije izmenjen.

Već je rečeno da se ekonomska snaga i politička moć ne moraju poklapati. Međutim, ekonomska moć se u vidu ekonomskog potencijala javlja kao neposredna baza vojnog potencijala koji obuhvata količinske dimenzije oružanih snaga. Mada se na ovaj način može razdvojiti uloga ekonomske snage u društvenoj moći i njene uloge u političkoj moći, činjenica je da ekonomska snaga, kao takva, čini osnovu političke moći.

Jedno shvatanje odnosa između vojne sile i ekonomske moći izrazio je Makijaveli, mislilac i rodonačelnik teorije političkog realizma, u izreci da: „Zlato samo po sebi neće uvek obezbediti dobre vojnike, ali dobri vojnici će uvek obezbediti zlato”.¹⁵

S obzirom da se politika sile ne može svesti samo na upotrebu vojne sile, upravo ekonomska snaga jedne države pruža bezbroj mogućnosti za nametanje svoje volje drugome. Prinude, pritisci i ucene putem ekonomskih sredstava su čak sve češći oblici politike sile u savremenim međunarodnim odnosima. Velika proizvodnja hrane, sirovina ili

¹³ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 293.

¹⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, navedeno delo, str. 265.

¹⁵ Niccolo Machiavelli, *The Prince and the Discourses*, Modern Library, New York, 1950, pp. 308-312.

energije omogućuje danas jednoj državi da iznuđuje ustupke od drugih država i ostvaruje koristi mimo ekonomskih zakona koji joj inače idu u prilog. Moćni finansijski potencijal jedne države može se iskoristiti da ruinira finansije druge države, pa čak i svetski monetarni sistem. Zbog toga se upravo danas te mogućnosti koriste u političke svrhe, što ugrožava nezavisnost manje moćnih država. Otpor takvoj politici sile je normalna reakcija svake nezavisne zemlje, te tako dolazi do napetih odnosa iz kojih lako nastaju sukobi.

Ekonomski potencijal je nosilac sveukupnog razvoja društva iz koga proizilazi i politička moć. Činjenica je da su ekonomski najbogatije države i u međunarodnim odnosima najuticajnije, ali postoje i one koje smatraju da bi eventualnim političkim avanturizmom samo umanjile svoju ekonomsku moć i one se uglavnom zalažu za evolutivne procese u društvu. S tim u vezi Kegli i Vitkof kažu da: „Nivo privrednog i industrijskog razvoja zemlje utiče na spoljnopolitičke ciljeve kojima može da teži. Po pravilu, što je zemlja razvijenija, to je sklonija da igra aktivnu ulogu u svetskoj političkoj ekonomiji. Bogaće države imaju interese koji se prostiru daleko van njihovih granica i po pravilu imaju mogućnost da ih realizuju i zaštite”.¹⁶

Razvoj ekonomske snage i njen doprinos vojnoj moći države je nesumnjiv. Pravovremena upotreba ekonomije u vojne svrhe i njihova međusobna povezanost omogućava državi da realizuje svoje spoljnopolitičke ciljeve sigurnije i bez straha. „Sjedinjene Države su danas najizrazitija supersila upravo zbog prednosti koje proističu iz kombinacije ogromne ekonomske i vojne moći, uključujući i veliki potencijal nuklearnog naoružanja. To Sjedinjenim Državama omogućuje da sprovode neograničeni globalizam; njihov imperijalni domet i intervenističko ponašanje izdela da nisu omeđeni ograničenim bogatstvom ili mogućnostima”.¹⁷, smatraju Kegli i Vitkof.

Težnja da se ekonomska moć u jednom trenutku svoje ekspanzije izrazi u obliku vojne sile potvrdili su i Japan i Nemačka, a da snažna vojska bez odgovorne i odlučne politike ne može da uradi ništa dokazala je JNA, na početku sukoba u SFRJ. Mnogi vojni i politički teoretičari objašnjavali su međusobnu povezanost politike i vojske, ali u praksi to i nije lako izvodljivo, uprkos raznim mehanizmima podele vlasti i demokratskim institucijama.

Moralni potencijal

„*Nama nije ništa nemoguće
stati pred sile svemoguće,
samo treba srce i pregnuće*”.¹⁸

Moralni potencijal ima svoje korene u društvenom i državnom uređenju, odnosu društvenih klasa i nacionalnosti, unutrašnjoj i spoljnoj politici, karakteru rata, patriotizmu i borbenim i radnim tradicijama, poverenju naroda u rukovodstvo. Razvojem propagande i usavršavanjem medija kao njenog najmoćnijeg oružja može se uticati na moralno raspoloženje ljudi. Moral često oblikuje, u medijima, iskrivljena slika o nekoj pojavi ili događaju, a još je Gebels govorio da svaka laž ponovljena sto puta postaje istina. O tome je govo-

¹⁶ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, navedeno delo, str. 128.

¹⁷ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, navedeno delo, str. 129.

¹⁸ Serdar Janko Vukotić, *Mojkovačka bitka, 1916*, epska pesma, Kultura, Beograd, 1996, str. 49-58; (iz obraćanja crnogorskoj vojsci pred Mojkovačku bitku).

rio i Džon R. Šindler u svom delu *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, kada kaže da: „Tokom bosanskog rata, zapadna gledišta o sukobu postala su toliko monolitna, videvši jedino vrlinu kod muslimana i ništa osim zla kod Srba, da je čak i Vatikan u izjavama o ratu osuđivao Srbe daleko više nego muslimane, obraćajući malo pažnje na islamske zločine protiv hrišćana.“¹⁹

Moral je i sociološka kategorija, koja proizilazi iz osnovnih društvenih pojava i njihove međusobne povezanosti. U pogledu stanja vojne sile prema kategoriji morala, stoji da je on, bez obzira na sve, i dalje značajna odrednica njene sposobnosti. Skoro uvek je viši moral na strani onoga ko se brani ili čije jedinice jurišaju ka teritoriji na koju polažu istorijsko pravo. Pored savremenog naoružanja, motivisanost ljudstva za izvođenje borbenih dejstava predstavlja značajnu pokretačku snagu vođenja ratnih operacija. Vera u neophodnost ostvarivanja svojih ciljeva i potpuna predanost borbi sigurno da brže i lakše vodi do pobeđe.

Mile Bjelajac, s tim u vezi, smatra da: „Jedan od razloga odustajanja od kopnene ofanzive NATO-a 1999. je upravo i stanje morala u redovima VJ, a jedinice Jugoslovenske armije su pokazale zavidno stanje duha i svesti prilikom ulaska u Trst 1945. godine“.²⁰

Procena visine morala je čest zadatak obaveštajaca i visoko se vrednuje u procesu donošenja odluke za napad, bez obzira na ostale elemente kao na primer: materijalne i ljudske resurse, procenu vremena, zemljišta, obučenos, itd. Kao što smo videli, posedovanje moćnog naoružanja se ne skriva nego se pokazuje da bi se postigao efekat odvrćanja, dok se moral teži prikriti od neprijatelja ili uvek predstaviti pozitivno. Jedna od metoda specijalnog rata upravo se odnosi na širenje defetizma i slabljenje morala u oružanim snagama i narodu.

Geopolitika i vojska

Geografija, dakle, postaje sve primenljivija, a daljim geografskim otkrićima i stvaranjem novih političkih entiteta, ona prelazi u političku geografiju i prethodi novoj nauci XX veka, geopolitici, koja proučava uticaj geografskog položaja na spoljnu politiku država. Od nastanka prvih vojno-političkih misli razmišljalo se i o geopolitičkim pojmovima. Tako su još Herodot i Tukidid govorili o uticaju prostora, ali i klime na borbenost naroda i na odvijanje borbenih dejstava. Pošto su Peloponeski ratovi vođeni i na kopnu i na moru, Tukidid je sagledao upotrebu vojnih formacija i na jednom i na drugom geografskom prostoru i to doveo u vezu sa strateškom prednošću određene države u tom sukobu. Pobeđa nad moćnom Atinskom mornaricom otvorila je put do pobeđe, u kopnenoj vojsci, nadmoćnijom Spartom. U daljem razvoju ljudskog društva do danas prisutan je osvrt na geopolitički položaj države u smislu upotrebe oružanih snaga i usmeravanje delovanja spoljne politike.

S obzirom da je vojna sila sredstvo politike, njena upotreba ne može biti odvojena niti samostalna u odnosu na politiku. I strategija je kao veština upotrebe vojne sile, takođe podređena političkim odlukama, jer one određuju ciljeve za koje se smatra da treba, ili da

¹⁹ Džon R. Šindler, *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011. str. 87.

²⁰ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 294.

moгу biti zadovoljeni primenom vojne sile. Međutim, i strategija utiče na političke odluke o upotrebi vojne sile, jer one moraju biti zasnovane na mogućnostima date strategije. Sa pojavom nuklearnog oružja veze između politike i strategije se umnožavaju do stepena da se sve češće stvaraju jedinstveni vojnopolitički organi državne vlasti. Nuklearno oružje, kao sredstva masovnog uništavanja, skoro je u potpunosti izbrisalo razlike između politike i vojne strategije u onim slučajevima u kojima politika teži da ostvari svoje ciljeve putem sile. Strategija je postala sastavni deo političkog procesa, jer koncipiranje i razrada strategije predstavlja bit uspeha u primeni vojne sile. Shodno tome, Nebojša Vuković smatra da: „Slikovito, strategija se može opisati kao most koji veže vojnu moć i njenu političku namenu”.²¹ Pored strategije, vojna nauka koje je bliska geopolitici i praktično primenjiva u upotrebi vojske je vojna geografija.

Nikolas Spajkman, američki geopolitičar, tvrdi da je primena pojma geopolitike trojaka. „U nemačkoj školi mišljenja, kao okvir za celu filozofiju istorije. Nemci su, nastavlja Spajkman, načinili od nje teoriju o prirodi države i koriste je kao doktrinu koja podržava poželjnost i potrebu teritorijalne ekspanzije. Zatim, geopolitika se koristi kao sinonim za političku geografiju i u tom slučaju postaje samo grana opšte geografije koja opisuje kako struktura posebnih država, tako i svet u uslovima njegovih političkih poddeoba. Konačno geopolitika može biti upotrebljena u planiranju bezbednosne politike zemlje u okvirima njenih geografskih faktora. Kako kaže Spajkman, ona odgovara na pitanje: Koja je, u datoj geografskoj situaciji, najbolja politika da se sledi radi postizanja bezbednosti? Zaključujući svoja razmatranja o geopolitici, Spajkman tvrdi, da je specifično polje geopolitike, svakako, polje spoljne politike, i njen poseban tip analize koristi geografske faktore da pomognu u formulaciji adekvatne politike za postizanje izvesnih opravdanih ciljeva”.²²

Iz ovih Spajkmanovih razmatranja uočavamo složenost pojma, ali i činjenicu o povezanosti politike, prostora i strategije u jednu celinu koja izučava jedinstvo ovih elemenata. Na primer, Nebojša Vuković smatra da: „Geopolitika je nauka o uticaju prirode jedne zemlje (geografskog položaja, klime, tla, vode i dr.) i njene ekonomsko-društvene, političke i kulturne nadgradnje na istorijski razvoj jedne nacije i na njen međunarodni položaj”.²³

Za vojnu moć je od značaja je kako broj i kvalitet stanovnika, tako i kvalitet tla. Kada je reč o stanovništvu, za vojnu moć je potreban poseban kvalitet koji zavisi, kako od broja stanovnika sposobnih za vojsku, tako i od njegove obučenosti za vojne potrebe. Pored toga, ističu se kao značajni: tradicija, patriotizam, moral i druge osobine ljudskog činioca vojne moći. Broj stanovnika sam po sebi nije dovoljan za postizanje odgovarajuće vojne moći, te ona i nije proporcionalna sa njim. Međutim, broj stanovnika je svakako bitan za organizaciju ekonomije na tom prostoru, veličinu kulture, kao i posedovanje snage da država ostvari značajnu ulogu u svetu.

Tokom istorijskog razvoja vidimo da se broj organizovanih vojnika, koji učestvuju u borbama za ostvarivanje političkih ciljeva uvećavao. Od nešto preko hiljadu Atinjana na Maratonskom polju, preko 40.000 ratnika Aleksandra Makedonskog, kojima je pošao u osvajanje Azije do oko pola miliona Napoleonovih vojnika spremnih na pohod ka Rusiji i

²¹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Biblioteka MOBA, Beograd, 2009, str. 33.

²² Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 32.

²³ Isto, str. 33.

nekoliko miliona Hitlerovih sledbenika u Drugom svetskom ratu. Međutim, razvojem savremenih oružja i oruđa u novije doba svedoci smo da je značajniji broj i ubitačnost mašina u odnosu na broj mobilisanih vojnika.

Ovde, svakako, treba istaći i mišljenje Rejmona Arona, koji smatra da: „Sve dok je oružje jednostavno i nije skupo, koeficijent mobilizacije je u funkciji društvenog sistema. U naše doba taj koeficijent zavisi od ekonomskih resursa i čvrstine centralne vlasti. Broj mašina je važniji od broja ljudi”²⁴

Teritorija, kao činilac vojne moći, pored opšteg značaja, posebno je važna kao geostrateški prostor. Značaj puteva koji prelaze preko neke zemlje, strateški položaj u datim uslovima ratne tehnike, pristup morima, reljef, sve su to elementi koji određuju geostrateški položaj zemlje i on može uticati ne samo na njeno ponašanje u međunarodnim odnosima već i na ponašanje drugih prema njoj. „Prostor se može posmatrati kao sredina, pozornica ili ulog spoljne politike.”²⁵ Kada govorimo o sredini uglavnom mislimo na geografske odlike tog prostora, a kada on postane pozornica, tada je atraktivniji i dolaze do izražaja njegove specifičnosti, od čije zavisnosti ta celina predstavlja manji ili veći ulog spoljne politike. Ako posmatramo neko polje, razmišljamo na jedan način, ako je to bojno polje, onda zaključujemo drugačije.

Geopolitičari su prostoru pridavali odlučujući značaj za političku moć jedne države. Veličina i mesto teritorije za njih su bili odlučujući u svetskoj politici. Međutim, očigledno je da veličina i mesto teritorije ne određuju političku moć, mada se tim činocima ne može poreći svaki značaj. U različitim uslovima razvoja vojne tehnike, prostor je uvek uticao na strategijske planove napada ili odbrane. Neosporno je da planinski predeli povoljno utiču na vođenje gerilskog rata. Zatim, veličina teritorije pruža uslove potrebne za postizanje tzv. „strategijske dubine” koja i u eri nuklearnog oružja igra ulogu kako u ofanzivnom tako i u defanzivnom smislu.

Međutim, s promenama u ratnoj tehnici menja se i geostrateški značaj prostora ali njegove osobine uvek imaju značaja u uslovima datog stepena razvoja materijalne proizvodnje, te se u tom smislu ne može isključiti i kao elemenat političke moći jedne države.

Izlaz na more je uvek imao veliki značaj u odnosima snaga u svetu. Prva geografska otkrića nastala su morskim putem, zatim borba za kolonije i kasnije tržišta i sirovine takođe se odvijala morskim putem. U geopolitičkom smislu, poseban značaj dobija Mahanovim idejama, u uslovima industrijske nadmoći SAD, početkom XX veka, vidljivim u stavovima predsednika Ruzvelta. Nijedna druga ličnost nije tako neposredno i duboko uticala na teoriju pomorske moći i strategije kao Alfred Tajer Mahan. On je izazvao revoluciju i ubrzao tok misli u američkoj pomorskoj politici, pripremio teorijsku osnovu za odluku Velike Britanije da ostane dominantna pomorska sila i dao podstrek nemačkom razvoju mornarice pod Viljemom II. Njegova pisana dela su uticala na razvoj pomorske misli u Francuskoj, Italiji, Rusiji, Japanu i drugim manjim državama. Svojim izuzetnim poznavanjem istorije Mahan je izučavao uticaj i korišćenje mora na vođenje borbenih dejstava i ostvarivanja spoljnopolitičkih ciljeva. Proučavajući istorijske događaje od Starog Rima, pa do XX veka Mahan se usudio da odgovori na pitanje kako bi se završio Hanibalov pohod na Rim u Punskim ratovima da se umesto kopnenog opredelio za pomorski put, ali i da pre-

²⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, navedeno delo, str. 237.

²⁵ *Isto*, str. 207.

doći odlučna predviđanja za budući uticaj mora, kao svetskog vojišta, na vođenje ratnih operacija i dominaciju na strateškim pravcima.

Govoreći o Mahanu, Nebojša Vuković smatra da: „Srž Mahanove doktrine predstavlja interpretacija svetske istorije, kao skoro neprekidne borbe za kontrolu nad morem. Prevažodno iz intenzivnog studiranja 17, 18. i 19. veka, zlatnog doba pomorske moći, on je došao do zaključka da je kontrola nad putevima pomorske trgovine bila, i da će nastaviti da bude, ključ svetske moći”.²⁶

Mahan je svojim teorijskim delima uticao, ne samo na razvoj pomorske misli, nego je i uz pomoć političke moći svojih prijatelja Teodora Ruzvelta i Henrija Kabota Lodža odigrao ključnu ulogu u ubeđivanju administracije SAD da se opredeli za prekomorski program i na taj način uplovi u vode koje će je odvesti među svetske vojne i političke aktere, a to će tako ostati do danas. Njegova dela su, na neki način, predstavljala putokaz država koje su stremile uvećanju vojne i političke moći, pravac u kome treba da razvijaju svoju privredu i puteve kojima treba da šire svoj uticaj. Dakle, njegove teorije o dominaciji na morima i drugim strateškim vodenim putevima, pored procvata brodogradnje, donele su i razvoj pomorske misli i činjenicu da je kontrola toplih mora i danas primarni interes velikih sila.

O Mahanovim dostignućima na polju geopolitike Edvard Erl napominje da: „Mahanova epohalna knjiga *Uticaj pomorske sile na istoriju 1660-1783 godine*, objavljena 1890. godine, pojavila se u naročito povoljno vreme. Sledeća decenija je bila puna međunarodnih događaja od velikog značaja u pomorskoj istoriji, to su bili: odluka Nemačke da sagradi savremenu flotu, uzdizanje japanske mornarice, Špansko-američki rat i, kao posledica, izbijanje Sjedinjenih Država kao svetske sile. Pored toga brodogradnja i mornarička tehnika prošle su kroz poznije faze industrijske revolucije: jedra su ustupila mesto pari, drvena brodska korita zamenjena su gvozdanim koritima i oklopnim pločama, glatke topovske cevi ustupile su mesto olučenoj artiljeriji. Novo oružje se pomaljalalo na horizontu, a specijalni tipovi ratnih brodova konstruisani su za specijalne pomorske zadatke”.²⁷

More i okeani su smatrani za najjeftinije i najsigurnije puteve za protok robe i ljudi, ali i kontrola ovih puteve obezbeđuje značajnu spoljnopolitičku prednost. Do kraja XX veka svetskim vodama je vladala Velika Britanija, preuzimanjem prevlasti u industrijskoj moći SAD postaju dominantni na moru i to ostaju do danas kontrolišući sva svet-ska topla mora.

U današnjim uslovima, more je pogodan prostor za nuklearna dejstva iz atomskih podmornica koje, ne izlazeći na površinu, mogu gađati ciljeve na kopnu. U istoriji međunarodnih odnosa mogu se videti mnoga nastojanja država da dobiju izlaz na more. Tako je Rusija od XVIII veka taj cilj uvrstila u svoju spoljnu politiku, što do danas nije izgubilo značaj. Srbija je kroz čitav XIX vek, pa sve do prvog svetskog rata, nastojala da dobije izlaz na more, jer je kontinentalna zatvorenost stvarala ozbiljne opasnosti po njenu nezavisnost. Značaj mora još se jednom pokazao za Jugoslaviju 1948. godine, kada se ona našla u ekonomskoj blokadi na svojim kontinentalnim granicama. Prvi prodori u svet učinjeni su morskim putem.

²⁶ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 42.

²⁷ Edvard Erl, *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1952, str. 439.

Za razliku od Mahana koji govori o imperiji u razvoju, predviđajući joj pravce razvoja, Mekinderove²⁸ teorije su usmerene u pravcu imperije čije je „zlatno doba” polako prolazilo i koja se sve više suočavala sa znacima opadanja moći i uticaja. Mekinder je u svojim delima pokušao da uobličiti ukupnu sliku svetske politike i pruži celovit pogled na međunarodna dešavanja kako bi se lakše formulisala britanska spoljna politika i pronašli adekvatni odgovori na rastući uticaj Nemačke i Rusije, ali i potreba za ulaganjem stalnih napora kako bi se održale kolonije pod vlašću britanske krune. U svojim delima uočio je prelazak moći sa mora na kopno i predviđao jačanje, kopnenog, stožernog, dela zemlje i težnju, ali ujedno i po Veliku Britaniju opasnost, ka formiranju jedinstvene vojne, političke i ekonomske celinu pod nazivom Evroazija. Njegove teorije su svakako u svetskim ratovima koji su sledili doprinele opredeljivanju Velike Britanije kako za određene spoljnopolitičke odluke tako i za formiranje saveza i koalicija za vođenje ratova.

Mekinder daje prednost uticaju kopna na geopolitiku u odnosu na more. Povod ovog njegovog razmišljanja je Burski rat vođen početkom XX veka, koji su Britanci dobili, ali je zbog zanemarivanja vođenja operacija na kopnu u odnosu na more došlo do velikih problema u transportu i snabdevanju, kao i velikih materijalnih i ljudskih gubitaka, što je pokazalo ranjivost Imperije. Teorija o Hartlendu, Evroazijskom i Severnoafričkom prostoru, jer je Sahara granica između belog i crnog čoveka, čija kontrola prema Mekinderu obezbeđuje svetsku dominaciju i gde nije moguć prodor maritimnih sila, takođe je okosnica ovog učenja. U odnosu na morske puteve on daje prednost kopnenim pravcima i izgradnji železnica, kao najbržeg puta za prodor u srce sveta.

„Nije li stožerni region svetske politike ta prostrana oblast Evroazije koja je nepristupačna brodovima, ali je još u antici ležala otvorena konjičkim nomadima i danas samo što nije prekrivena mrežom pruga?”²⁹ tvrdio je, sa tim u vezi, Mekinder.

Posebno navodi primer širenje Rusije u Sibir putem železnica kao i povezivanje Nemačke i Rusije u kopnenu silu, čime bi bila dugoročno obezbeđena dominacija Hartlendom. Ako uz tu konstataciju dodamo i njegovo zapažanje da je SSSR država koja osim par artikala može sve da proizvede, možda može da se nasluti o kakvoj sili je reč, pa su onda razumljive njegove težnje da Rusija i Nemačka razdvoji formiranjem malih država između njih i da se usitni geostrateški prostor Istočne i Južne Evrope kako bi se onemogućila mobilizacija masa i privrede za potrebe Hartlenda. Iako dvadesetih godina XX veka vlada Velike Britanije nije odobrila takav njegov predlog, sedamdeset godina kasnije ipak je, slučajno ili ne, došlo do političkog i teritorijalnog raspada Sovjetskog Saveza upravo po tom osnovu.

Mekinder, takođe govori o permanentnom sukobu između maritimnih i kopnenih sila. Kako kopno najvećim delom kontrolišu Rusija i Nemačka, umerenu i hladniju klimatsku zonu severno, a more, Velika Britanija, topliju, južno od 30. paralele. Upravo na tom prostoru u Evropi i Aziji nastaju direktni ili indirektni sukobi. Prema njemu su i Prvi svetski rat vodile Kopnene i Morske sile, a završio se pobedom Mora nad Kopnom. „Pošto su SAD ušle u rat, a Rusija ispala iz njega zbog revolucije, pri kraju rata je postojao neposredan duel između kopnene i pomorske moći, i pomorska moć je opsela kopnenu”,³⁰ zaključuje Mekinder.

²⁸ Helford Mekinder (1861-1947) smatra se jednim od najvećih geopolitičara. Školovao se na Oksfordu gde je studirao prirodne nauke, istoriju i pravo. U toku svoje karijere obavljao je funkcije poslanika, visokog komesara u Južnoj Rusiji za vreme građanskog rata i direktora prestižne London School of Economics. Objavio je više dela, od kojih se ističu: *The Geographical Pivot of History* (1904), *Democratic Ideals and Reality* (1919), i *The Round World and the Winning of the Peace* (1943); Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 46.

²⁹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 61.

³⁰ Isto, str. 62.

Dovodeći u određene odnose sirovine, prirodne karakteristike prostora i primenu strategije u tim uslovima, Mekinder Zapadu daje jasnu definiciju svetske dominacije Hartlendom, a u cilju zaustavljanja mogućnosti da se stvori snažna vojna i politička formacija na tlu Evroazije, čiji bi Pijemont mogle da budu i Rusija i Nemačka i koja bi bila najmoćnija kopnena sila na svetu. Iz tih razloga su SAD i odlučile da napuste svoju izolacionističku politiku i stupe i u Prvi i u Drugi svetski rat u Evropi.

Tokom predavanja u Kraljevskom geografskom društvu 1903. godine Mekinder je izneo stav da: „Ko vlada Istočnom Evropom dominira Hartlendom, ko vlada Hartlendom dominira svetskim ostrvom, ko vlada svetskim ostrvom dominira svetom”.³¹

U različitim periodima istorije teritorija igra značajnu ulogu ukoliko preko nje prelaze značajni strateški pravci u datoj konstelaciji snaga. Ti pravci mogu da budu značajni za političku moć svake države. Međunarodni odnosi su prema Spajkmanu, utemeljeni na zakonu moći i interesa, bez nekog značajnog garanta koji bi potvrđivao njihovu ustaljenost i doslednost. Težnja politike za vojnom moći doprinosi ostvarivanju njenih ciljeva u svakom smislu. U tom smislu Nebojša Vuković i navodi zapažanje Nikolasa Spajkmana: „Tako i Spajkman tvrdi da su u međunarodnom društvu sve forme prisile dozvoljene. Kako nastavlja borba za moć je identična sa borbom za opstanak i poboljšanje relativne pozicije moći, postaje primarni cilj unutrašnje i spoljne politike država. Spajkman pridaje ovoliko značaj moći, jer samo moć može ostvariti ciljeve spoljne politike. Moć znači opstanak, sposobnost da nametnete svoju volju drugima, kapacitet da zapovedate onima koji su bez moći i mogućnost iznuđivanja ustupaka od slabijih. Gde je krajnja forma sukoba rat, borba za moć postaje borba za ratnu moć, priprema za rat”.³²

U međunarodnim odnosima dolazi do grupisanja država prema srodnosti interesa, te se između tih grupa stvaraju odnosi ravnoteže. Različiti geografski uslovi doprinose posebnostima u položaju zemalja unutar grupacija i položaj cele grupacije. U današnjim uslovima ratne tehnike veličina prostora ima veliki značaj u odnosima zasnovanim na sili. Poznato je da antiraketni sistemi imaju veći značaj ukoliko su više istureni prema periferiji branjenog prostora. Dobar primer za to je, u vreme Hladnog rata, prisustvo američkih vojnika i baza na evropskom tlu, u blizini granice Istočnog bloka, a daleko od sirovinke baze SAD-a. Zatim, veliki prostor kojim raspolaže jedna grupacija ima značaja i zbog klimatskih uslova. Vojna tehnika se prilagođava različitim prirodnim uslovima, pa i klimatskim, te i taj činilac nije bez značaja u projekciji vojne moći jedne države.

U primeni vojne sile u spoljnoj politici geopolitički ugao posmatranja ove pojave je svakako bitan. Iako je geopolitika, kao nauka koja se razvila krajem XIX veka, i za čiji se uticaj smatra da je doprineo razvoju ideje o vođenju svetskih ratova, zanemarena u novije vreme, njeni postulati su i danas, svakako, aktuelni i doprinose ostvarivanju spoljnopolitičkih ciljeva. Borba za resurse, tržišta i što bolji geostrateški položaj koji će doprineti značajnijem ostvarivanju uticaja i prevlasti u svetu, sigurno su razlozi da geopolitika i danas dobije odgovarajuće mesto u izučavanju međunarodnih odnosa i svetske politike, ali svakako i prilikom pripreme i upotrebe vojne sile za ostvarivanje spoljnopolitičkih ciljeva.

³¹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 65.

³² Isto, str. 80.

Zaključak

Vojna sila je i danas, u modernom društvu, kao i nekada nezaobilazan garant bezbednosti, ekonomske i političke sigurnosti, kao i odlučujuće sredstvo za sprovođenje spoljno-političkih ciljeva bilo kog međunarodnog subjekta ili drugih pokreta, koji teže značajnijoj ulozi na svetskoj političkoj sceni. Uprkos razvoju kolektivnih sistema bezbednosti i njihovih pokušaja da spreče društvene sukobe u svetu, dobijanje političkih utakmica vojnim sredstvima ne jenjava.

Uzimajući u obzir sve navedene uslove i njihovo uvezivanje u funkcionalnu celinu kako bi se stvorile mogućnosti da vojna sila postane respektabilan spoljnopolitički faktor, može se zaključiti da se, svakako, radi o složenom i međusobno zavisnom sistemu u kome je sprega između vojske i države presudna.

Vojska i društvo sa svim svojim elementima predstavljaju nedeljivu celinu, koja se zasniva na različitim međusobno uslovljenim odnosima, pa su tako politička i vojna moć u direktnoj vezi i međusobnoj zavisnosti jedna od druge. Njihova usklađenost je često predstavljana kao garant prosperiteta društva i sigurno doprinosi stabilnosti države kako u smislu bezbednosti, tako i u nesmetanom razvoju kvaliteta života.

Iako je jednačina za postizanje tog balansa između vojske i politike, odavno poznata, nje-na primena, odnosno stalnost primene nije jednostavna, jer zavisi od svih, u radu, navedenih faktora i njihove povezanosti u jednu celinu. Stoga to (p)ostaje stalna težnja među državama u njihovom međusobnom nadmetanju, ali i potreba da jedni druge ometaju u tim naporima.

Literatura

[1] Aron Rejmon, *Mir i rat među nacijama*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2001.

[2] Bjelajac Mile, *Diplomatija i vojska*, Medija centar Odbrana i Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2010.

[3] Vukotić Serdar Janko, *Mojkovačka bitka, 1916*, epska pesma, Kultura, Beograd, 1996. (iz obraćanja crnogorskoj vojsci pred Mojkovačku bitku).

[4] Erl Edvard, *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1952.

[5] Hantington, Semjuel P., *Vojnik i država – teorija i doktrina vojno-civilnih odnosa*, CSES i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.

[6] Kegli Čarls i Vitkof Judžin, *Svetska politika: trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

[7] Makijaveli Nikolo, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005.

[8] Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Biblioteka MOBA, Beograd, 2009.

[9] Šindler Džon R., *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011.

[10] Courmont Barthelemy et Ribnikar Darko, *Les Guerres asymetriquestr: Conflits d'hier et d'aujourd'hui, terrorisme et nouvelles menaces*, Institut de relations internationales et strategiques, Press universitaires de France, Paris, 2002.

[11] Niccolo Machiavelli, *The Prince and the Discourses*, Modern Library, New York, 1950.

ISTOVETNOST ILI RAZLIKA LJUDSKIH PRAVA VOJNIKA I CIVILA

Mane Narančić
Vojska Srbije, Kopnena vojska

Ljudska prava mogu da opstanu jedino uz punu privrženost i toleranciju. Ukoliko postoji spremnost da se raspravimo sa ljudima sa kojima se ne slažemo, sasvim sigurno dobijamo jedan novi kvalitet koji se nadovezuje na pojam deliberacije, za razliku od pojma tolerancije gde pojedinci pokazuju spremnost da jednostavno popuste u nekoj raspravi, pri čemu se uzdržavaju od ograničavanja i mešanja u slobode drugih ljudi. Poštovanje drugih, jednakost svih verovanja i mišljenja, su osnove tolerancije svih ljudi. Bez vrline tolerancije, demokratija je prevara, jer netolerantnost vodi direktno u totalitarizam. Svako pluralističko društvo počiva na priznavanju razlika, na raznovrsnosti običaja i oblika života.

Ključne reči: *moral, moralne norme, ljudska prava, diskriminacija, demokratija, jednakost, moralna vrednost*

Uvod

Svaka demokratija zahteva višepartijski sistem. Svako onaj koji smatra da je jedino sopstveno mišljenje istinito stanovište takav ne može biti demokrata. „Bože, kako to da smo mi uvek u pravu, a da drugi nikada nisu u pravu“.¹ Demokratija se uvek javlja u jednom korelacionom odnosu prema pravnoj državi. Ukoliko je više slobode i ljudskih prava takva država dobija epitet pravna, jer uvažava osnovne postulate demokratije i slobodarskih tradicija svakog naroda koji se u svakoj zajednici izuzetno mnogo ceni i uvažava. „Demokratija je svakako jedno dobro vredno hvale, ali pravna država je kao nasušni hleb, kao voda za piće i kao vazduh za disanje, a najbolje u demokratiji je upravo to što je samo ona podobna da obezbedi pravnu državu“.²

Polazeći od teorijsko saznanog pluralizma ne možemo a da se ne osvrnemo na pojam istine. Smatramo da niko ne poseduje celovitu i nepodeljenu istinu. Zapravo sam pluralizam bi trebao da nas dovede do pune istine. Otkrivanje istine se gotovo nikada ne dešava na nekom izdvojenom putu već ona iziskuje određen kooperativan pristup u saradnji sa više izdvojenih mišljenja koji u sučeljavanju i postavljanju zasnovanog činjeničnog stava dovode nas u saznanju komponentu istine. Ovde se posebno izdvaja istina ko-

¹ Navedeno prema: Ch. Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, 309.

² Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 331.

ja bi trebalo da bude nosilac razvoja državne vlasti. Engleski lord Ekton je izrekao misao: „Vlast kviri, ali apsolutna vlast kviri apsolutno”.³

Kroz sam proces formiranja ideje vlasti, možemo doći do ideje prava koja ne može biti ništa drugo nego pravda. Znamo da je pravedno ujedno i istinito, dobro, lepo i da predstavlja vrednost koja se ne može izvesti ni iz kakve druge vrednosti, jer „pravo je ona stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrednosti, ideji prava.”⁴ Čovek može pasti u iskušenje da u pravdi vidi samo jedan pojavni oblik – moralno dobro. Pravda u stvari to i jeste, ukoliko se posmatra kao ljudska osobina, tj. vrlina. U subjektivnom smislu se ona definiše kao duhovna nastrojenost koja je usmerena na objektivnu pravdu, kao recimo istinitost na istinu. Ovde je samo reč o toj objektivnoj pravdi. Ona kao objekat svog vrednovanja uzima sasvim drugi predmet, a ne onaj na koji je usmeren moralni vrednosni sud: moralno dobar je uvek samo neki čovek, neka ljudska volja, ili neki čovekov karakter. Pravedan u smislu objektivne pravde može biti samo neki odnos među ljudima. Sam ideal moralno dobroga predstavlja se u idealnom čoveku, dok se ideal pravde predstavlja u idealnom društvenom poretku.

Pravdu možemo definisati i sa nekog drugog gledišta, sa jedne strane pravednim se mogu nazvati primena nekog zakona ili pokoravanje tom zakonu i ista se onda naziva zakonitom. Ovde u svakom slučaju nije reč o onoj pravednosti koja se meri po pozitivnom pravu, nego o onoj po kojoj se meri pozitivno pravo. Pravda može da se shvati i da predstavlja određenu jednakost. Ona se može vezivati za dobra ili za ljude: pravedna je nagrada ona koja odgovara vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga. Sa druge strane, ona po svome merilu može biti apsolutna ili relativna jednakost: nagrada ravna radu, ali kažnjavanje nekolicine srazmerno njihovoj krivici. Aristotelovo učenje razlikuje dve vrste pravde i to: komutativna pravda gde postoji jednakost vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga, srazmerna pravda – jednakost u postupanju sa različitim licima npr. oporezivanje srazmerno svojoj imućnosti, distributivna pravda – nagrađivanje i kažnjavanje prema zaslugi i krivici.⁵ Komutativna pravda zahteva najmanje dva lica, dok distributivna zahteva najmanje tri lica i važi u odnosu nadređenosti i podređenosti. Njihove zajedničke vrednosti se pojavljuju u pravdi i pravičnosti, jer se ovi termini mogu definisati na jedan od sledećih načina „pravda i pravičnost nisu različite vrednosti, nego različiti putevi da se dođe do jedinstvene pravne vrednosti”.⁶ Do realizacije pravde je veoma dug i trnovit put koji zahteva mnogo upornosti i odricanja, kako bi se čovek izborio sa svim neprilikama koje se nalaze na tom putu jer „pravda je mnogo više od proste vrline, jer se, da bi bila efikasna i operativna, mora materijalizovati kroz zakonodavstvo, kroz institucije. To je krajnji cilj kome mora da teži demokratsko društvo i ne može da se svede na kvalitet ili način bitisanja pojedinaca.”⁷ Svaki čovek da bi uspeo da se izbori sa svojim unutrašnjim bićem i da psihički bude što bolje pripremljen, mora da bude veoma jak kako bi savladao sve nedaće koje stoje na tom putu u toku realizacije pravde. Posebno je problematično što se pravda mora operativno materijalizovati kroz institucije sistema tj. kroz zakonodavstvo.

³ Flajner Tomas, *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Gutenbergova galaksija, 1996, 63.

⁴ Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 44.

⁵ Navedeno prema: Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 46-47.

⁶ Radbruch Gustav., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 48.

⁷ Kamps. Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007, 23.

Na pravdi zasnovano društvo je moguće samo kada se proklamovana politička građanska prava izbora, kontrole vlasti, opozicije, slobodnog udruživanja, preobrazu u pravo na neposredno odlučivanje, ili da nam ukaže da je svaka „borba za pravdu kao jednakost ustvari nije borba za pravednu raspodelu u okvirima postojećeg načina proizvodnje, već za takav oblik proizvodnje koji isključuje mogućnost sebičnog prisvajanja društvenog bogatstva”.⁸

Jedan od neophodnih uslova postizanja pravde jeste sloboda za sva živa bića, jer bez slobode nema osnovnih uslova razvijanja bilo kakvog ljudskog udruživanja u jedan organizovani sistem, kakva je država. Ljudi su između sebe tako povezani da mogu da odgovore svim izazovima u cilju borbe za opstanak. Svi ljudi su povezani u jedan jedinstveni sistem koji se zove država. „Čovek ne može poznavati slobodu, a da je ne poseduje: on mora biti slobodan, da bi bio slobodan. Sloboda nije jednostavno položaj (stanje) što ga on ima, nego delatnost koje on prihvata kao samosvestan subjekt.”⁹ Postavljamo pitanje da li sloboda mora biti neograničena ili u toj slobodi mora postojati neko ograničenje koje svaki sistem sa sobom nosi? Smatramo da ukoliko sloboda čoveka ne ugrožava druge ljude ona mora biti apsolutna i neograničena, ali ako ta sloboda ugrožava prava ostalih ljudi, ona se mora ograničiti i staviti u jedan određeni odnos koji će zaštititi pre svega ljudska prava ostalih ljudi u državi jer „sloboda čovečanstva sastoji se u tome da se ne povinuje nikakvom drugom zakonu doli onom kojem sam um daje svoju saglasnost.”¹⁰ Zato je reč tolerancija veoma značajna, jer je ona u određenom odnosu između slobode, istine i jednakosti svih ljudi. Tolerancija se javlja kao „nužno zlo što se nameće društvu koje ne može da ugnjetava one koji drukčije misle”.¹¹ Ona iziskuje sposobnost komunikacije i time, pre svega vrlinu da se drugi sasluša, da se drugome može pričati i da se može shvatiti ozbiljno. Posедуje visoku meru duhovne slobode i sposobnosti da se za sebe obrazuje pouzdano mišljenje.

Netolerantni ljudi se najčešće uznemiravaju od mišljenja drugih. Oni nisu u stanju da savladaju svoju kompleksnost jer nisu otvoreni za pluralizam u društvu. Ne žele da svoje stavove i mišljenja revidiraju, jer imaju određene predrasude o stavovima drugih ljudi. Nagrada za toleranciju je istinska sloboda i nezavisnost. Kroz razne tokove istorije nalazimo različite termine i pojmove kako država može da zlostavlja i zloupotrebljava prava svojih građana, a da im pri tom uskraćuje elementarne slobode koje vređaju svakog pripadnika te zajednice.

Istovetnost ili „razlika” ljudskih prava u odbrani zemlje

Svaka norma sadrži u sebi određeno ponašanje. U zavisnosti od ponašanja po objektivno važećoj normi određuje se sud vrednosti koji može biti pozitivan ukoliko je ponašanje pozitivno i u skladu sa važećom normom ili negativan sud vrednosti ako je ponašanje negativno. Norma koja se smatra objektivno važećom fungira kao merilo za stvarno ponašanje pri čemu je „stvarno ponašanje na koje se odnosi sud vrednosti, koje sačinjava predmet vrednovanja, ponašanje koje ima pozitivnu ili negativnu vrednost, jeste bistvena

⁸ Životić Miladin, *Aksiologija*, Zagreb, 1986, 204.

⁹ Marcuse Herbert, *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 57.

¹⁰ Lask Emil, *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005, 34.

¹¹ Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 335.

činjenica koja postoji u vremenu i prostoru, jeste deo stvarnosti".¹² Sama bistvena činjenica se može uporediti sa normom i oceniti kao vredna ili protivna vrednosti i može imati pozitivnu ili negativnu vrednost. Ono što se vrednuje jeste stvarnost. Aktima ljudske volje mogu se stvoriti norme koje protivureče i imaju suprotne vrednosti od stvarnosti. Ako je po jednim dobro po drugima može biti rđavo. Norme su propisali ljudi, prema tome važnost određenog ponašanja ne isključuje mogućnost i suprotno ponašanja.

Ako se sudovi vrednosti koji iskazuju neku objektivnu vrednost označe kao objektivni, a sudovi vrednosti koji iskazuju neku subjektivnu vrednost kao subjektivni sudovi, onda treba voditi računa o tome da se predikati „objektivan” i „subjektivan” odnose na iskazane vrednosti, a ne na funkciju suđenja kao funkciju saznanja. U ovom slučaju sud mora da bude svagda objektivan, tj. mora da usledi bez obzira na želju i htenje onoga ko sudi kao i „vrednosti koje se zasnivaju na pravdi ne sastoje se, istina iz odnosa prema nekom interesu, nego iz odnosa prema nekoj normi”.¹³ Pojam pravne norme (lat. *mera*, *standard*, *pravilo*) predstavlja pravilo o ponašanju ljudi čiju primenu nadzire država. Ona u sebi sadrži sledeće karakteristike: Prvo, predskriptivni iskaz daje saznanja o onome što treba da bude, drugo, heteronomnost norme – zapovest (a ne savet ili molba), i treće, prinudnost pravne norme.

Pravne norme se mogu podeliti na: imperativne bez mogućnosti da ih subjekti menjaju i ovde je dispozicija u formi zapovesti., i disjunktivne, gde subjekti imaju izvestan vid slobode u pogledu ponašanja koje norma od njih traži. One se dalje dele na: alternativne, subjekt bira jedan od ponuđenih vidova ponašanja. (Primer: prilikom zaključenja braka bračni drug može: „da zadrži svoje prezime”, „da kao prezime uzme prezime drugog bračnog druga”, kao i „da kao prezime uzme oba njihova prezimena”), dispozitivne, gde je najveći mogući stepen ponašanja subjekata u okviru zakonom definisanih granica („kupac plaća kupovnu cenu u onom mestu, onda i onako kao što je ugovoreno”). Svaka pravna norma ima dva osnovna elementa i to su: dispozicija i sankcija. Njihova veza je delikt, a pre svega toga dolazi pretpostavka dispozicije. Pretpostavka dispozicije je onaj deo pravne norme koji određuje činjenice koje moraju postojati da bi se dispozicija primenila.

Pravne činjenice predstavljaju činjenice ili okolnosti za čije nastupanje norma vezuje nastanak, promenu ili prestanak pravnog odnosa. Pravne činjenice se dele na: događaje, prirodne (rođenje, smrt, protok vremena), i društvene (rat, vanredno stanje, javni interes).

Ljudske radnje se mogu podeliti na: dozvoljene (voljne-pravni poslovi), i nedozvoljene (delikti). Dispozicija (lat. *raspored*, *razmeštaj*) predstavlja bitan i najvažniji deo norme. Ona nam daje primarno, uslovno i alternativno pravilo koje predviđa da mora, sme ili može da se nešto čini, ne čini ili trpi.

Po sadržaju dispozicija može biti: naređujuća („svako je dužan da čuva životnu sredinu”), zabranjena („zabranjeno je kloniranje ljudskih bića”), i ovlašćujuća („svako ima pravo na jednaku pravnu zaštitu”), a delikt je radnja koja je suprotna ponašanju propisanom u dispoziciji. Predstavlja uslov za koji pravna norma vezuje sankciju. Obično shvatanje, po kome izvesna vrsta ljudskog ponašanja izaziva pravnu sankciju zato što predstavlja delikt nije tačno. Ono je delikt zato što izaziva sankciju.

U tradicionalnoj teoriji krivičnog prava pravljen je razlika između „mala in se” (ponašanje koje je zlo po sebi) i „mala prohibita” (ponašanje koje je zlo jedino zato što je zabranje-

¹² Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 23.

¹³ Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951, 60.

no od strane pozitivnog društvenog poretka).¹⁴ Mi smatramo da svaki čovek poseduje određenu genetsku predispoziciju koju dobija svojim rođenjem, ali da se svako ponašanje može korigovati u toku razvoja ličnosti čoveka u skladu sa uticajem sredine i pravičnim obrazovanjem kao i to da „delikt je krivičan ako za posledicu ima krivičnu sankciju, a građanski ako ima građansku sankciju”.¹⁵ Delikt se može podeliti na: krivično-pravni, i građansko-pravni. Delikt povezuje dispoziciju i sankciju. Pored radnje koja je u suprotnosti sa dispozicijom, mora postojati i izvestan psihički odnos subjekata prema toj radnji.

Dobro – opšta vrednost u vojnim dejstvima

Imajući u vidu vrednost kao jedinstvo između ontološkog i logičkog karaktera treba sagledati suštinu dobra u užem smislu, gde ono predstavlja vrhovnu vrednost i u širem smislu gde obuhvata i sve ostale vrste vrednosti.

Dobro se shvata kao način za ostvarenje opšteg – vrhovnog dobra, pri čemu se određuje kao dobro po sebi, samostalno i nezavisno od drugog dobrog. Nasuprot njemu, postoji nesamostalno dobro, tj. dobro koje svoje svojstvo dobija od drugog radi postizanja nekog drugog cilja. Sam pojam se shvata dosta intuitivno, a sa pokušajem racionalnog utvrđenja dolazi se najčešće do zamene nekom konkretnom vrstom posebnog dobra. Mur je tvrdio da je dobro najsavršenije stanje po sebi i predstavlja uživanje u ljubavi prema lepim stvarima i druženju sa dobrim ljudima.

Sličnog razmišljanja zastupaju i hedonisti koji smatraju da je dobro samo ono što je poželjno. Na ovo poželjno je nemoguće izgraditi ni dobro ni moral, jedino ako se uzme u obzir da poželjnost izlazi iz morala a nikako obrnuto. I hedonizam (koji ne žive od svog rada i ne brinu za opstanak) i utilitarizam (koji očekuju određenu korist) zapravo prikazuju jednu krajnje iskrivljenu sliku pogleda na dobro. Za njih dobro predstavlja određeno zadovoljstvo, posebno kada je bez primesa. Smatraju da je „dobro ono što proizvodi najveću sreću za najveći mogući broj ljudi”.¹⁶ Samo dobro ima svoj opšti pojam koji je neodređen i teško može da karakteriše sve ljude na svetu da zaista budu srećni, jer prvo i osnovno ne žive u istim uslovima. A sama sreća predstavlja jedno subjektivno stanje od koga dosta često zavisi i materijalno blagostanje kao jedan od preduslova za srećan život. Ako je težnja za zadovoljstvom kod hedonista jedini pokretač kod delanja, a sa druge strane dobijamo određeni rezultat koji nam ukazuje da se stvarni pokretači nalaze u ljudskom nagonu tj. u potrebi za saznavanjem i delovanjem. Aristotel konstatuje da se čovek nikada ne bi vratio na nivo deteta iako isto bi mu sva dečja zadovoljstva bila zadovoljena, ili još manje bi pristao na ostvarenja nekih zadovoljstva nastalih iz nekih nečasnih radnji.

Vrhovno dobro – postojanje sveta

Sam nastanak sveta, njegova suština i razvoj se svode na borbu za njegovo održavanje i opstanak. Iako je nastanak istorijski krajnje neodređen, svet ne ostaje u istom stanju već se vremenom menja i razvija. Sa promenom i razvitkom nastaje i dobro, jer je činje-

¹⁴ Hall. J., *Prelegomena to a Science of Criminal Law*, 1941, (549-580).

¹⁵ Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951, 62.

¹⁶ Navedeno prema: Pavičević. V. *Osnovi etike*, BIGZ, 1974, 13.

nica od koje mi ne možemo da pobegnemo da dobro zapravo nastaje ukoliko postoji i svet, u protivnom dobro neće postojati. Ono nije nezavisna kategorija od sveta već je uslovljena pojava koja se ne javlja odvojeno već u sadejstvu sa svetom, i kao takva predstavlja određeno jedinstvo bez koje ni svet ne bi mogao da postoji. Nije dovoljno samo dobro već je potreban i duh i um da bi postojanje sveta bilo kompletno.

Aristotel smatra da je najveće dobro sreća (blaženstvo) jer „nju biramo zbog nje same, a ničega zbog nečeg drugog”.¹⁷ Postavlja se pitanje zašto bi svet uopšte nastajao ako treba jednom da nestane? U svakom slučaju svet bi morao da opstane dugo, jer bi samim tim imao dovoljno vremena da pronađe svoju svrhu, smisao, cilj, dobro i vrhovno dobro. Ako pogledamo sa strane samog čoveka termin najviše dobro bi se manifestovalo najčešće kroz sam opstanak čoveka kao pojedinca, ali i grupe ljudi povezanih u zajednici jer čovek sam za sebe u kosmosu ne može da opstane. Nasuprot kosmosa javlja se haos koji predstavlja sve što je protivno svetu. Haos je „proces ništenja, koji vodi u ništa, proces koji je ostvaren haos na račun kosmosa”.¹⁸ Ako se uzme da je haos prethodio kosmosu smatra se da je to jedan haotičan proces, kao proces uništenja i propadanja koji mora preći u nešto drugo, ili potpuno nepostojanje ili u kosmos kao potpuno postojanje. Zato se dobro smatra postojanje jer suzbija i onemoćuje haos, dok zlo predstavlja nepostojanje, kao proces uništavanja materije sopstvenom energijom. Aristotel razlikuje dobro koje ima instrumentalnu vrednost kao vrednost za postizanja nekog drugog cilja, kao i dobro radi njega samog, gde je „najviši cilj onaj za koji se opredeljujemo uvek radi njega samog i nikada zbog nekog drugog cilja”.¹⁹ Odgovor na ovo pitanje se uvek nalazi u iskustvu, u stalnom ljudskom traženju i procenjivanju šta je najveće dobro. Za njega je to sreća (blaženstvo) gde postoji potpuna istina o vrednosti. „Nije mala razlika shvatiti najveće dobro kao nešto što se poseduje i kao nešto što se primenjuje, odnosno kao (duševno) stanje ili kao akciju”.²⁰ Sreća se uvek nalazi u razumnoj delatnosti prema vrlini.

Istina u ratu

Istina se svrstava među tri najveće vrednosti. Ona je ontološki zasnovana na načelu istovetnosti $A=A$. Ako posmatramo dve stvari na prizmu istovetnosti možemo videti da je stvar istovetna sa svojim iskazom, gde je na jednoj strani stvar, a na drugoj istina o njoj, pri čemu je sam iskaz upravo ta stvar i ništa drugo tj. da je istovetna samoj sebi.

Ljudska praksa je kao delatnost koja ostvaruje neki cilj isključivo zasnovana na istini. Bez istine nikako nije moguće živeti. Istina je jedno od osnovnih sredstava opstanka čoveka i sveta. Do nje se dolazi kako svesnim putem (usmereno traženje otkrivanja istine), tako i nesvesnim (instiktivnim postupkom). Čovek ne stvara istinu već je samo otkriva. Ovaj postupak može biti veoma težak i svaki čovek mora preći sve prepreke koje stoje pred njim. Zato je istrajna volja prvi preduslov otkrivanja istine. Kao i svaka vrednost i istina ima svoju suprotnost – laž.

¹⁷ Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1959, 242.

¹⁸ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 232.

¹⁹ Navedeno prema: Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1959, 13.

²⁰ Ibid., 15.

Čovek se bori protiv laži svojom unutrašnjom strukturom tj. grižom savesti gde prezire sebe kao ličnost i društveno biće. Koristi najsirovija sredstva da spreči da istina izađe na površinu iako zna da je ona zavet čovečanstvu i na njoj počiva ceo svet. Sva moralna dostignuća su nedvosmisleno uzajamno povezana sa istinom i borbom za moralne vrednosti koje sublimiraju sva čovekova iskustva i prožeta su vrednostima koje važe u svim poretcima razvoja ljudskog društva. Smatramo da svaki čovek uvek mora da se bori za istinu, jer je ona tako koncipirana i duboko usađena u ljudski karakter svakog čoveka, i postupak dokazivanja i dolaženja do nje predstavlja određeno olakšanje i smirenost koja se odražava kroz grižu savesti.

Pravda u ratu

Kroz sam proces formiranja ideje vlasti, možemo doći do ideje prava koja ne može biti ništa drugo nego pravda. Osnovno načelo pravde jeste jednakost tj. jednake stvari treba jednako tretirati, a nejednake stvari treba nejednako tretirati. Suštinski razmenjuju se jednake vrednosti. Poznato je načelo da „svako svoje treba dati ili svako da dobije svoje”.²¹ Znamo da je pravedno ujedno i istinito, dobro, lepo i da predstavlja vrednost koja se ne može izvesti ni iz kakve druge vrednosti, jer „pravo je ona stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrednosti, ideji prava.”²² Čovek može pasti u iskušenje da u pravdi vidi samo jedan pojavni oblik – moralno dobro. Pravda u stvari to i jeste, ukoliko se posmatra kao ljudska osobina, tj. vrlina. U subjektivnom smislu se ona definiše kao duhovna nastrojenost koja je usmerena na objektivnu pravdu, kao recimo istinitost na istinu. Ovde je samo reč o toj objektivnoj pravdi. Ona kao objekat svog vrednovanja uzima sasvim drugi predmet, a ne onaj na koji je usmeren moralni vrednosni sud: moralno dobar je uvek samo neki čovek, neka ljudska volja, ili neki čovekov karakter. Pravedan u smislu objektivne pravde može biti samo neki odnos među ljudima. Sam ideal moralno dobroga predstavlja se u idealnom čoveku, dok se ideal pravde predstavlja u idealnom društvenom poretku.

Pravdu možemo definisati i sa nekog drugog gledišta, sa jedne strane pravednim se mogu nazvati primena nekog zakona ili pokoravanje tom zakonu i ista se onda naziva zakonitom. Ovde u svakom slučaju nije reč o onoj pravednosti koja se meri po pozitivnom pravu, nego o onoj po kojoj se meri pozitivno pravo. Pravda može da se shvati i da predstavlja određenu jednakost. Ona se može vezivati za dobra ili za ljude: pravedna je nagrada ona koja odgovara vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga. Sa druge strane, ona po svome merilu može biti apsolutna ili relativna jednakost: nagrada ravna radu, ali kažnjavanje nekolicine srazmerno njihovoj krivici.

Aristotelovo učenje razlikuje dve vrste pravde i to: komutativna pravda gde postoji jednakost vrednosti rada, ali i kazna koja pogađa jednoga isto kao i drugoga, srazmerna pravda – jednakost u postupanju sa različitim licima npr. oporezivanje srazmerno svojoj imućnosti, distributivna pravda – nagrađivanje i kažnjavanje prema zaslugi i krivici.²³ Komutativna pravda zahteva najmanje dva lica, dok distributivna zahteva najmanje tri lica i važi u odnosu nadređenosti i podređenosti. Komutativna pravda je pravda privatnog prava, dok

²¹ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 245.

²² Radbruch. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 44.

²³ Navedeno prema: Radbruch. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 46-47.

distributivna pravda je pravda javnog prava. Njihove zajedničke vrednosti se pojavljuju u pravdi i pravičnosti, jer se ovi termini mogu definisati na jedan od sledećih načina „pravda i pravičnost nisu različite vrednosti, nego različiti putevi da se dođe do jedinstvene pravne vrednosti”.²⁴ Do realizacije pravde je veoma dug i trnovit put koji zahteva mnogo upornosti i odricanja, kako bi se čovek izborio sa svim neprilikama koje se nalaze na tom putu jer „pravda je mnogo više od proste vrline, jer se, da bi bila efikasna i operativna, mora materijalizovati kroz zakonodavstvo, kroz institucije. To je krajnji cilj kome mora da teži demokratsko društvo i ne može da se svede na kvalitet ili način bitisanja pojedinaca.”²⁵

Svaki čovek da bi uspeo da se izbori sa svojim unutrašnjim bićem i da psihički bude što bolje pripremljen, mora da bude veoma jak kako bi savladao sve nedaće koje stoje na tom putu u toku realizacije pravde. Posebno je problematično što se pravda mora operativno materijalizovati kroz institucije sistema tj. kroz zakonodavstvo. Na pravdi zasnovano društvo je moguće samo kada se proklamovana politička građanska prava izbora, kontrole vlasti, opozicije, slobodnog udruživanja, preobrazu u pravo na neposredno odlučivanje, ili da nam ukaže da je svaka „borba za pravdu kao jednakost ustvari nije borba za pravednu raspodelu u okvirima postojećeg načina proizvodnje, već za takav oblik proizvodnje koji isključuje mogućnost sebičnog prisvajanja društvenog bogatstva”.²⁶

Pojam moralne pravde je najuzvišenija vrednost pri čemu je pravedno dati drugom više no što se dobija, dati drugome bez naknade, žrtvovati i svoj život kao najveće dobro za drugoga. „Moralna pravda se odlikuje često time što i ne dobija ništa što vredi materijalno i što se može razmeniti za nešto drugo takođe od materijalne, novčane vrednosti već izvršene moralne dužnosti”.²⁷ Davalac smatra da tu nije ništa njegovo, već da je sve dato od Boga, i svojim žrtvovanjem sebi obezbeđuje mesto posle smrti koristeći sve blagodeti u večnom životu. Ovde dobitak nije materijalni već čisto duhovni – blaženstvo zbog izvršene moralne obaveze. U poređenju sa pravnom pravdom gde se razmenjuju materijalna dobra ili razmena novčanih vrednosti u određenom ekvivalentu ovde se takođe odstupa od načela jednakosti. Smatramo da pravda predstavlja određeni ideal kojeg je jako teško dostići na ovom stepenu razvoja ljudskog društva i proizvodnih snaga u savremenom svetu.

Sloboda

Jedan od neophodnih uslova postizanja pravde jeste sloboda za sva živa bića, jer bez slobode nema osnovnih uslova razvijanja bilo kakvog ljudskog udruživanja u jedan organizovani sistem, kakva je država. Sloboda se određuje kao odgovornost izbora. „Najveća moguća sloboda zasniva se na ćutanju zakona”.²⁸ Ljudi su između sebe tako povezani da mogu da odgovore svim izazovima u cilju borbe za opstanak. Svi ljudi su povezani u jedan jedinstveni sistem koji se zove država. „Čovek ne može poznavati slobodu, a da je ne poseduje: on mora biti slobodan, da bi bio slobodan. Sloboda nije jed-

²⁴ Radbruh. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973, 48.

²⁵ Kamps. Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007, 23.

²⁶ Životić. M., *Aksiologija*, Zagreb, 1986, 204.

²⁷ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 244.

²⁸ Hobs. T. *Levijatan*, Beograd, 1960, 213.

nostavno položaj (stanje) što ga on ima, nego delatnost koje on prihvata kao samosvestan subjekt.²⁹ Ne može se biti slobodan ako okruženje nije slobodno. „Čovek mora da se ponaša kao slobodan i da razvija svoju sopstvenu slobodu jer ne poštujući tuđu slobodu i samog sebe unižava se kao slobodno biće”.³⁰ Svaki tiranin je pre svega sopstveni zarobljenik, a tek nakon toga mu se pruža mogućnost da vrši zarobljavanje drugih.

Postavljamo pitanje da li sloboda mora biti neograničena ili u toj slobodi mora postojati neko ograničenje koje svaki sistem sa sobom nosi? Smatramo da ukoliko sloboda čoveka ne ugrožava druge ljude ona mora biti apsolutna i neograničena, ali ako ta sloboda ugrožava prava ostalih ljudi, ona se mora ograničiti i staviti u jedan određeni odnos koji će zaštititi pre svega ljudska prava ostalih ljudi u državi jer „sloboda čovečanstva sastoji se u tome da se ne povinuje nikakvom drugom zakonu doli onom kojem sam um daje svoju saglasnost”.³¹ U slobodi čovek sebe uobličava i izgrađuje i popunjava onu prazninu koja mu priroda nije dala u sadržaju njegovog karaktera kao ljudskog bića. Ovu prazninu treba da štiti i razvija kako sam čovek tako i društvo u kojem se nalazi. Sloboda omogućava sreću i postavlja mogućnost slobode izbora u datoj situaciji da se odluči po svojoj savesti. „Sloboda u pukom negativnom smislu podrazumeva bezuzročno, bezmotivno htenje”.³²

Pitanje koje se uvek iznova postavlja je da li sloboda ide pre sreće ili obmuto sreća pre slobode. Utilitaristi smatraju da je „sloboda sastavni deo sreće”.³³ Znamo da je Kant razvio slobodu iz pojma autonomije, ne poričući da je čovek deo prirodnog sveta i sagledavajući upotrebu praktičnog uma pri stvaranju mogućnosti samovolje i uslova moralnosti u praktičnom smislu. Ističe da sloboda može postojati „samo pod zakonom, tek zapovešću nastaje sloboda delanja, bez zapovesti ona ne postoji”.³⁴ Sve što se događa mora da postoji neki uzrok i neka umna predstava zamišljenog poretka. Kant razlikuje kauzalnost na: inteligibilnu (prema njenoj radnji) i senzibilnu (prema njenim posledicama). U prvom slučaju se govori o kauzalnosti pomoću slobode. Na pitanje o razvoju zadate slobode uglavnom postoje jedno optimističko gledište, čiji je predstavnik Hegel, koji smatra da uporedo sa produhovljenjem sveta i stvaranjem svetskog duha ostvaruje se sve više slobode u toku istorijskog razvoja. Gledano šire istorijski sloboda se pojavljuje tek sa civilizacijom, kasnije u toku raslojavanja društva i izdvajanjem pojedinca iz sastava zajednice, čovek postaje potpuno nezaštićen. U robovlasničkom i feudalnom društvu nema jednakosti među članovima zajednice. Tek, u buržuaskom društvu se naziru konture jednakosti između ljudi tj, slobodu i pravo biti čovek kao i drugi ljudi. Smatramo da prave slobode nema bez potpune ekonomske samostalnosti i stvaranjem potrebnim uslova koji će omogućiti nesmetan razvoj svih ljudi u zajednici u cilju preovladavanja svih potrebnih demokratskih instituta koje uveliko doprinose razvijanju pravilnih međuljudskih odnosa između pripadnika zajednice. Posebno je važno dalje vaspitanje i obrazovanje koje ostavlja poseban pečat na sve mlade generacije u toku razvoja i formiranja ličnosti. „Granica slobode čoveka je onde gde počinje sloboda drugog”.³⁵

²⁹ Markuze. H., *Um i revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 57.

³⁰ Lukić. R. *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 245.

³¹ Lask. E., *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005, 34.

³² Navedeno prema: Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998, 144.

³³ *Ibid.*, 265.

³⁴ *Ibid.*, 146.

³⁵ Lukić. R., *Sistem filozofije prava*, BIGZ, 1995, 248.

Red i poredak u ratu

Iz ontološkog reda i poretka u svetu proizilazi i red i poredak kao vrednost. Usled nadiranja haosa kosmos ne može da opstane i potrebno je da se sačuva postojanje sveta kao vrhovno dobro, i to predstavlja pozitivno svojstvo sveta. Ukoliko se ovom svojstvu suprotstavljaju odgovarajuće nevrednosti u ovom slučaju se radi o neredu ili besporetku. Pored ontološkog postojanja reda i poretka koji predstavlja neku objektivnu vrednost postoji i subjektivna vrednost koja je iskazana kroz sadržaj ljudske svesti, koja nas obavezuje na određeno ponašanje i time se dobija normativna snaga. Zato je celokupna ljudska kultura zapravo ostvarenje ljudskog sveta, kao i samo uvođenja reda i poretka u ljudski svet. Sa jedne strane kao što se kosmos suprotstavlja opasnosti izbijanja haosa tako se i čovek na neki način suprotstavlja neredu i besporetku kako u prirodi tako i samom ljudskom društvu. „Red znači na prvom mestu predvidljivost i izvesnost”.³⁶ Svako odstupanje čovek doživljava kao pretnju i opasnost po svoj opstanak. Od nekih čisto rušilačkih težnji treba razlikovati težnju za uvođenjem novog reda i poretka.

U svakom društvu se obično pojavljuju najčešće dve snage i to: prva koja služi za održavanje postojećeg poretka i druga koja je za njegovo rušenje. Ako se stanje u društvu promenilo i neminovno se zahteva novi red i poredak, on će svakako pre ili kasnije biti uveden, uz veće ili manje borbe koje stoje realizaciji potrebnog cilja koji je predviđen. Pošto danas ništa nije večno, tako ni sadašnji poredak, ali ne postoji garancija niti bilo kakav preduslov da će stanje posle smene zaista biti bolje. Istorija daje sud i konačnu ocenu o uspešnosti promena. Ako znamo koliki gubitak kroz žrtve moramo da podnesemo da bi usledila promena reda i poretka, postavlja se logično pitanje da li je zaista vredno toga imajući u vidu posledice? Čovek više luta je u magli i ne razlikuju one vrednosti koje mora da sazna i da se za njih bori. Neminovno je da prilikom promene reda i poretka nosi sa sobom i određeno zlo koje ga prati. „Čovek je onaj koji može biti i zao i dobar. Dobro i zlo jesu neodvojivi”.³⁷ Smatramo da je veoma važno da čovek reflektuje one vrednosti koje doprinose razvoju ljudskog društva i pozitivno utiču na svakog čoveka ponaosob. U protivnom ukoliko se zlo proširi na red i poredak može da ugrozi sam razvoj ljudskog društva i unesreći veliki broj ljudi koji ne mogu da se otrgnu negativnom uticaju koji se širi na ljudsku zajednicu.

Mir

Ovo je nužan uslov koji proističe iz same suštine čoveka kao slobodnog bića. Svaki čovek ima prirodnu istinsku potrebu da sam vlada svojim postupcima i ponašanjem i da ne čini ništa što je protiv interesa njegovog karaktera i ličnosti. „Mir je moguć samo u uslovima skladne zajednice i pravilno regulisanih unutrašnjih odnosa”.³⁸ Čovek kao subjektivno biće mora da se odupre sili i ne dozvoli da bude prinuđen da čini nešto što on neće. Sila može biti veća ili manja u rasponu od sasvim blagog pritiska do agresivnog nasilja, mučenja i nanošenje smrti. Sukobi i suprotstavljanja u ljudskom društvu dovode u opasnost sam red i poredak pri čemu se javljaju surove borbe radi ostvarivanja određenih interesa. Taj životinj-

³⁶ Tasić Đ., *Pravda i red kao principi prava*, Beograd, 1984, 212.

³⁷ Navedeno prema: Kagrga M., *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, 311.

³⁸ Vukadinović G. *Teorija prava I*, Petrovaradin, 2001, 185.

ski instinkt kod čoveka nepogrešivo reaguje u borbi za opstanak. Kako nije savršeno biće, uvek postoji manjina koja iskače iz same ontološke prirode koja narušava mir u poretku. Jako je bitno da se stvore uslovi za uspostavljanje dugoročnog mira i stabilnosti kako bi društvo ili zajednica mogli da se dugoročno i predvidivo razvijaju. Kako se razvija društvo tako se i razvija i društveno biće kao individua u svojoj suštini. Smatramo da je mir nezaobilazni preduslov za uspostavljanje pravilnih međuljudskih odnosa koji se razvijaju i nepogrešivo nam ukazuju na pravilan red i poredak u izgradnji i jačanju svih unutrašnjih struktura u društvu. Čim ne postoji čvrst mir odmah dolazi do poremećaja normalnog funkcionisanja prava. Ukoliko mir ne postoji u dužem vremenskom periodu dolazi do bezvlašća i anarhije. Da bi se uspostavio i održavao mir potrebna je prinuda koja će zaštititi sve osnovne društvene i pravne vrednosti. Ipak je nekada dovoljno da samo postoji mogućnost prinude da bude primenjena, da bi se poredak normalno odvijao. „Mir je preduslov za ostvarivanje drugih vrednosti, dok su pravo i pravda najveće dobro mira“³⁹.

Ljudsko dostojanstvo

Ljudsko dostojanstvo predstavlja skup osobenih svojstava čoveka, umnih i moralnih, koji ga odlikuju kao ljudsko biće. Ono je zajedničko za sve ljude i pruža se mogućnost da svi ljudi budu jednaki i slobodni. Ljudsko dostojanstvo začinjava slobodu kao milosrđe pravdi i predstavlja jedno uzvišeno biće. Pored prirodnog ljudskog dostojanstva⁴⁰ koje je jednako kod svih ljudi, postoji i društveno dostojanstvo koje nije jednako za sve ljude. Sigurno je da nemaju svi isto dostojanstvo, jer nisu kod svih ljudi postavljeni isti društveni uslovi, pre svega materijalni koji umnogome doprinose realizaciji postavljenih uslova. Materijalna oskudica u mnogim društvima ima za posledicu delimični ili potpuni gubitak ljudskog dostojanstva, čak u toj meri da se ne smatra čovekom. Sa razvitkom proizvodnih snaga postojala je sve veća potreba da što veći broj ljudi dostigne ljudsko dostojanstvo.

Grčki filozof Heraklit (6. vek pre. n. e) je naglasio da je nemoguće dohvatiti granicu ljudske duše i da jedino čovek sa sobom nosi iskru ljudske duše. Aristotel je smatrao da postoje ljudi koji su po svojoj prirodi predodređeni da budu robovi. Kant ističe da čovek kao umno biće ne treba da postane sredstvo nečijeg delovanja, već uvek treba da bude samo svrha. A u tu svrhu postoje određeni ekvivalenti koji podrazumevaju jednakost, a iznad toga se nalazi ljudsko dostojanstvo koje ne može da se izmeri i da prikaže određenu vrednost koja ide uvek u pravcu moralnosti. Čovek nije samo slobodno biće već je istovremeno i biće koje se mora poštovati u njegovoj neponovljivosti i jedinstvenosti. Uvek se mora voditi računa o njegovoj korelaciji sa drugim ljudima u zajednici, jer kao izdvojeno biće nema mogućnosti da ispolji sav svoj unutrašnji nemir i pokaže ogledalo društvene stvarnosti jer jedino tako dokazuje da se razlikuje od svih bića u prirodi. „Niko neće nazvati pravednim onoga ko ne uživa u tome da postupa pravedno, ni slobodnim duhom onoga ko ne voli da radi otvoreno i slobodno, i tako dalje kad je reč o drugim vrlinama“⁴¹ Smatramo da današnja demokratska prava predstavljaju značajan činilac zaštite ljudskog dostojanstva.

³⁹ Mitrović D, *Država, pravo, pravda i pravnici*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 247.

⁴⁰ Bloh. E. *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd, 1977, 26.

⁴¹ Navedeno prema: Pavičević. V. *Osnovi etike*, BIGZ, 1974, 244.

Zaključna razmatranja

Sa naučnog stanovišta postoji pretpostavka koja nam govori o tome da li postoji apsolutna vrednost uopšte kao i moralna vrednost. Sa aspekta religijskog verovanja ne postoji apsolutni moral, tj. jedino važeći, onaj koji isključuje „mogućnost drugoga”. Ako se porekne da je ono što je po jednom moralnom poretku dobro ili pravedno, onda je u svim okolnostima dobro ili pravedno, a što je po tom moralnom poretku zlo, onda je u svim okolnostima zlo. Možemo videti da je u različitim vremenima, kod različitih naroda važe veoma različiti i međusobno protivrečni moralni sistemi, da se u različitim okolnostima može smatrati dobrim i zlim, pravednim i nepravednim, kao i da se ništa u svim mogućim okolnostima ne mora smatrati dobrim ili zlim, pravednim ili nepravednim. Ako moralni poredak ne propisuje da se u svim prilikama treba povinovati pozitivnom pravnom poretku, ako, dakle, postoji mogućnost protivrečnosti između morala i pravnog poretka, onda zahtev da se pravo odvoji od morala i pravna nauka od etike, znači da važenje pozitivnih pravnih normi ne zavisi od toga da li su saobrazne moralnom poretku tj., pravna norma može se smatrati važećom čak i ako protivreči moralnom poretku pri čemu „moralne vrijednosti su deo nečega što ima realni društveni korijen, odnosno odbacivanje svakog njihova mistifikovanja, ne samo da ne mora voditi umanjivanju njihova ugleda, autoriteta, koje se izgrađuje na jednom naučnom gledanju na čovjeka, već mogu ustvari imati pun, pravi autoritet”.⁴²

Postavlja se pitanje šta je zajedničko u svim moralnim sistemima? Da li je postoje neki zajednički elementi koji su sadržani u svim moralnim sistemima? (na primer: „sačuvati mir”, „nikome ne činiti nasilje”). „Heraklit nas je učio da je rat ne samo „otac”, tj. uzrok svega, nego i „kralj” tj. vrhovni autoritet koji propisuje norme, najviša vrednost, dakle dobar, da je pravo sukob i da je stoga sukob pravedan.”⁴³ Zajedničko svim moralnim sistemima nije ništa drugo nego da su to društvene norme. One statuiraju određeno ponašanje čoveka – neposredno ili posredno prema drugim ljudima, tj. propisuju ga kao „trebano” i „moralno dobro je ono što odgovara društvenoj normi koja statuiraju određeno ljudsko ponašanje, dok je moralno zlo ono što protivreči takvoj normi”.⁴⁴ Ako se prisetimo Kantove metafore o čoveku kao krivom drvetu, on se u svom delu pita: „kako je moguće da iz krivog drveta od kog je stvoren čovek proizađe nešto potpuno pravo”.⁴⁵

Imajući u vidu razvoj teorije i prakse ljudskih prava od kraja rata naovamo možemo da kažemo da su se odvojila dva pravca i to: pravac univerzalizacije ljudskih prava i pravac multiplikacije ljudskih prava. Ovaj pravac se odvija na tri načina: prvo, zato što se uvećava količina dobara koja se smatraju vrednim zaštite (sloboda veroispovesti, sloboda štampe...), drugo, zato što su nosioci prava postali i drugi subjekti, ne samo čovek (porodica, verske ili etničke manjine), i treće, zato što ni sam čovek nije više po-

⁴² Pavičević. V., *Odnos vrijednosti i stvarnosti u nemačkoj idealističkoj aksiologiji*, Kultura Beograd, 1958, 75.

⁴³ *Smisao fragmenata 53,80,112* (Diels): Rat je otac svega i kralj svega. Jedne pokazuje kao bogove, druge kao ljude; jedne čini robovima, druge slobodnima” Što u ratu pobednici postaju bogovi ili slobodni, a poraženi ljudi ili robovi, to je pravedno. Jer: "Treba znati da je rat opšti princip, a pravo sukob, i da se sve događa na osnovu sukoba i nužnosti", Navedeno prema: Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 44.

⁴⁴ Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000, 60.

⁴⁵ Kant E., *Ideja svetske istorije s kosmopolitske tačke gledišta*.

smatran kao apstraktan čovek, već je viđen u kroz razne načine svog bistvovanja u društvu, (kao dete, kao starac, kao bolesnik, kao penzioner) i samim tim „ljudska prava predstavljaju jezik koji na sistematičan način otelotvoruje ovu intuiciju i, ukoliko ova intuicija vrši uticaj na ponašanje pojedinaca i država, može se reći da napredujemo u moralnom smislu.“⁴⁶

U suštini, smatramo da je što više dobara više je i subjekata, samim tim je i više statusa jedne individue. Ova tri pravca su međusobno zavisna i povezana. Takođe, smatramo da se proces multiplikacije najpre ispoljio u okviru socijalnih prava (sloboda veroispovesti, sloboda mišljenja, pravo na slobodu), a onda i u pogledu političkih prava.

Literatura

- [1] Aristotel., *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970.
- [2] Beri. N., *Uvod u modernu političku teoriju*, Beograd, 2007.
- [3] Burgental. T., *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Beograd, COLPI – Institut za ustavnu i zakonodavnu politiku Beogradski centar za ljudska prava, 1997.
- [4] Bobio. N., *Doba prava*, Dvanaest eseja o ljudskim pravima, Službeni glasnik, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica christiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Dimitrijević. V., Paunović. M., Đerić. V., *Ljudska prava – udžbenik*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.
- [7] Deborah. R. L., *Ethice in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000.
- [8] Ignjatijev. M., *Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo*, Beograd, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Javne vrline*, IP Filip Višnjić, 2007.
- [10] Lask. E., *Filozofija prava i kraći spisi*, Beograd, 2005.
- [11] Kantorović. H., *Borba za pravnu nauku*, Beograd, 2006.
- [12] Koler. P., *Pravo, moral i vrlina*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, br. 2, 2005.
- [13] Kelzen. H., *Čista teorija prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000.
- [14] Kelzen. H., *Opšta teorija prava i države*, Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd, 1951.
- [15] Mabo. D. J., *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981.
- [16] Marković. M., *Etika i politika*, Bigz, Beograd, 1994.
- [17] Obradović. K., *Počelnica za ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.
- [18] Pavićević. V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.
- [19] Pavićević. V., *Odnos vrijednosti i stvarnosti u nemačkoj idealističkoj aksiologiji*, Kultura, Beograd, 1958.
- [20] Raz. Dž., *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005.
- [21] Radbruh. G., *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1973.
- [22] Rudić. M., *Ljudska prava – priručnik za nastavnike*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.
- [23] Sartori. Đ., *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001.

⁴⁶ Ignjatijev. M., *Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2006, 31.

- [24] Singer. P., *Uvod u etiku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004.
- [25] Singer. P., *Praktična etika*, SIGNATURE, Beograd, 2000.
- [26] Trajković. M., *Moralni relativizam u anglo-američkoj jurisprudenciji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 2007.
- [27] Trajković. M., *Moralnost pravnog sistema kao osnova savremene pravne države*, Pravni život, br. 12, Beograd, 2007.
- [28] Trajković. M., *Moral u bespuću politike*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 2, Novi Sad, 2010.
- [29] Fuller. L., *Moralnost prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2001.
- [30] Flajner. T., *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Gutenbergova galaksija, 1996.
- [31] Životić. M., *Aksiologija*, Zagreb, 1986.
- [32] Zbornik radova – ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1999.
- [33] Hardie.W.F.R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler. M., *Položaj čovjeka u kozmosu*, Čovjek i povijest, Veselin Masleša-Svetlost, Sarajevo, 1987.
- [35] Dimitrijević Vojin, *Neizvesnost ljudskih prava na putu od samovlašća ka demokratiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1993.
- [36] Vračar Stevan, *Strukturalnost filozofije prava*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1995.
- [37] Kaufman Artur, *Pravo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Valjevska štamparija, 1998.
- [38] Kožev Aleksandar, *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2012.

Ostala istraživačka građa

- [1] Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd, 1971.
- [2] Bakovljević, M., *Osnovi pedagogije*, Sombor, Učiteljski fakultet, 1998.
- [3] Babić, J., *Moral i naše vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- [4] Budon, R., *Imoralizam*, CID, Podgorica, 2007.
- [5] Branković, D., Ilić, M. *Osnovi pedagogije*, drugo, dopunsko izdanje, Banja Luka, Comes-grafika, 2003.
- [6] Buergenthal., „The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal Law of Member States, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94, 1965.
- [7] Weale. A., „*Toleration, individual differences, and respect for persons*”, u Dzon Horton i Sjuzan Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), „*Aspects of Toleration*”, izdanje Methuen, London, 1985.
- [8] Drzemczewski. A., *The European Human Right Convention in Domestic Law: A Comparative Study* 226, 1983.
- [9] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc.H(171) 11, na 3-18 (1971); Robertson ; Merrills, supra, na 315.
- [10] Jodl. F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [11] Kant. E., *Kritika čistog uma*, izdanje BIGZ, Beograd, 1932.
- [12] Kant. E., *Kritika praktičnog uma*, I izdanje Naprijed, Zagreb, II izdanje BIGZ, Beograd, 1974.

- [13] Kant. E., *Metafizika čudoređa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- [14] Krulj., Kačapor., Kulić., *Pedagogija*, Beograd, Svet knjige, 2001.
- [15] Libert. A., *Ideja moralnog*, Dosije, Beograd, 2006.
- [16] Grandić. R., *Osnovi pedagogije*, priručnik, Novi Sad, izdanje autora, 2001.
- [17] Grandić. R., *Uvod u pedagogiju*, priručnik, Novi Sad, izdanje autora, 2004.
- [18] Presuda od 27. marta 1962. godine, slučaj Debeker 5.YB.321, 1962.
- [19] Presuda od 23. jula 1968. godine, slučaj koji se odnosi na određene aspekte zakona i upotrebe jezika u školstvu u Belgiji, 5.YB.833, 1968.
- [20] Presuda od 18. novembra 1970. godine, pitanje postupka, slučajevi De Wilde, Ooms I Versyp, 12Publ. Eur. Court H.R. 6, 1971.
- [21] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precedent Value of the European Court's Decisions Law“, slučaj Macdonald na 25, 36-37.
- [22] Tomson. D., F. *Politička etika i javna služba*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- [23] Trnavac. N., Đorđević. J., *Pedagogija*, Beograd, Naučna knjiga, 1992.
- [24] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [25] Šimleša. P., Potkonjak. N., *Pedagoška enciklopedija*, redakcija, tom 1 i 2., Beograd ZZUINS, 1989.
- [26] Šopenhauer. A., *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003.

VELIKE BAZE PODATAKA – *BIG DATA*, PRIMENA U VOJNO-BEZBEDNOSNOM SISTEMU

Žarko Milojević*

Univerzitet Hohenhajm, Ekonomski Fakultet

Ljubomir Dulović

Generalštab Vojske Srbije, Uprava za planiranje i razvoj

Aktuelni bezbednosni izazovi razvijenih zemalja su kontrola granica; ilegalni protok ljudi, oružja i novca; sajber terorizam; islamski radikalizam. Upotreba i analiza velikih količina podataka – *Big Data* doprinosi preciznijem identifikovanju faktora relevantnih u procesu donošenja odluka u mnogim sferama. Efikasno praćenje kretanja pojedinaca, potpunije predviđanje postupaka subjekata, sprečavanje neželjenih aktivnosti useljenika u zemlji domaćina je takođe domen primene. Savremena vojna oprema podrazumeva manipulaciju voluminoznim podacima. Domen primene *Big Data* jeste osnovni istraživački cilj rada.

Autori dodatno ukazuju na problem kompleksnosti akumulacije podataka; volumen evidencije kriminalno-terorističkih elemenata; efektivnost rada službi bezbednosti u oblasti sajber aktivnosti kao i efikasnost rada vojnih organa. Stručni rad elaborira signifikantnost *Big Data* u efikasnosti vojnih dejstava, praćenja inostranih visoko tehnoloških aktivnosti, primene u vojnim operacijama. Istraživački rad je zasnovan na kvalitativnoj metodi. Predmet analize je način korišćenja i primena velikih količina podataka u bezbednosnim strukturama industrijski razvijenih zemalja. Opis stepena i obima aplikacije voluminoznih podataka u odbrambenom sistemu zemlje je poseban doprinos rada. Nalazi upućuju na relevantnost velikih količina podataka u namenskoj industriji. Istovremeno, zaključci upućuju na značaj *Big Data* u podizanju nivoa nacionalne sigurnosti i međuinstitucionalnom procesuiranju podataka u sajber-prostoru i obaveštajnim aktivnostima. Rezultati sprovedene analize su od važnosti za vojno-bezbednosne strukture u zemlji kao i za državni administrativni aparat.

Ključne reči: *Big Data*, administracija podataka, vojna informaciona tehnologija, vojno-bezbednosne službe, sajber terorizam

Uvod

Razvoj informacionih tehnologija i interneta je znatno unapredio generisanje vanredno velikog obima podataka i informacija¹ koje su često nestrukturirane, kao što su: sadržaji na društvenim medijima (*Facebook*, *Twitter*, *You Tube*, *Instagram*, *Linke-*

* zarko_milojevic@uni-hohenheim.de

¹ Studije sprovedene na Univerzitetu Berkli 1999. i 2003. govore da se u svetu generiše oko 1,5 milijardi gigabajta (GB) informacija na godišnjem novou, dok se taj broj do 2003. udvostručio.

dln); državna administracija (biometrijski podaci građana); naučna istraživanja (Hadronski kolajder u CERN-u, projekat SDSS u astronomiji); poslovne aktivnosti (industrija, banкарство, logistika); namenska industrija (kontrola bespilotnih letelica – UAV, projekat RAPIER, projekat MUSE); internet prodaja (eBay, Amazon); satelitska navigacija u saobraćaju; imejl korespondencija; mobilni telefoni, itd. Postavljaju se pitanja: Kako pristupiti analizi podataka čiji je volumen drastično veći od tradicionalnog i kakve instrumente koristiti radi ekstrapolacije rezultata? Na koji način zaštititi osetljive podatke o građanima, institucijama, Vladama? Može li se ostvariti efikasnija upotreba vojnih resursa u operacijama upotrebom velikih baza podataka?

Analizom izuzetno velikih količina informacija (eng. *Big Data*) omogućava se predviđanje ishoda događaja, procesa, posebno ljudskog ponašanja, a na osnovu otkrivanja šablona, trendova, veza i interakcija između faktora. Time se pospešuje proces donošenja odluka, otkrivaju prevare i pretnje, pronalaze novi izvori prihoda, stvaraju patenti i inovacije, usavršavaju operacije i procesi, generišu nove informacije. Popularni društveni mediji osim razmene i akumulacije biometrijskih podataka, mogu poslužiti i kao sredstvo za zloupotrebu istih.² Problem visoko tehnološkog kriminala i sajber terorizma su poseban aspekt svakodnevice. Implementacijom informacionih sistema i *Big Data* u namenskoj industriji postižu se viši standardi u eksploataciji namenskog naoružanja i uvećava se stepen uspešnosti realizacije u vojnim operacijama.³

Definicija i domen *Big Data* i *Big Data* analitike

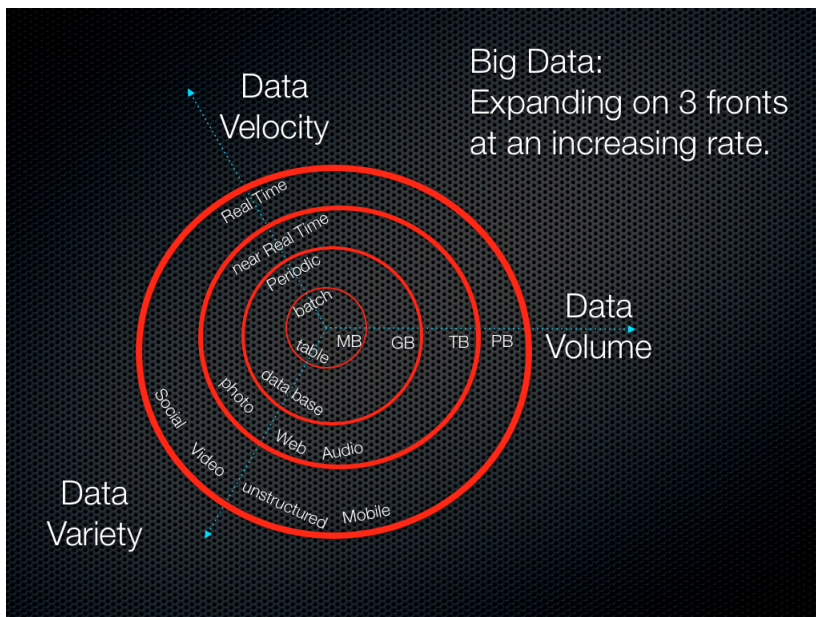
Pojam *Big Data*⁴ (srp. veliki podaci; velike baze podataka, voluminozni podaci) jeste sistem zasnovan na određenoj informacionoj tehnologiji. Odnosi se na količinski obimne strukturisane ili nestrukturisane podatke. Služi da označi velike skupove podataka čiji volumen prevazilazi tradicionalne načine skladištenja. Pretraživanje na Google daje 275 miliona nalaza "Big Data" u 2017, od čega 25,8 miliona čine vesti, 53,3 miliona čine video zapisi a 760.000 broje knjige; 35,9 % ukupnih nalaza je izdato na prostoru SAD-a; u periodu od 01.01.2000. do 31.12.2011. objavljeno je 93,2 miliona podataka dok je u periodu od 01.01.2012. do 10.04.2017. uneto 741 milion podataka; u prethodnih 60 minuta u odnosu na vreme pretrage objavljeno je 15.100 podataka; istovetnom pretragom na *Google Scholar* dobija se ukupnih 4,58 miliona nalaza gde 1,75 miliona broje nalazi izdati u periodu od 2000. do 2010. Može se zaključiti da je termin *Big Data* relativno novijeg datuma i da je predmet pažnje auditorijuma.

² Sudski procesi protiv Edvarda Snoudena i Džulijana Ansanža; Usvajanje zakona o nadgledanju (Velika Britanija – *Investigatory Powers Act 2016*, Francuska – *Loi n° 2015-912 du 24 juillet 2015 relative au renseignement 2015*).

³ Više informacija dostupno u radovima Couch, N. & Robins, B. (2013); Song et al. (2015).

⁴ Sam naziv je prvi put upotrebljen u radu Michael Cox (1997), zatim javno korišćen (John Mashey, 1998) od strane načelnika istraživačkog odeljenja u firmi Silicon Graphics. Kasnije bliže određenje je dato (Dough Laney, 2001). Hronološki prikaz upotrebe izraza Big Data videti u radu Gu & Zhang (2014, pp. 815-816). Sažet izveštaj o definicijama pojma videti u Forbes 2014. Idejno rešenje primene Big Data dolazi od korporacije Google stvaranjem GFS (2003) i MapReduce (2004). Učestalost korišćenja pojma raste tek od nedavno – 2011 (Gandomi & Haider, 2015, p. 139).

Fenomen velikih baza podataka – *Big Data*, karakterišu: obim (eng. *volume*), raznovrsnost (eng. *variety*), brzina opticanja (eng. *velocity*), pouzdanost (eng. *veracity*), neizvesnost (eng. *verocity*), složenost (eng. *complexity*), verovatnost (eng. *probability*), osetljivost (eng. *sensibility*), kvalitet (eng. *quality*), vrednost (eng. *value*).⁵

Slika 1 – Grafički prikaz osnovnih dimenzija Big Data

(Izvor: http://api.ning.com/files/O6-JQcfS6sxRuZ8l2l5nJVva59xL-krT-a6UqeolNaHwL2w-JSR-Cy56Pmi-kOywRQgy2gDf YxLAB0Hs*VFr8lePv5QFBjdhDH/BigData.001.jpg)

Podaci koji se skladište a karakterišu se kao voluminozni, svojim obimom prevazilaze kapacitete komercijalnih skladišnih uređaja.⁶ Za generisanje takvih tipova podataka, uproščeno rečeno, koristi se informaciona tehnologija zasnovana na:

- Hardveru – serveri i oblaci znatnog kapaciteta koji imaju funkciju centralne jedinice na koju se skladište podaci,
- Softveru – alati i aplikacije kojima se uneti objekti povezuju sa serverom (npr. Hadoop, NoSQL, MapReduce, InfoSphere, BigInsights, Internet of Things),⁷
- objektima koji šalju informacije serveru (npr. GPRS na mobilnim telefonima, RFID identifikacija poslatih pošiljaka, očitavanja senzora, snimci video kamera...).

⁵ Pogledati kod META Group (2001); Oracle Corp. (2013, p.3); IBM Corp. (2014); Gezy (2014); IBM Corp. (2015, p. 5); Hilbert (2015), SAS (2015).

⁶ Kapacitet skladištenih podataka se meri u petabajtima i eksabajtima u samo jednom skupu podataka. Sistematizaciju memnih jedinica za skladištenje podataka videti u izveštaju IBM (2015, pp. 5-6). Američki lanac prodajnih centara Walmart sakuplja 2,5 petabajta po satu od transakcija svojih mušterija (Mc Afee & Brynjolfsson, 2012).

⁷ Više informacija o arhitekturi platforme za akumulaciju velikih baza podataka može se videti kod Apache (2017); Oracle Corp. (2016, pp. 18-22); Intel IT Center (2015, p.8); IBM Corp. (2011).

Podela podataka se može izvršiti prema osam osnovnih kriterijuma: vrsta analize, način stvaranja, učestalost stvaranja, vrsta, sadržaj, izvori, ciljna grupa i upotrebljeni hardver. Ilustracija primene *Big Data*: predviđanje kućne potrošnje, analiza ponašanja klijentata u telekomunikacijama, promocija u maloprodaji kod potrošača na osnovu njihove lokacije u gradu, sprečavanje pronevera u bankarstvu i zdravstvu (lažne kartice), personalizovanje ponude u maloprodaji na osnovu prepoznavanja lica potrošača i njihovog ponašanja na društvenim mrežama i sl.⁸ Akumuliranje podataka međutim, ne pruža doprinos donosiocu odluka bez analitike kao komplementarnog procesa.

Big Data analitika

Sintagma *Big Data Analytics* (srp. analitika velikih baza podataka) predstavlja analiziranje, predviđanje odnosno inteligentno donošenje odluka na osnovu prikupljenih podataka.⁹ Termini *Big Data* i *Big Data Analytics* nisu isključivi i formiraju jednu komplementarnu celinu.

Analitika voluminoznih podataka jeste postupak predviđanja ponašanja objekata ili uočavanja trendova na osnovu serija prikupljenih (ne)strukturiranih podataka. Čini sastavni deo industrijskih operacija u mnogim privrednim granama (maloprodaja, veleprodaja, zdravstvo, bankarstvo, osiguranje, tržište kapitala – berze, transport, *inter alia*.¹⁰ U periodu od 2016. do 2020. doći će do porasta prihoda u industrijskim sektorima gde se pružaju usluge *Big Data* i poslovne analitike; visina prihoda u 2016. je iznosila 130,1 milijardi \$ na svetskom nivou dok je za 2020. projektovano 203 milijarde \$. Katalizatori predviđenog rasta u prihodima su: dostupnost podataka, tehnologija nove generacije i trend donošenja odluka zasnovanog na akumuliranim podacima. Industrijski sektori bankarstvo, pojedinačna proizvodnja, serijska proizvodnja, javni sektor, te profesionalne usluge čine 50% predviđenog porasta prihoda od korišćenja *Big Data*. Upravljanje rizikom, sprečavanje pronevera i usaglašavanje poslovnih aktivnosti čine osnovicu upotrebe voluminoznih podataka u bankarstvu. Telekomunikacioni, uslužni, osiguravajući i transportni sektor biće pokretači predviđenog rasta prihoda pored prethodno pomenutih. Velike kompanije (više od 1.000 zaposlenih) su osnovni pokretač ulaganja u *Big Data* i analitiku. Visina njihovih ulaganja u 2018. je projektovana na nivou od 100 milijardi \$. Male i srednje firme čine četvrtinu projektovanog rasta u prihodima velikih firmi. Više od polovine svih predviđenih prihoda biće na teritoriji SAD-a, zatim sledi Zapadna Evropa.¹¹ Posledično, kompanije sa značajnim učešćem na tržištu softvera za naprednu i prediktivnu analitiku jesu američke poput SAS, IBM, Microsoft.¹² Segment industrije pružanja usluga korišćenja volumino-

⁸ Šematski prikaz videti kod Mysore et al. (2013). Pomenute su samo neke od primena.

⁹ Njujorška policija vrši predviđanja novih mesta krivičnih prestupa na osnovu istorijskih podataka o kriminalnim deliktima uparenim sa gustinom saobraćaja, sportskim dešavanjima, isplataama dohodaka i sl. (Rayport, 2012). Sticanje osetljivih ličnih podataka na osnovu aktivnosti na društvenim mrežama je izvodljivo upotrebom instrumenata i Big Data. (Kosinski et al., 2013).

¹⁰ Vrlo sažet tekst o relevantnosti Big Data i isplativosti upotrebe Big Data analitike može se naći kod Forbes (2016).

¹¹ Više informacija dostupno u izeštaju IDC Corp. (2017).

¹² Potpuna lista kompanija sa najvećim tržišnim učešćem i prihodima u periodu 2013-2015 dostupna je u izvještaju Vesset et al. (2016, p. 5).

znih podataka i analitike se nalazi u ekspanziji.¹³ Među krajnjim korisnicima usluga pruženih u ovom segmentu industrije su državne i javne institucije.¹⁴ Rezultati istraživanja u 2015. beleže uvećanje poslovnog značaja voluminoznih podataka i na njima primenjene analitike kod kompanija srednje veličine (500 zaposlenih) i velikih kompanija (više od 1.000 zaposlenih). Dodatno, uprava ispitanih kompanija ocenjuje *Big Data* analitiku kao bitan element sticanja konkurentne prednosti. Trećina podataka vezanih za određivanje lokacije se generiše korišćenjem *Big Data*.¹⁵

Postupak analiziranja-analitike se konceptualno deli na dve celine: oblikovanje/modeliranje uz analizu; interpretacija.¹⁶ To su zapravo tehnike kojima se stiče iskustvo i pamet na osnovu velikih baza podataka. Među osnovnim tehnikama *Big Data* analitike mogu se izdvojiti:¹⁷

a) *analitika teksta* – dobijanje informacija iz napisa u društvenim medijima, e-pošti, blogovima, onlajn forumima, poslovnim dokumentima, vestima, odgovorima na upitnike, razgovorima u pozivnim centrima. U upotrebi su tehnike poput algoritamske ekstrakcije podataka, konciznog sumiranja teksta, servisa za odgovore na pitanja (npr. Siri i Watson), ispitivanje stavova;

b) *audio analitika* – prikupljanje informacija iz snimljenih razgovora (npr. pozivni centri kompanija, bolničko dijagnostikovanje mentalnih poremećaja ili utvrđivanje stanja novorođenčadi na osnovu boje, visine i jačine glasa);

v) *video analitika* – generisanje informacija na osnovu video sadržaja (npr. sigurnosno nadgledanje objekata, prisluškivanje, ispitivanje ponašanja kupaca u maloprodajnim lancima);

g) *analitika društvenih medija* – sticanje informacija na osnovu podataka objavljenim na društvenim medijima¹⁸ (npr. identifikovanje zajednica/komuna, društveni uticaj natpisa na pojedince, uzajamna povezanost entiteta na medijima);

d) *predviđanje* – donošenje odluka na osnovu prikupljenih i obrađenih podataka i iz njih izvedenih informacija upotrebom prevashodno statističkih tehnika poput kretanja prosečnih vrednosti i linearna regresija (npr. predviđanje sledeće kupovine potrošača, predviđanje pada aviona).

Upotreba velikih baza podataka u vojne svrhe

Izdvajanja za Big Data analitiku u okviru vojne industrije

Sticanje prednosti na osnovu upotrebe *Big Data* analitike ima visok prioritet za vojne snage. To je posledica rasta upotrebe sistema bez ljudske posade, oslanjanja na obaveštajne, prislušne i izviđačke tehnologije. Pomenutim rastom upotrebe takvih sredstava opterećuje se

¹³ Relativno sažet i sveobuhvatan prikaz kompanija čije je poslovanje vezano za Big Data i analitiku, može se videti kod Turck (2016). Dodatna lista kompanija dostupna je na <http://dfkoz.com/big-data-landscape/>

¹⁴ Statistics (2016), dostupno na <http://www.strategymrc.com/report/big-data-analytics-hadoop-market>

¹⁵ Dostupno u izveštaju International Institute for Analytics (2016, pp. 18-20).

¹⁶ Za dodatno objašnjenje pogledati izlaganje Labrinidis & Jagadish (2012, p. 2032).

¹⁷ Više informacija dostupno u radu Gandomi & Haider (2015, pp. 140-143).

¹⁸ Zanimljivu klasifikaciju tipičnih potkategorija društvenih medija dali su u svojim radovima Gundecka & Liu (2014, p. 3); Barbier & Liu (2011, p. 330).

delovanje vojnika na terenu i civila zaposlenih u sektoru odbrane jer se akumulira veliki broj podataka za obradu. Brza obrada podataka i razvijanje instrumenata analize treba biti u funkciji omogućavanja vojnicima na terenu da primaju obaveštajne podatke.¹⁹ Osoben problem je i dostupnost stručnjaka sposobnih da analiziraju veliku količinu podataka, a zatim na osnovu svojih veština i radnog iskustva pravilno protumače različite vrste složenih struktura podataka. Tu se zapravo ogleda značaj primene algoritama i *Big Data* kompjuterizovanih instrumenata čijom se primenom stvara dovoljan broj informacija zadovoljavajućeg kvaliteta.²⁰

Najveća izdvajanja u 2015. godini za namensku industriju i vojni sektor imaju SAD čija visina budžeta predstavlja zbir narednih 8 država na listi. Budžet američkog ministarstva odbrane u fiskalnoj 2017. godini predviđa 12,5 milijardi \$ ulaganja samo u nove tehnologije. Ukupno izdvajanje za istraživanje, razvoj, testiranje i evaluaciju iznosi 71,8 milijardi \$. Pored izdvajanja za podršku operacijama, vazdušne snage, mornaricu, raketno i pešadijsko naoružanje, ulaganje u nauku i tehnologiju predstavlja bitnu stavku u budžetu odbrane za 2017, mereći visinu izdvojenih sredstava. Uz kosmičke sisteme i odbrambeni raketni program, operacije u sajber²¹ prostoru kao i nauka i tehnologija, čine ključne inicijative predviđene američkim budžetom odbrane.²² Među 20 najunosnijih tendera raspisanih na saveznom nivou u 2016. godini, nešto više od polovine su tenderi raspisani za ministarstvo odbrane i vojnih snaga Amerike, od toga 65% sačinjavaju tenderi vezani za informacione tehnologije.²³ Obim ulaganja u *Big Data* analitiku u Agenciji za napredne istraživačke projekte odbrane (eng. Defence Advanced Research Project Agency) u 2016. je bio na nivou od 82,3%²⁴ ukupnog budžeta Agencije koji je iznosio 2,87 milijardi \$. Praćenje aktivnosti dobavljača Ministarstva odbrane, skladištenje podata vojnih operacija, nadzor nad inicijativama službenika predstavlja srž platforme za voluminozne podatke u okviru analitičkog odeljenja američke agencije za informacione sisteme koja se nalazi u okviru hijerarhije Ministarstva odbrane (eng. Defence Information System Agency). U dodatne funkcije spada sledeće: sprovođenje agregacije podataka, korelacija podataka, ekstrapolacija trenda prema istorijskim podacima, forenzička analiza strukturiranih i nestrukturiranih podataka. Pristup platformi imaju vojske zemalja partnera u okviru NATO.

Ministarstvo odbrane Ujedinjenog Kraljevstva (UK) je u 2016. predstavilo plan o ulaganju 40 miliona funti za izgradnju novog operativnog centra za sajber odbranu. Sajber bezbednost je označena kao prioritarna aktivnost. Planirano je nešto manje od 2 milijarde funti alociranih sredstava u narednih pet godina za elektronsko obaveštavanje i nadgledanje. *Big Data* analitika je prema izjavi britanskog načelnika sajber odbrane označena kao „vrhunska prednost“.²⁵ UK je u periodu od 2014. do 2015. godine najviše izdvaja-

¹⁹ Više informacija dostupno u radu Young (2012).

²⁰ Mišljenje dr. Eric Little potpredsednika i glavnog naučnog radnika kompanije Modus Operandi, dobavljača američkih kopnenih snaga.

²¹ Termin „sajber“ označava internet ili elektronski zasnovanu aktivnost. Prevažodno se odnosi na aktivnosti elektronskih napada na sajtove, preuzimanje osetljivih podataka sa servera i sl.

²² Više informacija se može naći u pregledu američkog budžeta za odbranu Defence budget overview (2017, p. 46).

²³ Detaljan prikaz poslovnih poduhvata, vrednosti ugovora i kupaca dostupno u izveštaju Deltek (2015, pp. 8-10).

²⁴ Na portalu tehničkog informacionog centra (eng. Defence Technical Information Center) koji je registrovan kao agencija u okviru Ministarstva odbrane SAD-a, koristeći filtere može se dobiti lista odobrenih projekata sa specifikacijama za svaku fiskalnu godinu počevši od 2000. godine.

²⁵ Dostupno na Financial Times (2016).

lo za namensku industriju i vojsku u okviru Evropske Unije (EU) sa prosečnih 50 milijardi evra. Slede Francuska i SR Nemačka respektivno. Pomenute zemlje najviše ulažu u vojna istraživanja i razvoj sa 3,75 milijardi € (7,8% ukupnog vojnog budžeta); 3,56 milijardi € (9,1% ukupnog vojnog budžeta) i 0,84 milijardi € (2,4% ukupnog vojnog budžeta) respektivno.²⁶ Pod okriljem Evropske agencije za odbranu (eng. European Defence Agency) registrovano je ukupno 25 projekata u 2016. u oblasti vojnog istraživanja i razvoja ukupne vrednosti od 120 miliona €.²⁷

Primena Big Data u vojnom sektoru

Tehnološki napredak u oblasti analitike voluminoznih podataka je označen kao jedan od glavnih faktora konkurentnosti proizvođača naoružanja u namenskoj industriji.²⁸ Širok spektar upotrebe velikih baza podataka se ogleda u sledećim vojno-organizacijskim pod-sistemima:

- vazduhoplovne jedinice;
- sajber-bezbednost;
- komandovanje/kontrola/komunikacija/obaveštavanje/nadgledanje/izviđanje;²⁹
- podsistem raketnog navođenja,
- pomorski podsistemi,
- podsistem radara i senzora,
- obuke personala.

Američka mornarica razvija program *NTCRI* čiji je cilj dostupnost velikog broja kvalitetnih informacija u toku operacija na taktičkom nivou.³⁰ Projekat *ARCYBER* služi podsticanju elektronskih dejstava u defanzivnim i ofanzivnim operacijama u sajber prostoru i zaštiti elektronske nacionalne bezbednosti od taktičkog do strateškog nivoa.³¹ Predviđanje postupaka neprijateljske strane se unapređuje primenom voluminoznih podataka.³² Kineski vojni vrh preispituje sposobnost skrivanja svog pokretnog sistema interkontinentalnih balističkih raketa usled kompjuterskog napretka američkog načina izviđanja zasnovanog na analitičkim voluminoznim podacima.³³ Zemaljski sistem nadgledanja *ARGUS* generiše više od 40 GB informacija u sekundi.³⁴ Sa takvom infrastrukturom moguće je u približno realnom vremenu crpeti relevantne informacije iz dostupnih podataka čime se smanjuju rizici pri odlučivanju. U svom radu Yang *et al.* (2016) dokazuju da se

²⁶ Za kompletan uvid pogledati izveštaj Guzelyte (2016, p. 31,33).

²⁷ Pročitati godišnji izveštaj agencije – European Defence Agency, Annual Report (2016, p. 26).

²⁸ Godišnji izveštaj korporacije Lockheed Martin za 2016, str. 7.

²⁹ Istorijski osvrt i analiza podsistema data je u radu Starr (2003). Konkretni primeri datog podsistema: balističko-raketni odbrambeni sistemi poput AEGIS i DIAMOND; centar za vazдушna osmatranja i izviđanje, modeli letelica P-3 Orion, U-2 Dragon Lady, Aerostat 74K-420K-56K.

³⁰ Vrednost poslovnog poduhvata je 400.000 \$, rok završetka je 11 meseci sa mogućnošću produženja. Pročitati više na <https://www.cra.com/company/news/office-naval-research-enlists-charles-river-analytics-navy-tactical-cloud>

³¹ Informacije dostupne na <http://www.arcyber.army.mil/Pages/ArmyCyber.aspx>

³² U naučnom radu (Kim *et al.*, 2017, p. 14) autori pružaju statističke argumente o poboljšanju modela predviđanja postupaka vlasti u Severnoj Koreji pri upotrebi Big Data za 47%.

³³ Više dostupno u članku MacDonald & Ferguson (2015).

³⁴ Više dostupno u izveštaju ROSI (2013) na https://www.rusi.org/downloads/assets/RUSI_BIGDATA_Report_2013.pdf

pri upotrebi adaptivnog genetičkog algoritma, kao instrumenta *Big Data* analitike, pospešuje efikasnost dejstava na bojnopolju za 37% mereno prema situaciji bez primene *Big Data* analitike.³⁵ Navedeno poboljšanje je vezano za brzinu identifikacije tipa, mesta i jačine naoružanja neprijateljskih pozicija na osnovu video snimaka u istom trenutku opažanja, te zatim dejstvo na iste nakon relativno kraćeg vremenskog intervala. Algoritmom se na osnovu preuzetih podataka utvrđuju faktori rizika – naoružanje neprijatelja/letelice/objekta/vozila, i kompjuterskom analizom daju predlozi odluke protiv dejstava. Efikasnost *Big Data* analitike korišćenjem slične metodologije je potvrđena i kod identifikacije neregistrovanih vozila u Šangaju (Xu *et al.* 2015, pp. 223-224). Predviđanje zasnovano na analizi video snimaka je naročito važno u vazдушnim dejstvima gde je bitno utvrditi tip naoružanja neprijateljskog objekta. Izraelske vojne snage od 2013. u svom sastavu imaju jedinicu za tehnologiju Macpen (eng. Matzpen), čiji je zadatak razviti i stvaranje softverskih komponenti. Rezultat su sistemi poput Kristalne kugle (eng. Crystal Ball) – prikupljanje i svođenje velikog obima podataka iz raznih izvora omogućavajući vojnim starešinama izbor informacija za dalju analizu; Cajad (eng. Tzayad) – direktna GPS komunikacija sa vojnicima na bojnopolju dozvoljava starešinama da znaju tačnu lokaciju vojnika, karakteristike reljefa, uslove okruženja. Time se donošenje odluka koje se tiču raspoređivanja jedinica, ili važnije načina kako poboljšati njihovu taktičku poziciju u toku same operacije. Dodatno, poboljšanje u logističkim manevrima tokom rata, to jest prevoz vojnika, opreme, sredstava, hrane. Softverska rešenja jedinice Macpen omogućila su regrutaciju, opremanje i slanje sredstava i vojnika u rat u vremenskom intervalu od nekoliko sati tokom rata protiv Hamasa u leto 2014.³⁶

Tokom jednog celog dana misije jednostavne složenosti, bespilotna letelica dostavlja centrali 10 terabajta (TB) podataka od čega je samo 5% predmet analize dok se ostatak skladišti.³⁷ Nepostojanje uslova za analizu preostalog dela od 95% podataka minimizuje ukupan kvalitet donetih odluka na taktičkom nivou odlučivanja. Kvalitetna video veza, slanje fotografija visoke rezolucije, prenos tekstualnih sadržaja poput koordinata, očitavanja senzora itd. zajedno sačinjavaju tako veliki kapacitet transmisije. Bespilotna letelica prikuplja video-audio podatke u toku leta i pri nailasku na neprijateljske objekte ili jedinice preko video snimka dolazi do algoritamskog „isčitavanja“ čime se identifikuje vrsta naoružanja, brojnost i položaj neprijatelja, te prosleđuje predlog rešenja komandnoj jedinici na osnovu analiziranih faktora rizika. Istovremeno, oslanjanjem na *Big Data* analitička rešenja povećava se sigurnost pilota u toku naleta usled poboljšanog predviđanja rizika u toku samog leta. Potrošnja goriva aviona i letelica biva smanjena. Utrošak vremenskih jedinica rada inženjera pri remontu aviona se umanjuje.³⁸ Oslanjanjem na velike baze podataka omogućava se prelazak sa periodičnog pregleda ispravnosti aviona na „uslovljeno održavanje“, odnosno prema parametru. Takvim sistemom se u američkoj vojsci štedi 1,5 miliona \$ godišnje.³⁹

³⁵ Model predstavljen u radu Yang *et al.* (2016, p. 1364).

³⁶ Informacije date od strane pukovnika Avner Ziva, načelnika Macpena. Za više informacija pogledati <http://www.timesofisrael.com/winning-the-war-with-big-data/>

³⁷ Videti više kod Kulshrestha (2016, r.4). Prema Fahey (2012), dron MQ-9 Reaper/Predator B je opremljen sensorima sa 12 kamera prečnika 4 kilometra efektivnog dometa; kapacitet generisanja informacija u toku jednog naleta se procenjuje na 4 terabajta (TB).

³⁸ Pročitati više kod Hooijdonk (2015) na <https://www.richardvanhooijdonk.com/en/future-airforces-big-data/>

³⁹ Saopštenje dato na godišnjoj konferenciji kompanije Teradata koja je u 2015. realizovala projekat za američke vazdušne snage. Više detalja dostupno na <http://www.intelligent-aerospace.com/articles/2016/09/u-s-airforce-harnesses-data-management-and-analytics-platforms-to-enhance-aircraft-mro.html>

Troškovi grejanja, električne energije u smeštajnim vojnim kapacitetima se smanjuju efikasnim nadgledanjem zasnovanim na *Big Data* upotrebi. Operativni troškovi vojnog osoblja opadaju upotrebom analitike velikih baza podataka.⁴⁰ Prijem novih pripadnika vojnih snaga je bitan element kvaliteta vojnog personala. Instrumenti analitike voluminoznih podataka (poput Google Trends, Google AdWords i Google Correlate) pružaju slojeviti uvid u promene stavova građansta (naročito mlade populacije) o vojsci tokom vremena; približavaju oglašavanje civilnih i vojnih radnih mesta onima koji na internetu pretražuju moguća zaposlenja u vojnom sektoru prema načinu njihove pretrage; moguće je predvideti šta je kandidat pretraživao na internetu nekoliko meseci pre nego što se prijavi za rad u vojsci. Time se poboljšava proces oglašavanja vojnih institucija u medijskom prostoru, privlače kandidati za prijem i predviđaju namere i htenja dela populacije zainteresovanog za prijem u vojnu službu.⁴¹ Redukcija administrativnih troškova obrade i čuvanja podataka o celokupnom vojnom personalu se obezbeđuje stvaranjem velikih baza podataka i primenom napredne analitike – primer je *PDE* projekat američke vojske. Medicinski kartoni, rezultati psiholoških testova, disciplinskih prekršaja, ocene rada u službi zaposlenih u ministarstvu odbrane uključujući sve vojne rodove, porodica zaposlenih vojnih i penzionisanih vojnih lica kao i njihovih porodica, svi podaci se skladište na jednom repozitorijumu.⁴² Dokumentovana međupovezanost i međuprenos biomedicinskih baza podataka, strukturna složenost podataka takvih arhiva, mogućnost audio vizuelnog skladištenja ekstenzivnih unosa, omogućava analitički uvid i arhiviranje informacija od značaja.⁴³ To je naročito od koristi ABHO centrima u razvijanju biološkog oružja.

Big Data u kontekstu rada obaveštajnih službi

Zakonska ovlašćenja o korišćenju podataka

Britanski parlament je krajem 2016. godine usvojio zakon (eng. Investigatory Powers Bill⁴⁴) kojim se pravno dozvoljava obaveštajnim agencijama da presreću, preuzimaju, kontrolišu komunikaciju građana putem mobilne i fiksne telefonije. Celokupni protok podataka građana koje poseduju telekomunikacione kompanije je pravno obavezujuće usupiti na korišćenje obaveštajnim i kontra-obaveštajnim agencijama u Britaniji.

Francuske vlasti su u julu 2015. usvojile zakon (fra. LOI n° 2015-912⁴⁵) kojim se bez dozvole nadležnog suda pravno dozvoljava obaveštajnim službama da prikupljaju i prate komunikacioni protok podataka svojih građana. Time se podaci internet telefonskog saobraćaja stavlja na ustupanje vlastima bez posebne dozvole suda.

⁴⁰ U saopštenju ministra odbrane Republike Južne Koreje datom 2. februara 2017, operativni troškovi u 2016. godini su umanjeni za okvirno 22 miliona \$ oslanjanjem na Big Data analitiku. Poboljšanje sigurnosti pilota u toku vojnih naleta je takođe navedeno u izjavi. Videti više na: <http://english.yonhapnews.co.kr/news/2017/02/07/0200000000AEN20170207003900315.html>

⁴¹ Detaljno objašnjenje sprovedene analize dostupno kod Jahedi *et al*, 2016.

⁴² Pogledati rad Vie *et al*, 2015. Dodatno, o medicinskim bazama podataka u američkoj vojsci pogledati na stranici američkog Centra za podatke o ljudstvu u odbrani (eng. Defence Manpower Data Center).

⁴³ Široka lista biomedicinskih arhiva može se naći kod Toga & Dinov, 2015, pp. 4-5.

⁴⁴ Tekst zakona dostupan na <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2016/25/contents/enacted/data.htm>

⁴⁵ Sadržaj zakona pogledati na <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000030931899&categorieLien=id>

Istovetnu pravnu regulativu je usvojio i nemački parlament potvrdivši amandman iz 2016. godine u zakonu o nadležnostima obaveštajne službe (nem. Bundesnationaldienst-Gesetz); amandman saveznog zakona o zaštiti podataka (nem. Bundesdatenschutzgesetz) koji traži širu upotrebu video nadzora na javnim mestima bio je planiran⁴⁶ za usvajanje u 2017. godini. Izmenama se omogućava veća kontrola telekomunikacionog saobraćaja građana u zemlji i inostranstvu.

Amandmanima u periodu od 2006. do 2008. godine, američki zakon o nadgledanju inostranih državljana (eng. Foreign Intelligence Surveillance Act⁴⁷) stvara zakonsku mogućnost državnim službama bezbednosti da preuzimaju podatke o telekomunikacionoj aktivnosti inostranih građana na i van teritorije SAD-a. Posebnu stavku na ovoj liniji gledanja predstavlja projekat Prizma (eng. PRISM) koje su američke vlasti pokrenule radi prikupljanja obaveštajnih podataka o građanima i naročito inostranim građanima. Kompanije poput Facebook-a, Google-a, Twitter-a, uz telekomunikacione kompanije davaoce usluga, su dužne da predaju podatke obaveštajnim službama.

Među glavnim dobavljačima (proizvođači softvera) u navedenom projektu su bile izraelske kompanije *Narus* i *Verint*. Izrael spada u prvih pet država na svetu prema broju kompanija u sektoru obaveštajnog rada.⁴⁸ Kompanije iz ove države u 2014. imaju 10% svetskog učešća u izvozu usluga sajber-obaveštavanja.⁴⁹ Istovremeno obaveštajno-bezbednosne agencije u Izraelu imaju dozvolu za preuzimanjem podataka o građanima bez saglasnosti sudskih organa.⁵⁰ Prema zakonu o biometrijskim metodama i čuvanju podataka iz 2009. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova poseduje bazu podataka svakog građanina Izraela sa biometrijskim podacima (slika lica, otisci prstiju, krvna grupa) koji se skladište sa ostalim podacima (npr. poreski broj, zdravstveni karton, bankarski račun).⁵¹ Služba unutrašnje bezbednosti – Šin Bet (eng. Shin Bet) bez sudske dozvole može da preuzme celokupan protok podataka u mobilnoj telefoniji bilo kog građanina.⁵²

Centar bezbednosti informacija, podružnica ruske Savezne bezbednosne službe, je juna 2010. raspisao tender za nabavku softvera za analitičku pretragu medija i interneta⁵³. Softverski paket „Semantička arhiva“ služi pretrazi medijskih sadržaja i generisanju zaključaka; poseban aspekt softvera je analiziranje mišljenja u blogovima i forumima na internetu. Izmenama ruskog saveznog zakona o kriminalnim postupcima br. 375-F3 usvojenim jula 2016. stavlja se obaveza pred operatore mobilne telefonije i internet usluga da snimaju, skladište i čuvaju potpun mobilni/internet saobraćaj svojih pretplatnika to-

⁴⁶ Najava amandmana dostupna na zvaničnoj stranici Vlade SR Nemačke <https://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2016/12/2016-12-21-bessere-videoueberwachung.html>

⁴⁷ Prvobitni zakon videti na zvaničnoj internet stranici Vlade SAD-a. Amandmani su: 2006; 2007 i 2008.

⁴⁸ Podaci preuzeti iz izveštaja organizacije Privacy International 2016, p. 18. Izveštaj je dostupan na <https://www.privacyinternational.org/node/911>

⁴⁹ Financial Times, <https://www.ft.com/content/69f150da-25b8-11e5-bd83-71cb60e8f08c>

⁵⁰ Uredbom o procedurama kriminalnih aktivnosti (eng. Criminal Procedure Act) usvojenom 2007. omogućen je nesmetan pristup podacima internet i mobilne telefonije svakog građanina. Više detalja videti u tekstu J. Klinger (10.06.2013) dostupnom na <https://2jk.org/english/?p=350>

⁵¹ Siže teksta zakona dostupan na <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/israel-law-on-biometric-methods-and-data-preservation/>

⁵² Pročitati kod Stevens (2011, p. 7).

⁵³ Podaci dostupni na http://agentura.ru/english/projects/Project_ID/blogs/

kom tri godine i učine ga dostupnim ovlašćenim državnim organima po njihovom zahtevu, *inter alia*.⁵⁴

Zakon o sajber-bezbednosti (eng. *Cybersecurity Law*), prvi takve vrste u NR Kini donet je krajem 2016. godine a koji je stupio na snagu 1. juna 2017. godine, produžava vreme skladištenja internet i telefonskog saobraćaja kod operatera na šest meseci.⁵⁵ Pri tom, operateri su dužni⁵⁶ da učine sadržaj svojih baza podataka o korisnicima dostupnim odgovarajućim državnim organima (npr. Kancelarija centralne vodeće grupe za poslove sajber-prostora⁵⁷) prema potrebi.

Japanske vlasti su 2003. usvojile Zakon o zaštiti ličnih informacija. Članom 23. tog zakona stav jedan, dozvoljen je pristup podacima operatera od strane državnih organa uz sudsko ovlašćenje.⁵⁸ Postoji pet navedenih izuzetaka pod kojima je dozvoljeno operateru da prosledi podatke trećoj strani.⁵⁹

Nameće se zaključak o prisutnoj potrebi državnih organa za dostupnošću podataka svojih građana radi kontrole, analize i praćenja aktivnosti pojedinaca ili grupa, iz ekonomskih, bezbednosnih ili čisto političkih razloga. Time se argumentuje neophodnost postojanja analitičkog odeljenja *Big Data* u vojno-bezbednosnim strukturama zemlje čijim se radom adekvatno manipuliše podacima i stvaraju bitne informacije.

Uloga analitike velikih baza podataka pri sajber pretnjama

Digitalni format, obim, veličina i frekventnost podataka predstavljaju izvor informacija ali i izazov njihove obrade za vojno-obaveštajne službe. Primeri su podaci iz medicinskih kartona (krvna grupa, visina, težina, boja očiju); turistička putovanja (učestalost, dužina, destinacije, način putovanja); finansijski podaci (broj računa, poreski broj, sredstva na računu, promet plaćanja); popis stanovništva; komercijalni podaci (detalji operacija pravnih i fizičkih lica na tržištu); podaci o plaćenim ili pretplatničkim računima; promet na internetu i fiksnom-mobilnom saobraćaju (razgovori, korespondencija, slike, video zapisi); državni podaci o pojedincima.⁶⁰ „Veličina baza podataka varira u opsegu od stotina do miliona unosa koji se mogu međusobno povezati preko određene varijable (npr. telefonski broj) i time brzo steći uvid u sve podatke vezane za konkretnu osobu koja je predmet analize.“⁶¹ Sprečavanje kriminalnih dela, terorističkih ili subverzivnih postupaka podrazumeva praćenje mnoštva pojedinaca radi pronalaženja nekolicine odgovornih. Godišnji troškovi sajber-kriminala poput krađe informacijskih dobara, onemogućavanja usluga *inter alia*, su procenjeni na 118 milijardi \$ godišnje.⁶² *Big Data*

⁵⁴ Pročitati više u izveštaju ICNL (2016, pp.6-7) <http://www.icnl.org/research/library/files/Russia/Yarovaya.pdf>

⁵⁵ Kompletan tekst zakona dostupan na http://www.chinalawtranslate.com/cybersecuritydraft/?lang=en#_Toc424040670

⁵⁶ Zakonom se kategoriše i definiše internet i telefonski saobraćaj kao i načini pružanja usluga operatera. Neke od posebnih osobenosti zakona mogu se naći u tekstu kod Ruan (2016); Kanner & Ella (2017).

⁵⁷ Zvanična internet stranica kancelarije (kineska verzija) www.cac.gov.cn

⁵⁸ Tekst zakona dostupan na <http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/APPI.pdf>

⁵⁹ Pogledati više kod Raul (2014, pp. 162-163).

⁶⁰ Izveštaj Privacy International (2016), <https://privacyinternational.org/node/853>

⁶¹ Pogledati stav 156. u publikaciji o Obaveštajno-bezbednosnom delovanju (eng. *Intelligence and Security*), dostavljenoj britaskom Donjem domu 12. marta 2015.

⁶² <http://assets.teradata.com/resources/ebooks/102914-CyberSecurity-eBook/FLASH/index.html>

analitika omogućava učinkovitije delovanje vojno-obaveštajnih agencija time što se smanjuje vreme pretrage voluminoznih podataka, povećava brzinu procesuiranja prikupljenih nestrukturiranih podataka, čime se uočavaju skriveni šabloni i spoznaju anomalije ili slične informacije koje mogu služiti boljem i bržem odlučivanju pri kriminalnim ili subverzivnim aktivnostima. Prednost je omogućena time što analitičari na početku analize ne moraju znati šta je cilj analize na samom početku, već se do toga dolazi tokom postupka analize.⁶³ U svom radu Horsman & Conniss (2015, p. 91) ukazuju na stepen anonimnosti koji uhodilac stiže korišćenjem pripejd mobilnih kartica i aplikacija na telefonu; dalje se ukazuje na značaj digitalnih forenzičara koji mogu da uđu u trag sajber progoniteljima putem korišćenih aplikacija. Od osam oglasenih radnih mesta za visokokvalifikovanu radnu snagu nemačke Obaveštajne službe (nem. *Bundesnachrichtendienst*), oko 67% čine radna mesta za informatičare i specijaliste sajber-infrastrukture.⁶⁴ U trenutku pisanja ovog rada u medijima je naveden slučaj neovlašćenog sajber uzurpiranja informacionih sistema u engleskim bolnicama i bankama.⁶⁵ Pravovremenost javljanja neovlašćenog pristupa u privatnoj mreži korisnika putem praćenja komunikacionih kanala kompjuterskih jedinica u jedinici vremena jeste prednost *Big Data* analitike.⁶⁶ Kriminalni delikti poput izbegavanja poreskih plaćanja, korišćenja lažnih bankarskih računa, malverzacija u penzijsko-invalidskom osiguranju se kontrolišu primenom analitike voluminoznih podataka. Troškovi nastali prevarama u američkom zdravstvenom osiguranju iznose godišnje 60 milijardi \$.⁶⁷ Neovlašćeni pristupi internet sadržajima i bazama podataka ministarstava i državnih agencija su učestali postupci kojima se narušava bezbednost zemlje.⁶⁸ Troškovi reparacije krađe tuđe svojine (uključujući intelektualnu svojinu poput privatnih podataka građana) prouzrokovani sajber kriminalom se u velikim organizacijama u Engleskoj procenjuju na 275-375 hiljada £.⁶⁹ Natpisi i sadržaji na društvenim mrežama, najave u medijima država uzimaju se kao vrednosne promenljive na osnovu kojih se vrše predviđanja verovatnoća dešavanja u budućnosti poput protesta, pokreta, sklapanja ugovora, vojnih intervencija.⁷⁰ U okviru 60 lokalnih policijskih ispostava u SAD-a se koristi softverski paket za predviđanje verovatnoće i lokacije budućih zločina na osnovu podataka iz prošlosti. Društveni mediji se karakterišu kao dragoceni izvor podataka za praćenje mogućih terorističkih grupacija.⁷¹ Propagandno širenje

⁶³ SAS (2017) https://www.sas.com/en_us/insights/articles/risk-fraud/how-intelligence-agencies-reap-rewards-big-data.html

⁶⁴ http://www.bnd.bund.de/DE/Karriere/Stellenanzeigen/Hoeherer_Dienst/gentable_hd.html

⁶⁵ Onemogućavanje prethodno zakazanih operacija pacijenata, lažno alarmiranje ambulanti, uklanjanje medicinskih podataka pacijenata su prijavljeni u oko 116 engleskih i škotskih bolnica. Saopštenje je izdala premijer Velike Britanije Tereza Mej kao i engleski centar za nacionalnu sajber bezbednost. <https://www.theguardian.com/society/2017/may/12/hospitals-across-england-hit-by-large-scale-cyber-attack>

⁶⁶ Harris, S. (2015). The Catch-22 In Cyber Defence: More Isn't Always Better, Teradata: USA. Pristupljeno 14.05.2017. na <http://assets.teradata.com/resourceCenter/downloads/Articles/EB8891.pdf?processed=1>

⁶⁷ Informacije dostupne u radu Kambatla *et al.* (2014, r. 2570).

⁶⁸ Australijski Direktor odbrambenih signala (eng. *Defence Signals Directorate*) je u 2010. godini zabeležio prosečno 700 napada na baze podataka vojnih agencija (AAP, 2010). U periodu od 2000. do 2010. se beleži tendencija neovlašćenog ulaska u poverljive sadržaje američkog Ministarstva odbrane Report to Congress (2010, r. 237).

⁶⁹ Uperedni pregled troškova videti u radu Low (2017, p. 19).

⁷⁰ Kao primer se može uzeti projekat MERKUR (eng. Mercury) finansiran od strane američke nacionalne obaveštajne službe sa ciljem predviđanja socijalnih nemira, epidemija bolesti, vojnih konfrontacija. Informacije dostupne na <https://www.iarpa.gov/index.php/research-programs/mercury>

⁷¹ Dodatne informacije dostupne u novinskom članku Strohm (13. oktobar 2016).

džihadističkih ideja, regrutacija radikalnih muslimana, organizacija, povezivanje, prikupljanje finansijskih sredstava se obavlja preko sajber-prostora (internet).⁷² Analitičko odeljenje vojno-obaveštajne službe mora posedovati kapacitet obrade takvih sadržaja u kratkom vremenskom intervalu. Oslanjanje na softver i algoritme u analitičkom radu stvara *automatizaciju* u obaveštajnom radu; pomeranje fokusa na pretpostavke o budućim ishodima stavlja *pretpostavljanje* u prvi plan analitičkog odlučivanja; tendencija *prilagođavanja* se odnosi na promenu metoda obaveštajnog rada shodno oblastima u kojima se definiše predmet analize.⁷³

Zaključak

Primena savremenih tehnologija ima značajnu ulogu u rezultatima vojnih operacija i kontra-obaveštajnom radu. Stvaranjem analitičkih odeljenja pri vojnim jedinicama i obaveštajnim službama, koja se u svom radu oslanjaju na analitičke instrumente velikih baza podataka zapravo se podstiče rast učinkovitosti u radu i rezultatima. Primeri izloženi u radu ukazuju na nedvosmisleni potrebu mnogih razvijenih zemalja da u svojim vojno-bezbednosnim strukturama proces donošenja odluka u vojno-policijskim operacijama učine parcijalno zavisnim od stvorenih informacija. Ekstenzivnost dostupnih podataka uslovljena postojanjem tehničkih uređaja čija se očitavanja povezuju internetom predstavlja izazov ali i resurs. Autori ukazuju na bitnost pravilnog i potpunog tumačenja takvih podataka u ograničenom vremenskom periodu vojnih operacija i/ili obaveštajnog rada. Značajna finansijska ulaganja drugih zemalja u vojne resurse kojima bi se stekla sposobnost akumulacije podataka i njihovog čitanja primenom analitike *Big Data* jeste savremeni trend.

Na drugoj strani treba istaći etički problem dostupnosti i prikupljanja velikih baza podataka kojima se najčešće narušava pravo na privatnost pojedinca (slučajevi obaveštajnih službi) ili suverenitet zemlje (slučaj sajber špijunaže). Drugo, postoji problem tehničko-tehnološke zavisnosti strane koja otkupljuje tehnologiju. Time se podređena situacija vojske zemlje uvoznice čini ranjivijom usled nemogućnosti obrane od neovlašćenog protoka informacija ka zemlji izvoznici tehnologije. Dalje, ne treba izuzeti ekonomski aspekt i visoku cenu ulaganja u takvu tehnologiju koja nije dostupna *ad hoc* manje razvijenim zemljama. Treba primetiti i nedostupnost detaljnih podataka u stranim medijima koji se tiču tehničkih karakteristika i detalja domena primene analitike voluminoznih podataka.

Značaj ovog članka se ogleda u usmeravanju pažnje donosilaca odluka ka osavremenjivanju metoda obaveštajnog rada u vojnim i civilnim službama. Kvalitativnom analizom zasnovanom na uporednom pregledu vojnih trendova u izabranom uzorku stranih zemalja ispunjava se istraživački cilj: normativno približavanje savremenih tokova u vojno-obaveštajnom sektoru uslovima u našoj zemlji. Drugim rečima posmatranje i uočavanje progresivnih ideja koje se mogu adaptirati našim vojnim uslovima. Ideja za koju se autori zalažu se ogleda u primeni velikih baza podataka u našim bezbednosnim strukturama putem razvijanja infrastrukture, tehnologije i kadrova radi relativnog „pariranja“ vodećim zemljama. Autori posebno ističu primer Izraela i njegovog vojnog modela upotrebe analitike voluminoznih poda-

⁷² O pregledu pretnji u sajber prostoru pročitati rad Choo (2011).

⁷³ Vrlo zanimljiv osvrt na temu upotrebe velikih baza podataka u obaveštajnom radu je u svom naučnom članku ponudio Lyon (2014).

taka. Budući istraživački pravac analize bi imao za cilj stvaranje domaćeg prototipa *Big Data* analitike u okviru Vojske Srbije ili njenih obaveštajnih agencija, merenje rezultata, poređenje sa drugim zemljama, prospekt izvoza osvojene tehnologije namenske industrije.

Reference

- [1] Song., X., Wu, Y., Ma, Y., Cui, Y., Gong, G. (2015). Military Simulation Big Data: Background, State of the Art, and Challenges. *Mathematical Problems in Engineering* 2015 Article ID 298356. Pristupljeno 09.04.2017. na <https://www.hindawi.com/journals/mpe/2015/298356/>
- [2] Couch, N., Robins, B. (2013). Big Data For Defence and Security. Royal United Services Institute. London, UK. Pristupljeno 05.04.2017. na <https://uk.emc.com/campaign/bigdata/rusi/big-data-for-defence-and-security-report-final.pdf>
- [3] McAfee, A., Brynjolfsson, E. (2012). Big Data: The Management Revolution. *Harvard Business Review*, pp. 60-68. Pristupljeno 09.04.2017. na http://www.rosebt.com/uploads/8/1/8/1/8181762/big_data_the_management_revolution.pdf
- [4] Rayport, J. (2012). Use Big Data To Predict Your Customers' Behaviours. *Harvard Business Review*. Pristupljeno 10.04.2017. na <https://hbr.org/2012/09/use-big-data-to-predict-your-c>
- [5] Kosinski, M., Stillwell, D., Graepel, T. (2013). Private Traits And Attributes Are Predictable From Digital Records Of Human Behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. April 9, 2013, 110 (15), p. 5802-5805. Pristupljeno 10.04.2017. na <http://www.pnas.org/content/110/15/5802.full>
- [6] Labrinidis, A., Jagadish, H. V. (2012). Challenges And Opportunities With Big Data. *Proceedings of the VLDB Endowment* 5 (12), pp. 2032-2033. Pristupljeno 11.04.2017. na <http://dl.acm.org/citation.cfm?doi=2367502.2367572>
- [7] Gandomi, A., Haider, M. (2015). Beyond the Hype: Big Data Concepts, Methods, And Analytics. *International Journal of Information Management*, 35 (), pp. 137-144. Pristupljeno 11.04.2017. na http://ac.els-cdn.com/S0268401214001066/1-s2.0-S0268401214001066-main.pdf?_tid=9f8922c8-1fb1-11e7-a894-00000aab0f02&acdnat=1492023520_8b08508a4d39fd537cac350a3eca4b31
- [8] Barbier, G., Liu, H. (2011). Data Mining In Social Media. In C. C. Aggrawal (Ed.), *Social Network Data Analytics* (pp. 327-352). United States: Springer. Pristupljeno 11.04.2017. na <https://pdfs.semanticscholar.org/8a60/b082aa758c317e9677beed7e7776acde5e4c.pdf>
- [9] Gundencha, P., Liu, H. (2012). Mining Social Media: A Brief Introduction. *Tutorials In Operation Research*, 1 (4), pp. 1-17. Pristupljeno 11.04.2017. na <http://pubsonline.informs.org/doi/pdf/10.1287/educ.1120.0105>
- [10] Gu, J., Zhang, L. (2014). Data, DIKW, Big Data and Data Science. *Procedia Computer Science* 31, pp. 814-821. Pristupljeno 11.04.2017. na http://ac.els-cdn.com/S1877050914005092/1-s2.0-S1877050914005092-main.pdf?_tid=8f3ab6f6-1fb2-11e7-af15-00000aab0f27&acdnat=1492023922_a67536b31ef42db4e8bd4b9593d0e5c6
- [11] IDC (2016). Double-Digit Growth Forecast For the Worldwide Big Data and Business Analytics Market Through 2020. IDC Research, Inc. Pristupljeno 12.04.2017. na <http://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS41826116>
- [12] IDC. (2017). Big Data And Business Analytics Revenues Forecast. *Worldwide Semiannual Big Data and analytics spending guide*, International Data Corporation Research Inc.: Massachusetts USA. Pristupljeno 12.04.2017. na <http://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS42371417>
- [13] Columbus, L. (2016). Roundup Of Analytics, Big Data & BI Forecasts And Market Estimates, 2016. *Forbes:USA*. Pristupljeno 12.04.2017. na <https://www.forbes.com/sites/louisacolumbus/2016/08/20/roundup-of-analytics-big-data-bi-forecasts-and-market-estimates-2016/#292fddb16f21>

[14] Vesset, D., Schubmehl, D., Olofson, C., Gopal, C., Bond, S. (2016). Worldwide Business Analytics Software Market Shares, 2015. International Data Corporation. Pristupljeno 13.04.2017. na https://www.sas.com/content/dam/SAS/en_us/doc/analystreport/idc-business-analytics-software-market-shares-108014.pdf

[15] IIA. (2016). Advanced Analytics & Big Data Adoption Report. Dell Digital Business Services: International Institute for Analytics. Pristupljeno 13.04. 2017. na <http://iianalytics.com/analytics-resources/advanced-analytics-big-data-adoption-report-2016>

[16] Turck, M. (2016). Is Big Data Still a Thing? (The 2016 Big Data Landscape), World Press. Pristupljeno 12.04.2017. na <http://mattturck.com/big-data-landscape/#more-917>

[17] Department of Defence. (2016). Defense Budget Overview, Office of the under-secretary of defence: USA. Pristupljeno 14.04.2017. na http://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/fy2017/FY2017_Budget_Request_Overview_Book.pdf

[18] Jones, S., (2016) . Ministry Of Defence Steps Up cyber security operations, Financial Times Ltd: UK. Pristupljeno 14.04.2017. na <https://www.ft.com/content/73fbae2c-f81c-11e5-96db-fc683b5e52db>

[19] Young , C. (2012). The Military's New Challenge: Knowing What They Know. *Harvard Business Review*. Pristupljeno 14.04.2017. na <https://hbr.org/2012/09/the-militarys-new-challenge-knowing>

[20] Deltek. (2015). Top 20 Unrestricted Federal Business Opportunities For Fiscal Year 2016. Deltek Federal Information Solutions: Virginia, USA. Pristupljeno 13.04.2017. na <https://www.deltek.com/en/products/business-development/govwin/modules/federal-market-intelligence>

[21] Defence Technical Information Center. (2017). Budget Information. Department of Defence, USA. Pristupljeno 13.04.2017. na <http://www.dtic.mil/dodinvestment/#/advancedSearch>

[22] Kirk, A. (Oktober 27. 2015). What Are the Biggest Defence Budgets In the World? The Telegraph: UK. Pristupljeno 13.04.2017. na <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/defence/11936179/What-are-the-biggest-defence-budgets-in-the-world.html>

[23] Guzelyte, S. (2016). National Defence Data 2013-2014 and 2015. (est.). European Defence Agency: Ixelles, Belgium. Pristupljeno 13.04.2017. na <https://www.eda.europa.eu/info-hub/defence-data-portal>

[24] EDA. (2016). Annual Report 2016. European Defence Agency: Brussels, Belgium. Pristupljeno 13.04.2017. na <https://www.eda.europa.eu/info-hub/publications>

[25] Lockheed Martin Corporation. (2017). 2016 Annual Report. Lockheed Martin Corporation, Maryland: USA. Pristupljeno 22.04.2017. na http://www.lockheedmartin.com/us/news/annual-reports.html?_ga=1.131306184.697988966.1492849339

[26] Starr, S. (2003). C4ISR Assessment: Past, Present, and Future. 8th International Command and Control Research & Technology Symposium, Washington: USA. Pristupljeno 22.04.2017. na http://dodccrp.org/events/8th_ICCRTS/pdf/059.pdf

[27] Kulshrestha, S. (2016). Big Data In Military Information and Intelligence. IndraStra Global. Pristupljeno 22.04.2017. na https://figshare.com/articles/Big_Data_in_Military_Information_Intelligence/2066640

[28] Fahey, S. (2012). Big Data And Analytics For National Security. Stanford University. Pristupljeno 05.04.2017. na <http://web.stanford.edu/group/mmds/slides2012/s-fahey.pdf>

[29] Yang, S., Yang, M., Wang, S., Huang, K. (2016). Adaptive Immune Genetic Algorithm For Weapon System Portfolio Optimization In Military Big Data Environment. *Cluster Computing*, 19 (3), pp. 1359-1372. Pristupljeno 23.04.2017. na <https://link.springer.com/article/10.1007/s10586-016-0596-3>

[30] Xu, Z., Liu, Y., Mei, L., Hu, C., Chen, L. (2015). Semantic Based Representing And Organizing Surveillance Big Data Using Video Structural Description Technology. *The Journal of Systems and Software* 102, pp. 217-225. Pristupljeno 23.04.2017. na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0164121214001551>

[31] Kim, Y.H., Kang, H.G., Lee, J.K. (2017). Can Big Data Forecast North Korean Military Aggression? *Defence and Peace Economics*, online 23. Jan 2017, pp. 1-18. Pristupljeno 27.04.2017. na <http://dx.doi.org/10.1080/10242694.2016.1270736>

[32] MacDonald, B., Ferguson, C. (2015). Chinese Strategic Missile Defence: Will It Happen, and What Would It Mean?. Arms Control Association: Washington, USA. Pristupljeno 27.04.2017. na https://www.armscontrol.org/ACT/2015_11/Features/Chinese-Strategic-Missile-Defense-Will-It-Happen-and-What-Would-It-Mean

[33] Jahedi, S., Wenger, J., Yeung, D. (2016). Using Big Data To Identify the Concerns Of Potential Army Recruits. RAND Arroyo Centre Personnel, Training and Health Program: RAND Corporation, USA. Pristupljeno 24.04.2017. na https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1197.html

[34] Vie, L., Scheier, M., Lester, P., Ho, T., Labarthe, D., Seliqman, M. (2015). The U.S. Army Person-Event Data Environment: A Military-Civilian Big Data Enterprise. *Big Data*, 3(2), pp. 67-79. Pristupljeno 22.04.2017. na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/27447431>

[35] Toga, A., Dinov, I. (2015). Sharing Big Biomedical Data. *Journal of Big Data*, 2 (7), pp. 1-12. Pristupljeno 23.04.2017. na <https://journalofbigdata.springeropen.com/articles/10.1186/s40537-015-0016-1>

[36] Stevens, A. (2011). Surveillance Policies, Practices and Technologies In Israel And the Occupied Palestinian Territories: Assessing the Security State. *The New Transparency*, Working Paper IV, Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. Pristupljeno 27.04.2017. na www.sscqueens.org/sites/default/.../2011-11-Stevens-WPIV.pdf

[37] Nonaka, T. (2014). Japan. In Raul, A. (Eds). *The Privacy, Data Protection and Cybersecurity Law Review*. Law Business Research Ltd, London: UK. Pristupljeno 13.05.2017. na <https://www.sidley.com/en/insights/publications/2014/11/the-privacy-data-protection-and-cybersecurity-law-review>

[38] Committee of Parliament. (2015). Privacy And Security: A Modern And Transparent Legal Framework. House of Commons, London: UK. Pristupljeno 14.05.2017. na https://sites.google.com/a/independent.gov.uk/isc/files/20150312_ISC_P%2BS%2BRpt%28web%29.pdf?attredirects=1

[39] Horsman, G., Conniss, L. (2015). An Investigation Of Anonymous And Spoof SMS Resources Used For the Purposes of Cyberstalking. *Digital Investigation* 13, pp. 80-93. Pristupljeno 10.05.2017. na <https://doi.org/10.1016/j.diin.2015.04.001>

[40] Kambatta, K., Kollias, G., Kumar, V., Grama, A. (2014). Trends In Big Data Analytics. *Journal of Parallel and Distributed Computing* 74 (7), pp. 2561-2573. Pristupljeno 15.05.2017. na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743731514000057>

[41] Choo, K. (2011). The Cyber Threat Landscape: Challenges And Future Research Direction. *Computers and Security* 30, pp. 719-731. Pristupljeno 15.05.2017. na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167404811001040>

[42] Low, P. (2017). Insuring Against Cyber-Attacks. *Computer Fraud and Security* 4, pp. 18-20. Pristupljeno 16.05.2017. na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1361372317300349>

[43] Strohm, C. (2016). Predicting Terrorism From Big Data Challenges U.S. Intelligence, Bloomberg: USA. Pristupljeno 15.05.2017. na <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-10-13/predicting-terrorism-from-big-data-challenges-u-s-intelligence>

[44] Lyon, D. (2014). Surveillance, Snowden, And Big Data: Capacities, Consequences, Critique. *Big Data and Society* 1(2), pp. 1-13. Pristupljeno 16.05.2017. na <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2053951714541861>

STRATEGIJSKI MENADŽMENT U VOJNOORGANIZACIONIM SISTEMIMA

Nenad V. Kovačević

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Kadetska brigada

Stjepan Domjančić*

Hrvatsko vojno učilište „dr Franjo Tuđman“, Dekanat, Zagreb

Mitar P. Kovač**

Univerzitet Edukons, Fakultet za projektni i inovacioni menadžment, Beograd

Strategijski menadžment svoju evoluciju proživljava poslednjih 50-tak godina. U tom vremenskom periodu strategijski menadžment je prešao put od tehnike dugoročnog planiranja do veoma značajne specijalizovane menadžment discipline. Počeci strategijskog menadžmenta vezuju se za početak šeste decenije 20. veka i njegov razvoj teče paralelno sa razvojem različitih pristupa u definisanju strategije. Autori objašnjavaju specifičnosti prelaska strategije iz „čisto“ vojnog u komercijalni ambijent. U radu su date osnovne teoretske odredbe vezane za istorijsku genuzu menadžmenta, sa posebnim osvrtom na strategijski menadžment, takođe objašnjeni su i osnovni sadržaji i funkcije strategijskog menadžmenta, kao i specifičnosti njegove primene u jednom vojnoorganizacionom sistemu, konkretno sistemu odbrane Republike Srbije.

Ključne reči: *strategija, strategijski menadžment, vojnoorganizacioni sistemi*

Uvod

Radi osvajanja novih prostora i zaštite sopstvenih, postojećih staništa, čovek je počeo da se organizuje u zajednice, a sa pojavom prvih uređenih zajednica počelo je i vojno organizovanje sa jedne, ali i podela rada unutar zajednice sa druge strane. Prve uređene zajednice smatraju se pretečama menadžmenta, procesa koji će vremenom evoluirati prevashodno zahvaljujući opštem progresu ljudskog roda. Međutim, menadžment se kao delatnost pojavljuje tek u 19. veku, a kao naučna disciplina u 20. veku.

Menadžment je multidisciplinarni fenomen i problem i može se analizirati sa više različitih aspekata, odnosno naučnih disciplina – ekonomije, sociologije, teorije organizacije i drugih. Naime, ako menadžment posmatramo sa aspekta ekonomije, odnosno kao proizvodni faktor trebamo reći da je *menadžment ekonomski resurs*, jer on direktno utiče na povećanje ili smanjenje produktivnosti i profitabilnosti organizacije, a šire gledano može zameniti rad i kapital.

* Dr sc Stjepan Domjančić, brigadir, nalazi se na dužnosti prodekana za međunarodnu saradnju.

** Prof. dr. Mitar P. Kovač je general-major u penziji.

Menadžment sa sociološkog stanovišta predstavlja klasni i statusni simbol, odnosno sa pojavom menadžera kao zanimanja vremenom se stvorila nova visoko obrazovana i intelektualna klasa, odnosno *nova elita*. Preduslov za ulazak u ovu elitu su znanje, sposobnosti i obrazovanje. Ako *menadžment* posmatramo sa aspekta teorije organizacije, onda možemo reći da on predstavlja svojevrsni *sistem vlasti*, jer se njime omogućuje postojanje ovlašćene grupe ljudi u realizaciji određenih poslova. Ovo stanovište je vremenom imalo različite pristupe, počev od autoritarnog koncepta, preko humanističkih koncepta do parcipativnog pristupa. Moderni menadžment predstavlja sintezu svih navedenih pristupa, zato se on i smatra hibridnim oblikom izvornog menadžmenta.

Strategijski ili strateški menadžment je jedna od modernih specijalizovanih menadžment disciplina, koja je nastala sredinom 20. veka, i svoju evoluciju doživljava kao jedna od indirektnih posledica globalizacije i ubrzanog opšteg naučno-tehnološko-informacionog napretka čovečanstva. Strategijsko upravljanje i strategijski menadžment su sinonimi, ali se u praksi češće koristi termin strategijskog menadžmenta, prevashodno zbog lakšeg terminološkog prepoznavanja i suštinskog shvatanja. Esencija strategijskog menadžmenta je strategijsko planiranje, koje predstavlja periodičnu aktivnost koja se preduzima radi suočavanja organizacije sa promenama u okruženju, dok je strategijski menadžment kontinualan proces koji uključuje kako planiranje i donošenje odluka, tako i realizaciju odluka i praćenje njihovih efekata na organizaciju.

Vojnoorganizacioni sistemi kao posebna vrsta organizacija koje egzistiraju u sferama vojne delatnosti predstavljaju pogodno tlo za primenu raznih vrsta menadžment disciplina, pa tako i strategijskog menadžmenta. Primena određenih sadržaja i podprocesa strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima odavno postoji, ali se nije dovoljno obrađivala sa aspekta teorije menadžmenta i teorije organizacije, odnosno sam proces jeste obrađivan, ali nije se terminološko-metodološki određivao kao deo teorije menadžmenta, odnosno menadžmenta kao nauke.

Rad se sastoji iz tri pitanja koja daju jedinstvenu sliku strategijskog menadžmenta kao pojma, i specifičnosti njegove primene u vojnoorganizacionim sistemima. U prvom pitanju težište je dato na pojmovnom objašnjenju strategijskog menadžmenta, odnosno data je semantička analiza sintagme „strategijski menadžment“, kao i istorijska geneza strategijskog menadžmenta kao jedne od disciplina menadžmenta. Sadržaj, odnosno različiti modeli, koji su okvireni određenim fazama strategijskog menadžmenta, kao i njegovi podprocesi izloženi su u drugom pitanju. Specifičnosti primene strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima, prikazano je kroz pojmovno određenje vojnoorganizacionih sistema i kroz prizmu primera konkretne primene strategijskog menadžmenta u sistemu odbrane Republike Srbije, a obrađeno je u trećem pitanju.

Pojam strategijskog menadžmenta i istorijski razvoj

Pravilno komuniciranje sa drugim pojedincima i/ili grupama moguće je jedino upotrebom komunikabilnog jezika, što je od posebne važnosti za akademsku zajednicu, odnosno za grupe specijalista koje koriste naučni jezik i metode. Sledstveno tome, da bismo mogli dati, u potpunosti, i sa etiološkog stanovišta, prihvatljivo objašnjenje strategijskog menadžmenta, odnosno njegovog nastanka i istorijskog razvoja, trebamo prvo objasniti

sam pojam strategijski menadžment, kako bi se potom mogla objasniti ina geneza. Pitanje je podjeljeno na dve celine koje se nalaze u kauzalnom odnosu. U prvoj celini data je semantička analiza sintagme „strategijski menadžment“, a u drugoj istorijska geneza strategijskog menadžmenta.

Semantička analiza sintagme „strategijski menadžment“

Sintagmu „strategijski menadžment“ čine dva pojma „strategija“ i „menadžment“ sa različitim značenjem, pri čemu reč strategija ima denotativnu, a menadžment konotativnu ulogu u označavanju. U cilju nominalnog određenja navedene sintagme, neophodno je najpre odrediti značenje pojmova „strategija“ i „menadžment“. Upotreba korelativnih termina za strategiju (najviši, vrhovni, „top“ nivo: znanja, vođenja, upravljanja; efikasnost u korišćenju raspoloživih resursa; jedinstven pravac delovanja i slično) u svakodnevnom životu je veoma česta pojava, i svi navedeni termini i sintagme, u načelu označavaju način (pristup ili metod) odnosno usmerenost za dostizanje određenih ciljeva. Međutim radi definisanja strategijskog menadžmenta kao posebne discipline u okviru menadžmenta, kao nauke, neophodno je što preciznije i egzaktnije odrediti obim i sadržaj navedenih termina, ali i ukazati na njihove distinkcije.

Sa semantičkog stanovišta reč *strategija* je zapravo kovanica dve grčke reči: „*stratos*“ = vojska i „*ago*“ = vodim. U vreme svog nastanka reč je označavala posao kojim su se bavili strategisti, odnosno najviši vojno-politički činovnici polisa (visoki službenici sa vojnim i civilnim kompetencijama), koji su međusobno bili rangirani shodno načelu primogeniture i ekonomske moći porodica iz kojih su poticali. Prvobitno značenje termina strategija je vremenom evoluiralo u skladu sa razvojem ljudskog znanja, ali i sa fenomenom geneze društvenih konflikata.

U modernom dobu, krajem 18. veka strategiju prvi put definiše, Žoli de Mesero u knjizi *Teorija rata*, koji naglašava: „da bi formulisala planove strategija razmatra odnos između vremena, prostora, sredstava i različitih interesa i svaki faktor uzima u obzir što je oblast dijalektike.“¹ Danas, strategija se koristi u svim sferama ljudske delatnosti od bezbednosti do ekonomije, pa shodno tome i pojmovno određenje termina nosi specifičnost delatnosti iz koje potiče, i ovde prezentujemo samo neke od administrativnih i akademskih definicija koje nam to i potvrđuju.

„Strategija (grč. στρατηγία) je sistem naučnih znanja i veština najvišeg nivoa o određenoj društvenoj delatnosti: sferi politike, vođenju rata i oružane borbe, ekonomskoj politici, diplomatiji i međunarodnim odnosima i drugo.“²

Strategija je veština vođenja vojske i predstavlja glavnu disciplinu ratne veštine (vojne nauke). U svom prvobitnom etimološkom značenju strategija je označavala upotrebu vojske u ratu, sve dok se rat poistovećivao sa oružanom borbom.³

Pripremanje i vođenje rata u celini, pojedinih njegovih etapa i usklađivanje strateških dejstava primarni je predmet proučavanja strategije kao grane vojne nauke.⁴

¹ Strachan, H., *The lost meaning of Strategy*, Strategic Studies a Reader, Routledge, New York, 2008

² *Larusova enciklopedija*, L-Š, Vuk Karadžić, Beograd, 1978, str. 1689.

³ *Opšta enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, str. 693.

„Strategija ima trojako značenje: (1) skup postupaka za pokrete velikih ratnih jedinica od kojih zavisi uspeh u vojnom pohodu, i ratnih metoda čiji je cilj dobijanje rata; (2) metodika aktivnosti pojedinaca ili grupe koja treba da obezbedi što racionalnije ostvarenje postavljenih ciljeva i (3) skup pravila, principa i zakona, koji se koriste u donošenju dugoročnih upravljačkih akcija u funkciji sistema na koji se odnosi.“⁵

Iako se gotovo isključivo bavio pojmom strategije u okviru poslovnog sveta, Henri Mintzberg ukazuje kako je i u takvom redukovanom okviru strategija izuzetno složena i ambivalentna disciplina: „*Moje istraživanje kao i istraživanja mnogih drugih pokazuje da je izrada strategije neverovatno složen proces koji obuhvata najsofisticiranije, najsuptilnije, a katkad i najpodsvesnije elemente ljudskog razmišljanja*“.⁶ Poteškoća s definisanjem strategije je što ona, čak i u samo ovom kontekstu, ima različita značenja za različite ljude u organizaciji. Neki smatraju da strategiju predstavljaju planovi na visokom nivou koje smišlja upravljačka struktura. Drugi tvrde da strategija počiva na specifičnim i detaljnim aktivnostima koji se poduzimaju da bi se ostvarila željena budućnost. Trećima je pak strategija jednaka najboljoj praksi, dok je nekima strategija obrazac doslednosti aktivnosti tokom vremena.⁷ Potpuno je razumljivo, dakle, da će se poimanje strategije višestruko usložiti ukoliko u području odbrane i bezbednosti strategiju počnemo razumevati izvan limita koje nameće logika poslovnog sveta.

Potrebe jedne organizacije strategija, u načelu zadovoljava na tri načina: (1) opisuje u kakvom su odnosu resursi organizacije i strategijsko okruženje; (2) obezbeđuje okvir za integrisanje aktivnosti organizacije u cilju jačanja njene konkurentne pozicije i (3) poznavanje metoda i tehnika za formulisanje strategije fokusira pažnju organizacije na isplative investicije i smanjuje broj potencijalno loših projekata.⁸

„Strategija je planirana i ciljana pripravnost i koordinirana primena svih političkih, diplomatskih, privrednih, tehnoloških i naučno-intelektualnih (duhovnih) snaga jedne države kao i njenih vojnih snaga u miru, krizi i ratu.“⁹

Za Milana Vujakliju u *Leksikonu stranih reči i izraza* termin strategija ima trojako značenje: (1) nauka o vođenju vojske, (2) veština ratovanja i (3) knjiga o veštini ratovanja.¹⁰

„Strategija nije ni politika ni bitka, ona je najpre most koji povezuje politiku i bitku, odnosno može se reći da strategija nije ni veština niti nauka, ona je na određeni način i jedno i drugo. Veština kao stvaralačko umeće podrazumeva sposobnost da se misli strategijski kroz iskustvo, posmatranje i učenje.“¹¹

Osnovni zadatak strategije je određivanje načina na koji će organizacija zadovoljiti dugoročne ciljeve uzimajući u obzir faktore okruženja i sopstvene sposobnosti. Dakle, strategija predstavlja vezu između organizacije i okruženja u kome funkcioniše ta organizacija, kao što je i prikazano na Slici 1.¹²

⁴ *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 1033.

⁵ Kukuleča, S., *Organizaciono-poslovni leksikon*, Rad, Beograd, 1986, str. 461.

⁶ Mintzberg, H., *The Rise and Fall of Strategic Planning*. U: Harvard Business Review, January-February, 1994. Preuzeto s: <https://hbr.org/1994/01/the-fall-and-rise-of-strategic-planning>

⁷ Niven, P. R., *Balanced scorecard: Korak po korak: Maksimiziranje učinka i održavanje rezultata*. Poslovni dnevnik: Masmedia, Zagreb, 2007., str. 115.

⁸ Walker, G., *Modern Competitive Strategy*, International Edition, McGraw-Hill, New York, 2007

⁹ Erich, E., *Definition und Gebrauch des Begriffes Strategie*, Österreichische Militärische Zeitschrift, No 2, 1998.

¹⁰ Vujaklija, M., *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 876.

¹¹ Gray, C. S., *Why strategy is difficult*, Strategic Studies a Reader, Routledge, New York, 2008.

¹² Petrović, D., i drugi, *Menadžment i organizacija*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2011, str. 435.

Slika 1 – Definisane strategije

Jedan od najraširenijih i najpopularnijih modela strategije je *ends, ways, means* model. S obzirom da se strategija vrlo često koristi kao opšti pojam za plan, koncept, smer delovanja ili tek „ideju“ za taj smer, ovaj model ide za sužavanjem toga značenja te strategiju prvenstveno smatra područjem interesa i delovanja lidera najviših upravljačkih nivoa – države, vojske, poslovnih korporacija ili neke druge institucije, u zavisnosti od toga o kojoj se strategiji radi.¹³ Henry Ekles, na primer, opisuje strategiju kao ...“sveobuhvatni smer delovanja na upravljanju situacijom i predmetnim područjem, kako bi se ostvarili ciljevi“.¹⁴ Proizlazi kako je za strategiju presudno nekoliko stvari: ona je sveobuhvatna, ona utvrđuje smer delovanja, njena svrha je upravljanje te se odnosi na primenu moći. Primenujući strategiju na područje države, odnosno, nacionalnih interesa, možemo reći kako je strategija upotreba instrumenata (elemenata) moći (političkih, diplomatskih, ekonomskih, vojnih, informacijskih) kako bi se ostvarili politički ciljevi države u saradnji ili pak kroz takmičenje s drugim akterima.¹⁵

Semantička analiza termina menadžment (eng. *management*) nam govori da sam termin vodi poreklo od dve latinske reči, „*manum*“ = ruka i „*agree*“ = voditi. Termin *menadžment* se prvi put pojavljuje krajem 19. veka u zemljama Zapadne Evrope, međutim menadžment se u nauci pojavljuje tek početkom 20. veka, tačnije 1903. godine, u knjizi *Upravljanje pogonom* (Shop Management) od Frederika Tejlora¹⁶ (1856-1917), koji se smatra jednim od utemeljivača menadžmenta kao nauke.

U našem jeziku ne postoji odgovarajući termin za englesku reč *management*, te se shodno tome i različito prevodi, terminološki određuje i suštinski shvata. Naime, u našem jeziku menadžment se uglavnom prevodi kao *upravljanje* ili *rukovođenje*. Ovde treba istaći, da se termin upravljanje, odnosi na sisteme uopšte, dok se menadžment neposred-

¹³ Domjančić, S., Gracin, D. *Kako promišljati strategiju u području sigurnosti i obrane?* Polemos, Vol. XIX, br. 37, Zagreb, 2016., str. 102-103.

¹⁴ Eccles, H., *Military Concepts and Philosophy*. New Brunswick, N.J.: Rutgers Univ. Press, 1965., pp. 48.

¹⁵ Yarger, Richard H., *Towards A Theory of Strategy: Art Lykke and the Army War College Strategy Model*. Preuzeto s: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/army-usawc/stratpap.htm>, 2008.

¹⁶ Frederik Tejlor je počeo kao običan radnik u čeličani, ali je uspeo da i pored teških uslova rada postane mašinski inženjer. Radni vek je proveo u Midvejl čeličanama u SAD, i dao je enorman doprinos unapređenju organizacije rada, i to kroz normiranje i oblikovanje radnog mesta. Tejlor se bavio analizom i poboljšanjem efikasnosti rada na svakom pojedinačnom radnom mestu. Pored *Upravljanja preduzećem*, Tejlor objavljuje studiju *Sistem plaćanja po komadu* (A Piece-rate System) 1895. godine i knjigu *Principi naučnog upravljanja* (The Principles of Scientific Management) 1911. godine, po kojoj se dela čitave generacije teoretičara menadžmenta (H. Ford, H. Emerson, F. i L. Gilbert, H. Gant i drugi) nazivaju klasična škola ili naučna teorija menadžmenta.

no odnosi na organizacione sisteme, a rukovođenje predstavlja usklađivanje i usmeravanje prevashodno ljudskih resursa, te samim time možemo rezimirati da oba sinonima ne odgovaraju tačnosti značenja termina menadžment.

U literaturi menadžmentu se daje višestruko značenje: (1) izjednačava se sa poslom koji menadžer obavlja u organizaciji, (2) poistovećuje se sa upravom preduzeća i (3) podrazumeva određeni nivo znanja o upravljanju. Menadžment je zapravo kohezija rada pojedinca i/ili tima, izabranog i/ili dodeljenog cilja i ograničenih resursa na efikasan i efektivan način.

U *Leksikonu stranih reči i izraza* ne postoji objašnjenje termina menadžment, već samo termina menadžer pod kojim se podrazumeva: nadzornik pozornice, reditelj, režiser, tehnički upravnik ili direktor u engleskim fabrikama, poslovođa, priređivač, npr. neke sportske utakmice, javne priredbe i slično.¹⁷

„U kontekstu reči menadžment obično se koriste termin sa značenjem upravljati, rukovoditi, raspolagati nečim. Neki jezici za taj pojam nemaju odgovarajuću reč, a neki društveno-politički sistemi negiraju ga i praktično zabranjuju, pa umesto njega koriste sinonime kao što su: odlučivati, regulisati, planirati, kontrolisati, organizovati, vladati, postizati ciljeve, rukovoditi, motivisati, sprovoditi...“¹⁸

Prema Piteru F. Drakeru, menadžment je društvena tehnologija i u njegov definicioni okvir ulazi sve što on čini, odnosno menadžment može da se opiše i definiše samo preko funkcija koje obavlja. Džejms Stoner, Daniel R. Gilbert Junior i Robert Edvard Frimen smatraju da je menadžment proces koji se sastoji od planiranja, organizovanja, vođenja, kontrolisanja poslova članova organizacije i korišćenja svih raspoloživih sredstava organizacije da se postignu naznačeni ciljevi.¹⁹

Slično stanovište imaju i Ketrin Bartol i Dejvid Martin koji menadžment vide kao proces kojim se ostvaruju organizacioni ciljevi obavljanja četiri osnovne funkcije: planiranje, organizovanje, vođenje i kontrola. Ričard Daft smatra da menadžment omogućava postizanje organizacionih ciljeva na efektivan i efikasan način kroz planiranje, organizovanje, vođenje i kontrolu organizacionih resursa.²⁰

Menadžment se kao pojam, i u teorijskom i praktičnom smislu, može posmatrati i definisati kroz tri posebna aspekta: (1) kao proces upravljanja određenim poslovima, poduhvatima ili sistemima radi efikasnijeg i efektivnijeg dostizanja zajedničkih ciljeva; (2) kao posebna grupa ljudi čiji je posao da upravljaju izvršavanjem poslova i zadataka koje obavljaju drugi ljudi, radi efektivnog i efikasnog dostizanja predviđenih zajedničkih ciljeva i (3) kao posebna naučna disciplina, multidisciplinarnog karaktera, koja se bavi istraživanjem problema upravljanja određenim poslovima, poduhvatima i društvenim sistemima.²¹

Na osnovu rezimiranja navedenih definicija možemo konstatovati da nema opšte prihvaćene definicije menadžmenta i da se termin menadžment najčešće vezuje za pojam upravljanja određenim poslom, poduhvatima i sistemom. Međutim jedna definicija, koju je

¹⁷ Vujaklija, M., *Isto*, str. 550.

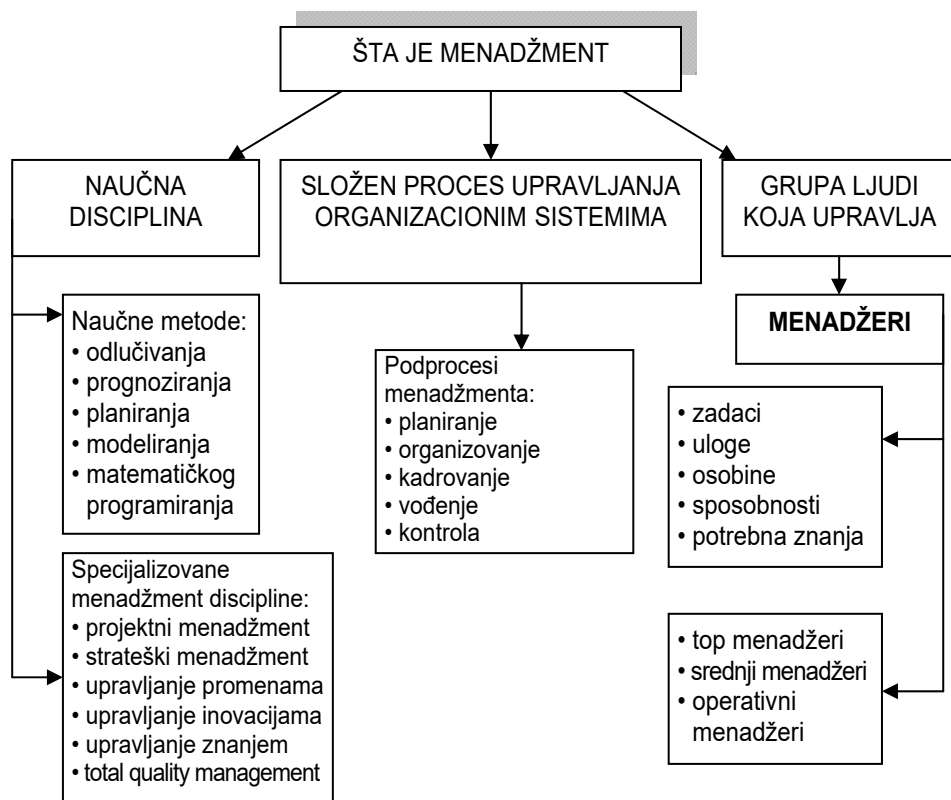
¹⁸ Adižes, I., *Upravljanje promenama*, ASEE, Novi Sad, 2008

¹⁹ Ilić, G., *Osnovi menadžmenta*, Poljoprivredni fakultet, Banja Luka, 2005, str. 95.

²⁰ Ilić, G., *Isto*, str. 96-97.

²¹ Jovanović, P., Obradović, V., Petrović, D., Mihić, M., Jovanović, A., *Crosscultural aspects of project management: Serbia goes to Iraq for Jordan project*, International Journal of Industrial Engineering, 16(4), 2009.

dao jedan od pionira menadžmenta Anri Fajol²² (1841-1925), najviše se koristila, ali se i danas koristi. Prema Fajolu, menadžment predstavlja proces predviđanja, organizovanja, komandovanja, koordinacije i kontrole. To je proces ili funkcija koja je najznačajnija za svako preduzeće i ona obuhvata poslove upravljanja preduzećem. Klasifikacija menadžmenta može se vršiti pomoću različitih kriterijuma; opšte prihvaćena klasifikacija, koja ujedno i definiše termin menadžment prikazana je na slici 2.²³

Slika 2 – Klasifikacija (definisanje) menadžmenta

²² Anri Fajol je po profesiji bio rudarski inženjer, živeo je i radio u Francuskoj. Fajol je bio savremenik F. Tejlora i takođe se bavio problematikom povećanja efikasnosti rada. Međutim, nije se u potpunosti slagao sa principima koje je zastupao Tejlor, već je smatrao da se efikasnost rada može poboljšati jedino rešavanjem globalnih problema organizacije i upravljanja preduzećem. Svoje stavove izložio je u knjizi *Opšte i industrijsko upravljanje*, 1916. godine. Smatra se tvorcem i zastupnikom jednog od pravaca u klasičnoj teoriji menadžmenta koji se naziva „administrativna doktrina“.

²³ Jovanović, P., Živković, D., Jovanović, F., *Menadžment i projektni menadžment*, Visoka škola za projektni menadžment, Beograd, 2008, str. 5.

U literaturi takođe, ne postoji jedna, opšte prihvaćena definicija strategijskog menadžmenta, ali na osnovu prethodnih semantičkih, etioloških i etimoloških razmatranja možemo uvideti da strategijski menadžment predstavlja jednu multi-disciplinarnu naučnu disciplinu koja ističe značaj odnosa organizacije i njenog okruženja, kao i koordinacije različitih funkcionalnih celina organizacione strukture, a sve u kontekstu ostvarenja definisanih ciljeva u budućnosti, u skladu sa raspoloživim resursima organizacije.

Istorijska geneza strategijskog menadžmenta

Kada govorimo o nastanku strategijskog menadžmenta kao jedne od modernih disciplina menadžmenta trebamo prvo nešto reći o nastanku samog menadžmenta kao društvene pojave, aktivnosti, odnosno procesa. Istorijska geneza menadžmenta nam pokazuje da je menadžment zapravo oduvek postojao kao nešto što ljudi spontano čine. Početkom menadžmenta smatra se prvo organizovanje ljudi u grupe zarad nekog cilja (skupljanja hrane, izgradnja skloništa, izrada oruđa za rad, izrada odevnih predmeta i slično). Smisao za menadžment se posebno ističe kod monumentalnih građevina najstarijih civilizacija, sledstveno tome možemo reći da je menadžment kao praktična delatnost, star koliko i ljudsko društvo.

Međutim, pojava menadžmenta u modernom dobu počinje početkom 19. veka za vreme fenomena, koji je u ekonomiji poznat kao „industrijski odnosi“. Sintagma industrijski odnosi označava period evolucije socio-ekonomskih odnosa u poslovnom okruženju prozrokovana opštim naučno-tehnološkim razvojem (otkrićima). Nosioci, odnosno osnovni činioци industrijskih odnosa bili su: (1) vlasnici kapitala - poslodavci, (2) menadžeri, (3) sindikati i (4) radnici (zaposleni).²⁴

U Engleskoj se 1907. godine, prvi put u modernoj istoriji pojavljuju profesionalni menadžeri, i to kao direktna posledica razdvajanja privatnog (najčešće porodičnog) vlasništva nad kompanijama od upravljačkih funkcija, odnosno vlasnici kompanija nisu više bili i menadžeri. Ovim činom vlasnik kompanije postaje poslodavac i upravljačkim strukturama i radnicima (zaposlenima). Industrijski odnosi i razvoj organizacione strukture poslovnih organizacija ubrzano su doveli do legitimizacije i legalizacije menadžmenta u pogledu vlasti, a samim time i moći. Sledstveno tome, nastaje „doba menadžmenta“ koje traje i danas, ali specifikumom modernog menadžmenta se ogleda u dve stvari: (1) postojanje velikog broja javnih oblika menadžmenta, odnosno menadžment disciplina i (2) broj javnih oblika nije konačan, već se on uvećava u skladu sa pojavom inovativnih ljudskih delatnosti.

Hronološki gledano, a shodno primeni menadžmenta kao prevashodno upravljačke i pragmatične ljudske delatnosti, genezu menadžmenta možemo podeliti u pet perioda. *Prvi period* je od antičkih civilizacija do 1880. godine, i čine ga istorijski izvori i iskustva iz ove oblasti.

Drugi period je od 1880. do 1930. godine, period koji se naziva i „doba prvih savremenih menadžera“. Karakteristika drugog perioda je enorman porast industrijske proizvodnje na bazi naučno-tehnoloških otkrića, i period kada vlasnici fabrika poveravaju kom-

²⁴ Nabranje činilaca industrijskih odnosa je dato u skladu sa vertikalnom hijerarhijom i međusobnim odnosima.

pletnu proizvodnju posebno obučenicima ljudima koji zastupaju njihove interese – menadžerima. Usled velikog broja fabrika i porasta broja menadžera pojavila se potreba za obučavanjem, odnosno školovanjem menadžera, pa u ovom periodu nastaje i prva naučna teorija, odnosno klasična ili „naučna“ škola menadžmenta koja je imala više pravaca.

Treći period je do 1930. do 1950. godine, u ovom periodu još uvek se osećaju uticaji ratnih užasa iz Drugog svetskog rata, pa se sledstveno tome javlja pojačano interesovanje za ljude i/ili grupe ljudi i radi se mnogo na motivaciji radnika. U organizacionoj teoriji ovaj period se naziva i bihevioristički pravac, neoklasična škola ili „škola međuljudskih odnosa“.

Četvrti period je od 1950. godine do 1990. godine. U ovom periodu sistematizuju se i uopštavaju dosadašnja teorijska iskustva. U teoriju organizacije i menadžmenta uvodi se sistemski pristup, javljaju se situacione i kontingentne teorije, istražuju se problemi upravljanja institucijama i organizacijama sutrašnjice, nagoveštava se internacionalizacija menadžmenta i slično.²⁵

Peti period je nastao 1990. godine i danas je aktuelan. U teoriji menadžmenta ovaj period se naziva i „upravljanje u Novom društvu“ prema knjizi istoimenog naziva od jednog od najpoznatijih teoretičara menadžmenta, ali i organizacije, Pitera F. Drakera. Karakteristika ovog perioda je na razvijanju novih pristupa i koncepata u menadžmentu sa tendencijom da neki postanu paradigme²⁶, a tu spadaju: (1) upravljanje u novom društvu, (2) teorija haosa, (3) organizacija koja uči, (4) reinženjering poslovnih procesa, (5) menadžment totalnog kvaliteta, (6) upravljanje promenama i (7) menadžment znanja.

Strategijski menadžment nastaje u četvrtom periodu razvoja menadžmenta, preciznije 50-tih i 60-tih godina 20. veka. Nastanak strategijskog menadžmenta je bio uslovljen potrebama poslovne prakse, naročito u domenu finansijskog planiranja i budžetiranja, a ne razvoja teorijskog pristupa, odnosno unapređenja postojećih koncepata menadžmenta. Prvi radovi iz ove specijalizovane menadžment discipline bili su *Strategija i struktura* od Alfreda Čendlera iz 1962. godine i *Strategija preduzeća* Igora Ansofa iz 1965. godine.

Težišni problem menadžera tog doba bila je koordinacija odluka i proces kontrole usled složenosti poslovnog okruženja i veličine preduzeća. Sledstveno tome, javlja se *strategija* kao najvažniji dokument planiranja, i bazira se, uglavnom, na petogodišnjim planskim dokumentima koji, u načelu, obuhvataju: (1) skup ciljeva, (2) prognozu finansijskih parametara (prihode, troškove proizvodnje, učešće na tržištu, zahteve tržišta i slično), (3) prioritete u proizvodnji i (4) rasporede i procene kapitalnih ulaganja. Na osnovu strategije kao dokumenta na kojem počiva menadžment i organizacija preduzeća, jedna nova specijalizovana menadžment disciplina dobija svoje ime, jer naposljetku *strategija je* u svojoj esenciji zapravo bila, a to je uglavnom i danas, *ideja menadžera*. Većina organizacija je imala/ima adekvatne mehanizme za implementiranje ideja menadžera u određene strategije.

Strategija preduzeća se definiše kao skup pravila odlučivanja i vodič koji vodi preduzeće u budućnost radi dostizanja budućih ciljeva preduzeća. Ovi skupovi pravila odlučivanja se odnose na ponašanje preduzeća u promenljivoj okolini.²⁷ Evolucija strategijskog menadžmenta se u velikoj meri poklapa sa razvojem pristupa u definisanju strategije. U Tabeli 1 prikazana je evolucija strategije shodno dominantnim temama.²⁸

²⁵ Damjanović, M., *Menadžerska revolucija*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 39.

²⁶ Grč. *paradeigma* – primer za ugled, obrazac, uzorak, uzor.

²⁷ Ansoff, H., I., *Corporate Strategy*, Penguin Books, London, 1987.

²⁸ Grant, R., *Contemporary Strategy Analysis*, VI Edition, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.

Tabela 1 – Razvoj strategije sa dominantnim temama

Vreme trajanja primene strategije	Naziv strategije	Dominantne teme u okviru strategije
1950–1960.	FINANSIJSKO BUDŽETIRANJE	1. Finansijsko planiranje i kontrola; 2. Procena kapitalnih ulaganja putem diskontovanja
1960–1970.	KORPORATIVNO PLANIRANJE	1. Srednjeročne ekonomske prognoze; 2. Formalni planovi; 3. Diversifikacija; 4. Službe za strateško planiranje
1970–1980.	STRATEŠKO POZICIONIRANJE	1. Analiza industrije; 2. Segmentacija tržišta; 3. Kriva iskustva; 4. PIMS analiza; 5. Portfolio menadžment
1980–1990.	KONKURENTSKA PREDNOST	1. Analiza resursa i internih sposobnosti; 2. Restrukturiranje i reinženjering; 3. Alijanse
1990–2000.	STRATEGIJA ZA NOVU EKONOMIJU	1. Strateške inovacije; 2. Novi poslovni modeli; 3. Tehnološke inovacije; 4. Povećanje akcionarskog kapitala
od 2000. godine u primeni	STRATEGIJA U NOVOM VEKU	1. Društveno odgovorno poslovanje; 2. Poslovna etika; 3. Globalne strategije; 4. Nepredvidiva tržišta

Ovde je bitno istaći i da svaka od navedenih strategija ima svoj nivo organizacije na kojem se primenjuje, pa tako imamo: (1) korporativne, (2) poslovne i (3) funkcionalne strategije.²⁹ Navedena klasifikacija strategija po nivoima organizacije uvažava različite nivoje menadžmenta: (1) vrhovni-top menadžment, (2) srednji i (3) operativni, odnosno određeni nivo strategije precizira koji nivo menadžmenta određenu strategiju definiše i operacionalizuje.

U odnosu na većinu autora koji razlikuju tri nivoa strategije, Kejmford i Kalagam uvođe i četvrti nivo, tj. *društvenu strategiju*. Ova vrsta strategije je fokusirana na zahteve društva i traži adekvatne načine reagovanja na izazove društvene sredine. Autori smatraju da je društvena strategija, neophodna preduzećima koja imaju brojne i kompleksne odnose sa institucijama društva, jer suštinski pomaže proces integrisanja u društveni kontekst.³⁰

²⁹ Funkcionalne strategije se primenjuju za određene funkcije u preduzeću: marketing, proizvodnja i drugo.

³⁰ Petrović, D., i drugi, *Isto*, str. 438.

Evolucija stratejskog menadžmenta ima svoje četiri etape ili prema jednom delu autora četiri koncepta: (1) osnovno finansijsko planiranje, (2) planiranje zasnovano na predviđanju, (3) stratejsko planiranje i (4) stratejski menadžment. *Prva etapa* je esencija stratejskog menadžmenta i trajala je od 1950. do 1960. godine, osnovna obeležja ove etape već smo istakli u prethodnom delu rada.

Druga etapa je trajala od 1960. do 1970. godine i osnovno obeležje je dugoročno planiranje i kreiranje dugoročne poslovne politike. Centralna tema u ovoj etapi je bila diversifikacija u korporativnom planiranju. Osnovni nedostatak je bio striktno pridržavanje planovima, odnosno definisanim ciljevima, čije je ostvarenje u velikoj meri zavisilo od finansijskih uspeha, odnosno neuspeha, a kako u to vreme nije postojala adekvatna kontrola planova na nivou organizacije, planiranje se lociralo isključivo na nivou top menadžmenta, odnosno ovde započinje primena jednog od pristupa u planiranju - „od-ozgo na dole“.

Treća etapa nastaje na bazi dugoročnog planiranja, ali se fokusira na analizu okruženja i donošenje odluka koje će uvažiti identifikovane rizike i neizvesnosti koje nosi budućnost. Stratejsko planiranje je nastalo iz potrebe za aktivnim reagovanjem na promene u okruženju. Treća etapa je trajala od 1970. do 1990. godine.

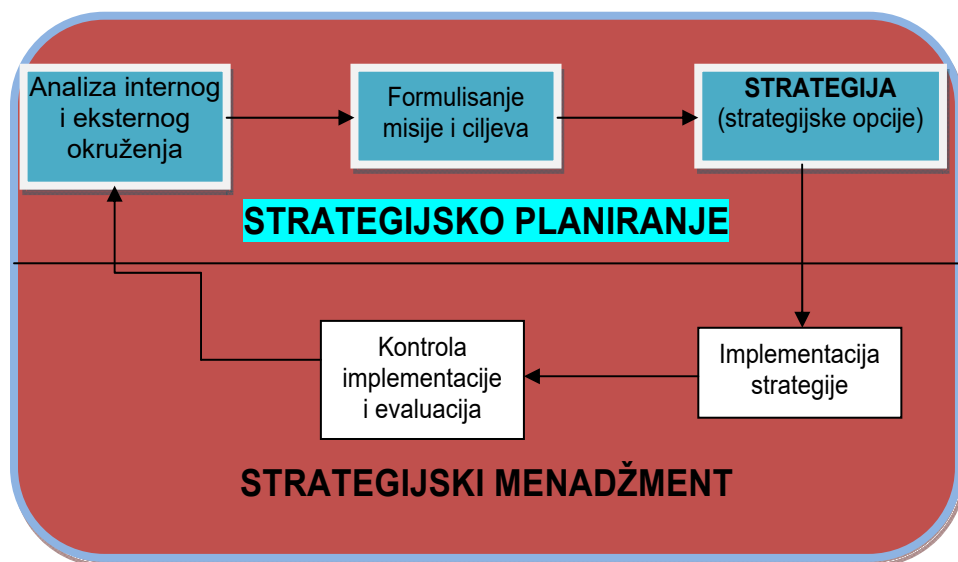
„Za razliku od koncepta dugoročnog planiranja, stratejsko planiranje je kompleksniji proces, jer zahteva više vremena i uključuje sagledavanje tržišnih, društveno-političkih, pravnih, ekonomskih, socijalnih i tehnoloških uslova, kao i izvora koji vode specifičnim mogućnostima i opasnostima u okruženju. Iz tog razloga, u proces stvaranja stratejskih planova organizacije i definisanje pravaca akcije neophodno je uključiti analizu informacija iz eksterne i interne sredine.“³¹

Četvrta etapa razvoja stratejskog menadžmenta nastaje 90-tih godina 20. veka i traje i danas. Pod uticajem globalizacije (mondijalizacije) sveta, enormno brzim razvojem nauke, tehnike i tehnologije, skraćivanjem životnog ciklusa proizvoda, stvara se klima uslova za modifikaciju stratejskog planiranja i njegovu evoluciju u viši nivo – stratejski menadžment ili strateški menadžment prema jednom delu autora.

Naime, tokom 80-tih i 90-tih godina 20. veka kod većine organizacija javlja se potreba za usavršavanjem postojećeg načina planiranja u skladu sa novim trendovima u okruženju, odnosno javlja se potreba za efikasnijom kontrolom, implementacijom i evaluacijom strategija organizacija. Direktna posledica navedenih potreba jeste nastajanje stratejskog menadžmenta, koji sa određenim varijacijama postoji i danas. Ovim promenama stratejsko planiranje je postalo samo podproces stratejskog menadžmenta kako je to i prikazano na slici 3.

Osnovne karakteristike četvrte etape su: (1) donošenje strateških odluka je isključivo u nadležnosti vrhovnog menadžmenta i zahteva analizu uticaja faktora iz okruženja kao eksternog, tako i internog; (2) uticaj strateških odluka je dugoročan; (3) strategija organizacije je u korelaciji sa definisanim ciljevima; (4) strategija je u funkciji ostvarenja ciljeva; (5) stepen efikasnost sprovođenja strategije direktno je proporcionalan kvalitetu odnosa organizacije sa zainteresovanim stranama i (6) stratejskim menadžmentom je ostvaren interaktivni odnos organizacije i eksternog okruženja.

³¹ Petrović, D., i drugi, *Isto*, str. 438.

Slika 3 – Strategija, strategijsko planiranje i strategijski menadžment³²

„Strateški menadžment uvodi pojam strategije kao načina za rešavanje budućih situacija i problema, kao svojevrsnog vodiča preduzeća u budućnost. Strateški menadžment se bavi budućnošću preduzeća, njegovom pozicijom i poslovanjem i podrazumeva definisanje ciljeva koje preduzeće želi u budućnosti dostići i pravce i načine dostizanja ovih ciljeva, što i predstavlja strategiju.“³³

Sadržaj i funkcije strategijskog menadžmenta

Strategijski menadžment je proces u kojem participira celokupna organizaciona struktura na svim nivoima, pa sledstveno tome dolazi do definisanja ili formiranja više strategija kojima se žele postići rezultati različitog značaja, u zavisnosti od kriterijuma i načina (metoda) definisanja. Shodno činjenici da je strategijski menadžment kontinuiran i iterativan proces, odvijanje ovog procesa može se predstaviti kroz određeni broj sadržaja (faza) i funkcija (podprocesa).

Ovo pitanje obrađujemo kroz dve celine, u prvoj posebno objašnjavamo sadržaje ili prema jednom delu autora, modele strategijskog menadžmenta, koji se uokviruju fazama planiranja i implementacije strategije, dok u drugoj celini predstavljamo funkcije ili podprocese strategijskog menadžmenta.

³² Mihić, M., *Koncept upravljanja organizacijom integrisanjem strateškog i projektnog menadžmenta*, doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2008

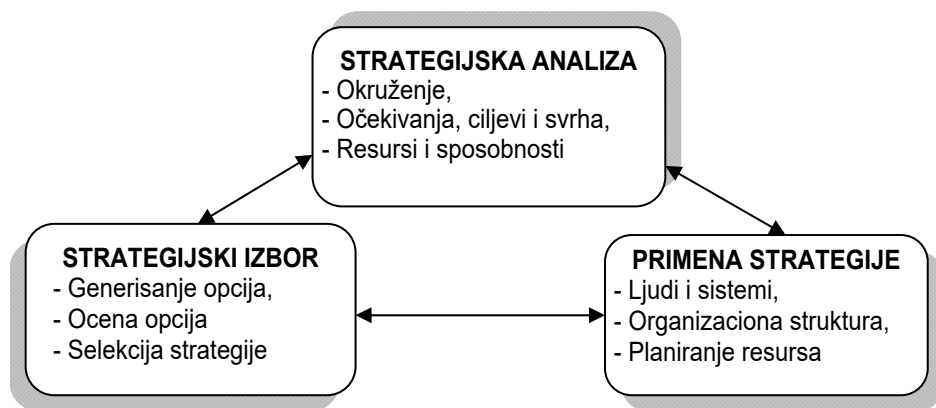
³³ Jovanović, P., *Menadžment-teorija i praksa*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2005, str. 268.

Sadržaj strategijskog menadžmenta

Rezultati strategijskog menadžmenta, kao procesa su: (a) odluke, (b) naređenja i (v) akcije proistekle iz odgovarajućih analiza, metodologija odlučivanja (procesa donošenja odluka) i planova. Da bi rezultati strategijskog menadžmenta pomogli u dostizanju planiranih ciljeva potrebno je permanentno pratiti sprovođenje strategije i vršiti evaluaciju dobijenih rezultata. Iskustvo iz prakse je pokazalo da je mnogo važnije, a samim time teže implementirati strategiju u konkretne situacije u internom i eksternom okruženju, od sposobnosti da se strategija formuliše.

„Istraživanja pokazuju da je stopa neuspeha strategija između 70% i 90%. Takođe, procene američkih top menadžera i konsultanata pokazuju da najveći deo problema (oko 70%) nije posledica loše strategije, već njene implementacije.“³⁴ Iz tog razloga tokom evolucije strategijskog menadžmenta nastalo je više modela strategijskog menadžmenta koji se ogledaju u postojanju određenog broja faza koje mogu, u načelu, da se grupišu u sledeće segmente: (1) planiranja i strategijske analize, (2) implementacije strategije, (3) praćenje i kontrola implementacije strategije. Ovde ćemo predstaviti nekoliko najpoznatijih i u praksi najupotrebljivanih modela strategijskog menadžmenta.

Strategijski menadžment se može predstaviti kao iterativan proces koji uključuje: (1) analizu sredine, (2) usmeravanje organizacije ili misija i ciljeva, (3) formulisanje strategije, (4) implementacija strategije i (5) strategijska kontrola.³⁵ Sličan, ali jednostavniji model koji se i danas upotrebljava, predstavljen je 1999. godine, ima samo tri faze: (1) strategijska analiza, (2) strategijski izbor i (3) primena strategije. Ovaj model prikazan je na slici 4.³⁶

Slika 4 – Model strategijskog menadžmenta iz 1999. godine

³⁴ Đuričin, D., Janošević, S., *Menadžment i strategija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.

³⁵ Certo, S., P., *Strategic Management: Concepts and Applications*, McGraw-Hill, New York, 1991.

³⁶ Johnson, G., Scholes, K., *Exploring Corporate Strategy*, Prentice-Hall, New Jersey, 1999.

Međutim, pre desetak godina definisan je jedan od najmodernijih modela strategijskog menadžmenta koji se bazira na prethodno prikazanom modelu, ali ga detaljnije razrađuje. Osnovne faze ovog modela su: (1) misija organizacije, (2) interna i eksterna analiza, (3) strategijska analiza i izbor, (4) dugoročni ciljevi, (5) korporativna i poslovna strategija, (6) kratkoročni ciljevi, (7) funkcionalne taktike – programi i paketi, (8) politike, (9) implementacija – restrukturiranje, reinženjering, re-fokusiranje organizacije, (10) strategijska kontrola i kontinualno unapređenje.³⁷

U našoj literaturi dominira model koji, takođe predstavlja modifikovanu verziju modela iz 1999. godine. „Strateški menadžment obuhvata sledeće osnovne faze: (1) stratešku analizu, (2) predviđanje budućnosti, (3) definisanje misije i strateških ciljeva, (4) formulisanje i izbor strategije, (5) primenu strategije i (6) kontrolu primene strategije.“³⁸

Strateška analiza predstavlja analizu okruženja organizacije, i u načelu obuhvata dve analize: (1) internog i (2) eksternog okruženja. Interno okruženje predstavljaju unutrašnje (interne) mogućnosti organizacije da prihvati ili se odupre uticajima okoline, a analiza eksternog okruženja treba da prezentuje okolinu u kojoj organizacija egzistira i analizu uticaja koje okolina vrši na organizaciju. Za analizu okruženja često se primenjuje SWOT³⁹ analiza. Naime, snage treba usmeriti ka iskorišćavanju šansi ili minimiziranju opasnosti, a s druge strane, uočene ili otkrivene slabosti treba minimizirati da bi se iskoristile šanse ili smanjile opasnosti koje dolaze iz okruženja. Takođe, zadatak SWOT analize je da otkrije i latentne potencijale organizacije kao što su informacije, znanje, istraživačke veštine i slično.

Međutim, kada govorimo o uticajima okruženja u kontekstu strateške analize, trebamo uzeti u obzir i da se okruženje sastoji od većeg broja faktora. Shodno uticaju faktora okruženja na organizaciju, okruženje možemo podeliti i na: (1) direktno ili neposredno i (2) indirektno ili posredno. Direktno okruženje čine sledeći faktori: (a) korisnici usluga, (b) konkurencija, (v) sindikati, (g) aktivnosti izvršne vlasti, (d) rad finansijskih institucija, (đ) mediji, nevladine organizacije i drugi.

Interakcijom faktora indirektnog okruženja formira se makro okruženje, a faktori indirektnog okruženja su: (a) politički, (b) ekonomski, (v) socijalni i (d) tehnološki. Najčešće korišćeni alat za analizu makro okruženja je PEST analiza čiji je naziv akronim navedenih faktora. Faktori PEST analize imaju jak uticaj i na definisanje strategije, jer su oni van organizacije i mogu se posmatrati u kontekstu šansi, ali i pretnji. Ovde treba istaći da se makro-ekonomski faktori razlikuju prema geografskoj pripadnosti organizacije, odnosno prema kontinentima, regionima i državama u kojima organizacije egzistiraju. Postoje i proširene forme ove analize, kao što su BPEST analiza (B-poslovni faktori) i SPESTLE (S-bezbednosni, L-zakonski faktori i E-ekološki faktor).

Kada govorimo o analizi eksternog okruženja trebamo uzeti u obzir i *analizu zainteresovanih strana ili stejkholdera* (eng. stakeholder). Termin stejkholder se odnosi na svaku osobu, grupu ili instituciju koja ima određene relacije sa organizacijom, i koja realizacijom strategije može nešto dobiti ili izgubiti, samim time što je strategijski dokument obimniji, to je i lista stejkholdera duža. Postoje različiti pristupi analizi stejkholdera.

³⁷ Pearce, J., Robinson, R., *Strategic Management: Formulation, Implementation and Control*, McGraw-Hill, New York, 1991.

³⁸ Jovanović, P., *Isto*, str. 269.

³⁹ Akronim engleskih reči: *Strengths* - snaga, *Weakness* - slabosti, *Opportunities* - šanse, *Threats* – opasnosti.

Strategijski menadžment je proces koji je u potpunosti okrenut budućnosti, sledstveno tome neophodno je predvideti buduća stanja i događaje, odnosno *predviđati budućnost* kako bi se mogli definisati ciljevi koje želimo postići i definisati strategije čijom realizacijom bi se stiglo do definisanih ciljeva. „Da bi se krenulo sa definisanjem strateških ciljeva i određivanjem strategije preduzeća čijom realizacijom se dostižu zacrtani ciljevi u budućnosti, neophodno je da se, pored sadašnjih potencijala preduzeća i stanja okoline, zna nešto više o budućnosti, o budućim događajima koji mogu da nastanu, o promenama koje se očekuju u budućnosti, i o budućim parametrima koji će se ostvariti i koji će opisivati buduća stanja i ponašanja.“⁴⁰

Prema jednom delu autora faza *definisanja misije i strateških ciljeva* uzima se kao prva faza strategijskog menadžmenta, odnosno kao ishodište za definisanje strategije. Međutim, pre definisanja misije, neophodno je imati *viziju*, odnosno verovanje i filozofiju na koju se organizacija može osloniti pri realizaciji upravljačkih funkcija, a naročito kada želi da definiše svoju misiju i ciljeve. Vizija je iskaz o željenom budućem stanju organizacije, odnosno opis budućeg stanja koje organizacija želi da dostigne, i treba da odgovori na pitanje „šta mi želimo da postanemo?“. Ovde treba naglasiti da vizija ne predstavlja željeni krajnji cilj, već ona predstavlja „putokaz“ za izbor boljih mogućnosti. Vizija treba da bude: (a) jasna, (b) pozitivna, (v) ostvariva, (g) koncizna, (d) poželjna, (đ) inspirativna i (e) fokusirana.

Misija je iskaz o tome zbog čega postojimo (kao organizacija, sistem, društvo ...); misija stoga predstavlja odgovor na „putokaz“ koji pruža vizija, i treba da bude: (1) usklađena sa okruženjem; (2) realna, odnosno da odgovara resursima i sposobnostima kojima organizacija raspolaže; (3) inspirativna; (4) jednostavna, odnosno da se može lako operacionalizovati na ciljeve i zadatke i (5) jedinstvena. Ovde su date misije neke od najpoznatijih svetskih kompanija: Walt Disney Company: „Da činimo ljude srećnim.“; Wal-Mart: „Da pružimo običnom narodu da kupe iste stvari kao bogati ljudi.“; i Merck: „Da sačuvamo i unapredimo ljudski život.“. Misija treba da odgovori na pitanje: „Šta je naš posao?“.

Strateški ciljevi predstavljaju stanje, odnosno nivo performansi kojima organizacija teži u ostvarenju svoje misije. *Definisanjem strateških ciljeva* obezbeđuju se kriterijumi za izbor ostalih planskih odluka, ali i sredstvo kojima se vrši kontrola njihovog ostvarenja. Strateški ciljevi organizacije su zapravo njen svojevrsan kontrolni aparat kojim se dokazuje nivo shvatanja misije, ali i zadataka koji iz misije proističu. U literaturi se za definisanje strateških ciljeva često upotrebljava **SMART** pravilo⁴¹, odnosno pravilno formulisani ciljevi trebaju da budu: (1) merljivi, (2) uokvireni vremenski, (3) dostizni, (4) relevantni i (5) određeni – gledano kao akronim **MUDRO** pravilo.

Strateški ciljevi mogu biti definisani na sledeći način: (1) dugoročni ciljevi se izvode iz postojećih strateških dokumenata u organizaciji – elaborati, studije i slično; (2) organizacija treba da definiše svoje ciljeve čijim ostvarenjem doprinosi realizaciji opštih ciljeva i (3) ostvarenje strateških ciljeva je projektovano na period od 5 do 10 godina.⁴²

⁴⁰ Jovanović, P., *Isto*, str. 270.

⁴¹ Akronim engleskih reči: **S**pecific - određen, **M**easurable - merljiv, **A**chievable - dostizan, **R**elevant relevantan, **T**ime-framed – uokviren vremenski.

⁴² Petrović, D., i drugi, *Isto*, str. 452.

Formulisanje i izbor strategije je proces čiji je glavni cilj stvaranje strategije koja će obezbediti budućnost organizaciji. Preko ovog procesa možemo sagledati kako je organizacija ocenila šanse i opasnosti, razumela strategijsku situaciju, ali i načine i metode delovanja u datom okruženju. Ovo je proces u kojem se involviraju analiza, identifikovanje, vrednovanje i izbor najcelishodnije strategijske opcije za predviđene okolnosti, uključujući i izvodljivost njihove implementacije. Međutim, tokom realizacije ovih aktivnosti trebamo voditi računa i o raspoloživim resursima organizacije.

Ovde ćemo prezentovati jedan od najčešće korišćenih metodoloških rešenja za proces formulisanja i izbora strategije. Proces se sastoji iz tri osnovna elementa: (1) strateška namera, (2) strateška procena i (3) strateške opcije. *Strateška namera* je esencija samog procesa, jer ona daje odgovor „gde želimo da budemo?“. Dakle, definisana je okviru vizije i misije organizacije, ali vizija sama po sebi nije dovoljna, pa iz tog razloga strateška namera treba da kombinuje viziju sa voljom i resursima koji će pomoći da ona postane realnost.⁴³

Strateška procena daje odgovor na pitanje „gde smo mi sada?“, odnosno treba da proceni rezultate analiza eksternog okruženja i sopstvenih sposobnosti. Konačni rezultat je sveobuhvatna analiza o eksternom okruženju i odluka o potencijalnim izborima done tim u svetlu strateške namere koja se treba postati jasnija na kraju samog procesa. *Strateško odlučivanje* je najvažniji deo ovog procesa i treba da da odgovor na pitanje „koju ćemo opciju izabrati da bismo došli u poziciju koju želimo?“ Proces odlučivanje se u načelu deli u četiri faze: (1) identifikovanje opcija, (2) rangiranje opcija po određenom kriterijumu, (3) izbor najbolje opcije i (4) preduzimanje akcije.⁴⁴ Iako analiza ima važnu ulogu u donošenju strateške odluke, iskustva iz prakse nam govore, da su ipak značajniji sposobnost procene i odlučivanja. Strateška odluka zahteva mudrost (stičemo je iskustvom) i analitičke sposobnosti.

Nakon definisanja strategije, sledi takođe značajan i složen zadatak, a to je *primena* ili implementacija, odnosno sprovođenje *strategije*. Strategija može biti definisana na najbolji mogući način, ali upropašćena neodgovarajućim načinom primene i/ili slabom primenom i izvođenjem primene strategije. Zbog toga se primeni strategije treba posvetiti posebna pažnja, dobro pripremiti i organizovati kako bi se efikasno realizovala.⁴⁵ Strategijom se zapravo daje planski okvir za preduzimanjem određenih akcija kojima se pokreću resursi u datom vremenskom roku, jer faktički rezultati planiranja su akcije, odnosno programi i projekti.

Primena strategije ima dva aspekta: (1) formalan i (2) neformalan. Formalan se odnosi na organizacionu strukturu, odnosno definisane odnose između zaposlenih, a neformalan na organizacionu kulturu, odnosno stil rukovođenja i obrasce zajedničkih vrednosti. Izgradnja organizacione strukture se u načelu, zasniva na diferenciranju, koordinaciji i integraciji. Istraživanja pokazuju da struktura uvek prati strategiju, odnosno u većini slučajeva menadžeri pokušavaju da kreiraju organizaciju u skladu sa svojim dugoročnim planovima.⁴⁶

⁴³ Macmillan, H., Tampoe, M., *Strategic Management*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

⁴⁴ Petrović i drugi, *Isto*, str. 454.

⁴⁵ Jovanović, P., *Isto*, str. 271.

⁴⁶ Jovanović, P., Mihić, M., Petrović, D., *Social Implications of Managing Project Stakeholders in Social Implications of e-Business*, Information Science Reference, Hershey, USA, 2007.

„Proces strateškog menadžmenta, se ne može efikasno odvijati bez dobrog sistema kontrole primene strategije. Ako sistem kontrole ne funkcioniše kako treba, sa sigurnošću se može reći da se primena strategije, pa time i proces strateškog menadžmenta neće odvijati na zadovoljavajući način.“⁴⁷

Proces kontrole primene strategije sadrži dve aktivnosti: (1) poređenje ostvarenih rezultata u skladu sa planiranim i (2) predlaganje eventualnih korektivnih akcija u cilju ispunjenja planova. Strategijska kontrola obezbeđuje povratne informacije svim fazama procesa strategijskog menadžmenta i stvara mehanizam samokontrole.⁴⁸ Ovde je bitno istaći da strategijska kontrola sadrži i reviziju kao jedan zaseban podproces. Naime, cilj revizije nije da sagledava da li je nešto ostvareno u skladu sa planiranim, već da sagledava mogućnosti organizacije, odnosno da li je nešto ostvareno i planirano u skladu sa mogućnostima. U suštini, revizija nastoji da otkloni jaz između „sadašnjeg“ i „mogućeg“, pa sledstveno tome uključuje temeljnu dijagnozu, prognozu, ali i predlog promena. Revizija je zapravo posledica stava da organizacija može da postigne više, i ujedno izraz određene sumnje u prihvatljivost sadašnjeg stanja.

Funkcije strategijskog menadžmenta

Strategijski menadžment, kao specijalizovana menadžment disciplina novijeg datuma oslanja se na funkcije ili podprocese klasičnog (izvornog ili bazičnog) menadžmenta, s tim da je ovde bitno naglasiti činjenicu da strategijski menadžment kao kontinuiran i iterativan proces ima uticaj na funkcije, odnosno podprocese menadžmenta, prevashodno kroz definisanje, implementiranje, kontrolu i reviziju strategije. Definisanje funkcija menadžmenta je bio dug proces, koji je rezultovao time da i danas ne postoji konsenzus ili opšte prihvaćena lista funkcija menadžmenta, među autorima. Zajedničko za sve podele jeste da su njihove razlike minorne, pa sledstveno tome u ovom radu prikazaćemo neke od osnovnih, odnosno opštih i u literaturi najzastupljenijih podela, kao i objašnjenje osnovnih funkcija menadžmenta.

Prvu podelu funkcija menadžmenta dao je Anri Fajol 1916. godine. Ova podela se u nešto izmenjenom obliku zadržala i do danas. Prema Fajolu menadžment se sastoji iz sledećih funkcija: (1) predviđanja, (2) organizovanja, (3) komandovanja, (4) koordinacije ili usklađivanja i (5) kontrole. Sličnu, ali detaljniju podelu u odnosu na Fajola, dao je Dž. L. Masi, 1987. godine, i po njemu funkcije menadžmenta su: (1) odlučivanje, (2) organizovanje, (3) kadrovanje, (4) planiranje, (5) kontrolisanje, (6) komuniciranje i (7) vođenje ili usmeravanje. Interesantnu podelu dao je Dž. A. Kol 1994. godine, on je smatrao da se menadžment sastoji iz četiri osnovna podprocesa: (1) planiranje, (2) organizovanje, (3) motivisanje i (4) kontrolisanje.⁴⁹

Sredinom 50-tih godina 20. veka na Kalifornija Univerzitetu u SAD, izdvojila se jedna od modifikovanih Fajolovih podela. Ova podela ima sledeće podprocese: (1) planiranje, (2) organizovanje, (3) kadrovanje, (4) rukovođenje i (5) kontrolisanje.⁵⁰ Ovu podelu navodimo jer je ona najbližnja podeli koja je trenutno aktuelna u teoriji menadžmenta, a to je podela me-

⁴⁷ Jovanović, P., *Strateški menadžment*, Grafoslog, Beograd, 1999.

⁴⁸ Mihić, M., Petrović, D., Obradović, V., *Strategic Project Management – Tool for Reaching Business Excellence*, Project Management Review, ZPM, Ljubljana, 10 (2), 2007.

⁴⁹ Jovanović, P., Živković, D., Jovanović, F., *Isto*, str. 13-16.

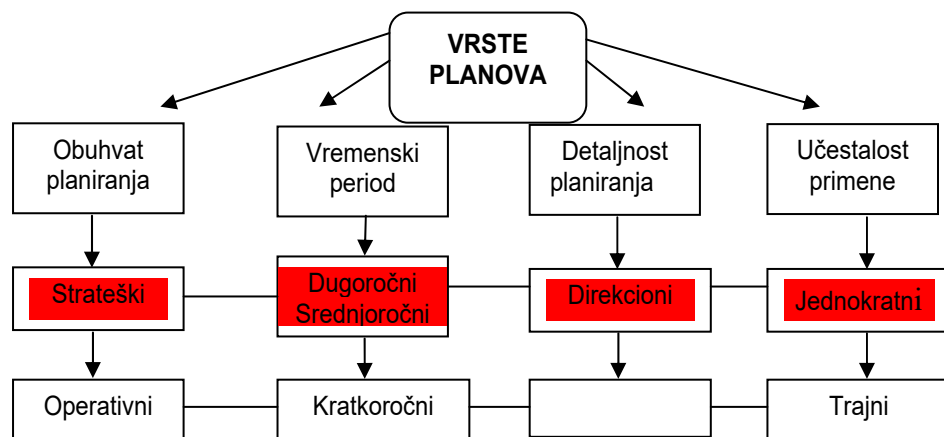
⁵⁰ Koontz, H., O'Donnell, C., *Principles of Management: An Analysis of Management Functions*, McGraw Hill, New York, 1955.

nadžmenta na sledeće podprocese: (1) planiranje, (2) organizovanje, (3) vođenje i (4) kontrola. Ovu podelu koristimo radi objašnjenja podprocesa menadžmenta. Ovde je bitno istaći da se navedeni podprocesi nalaze u kauzalnom odnosu i ne mogu se nezavisno posmatrati, odnosno uspešan proces menadžmenta podrazumeva realizaciju svih podprocesa.

Planiranje (Planning) obuhvata definisanje ciljeva organizacije, odnosno utvrđivanje strategije i razvoj planova za dostizanje ciljeva. Postavljanje ciljeva i razvoj planova pomaže organizacijama da na efikasan i efektivan način postižu željene ciljeve. Planiranje može biti: formalno i neformalno. **Formalnim planiranjem** definišu se opšti i specifični ciljevi na duži i kraći vremenski period, analiziraju se i evaluiraju načini dolaska do željenih rezultata, vrši selekcija i donosi odluka o budućim aktivnostima. Produkti formalnog planiranja su konkretni planovi, koji ujedno predstavljaju procedure, smernice i uputstva po kojima: (a) članovi organizacije obavljaju aktivnosti; (b) organizacija angažuje sopstvene resurse i obezbeđuje dodatna sredstva i (v) vrši se proces kontrole i eventualne revizije.

Neformalno planiranje je uopšteno, bez detaljne razrade i doslednosti, retko se koriste pisani dokumenti i ovakav način planiranja se najčešće koristi u malim organizacijama gde je menadžer i ujedno vlasnik kompanije. Proces planiranja je od višestruke koristi organizacijama. Pre svega planiranje omogućava da se definiše pravac u kome organizacija želi da se kreće u budućem vremenskom periodu. Ako se jasno definiše pravac, onda se može operacionalizovati pravac i način delovanja organizacionih celina (jedinica) i zaposlenih.

Planovi su dokumenta kojima se definišu načini za ostvarivanje ciljeva. U okviru planova se utvrđuju aktivnosti koje treba realizovati, postupak realizacije, potrebni resursi i svi drugi neophodni elementi i koraci koje treba sprovesti da bi se ciljevi ostvarili. Planovi u organizaciji se dele u odnosu na sledeće kriterijume: (1) obuhvat planiranja, (2) vremenski period, (3) detaljnost planiranja i (4) učestalost korišćenja. Na slici 5 je prikazana veza između kriterijuma za definisanje vrste planova. Sa slike možemo videti da su strateški planovi dugoročni (srednjoročni), direkcioni i jednokratni, a operativni planovi kratkoročni, specifični i uglavnom trajni.⁵¹

Slika 5 – Vrste planova

⁵¹ Robinson, P. S., Coulter, M., *Management*, Data status, Belgrade, 2005.

Organizovanje (Organizing) omogućava da se problemi u vezi realizacije aktivnosti koje su predviđene planovima svedu na minimum, i to: (a) nekoordinisan rad, (b) dupliranje poslova, (v) nejasne odgovornosti, (g) neiskorišćavanje raspoloživih resursa, (d) pogrešno obavljanje zadataka i slično. Najveći doprinos razvoju teorije organizovanja dao je nemački sociolog, Maks Veber, početkom 20. veka. Veber definiše tip organizacije, za koji je smatrao da je podjednako zastupljen u istoriji, u sistemima izvršne vlasti, ali i u preduzećima koja predstavljaju „temelj kapitalizma“, i ovaj tip organizacije naziva **birokratija**. Osnovni procesi, a ujedno i karakteristike birokratije su: (1) jasna hijerarhija i podela rada, (2) detaljni postupci i propisi za izvršavanje rada i (3) izbor menadžera prema kriterijumu znanja i stručnosti. Birokratija se, sa manjim varijacijama zadržala i do danas, s tim da se danas pod organizovanjem, u načelu podrazumevaju sledeći procesi: (1) stvaranje organizacione strukture, (2) delegiranje, (3) definisanje ovlašćenja i odgovornosti i (4) menadžment ljudskih resursa.

U cilju formiranja respektabilne organizacije, trebaju se poznavati i poštovati određeni principi organizovanja. Prve principe organizovanja razradio je još Anri Fajol, 1916. godine i oni do danas nisu imali većih promena. Fajol definiše sveukupno 17 principa, među kojima su najvažniji: (1) jedinstvo komandovanja, (2) jedinstvo ciljeva, (3) raspon komandovanja, (4) hijerarhija, (5) centralizacija i (6) autoritet. Danas u teoriji menadžmenta, pored nabrojanih principa posebno se proučavaju još i sledeći principi organizovanja: (1) specijalizacija, (2) kooperacija, (3) standardizacija, (4) integracija, (5) centralizacija i (6) decentralizacija.

Vođenje (Directing) je proces usmeravanja i koordiniranja aktivnosti i ponašanja članova organizacije kako bi se na najbolji mogući način ostvarili predviđeni ciljevi. Vođenje obuhvata uspostavljanje linije komunikacije, motivaciju zaposlenih, upravljanje konfliktima i problemima, kao niz drugih aktivnosti kako bi zaposleni što efikasnije i efektivnije sproveli predviđene zadatke.⁵²

Vođenje u osnovi predstavlja složen proces dvosmerne komunikacije između poslodavca i zaposlenog, odnosno timski rad koji od menadžera zahteva prevashodno sposobnost za rad u okviru tima.⁵³ U svakom timu treba postojati hijerarhija, odnosno menadžer kao rukovodilac tima i kadrovi kao potčinjeni. Vođenje tima zahteva zajednički rad i poseban vid povezanosti menadžera i kadrova kojima on rukovodi, odnosno sinergiju. Ovde treba napraviti distinkciju između pojmova liderstva (*leadership*) i vođenja. Liderstvo se isključivo vezuje za lidera i njegovu sposobnost usmeravanja i vođenja ljudi, odnosno organizacije u celini, dok je vođenje uži pojam jer predstavlja usmeravanje i koordinaciju zaposlenih prilikom obavljanja određene vrste posla. U teoriji menadžmenta postoje dva pristupa u definisanju i razmatranju liderstva: (1) liderstvo kao proces i (2) liderstvo kao skup osobina, ali to je zapravo koncept koji permanentno evoluira. Na posletku vođenje obavlja svaki menadžer, a liderstvo može obavljati samo lider.

Kontrola (Controlling) je vrsta postupka, koji involvira više aktivnosti, i to: (1) praćenje realizacije, (2) analize i ocene izvršenja, (3) komparaciju učinka sa postavljenim ciljevima i planiranim vrednostima i (4) sprovođenje korektivnih akcija u cilju obezbeđenja dostizanja

⁵² Petrović, D., i drugi, *Isto*, str. 29.

⁵³ Tim je reč nastala od eng. **Team** koja predstavlja akronim Together - zajedno, Everyone – svi, Achieve - dostižemo, More – više, **odnosno svi zajedno možemo dostići ili postići više.**

ciljeva organizacije. Navedene aktivnosti se sprovode nezavisno od nivoa organizacije, odnosno *strateška kontrola* je namenjena praćenju i usklađivanju cele organizacije eskternom okruženju i dostizanju dugoročnih ciljeva, taktička kontrola prati i reguliše sprovođenje usvojenih strategija na funkcionalnom nivou, a operativna kontrola ima zadatak da prati i po potrebi koriguje sprovođenje aktivnosti i upotrebu resursa tokom realizacije zadataka.

Svi kontrolni sistemi se zasnivaju na zajedničkim karakteristikama koje čine osnovu za stvaranje i primenu odgovarajućih kontrolnih instrumenata. Ove zajedničke karakteristike određeni autori nazivaju i osnovnim parametrima koje treba uzeti u obzir kod definisanja budućih ili unapređenja postojećih sistema kontrole, a čine ih: (1) tačnost, (2) pravovremenost, (3) ekonomičnost, (4) fleksibilnost, (5) stepen kontrole, (6) strateška postavljenost, (7) organizaciona prikladnost, (8) višestruka provera i (9) korektivne akcije.

Kontrolu trebamo shvatiti kao svojevrsan regulator menadžmenta, kao procesa. Bez kontrole nije moguće ostvariti planirane ciljeve i rezultate, odnosno nije moguća realizacija menadžmenta, jer kontrola treba da otkloni odstupanja od planiranih ciljeva, odnosno primenom korektivnih akcija nastojimo da smanjimo jaz između planiranog i ostvarenog. Iz navedenih razloga rezultati kontrole, kao poslednjeg podprocesa, se implementiraju u planiranje kao sledeći podproces i time se omogućava da se tokom planiranja određeni ciljevi i zadaci koriguju, odnosno da se čitav proces menadžmenta učini efikasnijim.

Specifičnosti primene strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima

Vojnoorganizacioni sistemi u bilo kojoj državi ostvaruju svoje mesto i ulogu u kompleksnim političkim, ekonomskim, socijalnim, bezbednosnim, tehničko-tehnološkim i drugim okolnostima. Usklađenost vojnoorganizacionih sistema sa stanjem ključnih činilaca eksternog i internog okruženja države preduslov je za uspešno funkcionisanje sistema, ali isto tako usklađenost vojnoorganizacionih sistema sa potrebama i mogućnostima države postiže se uspešnom realizacijom procesa upravljanja (menadžmenta). Sledstveno tome neophodno je razmatrati primenu strategijskog menadžmenta, kao jedne od modernih specijalizovanih menadžment disciplina u vojnoorganizacionim sistemima.

Ovo pitanje je podeljeno na dva dela koji nam daju jedinstvenu sliku specifičnosti primene strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima. U prvom delu dato je pojmovno određenje sintagme vojnoorganizacioni sistemi, dok su u drugom delu prikazane primene sadržaja/modela strategijskog menadžmenta u vojnoj organizaciji, tj. u sistemu odbrane Republike Srbije, odnosno Vojsci Srbije kao osnovi sistema odbrane.

Pojam vojnoorganizacionih sistema

Sintagma vojnoorganizacioni sistemi se sastoji od dva simbola, pri čemu „vojnoorganizacioni“ ima konotativnu, a „sistem“ denotativnu ulogu u označavanju. Ova sintagma je višeslojna, jer prvo trebamo napraviti distinkciju među pojmovima organizacija i sistem, a zatim uzeti obzir i da nam prefiks „vojno“ daje smernicu o kojoj vrsti organizacije se radi, odnosno kojoj sferi ljudske delatnosti ili dimenziji društva organizacija/sistem pripada.

Sa semantičkog stanovišta reč *organizacija* potiče od reči organon (grč. *opyavov*) koja je označavala muzički instrument, alat, napravu, ali i stvaranje organizacije, pa su shodno tome Aristotelovi učenici njegovo učenje nazvali organonom, odnosno instrumentom za spoznavanje, za realizaciju cilja, odnosno puta ka cilju. Kasnije nastaje proces širenja značenja ovog termina na drugim jezičkim područjima. Na primer u engleskom jeziku koristi se termin *organisation* koji označava koordiniranje u sistemsku celinu. U nemačkom jeziku koristi se termin *organisieren* koji označava strukturu i organizovanje. Termin *organisier* označava snabdeti organima potrebnim za život, oživiti; ustrojiti, ustrojavati, stvoriti po izvesnom planu i koristi se u francuskom jeziku.

Organizaciju, kao i menadžment, autori definišu na različite načine. U *Leksikonu stranih reči i izraza* nalazimo termin organizacije (lat. *organisatio*) koji se definiše kao spajanje pojedinih delova (organa) u celinu, ali tako da ta celina bude sposobna za život, organizovanje/ustrojstvo, uređenje; sastav, sklop; društvo, udruženje, ustanova.⁵⁴ Definicija koja se smatra najkompletnijom za određenje pojma organizacije glasi: „organizacije predstavljaju: (1) socijalne, (2) ciljevima usmerene entitete, (3) koji su sastavljeni od pažljivo strukturiranih i koordiniranih sistema aktivnosti i (4) povezani su sa eksternim okruženjem.”⁵⁵

Očigledno je organizacija višeznačni termin, čija upotreba bez poznavanja sadržaja pojmova na koji se odnosi može dovesti do zabluda i nesporazuma. Organizacija je: (1) realni objekat – sistem socijalnih elemenata i relacija između njih, odnosno **entitet**; (2) skup aktivnosti koje su preduzete sa ciljem da se uspostave takve funkcionalne relacije između elemenata objekta koji će omogućiti realno ostvarivanje svrhe njegovog postojanja, odnosno **delatnost**; (3) rezultat usklađivanja elemenata unutar nekog objekta koji odražava njegovu strukturu i dinamičke osobine – **atribut** i (4) skup pravila, zakonitosti i metoda čija upotreba omogućuje skladno oblikovanje i efikasno funkcionisanje objekata – **naučna disciplina**.⁵⁶

Savremeno doba je zasnovano na funkcionisanju organizacija, jer svaka organizacija ima svoju organizaciju koja je nastala organizovanjem zasnovanim na dostignućima moderne organizacije. Postoji više kriterijuma za podelu organizacija, kao na primer: po veličini (velike ili male), tipu (profitne ili neprofitne, proizvodne ili uslužne i druge) i prema delatnosti koje obavljaju (školstvo, zdravstvo, odbrana, bezbednost, privreda, politika i slično).

Termin sistem (grč. *σύστημα*) označava ono što je sastavljeno, sastav, celina; prema izvesnom gledištu uređena i od raznovrsnih stvari ili saznanja sastavljena celina, skup uređenih delova.⁵⁷ U opštem smislu, svaki sistem predstavlja skup objekata (delova, komponenti) sa relacijama između njih i njihovih atributa (osobina, svojstava), pri čemu relacije povezuju sistem u celinu.⁵⁸

„Sistem se može definisati preko sledećih svojstava: (1) sistem je složena celina uzajamno povezanih elemenata; (2) sistem obrazuje posebnu celinu sa okolinom; (3) obično je ispitivani sistem deo sistema višeg reda i može se posmatrati kao podsistem ili eleme-

⁵⁴ Vujaklija, M., *Isto*, str. 639.

⁵⁵ Daft, R., L., *Organization Theory and Design*, Thomson Learning, 2004

⁵⁶ Jaško, O., Čudanov, M., Jevtić, M., Krivokapić, J., *Osnovi organizacije i menadžmenta*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2014, str. 4.

⁵⁷ Vujaklija, M., *Isto*, str. 849.

⁵⁸ *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd, 1981, str. 556.

nat šireg sistema; (4) elementi proučavanog sistema sa svoje strane se obično javljaju kao sistemi nižeg reda. Pri tome treba obratiti pažnju na hijerarhijski karakter sistema koja je usko vezana za njegovu celovitost.⁵⁹

Sistem je „strukturalno i funkcionalno jedinstvo jednovrsnih i raznovrsnih elemenata ili posebnih činilaca koji po svojim određenim svojstvima, to jest po kvalitetima, relacijama, vezama i međusobnim uticajima, čine to jedinstvo.“⁶⁰

„Organizacije koje egzistiraju radi realizacije specifičnih ciljeva na području vojne delatnosti nazivaju se vojnim organizacijama. Dakle, *vojna organizacija, odnosno vojnoorganizacioni sistem je svrsishodno povezan i usklađen društveni sistem čija je uloga realizacija specifičnih ciljeva na području vojne delatnosti*“.⁶¹

Primena strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima

Kada govorimo o vojnim organizacijama, odnosno sistemima moramo istaći njihove distinkcije u odnosu na druge organizacije, jer upravo one impliciraju model strategijskog menadžmenta koji se primenjuje u vojnim organizacijama. Distinkcije vojnoorganizacionih sistema u odnosu na organizacije/sisteme iz drugih sfera ljudske delatnosti, ogledaju se u sledećem: (1) cilj postojanja vojne organizacije nije ostvarenje profita, već zadovoljenje određene potrebe društva; (2) menadžment vojne organizacije nije samostalan, odnosno ne definiše organizacione ciljeve, već se oni definišu dobijaju od strane nadležnog organa državne uprave i menadžment je zadužen samo za dostizanje zadatih ciljeva; (3) resurse za dostizanje ciljeva vojna organizacija dobija od države; (4) postojanje vojne organizacije ne zavisi od uspešnosti njenog poslovanja, već isključivo od procene državnih organa da li ima potrebe za njenim postojanjem i (5) evaluirati rezultate vojne organizacije je mnogo kompleksnije nego što je u drugim organizacijama.

Iako pojam „strategija“ vuče svoje poreklo iz vojne organizacije te je odatle ušao u sva druga područja delovanja, zanimljivo je kako od sredine 20. veka, shvatanje strategije koje je oblikovano u poslovnom svetu (a koje se jako dobro uočava u sintagmi „strategijski menadžment“), sve češće ulazi u vojni, odbrambeni i bezbednosni sektor te takvo shvatanje strategije postaje dominantnije i raširenije od tradicionalnog, izvornog shvatanja.⁶² Dok se primera radi, opšta, velika strategija vezivala uz područje nacionalne bezbednosti i utvrđivanje ključnih interesa i ciljeva, dugoročno usmerenih, nova, poslovno oblikovana strategija u području odbrane više se veže uz kratkoročno dostižne ciljeve, prvenstveno vezane uz planiranje i izvršavanje budžetskih sredstava. S obzirom da je

⁵⁹ Petrović, B., *Teorija sistema*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1998, str. 2-10.

⁶⁰ Šešić, B., *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 36.

⁶¹ Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Određivanje efikasnosti vojnoorganizacionih sistema*, VIZ, Beograd, 2006, str. 14.

⁶² Na primer, američki Planning, Programming, and Budgeting System (PPBS), kao upravljačka tehnika razvijena sredinom 60-tih godina 20. veka, te primenjena u odbrambenom sektoru sa zadatkom povezivanja operativnih zahteva i finansijskih pokazatelja, kopirana je širom sveta, selektivno, pa i pogrešno interpretirana, a u pojedinim slučajevima od upravljačkog alata postala zamena za kompletan proces na strateškom nivou.

strategija u poslovnom sektoru dominantno vezana uz položaj na tržištu i mogućnost povećanja profita, ona će u svom artikulisanju naglasak stavljati na merljivost ostvarenja ciljeva (povećanje udela na tržištu, povećanje izvoza, rast produktivnosti, smanjenje troškova, rast dobiti i slično). Prevodeći alate, razvijene u okviru takvog shvatanja strategije, na područje odbrane i bezbednosti (ili uopšteno javne uprave) dolazi do redukovanja svih onih aspekata koji se ne mogu brojčano izraziti. Jedan od izlaza iz takve situacije predstavlja prilagođavanje ciljeva na način da ne budu isključivo vezani uz finansijski ili materijalni aspekt, ali da ipak budu merljivi.⁶³

U prethodnom delu rada govorili smo o specifičnosti značenja termina menadžment i koliko je zapravo teško naći adekvatan termin u našem jeziku za potpuno terminološko određenje i suštinsko shvatanje ovog termina. U sistemu odbrane Republike Srbije delatnosti iz domena menadžmenta su striktno definisane, odnosno razdvojene hijerarhijski po nivoima organizacije, a samim time i po ljudstvu i resursima. Naime, postoje tri delatnosti ili načina usmeravanja, koje možemo podvesti pod sferu menadžmenta, i to su: (1) upravljanje, (2) rukovođenje i (3) komandovanje. Zajedničko za sve tri vrste usmeravanja jeste odlučivanje, ali razlike među njima zasnivaju se prevashodno u načinu, odnosno procesu donošenja odluke. Sveobuhvatnosti termina menadžment najviše bi odgovaralo „upravljanje“, jer je ono ishodište za odluke koje se donose u procesima rukovođenja i komandovanja. Odnos upravljanje-rukovođenje-komandovanje trebamo tumačiti prema kriterijumu opštosti, odnosno opšte-posebno-pojedinačno.

Upravljanje obuhvata sveukupne aktivnosti koje se preduzimaju radi izvršenja određenih funkcija neophodnih za ostvarenje organizacijskih ciljeva. „**Upravljanje** sistemom odbrane predstavlja organizovanu delatnost **usmeravanja** subjekata sistema odbrane Republike Srbije u izvršavanju njihovih misija i zadataka, čime se obezbeđuje delovanje i efikasno reagovanje sistema odbrane na vojne i nevojne izazove, rizike i pretnje.“⁶⁴ Ovde treba naglasiti da se upravljanje sistemom odbrane ne odnosi na izvođenje operacija.

„**Rukovođenje** je delatnost koja karakteriše organizaciju sistema odbrane Republike Srbije. Ono što postavi upravljanje, to rukovođenje realizuje. Rukovođenje je delatnost kojom se usmeravaju subjekti sistema odbrane kao celine u izvršavanju poslova i zadataka na ostvarenju ciljeva koje postavlja upravljanje.“⁶⁵

Vojno rukovođenje je javno obznanjivanje komandantovih odluka, uputstava i namera sa kasnijim nadzorom i prilagođavanjem izvršenja potčinjenih. Može da se vrši direktno ili indirektno, direktivom, planom ili postupcima.⁶⁶

Komandovanje je funkcija organizacije koja **postoji samo u vojnim i policijskim organizacijama**. Komandovanje obuhvata pravo komandanta i komandira na odlučivanje i dodelu zadataka potčinjenima, a realizuje se pomoću određenih akata komandovanja: zapovesti, direktive, instrukcije, naredbe, naređenja i slično. Komandovanjem se realizuje funkcija rukovođenja.⁶⁷

⁶³ Domjančić, S., Gracin, D., *Kako promišljati strategiju u području sigurnosti i obrane?* Plemos, Vol. XIX, br. 37, Zagreb, 2016., str. 102-103.

⁶⁴ *Doktrina komandovanja - privremena*, Generalštab Vojske Srbije, Zdržena operativna komanda, Beograd, 2016, str. 7.

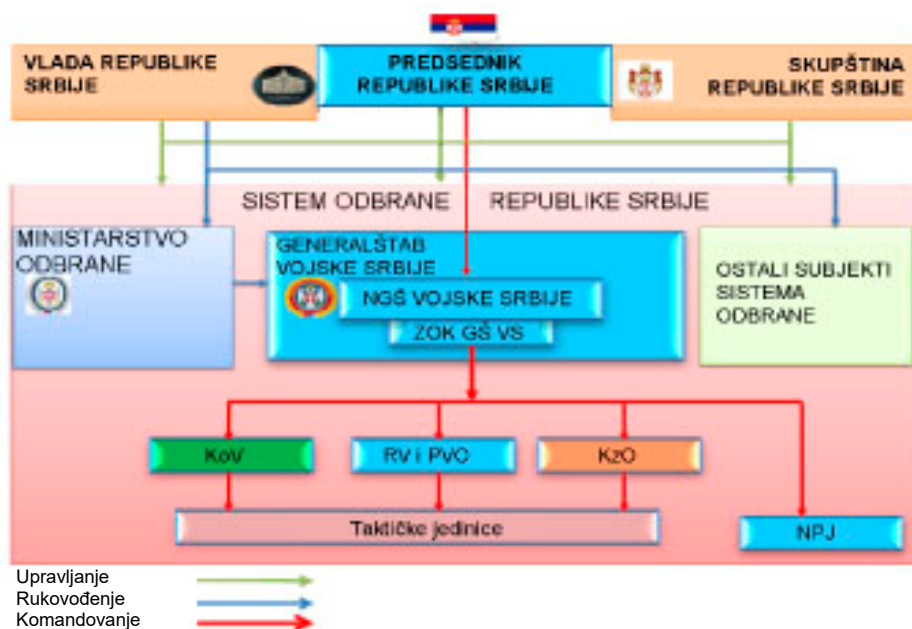
⁶⁵ *Isto*, str. 8.

⁶⁶ *Staff organization and operations, FM 101-5*, US Army Headquarter, Department of the Army, 1999, p. 9.

⁶⁷ *Isto*, str. 39.

„Komandovanje (command) podrazumeva: autoritet koji je dodeljen pojedincu da upravlja vojnim snagama; naređenje izdato od komandanta; naređenje komandanta izrečeno radi postizanja ciljeva u konkretnoj akciji; jedinica, grupa jedinica, organizacija ili prostor pod upravom pojedinca; upotreba komande.“⁶⁸

„**Komandovanje** predstavlja delatnost sistema odbrane Republike Srbije, koja je karakteristična za Vojsku Srbije i kojom se ostvaruje ono što je definisalo rukovođenje.“⁶⁹ Odnos navedenih delatnosti i nosioci po nivoima vojne organizacije prikazan je na slici 6.

Slika 6 – Upravljanje, rukovođenje i komandovanja u sistemu odbrane Republike Srbije

Za postizanje određenog cilja komandovanja, neophodno je realizovati više međusobno povezanih delatnosti, koje su zapravo funkcije komandovanja i njima se obuhvata proces od početne do završne delatnosti. Funkcije komandovanja u Vojski Srbije su: (1) planiranje, (2) organizovanje, (3) naređivanje, (4) koordinacija i (5) kontrola.

U vojnim organizacijama postoje tri nivoa menadžmenta: (1) stratejski, (2) operativni i (3) taktički. *Stratejski nivo* obuhvata vrh organizacione hijerarhije i ostvaruje integraciju kompletnog menadžmenta i odgovoran je za funkcionisanje celokupne organizacije. U nadležnosti stratejskog nivoa su: (1) utvrđivanje misije i osnovnih ciljeva organizacije, (2) izbor strategija za realizaciju tih ciljeva, (3) komunikacija sa okruženjem, (4) donošenje odgovarajućih

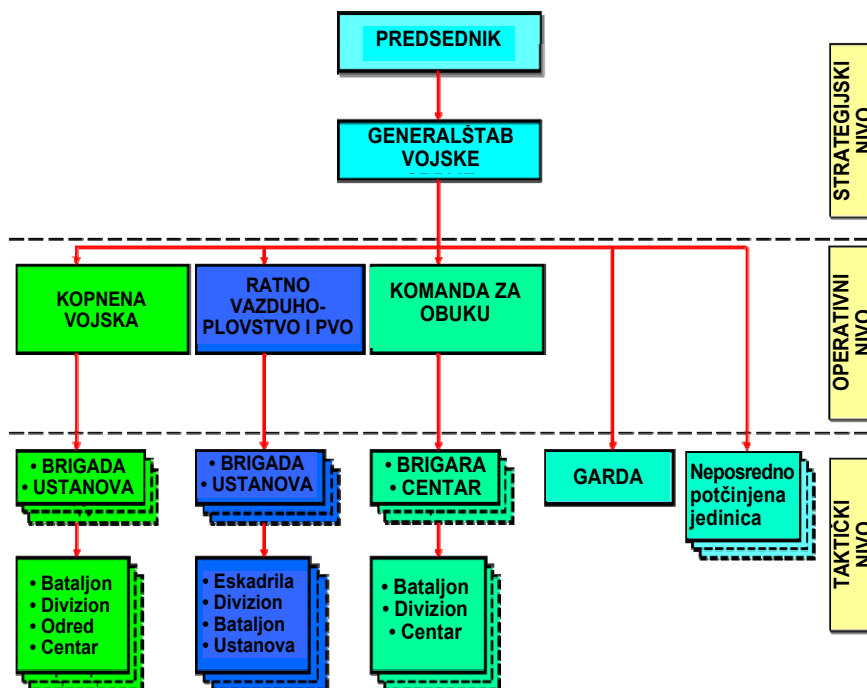
⁶⁸ NATO glossary of terms and definitions, NATO Standardization Agency, 2003, p. 2-c-8

⁶⁹ Doktrina komandovanja - privremena, Generalštab Vojske Srbije, Združena operativna komanda, Beograd, 2016, str. 8.

strategijskih odluka i sl.⁷⁰ Specifičnost vojnih organizacija se ogleda u tome da strategijski nivo često nema ovlašćenja da samostalno određuje misiju i ciljeve organizacije, ali može da ostvari značajne refleksije na nadležne organe državne uprave prilikom njihovog određivanja.

Operativni nivo obuhvata središnje hijerarhijske pozicije u vojnim organizacijama, i odgovoran je za: (1) implementaciju strategije koja je utvrđena na strategijskom nivou i (2) ima suštinski uticaj na efektivnost i efikasnost organizacije. *Taktički nivo* je najniži nivo menadžmenta koji izvršavanjem određenih zadataka direktno implementira strategiju. Osnovna uloga rukovodilaca tog nivoa je da motivišu neposredne izvršioce, da usmeravaju i koordiniraju njihove aktivnosti, da rešavaju konflikte i slično.⁷¹

Ovde je bitno istaći da se i komandovanje, u Vojsci Srbije takođe organizuje na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou, ali u skladu sa mirnodopskom i ratnom organizacijom Vojske Srbije, kao što je prikazano na slici 7. Međusobni odnosi komandi, jedinica i ustanova na različitim nivou organizovanja snaga određeni su organizacijsko-formacijskom strukturom Vojske Srbije i njenih celina. Sistem komandovanja u Vojsci Srbije je jedinstven, a njegovo organizovanje se prilagođava zadacima i uslovima u kojima se izvršavaju.⁷²

Slika 7 – Organizacija komandovanja u Vojsci Srbije

⁷⁰ Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Isto*, str. 47.

⁷¹ Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Isto*, str. 48.

⁷² *Doktrina komandovanja – privremena*, Generalštab Vojske Srbije, Zdužena operativna komanda, Beograd, 2016, str. 21.

Kada govorimo o strategijskom upravljanju (menadžmentu), ali i generalno o upravljanju u vojnoorganizacionim sistemima, odnosno o uspešnosti ovog procesa, trebamo reći da je ona određena, u načelu sa dva pokazatelja uspešnosti ostvarivanja ciljeva vojne organizacije: (1) efikasnost i (2) efektivnost. Navedeni pojmovi, vrlo često se u literaturi koriste zajedno i među njima se i ne pravi jasna distinkcija, već se smatraju sinonimima.

Značajan doprinos razumevanju razlika između pojmova organizacione efikasnosti i efektivnosti dao je Piter F. Draker. Prema njegovom mišljenju efikasnost znači „*raditi na pravi način*“ i meri se stavljanjem u odnos efekata i troškova (utrošenih resursa) da se oni ostvare. Efektivnost, pak, znači „*raditi prave stvari*“ i izražava se stepenom realizacije ciljeva. Ponekad se efikasnost tretira kao interni, a efektivnost kao eksterni problem organizacije. Smatra se da je efikasnost posledica dešavanja unutar same organizacije, dok je efektivnost posledica dešavanja koja utiču na odnos organizacije sa sredinom u kojoj obavlja svoju delatnost. Uspešnost upravljanja vojnim organizacijama matematički se može predstaviti kao:

$$Uup = f(Efek, Efik)$$

gde je: **Uup** – uspešnost upravljanja; **Efek** – efektivnost organizacije, tj. stepen realizacije ciljeva organizacije; **Efik** – efikasnost organizacije, tj. odnos između ostvarenih rezultata i angažovanih resursa.⁷³

Pored efikasnosti i efektivnosti, posebno obeležje strategijskog upravljanja u vojnoorganizacionim sistemima predstavlja prožimanje sa još jednom specijalizovanom menadžment disciplinom, sa *upravljanjem promenama* (Mastering change). Promene su permanentna pojava, a problemi se javljaju zbog promena. Način da se problemi rešavaju jeste adaptacija na promene, a način da se poboljša rad vojne organizacije nije promena strategije, već promena internog okruženja, odnosno promena situacije. Redosled promene situacije glasi: *jeste* postoji problem, *želim* da ga rešim i *treba* uraditi sledeće. Zapravo suština upravljanja promenama u vojnoj organizaciji, jeste da se „slepo“ ne držimo ranije definisanih planova, već da se rad organizacije mora adaptirati shodno nastalim promenama, odnosno u duhu misli legendarnog američkog generala i potonjeg predsednika SAD-a, Dvajta Ajzenhauera: „Planovi su ništa, planiranje je sve.“

Prema kriterijumu težini/važnosti problema, odnosno odluka koje se donose, a nezavisno od organizacionog nivoa na kome se upravljanje sprovodi, postoje dve vrste upravljanja: (1) strategijsko i (2) operativno upravljanje. *Strategijsko upravljanje* u vojnoorganizacionim sistemima predstavlja kontinuirani, permanentni i iterativni proces koji je usmeren na obezbeđenje ekvilibrijuma sistema i njegovog okruženja, kako eksternog, tako i internog. Rezultat ovog procesa treba da bude sposobnost vojne organizacije da pravovremeno reaguje na promene u okruženju.

Osnovne aktivnosti procesa strategijskog upravljanja vojnoorganizacionim sistemima su: (1) analiza okruženja, (2) usmeravanje organizacije (definisanje misije i ciljeva), (3) formulisanje strategije, (4) implementacija strategije i (5) kontrola sprovođenja strategije. *Operativno upravljanje* se, pak, može odrediti kao upravljanje transformacionim procesima kojima se strategijska opredeljenja vojne organizacije prevode u konkretne aktivnosti kojima se postižu rezultati, odnosno realizuju misija i ciljevi organizacije. Sledstveno

⁷³ Stojković, D., *Organizaciono restrukturiranje vojske*, VIZ, Beograd, 2008, str. 50.

tome, operativno upravljanje uključuje: (1) planiranje zadataka, (2) alokaciju resursa, (3) vođenje, (4) motivisanje, (5) koordinaciju, (6) komuniciranje i (7) kontrolu.⁷⁴

Ovde možemo videti da su aktivnosti strategijskog upravljanja vojnoorganizacionim sistemima identični sa modelima koje smo objasnili u drugom pitanju. Imajući u vidu da svaka delatnost u kojoj određena organizacija egzistira ostvaruje i refleksije na sam proces strategijskog menadžmenta, objasnićemo samo neke od specifičnosti za svaku navedenu aktivnost u vojnoorganizacionim sistemima.

Analiza strategijskog okruženja oduvek je bila u centru pažnje država, njenih institucija i državnika, u funkciji utvrđivanja što pouzdanije *strategijske procene*. Strategijska procena je rezultat analize strategijskog okruženja i skoro najbitnija faza u procesu strategijskog planiranja odbrane.⁷⁵ Činioci koji određuju strategijsko okruženje stalno se menjaju, i nalaze se u kauzalnom odnosu, pa samim time zahtevaju stalnu adaptaciju u skladu sa nastalim promenama. Činioci strategijskog okruženja se mogu klasifikovati na različite načine shodno kriterijumu, međutim jedna od najčešćih klasifikacija je na: unutrašnje i spoljašnje; opšte i posebne; globalne, regionalne i nacionalne.

Za analizu eksternog okruženja razmatraju se sledeći činioci: (a) politički, (b) ekonomski, (v) materijalno-energetski, (g) socijalni, (d) naučno-tehnološki, (đ) bezbednosni i (e) drugi činioci. Cilj ove analize je utvrditi šanse i pretnje vojnoorganizacionog sistema. Činioci koje se razmatraju pri analizi internog okruženja su: (a) kadrovi, (b) finansije, (v) organizaciona struktura, (g) komandno-informacioni sistemi i (d) drugi činioci. Cilj ove analize je utvrđivanje snaga i slabosti vojnoorganizacionog sistema. Za analizu strategijskog okruženja i ovde se koriste tehnike: SWOT analize, SPEST(LE) analize, matrice: TOWS, IFF, EFE i IE i druge tehnike. Shodno nivou analize strategijskog okruženja, ona može biti na: (1) globalnom, (2) regionalnom i (3) nacionalnom nivou.

Usmeravanje vojnih organizacija podrazumeva određivanja vizije, odnosno njenu konkretizaciju kroz definisanje misije, ciljeva, prioriteta i zadataka. Vizija u kontekstu vojne organizacije je iskaz o željenom budućem stanju vojne organizacije, odnosno opis budućeg stanja koje vojna organizacije želi da dostigne, ali opis budućeg stanja mora se adaptirati shodno opštem društvenom ambijentu. Kao što smo već govorili misija bliže određuje viziju i treba da odgovori na pitanja: **ko**, **kada**, **gde** i **zašto**, ali ne i **kako** treba ostvariti definisane ciljeve kojima teži vojna organizacija.

Ciljevi predstavljaju rezultate ili efekte koje vojna organizacija želi da ostvari. Proizilaze iz vizije i konkretizuju je, a njihova uloga u vojnoj organizaciji se ogleda u sledećem: (1) treba da daju svrsishodnost aktivnostima; (2) namenjeni su za usmeravanje i koordinaciju aktivnosti; (3) predstavljaju osnovu za donošenje drugih upravljačkih odluka i (4) koriste se kao osnova za kontrolu ostvarenih rezultata.

Radi lakšeg ostvarivanja ciljeva trebaju se odrediti prioriteta među ciljevima, odnosno definisati ono što je važno i što ima prednost u odnosu na drugo, ali prilikom određivanja prioriteta neophodno je napraviti racionalan odnos. Kriterijumi za određivanje prioriteta: (1) uticaj na ostvarivanje ciljeva; (2) brzina i dugotrajnost efekata koje proizvode; (3) odnos između pretpostavljenih efekata i angažovanih resursa i (4) stepen zadovoljavanja potreba stakeholdera. Operacionalizacija ciljeva postiže se preko zadataka, koji redsta-

⁷⁴ Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Isto*, str. 50.

⁷⁵ Kovač, M., Stojković, D., *Strategijsko planiranje odbrane*, VIZ, Beograd, 2009, str. 19.

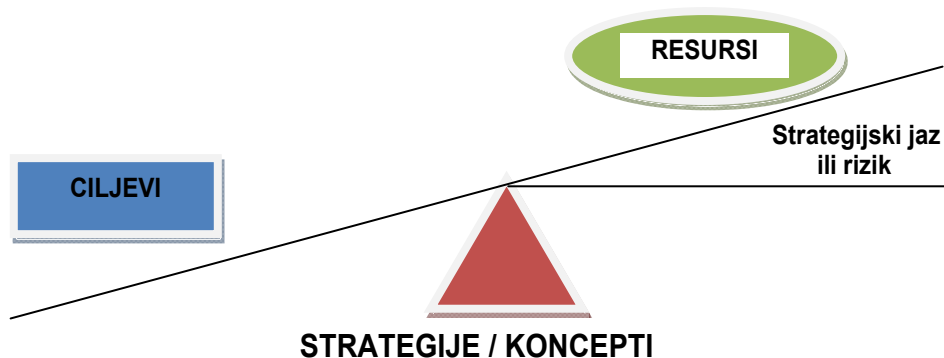
vlja određenu vrstu rada koju treba obaviti. Zadaci preciziraju: ko, kada, gde, šta i kako treba obaviti radi realizacije postavljenih ciljeva.

Kada govorimo o *formulisanju strategije* trebamo imati na umu važnost i značaj ovog dokumenta, jer on predstavlja ishodište za dalju operacionalizaciju, odnosno za razradu i usvajanje nižih dokumenata. Specifičnost strategijskog upravljanja u vojnoorganizacionim sistemima se ogleda i u tome što metodologija za formulisanje strategije uključuje sve aktivnosti strategijskog upravljanja.

Za sistem odbrane Republike Srbije najviši strateški dokument u oblasti odbrane predstavlja Strategija odbrane Republike Srbije, a sam proces *formulisanja, implementacije i kontrole sprovođenja* može se predstaviti kroz sledeće faze: (1) analiza činilaca sistema odbrane; (2) definisanje izazova, rizika i pretnji sa aspekta sistema odbrane; (3) formulisanje nacionalnih odbrambenih interesa i ciljeva; (4) definisanje organizacionih struktura; (5) definisanje načina funkcionisanja sistema odbrane; (6) izrada dokumenta strategije odbrane; (7) vrednovanje strategije odbrane; (8) izgradnja normativno-pravnih pretpostavki za primenu strategije odbrane; (9) implementacija strategije odbrane; (10) kontrola sprovođenja i delotvornosti strategije odbrane i (11) redefinisavanje strategije odbrane.⁷⁶

Esenciju strategijskog upravljanja vojnim organizacijama predstavlja strategijsko planiranje, koje uključuje: (1) strategijsku procenu, (2) strategijsko usmerenje, (3) izradu strategijskih planova i (4) izvršenje strategijskih planova. Iz prethodno navedene metodologije vidimo da je upravo strategijska procena, odnosno usvajanje liste izazova, rizika i pretnji sistemu odbrane osnova za sve ostale podprocese upravljanja.

Prilikom formulisanja strategije treba se voditi računa da odnos između resursa i ciljeva bude u ekvilibrijumu, jer u suprotnom dolazi do raskoraka, odnosno strateškog jaza, kako je to i prikazano na slici 8. Slika ukazuje da državni organi koji odlučuju o resursima vojne organizacije trebaju biti svesni „strateškog jaza“, odnosno šta se može dogoditi sa sistemom, ali i sa funkcionisanjem države u celini ukoliko se definisani ciljevi ne ostvare. Sledstveno tome, nadležni državni organi, odnosno donosioci političkih odluka, trebaju da preuzmu rizik i odgovornost za donošenje takvih odluka, a s druge strane vojni specijalisti trebaju donosioce odluka upozoriti na posledice (ne)ostvarenja definisanih ciljeva.

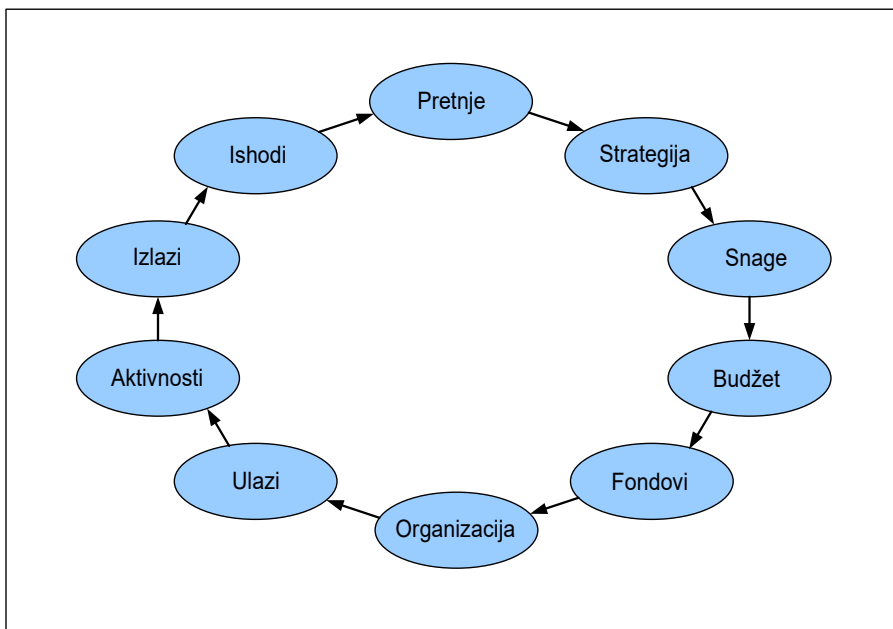

Slika 8 – Formulisanje strategije u vojnim organizacijama

⁷⁶ Kovač, M., Stojković, D., *Isto*, str. 281-282.

Implementacija strategije u vojnim organizacijama je poseban proces, i on podrazumeva između ostalog i: (a) razradu nižih planskih i doktrinarnih dokumenta; (b) nabavku pokretnih stvari; (v) uvođenje novih sistema (naoružanja, informacionih i slično); (g) obuka ljudstva za rad na novim sistemima; (d) promena organizacione strukture, odnosno promene unutar vojne organizacije kroz prizmu promene organizacijsko-formacijske strukture i slično. Rezultat ovog procesa su ostvarenje definisanih ciljeva, odnosno performanse sistema odbrane, koje predstavljaju način, odnosno kvalitet funkcionisanja sistema odbrane. Performanse sistema odbrane su zapravo obavljanje delatnosti iz domena odbrane na efikasan i efektivan način, prema unapred utvrđenim standardima. Upravljanje performansama, kao i upravljanje promenama, ima svoje posebne pristupe, koji zahtevaju primenu određenih mera, i to: (1) prirodnih, (2) konstruisanih i (3) indirektnih. Tok upravljanja odbrambenim performansama je cikličan i prikazan je na slici 9, na kojoj možemo videti i koje sve aktivnosti ovaj proces involvira.

Međutim završetkom implementacije strategije, započinje jedan novi proces, a to je kontrola primene strategije odbrane i evaluacija njene delotvornosti u sistemu, odnosno performansi sistema odbrane. Nakon ovog procesa koji iziskuje određeni broj različitih analiza u zavisnosti od tipa i nivoa upravljanja sistemom, a u skladu sa novonastalim promenama u okruženju, odnosno promenama bezbednosnih trendova neophodno je izvršiti redefinisavanje strategije, jer je ona dokument prilagodljivog sadržaja.

Slika 9 – Cikličan tok upravljanja odbrambenim performansama⁷⁷

⁷⁷ Stojković, D., *Isto*, str. 121.

Primna strategijskog upravljanja u vojnim organizacijama/sistemima je sama po sebi specifična, zapravo u ravni fenomena sa aspekta „klasičnih“ strategijskih menadžera, jer treba jednu neprofitnu organizaciju učiniti funkcionalnom za ostvarivanje ciljeva od opšteg društvenog značaja uz minimalan utrošak resursa, i učiniti organizaciju sposobnom da odgovori kotinualnoj promeni izazova, rizika i pretnji njenom funkcionisanju, a samim time i funkcionisanju države u celini. Sledstveno tome primena strategijskog upravljanja u vojnim organizacijama treba prevashodno počivati na shvatanju da se sve permanentno menja i da svaka promena predstavlja sredinu između dva suprotna stanja, odnosno da ovo shvatanje bude polazna osnova za sve modele strategijskog menadžmenta koje želimo primeniti.

Zaključak

Strategijski menadžment je disciplina menadžmenta koja će se nesumnjivo dalje razvijati i njegovu modifikaciju možemo očekivati shodno inovacijama u svim sferama ljudske delatnosti, ali prevashodno u nauci i ekonomiji. Ako želimo da opišemo strategijski menadžment onda treba reći da on predstavlja svojevrsno sučeljavanje organizacije sa ambijentom u kojem organizacija egzistira, i želi da ostvari ciljeve u budućnosti, a koga karakteriše kompleksnost, turbulentnost i ambivalentnost na jednoj, kao i dugoročnost posledica planskih odluka upravljačkih struktura organizacije, a naročito kada govorimo o angažovanju resursa, na drugoj strani.

Sledstveno tome, mnogi autori s punim pravom tvrde da je osnova strategijskog menadžmenta strategijsko planiranje⁷⁸, čija osnova ležu u odlučivanju. Odlučivanje je kohezioni i katalizatorski faktor između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, jer *prošlost* zapravo simbolizuje *stanje organizacije* u kojoj se ona nalazi sa svim njenim prednostima i nedostacima, odnosno sposobnostima za izvršenje određenih zadataka; *sadašnjost* je simbol donošenja *odluke* u skladu sa trenutno raspoloživim resursima i stanjem organizacije; *budućnost* je zapravo simbol *cilja*, odnosno rezultata koji želimo postići u budućnosti⁷⁹, ali definisanje cilja leži u odluci, odnosno u sadašnjosti.

Proces pravovremenog odlučivanja je važan da se istakne, kada govorimo o značaju primene strategijskog menadžmenta (upravljanja) u vojnoorganizacionim sistemima, jer se eksterno okruženje permanentno menja, a s obzirom na kompleksnost funkcionisanja vojnoorganizacionih sistema o kojem smo govorili u radu, dešava se da oni nisu u stanju da isprate promene i da primenom korektivnih mera i aktivnosti koriguju stanje u organizaciji/sistemu. „Kada u tome ne uspeju ili kada se brzina promena u okruženju poveća ili se pak to dogodi, a prođe neprimetno od strane države ili njenog sistema odbrane, ulazi se u rizik takozvanog strategijskog lutanja (strategic drift).“⁸⁰ Ovde do izražaja dolazi strategijsko upravljanje, jer se jaz između napora vojne organizacije da realizuje dodatne zadatke, shodno novonastalim promenama, postaje veći srazmerno povećanju vremenske dimenzije.

⁷⁸ Hronološki gledano strategijski menadžment je i nastao iz strategijskog planiranja.

⁷⁹ Rezultat odlučivanja može biti i buduće stanje ili efekti sistema.

⁸⁰ Kovač, M., Stojković, D., *Isto*, str. 20.

U procesu primene strategijskog menadžmenta u vojnoorganizacionim sistemima važno je uočiti potrebu postojanja permanentne i suštinske relacije između analize okruženja (strateške procene), odluke ili izbora opcije i same akcije, odnosno aktivnosti koja se treba sprovesti. Rezultat ovog procesa su performanse organizacije/sistema u budućnosti, ali one zapravo predstavljaju samo jedan aspekt organizacione dinamike koja treba da prati ovaj proces.

U ovom radu mogli smo sagledati semantičko-etnološko-istorijski tok i razvoj menadžmenta, strategijskog menadžmenta i njegovu primenu u vojnoj organizaciji. Na osnovu rezimiranja iznetih stavova možemo zaključiti sledeće: (1) nemoguće je objasniti strategijski menadžment ukoliko se ne razmatra organizacija u kojoj se on primenjuje, odnosno menadžment i organizacija su u neraskidivoj vezi; (2) strategijski menadžment u okvirima vojne organizacije je primenjiv, svrsishodan i predstavlja *differentia specifica* strategijskog menadžmenta koji se primenjuje u drugim delatnostima; (3) strategijski menadžment u sistemu odbrane bavi se svim aktivnostima iz domena odbrane, izuzev izvođenja operacija⁸¹; (4) neophodan je dodatni rad vojne organizacije na polju terminološkog određenja i suštinskog shvatanja funkcija i faza ove vrste menadžmenta radi olakšanja njegove primene u praksi; (5) postoji potreba za transferom znanja, a prevashodno iskustava iz prakse, između strategijskog menadžmenta koji se primenjuje u vojnim organizacijama sa onim koji se primenjuje u drugim delatnostima⁸² i (6) shodno značaju funkcije odbrane zemlje u proces primene ove vrste menadžmenta neophodno je involvirati celokupne resurse države (prevashodno ljudske) i permanentno pratiti njegov dalji tok i razvoj.

Literatura

- [1] Adižes, I., *Upravljanje promenama*, ASEE, Novi Sad, 2008.
- [2] Ansoff, H., I., *Corporate Strategy*, Penguin Books, London, 1987.
- [3] *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd, 1981.
- [4] Vujaklija M., *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980.
- [5] Grant, R., *Contemporary Strategy Analysis*, VI Edition, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- [6] Gray, C. S., *Why strategy is difficult*, Strategic Studies a Reader, Routledge, New York, 2008.
- [7] Daft, R., L., *Organization Theory and Design*, Thomson Learning, 2004.
- [8] Damjanović, M., *Menadžerska revolucija*, Prosveta, Beograd, 1990.
- [9] *Doktrina komandovanja – privremena*, Generalštab Vojske Srbije, Združena operativna komanda, Beograd, 2016.
- [10] Domjančić, S., Gracin, D., *Kako promišljati strategiju u području sigurnosti i obrane?* Polemos, Vol. XIX, br. 37, Zagreb, 2016.
- [11] Đuričin, D., Janošević, S., *Menadžment i strategija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.
- [12] Eccles, H., *Military Concepts and Philosophy*. New Brunswick, N.J.: Rutgers Univ. Press, 1965.
- [13] Erich, E., *Definition und Gebrauch des Begriffes Strategie*, Österreichische Militärische Zeitschrift, No 2, 1998.
- [14] Ilić, G., *Osnovi menadžmenta*, Poljoprivredni fakultet, Banja Luka, 2005.
- [15] Jaško, O., Čudanov, M., Jevtić, M., Krivokapić, J., *Osnovi organizacije i menadžmenta*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2014.

⁸¹ Ukoliko govorimo o strategijskom menadžmentu u vojnoorganizacionim sistemima u užem smislu reči.

⁸² Ovaj proces ne može i ne sme biti jednostran, već isključivo reverzibilan.

- [16] Jovanović, P., *Menadžment - teorija i praksa*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2005.
- [17] Jovanović, P., *Strateški menadžment*, Grafoslog, Beograd, 1999.
- [18] Jovanović, P., Živković, D., Jovanović, F., *Menadžment i projektni menadžment*, Visoka škola za projektni menadžment, Beograd, 2008.
- [19] Jovanović, P., Mihić, M., Petrović, D., *Social Implications of Managing Project Stakeholders in Social Implications of e-Business*, Information Science Reference, Hershey, USA, 2007.
- [20] Jovanović, P., Obradović, V., Petrović, D., Mihić, M., Jovanović, A., *Crosscultural aspects of project management: Serbia goes to Iraq for Jordan project*, International Journal of Industrial - Engineering, 16(4), 2009.
- [21] Johnson, G., Scholes, K., *Exploring Corporate Strategy*, Prentice-Hall, New Jersey, 1999.
- [22] Kovač, M., Dulanović, Ž., Stojković, D., *Određivanje efikasnosti vojnootkazacionih sistema*, VIZ, Beograd, 2006.
- [23] Kovač, M., Stojković, D., *Strategijsko planiranje odbrane*, VIZ, Beograd, 2009.
- [24] Koontz, H., O'Donnell, C., *Principles of Management: An Analysis of Management Functions*, McGraw Hill, New York, 1955.
- [25] Kukoleča, S., *Organizaciono-poslovni leksikon*, Rad, Beograd, 1986.
- [26] *Larusova enciklopedija*, L-Š, Vuk Karadžić, Beograd, 1978.
- [27] Macmillan, H., Tampoe, M., *Strategic Management*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- [28] Mintzberg, H., *The Rise and Fall of Strategic Planning*, U: Harvard Business Review, January-February. Preuzeto sa: <https://hbr.org/1994/01/the-fall-and-rise-of-strategic-planning> 1994.
- [29] Mihić, M., *Koncept upravljanja organizacijom integrisanjem strateškog i projektnog menadžmenta*, doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2008.
- [30] Mihić, M., Petrović, D., Obradović, V., *Strategic Project Management – Tool for Reaching Business Excellence*, Project Management Review, ZPM, Ljubljana, 10 (2), 2007.
- [31] *NATO glossary of terms and definitions*, NATO Standardization Agency, 2003, p. 2-c-8
- [32] Niven, P. R., *Balanced scorecard: Korak po korak: Maksimiziranje učinka i održavanje rezultata*. Zagreb, Poslovni dnevnik, Masmedia, 2007.
- [33] *Opšta enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982.
- [34] Pearce, J., Robinson, R., *Strategic Management: Formulation, Implementation and Control*, McGraw-Hill, New York, 1991.
- [35] Petrović, B., *Teorija sistema*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 1998.
- [36] Petrović, D., i drugi, *Menadžment i organizacija*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2011.
- [37] *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- [38] Robinson, P. S., Coulter, M., *Management*, Data status, Belgrade, 2005.
- [39] *Staff organization and operations, FM 101-5*, US Army Headquarter, Department of the Army, 1999.
- [40] Stojković, D., *Organizaciono restrukturiranje vojske*, VIZ, Beograd, 2008.
- [41] Strachan, H., *The lost meaning of Strategy*, Strategic Studies a Reader, Routledge, New York, 2008.
- [42] Certo, S., P., *Strategic Management: Concepts and Applications*, McGraw-Hill, New York, 1991.
- [43] Walker, G., *Modern Competitive Strategy*, International Edition, McGraw-Hill, New York, 2007.
- [44] Yarger, R. H., *Towards A Theory of Strategy: Art Lykke and the Army War College Strategy Model*. Preuzeto sa: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/army-usawc/stratpap.htm>, 2008.

PLANOVI I PROGRAMI FIZIČKOG VASPITANJA U PROCESU OBUKE U JNA U PERIODU 1945–1950. GODINE

Saša M. Vajić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Katedra za fizičku kulturu

Rade Ž. Stefanović*

Univerzitet u Leposaviću, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja

Violeta Lj. Šiljak**

Univerzitet UN za mir, Evropski centar za mir i razvoj, Beograd

U radu se daje prikaz razvoja fizičkog vaspitanja u periodu od 1945. do 1950. godine na osnovu arhivske građe kompetentnih vojnih institucija i relevantne literature. Okviri sistema fizičkog vaspitanja u ovom periodu zavisili su od: rukovođenja procesom obuke, stručnih kadrova, nastavne literature, sadržaja obuke, materijalne baze i infrastrukture. Jugoslovenska armija je u periodu po završetku Drugog svetskog rata bila oslođena na literaturu i sistem rada armije SSSR-a, da bi uskoro pokazala potrebu za školovanjem sopstvenog kadra i oslanjanja na sopstvene resurse. Na osnovu analize prikupljene arhivske građe utvrđeno je da su se u periodu postojanja JA koristili nastavni oblici fizičkog vaspitanja: jutarnje vežbanje; časovi fizičkog (telesnog) vežbanja i sportske delatnosti (sportska takmičenja i javni nastupi – sletovi, štafete, prolećni i jesenji krosemi, nedelja sportova na vodi). Istraživanje je imalo za cilj utvrđivanje načina realizacije fizičkog vaspitanja u procesu obuke u vojsci u periodu 1945-1950. godine primenom planova i programa obuke koje je propisivala Jugoslovenska armija.

Ključne reči: *Jugoslovenska armija, fizičko vaspitanje, nastavni oblici, obuka, planovi i programi, razvoj*

Uvod

U periodu od 26. aprila do 10. maja 1942. godine u Foči (BiH) na inicijativu maršala Tita održana je „Partizanska olimpijada“. Takođe, na predlog Vrhovnog komandanta, naređenjem od 19. aprila 1942. godine, uvedena je obavezna *jutarnja gimnastika* za jedinice pri Vrhovnom štabu i igranje fudbala [1]. U Foči su se organizovala takmičenja u fud-

* Dr Rade Ž. Stefanović je vanredni profesor.

** Dr Violeta Lj. Šiljak je redovni profesor.

balu, odbojci, skoku u dalj, trčanju na 1.500 metara, šahu, a odigrana je i prva zvanična fudbalska utakmica u Narodnooslobodilačkom ratu između Vrhovnog štaba i Valjevskog bataljona (pobedio je Valjevski bataljon 6:3). Mada su se i do ovih takmičenja odvijale sportske aktivnosti u jedinicama, fizičko vaspitanje i sport su se razvijali i postajali sastavni deo života i rada boraca i starešina. Istovremeno, oslobađanjem novih teritorija, fizičko vaspitanje i sport su dobijali na masovnosti, ne samo u vojsci već i u narodu, bez obzira na teške uslove života i rada boraca i građanstva. Iste 1942. godine, Druga proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, organizovala je razne sportske aktivnosti, a nakon oslobodjenja Pljevalja u brigadi je formiran i fudbalski klub. Postoji veliki broj sačuvanih dokumenata koji svedoče o bavljenju sportom boraca i starešina u Drugom svetskom ratu, a sportska takmičenja su organizovana između borbi, posle napornih marševa i na odmorima. Osim vojničkog vežbanja upražnjavali su se i atletika, fudbal, skijanje.

Fiskultura je zvanično uvedena u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije 8. decembra 1944. godine. Tada je Glavni štab Hrvatske (sanitetsko odeljenje) u svojim naređenjima pov. br. 941 i 942, istakao značaj vežbanja: „*Pri podizanju borbene sposobnosti vojske značajnu ulogu ima telesni odgoj ljudstva. Praktičnim provođenjem tjelesnog odgoja (fiskultura) u obliku tjelovežbe, lake atletike i sporta, u znatnoj se mjeri podiže fizička okretnost i izdržljivost boraca potrebna u naporima rata. Radi toga fiskultura treba da se smatra redovnim dijelom vojne obuke. Sve vojničke starešine imaju posvetiti punu pažnju tjelesnom odgoju potčinjenog ljudstva. Radi sprovođenja ovog u život, štabovi korpusa će dodijeliti svojim sanitetskim odjeljenjima po jedno stručno lice u svojstvu referenta za fiskulturu*“.^[2] Odgovornost za sprovođenje fiskulture pripala je sanitetu do postavljenja fiskulturnih organa, jer se prvenstveno verovalo da je to pravi način da se uskladi fizičko vežbanje sa medicinskim propisima. Takođe, u navedenom dokumentu istaknut je značaj uvođenja sportskih referenata i propisano je uvođenje jutarnjeg vežbanja u one jedinice koje do tad to nisu učinile.

U toku Drugog svetskog rata nastao je veliki broj jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), koje su zahtevale složenost rukovođenja i upravljanja. Od 1. marta 1945. godine, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobija novi naziv Jugoslovenska armija (JA). U trenutku završetka Drugog svetskog rata 15. maja 1945. godine, Jugoslovenska armija je brojala oko 800.000 vojnika [3]. Organizaciona struktura JA se tada sastojala od sledećih vojnih formacija: armija (Prva, Druga, Treća i Četvrta), korpusa, divizija, brigada, Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), vazduhoplovstvo, mornarica i vojno-teritorijalni organi i jedinice.

Odmah po završetku Drugog svetskog rata, najviši državni organi FNR Jugoslavije¹ počeli su sa pripremom organizacije i formiranja Ministarstva narodne odbrane (MNO), kao organa za neposredno rukovođenje oružanim snagama u oslobođenoj zemlji. Najpre je bilo potrebno definisati ulogu i zadatke ovog organa, pri tom imajući u vidu da u tom momentu nije bilo zakonskog osnova za donošenje dokumenata kojim bi se bliže utvrdile funkcije i sama organizacija MNO. Prvi dokument iz 1945. godine, koji je bliže odredio organizaciju MNO, bio je akt o vojno-teritorijalnoj podeli države i organizaciji vojno-teritorijalnih vlasti, gde je u prvoj tački navedeno: „*Ministarstvo narodne odbrane je najviša ko-*

¹ 1945. godine kao naslednica Kraljevine Jugoslavije nastala je Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ), a od 29.11.1945. godine Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ).

mandna, upravna i administrativna vojna vlast za čitavu državnu teritoriju [4].“ Sledeći akt je donesen 20. jula 1945. godine od strane predsednika ministarskog saveta o utvrđivanju delokruga MNO-a i njime je rešeno pitanje funkcije i organizacije MNO. Ovim aktom dat je zadatak Generalštabu Jugoslovenske armije, odnosno komandantima rodova i načelnicima službi da razrade i pripreme funkcije svojih odeljenja, odnosno određivanje formacijskog sastava jedinica, ustanova i komandi Jugoslovenske armije. S obzirom na nedostatak jasnih kriterijuma i elemenata za izradu plana formacije u vojsci, Generalštab je 1945. godine propisao nekoliko kriterijuma (principa) prilikom formulisanja i planiranja formacije vojske. Prvi princip se odnosio na broj ljudi i mogućnost popunjavanja, kvalitet ljudi, za jedinice raspoloživa sredstva i tehnika (oružje), oprema i transportna sredstva. Drugi princip se odnosio na planiranje razvoja armije i perspektive (školoвање kadra, nabavka naoružanja i vojne opreme, upravljanje resursima). Kada su u pitanju elementi za izradu formacija, oni su se odnosili na: dužnosti, čin, usklađivanje čina i funkcije. Prilikom formiranja komandi rodova i odeljenja vodilo se računa o planiranju stepena razvoja roda-službe, planiranju upravljanja ljudskim i materijalnim resursima u skladu sa planom razvoja armije, sagledavajući i demobilizaciju ljudstva, te ukupno smanjenje vojske.

Do novembra 1945. godine, nije postojao u Generalštabu JA organ koji bi rukovodio nastavom fizičkog vaspitanja u vojsci. Sve probleme i pitanja po tom osnovu rešavalo je *Nastavno odeljenje* Generalštaba JA. Krajem 1945. godine, formirana je *Treća (nastavna) uprava* GŠ JA, u okviru koje je formiran *Odsek za fiskulturu (XI odsek)*. Na ovaj način počela je sa formiranjem organizacijska struktura organa za fizičko vaspitanje u Jugoslovenskoj armiji. Prvi značajan korak na utemeljenju fizičkog vaspitanja u JA, bilo je objavljivanje prvog posleratnog *Uputstva za fiskulturni rad u jedinicama*, gde je posebno istaknut značaj fizičkog vaspitanja u životu i radu jedinica, odnosno istaknut je značaj vežbanja kao svakodnevna potreba vojnika i starešina [5]. Sagledavajući celokupan period potrebno je istaći da su se planovi i programi fizičkog vaspitanja često menjali, a samim tim i uticali na razvoj i realizaciju svakog nastavnog oblika pojedinačno, počev od uvođenja pa do ukidanja nekih nastavnih oblika. Jugoslovenska armija je u periodu po završetku Drugog svetskog rata bila oslonjena na literaturu i sistem armije SSSR-a, da bi uskoro pokazala potrebu za školovanjem sopstvenog kadra i oslanjanja na sopstvene resurse (osnivanje *Vojnog odeljenja pri DIF-u*). Izgradnjom vežbališta, terena za sportske igre i stadiona sticali su se uslovi za primenu organizovanog i sistematskog vežbanja u okviru nastavnih oblika fizičkog vaspitanja koji su se tada primenjivali u JA.

Prvi Ustav FNRJ, proglasila je skupština 31. januara 1946. godine, te je na taj način utvrđeno rukovođenje i upravljanje sistemom oružanih snaga, odnosno narodnom odbranom i Jugoslovenskom armijom. Na osnovu Ustava FNRJ, doneti su zakoni o vojnoj obavezi i službi u JA. Definisanje organizacione strukture JA utvrđeno je zakonskim propisima 1946. godine, kada je ustanovljeno da u okviru oružanih snaga postoje *tri vida* (takođe određeni su rodovi i službe unutar vidova): *Kopnena vojska (KoV)*, *Ratna mornarica (RM)* i *Ratno vazduhoplovstvo (RV)*. Celokupna struktura mirnodopske organizacije MNO-a u periodu 1945-1950. godine, bila je zasnovana na temeljima NOR-a, kada su nastali mnogi organi i celine u sistemu vojske, koji su kasnije dograđivani na osnovu stečenih iskustava i iskustava Crvene armije. Činjenica je da je veliki uticaj na organizacionu strukturu vojske u tom momentu i pored političkih previranja koja su usledila u periodu 1948-1953. godine, imala Armija SSSR-a. Jugoslovenska armija je dobila od sovjetske armije naoružanje i

opremu sa pratećim uputstvima i pravilima za upotrebu. Zbog nedostatka sopstvene literature, prevedena su i korišćena stručna dokumenta i literatura (pravila, propisi), preuzeti su nastavni planovi i programi za nastavu i obuku u školama i trupi Crvene armije, a veliki broj instruktora je došao u Jugoslovensku armiju radi osposobljavanja vojnog kadra.

Jugoslovenska armija je imala veoma veliki broj fiskulturnih radnika i stručnjaka, odnosno najbolji kadar od svih tadašnjih fiskulturnih organizacija i ustanova. Veliki broj pripadnika JA je tada izabran u najveće fiskulturne civilne organe kao što su bili: Fiskulturni savez Jugoslavije, republički i lokalni fiskulturni organi - odbori. Sport je prvo počeo da se razvija u vojnim sportskim društvima: Partizan, Naša krila, Hajduk, Mornar [6]. Pored toga postojala su brojna sportska društva u armijskim oblastima, Gardi i KNOJ-u. Najveći broj vrhunskih sportista u tom periodu regrutovan je u državne reprezentacije iz redova JA: atletičari – Franjo Mihalić, Ivan Gubijan, Petar Šegedin; fudbaleri – Stjepan Bobek, Zlatko Čajkovski, Franjo Šošarić, Marko Valok; bokser – Pavle Šovljanski; košarkaš – Vilmož Loci; plivač – Boris Škanata; šahista – Svetozar Gligorić itd.

Imajući u vidu znatno bolje uslove koje je imala vojna organizacija (u odnosu na civilnu), sve lokalne i druge institucije su bile usmerene na tesnu saradnju s vojskom. Novoformirana stručna tela, odbori i organizacije iz oblasti fiskulture, obavezno su u svojim redovima imali i pripadnike vojske, kao proveren i stručan kadar u procesu stvaranja i uspostavljanja sistema fizičkog vaspitanja u ratom razrušenoj državi. Sticajem okolnosti, u Jugoslovenskoj armiji posle Drugog svetskog rata, našao se veliki broj fiskulturnih radnika i stručnjaka koji su imali veoma težak zadatak uspostavljanja sistema fizičkog vaspitanja u JA.

Uvođenje fizičkog vaspitanja u vojnu obuku Jugoslovenske armije

Po završetku Drugog svetskog rata osnovna obeležja države su bila prihvatanje i izgradnja socijalističkog društva po ugledu na SSSR, usvajanje doktrine Crvene armije za odbranu zemlje, te prelazak Jugoslovenske armije na mirnodopske uslove. Razvoj sistema fizičkog vaspitanja u vojsci u tom periodu, zasnivao se na početnim iskustvima iz procesa obuke u vojsci Kraljevine Srbije, zatim na iskustvima koja su nastala kasnije na temeljima vojne obuke u Kraljevini Jugoslavije i na osnovama borbenih iskustava iz Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine. *Naređenje* komandanta JA, Josipa Broza iz 1945. godine o načinu i obuci Jugoslovenske armije, sadržalo je i naređenje o organizaciji fizičkog vaspitanja u vojsci. Između ostalog Broz je naveo: „*Fizičko vaspitanje razvija gipkost vojnika i omogućava im da savladaju sve teškoće*“, te su pripadnici Jugoslovenske armije fizičko vaspitanje uvrstili u svakodnevne obaveze, dajući im praktički značaj borbene obuke [7].

Prvo naređenje Ministarstva odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije, koje je potpisao maršal Tito 1945. godine, dato je u petnaest tačaka i sadržalo je osnovna uputstva o načinu izvođenja i realizaciji procesa obuke u novoformiranoj Jugoslovenskoj armiji. Prva obuka realizovana je u šestomesečnom periodu, od pojedinačne obuke do zajedničkih vežbi koje su se sprovodile u armijama i divizijama. Ovo naređenje sadržalo je i određene tačke koje su se odnosile na tadašnju obuku u vojsci. U okviru druge tačke

ovog naređenja, predloženo je da se iskoriste iskustva Crvene armije po pitanju organizacije borbene obuke i vaspitanja vojnika. U tački pet ovog naređenja, ističe se da je osnovni zadatak komandanata armija da: „organizuju materijalno obezbeđenje obuke i vežbi putem izgradnje dobro opremljenih strelišta, terenskih odseka sa savremenim utvrđenjima za taktičke vežbe, vežbališta za borbu prsa u prsa, specijalnih vežbališta za savlađivanje različitih prepreka, streljačkih naprava i pribora za obuku“. Pripadnici Jugoslovenske armije su fizičko vaspitanje uvrstili u svakodnevne obaveze, dajući im praktični značaj borbene obuke (telesno vaspitanje je naziv koji je bio u upotrebi u navedenom periodu). Ovim naređenjem maršala Tita od 05. juna 1945. godine, u tački sedam propisuje se uvođenje gimnastičkih vežbi posle ustajanja (*jutarnje vežbanje*) u trajanju od 20 minuta, te je bilo potrebno u tu svrhu izraditi specijalno gimnastičko uputstvo. Naredbom je bilo predviđeno da proces obuke započne 15. juna 1945. godine, u trajanju od osam časova radnim danima i subotom u trajanju od pet časova.

Ova vrsta obuke – *telesno vaspitanje* ili *fiskultura*, koja se realizovala kroz sva tri modela obuke: *trupna* (sa vojnicima na redovnom odsluženju vojnog roka), *školska* (sa pitomcima Vojnih akademija, starešinama i polaznicima drugih vojnih škola u tom periodu) i *predvojnička obuka* (izvodila se sa omladinom pre redovnog služenja vojnog roka). Sadržaje, oblike i kriterijume za ovu obuku propisalo je Odeljenje za opštevojna pravila Generalštaba JA. Prema *Direktivi* Vrhovnog komandanta, obuka vojnika i jedinica – *trupna obuka* trajala je deset meseci, a izvodila se svakog dana – leti osam, a zimi sedam časova. U kasnijem periodu usled naglog razvoja nauke i usavršavanja novih borbenih i savremenijih tehničkih i materijalnih sredstava, dolazilo je do čestih promena u sistemu obuke i vaspitanja.

Struktura sistema fizičkog (telesnog) vaspitanja u trupnim jedinicama, vojnim školama i učilištima Jugoslovenske armije, u periodu 1945-1950. godine, sastojala se od nastavnih oblika fizičkog vaspitanja: *jutarnje vežbanje*, *časovi fizičkog (telesnog) vežbanja i sportske delatnosti (sportska takmičenja, sletovi, štafete, prolećni i jesenji krosemi, nedelja sportova na vodi)* [8]. Ovakva struktura se zasnivala na iskustvima iz perioda pre i za vreme Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine. Neki nastavni oblici su imali svoje korene upravo u ovom periodu.

Jutarnje vežbanje se realizovalo od 1945. godine svakodnevno, sem nedelje, u trajanju od 15 minuta (od 1947. godine realizovalo se u trajanju od 20 minuta) pre doručka, po vodovima i pod rukovodstvom desetara. Na jutarnjem vežbanju izvodile su se sledeće vežbe: kretanje hodom i trčecim korakom, „*zarjadka*“ (ruski termin za splet vežbi oblikovanja) i elementarne igre [9]. Cilj jutarnjeg vežbanja je bio da se organizam pripremi za dnevni rad. U okviru jutarnjeg vežbanja planirani sadržaj koji se realizovao odnosio se na: kretanje osam minuta (hodanje – trčanje), vežbanje u mestu sedam minuta i pet minuta je u planu bila igra. Jutarnje vežbanje se primenjivalo u četiri varijante, u zavisnosti od perioda obuke i vremenskih uslova: prva varijanta – marševski i trčeci korak (kombinacija); druga varijanta – jutarnje vežbanje sa puškom; treća varijanta – „*zarjadka*“; četvrta varijanta – kretanje 12:12 (12 koraka hodom, 12 koraka trčeci – na ovaj način se prelazilo za sat vremena oko 10 kilometara).

Časovi fizičkog (telesnog vežbanja) vežbanja za vojnike u JA trajali su 40 minuta u 1945. godini. U uvodnom delu časa, u cilju zagrevanja organizma, izvođene su vežbe u kretanju hodom ili trčecim korakom, kao i vežbe oblikovanja. U glavnom delu časa

obrađivane su sledeće teme: borba prsa u prsa, atletika, vežbe na spravama i odbojka. U završnom delu časa izvodile su se elementarne igre, a čas se završavao hodaњem uz pesmu.

Časovi fizičkog vežbanja za starešine JA nisu bili regulisani propisima, nisu bili planirani, niti su bili sistematska aktivnost. Starešine su samoinicijativno upražnjavali onu sportsku aktivnost koja im je bila dostupna u odnosu na uslove u kojima su radili. U datim uslovima rada su to bile sportske igre, fudbal i odbojka, a od atletskih disciplina uglavnom su izvodili bacanje kugle i skok u dalj. Ove sportske aktivnosti starešine su upražnjavale u slobodno vreme posle radnih obaveza, međutim bilo je i primera da su se u pojedinim komandama i jedinicama starešine, uz odobrenje nadležnih, pojavljivale i izvodile jutarnje vežbanje sa vojnicima, a zatim posle vežbanja, nastavljale su da realizuju sportske igre, fudbal i odbojku.

Sportska delatnost u JA je podrazumevala dobrovoljnu sportsku aktivnost koja je bila veoma zastupljena i masovna u okviru vojne organizacije i planirana kalendarom za sportska takmičenja, definisana planovima i programima sportskih odbora u jedinicama, vojnim garnizonima i školama. Ova aktivnost je imala zadatak da pokaže sliku o fizičkom vežbanju u vojsci i pre svega da dočara uspeh postignut u okviru redovne nastave – obuke; da podstakne na bavljenje fizičkim vežbanjem; da razvija timski i kolektivni duh; da razvija moralno-voljne osobine kod vojnika i starešina.

U Jugoslovenskoj armiji *sportska takmičenja* su bila tradicija koja se sprovodila i za vreme Drugog svetskog rata u oslobođenim teritorijama gde god su za to postojali minimalni uslovi i gde su okolnosti to dozvoljavale. Prvo učešće pripadnika Jugoslovenske armije po završetku rata bilo je 1945. godine na državnom prvenstvu u atletici i fudbalu. Organizovana sportska takmičenja u Armiji, imala su široko rasprostranjen programski sadržaj i bila su veoma razvijena u našim jedinicama. Pripadnici vojske su imali svoja takmičenja na nivou vodova, četa i bataljona, a sa tih takmičenja su se birali takmičari za svearmijska prvenstva. Osim sportova koji su bili popularni u narodu (košarka, rukomet, fudbal, atletika, itd), JA se trudila da razvije i određena sportska takmičenja koja u tom periodu nisu bila dovoljno zastupljena.

Period od formiranja Jugoslovenske armije 1945. godine, može se posmatrati kao period uspostavljanja celokupnog procesa obuke, baziranog na iskustvima Armije SSSR-a. U navedenom periodu došlo je do reorganizacije ratnih formacija i stvaranja temelja, za izgradnju jakih i moćnih oružanih snaga, oslonjenih na odličnu vojnu i fizičku osposobljenost njenih pripadnika. U tom smeru je i postavljen početni sistem fizičkog vaspitanja u vojsci, kao okosnica opšte vojne obuke i osnova za nadgradnju specijalne vojne i stručne osposobljenosti.

Program nastave fizičkog vaspitanja u vojnim školama, jedinicama, komandama i učilištima u periodu postojanja JA, bio je prilagođen uslovima i mogućnostima. Program je zavisio i od stručne obrazovanosti nastavnika i njihovih predispozicija za pojedine teme iz oblasti fizičkog vaspitanja. Ovakvo stanje je potrajalo do novembra 1945. godine kada je na snagu stupio jedinstveni program fizičkog vaspitanja za Jugoslovensku armiju. Planiranje celokupne obuke zavisilo je od specifičnosti jedinice u realizaciji zadataka u sistemu vojske, odnosno od opštih i specifičnih zadataka rodova i službi u JA i vremena predviđenog za proces obuke (Tabela 1).

Tabela 1 – Pregled izvođenja obuke u Jugoslovenskoj armiji u periodu 1945-1949. godine [10]

Period	Dužina vojnog roka (meseći)	Vreme za izvođenje obuke (meseći)		Napomena
		u jedinicama rodova	u jedinicama službi	
1945–1947	24	12	6	RM i RV - 36 meseci
1947–1949	24	12	6	

Planovi i programi fizičkog vaspitanja u Jugoslovenskoj armiji u periodu od 1945. do 1950. godine

U prvom posleratnom *Uputstvu za fiskulturni rad u jedinicama*, koje je 28. septembra 1945. godine izdala Politička uprava Ministarstva narodne odbrane, istaknut je značaj masovnog bavljenja sportom, te se naglašava da fizičko vaspitanje treba da postane sastavni deo života i rada jedinica, odnosno svakodnevna praksa vojnika i starešina. Na osnovu *izveštaja* Ministarstva narodne odbrane, posebno i veoma značajno poglavlje u sportskom životu jedinica predstavljala je „*dobrovoljna masovna fiskultura za koju je među vojnicima i starešinama vladalo veliko interesovanje, o tom velikom interesovanju i ljubavi za fiskulturu najbolje govori dobrovoljno sakupljanje priloga u mnogim jedinicama*“, a te dobrovoljne priloge pripadnici JA sakupljali su kako se kaže u navedenom dokumentu „*radi nabavke najnužnijih fiskulturnih sprava i rekvizita* [11].“

Prvi program fiskulture u Jugoslovenskoj armiji, koji se primenjivao od novembra 1945. godine, izdao je Generalštab Jugoslovenske armije i obuhvatao je: vežbe oblikovanja („*zarjadka*“), borbu prsa u prsa („*rukopašni boj*“), atletiku, vežbe na spravama i odbojku [12]. U dopisu uz *Program* sugerisano je da se u slobodno vreme organizuju takmičenja u atletici, boksu, rvanju, fudbalu, košarci i plivanju, uz napomenu da postoje uslovi za organizaciju takmičenja.

Uputstvo za organizaciju i metodske izvođenje nastave u pešadiji iz 1945. godine, koje je propisao NGŠ general-lajtnant Arso Jovanović, u prvom delu, u tački dva, objašnjava šta pripadnik Kopnene vojske treba da savlada u okviru nastave u jedinicama, između ostalog napominje gimnastiku i fiskulturne vežbe, dok u trećem odeljku, u okviru radnog vremena, predviđeno je da se: časovi gimnastičkih vežbi (20 minuta), vežbe iz egzercira (radnje sa puškom – 30 minuta), obavezne vežbe iz fiskulturne nastave, ne računaju u radno vreme od osam sati [13].

Plan i program za izvođenje trupne nastave kod jedinica divizijske i pukovske artiljerije iz 1945. godine, predviđao je da se celokupna obuka izvodi svakog dana u nedelji, sem nedeljom i to sedam časova dnevno (od toga četiri časa pre podne a tri časa po podne) [14]. Ovim planom predviđena je jutarnja gimnastika (vežbanje) u trajanju od 20 minuta. U okviru jedinačne obuke nisu bili predviđeni posebno časovi fizičkog vežbanja, već se ta obuka spajala sa vojnom obukom, te se u predmetu koji se zvao pešadijski egzercir bile sadržane i vežbe sa naoružanjem i bez njega (tema kretanje: vrste kretanja,

kretanje običnim korakom, trčećim korakom sa i bez naoružanja itd). Jedinačna obuka je trajala tri nedelje (21 kalendarski dan, 18 radnih dana, ukupno predviđenih 111 časova). Izučavala se: opšta obuka od 8 predmeta (tu je spadao egzercir) i specijalna obuka od 11 predmeta. Plan za izvođenje obuke u periodu jedinačne obuke kod jedinica pukovske artiljerije mitraljeskih četa obuhvatao je period od četiri nedelje (28 kalendarskih dana), 24 radna dana i 144 radnih časova. U okviru opšte obuke izučavalo se osam predmeta, a u specijalnoj obuci izučavalo se takođe osam predmeta. Pešadijski egzercir je obuhvatao 14 časova u četiri nedelje.

Plan i program za obuku pojedinca u pešadiji KoV-a (trajanje tri nedelje) od 05. juna 1945. godine, pod tačkom osam predviđalo je fizičko (telesno) vežbanje koje se sprovodilo u okviru jutarnjeg vežbanja, dok se ostala nastava izvodila na osnovu udžbenika *Nastava za gimnastiku* [15]. Obuka je trajala tri nedelje, a nastava fizičkog vaspitanja se izvodila u poslednjoj nedelji, u trajanju od deset radnih časova [16].

Početak 1946. godine, Generalštab Jugoslovenske armije propisao je nove planove i programe obuke i vaspitanja vojnika i trupnih starešina i utvrdio je prve kriterijume materijalnog obezbeđenja nastave. U to vreme, obuka i vaspitanje jedinica i komandi delila se na dva perioda: zimski i letnji. Prema tadašnjim sistematskim rešenjima, komande armija su bile ovlašćene da planove i programe obuke vojnika i trupnih starešina prilagođavaju uslovima života i rada svoje jedinice jer tada je materijalno obezbeđenje ipak bilo još uvek ispod nivoa realnih potreba.

Od 1946. godine *Program fizičkog vaspitanja* koji se primenjivao u pukovima gde su postojali posebni organi za rukovođenjem nastave fizičkog vaspitanja, bio je obogaćen sledećim sadržajima: *atletika, vežbanje na spravama, borba prsa u prsa, savlađivanje poligona prepreka na 110 metara, borilačke vežbe iz boksa i rvanja, plivanje, odbojka, košarka i elementarne igre*. Usled nedostatka stručnog kadra iz oblasti fizičkog vaspitanja i nastojanja da se nastava ne pretvori u igre sa loptom, ovaj program je bio detaljno propisan i razrađen po časovima.

Plan i program borbene obuke pojedinca i desetine (odeljenja) u pešadiji iz 1946. godine obuhvatao je obuku za minobacačku, mitraljesku i izviđačku četvu [17]. Od 14 predmeta, pod brojem pet, kao predmet je predviđena fiskultura i to za minobacačku i mitraljesku četvu u fondu od po 78 časova, dok je za izviđačku četvu bilo predviđeno 97 časova. U okviru plana i programa za fizičko vaspitanje obavezno su se izvodili kao organizacioni oblici fizičkog vaspitanja: jutarnje vežbanje i čas fizičkog vežbanja: U okviru jutarnjeg vežbanja izvodile su se vežbe oblikovanja – *zarjadka, vežbe sa puškom i teretom*. U okviru časova fizičkog vežbanja izvodile su se vežbe u okviru tri zadatka: *borba prsa u prsa (rukopašni boj), atletika, te penjanje, preskoci zapreka i ravnoteža*. Na prvi deo odlazilo je 20 časova, a za ostalo po 10 časova. Dopuna od 30 časova do punog nastavnog fonda (od 78 časova), služila je za usavršavanje i poboljšanja normi u okviru časova fizičkog vežbanja. Samo izvođenje časova fizičkog vežbanja iz ova tri zadatka realizovala su se uporedo, za prvi zadatak po dva časa odjednom (100 minuta), a za drugi i treći zadatak po jedan čas (50 minuta). Inače vežbališta su bila opremljena, tako da su se sa uspehom svi časovi realizovali. Po posebnom *Uputstvu* izvođena je obuka u plivanju. Nastava u plivanju je sprovodena u okviru časova fizičkog vežbanja ali fond sati nije ulazio u fond od 78 časova koji je bio predviđen za pešadiju u 1946. godini, već je ulazio u fond sati koji se predviđao kao rezervno vreme u fondu od 48 časova [18].

Plan i program borbene obuke lovačke avijacije iz 1946. godine u okviru fiskulture – fizičke obuke predviđao je realizaciju časa fiskulture u trajanju od jednog sata [19]. Osim toga izvodilo se i svakodnevno jutarnje vežbanje u trajanju 15-20 minuta. U zavisnosti od specijalnosti u okviru vazduhoplovstva razlikovao se i realizovani fond sati fiskulture. Za osoblje koje se menjalo u vazduhoplovnom puku nastava fiskulture se realizovala u: letnjem periodu (gimnastika – 14 časova i borba prsa u prsa – 6 časova), zimskom periodu (smučarska nastava – 26 časova, gimnastika – 16 časova), jesenjem i prolećnom periodu (gimnastika – 20 časova i borba prsa u prsa – 10 časova). Sveukupno fond za fiskulturu je iznosio 92 časa. Za stalno osoblje vazduhoplovnih pukova, fond sati fiskulture iznosio je 90 časova (gimnastika – 30 časova, borba prsa u prsa - 18 časova, smučarska nastava – 30 časova i plivanje – 12 časova). Za vazduhoplovne pukove na frontu, fond sati iznosio je 120 časova (gimnastika – 40 časova, plivanje – 20 časova, borba prsa u prsa – 20 časova i smučarska nastava – 40 časova). Program je obuhvatao sadržaje iz gimnastike (vežbe na tlu i na spravama), smučarske nastave (koristio se uput za nastavu u vojsci), borbe prsa u prsa i plivanja (program za vazduhoplovne pukove i škole).

Plan i program borbene obuke jurišne avijacije iz 1946. godine, obuhvatao je istovetni program i sadržaje iz fiskulture kao za lovačku avijaciju za 1946. godinu iako je plan i program jurišne avijacije bilo posebno izdanje koje je štampalo Ministarstvo narodne odbrane Jugoslovenske armije [20].

Tokom 1947. godine sačinjen je novi *Program fizičkog vaspitanja* u kome je detaljno propisan i po časovima tačno razrađen sadržaj rada na svakom času [21]. Međutim i tada se osećala manjkavost u angažovanju komandi po pitanju planskog i sistematskog izvođenja nastave. Ona je najvećim delom bila prepuštena fiskulturnim rukovodiocima, dok su komande bile mnogo više angažovane oko priprema za sportska takmičenja, jer se na osnovu uspeha na tim takmičenjima i dalje cenio rad na polju fizičkog vaspitanja u tim jedinicama. Takav način nastave fizičkog vaspitanja primenjivan je sve do januara 1950. godine (uz jedinu izmenu iz 1949. godine koja se odnosila na dužinu prepreka, umesto 110 metara, staza je iznosila 150 metara i imala je 8 prepreka). Od 1949. godine, čas fizičkog vežbanja je trajao 45 minuta, a održavao se dva puta nedeljno. Od 1950. godine u okviru časova fizičkog vežbanja uvode se osnove sportskih igara (odbojka, rukomet, fudbal).

Plan i program borbene obuke zemaljske artiljerije Jugoslovenske armije iz 1947. godine, obuhvatao je: političku nastavu, opštevojnu obuku, specijalnu obuku i taktičku obuku [22]. Ukupan fond časova za specijalnosti u okviru zemaljske artiljerije u Jugoslovenskoj armiji kretao se od 1.380 časova celokupne obuke (za izviđače, poslužioce i vozače) do 1.560 časova (za računaoce, topografe, telefoniste i radiste). Fiskultura je spadala u opštevojnu obuku i imala je fond od 80 časova za sve specijalnosti u okviru zemaljske artiljerije. Osnovni zadatak obuke u tom periodu u JA, bio je jačanje organizma vojnika i podoficira i razvijanje fizičkih i psiholoških sposobnosti: snage, izdržljivosti, okretnosti, brzine, smelosti, odvažnosti, itd. Takođe, zadatak fizičke obuke bio je i razvijanje sposobnosti za rukovanjem hladnim oružjem i savladavanje prepreka (prirodnih, veštačkih i vodenih) sa pomoćnim sredstvima i bez njih. U okviru metodskih uputstava koje su dobijali izvođači fizičke obuke – oficiri, posebno je naznačeno da se fizička obuka mora povezivati sa radnjama koje su vojnici zemaljske artiljerije izvršavali u zavisnosti od svojih specijalnosti (poslužioci – nošenje tereta, prevlačenje tereta na rukama; izviđači i telefonisti – sposobnost prikrivenog kretanja na različitim terenima, izdržljivost u trčanju sa teretom

i bez njega, kretanje četvoronoške, pognuto, puzanje, itd). Zbog ovih napomena na svakom času fiskulture – fizičke obuke odvajalo se od deset do dvanaest minuta za treniranje fizičkih sposobnosti, a u zavisnosti od specijalnosti vojnika. Planiranje nastave iz fizičke obuke vršilo se ravnomerno tokom godine – u podjednakim vremenskim razmacima kako bi vojnici imali kontinuitet u obučavanju i održavanju svojih fizičkih sposobnosti, neophodnih za redovno izvršavanje svojih zadataka. Trajanje časa fizičke obuke iznosilo je 50 minuta, ali su se neki sadržaji, poput borbe prsa u prsa, izvodili spojeno u trajanju od 100 minuta (dva nastavna časa). U okviru programa bilo je planirano i vreme za takmičenja, a discipline su se birale u zavisnosti od interesovanja vojnika. U mestima gde je bilo mogućnosti za izvođenje obuke u plivanju, izvodila se obuka neplivača, a tamo gde nisu postojali uslovi za to sprovodile su se vežbe za razvoj snage i šestoboj. Jutarnje vežbanje se realizovalo svakodnevno u trajanju od najmanje 20, a najviše 30 minuta i u njemu su učestvovali svi vojnici i podoficiri (jutarnje vežbanje je podrazumevalo: proste vežbe, vežbe na spravama, grupne vežbe i igre, kao i trčanje i hodanje). U okviru jutarnjeg vežbanja koristila su se sledeća sredstva: vratila, razboji, konj, konopac, motke i lestve. Sadržaji koji su se realizovali u okviru fizičke obuke obuhvatali su: borbu prsa u prsa (bodovi nožem, udari kundakom, odbijanja i odbrane; načini borbe ašovčićem i ašovom; načini borbe nožem; bacanje ručnih bombi; savlađivanje prepreka i kompleksna vežbanja), gimnastika (gimnastički kompleksi), šestoboj (trčanje 100 metara, bacanje kugle 7.25 kg, penjanje uz konopac; drugi kompleks: skok u dalj iz zaleta, bacanje bombe od 600 gr, trčanje na 1.500 metara) i plivanje (pripreme vežbe i načini plivanja; plivanje korišćenjem priručnih sredstava; uvežbavanje plivanja, ronjenja i skokova u vodu; plivanje u odelu, sa oružjem i bez njega, sa priručnim sredstvima i bez njih). Celokupna fizička obuka se delila na šest delova, tako da je sadržaj borba prsa u prsa obuhvatao 20 časova, gimnastika 27 časova, šestoboj 17 časova i plivanje 16 časova, ukupno 80 časova.

Plan i program trupne nastave za pešadiju u letnjem nastavnom periodu 1947. godine, koji je odobrio načelnik Četvrte uprave general – major Vjekoslav Klišanić, predviđala je za pešadiju KoV-a, da u okviru 916 časova celokupne obuke 54 časova bude predviđeno za fiskulturu i to za streljačke, mitraljeske i minobacačke jedinice [23]. Obuka pojedinaca je obuhvatala 20 časova, odeljenja 10 časova, voda 10 časova, čete i bataljona 14 časova.

Program nastave iz obavezne fiskulture u letnjem periodu iz 1947. godine, koji je izdao Generalštab, obuhvatao je tri teme (*šestoboj, borbu prsa u prsa i plivanje*) sa ukupnim fondom od 54 časa [24]. U ovaj fond sati nije uračunat fond sati za temu plivanje, odnosno za obuku neplivača koja se sprovodila kada su to vremenski uslovi zadovoljavali. Tema *šestoboj* obuhvatala je sledeće vežbe: trčanje na 100 metara, bacanje kugle, skok u dalj, bacanje granate, penjanje, trčanje na 1.500 metara i takmičenje u šestoboju. Tema *borba prsa u prsa* izvođena je kroz sledeće vežbe: borba puškom, borba kratkim oružjem i bez oružja, kretanje i savlađivanje prepreka, bacanje granate, kompleksna vežbanja, takmičenje i ocenjivanje. Tema *plivanje* realizovala se kroz vežbe: obuka neplivača, stilovi plivanja, načini prelaženja vodenih prepreka, skokovi u vodu, ronjenje, spasavanje davljenika. Prema ovom programu, *jutarnje vežbanje* u letnjem nastavnom periodu 1947. godine, izvodilo se svakog dana odmah posle ustajanja i trajalo je 20 minuta, a odvijalo se pod rukovodstvom četnih starešina. Ono je započinjalo kretanjem osam minuta (norme kretanja su bile predviđene: prva dva meseca korakom pet minuta – 500 metara, trčeći tri minuta – 500 metara; druga dva meseca korakom četiri minuta – 400 metara, tr-

čeći četiri minuta – 700 metara; posle četiri meseca korakom tri minuta – 300 metara, trčeći pet minuta – 800 metara), vežbe u mestu sedam minuta, igra pet minuta. Raspored jutarnjeg vežbanja se izvodio po planu i po danima: ponedeljak, utorak, četvrtak i petak – kretanje osam minuta prema tablici, vežbe u mestu sedam minuta, igra pet minuta. Redosled vežbi je mogao biti i promenjen: vežbanje u mestu, kretanje, igra (može se zadati vežba kretanja uz pesmu). Sredom su se radile sledeće vežbe: kretanje 12:12 do dva kilometara, dva starta na 30 metara, kretanje voljnim korakom uz pesmu. Subotom i nedeljom, na jutarnjem vežbanju su se izvodile igre i vežbe: raznoške preko vežbača, nošenje druga, terenski skokovi i kratke štafetne igre. Zatim su se radila i kretanja marševskim (hodajućim) korakom i kretanja trčecim korakom, kretanja 12:12 (marševskim i trčecim korakom), prosta vežba iz kompleksa za značku fiskulturnika (šest delova), zatim prvi kompleks gimnastičkih prostih vežbi od sedam vežbi i završna vežba.

Program borbene obuke jedinica za vezu Jugoslovenske armije iz 1948. godine, obuhvatao je fiskulturu kao deo opštevojne obuke u fondu od 80 časova u zimskom i letnjem periodu [25]. Svaki od ovih perioda je imao dva do tri razdela. Zimski period je obuhvatao ukupno 39 časova (prvi razdeo 25 časova – borba prsa u prsa 15 časova i gimnastika 10 časova; drugi razdeo 14 časova – borba prsa u prsa pet časova, gimnastika tri časa i šestoboj šest časova). Letnji period je obuhvatao 41 čas (prvi razdeo 18 časova – borba prsa u prsa sedam časova, šestoboj četiri časa i plivanje sedam časova; drugi razdeo obuhvatao je 17 časova – borba prsa u prsa četiri časa, gimnastika tri časa, šestoboj dva časa i plivanje osam časova; treći razdeo obuhvatao je šest časova (borba prsa u prsa dva časa, gimnastika dva časa i šestoboj dva časa). U okviru fiskulture – fizičke obuke, nastavu je izvodio komandir voda, a u radu su učestvovali svi vojnici i podoficiri. Cilj teme *borba prsa u prsa* bio je osposobljavanje vojnika za borbu hladnim oružjem i uopšte za borbu izbliza, kao i kretanje preko prirodnih i veštačkih prepreka sa pomoćnim sredstvima i bez njih. U okviru *gimnastike*, razvijala se brzina, elastičnost i okretnost uz savlađivanje težine vlastitog tela, podizanje fizičke kondicije za izvršavanje težih napora. Tema *šestoboj* je trebala kod vojnika da razvije podizanje fizičke sposobnosti kroz različite discipline i da postigne optimalan nivo kod vojnika za savladavanje određene norme predviđene u toku obuke.

U 1949. godini časovi fizičkog vežbanja (obuke) izvodili su se dva puta nedeljno po 45 minuta, realizovali su ih komandiri vodova koje su pripremali pomoćnici načelnika za fiskulturu. *Program* koji se tada sprovodio za časove fizičkog vežbanja je sadržao: vežbe oblikovanja, atletiku, vežbe na spravama, savlađivanje staze prepreka 150 metara, borba prsa u prsa, boks, rvanje, elementarne igre, sportske igre i plivanje (ako su postojali uslovi) [26].

Gradivo (teme) za program fizičkog vežbanja do 1950. godine uzimane su iz priručnika Crvene armije koji je obuhvatao 13 predmeta za celokupnu obuku vojnika (jedan od predmeta je bio fizičko vežbanje). Iz ovog priručnika iz programa fizičkog vežbanja su preuzeti sledeće teme i načini vežbanja: *zarjadka*, *rukopašni boj*, *borba prsa u prsa*. Pošto je proučen program fizičkog vežbanja u američkoj, engleskoj i sovjetskoj armiji, kao i stečena vlastita iskustva kroz nastavu fizičkog vaspitanja, već u narednim godinama izvršen je izbor navedenih tema za program fizičkog vaspitanja. Radi poboljšanja fiskulturne delatnosti, a i da bi se postigli što bolji rezultati u fizičkoj kondiciji celokupnog sastava armije, vodeći računa da se ide u korak sa reorganizacijom fiskulturne delatnosti u FNRJ, sprovedena je reorganizacija fiskulturne delatnosti i u JA. Osnovni metodi rada su bili demonstracija i praktično vežbanje. Posebnom direktivom o obuci i vaspitanju, regulisano je bilo da su za nastavu

fizičkog vaspitanja odgovorne komande jedinica, uprave škola i ustanova. One su imale cilj da realizacijom časova fizičke i vojne obuke podignu nivo fizičke sposobnosti vojnika JA. Taj zaokret je učinjen 1950. godine kada su ukinuta formacijska mesta pomoćnika načelnika za fiskulturu u komandama divizija, brigada i pukova, pa je organizacija i sprovođenje fizičke obuke u trupi preneti u nadležnost nastavnih organa koji su pored svojih redovnih dužnosti podsticali razvoj fizičkog vaspitanja u duhu dobijenih uputstava.

U analizi Fiskulturnog odeljenja Generalštaba iz 1950. godine konstatovano je: „*U jedinicama mnoge starešine, a naročito one starešine koje rade u višim štabovima i kancelarijama, nisu posedovale potrebnu fizičku kondiciju i često su zaostajale iza naših vojnika u pogledu izdržljivosti i okretnosti, savlađivanja prepreka i drugih teškoća, što je s jedne strane znatno otežavalo mogućnosti rukovođenja jedinicom, a s druge, ovakve starešine nisu bile u stanju da prednjače ličnim primerom, u slučaju kada su se zahtevali veći naponi* [27].“ Da bi se poboljšala fizička kondicija starešina, nakon te analize usledilo je *Naređenje* načelnika GŠ JA (Četvrta uprava) pov. br. 78, od 14. januara 1950. godine u kojem je naloženo da se zavede *obavezna obuka iz fizičkog vežbanja za sve podoficire, vojne službenike i oficire u trupi i u komandama – ustanovama* [28]. Obuka se izvodila u okviru radnog vremena jedanput nedeljno po dva časa. Bila je obavezna za sve, osim za invalide, fizički ograničeno sposobne i za one koji su zbog zdravstvenog stanja ili poznih godina života, bili oslobođeni. Odluku o oslobađanju donosile su komande (uprave) koje su organizovale obuku. Za rukovodioce i nastavnike, određivani su oni oficiri koji su za to imali najviše smisla i sposobnosti. kako bi ispravno izvodili obuku, za izvođače su organizovane instruktaže, pod rukovodstvom fiskulturnih organa. *Program i uputstvo za izvođenje fizičke obuke*, koje je izradilo Odeljenje za fiskulturu Generalštaba JA, obuhvatalo je sledeće discipline: savlađivanje bojnih prepreka, gimnastiku, atletiku, sportske igre, bori-laske sportove, smučanje (zimi) i plivanje (leti) [29]. Poslednje dve discipline su bile predviđene za realizaciju, tamo gde su za to postojale materijalne mogućnosti i atmosferski uslovi. Treba napomenuti da oficiri sa kojima je izvođena obuka u jahanju nisu imali obuku iz fizičkog vežbanja. Karakteristično je da se u tom *Naređenju*, naglašava potreba za razvijanjem široke sportske aktivnosti starešina uključivanjem u razne discipline masovnog fizičkog vaspitanja, te da se njima bave prema individualnim sposobnostima i naklonostima. Preporučene su discipline: streljaštvo, atletika, tenis, mačevanje, odbojka itd.

Kadrovi i rukovođenje u oblasti fizičkog vaspitanja u Jugoslovenskoj armiji u periodu od 1945. do 1950. godine

U Jugoslovenskoj armiji, u prvim posleratnim godinama (1945–1947), velika pažnja se posvećivala školovanju i usavršavanju *stručnih kadrova* u oblasti fizičke kulture. Krajem septembra 1945. godine, *Nastavno odeljenje Generalštaba*, radi obezbeđenja plan-ske i sistematske nastave, preduzima prve mere u odabiranju i usavršavanju kadrova. Organizuje se *prvi kurs za fiskulturne rukovodioce i nastavnike fiskulture*. Kurs je održan pri Državnom institutu za fiskulturu u Beogradu, u ulici Deligradskoj, od 23. oktobra do 24. novembra 1945. godine, a pohađao ga je 31 slušalac. Program kursa obuhvatao je teme iz programa trupe, koji je te 1945. godine propisalo Nastavno odeljenje Generalštaba JA (teme: „*zarjadka*“ (vežbe oblikovanja), *rukopašni boj* (borba prsa u prsa), *atletika*,

vežbe na spravama i odbojka). Sve teme su izvođene praktično, a na teoretskim časovima su izučavani: metodika fizičkog vaspitanja, organizacija fizičke kulture u JA, izgradnja fiskulturnih objekata i materijalno-finansijsko obezbeđenje nastave fizičke vaspitanja i ostale sportske delatnosti. Bili su to prvi kadrovi Jugoslovenske armije koji su raspoređeni na mesta rukovodioca i nastavnika iz oblasti fizičkog vaspitanja u vojnim školama i jedinicama JA. Time su postavljeni temelji fizičke kulture u Jugoslovenskoj armiji. Nakon prvog kursa, održan je naredne 1946. godine i *drugi kurs* u trajanju od dva meseca, za pukovske referente za fizičko vaspitanje, a u organizaciji Generalštaba JA – *Fiskulturnog odseka*. Kurs je održan u Beogradu od 25. avgusta do 20. oktobra 1946. godine, a pohađala su ga 33 slušaoca [30]. Pri komandama armija održani su i kraći kursevi (nedeljni) za referente u divizijama i brigadama. Na njima su kursisti dobijali osnovna uputstva za sprovođenje plana i programa fizičkog vaspitanja (iz 1945. godine) i za organizovanje i sprovođenje sportskih takmičenja.

I ako je školovanje kadrova kroz formu kurseva bilo jedino rešenje za brži način osposobljavanja, postojala je potreba za još školovanim kadrom, naročito za nastavnicima fizičkog vaspitanja u vojnim školama i centrima. Zato je doneta odluka da se pri Državnom institutu za fiskulturu u Beogradu, oformi *Vojno odeljenje Državnog instituta za fiskulturu*, 1. decembra 1947. godine (u Deligradskoj 27) pod nazivom „*Jednogodišnji fiskulturni kurs* [31].“ Za organizaciju ovog kursa od strane JA određeni su: komandant kursa (kapetan Ivan Filipić), komesar kursa (kapetan Savo Skoko), a za nastavnike su postavljeni: vojni službenik četvrtog ranga Franjo Žic kao stariji nastavnik i potporučnik Vojo Rajnović kao nastavnik. Ostali nastavnici su bili sa DIF-a, odnosno lica iz građanstva. Školovanje je počelo 1. decembra 1947. godine, a prijemni ispit su polagala 53 oficira JA (od kojih su 4 pripadnika bili iz Narodne milicije). Za vreme školovanja slušaoci su izučavali 19 predmeta. Tako je 1. decembra 1948. godine, završila sa radom prva klasa slušalaca DIF-a. Svi oficiri su bili raspoređeni na najodgovornija mesta referenata fizičkog vaspitanja u JA.

Vojni slušaoci su bili smešteni u okviru internata Državnog instituta za fiskulturu, koji se nalazio u Deligradskoj ulici, u Beogradu. Za vreme jednogodišnjeg školovanja vojni slušaoci su izučavali i polagali 19 predmeta (Tabela 2). Po završetku školovanja najveći broj slušaoca, čak 51 od 53, bio je raspoređen na dužnosti nastavnika i rukovodioca fizičkog vaspitanja u pukovima, a manji broj u divizijama i armijama. U februaru 1948. godine otpočela je školovanje druga klasa sa 52 slušaoca.

Četvrta uprava Generalštaba JA je bila najviši organ u okviru vojske u periodu 1945-1950. godine, koja je rukovodila sistemom fizičkog vaspitanja u JA. U godišnjim izveštajima zabeležene su sve aktivnosti koje su se sprovodile u procesu upravljanja nastavnim oblicima sistema fizičkog vaspitanja u JA. Tu se pre svega misli na planiranje, organizovanje, rukovođenje i kontrolu u procesu obuke u sistemu fizičkog vaspitanja. Period do 1950. godine, po pitanju organizacije sistema obuke i vaspitanja u Jugoslovenskoj armiji bio je period uspona, dok je već od oktobra 1950. godine nastupio period smanjenja stručnog kadra u oblasti fizičkog vaspitanja. U komandama divizija, brigada i pukova, proces fizičke obuke sprovodili su rukovodioci za fiskulturu, do 1950. godine, kada dolazi do ukidanja formacijskih mesta. Komandiri četa i vodova su postali odgovorni i za fizičko vaspitanje i za ostalu nastavu u svojim jedinicama. U vojnim školama i učilištima, nastavom fizičkog vaspitanja rukovodili su i dalje nastavnici fizičke obuke.

Tabela 2 – Pregled predmeta školovanja vojnog odeljenja pri DIF-u iz 1947. godine [32]

	Naziv predmeta	fond
1.	Politička nastava	370
2.	Ruski jezik	74
3.	Vojna obuka (borba prsa u prsa, strojevo pravilo, naoružanje, nastava gađanja, taktika i topografija)	215
4.	Anatomija sa biomehanikom	67
5.	Fiziologija sa fiziologijom sporta	72
6.	Higijena i prva pomoć	48
7.	Pedagogika i psihologija	39
8.	Istorija fizičke kulture	26
9.	Organizacija fiskulturnog pokreta FNRJ	20
10.	Metodika fizičkog vaspitanja	48
11.	Opšte fizičko obrazovanje	110
12.	Borilački sportovi (boks 26, mačevanje 28, rvanje 20)	74
13.	Atletika	112
14.	Sportska gimnastika	48
15.	Igre (fudbal 36, odbojka 18, košarka 33, elementarne igre 18, opšte o igrama 6)	111
16.	Plivanje	74
17.	Narodne igre i plesovi	28
18.	Smučanje	90
19.	Logorovanje	111
	UKUPNO	1.737

Zaključak

Na osnovu izloženih planova i programa fizičkog vaspitanja u procesu obuke JA u periodu 1945–1950. godine može se zaključiti da je oblast fizičkog vaspitanja u Jugoslovenskoj armiji predstavljala važan segment vojne obuke u navedenom periodu. Uspostavljanje i razvoj sistema fizičkog vaspitanja, kao dela opšte vojne obuke, usmeravao se ka postavljanju temelja i formiranju strukture organa za fizičko vaspitanje u JA. Izgradnja infrastrukture neophodne za realizaciju fizičkog vaspitanja za armijske potrebe i obezbeđivanje materijalno-finansijskih uslova bili su neki od ciljeva razvoja i unapređenja oblasti fizičkog vaspitanja u vojsci. Takođe, školovanje sopstvenog kadra i unapređenje sistema fizičkog vaspitanja u JA, kao i razvoj izdavačke delatnosti uslovlili su i uvođenje i razvoj velikog broja nastavnih oblika fizičkog vaspitanja u sistem vojne obuke. Realizacija nastavnih oblika fizičkog vaspitanja u vojsci u navedenom periodu se sprovodila kroz planove i programe koje je izdavalo Ministarstvo odbrane i Generalštab.

Razvoj fizičkog vaspitanja u periodu posle Drugog svetskog rata je bio uslovljen promenama koje su usledile u društvu, a i u samoj Jugoslovenskoj armiji. Sagledavajući celokupan period potrebno je istaći da su se planovi i programi fizičkog vaspitanja često menjali, a samim tim i uticali na razvoj i realizaciju svakog nastavnog oblika pojedinačno, počev od uvođenja pa do ukidanja nekih nastavnih oblika. Činjenica je, da je Jugoslovenska armija u periodu po završetku Drugog svetskog rata bila oslonjena na literaturu i sistem armije SSSR-a,

da bi uskoro pokazala potrebu za školovanjem sopstvenog kadra i oslanjanja na sopstvene resurse (formiranje *Vojnog odeljenja pri DIF-u*). Celokupan razvoj fizičkog vaspitanja u ovom periodu je bio uslovljen razvojem i obnovom društva i zemlje, pa je dosta truda i napora uloženo u infrastrukturu koja je bila na niskom nivou. Izgradnjom vežbališta, terena za sportske igre i stadiona sticali su se uslovi za primenu organizovanog i sistematskog vežbanja kroz nastavne oblike fizičkog vaspitanja koji su se tada primenjivali u celoj JA.

Na osnovu periodičnih izveštaja Četvrte uprave GŠ JNA, koja je bila najviši organ rukovođenja po pitanju oblasti fizičkog vaspitanja u periodu 1945-1950. godine, vršene su korekcije nastavnih oblika fizičkog vaspitanja u JA. Osnovna dokumenta kojima je bliže definisan proces obuke iz oblasti fizičkog vaspitanja u vojsci, bila su uputstva koja su se često menjala, posebno u vreme uvođenja i početnog razvijanja sistema fizičkog vaspitanja. U ovom periodu uspostavljanja sistema fizičkog vaspitanja, na snazi su bila privremena uputstva i priručnici koji nisu bili trajnijeg karaktera, već su se često menjala, pre svega zbog potreba JA da na sopstvenim iskustvima i potrebama izgradi celokupan proces obuke u vojsci. Primenom navedenih uputstava, formulisani su planovi i programi fizičkog vaspitanja, kao temelj opšte-vojne obuke. Ovi planovi i programi fizičkog vaspitanja su se periodično menjali u zavisnosti od vremenskog ograničenja obuke, namene koju je jedinica imala u sistemu vojske, odnosno dugoročnih postavljenih zadataka u odnosu na specijalnost vida, roda ili službe. Na taj način su se realizovali ciljevi u procesu obuke iz oblasti fizičkog vaspitanja, a koji su se odnosili pre svega na izgradnju odličnih fizičkih sposobnosti pripadnika vojske savladavanjem određenih kretnih znanja, veština i navika, a radi dostizanja optimalne borbene gotovosti i rešavanja vojnih zadataka u svim okolnostima.

Rezultati istraživanja su pokazali da se fizičko vaspitanje u Jugoslovenskoj armiji razvijalo kao deo opšte-vojne obuke i da je zavisilo od uzajamne veze nekoliko faktora koji su sačinjavali celokupnu strukturu i sistem fizičke obuke u periodu 1945-1950. godine: organizacija i rukovođenje; planovi i programi fizičkog vaspitanja; infrastruktura; materijalno-finansijska baza; kadrovi (školovanje i usavršavanje); nastavni oblici fizičkog vaspitanja i nastavna literatura.

Literatura

[1] Lončević, V. i Živković, A., *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1995, Obuka i vaspitanje*, knjiga 11, VINC, Beograd, 1986, str. 244.

[2] Isto, str. 245.

[3] Petkovski, D., Jovanović, M., Nikolovski, B., Prelević, M., Grahovac, M. & Knežević, B. *Oružane snage Jugoslavije 1941–1981*, Vojna štamparija, Beograd, 1981, str. 153-154.

[4] Ivanović, D. (1989). *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1995, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu – organizacija i nadležnost*, knjiga 7, VINC, Beograd, 1989, str. 33.

[5] Ministarstvo narodne odbrane, *Uputstvo za fiskulturni rad u jedinicama*, Politička uprava, Beograd, 1945.

[6] Bosiljić, S., *Fizička kultura i sport u Jugoslaviji*, Sportska knjiga, Beograd, 1980, str. 56.

[7] Vojni arhiv u Beogradu, Fond SSNO, kutija 279, fascikla 01, dokument 001/001, 1945.

[8] Vajić, S., *Uvođenje, razvoj i realizacija organizacionih oblika fizičkog vaspitanja u Kopnenoj vojsci Jugoslovenske narodne armije u periodu 1945-1995*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, magistarski rad, Beograd, 2014, str. 272.

- [9] Vojni arhiv u Beogradu, Fond SSNO, kutija 284, fascikla 01, 001/001, 1945, str. 2.
- [10] Isto kao [1], str. 332.
- [11] Isto, str. 255.
- [12] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 284, f. 01, d. 001/001, 1945.
- [13] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 279, f. 01, d. 004/001, 1945.
- [14] Ministarstvo narodne odbrane DFJ, *Plan i program za izvođenje trupne nastave u jedinicama divizijske i pukovske artiljerije*, VIZ, Beograd, 1945.
- [15] Ministarstvo vojno i mornarice, *Nastava za gimnastiku*, „Davidović“, Beograd, 1920, str. 9-21, str. 24-34.
- [16] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 279, f. 02, d. 001/001, 1945.
- [17] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 279, f. 04, d. 002/001, 1946.
- [18] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 279, f. 04, d. 002/001, 1946, str. 48-61.
- [19] Komanda Vazduhoplovstva JA, *Plan i program borbene obuke lovačke avijacije*, Vojno-izdavački zavod MNO, Beograd, 1946.
- [20] Komanda Vazduhoplovstva JA, *Plan i program borbene obuke jurišne avijacije*, Vojno-izdavački zavod MNO, Beograd, 1946.
- [21] Lončović, V. i Živković, A., *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1995, Obuka i vaspitanje*, knjiga 11, VINC, Beograd, 1986, str. 256.
- [22] Komanda artiljerije JA, *Program borbene obuke zemaljske artiljerije JA*, Vojno-izdavački zavod Ministarstva narodne odbrane, Beograd, 1947.
- [23] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 280, f. 01, d. 001/001, 1947.
- [24] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 280, f. 02, d. 002/001, 1947.
- [25] Jugoslovenska armija, *Program borbene obuke jedinica za vezu JA*, Komanda veze Jugoslovenske armije, Beograd, 1948.
- [26] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 284, f. 01, d. 001/001, 1949.
- [27] Lončović, V. i Živković, A., *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1995, Obuka i vaspitanje*, knjiga 11, VINC, Beograd, 1986, str. 256.
- [28] Vojni arhiv u Beogradu, Fond SSNO, K-284, fascikla 01, 001/001, 1950, str. 8.
- [29] Isto, str. 8.
- [30] Vojni Arhiv u Beogradu, Fond SSNO, k. 284, f. 01, d. 001/001, 1947, str. 14-16.
- [31] Isto, str. 14-15.
- [32] Isto, str. 14-15.

POJMOVNO ODREĐENJE FENOMENA
HIBRIDNOG RATOVANJA

Davor M. Milošević
Vojska Srbije, 1. brigada KoV

Najkompleksnija društvena kategorija i istorijska konstanta – rat, određena je uticajima različitih faktora kolaborirajući sa svim sociološkim, tehnološkim i istorijskim pojavama, dostignućima i interesima. Nesumnjivo je da su se društvene promene, izazvane procesom globalizacije, odrazile i na sam fenomen rata, pre svega na način njegovog vođenja. Pravci razvoja društva uvek su uslovljavali i pravce u kojima se kretao razvoj i fenomena rata, uzvraćajući svojim razvojem povratni uticaj najčešće ispoljen u tehničkom i tehnološkom razvoju posleratnog društva. Hibridni rat je novi stepen u razvoju rata, koji je uvek pratio razvoj društva. Kako današnje društvo karakteriše visok stepen razvijenosti i razgranatosti, a mali stepen precizne definisanosti i uređenosti, odnosno relativne opšte haotičnosti i potpune izmešanosti, isto je i sa ratom i raznolikošću i isprepletanošću njegovih akcija i operacija. Oružana borba se, u savremenom ratu, ispoljava samo kao krajnja nužnost, ukoliko sve druge metode ne obezbede uspeh, odnosno ne postignu zadovoljavajuće rezultate i ne osiguraju planirani interes što problematizuje suštinu rata u razmatranju i određanju savremenih ratnih sukoba, odnosno jasnog razgraničenja kada sukob postaje rat. Otuda, otvara se pitanje adekvatnog pristupa istraživanja fenomena savremenog rata kao preduslova i utemeljenja baziranja i razvijanja svih ostalih doktrina i strategija.

Analizom dosadašnjih iskustava i razmatranjem različitih teorijskih pristupa, u radu se zaključuje da je rat kao društveno-istorijska konstanta zadržao namenu, ali delimično promenio primenu, prilagođavajući se izmenjenom okruženju osiguravajući na taj način svoju postojanost i efikasnost.

Ključne reči: *hibridni sukob, savremen rat, oružana borba, teorija o ratu, nekonvencionalno oružje*

Uvod

Biblijska priča u kojoj David pobeđuje Golijata kamenjem izbačenim iz pračke često se spominje kao primer pobeđe slabijeg i potlačenog nad jakim i moćnim. Davidova pobjeda simboliše uspeh novog i naprednog nad starim i zastarelim; njegova nadmoć u planiranju, veštini i znanju pobeđila je Golijatovu zavisnost o očitoj snazi, zastrašivanju i teškom oružju.

Hanibal je malom vojnom silom potpomognut slabim saveznicima napao jake rimske snage na Apeninskom poluostrvu. Uspešnom primenom različitih oblika i kombinacija napadnih delovanja ozbiljno je zapretio rimskoj vojsci i čitavoj tadašnjoj Rimskoj republici koja je imala 38 legija (preko 120.000 vojnika nasuprot oko 40.000 hiljada pripadnika kartaginske vojske).

Rat, kao najsloženija društvena pojava, određena je uticajima različitih faktora kolaborirajući sa svim sociološkim, tehnološkim i istorijskim pojavama, dostignućima i interesima.

Poznati pruski general *Clausewitz* izjavio je da je rat politika drugim sredstvima, i da je rat produžena ruka politike. Isto tako danas mi možemo napraviti paralelu da je neoružani rat – rat drugim sredstvima, odnosno produžena ruka oružanog rata.

Tehnološka evolucija dovodi do ratnih revolucija. Rat je u suštini svoje društveno-istorijske konstante ostao isti, samo su se neka sredstva promenila i prilagodila, odnosno pridodala.

S obzirom, da rat predstavlja društvenu konstantu, nesumnjivo je da su se društvene promene, izazvane procesom globalizacije, odrazile i na sam fenomen rata, pre svega na način njegovog vođenja kao istorijskog društvenog činioca i pratioca tehničkog razvoja.

Istorija pojave

Hibridni rat je pojava koja predstavlja sociološku i epistemološku promenu praktikovanja i poimanja rata, odnosno istorijski poznatog konvencionalnog oružanog sukoba. Trenutna tranzicija ratovanja nije prva u hronologiji razvoja i tipologiji određenja, ali je po mnogo čemu svojstvena i značajnija u odnosu na prethodne.

Kao što sve u prirodi teži ravnoteži, izjednačavanju i jednakosti kao preduslovu harmoniji i stabilnosti kao održivosti u večnosti, tako je i rat kroz svoj razvoj doživeo stupanj izjednačenosti protivnika, bez obzira na materijalnu veličinu i snagu.

Koncept hibridnog ratovanja nije novi, pošto su države i njihove obaveštajne agencije u prošlosti koristile iste subverzivne tehnike i alate. KGB je koristio dezinformacije i propagandu kao sredstvo asimetričnog rata u Hladnom ratu zbog velikih granica svog stanovništva i regiona koji su pali pod njenu sferu uticaja, kao što je i CIA činila da spreči širenje komunizma u SAD i zapadnoj sferi uticaja.

Međutim, hibridni rat je preuzeo potpuno novu dimenziju sa pojavom savremene tehnologije i digitalnog sveta gde bi se sajber prostorom moglo manipulirati za širenje propagande i oružja u obliku sajber hakovanja. Hibridni rat; uz spajanje konvencionalne ratne tehnike i nekonvencionalne tehnologije sa konvencionalnim metodama postala je nova preovlađujuća generacija alata sa kojim se svet polako suočava. Dakle, kada nema upotrebe (i) konvencionalnog oružja, tada nema ni rata. Sve se može svesti na konflikt, sukob i na kraju na rat. Konflikt ne mora uvek da dovede do sukoba, a sukob ne mora uvek da izazove rat, ali rat je uvek posledica postojanja konflikta i sukoba. Nije isto delovanje i ratovanje. Ukoliko se svaki pojam zasebno jasno definiše, nije problem formulisati i odrednicu – hibridni rat, jer on je samo kombinacija dostupnih mogućnosti, poput i svakog drugog hibrida.

Sve šta je uključeno u rat pored konvencionalnog oružja; nekonvencionalno (kao najčešće sredstvo pretnje, prinude i/ili odvratanja), *cyber* operacije, ekonomski medijski i politički pritisci, migracije i demografske eksplozije, itd. može se nazvati logističkom podrškom ratne operacije, odnosno oružane operacije ratnog dejstva, a uključuje se u rat zbog niže cene, lakšeg opravdanja ili veće efikasnosti pri postizanju određenih ciljeva.

Hibridni rat je najširi pojam do sada, jer se sa globalizacijom i evolucija rata proširila sa bojnog polja, na kojem je taktika i asimetrija ratnih lukavstava menjala tokove i ishode bitaka i ratova, rastući do međunarodnih granica zatim regionalnih i na kraju globalnih, šireći se od sukoba u koje su bili uključeni samo vojnici, do granica celog, čak i globalnog, međunarodnog društva, i svih njegovih institucija, potencijala i resursa. Rat je u suštini svoje društveno-istorijske konstante ostao isti, samo su se neka sredstva promenila i prilagodila, odnosno pridodala.

Razvojem saobraćaja, tehnologije, tehnike i informatike, kao i medija i međunarodnih odnosa (može se reći globalizacijom sveta) omogućeno je da logističke operacije (od dovoženja kamenja za katapulte, zatim hrane za ratnike i konje, do kasnijeg prevoza energenata, itd.) prerastu u logističke operacije.

Hibridni rat je samo novi stepen u razvoju rata koji je uvek pratio razvoj društva. Kako današnje društvo karakteriše visok stepen razvijenosti i razgranatosti, a mali stepen precizne definisanosti i uređenosti, odnosno relativne opšte haotičnosti i potpune izmešanosti, isto je i sa ratom i raznolikošću i isprepletanošću njegovih akcija i operacija.

Hibridni rat nije vojni, već državni koncept ratovanja, u kojem mogu da se angažuju svi društveni potencijali države agresora, a da se napadnu svi društveni resursi države žrtve. Kao što je slučaj opasnosti od svetskog rata zahtevao formiranje sistema opšte narodne (civilne) odbrane, tako slučaj opasnosti od hibridnog rata zahteva formiranje sistema opšte društvene (sistemске i sistematske) odbrane.

Što se tiče i samog naziva i samog postojanja i održivosti koncepta hibridnog rata vodi se dosta polemike sa brojnim zanimljivim argumentima *pro et contra* gde se debatuje o mestu i ulozi novog vida rata koji je *per definitionem* protivna opštoj definiciji rata kao oružanom međudržavnom sporu. Očigledno je priča o „hibridnom ratu“ dospela u žižu interesovanja zbog međusobnih optužbi najvećih svetskih sila za ono šta obe rade. Ako je treći svetski rat bio Hladni, onda je četvrti Hibridni. I, kao što Drugi vuče korene iz Prvog, tako i Hibridni ima utemeljenje u Hladnom ratu.

Hibridni rat je neograničeni rat, od beskontaktnog do totalnog. Hibridni rat može biti neograničeni rat, ali to nije novost¹. Rat je, zapravo oduvek bio neograničen, ali je spektar mogućnosti bio ograničen. Niste oduvek imali ekonomske sankcije, međunarodne pritiske, medijske manipulacije, *cyber* špijunažu i napade, itd. Rat je neograničen od nastanka, ali su se granice stalno pomerale, odnosno mogućnosti umnožavale i unapređivale.

Hibridno ratovanje je sinergija i prirodno i istorijski posledično nasledno objedinjavanje hladnog rata i malih ratova, koji karakterišu period posle dva velika sukoba svetskih razmera. Hladni rat je bio hibridni svetski rat. Hibridni rat je počeo sa Hladnim ratom, odnosno sa završetkom Drugog svetskog rata, i još uvek traje. Svi ratovi u drugoj polovini 20. veka i prvog polovini 21. veka su zapravo – hibridni ratovi. Ako je 20. vek bio vek svetskih ratova, 21. vek će biti vek hibridnih ratova.

Danas, nije moguće utvrditi da li je u pitanju novi „hladni“ rat, ili je stari bio zapravo samo uvod u novi. U svakom slučaju, evidentno je da je novi nastavak starog u kojem je težište bilo pre svega na sukobu dva takmaca svetske bezbednosti i politike koji su se nadmetali i međusobno sputavali u svim društvenim segmentima. Novi oblik svetskog sukoba - hibridni rat, kao da ne poznaje granice; ni vremenske, ni prostorne, niti društvene.

¹ Teorija 4GW (eng. *Fourth Generation Warfare*) – četvrta generacija rata, promoviše neograničen i složeni rat.

Ne znaju se tačno strane, sredstva, frontovi, učesnici, žrtve, agresori, ali ni kada je tačno počeo a ne može se sa većom sigurnošću precizirati ni kada ni kako bi se mogao završiti, i da li je taj i takav proces uopšte moguće kanalisati i okončati.

Poznati pruski general *Clausewitz* je izjavio da je rat politika drugim sredstvima, i da je rat produžena ruka politike. Isto tako danas mi možemo napraviti paralelu da je neoružani rat – rat drugim sredstvima, odnosno produžena ruka oružanog rata. Svaki rat je ujedno i politički, samo je hibridni rat zapravo malo više politički, a malo manje vojni, pa kao što je konvencionalni rat produžena ruka politike, tako je i politički ili nekonvencionalni rat produžena ruka onog oružanog, odnosno konvencionalnog. Kao što je oružani sukob produžena ruka politike koja „dohvata“ (postiče) ono šta ne mogu diplomatska sredstva, tako je neoružani sukob (hibridno ratovanje) produžena ruka oružanog sukoba. Ako je rat politika drugim sredstvima, onda je hibridni rat – rat svim sredstvima. U hibridni rat su svi uključeni, te s toga svi moraju i da se brane. Napada se svim raspoloživim sredstvima, pa i odbrana mora biti sveobuhvatna.

Hibridni rat jeste novo lice rata. Strukturirani i frontalni oblici sukoba su prošlost i zastarelost. Savremeni asimetrični hibridni rat karakteriše vertikalna kombinatorika i horizontalna dinamika sa potpuno višesložnom i vešeslojnom konstrukcijom. Prošlo je vreme zatvorenog, frontalnog, rovovskog i bunkerskog ratovanja, sada je rat otvoren i sveobuhvatan. Neprijatelj ne teži uspostavi fronta, već upravo izbegavanju formiranja istog, koristeći sve „zabobilazne puteve“ i dostupne načine da se izbegne i ublaži jasna linija razgraničenja rata i mira. U prošlosti, pobjedu u ratu je donosilo što više što jačih ljudi, a u budućnosti će je donositi što manje a što više pametnih ljudi. Nasilje tako ostaje izbor onih koji ne znaju da preduzmu ništa pametnije, jer najveći uspeh nije ostvariti pobjedu ratom, nego je ostvariti bez njega. Otuda, hibridizaciju nekada masovnih oružanih sukoba, u određenoj meri možemo posmatrati i kao pacifikaciju klasičnog rata, odnosno njegovu „mekšu“ varijantu. Klasična, konvencionalna komponenta rata je postala primitivna komponenta.²

Hibridni rat obuhvata sve pore društva i najobuhvatniji je rat. On zahteva mobilizaciju svih nacionalnih sredstava za postizanje političkih ciljeva. To nije rat vojske protiv vojske, već društva protiv društva. Odnosno, kako je Huntington i predvideo – civilizacije protiv civilizacije.

Hibridno ratovanje je sublimacija i supremacija jedinog konvencionalnog i svakog nekonvencionalnog rata. Stvaranje ISIL i tranzicija Istočne Evrope jesu najveće operacije hibridnog rata u istoriji. Ruski „hibridni“ udar u drugoj deceniji 21. veka na prostoru istočne Evrope, nije ništa drugo do „protivofanziva“ na onaj Zapadni sa kraja 20. veka. Svaka akcija uzročno dovodi do reakcija posledično.

Najveća operacija hibridnog ratovanja je „desocijalizacija“, „unipolarizacija“, ili „amerikanizacija“, odnosno „rušenje gvozdene zavese“, pad komunizma, uništavanje socijalističkog bloka u celini u istočnoj Evropi, prvo Varšavskog pakta, zatim SSSR-a kao matice komunističke i socijalističke ideologije, onda Čehoslovačka i na kraju Jugoslavija, a zatim „tranzicija“³ odnosno savremena kolonizacija novonastalih slabih društava i država.

² Kao što su Srbi, zbog primene hibridnog rata, za deset godina izgubili pozicije, na Balkanu i u međunarodnim odnosima, za koje su se više od jednog veka borili i ginuli, tako su i SAD za manje od dve godine izgubile pozicije koje su u Ukrajini, Nemačkoj i na Bliskom istoku gradile više od 6 decenija. Iz toga proizlazi zaključak da hibridni rat donosi mnogo koristi, odnosno štete, u kratkom vremenskom roku, zavisi samo koliko se za nje pripremite i na kojoj strani budete.

³ „Tranzicija“ je najširi, najsveobuhvatniji, najpacifičniji i najefikasniji način „hibridnog“ ratovanja.

Kao odrednica najsloženije operacije hibridnog rata može se uzeti političko, državno, ekonomsko i ideološko razbijanje prostora SFRJ.⁴ Hibridni sukob na prostoru SFRJ je najsloženija hibridna operacija u kojoj su upotrebljeni svi dostupni potencijali NATO alijanse, uz nepoštovanje međunarodnih rezolucija UN, pravila rata, neosnovanog bombardovanja suverene države, laži, isceniranih zločina, podržavanja terorizma, upotrebe zabranjenog oružja (prevelika upotreba sile artiljerije velikog dometa NATO snaga u podršci OS Hrvatske, protivpešadijske mine i municija sa osiromašenim uranijumom i kasetne bombe na teritoriji SR Jugoslavije), ekonomski pritisci međunarodnih sankcija, medijska „satanizacija“, zloupotreba međunarodnih snaga UN u slučaju Srebrenice, „plišane revolucije“ 5. oktobra 2000. godine i društvene tranzicije i ekonomske privatizacije, pod izgovorom donošenja slobode i demokratije umesto komunizma i autokratije.

Tako, etnički prostor Srba i njegovo preoblikovanje predstavlja najtemeljniju i najraznovrsniju operaciju hibridnog rata u kojoj su korišćeni ekonomski pritisci, medijske manipulacije, demografske eksplozije, etnička čišćenja, formiranje terorističkih, paravojnih i kriminalnih organizacija raznih namena, promene društvenih uređenja, operativne operacije, zloupotrebe zvaničnih međunarodnih organizacija, konstituisanje novih država i nacija, itd.

Otuda, takozvana „tranzicija“ postsocijalističkih društava istočne Evrope je najsveobuhvatnija hibridna ratna operacija u istoriji - prevođenje velikog broja zemalja pod svoj ekonomski, bezbednosni, politički, ideološki i kulturološki uticaj, odnosno prepotčinjavanje svojim interesima, bez frontalne upotrebe „tvrde“ sile. Potpuno potčinjavanje društva neprijateljskim interesima, a ostvarivanje interesa je uvek uzročnik rata, namećući čak i kulturne i vrednosne obrasce, predstavlja menjanje fizionomije i filozofije rata, gde nije važno neprijatelja poraziti, već samo sebi prikloniti, tako da bude zadovoljan prividnim „win-win“ principom u kojem su obe strane navodno zadovoljne.

Istorija pojma

Izraz „hibridni rat“ pojavio se barem još 2005. godine i kasnije se koristio za opis strategija koju je Hezbolah koristio u Libanskom ratu 2006. godine. Od tada, pojam „hibrid“ dominirao je u diskusiji o savremenom i budućem ratu, do trenutka kada su ga usvojili viši vojni lideri i promovisali kao osnovu modernih vojnih strategija. Danas, ovaj termin se aktuelizuje u pokušaju razumevanja trenutne revolucije u načinu vođenja rata, gde postojeća vojna teorija ne može da isprati dinamiku menjanja prirode rata.

Prema „Vojnoj enciklopediji“ pojam „rat“ se definiše kao „kompleksni i intezivni sukob, prouzrokovan klasnim, ekonomskim i političkim protivurečnostima, kojim se, uz primenu masovne oružane borbe teži ostvarenju ekonomskih i političkih ciljeva određenih klasa, država i naroda. Osnovni sadržaj rata jeste oružana borba ali se rat ne svodi samo na nju, jer u sebe uključuje i druge oblike borbe (političke, ekonomske, moralne, psihološke i dr.) koji se međusobno prožimaju i koji ga čine sveobuhvatnim društvenim suko-

⁴ Početak rata u SFRJ nije proglašen, već je to nezvanično urađeno organizovanom tučom navijača FK Dinamo iz Splita i FK Crvene Zvezde iz Beograda. Kasnije je isti princip primenjen i pri „objavi rata“ na prostoru BiH, koji je zvanično otpočeo oružanim napadom muslimana na kolonu svatova srpske nacionalnosti.

bom“.⁵ Rat je samo jedno od sredstava za ostvarenje političkog cilja. Moguće je da se pribegne ratu kada su se sva ostala sredstva pokazala nedelotvornim. Taj cilj može biti sveobuhvatan (potpuno uništenje protivnika) ili, češće, ograničen (dobijanje nekog dela teritorije, postizanje trgovinske prednosti, smanjenje moći potencijalnog rivala).⁶

Prema „Maloj prosvetinoj enciklopediji“, koja se poziva na međunarodno pravo, pojam „rat“ se definiše kao „oružani sukob između država radi rešavanja sporova koji nisu regulisani mirnim putem; cilj je da se protivnik pobedi i da mu se nametna svoja volja u regulisanju međusobnih odnosa“.⁷

Navedene definicije rata potvrđuju raniju konstataciju da je rat izuzetno složena društvena pojava koja istovremeno uključuje vojne i nevojne sadržaje koji se tokom vođenja rata međusobno prožimaju, ali je karakteristično i svima svojstveno da bez involviranosti konvencionalnog oružja nema rata, već samo društvenog sukoba; političkog, ekonomskog ili nekog drugog, ili kombinacija više njih.

U postojećoj teoriji o ratu, kao i u teoriji vojnih nauka, još uvek ne postoji jasno data definicija sintagme „hibridnog rata“ niti postoji njegova klasifikacija prema određenom kriterijumu klasifikacije. Termin „hibridizacija“ (lat. *hibrida*; grč. *hibris*) odnosi se na ukrštanje između dve vrste ili dve rase iste vrste, dok se pod terminom „hibrid“ može razumeti jedinstvo raznorodnih elemenata,⁸ odnosno sjedinjavanje svih oblika društvenih sukoba, od najbezazlenijih do onih najoštrijih kakav je onaj oružani.

Hofman⁹ i Njuson¹⁰ definišu hibridni rat preko hibridnih pretnji iznoseći da one obuhvataju širok spektar različitih modela sukobljavanja kao koktel konvencionalnih vojnih sposobnosti uključujući i druge konvencionalne bezbednosne kapacitete, iregularne taktike i formacije, terorističke akte, nasumično nasilje i prinudu, pobune, gerilski način ratovanja kao i organizovane kriminalne akte i neredne, sajber ratovanje i napredne vojne tehnologije.

Oni dodaju da hibridni ratovi mogu biti sprovedeni od strane: kako države tako i od nedržavnih činilaca, zatim od strane različitih jedinica ili čak od iste jedinice. Obično, kako na operativnom tako i na taktičkom nivou, ove aktivnosti su koordinisane unutar glavnog, istog, bojnog polja kako bi se postigli sinergični efekti, bilo u fizičkoj ili psihološkoj dimenziji konflikta.

Ova vrsta ratovanja može takođe uključiti kršenje međunarodnog prava i često uključuje nevladine aktere i organizacije podržane od strane država sa sumnjivim agendama. Svi navedeni činoci mogu biti uključeni sa jednakim uticajem na rezultat delovanja. Važnost ili veličina uticaja svakog činoca ponaosob može varirati tokom rata zavisno od faze vođenja rata ili neposredne (direktne) efektivnosti.

⁵ Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, Knjiga 7, Vojniizdavački zavod, Beograd, 1974, str. 746.

⁶ Opšta Larousse enciklopedija, Tom 3, JRJ Zemun, 2004, str. 1515.

⁷ Mala enciklopedija Prosveta, Opšta enciklopedija, Drugo izdanje, Knjiga 2, Prosveta, Beograd, 1970, str. 420.

⁸ Projekat Instituta za strategijska istraživanja, „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“, broj 2-5/2016. Beograd: Ministarstvo odbrane R. Srbije, Institut za strategijska istraživanja.

⁹ Hoffman Frank G., *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007. p. 8.

¹⁰ Newson Robert A., *Counter-Unconventional Warfare Is the Way of the Future. How Can We Get There?*, Small Wars Journal, October 23, 2014, <http://smallwarsjournal.com/blog/counter-unconventional-warfare-is-the-way-of-the-future-how-can-we-get-there>. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

Razmatrajući navedene, kao i mnoge druge, definicije različitih autora, kao definicija „hibridnog rata“ moglo bi se ustvrditi da; hibridni rat kao bezbednosna pretnja, predstavlja kombinaciju: konvencionalnih, nekonvencionalnih, asimetričnih, iregularnih, sukoba niskog intenziteta, posredničkog (indirektnog) rata (en. *proxy war*), nelinearnog rata, demografskog rata (rat u kojem su ljudi zamenili oružje) i složenih dejstava, odnosno kombinaciju dva ili više ovih elemenata (izuzev samo konvencionalnih i nekonvencionalnih oružja, jer je tada u pitanju rat bez predikta „hibridni“), kao i manipulaciju političkog i ideološkog sukoba koja može uključiti kombinaciju specijalnih operacija, konvencionalnih vojnih snaga, sajber napada, paravojski, terorista, obaveštajnih agenata, političkih provokatora, predstavnika medija, ekonomskog pritiska i kriminalnih elemenata.

Primena prikriivenih vojnih sadržaja rata otežava određenje pojedinih savremenih sukoba pod značenje pojma „hibridni rat“, s obzirom da oružana borba predstavlja osnovni i neizostavan sadržaj u definisanju pojma „rat“.

Konflikt je posledica nesporazuma ili sukobljenih interesa i ne mora nužno prerasti u sukob, kao što je i rat oružani sukob u koji ne mora prerasti onaj neoružani. Tako, postoji i hibridni sukob, koji kombinuje više vidova neoružanog sukoba, dok je rat uvek oružani sukob i poslednje je, iznuđeno, (raz)rešenje sukoba, kao kategorija najvišeg stepena društvenog sukoba. Otuda, treba uspostaviti jasnu razliku između termina „hibridni rat“ i „hibridni sukob“, jer bez upotrebe konvencionalnog oružja, odnosno direktnog oružanog sukobljavanja, ne može se govoriti o ratu, već isključivo o sukobu. Suština se ogleda u izbegavanju postojeće prakse u političkoj, publicističkoj, novinarskoj retorici, svakodnevnoj komunikaciji, čak i u vojno-stručnoj terminologiji, a to je da, iako postoji suštinska razlika između njih, ovi termini se neretko koriste kao sinonimi. S obzirom da oružane snage ne mogu biti nosioci svih sadržaja „hibridnog rata“, mora se jasno definisati da ovo nije isključivo vojni koncept već je u međuvremenu evoluirao u širi, politički, državni koncept vođenja rata.

Konvencionalna snaga (znanje) je upotrebljiva samo protiv konvencionalnog neprijatelja (problema). Češća pojava od hibridne borbe su hibridne pretnje, jer je borba dvostrana, a često druga strana nije svesna izloženosti hibridnim dejstvima, pa ne postoji ni preduslov borbe. Hibridna dejstva je svakako adekvatniji izraz od hibridnog rata, a rat je oružani u tradicionalnom i konvencionalnom smislu, uz moguću primenu hibridnog načina borbe. Hibridna borba je zapravo višeslojna subverzivna delatnost. Jedina problematika je semantika, a specifikum problema definisanja pojma leži u dosadašnjim pogrešnim korišćenjima.

Još jedno pitanje koje se nameće pored ostalih je i da li upotreba novog termina ukazuje na nešto novo o modernom ratu - iako to možda nije slučaj. Većina, ako ne i svi, sukobi u istoriji čovečanstva definisani su korišćenjem asimetrije koja eksploatiše slabosti protivnika, što dovodi do složenih situacija koje uključuju redovne/nepravilne i konvencionalne/nekonvencionalne taktike. Slično tome, porast na primer, sajber-ratovanja nije fundamentalno promenio prirodu rata, već je proširio svoju upotrebu u novoj dimenziji.¹¹

Dakle, naša preporuka je da donosioci odluka treba da zaborave na sve „hibridne“ pretnje i fokusiraju se na specifičnost i međusobnu povezanost pretnji sa kojima se već

¹¹ „Hybrid war – does it even exist? (srp. *Hibridni rat - da li to uopšte postoji?*)“ u: *NATO Review magazine*. - <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

suočavaju. Ratovanje, bez obzira da li je drevno ili moderno, hibridno ili ne, uvek je složeno i teško se može uklopiti u jedan pridev. Svaka efikasna strategija treba da uzme u obzir ovo složeno okruženje i pronađe načine da se kreće bez pojednostavljenja.

Rešenje novoustanovljene problematike predstavlja jačanje ugroženih nacionalnih sposobnosti, radeći sa svojim saveznicima kako bi se prevazišli propusti u odbrambenoj sposobnosti. Dok su deskriptivne strane hibridnih pretnji, operacija i ratovanja bile široko obuhvaćene, bilo je manje diskusije o tome šta omogućuje zemljama da se angažuju u hibridnom ratu i kako organizovati robusne nacionalne odbrane kako bi se suočile sa hibridnim pretnjama. Glavni doprinos ovog rada je uvođenje okvira za ocenu strateških osnova za ofanzivne hibridne operacije i navođenje predloga za organizovanje nacionalnih odbrana za suočavanje sa spektrom hibridnih pretnji.

U ovom radu, hibridni rat se smatra konceptom koji je Zapadni pokušaj da kategorizuje ono šta je bilo u Ukrajini. Često citirana ruska „Gerasimovska doktrina“ opisuje savremeni rat kao zajedničke operacije koristeći mešavinu vojnih i nevojnih sredstava za postizanje političkih ciljeva i potpuno iskorišćavanje namerno nejasne linije između rata i mira.¹²

Definisanje granica

Kao što je ranije naznačeno, u istoriji ratovanja videli smo slične aktivnosti pod različitim uslovima i imenima, uključujući na primer nelinearne operacije, sukob niskog intenziteta, konflikt punog spektra, politički rat, nekonvencionalni rat, nepravilan rat, asimetričan rat i neograničen rat.¹³ Međutim, važno je imati na umu da se ratna umetnost stalno razvija i često se susreće sa novim mutacijama ili revizijama ranije poznatih doktrinarnih pristupa, prilagođavajući se interesima i okruženju (uslovima). Na primer, svaki hibridni rat je asimetričan i specijalan, ali nije svaki asimetričan ili specijalan rat ujedno i hibridan.

Po našem mišljenju, u pogledu hibridnog rata, konstantna eksploatacija identifikovanih asimetrija u svim fazama ratovanja, uključujući i nenasilne faze, jedna je od ključnih karakteristika.

Drugo, ove asimetrije eksploatišu se tipično u kombinaciji sa elementom iznenađenja i primenom taktike diverzije i prevare. Treća definicija je povezana sa vremenskim aspektom sukoba. U hibridnom ratu, uopšte nije neophodno imati odlučujuću brzu pobjedu nad neprijateljem, ali nivo eskalacije može da opadne i protiče tokom dužeg vremenskog perioda. Aktivnija faza sukoba može biti praćena vremenom „zamrznutog“ sukoba, koji može poslužiti za postizanje prvobitnih političkih ciljeva i time „pobediti“.

¹² Janis Berzinš, *Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy* (Center for Security and Strategic Research, National Defence Academy of Latvia, April 2014); Mark Galeotti, "The 'Gerasimov Doctrine' and Russian Non-Linear War," *In Moscow's Shadows*, July 6, 2014, <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russian-non-linear-war/>. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

¹³ Frank Hoffman, "On Not-so-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats," *War on the Rocks*, July 28, 2014, <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.); Oscar Jonsson and Robert Seely, "Russian Full-Spectrum Conflict: An Appraisal After Ukraine," *The Journal of Slavic Military Studies* 28, no. 1 (2015): 1–22.

Iz operativne perspektive, hibridne operacije se mogu opisati kao da uključuju kombinaciju dve ili više nasilnih ili nenasilnih državnih sredstava ili mogućnosti projekcije moći da bi se postiglo krajnje željeno političko stanje. Ovo uključuje, ali se ne ograničava na: političke i ekonomske alate, ratne informacije, upotrebu ili pretnju vojne sile, sajber napade i angažovanje u posebnim operacijama¹⁴.

Iako kombinovanje nasilnih i nenasilnih sredstava za postizanje ciljeva jeste stara pojava, fleksibilna i brza koordinacija korišćenja različitih sredstava i način na koji se ostvarivanje i kombinovanje vrše može se smatrati novim karakteristikama. Ključni ciljevi za hibridne operacije su identifikovanje ranjivosti ili slabosti u ciljanoj zemlji. Ove ranjivosti mogu se identifikovati iz bilo kog od vitalnih delova društva.

Nakon aneksije Krima od strane Ruske Federacije, hibridni rat je na Zapadu postao konverzacijski kratak oblik opisivanja načina borbe Rusije i postao izraz koji opisuje kako se Moskva sukobila u Ukrajini sa inkorporiranjem svih različitih elemenata ruskog uticaja i nacionalne vlasti. Termin nastavlja da se razvija kao „više-vektorski hibridni rat“ u Evropi.

Pokušavajući da razdvojimo hibridni rat iz klasičnih okvira konvencionalnog ili nepravilnog rata, možemo da koristimo definiciju Frenk Hofmana, kao „prilagođenu mešavinu konvencionalnog oružja, nepravilne taktike, terorizma i kriminalnog ponašanja u isto vreme i borbenog prostora za dobijanje (grupnih) političkih ciljeva.“ Termin sada obuhvata svaku vrstu prepoznatljivije ruske aktivnosti, od propagande do konvencionalnog ratovanja, kao i većinu stvari koja postoji između.¹⁵

Naš cilj je da se ne uključimo u ezoterijsko neslaganje oko vojnih termina i definicija. Manje je važno kako to zovemo ako postoji zajedničko i korisno razumevanje predmeta. Problem je što zahvaljujući narativima koji okružuju hibridni rat, mi nemamo zajedničko saznanje o tome kako se Rusija bori i šta se desilo na bojnim poljima Ukrajine. Bez zajedničkog razumevanja činjenica druge države se ne mogu nadati da će se uspešno suprotstaviti ili odvratiti pretnje na drugim mestima. Jedno je da takve ideje dominiraju svetom stručnjaka, ali upućivanje na „mračne hibridne umetnosti u Rusiji“ prožima konverzaciju između političara i generala, pa je otuda hibridni rat kao koncept, u slučaju Rusije, postao više hendikep nego omogućilac i referenca donosiocima političkih odluka i vojnim liderima.

Prva osoba koja je okrivljena za ovaj nered je ruski Načelnik Generalštaba Valerij Gerasimov i njegov višestruko citiran članak u VPK¹⁶, objavljen krajem februara 2013. godine pod nazivom „Uloga nauke u predviđanju“, u kojoj se pominje „ne-linearni rat“. Preciznije rečeno, problem nije bio njegov članak već tumačenje u Zapadnim krugovima. Ta publikacija je više uticala na Zapadnu analizu ruske vojne misli nego na bilo kakvu operaciju prevare. Smatralo se da je to plan ruskog vojnog razmišljanja i doktrine. Ne sa-

¹⁴ Keir Giles et al., *The Russian Challenge*, chap. 6. (Chatham House, June 2015). https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150605RussianChallengeGiles-HansonLyneNixeySherrWoodUpdate.pdf (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

¹⁵ Michael Kofman. (2016). „*Russian Hybrid Warfare and Other Dark Arts*“ u: *War on the rocks, Texas national security*. <https://warontherocks.com/2016/03/russian-hybrid-warfare-and-other-dark-arts/> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

¹⁶ Gerasimov Valerij. „Cennost' nauki v predvidenii (srp. Uloga nauke u predviđanjima)“ u: *Voennyi promыšlennyyi kur'yer* (srp. *Vojno-industrijski kurir*), broj 8/2013. www.vpk-news.ru/articles/14632. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

mo da je bilo previše za verovati da je posle jedva nekoliko meseci na mestu NGŠ OS RF Gerasimov postavio „kamen temeljac“ za rusko vojno razmišljanje, ali još je više zbu-
njujuća ideja da je za godinu dana ruski generalštab pretočio ovu zb(i)rku opservacija i u
briljantnu hibridnu ratnu kampanju u Ukrajini.¹⁷

Gerasimov je veći deo ovog istraživanja sproveo o nelinearnom ratu kojim je istraži-
vao kako Zapad vodi rat; manje je zasnovan na tradicionalnim invazijama kao što je Irak
2003. godine, a više na intervenciji iz 2011. godine u Libiji, događajima arapskog proleća
i u blizini Rusije u inostranstvu. Po njegovom mišljenju, Zapad je uvodio indirektnu pristu-
pe ratovanju, koristeći političku subverziju, propagandu i društvene medije, zajedno sa
ekonomskim merama kao što su sankcije i međunarodni pritisci. Iz njegove perspektive,
humanitarne intervencije, upotreba Zapadnih specijalnih snaga, finansiranje pokreta „de-
mokratije“ i raspoređivanje plaćenika i punomoćnika bili su sve karakteristike američke
doktrine indirektnog ratovanja. Rusko rukovodstvo je izuzetno sumnjičavo u pogledu uče-
šća SAD u inostranstvu, ali je bar Vašington vratio uslugu pripisujući im jednako nereali-
stičnu doktrinu.

Izgubljenost u mnogobrojnim tumačenjima Gerasimovog pisma o nelinearnom ratu
dovela je do punog izražaja odsustvo definisanog prostora između rata i mira: „u 21. ve-
ku smo videli tendenciju da zamagljuje linije između stanja ratova i mira. Ratovi više nisu
proglašavani i, otpočinjani, postupajući prema nepoznatom šablonu. Izgleda da istorija
dolazi u punom krugu, jer je u ranim danima Hladnog rata *George F. Kennan* izneo sli-
čan argument u svom memorandumu iz 1948. godine o organizovanju političkog rata:
Međutim, mi smo bili hendikepirani popularnom vezom sa konceptom osnovne razlike iz-
među mira i rata, tendencijom da rat posmatramo kao neku vrstu sportskog takmičenja
izvan svakog političkog konteksta.“¹⁸

Krajem 1940-ih, *Kennan* je pokušavao da naglasi kako bi SAD trebalo da rade na
borbi protiv agresivnog sovjetskog političkog rata organizovanjem i institucionalizacijom
sopstvenih snaga. Gerasimov opis različitih nevojnih sredstava Zapada kao dela neline-
arnog ratovanja nosi upečatljivu sličnost sa Kenanovom definicijom otvorenog i prikrive-
nog političkog rata u to vreme: „Politički rat je upošljavanje svih kapaciteta u službi naci-
je, bez rata, da bi se postigli njeni nacionalni ciljevi. ...Oni se kreću od takvih otvorenih
akcija kao političkih saveza, ekonomskih mera i „bele“ propagande takvim tajnim opera-
cijama kao podrška „prijateljskih“ stranih elemenata, „crnog“ psihološkog rata i čak pod-
sticanja „podzemnog“ otpora u neprijateljskim državama“.

Nelinearna borba nije ruski hibridni rat. To je mešavina intelektualnih struja među ru-
skim vojnim liderima i odgovori na to kako posmatraju operacije NATO. Ukoliko bi rusko
razmišljanje imalo srodnika, to bi bio kineski koncept neograničene borbe, koji preporu-
čuje korišćenje zakona, ekonomskog rata i mrežnog rata, zajedno sa terorizmom protiv
neprijatelja.

¹⁷ Čarls K. Bartles je u svom članku „Dobijanje Gerasimovskog prava“ izneo jednu od boljih korektiva o ovoj
zabludi: „Bez obzira na razlog zbog kojeg je objavljen članak, važno je imati na umu da Gerasimov je
jednostavno objašnjava njegovo gledište o operativnom okruženju i prirodu budućeg rata, a ne predlaže novi
ruski način ratovanja ili vojne doktrine.“

¹⁸ Kennan F. George. *Memo PPS23 (Memorandum by the Director of the Policy Planning Staff to the Secretary
of State and the Under Secretary of State)*. Wilson Center: Digital archive. [https://digitalarchive.wilsoncenter.org/
document/114320.pdf?v=941dc9ee5c6e51333ea9ebbbc9104e8c](https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114320.pdf?v=941dc9ee5c6e51333ea9ebbbc9104e8c) (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

Ruska koncepcija nevojne konfrontacije i stepen do kojeg sukob postoji u vreme mira, mnogo je bliže navedenom Kenanovom pismu. Hibridni pristup je zamena za konvencionalnu invaziju redovnih oružanih jedinica, koja se pokušava izbeći, a prelazak na konvencionalni rat, kao odlučujući pristup, je krajnje sredstvo sa ograničenim političkim i teritorijalnim ciljevima.

Mitologija hibridnog ratovanja stoji u potpunom kontrastu sa istorijskim zapisom o tome kako se koristi vojna moć da se postignu željeni politički ciljevi u zemlji i inostranstvu. Jednostavno rečeno, ono šta najbolje funkcioniše u sukobu je konvencionalni rat, a ako konflikt i ne počne tako, to je put i način kako se uvek završava. Prilikom analize prisustva hibridnih pristupa u ovom sukobu, Zapad je u velikoj meri zbunjivala ruska aktivnost za postizanje ciljeva, pa je konstruktivnije da razgovaramo manje o tome šta Rusija pokušava i više o tome kako Rusija osvaja.

Da li je ruska taktika zaista zbunila nekoga? Da li su specijalne snage neoznačene kada se bave ratnim operacijama? Da li je Ukrajina patila dve godine od konfuzije ili konvencionalnog vojnog poraza? Na jedan način - oboje. Potrebne su nam klasične konvencionalne sile. Hibrid je zapravo reč o smanjenom vremenu upozorenja. Reč je o svojevrsnoj prevari. Reč je o mešavini vojnih i nevojnih sredstava. Zbog toga moramo biti u mogućnosti da brzo i reagujemo. I tako, kada povećavamo spremnost i naših snaga, to je takođe odgovor na hibridnu pretnju.

Ključna sposobnost da se suprotstavi hibridnom ratu je angažovanost celokupnih društvenih kapaciteta, a pre svega u medijskom i sajber prostoru gde hibridne operacije počinju i najčešće se i završavaju, ponekad i dugo posle konvencionalnih dejstava, koja su najčešće i presudna. Dakle, mora se biti spreman da se bavi svim aspektima ove nove realnosti od bilo kog dela. To znači da moramo pažljivo da analiziramo kako da se pripremamo, i ako je potrebno branimo, od hibridnog rata.

Hibridni pristupi nisu novi, već su možda stari kao i sam rat. Ako je tako, onda zašto je hibridno ratovanje Rusije tako važno? Ako nije inventivno ili inovativno, zašto onda? Vrhunski rat, a ne hibridni rat, predstavlja problem u kojem se SAD i NATO stvarno nalaze u suočavanju sa Rusijom. Sjedinjene Američke Države nisu imale protivnika sa skoro podjednakim sposobnostima i lukavstvom dugo vremena. Zapad teroriše samog sebe baukom „hibridnog rata“ u tolikoj meri da se kvalifikuje kao jedna od boljih operacija dezinformacije istorije, čak iako je to bilo potpuno nenamerno. Tako da je i sam strah od hibridnog rata, zapravo isto - hibridni rat.

Frederik Veliki je pre nekoliko vekova rekao da „onaj ko brani sve, ne brani ništa“. Previše vremena provodimo u „lovu na hibridne duhove“, zbunjujući i difuzujući linije napora. U Vašingtonu, ruski hibridni rat je ušao u Frederikovo upozorenje na odbranu svega; dok u Evropi žele da se brane od Moskve svuda. Ova fokusna područja su dobro prilagođena ograničenjima Rusije u teškoj ekonomskoj i vojnoj moći, uzimajući u obzir indirektno ratovanje i prednosti prvog pokretača kao inicijatora sukoba. Moskva zna svoje željene ciljeve i raspoloživa sredstva, ali zadržava fleksibilnost. U mnogim slučajevima, Moskva namerno izbegava klasičnu strategiju, jer se može pokazati ograničenom i teško prilagodljivom.¹⁹

¹⁹ Michael Kofman. War on the rocks, Texas national security network <https://warontherocks.com/2017/01/the-moscow-school-of-hard-knocks-key-pillars-of-russian-strategy/>. Kennan Wilson Center. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

Ovo deluje zbudjujuće kada su u pitanju strateški ciljevi Rusije, a operativni ciljevi se menjaju dok prolaze faze operacije i ciklusi adaptacije. To je takođe metod kojim prilagodljivost donosi uspeh, a neodlučnost generiše neuspeh, jednostavno kreirajući novi pristup. Očigledno je da ovakav pristup funkcioniše na terenu, ali vojna naučna zajednica se „zaglavila“ pitanjem da li će to funkcionisati i u teoriji.

Ako za primer uzmemo najčešće pominjani konflikt u istočnoj Ukrajini od februara do avgusta 2014. godine uviđamo razvoj sukoba kroz četiri eskalacije. Sukob je počeo sa klasičnim političkim ratom (subverzija, mobilizacija stanovništva, podsticanje na protest) u februaru i početkom marta 2014. godine u istočnim regionima. Potom je do aprila došlo do eskalacije neregularnog ratovanja (oružano nasilje paravojnih grupa, pobunjenika pod pokroviteljstvom države, zapošljavanje specijalnih snaga), nakon čega sledi mešanje konvencionalnih sposobnosti (pružanje tenkovske podrške, vazdušne odbrane, artiljerije) tokom leta. Ovi ciklusi su se završili konvencionalnom invazijom redovnih ruskih jedinica do kraja leta. Primetna je brzina evolucije od političke mobilizacije lokalnog stanovništva u martu do ruskih bataljona koji ulaze u Ukrajinu do avgusta iste godine.

Ono šta se obično naziva „ruski hibridni rat“ je malo više od preuređene i moderne verzije aktivnih mera CIA i KGB; stara „kutija za alat“ hladnoratovskog perioda, zamenjena je savremenim alatima kako bi se prilagodila tehnologiji 21. veka sa socioekonomskom i političkom klimom koja se veoma razlikuje od perioda hladnog rata. Iako su mnogi alati zamenjeni ili poboljšani, njihovi ciljevi ostaju isti.

Frenk Hoffman opisao je Hibridno ratovanje kao oblik rata koji „jednostavno označava kombinaciju ranije definisanih tipova ratovanja, bilo konvencionalnih, nepravilnih, političkih ili informacionih“²⁰.

Hibridni rat je ništa drugo do novi izraz za stari Hladni rat, njegovu transformaciju i produženje nakon raspada blokovske podele sveta. Shodno tome, na osnovu dosadašnje prakse u hladnoratovskom, a posebno u post-hladnoratovskom periodu iz delovanja velikih svetskih sila i različitih neprijateljskih činova u drugim državama i regionima, uključujući agresivne obaveštajne operacije i borbu informacija, kako bi se povećao njihov globalni uticaj, može se zaključiti da su aktivne mere i hibridni rat neodvojivi - svi elementi se mogu koristiti zajedno, posebno ili prilagođeni tako da odgovaraju različitim ciljevima i mogu biti kulturološki, religijski ili politički specifični za optimalan efekat u konkretnoj situaciji.

Strukturalna složenost, dinamika, prikrivenost pojedinih sadržaja i mnoštvo pojava oblika hibridnog načina sukobljavanja, otežava koncipiranje efikasnog modela u njegovoj prevenciji i suprotstavljanju. Proces promene fizionomije rata još uvek nije završen i očekuje se sve zastupljenije i, po prostoru, globalno praktikovanje različitih pojava oblika hibridnog načina ratovanja od strane svih učesnika u sukobu. S obzirom da termin „hibridni rat“ sve više zauzima prostora u stručnim raspravama potrebno je utvrditi njegovu utemeljenost u domaćim i stranim doktrinarno-strategijskim dokumentima, naročito velikih vojnih sila i saveza, kako na zapadu tako i na istoku.²¹

²⁰ Hoffman Frank G. *Closer Look at Russian hybrid warfare*, *Vilson Center*, br. 7, april 2015. <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/7-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

²¹ Vračar, S. M. (2016). Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“. Projekat Instituta za strategijska istraživanja, „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“, broj 2-5/2016. Beograd: Ministarstvo odbrane R. Srbije, Institut za strategijska istraživanja.

U poslednjoj deceniji neke od najvažnijih vojnih snaga i koalicija na svetu, uključujući i Severnoatlantski savez (NATO), pokušale su da se bave i suprotstave takozvanim „hibridnim pretnjama“. Umesto što se bave razvojem strategije zasnovane na izazovima tzv. „hibridnih“ (neuobičajen i sveobuhvatan izraz) pretnji, smatramo da se donosioci odluka trebaju držati podalje od njih i smatrati ratovanje za ono šta je oduvek i bilo: složeni skup međusobno povezanih pretnji i nasilnih sredstava vođenih političkim motivima.

Hibridne pretnje eksploatišu „pun spektar“ modernog rata; one nisu ograničene na konvencionalna sredstva. U praksi, svaka pretnja može biti hibridna sve dok ona nije ograničena samo na jedan oblik i dimenziju ratovanja. Kada je bilo kakva pretnja ili upotreba sile definisana kao hibrid, izraz izgubi svoju vrednost i izaziva konfuziju umesto da pojasni „stvarnost“ savremenog rata.

Nema rasprave da su protivnici, prošli i sadašnji, razvili kreativne upotrebe „punog spektra“ rata, uključujući i upotrebu redovne i nepravilne²² taktike u svim dimenzijama rata. Sve u svemu, ovo može predstavljati hibridni skup pretnji i strategije, ali ostaje nejasno zašto bi trebalo koristiti pojam „hibrid“, pored njegove samo opisne vrednosti.

Evidentno je da savremeni društveni uslovi i međunarodni politički tokovi zahtevaju angažovanje svih državnih kapaciteta kako bi se doseglo i osiguralo zadovoljenje interesa, pri čemu će hibridne operacije sve više dobijati na značaju, i već sada je jasno da je bez njih gotovo nemoguće potpuno postizanje ciljeva i osiguranje interesa.

Scenario međunarodne bezbednosti se stalno menja, izazivajući opšti trend napretka koji je karakterisao period 25 godina nakon završetka Hladnog rata. Transformacija u šemi političke i ekonomske moći, ubrzane tehnološke inovacije, društveno raslojavanja i demografske tendencije - trendovi su koji imaju duboke implikacije za tekući međunarodni poredak. Sadašnju situaciju karakterišu dva glavna fenomena: vakuum stvoren zbog tzv. „propalih ili krhkih država“ čiji prostor pokrivaju naoružani nedržavni akteri i moćne nevladine institucionalizovane ili vaninstitucionalne organizacije i strukture, a povratak u nadmetanje najavljuju moćne države sa suprotstavljenim globalnim interesima.

Da bi hibridne operacije bile uspešne, zahtevaju vrhunske preduslove i pripreme. Pre svega, potrebno je da postoji snažno političko rukovodstvo za mandat hibridnih operacija u kombinaciji sa voljom i sposobnošću da posveti širok spektar resursa za operacije u kratkom roku, kao i na duži vremenski period. Drugo, efikasan i širok raspon obaveštajnih aparata je potreban za skeniranje ciljanih zemalja i kreiranje liste identifikovanih ranjivosti. Spisak identifikovanih ranjivosti, ili spisak ciljeva, zasnovan je na stečenom znanju ključnih ranjivosti i slabosti koje postoje u društvu ciljane zemlje.

Treći ključni preduslov koji je često povezan sa hibridnim operacijama je informativna kampanja koja prethodi hibridnim operacijama²³. Ove informativne kampanje imaju za cilj podizanje podrške za operacije kako u sopstvenom društvu i okruženju, tako i u ciljanoj zemlji, što se vidi u slučaju „ljubaznih ljubavi“ na Krimu.²⁴ Informacione operacije će se

²² Asimetrične, nelinearne.

²³ András Rácz, *Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, FIIA Report (The Finnish Institute of International Affairs, June 16, 2015).

²⁴ Keir Giles, "Western Media Must Get Creative in Infowar," u: *The Moscow Times*, August 4, 2015, <http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/western-media-must-get-creative-in-infowar/527000.html>. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

nastaviti i tokom i nakon aktivne faze hibridne operacije. Politička podrška, primena obaveštajnog aparata i informacione operacije su ključne u toku priprema, izvršenja i pratećih faza hibridnih operacija.

Smatra se da je hibridni rat u suštini osvajanje ili postizanje postavljenih ciljeva, uz malo ili bez ikakvih borbi.²⁵ Da bismo izgradili ovu ideju, mi kažemo da je u hibridnom ratu skoro nemoguće reći kada počinje stvarna borba ili organizovano nasilje koje je rat u svojoj klasičnoj formi. Jedna od ključnih ideja hibridnog rata je to što namerno zamagljuje razlike između uredno odvojenih kategorija ratova i mira i civilnih i vojnih operacija. Ovo zamaglivanje se postiže korišćenjem širokog spektra sredstava, nasilnih i nenasilnih, vojnih i civilnih, na pažljivo planiran način bez nepotrebnog kršenja praga rata, čak i ako se nivo eskalacije razlikuje.

Zaključak

U brojnim asimetričnim sukobima sa iregularnim snagama (terorističkim, pobunjeničkim i drugim organizacijama) permanentno se pokazuje nesposobnost zemalja da zaštite svoje političke interese, pa čak i živote svojih građana, i to na sopstvenoj teritoriji. Neuspeh se ne može pripisati posebnim okolnostima koje su preovladale u datim okolnostima ili greškama koje su počinili donosioci političkih i vojnih odluka. Pre se radi o tome da dugi niz neuspeha ukazuje na činjenicu da je priroda savremenog ratovanja pogrešno shvaćena, kako od strane političkog, tako i od strane vojnog establišmenta razvijenih zemalja.²⁶

Jasno je da nastupa vreme kada će se od strane protivnika istovremeno koristiti multiplikovani, složeni tipovi načina ratovanja. Uspeh u sukobu sve češće se postiže primenom njegovih različitih formi koje su dizajnirane tako da se pojedini ciljevi ostvaruju u određeno vreme, na određenom mestu i određenim sredstvima.

Nedržavni akteri uglavnom mogu primenjivati iregularne oblike ratovanja ali će svaka-ko podržavati, pospešivati i učestvovati u konvencionalnim oblicima ratovanja ako će to služiti postizanju uspeha. Iz istih razloga, slično tome, državni akteri mogu primenjivati iregularne oblike ratovanja kao dodatak konvencionalnim.²⁷

Dok se delovi hibridnog rata mogu posmatrati kao novi događaji po ranije poznatim konceptima rata, do neke mere možemo videti povratak tradicionalnog, sveobuhvatnog rata. Ovo se može smatrati jasnim korakom od ograničenih, uređenih tehnika, koje su se koristile na mestima koja su daleko od Zapadnih društava, koja su se pretvorila u kontinuirani mir.

Ako smo spremni da prihvatimo da su borbe stalne i da linije fronta mogu pokrivati celo društvo, branilac mora biti u stanju da iznese sveobuhvatno rešenje za odbranu. Ovo bi trebalo da omogući agilan i distribuiran odgovor na višestruke hibridne pretnje. Kroz ovu vrstu sveobuhvatnog pristupa bezbednosti, branilac može izgraditi više otporno društvo koje se može uspešnije suočiti sa pretnjama.

²⁵ Fiona Hill, "Hybrid War: The Real Reason Fighting Stopped in Ukraine – for Now," *Reuters*, February 26, 2015, <http://blogs.reuters.com/great-debate/2015/02/26/hybrid-war-the-real-reason-fighting-stopped-in-ukraine-for-now/>. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

²⁶ Van Kreveld Martin, *Transformacija rata*, JP Službeni Glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, str. 13.

²⁷ Hoffman Frank G., *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007. p. 5.

Izgradnja društvene otpornosti je jedini siguran način zadržavanja barem nekih prednosti na „domaćem terenu“, jer će agresor pokušati da izgradi i iskoristi efekat iznenađenja. Ovo, međutim, nije lak zadatak. Potreban je dugoročni plan i posvećenost implementaciji.

Prvo, snažan politički mandat i koncept sigurnosti moraju biti uspostavljeni. Drugo, potrebno je planiranje, izgradnja svesti, bezbednosne kulture i obrazovanja. Treće, ključni akteri u različitim delovima društva moraju da dele zajedničku svest o situaciji, pretnju i procenu rizika, kao i procese planiranja i obuke.

Kako se hibridni rat zasniva na angažovanju širokog spektra društvenih resursa i mobilizaciji u političke svrhe, Zapadne liberalne demokratije su ograničene u svojim sposobnostima da hibridni rat vode do maksimuma, naročito tokom vremena percipiranog mira. Razvijena i globalno integrisana autokratska društva se mogu smatrati bolje pozicioniranim da se bave hibridnim ratom. Tip autokratskog režima omogućava brzu, centralizovanu odluku koja je manje ograničena proverama i balansima, a koja ima bolji pristup prirodnim resursima. Razvoj i globalna integracija proširuju skup raspoloživih instrumenata i nude načine da primene alate protiv svojih ciljeva.

Da zaključimo, ključna pitanja koja treba uzeti u obzir pri izradi strategije nacionalne odbrane od hibridnih pretnji uključuju:

- Koje su ključne nacionalne ranjivosti na koje treba obratiti posebnu pažnju? Kako bi protivnik mogao iskoristiti ove ranjivosti? Drugim rečima, koji su relevantni scenariji pretnji?

- Da li su svi neophodni sektori društva angažovani u odbrambenim naporima i da li su adekvatno pripremljeni da deluju u svojim sektorima u odnosu na pretpostavljene pretnje?

- Da li postoji zajedničko razumevanje situacije u vremenu i mira i krize koja se može iskoristiti za vođenje aktivnosti u različitim sektorima društva?

- Da li obaveštajne aktivnosti pružaju rano upozoravanje, trenutnu situaciju i analizu situacije? Da li su ključne funkcije aktivne odbrane od strane prodora i zlonamernih aktivnosti?

- Kakvu vrstu podrške mogu naći od međunarodne zajednice kako bi podržali vlastite odbrambene napore? Koje mogućnosti mogu biti ponuđene kako bi se podržali drugi koji su suočeni sa sličnim pretnjama?

Izgradnju elastičnijeg društva ne treba posmatrati samo kao dodatni teret za Zapadna društva koja se već ekonomski trude; to je takođe velika prilika. Strukture koje omogućavaju društvu da na agiln način reaguje na hibridne pretnje takođe podržavaju bolje razumevanje i suočavanje sa kompleksnim društvenim odnosima koji opterećuju naše moderno društvo. Ove odbrambene strukture takođe pomažu da naša društva postanu funkcionalnija, nakon što procesi donošenja odluka postanu transparentniji i inkluzivniji.

Hibridni rat obuhvata spektar od beskontaktnog do totalnog sukoba, u kojem je konvencionalna komponenta rata postala primitivna komponenta. To nije rat vojske protiv vojske, već društva protiv društva. Kako god da ga imenujemo, to ne menja njegovo značenje, a često se čak i njegovo pominjanje javlja kao „hibridno delovanje“. U svakom slučaju, reč je o operaciji koja po opsegu najčešće zahteva angažovanje svih društvenih potencijala i omogućava ovladavanje svim društvenim potencijalima protivnika, uz veću efikasnost, a manje izdatke.

Hibridno ratovanje je sinergija i prirodno i istorijski posledično nasledno objedinjavanje hladnog rata i malih ratova koji karakterišu period posle dva velika sukoba svetskih razmera. Hladni rat je bio hibridni svetski rat. Hibridni rat je počeo sa Hladnim ratom, odnosno sa završetkom Drugog svetskog rata, i još uvek traje. Svi ratovi u drugoj polovini 20. veka i prvoj polovini 21. veka su zapravo – hibridni ratovi. Ako je 20. vek bio vek svetskih ratova, 21. vek će biti vek hibridnih ratova.

Hibridno sukobljavanje nije ni oružani rat niti je neoružana borba, to je i jedno i drugo, to je – multidisciplinarno delovanje. Otuda, svi društveni potencijali se moraju mobilisati i angažovati u sistemu odbrane, spremajući se za borbu, jer postaje očigledno da stari rat dolazi u novom obliku.

Literatura

[1] András Rácz, „Russia’s Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy’s Ability to Resist“, u: FIIA Report (The Finnish Institute of International Affairs, June 16, 2015).

[2] Van Kreveld Martin, *Transformacija rata*, JP Službeni Glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, str. 13.

[3] *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, Knjiga 7, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1974.

[4] Vračar, S. M. (2016). *Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“*. Projekat Instituta za strategijska istraživanja, „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“, broj 2-5/2016. Beograd: Ministarstvo odbrane R. Srbije, Institut za strategijska istraživanja.

[5] Герасимов Валерий. „Ценность науки в предвидении (srp. Uloga nauke u predviđanjima)“ u: *Военно-промышленный курьер* (srp. *Vojno-industrijski kurir*), broj 8/2013. www.vpk-news.ru/articles/14632. (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[6] Janis Berzinš, *Russia’s New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy*. Center for Security and Strategic Research, National Defence Academy of Latvia, April 2014)

[7] Keir Giles et al., *The Russian Challenge* (Chatham House, June 2015). https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150605RussianChallengeGiles-HansonLyneNixeySherrWoodUpdate.pdf (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[8] Keir Giles, “Western Media Must Get Creative in Infowar,” u: *The Moscow Times*, August 4, 2015, <http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/western-media-must-get-creative-in-infowar/527000.html>

[9] Kennan F. George. *Memo PPS23 (Memorandum by the Director of the Policy Planning Staff to the Secretary of State and the Under Secretary of State)*. Wilson Center: Digital archive. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114320.pdf?v=941dc9ee5c6e51333ea9ebbbc9104e8c> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[10] Mala enciklopedija Prosveta, *Opšta enciklopedija*, Drugo izdanje, Knjiga 2, Prosveta, Beograd, 1970.

[11] Mark Galeotti, “The ‘Gerasimov Doctrine’ and Russian Non-Linear War,” In *Moscow’s Shadows*, July 6, 2014, <https://inmoscowsshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russian-non-linear-war/>.

[12] Michael Kofman. (2016). „*Russian Hybrid Warfare and Other Dark Arts*“ u: *War on the rocks, Texas national security*. <https://warontherocks.com/2016/03/russian-hybrid-warfare-and-other-dark-arts/> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[13] Michael Kofman. „The Moscow school of hard knocks key pillars of Russian strategz. U: *War on the rocks, Texas national security network* <https://warontherocks.com/2017/01/the-moscow-school-of-hard-knocks-key-pillars-of-russian-strategy/>. Kennan Vilson Center.

[14] „Hybrid war – does it even exist? (srp. *Hibridni rat – da li to uopšte postoji?*)“ u: *NATO Review magazine*. <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[15] Newson Robert A., *Counter-Unconventional Warfare Is the Way of the Future. How Can We Get There?*, Small Wars Journal, October 23, 2014, <http://smallwarsjournal.com/blog/counter-unconventional-warfare-is-the-way-of-the-future-how-can-we-get-there>.

[16] Opšta *Larousse* enciklopedija, Tom 3, JRJ Zemun, 2004.

[17] Oscar Jonsson and Robert Seely, "Russian Full-Spectrum Conflict: An Appraisal After Ukraine," u: *The Journal of Slavic Military Studies* 28, no. 1 (2015): 1–22.

[18] Hoffman Frank G. *Closer Look at Russian hybrid warfare*, Vilson Center, br. 7, april 2015. <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/7-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf> (Pristupljeno: 24.08.2017. g.)

[19] Hoffman Frank G. *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.

[20] Hoffman Frank G. "On Not-so-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats," u: *War on the Rocks*, July 28, 2014, <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>

[21] Fiona Hill, "Hybrid War: The Real Reason Fighting Stopped in Ukraine – for Now," u: *Reuters Blogs*, February 26, 2015, <http://blogs.reuters.com/great-debate/2015/02/26/hybrid-war-the-real-reason-fighting-stopped-in-ukraine-for-now/>.

DISKURZIVNI PRISTUP FENOMENU „HIBRIDNOG RATOVANJA“*

Milinko S. Vračar**

Univerzitet odbrane u Beogradu, Institut za strategijska istraživanja

Vladlena V. Tikhova***

Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije, Moskovski državni institut međunarodnih odnosa

„Hibridno ratovanje“ je sintagma koja je od početka 21. veka najviše upotrebljavana u objašnjenju transformacije rata. Usled mnogih pojmovnih nejasnoća vezanih za njenu upotrebu upućene su joj značajne kritike ali se, uprkos tome, ona i dalje koristi unutar akademskih i vojnih krugova sa istom namenom. Rad, ipak, ne predstavlja kritički pristup pojmovnog određenja fenomena „hibridnog ratovanja“ niti ima za cilj dolaženje do konačnih saznanja kojim bi se on razumeo i objasnio. S obzirom da se radi o relativno novom i nedovoljno istraženom fenomenu potrebno je prethodno objasniti širi kontekst nastanka sintagme koja se na njega odnosi. Isto tako, potrebno je ukazati i na promenu značenja sintagme koja je vremenom nastala njenom upotrebom u različitim diskurzima, poput vojnog, političkog, akademskog, medijskog i dr. Kako bi dobili šira saznanja o fenomenu autori se koriste diskurzivnim analitičkim okvirom pokušavajući da ukažu na različita tumačenja sintagme „hibridno ratovanje“. Identifikujući različite percepcije njenog značenja, kao i uzroke koji su do toga doveli, oni stvaraju uslove za definisanje šireg problemskog okvira kako bi usmerili dalje pravce istraživanja predmetnog fenomena ali i savremenog rata uopšte. Iako se sintagma „hibridno ratovanje“ koristi u mnogim diskursima, posebna pažnja u radu data je vojnom, akademskom i političkom diskursu, koji su od suštinske važnosti za njeno razumevanje i objašnjenje.

Ključne reči: *hibridno ratovanje, vojni diskurs, akademski diskurs, politički diskurs*

Uvod

Iako je u upotrebi već desetak godina „hibridno ratovanje“ nije prva sintagma kojom teoretičari i vojni stratezi nastoje da objasne transformaciju rata. Pre nje i mnoge druge su korišćene sa istom namenom jer, uslovno rečeno, čitav 20. vek predstavlja period transformacije rata. On je obeležen malim, netradicionalnim oružanim sukobima po-

* Rad je nastao u okviru realizacije projekta Instituta za strategijska istraživanja „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“.

** milinko.vracar@mod.gov.rs

*** grand_mgimo@mail.ru

krenutim antikolonijalnim, religijskim, etničkim i drugim motivima. Promene karakteristika rata bile su najuočljivije u vremenu nakon završetka Drugog svetskog rata a naročito u posthladnoratovskom periodu kao posledica uticaja procesa globalizacije, značajnog tehničko-tehnološkog razvoja i pojave informatičke revolucije. Na ovakav proces ukazuju kako kvantitativni tako i kvalitativni pristupi istraživanju rata.

Prema kvantitativnim pokazateljima, od 1945. godine, broj građanskih ratova znatno je veći u odnosu na međudržavne ratove uz prisutan trend stalnog povećanja broja građanskih ratova i opadanja broja međudržavnih ratova.¹ Zatim, većina ratova sada nastaje na Globalnom jugu gde se nalaze države sa najvećim brojem stanovnika, najnižim dohotkom i ponajmanje stabilnom vlašću. U ovom periodu, čini se, ratovi između velikih sila postali su zastareli s obzirom da od završetka Drugog svetskog rata u svetu traje „dugi mir“, odnosno najduži period u savremenoj istoriji u kome nije bilo ratova između najmoćnijih zemalja.²

Sve do napada Al kaide na SAD 2001. godine većina analitičara je očekivala da će građanski (unutrašnji, civilni) ratovi postati neka vrsta norme i da će oblikovati globalni pejzaž 21. veka. Ta očekivanja su sada dovedena u pitanje. Vojni planeri uočavaju mogućnost da će se u budućnosti mnoštvo malih ratova voditi od strane pripadnika iregularnih milicija ili privatnih, odnosno poluprivatnih snaga kao što su nedržavni teroristički pokreti koji će se boriti protiv regularnih državnih snaga. U tim sukobima oni će efikasno osporavati konvencionalnu superiornost komparativno jačeg državnog protivnika.³ Nastanak i upotreba sintagme „hibridno ratovanje“, a neposredno pre nje i upotreba sintagmi „iregularno ratovanje“ i „asimetrično ratovanje“, vezani su upravo za ovu konstataciju. Tokom druge polovine prošlog a naročito početkom 21. veka, one su korišćene u objašnjenju neuspeha velikih sila u sukobu sa komparativno znatno slabijim (asimetričnim) protivnikom. U te sukobe mogu se svrstati neuspeli vojni angažmani SAD u Vijetnamu, Somaliji, Avganistanu, Iraku, zatim Francuske u Alžiru, SSSR-a u Avganistanu, Rusije u Čečeniji kao i Izraela u Libanu. Njihove karakteristike ukazuju da rat, shvaćen na tradicionalan način, sasvim sigurno prolazi kroz veliki preobražaj od polovine 20. veka.

Iako je bihevioralni pristup u istraživanju rata nezamenljiv u uočavanju trendova koji ukazuju na njegovu transformaciju, on nije dovoljan za deskripciju i eksplanaciju navedenih promena. On nužno zahteva i uporednu primenu diskurzivnog (interpretativnog) pristupa s obzirom da rat predstavlja jednu od najsloženijih društvenih pojava koja se ispoljava u sociološkoj, psihološkoj, političkoj, vojnoj, ekonomskoj, tehnološkoj i drugim sferama. Šira saznanja o njegovoj transformaciji ne mogu se dobiti samo putem kvantitativnih pokazatelja, na kojima bazira bihevioralni pristup, već i uporednim korišćenjem interpretacije i analize

¹ Dupuy Kendra *et al.*, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017.

² Charles William Kegley, Shannon Lisey Blanton, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011, p. 233-234.

³ Na takvu konstataciju ukazuje sledeći kvantitativni pokazatelj. Nakon Drugog svetskog rata broj pobeda na strani vojno slabijeg protivnika u sukobu je za 10 procenata veći u odnosu na komparativno jačeg protivnika što je znatno drugačije u poređenju sa periodom tokom prve polovine 20. veka kada je broj pobeda na strani vojno jačeg protivnika bio za 30 procenata veći u odnosu na broj pobeda slabijeg protivnika (prema: Ivan Arreguín-Toft: *How the Weak Win Wars - A Theory of Asymmetric Conflict*, International Security, Vol. 26, No. 1, Summer 2001, p. 97).

drugačijih mišljenja i argumenata koji proističu iz rasprava unutar različitih diskursa, na čemu bazira diskurzivni pristup.⁴ Stoga, kako bi se dobila celovita i objektivna saznanja o sintagmi „hibridno ratovanje“ potrebno je prethodno sagledati njen nastanak, upotrebu i značenje u pojedinim diskursima koji su od posebne važnosti za njeno razumevanje, kao što su vojni, akademski i politički. Sa druge strane, s obzirom da ona nije prva niti jedina sintagma koja je korišćena u objašnjenju aktuelne transformacija rata, njeno potpuno sagledavanje moguće je jedino u okviru razmatranja šireg konteksta upotrebe drugih sintagmi koje su joj prethodile, poput već pomenutih, „iregularno ratovanje“ i „asimetrično ratovanje“ ali i „mali ratovi“, „novi rat“, „konflikt niskog intenziteta“, „netrojstven rat“, „postmoderni rat“ itd.

Neefikasnost zapadne „revolucije u vojnim poslovima“ na prelazu dva veka

Savremeni vojni i akademski diskursi, zaokupljeni problemom transformacijom rata, a time i fenomenom hibridnih formi sukoba, posebno su vezani za analizu efikasnosti američke (zapadne) „revolucije u vojnim poslovima“ (*Revolution in Military Affairs* – „RMA“) s kraja prošlog veka. Ovakva revolucija se može razumeti kao velika promena u prirodi vođenja rata koju donosi inovativna primena novih tehnologija što, u kombinaciji s značajnim promenama u vojnoj doktrini i operativnim i organizacijskim konceptima, fundamentalno menja karakter i vođenje vojnih operacija.⁵ Iako postoji mnogo dilema oko njenog značenja, generalno, „RMA“ predstavlja adaptaciju vojske na osnovne promene u socijalnim, političkim i drugim društvenim oblastima.⁶

Kao odgovor na političke i strategijske uslove koji uzrokuju konkretne probleme na operativnom i taktičkom nivou, dosadašnje „RMA“ su rezultovale tehnološkim, doktrinarnim ili organizacionim promenama i inovacijama u vojnoj delatnosti. One zahtevaju uspostavljanje složenih mešavina taktičkih, organizacionih, doktrinarnih inovacija u cilju implementacije novih konceptualnih pristupa u vođenju rata. Efikasnost tih promena može biti potvrđena samo tokom primene u praksi, u suprotnom ona ostaja samo u okvirima nepotvrđenih teorija.⁷ U poslednje tri decenije debata o „RMA“ vezana je za „transformacionu agendu“ američkih (zapadnih) oružanih snaga. Težnja za dobijanjem odgovora na pitanja šta u vezi njene potvrde u praksi pokazuje iskustvo iz sukoba u periodu nakon Hladnog rata, posebno ona iskustva sa početka novog milenijuma, dovelo je do nastanka novih teorija i na njima zasnovanih novih sintagmi koje su se upotrebljavale u objašnjenju njene efikasnosti.

⁴ Milinko Vračar, *Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“*, Vojno delo, 7/2017.

⁵ *The Revolution in Military Affairs*, Special Report, NATO Parliamentary Assembly, November 1998, - <http://www.iwar.org.uk/rma/resources/nato/ar299stc-e.html#top>, pristupljeno: 3.11.2017.

⁶ Videti više u: Gary Chapman, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003, <http://www.lincci.it/rapporti/amaldi/papers/XV-Chapman.pdf>, pristupljeno: 3.11.2017.

⁷ Brian P. Fleming, *The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art*, School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2011, p. 39.

Zapadna „RMA“ s kraja 1980-tih podrazumevala je transformaciju američkih oružanih snaga kroz njihovu optimizaciju na brojačano manje i pokretljivije snage kojima bi neprestano bile dostupne informacije sa terena i koje bi bile opremljene i osposobljene za intenzivnu terensku borbu i precizno dejstvo.⁸ Intencija je bila da se tehničko-tehnološkim, informacionim, manevarskim, komunikacionim, komandnim i drugim unapređenjima dostigne takva superiornost kojom bi se izbegla direktna i dugotrajna borba na terenu, minimizirali materijalni i ljudski gubici, smanjila cena koštanja operacija itd. Tako su na osnovama tehničke superiornosti nazivi poput „informaciona dominacija“ ili „vidi prvi, deluj prvi, završi odlučujuće“, bili dominantni u razmatranju budućih ratnih sukoba od strane američkih i drugih zapadnih stratega. Ovakav pristup je bazirao na pojavi streljane tehnologije, razvoju informacione tehnologije i umrežene komunikacije, sveobuhvatnog i neprestanog elektronskog nadzora itd. Otklon od tradicionalnog koncepta frontovske borbe nazvan je „mrežnacentričnim ratovanjem“, „nelinearnim ratovanjem“, „beskontaktnim ratovanjem“ itd.

Analizirajući primenu ovakvog načina ratovanja ruski general Gerasimov iznosi da je NATO operacijom u Jugoslaviji 1999. godine započeta era beskontaktnih ili distancionih ratova.⁹ Međutim, mnogo je više onih koji su tvrdili da je navedeni koncept primenjen i potvrđen osam godina ranije, tokom Prvog zalivskog rata (operacija „Pustinjska oluja“). Prema Deskeru „Zalivski rat se pojavio kao vesnik 'RMA' donoseći integraciju novih tehnologija i vojnih operacija, naglašavajući promene u vođenju rata ... 1991. godine svet je bio na vrhuncu 'revolucije u vojnim poslovima'“.¹⁰

U suštini, navedeni koncept je ukazivao na konvencionalnu prirodu poslehladnoratovske „RMA“. Kako iznosi Kordesman, ona je bazirala na tehničkim a, posledično tome, i na taktičkim promenama koje su doprinele postizanju konvencionalne superiornosti američkih i drugih zapadnih snaga. To je svakako doprinelo brznoj pobedi koalicionijskih snaga nad iračkim u Zalivskom ratu. Međutim, kako dodaje, „sada se čini skoro nostalgичnim kada se setimo da su 1991. godine široku koaliciju američkih, evropskih i arapskih snaga činile njihove redovne konvencionalne snage. One su se borile za oslobođenje Kuvajta u direktnom oružanom sukobu sa regularnim iračkim snagama, u vazduhu i na zemlji, koji se završio dugotrajnim prekidom vatre između državnih aktera“.¹¹ Ono našta je Kordesman hteo da ukaže najpre bi se moglo razumeti kao konstatacija da je era tradicionalnih konvencionalnih međudržavnih ratova završena, onako kako ih pamtimo kroz Napoleoneve ratove, Prvi i Drugi svetski rat. Njihovo mesto sada zauzimaju neki drugi, netradicionalni sukobi koji su po svojoj prirodi asimetrični i nelinearni.

Još od vijetnamskog rata (1955-1975) i sovjetsko-avganistanskog rata (1979-1989) vidno se menja operativno okruženje u kojima su se odvijali ratni sukobi. To je svakako uticalo

⁸ *Complex Irregular Warfare: The Face of Contemporary Conflict*, Chapter Nine in: Military Balance, International Institute for Strategic Studies, London, 2005, pp. 411-412.

⁹ Valerij Gerasimov, Mir na granjah vojny, Gazeta "Voenno-promыshlennyй kurьer", 13 marta 2017.

¹⁰ *The Revolution in Military Affairs for Small States*, Report of a Conference organized by the Institute of Defence and Strategic Studies, Singapore 25-26 February 2004, http://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/07/RMA_small_states13.pdf, pristupljeno: 5.12.2017.

¹¹ Prema: Anthony H. Cordesman, *21st Century Conflict: From "Revolution in Military Affairs" (RMA) to "Revolution in Civil-Military Affairs" (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/150702_Speech_RMA_RCMA_Rev_in_Mil_Affairs.pdf, pristupljeno: 3.11.2017.

na njihovu fizionomiju. Konvencionalna superiornost velikih sila, poput SAD i SSSR-a, pokazala se nedovoljnom za postizanje ciljeva u sukobu sa znatno slabijim snagama Vijetkonga i talibanskog pokreta koji su vešto i efikasno primenjivali mešavinu konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja.¹² Slično je bilo i sa francuskim vojnim angažmanom u Alžirskom ratu za nezavisnost (1954-1962).¹³ Ipak, do značajne izmene operativnog okruženja dolazi nestankom bipolarne podele sveta (1989) te se neretko iznosi da su savremeni ratovi posledica okončanja Hladnog rata. Oni su bili odraz vakuma vlasti, tipičnog za tranzicione periode u svetskim poslovima, dostupnosti viška oružja, diskreditovanja socijalističkih ideologija, dezintegracije totalitarnih država, povlačenja podrške velesila šticieničkim režimima itd.¹⁴ U posthladnoratovskom periodu nastaje geopolitički vakum na postsovjetskom, postjugoslovenskom i prostorima Bliskog Istoka i severa Afrike čime je otvorena pandorina kutija narastajućeg nacionalizma i religijskog ekstremizma. To je većinu država sa tih prostora učinilo slabim ili propalim. Izbijanjem mnogih lokalnih kriza i unutrašnjih sukoba, ti prostori su postali baza za pojavu novih ili narastanje već postojećih nedržavnih militantnih pokreta i organizacija čija je snaga značajno osporavala moć država u kojima su delovali.

Jačanje talibanskog pokreta i pojava Al Kaide u desetogodišnjem avganistanskom ratu rezultovali su stvaranjem transnacionalnog „Globalnog salafističkog džihada“, decentralizovanog islamističkog pokreta koji je tokom 1990-tih godina objedinio različite islamističke organizacije i terorističke kolektivite širom sveta.¹⁵ Nastao je od strane fundamentalističkih snaga unutar islamske civilizacije kao reakcija na „vesternizaciju“ tog prostora i vladavinu sekularnih režima u postkolonijalnim islamskim državama.¹⁶ Od početnog koketiranja sa zapadnim silama u avganistanskom, jugoslovenskom i čečenskom sukobu, „Globalni salafistički džihad“ je tokom 1990-tih godina izrastao u ozbiljnog suparnika Zapada izazivajući njegovu konvencionalnu vojnu superiornost pa čak i sposobnost da zaštiti svoje građane na sopstvenoj teritoriji. Najupečatljiviji dokaz tome jeste teroristički napad Al Kaide na Njujork i Vašington 2001. godine koji je, više nego ranije, pokrenuo pitanje efikasnosti zapadne konvencionalne posthladnoratovske „RMA“. Događaji koji su se desili pre ovog napada takođe idu u prilog preispitivanja tadašnje zapadne „RMA“.¹⁷

Američki i drugi zapadni stratezi, međutim, nisu izvukli pouke iz ovih događaja te je stvoren utisak da će, nešto više od decenije nakon Prvog zalivskog rata, konvencionalna „RMA“ dominirati početkom 21. veka. Tako je druga intervencija koalicije u Zalivu 2003. godine ponovo primenila konvencionalnu taktiku koja je bazirala na iskustvima iz prethodnog zalivskog sukoba. Iako se činilo da je brza početna pobeda nad iračkim snagama bila zasnovana na postojećoj „RMA“ i naučenim lekcijama iz 1991. godine, situacija na terenu ubrzo je izgledala

¹² Karl Lowe, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012, pp. 254-288.

¹³ Roger Trinquier, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.

¹⁴ Meri Kaldor, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005, str. 16.

¹⁵ Videti više u: Mark Sejdžmen, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.

¹⁶ Videti više u: Bernard Luis, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.

¹⁷ U njih sasvim sigurno spadaju neuspešna američka vojna intervencija u Somaliji (1993), prvi napad Al - Kaide na Sveteski trgovinski centar u Njujorku (1993), zatim napadi Al Kaide na američke ambasade u Tanzaniji i Keniji (1998) kao i na američki ratni brod „USS Cole“ (2000) u Jemenu. Zatim, tu su i američki vojni angažmani tokom 1990-tih godina u Haitiju, Sudanu, Liberiji, CAR-u, Sjevernoj Africi, Istočnom Timoru, Kambodži itd. Svi oni ukazuju na istu problematiku, odnosno na neefikasnost postojeće konvencionalne RVP.

sasvim drugačije. Već do sredine 2004. godine bilo jasno da je poraz Sadamovih snaga otvorio iračku teritoriju za pokretanje pritajenih verskih i etničkih sukoba, narastanje religijskog ekstremizma, eskalaciju terorizma i pobunjeničtva. Na sve to zapadna, tehnološki utemeljena konvencionalna „RMA“, nije imala odgovor. Slično je bilo i u Avganistanu. Pad talibana i Al Kaide 2001. godine pokazao se samo privremenim. Par godina kasnije talibani su počeli da izvode novu, mnogo izazovniju kombinaciju terorizma, asimetrične borbe, pobune i versko ideološkog ekstremizma. Tako su se, do 2005. godine, SAD i njeni saveznici suočili sa značajnim spektrom civilno-vojnih izazova koji su prolongirali sukobe u Iraku i Avganistanu.¹⁸

Sukobi u Somaliji, Libanu, Iraku i Avganistanu potvrdili su sposobnost nedržavnih aktera poput talibana, Al Kaide ili Hezbolaha, da uspešno kombinuju elemente konvencionalnog i nekonvencionalnog ratovanja sa drugim nevojnim modelima operacija na jedan novi i nepoznat način koji je izazivao zapadnu vojnu praksu zbog doživljaja neefektivnosti. Smatralo se da su nedržavni akteri prikazali visok nivo vojne sofisticiranosti uvećavajući svoje mogućnosti uspešnim korišćenjem savremenih sistema naoružanja, tehnologija i taktika zašta se smatralo da do tada nije bilo imanentno nedržavnim protivnicima. Kombinovanje ovakvih konvencionalnih mogućnosti sa nekonvencionalnim veštinama i čineći to istovremeno unutar istog bojnog polja viđeno je kao potencijalna nova i istaknuta karakteristika nedržavnih aktera u savremenim sukobima. Ovakav koncept ratovanja nedržavnih aktera, podstaknut izraženom asimetrijom snaga strana u sukobu, kasnije je nazvan „hibridno ratovanje“ i označen glavnom pretnjom po zapadne globalne interese.

Pokazalo se da su američki stratezi tokom Hladnog rata pogrešno procenili buduće operativno okruženje te da projektovana konvencionalna „RMA“ nije mogla da odgovori na novonastale pretnje koje danas poznajemo kao „asimetrične“, „nekonvencionalne“, „iregularne“, „netradicionalne“, „hibridne“ itd. Njena neefikasnost se može objasniti time što su njeni kreatori, u eri blokovske suprotstavljenosti super sila, stavili težište na tehnološki a izostavili socijalni (civilni) aspekt u projekcijama budućih ratova. Nesumnjivo, tehničko-tehnološki razvoj, i na njemu zasnovana promena taktike načina upotrebe vojnih snaga, doprineli su dostizanju neprikosnovene konvencionalne superiornosti zapadnih armija i, sledstveno tome, promeni fizionomije ratnih sukoba na početku 21. veka. Ipak, usled nestanka konvencionalnog (sovjetskog) suparnika na Istoku a, s druge strane, pojave iregularnih vojnih formacija „Globalnog salafističkog džihada“, te promene su znatno više oblikovane socijalnim aspektom posthladnoratvskog globalnog miljea, to jest onim što Kordesman naziva „revolucijom u civilno-vojnim poslovima“.

Mnogi zapadni vojni analitičari i praktičari rata poput Linda, Hems, Duponta, Matisa, Hofmana i drugih, ukazivali su na neefikasnost konvencionalnog nastupa zapadnih armija u izmenjenom operativnom okruženju i na neophodnost revizije strategijskih i doktrinarnih pristupa novonastalim promenama. Smatrali su da zastupnici zapadne „RMA“, početkom 21. veka, nisu izvukli pouke iz prethodnih oružanih sukoba, pogotovo ne iz onih u kojima su američke (zapadne) vojne snage bile direktno involvirane. General Matis i potpukovnik Hofman, kritikovali su kreatora američke „RMA“ zbog njihove opsednutosti tehnološkim aspektom vođenja rata i zanemarivanja dominantne uloge ljudske dimenzije.¹⁹ Hofman iznosi: „U

¹⁸ Prema: Anthony H. Cordesman, *Isto*.

¹⁹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1,233.

vreme napada 11. septembra, Bušova administracija je sprovodila transformaciju odbrane naglašavajući značaj raketne odbrane, svemirskih sredstava, preciznosti oružja i informacione tehnologije. Ova transformacija se pokazala irelevantnom nasuprot pretnjama američkoj nacionalnoj bezbednosti sa kojima se sada suočava, to jest sa pojavom netradicionalnih protivnika koji vode složene 'iregularne ratove'.²⁰ Prema Matisu američka konvencionalna superiornost, zasnovana na modernoj tehnologiji, izaziva takvu logiku kod državnih i nedržavnih aktera koji se udaljavaju od tradicionalnog načina ratovanja tražeći određene mogućnosti ili neke neočekivane kombinacije tehnologije i taktike kako bi zadobili prednost.²¹

Međutim, nije se samo zapadna konvencionalna superiornost pokazala neefikasnom. Pored već spomenutog sovjetskog angažovanja u Avganistanu (1979-1989), slična situacija je bila u Rusiji tokom Prvog čečenskog rata (1994-1996) gde su se konvencionalne ruske snage sukobile sa pobunjeničkim čečenskim formacijama. Uprkos nadmoći u ljudstvu, naoružanju i vazdušnoj podršci, ruske snage su se suočile sa velikim neuspesima u sukobu sa čečenskim gerilcima što je rezultovalo potpunom demoralizacijom ruske vojske i skoro opštem protivljenju ruske javnosti ovom ratu. Zbog toga je 1996-te proglašeno primirje a godinu dana kasnije potpisan mirovni sporazum čime je ovaj sukob zamrznut. Iako su tokom Drugog čečenskog rata (1999-2000) ruske snage povratile upravu nad Čečenijom, gerilci širom severnog Kavkaza nastavili su da nanose Rusima velike gubitke još narednih nekoliko godina, dok su čečenski teroristi izveli nekoliko terorističkih napada u samoj Rusiji. Opšti zaključak jeste da konvencionalna pobeda ruske vojske nije donela trajan mir na ovom prostoru a da su čečenske pobunjeničke snage nastavile sa delovanjem drugim metodama.

Sukobi u Somaliji, Iraku, Avganistanu i Čečeniji, bili su reprezentivi onoga što Kordešman objašnjava „revolucijom u civilno-vojnim poslovima“. U uslovima izražene asimetrije snaga protivnika ona je rezultovala novim, netradicionalnim pojavnim oblicima ratnih sukoba koji su izazivali konvencionalnu superiornost velikih sila. Njih je 2002. godine slikovito objasnio Dupont: „Tradicionalne međudržavne konflikte 20. veka zamenjuju novi tzv. 'hibridni ratovi' kao i asimetrične forme nadmetanja gde ne postoji jasna razlika između vojnika i civila kao i između organizovanog nasilja, terora, kriminala i rata. Budući ratovi biće 'pastorčad' sukoba u Somaliji i Čečeniji, ali i sinovi Pustinske oluje, i imaće više zajedničko sa tribalizmom i anarhičnim divljaštvom Srednjeg veka nego sa strukturiranim konfliktima u nedavnoj prošlosti. Pri tome, ovi sukobi će se odigravati na globalnom nivou. Izvršiocima nesistematskog nasilja biće vešti u korišćenju modernih tehnologija i informacionih operacija“²². Iz svega navedenog, Dupont zaključuje da „prevencija i upravljanje takvim ratovima već zahteva nove strategije i pristupe, međutim, postoje malo dokaza da su arhitekta naše strateške politike shvatili ovu neophodnost“.²³

Rasprava koja se tih godina vodila unutar vojnih krugova o američkoj (zapadnoj) „RMA“ i karakteristikama savremenih sukoba u kojima se ona pokazala neefikasnom, postepeno je uvrstila sintagmu „iregularno ratovanje“ unutar vojne terminologije, a nakon njega i sintagmu „hibridno ratovanje“. Iako je krajem prošlog i početkom novog veka sin-

²⁰ Frank G. Hoffman, *Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs*, Orbis, Volume 50, Issue 3, Summer 2006, p. 395.

²¹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

²² Alan Dupont, *Transformation or stangnation?: Rethinking Australia's Defence*, Parliament House, Canberra 13. November 2002, <http://ips.cap.anu.edu.au/sites/default/files/WP-SDSC-374.pdf>, pristupljeno: 3.11.2017.

²³ *Isto*.

tagma „hibridno ratovanje“ korišćena od strane nekolicine zapadnih vojnih analitičara, najznačajniji doprinos u njenoj upotrebi a, naročito, u utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“, pripada već pomenutim američkim oficirima, penzionisanom američkom potpukovniku Frenku Hofmanu i aktuelnom ministru odbrane SAD generalu Džejsmu Matisu.

Godine 2005-te, podstaknuti američkim neuspesima u Avganistanu i Iraku, general Matis, tadašnji komandant Marinskog korpusa SAD, ukazuje da je najveća opasnost u porastu takozvanih iregularnih izazivača iznoseći da se njihove metode ratovanja povećavaju u obimu i sofisticiranosti. On dodaje: „Kao takvi, oni će osporavati globalne američke bezbednosne interese, pokušavajući da iskoriste taktičke prednosti u vremenu i na mestu po sopstvenom izboru, umesto da igraju po američkim pravilima. Oni žele da akumuliraju seriju malih taktičkih efekata, veličajući ih kroz medije i kroz informacijski rat, kako bi oslabili američku odlučnost. Na meniju imaju četiri izbora načina i sredstava rata, od konvencionalnog do iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti), a njihova sinteza je ono što se naziva „hibridno ratovanje“.²⁴ Hofman usvaja Matisovo određenje hibridnog praktkovanja rata, kao kombinovane primene konvencionalnih i iregularnih metoda i, dve godine kasnije, ono će poslužiti kao osnova u njegovom utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“. Stoga, celovito razumevanje ove teorije zahteva prethodno razmatranje koncepta „iregularnog ratovanja“ u vojnom i akademskom diskursu.

„Iregularno ratovanje“ u vojnom diskursu – asimetričnost snaga uzrokuje primenu iregularnih metoda

U nastojanju da ukaže na karakteristike savremenih sukoba u kojima se američka konvencionalna superiornost pokazala neefikasnom, Hofman se u svojoj analizi *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars* iz 2005-te oslanja na Folovu teoriju „malih ratova“ (*Small Wars*)²⁵ iz 1956. godine. On potvrđuje njegovu konstataciju da živimo u „veku malih ratova“ (mислеći na 20. vek – prim. aut.) i naglašava da su „planeri bezbednosti Hladnog rata bili fokusirani na monolitnu i konvencionalnu pretnju zasnovanoj na malo verovatnoj, ali destruktivnoj opasnosti od velikog međudržavnog konflikta super sila. U međuvremenu, najčešći oblik rata tokom proteklih pola veka činili su iregularni i unutrašnji sukobi, ono što se obično nazivalo 'mali ratovi'. To i ne čudi jer je čitav 20. vek bio period revolucija i borbe naroda za oslobađanje od kolonijalne potčinjenosti“. Hofman izjednačava značenje sintagme „mali ratovi“ sa značenjem drugih sintagmi koje su se na prelazu dva veka pojavile u objašnjenju iregularnih formi sukoba poput „gerilski rat“, „nepravilni rat“, „rat u sivoj zoni“, „divljački rat za mir“. Prema njemu to su kampanje u kojima barem jedna strana u sukobu ne angažuje regularne vojne snage kao glavne i ne primenjuje konvencionalne metode ratovanja.²⁶ Ipak, posebno mesto u njegovoj analizi nalazi teorija „četvrte generacije ratovanja“ (*Fourth generation warfare* – „4GW“).

²⁴ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

²⁵ Bernard B. Fall, *The Theory and Practice of Insurgency and Counter-Insurgency*, Naval War College Review, Winter 1998 (Reprint of Fall's article from April 1965).

²⁶ Frank G. Hoffman, *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars*, The Journal of Strategic Studies Vol. 28, No. 6, Routledge, UK, December 2005, pp. 913 – 940.

Iako je tokom 1990-tih većina stratega unutar američkih vojnih krugova zastupala konvencionalnu agendu zvanične „RMA“, manja grupa njih, predstavnika „4GW“, imala je sasvim drugačiju percepciju prirode savremenih i budućih ratova. Godine 1989-te, Lind i grupa američkih oficira ukazuju na progresiju promene vođenja rata kroz, do sada, zabeležene tri različite generacije „modernog ratovanja“. Prema njima nalazimo se u periodu „četvrtе generacije ratovanja“, dok se prethodne tri vežu za periode nakon Napoleonovih ratova, zatim Prvog i Drugog svetskog rata.²⁷ Ti ratovi su, po svojim karakteristikama, predstavljali izvesne „revolucije u vojnim poslovima“, odnosno prekretnice u ratovođenju, i time bitno odredili prirodu oružanih sukoba koji su se odvijali u vremenu oko i nakon njih.

U prvoj generaciji ratovanja primat je imala brojnost armija u sukobu i preovlađivao je ljudski potencijal. U drugoj generaciji (prve dekade 20. veka) prevlast je bila na strani tehnologije i tehničkih inovacija u naoružanju, odnosno na vatrenoj moći. U trećoj generaciji ratova, koja je trajala od Drugog svetskog rata pa sve do sredine 1980-tih, preovlađujuću komponentu je predstavljala sposobnost manevra. Međutim, predstavnici ove teorije najavili su uspostavljanje tzv. „četvrtе generacije ratovanja“, koja će biti više fluidna, decentralizovana i asimetrična u odnosu na način ratovanja u prošlosti. Pri tome, predviđeli su značajniju ulogu svih nedržavnih faktora koji su u tom trenutku bili u snažnom zamajcu razvoja kao i povećanje informacionog ratovanja i psiholoških operacija.²⁸

U vreme kada je Lind predstavio koncept „4GW“ njegovi stavovi nisu izazvali mnogo pažnje unutar američkih vojnih krugova. Jedan od retkih koji je od početka sledio njegovu teoriju bio je Hems koji, 1994. godine, objašnjava proces evolucije ratovanja koristeći Lindovu „4GW“ teoriju. Godinama kasnije, nakon napada Al Kaide na SAD 2001. godine, on iznosi mišljenje da je upravo taj događaj predstavljao potvrdu ove teorije. Lind, Hems, a kasnije i drugi zastupnici „4GW“ teorije, smatrali su da ovaj koncept zamagluje linije između rata i politike, sukoba i mira, vojnika i civila, nasilja na bojnopolju i sigurnih zona. Ovaj novi oblik ratovanja nastao je usled gubitka monopola države nad upotrebom nasilja, porasta kulturnih, etničkih i verskih konflikata i od širenja globalizacije, naročito napredne tehnologije. On se odvija na decentralizovan način, šireći se kroz čitav region, ili čak svet. Ovaj način ratovanja nema definisano bojno polje, umesto toga sprovodi se istovremeno u naseljenim mestima, ruralnim područjima i kroz virtualne mreže. Njegova forma se stalno menja kako bi se izbeglo otkrivanje od strane neprijatelja a, s druge strane, kako bi se otkrila i napala ona mesta gde su najranjiviji. U takvom načinu ratovanja mete nisu samo vojnici, već i neborci, verske ideje, pravni okviri, mediji, međunarodne agencije, ekonomske aktivnosti, politička moć i umovi ljudi. Shodno tome, ciljevi su izabrani ne samo za fizičko uništenje, već više za njihov mentalni i moralni uticaj na protivnika. Na kraju, cilj je da se iskoriste slabosti neprijatelja i da se potkopa njegova snaga kako bi se donosioci političkih odluka ubedili da njihovi strateški ciljevi nisu nedodirljivi i da su suviše skupi za očekivanu korist. Zato prema Hemsu, „4GW“ kampanje predstavljaju pomeraj od klasične vojne kampanje podržane informacionim operacijama ka strategijskim informacionim kampanjama podržane gerilom i terorizmom. Jedino putem informacija „4GW“ ratnici mogu da promene mišljenje stanovništva i pobede neprijatelja iznutra. Još jedan značajan napredak nalazi se u onome što Hems naziva organizacionim pomakom pobunjenika. Oni su se pretvorili u složenu koaliciju koja je umrežena i transnacionalna.

²⁷ William Lind S et al., *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*, Marine Corps Gazette, October 1989, p. 22.

²⁸ Isto.

Zastupnici ovakvog mišljenja veruju da je značajan disparitet između filozofija i resursa nacionalnih država i nedržavnih aktera proizvela „4GW“ strategiju i taktiku. Tokom sukoba, ove očigledne neusaglašenosti stvaraju decentralizovanost a nedržavni akteri usvajaju iregularne i asimetrične metode u pokušavaju da zaobiđu snage svojih vojno superiornijih protivnika i udaraju direktno na njihove kritične političke, kulturne ili populacione ciljeve. Nedržavni akteri prepoznaju da njihovi napadi na komunikacije i kulturne ikone mogu imati dramatičan uticaj na psihu protivnikove populacije. Njihov cilj je demoralizacija stanovništva i uništavanje volje njihovih lidera da nastave sa borbom. Kako Hofman iznosi, „4GW“ teoriju karakteriše izrazit fokus na nedržavnim akterima kao i na političkim i psihološkim oblicima napada koje direktno utiču na volju protivnika.

Za razliku od teoretičara „4GW“ koji su u središte svoje analize stavili nedržavne aktere, teorija „složenih ratova“ (*Compound Warfare* – „CW“), koja se pojavila par godina kasnije, imala je znatno širi pogled na problematiku „iregularnog ratovanja“. Naime, prema zastupnicima ove teorije, u dugoj istoriji rata, kako bi se postigla pobjeda nad protivnikom, primetna je neprestana kombinovana upotreba regularnih ili redovnih (konvencionalnih) i iregularnih ili gerilskih (nekonvencionalnih) snaga od strane jednog aktera u sukobu. Ovakav pogled na vođenje rata predstavljen je od strane Hubera 1996. godine da bi svoju teoriju detaljnije razradio sa Perlmanom, Morlokom, Braunom, Brumom, Bjordžom, Brigsom i Baumanom u zborniku radova *Compound Warfare: That Fatal Knot* iz 2002. godine.²⁹

Najjasniji oblik „CW“ jeste onaj u kome jedna strana u sukobu ima regularne i iregularne snage koje se bore sa istim ciljem. U takvoj situaciji mogu se realizovati potpuni komplementarni efekti „složenog ratovanja“, jer svaka od snaga izvodi operacije koje u potpunosti izražavaju njihove sposobnosti. Ključni aspekt komplementarnog odnosa između regularnih i iregularnih snaga jeste način na koji povećavaju broj i raznolikost pretnji sa kojima se suočava neprijatelj. Iregularne snage napadaju slabe tačke neprijatelja kako bi on razvio svoje snage koje bi inače bile koncentrisane protiv regularnih snaga. S druge strane, regularne snage pritiskaju neprijatelja da koncentriše snage za odbranu koje bi on inače želeo da razvije kako bi se suprotstavio napadima iregularnih snaga. Osim u slučajevima kada neprijatelj poseduje dovoljno velike i mobilne snage da istovremeno i efikasno odgovori svim pretnjama, strana koja poseduje i regularne i iregularne snage može u određenim vremenskim prilikama postići lokalnu superiornost.³⁰

Analizom navedenih teorija moglo bi se izneti da je zapadni vojni diskurs o transformaciji rata, tokom 1990-tih i prvih godina 2000-tih godina, bio fokusiran na koncept „iregularnog ratovanja“. Međutim, ovaj diskurs nije iznedrio teoriju „hibridnog ratovanja“, iako je ova sintagma u više navrata korišćena. Smatra se da ju je prvi upotrebio Voker 1998. godine objašnjavajući „hibridno ratovanje“ kao kombinaciju specijalnog i konvencionalnog načina ratovanja.³¹ Godine 2002-ge, i Nemet je upotrebio sintagmu za objašnjenje taktike čečenskih pobunjenika u sukobu sa regularnim ruskim formacijama,³² a iste godi-

²⁹ Thomas M. Huber et al., *Compound Warfare: That Fatal Knot*, U.S. Army Command and General Staff College Press Fort Leavenworth, Kansas, 2002.

³⁰ Frank G. Hoffman, *Hybrid Warfare and Challenges*, JFQ, Issue 52, 1st quarter 2009.

³¹ Robert G. Walker, *Spec Fi: the United States Marine Corps and Special Operations*, Master's Thesis, Monterey, CA, Naval Post Graduate School, December 1998.

³² William J. Nemet, *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*, Monterey, California. Naval Postgraduate School, June 2002, https://www.youtube.com/results?search_query=generation+74, pristupljeno 11.11.2017.

ne već pomenuti Dupont konstatuje da tradicionalne međudržavne konflikte 20. veka zamjenjuju novi tzv. „hibridni ratovi“ kao i asimetrične forme nadmetanja gde ne postoji jasna razlika između vojnika i civila kao i između organizovanog nasilja, terora, kriminala i rata³³. Pet godina kasnije, Arkila upotrebljava ovu sintagmu za objašnjenje terorizma i gerile kao sastavnog dela savremenog rata, potkrepljujući svoje stanovište objašnjenjem načina ratovanja Al Kiade i čečenskih pobunjenika.³⁴ Dakle, u navedenom periodu, sintagma „hibridno ratovanje“ je korišćena unutar vojnih krugova isključivo u nastojanju objašnjenja iregularnog načina ratovanja primenjenog od strane nedržavnih aktera u sukobu sa konvencionalno superiornijim regularnim snagama i nije imao značenje koje ima danas. Ipak, vojni diskurs o transformaciji rata sa fokusom na koncept „iregularnog ratovanja“ imao je izuzetan uticaj na kasnije utemeljenje teorije „hibridnog ratovanja“.

„Iregularno ratovanje“ u akademskom diskursu – pitanje promene prirode rata

Akademski diskurs o transformaciji rata s kraja 1980-tih tekao se uporedo sa vojnim. Zaključci o savremenim i budućim ratovima koji su iz njih proistekli mogu se smatrati više nego komplementarnim. Međutim, njihova osnovna razlika je bila drugačiji fokus na istu problematiku. Dok su se unutar vojnog diskursa analitičari težišno bavili praktičnim aspektom promene fizionomije rata, tačnije operativnim problemima sa kojima su se američke (zapadne) snage susretale na terenu, predstavnici akademske zajednice više su bili fokusirani na teorijska pitanja promene prirode rata. Oni su na osnovama novonastalih promena karakteristika rata kritikovali, potpuno osporavali ili, s druge strane, branili tradicionalno (klasično) razumevanje rata.

Naime, prema još uvek aktuelnoj klasičnoj teoriji, rat, u najužem smislu, predstavlja organizovano oružano nasilje između suverenih država. Nosioci tog nasilja su regularne vojne snage, kao instrument Vlade, a legitimitet za vođenje rata Vlada dobija od naroda, to jest ratove vodi Vlada u ime naroda. Ovakvo, državocentrično poimanje rata, u vidu „svetog trojstva države, vojske i naroda“, ustanovio je još početkom 19. veka pruski general i vojni teoretičar Karl fon Klauzevic u svom kapitalnom delu *O ratu*.³⁵ Navedeno poimanje rata, izražavalo je stanovište političkih, intelektualnih i vojnih lidera još tokom 17. i 18. veka, i održalo se, u gotovo nepromenjenoj formi, sve do današnjih dana.³⁶ Međutim, kako je čovečanstvo zakoračilo u 20. vek, a naročito nakon završetka Hladnog rata, na scenu je stupao sve veći broj do tada neuobičajenih, netradicionalnih formi oružanih sukoba koji su zaokupljivali pažnju teoretičara.

³³ Dupont Alan, *Isto*.

³⁴ John Arquilla, *The End of War as We Knew It? - Insurgency, Counterinsurgency and Lessons from the Forgotten History of Early Terror Networks*, in: *The Long War: Insurgency, Counterinsurgency and Collapsing States*, *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 2, Routledge, 2007, p. 369-386.

³⁵ Klauzevic, *O ratu*, Vojno delo, Beograd, 1951, str. 55.

³⁶ Nagao Yuichiro, *Unconventional Warfare: A Historical Perspective*, in: *Essence of Military Power: At the Dawn of the 21st Century* The National Institute for Defence Studies, Ministry of Defence of Japan, 2001, p. 167-179, http://www.nids.mod.go.jp/english/event/symposium/pdf/2001/sympo_e2001_6.pdf, pristupljeno 5.10.2017.

Uočavajući nastale promene, teoretičari rata su od kraja 1980-tih godina prošlog veka pristupom problematizovali promenu njegove prirode. Tako je akademska zajednica pokušavala da pruži odgovor na pitanje da li se na međunarodnoj sceni pojavio neki novi tip rata koji je po svojim karakteristikama suštinski različit od prethodnih. Opšti zaključak većine teoretičara iz tog perioda jeste da je transformacija rata odražavala sve veću složenost i netradicionalnost sadržaja savremenih ratnih sukoba što ih je činilo drugačijim u odnosu na prethodne (tradicionalne, klasične ili modernističke) forme ratovanja. Time je svakako jedan od važnijih predmeta rasprava unutar akademskog diskursa bio i ostao način na koji su proces globalizacije, tehničko-tehnološki razvoj i, sledstveno tome, nastale društvene promene na unutrašnjem i međunarodnom planu, uticali na različite aspekte rata, odnosno na njegove sadržaje. Na najopštijem teorijskom nivou, na akademskim raspravama je preispitivano da li se, u savremenim okolnostima, odnosi države, vojske i naroda, onako kako ih je Klauzevic predstavio u vidu „svetog trojstva“, promenili u poslovima rata.

Međutim, zatečeni u međuprostoru, u kome postojeći klasični (modernistički) teorijski okviri nisu u potpunosti mogli da objasne postojeću praksu a, s druge strane, savremene teorije o ratu nisu imale svoju empirijsku potvrdu, teoretičari rata su sukobili svoja mišljenja o adekvatnosti postojeće klasične teorije u percepciji prirode rata. Jedna grupa njih, koja je zastupala moderno promišljanje, poput Krevelda i Kaldorove, tvrdili su da su postojeća znanja o prirodi savremenog rata zastarela ili pogrešna. Razmatrajući karakteristike savremenih ratnih sukoba, pretežno nastalih nakon Drugog svetskog rata, oni su pružili jedan novi, „neklauzevicevski okvir“ za razmišljanje na temu promene prirode rata.

Analizirajući sve elemente „trojstvenog rata“ u uslovima odvijanja savremenih sukoba, Kreveld, u svom delu *The Transformation Of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz* iz 1991. godine, kritikuje korišćenje Klauzevicevskog državo-centričnog poimanja rata u vremenu „postmoderne“ ali ne i samog Klauzevica jer je njegovo mišljenje bilo validno u periodu razvoja države kao političke tvorevine. Međutim, globalizacija, erozija države i gubitak njenog monopola nad primenom sile, tehničko-tehnološke inovacije i njihova primena u ratnoj praksi, sve veća uloga civilnih (nedržavnih) aktera u vojnim operacijama, učinile su rat drugačijim nego što je bio. Time su tradicionalni državo-centrični orijentisani odgovori na pitanja ko vodi rat, zašto se on vodi, čime se on vodi, zarad čega se vodi itd, značajno dovedeni u pitanje. Stoga, u određenju savremenih ratova kao „netrojstvenih“ i „neklauzevicevskih“, Kreveld posmatra aktuelnu transformaciju rata kao prelaz od konvencionalnog tipa ratovanja na „konflikt niskog intenziteta“ (*Low-Intensity Conflict* – „LIC“). On iznosi da se savremeni ratovi, prema svojim karakteristikama, vraćaju u doba koje je prethodilo među-državnim ratovima iz perioda moderne, od Vestfalskog mira pa sve do polovine 20. veka.³⁷

Slično Kreveldu, Kaldorova, u knjizi *New & Old Wars: Organized Violence in a Globalized Era* iz 1999. godine, zastupa stanovište da se tokom 1980-tih i 1990-tih godina, naročito u Africi i Istočnoj Evropi, razvio novi tip organizovanog nasilja, što predstavlja jedan aspekt globalizovanog doba, i opisala ga kao „novi rat“ (*New War*). U deskripciji i eksplanaciji savremenih ratnih sukoba, za razliku od Krevelda desetak godina ranije, Kaldorova se ne zadržava na sintagmi „konflikt niskog intenziteta“ smatrajući je nedovoljno širokom da obuhvati sve ono što savremen rat jeste. Napominje da je navedenu sintagmu upotrebljavala vojska SAD tokom perioda Hladnog rata kako bi opisala gerilsko rato-

³⁷ Martin van Kreveld: *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, str. 190-191.

vanje ili terorizam. Iako je razvoj „novih ratova“ moguće pratiti od tzv. „konflikata niskog intenziteta“ iz hladnoratovskog perioda, oni imaju karakteristične osobine prikrivene onim što je, zapravo, sintagma kojom se označava sve i svašta.³⁸

Za razliku od Krevelda i Kaldorove, u svom delu *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Grej je zastupao sasvim drugačije stanovište. Kao i prethodno pomenuti autori i on pruža izuzetno vredan naučni doprinos u objašnjavanju savremenih ratnih sukoba stavljajući u fokus svoje analize koncept iregularnog načina ratovanja: „Iregularno ratovanje' nema promenjenu prirodu. Ratovanje je ratovanje, rat je rat. Ali, rat često ima izrazito promenljivi karakter. Dakle, nema potrebe da posvetimo pažnju prirodi rata, taj vitalni zadatak je više nego adekvatno obavio Karl fon Klauzevic. I pošto svi ratovi imaju istu prirodu, nije važno da li je to regularno ili iregularno. Naći će te naučnike koji pokušavaju da vas uvere da rat menja svoju prirodu jer se menjaju mnogi konteksti, a naročito da 'iregularan rat' ima sasvim jedinstvenu prirodu. To je besmislica. Nema regularnih ili iregularnih ratova. Postoje samo ratovi. U potrazi za prednostima, ili, često, kako bi se izbegao nepovoljan položaj, ratovanje se može voditi metodama koje savremene norme smatraju iregularnim. To je zapravo pitanje detalja, važnih detalja. Naglašavam razliku koja nije uvek dobro shvaćena između rata, s jedne, i ratovanja, s druge strane. Često ili ne, termini se koriste kao sinonimi, obično u neznanju njihove ključne razlike u značenju. Bezbednosna zajednica će započeti rat u svrhu koju je Klauzevic izneo na prvoj strani njegovog rada *O ratu*. Rat je akt sile kako bi se neprijatelj primorao da se povinuje našoj volji. Niko nije predviđen da vodi regularan ili iregularan rat. Načine, ili, verovatnije, mešavinu načina ratovanja, diktiraju strateške okolnosti. Nema potrebe istraživati prirodu 'iregularnog rata', jer je identičan opštoj prirodi rata“.³⁹

Moglo bi se zaključiti da se mišljenje Greja o načinu ratovanja podudara sa stanovištem zastupnika „CW“ teorije koji su ukazivali na istorijsku prisutnost kombinovane upotrebe različitih metoda ratovanja. S druge strane, njegovo mišljenje odstupa od stanovišta „4GW“ teoretičara koji „iregularni rat“ vide kao novitet u odnosu na prethodne ratove iz doba moderne. Grej ukazuje da je došlo do promena karakteristika rata, odnosno njegove fizionomije, ali da je njegova priroda ostala ista, onakva kakva je oduvek bila i kako ju je Klauzevic ranije predstavio. Ipak, unutar akademskog diskursa iz perioda 1990-tih i prvih godina 2000-tih, većina je bila na strani autora koji su zastupali mišljenje da je do promene prirode rata došlo a u nastojanju da to objasne koristili su različite sintagme. Neki od autora, poput Kina, savremene ratove su opisali kao privatizovane ili neformalne,⁴⁰ dok su drugi, poput Dufilda koristili sintagmu „postmoderni rat“ koji najverovatnije nudi najbolji način za razlikovanje ovih ratova od klasičnih, modernističkih.⁴¹ Međutim,

³⁸ Videti više u: Meri Kaldor, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski krug, Beograd, 2005, str. 13-14.

³⁹ Colin S. Gray, *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Abingdon, UK: Routledge, 2007.

⁴⁰ David Keen, *When war itself is privatized*, Times Literary Supplement, decembar 1995, <https://www.the-tls.co.uk/articles/private/when-war-itself-is-privatized/>, pristupljeno 5.10.2017.

⁴¹ Ovim sintagmom se upućuje na ratove u sajber prostoru što sasvim sigurno predstavlja najveću novinu savremenih ratova kao posledice informatičke revolucije, (Mark Duffield, *Post-modern conflict: warlords, post-adjustment states and private protection*, Journal of Civil Wars, April 1998, <http://site.uit.no/warandpeaceodynamics/files/2013/03/Postmodern-Conflict.pdf>, pristupljeno 5.10.2017).

kao i u vojnom diskursu iz ovog perioda, teorija „hibridnog ratovanja“ se nije utemeljila ni ti unutar akademskog diskursa ali su sva naučna razmatranja promene fizionomije rata bila važna za kasnije utemeljenje ove teorije i njen stav u pogledu promene prirode rata.

„Hibridno ratovanje“ u vojnom diskursu – kombinovana primena nasilnih metoda nedržavnih aktera

Početak novog milenijuma sintagma „hibridno ratovanje“ sve više nalazi mesto unutar zapadnih vojnih krugova našta ukazuju već pomenuti radovi Duponta, Nemeta, Arkila ali i generala Konveja, admirala Rofheda i generala Alena, koji su je upotrebili u objašnjenju savremenih konflikata.⁴² Ipak, najveći doprinos u korišćenju sintagme a, naročito, u utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“ pripada već pomenutom generalu Matisu i, posebno, potpukovniku Hofmanu. U članku *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars* iz 2005. godine, Matis upotrebljava sintagmu „hibridno ratovanje“ u objašnjenju kombinovanog načina ratovanja od strane iregularnih izazivača globalnih američkih bezbednosnih interesa i iznosi da takvo ratovanje predstavlja sintezu konvencionalnih i iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti) metoda.⁴³ U svim narednim radovima, Hofman će se pridržavati Matisovog određenja sadržaja „hibridnog ratovanja“ koji će predstavljati polazište njegovih kasnijih analiza savremenih ratnih sukoba.

Slika 1 – Sadržaj koncepta „hibridnog ratovanja“ prema Hofmanovoj teoriji

⁴² Admiral Gary Roughead, Chief of Naval Operations, General James T. Conway, Commandant of the Marine Corps, and Admiral Thad W. Allen, Commandant of the Coast Guard, *A Cooperative Strategy for 21st Century Seapower*, Naval War College in Newport, Rhode Island, October 2007.

⁴³ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

Naredne, 2006. godine, Hofman analizira način ratovanja Hezbolaha protiv regularnih izraelskih snaga na jugu Libana, nazivajući taj sukob prototipom „hibridnog rata“. On zaključuje da je uspeh Hezbolaha proizašao iz kombinovane primene konvencionalnih i nekonvencionalnih, odnosno regularnih i iregularnih metoda ratovanja na svim nivoima, strategijskom, operativnom i taktičkom. Izvlačeći zaključke iz tog sukoba Hofman predviđa da će se budući protivnici angažovati u onom što je general Matis godinu dana ranije nazvao „hibridnim ratovima“ i iznosi: „Hibridno' obuhvata kako organizaciju tako i sredstva koji će protivnici koristiti. U takvim konfliktima, budući protivnici (države, grupe sponzorirane od strane država ili samofinansirajući akteri) iskoristiće pristup šifriranim komandnim sistemima i modernim smrtonosnim sistemima. Lukavo divljaštvo, kontinuirana improvizacija i beskrajna organizaciona adaptacija označiće ovaj oblik ratovanja.“⁴⁴

Naredna, 2007. godina, predstavlja prekretnicu u razmatranju koncepta „hibridnog ratovanja“ kada on zadobija svoje teorijsko utemeljenje u Hofmanovoj studiji *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*. Saglasno saznanjima iz ratnih sukoba u vremenu kada je studija nastajala, a to su konflikti u Avganistanu, Iraku i Libanu, Hofman utemeljuje teoriju „hibridnog ratovanja“ prihvatajući ili odbacujući pojedine stavove iz Lindove „4GW“ teorije, Huberove „CW“ teorije, Kaldorove teorije „novih ratova“, Kreveldovog „netrojstvenog rata“ i stavova drugih teorija poput Liangove i Ksiangsuijeve teorije „neograničene borbe“ (*Unrestricted Warfare* – „UW“), koje su u nastojanju objašnjenja karakteristika savremenih ratova prethodile nastanku Hofmanove teorije.⁴⁵

Hofman se slaže sa svojim prethodnicima, teoretičarima „4GW“, u konstataciji da se SAD suočavaju sa kompleksnom budućnošću, zakomplikovanom procesom globalizacije, širenjem napredne tehnologije i nasiljem nedržavnih transnacionalnih ekstremista. Dakle, suština novih sukoba jeste u porastu primene iregularnog (nekonvencionalnog) nad regularnim (konvencionalnim) načinom ratovanja. Unutar „4GW“ teorije Hofman posebno usvaja važnost informacione dimenzije rata koju su Lind i Hems naglašavali u svojim radovima. To se najbolje uočava u njegovom već pomenutom radu sa Matisom iz 2005. godine. Objašnjavajući karakteristike budućih ratova Matis i Hofman iznose da se oni ne mogu dobiti fokusiranjem na tehnologiju već pripremom za ono što je general Krulak nazvao „rat tri bloka“ (*Three Block War*). Podstaknut iskustvom američkih marinaca iz Somalije i bivše Jugoslavije tokom 1990-tih, Krulak metaforički objašnjava navedeni koncept: „U jednom trenutku naši vojnici će hraniti i oblačiti raseljeno stanovništvo, pružajući humanitarnu pomoć; u sledećem trenutku će razdvajati dve sukobljene strane, sprovođeci mirovne operacije; i, konačno, oni će se boriti u vrlo smrtonosnoj borbi srednjeg intenziteta, i sve to istog dana ... sve u okviru tri bloka istog grada. To će biti ono što mi nazivamo 'rat tri bloka'“. ⁴⁶ Matis i Hofman usvajaju Krulakovo viđenje savremenih ratova, ali, na osnovu iskustava marinaca u nešto kasnijem ratu u Iraku, proširuju njegov koncept dodajući četvrti blok, odnosno četvrtu dimenziju u vođenju rata. Ona se bavi aspektom

⁴⁴ Frank G. Hoffman, *Lessons from Lebanon: Hezbollah and Hybrid Wars*, The Foreign Policy Research Institute, August 2, 2006, <https://www.fpri.org/article/2006/08/lessons-from-lebanon-hezbollah-and-hybrid-wars/>, pristupljeno 15.1.2018.

⁴⁵ Prema: Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007, p 8.

⁴⁶ Walter Dorn, Michael Varey, *The Rise and Demise of the "Three Block War"*, Canadian Military Journal, Vol. 10, No. 1, 2009, <http://www.journal.forces.gc.ca/vol10/no1/07-dornvarey-eng.asp>, pristupljeno 15.1.2018.

psiholoških ili informacionih operacija. Tako, proširen koncept, nazvan „rat četiri bloka“ (*Four Block War*), dodaje četvrtu dimenziju situacijama poput onih u Iraku i Avganistanu: „To je područje u kojem se možda ne nalazite fizički, ali u kojem komunicirate ili emitujete poruke ... Pobunjeničtvo je rat ideja, a naše ideje moraju se takmičiti s neprijateljevim. Naše akcije u ostala tri bloka su važni za izgradnju našeg kredibiliteta i uspostavljanje odnosa sa stanovništvom i njihovim liderstvom. Stoga, unutar svakog od tri bloka postoji aspekt informacionih operacija. Informaciona operacija, kao komponenta rata, je način kako proširujemo naš domet i kako možemo da utičemo na populaciju da odbijemo propagandu, ideologiju i mržnju koju nude pobunjenici. Uspesne informacione operacije pomažu civilnom stanovništvu da shvati i prihvati bolju budućnost koju želimo da izgradimo zajedno sa njima“.⁴⁷

Dok opisuje „hibridni rat“ Hofman koristi pojam konvergencije. Slično „4GW“ teoretičarima, on govori o konvergenciji fizičkog i psihološkog, borca i neborca, kinetičkog i informacionog pristupa. On smatra da je najznačajnija konvergencija unutar načina vođenja rata i predviđa hibridne sukobe tokom kojih će države i nedržavni akteri istovremeno iskorištavati sve načine - konvencionalne, pobunjeničke, terorističke ili kriminalne – kako bi destabilizovali postojeći poredak. Uspom „hibridnih ratova“, međutim, ne znači završetak tradicionalnih ili konvencionalnih ratova, već ukazuje na faktor koji će komplikovati pristup u planiranju odbrane u 21. veku.⁴⁸

Međutim, za razliku od „4GW“ teoretičara, Hofman tvrdi da budućnost „hibridnih ratova“ uključuje i državne aktere a njih vidi u slabim i propalim državama, sponzorima terorizma, ali i u potencijalnim oživljenim rivalskim silama. Kada govori o neuspelim državama Hofman uzima primer Iraka iz 2003. godine kada je Sadamov režim formirao iregularnu vojnu formaciju tzv. „Fadaine“ koji su se tokom Drugog zalivskog rata borili protiv zapadne koalicije.⁴⁹ Važan doprinos Hofmana u odnosu na druge teoretičare savremenog rata jeste u tome što je on predvideo mogućnost primene iregularnog načina ratovanja i od strane velikih sila u vremenu opadanja globalne američke supremacije i nastanka multipolarnog sveta. Mada ne precizira o kojim silama se radi, može se pretpostaviti da on percipira Kinu i da takvo svoje viđenje zasniva na stanovištima pomenute kineske „UW“ teorije iz koje preuzima načelo svedimenzionalnosti rata. Ovu teoriju su, 1999. godine, utemeljili pukovnici Narodnooslobodilačke Armije Kine, Liang i Ksiangsui i ona je imala državocentrični pristup u razmatranju savremenih sukoba. Fokus je bio na pitanju kako jedna država, poput Kine, može poraziti tehnološki superiornog protivnika, poput SAD, na različite načine i u različitim sferama. Umesto fokusiranja na direktnu vojnu konfrontaciju, ona je razmatrala korišćenje međunarodnog prava, niz ekonomskih sredstava, hakovanje veb sajtova, terorizam, urbanu borbu, korišćenje medija i dr. Korišćenje ne samo iregularnih metoda ratovanja već i drugih metoda imalo je cilj postavljanje protivnika u lošu poziciju i zaobilazanje potrebe za direktnom vojnom akcijom.⁵⁰ Prvo pravilo „UW“ teorije jeste da nema pravila, i ništa nije zabranjeno.

⁴⁷ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

⁴⁸ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century*, p. 55-59.

⁴⁹ Frank G. Hoffman, *Hybrid warfare and challenges*, JFQ/issue 52, 1st quarter 2009, p. 37.

⁵⁰ Prema: Qiao Liang and Wang Xiangsui, *Unrestricted Warfare*, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999.

Hofman prihvata tvrdnju da je došlo do zamaglivanja prirode rata i gubitka državnog monopola nad upotrebom sile, o čemu su govorili Kreveld i Kaldorova, ali, za razliku od njih, odbacuje tvrdnju da je priroda rata promenjena i da su postojeća znanja o njoj zastarela ili pogrešna. Time se njegov i Matisov stav podudara sa Grejovom konstatacijom da se promenila fizionomija rata ali ne i njegova priroda: „Svakako postoje i revolucionarne i evolucione promene u vođenju rata. Socijalne, političke i tehnološke sile mogu uticati na karakter konflikta, ali one ne menjaju, niti mogu menjati njegovu fundamentalnu prirodu“.⁵¹ Citirajući Ečevariju u objašnjenju novih ratova, Hofman iznosi da neosnovane spekulacije o promeni prirode rata ne mogu eliminisati korisnost bezvremenog Klauzevica ili oko 15 vekova zabeležene vojne istorije pre Vestfalije. Nasuprot tome, pruski teoretičar je prepoznao da svako doba ima svoje koncepte rata. Iako je globalizacija učinila rat opasnijim, on ostaje nesporno konzistentan u skladu sa Klauzevicevom širokom teorijom.⁵²

Hofman usvaja stanovište „CW“ teorije o istorijskoj prisutnosti kombinovane upotrebe regularnih i iregularnih snaga od strane jednog aktera u sukobu. Ali, naglašava da je ova teorija ponudila sinergiju i kombinaciju konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja samo na strategijskom nivou. Prema „CW“ teoretičarima, u odnosu na regularne vojne formacije, iregularne snage su delovale uglavnom u odvojenom ili sušednom operativnom prostoru, uključujući i zadnji ešalon. Kao takva, „CW“ teorija nije bila adekvatna u objašnjenju istovremene kombinovane upotrebe konvencionalnih i nekonvencionalnih snaga od strane jednog aktera u sukobu, na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou, kao što se, na primer, dešavalo u iračkom ratu na početku novog milenijuma, a što je svakako bilo u fokusu Hofmanove analize. Kako Hofman iznosi „na strategijskom nivou, mnogi ratovi su imali regularni i iregularnu komponentu. Međutim, u većini konflikata, te komponente se pojavljuju na različitim mestima ili potpuno drugačijim formacijama. U „hibridnom ratu“ te snage postaju izmešane unutar jednih snaga na istom bojnom polju. Dok su operativno i taktički integrisane one teže da postanu odlučujuće u nastupu više nego da podržavaju sopstvene regularne snage ili da provociraju neprijateljeve snage“.⁵³

Sintezom i sistematizacijom usvojenih stavova iz navedenih teorija Hofman nudi svoje određenje hibridnog praktikovanja rata: „Hibridne pretnje‘ sadrže čitav niz različitih načina ratovanja uključujući konvencionalne sposobnosti, nepravilne taktike i formacije, teroristička dela, uključujući neselektivno nasilje i prinude, i kriminalne aktivnosti. Hibridne ratove mogu sprovesti kako države tako i različiti nedržavni akteri. Ove multi-modalne aktivnosti mogu biti sprovedene od strane odvojenih jedinica, ili čak iste jedinice, ali su generalno operativno i taktički usmerene i koordinisane unutar glavnog bojnog polja kako bi postigle sinergijski efekat u fizičkoj i psihološkoj dimenziji sukoba. Efekti se mogu poćići na svim nivoima rata“.⁵⁴

⁵¹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

⁵² Antulio J. Echevarria II, *Globalization and the Nature of War*, Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, Army War College, March 2003; Antulio J. Echevarria II, *Clausewitz and Contemporary War*, New York, NY: Oxford University Press, 2007, u: Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, op.cit., p. 11.

⁵³ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century*, p. 29.

⁵⁴ *Isto*.

„Hibridno ratovanje“ u političkom i akademskom diskursu – kombinovana primena nasilnih i nenasilnih metoda državnih aktera

Ujedinjenje Rusije i Krima 2014. godine izazvalo je značajne poremećaje u odnosima velikih sila na početku 21. veka označivši vraćanje Rusije u red velikih sila. Ako pad Berlinskog zida iz 1989-te simbolično predstavlja početak američkog unipolarizma onda se u svetskoj politici ujedinjenje Rusije i Krima može simbolično označiti kao momenat urušavanja američke dominacije i nastanka novog, multipolarnog sveta u kome će Rusija i Kina, pored SAD, svakako predstavljati najznačajnije geopolitičke polove.

Prema zapadnom viđenju, poistovećivanje navodnog nekonvencionalnog načina na koji je Rusija koristila vojne snage tokom ukrajinske krize sa nekonvencionalnim metodama iregularnih izazivača SAD i njenih saveznika, iskorišćeni su na Zapadu za označavanje ruskog angažovanja kao „hibridno ratovanje“. Te aktivnosti ukazivale su na prikrivenu upotrebu regularnih ruskih vojnih snaga uz naglašeno korišćenje drugih, nevojnih sadržaja poput propagande, ekonomije, javne diplomatije itd. Iza njih je stajao širi državni aparat a ne samo oružane snage. Time je percepcija „hibridnog ratovanja“ evoluirala sa početnog stajališta razumevanja fenomena kao isključivo vojnog koncepta, kako ga je Hofman predstavio 2007. godine, ka državnoj strategiji ostvarivanja spoljnopolitičkih ciljeva u kojoj su pored vojnih uključeni i svi ostali instrumenti i kapaciteti nacionalne moći. Strana u sukobu koja primenjuje hibridne metode ratovanja više nije bila slabija strana u sukobu, već moćna država, vojna sila, sa čitavim spektrom instrumenata tvrde i meke moći. Tako se nekadašnja percepcija nosioca hibridnog praktikovanja rata pomerila sa nedržavnih, iregularnih aktera poput Al Kaide, talibana, Hezbolaha ili Hamasa na državne aktere, poput Rusije a kasnije Kine i Irana.

Slika 2 – Sadržaj koncepta „hibridnog ratovanja“ od momenta otpočinjanja ukrajinske krize

Usled izuzetnog (geo)političkog značaja koja je ukrajinska kriza zadobila u zapadnoj javnosti, sintagma „hibridno ratovanje“ ubrzo izlazi iz uskog razmatranja unutar zapadnih vojnih krugova i zadobija globalnu političku, medijsku ali i akademsku pažnju. Samo u prvoj godini trajanja krize, pojavilo se na stotine članaka u žurnalima i na desetine hiljade vesti koje su objašnjavale ruski nastup koristeći sintagmu „hibridno ratovanje“.⁵⁵ Ona je ubrzo usvojena i od strane političkog establišmenta NATO⁵⁶ dok su se mnogobrojne zapadne akademske institucije utrkivale u publikovanju tzv. naučnih analiza i radova koju su upozoravali na značajne bezbednosne implikacije ruskog hibridnog praktkovanja rata, naročito po bezbednost zapadnih zemalja.

Dešavanja u Ukrajini bila su povod za početak jedne široke debate unutar političkih, vojnih i akademskih krugova na temu fenomena hibridnog praktkovanja rata, ukazujući na širok spektar vojnih i nevojnih, konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda primenjenih od strane Ruske Federacije. Analizirajući nove stavove po pitanju koncepta „hibridnog ratovanja“ sam Hofman je izneo da je njegovo određenje problematično i preusko u razmatranju sadržaja ruske involviranosti tokom krize. Osnovni problem je bio u tome što je Hofmanova definicija „hibridnog ratovanja“ iz 2007. godine ograničena na kombinovanje taktika koje su povezane sa nasilnim načinom ratovanja državnih i nedržavnih aketra ali ne i sa nenasilnim aktivnostima koje je, prema zapadnom viđenju, Ruska Federacija sprovodila u Ukrajini. Pri tome Hofman navodi ekonomske i finansijske aktivnosti, subverzivne političke aktivnosti putem delovanja nevladinih organizacija, diplomatskih aktivnosti kao i informacionih operacija sprovedenih korišćenjem lažnih veb sajtova i podmetnutih novinskih članaka.⁵⁷ Bez obzira na Hofmanovo ograđivanje u određenju ruskih aktivnosti kao „hibridnih“ i predlaganju Maksvelovog „nekonvencionalnog ratovanja“ kao primerenijeg, sintagma „hibridno ratovanje“, ipak, zadobija svoje primarno mesto unutar zapadnih političkih, vojnih, medijskih i akademskih krugova u eksplanaciji ruskog nastupa u ukrajinskoj krizi.

Postavljajući Rusiju, a kasnije i Kinu, u fokus analize novih bezbednosnih pretnji Zapadu, državocentrični pristup konceptu „hibridnog ratovanja“ ukazivao je na „punu integraciju vojnih i nevojnih sredstava državne moći ka postizanju političkih ciljeva, u kojima je upotreba sile ili pretnja upotrebe sile igrala centralnu ulogu. Prema takvom shvatanju, država, sa visoko centralizovanim sposobnostima da koordinira i sinhronizuje svoje instrumente tvrde i meke moći (vojna sila, diplomatija, ekonomija, privreda, mediji, itd), može da ostvari sinergičku silu sa multiplikovanim efektima u punom spektru vojnog i civilnog prostora protivnika.“⁵⁸

U uslovima konfrotacije SAD sa njenim globalnim izazivačima na početku 21. veka, državocentrični pogled na koncept „hibridnog ratovanja“ oslanjao se na geopolitički pristup u

⁵⁵ To potvrđuju podaci iz istraživanja koje je sprovedeno 11. maja 2015. godine, dakle godinu dana od otpočinjanja krize, kada je na Google pretraživaču dobijeno 132.900 rezultata koji su sadržali englesku sintagmu „Hybrid Warfare“ (Andras Racz, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015, p. 27).

⁵⁶ *Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, 3 July 2014, <http://www.nato.int/docu/review/2014/russia-ukraine-nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm>, pristupljeno: 17.12.2017.

⁵⁷ Frank Hoffman, *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats*, War on the Rocks, July 28, 2014.

⁵⁸ Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.

njegovom razmatranju, prevashodno zbog toga što geopolitika predstavlja neizostavni analitički okvir u razmatranju odnosa velikih sila. To je rezultiralo jednostranim razmatranjem koncepta, kako od strane akademske zajednice na Zapadu tako i one na Istoku. Analize zapadnih akademskih institucija bile su isuviše neobjektivne, odnosno politički determinisane, u smislu identifikovanja Rusije kao isključivog nosioca hibridnih aktivnosti pri čemu je u potpunosti zanemarena pionirska uloga SAD u ranijoj konceptualizaciji i prakticovanju istovetnog načina ratovanja u hladnoratovskom periodu, ali i nakon toga.

U izveštaju Finskog instituta za međunarodne odnose iz 2015-te, pod nazivom *Russia's Hybrid War in Ukraine - Breaking the Enemy's Ability to Resist*, pojava „hibridnog rata“ u savremenim međunarodnim odnosima vezuje se za ruski nastup u ukrajinskoj krizi. U izveštaju se navodi da je Rusija, od momenta promene vlasti u Kijevu februara 2014. godine, uspjela da vrlo brzo zauzme i anektira Krimsko poluostrvo. Već u aprilu iste godine, proruski separatistički neredi izbili su u istočnoj Ukrajini, sledeći vrlo sličan obrasc prethodnih dešavanja na Krimu. Ove akcije su praćene intenzivnim, dobro koordiniranim diplomatskim, ekonomskim i medijskim kampanjama, kako u Ukrajini tako i inostranstvu. Takođe, one su podržane putem pritiska jakih ruskih vojnih snaga duž granice sa Ukrajinom. Ovakav nastup Rusije naziva se „hibridni rat“ i imao je za cilj da porazi Ukrajinu razbijanjem njene sposobnosti da se suprotstavi a bez stvarnog pokretanja ruskog vojnog napada širokih razmera. U skladu sa savremenom ruskim vojnim razmišljanjem o „novoj generaciji ratovanja“, „hibridni rat“ je izgrađen na kombinovanoj upotrebi vojne i nevojne sile, koristeći istovremeno čitav spektar državnih instrumenata poput politike, diplomatije, ekonomije, informacionih i vojnih kapaciteta.⁵⁹

Iste godine, u analizi *Hybrid tactics: Russia and the West*, Instituta za bezbednosne studije Evropske unije, upotreba sintagme „hibridno ratovanje“ vezuje se za rusku vojnu operaciju na Krimu i Donbasu 2014. godine. Takav način ratovanja je u liniji sa Gerasimovom doktrinom „nelinearnog ratovanja“ iz 2013. godine.⁶⁰ Godine 2016-te, u izveštaju *Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses*, Aleksanteri instituta u okviru finskog Univerziteta u Helsinkiju, iznosi se da „hibridno ratovanje“ predstavlja strateški koncept i sredstvo za procenu promene ruskih vojnih sposobnosti i pristupa ratu. Ideja o „hibridnom ratu“ je korisna u isticanju brojnih poboljšanja ruskih vojnih sposobnosti, kao i potencijalnih promena u ruskom razmišljanju o korisnosti sile.⁶¹ Takođe, „hibridno ratovanje“ je okarakterisano i kao kvazi teorija ruske spoljne politike.⁶²

U dokumentu američke RAND korporacije iz 2017. godine, *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, ruske hibridne strategije su predstavljane kao jasan izazov za američke nacionalne interese, NATO, prosperitetnu EU i jak liberalni demokratski sistem u Evropi. U najekstremnijem slučaju, hibridne strategije mogle bi se koristiti za potpunu agresiju na teritoriju NATO. U dokumentu se prilično analitički pristupa ključnim karakteristikama, ciljevima, alatima i metama ruskog „hibridnog rata“.

⁵⁹ András Rácz, *Russia's Hybrid War in Ukraine - Breaking the Enemy's Ability to Resist*, FIIA REPORT 43, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, 2015.

⁶⁰ Nicu Popescu, *Hybrid tactics: Russia and the West*, EU Institute for Security Studies, Alert No. 46, October 2015.

⁶¹ Project "Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses", Report 1/2016, funded by the Finnish Prime Minister's Office, government's analysis, assessments and research activities.

⁶² Bettina Renz, Hanna Smith, *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016.

Kao karakteristike se navode: *ekonomizacija upotrebe sile*, jer Rusija ne može da porazi NATO konvencionalnim sredstvima i teži ka minimiziranju upotrebe tradicionalne vojne sile; *trajnost*, jer „hibridno ratovanje“ briše tradicionalno shvaćene granice između rata i mira, tokom vremena menja se samo intenzitet aktivnosti ali se one ne prekidaju; i *usmerenost ka populaciji*, koja proizilazi iz ruskog proučavanja zapadnih iskustava na Bliskom Istoku, Balkanu i drugim oblastima u poslednjih četvrt veka, i značaja informacionih operacija u tim sukobima usmerenih ka populaciji. Kao ciljevi navedeni su: zauzimanje teritorije bez upotrebe otvorene ili konvencionalne vojne sile; stvaranje pretpostavke za otvorenu, konvencionalnu vojnu akciju; i, korišćenje hibridnih mera za uticanje na politike zapadnih i drugih zemalja. Kao alati se navode: informacione operacije; ekonomski uticaj; tajne aktivnosti; politički uticaj a glavne mete ruskog „hibridnog rata“ predstavljaju teritorije centralne Evrope, baltičkih zemalja, Ukrajina, Balkan a kao selektovani procesi za napad navode se izbori u važnijim zemljama Evropske unije.⁶³

Dok zapadni teoretičari vide „hibridno ratovanje“ kao rusku pretnju vrednostima liberalnih društava, ruska akademska zajednica ima sasvim drugačije stanovište posmatrajući navedeni koncept isključivo kao osnovu sukoba atlantizma protiv Rusije. Razmatrajući koncept kroz geopolitičku prizmu, Koribko objašnjava da je ključni bezbednosni izazov za SAD suočavanje sa promenom strukture svetskog političkog sistema, koja postaje multipolarna. Rusija je u prethodnim godinama ojačala svoje kapacitete i danas može da definiše i brani sopstvene interese. Zbog toga je za SAD, prema njegovom mišljenju, nemoguće da sprovede otvorene vojne intervencije u drugim delovima sveta, kao što je to bio slučaj u Iraku 2003. i Libiji 2011. godine. Zato se razvija sasvim nova strategija vođenja ratova protiv neprijatelja, koju Koribko naziva „hibridnim ratovanjem“. U objašnjenju ove strategije Koribko se oslanja na vojne teorije i teoriju haosa, ali pre svega insistira na geopolitici.⁶⁴

„Hibridni rat“ je za Koribka zapravo vođenje „indirektnog rata“. Zbog oslanjanja na geopolitiku, vrlo jasno usmerava svoje istraživanje i nagoveštava da se indirektni ratovi osmišljavaju za bitku atlantizma protiv Rusije. On podvlači da oružja masovnog uništenja i multipolarni svet u nastajanju nameću ograničenja za neposredno sučeljavanje velikih sila. Mada SAD i dalje raspolažu najjačom konvencionalnom vojskom na svetu, nuklearni paritet sa Rusijom je opomena da unipolarnost ima svoje granice. Pored toga, međunarodni sistem se razvija na takav način da politička i fizička cena konvencionalnog ratovanja protiv određenih zemalja, na primer Kine ili Irana, u sve većoj meri postaje opterećenje za američke donosioce odluka, što vojnu opciju čini sve manje privlačnom. U tim uslovima, u okvirima strateškog planiranja „indirektno ratovanje“ dobija na ceni i njegova primena poprma različite oblike.⁶⁵

Međusobne optužbe zapadne i ruske akademske i vojne zajednice u pogledu primene hibridnih aktivnosti i identifikovanje suparničke strane kao njihovih isključivog nosioca u potpunosti je manjkav i ukazuje na jednostran pristup problemu. Nesumnjivo, opravdani su zaključci zapadne akademske zajednice da je Rusija u ukrajinskoj krizi primenivala vojne aktivnosti na netradicionalni način u kombinaciji sa ostalim nevojnim sadržajima. Ipak, bilo bi potpuno neobjektivno izneti da je početkom novog milenijuma samo Rusija

⁶³ Christopher S. Chivvis, *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, The RAND Corporation, 2017.

⁶⁴ Andrew Korybko, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, People's Friendship University of Russia, Moscow, 2015.

⁶⁵ Isto.

bila nosilac takvih aktivnosti. Ako se pogleda samo par godina unazad i analizira američka (zapadna) involviranost u zemljama arapskog sveta, tokom nasilnih događaja iz 2011. godine poznatijim pod nazivom „Arapsko proleće“, sasvim izvesno bi se uočila primena hibridnog ili indirektnog praktikovanja rata. Takođe, i unipolaran momenat koga su SAD iskoristile 1999. godine agresijom na SR Jugoslaviju, takođe potvrđuje ovo stajalište. Slično ruskom netradicionalnom vojnom angažmanu u ukrajinskom konfliktu, američko vojno prisustvo u Libiji, Iraku i Siriji bilo je minimizirano a neretko i prikriveno, dok su ekonomski, diplomatski, medijski i drugi nevojni sadržaji bili dominantni.

Takozvane „hibridne metode“, koje su i dalje osnova zapadnih optužbi Ruske Federacije, iskorišćene su za objašnjenje spoljnopoličkog nastupa i drugih zapadnih izazivača poput Irana i Kine. One se prepisuju Iranu na osnovu različitih bliskoistočnih scenarija, uključujući regionalne kampanje poput onih, ne tako davnih, u Libanu i aktuelnih u Siriji i Jemenu, dok se Kina takvim načinom optužuje za nastup u Južnokineskom moru.⁶⁶

Zaključak

Diskurzivni pristup u razmatranju „hibridnog ratovanja“ ukazuje da se sintagma, tokom vremena, koristila u različitim diskursima (vojnom, političkom, akademskom, medijskom) koji su imali različit fokus u odnosu na problematiku ugrožavanja globalnih zapadnih interesa na prelasku dva veka. Karakteristike pojedinih sukoba i kriza, koji su se pojavljivali vremenom tokom američkog (zapadnog) spoljnopoličkog nastupa, privlačile su veću ili manju pažnju pojedinih diskursa u njihovom razmatranju. Iz tog razloga, pojedini diskursi su, vremenom, bili zastupljeniji u upotrebi sintagme „hibridno ratovanje“ u odnosu na druge čime je ona zadobijala i različita značenja. Na primer, karakteristike sukoba u Avganistanu, Iraku, Libanu itd. početkom 21. veka, privukle su ponajviše pažnju vojnih zapadnih krugova a, u nešto manjoj meri, i akademskih. To se može objasniti prisustvom operativnih problema američkih (zapadnih) vojnih snaga u sukobu sa komparativno slabijim (asimetričnim) nedržavnim protivnicima koji su primenjivali netradicionalne metode ratovanja. Suštinski, ovakav način ratovanja Al kaide, talibana, Hezbolaha, oslanjao se na konceptu kombinovane upotrebe konvencionalnih i iregularnih metoda, sa težištem na primeni iregularnih metoda, što je značajno umanjilo efikasnost konvencionalne vojne superiornosti američkih i drugih zapadnih sila. Tako se period odvijanja ovih sukoba može uslovno odrediti kao prvi period upotrebe sintagme „hibridno ratovanje“. Dakle, ovaj period je težišno vezan za zapadni vojni diskurs, unutar koga se sintagma pojavila, i raspravu o transformaciji rata kroz analizu efikasnosti američke (zapadne) „revolucije u vojnim poslovima“ u posthladnoratovskom periodu.

U ovom periodu, međutim, „hibridno ratovanje“ nije bila jedini niti prva sintagma korišćena u objašnjenju netradicionalnih pretnji koje su osporavale efikasnost zapadne „revolucije u vojnim poslovima“. Njoj su prethodile i druge sintagme, odnosno teorije, koji su korišćene sa istim ciljem od strane predstavnika vojnih krugova poput Linda, Hemsra, Hubera i drugih ali, u manjoj meri, i od strane predstavnika akademskih krugova poput Krevelda i Kaldorove. Teorije pomenutih i drugih autora - „četvrta generacija ratovanja“; „iregularno ratovanje“;

⁶⁶ James Stavridis, *Maritime Hybrid Warfare Is Coming*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Vol. 142, December 2016, <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2016-12-0/maritime-hybrid-warfare-coming>, pristupljeno: 19.1.2018.

„asimetrično ratovanje“; „mali ratovi“, „novi rat“; „konflikt niskog intenziteta“; „netrojstveni rat“, „postmoderni rat“ itd, poslužile su kasnije u teorijskom utemeljenju koncepta „hibridnog ratovanja“. Njegova suština mogla se sagledati u Hofmanovoj definiciji iz 2007. godine prema kojoj je ovakav način ratovanja predstavljao kombinovanu upotrebu konvencionalnih i iregularnih metoda ratovanja primenjenih od strane državnih i nedržavnih aktera, istovremeno na taktičkom, operativnom i strategijskom nivou ratovanja kako bi se postigao sinergijski efekat u fizičkoj i psihološkoj dimenziji sukoba. Ipak, fokus razmatranja koncepta „hibridnog ratovanja“ u ovom periodu bio je na nedržavnim akterima i njihovoj primeni iregularnih metoda, što je i očekivano s obzirom na pomenute operativne probleme sa kojima su se susretale američke i druge zapadne konvencionalne snage.

Ovakva percepcija koncepta „hibridnog ratovanja“ trajala je sve do ujedinjenja Rusije i Krima i početka ukrajinske krize 2014. godine kada počinje drugi period upotrebe sintagme. On je težišno vezan za politički i akademski zapadni diskurs mada se njime može obuhvatiti i vojni diskurs koji je u tom periodu znatno drugačije percipirao fenomen „hibridnog ratovanja“ u odnosu na prethodni. To se objašnjava uticajem politizacije upotrebe sintagme u političkom, medijskom i akademskom diskursu usled (geo)političkog značaja ukrajinske krize koja je ona imala u zapadnoj javnosti. Naime, uočavanjem sličnosti nekonvencionalnih i netradicionalnih nastupa nedržavnih aktera u prethodno navedenim sukobima i ruskog nastupa u ukrajinskom sukobu, sintagma „hibridno ratovanje“ je iskorišćena za etiketiranje Rusije kao nosioca hibridnih aktivnosti. U tom periodu, pored Al kaide, talibana i Hezbolaha, i Rusija je viđena kao značajan izazivač globalnih zapadnih interesa. Proširujući listu nosioca hibridnih aktivnosti sa nedržavnih aktera na državne, sintagma je izašla iz uskih rasprava zapadnih vojnih krugova i zadobila globalnu političku, medijsku ali i akademsku pažnju. Time se znatno izmenilo njeno značenje a njeno razmatranje je zadobilo državocentrični pristup zasnovan na geopolitičkim teorijskim osnovama što je na Zapadu, nakon Rusije, označilo i Kinu i Iran kao nosioce hibridnog praktikovanja rata. Istovetno je bilo na Istoku gde je „hibridno ratovanje“ viđeno kao borba atlantizma protiv njegovih globalnih izazivača u uslovima nastanka multipolarnog sveta.

Osnovna razlika između navedenih perioda korišćenja sintagme, inače krucijalno važna za usmeravanje daljih pravaca istraživanja fenomena „hibridnog ratovanja“, sadržana je u činjenici da je u prvom periodu njeno značenje ukazivalo na kombinovanu primenu vojnih, odnosno nasilnih metoda ratovanja, pre svega primenjenih od strane nedržavnih aktera. U drugom periodu, kao nosioci hibridnih aktivnosti, predstavljeni su državni akteri koji su primenjivali čitav spektar elemenata tvrde i meke moći gde su nevojni sadržaji dominirali nad vojnim, odnosno nasilnim. Ono što se moglo primetiti u zaključcima brojnih analiza zapadnih akademskih institucija, koncept „hibridnog ratovanja“ je predstavljao takav odnos vojnih i nevojnih sadržaja rata u kojima su vojni sadržaji bili svedeni na minimum ili su bili potpuno prikriveni. Pojedini zaključci su ukazivali da primena oružane sile u „hibridnim ratovima“ čak nije ni nužna.

Takvi, i njima slični zaključci, izazvali su značajne pojmovne nejasnoće u upotrebi sintagme zbog čega je ona pretrpela znatne kritike. U prvom periodu prisutne su mnoge nejasnoće u vezi izjednačavanja njenog značenja sa značenjem ostalih sintagmi koje su joj prethodile s obzirom da je to učinjeno od strane pojedinih autora poput Duponta, Hofmana, Krevelda i drugih. Istovremena upotreba sintagmi „hibridno rat“, „hibridni ratovanje“ i „hibridne pretnje“ takođe je doprinela nedovoljnom razumevanju hibridnog praktikovanja rata jer se rat, način njegovog vođenja i bezbednosna pretnja ne mogu pojmovno

poistovetiti. U velikoj meri kritike sintagmi su upućene iz razloga jer je koncept „hibridnog ratovanja“ na Zapadu izveden iz percepcije koja je bila usmerena ka protivniku a ne ka sebi, prebacujući time definiciju i značenje fenomena prema predmetu analize. Time je sintagma „hibridno ratovanje“ zadobila nedostatak konceptualne jasnoće. Kritikovana je i zbog toga što ona predstavlja sveobuhvatnu frazu ili složenicu sa ograničenom analitičkom vrednošću koja ne sadrži ništa jasno novo jer se kombinovana upotreba regularnih i iregularnih metoda ratovanja primenjivala vekovima unazad.

U drugom, državocentričnom periodu upotrebe sintagme „hibridno ratovanje“, kritike su upućene zbog toga što je njeno značenje narušilo tradicionalne razlike između mira, sukoba i rata, i što se njeno značenje proteže tako široko težeći da konceptualno postane sinonim „Velikoj strategiji“. Naime, u mnogim studijama i analizama „hibridno ratovanje“ je predstavljeno kao neprekidan proces bez jasnog momenta njegovog započinjanja i završetka, a ono što je promenljivo u tom procesu jeste samo intenzitet primene njegovih sadržaja, odnosno aktivnosti. S obzirom na kompleksnost tih sadržaja, koji su u suštini ukazivali na rat svim sredstvima i u svim dimenzijama, stvorilo se mišljenje da je upotrebom sintagme „hibridno ratovanje“ pokušano da se obuhvati čitav spektar sukoba bez jasnih pokazatelja korisnosti od takvog pristupa. Postalo je nejasno da li se sintagma odnosi na vojnu doktrinu, vojnu strategiju ili državnu strategiju spoljnopolitičkog nastupa koja je obuhvatala sve instrumente i kapacitete nacionalne moći.

Sledeće i za razvoj teorije veoma važno pitanje, u „hibridnim ratovima“ upotreba nevojnih sadržaja u odnosu na vojne predstavljena je kao dominantna, pri čemu su vojni, odnosno oružani sadržaji svedeni na minimum, prikriveni ili čak, prema nekim mišljenjima, nisu ni neophodni. Na taj način su značajno osporena stanovišta klasične teorije o ratu prema kojima je njegova suština sadržana u primeni oružane sile dve suprotstavljene strane. Time je samo nastavljeno problematizovanje pitanja prirode rata, jer su takva stanovišta bila prisutna i u prvom periodu korišćenja sintagme, naročito u radovima Krevelda i Kaldorove. Razlika između ova dva perioda bila je u tome što se u prvom osporavala težišno politička dimenzija klasičnog određenja prirode rata koja je sadržana u Klauzevicevoj definiciji prema kojoj rat predstavlja nastavak politike drugim sredstvima. U drugom periodu pak, zanemarivanjem značaja vojne komponente u „hibridnim ratovima“, osporavala se njegova oružana dimenzija.

Pomenute ali i druge postojeće nejasnoće vezane za upotrebu i značenje sintagme „hibridno ratovanje“ definišu širi problemski okvir koji je neophodan za usmeravanje daljih pravaca istraživanja predmetnog fenomena. Ipak treba naglasiti, iako su upućene kritike sintagmi validne, nesumnjivo je jasno da postojeće rasprave o „hibridnom ratovanju“ daju plodno tlo za razmatranje karakteristika savremenih ratova, prirode (suštine) rata, budućnosti rata, načina njegovog vođenja, kao i širih bezbednosnih i odbrambenih izazova za koje trenutno nedostaju odgovori.

Literatura

[1] Arreguín-Toft Ivan: *How the Weak Win Wars - A Theory of Asymmetric Conflict*, International Security, Vol. 26, No. 1, Summer 2001.

[1] Arquilla John, *The End of War as We Knew It? - Insurgency, Counterinsurgency and Lessons from the Forgotten History of Early Terror Networks*, in: *The Long War: Insurgency, Counterinsurgency and Collapsing States*, *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 2, Routledge, 2007.

- [2] Vračar Milinko, *Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“*, Vojno delo, 7/2017.
- [3] Gerasimov Valerij, Mir na granjah vojny, Gazeta "Voenno-promыšlennyй kurьer", 13 marta 2017.
- [4] Gray Colin S., *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Abingdon, UK: Routledge, 2007.
- [5] Dorn Walter, Varey Michael, *The Rise and Demise of the "Three Block War"*, Canadian Military Journal, Vol. 10, No. 1, 2009.
- [6] Dupont Alan, *Transformation or stagnation?: Rethinking Australia's Defence*, Parliament House, Canberra 13. November 2002.
- [8] Duffield Mark, *Post-modern conflict: warlords, post-adjustment states and private protection*, Journal of Civil Wars, April 1998.
- [9] Echevarria Antulio J. II, *Globalization and the Nature of War*, Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, Army War College, March 2003.
- [10] Echevarria Antulio J. II, *Clausewitz and Contemporary War*, New York, NY: Oxford University Press, 2007.
- [11] Kendra Dupuy et al., *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017.
- [12] Kegley Charles William, Blanton Shannon Lisey, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011.
- [13] Keen David, *When war itself is privatized*, Times Literary Supplement, decembar 1995.
- [14] *Complex Irregular Warfare: The Face of Contemporary Conflict*, Chapter Nine in: Military Balance, International Institute for Strategic Studies, London, 2005.
- [15] Cordesman Anthony H., *21st Century Conflict: From "Revolution in Military Affairs" (RMA) to "Revolution in Civil-Military Affairs" (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015.
- [16] Korybko Andrew, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, People's Friendship University of Russia, Moscow, 2015.
- [17] Kaldor Meri, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005.
- [18] Klauzevic, *O ratu*, Vojno delo, Beograd, 1951.
- [19] Kreveld Martin, *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- [20] Liang Qiao, Xiangsui Wang, *Unrestricted Warfare*, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999.
- [21] Lowe Karl, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012.
- [22] Luis Bernard, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.
- [23] Mattis James N., Hoffman Frank G., *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1,233.
- [24] Nemeth William J., *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*, Monterey, California. Naval Postgraduate School, June 2002.
- [25] Popescu Nicu, *Hybrid tactics: Russia and the West*, EU Institute for Security Studies, Alert No. 46, October 2015.
- [26] Racz Andras, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015.
- [27] Roughead Gary et al., *A Cooperative Strategy for 21st Century Seapower*, Naval War College in Newport, Rhode Island, October 2007.

- [28] Reichborn-Kjennerud Erik, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.
- [29] Renz Bettina, Hanna Smith, *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016.
- [30] Project "Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses", Report 1/2016, funded by the Finnish Prime Minister's Office, government's analysis, assessments and research activities.
- [31] Sejdžmen Mark, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.
- [32] Stavridis James, *Maritime Hybrid Warfare Is Coming*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Vol. 142, December 2016.
- [33] *The Revolution in Military Affairs*, Special Report, NATO Parliamentary Assembly, November 1998.
- [34] *The Revolution in Military Affairs for Small States*, Report of a Conference organized by the Institute of Defence and Strategic Studies, Singapore 25–26 February 2004.
- [35] Trinquier Roger, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.
- [36] Fleming Brian P., *The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art*, School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2011.
- [37] Fall Bernard B., *The Theory and Practice of Insurgency and Counter-Insurgency*, Naval War College Review, Winter 1998 (Reprint of Fall's article from April 1965).
- [38] *Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, 3 July 2014.
- [39] Hoffman Frank G., *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars*, The Journal of Strategic Studies Vol. 28, No. 6, Routledge, UK, December 2005.
- [40] Hoffman Frank G., *Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs*, Orbis, Volume 50, Issue 3, Summer 2006.
- [41] Hoffman Frank G., *Lessons from Lebanon: Hezbollah and Hybrid Wars*, The Foreign Policy Research Institut, August 2, 2006.
- [42] Hoffman Frank G., *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.
- [43] Hoffman Frank G., *Hybrid Warfare and Challenges*, JFQ, Issue 52, 1st quarter 2009.
- [44] Hoffman Frank G., *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats*, War on the Rocks, July 28, 2014.
- [45] Huber Thomas M. et al., *Compound Warfare: That Fatal Knot*, U.S. Army Command and General Staff College Press Fort Leavenworth, Kansas, 2002.
- [46] Chivvis Christopher S., *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, The RAND Corporation, 2017.
- [47] Chapman Gary, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003.
- [48] Yuichiro Nagao, *Unconventional Warfare: A Historical Perspective*, in: Essence of Military Power: At the Dawn of the 21st Century The National Institute for Defence Studies, Ministry of Defence of Japan, 2001.

KONCEPT FINANSIJSKOG OBEZBEĐENJA OPERACIJA VOJSKE SRBIJE

Tihomir Radanović*

Ministarstvo odbrane Republike Srbije

Rade Slavković

Univerzitet odbrane u Beogradu

Zoran Mačak

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Uprava za strategijsko planiranje

U radu su data osnovna pojmovna određenja operacija Vojske Srbije i njihova klasifikacija, sa specifičnostima koje su od uticaja na njihovo finansijsko obezbeđenje. Predstavljeno je finansijsko obezbeđenje Vojske Srbije prema važećim normativnim i doktrinarnim dokumentima u uslovima redovnog funkcionisanja Ministarstva odbrane i Vojske Srbije. Ključni deo rada predstavlja koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije, koji podrazumeva uspostavljanje svih sadržaja obezbeđenja na nivou operativne komande odgovorne za planiranje i izvođenje konkretne operacije. Istaknute su specifičnosti finansijskog obezbeđenja operacija iz kojih proističe neophodnost elastičnosti u postupanju čitave društvene zajednice i budžetskog sistema Republike Srbije za stvaranje pretpostavki za realizovanje operacija.

Ključne reči: operacije Vojske Srbije, finansijsko obezbeđenje Vojske Srbije, koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije

Uvod

Operacije koje planira i izvodi Vojska Srbije karakteriše visok stepen neizvesnosti u smislu verovatnoće nastanka okolnosti koje zahtevaju formiranje odgovarajućeg operativnog sastava, predviđenog trajanja operacija, naprežanja društvene zajednice uopšte za stvaranje uslova za izvođenje operacija i slično.¹ Funkcija odbrane finansira se iz budžeta Republike Srbije, kao jedan program sa usvojenom strukturom programskih aktivnosti i samostalnih projekata. Ministarstvo odbrane je, prema propisima koji uređuju budžetski sistem, direktni korisnik budžetskih sredstava. Zbog specifičnosti orga-

* radanovict@ptt.rs

¹ Jedino operacije koje se planiraju i izvode u mirnodopskim uslovima, u sklopu planiranih vežbi operativnih sastava Vojske Srbije, u potpunosti su predvidive i obuhvataju se redovnim planskim dokumentima za upotrebu snaga koje ulaze u privremeni operativni sastav, ili na drugi način im mogu biti dodeljeni odgovarajući zadaci u vezi sa operacijom.

nizacije Ministarstva odbrane i Vojske Srbije, finansijsko obezbeđenje, kao jedno od obezbeđenja Vojske Srbije, planira se i ostvaruje neprekidno na svim nivoima finansijskog poslovanja, od Ministarstva odbrane do komande bataljona, odnosno druge ekvivalentne jedinice. Kroz sadržaje finansijskog obezbeđenja, finansijsko poslovanje, vođenje poslovnih knjiga i evidencija, kontrolu zakonitosti raspolaganja, upravljanje i korišćenje sredstava, stvaraju se pretpostavke za efikasno izvršavanje dodeljenih zadataka. Uslov je i poštovanje opštih zakonskih normi za postupanje državnih institucija, korisnika budžetskih sredstava, u postupku planiranja i trošenja sredstava dodeljenih u budžetu Republike Srbije za te namene. Sadržaje finansijskog obezbeđenja ostvaruju stručni organi komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije.

Važeća doktrinarna dokumenta, kao i propisi iz oblasti finansijskog poslovanja, u potpunosti uređuju funkciju finansijskog obezbeđenja u redovnim okolnostima. Međutim, za planiranje i izvođenje operacija, sa svim njenim fazama, u uslovima kada operacija nije unapred planirana, što će najčešće i biti slučaj, neophodno je utvrditi odgovarajući koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije. Operacije Vojske Srbije neretko mogu zahtevati finansijska sredstva u obimu koji može biti višestruk u odnosu na sredstva dodeljena za redovno funkcionisanje jedinicama i ustanovama koje ulaze u operativni sastav koji izvodi konkretnu operaciju. Finansijsko obezbeđenje operacija podrazumeva stvaranje organizacionih i tehničkih pretpostavki za sprovođenje zakonske procedure obezbeđivanja finansijskih sredstava iz budžeta Republike Srbije za ove namene, kao i za stvaranje i evidentiranje obaveza i finansiranje rashoda. Za planiranje i izvođenje operacija Vojske Srbije odgovorne su komande operativnih sastava koje se razvijaju za konkretne slučajeve. Činjenica da se komandantu operativnog sastava dodeljuju odgovornosti, podrazumeva i davanje odgovarajućih nadležnosti iz različitih domena, pa i finansijskog obezbeđenja.

Pojam i klasifikacija operacija koje izvodi Vojska Srbije

Prve definicije vojne operacije vezuju se sa kraj šesnaestog i početak sedamnaestog veka, odnosno period uvođenja magacinskog snabdevanja. Tada je vojna operacija predstavljala „pokret vojske ka prostoriji izvođenja bitke“. U odnosu na prvobitnu definiciju savremene definicije vojne operacije se značajno razlikuju po svom obimu i sadržaju. Ovo je navedeno samo kao uporednik sa usvojenim definicijama operacije u strategijsko doktrinarnim dokumentima Republike Srbije i definicijama savremenih teoretičara u ovoj oblasti i u daljem radu istorijski razvoj ovog pojma neće biti detaljnije razmatran.

Operacija Vojske Srbije predstavlja skup borbenih i/ili neborbenih aktivnosti, pokreta i drugih akcija koje se preduzimaju po jedinstvenoj zamisli, samostalno ili u saradnji sa drugim snagama odbrane, radi ostvarivanja opšteg cilja različitog značaja.²[3] U Doktrini operacija Vojske Srbije, navodi se da: „Vojne operacije u oružanim sukobima predstavljaju osnovni oblik upotrebe oružane sile ili pretnje upotrebe oružane sile radi nametanja sopstvene volje i ostvarenja određenih ciljeva“.³ [5]

² *Doktrina Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2010, strana 75.

³ *Doktrina operacija Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd 2012, strana 12.

Savremeni domaći teoretičari pristupaju definisanju vojne operacije kroz razradu definicije projekta. Često citirana definicija projekta da: „... predstavlja veoma složen poduhvat sa velikim brojem aktivnosti i učesnika; projekat ima sve elemente poslovnog procesa; to je poduhvat koji je jedinstven, odnosno neponovljiv; projekat je vremenski ograničen i jednodimenzionalan; projekat sadrži konačne ciljeve koje treba postići; to je poduhvat u kojem učestvuju ograničeni ljudski i materijalni resursi; to je poduhvat koji zahteva koordinaciju u realizaciji i njime se mora upravljati da bi se efikasno realizovao“ i analiza sadržaja pojma vojne operacije potvrđuju ovakav pristup.⁴ [18] Vojna operacija ima sve odrednice projekta. Planiranje, organizovanje, komandovanje, koordinacija i kontrola, kao funkcije komandovanja i rukovođenja u Vojsci Srbije, kao i proces operativnog planiranja operacija koji je ustanovljen u Vojsci Srbije potvrđuju prethodno navedeno.⁵ [19]

Klasifikacija operacija koje planira, priprema i izvodi Vojska Srbije u važećim doktrinarnim dokumentima izvršena je po više kriterijuma, u skladu sa mogućnostima i strategijsko doktrinarnim opredeljenjima Republike Srbije u vezi izvršavanja misija i zadataka Vojske Srbije. Osnovna podela operacija Vojske Srbije izvršena je prema kriterijumu načina ispoljavanja dejstava koje se izvode u njima. Po tom kriterijumu operacije se dele na borbene i neborbene.

Borbene operacije se najčešće planiraju, pripremaju i izvode u uslovima ratnog stanja, dok u pojedinačnim slučajevima Vojska Srbije može izvoditi borbene operacije i u uslovima vanrednog stanja.⁶ [25] Bobbene operacije dalje se klasifikuju na: operacije preventivnog razmeštaja snaga, protivterorističke operacije, protivpobunjeničke, napadne, odbrambene i pomoćne operacije. Prema kriterijumu vida borbenih dejstava dejstava operacije mogu biti napadne i odbrambene. Napadne operacije izvode se radi nametanja volje neprijatelju upotrebom oružane sile. Odbrambene operacije izvode se sa ciljem slamanja napadne moći neprijateljskih snaga i stvaranja pretpostavki za prelazak sopstvenih snaga u napad. Ukoliko se operacija izvodi u okviru kampanje ona može biti glavna ili pomoćna.

Neborbene operacije planiraju se, pripremaju i izvode u mirnodopskim uslovima, u uslovima vanrednog ili ratnog stanja, samostalno ili u sklopu borbenih operacija. Doktrinarno je definisano da Vojska Srbije ima mogućnosti da planira, priprema i izvodi sledeće neborbene operacije: informacione operacije, operacije civilno-vojne saradnje i operacije podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti.

Prema kriterijumu pripadnosti snaga Vojska Srbije izvodi operacije združenih snaga, operacije Kopnene vojske, Ratnog vazduhoplovstva i protivvazduhoplovne odbrane, operacije specijalnih snaga i operacije teritorijalnih snaga. Posebne operacije koje izvode jedinice Vojske Srbije su multinacionalne operacije, u sklopu preuzetih međunarodnih obaveza Republike Srbije na polju doprinosa kolektivnoj bezbednosti, što je i strategijsko opredeljenje

⁴ Slavković, R. i Talijan, M.: *Vojna operacija kao projekat*, članak, Vojno delo leto/2012, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 130.

⁵ Videti detaljno u: Slavković, R., Talijan, M. i Jelić, M.: *Projektovanje vojnih operacija*, članak, Vojno delo zima/2012, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 129-139.

⁶ Članom 200. Ustava Republike Srbije propisano je da Narodna skupština Republike Srbije, kada javna opasnost ugrožava opstanak države ili građana, proglašava vanredno stanje. Narednim članom utvrđena je nadležnost Narodne skupštine za proglašavanje ratnog stanja. Članom 4. Zakona o odbrani definisano je vanredno stanje kao stanje javne opasnosti u kojem je ugrožen opstanak države ili građana, a posledica je vojnih ili nevojnih izazova, rizika i pretnji bezbednosti. Dalje je u istom članu ratno stanje definisano kao stanje opasnosti u kojem je oružanim delovanjem spolja ugrožena suverenost, nezavisnost i teritorijalna celovitost zemlje, odnosno mir u regionu, koje zahteva mobilizaciju snaga i sredstava za odbranu.

Republike Srbije. Ove operacije se dele na: operacije očuvanja i izgradnje mira, sprečavanja sukoba i uspostavljanja mira, zajedničke odbrambene operacije, operacije pružanja pomoći u otklanjanju posledica međunarodnog terorizma, kao i humanitarne operacije.

Ovakvo složena klasifikacija operacija proističe iz ustavnih odgovornosti i nadležnosti Vojske Srbije, strategijskih opredeljenja i usvojenih koncepcija za izvršavanje postavljenih misija koje izvršava Vojska Srbije, kroz realizaciju zadataka.⁷ Ujedno, ovakva detaljna klasifikacija osnov je za dalje doktrinarno i normativno uređivanje oblasti upotrebe Vojske Srbije, kroz definisanje misija i zadataka.

Uloga i sadržaj obezbeđenja Vojske Srbije

Obezbeđenja Vojske Srbije su preduslov za realizovanje njenih misija i zadataka u miru, u uslovima vanrednog stanja ili ratnog stanja. Obezbeđenja se planiraju na svim nivoima, kako na strategijskom, tako na operativnom i taktičkom nivou i neprekidnost njihovih ostvarivanja je imperativ. Obezbeđenjima Vojske Srbije u miru stvaraju se pretpostavke za funkcionisanje komandi jedinica i ustanova i izvršavanje njihovih zadataka na očuvanju i razvoju operativnih i funkcionalnih sposobnosti, shodno predviđenoj nameni i usvojenim planovima upotrebe. Takođe, obezbeđenjima se stvaraju pretpostavke za realizovanje misija i zadataka kroz izvođenje operacija u miru. Obezbeđenje Vojske Srbije u uslovima vanrednog stanja, a naročito ratnog stanja, znatno je složenije od obezbeđenja u miru, zbog većeg utroška sredstava sa drugačijom dinamikom utroška, kao i zbog drugačijeg uticaja na bezbednost i živote ljudi i imovine i izvršavanje postavljenih zadataka. Obezbeđenja Vojske Srbije, prema Doktrini Vojske Srbije su:

- kadrovsko obezbeđenje,
- obaveštajno obezbeđenje,
- bezbednosno obezbeđenje,
- telekomunikaciono-informatičko obezbeđenje,
- protivnuklearno, protivhemijsko i protivbiološko obezbeđenje,
- geotopografsko obezbeđenje,
- meteorološko i navigaciono obezbeđenje,
- pravno obezbeđenje
- **finansijsko obezbeđenje i**
- logističko obezbeđenje.⁸ [3]

Analizom sadržaja svakog od pomenutih obezbeđenja, koje se ostvaruje prilikom angažovanja jedinica i ustanova Vojske Srbije u miru, izvršavanja zadataka i misija u okviru operacija u miru, u uslovima vanrednog ili ratnog stanja, može se zaključiti da je u svakom od navedenih slučajeva svako od obezbeđenja potrebno prilagoditi konkretnim okolnostima i mogućnostima. Nedvosmisleno je jasno da je najteže realizovati pojedina obezbeđenja u uslovima ratnog stanja, pravovremeno, neprekidno i potpuno, kako je deklarirano usvojenim doktrinarnim stavovima.

⁷ Članom 97. Ustava Republike Srbije, kao najvišeg pravnog akta Republike, uređene su nadležnosti i obaveze Vojske Srbije.

⁸ *Doktrina Vojske Srbije*, Isto, strana 111.

Finansijsko obezbeđenje Vojske Srbije

U Doktrini Vojske Srbije definisano je da finansijsko obezbeđenje obuhvata finansijsko poslovanje, vođenje poslovnih knjiga i evidencija i kontrolu zakonitosti raspolaganja, upravljanja i korišćenja sredstava u Vojsci Srbije.⁹ Ovo su ujedno i sadržaji finansijskog obezbeđenja. Ovakvim stavom je određen odnos pojmova finansijskog obezbeđenja i finansijskog poslovanja, kao odnos rodnog i pojma vrste, iako se u pojedinim slučajevima finansijsko obezbeđenje i finansijsko poslovanje navode kao sinonimi. Takođe u Doktrini je definisano da sadržaje finansijskog obezbeđenja ostvaruju stručni organi komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije.

Za finansiranje rashoda Ministarstva odbrane i Vojske Srbije obezbeđuju se finansijska sredstva u okviru budžeta Republike Srbije.¹⁰ [27]

Finansijsko poslovanje

Finansijsko poslovanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije normativno je uređeno Zakonom o budžetskom sistemu Republike Srbije, Zakonom o budžetu Republike Srbije kojim se utvrđuju primanja i prihodi budžeta, rashodi i raspored sredstava po korisnicima sredstava za konkretnu budžetsku godinu, Zakonom o odbrani i Pravilnikom o finansijskom poslovanju u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije. Finansijsko poslovanje u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije obuhvata pripremanje predloga finansijskog plana, izvršenje finansijskog plana, analizu izvršenja finansijskog plana i izveštavanje o izvršenju finansijskog plana.

Korisnici budžeta, prema odredbama Zakona o budžetskom sistemu su direktni korisnici budžetskih sredstava, indirektni korisnici budžetskih sredstava i korisnici sredstava organizacija za obavezno socijalno osiguranje.¹¹ [8] Direktni korisnici budžetskih sredstava, prema navedenom zakonu, su organi i organizacije Republike Srbije, odnosno organi i službe lokalne vlasti. Ministarstvo odbrane, kao organ uprave u okviru Vlade Republike Srbije - nosioca republičke izvršne vlasti, je direktni korisnik budžetskih sredstava. Pravilnikom o finansijskom poslovanju u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije predviđeno je da se u Ministarstvu odbrane organizuju korisnici sredstava i finansijska služba na pet nivoa, kojima se odobravaju finansijski planovi za budžetsku godinu.¹² Korisnici sredstava i finansijska služba Ministarstva odbrane i Vojske Srbije organizuje se po nivoima, i to:

– centralni nivo – organizaciona jedinica Ministarstva odbrane nadležna za budžet i finansije;

– prvi nivo – odeljenja i odseci za finansije u organima uprave u sastavu Ministarstva odbrane, sektorima Ministarstva odbrane, Sekretarijatu Ministarstva odbrane i Generalštabu Vojske Srbije;

⁹ Raspolaganje, upravljanje i korišćenje sredstava su termini koji se ne mogu tretirati sinonimima u smislu odredaba zakonskih akata kojim je uređena oblast imovine Republike Srbije.

¹⁰ Pod pojmom budžeta, u opštem smislu, podrazumeva se spisak planiranih prihoda i rashoda pojedinaca, organizacije, lokalne zajednice ili države za određeni period, najčešće za jednu godinu. U tom slučaju taj period se karakteriše kao budžetska godina. Videti više na: <https://sr.wikipedia.org/sr>, <http://www.bos.rs/materijali/EkonomijaA-Z.pdf>.

¹¹ Zakon o budžetskom sistemu "Službeni glasnik Republike Srbije" broj 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 92/2012, 62/2013, 63/2013, 108,2013, 142/2014, 68/2015, 103/2015 i 99/2016, član 2.

¹² U Republici Srbiji se Budžetska godina, prema odredbama Zakona o budžetskom sistemu, poklapa sa kalendarskom godinom.

– drugi nivo – odseci, grupe odnosno samostalni izvršioci za finansije u upravama Ministarstva odbrane i Vojske Srbije i njima ravnim sastavima i odeljenja za finansije u komandama operativnih sastava;

– treći nivo – odseci za finansije u komandama brigada i njima ravnim sastavima;

– četvrti nivo – grupe odnosno samostalni izvršioci za finansije u komandama bataljona – divizionima i njima ravnim sastavima.

Ovim je prepoznata specifičnost nivoa komandovanja i organizacije Ministarstva odbrane i posebno Vojske Srbije, kao i neophodnost dodeljivanja ovlašćenja za korišćenje sredstava Republike Srbije naredbodavcima tih organizacionih jedinica i sastava, u okviru delegiranja utvrđenih nadležnosti i odgovornosti.¹³ [15]

Pripremanje predloga finansijskog plana

Zakonom o budžetskom sistemu utvrđena je dinamika obaveza, odnosno pregled aktivnosti sa rokovima za postupanje odgovornih organa i organizacija u postupku donošenja Zakona o budžetu za nivo Republike Srbije. Priprema i donošenje Zakona o budžetu, prema utvrđenom pregledu, je kontinuiran proces koji počinje početkom kalendarske godine, davanjem instrukcije ministarstva nadležnog za finansije za predlaganje prioritarnih oblasti finansiranja korisnika budžetskih sredstava, a okončava se donošenjem Zakona o budžetu Republike Srbije za narednu godinu. Pregled obaveza, sa nosiocima aktivnosti (organima vlasti Republike Srbije) i rokovima predstavljen je u sledećoj tabeli.

Tabela 1 – Pregled obaveza organa vlasti Republike Srbije utvrđen Zakonom o budžetskom sistemu, sa nosiocima i rokovima pojedinih aktivnosti u postupku donošenja Zakona o budžetu Republike Srbije

R. br.	Obaveza iz budžetskog kalendara	Odgovorni organ	Rok za postupanje
1	2	3	4
1.	Davanje instrukcija za predlaganje prioritarnih oblasti finansiranja za korisnike budžeta	Ministarstvo finansija	15. februar
2.	Izrada predloga prioritarnih oblasti finansiranja za budžetsku i naredne dve fiskalne godine	Direktni korisnici budžetskih sredstava	15. mart
3.	Dostavljanje Vladi RS na razmatranje Nacrta fiskalne strategije, sa ekonomskom i fiskalnom politikom Vlade.	Ministarstvo finansija	15. april
4.	Davanje saglasnosti Ministarstvu finansija na Nacrt fiskalne strategije	Vlada	25. aprila
5.	Dostavljanje Nacrta fiskalne strategije Fiskalnom savetu	Ministarstvo finansija	30. april
6.	Davanje mišljenja na Nacrt fiskalne strategije	Fiskalni savet	15. maj

¹³ Prema odredbama Pravilnika o finansijskom poslovanju u Ministarstvu odbrane i Vojski Srbije naredbodavac je rukovodilac odnosno starešina korisnika sredstava, odnosno lice koje je odgovorno za upravljanje sredstvima, preuzimanje obaveza, izdavanje naloga za plaćanje koji se izvršavaju iz sredstava korisnika, kao i za izdavanje naloga za uplatu sredstava koja pripadaju Ministarstvu odbrane, u skladu sa propisima donetim na osnovu zakona i aktom o prenosu ovlašćenja.

1	2	3	4
7.	Dostavljanje Vladi Predloga fiskalne strategije na usvajanje	Ministarstvo finansija	1. jun
8.	Usvajanje i dostavljanje Fiskalne strategije Narodnoj skupštini na razmatranje	Vlada	15. jun
9.	Dostavljanje komentara i preporuka u vezi sa Fiskalnom strategijom Vladi	Narodna skupština	30. jun
10.	Dostavljanje direktnim korisnicima sredstava budžeta uputstva za pripremu nacrt budžeta.	Ministarstvo finansija	5. jul
11.	Izrada i dostavljanje predloga srednjoročnog i finansijskog plana Ministarstvu finansija	Direktni korisnici budžetskih sredstava	1. septembar
12.	Usvajanje revidirane Fiskalne strategije.	Vlada	1. oktobar
13.	Dostavljanje Narodnoj skupštini revidirane Fiskalne strategiju	Vlada	5. oktobar
14.	Dostavljanje Vladi Nacrta zakona o budžetu.	Ministarstvo finansija	15. oktobar
15.	Usvajanje i dostavljanje Narodnoj skupštini Predloga zakona o budžetu.	Vlada	1. novembar
16.	Donošenje Zakona o budžetu Republike Srbije za narednu budžetsku godinu	Narodna skupština	15. decembar

Za finansiranje rashoda direktnih korisnika budžetskih sredstava utvrđuju se sredstva u Budžetu Republike Srbije donošenjem odgovarajućeg zakona u redovnoj skupštinskoj proceduri. Ministarstvo odbrane je, kroz izvršavanje obaveza predviđenih za direktnog budžetskog korisnika u navedenom pregledu obaveza, već od početka godine uključeno u postupak planiranja i donošenja Zakona o budžetu za narednu budžetsku godinu. Stručni nosilac u Ministarstvu odbrane organizuje postupak izrade predloga finansijskih planova potčinjenih korisnika sredstava i objedinjuje njihove zahteve.¹⁴ Nakon izvršavanja potrebne korekcije predloga finansijskih planova dobijenih od strane korisnika sredstava stručni nosilac vrši upodobljavanje predloga finansijskog plana Ministarstva odbrane sa zadatim fiskalnim ograničenjima, i dostavlja predlog svog srednjoročnog i finansijskog plana Ministarstvu finansija Republike Srbije u ostavljenom roku na nadležno postupanje (01. septembar).

Finansijsko poslovanje, kojim se realizuje finansiranje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije, njihovih zadataka koji su predviđeni i za čije finansiranje su utvrđena sredstva u predlogu finansijskog plana, razlikuje se u odnosu poslovanje u vezi sa izvršavanjem zadataka i obaveza iz okvira dodeljenih zadataka (naročito u uslovima vanrednog ili ratnog stanja) za koje nisu predviđena finansijska sredstva u sklopu redovne izrade predloga finansijskog plana Ministarstva odbrane.

Izvršenje finansijskog plana korisnika sredstava u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije

Zakonom o budžetu, u posebnoj razdelu koji se odnosi na funkciju odbrane Republike Srbije (vojne odbrane, civilne odbrane, odbrane neklasifikovane na drugom mestu) odobravaju se sredstva u okviru jednog programa za finansiranje rashoda odbrane po

¹⁴ Sektor za finansije i kontroling.

brojčanim oznakama i nazivima konta po kojima korisnici sredstava su obavezni da u knjigovodstvu iskazuju imovinu, obaveze, izvore sredstava, prihode i druga primanja, rashode i druge izdatke i finansijski rezultat. Kontni plan sačinjavaju klase, kategorije, grupe i konta (sintetička, analitička i subanalitička).¹⁵ Sredstva za finansiranje odbrane u budžetu planiraju se i odobravaju po grupama rashoda (apropriacijama) na trećem nivou ekonomske klasifikacije kontnog plana za budžetski sistem.

U narednoj tabeli prikazane su klase u okviru kojih su po kategorijama i grupama rashoda odobravaju sredstva Zakonom o budžetu za potrebe finansiranja rashoda odbrane.

Tabela 2 – Pregled klasa, kategorija i grupa rashoda po kojima se Zakonom o budžetu Republike Srbije odobravaju sredstva za finansiranje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije

R. br.	Klasa	Kategorija	Grupa	Naziv
1	2	3	4	5
1	4			TEKUĆI RASHODI
2		41		Rashodi za zaposlene
3			411	Plate, dodaci i naknade zaposlenih (zarade)
4			412	Socijalni doprinosi na teret poslodavca
5			413	Naknade u naturi
6			414	Socijalna davanja zaposlenima
7			415	Naknade troškova za zaposlene
8			416	Nagrade zaposlenima i ostali posebni rashodi
9		42		Korišćenje usluga i roba
10			421	Stalni troškovi
11			422	Troškovi putovanja
12			423	Usluge po ugovoru
13			424	Specijalizovane usluge
14			425	Tekuće popravke i održavanje
15			426	Materijal
16		47		Socijalno osiguranje i socijalna zaštita
17			472	Naknade za socijalnu zaštitu iz budžeta
18		48		Ostali rashodi
19			482	Porezi, obavezne takse, kazne i penali
20	5			IZDACI ZA NEFINANSIJSKU IMOVINU
21		51		Osnovna sredstva
22			511	Zgrade i građevinski objekti
23			512	Mašine i oprema
24			515	Nematerijalna imovina. ¹⁶ [7]

¹⁵ Korisnici sredstava su obavezni da poslovne promene u budžetskom računovodstvu vode po propisanim subanalitičkim (šestocifrenim) kontima.

¹⁶ Podaci preuzeti iz Zakona o budžetu Republike Srbije za 2017. godinu.

Sektor za finansije i kontroling Ministarstva odbrane priprema rešenje ministra odbrane kojim se sredstva odobrena u okviru aproprijacija u Zakonu o budžetu (budžetska sredstva) raspoređuju na programske aktivnosti i projekte na četvrtom nivou ekonomske klasifikacije kontnog plana koji se primenjuje za budžetski sistem – sintetička konta.¹⁷ Rukovodilac programa u skladu sa odobrenim aproprijacijama donosi rešenje kojim se vrši raspored budžetskih sredstava korisnicima sredstava. Za izvršenje finansijskog plana Ministarstva odbrane uslov je da se donese šifarnik knjigovodstvenih i izveštajnih šifara, za svakog korisnika sredstava što je u nadležnosti Sektora za finansije i kontroling. Shodno ustanovljenom šifarniku korisnici sredstava kojima su rešenjem nosioca programa odobrena finansijska sredstva za finansiranje rashoda u budžetskoj godini, korisnici sredstava u ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije donose svoja rešenja kojim se sredstva dalje raspoređuju potčinjenim jedinicama i ustanovama određenim korisnicima sredstava, sve do nivoa korisnika i organa finansijske službe na četvrtom nivou. Evidentiranjem podataka iz rešenja o odobravanju finansijskih sredstava u poslovnim knjigama, koje za svakog korisnika vodi nadležni računovodstveni centar, stvaraju se pretpostavke za stvaranje obaveza i isplate po tom osnovu od strane naredbodavaca korisnika sredstava.¹⁸ Korisnik sredstava stvara obaveze prema propisima kojima se uređuje materijalno i finansijsko poslovanje u Ministarstvu odbrane i Vojski Srbije. Korisnik je ovlašćen da stvara obaveze do iznosa odobrenih sredstava koja su mu odobrena po odnosnoj nameni.

Sredstva za finansiranje rashoda iz kategorije 41 Kontnog plana za čitav sistem dodeljeni su na izvršenje stručnom nosiocu za pitanja u vezi statusa i prava iz radnog odnosa zaposlenih radi centralizacije.¹⁹ Takođe, sredstva za finansiranje rashoda iz kategorije 51 Kontnog plana po važećem rešenju o finansiranju MO i VS dodeljeni su na realizaciju stručnom nosiocu za materijalne resurse.²⁰

Vođenje poslovnih knjiga i evidencija

Poslovne knjige su evidencije u kojima se evidentiraju poslovne promene korisnika sredstava i pružaju uvid u stanje i promenu stanja sredstava, obaveza, potraživanja, izvora finansiranja, rashoda, izdataka, prihoda i primanja. Drugačije, poslovne knjige su sveobuhvatne evidencije o finansijskim transakcijama korisnika sredstava koje obezbeđuju uvid u stanje i promene stanja na sredstvima, potraživanjima, obavezama, izvorima finansiranja, rashodima, izdacima, приходima i primanjima. Finansijske poslovne knjige vode se za period od jedne budžetske godine, izuzev pojedinih pomoćnih knjiga koje se mogu voditi za period duži od jedne godine, u slučajevima koji su predviđeni važećim propisima. Propisane poslovne knjige koje se vode u domenu finansijskog poslovanja su dnevnik, glavna knjiga, pomoćne knjige i evidencije. Dnevnik je hronološka evidencija

¹⁷ Prema trenutno važećoj programskoj strukturi u okviru programskog budžeta Ministarstvo odbrane obaveze iz svoje funkcionalne nadležnosti izvršava kroz jedan program – Operacije i funkcionisanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije, sa više programskih aktivnosti i projekata u okviru programa.

¹⁸ Računovodstveni centar Sektora za finansije i kontroling Ministarstva odbrane.

¹⁹ Programska aktivnost Administracija i upravljanje, u okviru programa Operacije i funkcionisanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.

²⁰ Sektor za materijalne resurse Ministarstva odbrane.

poslovnih promena, a glavna knjiga se vodi analitički po kontima ekonomske klasifikacije. Evidentiranjem promena u ove dve evidencije postiže se poštovanje obaveze vođenja dvojnog knjigovodstva, po opštem pravilu u računovodstvenoj teoriji. Glavnu knjigu za Ministarstvo odbrane vodi Trezor Ministarstva finansija, kao i za ostale direktne budžetske korisnike, dok dnevnik i internu glavnu knjigu vodi Računovodstveni centar SFiK MO. Pored navedenih, Računovodstveni centar za potrebe korisnika sredstava vodi i pomoćne knjige za potrebe korisnika sredstava.

Važećim propisima kojima je uređeno finansijsko i materijalno poslovanje u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije predviđeno je da korisnik sredstava vodi pomoćne knjige osnovnih sredstava i zaliha. Propisan je postupak i u toku je izrada softverskog rešenja kojim bi se integrisali podaci iz pomoćnih materijalnih i finansijskih knjiga i evidencija, u skladu sa principima budžetskog računovodstva. Tako objedinjen sistem praćenja stanja sredstava, njihove vrednosti i obaveza dobra je osnova i za praćenje troškova u sistemu odbrane po vrstama zadataka koje jedinice i ustanove Ministarstva odbrane i Vojske Srbije izvršavaju.

Kontrola zakonitosti upravljanja i korišćenja sredstava u VS

Materijalno i finansijsko poslovanje korisnika sredstava u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije podleže kontroli zakonitosti upravljanja i korišćenja sredstava. Kontrola se organizuje i izvršava u nekoliko nivoa. Interna kontrola korisnika sredstava obavlja se od strane računopolagača odgovornih za finansijsko i materijalno poslovanje. Kontrolu poslovanja kod korisnika vrše i nadležni organi pretpostavljenog naredbodavca. Na nivou Računovodstvenog centra Sektora za finansije i kontroling uspostavljena je prethodna kontrola dokumentacije po kojoj se vrši plaćanje dobavljačima i isplata ličnih prinadležnosti zaposlenih. Na nivou Ministarstva odbrane uspostavljena je funkcija interne revizije, sa svojim nadležnostima. Vojnoobaveštajna agencija i Vojnobezbednosna agencija podležu nadzoru Inspektora službi bezbednosti. Za Inspektorat odbrane, kao organ uprave u sastavu Ministarstva odbrane, Zakonom o ministarstvima predviđeno je da obavlja inspeksijske poslove u vezi sa usklađivanjem priprema za odbranu, sprovođenjem odluka i akata Predsednika i Vlade Republike Srbije, stanjem operativnih i funkcionalnih sposobnosti Vojske Srbije i drugo.²¹ [10] Iako ova nadležnost nije direktno definisana pomenutim zakonom, Inspektorat odbrane vrši i kontrolu jedinica i ustanova Ministarstva odbrane i Vojske Srbije i po pitanjima materijalnog i finansijskog poslovanja. Od spoljnih kontrolnih institucija Ministarstvo odbrane podleže reviziji poslovanja od strane Budžetske inspekcije, Državne revizorske institucije i Skupštinskog odbora za bezbednost.

Uspostavljene procedure u domenu finansijskog obezbeđenja, koje su prethodno navedene, omogućuju redovno funkcionisanje jedinica i ustanova Ministarstva odbrane i Vojske Srbije za koje su predviđena sredstva u redovnom ciklusu finansijskog planiranja. Pojedine vrste operacija koje izvode jedinice Vojske Srbije, kao što su vežbovne operacije koje se unapred planiraju, mogu biti finansirane kroz navedene mehanizme. Jedinice koje u takvim slučajevima ulaze u sastav privremenog operativnog sastava u svojim redovnim godišnjim planovima imaju odobrena finansijska sredstva po ovoj nameni.

²¹ Zakon o ministarstvima, Službeni glasnik RS⁶ broj 44/2014, 14/2015, 54/2015 i 96/2015, član 12, stav 2.

Kada su u pitanju operacije koje su posledica odgovora na nepredviđene situacije, bilo u uslovima mira, vanrednog ili ratnog stanja, u prilogu navodu da je potrebno razviti odgovarajuće mehanizme za finansijsko obezbeđenje može se istaći sledeće:

- operacije Vojske Srbije mogu se organizovati na taktičkom, operativnom ili strategijskom nivou;

- troškovi operacija često višestruko prevazilaze iznose koji su u finansijskim planovima odobreni za finansiranje redovnih rashoda jedinicama (bataljonima i jedinicama istog ranga) koje ulaze u sastav privremenog operativnog sastava;

- finansijsko obezbeđenje operacija u potpunosti podleže propisima kojima se uređuje budžetski sistem i drugim propisima iz ove oblasti;

- angažovanje jedinica i ustanova Ministarstva odbrane i Vojske Srbije u ovakvim okolnostima povezano je sa visokim stepenom neizvesnosti i mogućim odstupanjima u odnosu na planove upotrebe;

- neophodno je komandantu operativnog sastava dodeliti nadležnost za angažovanje finansijskih sredstava za potrebe izvođenja operacija u cilju poštovanja principa da dodeljivanje nadležnosti prethodi delegiranju odgovornosti, prema opštoj teoriji menadžmenta;

- angažovanje u operacijama ne znači mogućnost odustajanja od načela finansijske održivosti koje je utvrđeno doktrinarnim dokumentima;

- za potrebe ovakvih operacija neophodna je primena propisa o javnim nabavkama kroz koju se centralizovano obezbeđuju potrebe Ministarstva odbrane i Vojske Srbije;

- ovakve operacije po pravilu zahtevaju i angažovanje lica iz rezervnog sastava i pokretnih stvari iz popisa, kao i značajno veći obim utroška materijala i opreme u odnosu na uobičajenu mirnodopsku upotrebu jedinica koje ulaze u operativni sastav i sl.

Imajući u vidu navedeno i normativno doktrinarna ograničenja u vezi sa finansijskim obezbeđenjem uopšte u nastavku će biti detaljno razrađen mogući koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije koje su većeg obima, a čije izvođenje nije planirano u okviru redovnog planskog ciklusa upotrebe jedinica Vojske Srbije i redovnog budžetskog planiranja, koji je prethodno opisan. Koncept će biti razrađen kroz propisane aktivnosti korisnika sredstava u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije u vezi sa finansijskim obezbeđenjem, po fazama operacije.

Koncept finansijskog obezbeđenja operacija

Pitanje finansijskog obezbeđenja operacija veoma je kompleksno i od značajnog je uticaja na planiranje operacija i donošenje odluka komandanta, naročito u delu koji se odnosi na način postizanja utvrđenih ciljeva i rezultata koji se očekuju. U Doktrini operacija Vojske Srbije definisano je da se planiranjem „definišu ciljevi i očekivani rezultati, načini njihovog dostizanja, namere i odluke komandanata“.²² [5] Ciljevi i očekivani rezultati su nametnuti od strane državnih autoriteta, dok je način dostizanja ciljeva u nadležnosti komandanta operativnog sastava. To podrazumeva ulogu operativne komande da obezbedi efektivno i efikasno postizanje postavljenih ciljeva.

²² Doktrina operacija Vojske Srbije, Isto, strana 55.

Efektivnost i efikasnost su pojmovi iz teorije menadžmenta. Postoji veliki broj definicija ova dva pojma. Efektivnost upućuje na težnju odgovornih lica da postignu postavljene ciljeve, dok efikasnost podrazumeva postizanje tih ciljeva uz minimalan utrošak resursa. Teoretičari ističu da upravljačke strukture trebaju respektovati zahteve efektivnosti, kroz bavljenje pravim poslom i efikasnosti, kroz obavljanje posla na pravi način.²³[22] Planiranje i izvođenje operacija podrazumeva obezbeđivanje sredstava za isplatu ličnih i materijalnih rashoda koji proističu iz realizacije operacije. Takođe, neophodno je da se obezbede kadrovske i tehničke pretpostavke za uspešno finansijsko obezbeđenje operacija. Zbog toga se operacije s pravom predstavljaju kao projekti, sa svim njihovim specifičnostima, od neponovljivosti, neophodnosti ostvarivanja rezultata u ograničenom vremenskom okviru i sa ograničenim raspoloživim budžetom, sa visokom stopom rizika za uspešno izvođenje, zbog veoma velikog broja faktora koje je teško predvideti i kvantifikovati njihov uticaj na izvođenje operacije.

Finansijsko obezbeđenje operacija podrazumeva niz aktivnosti koje je neophodno realizovati u sklopu pojedinih faza operacije.²⁴ [3] Sistematizacijom i opisom pojedinih aktivnosti može se predstaviti mogući koncept finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije.

Aktivnosti finansijskog obezbeđenja u fazi pripreme operacije

Faza pripreme operacije, u domenu organizovanja i sprovođenja finansijskog obezbeđenja, opterećena je nizom nepoznanica i veoma često je pod imperativom brzine sticanja uslova za izvođenje operacije. S druge strane, ovu fazu operacije karakteriše niz aktivnosti u domenu finansijskog obezbeđenja.

Prva aktivnost je uspostavljanje organa finansijske službe i logističke podrške, sa organima stručnih službi, u postupku formiranja komande operativnog sastava koji planira i izvodi konkretnu operaciju. U slučaju da je nosilac operacije Združena operativna komanda (intervidovska operacija), sastav komande se popunjava sa potrebnim kadrovima po svim specijalnostima neophodnim za uspešno ostvarivanje postavljenog zadatka. Združena operativna komanda u mirnodopskim uslovima ima uspostavljene službe logistike i finansijsku službu primerenu upotrebi u redovnim okolnostima. Druga aktivnost je utvrđivanje potrebnih finansijskih sredstava za izvođenje operacije, ili, drugačije iskazano, utvrđivanje cene koštanja operacije. Ovo je ključna tačka i zbog navedenog utvrđivanje cene koštanja operacije je predmet narednog podpoglavlja.

Kroz narednu aktivnost realizuje se obezbeđivanje sredstava za finansiranje troškova operacije u budžetu Republike Srbije, kroz redovne zakonske procedure. To prvenstveno podrazumeva da organ finansijske službe operativnog sastava priprema predlog za odobravanje finansijskih sredstava za finansiranje rashoda operacije, po kontima klasifikacije koja se primenjuje za budžetski sistem, sa detaljnim tekstualnim obrazloženjem. Predlog usaglašen na nivou operativne komande dostavlja se nadležnim putem organizacijskoj celini Ministarstva odbrane nadležnoj za finansije i budžet na nadležno postupanje (Sektoru za finan-

²³ Todorović, J., Đurićin, D. I Janošević, S.: *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, 2000, strana 157.

²⁴ Prema doktrini Vojske Srbije operacije Vojske Srbije sastoje se iz faza: pripreme, izvođenja i stabilizacije i dezangažovanja snaga (strana 55).

sije i kontroling). Sektor sagledava dostavljeni predlog i vrši analizu mogućnosti da se navedena sredstva obezbede preraspodelom iz postojećeg budžeta na nivou Programa i, ukoliko postoji takva mogućnost, preduzima mere iz svoje nadležnosti da se donese Rešenje o izmeni rešenja o finansiranju Programa – Operacije i funkcionisanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.²⁵ Ukoliko Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije ne raspolažu kapacitetima da sredstva za potrebe finansiranja operacije obezbede iz raspoloživih sredstava, Ministarstvo odbrane upućuje predlog Ministarstvu finansija da se dodatna sredstva po ovom osnovu odobre Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije kroz neki od dostupnih mehanizama - rebalans budžeta ili finansiranje iz stalne budžetske rezerve. Nije uputno da se u Zakonu o budžetu operacija Vojske Srbije kvalifikuje kao projekat, iako ona ispunjava sve pretpostavke za navedeno, jer je zakon javni dokument i eksplicitno navođenje ovih podataka može otkriti „meki stomak“ snaga koje učestvuju u operaciji, što protivnička strana može vešto iskoristiti.

Stvaranje organizacionih pretpostavki za finansijsko obezbeđenje na nivou operativnog sastava koji realizuje operaciju je četvrta neophodna aktivnost za uspešno finansijsko obezbeđenje operacije. Ovo podrazumeva otvaranje knjigovodstvene i izveštajne šifre (šifara) za potrebe operativnog sastava – korisnika sredstava, i formiranje pomoćnih finansijskih knjiga u Računovodstvenom centru Sektora za FiK. Takođe, na nivou komande operativnog sastava formira se materijalno knjigovodstvo i uspostavljaju pomoćne knjige pokretnih stvari (osnovnih sredstava i zaliha), odnosno preduzimaju se mere da se postojećom šemom logističke podrške i njenim izmenama obezbedi da pomoćne materijalne knjige za potrebe komande operativnog sastava vodi jedinica sa teritorije na koju se ta komanda po ovim pitanjima oslanja. Finansijsko poslovanje obavlja se na način kako je propisano važećim propisima i prethodno opisano.

Utvrđivanje troškova operacije kao pretpostavka za efektivno i efikasno finansijsko obezbeđenje operacija

Neophodan uslov za realizovanje finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije je utvrđivanje potrebnih finansijskih sredstava za realizaciju operacije, tj. utvrđivanje troškova, odnosno cene koštanja operacije. Utvrđivanje troškova operacije vrši se u fazi pripreme operacije, pre njenog početka. Ovaj postupak, uprkos njegovoj složenosti, je neophodno sprovesti u kratkom roku.²⁶ [13] Uopšte, pod pojmom troškova podrazumeva se finansijski izraz utrošenog rada, svih sredstava i dobara i drugih davanja u cilju ostvarivanja određenih učinaka. Troškovi se, znači, utvrđuju anticipativno i osnov su za donošenje odluka.

Troškovi, odnosno cena koštanja operacije, prema pojedinim autorima, iskazuju se po:

- bruto principu i
- neto principu.²⁷ [26]

²⁵ Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije, prema usvojenom modelu programskog finansiranja, finansira se kroz jedan program „Funkcionisanje MO i VS“.

²⁶ O složenosti ovog postupka videti šire u: Mihajlović, M., Slavković, R. i Stojanović S.: *Model utvrđivanja cene koštanja borbene operacije Vojske Srbije*, članak, Vojno delo zima/2014, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 191-202.

²⁷ Videti u: Ćirković, D. i drugi, *Projektni menadžment i manevarski elementi vojnih operacija*, Zbornik Radova: *Ekonomska analiza cene koštanja operacija Vojske*, Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Beograd, 2014, strana 275.

Prema navedenom u cenu koštanja operacije, po bruto principu, uključuju se svi troškovi angažovanih resursa potrebnih za ostvarivanje misije (utrošak postojećih sredstava iz magacina, uništavanje i amortizacija postojeće tehnike, troškovi postizanja operativnih sposobnosti modularnih jedinica koje ulaze u sastav operativne grupe i drugo) i neto cena koštanja operacije. Pod neto cenom koštanja operacije, po mišljenju pomenutih autora, podrazumevaju se troškovi koji proističu iz realizacije operacije, a tiču se troškova operativnog razvoja, dodatne obuke i podizanja nivoa operativnih sposobnosti jedinica, kupovine dodatne tehnike i materijala, isplate pripadajućih naknada licima angažovanim iz rezervnog sastava, troškova upotrebe sredstava iz popisa, isplata šteta i drugo što proističe direktno iz izvođenja konkretne operacije.

Ovakva klasifikacija troškova u slučaju utvrđivanja troškova operacija, sa aspekta računovodstvene teorije i značenja pojma bruto i neto troškova, nije primenljiva. Naime, pojam bruto (brutto) u sintagmi bruto trošak podrazumeva uključivanje svih troškova koji idu na osnovnu - neto cenu (porezi, transport, carinski troškovi, ambalaža, osiguranje i slično).²⁸ [28] Analizom pojma zaključuje se da ovakva klasifikacija troškova operacije nije prihvatljiva.

Ako se izvrši podela troškova sa aspekta budžeta, njihovog nastajanja i promene u slučaju planiranja i izvođenja operacije Vojske Srbije, troškovi se mogu klasifikovati na:

- fiksne (stalne) i
- varijabilne (promenljive) troškove.²⁹ [12]

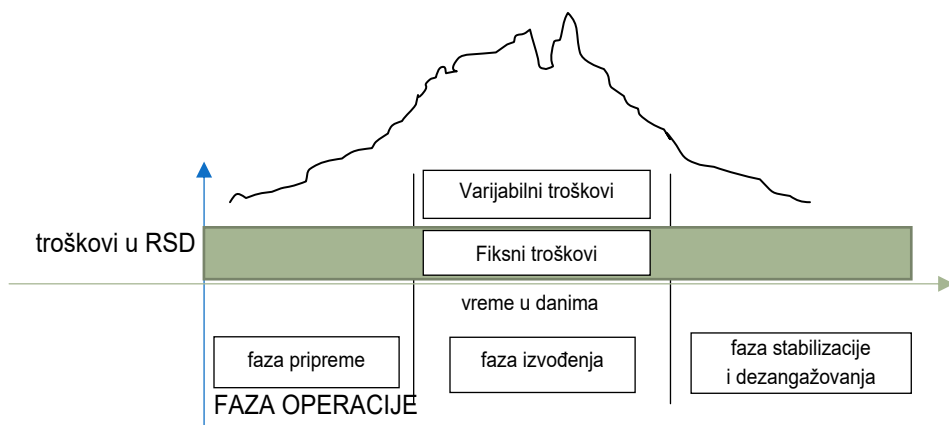
Fiksni troškovi, sa aspekta budžeta, obuhvaćeni su usvojenim zakonom o budžetu i njihova stalnost i obim ne zavise od eventualnog angažovanja jedinica Vojske Srbije u operacijama (troškovi zarada i naknada stalnog sastava, dostizanja i održavanja nivoa funkcionalnih i operativnih sposobnosti jedinica Vojske Srbije i slično). Varijabilni troškovi proističu iz pripreme i izvođenja operacije koju planira i izvodi privremeni operativni sastav koji se formira za konkretnu namenu, za šta nisu predviđena sredstva u redovnom godišnjem budžetu Republike Srbije na razdelu 210 – Odbrana (troškovi angažovanja rezervnog sastava, imovine iz popisa, mobilizacije, nabavke dodatne opreme i materijala, održavanja tehnike, lečenja i drugo). Na slici 1. prikazan je aproksimativni model strukture troškova operacije Vojske Srbije, odnosa fiksnih i varijabilnih troškova posmatranih sa aspekta budžeta, u slučaju planiranja i izvođenja operacije Vojske Srbije.

Sa aspekta finansijskog obezbeđenja operacije ovo je adekvatno klasifikovanje troškova, kao osnov za utvrđivanja i iskazivanja troškova operacije. Pre utvrđivanja obima potrebnih sredstava za izvođenje operacije (varijabilnih troškova) neophodno je da se izvrši utvrđivanje stanja raspoloživih pokretnih stvari i potrošnog materijala koje obezbeđuju modularne jedinice koje ulaze u operativni sastav i jedinice sa teritorije na kojoj se izvodi operacija, za koje je predviđeno da po privremenoj šemi logističke podrške obezbeđuju deo materijala i usluga za potrebe jedinica angažovanih u operaciji. Nosioci planiranja aktivnosti po fazama operacije utvrđuju vrste i obim aktivnosti i u saradnji sa stručnim logističkim službama iskazuju troškove operacije po aktivnostima koje proističu iz donete odluke o angažovanju (varijabilni troškovi). Navedeni troškovi se iskazuju analitički po kontima ekonomske klasifikacije koji su utvrđeni u važećem kontnom okviru koji se primenjuje na budžetski sistem.

²⁸ <https://sr.wikipedia.org/sr/>.

²⁹ Klasifikacija troškova je izvršena prema redovnosti javljanja na redovne (planirani u postupku redovnog donošenja budžeta) i vanredni, koji su posledica posebnih okolnosti. Videti u: Škarić-Jovanović, K. i Radovanović R.: *Finansijsko računovodstvo*, CID, Beograd, 2001, strana 161-163.

U nastavku se vrši obezbeđivanje sredstava za finansiranje troškova operacije u budžetu Republike Srbije, kroz redovne zakonske procedure, kako je prethodno navedeno.

Slika 1 – Struktura troškova operacije (izvor: autor)

Aktivnosti finansijskog obezbeđenja u fazi izvođenja operacije

Ukoliko su realizovane sve predviđene aktivnosti finansijskog obezbeđenja u fazi pripreme operacije, u ovoj, sa svih aspekata ključnoj fazi operacije, finansijsko obezbeđenje sastoji se iz izvršenja finansijskog plana operativnog sastava - korisnika sredstava u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije, kroz stvaranje poslovnih obaveza, vođenja poslovnih knjiga i evidencija, izrade periodičnih izveštaja i analiza i, na kraju, kontrole zakonitosti upravljanja i korišćenja sredstava u Vojsci Srbije.

Korisnik sredstava stvara obaveze prema propisima kojima se uređuje materijalno i finansijsko poslovanje u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije. Korisnik je ovlašćen da stvara obaveze do iznosa odobrenih sredstava koja su mu odobrena po odnosnoj nameni. I u ovom slučaju sredstva za finansiranje ličnih rashoda (kategorije 41 Kontnog plana) za potrebe lica angažovanih u operaciji bili bi dodeljeni na izvršenje stručnom nosiocu za pitanje u vezi statusa iz radnog odnosa radi centralizacije.³⁰ Takođe, sredstva za finansiranje rashoda opremanja i investicija (kategorije 51 Kontnog plana) za nabavku opreme za potrebe operativnog sastava koji realizuje operaciju bila bi dodeljena na realizaciju stručnom nosiocu za materijalne resurse.

Navedene aktivnosti detaljno su opisane u prethodnom poglavlju i u ovom delu rada neće biti ponovo obrazlagana.

³⁰ Programska aktivnost Administracija i upravljanje, u okviru programa Operacije i funkcionisanje Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.

Aktivnosti finansijskog obezbeđenja nakon završetka faze stabilizacije i u toku dezan-
gažovanja snaga

U fazi stabilizacije preduzimaju se radnje iz domena finansijskog poslovanja u relativ-
no poznatom okruženju i preduzimaju se radnje na pripremi uslova za sprovođenje pre-
stanka materijalnog i finansijskog poslovanja operativnog sastava po završetku operaci-
je, u postupku rasformiranja komande privremenog operativnog sastava. Za sprovođenje
ovog postupka naredbodavac izdaje naređenje o formiranju komisije sa preciznim rokovima
i obavezama koje podrazumevaju sledeće:

- kompletiranje dokumentacije o promenama na pokretnim stvarima zaključno sa danom prestanka poslovanja i obezbeđivanje knjiženja,
- plaćanja dospelih obaveza zaključno sa danom prestanka poslovanja,
- obezbeđenje likvidnih isprava za realizovana plaćanja,
- rešavanje otvorenih knjigovodstvenih stavki,
- uplatu neutrošenih sredstva depozita, prihoda,
- regulisanje naplate potraživanja,
- raspravljanje nerešenih predmeta šteta,
- dostavljanje Računovodstvenom centru Sektora za FiK dokumentacije u vezi reguli-
sanja stanja u službi lica angažovanih u privremenom operativnom sastavu,
- preuzimanje radnji iz domena materijalnog poslovanja za predaju pokretnih stvari
jedinicama i ustanovama - pravnim sledbenicima,
- svođenje stanja dugovanja pokretnih stvari na nulu i
- preduzimanje drugih radnji koje su propisane u ovakvim slučajevima.

Ovim bi postupak finansijskog obezbeđenja, po izradi propisanih izveštaja, zaključno
sa izveštajem o prestanku (likvidaciji) materijalnog i finansijskog poslovanja, bio okon-
čan. Komanda privremenog sastava se rasformirava, ili vraća u okvire uobičajenog po-
slovanja (združena operativna komanda), a lica kojima je izvršena popuna organa finan-
sijske službe i službi logistike u komandi operativnog sastava prestaje obaveza računop-
olagača za sredstva dodeljena na korišćenje operativnom sastavu. Za ta lica izrađuju
se akta za regulisanje stanja u službi, upućivanjem u matične jedinice.

Zaključak

Komparativnom analizom doktrinarnih dokumenata kojima je uređena Vojska Srbije i
operacije Vojske Srbije utvrđeno je da je u njima prepoznat značaj obezbeđenja Vojske Sr-
bije i operacija koje ona izvodi, kao pretpostavka za izvršavanje postavljenih misija i zada-
taka. U pomenutim dokumentima finansijsko obezbeđenje ima isti sadržaj. Značajna pri-
medba može se uputiti na doktrinarni stav istaknut u Doktrini operacija prema kojem se sva
obezbeđenja odnose na fazu izvođenja operacije. Finansijsko obezbeđenje je deo procesa
rukovođenja i komandovanja (ili menadžment ciklusa) u svim fazama operacije. U ovom
smislu bilo bi neophodno izvršiti neophodne izmene u doktrinarnim dokumentima.

Zakonska i podzakonska rešenja iz oblasti budžetskog sistema, budžeta, finansijskog
poslovanja, vođenja evidencija i drugih segmenata, koja se odnose na sistem odbrane i
Vojsku Srbije, ista su sa aspekta upotrebe Vojske Srbije u miru, u uslovima vanrednog ili
ratnog stanja. Znači da je isti i sadržaj finansijskog obezbeđenja i obuhvata finansijsko

poslovanje, vođenje poslovnih knjiga i evidencija i kontrolu zakonitosti raspolaganja, upravljanja i korišćenja sredstava u Vojsci Srbije. Budžetski sistem predviđa utvrđivanje aktivnosti unapred i mesta troškova korisnika sredstava budžeta, za period od najmanje jedne budžetske godine. Programska struktura korisnika budžetskih sredstava posledica je predviđanja njihovog angažovanja u budućnosti. Unutrašnja programska struktura Ministarstva odbrane i Vojske Srbije, dakle, prilagođena je predviđenoj upotrebi organizacionih celina i jedinica u unapred definisanim okvirima i okolnostima.

Usvojenim doktrinarnim rešenjima predviđeno da Vojska Srbije svoje misije i zadatke izvršava kroz formiranje privremenih operativnih sastava za konkretne namene i detaljno je normiran postupak operativnog planiranja. Operacije koje su planirane i čije je finansiranje predviđeno u ciklusu redovnog finansijskog planiranja i donošenja budžeta Republike Srbije, u delu njihovog finansijskog obezbeđenja, ne pretpostavljaju istupanje iz okvira finansijskog obezbeđenja bilo koje programske aktivnosti ili projekta, odnosno korisnika sredstava, čije potrebe se finansiraju kroz redovne budžetske procedure. Međutim, operacije koje može da planira i izvodi Vojska Srbije u konkretnim okolnostima kao odgovor na rizike i pretnje na koje po ustavnim nadležnostima treba da odgovori sistem odbrane, u uslovima mira, vanrednog ili ratnog stanja, u određenim okolnostima po značaju mogu biti presudne za očuvanje suvereniteta, ustavnog poretka, integriteta, spašavanja ljudi i imovine i slično. Takve okolnosti zahtevaju finansijska sredstva u iznosima koji prevazilaze odobrena sredstva za finansiranje redovnih potreba budžetskih korisnika. Finansijsko obezbeđenje ovakvih operacija takođe podrazumeva poštovanje propisa koji uređuju oblast finansijskog obezbeđenja uopšte. Pretpostavke koje je potrebno ispuniti za realizovanje finansijsko obezbeđenja ovih operacija podrazumeva: uspostavljanje organa finansijske službe i organa logističke podrške sa organima stručnih službi u postupku formiranja komande operativnog sastava koji planira i izvodi konkretnu operaciju, utvrđivanje potrebnih sredstava za finansiranje rashoda operacija, realizovanje finansijskog obezbeđenja u skladu sa odredbama propisa koji uređuju budžetski sistem i, na kraju, sprovođenje postupka prestanka materijalnog i finansijskog poslovanja privremenog operativne komande koja je formirana za potrebe operacije, po njenom okončanju i stvaranje pretpostavki za svođenje poslovanja na nulu i preuzimanje potraživanja i obaveza te komande od strane ustanovljenih pravnih sledbenika.

Predstavljeni ciklus finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije je jedan od mogućih koncepata, koji je u skladu sa normativnim aktima koji uređuju budžetski sistem i finansijsko poslovanje u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije, kao i doktrinarnim dokumentima kojima se uređuje finansijsko obezbeđenje operacija i Vojske Srbije uopšte. Izvršen je opis svake od faza tog ciklusa, u obimu koji ovakav rad dopušta. U radu koji bi imao karakter istraživačkog projekta moglo bi se doći do modela finansijskog obezbeđenja operacija Vojske Srbije, koji bi bio osnov za dogradnju doktrinarnih i normativnih akata, opštih i pojedinačnih, koja uređuju ovu oblast, a u cilju jasnog definisanja i stvaranja pretpostavki za efektivno i efikasno finansijsko obezbeđenje operacija koje planira i izvodi Vojska Srbije.

Literatura

- [1] Vujaklija, M.: *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980.
- [2] *Doktrina Vazduhoplovstva i protivvazduhoplovne odbrane*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.
- [3] *Doktrina Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2010.

- [4] *Doktrina Kopnene vojske*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.
- [5] *Doktrina operacija Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.
- [6] *Doktrina planiranja u Vojsci Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.
- [7] *Zakon o budžetu Republike Srbije za 2017. godinu*, „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 99/2016.
- [8] *Zakon o budžetskom sistemu*, „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 54/2009, 73/2010, 10-1/2010, 101/2011, 92/2012, 62/2013, 63/2013, 108,2013, 142/2014, 68/2015, 103/2015 i 99/2016.
- [9] *Zakon o Vojsci Srbije*, „Službeni glasnik RS“ broj 116/2007, 88, 2009, 101/2010 – dr. zakon, 10/2015 i 88/2015 – odluka US104/2009 i 10/2015.
- [10] *Zakon o Ministarstvima*, „Službeni glasnik RS“ broj 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 i 62/2017.
- [11] *Zakon o odbrani*, „Službeni glasnik RS“ broj 116/2007, 88, 2009, 104/2009 i 10/2015.
- [12] Jovanović-Škarić, K. i Radovanović, J.: *Finansijsko računovodstvo*, CID, Beograd, 2001.
- [13] Mihajlović, M., Slavković, R. i Stojanović S.: *Model utvrđivanja cene koštanja borbene operacije Vojske Srbije*, članak, Vojno delo zima/2014, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 191-202.
- [14] *Pravilnik o materijalnom poslovanju u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije*, „Službeni vojni list“, broj 29/2014 i 9/2017.
- [15] *Pravilnik o finansijskom poslovanju u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije*, „Službeni vojni list“, broj 17/2011, 3/2013, 12/2014 i 9/2017.
- [16] *Pravilnik o standardnom klasifikacionom okviru i kontnom planu za budžetski sistem*, „Službeni glasnik RS“ broj 103/2011, 10/2012, 18/2012, 95/2012, 22/2013, 48/2013, 61/2013, 63/2013, 106/2013, 120/2013, 20/2014, 64/2014, 81/2014, 117/2014, 128/2014, 131/2014, 32/20-15, 59/2015 i 63/2015.
- [17] *Pojmovnik funkcionalnih doktrina i doktrina vidova Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.
- [18] Slavković, R. i Talijan, M.: *Vojna operacija kao projekat*, članak, Vojno delo leto/2012, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 130.
- [19] Slavković, R., Talijan, M. i Jelić, M.: *Projektovanje vojnih operacija*, članak, Vojno delo zima/2012, Vojnoizdavački zavod, Beograd, strana 129-139.
- [20] *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS“ broj 88, 2009.
- [21] *Strategija odbrane Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS“ broj 88, 2009.
- [22] Todorović, J., Đurićin, D. I Janošević, S.: *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, 2000).
- [23] Trandafilović, S. i Knežević, M.: *Finansiranje sistema odbrane i programsko budžetiranje*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2013.
- [24] *Uputstvo o materijalnom knjigovodstvu u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije*, „Službeni vojni list“, broj 12/2015.
- [25] *Ustav Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS“ broj 98, 2006.
- [26] Ćirković, D., Jurišić, I., Tanasković, D. i Stojanović, Lj.: *Projektni menadžment i manevarski elementi vojnih operacija*, Zbornik Radova: *Ekonomska analiza cene koštanja operacija Vojske*, Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Beograd, 2014.
- [27] , pristupljeno 24.04.2017. godine i
- [28] <https://sr.wikipedia.org/sr/>, pristupljeno 18.03.2017. godine

NOVČANI TOKOVI PRIVREDNOG SUBJEKTA KAO PREDMET REVIZIJE

Ivan M. Milojević i Milan B. Mihajlović
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Katedra za finansije
Slavko Đ. Vukša
Alfa BK Univerzitet, Beograd

Korisnici finansijskih izveštaja očekuju informacije, na osnovu kojih će adekvatno proceniti mogućnosti preduzeća u pogledu korišćenja novca i novčanih ekvivalenata. Te informacije prvenstveno treba da pruža Izveštaj o novčanim tokovima, kao jedan od osnovnih finansijskih izveštaja. Izveštaj o novčanim tokovima treba da se radi se u skladu sa Međunarodnim računovodstvenim standardima, i u tom slučaju pokazuje na koji način klijent realizuje novac i novčane ekvivalente bez obzira na njegovu delatnost.

Revizija novčanih tokova podrazumeva sprovođenje naučno verifikovane metodologije ispitivanja Izveštaja o novčanim tokovima preduzeća sa ciljem da se o njemu izrazi revizorsko mišljenje u revizorskom izveštaju. Takva revizija biće naš predmet interesovanja u ovom radu.

Ključne reči: *revizija, novčani tok, međunarodni računovodstveni standardi, preduzeće*

Uvod

Menadžment preduzeća u okviru poslovne aktivnosti potražuje iz računovodstveno-informacionog sistema podatke na osnovu kojih će proceniti mogućnosti preduzeća da ostvaruje likvidna sredstva odnosno novac i novčane ekvivalente. Te informacije upravo pruža izveštaj o novčanim tokovima. Izveštaj o novčanim tokovima radi se u skladu sa Međunarodnim računovodstvenim standardima i pokazuje na koji način klijent ostvaruje novac i novčane ekvivalente bez obzira na njegovu delatnost. Kako je likvidnost osnovni preduslov uspešnog poslovanja, od esencijalne važnosti je sigurnost da se dovoljna količina novca nalazi uvek na računu kada je to potrebno. Velika dobit ne osigurava sama po sebi i novac na računu kada je on potreban. Dakle, zadatak preduzeća je i stvoriti dobit i srazmerno brzo je pretvoriti u novac. Predugo čekanje da se potraživanje pretvori u novac, smanjuje njenu vrednost zbog razlike vrednosti novca u vremenu.

Izveštaj o novčanim tokovima treba da prikaže novčane tokove tokom perioda, razvrstane na poslovne, investicione i finansijske aktivnosti. Isti standard kategorije u novčanom toku definisao je novac koji obuhvata novac u blagajni i depozite po viđenju. Novčani ekvivalenti su kratkoročna i visokolikvidna ulaganja koja se mogu brzo konvertovati u poznate iznose novca, a koji nisu pod značajnim uticajem rizika promene vrednosti. U

tom kontekstu, poslovne aktivnosti su glavne aktivnosti koje stvaraju prihod, investicione aktivnosti su dugotrajno sticanje i otuđivanje sredstava i drugih ulaganja, a finansijske aktivnosti su one aktivnosti koje imaju za posledicu promenu veličine strukture vlastitog kapitala i obaveza po preuzetim kreditima. Novčani tokovi predstavljaju prilive i odlive novca i novčanih ekvivalenata. Izveštaj o novčanim tokovima društva počinje prikazom novčanih tokova poslovnih aktivnosti, dakle aktivnosti koje same po sebi stvaraju čistu dobit. Drugim rečima, poslovne aktivnosti su svi poslovi oko prodaje robe i stvaranja pripadajućih troškova. Čista dobit se stvara onda kada nastaju prihodi od prodaje i pripadajući troškovi. To se u najvećem broju slučajeva događa pre ili nakon dobitka ili troška novca s njima u vezi.

Novčani tokovi poslovnih aktivnosti

Već je navedeno da novčani tokovi predstavljaju prilive i odlive novca i novčanih ekvivalenata. Izveštaj o novčanim tokovima društva počinje prikazom novčanih tokova poslovnih aktivnosti, dakle aktivnosti koje stvaraju dobit. Drugim rečima, poslovne aktivnosti su svi poslovi oko prodaje robe i stvaranja njima pripadajućih troškova. Dobit se stvara samo onda kada nastaju prihodi iz prodaje i pripadajući troškovi. To se u najvećem broju slučajeva događa pre, ili nakon, dobijenog ili potrošenog novca s njim u vezi.

Poslovne aktivnosti su aktivnosti primarno usmerene na proizvodnju i prodaju proizvoda i roba, odnosno na pružanje usluga. Dobici i utrošci iz redovnog poslovanja koji utiču na visinu dobitka ili gubitka, poput dobiti od prodaje proizvoda i usluga, avansa od kupaca ili izdataka dobavljačima za nabavku sirovina, bruto plate zaposlenih i drugo. Prikazivanja novčanih tokova iz poslovnih aktivnosti su [1]:

- novčani dobiti od prodaje proizvoda, roba i usluga,
- novčani dobiti i izdaci od kamata, provizija i drugih prihoda,
- isplate dobavljačima,
- isplate zaposlenima,
- novčani dobiti i isplate osiguravajućim društvima za premije, štete i drugo,
- novčane isplate i povraćaji poreza,
- novčani dobiti i isplate prema ugovorima koji služe za poslovne svrhe.

Posmatrano na duži period, na primer 10 do 15 godina, ukupno povećanje stanja na računu novca preduzeća krajem godine, biće vrlo blizu ukupnoj zarađenoj neto dobiti te godine. Ali u svakoj pojedinoj godini to povećanje ili smanjenje može biti i znatno veće i znatno manje od iznosa neto dobiti iskazane u Izveštaju o dobiti za tu godinu. Promene u obrtnoj imovini i kratkoročnim obavezama društva tokom godine uzrokuju da je povećanje stanja na računu novca krajem godine sasvim drugačije od iznosa čiste dobiti za tu godinu. Za promene u radnom kapitalu preduzeća kao bitni elementi uzimaju se pokazatelji trajanja naplate potraživanja, jer vezivanja zaliha mogu ukazivati i na poteškoće u naplati. Isto tako dugi rokovi plaćanja obaveza prema dobavljačima ukazuju na nedostatak novčanih sredstava u novčanom toku. Snažan rast poslovnih aktivnosti obično zahteva dodatni radni kapital, a procena sposobnosti ostvarivanja novca u kratkom roku (samonaplativne transakcije), važne su za procenu potreba za finansiranjem radnog kapitala. Značajno je napomenuti i samofinansiranje preduzeća i istaći da je izvor naplate pogoto-

vo na duži rok, bitna stavka u poslovanju preduzeća. Radeći izveštaj o novčanim tokovima, prema Međunarodnim računovodstvenim standardima (u daljem tekstu MRS) koriste se direktna i indirektna metoda.[2] Direktnim oblikom izveštaja o novčanim tokovima iz poslovnih aktivnosti, prikazuje se promet novca i novčanih ekvivalenata razvrstan prema aktivnostima od kojih novac dolazi i odlazi. Za direktni oblik izveštaja, najpre se promet novca razvrstava po vrsti, a zatim po aktivnostima. Razlika između početnog i konačnog stanja na novčanim računima, direktno se objašnjava vrstama novčanih priliva i odliva. Indirektni oblik izveštaja o novčanim tokovima, polazi od računovodstvene dobiti ili gubitka. Ona se u prvom koraku uvećava za rashode koji nisu novčani odliv (npr. amortizaciju) i smanjuje za prihode koji nisu novčani priliv (obračunati a nenaplaćeni prihodi). Zatim se u sledećem koraku koriguje se za povećanja i sniženja konačnih u odnosu na početna stanja iz bilansa. Rezultat je neto novčani tok iz poslovnih aktivnosti koji se dodaje (ako je pozitivan) računovodstvenoj dobiti (gubitku) ili oduzima od nje (ako je negativan). Iznos mora da odgovara razlici u stanju na novčanim računima krajem perioda u odnosu na početak perioda. Indirektni oblik izveštaja se primenjuje samo za novčane tokove iz poslovnih aktivnosti, dok je deo izveštaja o novčanim tokovima iz investicione i finansijske aktivnosti jednak direktnom i indirektnom obliku izveštavanja.

Upravljanje obrtnim kapitalom

Obrtni kapital se najčešće definiše kao razlika između tekuće imovine i tekućih obveza. Deo obrtnog kapitala je uvek zamrznut u zalihama i potraživanjima. Preveliki obim zauzetog kapitala može firmu ostaviti bez gotovine za podmirenje svojih poverioca. Da bi se izbegla kriza gotovine trebalo bi budno motriti na svaku stavku obrtnog kapitala koja nije finansijska imovina. Koliko je moguće, nabavljati materijal i robu neposredno pre nego što su potrebni, umesto da se nalaze kao zalihe i time blokiraju novac. Robu je potrebno isporučivati kupcima što je pre moguće i odmah fakturirati potraživanja. Prodaja s odloženim plaćanjem je često neizbežna. Konkurentnost zahteva odobravanje povoljnih odlaganja plaćanja, ali ovo treba kombinovati sa strogom politikom naplate. Prilikom fakturisanja potrebno je pridržavati se rokova, kako plaćanja tako i naplate. Vođenje nabavne politike od velikog je značaja za novčane tokove, npr. Ukoliko vršimo nabavku materijala potrebno je omogućiti odlaganje plaćanja kod svojih dobavljača (pod uslovom da ovo odlaganje nije nadoknađeno cenom koju plaćamo). Dobavljači su najbolji kreditori, ovakav zaključak proizilazi iz bezkamatnog finansiranja zaliha. Ovakva politika nabavki mora biti umerene, što implicira na nekorišćenje dobavljača za nadoknadu ležernosti u planiranju i upravljanju zalihama. Poslovanje, odnosno kupo-prodaja je partnerski odnos što predstavlja osnovu za dobar biznis, „uvek se isplati biti dobar partner”.

Izračunavanje novčanog toka iz poslovnih aktivnosti

Ključni elementi ocene novčanog toka iz poslovnih aktivnosti su: do koje je granice klijent, odnosno preduzeće sposobno da ostvari višak novčanog toka iz dobiti i jesu li potrebe za novcem ili viškovi novca rezultat promena u radnom kapitalu.

Izračunavanje novčanog toka iz poslovnih aktivnosti [3]:

1. neto dobit (samofinansiranje) uvećava se za prilive novca:

- iz vanrednih aktivnosti (povećanje dobiti),
- amortizacije,
- iz promena u radnom kapitalu: (smanjenje potraživanja od kupaca, smanjenje zaliha, povećanje obaveza prema dobavljačima, povećanje ostalih obaveza),
- iz ostalih novčanih stavki (ispravke vrednosti, rezervacije, odloženo plaćanje troškova)

Dobijeni ukupni novčani priliv iz poslovnih aktivnosti umanjuje se za odlive: iz vanrednih aktivnosti (smanjenje dobiti) i iz promena u radnom kapitalu [4]:

- povećanje potraživanja od kupaca,
- povećanje zaliha,
- smanjenje obaveza prema dobavljačima,
- smanjenje ostalih obaveza.

Ovako posmatrane veličine svrstavaju se u sledeću relaciju što će usloviti rezultat novčanog toka: $REZULTAT = \text{neto novčani tok (neto dobit - samofinansiranje) iz poslovnih aktivnosti}$.

Novčani tokovi finansijske i investicione aktivnosti

Čista dobit je izvor kapitala od životne važnosti za svako društvo. Ona je unutrašnji izvor kapitala – novac koji je stvorilo samo društvo i time nije moralo tražiti dodatne izvore finansiranja koje predstavljaju spoljni izvorima kapitala.

Za investicione aktivnosti možemo reći da su to aktivnosti sticanja i otuđivanja (prodaje i kupovine) dugotrajne imovine, ulaganja u dužničke i vlasničke vrednosne papire i ostale investicione aktivnosti. Kada govorimo o finansijskim aktivnostima, može se reći da su to aktivnosti koje imaju uticaj na finansiranje subjekata (vlastitih i tuđih) poput primljenih kredita, otplate kredita, izdavanja i sticanja akcija, izdavanja i isplate obveznica i ostalih finansijskih aktivnosti.

Prikazivanja u novčanom toku po osnovu investicionih aktivnosti su: novčane isplate za nabavku nekretnina, postrojenja i opreme, nematerijalnih i drugih stalnih sredstava, novčane isplate za sticanje vlasničkih ili dužničkih instrumenata drugih preduzeća, novčani dobiti od prodaje vlasničkih ili dužničkih instrumenata drugih preduzeća, novčani avansi i zajmovi drugim strankama, novčani dobiti od avansa i zajmova dati drugim strankama, novčane isplate za ugovore s opcijom i kompenzacione ugovore i novčani dobiti od budućih ugovora s opcijom i kompenzacionih ugovora.

Prikazivanja u novčanom toku po osnovu finansijskih aktivnosti odnose se na: novčane dobitke od izdavanja akcija ili drugih vlasničkih instrumenata, novčane isplate vlasnicima za sticanje i otkup akcija, novčane dobitke od zajmova, kratkoročnih pozajmica i obveznica, novčane otplate zajmova, kratkoročnih pozajmica i obveznica. U novčanom toku prikazivanja po sva tri navedena osnova, čine ukupan priliv i odliv gotovine. Razlika između njih predstavlja neto priliv, koji može biti pozitivan (priliv) i negativan (odliv). [5]

Neto priliv treba korigovati za stanje gotovine na početku obračunskog perioda, i kursne razlike (pozitivne i negativne). Nakon tih korekcija, dobija se gotovina na kraju obračunskog perioda.

Ciljevi revizije novčanih tokova po ova tri osnova su [3]:

- tačnost,
- potpunost,
- cut off (razgraničenje),
- procena,
- klasifikacija.

Tačnost se proverava putem usklađivanja salda sa drugim licima, ili sa izvornom dokumentacijom. Potpunost se proverava putem konfirmacija salda i praćenjem salda sa izvornim dokumentima. Cut off (razgraničenje) revizori ispituju registrovanjem dokumenata po kojima su izvršeni izdaci ili dobiti. Procena zavisi od nivoa procenjenog kontrolnog rizika, a to znači, što je procenjeni kontrolni rizik veći, to će revizor sprovesti više suštinskih testova. Klasifikacija se izvodi pregledom pravilnika i zapisnika sa sastanka upravnog odbora i menadžmenta. Suštinski testovi kojima revizor potvrđuje ciljeve revizije finansijskih tokova odnose se na ispitivanja uzorka knjiženja u dnevniku novčanih izdataka, ispitivanjem potpisa za odobrenja, upoređivanje datuma na uzorku, nalog za plaćanje sa transakcijama, provera tačnosti na izabranom uzorku i sl. Iz svega navedenog, možemo reći da Izveštaj o novčanim tokovima zaslužuje isto toliko pažnje kao i Bilans uspeha i Bilans stanja. Iako nije čest slučaj, preduzeće koje posluje pozitivno, može imati problema sa solventnošću, pa čak u krajnjem slučaju doći u stečaj. Dobit ne osigurava solventnost. Izveštaj o novčanim tokovima mora se stoga permanentno pratiti i analizirati čime se permanentno prati postojanje eventualnih znakova menadžment opasnosti.

Izračunavanje novčanog toka iz investicijskih aktivnosti predstavlja postupak izračunavanja iz stavki dugotrajne imovine: priliv novca: smanjenje nematerijalne i materijalne imovine, odliv novca: povećanje nematerijalne i materijalne imovine. Bitni elementi za procenu rizika y obnavljanju kapaciteta radi održavanja konkurentnosti: projekcije novčanog toka moraju sadržati buduće investicije koje se uključuju pri izračunu mogućnosti otplate iz ostvarenog novčanog toka, buduće investicije često treba tretirati s određenom rezervom zbog nesigurnih procena trajanja ulaganja i iznosa ulaganja (prekoračenja).

Izračunavanje novčanog toka iz finansijskih aktivnosti se posmatra kao izračunavanje iz stavki finansijske imovine: priliv novca: smanjenje vrednosti finansijske imovine, uplata akcijskog (vlasničkog) udela, dobiti po osnovu kratkoročnih kredita, odliv novca: povećanje finansijske imovine, isplata dividendi (rezerve, zadržane dobiti), otplaćeni kratkoročni krediti. Bitni elementi za procenu rizika su: proceniti mogućnost ostvarenja novčanih dobitaka od banaka i vlasnika, navedeni izvori očekuju povratak novca (kredit, dividenda), zavisno od ocene novčanog toka potrebno je proceniti potrebu ograničavanja, isplate dividende vlasniku, proceniti i mogućnost refinansiranja postojećih kredita jer refinansiranje zavisi od kvaliteta ostvarenog poslovanja, pri oceni potreba za novim kreditima pažljivo proceniti značajna učešća pojedinih kredita bez istovremenog učešća vlastitih sredstava (odnos kapital i rezerve/obaveze treba da bude prihvatljiv).

Izračunavanje ukupnog novčanog toka predstavlja sinergetski efekat neto novčanog toka iz poslovnih aktivnosti, neto novčanog toka iz investicionih aktivnosti i neto novčanog toka iz finansijskih aktivnosti.

Revizijski osnov ocene novčanih tokova usled promena u poslovanju

Rast je osnovna strategija većine, ako ne i svih privrednih društava, odnosno preduzeća. Svrha rasta je naravno povećavati čistu dobit, a time i kapital vlasnika odnosno akcionara. Međutim, bez dobrog poslovanja, troškovi znaju rasti brže nego prihod od prodaje, što neminovno dovodi do smanjenja dobiti. Ne treba zaboraviti da se gotovo svako preduzeće suočava sa mogućnošću pada poslovanja što dovodi do smanjenja dobiti ili gubitka, pa čak i stečaja. Kao dobra osnova za reviziju odnosno bolje razumevanje ponašanja novčanih tokova poslovnih aktivnosti, iako to izgleda eksplicitno, nije slučaj porasta ili pada, nego slučaj stagnacije u poslovanju, pod pretpostavkom da nema inflacije, kao ni promena u količini prodane robe i iznosu ukupnih troškova. Ovakva situacija u poslovanju nije previše stvarana. Međutim, pre nego što razmotrimo uslove porasta i pada u poslovanju, primer stagnacije otkriva nekoliko vrednih saznanja o novčanim tokovima poslovnih aktivnosti, kao i ukupnom finansijskom stanju privrednog društva. Primer stagnacije u poslovanju pokazuje da privredno društvo ne mora povećavati potraživanja od kupaca, zalihe ili unapred plaćene troškove. Pojednostavljeno, početna stanja pretvaraju se tokom godine u novac da bi se njime do kraja godine stvorila završna stanja istog iznosa. Isto tako, u slučaju stagnacije, društvo ne mora povećavati svoje obaveze prema dobavljačima, obračunate troškove i neplaćeni porez na dobit. To znači da se početno stanje tih obaveza tokom godine plaća, ali se krajem godine ne plaća isti iznos koji tako postaje završno stanje. Početna i završna stanja tih obaveza predstavljaju iste veličine. Jedna druga vrsta imovine utiče na troškove. Vrednost dugotrajne materijalne imovine, u tekućoj godini smanjena je zbog deprecijacije koja je knjižena u troškove. Deprecijacija se smatra prilivom novca u Izveštaju o novčanim tokovima.[6] To je stoga što privredno društvo ove godine prodaje deo svoje dugotrajne materijalne imovine kupcima. Prodajne cene robe biće dovoljno visoke da povrate deo kapitala uloženog u dugotrajnu materijalnu imovinu. Tako kroz prihod od prodaje privredno društvo pokriva korišćenje ove imovine u svojim poslovnim aktivnostima. Tokom godine nastaje, dakle pretvaranje dugotrajne materijalne imovine kroz prihod iz prodaje u novac. Može se zaključiti da deprecijacija povećava završno stanje novca na račun. U slučaju stagnacije u poslovanju, moramo pretpostaviti da privredno društvo svoju dugotrajnu materijalnu imovinu drži na istom nivou kapaciteta. Osnovna sredstva (mašine, oprema i dr.) moraju se postupno zamenjivati kako bi se održao isti tehnički kapacitet, stoga treba pretpostaviti kapitalne rashode za dugotrajnu materijalnu imovinu barem u visini godišnje deprecijacije, zbog toga što kapitalni rashodi moraju nadoknaditi deprecijaciju, sa gledišta ukupnih novčanih tokova zapravo nema povećanja novčanog priliva.

Privredno društvo će u tekućoj godini zaraditi deo čiste dobiti, bez ikakvih promena u svojoj obrtnoj imovini i kratkoročnim obavezama na koje deluje stvaranje prihoda od prodaje i pripadajućih troškova. Tako je sva čista dobit pretvorena u priliv novca, što se može videti iz Izveštaja o novčanim tokovima gde se obuhvata obrtna imovina i kratkoročne obaveze. Novčani priliv iz poslovnih aktivnosti pre deprecijacije jednak je čistoj dobiti za tekuću godinu. U situaciji stagnacije čista dobit obračunata na osnovu trenutka nastanka daje isti iznos kao i obračun na novčanoj osnovi.

Porast poslovanja i novčani tokovi

Za porast poslovanja privrednog subjekta moramo imati u vidu razliku između inflacijskog i fizičkog rasta u poslovanju. Porast usled inflacije znači da se prodajne cene, nabavne cene i ostali troškovi povećavaju bez povećanja količina (prividni uzroci). U takvoj situaciji, privredno društvo ne mora povećavati svoj kapacitet proizvodnje, jer povećanje dolarskog iznosa nije uzrokovano povećanjem broja prodanih jedinica. Fizički rast znači upravo povećanje prodanih jedinica što je posledica povećanog nivoa aktivnosti preduzeća koje stvara odnosnu prodaju. Preduzeće će pre ili kasnije doći do krajnjih granica svog proizvodnog kapaciteta. Da bi moglo nastaviti rast, ono će imati osim kapitalnih rashoda za zamenu dugotrajne materijalne imovine kojoj je istekao vek trajanja i kapitalne rashode za proširenje tehničkih kapaciteta. Ključno pitanje je hoće li novčani priliv iz poslovnih aktivnosti biti dovoljan za povećanje proizvodnih kapaciteta? Porast povećava čistu dobit, ali gotovo uvek smanjuje njen novčani deo u toj godini. Rast poslovanja sa sobom nosi povećanu potrebu za obrtnim kapitalom, a to smanjuje novčani priliv od poslovnih aktivnosti. Kako bi se to izbeglo, ili umanjio negativan uticaj rasta na novčani priliv od poslovnih aktivnosti, privredno društvo bi moralo pokušati da poboljša svoje kriterijume, odnosno pokazatelje uspešnosti poslovanja. To se čini smanjenjem prosečnog vremena naplate potraživanja od kupaca, smanjenjem prosečnog vremena držanja robe na zalihama ili produženjem odlaganja plaćanja obaveza prema dobavljačima itd. Međutim, tokom rasta u poslovanju nije poželjno poboljšavati kriterijume, odnosno pokazatelje uspešnosti, jer to može imati negativne efekte. Naime, da bi prodaja rasla, preduzeće svojim kupcima mora nuditi što bolje uslove kreditiranja, a to može produžiti prosečno vreme naplate potraživanja. Isto tako preduzeće mora povećati količinu i raznovrsnost svojih zaliha robe, kako bi smanjilo rokove isporuke i kupcima omogućilo veći izbor robe. Dakle, novčani priliv iz poslovnih aktivnosti ne može uvek podneti celi teret i osigurati sav kapital koji je potreban za finansiranje rasta. Da bi preduzeće moglo isfinansirati rast, ono mora posegnuti za spoljnim izvorima novim zaduživanjem i/ ili emisijom novih akcija. [7]

Pad poslovanja i novčani tokovi

U praksi je veoma redak slučaj preduzeća koja mogu stalno rasti, iako ima slučajeva dugotrajno održavanog rasta. Neke delatnosti su po svojoj prirodi cikličke: prihodi od prodaje se kreću naizmenično gore-dole. Pad poslovanja gotovo uvek ima za posledicu i smanjenje čiste dobiti. Pretpostavićemo smanjenje prihoda od prodaje. Takođe ćemo pretpostaviti da menadžment preduzeća preduzima oštre mere za smanjenje troškova, tako da čistu dobit zadržava na nuli i tako izbegava pad u gubitak. U ovom primeru je čista dobit dakle, jednaka nuli. Ova pretpostavka je od velike koristi pri reviziji šta se dogodilo s novčanim prilivom od poslovnih aktivnosti. Zbog postupnog opadanja prodaje, preduzeće nije vršilo zamenu svoje dugotrajne materijalne imovine. Osim toga, nisu uzimani novi zajmovi niti emitovane nove akcije. U slučaju stagnacije, preduzeće je ostvarilo čistu dobit: u ovom slučaju čista dobit je nula. Postavlja se pitanje da li će novčani priliv iz poslovnih aktivnosti biti takođe biti nula. Novčani priliv je dobar, iako je ostvarena čista dobit jednaka nuli. Razlozi su isti kao i u slučaju porasta, osim što sada sve deluje u obrnutom smeru. Sve proizilazi iz istih kriterijuma, tj. pokazatelja

uspešnosti poslovanja. Prosečno vreme naplate potraživanja od kupaca je 6 nedelja, prosečno vreme držanja robe na zalihama je 11 sedmica itd. Stoga su padom prihoda od prodaje i pripadajućih troškova, smanjena i završna stanja tri vrste obrtno imovine. Isto tako su smanjena i stanja tri vrste kratkoročnih obaveza (kad preduzeće posluje na nuli, nema dobiti pre poreza, pa ni dobiti za tu godinu; krajem godine je neplaćeni porez na dobit, dakle, jednak nuli).

Revizija novčanog toka

Osnovni cilj revizije novčanog toka je oceniti sposobnost preduzeća da stvara novčani tok kojim može platiti naknade za obaveze (rashode za kamate – rate dugoročnih kredita) i naknade za glavnice dividende. Ta sposobnost se treba ogledati u održavanju dugoročne ravnoteže između imovine i obaveza i finansijske i ekonomske ravnoteže. Revizija novčanog toka obavlja se na osnovu upotrebe početnih i konačnih vrednosti u bilansu, zatim korišćenjem podataka iz računa dobiti i gubitka.

Povezanost bilansa i izveštaja o novčanom toku [8]

aktiva = pasiva

novac, novčani ekvivalenti + nenovčana imovina = obaveze + kapital – novac ,

novčani ekvivalenti = obaveze + kapital - nenovčana imovina

Promene novca i novčanih ekvivalenata posledica su promene obaveza, kapitala ili nenovčane imovine. Novčani tok je osnovni parametar u proceni primarnih izvora naplate: projekcije novčanog toka za tekuću godinu zasniva se na planu, projekcija dugoročnog novčanog toka zasnovana na strateškom planu klijenta i studiji o opravdanosti investicijskog ulaganja, novčani tok se izračunava iz strukturiranog bilansa i budućih projekcija. Revizijom novčanog toka, analizira se preduzeće sa njegovim transakcijama i kako procenjuje primarne izvori naplate. Radi se revizija finansijskih pokazatelja odnosno rentabilnosti poslovnih aktivnosti. Svaki ozbiljan menadžer mora znati koji su izvori novca za podmirenje obaveza, kada očekuje priliv novca, kada mu obaveze dospevaju i koje eksterni izvori novca može koristiti da pokrije prekide u novčanom toku, dakle izvori planirati unapred. Novčani tokovi jesu prilivi i odlivi novca i novčanih ekvivalenata, pri čemu se pod novčanim ekvivalentima podrazumeva kratkotrajna, visokolikvidna ulaganja koja se brzo konvertuju u poznate iznose novca i koja nisu pod značajnim uticajem rizika promene vrednosti. Sumaran prikaz kretanja novca i novčanih ekvivalenata tokom obračunskog razdoblja, daje izveštaj o novčanom toku. Informacija o novčanom toku korisna je u procenivanju mogućnosti preduzeća da ostvaruje novac i novčane ekvivalente i za procenu i upoređivanje sadašnje vrednosti budućih novčanih tokova različitih preduzeća.

Prilikom revizije novčanog toka kompanije tražimo odgovore na sledeća pitanja: da li preduzeće generiše dovoljno novca za obnavljanje svoje imovine, plaćanja poreza i zadovoljavanje vlasnika, da li je stepen finansijskog leveridža, da li može otplaćivati kamate, da li će budući novčani tokovi biti zadovoljavajući (održivi i dosledni). To uveliko zavisi u od toga u kojoj se životnoj fazi ono nalazi. U određenim slučajevima je normalno da novčani tok iz poslovnih aktivnosti bude negativan. Novo preduzeće u prvoj godini svog poslovanja još ne generiše pozitivan novčani tok. Tek je počelo da prodaje svoje proizvode, pa treba ulagati u radni kapital kako

bi stvorio svoje zalihe i potraživanja. Kapitalni izdaci su najveći novčani izdatak, jer preduzeće još uvek ulaže u opremu. Moguće je da u toj fazi preduzeće dobija državne subvencije.

Poslovanje se finansira vlasničkim kapitalom. Vrlo je teško u ovoj fazi dobiti kredite ili emitovati obveznice, jer je novo preduzeće visoko rizično. Kada preduzeće stigne u fazu rasta, generiše pozitivan novčani tok iz poslovanja. Još uvek investira u imovinu, kako bi povećalo svoj kapacitet za rastuću potražnju u narednim razdobljima. Preduzeće je profitabilno, što znači da plaća i porez na dobit. Još se uvek finansira iz vlastitog kapitala, iako počinje i da se zadužuje, ali je finansijski leveridž nizak. U fazi zrelosti, rast prodaje se sve više usporava. Još uvek je potrebno investirati u radnu imovinu, ali znatno niže nego u fazi rasta. Ono se uglavnom odnosi na kompenzovanje inflatornih učinaka. Kapitalni izdaci se smanjuju, jer sada preduzeće samo zamenjuje staru imovinu, nema daljeg povećanja kapaciteta. Porez na dobit raste, jer se smanjuju olakšice zbog reinvestiranja dobiti. Preduzeće se finansira dugom, gde god je to moguće, što podrazumeva i sve veće kamate koje treba platiti. Takođe isplaćuje svake godine i sve veću dividendu, jer više nije u fazi rasta.

Preduzeće generiše pozitivan novčani tok pre finansiranja (novčani tok iz poslovanja i investiranja), koji se koristi za otplatu dugova.

Preduzeće u fazi zastarevanja se vrlo retko sreće u stvarnom svetu. Menadžeri će obično promeniti tržište na kojem preduzeće posluje, ili pak izmeniti poslovnu strategiju, kako bi ponovo steklo priliku za rast. Ipak treba razumeti uticaje pada na novčani tok. Prihodi padaju, pa proporcionalno opada i potreba ulaganja u radnu imovinu. Smanjenje zaliha i potraživanja se koristi za podmirivanje obaveza prema dobavljačima i još uvek se generiše višak novca. Kapitalni izdaci su i više nego pokriveni novčanim dobitcima od prodaje postrojenja i opreme koja više nisu potrebna. Porez je visok jer više nema olakšica zbog reinvestiranja, a plaća se i porez na prodaju nekretnina. Preduzeće isplaćuje visoke dividende i otkupljuje vlastite akcije, a ostatak novca se koristi za otplatu dugova.

Za svaku od opisanih faza životnog ciklusa preduzeća, karakterističan je određen obrazac novčanog toka. Zbog toga je prvi korak prilikom vrednovanja novčanog toka, utvrditi u kojoj se životnoj fazi nalazi određeno preduzeće. Najčešće se susrećemo sa analizom preduzeća u fazi zrelosti ili u fazi rasta.

Odakle malo preduzeće može da finansira razvoj poslovanja, kada je banka skupa i nezainteresovana [9]:

- ako je preduzetnik jedini vlasnik svojih poslovnih nekretnina i drži ih pod hipotekom – potrebno je pokušati prodati postojeće nekretnine s ugovorenim „lease - back”. Ovo znači da poslovne nekretnine prodane banci, osiguravajućem društvu ili penzionom ili investicionom fondu, a oni vam te prostore iznajme ne dug rok pod nepromenljivim uslovima,
- prodaju svu imovinu koja nije dovoljno iskorišćena (uposlena) ili je sporedna u odnosu na glavnu poslovnu delatnost,
- pokuša pribaviti akcijski kapital od novih poslovnih partnera,
- prodaju deo preduzeća (npr. mašine koje se više ne uklapaju u poslovnu politiku ili prodavnice koje nisu na mestima koja pogoduju sadašnjem asortimanu). Uvek prodaje deo preduzeća koji je autonoman i čije ukidanje neće ugroziti integritet preduzeća,
- prodaju imovinu koja ne pokazuje zadovoljavajuću rentabilnost u odnosu na investirani kapital.

U fazi zrelosti preduzeća moraju uopšteno imati pozitivan novčani tok pre finansiranja. Moguće je da je novčani tok negativan jednu ili dve godine zbog vanrednih situacija, ali duže od toga znači da preduzeće ima ozbiljnih problema. Svaka godina negativnog novčanog toka zahteva nova zaduživanja. Ukoliko preduzeće ima znatne novčane rezerve u trenutku kad iz-

lazi iz perioda lošeg poslovanja, one će biti iskorištene upravo za poboljšanje poslovanja. Kada se radi o preduzeću čije se akcije kotiraju na berzi, a ima nizak profit ili pak gubitak, vrlo mu je skupo povećanje glavnice, a ukoliko se ne kotira, gotovo je nemoguće. To znači da je potrebna novčana sredstva moguće pribaviti jedino zaduživanjem.[10] Najpre treba ispitati da li preduzeće ima pozitivan novčani tok, zatim, da li je višak novca dovoljan za pokriće finansijskih obaveza kao i ostvarenja strateških ciljeva, ako je odgovor na ova pitanja pozitivan, može se zaključiti da se radi o zdravom preduzeću. Naravno, konačan zaključak o zdravlju preduzeća moguće je doneti tek nakon potpune revizije koja uključuje i vrednovanje poslovne strategije i konkurentskog položaja. Ukoliko preduzeće nema pozitivan novčani tok, potrebno je izvršiti potpunu reviziju i utvrditi koji su uzroci takvog stanja. Najčešći razlozi za to su: nedovoljan novčani tok iz poslovnih aktivnosti, nedovoljni postojeći nivo investiranja u fiksnu i radnu imovinu i plaćanje poreza, prekomerni troškovi korišćenja dužga, što uzrokuje začarani krug sve većeg zaduživanja i refinansiranja da bi se otplatio postojeći dug i nedovoljna kontrola obrtne imovine što rezultira daleko većim trošenjem novca za nju nego što je bilo planirano.

Iscrpljivanje gotovog novca kad je posao već počeo može upropastiti ne samo posao nego i firmu koja ga je prihvatila. Potrebno je napraviti predračun novčanog toka za celi period potencijalnog posla. Dva puta proveriti sve iznose koje se unose u predračun. Nipošto ne propustiti uneti iznose najgore varijante (najgorih poslovnih okolnosti koje se mogu zamisliti u vreme potencijalnog posla). Ovde će se uočiti termini u kojima može doći do nedostatka novca te iznosi koji su u pitanju:

možda se s kupcem može ugovoriti isplata u obrocima, ako ne, s predračunom novčanog toka treba otići svojoj banci i ugovoriti zajam za premošćivanje nelikvidnosti, ovo treba uraditi na vreme, ne kad se zapadne u nelikvidnost,

budno motriti poznate uzročnike problema s novcem [11]:

- porast cena,
- porast kamata,
- kašnjenja u isporuci robe i materijala, štrajkove i bolesti, problemi u transportu - sve što može odložiti trenutak naplate,
- kupčevo kašnjenje u preuzimanju isporuke koja izaziva odlaganje naplate,
- kupčevo kašnjenje s uplatom.

U fazi rasta preduzeća obično imaju negativan novčani tok (pre i nakon isplate kamata i dividendi), osim u slučaju kada su vrlo visoko profitabilni. Razlog tome je snažno investiranje u novu stalnu i obrtnu imovinu koja će dovesti do pozitivnog novčanog toka u budućim periodima. Nije moguće oceniti iz sadašnjeg novčanog toka da li će preduzeće u fazi zrelosti imati pozitivan novčani tok. Zbog toga je potrebno prepraviti sadašnji novčani tok na način da pretpostavimo da preduzeće prestane da raste. To znači sledeća prilagođavanja [12]:

– Smanjenje sadašnjih kapitalnih ulaganja, tako da se izuzum sve komponente povežane sa rastom. Neto kapitalni izdaci sastoje se iz dve komponente: izdataka za zadržavanje postojećeg nivoa fiksne imovine i izdataka za povećanje postojećeg nivoa fiksne imovine, investiranja u nove projekte.

– Smanjenje ulaganja u neto obrtnu imovinu. Ukupna ulaganja u neto obrtnu imovinu, takođe se sastoje iz dve komponente i to: investicije u neto obrtnu imovinu potrebne za kompenziranje uticaja inflacije na postojeću i dodatne investicije potrebne za rast.

– Povećanje izdataka za poreze. U većem broju zemalja ulaganja u kapitalnu imovinu, donosi određene poreske olakšice, što znači da poreska obaveza raste ukoliko se kapitalna ulaganja smanjuju.

Zaključak

Novčani tokovi u subjektu privređivanja predstavljaju osnovno pitanje egzistencije. Ova-ko posmatrani u užem smislu prvenstveno odaju značaj likvidnosti kao nužnosti, u širem smislu može se reći da je pitanje solventnosti očito uslovljeno permanentnim praćenjem novčanih tokova. Revizija novčanih tokova nalazi primenu kako u oblasti eksternog tako i kod internog oblika. Revizija novčanih tokova prvenstveno nalazi bazu u oblasti definisanja privrednog društva, odnosno njegovog životnog ciklusa. Ovako definisana revizijska podloga polazi od razmatranja osnovnih zahteva u obliku: tačnosti, potpunosti, cut off (razgraničenje), procene i klasifikacije. Tačnost se proverava putem usklađivanja salda sa drugim lici-ma, ili sa izvornom dokumentacijom. Potpunost se proverava putem konfirmacija salda i pra-ćenjem salda sa izvornim dokumentima. Cut off (razgraničenje) revizori ispituju registrova-njem dokumenata po kojima su izvršeni izdaci ili dobici. Procena zavisi od nivoa procenje-nog kontrolnog rizika, a to znači, što je procenjeni kontrolni rizik veći, to će revizor sprovesti više suštinskih testova. Klasifikacija se izvodi pregledom pravilnika i zapisnika sa sastanka upravnog odbora i menadžmenta. Suštinski testovi kojima revizor potvrđuje ciljeve revizije fi-nansijskih tokova odnose se na ispitivanja uzorka knjizenja u dnevniku novčanih izdataka, ispitivanjem potpisa za odobrenja, upoređivanje datuma na uzorku, nalog za plaćanje sa transakcijama, provera tačnosti na izabranom uzorku i sl. Novčani tokovi predstavljaju osno-vu za suštinski dobro poslovanje i predstavljaju bazu kako internog tako i eksternog reviziji.

Literatura

- [1] Schroeder R. and Clark M. Accounting Theory and Analysis, 7th Edition, University of North Carolina. 2001.
- [2] Međunarodni standardi revizije, prevod, Savez računovođa i revizora Srbije, 2002.
- [3] Tracy J., Kako čitati i razumeti finansijske izveštaje, prevod, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2001.
- [4] Stanojević Lj, Trivan D., Bakreski O., Kvantitativna analiza ocene rizika revidiranja, *ODITOR*, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd, 2(3), 2016, str. 21-38.
- [5] Nadoveza B, Majstorović A, Milojević I, Računovodstvo i upravljanje troškovima, Mladost biro, Beograd, 2006.
- [6] Brigham, E., and Gapenski L. Financial Management, The Dryden Press, Harcourt Brace College Publishers, Orlando. 1994.
- [7] White G, Sondhi A. and Fried H. The Analysis and Use of Financial Statements, 3rd Edition, Grace and White, Inc. 2003.
- [8] Peterson P. Financial Management and Analysis, McGraw-Hill, Inc. 1994.
- [9] Međunarodni računovodstveni standardi, prevod, Savez računovođa i revizora Srbije, 2006.
- [10] Milojević I., Mihajlović M., Cvijanović M., (2012) Impact of organizational failure of relevance consolidated budget, *Ekonomika poljoprivrede*, Vol. 59, N°1, str. 63-71
- [11] Milojević, I., Vukoje, A., Mihajlović, M.,(2013) Accounting consolidation of the balance by the acquisition method, *Ekonomika poljoprivrede*, Vol. 60, N°2, str. 237-252
- [12] Andžić S., Rajković M., Ćosić M., Nefinansijski aspekti poslovanja kao faktori razvoja preduzetništva, *ODITOR*, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd, 2(2), 2016, str. 7-17.

PORESKA EVAZIJA I PORESKA UTAJA U REPUBLICI SRBIJI – OBLICI ISPOLJAVANJA I MERE SUZBIJANJA

Dragan Jovašević*
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

Poslednjih decenija pojave pranja i preseljenja novca (legalno ili ilegalno stečenog) u tzv. poreske rajeve nisu specifičnost samo inostranih pravnih i fiskalnih sistema, već postaju stvarnost i u Republici Srbiji. Zato se ne samo sistemom fiskalnih propisa, već i različitim merama prevencije, ali i krivičnopravne represije (kroz propisivanje krivične odgovornosti i kažnjivosti) za najteže oblike nepoštovanja poreske discipline pokušavaju suzbiti ili smanjiti na prihvatljiv nivo različiti oblici poreske evazije (defraudacije) odnosno poreska krivična dela i poreski prekršaji. U radu se analizira pojam, karakteristike fiskalnog sistema, kao i različiti oblici i vidovi njegovog ugrožavanja i povređivanja kršenjem poreskih propisa čime se nanose ogromne štete celoj društvenoj zajednici.

Ključne reči: *fiskalni sistem, porez, zakon, kršenje, evazija, poreska utaja, odgovornost*

Uvod

Funkcionisanje i razvitak svake društvene zajednice od najstarijih vremena do danas, pa tako i naše zemlje vezan je u prvom redu za sistemsko ostvarivanje postavljenih ciljeva i zadataka koji su utvrđeni ustavnim rešenjima (ili aktima najviših organa vlasti). Za blagovremeno, kvalitetno i efikasno ostvarivanje postavljenih ciljeva i zadataka, i to bilo u okviru državnih funkcija ili u okviru funkcija koje su potpuno ili delimično prenete drugim organima (autonomnoj pokrajini, gradu ili opštini), neophodno su potrebna određena materijalna sredstva, i to bilo da se ta sredstva traže direktno radi izvršavanja određenih državnih funkcija ili da se delom prenose drugim organima kojima je za pravo i preneto, povereno obavljanje ovakvih poslova. Praktično se čitav sistem finansiranja državnih funkcija i obezbeđuje preko i posredstvom državnog ili javnog budžeta ili budžeta teritorijalne autonomije ili budžeta lokalne samouprave¹. Ceo taj sistem finansiranja predstavlja prilično složen sistem koji u sebe uključuje: sistem javnih prihoda, sistem javnih rashoda i fiskalni (poreski i carinski) sistem. U ostvarivanju ovih sistemskih

* Dr Dragan Jovašević je redovni profesor.

¹ B. Raičević, Prva godina primene novog poreskog sistema u Srbiji, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 3/1993. godine, str. 59-60.

zadataka na finansiranju celokupnih opšte društvenih potreba po svom značaju i karakteristikama se izdvaja fiskalni ili poreski sistem.

Reforma sistema javnih prihoda i rashoda započeta je u republikama članicama Savezne Republike Jugoslavije (posle raspada SFR Jugoslavije) još 1992. godine, a u federaciji 1993. godine. Propisima iz ove oblasti je sistem finansiranja javnih rashoda utvrdio nove odnose i načela koja se primenjuju u ostvarivanju i podmirenju državnih i drugih obaveza. Istovremeno je izvršena i fiskalna reforma koja je na novim osnovama definisala i odredila javne prihode, osnov, vrstu i pripadnost javnih prihoda i njihovo propisivanje. Ovako uređenim sistemom javnih prihoda i javnih rashoda praktično su definisane i same osnove finansiranja sveukupnih državnih funkcija i funkcija koje se finansiraju na osnovu doprinosa po osnovu socijalnog osiguranja. Finansiranje svih državnih i drugih obaveza republike je zasnovano na budžetu. Novi odnosi u finansiranju republika i državne zajednice (SR Jugoslavije, odnosno Državne zajednice Srbija i Crna Gora posle donošenja Ustavne povelje iz 2004. godine) su značili dalje i nove sistemske razrade u finansiranju državnih, ali i drugih funkcija i organa teritorijalne uprave i lokalne samouprave (gradovi i opštine).²

Istovremeno, dakle, sa reformom u sferi javnih prihoda i javnih rashoda početkom devedesetih godina 20. veka izvedena je i reforma fiskalnog sistema. Doneta su dva sistemska zakonska propisa iz ove oblasti. To su bili : 1) Zakon o uređenju javnih prihoda i javnih rashoda i 2) Zakon o kontroli, utvrđivanju i naplati javnih prihoda.³ Potom je doneto i niz drugih propisa. No, i ovaj sistem je sredinom 1994. godine doživeo određene izmene i revizije u cilju njegovog poboljšanja i činjenja efikasnijim i životvornijim. Sistem finansiranja javnih prihoda u Republici Srbiji kao jedinstven, konzistentan i uravnotežen sistem javnih prihoda i sistem javnih rashoda koji je započeo da se primenjuje 1992. i krajem 1998. godine nije dao očekivane rezultate, pa je čak došlo i do značajnih odstupanja od zakonom inaugurisanih rešenja.

Osnovne karakteristike fiskalnog sistema Republike Srbije

Sa promenom vlasti oktobra 2000. godine započeo je novi proces temeljite i radikalne izmene, između ostalih, i fiskalnog sistema u Republici Srbiji. Fiskalna reforma je tako zamišljena da se realizuje u nekoliko sukcesivno postavljenih faza. U prvoj fazi u proleće 2001. godine doneto je niz novih zakona iz ove oblasti koji su trebali da obezbede ostvarenje ciljeva politike nove republičke vlade a koji se mogu svesti na sledeće: 1) obezbeđenje socijalne sigurnosti, 2) urednost u raspodeli plata (zarada), 3) otklanjanje nasleđenih dispariteta, 4) maksimalno moguća štednja i dr.

Tako je prva faza fiskalne reforme⁴ obuhvatala, u prvom redu, sistem javnih prihoda. Radikalne mere su imale za cilj, između ostalog, i otklanjanje fragmentarnosti u ovom sistemu kako bi se on učinio transparentnim čime bi se poboljšala njegova neutralnost, uspostavila horizontalna jednakost, poboljšala vertikalna pravičnost i otpočela decentralizacija. Ka-

² D. Jovašević, Poreska krivična dela, Beograd, 2016. godine, str. 3-12.

³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 76/91, 20/93, 37/93, 39/93, 53/93, 67/93, 45/94, 52/96, 42/98, 18/99, 21/99, 27/99, 33/99, 55/2000, 34/2001, 41/2002 i 44/2002.

⁴ Više: M. Mišković, Đ. Pavlović, Đ. Jovanović, Fiskalni sistem, sistem javnih prihoda i rashoda u Republici Srbiji, Beograd, 2003. godine.

ko bi se ovi zadaci mogli ostvariti u što kraćem roku doneto je više zakona iz ove oblasti kao što su:⁵ 1) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o javnim prihodima i javnim rashodima, 2) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi,⁶ 3) Zakon o obimu sredstava i učešću opština i gradova u porezu na promet u 2001. godini,⁷ 4) Zakon o akcizama,⁸ 5) Zakon o porezu na promet,⁹ 6) Zakon o porezu na dohodak građana,¹⁰ 7) Zakon o porezu na dobit preduzeća,¹¹ 8) Zakon o porezima na imovinu,¹² 9) Zakon o porezima na upotrebu, držanje i nošenje dobara,¹³ 10) Zakon o porezu na finansijske transakcije,¹⁴ 11) Zakon o porezu na fond zarada¹⁵ i 12) Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu stečenu iskorišćavanjem posebnih pogodnosti.¹⁶

Dalja etapa u reformi fiskalnog sistema Republike Srbije nastupila je krajem 2002. godine. Tada je izmenjeno i dopunjeno više postojećih zakona i to:¹⁷ 1) Zakon o porezu na promet, 2) Zakon o porezu na dobit preduzeća, 3) Zakon o porezima na upotrebu, držanje i nošenje dobara, 4) Zakon o porezima na imovinu, 5) Zakon o porezima na dohodak građana, 6) Zakon o akcizama, a donet je i potpuno novi Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji¹⁸ koji je uredio postupak utvrđivanja, naplate i kontrole javnih prihoda, prava i obaveze poreskih obveznika kao i njihovu registraciju, te inaugurisao sistem poreskih krivičnih dela i poreskih prekršaja¹⁹ (čime su poreska krivična dela utvrđena ovim zakonom zamenila do sada važeće osnovno poresko krivično delo – poresku utaju iz člana 154.KZ RS).²⁰

⁵ D. Grnjatović, *Finansije i finansijsko pravo*, Beograd, 1999. godine, str. 78-92.

⁶ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 129/2007 i 83/2014.

⁷ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 22/2001.

⁸ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 22/2001, 73/2001, 80/2002, 43/2003, 72/2003, 43/2004, 55/2004, 135/2004, 46/2005, 101/2005, 61/2007, 5/2009, 31/2009, 101/2010, 43/2011, 101/2011, 6/2012, 43/2012, 93/2012, 119/2012, 8/2013, 47/2013, 4/2014, 68/2014, 142/2014, 4/2015, 5/2015, 55/2015, 103/2015 i 5/2016.

⁹ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 22/2001, 73/2001, 80/2002, 70/2003 i 84/2004.

¹⁰ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 24/2001, 80/2002, 135/2004, 62/2006, 65/2006, 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011, 7/2012, 93/2012, 114/2012, 8/2013, 47/2013, 108/2013, 6/2014, 57/2014, 68/2014, 5/2015, 112/2015 i 5/2016.

¹¹ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 25/2001, 80/2002, 43/2003 i 84/2004.

¹² Službeni glasnik Republike Srbije broj: 26/2001, 42/2002, 80/2002, 135/2004, 61/2007, 5/2009, 101/2010, 24/2011, 78/2011, 112/2015 i 5/2016.

¹³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 26/2001, 80/2002, 43/2004, 31/2009, 101/2010, 24/2011, 100/2011, 120/2012, 113/2013, 68/2014, 140/2014, 109/2015 i 112/2015.

¹⁴ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 26/2001, 35/2002 i 43/2003.

¹⁵ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 27/2001.

¹⁶ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 36/2001 i 72/2001 i Službeni list SRJ broj 17/2002.

¹⁷ D. Jovašević, Đ. Pavlović, *Zbirka poreskih zakona sa komentarom*, Beograd, 2005. godine, str. 56-74. Beograd, 2003. godine.

¹⁸ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 80/2002, 84/2002, 23/2003, 70/2003, 55/2004, 61/2005, 85/2005, 62/2006, 63/2006, 61/2007, 20/2009, 72/2009, 53/2010, 101/2011, 2/2012, 93/2012, 43/2013, 108/2013, 68/2014, 105/2014, 91/2015, 112/2015 i 15/2016.

¹⁹ Više: M. Mišković, Đ. Pavlović, Đ. Jovanović, *Fiskalni sistem, sistem javnih prihoda i rashoda u Republici Srbiji*, Beograd, 2003. godine.

²⁰ D. Jovašević, *Savremene društvene promene i krivično zakonodavstvo, Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 9/1995. godine, str. 5-9.

Aprila 2003. a potom i aprila i maja 2004. godine dopunjeni su i izmenjeni sledeći poreski zakoni:²¹ 1) Zakon o porezu na dobit preduzeća, 2) Zakon o akcizama, 3) Zakon o porezu na finansijske transakcije i 4) Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, da bi jula 2004. godine bio donet potpuno novi Zakon o porezu na dodatu vrednost²² Republike Srbije. Ovim zakonskim reformama fiskalnog sistema u Republici Srbiji usvojen je sistem javnih prihoda koji uključuje: 1) prihode kojima se finansiraju prava i dužnosti Republike i poslovi i zadaci grada Beograda i opštine kao i 2) doprinosi za obavezno socijalno osiguranje.

Prema Zakonu o javnim prihodima i rashodima Republike Srbije²³ (član 9.) u periodu do 1. jula 2004. godine postoji nekoliko vrsta javnih prihoda. To su: 1. porezi, takse, naknade za korišćenje dobara od opšteg interesa i javni zajmovi, 2. doprinosi za finansiranje obaveznog socijalnog osiguranja, 3. lokalni javni prihodi i 4. ostali javni prihodi. U periodu posle 1. jula 2004. godine u Republici Srbiji sistem javnih prihoda čine:²⁴ 1. porezi, carine, druge uvozne dažbine, takse i naknade za korišćenje dobara od opšteg interesa, 2. doprinosi za finansiranje obaveznog socijalnog osiguranja, 3. lokalni javni prihodi i 4. ostali javni prihodi. Istim zakonskim tekstom (član 10.) izričito je predviđeno da se zakonom (i to samo zakonom, a ne i drugim podzakonskim aktima) mogu uvesti sledeće vrste poreza:²⁵ 1. porez na dobit preduzeća, 2. porez na dohodak građana, 3. porez na imovinu, 4. porez na nasleđe i poklon, 5. porez na prenos apsolutnih prava, 6. porez na promet, 7. akcize, 8. porez na upotrebu, držanje i nošenje određenih dobara, 9. porez na finansijske transakcije, 10. porez na fond zarada i 11. jednokratni porez na ekstra dohodak i ekstra imovinu stečenu iskorišćavanjem posebnih pogodnosti. Ove dve poslednje vrste poreza ne predviđa Zakon o javnim prihodima i rashodima Republike Srbije u periodu posle 1. jula 2004. godine.

Inače, Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji Republike Srbije²⁶ u članu 2. poznaje dve vrste javnih prihoda. To su:²⁷ 1) porez (javni prihodi koje naplaćuje Poreska uprava) i 2) sporedna poreska davanja (u koje spadaju novčane kazne, kamate po osnovu dospelog, a neplaćenog poreza i troškovi prinudne naplate poreza). Pored pore-

²¹ V. Čavić, Porez na dodatu vrednost, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 11/2007. godine, str. 18-25; P. Mihajlović, Novi zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 12/2004. godine, str. 14-17.

²² Službeni glasnik Republike Srbije broj: 84/2004, 86/2004, 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014, 68/2014, 142/2014, 5/2015, 83/2015 i 5/2016. Više: D. Jovašević, Zakon o porezu na dodatu vrednost sa pratećim propisima i komentarom, Beograd, 2005.

²³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 76/91, 41/92, 18/93, 22/93, 37/93, 67/93, 45/94, 42/98, 54/99, 22/2001 i 33/2004.

²⁴ B. Raičević, Izmene propisa iz oblasti javnih prihoda u Republici Srbiji, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 5/1996. godine, str. 5-8; Ž. Albanze, Doprinosi za socijalno osiguranje i novine u njihovom obračunu, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 3/1999. godine, str. 5-9.

²⁵ B. Raičević, Oporeziva dobit, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 11-12/1993. godine, str. 83; Ž. Albanze, Obračun, oporezivanje i uplata prihoda od autorskih prava, patenata i tehničkih unapređenja, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 9/1994. godine, str. 9-11; M. Kulić, Sintetički (godišnji) porez na dohodak građana, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 4/1995. godine, str. 5-9.

²⁶ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 80/2002, 84/2002, 23/2003, 70/2003, 55/004, 61/2005 i 85/2005.

²⁷ B. Raičević, Porez na imovinu, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 7-8/1993. godine, str. 95; Lj. Pljakić, Primena u praksi Zakona o porezima na imovinu, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 10/2000. godine, str. 5-9.

za, sistem javnih prihoda čine i takse i naknade. Kao takse zakonom se mogu uvesti samo sledeći izvori prihoda i to: 1. administrativne takse, 2. sudske takse, 3. komunalne takse i 4. registracione takse.²⁸ Takođe se zakonom mogu uvesti i određene vrste naknada po osnovu korišćenja određenih dobara od opšteg interesa. Te naknade mogu biti sledeće:²⁹ 1. naknade za korišćenje voda, 2. naknade za korišćenje šuma, 3. naknade za korišćenje puteva, 4. naknade za korišćenje zemljišta, 5. naknade za korišćenje prirodno lekovitog faktora i 6. naknade za korišćenje rudnog blaga. U sistem javnih prihoda ubrajaju se i doprinosi za socijalno osiguranje. Oni se plaćaju iz ličnih primanja i drugih prihoda osiguranika i na isplaćena lična primanja. U doprinose za socijalno osiguranje takođe spadaju: 1. doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje, 2. doprinos za zdravstveno osiguranje i 3. doprinos za osiguranje za slučaj nezaposlenosti.

Prema novim zakonskim rešenjima iz proleća 2001. godine u lokalne javne prihode spadaju sledeći izvori:³⁰ 1. samodoprinos uveden za teritoriju opštine, 2. lokalna komunalna taksa, 3. pokrajinske i opštinske administrativne takse, 4. prihodi koje ostvare pokrajinski i opštinski organi, 5. naknada za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta i 6. naknada za zaštitu i unapređenje životne sredine. U Republici Srbiji se sistem javnih prihoda zasniva praktično na fiskalnom sistemu iz koga se određeni deo prihoda ustupa državnoj zajednici, a određeni deo prihoda pripada gradu i opštini, dok preostali deo čini budžet Republike. Osnovni izvori prihoda Republike danas čine: 1. porezi, 2. takse, 3. naknade i 4. doprinosi.

Sve do poslednje fiskalne reforme u Republici Srbiji poreski (fiskalni) sistem činili su sledeći zakoni: 1. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, 2. Zakon o porezu na imovinu, 3. Zakon o akcizama, 4. Zakon o porezu na dohodak građana, 5. Zakon o jednokratnom porezu na ekstra dohodak i ekstra imovinu stečene iskorišćavanjem posebnih pogodnosti, 6. Zakon o uslovnom otpisu kamata i mirovanju poreskog duga,³¹ 7. Zakon o porezu na premije neživotnih osiguranja,³² 8. Zakon o porezu na dobit pravnih lica,³³ 9. Zakon o otpisu kamate na dospele obaveze po osnovu određenih poreza i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje,³⁴ 10. Zakon o fiskalnim kasama,³⁵ 11. Zakon o porezu na dodatu vrednost i 12. Zakon o porezima na upotrebu, držanje i nošenje dobara.

²⁸ grupa autora, Novi propisi iz oblasti javnih finansija Republike Srbije, Službeni glasnik, Beograd, 2003. godine, knjiga 1, 2 i 3.

²⁹ B. Raičević, Izmene propisa iz oblasti javnih prihoda u Republici Srbiji, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 5/1996. godine, str. 5-8; Ž. Albaneze, Pojam, vrste i oporezivanje prihoda od kapitala, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 11/1998. godine, str. 60-63.

³⁰ D. Klepić, Mere i zadaci na poboljšanju finansijske discipline, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 12/1994. godine, str. 51-52; B. Raičević, Oporeziva dobit, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 11-12/1993. godine, str. 83; Ž. Albaneze, Ostvarivanje i oporezivanje prihoda od nepokretnosti, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 10/1994. godine, str. 18-20.

³¹ Službeni glasnik Republike Srbije broj 119/2012.

³² Službeni glasnik Republike Srbije broj 135/2004.

³³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 25/2001, 80/2002, 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014, 142/2014, 91/2015 i 112/2015.

³⁴ Službeni glasnik Republike Srbije broj 102/2008.

³⁵ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 135/2004 i 93/2012.

Pojam, karakteristike i uloga poreza

Među svim izvorima javnih prihoda najveći značaj i ulogu imaju porezi. Oni praktično predstavljaju i najveći deo javnih prihoda (čine čak 95% republičkog budžeta). To znači da je poreski sistem najznačajniji, najrazvijeniji i najrazuđeniji deo fiskalnog sistema naše zemlje. On zahvata prihode od privrede i od stanovništva što znači da poreski obveznik koji je oličan u jednom licu (pravnom ili fizičkom ili preduzetniku) može da plaća (da bude obveznik) i više vrsta različitih poreza. No, u regulisanju poreskog sistema i njegovom funkcionisanju nisu samo od značaja porezi (njihove vrste, obaveznost, rokovi dospelosti), već još više i poreski podsticaji (u vidu oslobođenja i olakšica).³⁶ Porez tako predstavlja³⁷ doprinos koji građani uplaćuju državi, lokalnoj zajednici (opštini) ili drugim javnim telima radi pokrivanja rashoda za njihovu delatnost ili radi naknade za korišćenje određenih usluga (komunalnih i sl.). On se uvek utvrđuje zakonom i po svojoj funkciji predstavlja osnovni izvor budžeta države. Drugim rečima, porez predstavlja instrument javnih prihoda kojim država od subjekta pod njenom poreskom vlašću prinudno uzima novčana sredstva bez neposredne protivčinidbe, neposredno protivusluge u svrhu pokrivanja svojih finansijskih potreba ali i radi postizanja drugih prvenstveno ekonomskih i socijalnih ciljeva.³⁸

Ovo pravo, odnosno ovlašćenje države da uvodi, utvrđuje, razrezuje i naplaćuje poreze (poreska jurisdikcija ili subjektivno poresko pravo države) predstavlja jedan, ali bitan atribut njenog suvereniteta. Plaćanje poreza omogućava da se zajednički život ljudi u određenoj državi nesmetano odvija. U gotovo svim savremenim državnim organizacijama političku vezu same države i njenih podanika, dakle njenih državljana sve više potiskuje ekonomska povezanost države i poreskih obveznika koji su oličeni u podanicima te iste države.³⁹ U vezi sa porezima i ovlašćenjem države da utvrđuje poreske obaveze svojih podanika – poreskih obveznika potrebno je ukazati i na pojam poreske vlasti. Naime, ovlašćenje države da svoje finansijske potrebe namiruje iz dohotka ili imovine lica koji se nalaze pod njenom vlašću, njenom jurisdikcijom naziva se poreskom vlašću.⁴⁰ A sama volja države da se koristi svojom poreskom vlašću i da primenjuje poresku jurisdikciju prema svojim državljanima (fizičkim) i pravnim licima kao poreskim obveznicima naziva se subjektivno poresko pravo.⁴¹

Od kolikog je značaja uredno, blagovremeno i efikasno ostvarivanje i realizacija poreskog sistema za celokupno funkcionisanje i ostvarivanje svih društvenih-državnih funkcija govori i činjenica da je najvišim pravnim aktima predviđena dužnost svih i svakog (dakle, i fizičkih i pravnih lica) da pod jednakim uslovima i srazmerno svojim materijalnim mogućnostima doprinose zadovoljavanju opštih društvenih potreba. Izbegavanjem ove obaveze u potpunosti ili delimično ili neblagovremenim izvršavanjem utvrđenih obaveza po osnovu poreskih davanja i drugih davanja u vidu doprinosa i sl., ne samo da se krše

³⁶ Lj. Pljakić, Porez na prenos apsolutnih prava, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 11/2000. godine, str. 17-21.

³⁷ grupa autora, Leksikon jugoslovenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1974. godine, str. 778.

³⁸ grupa autora, Ekonomika oporezivanja i poresko pravo, Beograd, 1996. godine, str. 3.

³⁹ E. Allix, La condition des etrangers au point de vue fiscal, Recueil des Cours Academie de Droit international e la Haye, Vol. 61, 1937. godine, str. 559.

⁴⁰ A. Hensel, Diritto tributario, Multa Paucis, Milano, 1956. godine, str. 27.

⁴¹ E. Vanoni, Elementi di diritto tributario, Opere giuridiche, Vol 1, Multa Paucis, Milano, 1962. godine, str. 47.

zakonski propisi, već se i uzrokuju nedozvoljene posledice ili protivpravna stanja. Te posledice se, u prvom redu, manifestuju u nepotpunom ostvarivanju poreskih planova i bilansa, a, s druge strane, se time u znatnoj meri utiče na zadovoljavanje opšte društvenih potreba i funkcionisanje državnih funkcija na raznim nivoima.

No, kršenjem ovih poreskih propisa⁴² se takođe ostvaruju i kažnjiva, zabranjena ponašanja. Naime, u lakšim slučajevima kršenja ili izbegavanja poreskih obaveza u skladu za usvojenim zakonskim rešenjima radi se o poreskim prekršajima fizičkih lica, preduzetnika, pravnih lica i odgovornih lica u pravnim licima. Za ovu vrstu delikata propisane su prekršajne kazne i zaštitne mere koje u zakonom propisanom postupku izriču i izvršavaju nadležni organi. No, u težim slučajevima izbegavanja i kršenja ovih obaveza postoje poreska krivična dela za koja se učiniocu – fizičkom ili pravnom licu izriče od strane suda u zakonom propisanom krivičnom postupku kazne i mere bezbednosti, odnosno druge vrste krivičnih sankcija ili mera.⁴³

Zbog posebnog značaja poreskih krivičnih dela, a posebno poreske utaje ili izbegavanja plaćanja poreza koje ovo krivično delo ima u strukturi privrednih krivičnih dela u našem pravnom (krivičnopravnom) sistemu, zbog različitih pojava oblika i vidova ispoljavanja, jasno manifestovane društvene opasnosti preduzete delatnosti i kriminalne volje na strani njihovih učinilaca, te ogromne materijalne i druge štete koje se nanosi opštim društvenim interesima, posebno na današnjem nivou društvenog razvoja morali smo da ovoj pojavi posvetimo znatnu pažnju o čemu govore i naredna izlaganja.⁴⁴ No, pre nego što pređemo na konkretnu analizu karakteristika i obeležja poreskih krivičnih dela u svom osnovnom i kvalifikovanom obliku morali smo da ukažemo i na istorijsko-pravni razvoj ovih inkriminacija, odnosno na uporedno-pravnu analizu poreskih krivičnih dela shodno određenim zakonodavnim rešenjima niza razvijenih zemalja, u prvom redu razvijene Evrope.⁴⁵

Poreska krivična dela posebno poreska utaja⁴⁶ (eng. – tax evasion, franc. – fraude fiscale, ital. – omesso versamento di imposte, nem. – steuerbetrug) predstavljaju izuzetno društveno opasna ponašanja pojedinaca i grupa, odnosno pravnih lica (preduzeća, ustanova ili drugih organizacija) kojima se kršenjem propisa neposredno ili posredno ugrožavaju finansijski interesi cele društvene zajednice i to prvenstveno kroz nanošenje velikih šteta fiskalnom sistemu i sistemu javnih prihoda uopšte.⁴⁷ Kada se ima u vidu ogroman značaj koji fiskalni sistem, njegovo uredno, blagovremeno, potpuno i kvalitetno ostvarenje ima za postojanje, održanje, pa i razvoj države, odnosno društva, onda je jasno od kolike je važnosti da se država širokom lepezom različitih mera, sredstava, načina i po-

⁴² S. Madžarević Šujster, Procjena poreske evazije u Hrvatskoj, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2002. godine, str. 117-144.

⁴³ I. Nejmašić, Neslužbeno gospodarstvo i njegova obilježja, Informator, Zagreb, broj 56/2008. godine, str. 5-6.

⁴⁴ N. Mijatović, Neopravdanost objave porezne tajne, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 6/2012. godine, str. 82-85.

⁴⁵ B. Đerek, Kaznena odgovornost za povrede poreznih propisa, Zagreb, 1984. godine, str. 114-128.

⁴⁶ B. Matković, Utaja poreza, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 11/2007. godine, str. 115-117.

⁴⁷ B. Đerek, Kaznena odgovornost za povrede poreznih zakona, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2003. godine, str. 83-112; I. Kovčo Vukadin, Gospodarski kriminalitet – kriminološka obilježja, Hrvatski ljetopis za kazne-no pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2007. godine, str. 435-493; Z. Pogarčić, Nova kaznena djela iz područja gospodarskog poslovanja, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 12/2003. godine, str. 141-147.

stupaka preduzetih od strane različitih subjekata na svim nivoima suprotstavi različitim oblicima i vidovima neplaćanja, prikrivanja, neprijavlivanja ili izbegavanja plaćanja poreza, doprinosa i drugih propisanih obaveza koje predstavljaju javne dažbine, odnosno javni prihod.⁴⁸

Naravno kršenjem propisa u oblasti fiskalnog sistema mogu da se prouzrokuju i različite posledice. Zavisno od vrste povrede, odnosno prouzrokovane posledice u pogledu obima i intenziteta povrede ili ugrožavanja zaštićenih društvenih vrednosti, zakon je predvideo i različite sankcije zavisno od toga da li se u konkretnom slučaju radi o krivičnom delu, privrednom prestupu ili prekršaju.⁴⁹

Oblici ispoljavanja poreske evazije

Najopasniji i najteži oblici kršenja poreskih zakona kojima se i nanose najteže posledice, odnosno najveće štete društvenoj zajednici predstavljaju poreska krivična dela⁵⁰. Osnovu poreskih krivičnih dela bez obzira o kom obliku ili vidu ispoljavanja se radi u konkretnom slučaju čine različite pojavne manifestacije poreske evazije (lat. bežanje, izbegavanje), posebno kada se ima u vidu da evazija poreza predstavlja ujedno i najznačajniji oblik sive ekonomije. Siva ekonomija se praktično može pojaviti u različitim oblastima delatnosti kao što su: proizvodnja i promet robe i usluga, spoljnotrgovinsko poslovanje, devizno poslovanje, tržište rada i radni odnosi, građevinarstvo, stambeno-komunalna delatnost, promet nepokretnosti i drugih dobara. No, sa aspekta državnih interesa sigurno je da su najznačajniji oni oblici sive ekonomije koji se javno manifestuju u sferi narušavanja, ugrožavanja ili povređivanja fiskalnog (poreskog) sistema. Ovde se, upravo, na prvom mestu javlja poreska evazija sa različitim oblicima ispoljavanja. Evazija poreza⁵¹ ili različiti oblici i vidovi, odnosno načini izbegavanja utvrđivanja, razreza i naplaćivanja poreza i drugih propisanih dažbina predstavljaju štetnu, protivpravnu i opasnu delatnost pojedinaca i grupa kojima se ugrožavaju osnovni fiskalni interesi društva.

Naime, poreski obveznici doživljavaju porez kao svojevrsni trošak koji samo pogoršava njihovu materijalnu situaciju jer plaćanje poreza i drugih dažbina neposredno utiče na smanjivanje njihove ekonomske snage i kupovne moći. Stoga oni izbegavaju plaćanje poreza u većem ili manjem iznosu ili bar pokušavaju da umanje njegov teret. Svi ti različiti oblici izbegavanja plaćanja poreza predstavljaju, zapravo, samo različite oblike i vidove ispoljavanja poreske evazije. Poseban oblik ove evazije jeste izbegavanje plaćanja poreza na prihode od nezakonitih radnji.⁵² Opređenje poreskih obveznika da u potpunosti ili delimično izbegnu plaćanje poreza i drugih doprinosa zavisi u prvom redu od intenziteta

⁴⁸ M. Stanković, Poreska utočišta u svetu, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 6/1993. godine, str. 80-82; E. Allix, La condition des étrangers au point de vue fiscal, Recueil des Cours Academie de Droit international e la Haye, Vol. 61, 1937. godine, str. 559.

⁴⁹ Više: D. Jovašević, T. Hašimbegović, Sistem poreskih delikata, Beograd, 2004.

⁵⁰ D. Klepić, Finansijska nedisciplina, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 12/1998. godine, str. 5-9.

⁵¹ Z. Marić, Kaznene odredbe i Zakonu o porezu na dodatu vrednost Srbije i Crne Gore, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 3/2005. godine, str. 26-27; M. Krietić, Porezna, carinska i kaznena djela pranja novca prema novom kaznenom zakonodavstvu, Pravo i Porezi, Zagreb, broj 1/1998. godine, str. 48-52.

⁵² D. Gnjatović, Finansije i finansijsko pravo, Beograd, 1999. godine, str. 139.

otpora plaćanju poreza. Taj intenzitet otpora zavisi od više elemenata koji se mogu svesti na sledeće: 1) visina poreskog opterećenja, 2) namena trošenja sredstava prikupljenih porezom, 3) poreski oblik i 4) mišljenje javnosti da li je porez pravičan ili ne.⁵³

Tako se razlikuju dva oblika poreske evazije. To su : a) zakonita i b) nezakonita poreska evazija.

Zakonita evazija⁵⁴ postoji u slučaju kada se pojedinci kao poreski obveznici, istina, kreću u opštim okvirima koji su postavljeni na osnovu zakona ili drugih opštih propisa iz oblasti fiskalnog ili poreskog sistema, ali pri tome na različite načine pokušavaju da izbegnu u potpunosti ili delimično plaćanje poreza i drugih propisanih doprinosa. Ovde se praktično radi o različitim oblicima korišćenja poreskih podsticaja (u vidu oslobođenja ili olakšica kod utvrđivanja, razreza ili plaćanja poreza) ili kada se koriste postojeće pravne praznine u poreskim i drugim zakonima i podzakonskim propisima upravo zbog visokog stepena apstrakcije, uopštenosti ili nedorečenosti, odnosno višeznačnosti upotrebljenih reči, izraza ili pojmova ili nesavršenosti jezika upotrebljenog od strane zakonodavca. Ovo je naročito slučaj u onim sistemima kada se zbog brzih i naglih radikalnih promena u sferi privrednog poslovanja u zemlji ili inostranstvu i sami poreski propisi često menjaju kako bi se prilagodili novim društvenim, pravnim i privrednim okvirima.⁵⁵ Naime, zakonita ili kako je još nazivaju pojedini autori dopuštena poreska evazija⁵⁶ obuhvata postupke pomoću kojih poreski obveznik izbegava plaćanje poreza potpuno ili delimično na jedan od sledećih načina: 1) promenom mesta prebivališta ili boravišta, 2) smanjenjem ili odustajanjem od potrošnje oporezivanih proizvoda ili usluga i 3) pronalaženjem praznina (rupa) u zakonu. Samim momentom dospelosti poreski obveznik pada u dužničku docnju za plaćanje svog poreskog duga. A ta dospelost predstavlja svojstvo poreskog duga da mu je nastupio rok ispunjenja - koji je inače određen u zakonu i čijim propuštanjem se čini štetno i protivpravno ponašanje.⁵⁷

Drugi oblik poreske evazije predstavlja nezakonita ili nedopuštena evazija.⁵⁸ Nezakonitom evazijom pojedinac kao poreski obveznik dolazi pod udar zakona i kaznene represije. Naime, u ovom slučaju dolazi do kršenja propisa u većoj ili manjoj meri pri čemu se nanose neposredne, direktne štete društvenoj zajednici. Ovde se, dakle, radi o protivpravnim, protivzakonitim, nedopuštenim i kažnjivim delatnostima upravljenim direktno protiv poreskog (fiskalnog) sistema zemlje. Ova se nezakonita evazija može javiti u dva vida koji su i najkarakterističniji za moderne pravne i društvene sisteme.⁵⁹ Prvi oblik ne-

⁵³ D. Popović, *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997. godine, str. 450-451.

⁵⁴ grupa autora *Ekonomika oporezivanja i poresko pravo*, Beograd, 1996. godine, str. 3.

⁵⁵ B. Matković, *Utaja poreza*, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 11/2007. godine, str. 115-117; M. Anđelković, D. Jovašević, *Izbegavanje plaćanja poreza*, Niš, 2006. godine, str. 101-121; P. Novoselac, *Gospodarska kaznena djela*, Zbornik radova, *Aktuelna pitanja kaznenog zakonodavstva*, Zagreb, 2001. godine, str. 3-31.

⁵⁶ B. Jelčić, *Nauka o finansijama i finansijsko pravo*, Zagreb, 1990. godine, str. 183-184.

⁵⁷ O. Buhler, G. Strickdrodt, *Steuerrrecht*, Band 1, *Allgemeiner Steuerrrecht*, Wiesbaden, 1960. godine, str. 365.

⁵⁸ Z. Pogarčić, *Nova kaznena djela iz područja gospodarskog poslovanja*, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 12/2003. godine, str. 141-147; D. Kos, *Kaznenopravna odgovornost za krivična djela gospodarskog kriminaliteta*, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, broj 2/2000. godine, str. 381-398; B. Gačić, *Neki novi pojammni oblici privrednog kriminaliteta*, *Pravna misao*, Sarajevo, broj 9-10/1981. godine, str. 39-41.

⁵⁹ J. Kovačević Čolović, *Kaznenopravne sankcije za finansijska krivična djela*, *Hrvatska gospodarska revija*, Zagreb, broj 4/1999. godine, str. 446-453; M. Hadžimusić, *Odgovornost i sankcionisanje subjekata zbog neizvršenja poreskih obaveza*, *Pravna misao*, Sarajevo, broj 1-2/2005. godine, str. 51-53.

dopuštene poreske evazije je poreska utaja, poreska defraudacija ili utaja poreza i dopri- nosa, odnosno izbegavanje plaćanja poreza. Drugi oblik nezakonite poreske evazije je krijumčarenje ili kontrabanda razne robe, proizvoda ili usluga preko granica jedne ili više država. No, ovi različiti oblici nezakonite poreske evazije retko se kada preduzimaju sa- mostalno izdvojeno od ostalih protivpravnih aktivnosti njihovih nosilaca. Najčešće je pak slučaj da se i ove delatnosti izvode u jednom nizu kažnjivih ponašanja pri čemu učinilac, jedan ili više njih, konstantno vrše kažnjiva, zabranjena dela koja su u zakonu određena kao krivična dela, privredni prestupi ili privredni prekršaji. Naime, nezakonita evazija ob- hvata različite postupke poreskih obveznika koji su usmereni na izbegavanje plaćanja poreza, a kojima se krši zakon. Da bi utajili porez obveznici na nedozvoljen način prikri- vaju celu ili pak jedan deo svoje imovine ili objekta oporezivanja. Cilj utaje poreza jeste smanjene poreskog duga. Stoga se u teoriji može razlikovati, zavisno od objekta prema kome se preduzima radnja poreske utaje, potpuna ili nepotpuna utaja poreza. Nezakoni- ta poreska evazija ili utaja poreza ili izbegavanje plaćanja poreza je kažnjiva. Sve savre- mene države, pa i sve države od svog postanka su se na različite načine i različitim me- rama suprotstavljale ovim kažnjivim delatnostima poreskih obveznika. U toj borbi za efi- kasnijim sprovođenjem poreske discipline primenjuju se različite preventivne, ali i repre- sivne mere. Pri tome važnu ulogu u prevenciji nezakonitog izbegavanja plaćanja poreza igra i svođenje poreskog tereta u razumne okvire čime se ublažavaju faktori koji dopri- nose povećanju intenziteta otpora plaćanju poreza .

Inače u teoriji se mogu naći i takva mišljenja prema kojima je nezakonita poreska evazija jedan od ključnih uzroka postojanja sive ekonomije.⁶⁰ Ovaj, zapravo, pojam obuhvata sve protivzakonite privredne aktivnosti koje su usmerene na sticanje ekonomske koristi za lice koje obavlja te aktivnosti, a na štetu države i lica koja na legalan način obavljaju privredne delatnosti. Ovde se, dakle, radi o obavljanju ekonomske aktivnosti mimo relevantnih pravnih propisa ili protiv njih. Sivu ekonomiju u literaturi neki autori još nazivaju i kao neoporezovana, neformalna, crna, podzemna ili nezvanična ekonomija. No, bez obzira koji od navedenih ter- mina koriste pojedini autori, gotovo su svi saglasni da se ovde radi o aktivnostima sa kojima nešto nije u redu ili nije u redu nešto u vezi sa informacijama o ovim aktivnostima.⁶¹

Krivični zakonik Republike Srbije⁶² iz 2005. godine, posle novele iz novembra 2016. godine u glavi dvadeset drugoj, u grupi krivičnih dela protiv privrede predviđa dva pore- ska krivična dela. To su: a) poreska utaja i b) neuplaćivanje poreza po odbitku. To su osnovna poreska, fiskalna krivična dela u našem pravnom sistemu. Pored njih, postoje i sporedna ili dopunska poreska krivična dela koja su propisana u Zakonu o poreskom po- stupku i poreskoj administraciji.⁶³

⁶⁰ B. Matković, Utaja poreza, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 11/2007. godine, str. 115-117; T. Najamšić, Kaznena djela porezne naravi, Pravni vjesnik, Zagreb, broj 9/1999. godine, str. 33-41.

⁶¹ W. Begeer, V. H. K. Tuinen, The Statistical Representation of the Informal Economy, Quarterly Journal of the Central Bureau of Statistics, Vol. 1, Broj 3/1986. godine, str. 77.

⁶² Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016. Više: D. Jovašević, Krivični zakonik Republike Srbije sa uvodnim komentarom, Beograd, 2005.

⁶³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 80/2002, 84/2002, 23/2003, 70/2003, 55/2004, 61/2005, 85/2005, 62/2006, 63/2006, 61/2007, 20/2009, 72/2009, 53/2010, 101/2011, 2/2012, 93/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014, 105/2014, 91/2015, 112/2015 i 15/2016.

Poreska utaja

Među krivičnim delima protiv privrede po svom značaju, prirodi i karakteru izdvajaju se poreska krivična dela. Njih ima više vrsta. Osnovno krivično delo ove vrste je poreska utaja.⁶⁴ To je krivično delo koje je do novembra 2016. godine bilo predviđeno u članu 229. Krivičnog zakonika Republike Srbije, a posle tada donete novele u članu 225. Naime, izbegavanjem zakonske obaveze plaćanja određenog novčanog iznosa u korist države nanosi se šteta društvenim interesima, ugrožavaju se fondovi i ustanove socijalne zaštite, odnosno funkcionisanje svih budžetskih institucija i poslova.⁶⁵ No, tek kada se radi o izbegavanju ove poreske obaveze u većem obimu ili u težim slučajevima ispunjeni su uslovi za postojanje poreskog krivičnog dela. Svi drugi manje značajni, različiti slučajevi poreske nediscipline i poreske evazije predstavljaju istina protivpravno i kažnjivo ponašanje, ali u obliku drugih vrsta privrednih delikata (privredni prestupi i prekršaji).⁶⁶

Osnovno fiskalno krivično delo u domaćem sistemu je poreska utaja. Ovo se delo u nekim pravnim sistemima naziva i "utaja poreza" ili "utaja poreza i drugih davanja" i sl. Ovo krivično delo u našem pravnom sistemu je posle 1. januara 2006. godine bilo predviđeno u članu 229. KZ, a od novembra 2016. godine u članu 225. KZ. Delo se, inače, sastoji u davanju lažnih podataka o stečenim prihodima, predmetima ili drugim činjenicama koje su od uticaja na utvrđivanje obaveza ili u neprijavlivanju istih u slučaju obavezne prijave ili u prikrivanju podataka koji se odnose na utvrđivanje navedenih poreskih obaveza⁶⁷ u nameri da se za sebe ili drugog u potpunosti ili delimično izbegne plaćanje poreza, doprinosa ili drugih propisanih dažbina ako visina izbegnute obaveze prelazi iznos od 500.000 (a ranije do 150.000) dinara.⁶⁸ Ovo delo svoj naziv duguje činjenici da se njime od strane učinioca dela vrši protivpravno prisvajanje onog iznosa obaveze čije se plaćanje na ovaj način izbegava, odnosno koji ostaje kod učinioca.⁶⁹ Time je do tada postojeće krivično delo: "Izbegavanje plaćanja poreza" predviđeno u članu 172. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji⁷⁰ prestalo da postoji.

Objekt zaštite

Iz napred navedenog zakonskog opisa krivičnog dela poreske utaje proizilazi da se ovde radi o krivičnom delu sui generis. No, u teoriji krivičnog prava ima mišljenja da se ovde radi o specifičnom obliku krivičnog dela prevare, doduše o delu od prevare gde se prevarnom radnjom oštećuje društvo u celini.⁷¹ Ovo delo dalje karakteriše i blanketna

⁶⁴ B. Matković, Utaja poreza, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 11/2007. godine, str. 115-117.

⁶⁵ M. Kesner Škreb, Izbegavanje i utaja poreza, Financijska praksa, Zagreb, broj 3/1995. godine, str. 267-268.

⁶⁶ M. Demirović, Krivično delo poreske utaje, Pravna misao, Beograd, broj 9-10/1989. godine, str. 37-39.

⁶⁷ B. Matković, Utaja poreza, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 11/2007. godine, str. 115-117.

⁶⁸ D. Miloš, Krivično delo poreske utaje, Pravna misao, Sarajevo, broj 9-10/1981. godine, str. 49-63.

⁶⁹ M. Radovanović, M. Djordjević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 1975. godine, str. 250-251; B. Čejović, V. Miladinović, Krivično pravo, Posebni deo, Niš, 1995. godine, str. 295.

⁷⁰ Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd, broj 80/2002, 84/2002, 23/2003, 70/2003 i 55/2004.

⁷¹ Z. Stojanović, O. Perić, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2000. godine, str. 244.

dispozicija što znači da upotpunjavanje sadržine bića ovoga dela zavisi od drugih propisa iz oblasti fiskalnog i poreskog sistema, a koji određuju pojam, vrste i sadržinu pojedinih poreza i drugih javnih davanja (doprinosa i javnih dažbina), obveznike ovih davanja, kao i rokove plaćanja istih.⁷² Naime, ova vrsta dispozicije dopušta da se priroda i sadržina fiskalnih obaveza u smislu objekta zaštite ovog krivičnog dela utvrđuje na osnovu vankrivičnih propisa.⁷³ Objekt zaštite je kod ovog krivičnog dela fiskalni sistem, sistem javnih prihoda koji čini osnov privrednog sistema zemlje. No, u pravnoj teoriji se mogu pronaći i shvatanja⁷⁴ prema kojima je objekt zaštite kod ovog krivičnog dela dužnost plaćanja poreza, doprinosa i drugih davanja. Naime, kao javna davanja se smatraju: porezi, carine, takse i doprinosi.

Objekt napada je alternativno određen. To može biti: 1) porez, 2) doprinos i 3) druge propisane dažbine (koje predstavljaju javni prihod). Pri tome nije od značaja da li se ove obaveze odnose na fizička ili pravna lica. Faktičko je pitanje da li se u konkretnom slučaju radi o ovoj vrsti fiskalne obaveze i to se utvrđuje s obzirom na propise kojima su takve obaveze utvrđene.⁷⁵ Pošto u okviru našeg fiskalnog sistema ima više vrsta poreza, pod ovim se pojmom u svakom slučaju podrazumeva deo dohotka ili imovine koji društvena zajednica oduzima od fizičkih ili pravnih lica (preduzeća, ustanova i drugih organizacija), odnosno preduzetnika za pokriće svojih rashoda ne dajući pri tome poreskom obvezniku neku neposrednu protivčinidbu ili protivdavanje.⁷⁶ Država, zapravo, porez u smislu dela dohotka ili dela imovine uzima od svojih podanika na osnovu vlasti ne vršeći neku neposrednu protivčinidbu.

Porez je, prema tome, višestruko značajna kategorija⁷⁷ jer se pomoću njega kao instrumenta ostvaruju dalji ili viši ciljevi u ime i za potrebe cele društvene zajednice i predstavlja izrazito efikasan mehanizam socijalne politike.⁷⁸ No, porez se može definisati i kao novčana davanja ili prihod koji se obračunavaju od prihoda različitih poreskih obveznika i koji se koristi za podmirenje utvrđenih javnih izdataka. Porez je, naime, deo imovine ili dohotka koji se uzima od fizičkih ili pravnih lica za pokrivanje rashoda društveno političke zajednice⁷⁹. Slična je funkcija i uloga doprinosa i drugih propisanih dažbina koje predstavljaju javni prihod u našem pravnom sistemu. I ova davanja služe za zadovoljenje zajedničkih i opšte društvenih potreba.⁸⁰ Doprinosi⁸¹ su tako davanja koja se na osnovu zakona i drugih propisa plaćaju iz zarada fizičkih ili pravnih lica, odnosno preduzetnika, a radi zadovoljavanja raznih društvenih potreba u oblastima društvenih delatnosti (kao što su socijalna, dečja i zdravstvena zaštita, obrazovanje, prosveta, kultura, nauka, privre-

⁷² D. Ocvirk, *Skriveni transferi dobiti*, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 3/2001. godine, str. 53-62.

⁷³ D. Jovašević, *Krivično pravo*, Posebni deo, Beograd, 2017. godine, str. 256-258.

⁷⁴ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb, 2007. godine, str. 636.

⁷⁵ Lj. Lazarević, *Krivično pravo*, Posebni deo, Beograd, 1993. godine, str. 229.

⁷⁶ Dejan Popović, *Poresko pravo*, op. cit. str. 450-451.

⁷⁷ R. Sučević, *Uloga poreza i drugih davanja*, *Pravo i porezi*, Zagreb, broj 3/1997. godine, str. 52-55.

⁷⁸ B. Škof, *Utaja poreza na dodatu vrijednost i njezino kažnjavanje*, *Financijska praksa*, Zagreb, broj 4/1996. godine, str. 425-431.

⁷⁹ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje, 2004. godine, str. 660.

⁸⁰ Z. Stojanović, O. Perić, *Krivično pravo*, Posebni deo, Beograd, 2000. godine, str. 244.

⁸¹ Doprinosi su sve vrste obaveza prema društvenoj zajednici – presuda Vrhovnog suda Srbije KŽ. 32/78.

mena nezaposlenost ili nesposobnost za rad i privređivanje). U literaturi se tako i doprinosi mogu odrediti kao novčana davanja koja se plaćaju za korišćenje određenih usluga ili radi ostvarivanja određenih prava.⁸² Ili su ona vrsta davanja koja se na osnovu zakona ili drugih propisa iz ličnih dohodaka plaćaju radi zadovoljavanja zajedničkih potreba u raznim oblastima društvenih delatnosti.⁸³

Među ovim doprinosima u praksi se danas posebno izdvajaju doprinosi socijalnog osiguranja navodeći pri tome da se ovo krivično delo može učiniti i u odnosu na druge dažbine koje predstavljaju javni prihod (u smislu objekta zaštite kod ovog krivičnog dela). Upravo na ovoj činjenici se i zasniva tvrdnja da se ovde radi o blanketnom biću krivičnog dela. Ovakva formulacija blanketne dispozicije kod krivičnog dela poreske utaje je i uneta u naše zakonodavstvo reformom iz 1977. godine.⁸⁴ Ali tada su pod pojmom „doprinosi“ u smislu objekta napada bile obuhvaćene veoma različite i brojne javne dažbine, pored onih iz sfere socijalnog osiguranja kakav je slučaj danas. Posle uspostavljanja novog fiskalnog sistema u našoj Republici 1992. godine pod pojmom doprinosi se smatraju samo doprinosi socijalnog osiguranja koji su zajedno sa porezima i drugim dažbinama, a koje predstavljaju javni prihod objekt napada ovog krivičnog dela. To, drugim rečima, znači da izbegavanje plaćanja drugih javnih prihoda (kao što su takse, carine, naknade raznih vrsta) ne predstavlja objekt napada u smislu ovog krivičnog dela, već se u konkretnom slučaju zavisno od preduzete radnje izvršenja i drugih okolnosti slučaja može raditi o drugom krivičnom delu ili pak drugoj vrsti delikata (privredni prestupi ili prekršaji).⁸⁵

Radnja izvršenja krivičnog dela

Iz zakonskog opisa krivičnog dela poreske utaje proizilazi da ono ima dva oblika ispoljavanja. To su osnovni i teži, kvalifikovani oblik. Osnovni oblik ovog krivičnog dela se zavisno od preduzete radnje izvršenja se može pojaviti u tri vida vida.⁸⁶ To su: 1) davanje lažnih podataka o prihodima, 2) neprijavlivanje prihoda u slučaju obavezne prijave i 3) prikriivanje podataka na drugi način.⁸⁷ S obzirom da se ovde radi o specifičnom obliku krivičnog dela prevare⁸⁸ neretko se u krivičnopravnoj teoriji može naći shvatanje⁸⁹ da je radnja ovog krivičnog dela najšire uzeto prevarna delatnost. U svojoj konkretizaciji ona se može manifestovati alternativno na dva načina: 1) kao aktivna, pozitivna delatnost (činjenje) – delicta commissiva i 2) kao pasivna, negativna delatnost (nečinjenje, propuštanje dužnosti na činjenje) – delicta omissiva. Pri tome se davanje lažnih podataka o prihodi-

⁸² B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op. cit. str. 636.

⁸³ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, op. cit. str. 660.

⁸⁴ R. Sučević, Utaja poreza i drugih davanja, Pravo i porezi, Zagreb, broj 3/1997. godine, str. 52-55.

⁸⁵ G. Mršić, Kaznena djela utaje poreza i drugih davanja – poseban osvrt na slučajeve iz prakse, Radno pravo, Zagreb, broj 9/2007. godine, str. 61-68.

⁸⁶ D. Jovašević, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd, 2002. godine, str. 34-37.

⁸⁷ M. Demirović, Krivično delo poreske utaje, Pravna misao, Beograd, broj 9-10/1989. godine, str. 37-39.

⁸⁸ D. Jovašević, Leksikon krivičnog prava, Beograd, 2011. godine, str. 689.

⁸⁹ Z. Stojanović, O. Perić, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije i Krivični zakon Republike Crne Gore sa objašnjenjima, Beograd, 1996. godine, str. 244-245.

ma smatra za aktivnu radnju izvršenja ovog krivičnog dela, a neprijavlivanje prihoda se uzima kao pasivna delatnost učinioca dela, dok se radnja prikrivanja može preduzeti i činjenjem i nečinjenjem.⁹⁰

a) Davanje lažnih podataka o stečenim prihodima, predmetima ili drugim činjenicama⁹¹ koje su od uticaja na utvrđivanje poreske obaveze postoji u slučaju kada se činjenice u vezi zakonito stečenih prihoda, predmeta ili druge činjenice neistinito, netačno prikazuju u odnosu na stvarno, objektivno postojeće stanje pri čemu je bitno da se radi o podacima o prihodima ili predmetima koji su zakonito stečeni.⁹² Do novele Krivičnog zakonika iz novembra 2016. godine za postojanje ovog krivičnog dela je bilo potrebno da se radi o "zakonito" stečenim prihodima ili predmetima. Kod ovog oblika krivičnog dela učinilac istina formalno postupa po određenoj zakonom predviđenoj poreskoj obavezi da prijavi činjenice koje su značajne za utvrđivanje visine ovakve obaveze, ali ovu svoju obavezu ne ispunjava i u materijalnom smislu jer činjenice ne prikazuje u pravom, stvarnom, istinitom stanju.⁹³ Pri tome ovo krivično delo postoji bez obzira da li je prethodno iznos utajene obaveze poreza utvrđen u upravnom postupku od strane nadležnog poreskog organa.⁹⁴

Naime, ovi se prihodi prikazuju u manjim iznosima od stvarno, realno postojećih i ostvarenih, odnosno predmeti se prikazuju u manjoj vrednosti ili manjem obimu i to za period koji podleže oporezivanju ili se pak prikazuju veći rashodi od stvarnih ili se netačno, neistinito prikazuju druge činjenice i podaci koji su od značaja za utvrđivanje visine zakonom propisane obaveze poreza, doprinosa socijalnog osiguranja ili drugih propisanih doprinosa (druge činjenice i podaci mogu da se odnose na neprijavlivanje tačnog broja zaposlenih lica ili broja članova domaćinstva ili broja dece na školovanju, činjenice zaposlenosti bračnog druga, vremena kada nastaje određena obaveza plaćanja ili mesta nastanka takve obaveze i sl.).⁹⁵

Načini ovakvog lažnog prikazivanja odlučnih činjenica mogu biti u realnom životu veoma različiti.⁹⁶ Tako se mogu umanjivati ostvareni prihodi u celini ili samo određeni prihodi ili samo prihodi iz određenih izvora ili samo oni prihodi ostvareni u određenom vremenskom periodu ili u određenom mestu ili drugom području, mogu se dalje umanjivati ostvareni finansijski rezultati ili se pak mogu uvećavati troškovi poslovanja i sl. Bitno je da se ovo davanje lažnih podataka u smislu radnje izvršenja krivičnog dela poreske utaje odnosi na važne, odlučne činjenice koje su od značaja za utvrđivanje visine poreskih i drugih obaveza. Davanje lažnih podataka o činjenicama koje nemaju uticaj na utvrđivanje poreske obaveze ili njene visine odnosno na utvrđivanje drugih propisanih obaveza ili doprinosa ili njihovu visinu ne predstavlja radnju izvršenja ovog krivičnog dela.⁹⁷ Za postojanje dela je potpuno irelevantno i na koji način i u kom obliku se poreska prijava sa ovako prikazanim i prezenti-

⁹⁰ D. Jovašević, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije sa sudskom praksom, Beograd, 2003. godine, str. 556.

⁹¹ B. Petrović, D. Jovašević, Krivična odgovornost i kažnjivost za poresku utaju, Pravna riječ, Banja Luka, broj 19/2009. godine, str. 55-69.

⁹² D. Miloš, Krivično delo poreske utaje, Pravna misao, Sarajevo, broj 9-10/1981. godine, str. 49-63.

⁹³ Lj. Lazarević, Krivično pravo, Posebni deo, op.cit. str. 229.

⁹⁴ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 1815/73.

⁹⁵ M. Jerković, Kaznena odgovornost za povrede poreznih propisa, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 5/2000. godine, str. 5-13.

⁹⁶ G. Mršić, Kaznena djela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja – poseban osvrt na kazneno djelo utaje poreza i drugih davanja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2006. godine, str. 88-96.

⁹⁷ I. Simić, M. Petrović, Krivični zakon Republike Srbije – praktična primena, Beograd, 2002. godine, str. 154-156.

ranim podacima i činjenicama podnosi nadležnom poreskom organu.⁹⁸ Ta prijava može biti usmena ili pismena (što je češći slučaj) ili se pak može raditi o predočavanju, podnošenju na uvid poreskim organima poslovnih knjiga i druge dokumentacije vezane za poslovanje sa lažnim, prepravljenim, krivotvorenim podacima, čak i kada se ove knjige ili dokumentacija podnose na zahtev poreskog organa ili samoinicijativno od strane poreskog obveznika.⁹⁹

Delo poreske utaje¹⁰⁰ će u ovom obliku postojati i u slučaju kada se lažni podaci na zahtev nadležnog poreskog organa ili pak na inicijativu samog učinioca dela daju naknadno kao dopuna ranije podnete poreske prijave ili u postupku kontrole prihoda (redovne ili vanredne, odnosno inspekcijske kontrole) ili čak i ako su ti lažni podaci i činjenice prezentirani kao dopuna uz prateću dokumentaciju koja se podnosi uz poresku prijavu.¹⁰¹ Ne postoji, naprotiv, krivično delo poreske utaje¹⁰² u slučaju kada je organ uprave društvenih prihoda u momentu donošenja rešenja o utvrđivanju poreske obaveze raspolagao verodostojnim podacima koji su ukazivali na lažnost podataka u podnetoj poreskoj prijavi od strane poreskog obveznika pa i pored toga rešenje zasnuje na takvoj prijavi¹⁰³. Poreska utaja¹⁰⁴ se može izvršiti samo davanjem lažnih podataka u pogledu svih stečenih prihoda i predmeta. To znači, logičkim i gramatičkim tumačenjem, da ovo delo postoji i ako lice ne podnese prijavu o prihodima koji potiču od vršenja krivičnih dela, privrednih prestupa, prekršaja ili druge nezakonite, protivpravne delatnosti (npr. obavljanja samostalne delatnosti od strane lica koje nema odobrenje za isto od strane nadležnog organa, rad na „crno“, delatnosti u oblasti sive ekonomije).¹⁰⁵ Ovakvo rešenje je prihvaćeno novelom Krivičnog zakonika iz novembra 2016. godine.

Neprijavlivanje prihoda stečenih na nelegalan, protivzakonit način ne uzima se kao osnov za postojanje krivičnog dela poreske utaje¹⁰⁶ jer je opšte usvojeno shvatanje naše sudske prakse da bi takva lica u ovakvoj situaciji morala sebe da prijave kao izvršioca nekog od navedenih krivičnih dela, a što sam zakon ne traži (čak šta više učinilac krivičnog dela ima pravo da prikriva ili na drugi način izbegava utvrđivanje svoje odgovornosti za izvršeno krivično delo što je obuhvaćeno njegovim pravom na odbranu).¹⁰⁷

b) Drugi vid ispoljavanja radnje izvršenja ovog krivičnog dela jeste neprijavlivanje nadležnim poreskim državnim organima stečenog prihoda, predmeta, odnosno činjenica koje su od uticaja na utvrđivanje poreza,¹⁰⁸ odnosno propuštanje izvršioca da izvrši svoju obavezu prijavljivanja koja proizilazi iz pozitivnih poreskih propisa.¹⁰⁹ Ovo delo postoji u

⁹⁸ T. Najamšić, Krivična dela porezne naravi, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 9/1999. godine, str. 33-41.

⁹⁹ S. Madžarević Šujster, Procjena porezne utaje u Hrvatskoj, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2002. godine, str. 117-144.

¹⁰⁰ V. Đurđić, D. Jovašević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2010. godine, str. 278-281.

¹⁰¹ grupa autora, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije, Beograd, 1995. godine, str. 553.

¹⁰² Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹⁰³ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. I 1196/85.

¹⁰⁴ Lj. Jovanović, D. Jovašević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2002. godine, str. 212.

¹⁰⁵ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. I 44/98.

¹⁰⁶ Z. Stojanović, O. Perić, Krivično pravo, Posebni deo, op. cit. str. 246.

¹⁰⁷ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. I 1384/73 i presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. I 196/83.

¹⁰⁸ G. Mršić, Kaznena djela utaje poreza i drugih davanja – poseban osvrt na slučajeve iz prakse, Radno pravo, Zagreb, broj 9/2007. godine, str. 61-68.

¹⁰⁹ B. Čejović, V. Miladinović, Krivično pravo, Posebni deo, op. cit. str. 296.

slučaju kada lice koje ima na bilo koji način stekne prihod ili predmet koji podleže oporezivanju ne podnese poresku prijavu u slučaju obavezne prijave ili u podnetu prijavu ne unese neki od izvora prihoda koji ulazi u osnov za oporezivanje ili njegovu visinu ili ne unosi druge činjenice koje su od značaja a utvrđivanje obaveza prema društvenoj zajednici.¹¹⁰ To znači, da krivično delo poreske utaje u ovom obliku postoji samo u slučaju kada zakon predviđa obavezu prijavljivanja određenih prihoda ili drugih činjenica u određenom roku, pa propuštanjem ove zakonske obaveze se zapravo ostvaruje i radnja izvršenja.¹¹¹ Prema vrsti preduzete delatnosti ovo se delo može izvršiti na dva načina:¹¹² 1) propuštanjem da se blagovremeno u propisanom roku podnese poreska prijava o stečenim prihodima, predmetima ili drugim činjenicama koje su od značaja za utvrđivanje visine poreske obaveze od strane lica koje je po zakonu ili drugom podzakonskom propisu obavezno da to učine i 2) propuštanjem da se u blagovremeno podnetu poresku prijavu unese neki od izvora prihoda ili njegova visina, a koji podležu oporezivanju.¹¹³

Dakle, kod ovog drugog vida ispoljavanja posmatranog krivičnog dela učinilac je lice koje uopšte ne podnosi poresku prijavu iako postoji takva obaveza ili pak u podnetu prijavu ne unosi podatke o činjenicama koje se odnose na određeni osnov za oporezivanje ili utvrđivanje doprinosa (npr. u podnetoj poreskoj prijavi se ne navedu svi izvori prihoda, ili se ne navede određeno vreme ostvarivanja tih prihoda ili se ne navede visina svih ostvarenih pojedinačnih prihoda već se neki od njih izostavljaju ili umanjuju po iznosu).¹¹⁴ Ovaj oblik krivičnog dela neće postojati ako učinilac nije prijavio neku činjenicu koja nema uticaja na utvrđivanje poreza ili drugih propisanih javnih davanja ili ako je prilikom podnošenja ovakve prijave dao lažne podatke koji, međutim, ne mogu uopšte da utiču na smanjenje ili povećanje njegovih obaveza.¹¹⁵ Prema sadašnjem pozitivno-pravnom rešenju i nezakonito stečeni prihodi mogu biti predmet ovakvog prijavljivanja.¹¹⁶

Za razliku od prethodnog vida krivičnog dela koje se vrši aktivnom delatnošću – činjenjem, ovde se radnja vrši upravo propuštanjem dužnosti činjenja koja je utvrđena zakonom ili drugim propisima, dakle negativnom, pasivnom delatnošću.¹¹⁷ Za postojanje ovog dela je bitno da postoji zakonska obaveza za učinioca da podnese obaveznu prijavu, a preduzimanjem radnje ovog dela on zapravo propušta da podstupi po takvoj obavezi.¹¹⁸ Inače naša sudska praksa obiluje brojnim primerima različitih pojava manifestacija oblika i vidova konkretnog ispoljavanja radnje izvršenja krivičnog dela poreske utaje bez obzira da li se radi o davanju lažnih podataka o prihodima ili o neprijavlivanju prihoda u slučaju postojanja obavezne prijave.¹¹⁹

¹¹⁰ M. Kričević, *Novosti u Kaznenom zakoniku u svezi sa pranjem novca, utajom poreza i dr.*, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 6/1996. godine, str. 68-70.

¹¹¹ M. Radovanović, M. Đordjević, *Krivično pravo, Posebni deo*, op.cit.str. 251.

¹¹² R. Sučević, *Utaja poreza i drugih davanja, Pravo i porezi*, Zagreb, broj 3/1997. godine, str. 52-55.

¹¹³ D. Jovašević, *Leksikon krivičnog prava*, op. cit. str. 687.

¹¹⁴ G. Mršić, *Kaznena djela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja – poseban osvrt na kazneno djelo utaje poreza i drugih davanja*, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2006. godine, str. 88-96.

¹¹⁵ Lj. Lazarević, *Krivično pravo, Posebni deo*, op. cit. str. 230.

¹¹⁶ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, op. cit. str. 661.

¹¹⁷ D. Jovašević, T. Hašimbegović, *Sistem poreskih delikata*, op. cit., str. 45-69.

¹¹⁸ Š. Pavlović, *Kaznena odgovornost za poreznu utaju*, *Pravo i porezi*, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 13-16.

¹¹⁹ D. Jovašević, *Obeležja krivičnog dela poreske utaje*, *Pravo, teorija i praksa*, Novi Sad, broj 1/2002. godine, str. 7-22.

c) Poslednji vid ispoljavanja radnje izvršenja krivičnog dela poreske utaje je prikrivanje na drugi način podataka koji se odnose na utvrđivanje obaveze plaćanja poreza i drugih propisanih doprinosa i dažbina.¹²⁰ I ovde je radnja izvršenja prikrivanje, prećutkivanje, tajenje, činjenje nedostupnim podataka koji bi ukazivali na postojanje ili visinu, broj, vrednost ili vrstu predmeta i drugih prihoda koji podležu oporezivanju čime se izbegava utvrđivanje postojanja ove obaveze u potpunosti ili delimično od strane nadležnih državnih organa.¹²¹ Ova se radnja može preduzeti različitim delatnostima kojima se, zapravo, stvara efektivna situacija da nadležni državni organi ne mogu uopšte da dođu do saznanja o podacima koji ukazuju na postojanje, vrstu i obim prihoda, odnosno druge zakonom tražene činjenice ili da ne mogu da dođu do saznanja u određenom vremenu ili a određenom mestu ili u odnosu na određene prihode i sl.

Ostala obeležja krivičnog dela

Za postojanje krivičnog dela poreske utaje pored preduzete radnje izvršenja potrebno je ispunjenje još nekoliko kumulativno predviđenih uslova.¹²² Prvo, bilo koja od zakonom predviđenih radnji izvršenja mora biti preduzeta samo u pogledu prihoda i predmeta koji su stečeni na bilo koji način (a ne samo "zakonito" stečenih kakvo je bilo zakonsko obeležje krivičnog dela poreske utaje do novembra 2016. godine). Istina, ovakvo rešenje nije i logično jer se nezakonito, protivpravno stečena imovina i drugi predmeti odnosno prihodi ne mogu oporezivati¹²³ i time dobiti "legalan, zakonski osnov pribavljanja". Drugo, učinilac pri preduzimanju svoje radnje izvršenja mora postupati sa određenim subjektivnim elementom – a to je namera da u potpunosti ili delimično on sam ili neko drugo lice izbegne plaćanje poreza, doprinosa ili drugih propisanih dažbina.¹²⁴ Dakle ova namera kao subjektivni element na strani učinioca mora postojati u vreme preduzimanja radnje izvršenja i to upravo kod onog lica koje u poresku prijavu unosi neistinite podatke ili ne podnosi poresku prijavu u roku ili takvu prijavu ne podnosi kompletnu u pogledu svih potrebnih podataka i činjenica koje su od značaja za pravilno, zakonito i potpuno utvrđivanje visine poreske obaveze, odnosno drugih propisanih obaveza ili javnih dažbina ili pak prikriva podatke koji se odnose na utvrđivanje poreske obaveze.¹²⁵ I konačno, treće, za postojanje ovog dela potrebno je da visina ovako izbegnute obaveze pređe određeni zakonom propisani iznos od 500.000 dinara (odnosno do novembra meseca 2016. godine iznos od 150.000 dinara). Dakle, između ovako izbegnute obaveze u utvrđenom iznosu ili više od toga i preduzete radnje izvr-

¹²⁰ Š. Pavlović, Krivična odgovornost za poreznu utaju, Pravo i porezi, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 13-16; G. Mršić, Kaznena djela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja – poseban osvrt na kazneno djelo utaje poreza i drugih davanja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2006. godine, str. 88-96.

¹²¹ J. Juranić, Kazneno djelo porezne utaje, Zagreb, 1965. godine, str. 78-92.

¹²² B. Đerek, Kaznena odgovornost za povrede poreznih zakona, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2003. godine, str. 83-112.

¹²³ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, Beograd, 2010. godine, str. 230-231.

¹²⁴ M. Krietić, Novosti u Kaznenom zakoniku u svezi sa pranjem novca, utajom poreza i dr., Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 6/1996. godine, str. 68-70.

¹²⁵ G. Mršić, Kaznena djela utaje poreza i drugih davanja – poseban osvrt na slučajeve iz prakse, Radno pravo, Zagreb, broj 9/2007. godine, str. 61-68.

šenja ovog dela mora postojati uzročno-posledična veza. Visina izbegnute obaveze ispod zakonom predviđenog iznosa predstavlja poreski prekršaj,¹²⁶ za koji su predviđene prekršajne kazne i zaštitne mere koje u odgovarajućem prekršajnom postupku izriče nadležni prekršajni sud na osnovu prekršajne prijave organa poreske uprave.¹²⁷

To dalje znači da visina ovako izbegnute obaveze plaćanja predstavlja objektivni uslov inkriminacije, odnosno zakonodavni motiv kažnjavanja. Bez ispunjenja ovog uslova nema ni krivičnog dela, već eventualno može postojati neko drugo kažnjivo delo (privredni prestup ili prekršaj). S druge strane, sam iznos utajenog poreza ili drugih propisanih obaveza i doprinosa može da bude od značaja ne samo za sudsku individualizaciju kazne (prilikom odmeravanje vrste i mere kazne), već i za samu kvalifikaciju dela. Naime potrebno je da naveden iznos utajenog poreza ili drugog doprinosa predstavlja iznos u jednoj kalendarskoj (pa i poslovnoj, odnosno poreskoj godini) pri čemu nije od značaja koliki je iznos utajenog poreza ili doprinosa po jednom isplatnom dokumentu ili drugom pismenu samom za sebe uzetom.¹²⁸ No, u teoriji krivičnog prava nalazimo i sledeće gledište.¹²⁹ Naime, da bi postojalo krivično delo poreske utaje potrebno je prema ovim autorima da iznos obaveze čije se plaćanje izbegava prelazi zakonom propisani iznos. Iz ovakve zakonske formulacije „čije se plaćanje izbegava“ proizilazi da za postojanje ovog krivičnog dela nije neophodno da je učinilac uspeo u svojoj nameri da izbegne plaćanje poreske i druge propisane obaveze.¹³⁰ Stoga će ovo krivično delo postojati ako je namera izbegavanja plaćanja poreza, doprinosa ili drugih dažbina koje predstavljaju javni prihod postojala kod učinioaca nezavisno od toga da li je plaćanje tih obaveza izbegnuto ili nije tako da ukoliko je plaćanje obaveza izbegnuto, ta okolnost nije odlučujuća za postojanje krivičnog dela.¹³¹ Međutim, okolnost da je plaćanje poreza, doprinosa i drugih propisanih dažbina koje predstavljaju javni prihod izbegnuto, kao i koliki je iznos izbegnute obaveze ili manje plaćene obaveze može da bude od značaja za ocenu težine posledice ovog krivičnog dela i u tom smislu da bude od uticaja na odmeravanje kazne.¹³² Pri tome je bez značaja koja se od navedenih obaveza izbegava i da li se učinjenim delom išlo za tim da se izbegne plaćanje samo jedne ili više obaveza koju su u zakonu ili drugom propisu navedene.¹³³

Utajeni iznos poreza kod osude za krivično delo poreske utaje ne može da se smatra kao oštećenje nastalo usled izvršenja krivičnog dela, niti se optuženi presudom može obavezati da iznos utajenog poreza plati po osnovu imovinsko-pravnog zahteva postavljenog od strane skupštine opštine.¹³⁴

Posledica krivičnog dela poreske utaje se, prema jednom shvatanju, sastoji u prouzrokovanju štete organima, službama i poslovima od interesa za celu društvenu zajednicu či-

¹²⁶ D. Jovašević, Poreski prekršaji, Ekonomika, Beograd, broj 4-5/2001. godine, str. 124-128.

¹²⁷ D. Jovašević, V. Ikanović, Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo, Banja Luka, 2012. godine, str. 292.

¹²⁸ presuda Vrhovnog suda Jugoslavije Kž. 68/66.

¹²⁹ grupa autora, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije, op. cit. str. 554.

¹³⁰ Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹³¹ D. Jovašević, Obeležja krivičnog dela poreske utaje, Pravo, teorija i praksa, Novi Sad, broj 1/2002. godine, str. 7-22.

¹³² M. Kriletić, Novosti u Kaznenom zakoniku u svezi sa pranjem novca, utajom poreza i dr., Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 6/1996. godine, str. 68-70.

¹³³ B. Jelčić, B. Đerek, Z. Šeparović, Kaznena odgovornost za povrede poreznih propisa, Zagreb, 1984. godine, str. 65-79.

¹³⁴ presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. I 901/73.

jem finansiranju upravo i služi blagovremena, efikasna i potpuna naplata poreza, doprinosa i drugih propisanih dažbina koje predstavljaju javni prihod.¹³⁵ Prema drugom shvatanju, posledica ovog dela se sastoji u samom neuplaćivanju blagovremeno i u zakonom predviđenom iznosu poreza, doprinosa i drugih propisanih javnih davanja u korist društvene zajednice.¹³⁶ Delo je svršeno kod radnje davanja lažnih podataka o činjenicama ili prikrivanja podataka kada je rešenje o utvrđivanju poreza ili doprinosa postalo konačno u postupku njegovog donošenja od strane nadležnog organa poreske uprave.¹³⁷ Sve do tog momenta postoji pokušaj koji je s obzirom na visinu propisane kazne za osnovno krivično delo kažnjiv. No, u pravnoj teoriji se može pronaći i takvo shvatanje prema kome je ovo delo svršeno davanjem lažnih podataka, odnosno nepodnošenjem obavezne prijave ili nenavodjenjem u prijavi svih pravno relevantnih podataka ili prikrivanjem određenih činjenica.¹³⁸

Izvršilac krivičnog dela poreske utaje je svako lice koje daje lažne podatke ili prikriva takve podatke, odnosno koje propušta da blagovremeno podnese poresku prijavu, a bilo je dužno da to učini. Najčešće se u ovoj ulozi javlja sam poreski obveznik, ali to mogu biti i druga lica: zakonski zastupnik ili punomoćnik tog lica ili lica koja u njegovo ime i za njegov račun podnose poresku prijavu, vode poslovne knjige i drugu dokumentaciju, izrađuju završne i periodične račune preduzeća ili drugog pravnog lica.¹³⁹ To može da bude i lice koje samo formalno pod tuđim imenom obavlja poslovnu delatnost koja ga obavezuje na podnošenje poreske prijave i plaćanje odgovarajućih doprinosa društvenoj zajednici.¹⁴⁰

U pogledu krivične odgovornosti zakon traži postojanje direktnog umišljaja na strani izvršio- oca krivičnog dela.¹⁴¹ Taj umišljaj kvalifikuje: 1) svest učinioca da daje lažne podatke ili da prikriva prave podatke odnosno svest da propušta podnošenje prijave u propisanom roku, 2) htenje da upravo preduzima ovakve svoje delatnosti činjenja ili nečinjenja i 3) namera učinio- ca da na ovaj način u potpunosti ili delimično izbegne plaćanje poreza i drugih propisanih obaveza za sebe ili neko drugo lice.¹⁴² Za ovo delo zakon je propisao kumulativno kaznu zatvora od šest meseci do pet godina i novčanu kaznu. Ovo je izuzetak od pravila prema kome je zakonodavac za svako krivično delo alternativno propisao jednu ili više kazni.¹⁴³

Teži oblici krivičnog dela

Pored osnovnih vidova ispoljavanja krivičnog dela poreske utaje, zakonodavac poznaje i teže, kvalifikovano delo. Ono je predviđeno u članu 225. st. 2 i 3. Krivičnog zakona Republike Srbije. Teže delo za koje je zakon propisao strožije kažnjavanje može se javiti u dva vida. Prvi teži oblik ovog krivičnog dela za koji je zaprećena kazna zatvora od

¹³⁵ T. Najamšić, Krivična dela porezne naravi, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 9/1999. godine, str. 33-41.

¹³⁶ B. Čejović, V. Miladinović, Krivično pravo, Posebni deo, op.cit. str. 296.

¹³⁷ Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹³⁸ Lj. Lazarević, Krivično pravo, Posebni deo, op. cit. str. 230.

¹³⁹ M. Đorđević, Đ.Đorđević, Krivično pravo, op. cit. str. 231.

¹⁴⁰ Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹⁴¹ Š. Pavlović, Kaznena odgovornost za poreznu utaju, Pravo i porezi, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 13-16.

¹⁴² Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹⁴³ D. Jovašević, Sistem kazni u novom krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije, Pravo, teorija i praksa, Novi Sad, broj 2/2007. godine, str. 99-117.

jedne do osam godina i kumulativno novčana kazna¹⁴⁴ postoji u slučaju ako iznos poreške ili druge obaveze čije je plaćanje nekom od zakonom predviđenih delatnosti prešao iznos od milion i petsto hiljada dinara. Najteže poresko krivično delo postoji ako je učinilac bilo kojom svojom delatnošću, jednom ili više njih, uspeo da izbegne plaćanje poreza u visini koja prelazi iznos od sedam miliona i petsto hiljada dinara¹⁴⁵ (član 225. stav 3. Krivičnog zakonika). I ovde visina utajenih prihoda društvene zajednice predstavlja kvalifikatornu okolnost (koja je obuhvaćena umišljajem učinioca) za koju zakon propisuje kaznu zatvora od tri do deset godina i novčanu kaznu kumulativno.¹⁴⁶

Kvalifikatorna okolnost za postojanje ovih težih oblika krivičnog dela¹⁴⁷ jeste visina izbegnute obaveze, odnosno visina nanete štete organima i službama koje se finansiraju iz naplaćenih javnih prihoda.¹⁴⁸ Ta vrednost mora biti utvrđena s obzirom na vreme preduzimanja radnje izvršenja osnovnog oblika krivičnog dela i ona mora biti u uzročnoj vezi sa preduzetom radnjom izvršenja. I konačno, ta kvalifikatorna okolnost mora biti obuhvaćena umišljajem učinioca.¹⁴⁹ Naime, pošto se ovde radi o krivičnom delu kvalifikovanom težom posledicom,¹⁵⁰ to znači da je za njegovo postojanje potrebno da je učinilac svestan (da zna) da svojom radnjom upravo vrši utaju poreza ili drugih obaveza u većem iznosu, ali se pri tome ne traži da je baš u potpunosti i svestan određene visine utajenog poreza, doprinosa ili drugih dažbina koje predstavljaju javni prihod.¹⁵¹

Neuplaćivanje poreza po odbitku

Drugo osnovno poresko krivično delo predviđeno u Krivičnom zakoniku, u članu 226. nosi naziv: "Neuplaćivanje poreza po odbitku". Ovo delo je ranije bilo propisano u odredbi člana 173. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji,¹⁵² odnosno u članu 229a. Krivičnog zakonika do njegove novele iz novembra 2016. godine. Ovo delo čini odgovorno lice u pravnom licu ili preduzetnik – poreski platac koji u nameri da ne izbegne plaćanje poreza po odbitku ili drugih dažbina ne uplati na propisani uplatni račun javnih

¹⁴⁴ D. Jovašević, Sistem imovinskih krivičnih sankcija u jugoslovenskom krivičnom pravu, Nauka, bezbednost, policija, Beograd, broj 2/2002. godine, str. 59-73.

¹⁴⁵ D. Jovašević, Novčana kazna u jugoslovenskom krivičnom pravu, Pravni zbornik, Podgorica, broj 1-2/2001. godine, str. 230-248.

¹⁴⁶ I. Simić, A. Trešnjev, Krivični zakonik sa kraćim komentarom, Beograd, 2010. godine, str. 168.

¹⁴⁷ M. Sućeska, Utaja carina i poreza, slobodne zone sa aspekta krivičnog i prekršajnog gonjenja, Pravo i pravda, Sarajevo, broj 1/2008. godine, str. 223-229.

¹⁴⁸ S. Madžarević Šujster, Procjena porezne evazije u Hrvatskoj, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2002. godine, str. 117-144.

¹⁴⁹ M. Kesner Škreb, Izbjegavanje i utaja poreza, Financijska praksa, Zagreb, broj 3/1995. godine, str. 267-268; I. Kovčo Vukadin, Gospodarski kriminalitet – kriminološka obilježja, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2007. godine, str. 435-493.

¹⁵⁰ A. Vranko Sprječavanje porezne utaje i izbegavanja plaćanja poreza, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 7-8/2015. godine, str. 112-125.

¹⁵¹ B. Đerek, Kaznena odgovornost za povrede poreznih zakona, Financijska teorija i praksa, Zagreb, broj 1/2003. godine, str. 83-112; Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹⁵² Više: Dragan Jovašević, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije sa sudskom praksom, Deo: Krivična dela iz sporednih zakona, Nomos, Beograd, 2003. godine, str. 469-497.

prihoda iznos koji je obračunat na ime poreza po odbitku, odnosno doprinosa za obavezno socijalno osiguranje po odbitku ili ne uplati druge propisane dažbine.

Objekt zaštite kod ovog poreskog krivičnog dela jeste fiskalni, poreski sistem, odnosno budžet Republike. A objekt napada je višestruko alternativno određen: a) posebna vrsta poreza kao izvora javnih prihoda Republike Srbije – porez po odbitku, b) doprinosi za obavezno socijalno osiguranje po odbitku i c) druge propisane dažbine. Radnja izvršenja¹⁵³ je neuplaćivanje u celosti ili delimično:¹⁵⁴ obračunatog poreza po odbitku, doprinosa za obavezno socijalno osiguranje po odbitku ili drugih propisanih dažbina. To je delatnost nečinjenja, propuštanja da se u zakonom propisanom roku uplati obračunati iznos poreza, doprinosa ili drugih dažbina ili pak delatnost činjenja, izbegavanja da se uplati porez, doprinosi ili dažbine za koje postoji za poreskog platca obaveza po poreskim propisima. Delo postoji čak i u slučaju kada je ova vrsta poreza obračunata na zakonom i drugim propisima utvrđeni način, ako nije isti iznos i uplaćen ili je pak ovaj iznos pogrešno uplaćen na neki drugi uplatni račun, a ne na uplatni račun javnih prihoda.

Za postojanje ovog krivičnog dela potrebno je kumulativno ispunjenje još dva elementa.¹⁵⁵ To su: 1) da je radnja izvršenja preduzeta od strane određenog lica – *delicta propria*, a to je odgovorno lice u pravnom licu ili preduzetnik. Bitno je da se radi o licima koja su u radnom odnosu kod poreskog platca i 2) da je radnja izvršenja preduzeta u određenoj nameri – nameri da se na ovaj način izbegne plaćanje obračunatog poreza po odbitku, doprinosa za socijalno osiguranje po odbitku ili drugih propisanih dažbina. Namera na strani učinioca predstavlja subjektivni elemenat bića ovog krivičnog dela koji postoji u vreme preduzimanja radnje izvršenja, ali ne mora u svakom konkretnom slučaju da bude i ostvarena. To dalje znači da se ovo delo može izvršiti samo sa direktnim umišljajem.¹⁵⁶ Kao učinilac ovog dela može se javiti lice sa određenim ličnim svojstvom. To može biti: 1) odgovorno lice u pravnom licu (kao poreskom platcu) ili 2) preduzetnik kao poreski platac. U smislu člana 113. stav 5. Krivičnog zakonika (posle novele iz decembra 2012. godine) odgovornim licem se smatra lice koje na osnovu zakona, propisa ili ovlašćenja vrši određene poslove upravljanja, nadzora ili druge poslove iz delatnosti pravnog lica, kao i lice kome je faktički povereno obavljanje tih poslova, odnosno službeno lice kada se radi o krivičnim delima gde je kao učinilac označeno odgovorno lice.

Za osnovno krivično delo Zakonik je propisao kumulativno kaznu zatvora do tri godine i novčanu kaznu. Pored osnovnog oblika ovog krivičnog dela, postoje još dva teža, kvalifikovana oblika za koja zakon propisuje strožije kažnjavanje zavisno od visine na ovaj način neuplaćenih obaveza.¹⁵⁷ U slučaju da je zakonom preduzetom delatnošću učinioca u navedenoj nameri iznos obračunatog, a neuplaćenog poreza po odbitku, doprinosa za obavezno socijalno osiguranje po odbitku, odnosno drugih propisanih dažbina prešao zakonom predviđeni iznos od milion i pet stotina hiljada dinara, postoji prvi kvalifi-

¹⁵³ M. Kulić, G. Milošević, Elementi krivičnog dela neuplaćivanje poreza po odbitku, Zbornik radova, Krivično zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta, Brčko, 21011. godine, str. 229-241.

¹⁵⁴ D. Jovašević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2017. godine, str. 217-218.

¹⁵⁵ M. Houška, Plan borbe protiv erozije porezne osnovice i premještanja dobiti, Financije, pravo i praksa, Zagreb, broj 11/2014. godine, str. 69-75.

¹⁵⁶ Z. Vukšić, Porezna utaja, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2003. godine, str. 56-65.

¹⁵⁷ S. Kapetanović, Porezna utaja poreza na dodatu vrijednost, Računovodstvo, revizija i financije, Zagreb, broj 7/2009. godine, str. 104-106.

kovani oblik ovog krivičnog dela za koji je zakon predvideo strože kažnjavanje – kaznu zatvora od šest meseci do pet godina i novčanu kaznu. Drugi, najteži vid ispoljavanja ovog krivičnog dela postoji kada visina ovako neuplaćenog poreza, doprinosa ili drugih dažbina prelazi iznos od 7.500.000 dinara. Učiniocu ovog krivičnog dela se može izreći kazna zatvora od jedne do deset godina i novčana kazna.¹⁵⁸

Zaključak

Najteži i najznačajniji oblik poreske evazije predstavlja nezakonita ili nedopuštena evazija kada pojedinac ili pravno lice kao poreski obveznik dolaze pod udar zakona i kaznene represije. Naime, u ovom slučaju dolazi do kršenja propisa u većoj ili manjoj meri pri čemu se nanose neposredne, direktne štete društvenoj zajednici. Ovde se, dakle, radi o protivpravnim, protivzakonitim, nedopuštenim i kažnjivim delatnostima upravljanim direktno protiv poreskog (fiskalnog) sistema zemlje. Ova se nezakonita evazija može javiti u dva vida koji su i najkarakterističniji za moderne pravne i društvene sisteme. Prvi oblik nedopuštene poreske evazije je poreska utaja, poreska defraudacija ili utaja poreza i doprinosa, odnosno izbegavanje plaćanja poreza. Drugi oblik nezakonite poreske evazije je krijumčarenje ili kontrabanda razne robe, proizvoda ili usluga preko granica jedne ili više država. No, ovi različiti oblici nezakonite poreske evazije retko se kada preduzimaju samostalno izdvojeno od ostalih protivpravnih aktivnosti njihovih nosilaca. Najčešće je pak slučaj da se i ove delatnosti izvode u jednom nizu kažnjivih ponašanja pri čemu učinilac, jedan ili više njih, konstantno vrše kažnjiva, zabranjena dela koja su u zakonu određena kao krivična dela, privredni prestupi ili privredni prekršaji.

Naime, nezakonita evazija obuhvata različite postupke poreskih obveznika koji su usmereni na izbegavanje plaćanja poreza, a kojima se krši zakon. Da bi utajili porez obveznici na nedozvoljen način prikrivaju celu ili pak jedan deo svoje imovine ili objekta oporezivanja. Cilj utaje poreza jeste smanjenje poreskog duga. Stoga se u teoriji može razlikovati, zavisno od objekta prema kome se preduzima radnja poreske utaje, potpuna ili nepotpuna utaja poreza. Nezakonita poreska evazija ili utaja poreza ili izbegavanje plaćanja poreza je kažnjiva. Sve savremene države, pa i sve države od svog postanka su se na različite načine i različitim merama suprotstavljale ovim kažnjivim delatnostima poreskih obveznika. U toj borbi za efikasnijim sprovođenjem poreske discipline primenjuju se različite preventivne, ali i represivne mere. Pri tome važnu ulogu u prevenciji nezakonitog izbegavanja plaćanja poreza igra i svođenje poreskog tereta u razumne okvire čime se ublažavaju faktori koji doprinose povećanju intenziteta otpora plaćanju poreza.

Inače u teoriji se mogu naći i takva mišljenja prema kojima je nezakonita poreska evazija jedan od ključnih uzroka postojanja sive ekonomije, odnosno "poreskih rajeva". Ovaj, zapravo, pojam obuhvata sve protivzakonite privredne aktivnosti koje su usmerene na sticanje ekonomske koristi za lice koje obavlja te aktivnosti, a na štetu države i lica koja na legalan način obavljaju privredne delatnosti. Ovde se, dakle, radi o obavljanju ekonomske aktivnosti mimo relevantnih pravnih propisa ili protiv njih. Sivu ekonomiju u literaturi neki autori još nazivaju i kao neoporezovana, neformalna, crna, podzemna ili ne-

¹⁵⁸ P. Bejaković, Poreska evazija i prijedlozi revizorskih kuća za njezino smanjenje i bolje prikupljanje poreza, Porezni vjesnik, Zagreb, broj 10/2011. godine, str. 98-103.

zvanična ekonomija. No, bez obzira koji od navedenih termina koriste pojedini autori, gotovo su svi saglasni da se ovde radi o aktivnostima sa kojima nešto nije u redu ili nije u redu nešto u vezi sa informacijama o ovim aktivnostima .

Krivični zakonik Republike Srbije iz 2005. godine, posle novele iz novembra 2016. godine u glavi dvadeset drugoj, u grupi krivičnih dela protiv privrede predviđa dva poreska krivična dela. To su: a) poreska utaja i b) neuplaćivanje poreza po odbitku. To su osnovna poreska, fiskalna krivična dela u našem pravnom sistemu. Pored njih, postoje i sporedna ili dopunska poreska krivična dela koja su propisana u Zakonu o poreskom postupku i poreskoj administraciji. Svim ovim delima, odnosno sistemom kazni i drugih krivičnih sankcija država pokušava da suzbije i spreči pojave nezakonite poreske evazije odnosno da stane na put "poreskim rajevima" kod nas.

Literatura

- [1] D. Jovašević, *Poreska krivična dela*, Beograd, 2016.
- [2] *Službeni glasnik Republike Srbije* broj: 76/91, 20/93, 37/93, 39/93, 53/93, 67/93, 45/94, 52/96, 42/98, 18/99, 21/99, 27/99, 33/99, 55/2000, 34/2001, 41/2002, 44/2002, 129/2007, 83/2014, 22/2001, 80/2002, 43/2003, 72/2003, 43/2004, 55/2004, 135/2004, 46/2005, 101/2005, 61/2007, 5/2009, 31/2009, 101/2010, 43/2011, 101/2011, 6/2012, 43/2012, 93/2012, 119/2012, 8/2013, 47/2013, 4/2014, 68/2014, 142/2014, 4/2015, 5/2015, 55/2015, 103/2015 i 5/2016
- [3] M. Mišković, Đ. Pavlović, Đ. Jovanović, *Fiskalni sistem, sistem javnih prihoda i rashoda u Republici Srbiji*, Beograd, 2003.
- [4] D. Gnjatović, *Finansije i finansijsko pravo*, Beograd, 1999.
- [5] D. Jovašević, Đ. Pavlović, *Zbirka poreskih zakona sa komentarom*, Beograd, 2005.
- [6] D. Jovašević, Savremene društvene promene i krivično zakonodavstvo, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 9/1995..
- [7] V. Čavić, Porez na dodatu vrednost, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 11/2007.
- [8] P. Mihajlović, Novi zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 12/2004.
- [9] B. Raičević, Izmene propisa iz oblasti javnih prihoda u Republici Srbiji, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 5/1996.
- [10] Ž. Albanzeze, Doprinosi za socijalno osiguranje i novine u njihovom obračunu, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 3/1999.
- [11] B. Raičević, Oporeziva dobit, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 11-12/1993.
- [12] D. Klepić, Mere i zadaci na poboljšanju finansijske discipline, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 12/1994.
- [13] B. Raičević, Oporeziva dobit, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 11-12/1993.
- [14] Ž. Albanzeze, Ostvarivanje i oporezivanje prihoda od nepokretnosti, *Izbor sudske prakse*, Beograd, broj 10/1994.
- [15] S. Kapetanović, Porezna utaja poreza na dodatu vrijednost, *Računovodstvo, revizija i financije*, Zagreb, broj 7/2009.
- [16] P. Bejaković, Poreska evazija i prijedlozi revizorskih kuća za njezino smanjenje i bolje prikupljanje poreza, *Porezni vjesnik*, Zagreb, broj 10/2011.
- [17] B. Đerek, Kaznena odgovornost za povrede poresnih zakona, *Financijska teorija i praksa*, Zagreb, broj 1/2003.
- [18] Z. Vukšić, Porezna utaja, *Hrvatska pravna revija*, Zagreb, broj 10/2003.

PENZIONO OSIGURANJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA REPUBLIKU SRBIJU

Branko M. Tešanović* i Maja M. Folić
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Fakultet za poslovne studije i pravo

Osnovni cilj socijalnog osiguranja je obezbeđenje socijalne sigurnosti stanovništva, odnosno socijalno ugroženih pojedinaca i domaćinstva. Jedna od najznačajnijih komponenti sistema socijalnog osiguranja je njegov penzijski program. Isti je osmišljen tako da obezbedi osnovni nivo penzijskih prava starim licima (definisan zvanično procenjenim nivoom minimalne materijalne sigurnosti) a da razlika do željenog nivoa penzije bude pokrivena doprinosima zaposlenih (i / ili poslodavca) u neki program javnog ili privatnog penzijskog osiguranja.

Penzijski sistem je deo finansijskog sistema, a preko njega i privrednog sistema, čije funkcionisanje direktno zavisi od makroekonomske stabilnosti zemlje. Ključni elementi za svaki penzioni sistem su: štednja, investicije, rast i produktivnost. Penzioni sistem jedne države, odnosno visina penzija njenih građana, determinisana je između ostalog stanjem budžeta, odnosno da li je budžet uravnotežen ili eventualno postoji budžetski suficit ili deficit. Ukoliko zemlja ima visok deficit, jedna od efikasnih mera štedenje je smanjenje penzija i ostalih primanja vezanih za javni sektor.

Nesmetano funkcionisanje penzionog sistema je uslovljeno i održivošću javnog duga jedne zemlje jer ukoliko zemlja bankrotira, postavlja se pitanje isplate penzija kao i plata zaposlenih u javnom sektoru.

Činjenica je da usled loših uslova u kojima decenijama funkcioniše penzijski sistem u Republici Srbiji da pored izvornog fonda penzije moraju biti dotirane i od strane države, jer postoji deficit penzionog fonda, odnosno činjenica je da je penzijski sistem Srbije, ovako koncipiran, dugoročno teško održiv.

Ključne reči: penziono i invalidsko osiguranje, javni i privatni penzioni sistemi, stopa doprinosa, izvorni prihodi, međugeneracijska solidarnost, kapitalizovani penzioni sistem, održivost penzionog sistema

Uvod

Javni penzijski sistemi brojnih država suočavaju se sa raznovrsnim problemima. Mnoge države su pošle ka alternativnim rešenjima za svoje penzionere, kako bi im i u trećem dobu obezbedile neophodna sredstva. Neke su uspele da se izbore i da očuvaju pozitivnu vrednost svoje aktive, a druge na žalost, nisu.

* Prof. dr Branko M. Tešanović je pukovnik u penziji.

Penzijski sistemi mogu biti javni ili privatni. Javni sistemi su obično „*pay as you go*.“ „*Pay as you go*“ odnosno tzv. PAYG sistem podrazumeva da tekući, odnosno postojeći zaposleni svojim doprinosima finansiraju postojeće penzionere. Ovaj koncept tekućeg finansiranja, zasniva se na međugeneracijskoj solidarnosti i pokazao se kao uspešan u uslovima relativno mlade populacije, kao i visoke stope zaposlenosti. Pored ovog sistema (PAYG) egzistira i tzv. kapitalizovan penzijski sistem.

Države u kojim dominira kao primarno tekuće finansiranje penzionog sistema, beleže konstantne teškoće, jer je sve više starijih lica u ukupnoj populaciji a sve manje radno aktivnog stanovništva, ovakvi penzioni sistemi dugoročno su teško održivi.

U Srbiji, brojni faktori utiču na to da je trenutni „*pay as you go*“ sistem, ekonomski neodrživ. Pre svega reč je o nepovoljnim demografskim trendovima, kao što su niska stopa nataliteta, kao i porast starenja stanovništva, takođe vremenom se smanjivao broj zaposlenih, a povećavao broj penzionera.

Sistem penzijskog osiguranja

Pojam „osiguranje“ koristi se za tri ključne delatnosti – za osiguranje imovine i lica, za delatnost dobrovoljnog penzijskog i invalidskog osiguranja i zdravstvenog osiguranja. Ove delatnosti imaju svoje sličnosti i razlike. Uočljivo je da su u pitanju tri odvojena sistema koje povezuje osnovna delatnost – osiguranje.

Penzijsko i invalidsko osiguranje (PIO) predstavlja deo sistema socijalnog osiguranja, možemo reći u svim razvijenim zemljama, nezavisno od toga za koji se penzijski sistem konkretne zemlje odluče.

Ukoliko posmatramo sa ekonomskog aspekta, penzijsko osiguranje je značajna oblast privrednog života. Penzijsko osiguranje je splet različitih novčanih tokova i uplata u dugom vremenskom periodu. Neophodno je pronaći one faktore u privredi i institucijama koje bi doveli do uspostavljanja ravnoteže između sredstava koja se uplaćuju na ime doprinosa sa jedne strane, i sredstava koja se isplaćuju na ime penzija, sa druge strane.¹

Penzija predstavlja sredstvo socijalne zaštite u vidu novčane naknade koja štiti od rizika starosti.²

Sistem penzijskog osiguranja je važan oblik zaštite i predstavlja način na koji se pojedinci obezbeđuju za vreme života nakon penzionisanja, kada ne mogu biti radno angažovani. Iz ove činjenice vidljiv je značaj penzijskog osiguranja za građane. Naravno, postoje i određeni rizici za funkcionisanje svakoga penzijskog sistema, ukoliko posmatramo iz ugla potencijalnih korisnika, pa se može konstatovati da svaki od sistema nose sa sobom određene prednosti i nedostatke.³

Za normalno funkcionisanje penzijskih fondova potrebno je postojanje razvijenog finansijskog tržišta, s obzirom da se penzijski fondovi javljaju kao značajni institucionalni

¹ Pavlović, M., Marković, J. & Marković, D. 2015, "Penzijski sistem i savremena ekonomska kriza", Vojno delo, vol. 67, no. 2, pp. 243-262.

² Domazet, I., Milivojević, S. & Lazić, M. 2013, "Reforma penzijskog sistema sa aspekta intenzivnog starenja stanovništva Srbije", Poslovna ekonomija, vol. 7, no. 1, pp. 141-156.

³ Rakonjac-Antić, T. 2013, "Upravljanje ključnim rizicima penzijskih planova sa aspekta njihovih korisnika", Marketing, vol. 44, no. 2, pp. 128-136.

investitori, koji prikupljena sredstva doprinosa plasiraju u određene hartije od vrednosti, koje donose odgovarajući prinos, svakako vodeći računa o prihvatljivom nivou investicionog rizika.

Savremeni penzijski sistemi se sastoje iz nekoliko segmenata, determinisani su uglavnom: kategorijom osiguranika, načinom na koji su finansirani, kako se vrši podela penzija i slično.

Postoje različite podele penzijskih fondova, uopšteno gledano, možemo ih podeliti na: javne i privatne.⁴

Javni penzijski fondovi formirani su sredstvima koja jednim delom izdvajaju zaposleni i poslodavci a drugi deo se izdvaja od strane države. Najčešća je podela penzijskih sistema upravo na penzijske sisteme međugeneracijske solidarnosti (PAYG - „pay as you go“) i na kapitalizovane penzijske sisteme.

Privatni fondovi se za razliku od javnih penzijskih fondova najčešće finansiraju preko *fully funded* sistema.⁵ Svi problemi koji su doveli do neodrživosti PAYG sistema su i uslovi uvođenje modela finansiranja penzija poznat kao FULLY FUNDED sistem, zasnovan na akumulaciji kapitala, koji podrazumeva kapitalizaciju uplaćenih doprinosa, iz kojih se kasnije uplaćuju penzije. Primer *fully funded* sistema srećemo npr. u Čileu i zemljama Latinske Amerike, koje su sprovele reforme svojih penzionih sistema.

Značajna je podela penzijskih sistema i prema kriterijumu obaveznosti, na obavezne ili dobrovoljne,⁶ koja je ujedno najrasprostranjenija. Penzijski sistemi koji se zasnivaju na principu međugeneracijske solidarnosti finansiraju se iz doprinosa koje uplaćuju zaposleni. Sa druge strane, kapitalizovani penzijski sistemi se finansiraju iz doprinosa koje su osiguranici uplaćivali u penzijskim fondovima.⁷ U slučaju sistema koji su kapitalizovani, pravo na penziju se ostvaruje zaključivanjem ugovora o penzijskom osiguranju korisnika i konkretnog penzijskog fonda. Penzijski fond se obavezuje da će korisniku na osnovu uplaćenih sredstava doprinosa i prinosa na investirana sredstva doprinosa, posle određenog broja godina isplaćivati redovna davanja na osnovu kojih će korisnici održati određeni nivo životnog standarda.⁸

Zavisno od doprinosa različitih subjekata, u Srbiji egzistiraju, tri oblika penzijskog osiguranja: a) koje uplaćuju zaposleni; b) koje uplaćuje poslodavac i c) sa doprinosima koje uplaćuju zaposleni i poslodavac.

Tako da se penzijsko osiguranje može zasnivati isključivo na doprinosima zaposlenih ili za zaposlene, koji najčešće uživaju poreske privilegije i predstavljaju unapred ugovoreni srazmerni deo zarade, koji se odvaja u penzijski fond. U odnosu na to da li je unapred određena formula, sa parametrima, za određivanje penzijske nadoknade ili ista zavisi od iznosa sredstava akumuliranih doprinosa i prinosa na investirana sredstva doprinosa, pri-

⁴ Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 15.

⁵ Isto, str. 11.

⁶ Isto, str. 24.

⁷ Pavlović, M., Marković, J. & Marković, D. 2015, "Penzijski sistem i savremena ekonomska kriza", Vojno delo, vol. 67, no. 2, pp. 243-262.

⁸ Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 4.

sutna je podela na planove: sa definisanim penzijskim nadoknadama; sa definisanim doprinosima, i hibridne planove (kao kombinacija dva prethodna). Najčešće su planovi penzijskog osiguranja obezbeđeni od strane poslodavaca.⁹

Propisi različitih zemalja određuju potrebne godine starosti kao uslov za odlazak u penziju. Optimalno sa stanovišta održivosti penzionog fonda je 65 godina, tako je u: Holandiji, Portugaliji, Španiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Hrvatskoj...

Postoje brojni problemi u funkcionisanju penzijskih sistema. U mnogim zemljama koje imaju staro stanovništvo, nedovoljan broj radno sposobnih stanovnika, nizak prirodni priraštaj i visoka stopa nezaposlenosti ugrožavaju postojeće penzijske sisteme.¹⁰

Različiti programi penzionisanja imaju veliku ulogu u obezbeđenju odgovarajućeg nivoa dohotka posle penzionisanja.¹¹

Istorijski razvoj penzijskih sistema Srbije

Srbija ima bogatu istoriju penzijskog osiguranja, koja datira još iz 1833. godine kada je Knez Miloš Obrenović potpisao rešenje prvom srpskom penzioneru. Mihajlo Obrenović je doneo prvu Uredbu o penzijama činovnika, a u narednim decenijama su usledile nove uredbe o penzijama. Prvi penzijski zakon u Srbiji donet je 1850. godine.

Prvi zanatski dobrovoljni fond formiran je 1898. godine a 1937. počela je primena penzijske zaštite po Zakonu o osiguranju radnika.

Nakon Drugog svetskog rata 1945. godine, donet je Zakon o sprovođenju socijalnog osiguranja na području tadašnje Jugoslavije. Po završetku Drugog svetskog rata, penzijski sistem doživeo "renesansu," usled velikog ulaganja tadašnje države u ekonomski preporod. Usledile su brojne uredbe i zakoni u narednih 50 godina. Godine 1993. formirani su republički fondovi za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika. Godine 2008. počinje da funkcioniše jedinstveni Fond za PIO koji je objedinio prethodna tri fonda – zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika, a od 2012. godine Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje preuzima poslove ostvarivanja prava od Fonda za socijalno osiguranje vojnih osiguranika.¹²

U brojnim zemljama sveta, osamdesetih godina prošlog veka, došlo je do velikih institucionalnih kriza. Reforme su bile neophodne u penzijskim sistemima zemalja Istočne Evrope jednako kao i zemljama Latinske Amerike.

U pojedinim zemljama Istočne Evrope kao što je Poljska, nekadašnja Čehoslovačka, i u zemljama Latinske Amerike, koncipirane su reforme i to uz podršku Svetske Banke, kao tzv. model tri stuba (prvi stub koji je državni i predstavlja izmenjeni sistem tekućeg fi-

⁹ Rakonjac-Antić, T. 2013, "Upravljanje ključnim rizicima penzijskih planova sa aspekta njihovih korisnika", Marketing, vol. 44, no. 2, pp. 128-136.

¹⁰ Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 10.

¹¹ Caran, M.& Georgiana-Noja, G. 2015, "Empirijska komparativna analiza beneficija za zaposlene u multinacionalnim kompanijama - primeri Rumunije i Srbije", Megatrend revija, vol. 12, no. 2, pp. 155-170.

¹² Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje <http://www.pio.rs/lat/o-nama/istorijat.html> (datum pristupa 20.12.2016. godine).

nansiranja, zatim uvođenje drugog, obaveznog stuba kroz obaveznu dodatnu štednju mladih osiguranika kod privatnih penzijskih fondova i razvoj trećeg stuba, koji predstavlja dobrovoljno penzijsko osiguranje).

Preporuke Svetske Banke u vezi modela reformisanja sa značajnijim udelom privatnog kapitalizovanog penzijsko invalidskog osiguranja (u poslednje vreme se ovi predlozi modifikuju), polazile su od hipoteze da se na taj način povećava ukupna nacionalna štednja, omogućavaju nove investicije i ubrzava ukupni ekonomski rast. Pretpostavka je bila da se preko ulaganja u kapitalizovane penzijske fondove mogu ostvariti veće penzijske nadoknade (penzije), nego u okviru sistema tekućeg plaćanja.

Penzioni sistem Srbije

Javni penzijski sistem Republike Srbije se bazira na principu međugeneracijske solidarnosti – aktivni radnici plaćaju penzijske doprinose iz kojih se isplaćuju penzije trenutnih penzionera.

Već decenijama penzijski sistem Srbije suočava se sa brojnim problemima. Već osamdesetih godina prošlog veka, penzijski sistem Srbije, bio je u krizi, decenijama su preduzimane parcijalne mere, jedan vid reforme penzijskog sistema u Srbiji, krenuo tek posle 2000-te godine.¹³

Usled uočenih i prezentovanih nedostataka postojećeg penzijskog sistema u Srbiji, očigledno je da su promene neophodne i to sa stanovišta celovitih reformi.

Prikaz penzionog sistema Srbije

Penzijski sistem zasniva se na podeli funkcija koje on treba da zadovolji i to funkcije: štednje; preraspodele dohotka starijim i siromašnim članovima zajednice; te funkciju osiguranja.

Postojeći penzijski sistem u Srbiji funkcioniše po principu, što se iz tekućih prihoda od doprinosa iz zarada zaposlenih i poslodavaca finansiraju tekući rashodi za penzije korisnike, uz nadoknadu nedovoljnih prihoda od doprinosa iz budžeta Republike Srbije.

U Srbiji, Republički fond PIO¹⁴ realizuje obavezno penzijsko osiguranje. Pomenuti fond je osnovan Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju u cilju ostvarivanja prava penzijskog i invalidskog osiguranja, te obezbeđenja potrebnih sredstava da bi se ova prava i ostvarila. U pitanju je pravno lice koje ima status organizacije za obavezno socijalno osiguranje. Poslovanje Republičkog fonda za PIO definisano je statutom ove organizacije, ali i Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju.

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju određuje da PIO obuhvata obavezno i dobrovoljno penzijsko i invalidsko osiguranje.¹⁵ Prema ovom zakonu obaveznim penzij-

¹³ Pavlović, M., Marković, J. & Marković, D. 2015, "Penzijski sistem i savremena ekonomska kriza", Vojno delo, vol. 67, no. 2, pp. 243-262.

¹⁴ Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje <http://www.pio.rs/cir/> (datum pristupa 15.12.2016. godine)

¹⁵ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Sl. glasnik RS", br. 34/2003, 64/2004 – odluka USRS, 84/2004 – dr. zakon, 85/2005, 101/2005 – dr. zakon, 63/2006 – odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014)

skim i invalidskim osiguranjem obezbeđuju se prava za slučaj starosti, invalidnosti, smrti i telesnog oštećenja, dok je dobrovoljno penzijsko i invalidsko osiguranje, kojim se na osnovu ugovora, mogu obezbediti prava za slučaj starosti, invalidnosti, smrti i telesnog oštećenja, ili veći obim tih prava. Obavezno osigurana lica su zaposleni, lica koja obavljaju samostalnu delatnost i poljoprivrednici.

Penzijski sistem Srbije se finansira iz izvornih prihoda Republičkog fonda za PIO i garancija države. Glavni i izvorni prihodi Republičkog fonda za PIO su doprinosi za PIO, koji se uplaćuju po stopi od 22%. Pored ovih prihoda, takođe postoje i sopstveni izvori fonda.

Na osnovu podataka iz tabele 1 vidljiva je visina osnovice, odnosno stopa doprinosa za PIO u procentima, kao i učešće izvornih prihoda u ukupnim prihodima, uz prikaz učešća dotacija u ukupnim prihodima, takođe u procentima. Očigledno, da su se stope doprinosa menjale iz godine u godinu, dostižući svoj maksimum 1999. , ne slučajno, u godini agresije na Srbiju, od 32%.

Tabela 1 – Pregled stopa doprinosa i učešća izvornih prihoda, (u %)

Godina	Stopa doprinosa za PIO/u %	Učešće izvornih prihoda u ukupnim prihodima	Učešće dotacija u ukupnim prihodima
1995.	22	85,60	13,88
1996.	29,4	84,79	14,63
1999.	32	80,59	18,99
2002.	19,6	54,88	42,08
2004.	22	55,79	36,69
2008.*	22	60,48	35,46
2011.	22	54,63	44,59
2012.**	22	51,09	48,22

(Izvor: Mimić I, fin. Dir PIO, Tržište rada i penzijski sistem Srbije, 2013., dostupno na: www.danas.tv, datum pristupa 26.12.2016. godine)

Prvog januara 2008. godine došlo je do objedinjavanja tri fonda penzijsko-invalidskog osiguranja, te su objedinjeni fondovi zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika u jedinstven, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.¹⁶

¹⁶ Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 151.

Problemi u penzionom sistemu Srbije

Penzijski sistem jedne zemlje je veoma kompleksna oblast i ne može biti posmatran samo sa socijalnog aspekta i težnje da se starijoj populaciji obezbedi dostojanstvena starost, već se mora sagledati i ekonomski aspekt obezbeđenja i isplate penzija.

Jedan od problema jesu i dugoročni efekti ekonomske krize koja se negativno odrazilo na sistem penzijskog osiguranja, i usmerava odluke ka novom kapitalizovanom sistemu budućih penzija. Srbija, već duži vremenski period, različitim merama intervencije pokušava da ublaži negativne ekonomske trendove, koje nisu uvek tako uspešne.¹⁷

Fond za PIO broji više od dva i po miliona osiguranika od kojih je skoro dva miliona iz kategorije zaposlenih, oko trista hiljada iz kategorije samostalnih delatnosti, a samo oko sto pedeset hiljada iz reda poljoprivrednika.¹⁸ Ukoliko u odnos stavimo ukupan broj osiguranika sa ukupnim brojem penzionera (2,45 sa 1,73) dolazimo do podatka da jednog penzionera izdržava 1,42 osiguranika. Ono što je očigledno, (Tabela 2), je nastavak procesa starenja stanovništva, zbog čega se dodatno pogoršava odnos obveznika i penzionera. Pored svih negativnosti sa kojima se bori javni sektor Srbije, dodatni problem predstavlja i činjenica da penzijski sistem nije moguće finansirati iz izvornih prihoda Republičkog fonda za PIO već su neophodne garancije države, odnosno dotacije. Prema podacima iz 2012. godine, vrednost dotacija je iznosila 48,22%.¹⁹

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji sproveden je u oktobru 2011. godine.²⁰ Prema podacima Zavoda za statistiku u Srbiji ima ukupno 7.186.862 stanovnika.²¹

Tabela 2 – Vitalna statistika

Podatak	Ukupno	%
Broj stanovnika	7 186 862	100
Gradska naselja	4 271 872	59,44
Ostala naselja	2 914 990	40,56
Pol	7 186 862	100
Muško	3 499 176	48,69
Žensko	3 687 686	51,31
Starost	7 186 862	100
0-14	1 025 278	14,27
15-64	4 911 268	68,34
65 i više	1 250 316	17,40
Prosečna starost (god)	42,2	-

(Izvor: Republički zavod za statistiku <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx>, datum pristupa 15.12.2016. godine)

¹⁷ Pavlović, M., Marković, J. & Marković, D. 2015, "Penzijski sistem i savremena ekonomska kriza", Vojno delo, vol. 67, no. 2, pp. 243-262.

¹⁸ Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje <http://www.pio.rs/> (datum pristupa 15.12.2016. godine)

¹⁹ Mimić I, fin., Tržište rada i penzijski sistem Srbije, 2013, dostupno na: www.danas.tv (datum pristupa 26.12.2016.godine)

²⁰ Popis 2011 <http://popis2011.stat.rs/?lang=lat> (datum pristupa 15.12.2016. godine)

²¹ Republički zavod za statistiku <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx> (datum pristupa 15.12.2016. godine)

Pedesetih godina prošlog veka odnos broja zaposlenih i penzionera je bio *jedan prema pet*, a krajem osamdesetih *jedan prema tri*. Ovaj odnos se smanjivao, pa je pre jedne decenije bio 1:1,27, a danas je 1:1,42.

Nedovoljnost prihoda iz doprinosa zaposlenih i poslodavaca, kao i poljoprivrednika u Republici Srbiji, nameće potrebu da se država pojavljuje kao sufinansijer i da iz budžeta dopuni finansiranje penzija.

Kada je u pitanju demografija, moramo naglasiti da je jedan od glavnih problema, stalno opadanje nataliteta stanovništva Srbije, kao i rast prosečne dužine života stanovništva.

U Srbiji već više decenija postoji trend pada broja stanovnika. Pre svega glavni razlog za ovo je negativan prirodni priraštaj koji iznosi oko 5 promila u periodu od 2010 do 2014. godine.²²

Pored toga, što raste demografski pad, konstantno raste i prosečna starost ukupnog stanovništva.²³ U 2014. godini prosečna starost je iznosila 42,6 godina (muškarci 41,2 i žene 43,9).

Proces starenja stanovništva posledica je sve manjeg udela mladog stanovništva (0–14 godina) u ukupnom stanovništvu (14,4%), udeo starijih od 65 godina je 18,2%, dok radno sposobno stanovništvo čini 67,4%.²⁴ Očekivano trajanje života stalno se produžava, trenutno je trajanje života 75 godina, a pretpostavlja se da bi do 2050. trebalo da iznosi 82,5 godina.

Pored toga postoje različite osnove za sticanje penzija na osnovu pojedinih benefita u vidu beneficiranog radnog staža. Slična situacija je i sa skraćivanjem perioda u kom se može ostvariti pravo na osnovu penzionog osiguranja, bilo na osnovu godina starosti ili broja godina radnog staža.

U Republici Srbiji, kao i svetu, beneficirani staž²⁵ za obračun penzije imaju zaposleni koji se bave izuzetno napornim zanimanjima kao i zanimanjima sa dodatnim rizicima na radnom mestu. Beneficirani staž se odnosi na pojedine policajce i radnike državne bezbednosti, rudare u jamama, roniocce, padobrance, pilote, vojnike... kao i za zanimanjima koja se samo određenog broja godina kao u slučaju profesionalnih igrača baleta.

Prema podacima PIO fonda 13,8 % ukupnog broja penzionera, što čini preko 182 hiljade, ostvaruje pravo na beneficirani staž. Nekada je bio u pitanju znatno manji procenat, i iznosio je cca 12 %, ali su 2012. u PIO fond uključeni i vojni penzioneri, čime se procenat objektivno uvećao.²⁶

²² Nova srpska politička misao <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/sta-nam-zapravo-pokazuju-demografske-projekcije-un.html?alphabet=> (datum pristupa 16.12.2016. godine)

²³ Penev G, 2013. Projekcije stanovništva Srbije od 2010. do 2060. Beograd 2013, str. 12.

<http://www.fiskalnisaet.rs/doc/istrazivacki-radovi/> (datum pristupa 16.12.2016. godine)

²⁴ Republički zavod za statistiku <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=3069> (datum pristupa 16.12.2016. godine)

²⁵ Penzioni internet portal <http://www.penzin.rs/beneficirani-radni-staz-u-republici-srbiji/> (datum pristupa 16.12.2016. godine)

²⁶ Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srbije <http://www.pio.rs/cir/> (datum pristupa 15.12.2016. godine)

Pored beneficiranog radnog staža, još jedan problem kada je u pitanju penzioni sistem Srbije, je u liberalizaciji uslova utvrđivanja visine penzijske osnovice. Penzijska osnova se utvrđuje kao prosečna zarada u 10-godišnjem najpovoljnijem periodu ili opšti rast osnovice usklađen sa % prosečne zarade u izabranim godinama. U Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju,²⁷ stoji da se prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja stiču i ostvaruju zavisno od „dužine ulaganja i visine osnovice na koju je plaćen doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje i uz primenu načela solidarnosti.“

Činjenica je da su sindikati penzionera i druga udruženja penzionera imali uticaj na predstavnike političke vlasti u zemlji i stoga ostvarili uticaj na kreiranje postojećeg penzionog osiguranja, odnosno njihovog oblikovanja.

Svakako, najveći problem leži u činjenici da se znatno smanjuje broj zaposlenih u odnosu na broj penzionera, kao i da se usled tranzicije pojavio znatno veći broj nezaposlenih po osnovu tehnološkog viška.

Tabela 3 sadrži osnovne pokazatelje na tržištu rada u 2014. i 2015. godine prema Republičkom zavodu za statistiku Republike Srbije, a na osnovu Ankete o radnoj snazi.

Tabela 3 – Osnovni pokazatelji na tržištu rada u 2014. i 2015. godini

	2014.					2015.				
	I kv.	II kv.	III kv.	IV kv.	God. prosek	I kv.	II kv.	III kv.	IV kv.	God. prosek
(u haljinama)										
Aktivni	3117,7	3198,8	3186,8	3125,5	3157,2	3088,6	3123,2	3140,8	3114,5	3116,8
Zaposleni	2453,2	2530,2	2608,8	2584,5	2544,2	2494,3	2565,7	2615,2	2558,3	2558,4
Nezaposleni	664,4	668,6	578,1	541,0	613,0	594,3	557,5	525,6	556,1	558,4
Neaktivni	2992,4	2903,9	2908,4	2963,1	2942,0	2992,6	2948,5	2906,6	2924,8	2943,1
(u procentima)										
Stopa aktivnosti	51,0	52,4	52,3	51,3	51,8	50,8	51,4	51,9	51,6	51,4
Stopa zaposlenosti	40,2	41,5	42,8	42,4	41,7	41,0	42,3	43,2	42,4	42,2
Stopa nezaposlenosti	21,3	20,9	18,1	17,3	19,4	19,2	17,9	16,7	17,9	17,9
Stopa neaktivnosti	49,0	47,6	47,7	48,7	48,2	49,2	48,6	48,1	48,4	48,6
Stopa neformalne zaposlenosti	19,7	20,5	22,5	22,0	21,2	19,4	18,5	20,4	19,4	19,5

(Izvor: Republički zavod za statistiku <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>, datum pristupa 19.12.2016. godine)

²⁷ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Sl. glasnik RS", br. 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014)

Značajan problem za penzijski sistem Srbije, predstavlja i znatan broj nezaposlenih. Između ostalog, školovanje je produženo, sve više mladih ljudi ne želi da stupa u radni odnos po završetku srednje škole, već studira, najčešće duže nego što je optimalno. Dakle, susrećemo nevoljnu i voljnu nezaposlenost. Pored toga, problem je u tome što zbog tehnološkog razvoja, postoji potreba za otpuštanjem određenog broja kategorija (tehnološki višak), što doprinosi povećanju nezaposlenosti. Konkretno, kada je u pitanju nezaposlenost u 2016. godini, rezultati Zavoda za statistiku su da je stopa nezaposlenosti u Srbiji oko 16%.²⁸

Na osnovu podataka iz tabele 4 vidljiva je ukupna nezaposlenost u trećem kvartalu 2016. godine, ukupno, kao i stopu nezaposlenosti od 15-64 godine. Kada je u pitanju stopa nezaposlenosti u ukupnom pokazatelju, ona je za treći kvartal 2016. godine iznosila 13,8%, dok je stopa nezaposlenosti populacije od 15 do 64 godine, iznosila je 14,4%.

Tabela 4 – Pokazatelji nezaposlenosti

Pokazatelj nezaposlenosti	Period	Procenat
Stopa nezaposlenosti ukupno	III kvartal 2016.	13,8%
Stopa nezaposlenosti od 15 - 64 godine	III kvartal 2016.	14,4%

(Izvor: Republički zavod za statistiku <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, datum pristupa 23.12.2016. godine)

Ono što je vidljivo posmatranjem pokazatelja sistema penzijskih osiguranja različitih država jeste da su navedeni sistemi dobrim delom u кризи, te da su potrebne reforme, odnosno potrebno je za nacionalne penzione sisteme pronaći optimalne modele.

Kada je u pitanju Republika Srbija od početka 21. veka pa u narednu deceniju i po, sprovede se reforme penzijskog sistema. Mnoge probleme u tom intervalu je trebalo rešiti ali su delimično rešeni ili nisu. Glavni problemi su javni dug Srbije, usled budžetskog deficita, nepovoljnog broja radno aktivnog stanovništva i penzionera, kao stare populacije i slično.²⁹

Kada razmotrimo sve probleme sa kojima se susreće penzijski sistem Srbije, možemo uočiti da se on upravo susreće sa sličnim problemima kao i penzijski sistemi zemalja u okruženju, koje su imale slične specifičnosti istorijskog razvoja penzijskog sistema, nekadašnje SFR Jugoslavije.

Mogućnosti rešenja problema penzijskog sistema Srbije

Reforma penzijskog sistema podrazumeva uvođenje novog sistema PIO i suštinskih promena u načinu finansiranja budućih penzija, u cilju uspostavljanja dugoročno održivog sistema.

²⁸ B92 http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2016&mm=08&dd=29&nav_id=1170704 (datum pristupa 23.12.2016. godine)

²⁹ Živković, M., Piljan, I. & Piljan, T. 2016, "Ocena stava stanovnika prema obaveznom i privatnom penzijskom osiguranju", Trendovi u poslovanju, vol. 4, no. 1, pp. 91-99.

Kriza postojećeg penzionog sistema Srbije, uslovljena je svim navedenim faktorima, koji su doveli do toga da se broj penzionera povećava znatno brže od broja aktivnih osiguranika. Istorijski problemi su, svakako i podsticaji za rano penzionisanje i nedovoljna mobilnost na tržištu radne snage. Značajan broj nelegalno stečenih invalidskih penzija i slično, dodatno su opteretili postojeći penzijski sistem Srbije.

Prelazak iz postojećeg javnog penzijskog sistema u sistem u kome bi privatne penzije i privatni penzijski fondovi imali značajniju ulogu je alternativa, koja sa neizbežno nameće.

Pravilno strukturirani i adekvatno finansirani novi penzijski sistemi trebalo bi da ublaže siromaštvo u starosti, dugoročno mobilišu značajna sredstva, doprinesu smanjenju obaveza države za penzije, ojačaju vezu između doprinosa i penzija, potpomognu razvoj tržišta kapitala i objektivno doprinesu bržem ekonomskom rastu.

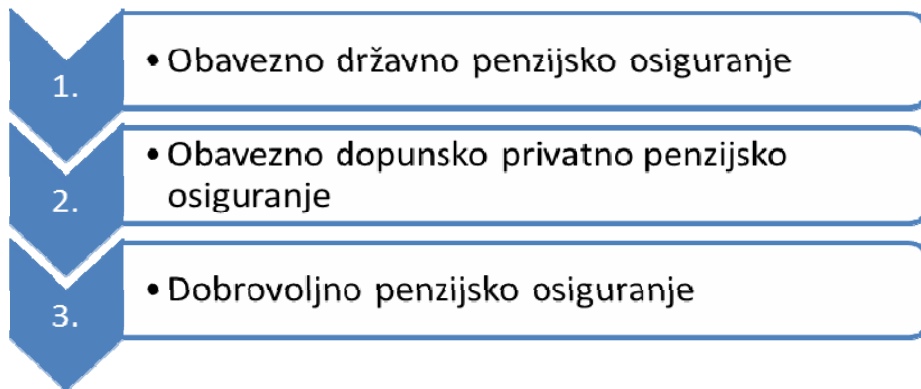
Drugim rečima, potrebna je dalja reforma postojećeg obaveznog penzijskog osiguranja, uvođenje dopunskog obaveznog penzijskog osiguranja i dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Takav novi sistem PIO omogućava pored državne penzije i dodatne izvore prihoda u starosti. U okviru izvršenih reformi akcenat je na dobrovoljnom penzijskom osiguranju u odnosu na obavezno penzijsko osiguranje.

Penzijsko osiguranje, kako je predložila Svetska Banka, je podeljeno u tri stuba:³⁰

- Prvi stub, obavezno državno penzijsko osiguranje, funkcioniše po principu tekućeg finansiranja, gde se uplaćeni doprinosi u PIO fondu na teret poslodavca i zaposlenih, odmah isplaćuju u vidu penzija sadašnjim penzionerima.

- Drugi stub, obavezno dopunsko privatno penzijsko osiguranje u kome se deo obaveznih doprinosa, koji bi išli u državni penzijski fond, usmerava u obavezan privatni penzijski fond, tako da zaposleni mogu ostvarivati pravo na dve penzije – privatnu i državnu.

- Treći stub, dobrovoljno penzijsko osiguranje, koje daje mogućnost svima da, bez obzira da li su zaposleni ili ne, izdvoje dodatne penzijske doprinose na lične račune i u budućnosti obezbede dodatnu penziju. Šema 1 ilustruje pomenuta tri stuba.

Šema 1 – Tri stuba penzijskog osiguranja

(Izvor: Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 45)

³⁰ Veselinović, P. 2014, "Reforma javnog sektora kao ključna determinanta uspešnosti tranzicije privrede Republike Srbije", Ekonomski horizonti, vol. 16, no. 2, pp. 137-155.

Za nesmetano funkcionisanje penzijskih sistema potreban je znatno veći broj aktivnih osiguranika u odnosu na broj penzionera, kako bi se rashod finansiranja penzija raspodelio na znatno veći broj lica. Procene su, da je to slučaj, kada za isplatu jednog penzionera izdvajanje sredstava vrše 3,5 aktivna osiguranika. Ispod ovog nivoa javljaju se problemi, jer izdvajanja zaposlenog za isplatu penzija postaju veliki teret.

Srbija bi mogla da aktivnije radi na daljoj primeni penzionog sistema, po preporukama Svetske Banke. Trostubni penzijski sistem kombinuje elemente sistema tekućeg finansiranja i sistema akumulacije kapitala. To čini tako što su dobre strane sistema tekućeg finansiranja u ovom sistemu sadržane u činjenici da je jedan deo doprinosa u rukama države, što znači rast sigurnosti i poverenja korisnika penzija. S druge strane, pozitivne karakteristike sistema akumulacije kapitala uključene su u ovaj sistem, tako što obezbeđuju održivost penzijskog sistema i podsticanje štednje.

Penzijski sistema socijalnog osiguranja funkcioniše, kao što smo već naglasili, na principu tekućeg finansiranja penzijskih primanja iz tekućeg doprinosa zaposlenih i poslodavca (kao izvora prihoda). Intencija je da se obrazuje odgovarajući kvantum rezervi, kojim bi se obezbedila isplata penzijskih prava u nekoliko narednih meseci. Sredstva rezervi potom mogu biti plasirana na finansijskom tržištu, pri čemu je zakonska regulativa po ovom pitanju uglavnom restriktivna, ograničavanjem ovakvih plasmana na listu relativno ne rizičnih hartija od vrednosti, kao što su obveznice države, obveznice pokrivene hipotekom nad nekretninama itd.

U većini zemalja ne samo da nije obrazovan odgovarajući obim rezervi, već se beleži i hronični deficit, kada je u pitanju finansiranje penzija iz tekućih prihoda ovog sistema. U takvim okolnostima država se po pravilu javlja u ulozi sufinansijera, s obzirom da je i konačni garant prava po osnovu socijalnog osiguranja

Drugi stub penzijskog osiguranja (obavezno privatno penzijsko osiguranje), odnosi se na zaposlene, za koje administriraju privatni fondovi, tj. svaki zaposleni ima svoj račun na koji poslodavac uplaćuje određeni iznos, pri čemu zaposleni u svakom trenutku može proveriti stanje sredstava na računu. Doprinosi su definisani tako što se Zakonom odredi da se deo stope obaveznog doprinosa za penzijsko osiguranje namenjena finansiranju prvog stuba usmeri u drugi stub.

Penzijska naknada zavisi od nivoa uplaćenih doprinosa i prinosa na investirana sredstva doprinosa. Zaposleni tako stiču pravo na dve penzije, državnu penziju iz prvog stuba i privatnu iz drugog stuba. Drugi stub praktično predstavlja pokušaj da se uspostavi balans između individualne i kolektivne odgovornosti za starost. Kolektivna odgovornost ovde osim obaveznosti, uz stopu doprinosa koju pripisuje država, najčešće podrazumeva i garantovanje minimalne penzije od strane države, za one koji tokom radnog veka ne ostvare penziju dovoljnu za minimalnu egzistenciju. Individualna odgovornost snose pojedinci jer uplatom doprinosa i izborom privatne kompanije, koja upravlja sredstvima na njegovom individualnom računu, na osnovu uplaćenih doprinosa, utiče na visinu penzije.

Treći stub penzijskog osiguranja (dobrovoljno penzijsko osiguranje) zasnovan je na sistemu akumulacije kapitala. Kod ovog stuba nije bitno da li je pojedinac zaposlen, da li ima redovne prihode, jer su uplate doprinosa dobrovoljne (mesečne, periodične, jednokratne), ne moraju da budu redovne, bilo da ih pojedinac uplaćuje sam za sebe ili to čini neko drugi za njega (npr. poslodavac, bračni drug, roditelj).

Sredstva koja se uplaćuju vode se na individualnim računima, u čije stanje svaki osiguranik ima neposredan uvid. Tako uložena sredstva se investiraju i u zavisnosti od stope prinosa uvećavaju. Investiranje se vrši najčešće u različite hartije od vrednosti. Kada dođe do penzionisanja, osiguranik može da bira, kako će raspolagati sredstvima, pri tome je moguće da se opredeli za jednokratnu isplatu, za doživotne anuitete ili za njihovu kombinaciju. Kod ovog stuba definiše se samo minimalan iznos doprinosa, dok maksimum doprinosa ne postoji.

Eksperti Svetske Banke smatraju da se penzijske reforme mogu grupisati u četiri tipa reformi:³¹

1. parametarske reforme, koje podrazumevaju promene parametara postojećih penzijskih sistema;

2. sistemske ili strukturalne reforme, koje podrazumevaju uvođenje novog tipa penzijskog sistema, koji bi u potpunosti zamenio ili samo dopunio postojeći sistem;

3. regulacione reforme, koje podrazumevaju promene u regulativama vezanim za investiranje sredstava fondova i

4. administrativne reforme.

Zagovornici postojanja drugog i trećeg stuba, smatraju da povećavaju nacionalnu štednju, a teret isplate, troškova i odgovornosti prebacuje se na privatne fondove, te se na taj način država i javne finansije oslobađaju znatnog dela troškova. To je interes za državu, a poslodavci smatraju da ih ovaj sistem manje tereti u odnosu na PAYG sistem, te dugoročno snižava troškove rada, što svakako predstavlja njihov interes.

Bez obzira za koji model se odlučili, visina penzija u najvećoj meri zavisi od ekonomske snage države, zato što novac na individualnim računima građana, u okviru dobrovoljnog penzijskog sistema, menadžment tih privatnih fondova ulaže u hartije od vrednosti. U većini država ulaganja se vrše baš u državne obveznice, te od ekonomske snage same države zavisi visina penzija iz ovog sistema. Identično, visina penzija iz javnog sistema zavisi od ekonomske moći države u trenutku ostvarivanja prava penzije. Reforma sistema penzijsko invalidskog osiguranja je dovela do definisanja čvrstih investicionih pravila u pogledu strukture portfolia penzijskih fondova.

Privatne penzije, podrazumevaju pojedinačnu odgovornost, diversifikaciju rizika, akumulaciju štednje u zemlji i kontinuirani nadzor države.

Bez obzira na prednosti i nedostatke pojedinih modela reformi, njihov zadatak je da na najbolji način prilagode penzijske sisteme postojećim i budućim društvenim procesima. U slučaju da su bile dobro dizajnirane, reforme su takođe predstavljale pozitivan katalizator, stimulišući ekonomski rast, što je pomoglo pri postizanju stabilnosti i diversifikaciji izvora penzijskog dohotka u kasnijoj životnoj dobi.

Nijedna reforma ne može bitno uticati na promenu nekih nepovoljnih društvenih procesa, kao što su izrazito niska stopa nataliteta, nedovoljan broj osiguranika, niska zaposlenost, te iz tih razloga, svaka penzijska reforma ima ograničen kapacitet delovanja.

Alternativa preporuci Svetske Banke da se u pojedinim zemljama uvedu tri stuba penzijskog osiguranja, je možda (novija) preporuka Svetske Banke u nekim slučajevima - penzijski sistem sa pet stubova.

Model tri stuba koji je predložila Svetska Banka je proširen sa još dva dodatna stuba: tzv. nultim (0) stubom kako bi se smanjilo siromaštvo i tzv. nezvaničnim IV stubom koji obuhvata širi kontekst socijalne politike.³²

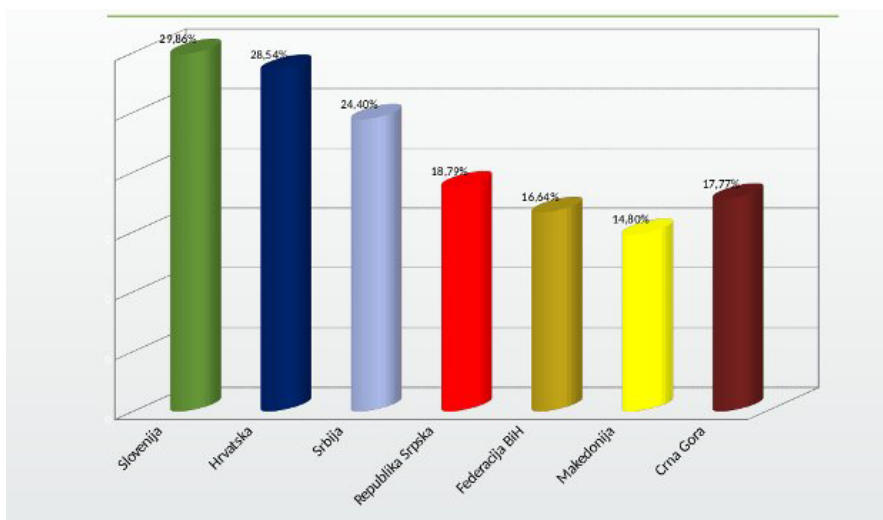
³¹ "Taking Stock of Pension Reforms Around the World", Anita M. Schwarz HDNSP, World Bank and Asli Demirguc-Kunt, DECRG, World Bank, 1996.

Penzijski sistemi zemalja iz okruženja

Na osnovu pokazatelja grafikona 1 vidljiv je odnos broja korisnika prava na penziju u odnosu na broj stanovnika, (u procentima) i to za bivše jugoslovenske republike. U pitanju su Slovenija, Hrvatska, Srbija, BiH (odvojeno Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine), Makedonija i Crna Gora. U Sloveniji ima oko 30% penzionera, kao što možemo da vidimo na grafikonu 1. Kada je Hrvatska u pitanju i u ovoj zemlji je slična situacija kao i u Sloveniji u odnosu na ukupan broj stanovnika Hrvatske, penziju prima 28,54% stanovnika.³³ Hrvatski penzijski zakon poznaje nekoliko tipova penzije: starosna, privremena starosna penzija, invalidska penzija, privremena invalidska penzija, kao i porodična penzija. Hrvatski zakoni i podzakonski akti priznaju i posebne beneficije za odlazak u penziju, slično kao i zakon Republike Srbije.³⁴

Zbog loših demografskih trendova, još 2002. godine u Hrvatskoj je počela sa reformom penzijskog sistema sa ciljem stvaranja lične imovine na osnovu koje bi se isplaćivale buduće penzije.

Kritičari privatnih penzijskih fondova smatraju da bi imovinu trebalo prebaciti u budžet, jer je najveći deo akumuliranog novca i tako uložen u državne obveznice, odnosno posuđen Hrvatskoj državi.³⁵

Grafikon 1 – Odnos korisnika penzija i stanovništva u Ex-YU zemljama (%)

(Izvor: Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381>, datum pristupa 20.12.2016. godine)

³² Holzmann, R. 1999, "The World Bank and Global Pension Reform-Realities not Myths". Washington, DC. dostupno na <https://books.google.rs/> (datum pristupa 20.12.2016. godine)

³³ Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381> (datum pristupa 20.12.2016. godine)

³⁴ Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje <http://www.mirovinsko.hr/> (datum pristupa 23.12.2016. godine)

³⁵ Poslovni portal Kapital <http://www.capital.ba/hrvatski-penzijski-sistem-pred-kolapsom/> (datum pristupa 23.12.2016. godine)

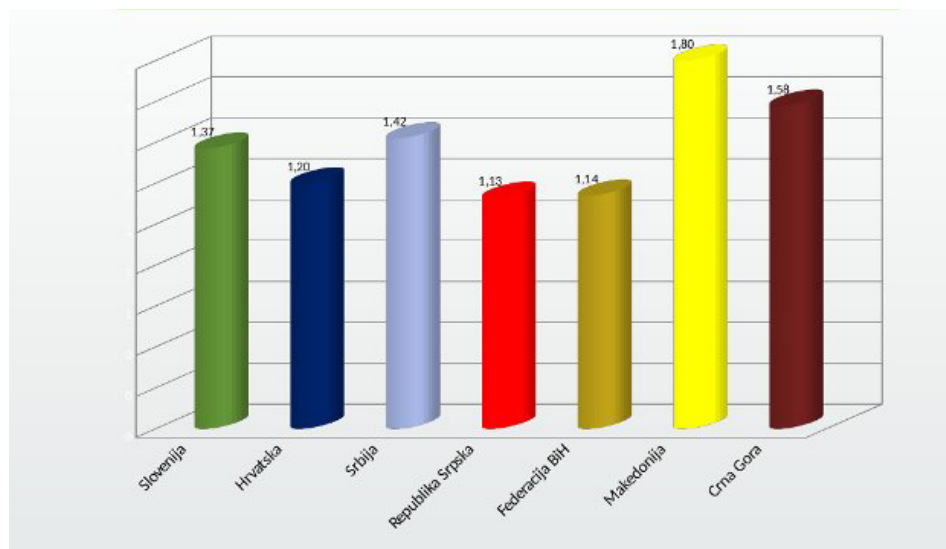
Od svih posmatranih zemalja iz okruženja Srbije, upravo Slovenija i Hrvatska imaju najnepovoljnije odnose broja penzionera i zaposlenih stanovnika.

Republika Srpska ima ispod dvadeset odsto penzionera u odnosu na ukupan broj stanovnika. Pensioneri su direktno na budžetu fonda, a još niži podatak je za Federaciju Bosna i Hercegovina, gde su 16,64% stanovništva penzioneri.³⁶

Od svih zemalja, koje su nekada činile Jugoslaviju, Makedonija, danas ima najmanje penzionera u odnosu na ukupnu populaciju, kao i najpovoljniji odnos penzionera i zaposlenog stanovništva.

Najmlađa Ex-Yu zemlja, Crna Gora, u odnosu na posmatrane zemlje ima svega 17,77% penzionera u odnosu na ukupan broj stanovnika. Takođe ima povoljan odnos između broja zaposlenih i broja penzionera, ne toliko povoljan kao što ima Makedonija, ali ipak drugi najpovoljniji odnos u regionu. Sistem PIO u Crnoj Gori uspostavljen je zakonom iz 2004. godine, kojim je reformisan dotadašnji tekući finansirani sistem PIO ali i ustanovljen obrazac suštinske reforme sistema PIO, stvarajući tzv. tri stuba:³⁷

- 1) obavezno penzijsko i invalidsko osiguranje na osnovu tekućeg finansiranja,
- 2) obavezno penzijsko osiguranje na osnovu individualne kapitalizovane štednje i
- 3) dobrovoljno penzijsko osiguranje na osnovu individualne kapitalizovane štednje.

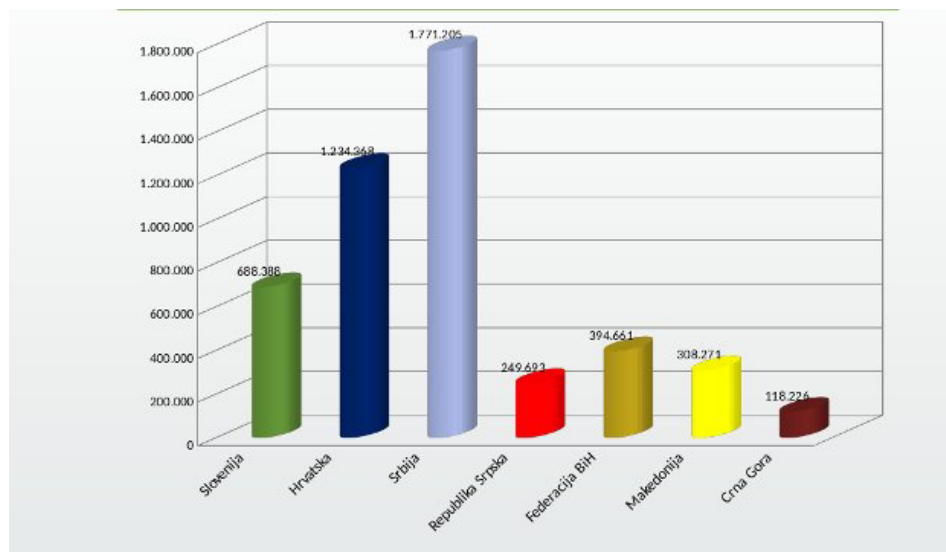
Grafikon 2 – Odnos broja penzionera i broja zaposlenih

(Izvor: Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381>, datum pristupa 20.12.2016. godine)

³⁶ Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381> (datum pristupa 20.12.2016. godine)

³⁷ Uprava za dijasporu Republike Crne Gore <http://www.djiasporacg.me/index.php/korisne-informacije/penzijsko-invalidsko-osiguranje> (datum pristupa 23.12.2016. godine)

Na osnovu pokazatelja iz grafikona 2 očigledan je odnos penzionera prema zaposlenima u posmatranim zemljama. Makedonija ima najpovoljniji odnos broja penzionera i broja zaposlenih, a posle nje Crna Gora. Najnepovoljniji odnos broja zaposlenih i broja penzionera ima BiH, odnosno oba njena entiteta Republika Srpska i Federacija Bosna i Hercegovina.

Grafikon 3 – Broj korisnika prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja u Ex-YU zemljama

(Izvor: Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381>, datum pristupa 20.12.2016. godine)

Na grafikonu 3 vidljiv je broj korisnika prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja u bivšim Ex-Yu zemljama. Srbija ima najveći broj korisnika penzijskog i invalidskog osiguranja u odnosu na druge zemlje iz okruženja, i to preko milion i sedamsto hiljada.

Kako sve Ex-Yu zemlje imaju sličnu istoriju i kulturu, radi potpunijeg istraživanja, mogli bi da sagledamo i još neku zemlju iz okruženja, različite istorije i kulture, u odnosu na našu zemlju.

Ukoliko posmatramo Mađarsku, možemo konstatovati da je ista krenula sa reformom penzijskog sistema veoma rano u odnosu na druge zemlje. Prema raspoloživim podacima, Mađarska je bila prva srednje-evropska država, koja je ostvarila model penzionog sistema izrađenog od strane Svetske Banke, koji se odnosi na uvođenje obaveznog privatnog penzionog osiguranje sa kapitalnim pokrićem - kao drugi stub sistema penzijskog osiguranja. Mađarski Parlament je još 1997. godine usvojio tri zakona koja su omogućila sprovođenje reforme penzijskog sistema ove države. Stoga se Mađarski sistem obaveznog penzijskog osiguranja zasniva na dva stuba. U okviru prvog stuba nalazi se državni sistem penzijskog osiguranja odnosno javni sistem koji je zasnovan na distributivnom fi-

nansiranju. Drugi sistem penzijskog osiguranja u Mađarskoj čini privatni sistem penzijskog osiguranja sa kapitalnim pokrićem. Pored ova dva stuba, u Mađarskoj postoji i treći stub penzijskog osiguranja baziranog na sistemu dobrovoljnosti, ustvari čine ga ulaganja u razne dobrovoljne privatne penzijske fondove.

Tokom 2010. i 2011. godine došlo je do izmena zakona i sistema privatnih penzionih fondova. Članovi privatnih penzionih fondova su morali da se odluče hoće li ostati u privatnim penzionim fondovima ili će se priključiti penzionom sistemu zasnovanom isključivo na principu socijalnog osiguranja. Oni osiguranici koji se nisu odlučili za povrat u javni sistem penzijskog osiguranja izgubili su pravo na tzv. „državnu penziju.“ Prema podacima samo 2% članova privatnih penzionih sistema se nije vratilo u sistem državnog penzijskog osiguranja.³⁸

Mađarski penzioni sistem je trenutno zasnovan na dva stuba, na državnom penzijskom sistemu i dobrovoljnom privatnom penzijskom sistemu. Ovaj drugi stub i dalje postoji, ali je usled ovih promena iz 2010. i 2011. godine, koju smo spomenuli, ovaj drugi stub potpuno marginalizovan i njegovo gašenje je verovatno samo pitanje vremena.³⁹

Svaki građanin koji dostigne godine za odlazak u penziju a bio je zaposlen u predviđenom vremenu, prema zakonu, ima pravo na javnu penziju. Visina javne penzije u Mađarskoj određena je zakonom. Kada se računa visina penzije, u obzir se uzima iznos do tada uplaćenih naknada, formula za kalkulaciju je definisana zakonom i podložna je izmenama u zavisnosti od nacionalnog budžeta, pa ni jedan penzioner u Mađarskoj ne zna koliku će penziju primati od države.

Dakle, samo oni, koji na vreme razmišljaju o trećem dobu, mogu očekivati dodatna primanja, van državne penzije i mogu steći primanja od kojih će imati dugoročnu korist. Reč je o privatnoj penziji, koja je daleko preciznija u pogledu očekivanog iznosa u odnosu na državnu penziju.

Zaključak

Najčešće se primenjuju dva načina finansiranja penzija, prvi, na koji se penzije mogu finansirati je iz tekućih prihoda i drugi način na osnovu kapitalizacije uplaćenih doprinosa.

Model finansiranja penzija iz tekućih prihoda, poznatiji kao „*pay as you go*“, podrazumeva izdvajanja doprinosa sadašnjih zaposlenih za isplatu onima koji su u penziji, to znači da se sredstva doprinosa koja su uplaćena tokom godine, koriste odmah za isplatu penzijskih nadoknada, bez zadržavanja na računima penzijskih fondova.

Ovaj sistem se zasniva na međugeneracijskoj solidarnosti i uspešno funkcioniše, kada je stanovništvo mlado i kada je nezaposlenost minimalna, te je bilo relativno mnogo zaposlenih i relativno malo korisnika penzija. U vreme svog nastanka „*pay as you go*“ sistem, i u decenijama nakon kada su ga preuzela mnoga nacionalna zakonodavstva ovaj sistem je u potpunosti odgovarao potrebama društava i privrede.

³⁸ Barta, J. 2011, "Reforme penzijskog osiguranja u Mađarskoj", Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, vol. 45, no. 3, pp. 817-830.

³⁹ Motorosok <http://www.motorosok.hu/en/knowledges/the-hungarian-pension-system> (datum pristupa 20.12.2016. godine)

Usled loših demografskih pokazatelja, starenja populacije, niske stope prirodnog priraštaja, mnoge zemlje morale su da modifikuju sistem međugeneracijske solidarnosti u određenoj meri, ili potpuno.

Optimalan odnos je da 3,5 zaposlena finansiraju isplatu jedne penzije. Tokom vremena taj odnos aktivnih osiguranika i broja penzionera je postajao sve nepovoljniji. Došlo je do demografskih promena – produženja životnog veka, pada nataliteta, ali i do promena u strukturi tržišta rada, zbog povremenog rada, nepotpunog radnog vremena. Iako su stope doprinosa visoke, prikupljena sredstva nisu dovoljna, pa se dopunjavaju sredstvima države, iz budžeta ili sredstvima iz povećanih poreza, što je uticalo na izbegavanje plaćanja doprinosa, probleme prijavljivanja tj. neprijavljivanja radnika ili prijavljivanje radnika na nižu osnovicu, radi manjih doprinosa. „Pay as you go“ sistem je dobro funkcionisao u uslovima koji su podrazumevali značajno veći broj zaposlenih od broja penzionera. Tokom vremena, u Srbiji, kao i brojnim zemljama taj odnos se veoma pogoršao. Usled demografskih faktora (niža stopa nataliteta, povećanje udela starog stanovništva u ukupnoj populaciji i sl.) i negativnih privrednih kretanja (nezaposlenost, veliki udeo neformalnog sektora, inflacija, evazija u plaćanju poreza), postojeći sistemi penzijsko invalidskog osiguranja su postali finansijski neodrživi. U takvim uslovima nije bilo moguće da se tekućim doprinosima obezbedi finansiranje penzija, stoga se u većini zemalja sa ovakvim konceptom, država pojavila kao sufinansijer.

Problemi koji su doveli do neodrživosti PAYG sistema usloveli su uvođenje finansiranja penzija po modelu poznatom kao FULLY FUNDED sistem, zasnovan na akumulaciji kapitala, koji podrazumeva kapitalizaciju uplaćenih doprinosa, iz kojih se kasnije uplaćuju penzije. Privatni penzijski fondovi prikupljena sredstva od naplaćenih doprinosa investiraju i na taj način ostvaruju određen prinos, tako da buduća penzija zavisi od visine uplaćenih doprinosa, koji se uplaćuju na individualni račun, kao i stope prinosa koja se ostvaruje njihovim investiranjem i dužine perioda trajanja osiguranja. Dakle, kod ovog sistema je bitna investiciona funkcija.

Mnoge zemlje su se odlučile da za svoje suštinske reforme penzijskog sistema odoberu po preporuci Svetske Banke, model sa tri stuba i na taj način da sprovedu suštinske promene u svojim penzijskim sistemima.

Nije dovoljno postojanje javnog i pored njega dobrovoljnog privatnog penzijskog sistema u koji na žalost mnogi građani Srbije ne veruju, jer najčešće nije ni dobro promovisan. Javni sistem u celosti, pa stoga i penzioni sistem kao deo javnog sektora Srbije, nisu po svojim karakteristikama unikatni, Hrvatska i Slovenija, imaju slične probleme. Posmatrane zemlje Latinske Amerike osamdesetih godina prošlog veka su pronašle snagu da stanu na kraj većini problemima. Zašto onda to ne bi mogla da uradi i Srbija?

Literatura

[1] Pavlović, M., Marković, J. & Marković, D. 2015, "Penzijski sistem i savremena ekonomska kriza", Vojno delo, vol. 67, no. 2, pp. 243-262.

[2] Domazet, I., Milivojević, S. & Lazić, M. 2013, "Reforma penzijskog sistema sa aspekta intenzivnog starenja stanovništva Srbije", Poslovna ekonomija, vol. 7, no. 1, pp. 141-156.

[3] Rakonjac-Antić, T. 2013, "Upravljanje ključnim rizicima penzijskih planova sa aspekta njihovih korisnika", Marketing, vol. 44, no. 2, pp. 128-136.

[4] Rakonjac Antić T, Penzijsko i zdravstveno osiguranje, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012.

[5] Caran, M. & Georgiana-Noja, G. 2015, "Empirijska komparativna analiza beneficija za zaposlene u multinacionalnim kompanijama - primeri Rumunije i Srbije", Megatrend revija, vol. 12, no. 2, pp. 155-170.

- [6] Mimić I, fin. dir PIO, Tržište rada i penzijski sistem Srbije, 2013, dostupno na: www.danas.tv (datum pristupa 25.12.2016. godine)
- [7] Penev G, 2013. Projekcije stanovništva Srbije od 2010. do 2060. Beograd 2013, <http://www.fiskalnisaet.rs/doc/istrazivacki-radovi/> (datum pristupa 16.12.2016. godine)
- [8] Živković, M., Piljan, I. & Piljan, T. 2016, "Ocena stava stanovnika prema obaveznom i privatnom penzijskom osiguranju", Trendovi u poslovanju, vol. 4, no. 1, pp. 91-99.
- [9] Veselinović, P. 2014, "Reforma javnog sektora kao ključna determinanta uspešnosti tranzicije privrede Republike Srbije", Ekonomski horizonti, vol. 16, no. 2, pp. 137-155.
- [10] Taking Stock of Pension Reforms Around the World", Anita M. Schwarz HDNSP, World Bank and Asli Demirguc-Kunt, DECRG, World Bank, 1996
- [11] Holzmann, R. 1999, "The World Bank and Global Pension Reform-Realities not Myths". Washington, DC. dostupno na <https://books.google.rs/> (datum pristupa 20.12.2016. godine)
- [12] Barta, J. 2011, "Reforme penzijskog osiguranja u Mađarskoj", Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, vol. 45, no. 3, pp. 817-830.

Ostali izvori

- [13] Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje Republike Srbije <http://www.pio.rs/cir/> (datum pristupa 15.12.2016. godine)
- [14] Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Sl. glasnik RS", br. 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014 i 142/2014)
- [15] Popis 2011 <http://popis2011.stat.rs/?lang=lat> (datum pristupa 15.12.2016. godine)
- [16] Republički zavod za statistiku <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx> (datum pristupa 15.12.2016. godine)
- [17] Nova srpska politička misao <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/sta-nam-zapravo-pokazuju-demografske-projekcije-un.html?alphabet=l> (datum pristupa 16.12.2016. godine)
- [18] Nezavisne novine <http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Koliko-zemlje-ex-YU-imaju-penzionera/329381> (datum pristupa 20.12.2016. godine)
- [19] Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje <http://www.mirovinsko.hr/> (datum pristupa 23.12.2016. godine) Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje <http://www.mirovinsko.hr/> (datum pristupa 23.12.2016. godine)
- [20] Poslovni portal Kapital <http://www.capital.ba/hrvatski-penzijski-sistem-pred-kolapsom/> (datum pristupa 23.12.2016. godine)
- [21] Uprava za dijasporu Republike Crne Gore <http://www.dijasporacg.me/index.php/korisne-informacije/penzijsko-invalidsko-osiguranje> (datum pristupa 23.12.2016. godine)
- [22] Motorosok <http://www.motorosok.hu/en/knowledges/the-hungarian-pension-system> (datum pristupa 20.12.2016. godine)
- [23] B92 http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2016&mm=08&dd=29&nav_id=1170704 (datum pristupa 23.12.2016. godine) B92 http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2016&mm=08&dd=29&nav_id=1170704 (datum pristupa 23.12.2016. godine)
- [24] Penzioni internet portal <http://www.penzin.rs/beneficirani-radni-staz-u-republici-srbiji/> (datum pristupa 16.12.2016. godine)
- [25] Republički zavod za statistiku <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx> (datum pristupa 15.12.2016. godine).

UTICAJ ORGANIZACIONE KLIME NA SATISFAKCIJU ZAPOSLENIH

Petra P. Zdjelarić, Maja R. Ćirić i Svetlana Ignjatijević
Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment

Svaka tržišno orijentisana organizacija u mogućnosti je da koristi čitav niz instrumenata internog marketinga kako bi ostvarila satisfakciju svojih zaposlenih. Međutim, organizaciona klima kao izuzetno važan instrument internog marketinga sve više dobija na značaju u postojećoj naučnoj literaturi. U skladu sa tim može se postaviti pitanje da li i banke u Srbiji, kao izuzetno važne finansijske institucije, posvećuju dovoljno pažnje organizacionoj klimi i da li su svesne njenog značaja.

Stoga je cilj ovog istraživanja da se utvrdi da li postoje razlike u oceni organizacione klime i satisfakcije zaposlenih u zavisnosti od banke, mesta banke, starosti, obrazovanja i radnog iskustva zaposlenih u banci. Potom je veoma važno utvrditi da li postoji korelacija između organizacione klime kao nezavisne varijable i satisfakcije zaposlenih u bankama kao zavisne varijable. Te je naposljetku istraživanja cilj doći do saznanja da li postoji razlika u intenzitetu uticaja organizacione klime na satisfakciju zaposlenih zaradom, mogućnošću napredovanja u karijeri, saradnjom sa najbližim saradnicima, saradnjom sa nadređenima i sadržajem posla.

Istraživanje je sprovedeno u osam filijala dve banke u Beogradu i u Novom Sadu, a obuhvaćeno je 165 ispitanika zaposlenih u tim bankama. Za potrebe istraživanja primenjena je metoda ankete, dok je instrument kojim je vršeno anketiranje – upitnik. Od statističkih metoda korišćene su deskriptivna statistika, Pirsonovi koeficijenti korelacije, analiza glavnih komponenti i multipla regresiona analiza.

Na osnovu dobijenih rezultata date su preporuke za dalje unapređenje menadžmenta i internog marketinga u bankama.

Ključne reči: *organizaciona klima, interni marketing, satisfakcija zaposlenih, marketing u bankama, menadžment u bankama*

Uvod

Jedan od ključnih zadataka savremene banke predstavlja pronalaženje načina i metoda kako bi se ostvarila održiva konkurentna prednost na sve konkurentnijim finansijskim tržištima. Način na koji klijenti percipiraju bankarske usluge u velikoj meri bazira se na njihovoj percepciji zaposlenih u bankama i načina na koji pružaju usluge svojim klijentima.

Potrebe korisnika finansijskih usluga dinamično se menjaju i iz tog razloga je neopodno da banke razvijaju dugoročne poslovne odnose sa svojim klijentima, kako bi ostvarile profitabilnost. Savremeni trendovi globalnog tržišnog okruženja će sve više zahvatiti od poslovnih subjekata, naročito banaka, izmene u poslovnom ponašanju. Sve više u fokusu poslovanja banaka mora biti izgradnja dugoročnih odnosa sa svojim klijentima, a to pak znači i pomeranje fokusa sa eksternog na interni i interaktivni marketing. Interni marketing predstavlja trajni proces u banci koji motiviše zaposlene na svim nivoima, u cilju unapređenja kvaliteta usluga koje pružaju i stvaranja pozitivne percepcije kvaliteta usluga od strane klijenata banke.

Naime, očekuje se da zadovoljni zaposleni pružaju kvalitetniju uslugu, što pozitivno utiče na poverenje potrošača i doprinosi postizanju njihove lojalnosti.¹ Marketing strategije su se u prošlosti fokusirale na privlačenje novih potrošača, dok se danas fokusiraju na zadržavanje postojećih i zadobijanje njihove lojalnosti.² Ideja o zadovoljnim zaposlenima za dobrobit zadovoljnih klijenata razvija se kroz koncept internog marketinga. Koncept internog marketinga se počeo razvijati početkom 70-ih godina prošlog veka. Interni marketing teži da tehniku i znanja marketinga primeni na zaposlene koji se posmatraju kao potrošači na internom tržištu. Znači da su u centru internog marketinga svi zaposleni – od menadžera koji se nalaze na vrhu hijerarhijske strukture do onih u operativi.³

Po Lings-u⁴ i Gounaris-u,⁵ ključni elementi na kojima se bazira koncept internog marketinga jeste ponašanje zaposlenih, njihovi međudnosi i doslednost strategiji koja je usvojena u cilju ostvarenja eksterno postavljenih zadataka. Znači da značaj unutrašnjeg marketinga leži u motivisanju zaposlenih i njihovom ohrabrenju da pruže odlične usluge klijentima što će dovesti do poboljšanja zadovoljstva klijenata uslugom preduzeća.⁶ Interni marketing je usmeren na to da svi koji su zaposleni u kompaniji prihvate određene marketing principe i da budu orijentisani na zadovoljenje potreba potrošača/klijenata. Interni marketing se odvija na dva nivoa – u okviru marketing funkcije/oddeljenja i u procesima integracije sa ostalim poslovnim funkcijama/organizacionim delovima⁷

Ferdous⁸ kao relevantne faktore internog marketinga navodi: poslove (radne zadatke), okruženje u kojem se ti poslovi obavljaju, prava, autoritet i odgovornost zaposle-

¹ Schmit, M. J. and Allscheid, S. P. (1995). Employee attitudes and customer satisfaction: making theoretical and empirical connections. *Personnel Psychology*, 48 (3), 521–536.

² Ćirić, M. (2011). Faktori koji determinišu lojalnost potrošača. *Ekonomija: teorija i praksa*, 4 (1), 15–26.

³ George, W. R. and Grönroos, C. (1989). Developing customer conscious employees at every level – internal marketing. In: C. A. Congram (ed.), *The AMA Handbook of Services Marketing Congram* (pp. 85–100). New York: AMACOM.

⁴ Lings, I. N. (2004). Internal market orientation: constructs and consequences. *Journal of Business Research*, 57 (4), 405–413.

⁵ Gounaris, S. P. (2006). Internal-market orientation and its measurement. *Journal of Business Research*, 59 (4), 432–448.

⁶ Lings, I. N. and Greenley, G. E. (2005). Measuring internal market orientation. *Journal of Service Research*, 7 (3), 290–306, str.301.

⁷ Stanković, Lj., Đukić, S. i Popović, A. (2012). Razvoj teorije i prakse marketinga. *Ekonomске teme*, 50 (4), 599–614, str.608.

⁸ Ferdous, A. S. (2008). Integrated internal marketing communication (IIMC). *The Marketing Review*, 8 (3), 223–235.

nih, kao i resurse kojima raspolažu, procese oblikovanja organizacione strukture, strukture radnih grupa (ili timova), strukture odgovornosti prava, pa i nagrađivanja zaposlenih i operativne aspekte. Prema sadržaju aktivnosti i prema instrumentima koje interni marketing koristi, Đurović⁹ navodi tri tipa internog marketinga: direktni, indirektni i integrativni. Pod direktnim tipom internog marketinga podrazumeva se razmena (novac/usluga ili novac/roba) putem pribavljanja, regrutacije, raspoređivanja kandidata za radno angažovanje, a završava se ugovorom o radu i ugovorom o zaradi. Indirektni interni marketing preduzima set aktivnosti pre, u toku i posle uspostavljanja odnosa razmene koje realizuje direktni marketing. Pod aktivnostima indirektnog internog marketinga podrazumevaju se dizajniranje poslova, razvoj karijere, obrazovni program, motivacioni program, informisanost, komuniciranje i benčmarketing. Integrativni marketing treba da stvori ambijent u kojem su sve poslovne funkcije u preduzeću usmerene ka zadovoljenju potreba potrošača/klijenata i društva. Po sadržaju i jačini efekta predstavlja kompleksniji nivo organizovanja jer u sebi sadrži i prethodna dva tipa internog marketinga. Instrumenti integrativnog internog marketinga obuhvataju organizacionu klimu, organizacionu kulturu, strategiju i vođenje. Na osnovu navedenih instrumenata zaključuje se da ovaj tip internog marketinga na najbolji način odražava filozofski osnov i strategijsku opciju internog marketinga u strategiji upravljanja koja je usmerena ka ljudskim resursima – zaposlenima.¹⁰

Procesi u organizaciji su povezani sa komunikacijom i informacijama. Naime, zaposleni moraju znati ko je za šta zadužen, gde se mogu dobiti potrebne informacije i kome je potrebno dati informacije kako bi se posao obavljao efikasno. Jedna od glavnih metoda koordiniranja jeste uspostavljanje organizacione klime, organizacione kulture, strategije i odgovarajućeg stila vođenja u organizaciji.¹¹ Imajući u vidu značaj koji se internom marketingu sve više pridaje, a posebno klimi kao veoma važnom instrumentu internog marketinga, cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi da li postoji korelacija organizacione klime sa satisfakcijom zaposlenih, da li postoje razlike u oceni organizacione klime i satisfakciju zaposlenih u zavisnosti od banke, mesta banke, starosti, obrazovanja i radnog iskustva zaposlenih u banci. Kao i da li postoji razlika u uticaju organizacione klime na pojedine elemente satisfakcije zaposlenih. Stoga su u skladu sa postavljenim ciljem definisane hipoteze koje glase:

H1 - Postoje razlike u oceni organizacione klime i pojedinih elemenata satisfakciju zaposlenih u zavisnosti od banke, mesta banke, starosti, obrazovanja i radnog iskustva zaposlenih u banci

H2 - Organizaciona klima utiče na satisfakciju zaposlenih.

H3 - Jačina uticaja organizacione klime je različitog intenziteta na pojedine elemente satisfakcije zaposlenih.

Potvrđivanjem ili opovrgavanjem postavljenih hipoteza došlo se do saznanja kojima se ukazuje na uticaj i značaj koji organizaciona klima ima za unapređenje pojedinih elemenata satisfakcije zaposlenih u bankama.

⁹ Đurović, M. (2008). *Strategija internog marketinga u upravljanju ljudskim resursima*. Beograd: Telekom Srbija.

¹⁰ Isto, str. 77.

¹¹ Lojančić, R. (2008). *Menadžment ljudskih resursa*. Novi Pazar: Univerzitet Novi Pazar, str.32.

Organizaciona klima kao instrument internog marketinga

Organizaciona klima je sastavni deo organizacione kulture, odnosno njena refleksija na individualnom nivou.¹² Termin organizaciona klima ponekad se meša sa terminom organizaciona kultura. Jovanović Božinov, Živković i Cvetovski¹³ pominju da mnogi autori sugerišu da se kultura odnosi na duboku strukturu organizacije koja je ukorenjena u vrednostima, verovanjima i pretpostavkama koje nose članovi organizacije, dok se suprotno tome, klima odnosi na one aspekte okruženja koji su svesno uočeni od strane članova organizacije. Navode i da je klima vezana za percepciju, tj. osećaje i shvatanja koja je iskusio pojedinac. Đurović¹⁴ smatra da je najkompleksniji indikator osobina internih odnosa organizaciona klima, zato što predstavlja rezultat interakcije između individue i organizacije. Zasniva se na individualnom doživljaju organizacije kao radnog okruženja. Može se reći da klima predstavlja individualnu percepciju organizacionih karakteristika organizacije, a rezultat je individualnih procesa. Organizaciona klima se obično povezuje sa atmosferom koja vlada u organizaciji, nivoom morala i jačinom osećaja pripadnosti, dobre volje i brige među članovima.¹⁵ Naročito se podrazumevaju odnosi između zaposlenih i rukovodilaca, sa akcentom na konflikte, lične odnose, uticaj, moć i sl. Na ovaj način je opisan subjektivni kvalitet radne okoline u organizaciji koja utiče na ponašanje zaposlenih unutar nje.¹⁶

Na organizacionu klimu utiče određen broj činilaca, među kojima se kao najznačajniji nabrajaju način upravljanja i rukovođenja, način odlučivanja, struktura i distribucija moći, i priroda ličnosti na rukovodećim mestima.¹⁷ Organizaciona klima se manifestuje kroz više dimenzija, a svaka ukazuje na sistem vrednosti i odnosa u organizaciji. Neophodno je da organizacija uloži napor kako bi se stvorila klima koja će odbaciti tradicionalne forme kao što su autokratija, gušenje inovativnog i kreativnog rada, zanemarivanje zaposlenih i sl. U praksi, ispitivanje organizacione klime uključuje analizu sledećih činioca: organizovanost, nagrađivanje, komunikacija, motivacija, razvoj karijere, informisanje, stručno usavršavanje i međuljudski odnosi.¹⁸

Najznačajniji činilac koji determiniše organizacionu klimu jeste način upravljanja i rukovođenja jer u sebi sadrži i subjektivne elemente koji utiču na klimu u organizaciji. Organizaciona klima se oblikuje putem personalne politike, politike nagrađivanja i načina vođenja. Organizaciona klima oblikuju imidž preduzeća, kao predstavu na osnovu koje javno mnjenje proglašava jedno preduzeće dobrim ili lošim. Predstavu o preduzeću kao dobrom ili lošem šire i oni koji su u njemu zaposleni i oni koji sa preduzećem saraduju. Za zaposlene je organizaciona klima od presudnog značaja zato što utiče na njihovu odluku

¹² Lojić, R. (2010). Organizaciona kultura. *Vojno delo*, 62 (3), 258–277.

¹³ Jovanović Božinov, M., Živković, M. i Cvetkovski, T. (2003). *Organizaciono ponašanje*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.

¹⁴ Đurović, M. (2008). *Strategija internog marketinga u upravljanju ljudskim resursima*. Beograd: Telekom Srbija.

¹⁵ Sikavica, P., Bahtijarević Šiber, F. i Vokić, N. P. (2008). *Temelji menadžmenta*. Zagreb: Školska knjiga.

¹⁶ Gibson, J. L., Ivancevich, J. M. and Donnelly, J. H. (1994). *Organizations: Behavior, Structure, Processes* (8th edition). Burr Ridge: Irwin, str. 338.

¹⁷ Ristić, D. (1995). Organizaciona klima i rukovođenje. *Direktor*, 27 (6), 19–21, str. 19.

¹⁸ Lukić, S. i Duđak, Lj. (2013). Unapređenje organizacione klime u cilju razvoja zaposlenih. *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, 28 (13), 2456–2459.

da li će ostati u preduzeću ili ne. Takođe, vladajući pristup poslovanja, po kojem se preduzeće prepoznaje i razlikuje od drugih može odbojno ili privlačno da deluje na poslovne partnere, ali i na pojedince koji traže posao.¹⁹

Metodologija istraživanja i opis uzorka

U vremenskom periodu 22–30. septembra 2015. godine sprovedeno je istraživanje u banci A, dok je u banci B istraživanje sprovedeno u periodu 16–25. novembra 2015. godine.²⁰ U svim filijalama, kojih je ukupno bilo osam (u Novom Sadu i u Beogradu), istraživanje je vršeno u vremenskom periodu od 10h do 16h, a istraživanje su vršile obučene osobe.

Istraživanjem je obuhvaćeno 165 ispitanika koji su zaposleni u bankama. Iz banke A je ispitano 71 zaposlenih, i oni obuhvataju 43% uzorka, dok zaposleni iz banke B obuhvataju 57% uzorka, a njih je bilo 94 (Tabela 1).

Tabela 1 – Frekvencije zaposlenih u bankama A i B

	Broj ispitanika	Procenti
Banka A	71	43.0
Banka B	94	57.0
Ukupno	165	100.0

Ispitanici koji su zaposleni u banci A u filijalama u Beogradu čine 84,5% uzorka (60 ispitanika), dok zaposleni iste banke iz filijala u Novom Sadu čine 15,5% uzorka (11 ispitanika).

Ispitanici koji su zaposleni u banci B u filijalama u Beogradu čine oko 43% uzorka (40 ispitanika), dok zaposleni iste banke iz filijala u Novom Sadu čine oko 57% uzorka (54 ispitanika).

Karakteristike poduzorka zaposlenih iz banke A

Ispitanici ženskog pola čine 64.8% uzorka, a muškog 35.2% uzorka. Najveći procenat ispitanika ima fakultet – njih 59.2%, potom sledi grupa ispitanika sa završenim masterom – oni čine 18.3% uzorka. Ispitanici sa višom školom obuhvataju 11.3%, dok ispitanika sa srednjom školom ima 9.9%, a 1.4% ispitanika nije odgovorilo na postavljeno pitanje. Ispitanici sa najdužim radnim stažom preko 30 godina čine 7% uzorka, dok oni sa najmanje staža manje od 10 godina obuhvataju 45.1% uzorka zaposlenih. Od 10 do 20 godina radnog staža ima 35.2% zaposlenih, dok 1.3% ima od 20 do 30 godina radnog iskustva, a 1.4% ispitanika nije odgovorilo na postavljeno pitanje. Ispitanici koji se nalaze na nekoj od izvršnih funkcija u banci čine 59.2% uzorka, menadžment banke obuhvata oko 33.8%, dok 7% ispitanika nije odgovorilo na postavljeno pitanje. Najmlađi ispitanik ima 25 godina, a najstariji 62. U proseku, zaposleni obuhvaćeni ovim istraživanjem u banci A imaju oko 39 godina.

¹⁹ Baroš, Ž. (2005). *Osnovi menadžmenta*. Banja Luka: Fakultet poslovne ekonomije, str. 395.

²⁰ Zbog anonimnosti zagarantovane ispitanicima koji su učestvovali u istraživanju, a i na zahtev menadžmenta – banke se neće imenovati, nego će biti označene kao banka A i banka B.

Karakteristike poduzorka zaposlenih iz banke B

Ispitanici ženskog pola čine 71.3% uzorka, a muškog 27.7%, dok 1.% ispitanika nije odgovorilo na pitanje. Najveći procenat ispitanika ima završen fakultet – njih 57.4%, potom sledi grupa ispitanika sa završenim masterom – oni čine 21.3% uzorka. Ispitanici sa višom školom obuhvataju 9.6%, dok ispitanika sa srednjom školom ima 8,5%, Ispitanika sa najvišim obrazovnim nivoom dokotratima ima 3.2%. Ispitanika sa najdužim radnim stažom ima 8,5% dok oni sa najmanje staža obuhvataju 58,5% uzorka zaposlenih. Od 10 do 20 godina radnog staža ima oko 23.4% zaposlenih, dok 9.6% ima od 20 do 30 godina radnog iskustva. Ispitanici koji se nalaze na nekoj od izvršnih funkcija u banci čine 73.4% uzorka, menadžment banke obuhvata 19.1%, a njih 7.5% nije odgovorilo na postavljeno pitanje. Najmlađi ispitanik ima 24 godine, a najstariji 60. U proseku, zaposleni obuhvaćeni ovim istraživanjem u banci B imaju oko 37 godina.

Za potrebe istraživanja uticaja organizacione klime na satisfakciju zaposlenih primenjena je metoda ankete, dok je instrument kojim je vršeno anketiranje – upitnik. Upitnik za zaposlene se sastoji od dva dela, odnosno, zaposleni su odgovarali na dva upitnika. Prvi deo upitnika koji su popunjavali zaposleni sastoji se od dvadeset četiri tvrdnje na koje su zaposleni odgovarali koristeći Likertovu skalu u rasponu od 5 nivoa – „u potpunosti se slažem“ pa do „u potpunosti se ne slažem“. Navedenim tvrdnjama se nastojao utvrditi nivo percepcije organizacione klime od strane zaposlenih u banci A i u banci B. Drugi deo upitnika sastoji se od deset tvrdnji na osnovu kojih se procenjuje nivo satisfakcije zaradom, saradnjom sa najbližim saradnicima, mogućnošću napredovanja u karijeri, saradnjom sa nadređenima i sadržajem posla.

Na osnovu dobijenih vrednosti u istraživanju utvrđena je korelacija organizacione klime i satisfakcije zaposlenih. U istraživanju uticaja organizacione klime na satisfakciju zaposlenih definisane su sledeće promenljive:

- organizaciona klima – nezavisna varijabla ili nezavisna promenljiva i
- satisfakcija zaposlenih – zavisna varijabla (zavisna promenljiva).

Podaci dobijeni ovim istraživanjem obrađeni su u statističkom programu SPSS. Od analiza, korišćene su sledeće metode – deskriptivna statistika, Pirsonovi koeficijenti korelacije, analiza glavnih komponenti i multipla regresiona analiza. Rezultati istraživanja izraženi su brojčano i prikazani tabelarno.

Rezultati i diskusija

U skladu sa postavljenim ciljevima istraživanja koji se odnose na utvrđivanje navedenog elementa internog marketinga (organizacione klime), pitanja iz upitnika za procenu kvaliteta internog marketinga podvrgnute su analizi glavnih komponenata, odnosno *Keiser*-ovim kriterijumom karakterističnog korena, pri čemu je kriterijumom *Scree*-testa izdvojeno četiri faktora, a zbog boljeg uvida u njihovu međusobnu povezanost, faktori su rotirani kosouglom *Promax* rotacijom. Dobijeni su sledeći rezultati koji su prikazani tabelarno.

Tabela 2 – Izvod iz matrice strukture prvog Promax faktora

	3
Za dobar rad banke mnogo je važnije zadovoljstvo klijenata nego nas zaposlenih	.423
Pretpostavljeni daju sve od sebe da nam pomognu da što bolje radimo svoj posao	.540
Svoju radnu organizaciju doživljam kao „drugu kuću“	.714
Osposobljen sam za rad sa „teškim klijentima“	.660
Na svom poslu se osećam srećno	.806
Posao koji obavljam za mene je samo način obezbeđivanja materijalnih uslova za život	-.331
Spreman sam da ostalim zaposlenima ukažem na njihovo ponašanje, ukoliko mi nešto smeta	.406
Nakon završetka radnog vremena uglavnom se osećam nervozno i iscrpljeno	-.406
Sveukupno gledano na mom poslu preovladava pozitivna atmosfera	.642

(Izvor: Obrada autora)

Prvi ekstrahovani faktor (Tabela 2) okuplja stavke koje govore o organizacionoj klimi u kojoj vlada zadovoljstvo poslom. Osoba koja postiže visoke skorove na ovom faktoru voli svoj posao, ne oseća se umorno i iscrpljeno posle radnog dana, i svoju radnu organizaciju doživljava kao „drugu kuću“. Faktor okuplja ajteme tipa: Na svom poslu se osećam srećno; Svoju radnu organizaciju doživljam kao „drugu kuću“; Osposobljen sam za rad sa „teškim klijentima“; Sveukupno gledano na mom poslu preovladava pozitivna atmosfera i dr. Na osnovu navedenog, faktor je nazvan **Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni**.

Tabela 3 – Izvod iz matrice strukture drugog Promax faktora

	4
Mislim da je pametnije prećutati nego saopštiti lošu vest pretpostavljenom	.488
Ne volim mnogo da se oslanjam na druge, volim da svoj posao obavljam sam/a	.550
Pretpostavljeni daju sve od sebe da nam pomognu da što bolje radimo svoj posao	-.407
Svoju radnu organizaciju doživljam kao „drugu kuću“	-.300
Pretpostavljenom mogu da kažem ako sam preopterećen poslom	-.368
Veoma sam zadovoljan/na svojim poslom	-.411
Volim svoj posao i sa radošću dolazim svaki dan u banku	-.379
Posao koji obavljam za mene je samo način obezbeđivanja materijalnih uslova za život	.567
Nakon završetka radnog vremena uglavnom se osećam nervozno i iscrpljeno	.597
Za uspešan rad zaposlenog u preduzeću najvažnija su visoka primanja	.476
Na poslu mi je najveći strah da ću dobiti otkaz	.590

(Izvor: Obrada autora)

Za razliku od prvog ekstrahovanog faktora ovaj faktor okuplja stavke potpuno suprotnog sadržaja, odnosno one koje govore o nezadovoljstvu poslom i lošoj organizacionoj klimi, kao npr.: Posao koji obavljam za mene je samo način obezbeđivanja materijalnih uslova za život; Ne volim mnogo da se oslanjam na druge, volim da svoj posao obavljam sam/a; Posao koji obavljam za mene je samo način obezbeđivanja materijalnih uslova za život; Nakon završetka radnog vremena uglavnom se osećam nervozno i iscrpljeno; Za uspešan rad zaposlenog u preduzeću najvažnija su visoka primanja; Na poslu mi je najveći strah da ću dobiti otkaz. Osobe koje postižu visoke skorove na ovom faktoru nisu zadovoljne svojim poslom, često su pod stresom i u strahu da će dobiti otkaz, a jedina motivacija za posao jeste materijalna zarada. Ovaj faktor je nazvan **Organizaciona klima u kojoj prevladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja** (Tabela 3).

Tabela 4 – Izvod iz matrice strukture trećeg Promax faktora

	5
U preduzeću sebe doživljam kao člana tima koji učestvuje u ostvarivanju zajedničkog rezultata	.760
Sa kolegama često razgovaram o temama koje se ne tiču posla	.469
Privatno se družim sa svojim kolegama	.501
Svoju radnu organizaciju doživljam kao „drugu kuću”	.379
Primedbe kolega na moje ponašanje uvek su dobronamerne i korisne	.560

(Izvor: Obrada autora)

Treći ekstrahovani faktor po svom sadržaju govori o pozitivnoj organizacionoj klimi, odnosno o dobrom i prijateljskom odnosu sa kolegama i o timskom duhu. Faktor okuplja stavke kao što su: Primedbe kolega na moje ponašanje uvek su dobronamerne i korisne; Privatno se družim sa svojim kolegama; Sa kolegama često razgovaram o temama koje se ne tiču posla i dr. Osobe koje postižu visoke skorove na ovom faktoru su prijateljski nastrojene prema svojim kolegama, emocionalno zrele i dobro podnose kritiku, spremne za druženje i konstruktivnu komunikaciju. Faktor je nazvan **Organizaciona klima u kojoj prevladava timski duh i dobri međuljudski odnosi** (Tabela 4). Kao potvrdu relevantnosti timskog duha Ratković²¹ navodi da radno okruženje u kojem je izgrađen timski duh zaposlenih može uticati na povećanje kvaliteta isporučenih usluga i proizvoda. Takođe, ističe da je upravo u ovom području internog marketinga očigledna uzročno-posledična veza između zadovoljstva zaposlenih i zadovoljstva klijenata jer ulaganje timskog napora u povećanje kvaliteta pruženih usluga predstavlja svrhu svih aktivnosti internog marketinga.

²¹ Ratković, M. (2009). Interni marketing u funkciji povećanja zadovoljstva kupaca. *Marketing*, 40 (4), 269–275

Tabela 5 – Izvod iz matrice strukture četvrtog Promax faktora

	6
U preduzeću postoje nepisana pravila komuniciranja	.497
Zavist, sujeta i licemerje karakteristike su zaposlenih u organizaciji za koju radim	.624
U organizaciji u kojoj radim zaposleni često šire glasine	.526
Često mi se dešavaju nesporazumi sa klijentima, jer je veoma teško raditi sa ljudima	.580
Spreman sam da ostalim zaposlenima ukažem na njihovo ponašanje, ukoliko mi nešto smeta	.440

(Izvor: Obrada autora)

Za razliku od trećeg faktora koji govori o dobroj organizacionoj klimi u kojoj vladaju dobri međuljudski odnosi, ovaj faktor govori o lošim odnosima među zaposlenima, lošoj komunikaciji i poremećenim međuljudskim odnosima. Faktor okuplja stavke tipa: Zavist, sujeta i licemerje karakteristike su zaposlenih u organizaciji za koju radim; U organizaciji u kojoj radim zaposleni često šire glasine; Često mi se dešavaju nesporazumi sa klijentima, jer je veoma teško raditi sa ljudima i dr. Faktor je nazvan **Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi** (Tabela 5). Elementi negativne organizacione klime su utvrđeni i u istraživanju među zaposlenima na Novosadskom sajmu kada je zaključeno da iako većina zaposlenih veruje u pozitivno poslovanje organizacije, veliki procenat smatra da postoji zavist koja narušava dobru atmosferu u preduzeću.²²

U daljem prikazu rezultata sledi analiza koja se odnosi na straživanje nivoa satisfakcije zaposlenih u banci A i u banci B. Naime, deset pitanja kojima je procenjen nivo satisfakcije zaposlenih svedeno je na sumacione skorove pet elemenata satisfakcije. U tabelama ispod prikazani su deskriptivni statistički pokazatelji.

Tabela 6 – Aritmetičke sredine, standardne devijacije, minimalni i maksimalni rezultat na ukupnom skoru – banka A

	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Satisfakcija zaradom	2.00	10.00	5.7746	1.92871
Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima	2.00	10.00	6.6714	1.94654
Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri	2.00	10.00	6.0441	1.79080
Satisfakcija saradnjom sa nadređenima	2.00	10.00	7.3913	2.06666
Satisfakcija sadržajem posla	2.00	10.00	6.9118	1.92962

(Izvor: Obrada autora)

²² Veljović, D. i Grubić-Nešić, L. (2010). Uloga klime organizacije u razvoju ljudskih resursa. *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, 25 (16), 3428–3431

Na osnovu rezultata zaključuje se da zaposleni u banci A pokazuju tendenciju da najviši nivo satisfakcije dobijaju saradnjom sa nadređenima (AS = 7,39), potom sledi satisfakcija sadržajem posla (AS = 6,91), pa satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima (AS = 6,67). Sledeća je satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri (AS = 6,04), a najniži nivo satisfakcije je satisfakcija zaradom (AS = 5,77).

Tabela 7 – Aritmetičke sredine, standardne devijacije, minimalni i maksimalni rezultati na ukupnim skorovima – banka B

	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Satisfakcija zaradom	2.00	10.00	6.2903	1.72942
Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima	3.00	10.00	7.0645	1.79859
Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri	2.00	10.00	6.9032	1.68797
Satisfakcija saradnjom sa nadređenima	3.00	10.00	7.4194	1.81971
Satisfakcija sadržajem posla	2.00	10.00	7.2872	1.79379

(Izvor: Obrada autora)

Zaposleni u banci B pokazuju tendenciju da najviši nivo satisfakcije dobijaju saradnjom sa nadređenima (AS = 7,42), potom sledi satisfakcija sadržajem posla (AS = 7,29), pa satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima (AS = 7,06). Sledi satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri (AS = 6,90), dok najniži nivo satisfakcije predstavlja satisfakcija zaradom (AS = 6,29).

Razlike u proceni satisfakcije zaposlenih od strane zaposlenih, a u odnosu na varijable banka u kojoj su zaposleni i mesto zaposlenja, proverene su kanoničkim diskriminativnim analizama u kojima su grupišuće varijable – navedene nezavisne varijable istraživanja, dok skup kvantitativnih varijabli čini izdvojeni faktor internog marketinga organizaciona klima i dimenzije satisfakcije zaposlenih.

Ekstrahovana diskriminativna funkcija je statistički značajna, na nivou značajnosti od $p = 0.00$ i sa koeficijentom kanoničke korelacije $R_c = 0,610$ što znači da je potvrđeno postojanje razlike među grupama ispitanika i da je ta razlika srednjeg intenziteta.

Tabela 8 – Matrica strukture diskriminativne funkcije

	Function
	1
Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri	.365
Satisfakcija zaradom	.277
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	-.248
Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima	.233
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	-.150
Satisfakcija sadržajem posla	.109
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	-.083
Satisfakcija saradnjom sa nadređenima	.036
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	.025

(Izvor: Obrada autora)

Pozitivni pol diskriminativne funkcije je definisan faktorima; Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri; Satisfakcija zaradom; Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima. Negativni pol funkcije definisan je faktorom Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja.

Tabela 9 – Centroidi grupa

Banka	Function
	1
A	-.893
B	.652

(Izvor: Obrada autora)

Na osnovu vrednosti i smera centroida grupa vidi se da se zaposleni iz banke A nalaze na negativnom polu diskriminativne funkcije, dok su zaposleni u banci B na pozitivnom polu. Dobijeni rezultat upućuje na zaključak da su zaposleni u banci B imaju izraženiju satisfakciju mogućnošću napredovanja u karijeri, satisfakciju zaradom i saradnjom sa najbližim saradnicima. S druge strane, zaposleni u banci A negativnije ocenjuju organizacionu klimu i imaju izraženiji strah od otpuštanja.

Ekstrahovana diskriminativna funkcija je statistički značajna, na nivou značajnosti od $p = 0,016$ i sa koeficijentom kanoničke korelacije $R_c = 0,432$ što znači da je potvrđeno postojanje razlike među grupama ispitanika i da je ta razlika umerenog intenziteta.

Tabela 10 – Matrica strukture diskriminativne funkcije

	Function
	1
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	.514
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	.426
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	-.327
Satisfakcija saradnjom sa nadređenima	-.304
Satisfakcija sadržajem posla	-.282
Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri	.212
Satisfakcija zaradom	-.169
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	-.045
Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima	-.011

(Izvor: Obrada autora)

Pozitivni pol diskriminativne funkcije definisan je faktorima Organizaciona klima u kojoj prevladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja; Organizaciona klima u kojoj prevladavaju loši međuljudski odnosi; Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri. Negativni pol diskriminativne funkcije definisan je faktorima Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni; Satisfakcija saradnjom sa nadređenima; Satisfakcija sadržajem posla.

Tabela 11 – Centroidi grupa

Mesto	Function
	1
BG	-.381
NS	.594

(Izvor: Obrada autora)

Na osnovu vrednosti i smera centroidâ grupa vidi se da se zaposleni iz Beograda nalaze na negativnom polu diskriminativne funkcije, što znači da procenjuju da je kod njih izraženija pozitivna organizaciona klima i da imaju izraženiju satisfakciju saradnjom sa nadređenima i sadržajem posla, dok su zaposleni u Novom Sadu na pozitivnom polu funkcije, što znači da su negativnije ocenili organizacionu klimu i da imaju izraženiji strah od otpuštanja, a veću potrebu za mogućnošću napredovanja u karijeri.

Povezanost procene organizacione klime, satisfakcije zaposlenih od strane zaposlenih, a u zavisnosti od starosti, obrazovanja i radnog iskustva proverena je Pirsonovim koeficijentom linearne korelacije. Na osnovu dobijenih koeficijenata korelacije zaključuje se da je samo faktor organizaciona klima u kojoj prevladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja statistički znatno povezan sa starošću i radnim iskustvom. Oba koeficijenta korelacije su nižeg intenziteta i pozitivnog predznaka, što znači da što su ispitanici stariji i imaju više radnog staža to procenjuju da je organizaciona klima u njihovoj banci lošija. Stoga je očigledno da je faktor organizaciona klima u kojoj prevladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja značajno povezan sa starošću i radnim iskustvom. S druge strane, Krstić i Janković Milić²³ ističu značaj zaposlenih koji su duže u preduzeću. Naime, oni navode da duže vreme provedeno u preduzeću znači da zaposleni postaju familijarni sa istim i da imaju veće iskustvo i znanje, te na taj način postaju vredan strategijski resurs. Zaposleni sa dužim stažom mogu uslužiti klijente bolje nego početnici, te zaposleni koji su u kontaktu sa klijentima izgrađuju odnos poverenja sa njima, a njihov eventualni odlazak iz preduzeća može da znači i prekid takvih odnosa i veza.

Na osnovu dobijenih rezultata potvrđena je delimično hipoteza H1. Naime potvrđeno je da postoje razlike u oceni organizacione klime i pojedinih elemenata satisfakciju zaposlenih u zavisnosti od banke, mesta banke, starosti i radnog iskustva zaposlenih u banci, dok nisu potvrđene razlike u zavisnosti od obrazovanja ispitanika.

Povezanost i organizacione klime i satisfakcije zaposlenih proverena je Pirsonovim koeficijentom linearne korelacije na faktorima organizacione klime i na pet supskala satisfakcije zaposlenih.

²³ Krstić, B. i Janković Milić, V. (2002). Merenje satisfakcije i lojalnosti zaposlenih. *Ekonomске teme*, 15 (1–2), 601–610.

Tabela 12 – *Pirsonov koeficijent linearne korelacije*

		Satisfakcija zaradom	Satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima	Satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri	Satisfakcija saradnjom sa nadređenima	Satisfakcija sadržajem posla
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	r	.427(**)	.405(**)	.501(**)	.549(**)	.820(**)
	p	.000	.000	.000	.000	.000
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	r	-.275(**)	-.305(**)	-.246(**)	-.398(**)	-.372(**)
	p	.001	.000	.003	.000	.000
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	r	.103	.364(**)	.121	.034	.049
	p	.219	.000	.149	.683	.559
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	r	.217(**)	-.041	.100	.083	.024
	p	.009	.622	.232	.319	.772

** Korelacije su značajne na nivou 0.01

* Korelacije su značajne na nivou 0.05

r – Pirsonov koeficijent korelacije

p – nivo značajnosti

(Izvor: Obrada autora)

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da je organizaciona klima statistički znatno povezani sa satisfakcijom zaposlenih, čime je potvrđena hipoteza H2 Organizaciona klima utiče na satisfakciju zaposlenih.

Prvi faktor organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni je statistički znatno povezan sa svim dimenzijama satisfakcije. Korelacija sa satisfakcijom sadržajem posla je izuzetno visoka ($r = 0,820$) dok su ostali koeficijenti korelacije srednjeg intenziteta. Sve korelacije su pozitivnog predznaka, što znači da što su zaposleni zadovoljniji organizacionom klimom to su im izraženiji svi aspekti satisfakcije, a naročito satisfakcija sadržajem posla.

Drugi faktor organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja takođe statistički znatno korelira sa svim aspektima satisfakcije. Ovi koeficijenti korelacije su nižeg intenziteta i negativnog predznaka, što znači da što su zaposleni nezadovoljniji organizacionom klimom, svi aspekti satisfakcije su im niži.

Treći faktor organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi u kojoj preovladava timski duh statistički znatno korelira sa satisfakcijom saradnjom sa najbližim saradnicima. Koefficijent korelacije je nižeg intenziteta i pozitivnog predznaka, što znači da ako su zaposleni pozitivnije ocenili organizacionu klimu to im je i satisfakcija saradnjom sa kolegama izraženija.

Faktor organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi je u statistički značajnoj korelaciji niskog intenziteta i pozitivnog predznaka sa satisfakcijom zaradom. Ovakav rezultat znači da što su ispitanici negativnije ocenili organizacionu klimu i međuljudske odnose, to im je izraženija satisfakcija zaradom. Pošto ostale dimenzije satisfakcije nisu zadovoljavajuće, ovim osobama je zarada jedina satisfakcija za odlazak na posao.

Intenzitet uticaja organizacione organizacione klime na satisfakciju zaposlenih

U skladu sa postavljenom hipotezom istraživanja (H3) da je jačina uticaja organizacione klime na pojedine elemente satisfakcije zaposlenih različita, urađen je niz multiplih regresionih analiza u kojima su pet dimenzija satisfakcije bile kriterijumske varijable, dok su skup prediktora činili faktori organizacione klime.

Tabela 13 – *Parcijalni doprinosi prediktora – satisfakcija zaradom*

	Beta	T	p – nivo značajnosti
(Constant)		64.447	.000
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	.064	.918	.360
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	-.053	-.879	.381
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	.167	3.000	.003
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	.127	2.223	.028

(Izvor: Obrada autora)

Statistički značajan parcijalni doprinos predikciji kriterijumske varijable daju dva faktora. Faktori Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi i Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi daju statistički značajan doprinos predikciji kriterijumske varijable, ali je njihov beta koefficijent znatno nižeg intenziteta, što je pokazatelj niskog nivoa satisfakcije zaradom. Kao potvrda navedenog može se navesti istraživanje Vorine, Sešela i Veljkovića²⁴ koji su na osnovu istraživanja zadovoljstva zaposlenih u preduzećima došli do rezultata da su oni najnezadovoljniji platom i radnim vremenom, dok su najzadovoljniji stalnošću radnog odnosa, saradnicima i poslom koji obavljaju.

²⁴ Vorina, A., Sešel, B., Veljković, B. (2009). Organizacijska klima i zadovoljstvo zaposlenih. Zbornik radova Tehnološkog fakulteta Leskovac, (19), 354–360, str. 356.

Tabela 14 – *Parcijalni doprinosi prediktora – satisfakcija sa saradnjom sa najbližim saradnicima*

	Beta	t	p – nivo značajnosti
(Constant)		85.962	.000
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	-.064	-1.149	.253
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	-.083	-1.720	.088
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	-.019	-.433	.666
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	-.090	-1.983	.049

(Izvor: Obrada autora)

Statistički značajan parcijalni doprinos predikciji kriterijumske varijable daje faktor Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi jer ima statistički značajan beta koeficijent veoma niskog intenziteta i negativnog predznaka: $\beta = -0,090$ što znači da ukoliko su zaposleni lošije ocenili organizacionu klimu i međuljudske odnose, utoliko je i satisfakcija saradnjom među njima niža.

Tabela 15 – *Parcijalni doprinosi prediktora – satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri*

	Beta	t	p – nivo značajnosti
(Constant)		69.748	.000
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	.141	2.050	.042
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	.021	.350	.727
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	.160	2.904	.004
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	.015	.271	.787

(Izvor: Obrada autora)

Faktori Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni i Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi u kojoj preovladava timski duh imaju beta koeficijente veoma niskog intenziteta. Svi navedeni beta koeficijenti su pozitivnog predznaka, što znači da što su zaposleni zadovoljniji organizacionom klimom i što više u njoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi to je satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri izraženija kod zaposlenih.

Tabela 16 – *Parcijalni doprinosi prediktora satisfakcija saradnjom sa nadređenima*

	Beta	t	p – nivo značajnosti
(Constant)		74.846	.000
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	.140	2.157	.033
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	-.136	-2.435	.016
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	.010	.186	.853
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	.006	.115	.909

(Izvor: Obrada autora)

Faktor Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni ima beta koeficijent: 0,140 Međutim on je pozitivnog predznaka, što znači da što je ovaj element internog marketinga bolji, to zaposleni imaju izraženiju satisfakciju saradnjom sa nadređenima. S druge strane, Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja ima beta koeficijente veoma niskog intenziteta i negativnog predznaka, što znači da što je negativnije ocenjena organizaciona klima od strane zaposlenih, utoliko im je satisfakcija saradnjom sa nadređenima niža. U skladu sa navedenim Ratković (2009) ističe da saradnja nadređenih sa zaposlenima predstavlja značajan faktor koji utiče i na motivisanost i na lojalnost zaposlenih.

Tabela 17 – *Parcijalni doprinosi prediktora – satisfakcija sadržajem posla*

	Beta	t	p – nivo značajnosti
(Constant)		94.191	.000
Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni	.679	13.103	.000
Organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja	-.036	-.805	.422
Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi	-.009	-.222	.825
Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi	-.159	-3.764	.000

(Izvor: Obrada autora)

Statistički značajan parcijalni doprinos predikciji kriterijumske varijable daju dva faktora. Organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni ima najveći beta koeficijent: $\beta = 0,679$ što znači da ovaj faktor daje najveći doprinos predikciji satisfakcije sadržajem posla. Faktor Organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi ima statistički značajan beta koeficijent niskog intenziteta i negativnog predznaka: $\beta = -0,159$ što znači da ukoliko zaposleni negativno ocene organizacionu klimu i međuljudske odnose, stepen satisfakcije sadržajem posla im je veoma nizak.

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da u obe istraživane banke zaposleni pokazuju najviši nivo satisfakcije saradnjom sa nadređenima, potom sledi satisfakcija sadržajem posla, pa satisfakcija saradnjom sa najbližim saradnicima. Sledeća je satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri, a najniži nivo satisfakcije je satisfakcija zaradom. Navedeno ukazuje da je u bankama među zaposlenima prisutnija veća satisfakcija u odnosima sa ljudima i sadržajem posla koji obavljaju, dok postoji prostora za unapređenje satisfakcije kroz sprovođenje mera za unapređivanje mogućnosti za napredovanje u karijeri i kroz povećanje zarada zaposlenih.

Osim toga pokazano je da postoje razlike u oceni organizacione klime i pojedinih elemenata satisfakcije zaposlenih u zavisnosti od banke u kojoj rade i mesta u kojem žive, što pak ukazuje na činjenicu da se analiza pojedinih elemenata satisfakcije zaposlenih, njihova ocena organizacione klime, čak i kada se rade u samo jednoj banci ne može generalizovati na nivou cele banke, već se mora raditi na nivou filijala obzirom da postoje razlike u zavisnosti od mesta u kojem je prisutna filijala. Osim toga ustanovljeno je da je faktor negativna organizaciona klima i strah od otpuštanja statistički znatno povezan sa starošću i radnim iskustvom. Oba koeficijenta korelacije su nižeg intenziteta i pozitivnog predznaka, što znači da što su ispitanici stariji i imaju više radnog staža to procenjuju da je organizaciona klima u njihovoj banci lošija. Ovo pak ukazuje na potrebu intenzivnije primene mera internog marketinga kojima će se uticati na smanjenje straha od otpuštanja kod starijih zaposlenih u banci sa više radnog staža, kao i izgradnje pozitivnije percepcije organizacione klime kod ove grupe zaposlenih. Primena adekvatnih mera internog marketinga je veoma važna jer se na taj način može unaprediti satisfakcija kod ove grupe zaposlenih koji su zbog svog iskustva i izgrađenog odnosa sa klijentima veoma važni za uspešno poslovanje banke.

Takođe utvrđeno je da je organizaciona klima statistički značajno povezana sa satisfakcijom zaposlenih. Kada su zaposleni zadovoljniji organizacionom klimom izraženiji su svi aspekti satisfakcije, a naročito satisfakcija sadržajem posla, dok su u slučaju kada su zaposleni nezadovoljni organizacionom klimom i imaju strah od otpuštanja – svi aspekti satisfakcije niži. Organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi imaju veliki uticaj na satisfakciju jer je istraživanjem utvrđeno da što zaposleni pozitivnije ocenjuju timski duh i međuljudske odnose u kolektivu, satisfakcija saradnjom sa kolegama je izraženija. S druge strane, što su ispitanici negativnije ocenili međuljudske odnose u kolektivu, izraženija je satisfakcija zaradom. Preciznije, u ovom slučaju zarada predstavlja jedinu satisfakciju za odlazak na posao.

Na osnovu korišćenja niza multiplih regresionih analiza u kojima se pet dimenzija satisfakcije posmatralo kao kriterijumske varijable, prilikom čega su skup prediktora činili faktori organizacione klime, zaključuje se da pojedini faktori organizacione klime imaju veći uticaj na pojedine elemente satisfakcije zaposlenih. Naime, na satisfakciju zaradom najintenzivniji uticaj imaju organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi i organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi. Na satisfakciju saradnjom sa najbližim saradnicima najviše utiče organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi, odnosno što je izraženija negativna organizaciona klima sa lošim međuljudskim odnosima, to je satisfakcija saradnjom sa najbližim sa-

radnicima niža. Takođe, ukoliko zaposleni pozitivnije ocenjuju faktore organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni i organizaciona klima u kojoj preovladava timski duh i dobri međuljudski odnosi – kod njih je satisfakcija mogućnošću napredovanja u karijeri izraženija. Što je izraženiji faktor organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni – zaposleni imaju izraženiju satisfakciju saradnjom sa nadređenima. S druge strane, što je negativnije ocenjena organizaciona klima u kojoj preovladava nezadovoljstvo i strah od otpuštanja, utoliko im je satisfakcija saradnjom sa nadređenima niža. Najveći doprinos satisfakciji sadržajem posla ima organizaciona klima u kojoj su zaposleni zadovoljni, i to tako što je ona bolje ocenjena i zaposleni će biti zadovoljniji sadržajem posla, dok organizaciona klima u kojoj preovladavaju loši međuljudski odnosi takođe doprinosi satisfakciji sadržajem posla, ali tako da što je organizaciona klima i međuljudski odnosi u banci lošije ocenjena, to će i satisfakcija sadržajem posla biti manja.

Na osnovu rezultata sprovedenog istraživanja u bankama zaključuje se da je neophodno razvijati i negovati pozitivnu organizacionu klimu kako bi se povećala i ukupna satisfakcija zaposlenih kao i njeni pojedinačni elementi. Negativna organizaciona klima u kojoj preovladava strah i loši međuljudski odnosi negativno se odražava na ukupnu satisfakciju zaposlenih. U slučaju negativne organizacione klime satisfakcija zaradom je jedini motivator za odlazak na posao, a kako na osnovu dobijenih rezultata vidimo da su zaposleni najmanje zadovoljni zaradom, nameće se zaključak da u slučaju negativne organizacione klime i niskog stepena zadovoljstva zaradom zaposleni neće biti motivisani da pruže klijentima uslugu u skladu sa njihovim željama i potrebama. Stoga, ukoliko banka želi da ima zaposlene koji će biti zadovoljni i motivisani da rade na pružanju kvalitetne usluge i izgradnji dugoročnih odnosa sa svojim klijentima, neophodno je da ulaže napore i sredstva u unapređenje organizacione klime, dobrih međuljudskih odnosa i timskog duha.

Literatura

- [1] Schmit, M. J. and Allscheid, S. P. (1995). Employee attitudes and customer satisfaction: making theoretical and empirical connections. *Personnel Psychology*, 48 (3), 521–536.
- [2] Ćirić, M. (2011). Faktori koji determinišu lojalnost potrošača. *Ekonomija: teorija i praksa*, 4 (1), 15–26.
- [3] George, W. R. and Grönroos, C. (1989). Developing customer conscious employees at every level – internal marketing. In: C. A. Congram (ed.), *The AMA Handbook of Services Marketing Congram* (pp. 85–100). New York: AMACOM.
- [4] Lings, I. N. (2004). Internal market orientation: constructs and consequences. *Journal of Business Research*, 57 (4), 405–413.
- [5] Gounaris, S. P. (2006). Internal-market orientation and its measurement. *Journal of Business Research*, 59 (4), 432–448.
- [6] Lings, I. N. and Greenley, G. E. (2005). Measuring internal market orientation. *Journal of Service Research*, 7 (3), 290–306.
- [7] Stanković, Lj., Đukić, S. i Popović, A. (2012). Razvoj teorije i prakse marketinga. *Ekonomске teme*, 50 (4), 599–614.
- [8] Ferdous, A. S. (2008). Integrated internal marketing communication (IIMC). *The Marketing Review*, 8 (3), 223–235.

[9] Đurović, M. (2008). *Strategija internog marketinga u upravljanju ljudskim resursima*. Beograd: Telekom Srbija.

[10] Lojančić, R. (2008). *Menadžment ljudskih resursa*. Novi Pazar: Univerzitet Novi Pazar.

[11] Lojić, R. (2010). Organizaciona kultura. *Vojno delo*, 62 (3), 258–277.

[12] Jovanović Božinov, M., Živković, M. i Cvetkovski, T. (2003). *Organizaciono ponašanje*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.

[13] Sikavica, P., Bahtijarević Šiber, F. i Vokić, N. P. (2008). *Temelji menadžmenta*. Zagreb: Školska knjiga.

[14] Gibson, J. L., Ivancevich, J. M. and Donnelly, J. H. (1994). *Organizations: Behavior, Structure, Processes* (8th edition). Burr Ridge: Irwin.

[15] Ristić, D. (1995). Organizaciona klima i rukovođenje. *Direktor*, 27 (6), 19–21.

[16] Lukić, S. i Duđak, Lj. (2013). Unapređenje organizacione klime u cilju razvoja zaposlenih. *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, 28 (13), 2456–2459.

[17] Baroš, Ž. (2005). *Osnovi menadžmenta*. Banja Luka: Fakultet poslovne ekonomije.

[18] Ratković, M. (2009). Interni marketing u funkciji povećanja zadovoljstva kupaca. *Marketing*, 40 (4), 269–275.

[19] Veljović, D. i Grubić-Nešić, L. (2010). Uloga klime organizacije u razvoju ljudskih resursa. *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, 25 (16), 3428–3431.

[20] Krstić, B. i Janković Milić, V. (2002). Merenje satisfakcije i lojalnosti zaposlenih. *Ekonomске teme*, 15 (1–2), 601–610.

[21] Vorina, A., Sešel, B., Veljković, B. (2009). Organizacijska klima i zadovoljstvo zaposlenih. *Zbornik radova Tehnološkog fakulteta Leskovac*, (19), 354–360.

PRILOG BOLJEM PROMIŠLJANJU LOGISTIKE
VOJNOMEDICINSKE AKADEMIJE KAO
VELIKOG POSLOVNOTEHNIČKOG SISTEMA

Marko D. Andrejić* i Marjan R. Mirčevski**
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Velibor V. Jovanović***
Vojska Srbije, Generalštab, Uprava za logistiku

Vojnomedicinska akademija (VMA) predstavlja poznati nacionalni brend i veliki poslovno-tehnički sistem koji realizuje tri važne funkcije: zdravstveno zbrinjavanje ljudi, naučnoistraživački rad u oblasti vojne medicine i školovanje medicinskog kadra. Da bi uspešno izvršavala zadatke, ostvarivala rezultate i dostizala ciljeve, VMA mora da ima i adekvatnu logistiku.

Dostupna naučna saznanja i praktična iskustva, u oblasti logistike, omogućavaju da se stanje po pitanju logistike u VMA unapredi. Jedan od načina jeste da se, uz postojanje dugoročnog koncepta sa ugrađenim organizacionim aspektom, ostvari veće jedinstvo osnovne delatnosti i podrške. Da bi se to ostvarilo neophodno je, vodeći se načelima i logikom sistemskog i situacionog pristupa, sagledati logistiku kao teoriju i praksu u celini, a zatim stečena saznanja primeniti na logistiku VMA, kao poseban odnosno pojedinačni slučaj logistike.

Promene u organizacionim i ekonomskim sistemima se sprovode da bi se unapredile performanse sistema, sačuvala ili unapredila postojeća pozicija u okruženju. Načelno, vrše se, u „dobrim vremenima“ preventivno, razmišljajući o „lošim vremenima“, ili pod pritiskom kad „loša vremena“ dođu, a uloga logističke elite u tome je ogromna.

Ključne reči: *vojnomedicinska akademija, logistika, poslovno-tehnički sistem, logističke funkcije, principi sistema, pokazatelji uspešnosti*

Uvod

Vojnomedicinska akademija je ustanova Ministarstva odbrane, od strateškog značaja za sistem odbrane i državu Srbiju. Otvorena je prema okruženju, interno (prema zainteresovanim subjektima u zemlji) i eksterno (prema inostranim subjektima), sa kojim intenzivno razmenjuje znanje, informacija, iskustva i naučene lekcije. Zahvalju-

* Prof. dr Marko D. Andrejić je pukovnik u penziji.

** Dr Marjan R. Mirčevski je docent.

*** Dr Velibor V. Jovanović radi u Centralnoj logističkoj bazi.

jući resursima, pre svega ljudskim, kojima raspolaže, zadacima koje realizuje, rezultatima koje ostvaruje i ciljevima koje dostiže, VMA je postala poznata u regionu i šire. Postala je nacionalni brend koji mora da se održava i razvija, a to zahteva veća ulaganja i veću pažnju zajednice. Prednost VMA u odnosu na druge slične ustanove u regionu i svetu jeste što su resursi kojima raspolaže koncentrisani na malom prostoru i što se „pod jednim krovom” nalaze tri stuba (tri organizacione celine) osnovne delatnosti – nosioca misije VMA: zdravstvena zaštita, edukacija kadra i naučna istraživanja.

Posmatrajući VMA sa poslovno-tehničkog aspekta može se uočiti da je VMA i veliki poslovnotehnički sistem. Da bi VMA, kao veliki poslovnotehnički sistem, ispunila svoju misiju, pored ostalog, mora imati i adekvatnu logistiku. Generalno, u našoj zemlji, logistiki velikih poslovnotehničkih sistema se ne poklanja dovoljno pažnje. To nije dobro ni za osnovnu delatnost ni za podržavajuću delatnost (logistiku) posmatranih sistema. U našoj skromnoj logističkoj teoriji, posebno u sistemu odbrane, malo je stručnih i naučnih radova koji se bave logistikom (konkretnih) velikih poslovnotehničkih sistema. Iz nedovoljno transparentnih razloga ove oblasti su obavijene „velom poslovne tajne” i „velom nepoznanice”, što nije u skladu sa naučnim pristupom i vremenom u kome živimo.

Potrebe prakse, zahtevi vremena i savremeni trendovi zahtevaju da se logistike velikih poslovnotehničkih sistema sve više osvetljava sa naučnog aspekta. I osnovna delatnost (sistem koji se podržava) i podržavajuća delatnost (podržavajući – logistički sistem), moraju više da se razvijaju i kontinuirano izučavaju na naučnim osnovama.¹

Pravac u kome treba ići jeste da se nosioci osnovne delatnosti i menadžment, više edukuju iz oblasti podrške (logistike) istoj, a nosioci logističkih poslova više edukuju iz oblasti organizacije i tehnologije zdravstvene zaštite, vodeći računa o poznatom odnosu cene, brzine i kvaliteta rešenja.²

Sistem koji se podržava i podržavajući sistem treba da čine dijalektičko jedinstvo i mora da deluju sinergijski. Logistika velikih poslovno-tehničkih sistema se nedovoljno izučava na našim visokim školama i fakultetima.³

Pri posmatranju funkcionisanja i razvoja logistike VMA, kao velikog poslovnotehničkog sistema, istu treba tretirati na načelima i logici sistemskog i situacionog pristupa, tretirajući je kao poseban odnosno pojedinačan slučaj logistike (podrške), uslovljen brojnim specifičnostima i VMA kao podržavajućeg sistema, ali i nasleđenog konkretnog logističkog sistema koji vrši podršku, osnovnih delatnosti u VMA.

¹ Brojno stanje zaposlenih u VMA koji obavljaju osnovnu i podržavajuću delatnost, njihova specifična težina i važnost zaslužuju i adekvatan pristup u logistici, zasnovan na sistemskom i situacionom pristupu.

Npr, ne mogu svi načelnici klinika da putuju na vojnu vežbu u jednom autobusu ili na službeni put jednim avionom, radi uštede par hiljada dinara jer je rizik u saobraćajnom smislu ogroman (npr. desi se saobraćajno nezgoda). Zato se radi logistička racionalizacija bezbednosnih zahteva u pojavljivanju, vodeći računa o osetljivosti tehnoloških zahteva i tehnoloških elemenata kojima se zadovoljavaju zahtevi.

² Ako je neko rešenje brzo i kvalitetno, neće biti jeftino. Ako je brzo i jeftino neće biti kvalitetno. Ako je kvalitetno i jeftino neće biti brzo.

³ Na univerzitetu odbrane, u Vojnoj akademiji, su razvijeni i akreditovani studijski programi „Logistika odbrane” na osnovnim akademskim studijama i master akademskim studijama, sa idejom da se da određeni doprinos uspostavljanju i daljem razvoju nacionalne logistike (podrške nacionalnih vojnih snaga i njihovih operacija u zemlji i inostranstvu, nacionalne civilne privrede i njenih međunarodnih obaveza i zahteva).

Kapacitet (instalisan i dostignut) potencijala VMA (uslužni, proizvodni, istraživački i obradovni) prevazilazi potrebe sistema odbrane i ubraja VMA u specifične velike poslovnotehničke sisteme, nacionalnog značaja, koji zahtevaju i specifičan menadžment⁴ i specifičnu logistiku.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se, sinergijom teorije i prakse, da određeni doprinos početnoj inicijaciji i većem interesovanju za izučavanje logistike velikih poslovnotehničkih sistema kao važnog dela objektivne stvarnosti od velikog interesa za opšte dobro.

Stečeni ugled VMA kao nacionalnog brenda obavezuje sve pripadnike sistema odbrane je čuvamo i razvijamo i da dajemo svako u svojoj sferi doprinos njenom funkcionisanju i razvoju, a unapređenje logistike VMA je svakako važan i veliki doprinos tome.

VMA kao veliki poslovno-tehnički sistem

Vojnomedicinska akademija (VMA) je najviša zdravstvena, naučnoistraživačka i obrazovna institucija u domenu vojnog zdravstva u Republici Srbiji i strateški brend⁵ sistema odbrane i države. Njena primarna misija je zdravstveno zbrinjavanje vojnih lica i članova njihovih porodica, zatim naučnoistraživački rad u funkciji vojne medicine i obrazovanje kadra za potrebe vojne medicine. U skladu sa usvojenom politikom odbrane i kapacitetom raspoloživih resursa, težištima i prioritetima, VMA pruža usluge i drugim korisnicima.⁶ Svoju misiju VMA ostvaruje izvršavajući zadatke, ostvarujući rezultate i dostižući ciljeve. VMA pruža zajednici i proizvode i usluge, čime se zadovoljavaju određene društvene potrebe, opšte, zajedničke i pojedinačne.

Usluge i proizvode VMA koristi veliki broj klijenata sa velikim rasponom značajnosti za sistem odbrane i državu. VMA je i veliki poslovnotehnički sistem, specifičan po mnogo čemu,⁷ čije održavanje, funkcionisanje i razvoj zahtevaju i specifično upravljanje i specifičnu podršku (logističku).

VMA je i deo nacionalne logistike⁸ Republike Srbije, i u osnovi je logistička podrška ustanova Ministarstva odbrane Republike Srbije. S obzirom na misiju i druge specifičnosti, a pre svega gotovost za angažovanje u miru,⁹ kriznim stanjima,⁹ mobilizaciji i ratu, VMA zahteva i poseban tretman u logističkom smislu.¹⁰

⁴ Između ostalog i unapređenje logističkih aspekata planiranja osnovne delatnosti, kako bi se kasnije pružila i adekvatna logistika u smislu održivosti, pravovremenosti, neprekidnosti i potpunosti podrške.

⁵ Brend može biti presudan za uspeh ili neuspeh organizacije jer naglašava razliku između ponude u istoj kategoriji proizvoda. Predmet brendiranja najčešće su proizvodi ili usluge. Međutim, brendirati se mogu i ljudi, grupe, organizacije i destinacije.

⁶ Korisnici njenih usluga su vojni osiguranici i članovi njihovih porodica (pod određenim uslovima) i drugi građani RS i drugih država (pod određenim uslovima).

⁷ Sistem koji radi 24 sata 365 dana u godini. Sistem koji isporučuje sisteme koji pružaju niže nivoe zdravstvenih usluga. Sistem koji realizuje određene zadatke državnog značaja (kontrola trovanja isl.). Ustanova uključena u sistem zdravstvenog dežurstva republike Srbije. Sistem sa velikim brojem vrlo obrazovanog i stručnog kadra, kadra sa retkim znanjima.

⁸ Nacionalna logistika predstavlja proces planiranja i obezbeđivanja dobara i službi (usluga, servisa) radi podrške nacionalnih vojnih snaga i njihovih operacija u zemlji i inostranstvu, nacionalne civilne privrede i njenih međunarodnih obaveza i zahteva. Jaka nacionalna logistika - jaka država.

⁹ Npr. zbrinjavanje p/o u rejonima masovnih gubitaka.

¹⁰ Sistemski gledano, radi se o logistici logistike. Sistem koji treba biti logistički podržan treba se doprojektovati na logističkim osnovama (dostići sposobnost da primi podršku i razmišljati i ponašati se tj. delovati logistički). U tom smislu neophodno je određeno podešavanje i usaglašavanje organizacije i tehnologije, u osnovnoj delatnosti i podržavajućoj delatnosti.

Upravljanje funkcionisanjem i razvojem VMA kao velikim poslovno-tehničkim sistemom¹¹, podrazumeva da su jasno identifikovani: svrha postojanja, odnosno misija (koju treba ispuniti) i dugoročni željeni rezultat – vizija¹² sistema, ciljevi (prelazni i konačni) koje treba dostići, rezultati koje treba ostvariti, zadaci koje treba izvršiti, način izvršenja zadatka i odgovorni nosioci za planiranje, realizaciju i analizu. Takođe podrazumeva da su jasno prepoznati subjekti interesa, skup kriterijuma (ekonomski i neekonomski) i identifikatora¹³ (parametara), na osnovu kojih je moguće ceniti uspešnost funkcionisanja sistema u konkretnim uslovima, pri primeni određene politike, strategije i algoritama.

Prilikom projektovanja organizacije, osmišljavanja tehnologije i dimenzionisanja resursa ovako velikog sistema, neophodno je da se, radi obezbeđenja neprekidnosti funkcionisanja, visoke raspoloživosti i funkcionalne podobnosti, ugrađuju adekvatni koeficijenti sigurnosti, pravilno odrede težišta i prioriteta i vreme reagovanja, uspostavljajući adekvatan balans između cene, brzine i kvaliteta rešenja.

Takođe, neophodno je da upravljačka politika¹⁴ i strategija VMA budu zasnovane na dugoročnom konceptu razvoja sa ugrađenim organizacionim aspektom. Neka od obeležja VMA kao velikog poslovnotehničkog sistema date su u narednoj tabeli.

Tabela 1 – Neki indikatori VMA kao velikog poslovnotehničkog sistema

R. Br.	INDIKATOR	VREDNOST INDIKATORA	NAPOMENA
1	2	3	4
	Godišnji budžet VMA za 2017. godinu u dinarima (novčana sredstva iz prihoda budžeta, iz prihoda i neraspoređenih prihoda iz ranijih godina)	3.228.766.000,00	Nisu iskazani podaci za plate zaposlenih
	Godišnji budžet VMA za 2017. godinu u dinarima za naknadu u vanrednom vremenu zaposlenih u VMA	342.825.000,00	
	Godišnji budžet VMA za 2017. godinu u dinarima za plate (sa porezima) ljudstva izvan VMA koje se režijski angažuje za potrebe VMA	307.768.000,00	

¹¹ Postavljanje usmerenja bilo kog poslovnog sistema realizuje se preko indikatora: vizija, misija i ciljevi. Misija je osnovni razlog i svrha postojanja sistema i zajedno sa vizijom čine okvir svrhe postojanja sistema. Vizija je procena budućih događaja, dugoročni željeni rezultat koji se može identifikovati i u kojem se rešavaju problemi koji stoje na putu ostvarenja. To je, takođe, i slika idealne budućnosti sistema. Ciljevi (prelazni i konačni) su krajnje željeno stanje planiranih aktivnosti pomoću koji sistem iskazuje šta i kada treba realizovati, kao i u kojem obimu. Dostizanjem ciljeva sistem ostvaruje svoju strategijsku misiju.

¹² **Logistička vizija** podrazumeva transformaciju sistema logističke podrške u efektivan (pouzdan, raspoloživ, funkcionalno podoban), efikasan, integrisan, fleksibilan i interoperabilan sistem podrške pripreme, razvoja i upotrebe vojske za izvođenje širokog spektra operacija u okviru definisanih misija.

¹³ Obuhvata sastavljanje liste indikatora, identifikovanje ključnih indikatora, regulisanje načina prikupljanja podataka i dolaženja do validnih informacija i analiza i izveštavanje o stanju.

¹⁴ **Politika** upravljanja, po svom obliku, predstavlja skup svih načelnih odluka, smernica, kriterijuma, stavova, pravila ponašanja, principa i postupaka (jedinstvenih i standardnih) kojih se moraju u toku poslovanja i funkcionisanja (planiranje, odlučivanje, realizacija odluka) pridržavati svi organi u sistemu (samim tim i oni koji posredno ili neposredno utiču na rad VMA) i svi pojedinci, kako bi se osiguralo njihovo jedinstveno postupanje (homogena akcija) i usklađeno delovanje (koordinirano sadejstvo) usmereno na postizanje zadatih ciljeva.

Strategija upravljanja predstavlja skup pravila u algoritamskom obliku koja se koriste kod rešavanja upravljačkih zadataka i donošenja upravljačkih odluka u oblasti logistike.

R. Br.	INDIKATOR	VREDNOST INDIKATORA	NAPOMENA
1	2	3	4
	Godišnji budžet VMA za 2016. godinu u dinarima za plate, dodatke i naknade stalno zaposlenih	2.509.966.987,00	
	Godišnji prihod VMA za 2016. godinu od pružanja zdravstvenih usluga	3.544.683.634,00	
	Ukupan broj zaposlenih u VMA	3008/2852	Sistematizacija po postojećoj/novoj formaciji
	Broj zaposlenih u logistici	302/300	
	Broj zaposlenih po ugovoru o privremenim i povremenim poslovima	340	Po svim delatnostima
	Građevinska površina objekta VMA (u m ²)	190.000	
	Površina podova raznih (u m ²)	135.000	
	Površina zidova raznih (u m ²)	241.000	
	Površina plafona raznih (u m ²)	127.000	
	Broj prozora/vrata raznih (u komadima)	7.630/7.500	
	Dužina instalacija (vodovod i kanalizacija u km)	325	
	Broj protivpožarnih klapni/vrata	460/500	
	Godišnji troškovi tekućeg održavanja objekata (zadnje tri godine), u dinarima	2014: 50.599.000 2015: 68.370.000 2016: 48.146.000	Iskazane su samo odobrena n/s. Potrebe su daleko veće
	Godišnji troškovi investicionog održavanja objekata (zadnje tri godine), u dinarima	2014: 21.600.000 2015: 28.300.000 2016: 48.500.000	
	Procenjena sredstva u dinarima, za saniranje stanja po infrastrukturi/vreme potrebno za saniranje izraženo u mesecima	20.000.000.000/60	Izvršena je gruba procena potreba
	Broj posteljnih mesta	1251	Predviđeno u novoj formaciji
	Broj obroka/broj vrsta obroka koji se spremaju na dnevnom nivou u VMA	Dijetalni obroci: 1232 Dopune u hrani: 2859	Podatak za 2016. godinu
	Prosečna dnevna potrošnja vode za sve namene (u m ³)	1716	Podatak za 2016. godinu
	Prosečna dnevna potrošnja električne energije za sve namene (kWh)	120.138	Podatak za 2016. godinu
	Prosečni mesečni troškovi vode potrošene za sve namene (u dinarima)	7.070.343,00	Podatak za jun 2017. god.
	Prosečni mesečni troškovi električne energije potrošene za sve namene (u dinarima)	28.389.515,70	Podatak za jun 2017. god.
	Godišnji troškovi električne energije, (u dinarima) potrošene za sve namene	2014: 360.215.120,21 2015: 323.204.172,31	
	Godišnji troškovi vode, (u dinarima) potrošene za sve namene	2014: 88.728.974,07 2015: 104.638.239,13	
	Prosečna mesečna potrošnja goriva za sve namene (MB/DG) u litrima	3955/21386	
	Ukupan broj sredstava na održavanju	oko 36.500	

Kao veliki poslovnotehnički sistem VMA troši dosta budžetskih sredstva (za određene namene), ali takođe i prihoduje znatna sredstva za budžet. Podaci o odobrenim finansijskim sredstvima u 2017. godini iz budžeta, po logističkim funkcijama i kontima ekonomske klasifikacije, dati su u narednoj tabeli:

Taĳena 2 – *Utrošci finansijskih sredstava, u VMA, po logističkim funkcijama i kontima*

LOGISTIČKA FUNKCIJA	KONTO (brojna oznaka i značenje - naziv konta)	IZNOS (u dinarima)	NAPOMENA
1	2	3	4
Opšta logistika	4212 – Energetske usluge	285.500.000,00	
	4213 – Komunalne usluge	100.500.000,00	
	4261 – Administrativni materijal	13.200.000,00	
	4262 – Materijal za poljoprivredu	4.600.000,00	
	4268 – Materijali za održavanje higijene i ugostiteljstvo	170.450.000,00	
Infrastruktura	4251 – Tekuće popravke i održavanje zgrada i objekata	121.500.000,00	
Održavanje	4252 – Tekuće popravke i održavanje opreme	125.000.000,00	
Zdravstvo	4243 – Medicinske usluge	38.220.000,00	
	4267 – Medicinski i laboratorijski materijali (budžet i prihod)	1.239.416.000,00	
Operativno log. poslovi	4246 – Usluge očuvanja životne sredine i nauke	3.500.000,00	
	4265 – Materijali za očuvanje životne sredine	5.000.000,00	
	4269 – Materijali za posebne namene	700.000,00	
Transport	4229 – Usluge transporta	0,00	Realizacija preko nosioca LoP ¹⁵
Snabdevanje	5125 – Medicinska i laboratorijska oprema (budžet i prihod)	444.080.000,00	Realizacija nabavki opreme za OJ VMA

Specifičnost logistike VA uslovljena je njenom misijom i zadacima, projektnim prostornim rešenjem, nasleđenim stanjem po svim elementima i funkcijama logistike, prirodom (deterministika i stohastika) i karakteristikama logističkih zahteva, kao i promenama kojima je izložen sistem odbrane u celini i njegova logistika.

Misija logistike, sistem i funkcije

Termin logistika, kao jezički izraz pojma „logistika“ podrazumeva mladu naučnu disciplinu, kao istinu¹⁶ i konkretnu praksu, njihovo dijalektičko jedinstvo¹⁷ i komplementarnost. Logistika u osnovi – pojmovno, kao praksa, predstavlja podršku nečega odnosno neče-

¹⁵ LoP – Logistička podrška.

¹⁶ Ako je posmatramo kao nauku možemo je definisati kao skup međusobno povezanih naučnih disciplina i naučnih teorija iz graničnih oblasti koje izučavaju karakteristike, zakonitosti, principe i norme, projektovanje i definisanje logističke podrške Vojske pri izvršavanju zadataka u okviru definisanih misija, kroz čitav životni ciklus Vojske.

¹⁷ Najbolja je teorija koja se potvrđuje u praksi i praksa koja izvire iz teorije.

mu. Generalni je trend da podrška nečega odnosno nečemu sve više dobija na značaju. Takođe, logistika podrazumeva i konkretan organizaciono-ekonomski sistem (skup međusobno povezanih elemenata koji čine celinu stvorenu radi dostizanja cilja) koji izvršava zadatke, ostvaruje rezultate, dostiže ciljeve i ispunjava dodeljenu misiju, u konkretnom okruženju.¹⁸ Logistika podrazumeva i savremenu i specifičnu funkciju u okviru različitih sistema, vojnih i civilnih, kojom se identifikuju, obezbeđuju, prate i kontrolišu neophodni resursi u najširem značenju te reči. Zbog velike dinamike tehnološkog i organizacionog razvoja i različitih pristupa ovom fenomenu našeg vremena, često se za logistiku kaže da je to „ono o čemu se sve više priča, ali svi o tome misle različito“.

Misija logistike Vojske je stvaranje, razvoj i neprekidna podrška Vojske pri izvršavanju zadataka¹⁹ u okviru definisanih misija. Logistika stvara uslove za jačanje sve tri komponente vojne profesije (fizička, intelektualna, moralna). Od nje se zahteva da obezbedi ono što treba, onda kad treba, tamo gde treba, u meri u kojoj treba, na zahtevani način, odozgo prema dole i što bliže mestu nastanka logističkih zahteva, u okviru definisanih misija vojske, u miru, kriznim stanjima, mobilizaciji i ratu, u svim ambijentalnim uslovima.

Objekat interesa logistike (odbrane) jesu čovek,²⁰ sredstvo i organizacioni sistemi (je-dinice i ustanove) kao celina. U podršci svog objekta interesa, logistika primenjuje sledeće koncepte: orijentacija na životni ciklus,²¹ orijentacija na tok i orijentacija na uslugu,²² a s obzirom na stanje objekta interesa, primenjuju se sledeći pristupi: vremenska preventiva, korektiva (u zdravstvu kurativa) i pristup zasnovan na stanju objekta interesam.²³

Logistika, kao organizovani sistem, konkretno podržava postupak upravljanja, tako što u integralnom obliku obezbeđuje kvalitativnu (*po vrstama*), kvantitativnu (*po količini*) i terminsku (*prema rokovima*) podršku sistema kojim se upravlja, odnosno koji se podržava. Rezultat te podrške jesu zahtevana raspoloživost, pouzdanost i funkcionalna podobnost elemenata i sistema u celini.

Logistika odbrane,²⁴ kao važne državne funkcije, deo je državne – nacionalne logistike za koju je funkcionalno odgovorna vlada Republike Srbije, koja preko resornih ministarstava obezbeđuje podršku Vojske Srbije i ostalih subjekata odbrane, kao i drugih državnih sistema i nacionalne civilne privrede i njenih međunarodnih obaveza, zahteva i nastupa. Da bi Vojska Srbije mogla da izvršava namenske zadatke u domenu odbrane (u

¹⁸ Okruženje za sistem je skup svih objekata čija izmena svojstava utiče na sistem, kao i objekata čija se svojstva menjaju kao rezultat ponašanja sistema.

¹⁹ Logistika obezbeđuje vatru, pokret, udar i zaštitu integrisanih snaga Vojske, pri izvršavanju borbenih zadataka u okviru dodeljenih misija.

²⁰ Kad je u pitanju podrška čoveka u VMA onda se misli na podršku zaposlenih u VMA tj. medicinsko osoblje, visokoobrazovano i sa specifičnim sposobnostima, znanjima i iskustvima i drugo osoblje, zatim vojne osigurani-ke, civilne osiguranike i određene građane stranih država.

²¹ Npr. kod nabavki pojedinih sredstava voditi računa da se manja nabavna ili proizvodna cena pri kupovini određenih sredstava pretvori u enormne troškove tokom održavanja nabavljenih sistema kroz životni – radni vek.

²² Cilj je da krajnji korisnik bude uslužen – podržan na najbrži i najkvalitetniji način, uz najmanje troškove.

U orijentaciji na uslugu polazi se od ideje da se usluga kupcu – korisniku može pružiti optimalno, samo kada se sve aktivnosti uz proizvodnju pružaju usklađeno, a odnose se na: minimizaciju vremena čekanja (izvršenja narudžbi); upravljanje obimom usluge i davanjem usluge kroz jedan distribucijski kanal.

²³ Npr. održavanje sredstava prema stanju.

²⁴ Pored VS realizuju je i drugi subjekti odbrane, u skladu sa Zakonom o odbrani.

skladu sa dodeljenim misijama), ostvaruju rezultate i dostiže ciljeve odnosno da živi, radi, razvija se kreće i opstaje, neophodno je da postoje sledeći preduslovi: kolektivno intelektualno profilisanje logističke politike odbrane; definisanje kriterijuma, normativa i logističkih normi; bilansiranje potreba sistema odbrane – planiranje logističkih potreba i utvrđivanje logističkih mogućnosti; definisanje logističkih težišta i prioriteta; opremanje Vojske sa materijalnim sredstvima kroz procese istraživanja, razvoja i proizvodnje i putem nabavki na tržištu (domaćem ili inostranom); ešeloniranje i distribucija razvijenih i nabavljenih materijalnih sredstva u skladu sa utvrđenim kriterijumima, normativima i normama pripadanja; održavanje ešeloniranih i distribuiranih sredstava i upravljanje zalihama materijalnih sredstava; obezbeđenje zahteva kvaliteta života, proizvodnje, radova i usluga; obezbeđenje zahteva standardizacije, metrologije, kodifikacije i nomenklature; kontinuirani razvoj logističkog sistema, izrada logističke normative i vojnostručne literature; upravljanje logističkim sistemima u realnom vremenu zasnovano na dobroj informacionoj vidljivosti stanja resursa; adekvatno uređeno otuđenje materijalnih sredstava iz sistema odbrane (prodajom, uništenjem i sl.); ispoljavanje logističkog uticaja na školovanje i usavršavanje logističkog kadra; saradnja sa sličnim sistemima u zemlji i inostranstvu; adekvatna bezbednost i zdravlje na radu, zaštita resursa i životne sredine.

Logistika u Vojsci se deli na vantrupnu (stacionarnu) i trupnu²⁵ (pokretnu). Logistika u četama²⁶ je integrisana u osnovnu delatnost i manje uočljiva nego na višim organizacionim nivoima, a nju realizuje najčešće priučeno ljudstvo čete uz podršku logističkih organa višeg nivoa. Logističku podršku u Vojsci (logistika jedinica i ustanova, potrošačka logistika) realizuju određeni sistemi (podsistemi jedinstvenog logističkog sistema) koji su nosioci određenih logističkih funkcija, u skladu sa usvojenim logističkim konceptom [8], uspostavljenom organizacijom i propisanom tehnologijom.

Podrška VS realizuje se kroz sledeće logističke funkcije:²⁷ snabdevanje, održavanje, transport, opšta logistika, zdravstvo i infrastruktura.

Karakteristike kojima se odlikuje efikasna i efektivna logistika su: prognoziranje, integracija, neprekidnost, blagovremeni odziv i improvizacija.

Sistem logističke podrške vojske je složen, ekonomski i organizacioni, višenivojski sistem.

Elementi logističkog sistema su: kadar [7] koji se bavi logističkim poslovima (u najširem smislu); materijalna sredstva logističkih organa i jedinica (raznih specifičnosti - klasa); prostor na kome su smešteni (razvijeni) elementi sistema logističke podrške; logistički objekti, TEP²⁸ i instalacije; logistička literatura (doktrinarno/sistemska dela, pravila, uputstva i priručnici) i dokumentacija iz oblasti logističke podrške.

Postojeći logistički sistem obezbeđuje Vojsci i Ministarstvu odbrane određenu logističku samostalnost (autonomiju) po određenim proizvodima i uslugama, a za deo proizvoda i usluga oslanja se na civilne resurse.

Viši logistički organizacioni nivo pruža viši nivo logističke usluge i ispomaže niži nivo: stručno, organizaciono, materijalno i finansijski.

²⁵ Obuhvata logistiku jedinica zaključno sa jedinicama ranga puk-brigada.

²⁶ Svi logistički zahtevi (zahtevi za logističkom podrškom) nastaju u četama.

²⁷ Niz poslova homogenih sa aspekta cilja, koji se mogu prema srodnosti objediniti u grupe.

²⁸ Termoenergetska postrojenja.

Složenije logističke zadatke realizuju logistički organi, a manje složene zadatke u skladu sa normativom i preporukama koje je razradila logistika (logistički organi) realizuje ljudstvo u osnovnim jedinicama, gde i nastaju svi zahtevi.²⁹

Norme ponašanja logističkog sistema u njegovom funkcionisanju uređuju: zakoni i principi i odluke upravljačkih organa, u skladu sa zakonima i principima.

U toku izvršavanja zadataka logistički sistem obavlja određene transformacije i razmene energije, materije, informacija, znanja, iskustava i naučenih lekcija sa okruženjem (internim i eksternim). Pri funkcionisanju logističkog sistema vodi se računa o internoj i eksternoj efektivnosti i efikasnosti³⁰ sistema. Uspešnost funkcionisanja sistema logističke podrške se uočava kroz određene neekonomske i ekonomske pokazatelje.

Osnovni neekonomski pokazatelji su: operativna sposobnost za izvršavanje zadataka (funkcionalna spremnost); efektivnost sistema logističke podrške; kvalitet logističkih proizvoda, radova i usluga; zadovoljstvo korisnika usluga logističkog sistema; zadovoljstvo logističkog osoblja statusom i uslovima rada i dr. Osnovni ekonomski pokazatelji uspešnosti funkcionisanja sistema logističke podrške su: organizovanost sistema, dohodak, produktivnost (produktivnost), ekonomičnost i rentabilnost, troškovi životnog ciklusa, obim ispunjenja zahteva, odnosi troškova i obima poslovanja, ukupan radni učinak sistema i dr.

Da bi logistika funkcionisala kao uređen i harmonizovan sistem neophodno je da ima jasan koncept, organizaciju i tehnologiju.

Organizacija logistike definiše odnose, u hijerarhijskom sistemu, između pojedinih logističkih nivoa i osigurava realizaciju određene tehnologije. Ukoliko se logistički postupci sprovode na više mesta raspoređenih na različitim logističkim nivoima, struktura sistema logistike je složenija, te je i njena organizacija kompleksnija.

Osnovni i polazni problem organizacije logistike u sistemu sa više nivoa je određivanje nadležnosti u planiranju i realizaciji određenih logističkih zadataka, odnosno pitanje: koji radovi će se izvoditi na određenom nivou organizovanja.

Tehnologija logistike (po logističkim funkcijama) ima zadatak da identifikuje i sistematizuje sve postupke obavljanja nekog posla, te da definiše način i uslove njihovog provođenja. U tom smislu, o tehnologiji se može govoriti sa makro i mikro aspekta.

Tehnologija, u opštem smislu, mora da odgovori na sledeća pitanja:

- koje mere i postupke treba provoditi na predmetu rada, tokom vremena;
- ko su izvođači radova (specijalnost, nivo znanja i sl.);
- neophodna oprema, alat i uređaji za izvođenje radnih postupaka;
- intervali vremena u kojima treba izvesti radne postupke;
- vreme trajanja radnih postupaka;
- uslovi makro i mikro okruženja u kojima se odvijaju radni postupci.

Pri projektovanju tehnologije moraju se uvažiti konceptijske i organizacione odluke - rešenja u konkretnom sistemu. Na definisanje neposrednih tehnoloških postupaka znaatan uticaj imaju inherentna svojstva predmeta rada odnosno usluge (objekta interesa logistike), operativni zahtevi i ekonomski činiooci.

²⁹ Na primer osnovno održavanje sredstava (dnevni pregledi, periodični pregledi i opsluživanje) i neke mere i aktivnosti preventivno-medicinske zaštite.

³⁰ Optimizacija se uvek vrši sa aspekta krajnjeg cilja i sa aspekta celine. Rešenje koje je optimalno za posebno i pojedinačno, ne mora biti optimalno za celinu.

Na projektovanje, funkcionisanje i razvoj logistike utiču brojni faktori: pravna i sistem-ska dokumenta u sveri odbrane i funkcionisanja Vojske; fizionomija savremenih bezbed-nosnih izazova, rizika i pretnji (vojni i nevojni); tip, obim, struktura i način funkcionisanja vojske; dostignuti nivo opšteg tehnološkog razvoja, proizvodnje materijala, proizvodnje naoružanja i vojne opreme i pružanja usluga; karakteristike logističkih zahteva; politika odbrane i aktuelno stanje sistema logističke podrške.

Integralna podrška Vojske ostvaruje se kroz više grupa srodnih poslova, homogenih sa aspekta krajnjeg cilja, koje nazivamo logističkim funkcijama.³¹ Čine ih snabdevanje, održavanje, transport, opšta logistika, zdravstvo i infrastruktura.

Snabdevanje, kao logistička funkcija, obuhvata: utvrđivanje normativa i kriterijuma sledovanja; planiranje snabdevanja; nabavku sredstava, ešeloniranje sredstava po nivoi-ma, popunu nivoa ešeloniranja materijalnim sredstvima i rukovanje i raspolaganje sred-stvima (skladištenje – odlaganje u skladište, praćenje i evidentiranje stanja, znavljanje, čuvanje i održavanje uskladištenih materijalnih rezervi; izdavanje i dotur do krajnjih kori-snika, evidencije poslovnih i statusnih promena sredstava).

Održavanje je logistička funkcija kojom se, kroz primenu organizacionih i tehničko-tehnoloških mera, radnji i postupaka, čuvaju i obnavljaju resursi i postiže zahtevani ste-pen ispravnosti, raspoloživosti i pouzdanosti tehničkih sistema. Najzastupljeniji koncepti koji se primenjuju u okviru održavanja usmereni su ka preventivi, korektivi i konkretnom stanju sredstva.

Opšta logistika kao logistička funkcija obuhvata segmente logističke podrške koji ne-maju direktnog uticaja na vatrenu moć jedinica, ali utiču na životni standard, moral i moti-vaciju ljudstva i na taj način i na ukupnu sposobnost jedinica.

Obuhvata sledeće srodne poslove: vodoobezbeđenje, odevanje, obezbeđenje ogreva i drugih energenata, berberske usluge, kupanje ljudstva, pranje, hemijsko čišćenje i za-mena odeće i rublja, opravka i zamena odeće i rublja, opravka i zamena obuće, održava-nje nameštaja i druge intendantske opreme, opremanje smeštajnog prostora.

Zdravstvo je logistička funkcija kojom se, čuvanjem i unapređenjem zdravlja i psihofi-zičke sposobnosti ljudi, zdravlja i radne sposobnosti životinja, sprečavanjem pojava i ši-renja oboljenja, zbrinjavanjem povređenih i obolelih ljudi i životinja, osloncem na snabde-vanje sanitetskim i veterinarskim materijalnim sredstvima i veterinarsko-sanitarnim nad-zorom nad životinjama za klanje i namirnicama životinjskog porekla, obezbeđuju zdrav-stveni uslovi za život, rad, izvođenje borbenih dejstava i izvršavanje drugih zadataka Voj-ske u okviru dodeljenih misija. Podrazumeva zdravstvenu zaštitu i veterinarsku zaštitu.

Zdravstvena zaštita ljudi podrazumeva: preventivno medicinsku zaštitu, zbrinjavanje povređenog i obolelog ljudstva i snabdevanje sanitetskim materijalnim sredstvima.

Veterinarska zaštita podrazumeva zaštitu zdravlja i radne sposobnosti životinja i ve-terinarsko-sanitarnu kontrolu stoke za klanje i namirnica životinjskog porekla.

Transport je logistička funkcija kojom se uspostavlja adekvatna organizacija kretanja radi izvršenja prevoženja ljudstva i sredstava, u zemlji i izvan matične državne teritorije, radi zadovoljenja potreba Vojske Srbije.

³¹ Poslove u okviru logističkih funkcija obavlja kadar koji je sa aspekta upravljanja ljudskim resursima svrstan u logističke službe: tehnička, intendantska, saobraćajna, sanitetska, veterinarska i građevinska.

Obuhvata mere i radnje koje se preduzimaju i vrše radi planskog korišćenja komunikacija i urednog odvijanja saobraćaja i ekonomičnog korišćenja – upotrebe transportnih sredstava za izvršenje svih transportnih zadataka u prevoženju ljudi i sredstava.

Kretanje za potrebe vojske i odbrane se realizuje se u svim vidovima i u svim granama saobraćaja i transporta.

Infrastruktura je logistička funkcija kojom se obezbeđuju objekti i drugi uslovi za smeštaj, život i rad ljudstva, smeštaj materijalnih sredstava i izgradnju specifičnih vojnih objekata.

Na kvalitet obavljanja logističkih funkcija, u velikoj meri, utiču: bezbednost i zdravlje na radu, zaštita od požara i zaštita životne sredine i asanacija bojišta.

Realizaciju zadataka u okviru funkcija logističke podrške prati odgovarajuće materijalno poslovanje koje podrazumeva: upravljanje, rukovanje i raspolaganje; nabavke, radove i usluge; vođenje knjigovodstva i evidencije; kontrolu i nadzor nad upravljanjem, rukovanjem, upotrebom i raspolaganjem; izradu izveštaja, pregleda i analiza o stanju; rešavanje manjkova, viškova i oštećenja; otklanjanje ostalih nepravilnosti koje utvrde kontrolni organi ili se utvrde na drugi način; izvršavanje i ostalih poslova u vezi sa korišćenjem sredstava.

Obzirom da su logistički organi nosioci finansijskih sredstava (zaduženi za stručno raspolaganje finansijskim sredstvima na određenim kontima ekonomske klasifikacije sredstava, radova i usluga) realizuju i određene zadatke finansijskog poslovanja koje podrazumeva: planiranje potreba novčanih sredstava, odobrenje i izvršavanje finansijskih planova; raspolaganje sredstvima; vođenje knjigovodstva i evidencije o sredstvima; informisanje o stanju i promenama stanja sredstava; kontrola ispravnosti i zakonitosti poslovanja; osiguranje imovine i lica.

Moderni concept logistike

Da bi logistički sistem uspešno izvršavao zadatke, ostvarivao rezultate, dostizao ciljeve i ispunjavao misiju, neophodno je da se u toku rada na projektovanju istog, u toku tražanja za adekvatnim projektnim rešenjima i u toku funkcionisanja istog pridržava određene principe (direktnih i indirektnih).

Radi se sledećim principima: principi cilja; principi konstituisanja i principi funkcionisanja; principi organizacije rada i principi organizacije radnih mesta. Pri projektovanju sistema logističke podrške projektant se pridržava sledećih principa cilja: princip maksimuma, princip zajedničkog cilja svih podsistema, princip specifičnih ciljeva podsistema.

Principi konstitucije sistema obuhvataju principe strukturalne konstitucije i principe funkcionalne konstitucije.

Principi strukturalne konstitucije obuhvataju: princip potpunosti sistema; princip sveobuhvatnosti; princip optimalnog razvoja podsistema; princip optimalnog razvoja sistema.

Principi funkcionalne konstitucije obuhvataju: princip optimalne funkcionalnosti strukture (proporcije i zakonitosti); princip optimalnog efekta strukture sistema.

Principi funkcionisanja uključuju: princip optimalnog kvaliteta sistema u dinamici; princip ravnoteže podsistema u dejstvu sistema.

Principi organizacije rada, koji se primenjuju u logistici, čine pravila organizovanja radnih procesa kako u odnosu na radni učinak tako i u odnosu na naprezanje radnika.

Čine ih:

– Principi organizacije individualnog rada: princip minimalnog psihofiziološkog naprežanja; princip minimalnog trajanja procesa rada.

– Principi organizacije kolektivnog rada: princip jedinstva cilja; princip jedinstva suprotnih interesa; princip stimuliranja inicijative radnika.

Principi organizacije radnog mesta formulišu se po raznim kriterijumima kao što su:

• Uređenje radnih prostora: uz poštovanje sledećih pravila: da se obezbedi normalno kretanje radnika pri radu; da se omogući pravilno postavljanje predmeta rada pri obradi; da se obezbedi prilaz mašini sa svih strana; da se obezbedi pristup uređajima u slučaju opasnosti po radnika;

• Položaj radnika na radnom mestu: radnikovo telo mora biti u pravilnom položaju, radnikovo sedište mora biti podešeno prema radniku i prirodi posla; na radnom mestu treba da je obezbeđena budnost prema prirodi posla itd.

Moderan koncept logistike odbrane podrazumeva niz odrednica:

• sistem koji pretenduje da bude podržan mora biti isprojektovan na logističkim osnovama i posedovati (kroz projektovanje ugrađenu) pogodnost za podršku;

• logistika postaje subjekt, a ne samo objekt komandovanja;

• upravljanje materijalnim resursima, zasnovano na holističkom pristupu i naučnim dostignućima (načela i logika sistemskog i situacionog pristupa);

• projektovanje pametnog i logistički održivog sistema odbrane i poznavanje logističkih potreba (zahteva) i logističkih mogućnosti odnosno šta se može učiniti sa resursima koje imamo i koji su nam resursi potrebni za ono što želimo da ostvarimo;³²

• postupnost u radu i eksplicitno izražavanje težišta i prioriteta;

• insistiranje na kvantifikaciji ekonomskih i neekonomskih pokazatelja uspešnosti funkcionisanja i sagledavanju i poznavanju cene svake upravljačke odluke;

• posmatranje objekata interesa logistike (čovjek, sredstvo, organizacioni sistem, ekonomski sistem) kroz čitav životni ciklus, na celom toku i kroz kvalitet usluge KOJI SE PRUŽA);

• stalna racionalizacija (optimizacija) utroška resursa, vojnih i civilnih, za potrebe odbrane (kvalitativno-kvantitativni pristup);

• pozicioniranje upravljačkog vrha logistike u MO (Vladi) i civilna demokratska kontrola logistike odbrane ali i veća civilna odgovornost prema građanima (u uniformi i civilima);

• visoka integracija u realizaciji logističkih zadataka i veće udruživanje logističkih subjekata na nacionalnom i međunarodnom nivou radi ostvarivanja sinergijskog efekta;

• logistika postepeno preuzima „ulogu prednjeg odreda“ u pripremi i izvođenju operacija odbrane izvan nacionalne teritorije (prva dolazi, zadnja odlazi);

• ofanzivno uključenje u međunarodnu logistiku - podelu rada uz poštivanje međunarodnih zakona i standarda;

• Kvalitetan integrisani (administrativna, hijerarhijska i funkcionalna integracija) logistički informacioni sistem, kvalitetan transport i blagovremena isporuka treba da eliminišu velike arsenale zaliha (smanje troškove) i ubrzaju prebacivanje jedinica, zaliha i opreme bilo gde u svetu;

• optimalan balans (odnos) cene brzine i kvaliteta logističkih rešenja;

³² Zahteva detaljno i potpuno vladanje stanjem od strane stručnih službi i logističku informisanost generalnog menadžera – donosioc ključnih odluka.

Imperativ koji se postavlja pred savremeni logistički koncept podrazumeva sposobnost da se prepozna i preduhitri korisnikov zahtev i racionalizacija zahteva u pojavljivanju.

Pri posmatranju funkcionisanja i razvoja logistike VMA kao velikog poslovno-tehničkog sistema, istu treba tretirati na načelima i logici sistemskog i situacionog pristupa, tretirajući je kao poseban odnosno pojedinačan slučaj podrške, uslovljen brojnim specifičnostima i VMA kao podržavajućeg sistema ali i nasleđenog konkretnog logističkog sistema koji vrši podršku.

Zaključak

Da bi se unapredilo promišljanje o logistici odbrane i operativno delovanje neophodno je uvažiti nužnost dijalektičkog jedinstva logističke teorije i prakse, jedinstvo podržavajućeg sistema i sistema koji vrši podršku, poznavati logističku prošlost (nasleđe, tradiciju)³³, razumeti sadašnjost i predviđati budućnost. Pristup u poboljšanju stanja, promišljanja i delovanja treba biti višedimenzionalan, zbog analogije i poznatog međusobnog ispomaganja naučnih disciplina, moguće sinergije teorije i prakse.

Iako je strateški brend i ustanova od strateškog značaja za sistem odbrane i Republike Srbije u celini, VMA ima prostora za unapređenje vlastite logistike. Rešenje treba tražiti na načelima i logici sistemskog i situacionog pristupa, kombinujući saznanja logističke teorije i prakse. Logistiku VMA treba posmatrati, uvažavajući dijalektičko jedinstvo opšteg, posebnog i pojedinačnog, odnosno kao poseban i pojedinačni slučaj logistike velikog poslovno-tehničkog sistema.

U traganju za poboljšanjima treba primeniti proaktivni preventivni pristup, vršiti racionalizaciju neželjenih zahteva u pojavljivanju i baviti se uzrocima a ne posledicama.

Logistički zahtevi VMA kao velikog poslovno-tehničkog sistema, imaju i deterministički i stohastički karakter i određene karakteristike (tehnološke, prostorne, vremenske, organizacione,...) čije je poznavanje neophodno kako bi se na adekvatan način angažovali određeni resursi i tehnološki elementi za zadovoljenje tehnoloških zahteva.

Logistički sistem VMA je otvoreni sistem koji, da bi uspešno funkcionisao i on i sistem koji podržava, mora biti otvoren i razmenjivati aktivno sa okruženjem (internim i eksternim) znanje, iskustvo i naučene lekcije, materiju, energiju, informacije i novac.

Jedinstvo osnovne delatnosti i podrške ostvaruje se kroz projektovanje sistema i procesa u njemu, na logističkim osnovama, te ugradnjom u sistem koji se bavi osnovnom delatnošću (školovalanje kadra, zdravstvena zaštita, medicinska istraživanja) pogodnosti za logistiku - podršku.

Neophodno je, u narednoj fazi, izvršiti fino reprojektovanje osnovne delatnosti i u istu ugraditi u većoj meri održivost (kao sposobnost) i pogodnost za prihvatanje podrške, a adekvatno dimenzionisanje resursa (koeficijent sigurnosti rešenja) u skladu sa tehnološkim zahtevima je nužan početni uslov.

Jedan od puteva za unapređenje promišljanja o LoP VMA jeste jače obrazovanje³⁴ - medicinsko obrazovanje logističkog kadra i jače logističko obrazovanje medicinskog kadra. Put za

³³ Naša sadašnjost je u dobroj meri zasnovana na nepoznavanju i nerazumevanju prošlosti i otuda se često dileme i nesreće kroz koju su nacija i njeni pojedinci već morali da prođu ponavljaju, ponekad u karikaturnom obliku, ali redovno s tragičnim posledicama. Uhvaćeni smo u lavirintu u kojem je radikalna desna struja koja pokušava da nas uvuče u prošlost koju nam pokazuje kao neko bolje stanje. Mi smo iz situacije u kojoj se očekivalo da je bolje sutra tu iza ugla, upali u situaciju u kojoj se tvrdi da je prošlost bila bolja i da je važnija od sadašnjosti, da se treba boriti za tu prošlost.

³⁴ Teško je naći granicu dovoljnosti, ali je identifikovan pravac akcije i treba ga slediti.

operacionalizaciju ove ideje jeste uvođenje predmeta „Logistika“ na osnovnim studijama kod kadeta Medicinskog fakulteta i predmeta „Zdravstvo“ na osnovnim studijama u Vojnoj akademiji.³⁵

Imperativ vremena u kome živimo i savremeni trend u uspešnom funkcionisanju logističkih sistema podrazumeva sposobnost da se prepozna zahtev korisnika logističke usluge, da se skрати vreme reagovanja i pružanja usluge, racionalizacija utroška resursa i što veća efektivnost.

Uspešna logistika VMA kao velikog poslovno-tehničkog sistema zahteva upravljanje istom na naučnoj osnovi, uvažavanjem dostignuća sistemskog i situacionog pristupa. Vrlo je važno da donosioci odluka poznaju logističke potrebe (zahteve) sistema i logističke mogućnosti odnosno šta se može učiniti sa resursima koji su dostupni i koji su resursi potrebni za ono što se želi ostvariti, vodeći računa da i logistički sistem koji pruža podršku osnovnom sistemu mora da ima adekvatnu logistiku (podršku).

Obzirom da su često logističke potrebe veće od mogućnosti, nužno je da postoji dostupnost u radu i odvijanju logističkih procesa,³⁶ jasna težišta i prioriteta.

Neophodno je insistirati na kvantifikaciji³⁷ ekonomskih i neekonomskih pokazatelja uspešnosti funkcionisanja i sagledavanju i poznavanju cene svake upravljačke odluke.

Problemi logistike VMA se mogu, uslovno, u najširem smislu podeliti na objektivne (nasleđeno tehničko projektno rešenje objekta i okruženja i starost infrastrukture) i subjektivne (organizacioni, stručni i ljudski problemi koje stvaraju ljudi u procesu obavljanja posla).

Brojne mogućnosti za unapređenje logistike VMA očituju se u boljem međusobnom poznavanju i analogiji postupanja osnovnog sistema i sistema podrške (ugradnja koeficijena sigurnosti u organizaciona rešenja pri dimenzionisanju resursa; holistički pristup i razmišljanje o vezi dela i celine; opšti pristup dijagnostici podsistema i sistema u celini; veća primena integralne logističke podrške pri podršci čoveka i sredstva i veća primena teorije pouzdanosti; korišćenje saznanja tehničke, bio kibernetike i organizacione kibernetike; poslovna „ulaz-izlaz“ analiza; ažurne baze podataka i baze znanja o svim elementima sistema, integrisani informacioni sistem [6] i razmena podataka, znanja, informacija i naučenih lekcija; formalizacija i automatizacija poslovanja i zaključivanje po logici „AKO – ONDA“; odziv u realnom vremenu; razvoj i umrežavanje sistema za podršku odlučivanju; organizaciona modernizacija; skraćivanje vremena trajanja svih operacija,³⁸ racionalizacija utroška resursa svih vrsta,³⁹ pravilno upravljanje zalihama sredstava u sistemu i znavljanje sredstava; organizovani nastup u borbi protiv monopola u prodaji usluga i proizvoda i dovođenja VMA u zavist od jednog ponuđača; organizaciono-tehnološko dokumentovanje odluka, radnji, postupaka i utroška materijala; klase sredstava i nivoi usluga i dr...).

U radu se, kombinovanim pristupom, zasnovanim na načelima i logici sistemskog⁴⁰ i situacionog⁴¹ pristupa, usmerenim s jedne strane na uopšteni prikaz glavnih obeležja

³⁵ Zadnjih 6 godina polaznici VA (OKŠK, KŠU i GŠU) i studenti VA sa svojim profesorima realizuju nastavno-stručne posete VMA, sa težištem na logistici, a rade se i seminarski i završni radovi iz ove oblasti.

³⁶ Proces predstavlja tok uređenih događaja u vremenu. Događaj predstavlja promenu stanja komponenti - elemenata sistema u slučajnom trenutku vremena.

³⁷ Broj i mera – to su naša vera (logistička).

³⁸ I kod osnovnog sistema i kod logističkog sistema...

³⁹ Npr. ušteda električne energije uvođenjem drugih potrošača (drug vrsta sijalica) i brojne druge mogućnosti.

⁴⁰ Kategorije sistemskog pristupa su: multiciljevi, sistem i podsistemi, interakcije, okruženje. Ima veliku snagu a malu generalnost.

⁴¹ Situacioni pristup se smatra konkretizacijom sistemskog pristupa i danas je široko prihvaćen i primenjen u svim oblastima menadžmenta: planiranju, organizovanju, ponašanju (uticanju), kontroli i vođenju preduzeća. Obuhvata unutrašnje i spoljne faktore organizacije. Zahteva usklađivanje stila rukovođenja sa situacijom u kojoj

VMA kao velikog poslovnog sistema, a sa druge strane na iznošenje teorijskih odrednica važnih za logistiku odbrane, stvara podloga za razumevanje tekućih i završenih procesa organizacionih promena u logistici i unapređenje promišljanja o značaju i uticaju iste na osnovnu delatnost odnosno funkcionisanje podržavajućeg sistema (zdravstvena zaštita,⁴² medicinska istraživanja i školovanje medicinskog kadra).

U vremenima velikih organizacionih promena u logistici, uopšte, uloga logističke elite⁴³ je ogromna. Ako je zaista elita – kao što joj ime kaže – ona je odabrana da bi otvorila oči ljudima (svetionik) i pomogla im da se orijentišu.

Literatura

- [1] Andrejić, M. i Milenkov, M.: *Osnovi logistike*, Medija centar ODBRANA, Beograd, 2012.
- [2] Andrejić, M. i Milenkov, M.: *Menadžment tehničkom podrškom*, Medija centar ODBRANA, Beograd, 2014.
- [3] Andrejić, M. i Milenkov, M.: *Logistika u sistemu odbrane*, Medija centar ODBRANA, Beograd, 2017.
- [4] Kotler P., Keller K.L., Brady M., Goodman M., Hansen T. (2009): *Marketing Management*, Pearson Education Limited, London.
- [5] Jelena Mihajlović. LOGISTIČKA PODRŠKA VMA KAO VELIKOG VOJNOG POSLOVNO-TEHNIČKOG SISTEMA, završni rad, VA, Beograd, 2016.
- [6] Andrejić, M., Milenkov, M, Sokolović, V. LOGISTIČKI INFORMACIONI SISTEM/Marko Andrejić, Marjan, Milenkov, Vlada Sokolović // U: Vojnotehnički glasnik - Beograd, Godina 58., broj 1 (2010): strana 33-61.- YU ISSN 0042-8469, UDC 623+355/359.
- [7] Marko Andrejić, Marjan Milenkov. KONCEPT I PRISTUP STVARANJU KVALITETNIH OFICIRA ZA POTREBE LOGISTIKE ODBRANE, Zbornik radova sa 19. DQM Međunarodna konferencija Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću ICDQM-216, strana 19-35, izdavač Istraživački centar za upravljanje kvalitetom i pouzdanošću – DQM, Prijedor, 2016.
- [8] Andrejić M., Milenkov, M., Panić, S., Mirčevski, M. RAZVOJ KONCEPCIJE LOGISTIKE VOJSKE SRBIJE, Zbornik radova sa 18. DQM Međunarodna konferencija Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću ICDQM-2015, strana 700-707, izdavač Istraživački centar za upravljanje kvalitetom i pouzdanošću – DQM, Prijedor, 2015.
- [9] Jovanović, V.V. & Jovanović, D.M. 2012, "Iskustva stranih armija u primeni RFID tehnologije u logistici", Vojnotehnički glasnik, vol. 60, no. 2, pp. 118-138.
- [10] Jovanović, V., Jovanović, D., Andrejić M., Mišić Slađana. MOGUĆNOST AUTOMATIZACIJE POPIISA OSNOVNIH SREDSTAVA U VOJSCI SRBIJE PRIMENOM RFID TEHNOLOGIJE, Zbornik radova sa 18. DQM Međunarodna konferencija Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću ICDQM-2015, izdavač Istraživački centar za upravljanje kvalitetom i pouzdanošću – DQM, Prijedor, 2015.
- [11] Barac, N., Milovanović, G. (2006): *Strategijski menadžment logistike*, SKC, Niš, 2006.

se primenjuje i rukovodiocem koji ga primenjuje i konkretnom organizacijom u kojoj se primenjuje, ukoliko se želi postići što veći učinak. Elemente koji karakterišu organizaciju konkretnog poslovnog sistema su: starost i veličina, tehnički sistem (regulisanost i složenost), okruženje (stabilnost, raznovrsnost i neprijateljstvo) i moć (vlasništvo, potrebe članova firme i kulturne tekovine sa elementima aktuelnosti).

⁴² U okviru zdravstvene zaštite dominira zbrinjavanje povređenih i obolelih.

⁴³ Elitu čine probuđeni pojedinci koji se bave uzrokom, a ne posledicama.

UPRAVLJANJE INOVACIJSKIM PROMENAMA U SAVREMENOM OKRUŽENJU

Marko Selaković*

DOBA – Fakultet za primenjene poslovne i društvene studije,
Maribor, Slovenija

Nikolina Ljepava**

American University in the Emirates, Dubai, Ujedinjeni Arapski Emirati

Milenko Đeletović

Telekom Srbija, Beograd

U okviru ovog preglednog rada sagledani su trendovi i literaturna polazišta u kontekstu upravljanja inovacijama u savremenom okruženju. Analizirano je značenje pojmova invencija i inovacija u aktuelnom trenutku, kao i pojam inovativnosti organizacija. Sagledani su putevi upravljanja procesom transformacije invencija u inovacije, kako se upravlja inovacijama u kontekstu upravljanja promenama. Dat je i osvrt na različite metode poboljšanja invencijskih i inovacijskih procesa u savremenim organizacijama.

Zaključeno je da inovacije predstavljaju jedan od ključnih aspekata ostvarivanja prednosti organizacija. Identifikovane su ključne razlike između pojma invencija i inovacija, kao i između upravljanja invencijama i upravljanja inovacijama. Proces transformacije invencija u inovacije identifikovan je kao kritični izazov u upravljanju organizacijskim razvojem i promenama. U okviru zaključaka rada ukazano je na buduće pravce razvoja inovativnih organizacija, kao i na potrebu da upravljanje inovacijama i upravljanje promenama budu bazirani na organizacijskom znanju. Izložen je predlog sistema i struktura koje se u savremenim organizacijama mogu koristiti za efikasno upravljanje inovacijama, i identifikovane oblasti koje daju mogućnosti za dalji naučno-istraživački rad usmeren ka istraživanju ove teme.

Ključne reči: *inovacije, invencije, upravljanje inovacijama, upravljanje promenama, upravljanje znanjem*

Inovacije i inovativnost

Sposobnost organizacija da upravljaju inovacijama predstavlja jednu od njihovih ključnih konkurentskih prednosti (Kostadinović & Petrović-Ranđelović, 2015; Likar & Fatur, 2007). Kreiranje novih šansi kroz inovacije, u konkurentski i tehnološki sve intenzivnijem okruženju, je u sve većoj i većoj meri ključni faktor poslovnog uspeha (Stan-

* marko.selakovic@new.doba.rs

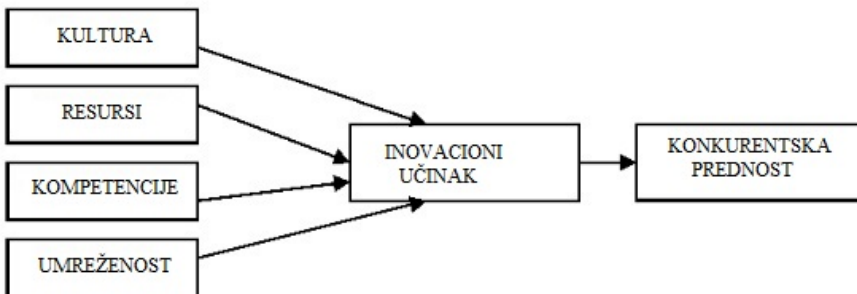
** Doc. dr. Nikolina Ljepava, nikolina.ljepava@ae.ae

ković et al, 2011). Ovaj aspekt posebno je značajan kada je u pitanju sektor usluga. Globalizacija tržišta, ubrzanje poslovnih procesa, tehnološki razvoj i aktivnosti konkurencije uslovljavaju kompanije da kontinuirano inoviraju kako bi zadržale ravnopravno učešće u tržišnoj utakmici, i to kako ne bi bile istisnute sa lokalnog tržišta i kako bi bile u mogućnosti da se proširuju na druga tržišta (Milojević et al, 2016).

Na osnovu veličine promena koje sa sobom nose, inovacije se, prema Drucker (1985), mogu podeliti na:

- 1) Epohalne inovacije, koje drastično menjaju pravila igre na tržištu i globalne tokove;
- 2) Konzervativne inovacije, koje uvode manje, ali korisne promene u svakodnevni život;
- 3) Inovacije zasnovane na diferencijaciji, koje izdvajaju određeni proizvod ili uslugu u odnosu na ostale aktere na tržištu.

Uprkos tehnološkom napretku i konstantnoj tržišnoj utakmici koja podsticajno utiče na inovativnost, nisu sve organizacije u jednakoj meri spremne da inoviraju. Hii i Nealy (2000) uvode pojam inovacionog kapaciteta, ocenjujući da su organizaciona kultura, resursi, kompetencije i umreženost ključni i centralni preduslovi za jačanje inovativnosti (Grafikon 1). Svaki od navedenih faktora igra značajnu ulogu u razvoju i sprovođenju inovacija u određenoj kompaniji. Brojni autori obrađuju problematiku prepreka za ostvarenje inovativnosti. One mogu biti ekonomske/finansijske prirode, organizacione, institucionalne ili kontekst-specifične (Iammarino et al, 2009). Prema Stanković et al. (2011), neadekvatna strategija i odsustvo poslovnog modela koji stimuliše inovativnost predstavljaju najsnažnije prepreke za razvoj inovativnosti, posebno u sektoru malih i srednjih preduzeća. Hii i Nealy (2000) apostrofiraju organizacionu kulturu kao ključnu prepreku, dok Blanchard et al. (2013) ukazuju da treba na različiti način sagledavati problematiku i prepreke kod organizacija koje ne žele uopšte da inoviraju, u odnosu na one koje su obeshrabrene da sprovedu inovacije zbog negativnih iskustava iz ranije prakse.

Grafikon 1 – Inovacioni kapacitet (prema Hii & Nealy, 2000)

Mnogobrojni kofaktori utiču na inovativnost organizacije. Bez ikakve sumnje, adekvatno upravljanje znanjem jedan je od neophodnih preduslova za povećanje inovativnosti i konkurentnosti organizacije (Punia, 2014; Radovanović, 2014). Znanje, kao ekonomski resurs, po svojoj prirodi teži da sadrži sposobnost da utiče na ideje i inovacije (Likar & Fatur, 2007). U savremenoj ekonomiji, osnovni ekonomski resurs nisu više ni kapital, ni prirodni resursi, niti rad – već znanje. Nova znanja, promene u percepciji i neočekivani događaji takođe su izvori inovacija (Drucker, 1994). Akumulirano i apsorbovano znanje pohranjeni unutar organizacije mogu biti katalizatori inovacija (Radovanović, 2014).

Efikasna komunikacija i dobra interna komunikaciona klima mogu pobuditi inovativnost u organizaciji (Radovanović, 2014). Postojanje sistema upravljanja znanjem pozitivno se odražava na mnoge organizacijske procese, uključujući i upravljanje promenama (Selaković, 2017). Takođe, strateški pristup upravljanju razvojem brenda pokazao je pozitivne implikacije na povećanje konkurentnosti, a samim tim i inovativnosti (Mandarić, 2012).

Pojmovi invencije i inovacije

Pojmovi invencije i inovacije neraskidivo su vezani za organizacije koje žele da kroz transformacije dolaze do konkurentskih prednosti. Pre bilo kakvih daljih razmatranja, najpre treba otkloniti semantičku dilemu: invencija i inovacija nisu sinonimi (Teodorescu, 2015).

Invencija je nova, originalna zamisao koja poseduje potencijal da bude korisna (Likar & Fatur, 2007). U osnovi invencije je ideja, koncept, odnosno metod za uvođenje novog proizvoda, usluge, procesa ili sistema (Likar & Fatur, 2007; Teodorescu, 2015). Invencija po svojoj prirodi predstavlja ishod mentalnog procesa konceptualizacije (Teodorescu, 2015) i može se posmatrati kao nova ideja koja poseduje određeni potencijal da se razvije i transformiše u inovaciju. Prema Čovo & Maruna (2013), invencija je prvi korak u kojem dolazi do koncepta nove ideje i kreiranja mogućnosti za inovaciju; pre dalje transformacije, svaka invencija mora da prođe test realnosti (Brockner et al, 2004).

Invencija se može pojaviti kao plod teorijskih uvida, analize podataka, metoda ili potreba (Stefik & Stefik, 2004). Sa druge strane, inovacija je rezultat kreativnog procesa konverzije invencije u novi proizvod i biznis (Teodorescu, 2015).

Inovacija je, prema Čovo & Maruna (2013), svaki novi proizvod, usluga, proces, tehnologija nastala primenom vlastitih ili tuđih rezultata naučno-istraživačkog rada, odnosno otkrića i saznanja, kroz ideju ili metode za njeno stvaranje, koja je sa odgovarajućom vrednošću plasirana na tržište. Inovacija može imati različite oblike i može se pojavljivati u različitim fazama i nivoima, ali na kraju mora imati upotrebnu vrednost (Likar & Fatur, 2007).

Invencija i inovacija su organski povezani pojmovi; invencija bez inovacije predstavlja puku imaginaciju, ukoliko nije preuzeta iz drugog okruženja i adaptirana, inovacija bez invencije kao prekursora predstavlja tek sterilnu proceduru koja se na kraju ispostavi beskorisna po organizaciju (Teodorescu, 2015). U praksi, najveći broj inovacija proizilazi iz invencija (Williams, 1999).

Transformacije invencija u inovacije

Invencija je prva faza procesa inovacije (Brigić, 2014; Čovo & Maruna, 2013; Williams, 1999; Thompson, 1965; Likar & Fatur, 2007). Međutim, put od invencije do inovacije je višestepen i može biti linearan, ili nelinearan (Dooley, 2004).

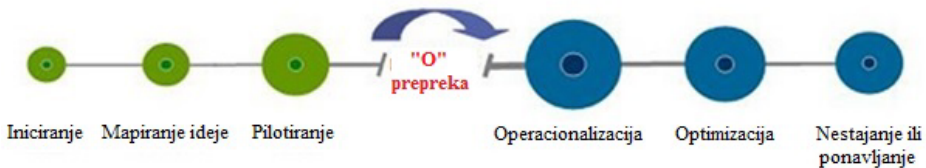
Najčešće se proces inovacije posmatra kroz nekoliko faza: invencija, razvoj, difuzija, integracija (Thompson, 1965); invencija, razvoj, difuzija, integracija i praćenje (Brigić, 2014). Prema nekim razmatranjima (Palmerberg, 2006), fazi invencije u pojedinim slučajevima prethodi faza utvrđivanja tržišnih potreba, ali ona, u kontekstu razmatranja Stefik & Stefik (2004), predstavlja tek jedan od mogućih uslova za pojavu invencije, te se proces

konverzije u inovacije ipak može konzervativno posmatrati, prihvatajući stav Thompson (1965) da je invencija predominantno prvi korak u nastajanju inovacije. Sa druge strane, inovacija treba da predstavlja novost za datu organizaciju i njeno okruženje: ona ne mora biti jedinstvena u globalnom kontekstu. Inovacija treba da bude jedinstvena i nova za ekosistem u kojem određena organizacija posluje, ali ona ne mora uvek nužno proizaći iz invencije: inovacija može predstavljati i replikaciju rešenja primenjenog od strane druge organizacije u drugom ekosistemu.

Prema Thompson (1965), faze inovacije su:

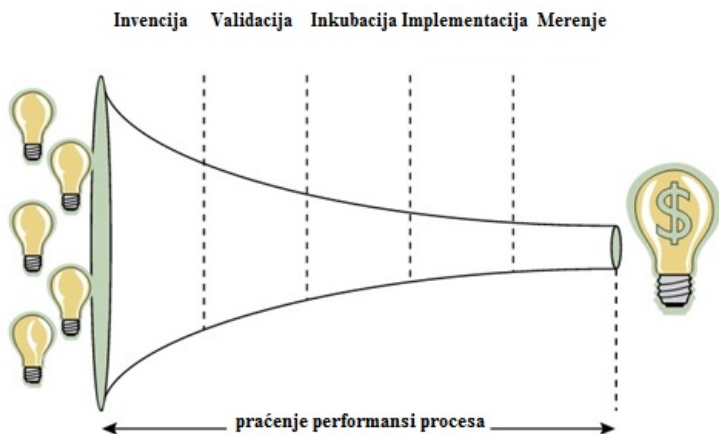
- Invencija – zamisao o novom proizvodu ili procesu; u rudimentalnom obliku.
- Razvoj – dalje testiranje pomoću kojeg se invencija modifikuje, dopunjava i razrađuje do najsitnijih detalja u cilju tehnološke pripreme za praktičnu aplikaciju
- Inovacija – usvajanje finalizovane verzije i njena prva praktična upotreba, i
- Difuzija – nivo koji se odnosi na stepen i brzinu kojom inovacija prelazi u široku upotrebu, dok druge kompanije ulaze u ciklus sleđenja inovatora.

Brigić (2014) u svojim razmatranjima dodaje i petu fazu – praćenje inovacije. Međutim, ovo gledište se ne može prihvatiti kao nužno ispravno: faza monitoringa primene inovacija neminovno se prepliće sa narednom invencijom, istraživanjem i razvojem, iz čega može proizaći nova inovacija (Tao et al, 2010; Aggeri, 1999). Otuda deluje realnije gledište da inovacija svoj životni ciklus završava ili nestajanjem ili ponavljanjem (Hosteter & al, 2014). Životni ciklus inovacije obuhvata iniciranje, mapiranje ideje i pilotiranje u inicijalnoj fazi, te operacionalizaciju, optimizaciju i nestajanje ili ponavljanje, u drugoj fazi. Operativna faza transformacije nastupa nakon prevazilaženja „O“ prepreke („O-Gap“), tokom koje organizacija treba da stvori uslove za pretakanje ideje u delo (Hosteter et al, 2014). Celokupni životni ciklus inovacije prikazan je na Grafikonu 2:

Grafikon 2 – Životni ciklus inovacije (prema Hosteter et al, 2014)

Evidentno je da transformacija invencija u inovacije obuhvata veći broj aktivnosti, od traženja i razrade novih ideja, preko pripreme rešenja do ulaska na tržište, primene i monitoringa efekata inovacije. Ovaj proces može se izvoditi na različite načine i u velikoj meri zavisi od karakteristika same organizacije (Desouza et al, 2009), a postojanje sistema upravljanja idejama od ključnog je značaja za uspešno odvijanje ovog procesa (Likar & Fatur, 2007). Cameron (2004) smatra da je postojanje jasnog „inovacijskog cevovoda“ unutar organizacije ključno za održivost inovacija i uspešnu transformaciju invencija u inovacije. Ovaj koncept obuhvata invenciju, validaciju, inkubaciju i investiranje, implementaciju i komercijalizaciju i merenje sa nagrađivanjem kao faze uvođenja inovacije u kontekstu poslovnih procesa i promena (Cameron, 2004). Prikaz koncepta „inovacijskog cevovoda“ zasnovanog na kontinuiranom praćenju performansi dat je na Grafikonu 3:

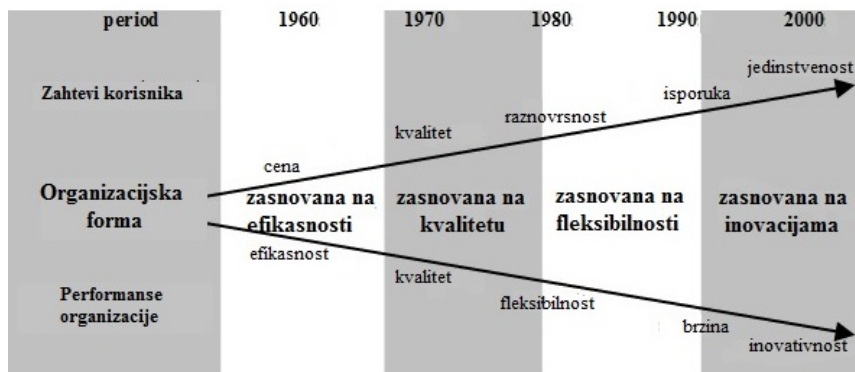

Grafikon 3 – Koncept i funkcija „Inovacijskog cevovoda“ (prema Cameron, 2004)

Metode za poboljšanje invencijsko-inovacijskih procesa

Kontinuirano inoviranje je novo ime za upravljanje promenama u industrijskoj i tržišnoj utakmici u ekonomiji znanja. Međutim, proces upravljanja i poboljšanja procesa kontinuiranog inoviranja predstavlja izazov za brojne kompanije na tržištu (Boer & Gertsen, 2003).

U današnje vreme, korisnici zahtevaju široku paletu proizvoda ili usluga sa pristupačnom cenom i visokim kvalitetom, koji su pri tom visoko specifično prilagođeni njihovim potrebama, te isporučeni brzo i pravovremeno (Bolwijn & Kumpe, 1998). Ovakvo očekivanje za svoju posledicu ima da organizacije moraju da prođu kroz proces promena, odnosno da usklade svoju operativnu efikasnost i stratešku fleksibilnost (Boer & Gertsen, 2003). Zapravo, u 21. veku organizacije po svojoj prirodi moraju biti inovativne; od njih potrošači očekuju jedinstvenost, a inovativnost postaje jedna od osnovnih determinanti učinka kompanija. Prikaz razvoja različitih organizacionih formi kroz vreme (prema Boer & Gertsen, 2003; Bolwijn & Kumpe, 1998) dat je na Grafikonu 4:

Grafikon 4 – Razvoj organizacione forme kroz vreme (Boer & Gertsen, 2003; Bolwijn & Kumpe, 1998)

Ipak, neophodnost kontinuiranog inoviranja nameće pred organizacije i izazove upravljanja drugim dualnim balansima. Pored operacione efikasnosti i strateške fleksibilnosti (Boer & Getsen, 2003), Boer et al. (2006) identifikuju još tri dualna odnosa u kojima organizacija mora uspostaviti balans kako bi se stvorili preduslovi za kontinuirano inoviranje i istovremeno unapređenje invencijsko-inovacijskih procesa. Ove dualnosti su:

- Eksploatacija i eksploracija;
- Stabilnost i obnova;
- Akcija i refleksija na sistem, odnosno organizaciju.

Na navedene izazove upravljanja i balansiranja dualnosti organizacija može odgovoriti različitim oblicima koordinacije (Boer et al, 2006), ali i drugim aktivnostima, poput kontinuiranog unapređenja i učenja (Boer & Gertsen, 2003). Ako se uzme u obzir da je kontinuirano inoviranje zapravo „odvijajuća interakcija između operacija, inkrementalnog unapređenja, učenja i radikalnog inoviranja sa ciljem efektivnog kombinovanja operacione efikasnosti i strateške fleksibilnosti, odnosno eksploatacije i eksploracije“ (Boer & Gertsen, 2003, str. 807), jasno je da svaka organizacija koja pledira da uspostavi koncept kontinuiranog inoviranja i unapređenja invencijsko-inovacijskih procesa mora da razvije mehanizme kombinovanja efikasnosti, kvaliteta, fleksibilnosti, brzine i inovativnosti (Boer & Gertsen, 2003).

Upravljanju procesima upravljanja promenama, kontinuiranog inoviranja, kao i kontinuiranog unapređenja invencijsko-inovacijskih procesa korisno je pristupiti holistički; bilo kakvo upravljanje koje bi se fokusiralo primarno samo na jedan razvojni aspekt ne može obezbediti kontinuirani napredak (Roberts, 2007). Ovo razmatranje posebno dobija na značaju kada se sagleda da je inovativnost jedna od ključnih karakteristika kompanija sa liderskom pozicijom na tržištu (Likar & Fatur, 2007; Simon, 2009).

Prema Lane & Flagg (2010), kontinuirano unapređenje invencijskih i inovacijskih procesa su procesi prisutni u savremenim organizacijama. Oni se odvijaju i ponavljaju ciklično i zasnovani su na transformaciji znanja unutar organizacije, ali se po svojoj prirodi razlikuju: proces kontinuiranog unapređenja invencija bavi se pre svega testiranjem i validacijom, uz sagledavanje barijera koje postoje u razvoju invencije. Sa druge strane, ciklus kontinuiranog unapređenja inovacija zalazi u domen dubljih organizacijskih i tržišnih promena, uz neophodnost brižljivog planiranja, testiranja i permanentnog monitoringa performansi inovacije na tržištu.

Razlika između koncepta kontinuiranog poboljšanja procesa invencije i kontinuiranog poboljšanja procesa inovacije, uočena od strane Lane & Flagg (2010), je po prirodi stvari logična, jer literatura ukazuje da se i sami pojmovi invencije i inovacije po svojoj prirodi razlikuju (Likar & Fatur, 2007; Teodorescu, 2015). Ipak, uočljive se i paralele između invencija i inovacija u modelu Lane & Flagg (2010): oba ciklusa baziraju se na principu kontinuiranog poboljšanja, i uključuju ljudski faktor u procesu kreiranja.

Pojedinac igra ključnu ulogu u generisanju ideja i daljem razvoju invencije, ali je za organizaciju poželjno da invencijski i inovacijski procesi budu strukturirani u najvećoj mogućoj meri. Široka participacija zaposlenih preduslov je za očuvanje i unapređenje kontinuirane inovativnosti organizacija (Tonnessen, 2005). Tehnika održavanja internih sastanaka i „brainstorming“ tehnika pokazali su se kao najčešće korišćene u procesu kontinuiranog unapređenja invencija i inovacija (McAdam & McClelland, 2002).

Metode internih sastanaka i brainstorming-a korisne su ne samo u pogledu direktne razmene ideja i zajedničkog rada na stvaranju invencija i daljem sprovođenju inovacija; one su od značaja u deljenju i razmeni tacitnog znanja i njegovoj konverziji u organizacij-

sko eksplicitno znanje (Johanessen et al, 1999). Navedeni aspekti su od posebnog značaja, imajući u vidu da su inovacije u organizacijama utemeljene na znanju (Sabolović-Krajina, 2015), te da su inovacije u sve većoj meri rezultat timskog rada (Prester, 2010).

Postoje i dodatni mehanizmi unapređenja invencijsko-inovacijskih procesa: organizacije koje teže kontinuiranom unapređenju inovativnosti treba da stvore optimalne uslove za razvoj ideja i unapređenje sposobnosti zaposlenih da stvaraju nove ideje i invencije (Albers & Brewer, 2003). Organizacije mogu podsticati kod zaposlenih razmišljanje van okvira („outside the box“), ili stvarati diverzitet koji vodi ka inovativnosti (Hewlett et al, 2013). Mala i srednja preduzeća koja žele da se liderski pozicioniraju u ekonomijama u razvoju mogu koristiti i metode projektovanja budućnosti (foresight), kako bi pospešile i poboljšale odvijanje invencijsko-inovacijskih procesa (Ejdys, 2014). Dodatno, kompanije mogu u izboru osoblja voditi računa da ono ispunjava kriterijume i kritične uloge za uspešno sprovođenje invencijsko-inovacijskih procesa (Roberts, 2007).

Upravljanje inovacijama u kontekstu upravljanja promenama

Inovacije po svojoj prirodi predstavljaju kompleksan i višefazni proces (Likar & Fatur, 2007). Logično, kompleksnost procesa inoviranja postavlja i specifične izazove u upravljanju. Pojam upravljanja inovacijama u organizaciji obuhvata „planiranje, organizovanje, koordinaciju i kontrolu inovacionih procesa i inovacija – od ideje do realizacije“ (Stošić & Jeremić, 2007, str. 42).

Proces uvođenja organizacione promene, ili uvođenja novog proizvoda ili usluge je težak i uspešnost vođenja i menadžmenta zavisi od mnogobrojnih različitih faktora. Balachandra i Friar (1997) ukazuju da uspešnost vođenja inovacija zavisi od okruženja, tržišta, same organizacije i tehnologije. Ovo razmatranje može se uzeti u obzir kada je reč o vođenju inovacija unutar organizacije; ukoliko se razmatra vođenje inovacija koje po svojoj prirodi u sebi inkorporiraju i učešće eksternih organizacija, ili koje se po svojoj prirodi prostiru na više organizacija, komunikacija i efikasna razmena između organizacija, koja rezultira transformacijom i integracijom znanja u komercijalnu inovaciju, je ključni preduslov za uspešno vođenje inovacija (Easterby-Smith et al, 2008).

Informaciono-komunikacione tehnologije otvorile su nove mogućnosti kada je reč o upravljanju promenama i vođenju inovacija. Korišćenje informacionih tehnologija samo po sebi predstavlja inovativan način rada za mnoge organizacije i rukovodioce (Martin & Matlay, 2003). Informacione tehnologije stvorile su mogućnosti za brze organizacione promene, generisanje i nadogradnju organizacionog znanja i efikasnije upravljanje znanjem (Newell et al, 2009; Selaković, 2017). Uvođenje novih internih komunikacionih alata može pokrenuti zaposlene (Malouf et al, 2016). Svi ovi faktori pogodno utiču na razvoj upravljanja inovacijama u organizacijama, jer nova paradigma upravljanja znanjem, zasnovana na akumulaciji i deljenju znanja korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija, daje potporu za primenu nove paradigme upravljanja inovacijama (Chiaroni et al, 2011).

Uspešno upravljanje inovacijama podrazumeva koordinaciju portfolija razvojnih projekata sa u okviru jasne inovativne platforme, koja stoji u saglasju sa sveopštom poslovnom strategijom organizacije (Flynn et al, 2003). Stošić i Jeremić (2007), te Stošić (2007) definišu ključne elemente koji su obuhvaćeni procesom upravljanja inovacijama:

- „1. Definisanje inovacione strategije i njeno usklađivanje sa drugim strategijama
2. Upravljanje portfoliom za selekciju inovacionih projekata;
3. Generisanje ideja i kretanja znanja usmerenih na nove i usavršene proizvode, procese, usluge, tehnologije, organizaciju, marketing itd.
4. Razvoj ideja kroz radne prototipe,
5. Prenošnje ideja u proizvodnju, distribuciju i upotrebu,
6. Razvoj sistema podsticaja inovacija i utvrđivanje inovacionih performansi“ (Stošić & Jeremić, 2007, str. 42).

Definisanje inovacijske strategije predstavlja jedan od ključnih faktora poboljšanja uspešnosti organizacije (Cooper & Edgett, 2006). Organizacije koje su definisale inovacijsku strategiju i povezale inovacijske projekte sa sveopštom strategijom razvoja imaju značajnu prednost u dostizanju radikalne inovativnosti u odnosu na one koje ne pribegavaju ovim rešenjima (Knoskova, 2015).

Upravljanje inovacijskim portfoliom poseban je izazov za organizacije. Uspešnost upravljanja inovacijskim portfoliom zavisi od selekcije projekata, ali i od alokacije resursa za sprovođenje inovativnih projekata (Klingebiel & Rammer, 2014). Ernst i Lichtenthaller (2009) smatraju da je upravo uspešno upravljanje inovacionim portfoliom ključni faktor uspešnog vođenja inovacija u organizacijama.

Generisanje ideja i adekvatno upravljanje idejama jedan su od ključnih faktora za povećanje inovativnosti kompanija (Likar & Fatur, 2007). U te svrhe, organizacija treba da pospešuje i podstiče kreativnost, kao prekursor generisanja ideja, na svim nivoima (Lawson & Samson, 2001). Iako su organizacije neretko dobre u generisanju ideja, inovacijski proces i upravljanje inovacijama postavljaju daleko šire zahteve od samog generisanja ideja (Birkinshaw et al, 2011).

Razvoj ideja kroz radne prototipe prisutan je u mnogim kompanijama koje u sebi imaju odeljenja za istraživanje i razvoj. Ovde se često javlja matično organizaciono upravljanje, u kojem postoji dvojaka koordinacija: na nivou rukovodioca inovacionog tima, i na nivou rukovodioca odeljenja (Souder, 1988). Međutim, mnoge kompanije u uslužnoj delatnosti, čak i kada je reč o međunarodnim kompanijama, nema formirana specifična odeljenja za istraživanje i razvoj, već se upravljanje inovacijama vrši u okvirima različitih odeljenja u okviru organizacije (Komninos et al, 2006).

Prenošnje ideja u proizvodnju i upotrebu sastavni je deo procesa upravljanja inovacijama (Likar & Fatur, 2007). Ovaj aspekt detaljno je opisan u poglavlju „Faze transformacije inovacija u inovacije“ (str. 7).

Uz stvaranje podsticajnog ambijenta za inoviranje od strane zaposlenih, što, uz sistem motivacije i nagrađivanja inovativnog razmišljanja predstavlja značajan aspekt uspešnog upravljanja inovacijama (Trott, 2008; Hewlett et al, 2013), organizacije koriste različite forme kako bi na što efikasniji način pristupile vođenju inovacija. Pored već opisanih jedinica za inovacione aktivnosti, odnosno odeljenja za istraživanje i razvoj, te matične organizacije, u vođenju inovacija u sektoru usluga prisutni su i multiprojektni menadžment, u kojem se simultano upravlja većim brojem razvojnih projekata (Maniak & Midler, 2014), virtuelni timovi, čiji rad se odvija u virtuelnom Internet prostoru i koji rade na vođenju inovacija uz korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija za međusobnu komunikaciju i razmenu ideja (Jarle Gressgard, 2011), te „New Venture Unit“ – strukture koje su po pravilu autonomne u odnosu na organizaciju, a koje se namenski bave vođenjem inovacija koje mogu biti visoko rizične po organizacijski učinak ili reputaciju (Bart, 1988).

Zaključci

Na osnovu pregleda raspoložive literature i sagledavanja aktuelnog konteksta upravljanja promenama, upravljanja inovacijama i upravljanja znanjem, mogu se u okviru ovog rada izvesti sledeći zaključci:

– Upravljanje inovacijama ključno je značajno za funkcionisanje savremenih organizacija. U ekonomijama zasnovanim na znanju, upravljanje inovacijama je kritični faktor obezbeđivanja konkurentskih prednosti organizacija.

– Upravljanje invencijama i upravljanje inovacijama predstavljaju različite upravljačke procese. Sam proces transformacije invencija u inovacije predstavlja kritični izazov u upravljanju organizacijskim razvojem i promenama.

– Inovacije imaju mnogostruke organizacijske implikacije. Između ostalog, svaka inovacija sama po sebi implicira promene u različitim oblicima organizacijskog delovanja i ponašanja. Otuda su pojmovi upravljanja promenama i upravljanja inovacijama međusobno neodvojivi.

– Budućnost organizacija usmerena je u pravcu stvaranja inovativnih organizacija. Organizacione promene omogućuju transformaciju iz fleksibilnih modela u inovativne organizacijske modele.

– Mnogobrojne metode poboljšanja kako invencijskih, tako i inovacijskih procesa, obezbeđuju kontinuirano unapređenje inovacionih performansi organizacija.

– U savremenom organizacijskom okruženju, upravljanje inovacijama, kao i upravljanje promenama, treba da budu bazirani na organizacijskom znanju i ovi procesi su u savremenim organizacijama međusobno prožeti.

– Za efikasno upravljanje inovacijama, savremene organizacije mogu koristiti sledeće sisteme i strukture:

- a) Jedinice za inovacione aktivnosti,
- b) Odeljenja za istraživanje i razvoj, te matrične organizacije,
- c) Multiprojektni menadžment,
- d) Virtuelne timove,
- e) Jedinice za razvoj novih poslova (New Venture Unit).

U budućem istraživanju moguće je staviti dodatni akcenat na upravljanje organizacijskim znanjem u kontekstu inovacionih promena, kao i na detaljnije sagledavanje uloge inovacija u oblikovanju savremenih organizacija i sistema.

Literatura

[1] Aggeri, F. (1999). Environmental policies and innovation: A knowledge-based perspective on cooperative approaches. *Research policy*, 28(7), 699-717.

[2] Albers, J. A., & Brewer, S. (2003). Knowledge management and the innovation process: the eco-innovation model. *Journal of Knowledge Management Practice*, 4(6), 1-6.

[3] Balachandra, R., & Friar, J. H. (1997). Factors for success in R&D projects and new product innovation: a contextual framework. *IEEE Transactions on Engineering management*, 44(3), 276-287.

[4] Bart, C. K. (1988). New venture units: Use them wisely to manage innovation. *MIT Sloan Management Review*, 29(4), 35.

[5] Birkinshaw, J., Bouquet, C., & Barsoux, J. L. (2011). The 5 myths of innovation. *MIT Sloan Management Review*, 52(2), 43.

- [6] Blanchard, P., Huiban, J. P., Musolesi, A., & Sevestre, P. (2013). Where there is a will, there is a way? Assessing the impact of obstacles to innovation. *Industrial and Corporate Change*, 22(3), 679-710.
- [7] Boer, H., & Gertsen, F. (2003). From continuous improvement to continuous innovation: a (retro)(per) spective. *International Journal of Technology Management*, 26(8), 805-827.
- [8] Boer, H., Kuhn, J., & Gertsen, F. (2006). Continuous innovation: managing dualities through co-ordination. *Continuous Innovation Network. WPS*, 1.
- [9] Bolwijn, P. T., & Kumpe, T. (1998). *Marktgericht ondernemen*. Uitgeverij Van Gorcum.
- [10] Brigić, M. (2014). Odnos između strategije izvorne inovativnosti i rasta proizvodnih preduzeća. *Business Consultant/Poslovni Konsultant*, 6(40).
- [11] Brockner, J., Higgins, E. T., & Low, M. B. (2004). Regulatory focus theory and the entrepreneurial process. *Journal of Business Venturing*, 19(2), 203-220.
- [12] Cameron, B. (2004). *IT Can Help Accelerate Business Innovation*. Innovation-Forrester Research.
- [13] Chiaroni, D., Chiesa, V., & Frattini, F. (2011). The Open Innovation Journey: How firms dynamically implement the emerging innovation management paradigm. *Technovation*, 31(1), 34-43.
- [14] Cooper, R. G., & Edgett, S. J. (2006). Ten ways to make better portfolio and project selection decisions. *PDMA Visions Magazine*, 30(3), 11-15.
- [15] Čovo, P., & Maruna, M. (2013, October). Logistics of intellectual property. In *4. konferencija Inovacijama do konkurentnosti "Inovacije, intelektualno vlasništvo i nagrađivanje inovatora"*.
- [16] Desouza, K. C., Dombrowski, C., Awazu, Y., Baloh, P., Papagari, S., Jha, S., & Kim, J. Y. (2009). Crafting organizational innovation processes. *Innovation*, 11(1), 6-33.
- [17] Dooley, K. J. (2004). Complexity science models of organizational change and innovation. *Handbook of organizational change and innovation*, 354-373.
- [18] Drucker, P.F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. AMACON.
- [19] Drucker, P. F. (1994). *Post-capitalist society*. Routledge.
- [20] Easterby-Smith, M., Lyles, M. A., & Tsang, E. W. (2008). Inter-organizational knowledge transfer: Current themes and future prospects. *Journal of management studies*, 45(4), 677-690
- [21] Ejdys, J. (2014). Future oriented strategy for SMEs. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 156, 8-12.
- [22] Ernst, H., & Lichtenthaler, U. (2009). Innovation portfolio management: an understudied driver of innovation success?. *International Journal of Technology Intelligence and Planning*, 5(2), 111-117.
- [23] Flynn, M., Dooley, L., O'sullivan, D., & Cormican, K. (2003). Idea management for organisational innovation. *International Journal of innovation management*, 7(04), 417-442.
- [24] Hewlett, S. A., Marshall, M., & Sherbin, L. (2013). How diversity can drive innovation. *Harvard Business Review*, 91(12), 30-30.
- [25] Hii, J., & Neely, A. (2000). Innovative capacity of firms: on why some firms are more innovative than others. *7th International Annual EurOMA Conference 2000, Ghent, Belgium*
- [26] Hostetter, M., Klein, S., & McCarthy, D. (2014). *Taking Digital Health to the Next Level*. The Commonwealth Fund
- [27] Iammarino, S., Sanna-Randaccio, F., & Savona, M. (2009). The perception of obstacles to innovation. Foreign multinationals and domestic firms in Italy. *Revue d'économie industrielle*, (125), 75-104.
- [28] Jarle Gressgård, L. (2011). Virtual team collaboration and innovation in organizations. *Team Performance Management: An International Journal*, 17(1/2), 102-119.
- [29] Klingebiel, R., & Rammer, C. (2014). Resource allocation strategy for innovation portfolio management. *Strategic Management Journal*, 35(2), 246-268.

- [30] Knosková, L. (2015). Innovation processes and entrepreneurial culture for radical innovations. *Amfiteatru Economic*, 17(38), 342.
- [31] Komninos, N., Sefertzi, E., & Tsarchopoulos, P. (2006). Virtual innovation environment for the exploitation of R&D. *Intelligent Environments*, 6, 95-104.
- [32] Kostadinović, I., & Petrović-Ranđelović, M. (2015). The Importance of Improving The Competitiveness of The SMEs for Development of The Economy of Republic of Serbia/Značaj unapređenja konkurentnosti sektora MSPP za razvoj privrede Republike Srbije. *Economic Themes*, 53(2), 247-266.
- [33] Lane, J. P., & Flagg, J. L. (2010). Translating three states of knowledge—discovery, invention, and innovation. *Implementation Science*, 5(1), 9.
- [34] Lawson, B., & Samson, D. (2001). Developing innovation capability in organisations: a dynamic capabilities approach. *International journal of innovation management*, 5(03), 377-400.
- [35] Likar, B., & Fatur, P. (2007). *Managing innovation and R&D processes in EU environment*. Korona plus-Institute for Innovation and Technology.
- [36] Malouf, A., Selaković, M., & Ljepava, N. (2016): Exploring the relationship between corporate volunteering and internal communications in multinational organizations. *Communications Management Review*, 1(2), 6-22.
- [37] Mandarić, M. (2012). *Strategijski brend menadžment kao faktor konkurentnosti kompanija* (Doctoral dissertation, Univerzitet u Kragujevcu-Ekonomski fakultet)
- [38] Maniak, R., & Midler, C. (2014). Multiproject lineage management: Bridging project management and design-based innovation strategy. *International Journal of Project Management*, 32(7), 1146-1156.
- [39] Martin, L. M., & Matlay, H. (2003). Innovative use of the Internet in established small firms: the impact of knowledge management and organisational learning in accessing new opportunities. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 6(1), 18-26.
- [40] McAdam, R., & McClelland, J. (2002). Individual and team-based idea generation within innovation management: organisational and research agendas. *European Journal of Innovation Management*, 5(2), 86-97.
- [41] Milojević, S., Todorović, V., & Lutovac, M. (2016). Brand as a challenge to corporate governance in the globalization process. *Marketing*, 47(1), 57-65.
- [42] Newell, S., Robertson, M., Scarbrough, H., & Swan, J. (2009). *Managing knowledge work and innovation*. Palgrave Macmillan.
- [43] Palmberg, C. (2006). The sources and success of innovations—Determinants of commercialisation and break-even times. *Technovation*, 26(11), 1253-1267.
- [44] Prester, J. (2010). *Menadžment inovacija*. Sinergija.
- [45] Punia, B. K. (2014). Relatedness of Personal and Familial Factors with Cultural Attitude of Aspiring Managers: A Comparative Study. *International Journal*, 2(3).
- [1] Radovanović, N. (2014). *Upravljanje kapacitetom apsorpcije znanja kao faktor konkurentnosti organizacije* (Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu-Fakultet organizacionih nauka).
- [1] Roberts, E. B. (2007). Managing invention and innovation. *Research-Technology Management*, 50(1), 35-54.
- [1] Sabolović-Krajina, D. (2015). Inovativnost u knjižnicama—primjer prakse Knjižnice i čitaonice "Fran Galović" Koprivnica. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 58(1-2), 305-319.
- [1] Selaković, M. (2017). *Relevance of the Organizational Knowledge Preservation and Development for Efficient Stakeholder Communication*. DOBA Faculty for Applied Business and Social Sciences
- [1] Simon, H. (2009). *Hidden champions of the twenty-first century: The success strategies of unknown world market leaders*. Springer Science & Business Media.

[1] Souder, W. E. (1988). Managing relations between R&D and marketing in new product development projects. *Journal of product innovation management*, 5(1), 6-19.

[1] Stanković, L., Đukić, S., Mladenović, I., & Popović, A. (2011). Unapređenje poslovne konkurentnosti preduzeća zasnovano na inovacijama. *Ekonomске teme*, 49(4), 559-580.

[1] Stefik, M., & Stefik, B. (2004). *Breakthrough: stories and strategies of radical innovation*. MIT press.

[1] Stošić, B. (2007). *Menadžment inovacija: Ekspertni sistemi, modeli i metode*. Fakultet organizacionih nauka.

[1] Stošić, B., & Jeremić, I. (2007). Upravljanje inovacijama primenom modela 'faza-kapija'. *Tehnička dijagnostika*, 6(2), 41-46.

[1] Tao, L., Probert, D., & Phaal, R. (2010). Towards an integrated framework for managing the process of innovation. *R&d Management*, 40(1), 19-30.

[1] Teodorescu, G. (2015). Cascade Innovation, a Model of a Romanian, Original Business Economy. *EIRP Proceedings*, 10.

[1] Thompson, V. A. (1965). Bureaucracy and innovation. *Administrative science quarterly*, 1-20.

[1] Tonnessen, T. (2005). Continuous innovation through company wide employee participation. *The TQM Magazine*, 17(2), 195-207.

[1] Trott, P. (2008). *Innovation management and new product development*. Pearson education.

[1] Williams, A. (1999). Creativity, invention and innovation. *Sydney: Allen & Unwin*, 15(10), 10.

VOJNA INTERVENCIJA KAO SREDSTVO BORBE PROTIV TERORIZMA

Dejan R. Đorđević

Vojska Republike Srbije, Vojnogeografski institut

Upotreba vojne intervencije je sredstvo spoljne i vojne politike velikih sila koje se na njih oslanjaju zavisno od sopstvenih interesa i procene uspeha. Novi izazivi i nove pretnje oličene u terorizmu zahtevaju poseban odgovor. Jedan od tih odgovora je i vojna intervencija. Prva javno proklamovana vojna intervencija protiv terorizma realizovana je u Avganistanu odmah nakon 11. septembra 2001. godine.

Budućnost upotrebe vojne intervencije u borbi protiv terorizma proizilazi iz potreba preovladanja i nametanja sopstvenih interesa u međunarodnoj zajednici. Borba protiv terorizma uvek će više biti izgovor prilikom vojne intervencije, nego stvaran uzrok za intervenciju, a u skladu sa proklamovanim strateškim ciljevima onog ko je intervencionista. Dosadašnji rezultati vojne intervencije u Avganistanu ili bilo gde drugo više su doveli do destabilizacije prilika u tim državama nego rešenja krize ili javno proklamovanog cilja uništenje terorizma. Terorizam je danas, bio on posledica etničkog ili verskog ekstremizma, u središtu bezbedonosnih tenzija u svetu, a vojne intervencije i regionalni konflikti koji su motivisani tim tenzijama imaju ogroman potencijal da destabilizuju velike prostore i da stvore međunarodne oružane sukobe.

Ključne reči: *vojna intervencija, terorizam, savremeni ratovi*

Uvod

Vojna intervencija nije ništa novo u istoriji, a posebno u periodu posle drugog svet-skog rata. Istoriju ljudskog društva između ostalog karakterišu i međusobni sukobi. To su sukobi između pojedinaca, naroda ili država. Ti sukobi su evoluirali. Sve ti sukobi praćeni su nasiljem. Za nasiljem u politici se poteže radi sticanja određene koristi, odnosno za nadvladavanje drugih. Želi se postići, pre svega ekonomska moć. Sukob među subjektima međunarodne zajednice, ako se na vreme ne transformiše u bilo kakav oblik saradnje najčešće rezultira ratom.

Jedna od najvećih pretnji bezbednosti država i celokupne međunarodne zajednice u savremenom svetu je terorizam. Do kraja 60-tih i početka 70-tih godina prošlog veka o terorizmu se govorilo najčešće kao o problemu unutrašnje bezbednosti država u kojima se on pojavljivao. Ponekad je neki teroristički akt imao i širi regionalni karakter, ali nije dan nije imao toliko značaj kao teroristički napadi od 11. septembra 2001. godine u Vašingtonu i Njujorku. Mnogi danas o terorizmu govore, kao o problemu civilizacije. Isto tako ratovi su oduvek bili najveća pretnja napretku civilizacija. Mnoge države su se ratom podigle, ali i ugasile ili nestale u vihoru rata.

Da li se ratom ili vojnom intervencijom, kao neugodnim pratiocem celokupne ljudske istorije može pobediti novo zlo savremenog sveta (terorizam) ili su to samo pojavni oblici političkog nasilja koji se prepliću? Uprošćen odgovor, sigurno ne postoji. Ovaj rad je pokušaj da se malo približimo mogućem odgovoru. U prvom delu rada date su teorijske postavke vojne intervencije i karakteristike savremenih ratova, kao i teorijske postavke terorizma kao fenomena današnjice. U radu je objašnjena je uloga i suočavanje SAD sa terorizmom. Posebno je u radu objašnjena vojna intervencija u Avganistanu, kao prva javno proklamovana vojna intervencija protiv terorizma sa svojim rezultatima i sagledavanjem upotrebe vojne intervencije kao sredstva borbe protiv terorizma u budućnosti.

Savremeni ratovi i vojna intervencija

Rat, kao jedna od najsloženijih društvenih pojava, postoji u ljudskom društvu oko 10.000 godina. Sadržaji, oblici i načini realizacije rata menjale su se u skladu sa istorijskim razvojem društva na tehnološkom, materijalnom, duhovnom i drugim poljima ukupnog stanja i odnosa na prostorima zahvaćenih ratovima. Čovečanstvo se i danas suočava sa mnogim ratovima, a nažalost, tako će biti i u budućnosti.

Verovatno je najcitiranija Klauzeviceva definicija rata: „Rat nije ništa drugo do državna politika produžena drugim sredstvima.“ Svakako, da politika priprema i vodi rat. Politika određuje trenutne prijatelje i neprijatelje, kao i ciljeve rata i protivnike i traži saveznike. Iz ovoga se može zaključiti da politika određuje svrhu, a rat je samo sredstvo politike. U našoj vojnoj nauci često je citirana sledeća definicija: „Rat je kompleksni i intenzivni društveni sukob prouzrokovan klasnim, ekonomskim i političkim protivrečnostima, kojim se uz primenu oružane i drugih oblika borbe teži ostvarenju ekonomskih i političkih ciljeva određenih klasa, država i naroda.“ (Vojna enciklopedija 1973)

Rat predstavlja složeni oblik političkog nasilja. Složeni oblici nasilja nisu prosta celina više osnovnih, već njihov međuzavisan, dinamičan, često protivrečan spoj. Uzroke političkog nasilja treba tražiti u društvenim odnosima, pa tako osnovni podsticaji rata, kao složenog oblika političkog nasilja, i te kako su uslovljeni postojanjem sukoba interesa klasa (moguć je npr. sukob interesa etničkih, religijskih i drugih-i unutar iste klase) (Simeunović Dragan 2002).

Savremeni ratovi

Rat se od svog nastanka menjao, usavršavao i dobijao neke nove odlike, oblike i sadržaje. Svaka etapa ljudskog društva dala je obeležje ratu i kroz rat su se prelamali društveni odnosi, protivrečnosti i sukobi interesa. Najveće promene vezane za rat uslovljene su dostignućima u tehnologiji, tehnici i nauci. Sva dostignuća i rezultati koje su ljudi postizali u društvenom i naučnom razvoju bili su, nažalost, u ratu korišćeni u retrogradne svrhe.

Istorijski period u kojem se rat dešava određuje karakter, klasifikaciju, karakteristike i oblik ratnih dešavanja. Prema Pavlu Jakšiću „Pod savremenim ratom podrazumevaju se ratovi u bliskoj prošlosti, sadašnjosti i bliskoj budućnosti...“ (Jakšić Pavle 1969). Po Drašku Draškoviću „Pojam savremeni rat obuhvata, dakle, kvalitativna svojstva rata kao društvene poja-

ve, pri čemu se misli na strukturu i karakteristike globalnih društveno-političkih odnosa u svetu, snaga koje vode rat, vojnu doktrinu, način vođenja oružane borbe itd." Savremenim ratom može se smatrati i onaj rat koji se vodi najmodernijim oružjem (nuklearnim ili konvencionalnim) i borbenom tehnikom koja je u upotrebi (naoružanju vojski) ili će biti u naoružanju vojnih formacija. Prema tome za određivanje pojma savremeni rat relevantni su ovi faktori: a) vreme u kojem se ratovi vode; b) borbene mogućnosti i kvalitet savremenog oružja, borbene tehnike; c) ambijent u kome se vodi rat (kosmos); d) posledice koje savremeni ratovi mogu da imaju na međunarodne odnose, saradnju među državama, podsticanje naoružanja, borbu za mir, produblјivanje kriznih žarišta i sukoba (Drašković Draško 1997).

Pored ovih shvatanja savremenog rata postoje i mnoga druga. Ipak, prilikom definisanja pojma savremeni rat vremenska komponenta bi trebalo da bude osnovni kriterijum, tj. kada se neki rat događa. Tako dolazimo do zaključka da svako vreme ima svoje savremene ratove, što ne znači da iskustva iz prethodnih perioda nemaju neki univerzalni značaj.

U dvadesetom veku kulminirala su dva svetska rata, posle kojih se smatralo da sukoba na globalnom nivou, pogotovo u takvim razmerama, neće doći. Prestankom tzv. hladnog rata i raspadom bipolarnosti u međunarodnim odnosima broj ratova u svetu višestruko je povećan. Pod savremenim ratovima smatraju se, upravo, ratovi vođeni posle 1990. godine. U najužem smislu moglo bi se pod savremenim dobom u kojem se dešavaju savremeni ratovi smatrati i period posle 11. septembra, jer nesumnjivo od tog poznatog događaja odnosi u međunarodnoj zajednici su znatno usloženi. Međutim, taj događaj je posledica mnogih protivrečnosti, različitih interesa i konflikata u međunarodnoj zajednici u periodu posle okončanja „hladnog rata”. U sadašnjem vremenu postoje ogromne razlike između ljudi, društvenih grupa, država i regiona, u pre svega, ekonomskom razvoju. Razlika između bogatih naroda i država je sve veća. Posle raspada Varšavskog ugovora nastaje era dominacije jedne supersile - Sjedinjenih Američkih Država. Ona poseduje apsolutnu nadmoć – ekonomsku, političku, naučnu i propagandnu, koju obilato koristi za ostvarivanje svojih interesa i ciljeva u međunarodnim odnosima.

Sa druge strane savremeni svet je suočen i sa terorizmom i separatizmom koje u poslednje vreme uzimaju maha širom sveta. Često su i udruženi. Separatizam je destabilizovao i razbio mnoge države u Africi, Aziji i Evropi. On je bio uzrok mnogih građanskih ratova. Terorizam je dobio globalne razmere i velika je opasnost po mir u svetu.

Savremeni ratovi su karakteristični po veoma izraženim propagandnim, političkim, ekonomskim i psihološkim sadržajem pomoću kojeg se protivnička strana slabi iscrpljuje i dovodi u inferioran položaj (Mikić Slobodan 2003). Propaganda je usmerena, pre svega prema svetskom javnom mnjenju da bi se opravdalo stupanje u rat. Prema sukobljenoj strani putem propagande vrši se neprekidan pritisak, a siromašne ili nedovoljno razvijene zemlje nisu u mogućnosti da se adekvatno suprotstave. Agresori uvek nastoje da iskoriste političku moć za podršku međunarodnih organizacija. Ponekad uspevaju da instrumentalizuju specijalizovane međunarodne organizacije i agencije OUN ili da spreče (vetom, ili pretnjom vetom ili na neki drugi način) osudu svog delovanja nekom zajedničkom deklaracijom u Savetu bezbednosti OUN. Ekonomskim merama u koje spadaju razne vrste sankcija koje onemogućavaju normalno snabdevanje, spoljnu trgovinu i saradnju sa svetom pokušava se oslabiti država što, neminovno dovodi i do siromašenja celokupnog društva i ne pogađa samo države, već i pojedince. Propaganda u sadejstvu sa političkim sredstvima i ekonomskim merama imaju veliki značaj i uspešnost.

Savremeni ratovi su karakteristični i po obrazovanju i angažovanju koalicija zaraćenih strana (Mikić Slobodan 2003). Na taj način se lakše obezbeđuje podrška u međunarodnim institucijama, deli se odgovornost i propagandna, ekonomske mere i politički pritisci postižu još bolji uspesi. Posebno je važno da se uspostavi i koalicija sa lokalnim i unutrašnjim grupacijama, etničkim zajednicama, grupama i slično. Prilikom takvih koalicija ili udruženog delovanja sa pojedinim grupacijama često se biraju partneri koji nemaju moralni kredibilitet ili iste i slične vrednosti, tako da im je jedini zajednički veznik svrgavanje zajedničkog protivnika što u kasnijim fazama rata dovodi do nepremostivih protivrečnosti na uspostavljanju mira i jedinstvene vlasti.

Savremene ratove karakteriše sve složenije korišćenje najsavremenije ratne tehnike, što se pre svega odnosi na oružane snage najrazvijenijih zemalja. Oružane snage zapadnih zemalja, pre svega američkih, koristili su najsostificiranije oružje u pomenutim regionalnim ratovima, mada ni neke druge zemlje kao što su Rusija i Kina ne zaostaju u razvoju takvog naoružanja. Rusija je svojim dejstvima u Siriji pokazala sopstvene mogućnosti ovog naoružanja. To oružje omogućava superiornost u vođenju ratnih dejstava. Posebna karakteristika je da se posebna pažnja posvećuje formiranju i osposobljavanju specijalnih i antiterorističnih jedinica.

Faktori oružane borbe: materijalni resursi, ljudski resursi, prostor, vreme i informacija imaju potpuno izmenjenu ulogu u savremenom ratu. Prostor s obzirom na tehničke mogućnosti naoružanja lakše se i brže savlađuje. Kosmos se sve više koristi u ratnim dejstvima. Pojačana je potreba za profesionalizacijom i specijalizacijom ljudstva. Ratna dejstva su brza, intenzivna i neprekidna. Smanjeno je trajanje rata. Informacija, kao plod saznanja o neprijatelju, borbenim dejstvima i mogućnostima upotrebe protiv sopstvenih snaga, kao i mogućnosti suprotstavljanja neprijatelju dobija sve više na značaju.

Posebna karakteristika savremenih međudržavnih ratova jesu dejstva oružanih snaga s velikih odstojanja i visina kada među protivnicima nije uspostavljen neposredni borbeni dodir na kopnom delu ratišta. Na taj način izbegavaju vlastite gubitke u živoj sili i snažnim, masovnim i preciznim vatrenim udarima postižu željene efekte (Mikić Slobodan 2003).

Najveći značaj u savremenim ratovima dobili su propaganda, informatika, ekonomske mere i masovni i snažni vazduhoplovni i raketni udari, kojima se slabi i parališe protivnik. Velike sile kopnene snage koriste tek pošto im raketne, vazduhoplovne i kosmičke jedinice stvore povoljne uslove za angažovanje.

Pojam i suština vojne intervencije

Politiku velikih sila, regionalnih sila i vojnih saveza i koalicija u međunarodnim odnosima savremenog doba karakteriše i upotreba vojne intervencije u mnogim prelomnim istorijskim trenucima za svet uopšte, njih same ili neki region.

„Vojne intervencije predstavljaju složeni oblik institucionalizovanog nasilja, koje obuhvata različite forme mešanja oružane sile jedne ili više zemalja, ili neke međunarodne organizacije, u unutrašnje poslove neke druge zemlje radi ostvarivanja konkretnih političkih, ekonomskih i vojno-strateških interesa. U užem smislu, pod vojnom intervencijom se smatra neposredna upotreba oružane sile, kao otvoreno i direktno mešanje u unutrašnje poslove neke zemlje, dok vojna intervencija u širem smislu obuhvata i posredne oblike

mešanja kao što su demonstracija snage i pretnja silom, koje nisu praćene neposrednom upotrebom oružane sile." (Simeunović Dragan 2002) Intervencionisti skoro nikad ili samo delimično obznajuju svoje prave ciljeve. Neposrednoj upotrebi oružane sile prilikom vojne intervencije prethode razni oblici uplitanja u unutrašnje poslove neke zemlje. U našim vojnim udžbenicima često je korišćena definicija: „Vojna intervencija je akt nasilnog, samovoljnog i najgrubljeg mešanja jedne ili više država u unutrašnje poslove druge države, upotrebom oružanih snaga ili subverzivnom delatnošću, radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva menjanjem postojećeg političkog i teritorijalnog stanja ili međunarodnih odnosa. Najčešće predstavlja upad oružanih snaga jedne države na teritoriju druge zemlje, radi političkog, ekonomskog i vojnog potčinjavanja ili prisiljavanja na ustupke u unutrašnjoj i spoljnoj politici." (Vojni leksikon 1981)

Vojne intervencije se najčešće, preduzimaju u regionima koji imaju veliki politički, energentski i sirovinski, ekonomski, vojnostrateški i komunikacijski značaj u nadmetanju velikih sila za strategijske pozicije, širenje zone uticaja, sticanje regionalne nadmoćnosti i u krajnjem slučaju sticanje globalne nadmoćnosti. Ponekad se primenjuje i unutar vojnih saveza za sprečavanje radikalnih društvenih promena. Najčešće žrtve vojne intervencije su male i srednje države. Intervencionisti svoje prave ciljeve opravdavaju raznim ekonomskim, političkim, bezbedonosnim razlozima, preventivnom zaštitnom akcijom, sprečavanjem i završetkom rata, uspostavljanjem mirovnih misija, uspostavljanje reda i smirivanje kriza, neophodnošću borbe protiv narko mafije, suzbijanju međunarodnog terorizma i izvođenje antiterorističkih, bezbedonosnih i drugih operacija, sprečavanju korišćenja i proizvodnju oružja za masovno uništavanje i slično. Ono što ne žele intervencionisti je da vojna intervencija preraste u lokalne i regionalne ratove, a pogotovo da dovede do internacionalizacije rata i drugih nekontrolisanih sukoba. Međutim, svedoci smo da su mnoge od tih intervencija izgubile svaki vid kontrole i uspostavljanja novih struktura vlasti. Čak šta više, prerastle su u nekontrolisane sukobe i potpuno su internacionalizovani, a pored toga su neki od njih prerasli u regionalne ratove.

Zavisno od kriterijuma vojne intervencije se mogu razvrstati prema određenim kriterijumima. Prema broju učesnika koji interveniše mogu biti: *individualna* i *kolektivna*. Individualnu (ili unilateralnu) vojnu intervenciju preduzima samo jedna država, a kolektivnu (ili saveznička, grupna i koaliciona) preduzima grupa država, neki vojni savez, multinacionalne snage ili neka koalicija, ili međunarodna organizacija. Individualna vojna intervencija se izvodi veoma retko i može da preraste u kolektivnu, što je i poželjno za onog ko je intervencionista. Većina vojnih intervencija bile su kolektivne, odnosno savezničke ili koalicione pri čemu je učešće predvodnika koalicije bilo dominantno.

Prema načinu intervencije mogu biti: *direktne* i *indirektne*, *otvorene* i *prikrivene*. Direktne ili neposredna vojna intervencija izvodi se direktnim angažovanjem oružanih snaga jedne države ili koalicija država u unutrašnje poslove druge države. Takva vrsta vojne intervencije zahteva odlučnu i munjevitu akciju uz što manje sopstvene gubitke kako bi se izbegle nepovoljne reakcije domaće i osuda svetske javnosti. Direktna intervencija može da bude sa ograničenim vazduhoplovnim, pomorskim i raketnim snagama, bez direktnog angažovanja kopnenih snaga i to su ustvari dejstva sa distance. Direktna i indirektna intervencija najčešće se međusobno prepliću i kombinuju. Indirektna ili posredna intervencija je po pravilu prikriivena ne izvodi se upotrebom sopstvenih oružanih snaga. Ovaj vid intervencije može se izvoditi pomaganjem gerile ili ustanka u tuđoj sredini, sepa-

ratističkih pokreta, izazivanjem građanskih ratova i pomaganjem jedne strane, organizovanje i izvođenje nasilnih državnih udara i pučeva, izazivanje etničkih i verskih sukoba i drugo sa ciljem da se protivnik potčini bez direktne oružane borbe ili da se toliko oslabi da se prelaskom na direktnu vojnu intervenciju postigne uspeh sa što manje sopstvenih gubitaka. U mere indirektno intervencije spadaju i vojna i tehnička pomoć, isporuka naoružanja i druge vojne pomoći, stalno vojno prisustvo u okruženju, psihološko-propagandna i obaveštajna pomoć i slično.

U odnosu na objekat intervencije mogu biti: *ugovorne i po pozivu*, kao i *intervencije bez poziva legalne vlade*. Vojna intervencija po pozivu predstavlja intervenciju na poziv vlade jedne zemlje na osnovu međusobnih ugovora o saradnji sa državama ili vojnim savezima. Intervenciju bez poziva legalne vlade izvode intervencionisti samostalno bez poziva vlade. U praksi je moguće da je vlada instrumentalizovana od intervencionista ili da pozivom samo rešavaju neki unutrašnji sukob sa željom da učvrste svoju vlast.

Prema pravnom aspektu vojna intervencija može biti: *zakonita i nezakonita*. Pravni osnov za svaku vojnu intervenciju najčešće je neosnovan i veoma sumnjive vrednosti, ali vojne intervencije se najčešće ocenjuju dvostrukim standardima i različitim kriterijumima, zavisi od konkretnih političkih interesa i ciljeva. Primena prinudnih mera, odnosno kolektivna oružana intervencija pod mandatom Saveta bezbednosti UN formalno je dopuštena samo u izuzetnim slučajevima – u slučaju neizvršenja presude Međunarodnog suda pravde (čl. 94, stav 2 Povelje), odnosno u slučaju ugrožavanja mira i akata agresije (čl. 42 i čl. 43 Povelje) (Građa međunarodnog javnog prava Dnevnik 1988). Savet bezbednosti može tada da preduzme razne preventivne i prinudne mere, i to u obliku ekonomskih i drugih sankcija, mirovnih operacija za održavanje ili očuvanje mira uz saglasnost svih strana u sukobu, kao i kolektivne oružane intervencije (ili koalicioni rat) radi poništavanja agresije (Zorić Milanko 1996).

U druge vrste vojne intervencije smatraju se intervencije *za očuvanje mira* i *za uspostavljanje i nametanje mira*. Prema Povelji Ujedinjenih nacija, postoje dve vrste operacija za očuvanje mira: jedne, koje potpadaju pod odredbe Glave XI, i imaju za cilj sprečavanje ponovnog rasplamsavanja oružanog sukoba i podrazumevaju upotrebu grupa nenaoružanih posmatrača koji nadgledaju liniju prekida vatre, i druge, koje potpadaju pod odredbe Glave VII, koje imaju za cilj nametanje mira silom, upotrebom jačih naoružanih sastava, koji po potrebi mogu raspolagati i najtežim vrstama naoružanja (Petković Milan 1996).

Svaka vojna intervencija se detaljno planira i strategija svake konkretne vojne intervencije je specifična i zavisi od uticaja i snage intervencionista u međunarodnim odnosima, ciljevima i interesima koji se žele postići vojnom intervencijom, kao i od vrste vojne intervencije u odnosu na broj učesnika, prema načinu intervencije i prema objektu intervencije. Može se smatrati da su osnovne faze vojne intervencije: 1) *faza pripreme i eskalacija sukoba*; 2) *faza započinjanja i izvođenja vojne intervencije*; 3) *faza završetka vojne intervencije i otklanjanja posledica*. Prva faza obuhvata početne operacije i izazivanje nestabilnosti, političke i državne krize u nekoj zemlji raznim političkim, ekonomskim, psihološko-propagandnim, ideološkim i drugim merama. Ona obuhvata i podržavanje etničkih, verskih, separatističkih i drugih sukoba, a sve radi smanjenja odbrambene sposobnosti zemlje koja je predmet vojne intervencije. Druga faza obuhvata fazu neposrednog izvršenja koja se izvodi odlučno i munjevito. Karakterišu ga razaranja i fizičko uništenje protivnika, uz što manje sopstvene gubitke i da se izbegne negativna reakcija domaće i strane

javnosti. Ovo je najosetljiviji deo koji može da izazove politički poraz i vojnu katastrofu, tako da se uvek teži iznenađenju. U ovoj fazi intervencionistima je veoma važna i podrška tzv. unutrašnjeg faktora u obliku koji oni mogu da podrže. Treća faza obuhvata završetak intervencije i uspostavljanje primirja i izgradnja poverenja, izbori pod međunarodnom kontrolom, kao i nacionalno pomirenje i smanjenje napetosti i podela. Ova faza traje najduže i u njoj je potrebno sprečiti povratak svrgnutih snaga i intervencionisti prihvataju uključanje Ujedinjenih nacija u održavanju mira, uspostavljanju reda, bezbednosti i pravnog poretka, pružanja humanitarne i druge pomoći.

Rat i vojna intervencija su slične društvene pojave koje predstavljaju složene oblike nasilja radi ostvarivanja sopstvenih interesa. Rat podrazumeva vođenje oružane borbe, a vojna intervencija može da se izvede vojnom pretnjom ili ograničenom upotrebom vojne sile bez izvođenja borbenih dejstava. Smatra se da je vojna intervencija pogodnije sredstvo politike od agresivnog rata i da se lakše može opravdati u međunarodnoj javnosti.

Terorizam

Terorizam je jedan od pojavnih oblika političkog nasilja i kao takvi uzroci terorizma nalaze se u društvenim odnosima i postojanjem sukoba interesa određenih grupa ili klasa. Termin terorizam je skovan u vreme i povodom Francuske revolucije. Oni koji su zagovarali revoluciju i po njenom ostvarenju težili uspostavljanju poretka terora, koji je najžešće ostvaren u periodu od 1793 do 1794 godine, označeni su od engleskog mislioca Edmunda Berka kao teroristi. Pojam *terorizam* potiče od latinske reči *terror* što znači strah, užas, zastrašivanje. Kasnije je korišćen kod ruskih anarhista. Između dva svetska rata koristi se kao teror u današnjem smislu, a od sedamdesetih godina prošlog veka koristi se kao i danas. Danas postoji i težnja da se terorizam isključivo poveže sa islamom, što je možda i namerna greška, s obzirom da je ta reč u medijima i političkim govorima postala veoma korišćen termin, zarad različitih ciljeva i potreba. U našoj političkoj javnosti se verovatno namerno, izjednačavao i sa gerilom i oslobodilačkim pokretom, što je dovodilo do nerazumevanja šire javnosti sa događajima na Kosovu, bez obzira na nesumljive terorističke akcije koje su se tamo dešavale i koje niko normalan ne može da opravda.

Osnovne odlike i pojmovno određenje terorizma

Većina ljudi misli da se terorizam može lako prepoznati, spremni su i olako manipulirati njime u običnom razgovoru, javnom skupu, pa i prilikom ozbiljnih političkih ili diplomatskih razgovora. Nijedna od poznatih definicija terorizma, kao pojma, fenomena, oblika nasilja, brutalnog zla ili metode borbe nije dovoljno prihvatljiva ili dovoljno jasna kao univerzalna i opšte priznata za sve države, vlade i stanovnike naše planete. Budući da ne postoji jedinstven i opšte prihvaćeni pojam terorizma, iako je reč o pojavi današnjeg poretka, u pravnoj, sociološkoj, filozofskoj, politikološkoj i drugoj literaturi postoje različita određenja tog pojma. U međunarodnim naučim i stručnim krugovima na ovaj problem savremene civilizacije se različito gleda. Motivi, takvog različitog odnosa prema terorizmu, najviše leže u činjenici da je on prevashodno politički usmeren, te se i stav prema njemu

prvenstveno kanališe političkim interesima. U onim državama, na koje terorizam ispoljava jači uticaj i stručni i naučni deo države intenzivnije se bavi tim problemom ugrožavanja bezbednosti. Osnovne odlike većine definicija terorizma su sačinjene od postulata da je on politički motivisana upotreba nasilja, koja izazivanjem i širenjem straha treba da obezbedi realizaciju primarnog cilja nosioca terorističke delatnosti.

Definicije terorizma se mogu svrstati u: *administrativne definicije* i *akademske definicije*. *Administrativne definicije* donose administracije ili njihovi delovi, odnosno one su proizvod državnih ili međudržavnih institucija. Osnovna manjkavost tih definicija je što one treba da pokriju i obuhvate delatnost tih institucija u odnosu na terorizam, sračunat na političke interese onih koji donose te definicije. Najčešće definicija terorizma u tom slučaju pokriva široko delovanje, odnosno previše su opšte i često su napravljene za određenu situaciju, kao i što prenađavaju kriminal, a politički karakter terorizma je potcenjen (Simeunović Dragan 2005).

Prema zvaničnoj definiciji iz zakona u SAD teroristički akt označava aktivnost koja uključuje akt opasan po ljudski život, koji krši krivične zakone SAD ili bilo koje od saveznih država, ili koji bi bio krivično delo ako bi bio počinjen pod jurisdikcijom SAD ili bilo koje savezne države i koji je e imao nameru da zastraši ili zlostavlja civilno stanovništvo, utiče na politiku vlade putem zastrašivanja ili prinude ili utiče na ponašanje vlade putem otmica. Priručnik američke vojske za borbu protiv terorizma pojam „terorizam” definiše kao sračunatu upotrebu nasilja i pretnju nasiljem da bi se postigli ciljevi koji su političke, religijske ili ideološke prirode. Ovo se čini putem zastrašivanja, prinude ili širenja straha (Isto).

FBI definiše terorizam kao nezakonita upotreba sile ili nasilja prema ljudima ili imovini da bi se zastrašila ili suzbila vlada, civilno stanovništvo ili neki njegov deo, a u svrhu postizanja političkih ili društvenih ciljeva (Isto). Iako se radi o istoj državi ove institucije u okviru iste države imaju potrebu da svaka definiše terorizam prema sopstvenim ciljevima, odnosno prema svojoj odgovornosti i zadacima u okviru SAD.

Sa druge strane Krivični zakon Ruske federacije u članu 205 pod terorizmom podrazumeva izvršenje eksplozije i požara ili njihova priprema, stvarajući opasnost od pogibija ljudi, prouzrokovanja znatne štete ili nastajanja drugih društveno štetnih posledica ako su te delatnosti obavljene radi narušavanja društvene bezbednosti, zastrašivanja stanovništva ili uticaja na organe vlasti u procesu donošenja odluka (Skuratov, Lebedov 1996).

Rezolucija Saveta bezbednosti OUN 1377 koja je izglasana 2001. godine je u funkciji uključjenja što više zemalja u borbi protiv terorizma, kao direktna posledica terorističkog akta 11. septembra, i ona kaže „Savet bezbednosti, zastupljen na ministarskom nivou zemalja članica, objavljuje da akti međunarodnog terorizma predstavljaju izazov svim državama i ukupnom čovečanstvu ... da akti terorizma svuda ugrožavaju dostojanstvo i sigurnost ljudi, podrivaju društveni i privredni razvoj svih država i u svetskim razmerama potkopavaju stabilnost i blagostanje”, kao i to da je Savet bezbednosti „najdublje zabrinut zbog zabeleženog porasta terorističkih postupaka u različitim svetskim religijama, koji su motivisani netolerancijom i ekstremizmom”.

Akademske definicije su objektivnije i nemaju preneglašenih elemenata. Politički karakter terorizma je značajnije predstavljen nego kod administrativnih definicija. Mnogi autori pokušali su da definišu pojavu kratkom formom, što neminovno vodi do uopštavanja i generalisanja problema. Definicije terorizma treba vezati i za period kada su napisane, jer svako vreme nosi svoje karakteristike i savremenost definicija terorizma često se vezuje za jednu vrstu terorizma.

Nemački teoretičar Valdman definiše kao „planski pripremane šokantne nasilne napade na politički poredak iz ilegale. Oni treba da proizvedu opštu nesigurnost i užas, ali pored toga i simpatije i spremnost na podršku.” (Simeunović Dragan 2005)

Braun definiše terorizam kao „izvođenje nasilnog akta, uperenog protiv jedne ili više ličnosti, sa namerom od strane počinioca toga akta da zastraši jednu ili više osoba i da na taj način prouzrokuje ostvarenje jednog ili više političkih ciljeva toga počinioca.” (Isto)

Profesor dr Dragan Simeunović definiše ”kao višedimenzionalni politički fenomen savremeni terorizam se može teorijski odrediti kao složeni oblik organizovanog, individualnog i ređe institucionalizovanog političkog nasilja , obeležen zastrašujućim bronhijalno-fizičkim i psihološkim metodama političke borbe kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistemski pokušavaju ostvariti „veliki ciljevi”, na način potpuno neprimeren datim uslovima, pre svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju.” (Simeunović Dragan 2002)

Iz mnoštva definicija terorizma izdvaja se i definicija profesora dr Vojina Dimitrijevića u kojoj on smatra da je terorizam „akt fizičkog nasilja, čiji je predmet izabran tako da izaziva jake psihičke reakcije, u prvom redu strah, kod šireg kruga ljudi, u nadi da će one pomoći da se održi ili promeni ponašanje koje je važno za postizanje političkog cilja, ako takav akt nije opravdan opštim interesima koji su određeni nezavisno od njega i ako nije izvršen po pravilima koja se uobičajeno primenjuju na društvene vidove vršenja vlasti. Po viđenju Katarine Tomaševski terorizam je „korišćenje nasilja u svrhu izazivanja političke reakcije i uz nediskriminativan izbor neposrednih žrtava” (Tomaševski, Katarina 1983).

U svim ovim definicijama provlači se dosta zajedničkih karakteristika, ali važno je postaviti terorizam u ravan krivične odgovornosti, jer se daje adekvatna i legitimna mogućnost samoj državi da se raspoloživim sredstvima suprotstavi toj pošasti savremenog sveta. Današnji teroristi se prosto utrkuju u broju žrtava i to ukazuje da je *spektakularnost* veoma važna karakteristika terorizma i da se to mora uzeti u obzir prilikom definisanja terorizma. Politički cilj je taj koji terorizam odvaja od bilo kog kriminalnog akta. To ne znači da sam terorista koji izvršava neku terorističku aktivnost nema neki svoj lični, sebični cilj koji se razlikuje od cilja same terorističke akcije.

Najčešći elementi definicije terorizma su: 1. nasilje kao metod; 2. građani i vlada kao mete; 3. izazivanje straha i 4. iznuđivanje političkih ili socijalnih promena kao ciljevi.

Terorizam možemo klasifikovati prema metodama na: samoubilački, atentatorski itd. Klasifikacija prema sredstvima (naoružanju): klasični, biohemijski i nuklearni (Simeunović Dragan 2005). Klasifikacija terorizma prema ciljevima može biti: ideološko fundiran (može biti levičarski ili desničarski) etničko-separatistički, verski fundiran terorizam.

Terorizam kao asimetrični odgovor

U sukobu dve strane onaj koji je slabiji, a to je unapred svestan, pokušaće da primeni način suprotstavljanja ili čak preuzimanje inicijative asimetričnim odgovorom. Sukob između dva neravnopravna protivnika, prouzrokuje kod slabijeg primenu različitih sredstava, prvenstveno onih i onakvih sredstava kojima bi mogao parirati jačem. U današnje vreme smo svedoci ove situacije, jer vođe najekstremnijeg međunarodnog terorizma, koriste se terorizmom

kako bi, između ostalog odgovorile na koncept „novog svetskog poretka”, na koncept u kojem po njihovim stavovima nije predviđeno adekvatno mesto za „istinske pravovernike” islamske religije. Poznata je rečenica svojevremeno najtraženijeg teroriste Bin Ladena „Oni (SAD), poseduju krstareće rakete, kojima gađaju naše narode, ali mi imamo ubojitije oružje. Imamo naše svete ratnike koji će koristeći njihova sredstva naneti im osvetu”.

Asimetrična sredstva su tokom istorije bila upotrebljavana kako od samih država, tako i od neodrživnih grupa, bez obzira na njihov značaj. Primamljivost asimetrije je i u tome što je kao istinsko oružje odnosilo izvesne uspehe i pobede, a po kad tad je uspevao da trajno slomije neprijatelja ili izdejstvuje značajne ustupke. Posmatrajući terorističke akcije, samo kao asimetrično suprotstavljanje ili kao asimetrični odgovor, mnogi mešaju terorizam sa gerilom ili oslobodilačkim pokretom. Mnogi teroristi u svojim obraćanju javnosti, pre svega da bi izbegli osudu međunarodne javnosti i radi opravdavanja svojih terorističkih aktivnosti, sebe nazivaju gerilcima. Nažalost, mnogi podležu ili namerno prihvataju njihove proglose o gerilskim aktivnostima, ne uvažavajući realnost. Svrstavanje terorista na dobre i loše ili na moje i tvoje je jedna od najvećih smetnji uspehu u zajedničkoj međunarodnoj borbi protiv terorizma. Može se smatrati da je najvidljivija razlika između gerilaca i terorista što teroristi ne nose javno naoružanje.

Terorizam je privlačan kao sredstvo nasilja manjine, kojima se žele postići što veći efekti, sa nesrazmerno malim upotrebljenim sredstvima. Efekte je moguće postići i samo jednom sinhronizovanom terorističkom akcijom na centre i simbole moći (primer 11. septembar), ili sa akcijom u kojoj ima mnogo nedužnih žrtava (pr. u Beslamu-Severna Osetija), ili samo atentatima na simbole vlasti i nosioce vlasti gde su samo počinjena pojedinačna ubistva (atentati u Francuskoj 1995.) i slično. Nesporno je, a primer 11. septembra 2001. godine to potvrđuje, da su se sredstva kojim terorističke organizacije raspoložu postepeno unapređovala, kako raznovrsnijim izvorima finansiranja, što je dovelo do pojave pravih „multinacionalnih” zločinačkih udruženja, tako i zbog protiterorističkih mera koje se stalno unapređuju dopunjuju. Ipak, ciljevi terorizma ostali su isti. Pol Robert, iz Centra za zaštitu nacionalne infrastrukture FBI, napominje, „iako su ciljevi i sredstva tokom istorije evoluirali, osnovni efekti terorizma – strah, panika, nasilje i nered - ostali su praktično isti” (Kurmon, Bartelemi, Ribnikar 2003).

Iako asimetrični ratovi imaju svoju prošlost i istorijske tragove, jasno je da nisu nova pojava i očekivati ih je u budućnosti. Očigledno će budućnost nametnuti neumetnu trku u primeni tehnologije koja će podjednako biti dostupna nosiocima oružanih dejstava nacionalnih kontigenata, koliko i terorističkim kolektivitetima koji će sve više dobiti epitet globalnih.

Amerika suočena sa terorizmom

Amerika, odnosno njeno stanovništvo, kao da je se prvi put susrelo sa terorizmom 11. septembra 2001. godine. Oni su, naprosto bili u šoku da nisu znali šta se dogodilo. Od predsednika pa sve do običnog prolaznika na ulici poruka je bila ista da je to nasrtaj na slobodu i demokratiju, kao i da se odgovorni moraju privoleti pravdi. Naravno, Predsednik SAD je naciji veoma brzo objasnio šta se dogodilo i ko je glavni krivac. Bin Ladena organizacija, Al Kaida, je proglašena krivom.

Amerika je već bila suočena sa terorizmom i najupečatljiviji je bio bombaški napad na zdanje Federalne kancelarije „Alfred Mjurah” u Oklahomi 1995. godine i prvi bombaški napad na Svetski trgovinski centar 1993. godine. Oba napada su pokazala ranjivost otvorenog društva i Amerike pred terorizmom unutar vlastitih granica. Ipak ovaj teroristički napad je sve zasenio, pa i mnogo šta promenio u odnosima, ne samo u američkom društvu, već i u sveukupnoj međunarodnoj zajednici. Ciljevi serije napada na SAD 11. septembra 2001. godine su veoma pažljivo izabrani i oni predstavljaju najvažnije simbole moći Amerike, pa i celog sveta. Avion koji je udario u zgradu Pentagona iako nije medijski praćen, kao udar u kule bliznakinje, predstavlja udar u sam centar moći SAD. Najverovatnije da je avion koji je pao u Pensilvaniji trebao da udari negde u Vašingtonu. Dva aviona su udarila na bliznakinje Svetskog trgovinskog centra u Njujorku, kao na simbole ekonomske moći. Tim napadima se našao pogođenim veliki broj zemalja, što direktno, što indirektno. U kulama je poginuo veliki broj stranih državljana. Ipak, da su hteli da naprave velike žrtve među ne Amerikancima udarili bi u zgradu Ujedinjenih nacija, što ukazuje da su mete napada bili pre svega američki centri moći. Ostaje tajna zašto američke službe bezbednosti nisu uspeali da otkriju teroriste, koji su se pripremali na američkoj teritoriji.

Predsednik Buš je za ovaj napad optužio Osamu bin Ladena. U izveštaju objavljenom nekoliko dana posle terorističkih napada na Njujork i Vašington, stručnjak za terorizam Kenet Kacman iz Službe za dokumentaciju Kongresa SAD, upozorio je da Osama Bin Laden raspolaže razgranatom mrežom pristalica organizovanih u ćelije za koje se zna ili sumnja u 34 zemlje sveta. Među njima i u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Albaniji.

SAD od pobeđe u „hladnom ratu” traže svoj novi identitet u spoljnoj politici, bez obzira što su bili jedina supersila u svim oblastima svetske politike koja prati ekonomske interese Amerike i njenih kompanija. Ovaj veliki napad nije se mogao desiti nigde drugde nego u Americi, jer je njima kao jednoj hipersili (u to vreme) bio namenjen megateroristički napad.

Megaterorizam kao globalni fenomen

Nesporno je da je Amerika predvodnik globalizacije. Nesporno je da je Amerika u poslehladnovskom periodu postala megasila ili hipersila ili supersila. Neki čak i izjednačavaju globalizaciju sa amerikanizacijom. Isto tako nesporno je da je to država sa zastrašujućom vojnom moći koju respektuju i uvažavaju svi, pa čak i njeni najvažniji saveznici. To je država sa skoro ne upoređujućom ekonomskom moći u globalnim razmerama sa predvodničkom ulogom u skoro svim oblicima života u svetu. Zbog takvog svog uticaja i moći ona se, naravno, prva i nalazila na udaru antiglobalizma. Ona se isto tako nalazi i s obzirom na svoju moć i na udaru megaterorizma. Pored Amerike na udaru su i njeni prijatelji i saveznici, ali su ugroženi i osnovni sistemi bezbednosti sveta.

Megaterorizam predstavlja primer terorizma sa zastrašujućim žrtvama ili sa velikim propagandno-psihološkim odjecima ili sa spektakularnim efektima ili sa velikim ideološkim ciljevima ili sve to zajedno. Primer od 11. septembra je zasenio sve do tada poznato i u takmičenju terorista za što većim rezultatima nadmašio je sve i postavio opasne granice ili rekorde koje neko treba da sruši. Ti napade karakteriše drskost počinioca, njihov izbor simbola moći i bogatstva za svoje mete, začuđujući stepen njihove uspešnosti u izvršenju svoje destruktivne misije i vanredni šokantni efekti tog spektakla smrti i razaranja, ali i nastanak stalnog osećanja kontinuirane opasnosti i ranjivosti.

Megaterorizam je jedinstveni izazov, koji se razlikuje od ranijih manifestacija globalnog terorizma po svojoj snazi, opsegu i ideologiji, jer je on ozbiljan napor da se preobrazi svet-ski poredak kao celina, a ne samo struktura moći jedne ili više suverenih država (Folk Ričard 2003). Po Ričardu Folku nekoliko najvažnijih karakteristika pomenutog mega terorističkog napada su: 1) *Supstancijalna i simbolička šteta* koja predstavlja veliki broj žrtava predstavljen kroz brojke, kao i velika materijalna šteta samih objekata i posredno na celokupnu ekonomiju i simbolički izbor meta; 2) *Genocidne namere* proizilaze iz Bin Ladenovog poimanja religije islama da treba ubiti svakog ko je Amerikanac, Jevrejin ili svako ko uvažava hrišćanstvo ili judeo-hrišćanstvo; 3) *Vizionarski ciljevi* proizilaze iz u suštini političkog ekstremizma kao inspirativne osnove Al Kaide koji se krije svojim iskazima i tumačenjima iza islama, što se može videti kada Bin Laden počne konfuzno da razmišlja i kalkuliše o geopolitici; 4) *Taktička ingenjnost* proizilazi iz izvanredno izvršene terorističke operacije – preuzimanje četiri poslovna aviona u isto vreme i izvršenje plana koji deluje zastrašujuće; 5) *Bezuslovna motivacija* pretpostavlja posvećenost i spremnost svih devetnaest otmičara prema misiji u koju su bili uključeni, bez obzira što se pretpostavlja da su samo četvorica bili upućeni u precizni karakter misije, jer i ostali su bili spremni na mogući smrtni ishod; 6) *Poruka koja odjekuje* je veoma važna karakteristika, jer je pre svega u arapskom svetu prihvaćeno da Osama bin Laden govori u ime islama i u ime antiamerikanizma celog sveta; 7) *Bezbednosna kriza* je bezbedonosni izazov koji je pretpostavljen voljom i sposobnošću Al Kaide da izvodi slične akcije i potrebom da se odgovori na pretnje i uzvrati udar, kao i da se preduprede slične akcije. (Folk Ričard 2003)

Prava je sreća za SAD, odnosno njihovog Predsednika i administraciju u Vašingtonu što su mogli da optuže, bez mnogo muke talibanski režim što da daju utočište Osamu bin Ladenu i Al Kaidi.

Antiteroristička vojna intervencija u Avganistanu

Svaka vojna intervencija ima svoje neposredne uzroke za započinjanje intervencije, ali uvek su pravi uzroci mnogo dublji i sadržajni. Vojna intervencija u Avganistanu u oktobru 2001. godine imala je za opravdanje intervencije idealne motive i opravdanja, tako da od 11. septembra 2001. godine ništa nije isto. Amerika je mogla da preduzme korake koji su odgovarali njenoj potrebi za strateškom dominacijom u regionu. Svi intervencionisti uvek imaju racionalne razloge za intervenciju, ali su objašnjenja uglavnom iracionalna. Racionalno je na primer: širenje države, uspostavljanje dominacije u regionu, zaštita sopstvenih, pre svega, ekonomskih interesa, a iracionalno je na primer: zaštita demokratije ili nacionalnih manjina, preventivno delovanje protiv mogućih nuklearnih pretnji i terorističkih napada.

Teško je poverovati da je Amerika želela jedan ovakav napad, ali nasomučni udari, u kojima su pojedine zemlje, poput Nemačke i Velike Britanije, imale više stotina žrtava u Njujorku i kojima su stradali i veliki broj državljana muslimansko-arapskog sveta kao što su Egipat, Iran, Pakistan ili Uzbekistan, pomogli su da se svi uvere u mega terorizam koji nije ograničen samo na jednu državu, već ima za metu međunarodnu zajednicu u celini. Tu situaciju Predsednik SAD je kapitalizovao u svoju korist. Vojna intervencija u Avganistanu, poznata kao antiteroristička vojna intervencija ili vojna intervencija protiv terorizma, samo je logičan sled okolnosti koje su se desile.

Faza pripreme i eskalacija sukoba

Amerikanci znaju da zaštita i odbrana od terorizma nisu ni lak niti jednostavan posao, već sistemsko pitanje odbrane. Da je put do uspostavljanja efikasne zaštite od terorizma dalek potvrdili su teroristički napadi na diplomatska predstavništva SAD u Najrobiju (Kenija) i Dar es Salamu (Tanzanija) 7. avgusta 1998. godine, ali i napadi od 11. septembra 2001. godine. Napadi 7. avgusta 1998. godine pokazali su da su Amerikanci bili iznenađeni i da su nepromišljeno reagovali bombardovanjem terorističkih baza u Avganistanu i Sudanu, nanoseći žrtve civilnom stanovništvu. Bombardovanje Avganistana 1998. godine bila je samo predigra za rat protiv terorističke Al Kaide 2001. godine. Neki će reći i da nema suštinske razlike između američkih akcija i terorističkih napada na američke ambasade. Naprotiv, američke akcije odmazde bile su beskrupuloznije nego teroristički napadi, jer su SAD primenile najsavremenije oružje, ne vodeći računa o civilnim žrtvama.

Nakon dramatičnih samoubilačkih akcija islamskih terorista na Njujork i Vašington, 11. septembra 2001, za te akte SAD okrivile su pripadnike islamske terorističke mreže Al Kaida Osama bin Ladena i obznanile da će preduzeti sve raspoložive mere radi otkrivanja, hvatanja i kažnjavanja počinilaca tih zločinačkih akata, kao i protiv zemalja koje im pružaju utočište i (ili) podršku. Savet bezbednosti je odmah reagovao Rezolucijom 1368, kojom je te terorističke akte kvalifikovao kao pretnju svetskom miru, a pre svega usled međunarodne solidarnosti sa američkim narodom zbog pretrpljene tragedije i antiterorističkog raspoloženja. Gotovo spontano se oblikovala takozvana Antiteroristička koalicija država, koja je do kraja septembra obuhvatila više od stotinu članica Ujedinjenih nacija. Krajem septembra (tačnije 28. septembra) 2001, Savet Bezbednosti je doneo novu rezoluciju 1373, kojom je zatražio od svih članica da neodložno prestanu da finansiraju ili na bilo koji drugi način podržavaju terorističke grupe. Ujedno, potvrdio je pravo članica UN na individualnu i kolektivnu samoodbranu, shodno Glavi VII Povelje Ujedinjenih nacija. Ovo je univerzalno primenljiva rezolucija koja otvara mogućnosti za lako intervenisanje u borbi protiv terorizma.

U ovoj fazi, pored formalnih preduslova za intervenciju, SAD su raznim psihološko – propagandnim aktivnostima podirali ideologiju i talibanski poredak pridobijanjem i pomaganjem određenih političkih vođa, nacionalnih predvodnika i podsticanjem nacionalnih nejednakosti. Pored pretnji i vojnih pritisaka, u isto vreme obećavana su ogromna sredstva za obnovu i razvoj Avganistana, po principu „štapa i šargarepe”. Velika uloga je predviđena ne samo za Severnu alijansu, već za predstavnike dominantnog plemena Paštuna (čine 38 posto stanovništva, mada najveći nacionalisti među njima tvrde da ih danas ima gotovo 70 posto). Oni žive na istoku i na jugu zemlje, a veliki broj je nastanjen i u današnjem Pakistanu. Na severu Avganistana su Tadžici kojih ima oko 25 posto, dok je Uzbeka oko 10 posto. Hazari žive u centralnom delu zemlje i ima ih oko 19 posto, dok ostatak predstavljaju Turkmene, Baloši, Durani, Gilzai..., odnosno još dvadesetak plemena.

Faza započinjanja i izvođenja vojne intervencije

Rezolucija 1373, zajedno sa rezolucijom 1267, koja je doneta 1999. godine i koja se bavi Al Kaidom i Talibanima u smislu zamrzavanja sredstava, zabrana putovanja i embarga na naoružavanje, bile su dovoljne za američko-britanske snage da 7. oktobra

2001. godine bez saglasnosti Saveta bezbednosti za takvu vrstu operacije započinu masovne vazdušno-raketne udare po vojnim ciljevima talibanskog režima, kampovima za obuku terorista i logističkim bazama Al Kaide u Avganistanu. Prema nezvaničnim procenama u toj vojnoj intervenciji, nazvana operacija *Trajna sloboda*, angažovano je oko 150.000 pripadnika pomorskih, vazduhoplovnih i kopnenih snaga SAD i Velike Britanije kojima su se kasnije sukcesivno pridruživali i kontingenti članica Antiterorističke koalicije (između 20.000 i 30.000 ljudi). Uništenje kampova i baza islamskih terorista, hvatanje vođe Al Kaide, Osame bin Ladena i svrgavanje režima talibana definisani su kao osnovni ciljevi te kažnjeničke ekspedicije protiv Avganistana. Upravo je tada nastupio kritičan trenutak koji je izazvao polarizaciju u svetskoj javnosti i sve učestalije prigovore i sumnje u zvaničnim međunarodnim političkim i naučnim krugovima.

Kao što je običaj intervencionisti su prvo uspostavili kontrolu u prestonici i glavnom aerodromu u Kabulu. Tako su stvorili zaštitni pojas oko grada i važnijih regionalnih centara. Severna alijansa, kao unutrašnji saveznik, je izvršavao svoju ulogu u ovom ratu. Treba napomenuti da se Severna alijansa ni po čemu ne razlikuje od talibana kada su u pitanju zlodela i brutalnost. Do početka američkih napada kontrolisali su jedva pet procenata teritorije, a uz vazdušnu pomoć i podršku koalicije skoro da su bili osvojili celu teritoriju Avganistana. Zauzimanjem aerodroma kod Kandahara, kao glavnog i poslednjeg uporišta vođe talibana mule Omara, talibanski otpor je ugušen. Posle pada Kabula veruje se da je Osama bin Laden otišao za Džalalabad, a odatle na istok, ka Belim planinama i pećinama Tore Bore u kojima je ostao do 25. ili 26. novembra. Tada mu se gubi svaki trag i do njegovog ubistva 2011. godine u Pakistanu samo se nagađalo gde se nalazi.

Ova faza u svakoj vojnoj intervenciji uvek traje najkraće, što je potvrđeno i u ovom slučaju i trajala je u Avganistanu od 7. oktobra do 10. decembra 2001. godine. Rezultat je bio da je talibanski režim srušen, ali Bin Laden nije uhvaćen, baze i logistička uporišta terorista Al Kaide nisu uništeni, niti su prestale njihove terorističke akcije. Zbog ovoga SAD trpe kritike, a Osama bin Laden dobija nove simpatije običnog muslimansko-arapskog sveta. Kritike se u suštini svode na ocenu da bi za međunarodni terorizam, kao globalni bezbednosni izazov, trebalo pripremiti legitiman globalni odgovor pod pokroviteljstvom Saveta bezbednosti. Jednostranim odgovorom svedenim samo na razaranje, stradanje stanovništva i okupaciju Avganistana, SAD su rizikovale da kompromituju neposredne ciljeve intervencije koje su same pokrenule, što se u suštini u znatnoj meri i desilo.

Faza završetka i otklanjanja posledica vojne intervencije

Ova faza prema teoriji uvek traje najduže i može se smatrati da u ovom slučaju Avganistana, traje još uvek. S obzirom da je Amerika imala veliko razumevanje međunarodne zajednice, kao i da je u tzv. Antiterorističkoj koaliciji okupila preko sto država nije joj bilo teško da uključi Ujedinjene nacije u mirovne operacije u Avganistanu. Trebalo je uspostaviti stabilnost posttalibanskog režima, što zbog vojnih komandanata koji imaju civilnu kontrolu pomoću upotrebe sile, što zbog džepova oružanog otpora od strane ostataka talibanskih i Alkaidinih snaga. Postojala je opasnost od regionalnog prelivanja rata, posebno je bilo opasno kada je reč o Pakistanu.

Na osnovu Rezolucije 1386 Saveta bezbednosti od 20. decembra 2001. godine formirane su Međunarodne snage za pomoć bezbednosti Avganistana, poznatije kao ISAF (eng. International Security Assistance Force). Početni kontingent činilo je oko 5.500 vojnika od članica NATO i Partnerstva za mir. Mandat tih mirovnih snaga UN, u početku, svodio se na funkcije zaštite i bezbednosti ekipa UN, angažovanih na programima humanitarne pomoći, razminiranja i rekonstrukcije kabulskog aerodroma, a potom je proširen i zadacima vezanim za obuku kadra domaćih snaga bezbednosti i pomoć novoj, prelaznoj vladi Avganistana u zaštiti reda i bezbednosti u Kabulu i okolnoj teritoriji. Na međunarodnoj konferenciji o Avganistanu, održanoj u Bonu, na kojoj su učestvovali predstavnici različitih etničkih zajednica i političkih frakcija formirana je *Prelazna vlada Avganistana*, na čelu sa Hamidom Karzajem, kao šefom države.

Međutim, aktivnosti tih mirovnih snaga i ovih novih avganistanskih vlasti obavljale su se u senci nastavljenih žestokih američkih obračuna s terorističkom grupama Al Kaida i sledbenicima svrgnutog talibanskog režima. Poseban problem predstavljali su zapaljivost situacije između američkih vojnika i mesnog stanovništva, gde uplašeni, a nadmeni vojnici lako reaguju na provokacije, ali i nesretne slučajeve, kao i masovne i često nasilne proteste stanovništva. Objekti i funkcioneri domaće prelazne vlade, pa i pripadnici ISAF-a, s vremena na vreme, postaju meta islamskih terorista, čak i u samoj avganistanskoj prestonici. Tako je u Avganistanu na sceni takav splet suprotstavljenih interesa i uticaja, unutrašnjih i spoljnih aktera, da je gotovo nemoguće prognozirati ishod i završetak avganistanske krize u uslovima okupacije zemlje i u senci operacija za nametanje mira i anti-terorističke vojne intervencije.

Sušтина i rezultati vojne intervencije u Avganistanu

Posle više od petnaest godina od početka intervencije u Avganistanu talibani su vojno sve aktivniji, napadaju čak i zatvore u samom Kabulu. Danas centralna vlast uopšte ne kontroliše neke udaljene provincije, što nije ništa novo, jer ih, zapravo, nikada nije ni kontrolisala. Posledica svega toga je veliki broj izbeglica, odnosno migracija stanovništva iz Avganistana. To je prostor gde vreme ne znači ništa, ali istovremeno i prostor koji guta i topi strane vojske. Osetio je to Aleksandar Makedonski, pa onda Britanci, Sovjeti...

I pre ratnih sukoba slike iz Avganistana bile su malobrojne. Zna se tek da su ljudi u njoj užasno siromašni, da ih stotinama godina desetkuju sukobi, oštre zime i vrela leta, da životni vek danas oko 26 miliona stanovnika, koji žive na površini od 647.500 kilometara kvadratnih (skoro tri nekadašnje SFRJ, ili nešto manje od Teksasa), iznosi tek 45 godina. Stopa smrtnosti dece u Avganistanu najviša je na svetu. Na hiljadu rođenih mališana umre njih 163, a četvrtina sve rođene dece ne doživi petu godinu. Čak 1700 porodilja umre tokom porođaja, a jedva tridesetak posto stanovništva ima pristup bolnicama.¹ Zato se tamo na onaj svet ide i zbog danas banalnih bolesti, kao što su male boginje, ili dijareja. Zaraze se lako šire, jer samo 12 posto Avganistanaca uživa u blagodetima čiste vode. Oduvek je tako bilo. Naime, 75 posto teritorije su natkrili visovi ne niži od 3000 metara. Prosek je 4500, a najviši među njima je čuveni *Nowshak* sa 7485 metara. Pošumljeno je jedva tri posto. No,

¹ Izvor Blic news, Beograd, 2001. godine.

zato dobro uspeva mak, pa se Avganistan našao kao prvi na svetskoj listi proizvođača opijuma. Ova islamska država, procenjuje se, godišnje proizvede oko 4600 tona sirovog opijuma od čega se dobija 460 tona heroina koji je, uglavnom, često i preko Srbije, završavao na tržištu Zapadne Evrope. Putevi su se decenijama uhodavali, tek deseti deo švercovane robe je bio zaplenjen, ali, kada su talibani preuzeli vlast, u Avganistanu droga je u prvo vreme bila zabranjena. Ipak, našao se neko da kaže da žrtve ove velike svetske pošasti nisu Avganistanci već nevernici i satane sa Zapada, pa je sa proizvodnjom nastavljeno. Od svega toga siromašni žitelji malo su videli. Stoga su i predstavnici brojnih međunarodnih humanitarnih organizacija hrlili u ovu zemlju ne bi li im, bar donekle, obezbedili hranu i odeću. U glavne centre pomoć je lakše stizala, ali se više nego teško distribuirala po zemlji. Po priznanju glavnog komandanta NATO u Evropi, generala Džejms Džonsa u intervjuu za *Internešenal herald tribjun* izrečene posle šest godina prisustva misije UN, „Avganistanu preti da opasnost postane narko-država, jer karteli krijumčara droge predstavljaju veću opasnost za budućnost zemlje od talibanskih pobunjenika”.²

Ipak, i ovakav Avganistan, privlačan je za strateško pozicioniranje, a intervencija je vođena kao rat i za SAD je bila povoljna situacija što se njena vlada (vlada Avganistana) mogla tretirati kao saodgovorna za mega terorističke napade. Americi je bio potreban maksimalan odgovor, a antiteroristička intervencija je pokazala superiornost američke vojne sile, jer postignuta je pobeda za veoma kratko vreme. Na vlast je došlo proamerički orijentisano rukovodstvo, a srušen je talibanski režim što je jedan od pozitivnih rezultata sa gledišta američkih strateških aspiracija. Isprobano je i novo naoružanje, odnosno oružje za dejstvo sa distance. Međutim, ako su efekti avganistanske kampanje 2001. godine (uništavanje kampova za obuku Al Kaide i bomba „sekač” od 6 tona bačena na obronke Tora Bore) uspeh, onda je malo verovatno da će ovaj scenario onesposobiti terorističke organizacije koje, poput hidre, iz dana u dan pružaju svoje pipke širom planete. U svakom slučaju talibanski režim u Avganistanu bio je jedini stradalnik u vojnim operacijama, dok je ciljani protivnik Al Kaida ostala netaknuta, decentralizovana, reorganizovana u još sitnije ćelije, koje vođene svojim krutim tumačenjem Kurana i shvatanjem džihada mogu na bilo kom delu planete da „nevernici” nanesu udar.

Sušтина započinjanja vojne intervencije u Avganistanu je reakcija američke administracije koja je morala da nađe opravdanje, a rat je bio prihvatljiva akcija. Bilo je psihološki nužno odgovoriti silom protiv neke mete. U razmatranju nekoliko mogućih ciljeva, od kojih su većina i dalje potencijalne mete ratnog udara ili su u međuvremenu to postale, bar na verbalnom planu, Avganistan je bio najprihvatljivija meta. Pre svega mogao se povezati sa Osamom bin Ladenom, a napad se uverljivo mogao njemu pripisati. Zatim, na vlasti su bili isti oni Talibani, islamski ekstremisti i teroristi, koje je američka vlada posredno i instalirala na vlast putem materijalne i političke podrške, a čije su ekstremne metode obračuna sa političkim neistomišljenicima već bile dobro poznate javnosti. I, naravno, procene su pokazale da je Avganistan bilo moguće lako i jednostavno razoriti vazдушnim udarima.

Rezultat rata je da i posle mnogo većih žrtava nego što je bio broj žrtava terorističkog napada u SAD, osnovni proklamovani cilj nije postignut, jer dugo se nije znalo da li je Osama bin Laden živ dok je njegova lokacija je ostala nepoznata do smrti. Od dvadeset dvojice najtraženijih terorista, koje traži američka vlada posle napada na SAD 11. sep-

² Izvor Politika, Tanjug, 21. maj 2006. godine .

tembra, veruje se da su samo petorica mrtva ili uhvaćena za više od četiri godine američkog rata protiv terorizma.³ Uprkos visokom stepenu pripravnosti svih bezbednosnih službi u Evropi i Severnoj Americi, niko ne može da tvrdi da je Al Kaida razorena. Ne samo da ne mogu da tvrde, već se ceo sistem bezbednosti organizuje i reorganizuje kao da je Al Kaida prisutna i sposobna da operativno deluje. Jednom rečju, antiterorističkom intervencijom protiv Avganistana nisu postignuti nikakvi preventivni efekti u odnosu na buduće napade, poput onih u Njujorku i Vašingtonu 2001. godine. U stvarnosti, SAD ratom protiv Avganistana nisu učinile baš ništa da spreče novi 11. septembar, što je danas sasvim jasno. Dakle, sa psihološkog aspekta akcija je bila razumljiva, a sa bezbedonosnog bila je sasvim beskorisna.

Ovom vojnom intervencijom nije postignut ni efekat odmazde protiv bivšeg savezničkog islamističkog pokreta, kasnije režima u Avganistanu, a za terorističku mrežu administracija SAD je nakon rata tvrdila da je se preselila u Liban, Siriju, Pakistan, Irak ili Iran. Ovim su postignuti politički efekti za pripreme nekih narednih novih pritisaka, pretnji ili ratova u regionu. Direktne političke posledice je rat protiv Iraka pod verbalnim pokrićem optužbe da je Sadam Husein sklon terorizmu i da proizvodi i namerava da koristi oružje za masovno uništavanje.

Posledica ove intervencije je da je Al Kaida postala ideja vodilja među ekstremistima u muslimansko – arapskom svetu. Nove pretnje inspirisane Al Kaidom dolaze sa svih strana. Istinski izazov predstojećih godina biće, za Evropu kao celinu, otkrivanje i suzbijanje autonomnih ćelija. One ne dobijaju nikakve posebne instrukcije spolja, sposobne su da organizuju jeftine napade i teško im se otkriva položaj. Iako su SAD i Pakistan u strateškom partnerstvu (u uslovima vojne diktature) mnogi muslimani Pakistana su ogorčeni zbog licemerja koji se ogleda u navodnoj brizi za islam. Somalija se sada pominje kao uporište Al Kaide. Elitne jedinice zapadne Alijanse za borbu protiv terorizma, od 11. septembra špartaju uzduž i popreko priobaljem Roga Afrike, tragajući za ćelijama Al Kaide u regionu. Rezultati te potere su skromni. Važnije je prisustvo na Rogu Afrike.

Zaključak

Budućnost upotrebe vojne intervencije leži u isprepletanosti spoljne i vojne politike velikih sila, a u današnjim uslovima to je najviše uslovljeno interesima SAD i njenih saveznika. Budućnost upotrebe vojne intervencije u borbi protiv terorizma proizilazi iz tih istih potreba preovladanja i nametanja sopstvenih interesa u međunarodnoj zajednici, kao i frustracija koji iz toga nastaju, a usled velike razlike u bogatstvu. Borba protiv terorizma uvek će više biti izgovor prilikom vojne intervencije, nego stvaran uzrok za intervenciju, a u skladu sa proklamovanim strateškim ciljevima onog ko je intervencionista.

Terorizam, kao i etnički i verski ekstremizam u središtu su bezbedonosnih tenzija u svetu, a vojne intervencije i regionalni konflikti koji su motivisani tim tenzijama imaju ogroman potencijal da destabilizuju velike prostore i da stvore međunarodne oružane sukobe. Sveprisutnost terorizma i njegova složenost nametnuli su osećaj straha, nesigurnosti i neizvesnosti globalnih razmera. To i pored racionalnih razloga za vojne intervencije

³ Izvor A. Petrović, Blic, Beograd, 28. april 2006. godine.

je usled interesa velikih sila, pruža i opasnost za emocionalno delovanje koje ima za posledicu imaginarnu ciljevu koji mogu još više da destabilizuju i to posebno bezbedonosno osetljive regione. Pored svega toga model vojne intervencije protiv terorizma sprovedena u Avganistanu imala je svoj sled u budućnosti i to u Iraku, Libiji i Siriji. Teško je bilo poverovati da SAD neće iskoristiti svoju poziciju supersile i takozvano sprovođenje koncepta demokratizacije arapskih zemalja neće voditi u nove vojne intervencije. Može se prepoznati nastojanje SAD i finansijskih centara moći da uspostave takvu preraspodelu resursa u svetu koja će u dužem periodu otkloniti neizvesnosti vezane za nedostatak ključnih energenata i jeftine radne snage.

Opravdanje za intervencionizam zbog pretnji od terorizma su dobar izgovor da ne bi bili optuženi da su protiv islama kao religije. Instrumentalizacija UN, kao i njena marginalizacija moći imaju snažan podsticaj za intervencionizam svake vrste, a posebno za preventivne udare protiv terorizma koji se nalaze i u nekoliko rezolucija Saveta bezbednosti. Postojanje Al Kaide ili Daeša je možda bilo interesu SAD, jer omogućuje preventivno delovanje i upotreba sile za nametanje mira. Dokle god postoji Al Kaida ili Daeš, kao i njeni najistaknutiji članovi, postojaće i interes za vojno intervenisanje u zemljama koje su pod uticajem terorističke organizacije, a pogotovo ako su te zemlje slabe i ako se nalaze na nekom trenutnom geostrateškom položaju bitnom za velike sile.

Opasnost od proklamovanog globalnog terorizma vodi nas u totalni rat bez kraja protiv terorizma. SAD i NATO kroz razne programe razvija fleksibilnu mrežu sa brojnim državama evro-atlanskog prostora koje razvijajući sopstvene vojne kapacitete postaju usmerene za globalnu interventnu sposobnost usklađene sa američkim strategijskim konceptom. Događaji od 11. septembra promenile su odnose u međunarodnoj zajednici i uspostavili su nove odnose koji će još neko vreme karakterisati te odnose. U periodu posle hladnog rata SAD su izašle kao pobednik i bipolarnost u svetskim odnosima je prevaziđena. Nastao je period globalizacije gde su mnogi pokušavali da postanu partner sa SAD, ali i da stvore neki novi multipolarni svet. Ipak, SAD su imale dominaciju u svim oblicima svetske politike. Ovi događaji su ojačali moć SAD u svetu.

Terorističke akcije u Njujorku i Vašingtonu pomogle su SAD da pojednostave sliku u svetu, a to je da postoji jedna velika pretnja, a to je terorizam. Svi su bili primorani da se izjasne o podršci. Na taj način rukovodstvo SAD je uspelo da stvori međunarodnu koaliciju u borbi protiv terorizma i da antiterorističke vojne intervencije budu provlađujući odgovor terorizmu i zemljama koje daju utočište teroristima. Uspeli su čak i da izgrade saveze sa Rusijom i Kinom, koje su se uprkos mnogim nesuglasicama sa SAD, uključile u borbu protiv terorizma koje inače i njih ugrožavaju.

Svaka borba protiv terorizma zahteva strpljenje i najvažnije je identifikovati teroriste i terorističke organizacije. To na globalnom nivou nije moguće, jer u zavisnosti od sopstvenih interesa svako ima različite kriterijume. Vojnom intervencijom moguće je oboriti vladu ili režim u nekoj državi. Moguće je i umanjiti sposobnost terorističke organizacije da deluje na nekom prostoru. Antiterorističkom vojnom intervencijom u Avganistanu uistinu oslabljena je i umanjena operativna sposobnost Osame bin Ladena, ali Al Kaida i njen prirodni sledbenik Daeš je postala teroristička mreža koja sada obuhvata čitavu planetu i mnoge terorističke organizacije su se udružile kao direktna posledica ove intervencije. Bez obzira na bezkrupulozne i ničim opravdane terorističke akcije koje pre svega ima za žrtve civilno stanovništvo vojna intervencija predstavlja prekomernu upotrebu sile. Nažalost, u

savremenom svetu to je dominantno sredstvo ubediivanja. Bez sumnje, iskustvo nam govori da prekomerna upotreba veoma loše sredstvo za rešavanje spoljašnjih i unutrašnjih sukoba. Praksa je pokazala da i tzv. „humanitarne intervencije“, često, završavaju kao prekomerno nasilje. Pri tome se prenebregava činjenica da je izgradnja mira dugotrajan proces, za koji su potrebni strpljenje i neutralno posredovanje.

Literatura

- [1] Christopher C. Harmon, *Terorizam danas*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
- [2] Dimitrijević, Vojin, *Terorizam*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
- [3] Drašković, Draško, *Savremeni ratovi*, Velarta, Beograd, 1997.
- [4] Folk, Ričard, *Veliki teroristički rat*, Beograd, "Filip Višnjić", 2003.
- [5] Jakšić, Pavle, *Savremeni rat*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969.
- [6] Kurmon, Bartelemi, Ribnikar *Asimetrični ratovi: sukobi juče i danas, terorizam i nove pretnje*, Beograd, Vojska, 2003.
- [7] Mikić, Slobodan, *Evolucija rata*, Vojno delo 4/2003, Beograd, 2003. godine.
- [8] Petković, Milan V., *Diplomatija i rat*, *Vojno delo* 1996/3, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- [9] Povelja UN, Građa međunarodnog javnog prava, I knjiga, Dnevnik, Novi Sad, 1988.
- [10] Simeunović, Dragan, *Teorija politike – rider*, Nauka i društvo, Beograd, 2002.
- [11] Simeunović, Dragan, *Nova bujica nasilja*, Vojni informator 1-2/2002, Beograd.
- [12] Simeunović, Dragan, *Predavanje specijalističke studije 27.12.2005*. Beograd.
- [13] Скуратов, J. И., Лебедев В.М., Комментарии к Уголовному кодексу Российской Федерации, Москва, 1996.
- [14] Tomaševski, Katarina, *Izazov terorizma: problemi suzbijanja terorizma u međunarodnoj zajednici*, Beograd, Mladost, 1983.
- [15] Vajt, Džonatan R., *Terorizam*, Beograd, Alexandria Press, 2004.
- [16] Vojna enciklopedija, Redakcija vojne enciklopedije, knjiga 7, Beograd, 1973.
- [17] Vojni leksikon, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981.
- [18] Wilkinson, Paul, *Terorizam protiv demokracije – odgovor liberalne države*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
- [19] Zorić, Milanko, *Inostrana vojna intervencija – Vojno delo*, 1996/1, Beograd.

OSETLJIVOST ULOGE VOJSKE U BORBI PROTIV SAVREMENOG TERORIZMA

Dragan Jevtić, Željko Pajović i Aleksandar Dumić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna Akademija

Očigledno je da će borba protiv globalnog terorizma potrajati dugo i biti naporna. Kao deo sistema bezbednosti jedne zemlje, vojska ima značajnu ulogu u borbi protiv ove pojave. U okolnostima određenih političkih i socijalnih uslova u društvu, upotreba vojske bi mogla da prouzrokuje negativne posledice na buduće unutrašnje političke odnose i ostvarivanje prava i sloboda građana u tom društvu. U izvršenju svoje uloge, vojska bi u ovoj borbi mogla da utiče na eskalaciju sukoba, kao i da podstiče stvaranje novih terorista. Ovaj rad ima za cilj da kritički razmotri efekte i posledice koje su vezane za osetljivost uloge vojske, a samim tim i njenu upotrebu u savremenoj borbi protiv terorizma.

Ključne reči: *uloga vojske, terorizam, borba, pobuna, sloboda*

Uvod

U poslednje dve decenije Evropska unija (EU) je nametnula stav da uloga vojske u demokratskim društvima ne bi trebala da bude fokusirana na unutrašnje pretnje. Ovo se manifestuje preko više trendova, predavanjem bezbednosti granica evropskih zemalja u ruke snaga unutrašnje bezbednosti – policiji, kao i smanjivanjem aktivnih sastava i odbacivanjem sistema regrutacije u velikom broju zemalja. EU je uvela trend demilitarizacije država fokusirajući se ka unutrašnjoj bezbednosti i izgradnji vojne sposobnosti usmerene spolja, kao delu sistema kolektivne bezbednosti.

Međutim, sa terorističkim napadima u Parizu „EU se probudila u novoj paradigmi: vojske na ulicama Francuske, Belgije i drugih zemalja, kao i izjave nekih vlada o povećanju vojnih budžeta i vojne intervencije protiv terorista u Siriji“.¹

Sa druge strane, postavlja se pitanje da li je vojska neophodna u savremenoj borbi protiv terorizma, tj. da li ona ima značajnu ulogu u ovoj borbi? Praksa pokazuje da su zemlje koje su koristile pristup održavanja sukoba niskog intenziteta imale bolji uspeh u borbi protiv terorizma nego što su to imale zemlje koje su sa korišćenjem vojske eskalirale situaciju u sukob visokog intenziteta. Uvažavajući činjenicu da SAD i NATO nisu uspele da pobeđu terorizam sa upotrebom vojske u Avganistanu u prošlih 15 godina, postavlja se pitanje da li je takva strategija neprikladna?

¹ Geir Moulson, German Cabinet Approves Military Intervention Against ISIS In Syria, The World Post, 2015, dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/entry/germany-isis-syria_565dae34e4b072e9d1c32977, 30.10.2016. godine.

Definisanje pojma savremenog terorizma i njegovi oblici

U međunarodnom pravu još nije postignut konsenzus o opšte prihvaćenoj definiciji terorizma. Što se tiče njegove taktike i tehnike ratovanja, i pored brojnih definicija, teorija se još uvek suočava sa izazovom da napravi jasnu razliku između pobune, terorizma, ustanka, nereda i ratova nacionalnog oslobođenja.

Često ponavljani kliše u međunarodnoj politici je „da onaj ko je terorista za neke, za druge je borac za ljudska prava“.² Takva percepcija je glavni predmet rasprave u međunarodnoj zajednici (MZ), jer ona pre svega zavisi od operativnog pristupa pojedinih država prema savremenoj borbi protiv terorizma.

Akadske definicije terorizma potvrđuju da su najčešći elementi definicije terorizma nasilje kao metod, građani i vlada kao mete, izazivanje straha i iznuđivanje političkih ili socijalnih promena kao ciljevi, a veliki broj žrtava (kome teže teroristi) ukazuje na spektakularnost kao definicioni element terorizma. Politički motiv izvršioca je uslov da se neka radnja označi kao teroristička, jer je to jedina definicijska komponenta koja razdvaja terorizam od običnog kriminala. Budući da se značenje termina terorizam menjalo kroz istoriju kako bi se prilagodilo političkom riziku svakog narednog perioda – veoma je teško odrediti jednu trajnu definiciju terorizma. Najveći broj autora smatra da je politička komponenta jedna od bitnijih elemenata terorizma. To se može zapaziti i u bilateralnim ugovorima, zatim u zakonodavstvima velikog broja zemalja, kao i u dokumentima represivnih državnih organa.

Analizirajući dosadašnje definicije terorizma, jasno se uočavaju sledeći elementi terorizma: nasilje, strah, cilj i motiv. Nasiljem se demonstrira sila koja ima za cilj da prouzrokuje određene psihološke efekte (osećaja nesigurnosti, straha). U literaturi postoji visok stepen saglasnosti o tome da je nasilje najrelevantnija komponenta pri definisanju terorizma. Motiv terorista da izvrše nasilje za naučnike je još uvek nedostupan element terorističke aktivnosti. Terorističke aktivnosti nikada nemaju masovnu podršku građana i stanovništva. U slučaju da je imaju – onda to više nije terorizam, već se radi o gerili ili masovnom ustanku stanovništva. Zahtevi terorista nikada nisu realni niti utemeljeni na zakonu.

Uzroke savremenog terorizma možemo tražiti u zaoštavanju borbi razvijenih zemalja i velikih korporacija za prestiž na tržištu rada i kapitala. Njihov sukob temelji se na želji za sve većim bogaćenjem i kontrolom vitalnih izvora energije, strateških materijala i tržišta, ekonomskom jazu između razvijenih i nerazvijenih zemalja sveta, slabljenju značaja međunarodnog pravnog poretka i demokratizaciji međunarodnih odnosa.

Postoji niz primera iz nedavne prošlosti kada su se, pod okriljem uspostave demokratije i demokratskih poredaka, pojedine svetske sile uključile kao „svetski policajac“, te preuzele kontrolu u manjim i nerazvijenim zemljama sveta bogatih prirodnim izvorima nafte, plina i drugih energenata, pod izgovorom uspostave demokratskih načela vladanja i zaštite demokratskih prava svojih građana na teritoriji drugih zemalja (Irak, Avganistan, Libija, Sirija...).

Činjenica je da međunarodni pravni poredak nije identičan u svim državama sveta pa tako ni u našem neposrednom okruženju. Države članice Evropske unije nastojale su postići konsenzus i svoje domaće kazneno-pravno zakonodavstvo usaglasiti sa zakonodavstvom Evropske unije u pogledu definisanja borbe protiv terorizma, organizovanja i finan-

² David Benest, *British Leaders and Irregular Warfare in The Moral Dimension of Asymmetrical Warfare*, The Netherlands, 2009, p.170.

siranja kriminala kroz razne ilegalne izvore, u čemu su delimično uspele. Svaka država nastojala je kroz svoje domaće zakonodavstvo zadržati pravo na suverenitet te pravo na vlastitu borbu i zaštitu građana na svojoj teritoriji. Stoga danas imamo bitne razlike u pogledu i odnosu na terorizam i teroristički čin između različitih država i njihovih zakonodavstava. Zemlje koje još uvek nisu direktno ugrožene terorizmom imaju puno blaže kriterijume i stavove u kazneno-pravnom definisanju terorizma.

Tako svako posedovanje oružja, opasnog oruđa, eksploziva, eksplozivnih naprava i uređaja za čije poreklo građanin nema ili ne poseduje dozvolu ili odobrenje, u pojedinim se državama smatra direktnim terorističkim činom, a građanina proglašava teroristom sa predviđenim rigoroznim merama i kaznama.

Govoreći o terorizmu kao tipu nasilja, isti se može podeliti na oružani i neoružani, a danas se sve više govori i o otvorenom i prikrivenom terorizmu u svetu. Otvoreni terorizam najčešće izvode terorističke i ekstremističke organizacije samostalno ili pod pokroviteljstvom neke zainteresovane vlade s ciljem zastupanja svojih političkih i kriminalnih ciljeva, koji se podudaraju s ciljevima države, odnosno vlade pod čijim su pokroviteljstvom.

Za razliku od otvorenog terorizma, prikriveni terorizam se najčešće izvodi i planira od strane država u sklopu tzv. specijalnog rata protiv neke države, vlastitim snagama ili uz pomoć ekstremističkih i kriminalnih organizacija, a provodi se u tajnosti s ciljem slabljenja države nakon čega slede drugi otvoreni oblici konvencionalnog i nekonvencionalnog ratovanja. Tu se uglavnom koriste slabosti napadnute države u društvenom, ekonomskom, finansijskom, ekološkom i drugom smislu. Najčešće je to namerno izazivanje raznih zaraznih i epidemijskih bolesti kod ljudi, životinja i biljaka ili namerno izazivanje nacionalne netrpeljivosti, sukoba i nasilja, kao i puštanje u opticaj krivotvorenih novčanica, kriminal u privatizaciji i dr.

Ekološki (nuklearni, hemijski i biološki) i sajber terorizam moramo shvatati ozbiljno, jer iako još uvek netipične vrste ugrožavanja, one mogu prouzrokovati velike i teške posledice (napad u podzemnoj železnici u Tokiju 1995. godine kada je korišćen sarin). Sredstva, materijali, kao i potrebno znanje za izradu biološkog i hemijskog oružja danas su lako dostupni i nisu skupi, pa i siromašnije terorističke organizacije mogu posegnuti za takvim rešenjima.

Sajber terorizam koristi nove, modernije i tehnološki sofisticiranije sisteme i metodologiju kojom se napada na neki politički sistem. Opasnost je dvojaka: teroristi uz pomoć interneta mogu naneti nesagledive posledice po društvo (otežano telefonsko komuniciranje, problemi u prometu, sabotiranje funkcionisanja berze itd.), a ujedno ga koriste kao način komunikacije, kako međusobno, tako i prema javnosti, te kao oružje.

Promene, trendovi i izazovi upotrebe vojske u borbi protiv savremenog terorizma

Izazov u borbi protiv terorizma u poslednjih nekoliko decenija predstavljaju pokreti koji su u mnogim slučajevima blisko povezani sa etnonacionalističkim i verskim razlozima, političkim borbama za prevlast, ekstremnim grupama koje traže podelu vlasti itd., gde terorizam je samo sredstvo a ne cilj sam po sebi. Prema tome, postoji dugogodišnja debata oko toga da li je terorizam krivično delo ili čin rata, i koji je pravi razlog da se grupa koja koristi teror opredeli za ekstremno nasilje protiv države. Strategija koja bi se upotrebila u borbi protiv terorizma zavisi od načina percipiranja ove pretnje.

Obično, prioritetne snage u borbi protiv terorizma su policijske. Razlog za to je rešavanje problema pre njegovog eskaliranja, odnosno održavanje sukoba na nivou niskog intenziteta. Kada je reč o identifikovanoj pobuni, vlade obično preduzimaju mnogo veće mere. U tom slučaju neophodna je koordinacija svih državnih resursa i integracija svih političkih, socioekonomskih, pravnih, policijskih i vojnih sposobnosti kako bi se pobuna neutralizovala.

Mutacija savremenog terorizma je praćena rastućim trendom većeg angažovanja vojne snage u borbi protiv terorizma. Ovaj trend nije uzrokovan samo radi toga što kapaciteti policije nisu dovoljni, već što priroda terorizma postaje još ratobornija. Ako se pre tri decenije pretnja sastojala od tzv. usamljenih vukova i malih terorističkih grupa sa ograničenim ciljevima, sa pojavom Al-Kaide terorizam je postao globalna pretnja. Terorističke organizacije kao Al-Kaide i aktuelne Islamske države³ imaju dugoročnu viziju, globalne ambicije i zapadnim demokratijama su praktično proglasile totalni rat.

Postoji dilema o tome kakva je uloga vojske u savremenoj borbi protiv terorizma, koliko je efikasnost a koliko je šteta od upotrebe vojske u savremenoj borbi protiv terorizma, obzirom da angažovanje velikih snaga gura sukob od niskog ka visokom intenzitetu.

U uslovima koji postoje u današnje vreme, sa pojavom transnacionalnog terorizma koji ne poznaje granice, ono što se dešava u jednoj zemlji, ima veliki uticaj na međunarodne odnose. Upotreba vojske u borbi protiv terorizma može imati implikacije, prvenstveno na samu državu, a zatim i na međunarodne odnose. Zbog toga je neophodno da se zaista vidi da li je vojno angažovanje efikasnije od angažovanja policijskih snaga, odnosno, da li organizaciona kultura vojske daje adekvatan odgovor na savremeni terorizam. U ovom trenutku čini se da samo ponašanje terorista nameće vojni odgovor. Veliki broj svetskih teoretičara i analitičara se slažu da je to upravo i cilj terorista.

Opšte prihvaćeno mišljenje je „da je namera terorista bila da primoraju zapadne demokratije da žrtvuju slobodu na uštrb bezbednosti“.⁴ Prema tome, sama pojava vojnika na ulicama Evrope u 2015 godine bi se mogla protumačiti kao uspeh terorista. Teroristi u svojoj strategiji primenjuju neke gerilske opšte principe, kao navlačenje vojske da primeni nesrazmernu snagu i time da izazove kolateralnu štetu na civilno stanovništvo.

Upotreba vojske u borbi protiv terorizma može imati pozitivan uticaj na privremeno suzbijanje terorizma, ali i negativan uticaj na civilno društvo, politiku države i na ponašanje same vojske. Vojne snage u borbi protiv terorizma moraju da naprave seriju organizacionih promena, uključujući i proširenje svojih ovlašćenja u smeru obavljanja policijskih poslova. Procenjuje se da „za pobjedu u okviru kampanje protiv terorizma, državne vlade moraju mobilisati deset puta više vojnika od procenjenog broja terorista“,⁵ što je praktično mobilizacija i rekonstrukcija države za rat. To može značiti militarizovanje civilnog društva.

Za razliku od protivpobunjeničtva, „protivterorizam u principu treba da sadrži više odbrambenih mera kako bi se umanjila sposobnost terorističke grupe da negativno utiče na stanovništvo, kao što je zabrana političkog delovanja, prisustva policije na javnim mesti-

³ Islamska država (arapski: الدولة الإسلامية في العراق والشام) je poznata i kao Islamska Država u Iraku i Levantu ili Islamska Država u Iraku i Siriji. Ona je nepriznata teroristička država formirana 03.01.2014. godine, - 29.06.2014. godine je proglasila kalifat na teritoriji Iraka i Sirije.

⁴ Andrew W. Neal, *Exceptionalism and the Politics of Counter – Terrorism: Liberty, Security and the War on Terror*, Routledge, London, 2010. p. 8.

⁵ Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, Letort paper, Strategic studies institute, U.S. Army War college, Carlisle, 2011, p. 9.

ma i projektovanje psihološke operacije protiv terorista“.⁶ U okviru kampanje protiv terorizma trebalo bi se težiti ka uspostavljanju ravnoteže između slobode i bezbednosti, sa ciljem da se pokaže da sukob nije eskalirao. Ovo se obično radi kroz komunikaciju sa stanovništvom, kako bi se sprečila namera terorističke grupe da steknu simpatije stanovništva. Problem je u tome što ovo zahteva angažovanje većeg broja bezbednosnih snaga.

Pitanja koja bi mogla da se postave su: Da li se terorizam treba uzeti kao vojni problem? Do kojeg intenziteta terorizam predstavlja nevojni problem, odnosno kada je neophodno da se veće vojne snage angažuju?

Vojska jedne zemlje se koristi u skladu sa Ustavom i zakonima te države. Iako ne postoje potpuno identični slučajevi, zapadne demokratije uglavnom imaju policiju za unutrašnju bezbednost, dok za odbranu zemlje od spoljnih pretnji imaju vojsku. Kako bi odgovorile na pretnje terorizma, neke države imaju vojne jedinice sa policijskim organima ili policijske jedinice sa vojnom strukturom, obukom i kapacitetima. To su snage odgovorne za oružani odgovor bliži vojsci, ali u sklopu Ministarstva unutrašnjih poslova. Na primer, u Turskoj, Srbiji i Francuskoj postoji žandarmerija, u Italiji karabinjeri, u Ruskoj Federaciji unutrašnja vojska, a u Makedoniji jedinica za brzo raspoređivanje.

U borbi protiv terorizma, zemlje mogu da se oslone na dva modela: da gone teroriste u skladu sa zakonom o oružanom sukobu ili po nacionalnom krivičnom zakonu. „Prvi je svojstven, može se reći i luksuz koji važi za velike zemlje koje imaju veći kredibilitet u MZ. One mogu sebi da priušte proglašavanje rata protiv terorizma i da ga tretiraju kao vojnu pretnju. Drugi model je tipičan za male zemlje, ograničenijima u njihovim krivičnim zakonima sprečava se korišćenje svih kapaciteta koji stoje na raspolaganju. One razmatraju terorizam kao krivično delo i procesuiraju teroriste kao kriminalce po krivičnom zakonu zemlje. Iako je ovaj model tipičan za male zemlje, on je takođe karakterističan i za liberalne demokratije“.⁷

Kada se deluje protiv unutrašnjeg terorizma, borba protiv terorizma, za razliku od borbe protiv pobunjenika, je ograničena u pravnom okviru. Ali kada teroristička pretnja dolazi spolja, vojska može biti angažovana na više načina: kao direktna ispomoć policijskih snaga i civilnih vlasti, za demonstraciju snage i projektovanje prisustva i kontrole, ili u direktnim akcijama protiv terorista. Veće zemlje mogu sebi priuštiti i preventivnu odbranu, da deluju pre nego što budu napadnute (što je sporno u smislu Povelje UN koja se odnosi na pravo rata). „Te države mogu obavljati tajne i prikrivene operacije, obaveštajne operacije, likvidaciju vođstva, čak i da izvrše promenu vlasti, kao u Iraku“.⁸

Nakon napada u Parizu 2015. godine, Francuska je počela da razmatra nacionalnu politiku o uslovima korišćenja vojske u borbi protiv terorizma na svojoj teritoriji. Pri tome, „u borbi protiv terorizma Francuska je angažovala više od 10.000 vojnika na ulicama velikih gradova. Samo u Parizu je bilo raspoređeno oko 5.000 vojnika za patroliranje i osiguravanje važnih objekata. Građani Pariza navikli su se na prisustvo vojnika, koji su bili na ulicama nakon pokrenute operacije „Sentinel“ nakon napada na Šarli Ebdo u januaru 2015 godine“.⁹ Neposredno posle napada u Parizu, vojska je bila raspoređena i u Belgiji

⁶ Ibid, p. 22.

⁷ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, Naval postgraduate school, Monterey, California, 2012, p. 6.

⁸ Geraint Hughes, Ibid, p. 52.

⁹ CNN News, Security boosted as Europe scrambles to handle growing threats, 2015, dostupno na: - <http://edition.cnn.com/2015/01/17/europe/europe-terrorism-threat/>, datum pristupa 02.11.2016 godine .

(Brisel), zbog prijavljenih pretnji i sumnji da teroristi planiraju napade u Belgiji. „Po prvi put posle 35 godina, zajedno sa policijom, stotine naoružanih vojnika je patroliralo Briselom, sa zadatkom da spreče terorističke napade, dok su vlasti pozivale građane da ostanu u svojim kućama, proglašavajući najviši nivo pretnji“.¹⁰ Ovo govori da savremeni terorizam prouzrokuje militarizaciju pojedinih zemalja EU po cenu veće bezbednosti.

Za razliku od IRA, čečenskih separatista, Kurdistsanske radničke partije, Hamasa, Hezbollaha i drugih grupa, koje uprkos ideoloških imaju i etnoreligijske i nacionalističke motive, novi trend terorizma je globalni rat sa ciljem redefinisanja moći u međunarodnim odnosima. Samim tim, uloga vojska u savremenoj borbi protiv terorizma postaje sve značajnija, a njena upotreba postaje nužno zlo, neophodno za postizanje pobeđe nad terorizmom.

Tamo gde postoji previše policajaca, ne postoji sloboda, a tamo gde postoji previše vojnika, ne postoji mir, reči su kineskog pesnika Lin Jutanga. Ravnotežu između to dvoje nije lako pronaći, pogotovo kada se radi o misijama unutar neke zemlje. U tom kontekstu, evropske države, poput Nemačke i Austrije, razmišljaju o korišćenju vojnika u misijama unutar države, a sve radi efikasnije borbe protiv savremenog terorizma.

Ministar odbrane Austrije, Hans Peter Doskozil namerava, zbog pretnje od napada, ojačati elitnu jedinicu austrijske vojske. Specijalna jedinica treba dobiti veći broj pripadnika i dodatnu opremu, a Doskozil je najavio da će se u opremu investirati 35 miliona evra. On veruje da će borba protiv terorizma postati sve više zadatak vojske.

Dalje, Urlieh Kuen sa Instituta za bezbednosne studije Univerziteta u Hamburgu ističe da je upotreba naoružanih vojnika za unutrašnje misije u Nemačkoj jako retka i dozvoljena je samo u ekstremnim slučajevima. On smatra da su primeri Francuske i Belgije, gde se vojnici koriste u raznim situacijama na ulici, pokazali da prisustvo vojske ne mora značiti da postoji manja opasnost od napada. Baš situacije u tim zemljama pokazuju da je, kada se radi o muslimanima, važnija dobra integracija nego bilo šta drugo. U tom smeru, Nemačka bi morala naučiti od grešaka drugih i, na primer, omogućiti obrazovanje nemačkih imama na univerzitetima. Sa druge strane, u slučaju upotrebe vojske unutar zemlje, postoji opasnost da bi vlasti mogle početi razmišljati o tome da se bezbednosni problemi mogu rešiti samo vojskom. Istorija Nemačke je pokazala da postoje stvari koje govore protiv mešanja vojnika i civila.

Postoje nekoliko razloga koje ograničavaju upotrebu nemačke vojske u unutrašnjim misijama: nemačka policija ima specijalističku obuku vezanu za unutrašnju bezbednost, koja traje tri godine, dok vojnici nemaju tu vrstu obuke; vojska nema ovlašćenja koje ima policija i ne smeju, na primer, hapsiti ljude ili vršiti kontrole; rad policije je u nadležnosti nemačkih regija,¹¹ a kada bi došlo do upotrebe vojnika unutar zemlje, postojala bi mogućnost da ih one iskoriste kako bi smanjile izdatke svojih policija; nemačka vojska je trenutno preopterećena zbog misija van zemlje.

¹⁰ Aljazeera news, Army patrols deserted streets as Brussels on edge, 22.11.2015 godine, dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/2015/11/army-patrols-deserted-streets-brussels-high-alert-151121160847096.html>, datum pristupa 15.11.2016 godine.

¹¹ U Nemačkoj svaka regija ima specijalnu policijsku jedinicu, koja se koristi u talačkim krizama i u borbi protiv terorizma. U slučaju kada su policijske snage neke regije preopterećene, vlasti mogu tražiti da se tamo pošalju policajci iz drugih regija. Policijska jedinica koja je zadužena za borbu protiv terorizma na nivou države je GSG-9, a od prošle godine postoje i takozvane „BFE plus“ jedinice. Te jedinice su, tvrde eksperti, oformljene nakon napada na redakciju satiričnog magazina Šarli ebdo u Francuskoj. One posebno brzo reaguju na ekstremnim slučajevima i mogu uvek pomoći GSG-9 i policijama drugih zemalja.

Postavlja se pitanje da li bi upotreba vojske unutar Nemačke bila korisna kada bi se desio napad na više mesta istovremeno, da li bi vojska reagovala brže od nemačke vojne policije „Feldjager“. U tom slučaju, vojnici bi se mogli iskoristiti da osiguraju velika područja, a ne da razoružaju i onesposobe napadače. Može se zaključiti da upotreba vojske unutar zemlje ne znači da bi ona zamenila policiju, već bi sadejstvovala sa njom ka ostvarivanju zajedničkog cilja, pobede nad savremenim terorizmom.

Uticaj upotrebe vojske u borbi protiv savremenog terorizma na civilno društvo i međudržavne odnose

Pozitivna strana upotrebe vojske u borbi protiv terorizma se ogleda u mogućnosti brzog neutralisanja postojećih pretnji i demonstraciji države da se odlučno odbrani od budućih pretnji. Pri tome, vojska bi se morala koristiti u skladu sa državnim zakonima i da uzajamno deluje sa jedinicama koje su nadležne za borbu protiv nekonvencionalnih pretnji. Cilj mora biti da se sukob održi na niskom nivou intenziteta kako se ne bi izazvala dodatna značajna šteta i da postoji dobra koordinacija i sinhronizacija vojske sa policijskim snagama, koje su obično bolje upoznate sa situacijom na terenu i sa stanovništvom.

Većina evropskih zemalja je izabrala policijski pristup u borbi protiv terorizma, nakon iskustava koja su pokazala da je ovaj pristup efikasniji od vojnog. „Zapadne demokratije su uvek bile u nedoumici kako da se zaštite od terorizma i da ujedno uspostave ravnotežu između upotrebe vojnih kapaciteta i ometanja normalnog života građana“. ¹² „Britanija i Španija su primeri gde se u početku primenjivao vojni pristup, a onda se uloga vojske u borbi protiv terorizma smanjila na račun policije pri čemu se problem tretirao kao krivično delo“. ¹³ U Severnoj Irskoj, početna intervencija bila je zasnovana na zakonu o oružanom sukobu, a zatim se prešlo na gonjenje IRA u skladu sa krivičnim zakonom. Ovaj primer je uspešna studija o primeni vojske u borbi protiv terorizma, gde se „sa pravim politikama postižu bolji rezultati nego što bi bio slučaj sa izričitom upotrebom konvencionalnih snaga“. ¹⁴

Negativne posledice koje proizlaze od upotrebe vojske u borbi protiv terorizma mogu biti: eskalacija sukoba, stvaranje novih terorista i dodeljivanje vojsci veće moći, što može predstavljati pretnju demokratiji.

Eskalacija sukoba se manifestuje u trenutku kada vojska izađe na ulice gradova i započne da deluje sa većom snagom, što u očima građana znači rat. U pokušaju da brzo okonča sukob, najverovatnije bi se angažovala prekomerna snaga koja bi nanela veća i nepotrebna oštećenja infrastrukture. Ovo bi dalje moglo uzrokovati ekonomske, socijalne i političke posledice, kao i posledice po spoljnu politiku. „Problem sa ovakvom upotrebom vojske je linearno postavljanje vojne organizacije protiv pretnje koja je nelinearna, kompleksna i koja uključuje razne aspekte društvenog života zemlje“. ¹⁵

¹² Ian M. Cuthbertson, *The Nature of the Terrorist Threat and National Responses to Terrorism: The British - Case*, in *National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p.128.

¹³ Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russia* in *National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p.166.

¹⁴ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, p. 13.

¹⁵ *Ibid*, p. 7.

To znači da ukoliko vojska nije sposobna za nekonvencionalnu borbu protiv terorista, koji su u suštini neregularne snage, moglo bi se doći do neželjenog efekta i eskalacije sukoba. Stoga, u borbi protiv terorizma, u principu bi se mogle koristiti snage specijalnih jedinica.

Praksa pokazuje da angažovanje vojske u operacijama protiv terorista u zemlji može da izazove problem sa legitimitetom, kao i do stvaranja novih terorista. S obzirom na neselektivnu upotrebu snaga, dolazi se do kolateralne štete, što stvara ogorčenje i frustraciju stanovništva. Ukoliko se stanovništvo saoseća sa teroristima, moglo bi da dođe čak i do priključivanja građana u terorističke redove. „Sve one zemlje koje u borbi protiv terorizma uključuju vojsku, rizikuju da stvore kontra-reakcije i umesto smanjivanje broja terorista da u stvari doprinesu ka povećanju njihovog broja“.¹⁶

Ratovi u Iraku i Avganistanu su dokazali da se teroristi gotovo uvek kriju među civilnim stanovništvom, terajući koalicione snage da načine što veće kolateralne štete i na taj način prouzrokuju bes kod stanovništva. U operacijama u kojima je vojska angažovana sa konvencionalnim sredstvima u savremenoj borbi protiv terorizma, neizbežno je da se greške i kolateralne štete prave na terenu.

Obično, teroristi su oni koji ne poštuju zakon oružanog sukoba i pravila ratovanja. Međutim, kada se zemlje suprotstavljaju sa prekomernom silom, onda je neizbežno da se prekorače ovlašćenja i da vojska započne da krši zakon. Takvi scenariji su priželjkivani od strane terorista, jer se na taj način pretvaraju u žrtve koje grade svoju legitimnost. Postoje brojni slučajevi u kojima male terorističke grupe rastu u masivnim pobunjeničkim pokretima i grupama branitelja ljudskih prava, samo zato što su države neodgovorno koristile vojsku da uguše njihove aktivnosti.

Budući da je između terorizma i pobune linija tanka, neke terorističke grupe grade političku platformu sa kojom bi bili predstavljeni kao legitimne snage u zaštiti prava određenih grupa. Kada država preuzima vojnu akciju protiv terorista, to može dovesti do podsticaja intenzivnog regrutovanja građana u redovima terorističkih grupa. Na taj način, vojska je od terorista stvorila mučenike i doprinela je njihovoj još većoj koheziji i popularnosti. Postoje brojni primeri u kojima teroristi često dobijaju podršku od lokalnog stanovništva u operativnom okruženju gde deluju, a akcija protiv njih samo povećava njihov broj preko motivisanja novih regruta. Ovo može biti potvrđeno podacima koji govore da je „broj terorista, članova ID u Siriji značajno porastao nakon niza operacija preuzetih od strane nekoliko zemalja koje su intervenisale vazдушnim napadima“.¹⁷ Primer za to je bila i strategija ETA u Španiji, „koja je uspela da regrutuje nove članove preko iznuđivanja represivne akcije od strane države“.

Kao što je prethodno u tekstu istaknuto, treća negativna posledica upotrebe vojske u borbi protiv terorizma je dodeljivanje vojsci veće moći. „Pri upotrebi vojske u borbi protiv terorizma postoji verovatnoća od poremećaja civilno-vojnih odnosa u državi“.¹⁸ To je moguće jer „da bi vojska bila efikasna, ona bi trebala dobiti veća ovlašćenja, od uobičajenih, i ulogu i zadatke koji obično pripadaju civilima“.¹⁹

¹⁶ Ibid, p.3.

¹⁷ CNN News, ISIS can 'muster' between 20,000 and 31,500 fighters, 12.09.2014 godine, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis-syria-iraq/>, datum pristupa 18.11.2016. godine.

¹⁸ Biljana Vankovska-Cvetkovska, *Vojskata i demokratijata*, NIP Nova Makedonija, Skoplje, 1995, str. 89.

¹⁹ Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, nav. delo, p. 5.

Rečju, na račun veće bezbednosti, javlja se pretnja od gubitka slobode. Samim tim što vojska poseduje mnogo veću fizičku i vatrenu moć, ona se može pretvoriti u osnovni generator bezbednosti i na taj način postepeno nametnuti kao glavni faktor opstanka države.

Postoje brojni primeri u kojima vojska ima svoj primat i u kojima se ona polako pretvara u instituciju koja je „država u državi“. Ovo „pozicioniranje vojske u društvu može da dovede do militarizacije političkog sistema i veće uloge vojnih lidera u političkom procesu“.²⁰

Države koje se bore protiv terorizma u saglasnosti sa zakonitostima oružanih sukoba tretiraju borbu protiv terorizma kao rat i koriste sve raspoložive kapacitete. Ovo sebi ne mogu priuštiti sve zemlje, jer međunarodna reakcija prema različitim zemljama varira u zavisnosti od njihove političke, ekonomske i vojne moći. One zemlje koje mogu da sebi priušte upotrebu velikih snaga tretiraju teroriste kao nacionalnu, regionalnu ili globalnu pretnju, i otvoreno primenjuju oružanu silu kako bi ih uništili. Ali, tu postoji rizik od gubitka legitimiteta u borbi protiv terorizma i osude zemlje od strane MZ. Sa ovim se suočila Ruska Federacija u vreme Borisa Jeljcina, u periodu Prvog čečenskog rata, kada je vodila borbu protiv terorizma na svojoj teritoriji. Ruska Federacija je od strane zapadnih zemalja bila osuđena kao agresor zbog upotrebe nesrazmerne sile, jer je ruska vojska prouzrokovala značajnu kolateralnu štetu.

To znači da „u pokušajima borbe protiv terorizma, države mogu da koriste metode sa kojima je rezultat više štetan za demokratiju nego što je to sam terorizam“.²¹ Istovremeno, između ostalog „postoji i rizik od gubitka civilnog nadzora vojne moći od strane civilnih struktura, kao što se desilo u Argentini, Brazilu i Čileu u periodu 60-ih i 80-ih godina prošlog veka“.²²

Moderan primer je iskustvo „sa angažovanjem ruske vojske u borbi protiv čečenskih separatista u Drugom čečenskom ratu, što je dalje izazvalo negativne efekte u procesu demokratizacije i nazadovanje političkih reformi u smislu povratku ka autokratiji u zemlji“.²³ Vladimir Putin je na račun vojnih uspeha naglo stekao popularnost, što mu je dalje omogućilo da ojača političku poziciju u stilu tradicionalne ruske moći.

Prema tome, postoji široko liberalno mišljenje da, svi pokušaji države da angažuje vojsku sa većim ovlašćenjima doprinose da se građanska sloboda ograniči. „Ljudi, vesno i dobrovoljno, zbog iluzije o bezbednosti se odriču slobode, dok u isto vreme, vojni odgovor protiv terorizma ne daje željene rezultate“.²⁴

S druge strane, rastuća uloga vojske u savremenoj borbi protiv terorizma ima potencijal da militarizuje međunarodnu politiku jer političari mogu početi da se previše oslanjaju na vojsku i da probleme rešavaju jedino sa upotrebom sile.

Borba protiv terorizma je asimetrična jer „teroristi, kao nedržavne akteri, raspolažu sa neuporedivo manjim kapacitetom, u odnosu vojske i policije. Baš to im daje prednost u odnosu na nezgrapne vojne formacije kojima mogu na relativno lak način da ugroze sna-

²⁰ Biljana Vankovska-Cvetkovska, *Ibid.*, p. 92.

²¹ Martha Crenshaw, *Introduction in The Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, 2010, p. 2.

²² Tayfun Erbay, *Ibid.*, p.11.

²³ Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, p. 8.

²⁴ FCNL, *The Illusion of Security*, 11.06.2011 godine, dostupno na: https://www.fcnl.org/updates/the-illusion-of-security-12_ datum pristupa 17.11.2016. godine.

gu i istovremeno iskoriste njihovu ranjivost“.²⁵ To je jedan od razloga što mnoge studije ukazuju da vojno rešenje u borbi protiv terorizma nije efikasno jer se sukob samo dodatno rasplamsava, pa se od terorizma dolazi do pojave klasične pobune.

Da li je vojna snaga efikasna u borbi protiv terorizma i dalje ostaje pitanje bez jasnog odgovora, „zato što se vojska obično fokusira na pobjedu, dok praksa pokazuje da mora da se fokusira na efikasnost, i to merljivu uspehom, da se smanji uništavanje infrastrukture i uzrokovanje kolateralne štete“.²⁶

Ono što može da se konstatuje je da upotreba vojske u borbi protiv terorizma može istovremeno biti i korisna i štetna, bez razlike da li se vojska upotrebljava na domaćem terenu ili van nacionalnih granica.

„SAD u poslednjih 40 godina nisu uspele da identifikuju pravilnu strategiju vezanu za borbu protiv terorizma jer se previše oslanjaju na vojni pristup u odnosu na razumevanje izvora terorizama“.²⁷ I pored toga, SAD i ostale zapadne demokratije idu ka sve većoj upotrebi vojske u borbi protiv terorizma, što može da znači promenu paradigme međunarodne bezbednosti, a time i izgleda modernog društva.²⁸

Međutim, i pored oprečnih stavova i mišljenja, postoje određeni uslovi koji bi trebali biti ispunjeni da bi se vojska uključila u borbu protiv terorizma, na osnovu odluka nadležnih državnih organa u skladu sa zakonom:

– „Kada je teroristička aktivnost prerasla u gerilska dejstva ili ustanak, a policija nije u stanju da reši bezbednosni problem.

– Kada je država iznenada upala u talačku krizu većih razmera i koja preta da ugrozi njene vitalne interese.

– Kada teroristi upotrebe NHB sredstva i izazovu NHB incident koji predstavlja bezbednosni rizik po stanovništvo, a jedino vojska je sposobna da izvrši dekontaminaciju i sprovede druge mere i aktivnosti kojima se sprečava ugrožavanje života građana i životne sredine.

– Kada teroristička organizacija izvede teroristički akt otmice plovećeg objekta na rekama na teritoriji sopstvene države, a koji prevozi ljude, materijalna dobra ili opasne materije u situaciji kada angažovanje policijskih antiterorističkih jedinica nije dovoljno“.²⁹

Kako bi se preventivno delovalo i na duge staze vodila borba protiv savremenog terorizma neophodno je napore usmeriti na aktivnosti države i društva radi suzbijanja osnovnih uzroka nastanka ove pojave u pravcu jačanja osnovnih poluga države i društva, njihove snage, kvaliteta, vitalnosti i demokratičnosti, koji se nalaze u njihovoj osnovi, zatim razvojem pravne države i sistema zaštite sloboda i prava građana i učvršćivanjem društvenih odnosa u svim segmentima života.³⁰

²⁵ Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russian National Counter-Terrorism Strategies*, p. 169.

²⁶ Ibid, p. 174.

²⁷ Louise Shelley, *Countering Terrorism in the US: The Fallacy of Ignoring the Crime-Terror Nexus in National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006, p. 203.

²⁸ Čarli Kegli, Judžin Vitkof, *Svetska politika – trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. 658.

²⁹ Gaćinović Radoslav, „Uloga vojske u suprotavljanju terorističkim aktivnostima“, *Vojno delo*, 2/2015, Beograd, str. 180.

³⁰ Isto, str. 182-183.

Zaključak

Iako se borba protiv terorizma u vojnoj nauci tretira kao sukob niskog intenziteta, događaji u poslednje dve decenija pokazuju da su se pojavile terorističke organizacije koje nameću sukob visokog intenziteta.

Neophodno je napraviti razliku o kakvim se teroristima radi, jer postoji velika razlika u motivima transnacionalnog i globalnog terorizma, koji ima globalne ambicije, za razliku od lokalnih (regionalnih) terorističkih grupa koje imaju lokalne i ograničene ambicije. Ovi drugi, često mogu biti pobunjenici sa drugim motivima, kojima države daju preveliko značenje terorista samo radi njihovog delegitimiranja ili iznuđivanja međunarodne podrške za njihovo suzbijanje.

Kada se govori o terorizmu tada je bitno naglasiti da tradicionalni terorizam konvencionalnim oružjem kao i tradicionalni načini ratovanja sve više „izumiru“ i pripadaju istoriji, a sve više i češće se pribegava nekonvencionalnim oblicima ratovanja, pa tako i terorizmu, koji su daleko jeftiniji, brži, učinkovitiji i postižu neuporedivo bolje i brže efekte prema onima kojima su usmereni. U pokušaju da unište teroriste, države rizikuju da koristeći ogromnu snagu neminovno dovede do ograničavanja slobode i pojava kolateralnih šteta civilnog stanovništva. Teroristi na taj način realizuju svoje ciljeve, pretvarajući demokratske države u destabilizatore mira.

Sve analize pokazuju da upotreba vojske u borbi protiv terorizma treba da bude poslednja opcija država. Cena koju bi moderno demokratsko društvo moralo platiti može biti eskalacija sukoba, ograničavanje slobode i potencijalno stvaranje novih terorista. Logika kaže da je neophodno da se preispita priroda terorizma kao fenomen i da se leči bolest, a ne simptomi. Dešavanja na Bliskom Istoku mogu se smatrati kao posledica vojničkog pristupa u „dugom ratu“ zapadnih zemalja u borbi protiv terorizma. Međutim, iako iskustvo pokazuje da je policijski pristup efikasniji nego vojni i da je bolje da se problem terorizma tretira kao krivično delo, moderni terorizam ima funkcije sa kojim naliči na pobunu u kojoj se koriste terorističke metode. Ova mutacija globalne pretnje terorizma će neminovno uticati na promenu inače osetljive uloge vojske u demokratskim državama.

U budućnosti, države će se suočiti sa dilemom o veličini vojne snage i operativnom pristupu u korišćenju vojske usled sve većeg preklapanja unutrašnjih i globalnih pretnji. Ako se zbog svog transnacionalnog karaktera terorizam počne smatrati kao vojni problem, neophodan će biti globalni odgovor i planiranje upotrebe vojske u koalicionim operacijama. Izvan tog konteksta, pitanje za političke lidere će biti sadržano u dilemi između sprovođenja militarizacije društva i istovremenog održanja ravnoteže između bezbednosti i slobode.

Ako je upotreba vojske apsolutno neophodna i odlučujuća u savremenoj borbi protiv terorizma, onda bi se to moralo uraditi zajedničkim naporima zemalja u okviru međunarodnog prava. Pri tome, da bi se efikasno koristila, vojska bi morala dobiti veća ovlašćenja, što podrazumeva i neophodnost promena postojećih zakona koja su na snazi u raznim zemljama.

Literatura

[1] Andrew W. Neal, *Exceptionalism and the Politics of Counter-Terrorism: Liberty, Security and the War on Terror*, Routledge, London, 2010.

[2] Vankovska-Cvetkovska Biljana, *Vojskata i demokratijata*, NIP Nova Makedonija, Skopje, 1995.

[3] David Benest, *British Leaders and Irregular Warfare in The Moral Dimension of Asymmetrical Warfare*, The Netherlands, 2009.

[4] Geraint Hughes, *The military's role in counterterrorism: examples and implications for liberal democracies*, Letort paper, Strategic studies institute, U.S. Army War college, Carlisle, 2011.

[5] Gaćinović Radoslav, „Uloga vojske u suprotstavljanju terorističkim aktivnostima“, *Vojno delo*, 2/2015, Beograd.

[6] Ian M. Cuthbertson, *The Nature of the Terrorist Threat and National Responses to Terrorism: The British Case*, in *National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[7] Louise Shelley, *Countering Terrorism in the US: The Fallacy of Ignoring the Crime-Terror Nexus in National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[8] Martha Crenshaw, *Introduction in The Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, 2010.

[9] Mikhail Rykhtik, *Asymmetric Threats and Counter-Terrorism Strategies in Russian National Counter-Terrorism Strategies*, IOS Press, 2006.

[10] Tayfun Erbay, *The role of the military in counterterrorism: Unintended consequences*, Naval postgraduate school, Monterey, California, 2012.

[11] Aljazeera news, Army patrols deserted streets as Brussels on edge, 22.11.2015 godine, dostupno na: <http://www.aljazeera.com/news/2015/11/army-patrols-deserted-streets-brussels-high-alert-151121160847096.html>, datum pristupa 15.11.2016 godine.

[12] CNN News, ISIS can 'muster' between 20,000 and 31,500 fighters, 12.09.2014. godine, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2014/09/11/world/meast/isis-syria-iraq/>, datum pristupa 18.11.2016 godine.

[13] CNN News, Security boosted as Europe scrambles to handle growing threats, 2015, dostupno na: <http://edition.cnn.com/2015/01/17/europe/europe-terrorism-threat/>, datum pristupa 02.11.2016 godine.

[14] FCNL, The Illusion of Security, 11.06.2011 godine, dostupno na: <https://www.fcnl.org/updates/the-illusion-of-security-12>, datum pristupa 17.11.2016 godine.

[15] Geir Moulson, German Cabinet Approves Military Intervention Against ISIS In Syria, The World Post, 2015, dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/entry/germany-isis-syria_565dae34e4b072e9d1c32977, datum pristupa 30.10.2016 godine.

NASILNO POKRŠTAVANJE SRBA U
NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Radoslav Gaćinović*
Institut za političke studije, Beograd

Tokom Drugog svetskog rata na teritoriji NDH ustaše su počinile najveće zločine protiv čovečnosti. Bile su to masovne likvidacije Srba, proterivanje i zlostavljanje u koncentracionim logorima. Srbi koji nisu proterani bili su izloženi masovnom prevođenju u katoličku veru. Glavnu ulogu u toj vrsti nasilja imala je Hrvatska katolička crkva i predstavnici NDH uz podršku Vatikana. U radu je detaljno analizirana uloga Alojzija Stepinca u nasilnom pokrštavanju Srba na teritoriji NDH, gde je u katoličku veru nasilno prevedeno više od 240.000 Srba.

Ključne reči: *Vatikan, pokrštavanje, Srbi, nasilje, ustaše, Katolička crkva*

Uvod

Ministar pravosuđa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dr Mirko Puk izdao je, 18. jula 1941. godine, naredbu kojom je zabranio naziv „srpsko-pravoslavna vera” pošto nije u skladu sa državnim uređenjem, a umesto toga uveden je naziv „grčko-istočna vera”, pravoslavne verske škole su ukinute, a sveštenstvo proterano, dok su oni koji su bili uporni i nisu želeli da odu odvođeni u logore ili odmah ubijani. Vođstvo tzv. NDH od prvih dana širilo je netrpeljivost i pozivalo na uništenje Srba i na prostoru Bosanske krajine i Kozare. Tako je, na primer, advokat Viktor Gutić, jedan od najozloglašenijih predstavnika NDH u Bosanskoj krajini, i ustaški stožernik govorio: „Ove srpske Cigane poslaćemo u Srbiju, jedne željeznicom, a druge Savom bez lađa. Nepoželjni elementi biće iskorijenjeni tako da će im se zatrti svaki trag i jedino što će ostati biće sjećanje na njih. Svu srpsku gamad od petnaest godina pa naviše mi ćemo poubijati a njihovu djecu smjestiti u klostere i od njih će biti dobri Hrvati”.¹ Da bi se sve ove vrste nasilja „ozakonile” izdavale su se razne naredbe. Tim poslovima rukovodilo je zloglasno ustaško Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu, koje je uspostavilo svoj specijalni verski odsek sa katoličkim sveštenikom na čelu. Prekrštavanje Srba odobreno je pismom od 17. jula 1941. godine, koje je upućeno iz Vatikana Alojziju Stepincu, u kojem je rečeno: „Ako Vaša preuzvišenost predoči tu potrebu svojoj časnoj braći (biskupima) u Hrvatskoj, steći će ponovnu zaslugu tim svojim dragocjenim doprinosom za pravilan razvoj katolicizma, gdje postoje tolike nade za

* Prof. dr Radoslav Gaćinović je naučni savetnik.

¹ Radoslav Gaćinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 180.

obraćanje ne sjedinjenih” Time Stepinac dobija novu snagu za nastavak posla na pokrštavanju pravoslavnog stanovništva. U tom smislu saziva konferenciju biskupa na kojoj je izabran odbor od tri člana za rukovođenje ovim poslovima. Odbor su činili sam Stepinac, zatim senjski biskup Viktor Burić i križevački biskup Janko Šimrak. Izabran je i izvršni odbor sastavljen od još pet sveštenika. Dok su ustaše vršile masovne zločine nad srpskim stanovništvom, katolički kler je prekrštavao Srbe na teritoriji tzv. NDH.² U pojedinim biskupijama sami biskupi su bili inicijatori i odgovorni za prekrštavanje. Naređivali su pojedinim sveštenicima da odlaze kao „misionari” u pravoslavna sela i prekrštavaju stanovništvo. Oni koji su to odbijali bili su primorani raznim dekretima. Ovakve naredbe odnosile su se, pre svega, na mlađe sveštenike čija je obaveza bila da idu u srpska sela i obučavaju srpsko stanovništvo za prelazak na katoličku veru. Na teritoriji Kostajnice na poslovima prekrštavanja radio je Dionizije Juričević, lični kapelan ustaškog poglavnika Pavelića, koji je na terenu pokazao svoju sposobnost ubeđivanja. U mestu Stezi, pre prekrštavanja, govorio je okupljenom narodu: „*U ovoj zemlji ne može više da živi nitko osim Hrvata, jer ovo je zemlja Hrvatska i tko se neće prekrstiti mi znademo kuda ćemo s njim. Ja sam u ovim gore krajevima davao očistiti od pileta sve do starca, a ako bude potrebe, učinit ću i ovdje, jer danas nije grehota ubiti ni malo djeteta od sedam godina, a koje smeta našem ustaškom poretku...*” Prekrštavanje pravoslavnog stanovništva na teritoriji NDH, a posebno u Bosni i Hercegovini, pretvorilo se u organizovani sistem rada klero-ustaških vlasti na uništenju Srba. To dokazuje i pismo šezdesetorice Muslimana iz Banja Luke, uglednih građana odanih NDH i poglavniku Anti Paveliću, upućeno dr Džaferu Kulenoviću, potpredsjedniku ustaške vlade u Zagrebu, i Hamdiji Bešlagiću, ministru prometa i javnih radova, koji jasno govore o zverstvima i nepravdama koja su počinjena nad Srbima u Bosanskoj krajini. U pismu se isticalo: „*Ubijanje svećenika i prvaka bez suda i presuda, strijeljanje i žrtvovanje u gomilama posve nevinih ljudi, žena i djece, gonjenje u masama iz kuće i iz postelje čitavih porodica sa rokom od jednog do dva časa za spremanje, te njihovo deportiranje u nepoznate krajeve, prisvajanje i pljačkanje njihove imovine, te siljenje u katoličku vjeru, sve su to činjenice koje su zaprepastile svakog istinskog čovjeka i koje su i na nas Muslimane ovih krajeva djelovale najneugodnije... Jedan dio katoličkog svećenstva smatra da je došao njegov čas i on ga bez skrupula iskorišćava. Propaganda za katolicizam je uzela toliko maha da podsjeća na špansku inkviziciju. Pod njezinim pritiskom i uz toleriranje javnih organa izvršeno je pokatoličavanje hrišćana u masama.*”³

Osim ovog pisma građana Banja Luke o teroru koji se sprovodi nad srpskim stanovništvom sa ovog područja postoji telegram koji je uputio italijanski vicekonzul u Banja Luci Oberto Fabiani, 9. jula 1941. godine, Kraljevskom poslanstvu u Zagrebu koji detaljno opisuje mere koje hrvatske vlasti sprovode nad Srbima sa područja bivše Vrbaske banovine. On daje detaljan opis svih mera koje su preduzete protiv pravoslavaca, kao i namere da se oni proteraju sa njihovih poseda, a imovina zapleni. Prema rečima vicekonzula, mnogi pravoslavci su tražili zaštitu od italijanske vlade koja se nalazila na ovoj teritoriji. Nekoliko dana kasnije, tačnije 26. juna, Oberto Fabiani šalje izveštaj Italijanskom poslanstvu u Zagrebu o proterivanju Srba i Jevreja sa teritorije bivše Vrbaske banovine: „*Kako sam izvjestio gore označenim brzojavkama, premješteno je 13. t.mj. oko sto pedeset pravoslavnih obitelji... Odl-*

² Prof. dr Aleksandar Rastović, *Sedamdesetogodišnjica bitke na Kozari*, Zbornik radova „Kozara spomenik našeg pamćenja”, Organizacioni odbor za obeležavanje sedamdesetogodišnjice bitke na Kozari, Beograd, 2012, str. 22-23.

³ U samom gradu Banja Luci bilo je prekršteno oko sto pedeset Srba, a na teritoriji njenog sreza do 21. oktobra 1941. godine prekrštena je 21.000 pravoslavnih stanovnika, str. 24.

skom gore navedenih obitelji koje su bile najbogatije u Banja Luci, broj se pravoslavaca ovdje smanjio za 2.000... Što se tiče nepokretnosti i općenito cijelog imetka, koji su ostavili u ovom gradu izbjeglice ili izgnanici ona je zaplijenjena od ovdašnjih vlasti... Što se tiče trgovina koje su pripadale pravoslavcima ili Židovima, a nalaze se u ovom gradu, one su velikim dijelom povjerene vodstvu hrv. povjerenika, koji su zatim postavljeni.”⁴ Svoj odlučan glas protiv ubijanja i uništenja Srba u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini podigao je vatreni katolik Prvoslav Grizonogo, koji je tokom 1941. i 1942. uputio nekoliko pisama beogradskom nadbiskupu Ujčiću i zagrebačkom nadbiskupu Stepincu u kojima je tražio prestanak progona Srba.

Masovno pokatoličavanje Srba na teritoriji NDH

Pokatoličavanje, odnosno pohrvaćivanje Srba, bio je zajednički cilj episkopata i ustaške vlade. „Nasilno pokatoličavanje srpskih masa, ubijanje i mučenje pravoslavnih sveštenika i vladika, rušenje njihovih crkava i manastira, koje se vrši u Hrvatskoj, tobože u interesu katolicizma, zadire bez sumnje i u interese vrhovnog vodstva katoličke crkve. Srbi su očekivali, da će Sveta Stolica kao čuvar ugleda katoličke crkve podići svoj glas pre ili kasnije i javno osuditi krvave progone, koji se vrše u ime katolicizma nad pravoslavnim kršćanima... Srbi se pitaju iz kojih razloga Sveta Stolica sada šuti na strašnu tragediju srpske pravoslavne crkve. Jedina odluka Svete Stolice, za koju su Srbi doznali i koja se tiče njih, je odluka 'Sv. Kongregacije za Istočnu Crkvu' od 17. jula 1941., potpisana od kardinala Eugena Tiseranta (*Eugen Tisseraut*). Odluka govori o prelazima pravoslavnih u katoličku veroispovest, te preporučuje hrvatskim biskupima, da ne prave pravoslavnima smetnje, ako se reše pri prelazu za istočni obred umesto latinskog, jer da će to koristiti pravilnom razvitku katolicizma u Hrvatskoj, gde postoje tolike nade u prisajedinjenje neprisajedinjenih.”⁵ Poslednji stav u tekstu odluke Kongregacije morao je ispuniti Srbe dubokim nepoverenjem i učvrstiti ih u uverenju da u svojoj nesreći ne mogu računati ni na pomoć Hrvatske katoličke crkve, kao ni na zaštitu Svete Stolice... U Zagrebu je Vatikan imao svog legata (*Marconea*), koji je često putovao u Rim, te je tamo podnosio izveštaje. Međutim, na osnovu navedenih činjenica može se zaključiti da je, kao i prethodni hrvatski biskupi, u Vatikanu zastupao ustašku tezu i ustaške interese. Ni nakon toga Vatikan nije ništa preduzeo da bi se stvari izmijenile nabolje, nego je, naprotiv, svim svojim delima pokazao da mu je stalo samo do zadovoljenja ustaštva i do ustaškog promoviranja katolicizma na hrvatskom delu Balkana. U tom smislu Vatikan je dao i neke druge, mnogo preciznije direktive od onih iz odluke Kongregacije za Istočnu crkvu. U izveštajima ustaških „opunomoćenika” u Vatikanu Nikole Rušinića i Ervina Lobkovića (*Erwin Lobkowitz*) ministarstvu vanjskih poslova u Zagrebu, ima mnogo momenata koji osvetljavaju pravu poziciju Vatikana u odnosu na prekrštavanje koje su sprovodile ustaše uz pomoć Hrvatske katoličke crkve.⁶

⁴ Radoslav Gaćinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 182.

⁵ *TAJNI DOKUMENTI o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Biblioteka novinara Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica”, Zagreb, 1952, str. 98.

⁶ Isto, str. 99-100.

Nikola Rušinić piše, 26. februara 1942. godine, Mladenu Lorkoviću o svojoj poseti kardinalu Maglioneu (*Luigi Maglione*), vatikanskom državnom sekretaru. Razgovor se vodio o jednoj vesti koja je izašla u turskom listu „La Republique” o masakru Srba u Hrvatskoj i o jednom navodnom protestu srpskog pravoslavnog patrijarha upućenog Vatikanu. Maglione je negirao da je takav protest stigao u Vatikan, a Rušinić je tvrdio da pokolja Srba nije bilo. Verovatno je kardinal Maglione shvatio da ustaša laže i izvrće činjenice, ali mu je ova „interpretacija” odgovarala, pa je bio veoma zadovoljan. Nikola Rušinić piše: „On je moja izlaganja pažljivo slušao i izrazio zadovoljstvo nad tim, jer da još nije imao prilike da tako što čuje, nego samo neprijateljsku promičbu.”⁷ Maglione je, dakle, bio prethodno dobro informisan o ustaškim zločinima, ali je te informacije nazvao „neprijateljskom promičbom”. Rušinić dalje piše: „Zatim smo došli na pitanje obraćenika, za koje tvrdi strana promičba da su pod teškim pritiskom vlasti napuštali svoju vjeru i prelazili na katoličku, da spase gole živote. Čini se, da ga je od svega to najviše zanimalo. Ja sam odmah naglasio, da se ne radi tu o obraćenicima, nego o povratnicima, jer do dolaska Turaka nije bilo u Hrvatskoj pravoslavaca. A kakvi su bili pritisci na hrvatski elemenat govore o tom povijesni dokumenti i pokazuju da su Turci omogućili infiltraciju Srba u Hrvatsku, a jedni i drugi nisu birali sredstva da bi ih (Hrvate) odvučili od njihove vjere i time oslabili nacionalnu snagu Hrvata. Spomenuh mu nadalje, da je zadnjih 20 godina otpalo od katoličke crkve 250.000 duša. Što se tiče povratnika naglasio sam, da je Hrvatska vlada to prepustila crkvi, i crkva je bila potpuno slobodna u tome, što mi je i sam Preuzvišeni Štepinac potvrdio pred moj odlazak u Rim, izjavivši da ih je mogao prevesti do 400.000 a nije nego tek 100.000, jer ih nije htio primati bez temeljite prijave, pošto je pravoslavni elemenat tako zaostao, da ne zna ni za najbitnija načela svete Vjere.”⁸

Istorijski falsifikat o tome kako su Turci doveli u Hrvatsku Srbe i kako su Turci i Srbi zajedno prisiljavali Hrvate da postanu pravoslavci, zatim da je u doba Jugoslavije prekršteno silom 250.000 Hrvata itd., za Maglionea su bile samo „lijepe izjave”, za koje je on bio „vrlo zahvalan”. Ne može biti validnijeg dokaza od toga da je prvi papin zamenik, prema tome i sam papa, odobravao ovu akciju, da se Vatikan saglasio sa masovnim prekrštavanjem, da to nije bila stvar samo ustaštva i Hrvatske katoličke crkve, nego i Vatikana, jer se ostvarivao njegov davni san da se bar na jednom delu Balkana, na zapadnom, likvidira ortodoksna crkva i proširi katoličanstvo, bar do Drine. Umesto kritike i prigovora, najviši predstavnik Vatikana izjavljuje da su vesti koje od ustaša prima – „lijepe izjave”... U Rušinićevoj korespondenciji postoji još jedan dokument, koji baca jako svetlo na stav Vatikana prema masovnom prekrštavanju Srba, popraćenom najkrvavijim terorom. To je pismo od 8. februara 1942. Lorkoviću. On tu kaže: „U subotu sam posjetio Monsinjora Sigismandia (*Pietro Sigismond*) koji je šef ureda za Hrvatsku u Vatikanu. On je bio neobično fin i srdačan. Zanima se za prilike u Hrvatskoj i veli mi da je neprijateljska promičba protiv nas dosta aktivna. Došli smo u razgovoru na pitanje prelaznika u Hrvatskoj. Tome se Sveta Stolica veseli, ali opet mi reče, da nas pri tom napada američko i englesko novinarstvo, jer da su svi ti prelazi vršeni pod velikim pritiskom sa strane vlasti, u što Sv. Stolica ne vjeruje, ali je preporučiti da se to provodi postepeno, da bi se izbjegli prigovori, a neugodnosti za Svetu Stolicu. Spomenu mi, da koji put

⁷ *TAJNI DOKUMENTI o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Biblioteka novinara Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica”, Zagreb, 1952, str. 101.

⁸ *Isto*, str. 101.

i talijansko novinstvo donese vijesti o masovnim prelazima ortodoksa na katolicizam. Ja sam mu obrazlagao stvar kako treba i dokazivao mu kako su svi ti prelaznici bili već jednom katolici, ali pod najgorom silom morali su ostaviti svoju vjeru i apostatirati. Rekao sam mu, da ću izraditi u formi jedne promemorie historijski prikaz o tome sa dokumentima, što je vrlo rado primio i preporučio da to predam kardinalu Maglione-u kad se s njime sastanem." Ovaj dokument je vrlo važan, jer se odnosi na šefa vatikanskog ureda za Hrvatsku, koji je predstavljao najkompetentnije mesto za sva pitanja koja su se odnosila na NDH Sigismondi je, kao i Maglione, izrazio „veselje” nad masovnim prekrštavanjima Srba. On je, bez kolebanja, izjavio da se „tome Sveta Stolica veseli”. Mada je bio informisan o pravom karakteru tog masovnog prekrštavanja i nasilju, ne samo zato jer je pratio američke i engleske napade u štampi, pa i u samoj italijanskoj štampi čitao o tome, smatrao je, kao da je i sam ustaša, da je to „neprijateljska promičba”... On ne kritikuje ustaške metode, već savetuje da se „neprijatelji” na izazivaju previše i da se ta stvar „provodi postepeno”. Što se tiče nasilja nad „prelaznicima” Sigismondi izjavljuje da „Sveta Stolica ne vjeruje” u to! Ali, sa zadovoljstvom sluša kad mu ustaški opunomoćenik tumači stvari „kako treba”(!), te sugerše da se to razradi u jednom spisku, koji treba predati kardinalu Maglioneu. Baš ustašku tezu treba, dakle, formulisati kako bi stav „Svete Stolice” u pitanju masovnog prekrštavanja Srba bio još opravdavaniji i čvršći! Uostalom, i sam kardinal Maglione je u razgovoru s Rušinovićem 26. februara 1942. rekao da se „Sveta Stolica” veseli masovnom prekrštavanju: „Na koncu mi veli... a što se tiče povratnika, Sveta Stolica se tome veseli, Hrvatska pak može to politički (!) iskoristiti ali treba izbjegavati ono, što neprijateljima daje povoda za pobjedu.”⁹ Nadbiskup Stepinac bio je, logično, direktni eksponent Vatikana u toj velikoj akciji prekrštavanja. On je u Vatikanu, u ime ustaštva, plasirao tezu koja je ustašama konvenirala, a i samoga papu je obrađivao u momentima kad je kod njega moglo biti makar i malog neslaganja ili kolebanja.

Saradnja ustaških vlasti i Katoličke crkve u sprovođenju nasilnog prelaska Srba u katoličku veru

U „Katoličkom listu” od 15. maja 1941. (pod brojem 4104) objavljene su odredbe Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu, sadržane u 7 tačaka, koje objašnjavaju ko se sve sme primiti u katoličku veru, a ko ne. Može se zaključiti da je najviša crkvena vlast u takozvanoj NDH podržala ustašku nameru da se nasilnim aktivnostima likvidira pravoslavlje u Hrvatskoj, te da se oni Srbi, koji nisu pobijeni ili isterani iz zemlje, u što kraćem vremenu prekrste u katolike i automatski pretvore u Hrvate.¹⁰

Iako se u nekim tačkama tih odredaba Duhovnog stola govori o formalnostima koje prelaznici moraju ispuniti, pa se naglašava čak i pitanje njihovog „iskrenog” traženja da im se omogući pristup u katoličku veru, te njihovo „uvjerenje”, ipak se po svemu vidi da je najviša crkvena instanca u Hrvatskoj vrlo ozbiljno pristupila ustaškoj akciji i čitav svoj aparat stavila u službu masovnog prekrštavanja. Kako je najviša katolička instanca u Hrvatskoj shvatila prekrštavanje i s kakvom mu je tendencijom pristupila najbolje se vidi iz članaka objavljenih u „Katoličkom listu”, organu zagrebačke nadbiskupije, gde se harangerski pisalo o Srbima i

⁹ Isto; Pismo Rušinovića Lorkoviću od 26.II.1942. godine.

¹⁰ „Katolički list” od 15. svibnja 1941. godine.

pravoslavlju. Nije potrebno naglašavati da su te odredbe i komentari službenih crkvenih faktora bili u suprotnosti s postojećim kanonskim propisima o prelaženju na katolicizam. Retko je kada u istoriji, pa ni u doba strašnih verskih ratova, nasilje nad slobodom savesti bilo tako brutalno. Postoje dva akta Pavelićevih „ministarstava“, koja mogu poslužiti kao dokaz o nasilnom prekrštavanju. Dana 30. juna 1941. ustaška vlada izdala je akt, pod brojem 48468/41, o prelazima iz pravoslavne vere, iz kojeg se vidi da se treba rukovoditi „državnom politikom“, što znači nikako kanonima, koji ne bi bili povoljni za brzo masovno prekrštavanje. Prelaznici su morali doneti službene potvrde „o ličnoj čestitosti“. Ta se potvrda izdavala „u sporazumu s ustaškim logorima i taborima“, o čemu je trebalo obavestiti i Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. U tom se aktu kaže da se ne izdaju potvrde, nego samo iznimno, pravoslavnim „popovima, trgovcima, bogatim obrtnicima i seljacima, te uopšte inteligenciji“... Po tome se vidi da su ciljevi bili čisto političko-teroristički, da se pravila razlika, da se unapred određivalo koji će se ljudi primiti u katoličku veru, a koji likvidirati ili iseliti. Najčešće su likvidirani ili iseljavani bogatiji ljudi kako bi im se oduzimala imanja, ali i inteligencija.¹¹ Drugi akt je onaj koji je Ministarstvo pravosuđa uputilo 14. jula 1941. (br. 42687-B. 1941) biskupskim ordinarijatima NDH i glasi: „Molimo Preuzvišeni Ordinarijat, da bi u poverljivoj formi obavijestio sve župske urede u pogledu primanja pravoslavni u katoličku Crkvu. Pravoslavima se neće ni u kojem slučaju dopustiti prelaz u grko-katoličku crkvu. Intencije su Hrvatske Vlade, da se u katoličku Crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvrgavala neugodnostima vjera i ugled katolicizma... Niže i siromašno pravoslavno pučanstvo dopušteno je primiti uz prethodnu pouku u katoličkim istinama. Ukoliko bi i gore spomenuti navaljivali da budu primljeni, treba ih u zgodnoj formi zadržavati u katekumenatu ili na drugi način otkloniti.“¹²

Državno ravnateljstvo za ponovu imalo je posebni verski odsek. U njegovu nadležnost spadali su poslovi, koji se odnose na „sva pitanja prelaženja iz grčko-istočne (to je ustaški naziv za Srpsku pravoslavnu veru) na katoličku, muslimansku i evangeličku“... Taj odsek izrađivao je planove, kojima je vlada, preko svojih ministarstava, davala zakonsku formu. Do novembra 1941. odsek je, pod vođstvom Dionizija Juričeva, sveštenika, ustaškog satnika i Pavelićevog kapelana, bio jedini vrhovni rukovodilac na poslu katoličenja i u „uskoj vezi s duhovnom vlašću“. Ta ustanova šalje na teren svoje „misionare“, koji su agitovali za prelaz na katoličku veru. Bili su to sveštenici koji su, navodno, imali zadatak da (pod pretnjom i terorom, podržani ustaškim bandama) pripreme što veći broj Srba za prekrštavanje. Sveštenici misionari bili su podređeni tom uredu iz čijeg se dopisa jasno uočavaju metode rada. Opštinskom rukovodstvu u selu Stazi kod Kostajnice Vjerski odsjek Ravnateljstva za ponovu saopštava : „Stoga Vas se upozorava, da sav rad oko pouke i prijelaza svrše (dva misionara) do slijedeće nedjelje, tako da u slijedeću nedjelju bude već čitava općina katolička, da se sve završi prije velike svečanosti od 11.H.1941.“ Iz pisma Opštinskom povereništvu u Crkvenom Boku od 22. oktobra 1941. vidi se da taj odsek naređuje da se pravoslavna crkva „odmah prema planu općine počne preuređivati za rimokatoličku.“¹³

¹¹ Akt ustaške vlade br. 28468/41, od 30. 6. 1941.

¹² Akt ministarstva pravosuđa ustaške vlade br. 42687-B/1941, od 14. 7. 1941.

¹³ *TAJNI DOKUMENTI o odnosima Vatikana i ustaške NDH.*, Biblioteka novinara Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica“, Zagreb, 1952, str. 92-93.

Papa i ostala vatikanska kurija vrlo dobro su znali šta se događa u takozvanoj NDH, a bio im je poznat i postupak sa Srbima pravoslavicima, te velika akcija prekrštavanja. Ustaštvo je imalo podršku iz Vatikana, a i Hrvatska katolička crkva je za svoju saradnju sa ustaškom vladom imala odobrenje. Dana 17. jula 1941. (Prot. N. 2116) vatikanska Sveta kongregacija za Istočnu crkvu izdala je zagrebačkom predsedniku biskupskih konferencija dr Stepincu uputstvo u vezi s prelaženjem pravoslavaca na katoličanstvo. Ono glasi: „Sveta Kongregacija za Istočnu Crkvu svraća pozornost Vašoj Preuzvišenosti da rimokatolički župnici u Hrvatskoj budu potaknuti od svojih preuzvišenih biskupa (nadpastira), da u slučaju prijelaza nesjedinjenih (otpadnika) ne spriječe njihovo prirodno vraćanje u istočni obred kad se radi o onima, koji su prije bili članovi katoličke Crkve (zajednica) istočnog obreda, ali su pod prijetnjama i pritiskom pravoslavnih (ortodoksnih) odstupili od katoličke vjere. Ako Vaša Preuzvišenost predoči tu potrebu svojoj časnoj braći (biskupima) u Hrvatskoj, steći će ponovnu zaslugu tim svojim dragocjenim doprinosom za pravilan razvoj katolicizma, gdje postoje tolike nade za obraćenje nesjedinjenih. Koristeći se rado ovom prilikom ponavljam osjećaje svog poštovanja i bilježim se Vašoj Preuzvišenosti odani kardinal Eugenije Tiserant (*Eugène Tisserant*).”¹⁴

U rezoluciji koja je doneta na biskupskoj konferenciji u Zagrebu, 17. novembra 1941, upućenoj Paveliću, citira se spomenuti akt Svete Kongregacije doslovno, s napomenom da „hrvatska katolička crkva u celosti usvaja odredbu Svete Kongregacije za Istočnu Crkvu od 17.VII.1941.” Nakon što je citirana, u rezoluciji se kaže: „Isto tako u cijelosti prihvaća hrvatski katolički episkopat odredbu Svete Apostolske Stolice od 18. listopada 1941. koja glasi: 'Gde god već postoje organizirane grko-katoličke župe (župe grko-katoličkog odreda), neka se upute ne sjedinjeni, koji se žele obratiti, na iste župe. Ipak u pretpostavci, ako isti odijeljeni ne sjedinjeni neće ili ne mogu održati svoj istočni obred, neka im se dade sloboda prihvatiti latinski obred’”. U citiranoj rezoluciji hrvatski episkopat tvrdi da prihvata „te dvije odredbe... to više, što se one u glavnim crtama podudaraju s odredbom okružnice vlade NDH od 30. srpnja broj 46448-41...” Dakle, Sveta Stolica je posebnom, drugom odredbom, koja je tu spomenuta, proširila raniju odredbu Svete kongregacije za Istočnu crkvu, da ne bi ustaška vlada imala poteškoća, jer toliko grkokatoličkih crkava, koje bi mogle preuzeti stotine hiljada pravoslavaca, nije bilo, pa je blagonaklono dozvoljeno da se pravoslavci direktno prebacuju u katolički obred.

Uloga Vatikana u prekrštavanju Srba u NDH

Kroz klasifikaciju pravoslavaca, koji prelaze na katolicizam jasno se uočavaju metode saradnje Vatikana i NDH na tom planu. To su za Vatikan „odijeljeni ne sjedinjeni”, što je sasvim u duhu ustaške teze. Da bi se bolje osvetlila uloga Hrvatske katoličke crkve, važno je citirati delove rezolucije, kojom se ona obraća Paveliću, tražeći isključivo za sebe kompetenciju po pitanjima prekrštavanja Srba. Biskupi ne žele više biti podređeni u toj akciji Državnom ravnateljstvu za ponovu., pa se obraćaju Paveliću: „Poglavniče! Hrvatski Katolički Episkopat sakupljen na godišnjim plenarnim Konferencijama od 17. i 18. novembra ov.g. (1941) stvorio je ove zaključke o prelazima grkoistočnjaka (pravoslavni) na katoličku vjeru:

¹⁴ Radoslav Gačinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 183.

1) Smatra dogmatskim načelom, da rješidba svih pitanja, koja se tiču crkvenog prelaza grko istočnjaka na katoličku vjeru spada isključivo na kompetenciju Katoličke Crkvene Hijerarhije, koja je jedina ovlaštena po božanskom pravu i po kanonskim odredbama izdavati za te crkvene prelaze direktive i propisivati odredbe tako, da je mimo crkvenog autoriteta isključena svaka akcija u tom pogledu.

2) Radi toga nitko osim Katoličke Crkvene Hijerarhije nema prava postavljati 'misionare', koji bi imali provodati konverzacije grkoistočnjaka na katoličku vjeru. Svaki takav 'misionar' mora dobiti misiju i jurisdikciju za svoj duhovni rad od mjesnoga Ordinarija. Prema tomu je protudogmatski i protukanonski, da bez mjesnog Ordinarija-biskupa dobivaju 'misionari' misiju od općinskih povjerenika ili oblastnika, od ustaških dužnostnika, od Vjerskog odsjeka državnog Ravnateljstva za ponovu ili od koje druge svjetovne oblasti.

3) Svaki takav 'misionar' mora biti u svom duhovnom radu ovisan samo od mjesnog Ordinarija ili direktno ili indirektno preko mjesnog župnika.

4) Crkva Katolička može priznati valjanim samo one prelaze, koji su se obavili ili će se obaviti prema tim dogmatskim načelima.

5) Svjetovna oblast ne može 'poništavati' one prelaze, koji su crkveno provedeni ne samo prema crkvenim nego i prema građanskim propisima.

6) Hrvatski Katolički Episkopat izabire radi toga iz svoje sredine odbor trojice, u koji ulaze: Predsjednik Biskupskih konferencija, biskup Senjski Mons. Dr. Viktor Buruč i Apostolski Administrator križevačke biskupije Dr. Janko Šimrak. Taj će odbor rješavati i raspravljati sva pitanja, koja dolaze u obzir gledom na konverzacije grkoistočnjaka na katoličku vjeru. On će raditi u dogovoru s gospodinom Ministrom pravosuđa i bogoštovlja, što se tiče odredaba o prelazima.

7) Kao radni izvršni odbor za pitanje konverzacija grkoistočnjaka na katoličku vjeru izabrao je Hrvatski Katolički Episkopat: dr Augustina Juretića, konzultora Biskupskih Konferencija, dr Janka Kalaja, profesora-katehetu na srednjim školama i nastavnika za glagoljicu na bogoslovnom fakultetu, Nikolu Borića, ravnatelja kancelarije zagrebačke nadbiskupije i dr Krunoslava Draganovića, profesora na bogoslovnom fakultetu, koji će odbor rješavati sve poslove oko pitanja konverzija grkoistočnjaka na katoličku vjeru pod nadzorom Odbora Biskupa za konverzije.¹⁵

O samom nasilju nad Srbima ova rezolucija govori na ovaj jezuitski način: „Poglavniče! Ovi su zaključci Hrv. Episkopata dirigrani prevelikom ljubavlju i brigom za Hrvatski Narod, za Nezavisnu Državu Hrvatsku i za katoličku vjeru, koja je vjera ogromne većine Hrvatskog Naroda. Na ovom mjestu je govor samo o pogrješkama, radi kojih se konverzije grkoistočnjaka nijesu mogle razvijati u onom obimu i sa onim uspjehom, kako bi se one bile razvijale, kad te pogrješke ne bi bile učinjene“. Hrvatska katolička crkva o zločinima govori blago kao o nekim „pogrješkama“ neodgovornih, pa čak i to opravdava provokacijom od strane – žrtava! Crkveno rukovodstvo ne osuđuje zločine („neodgovornih“), nego samo žali što su te „pogrješke“ umanjile uspjehe masovne akcije prekrštavanja. Katolička crkva je, naime, željela da se Srbi lukavije privode, jer bi „obim“ i „uspjeh“ bio veći. Međutim, stvari se, u suštini, nisu izmjenile.¹⁶ Nasilje nad Srbima nastavljalo se i dalje istom žestinom. Kako su na ponašanje Vatikana gledali neki sveštencički krugovi vidi se iz promemorije, koju su slovenački

¹⁵ Isto, str. 184,

¹⁶ *TAJNI DOKUMENTI o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Biblioteka novinara Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica“, Zagreb, 1952, str. 97; „Katolički list“ od 15. svibnja 1941. godine.

katolički sveštenici, koji su se nalazili kao izbeglice u Srbiji, predali 1. marta 1942. beogradskom nadbiskupu dr. Josipu Ujčiću, s tim da je on prosledi Vatikanu. U opširnom tekstu slovenački sveštenici iznose prilike u kojima žive Srbi koji su ostali u NDH, s naročitim osvrtom na prekrštavanje. Oni, takođe, kažu: „Konačni cilj zagrebačke politike je uništenje srpskog naroda u NDH. Tom nemoralnom cilju ima poslužiti i pokatoličavanje... Šta se događa u Hrvatskoj, ne samo da ne proizlazi iz bilo kakvih vjersnih pobuda, već štoviše u suštini predstavlja ponižavajuću zloupotrebu katoličke crkve i sudbonosno gažanje njenoga ugleda i dostojanstva... atmosferi nesmanjenih pretnji, koje se čine danas u Hrvatskoj, dalo bi se na prste jedne ruke nabrojiti one pravoslavce, koji se prijavljuju za prelaz po slobodnoj svojoj volji i iz unutarnjih osvjedočenja u istinitost katoličkog učenja.”¹⁷

Alojzije Stepinac – glavni inspirator u organizovanju pokatoličavanja Srba u NDH

U izveštaju Nikole Rušinovića Lorkoviću od 9. maja 1942. vidi se da je Stepinac posredovao između Vatikana i ustaštva i kakve je ideje zagovarao u Vatikanu. Rušinović piše da je Stepinac bio 12 dana u Rimu, da je tamo bio dobro raspoložen „a upravo borbena protiv svih mogućih neprijatelja naše Države.” O radu Stepinca u Rimu Rušinović piše: „On je podnio izvještaj Sv. Ocu, 9. stranica pisanih na stroju. On mi je u glavnom pokazao taj izvještaj, pa Te mogu osigurati, da je s našeg stanovišta apsolutno pozitivan. Napadajući na Srbe-četnike i komuniste, kao začetnike svega zla što se zbilo u Hrvatskoj, našao je materijala, za koji nisam ni ja znao. Neću ti ih nabrajati pojedina zlodjela, koja je on naveo, ali znaj, da je to bio upravo dragoceni prilog svemu onome što sam do sada ja radio.”¹⁸ Položaj u zemlji on ocenjuje povoljno i hvali rad i aktivnost vlade. O poglavinikovim naporima i brizi da se što pre uspostavi red, te o njegovom verskom raspoloženju i postupku prema crkvi govori najlepšim rečima. Kaže da je sigurniji nego ikada pre za sudbinu hrvatskog naroda i države, jer su rukovodstvo i sam narod pokazali volju i smisao da očuvaju ono što su navodno dobili. Ne može se i ne sme dozvoliti, kaže on, da bilo ko napada NDH i da baca loše svetlo na hrvatski narod, pa je zato došao u Rim da pobija navodno laži, koje su servirane Svetoj stolici. Nakon podnetog izveštaja bio je primljen kod Sv. Oca i zadržao se s njim u razgovoru jedan sat, a zatim je posetio Maglionea, te razne kardinale i druge vatikanske dostojanstvenike. Govorio je o raznim pitanjima, posebno o pravoslavcima, te o Talijanima u Dalmaciji i obalnom pojasu, o njihovom postupku prema katoličkoj crkvi, narodu i o njihovom držanju prema šizmaticima. O svim razgovorima izvestio je poglavnika.¹⁹ Stepinac je, što se iz ovog pisma vidi, prilikom ove posete Rimu radio sasvim u ustaškom duhu. Izveštaj koji je podneo Svetoj stolici, a i samom papi, u toku jednosatne audijencije, sasvim je na ustaškoj liniji, kako svedoči Rušinović, koji je imao uvida u Stepinčev izveštaj od 9 stranica. Sa ustaškog stanovišta sve je bilo „apsolutno pozitivno”. Stepinac je Pavelićovo nasilje prikazao samo kao nastojanje da „čim prije uspostavi red”, a prikazao ga je i kao

¹⁷ Radoslav Gačinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 185.

¹⁸ Isto.

¹⁹ *TAJNI DOKUMENTI o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Biblioteka novinara Hrvatske, Štamparski zavod „Ognjen Prica”, Zagreb, 1952, str. 104.

bogobojnog čoveka, te kao zaslužnoga za crkvu. Stepinac je smatrao da se ne sme dozvoliti napadanje na NDH – „pa je zato došao u Rim da pobija laži koje su servirane Svetoj Stolici.“! On je razgovarao i sa papom o Srbima u Hrvatskoj. Papa se složio, jer je Stepinac imao nameru da po povratku referiše lično Paveliću o dobrom dojmu koji ustaštvo ostavlja kod Svete stolice i samog pape. Nesumnjivo je da je u Vatikanu vladala velika naklonost prema ustaštvu, što je učvrstilo i Stepinčevo ustaštvo, jer je Stepinac na Rušinovićevu banketu držao zanosne ustaške zdravice, koje ultraustaša Rušinović naziva „vrlo lijepima“.²⁰ S lažnim argumentima i istorijskim falsifikatima Alojzije Stepinac je kod pape podržavao ustaško istrebljivanje Srba i pravoslavlja, što znači i likvidiranje i masovno prekrštavanje. To je bila teza koju su priznavali i odobravali i papa i čitava vatikanska kurija. Posebno je interesantno Stepinčevo isticanje da ustaška Hrvatska brani i papinu Italiju od – pravoslavlja! Ne samo iz vatikanskih dekreta i reagovanja, koja dolaze do izražaja u „diplomatskoj“ korespondenciji, nego i po svemu ostalom, pa i po ponašanju zagrebačkog nadbiskupa, jasno se vidi da je Vatikanu konveniralo ono što je ustaštvo sprovodilo, jer je cilj bio zajednički: što čvršća granica katoličke crkve na Drini, što je „opravdavalo“ sve, pa i more krvi i suza stotina hiljada žrtava.

Organizovano, nasilno prevođenje pravoslavnog stanovništva u katoličanstvo bilo je sastavni deo genocidnog procesa; sprovedeno je kroz spregu klera i ustaša. „Zakonsko“ pokriće ove akcije obezbeđivala je ustaška vlast, a moralni vid samog čina nije predstavljalo opterećenje za Vatikan, po kojem grčka vera nije vera (*Greca fides nulla fides*). Vatikan je ostvario u Hrvatskoj ono što nije uspeo da ostvari u zapadnom svetu – da nacionalno identifikuje sa verom. U toj konstrukciji prekrštavanje se pojavilo kao sastavni deo borbe za „etničku čistotu hrvatske države“. U svom dnevniku Stepinac je, 17. januara 1940, zapisao: „Najidealnije bi bilo da se Srbi vrate vjeri svojih otaca, tj. da prignu glavu pred namjesnikom Hristovim Svetim Ocem (papom). Onda bi i mi konačno mogli odahnuti u ovom djelu Evrope“.²¹

Donošenje „zakonskih“ propisa o prevođenju u katoličanstvo, što je bilo u nadležnosti poglavnika, bilo je do detalja usklađeno sa akcijom Zagrebačke nadbiskupije. Krajem aprila 1941. ukinute su „sve srpske konfacionalne pučke škole i zabavišta“.²² Samo nekoliko dana kasnije zabranjeno je ćirilčno pismo, na kojem su bile štampane sve crkvene knjige. Upotreba ćirilice smatrana je krivičnim delom. Otpočelo se odmah i sa rušenjem srpskih pravoslavnih crkava, a ponegde su pretvorene u katoličke. Manastir Orahovica u Slavoniji ustupljen je „trapistima“, koje je Hitler proterao iz Rajhenburga (*Reichenburg*). Na zahtev nadbiskupa dr Stepinca manastir Lepavina predat je križevačkom biskupu dr Janku Šimraku. Episkopski dvor u Pakracu, sa sabornom crkvom i kulturnoistorijskim spomenicima od neprocenjive vrednosti, dodeljen je franjevačkom redu sv. Ćirila i Metodija u Zagrebu, dok je crkva Sv. Ilije u istom mestu srušena. Slična sudbina zadesila je i ostale pravoslavne sakralne objekte u Hrvatskoj.²³ U aktu biskupskog ordinarijata Đakovačke biskupije, br. 848/42, od 14. februara 1942. navedena su precizna uputstva o pretvaranju pravoslavnih crkava u katoličke.

²⁰ Isto, str. 106-107; Viktor Novak, *MAGNUM CRIMEN – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, MCMXLVIII i Nova knjiga, Beograd, MCMLXXXVI.

²¹ Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Grafički zavod, Titograd, 1958. str. 25.

²² Narodne novine, 21. travanj, 1941.

²³ Za vreme četvorogodišnje ustaške vladavine srušeno je ili spaljeno blizu 500 pravoslavnih crkava, što je imalo za cilj lišavanje stanovništva duhovnog oslonca (Radoslav Gaćinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 186).

Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vere na drugu, od 3. maja 1941,²⁴ sva štampa u NDH pozdravila je kao „povjesni čin”. Ministar bogoštovlja i nastave dr Mile Budak izdao je „Uput” o prelazu s jedne vere na drugu,²⁵ kako bi se ubrzao postupak prevođenja. Naredbom ministra pravosuđa dr Mirka Puka naziv „srpsko-pravoslavna vjera” promjenjen je u „grčko-istočna vjera”.²⁶ Zakonska regulativa bila je dopunjavana crkvenim propisima. Nadbiskupska kancelarija svojom Okružnicom br. 4104/41, od 15. maja, polazeći od teze da mnoge osobe „žele prijeći u katoličku crkvu”, utvrdila je uslove prijema „otpadnika”. Pristup u Katoličku crkvu glasi u t.1 Okružnice, „može se dopustiti samo onim osobama, za koje postoji osvjedočenje naše svete vjere, i o njenoj potrebi za spas duše.” A zatim se u t.6 upozorava: „dušebrižno svećenstvo, da u ovim delikatnim pitanjima ljudske duše postupaju strogo po načelima katoličke crkve, čuvajući njeno dostojanstvo i ugled, te *a limine* odbija one, koji bi u crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih i egoističnih ciljeva.”²⁷ Profesor Teološkog fakulteta u Zagrebu dr Stjepan Bakšić izradio je Propise za prijem u Katoličku crkvu. Prekrštavanje je bilo državno-crkveni program NDH, ali se i tu vršila određena selekcija. U jednom raspisu, Okružnici od 30. jula, koju su zajednički izdali Glavni ustaški stan i tri resorna ministarstva vlade NDH, uz prethodno savetovanje sa Nadbiskupijom, naglašeno je da prelaz Jevreja „na katolicizam ne može imati nikako upliva na položaj tih osoba u njihovom odnosu prema državi, obzirom na postojeći Zakon o nearijevcima”. Prekrštavanje je bilo namenjeno samo Srbima, ali ne svima. Načelan stav vlade bio je da se u katoličanstvo prevedu siromašni slojevi. Računalo se s niskim obrazovnim stepenom ovih slojeva, pa se pretpostavljalo da bi oni bili spremni da za sitne ustupke bezrezervno slede ustašku politiku. „Pravoslavno sveštenstvo našlo se među prvim žrtvama genocida 1941. Samo u prvim mesecima NDH ubijeno je 128 sveštenih lica i 5 episkopa, a do kraja rata taj broj premašio je 300. Mitropolit zagrebački gosp. Dositej Vasić i banjalučki Platon Jovanović bili su podvrgnuti na javnim mestima svirepoj torturi, i umirali su u najtežim mukama. I u drugom genocidnom talasu našli su se na udaru brojni pravoslavni sveštenici. Sprega države i crkve u sprovođenju politike pokrštavanja učvršćena je formiranjem Vjerskog odsjeka, pri Državnom ravnateljstvu za ponovu, na čijem je čelu bio katolički sveštenik Dionisije Juričev, dugogodišnji zakleti ustaša i najbliži saradnik Paveličev. U nadležnost 'Vjerskog odsjeka', pored pokrštavanja, ulazilo je i raspuštanje pravoslavnih crkvenih opština i likvidacija njihove imovine.”²⁸

Tokom 1941. godine prekrštavanje srpskog stanovništva na teritoriji NDH vršilo se, uglavnom, putem nasilja i terora, i on nije davao očekivane rezultate. Uznemirenost stanovništva rasla je iz dana u dan. Takvo stanje nije odgovaralo ni vojnim ni civilnim okupacionim snagama, što je uticalo na ustašku vlast da ublaži mere prekrštavanja ili da promeni metod rada. Do toga je došlo tokom 1942. godine. Osim prekrštavanja u katoličku veru, pravoslavno stanovništvo je prelazilo i na islam, mada u manjoj meri. Bio je to bojkot pravoslavnog stanovništva izazvan pretnjama klero-ustaša. Najveći broj pravoslavnih koji su primili islam bilo je u Prijedoru. Ovakav postupak izazvao je veliko negodovanje ustaša, koji su napravili pokolj Srba u selu Begovo Brdo kod Cetingrada.²⁹

²⁴ Narodne novine, 5. studeni 1941, dopune.

²⁵ Narodne novine, 27. svibnja 1941, dopuna.

²⁶ Narodne novine, 19. srpnja 1941.

²⁷ Katolički list, br. 19,15. svibnja 1941.

²⁸ Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji 1941–1945, 1991....*, I tom, Akademija za diplomatiju i bezbednost i IGAM, 1. dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2008, str. 370- 371.

²⁹ Prof. dr Aleksandar Rastović, *Sedamdesetogodišnjica bitke na Kozari*, Zbornik radova „Kozara spomenik našeg pamćenja”, Organizacioni odbor za obeležavanje sedamdesetogodišnjice bitke na Kozari, Beograd, 2012, str. 29.

Poslanik u NDH u Rimu dr Stjepo Perić izvestio je papskog nuncija 17. septembra 1941. da je prevedeno 350.000 pravoslavaca u katoličanstvo. Na sumnjičavo pitanje i primedbu nuncija da je za prelaz potrebno „osjećanje”, Perić je odgovorio: „Osjećanje će doći naknadno.”³⁰ Prelaznici su bili podvrgnuti duhovnoj torturi i strogoj kontroli. Mesni sveštenici izdavali su im svake nedelje pismene potvrde sa datumom „da su obavili vjerske dužnosti.”³¹

Protest Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve

Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve uputio je protest nemačkim okupacionim snagama u Srbiji, a zatim, 15. januara 1942, nemačkom generalu Ludvigu fon Šrederu (*Ludwig fon Schröder*), ukazujući da se „terorom prevode u katolicizam” mnogobrojni Srbi. Katolički sveštenici „dolaze sa naoružanim ustašama, zatvaraju pravoslavne crkve i oduzimaju crkvene matice, pošto prethodno opljačkaju sve crkvene dragocenosti”. Nadbiskup beogradski dr Ujčić uputio je pismo papi Piju XII, 24. jula 1942, postavljajući pitanje: „Pojedini pravoslavci, da bi izbegli neprijatnosti, prelaze u katoličanstvo... Ali čemu to služi, kada nedostaje religiozno ubeđenje?”³² Odgovorio mu je kardinal Luidi Maljone 1. maja 1942. na uobičajeno jezuitski način: „U pitanju su disidenti koji se vraćaju katoličkoj crkvi u Hrvatskoj... To je plod intimnog uverenja, a ne prinude bilo sa koje strane”. Kakve planove ima Zagreb sa ovim preobraćanjem pravoslavnih rekao je upravo sa savršenom iskrenošću jedan od najuticajnijih ljudi u Hrvatskoj, ministar mr Mile Budak. On je u Gospiću službeno izjavio: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti u katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate.”³³ Po uzoru na nacističku Nemačku ustaše primoravaju Srbe da pređu u katoličanstvo. Tako su, 2. decembra 1941. godine, u Brčkom streljali pedeset Srba, a ostali su morali potpisati formulare o prelasku na katolicizam. Tokom 1941. i 1942. godine na teritoriji NDH pokatoličeno je više od 240.000 Srba.³⁴

Da je prekrštavanje vršeno pod najvećim nasiljem i da je vrh katoličke crkve koristio nasilje da poveća broj vernika (isključujući Srbe koje su ustaše naročito obeležile), vidi se po okružnici koja je štampana u Biskupskoj štampariji u Đakovu, koja poziva Srbe da se „čim prije prijave u katoličku crkvu”, jer će kao katolici moći ostati u svojim domovima i nesmetano se posvetiti svojim poslovima i odgoju dece. Srbi su sa strahom čitali te pozive, koji su im jasno govorili šta ih čeka ukoliko ne pređu na katoličku veru. A kako je to „dobrovoljno prekrštavanje” izgledalo vidi se iz izjava onih koji su to lično doživeli ili posmatrali.³⁵ Za katoličku Italiju prekrštavanje je bilo duboko antihrišćanski potez. Pavelić je to odmah shvatio, pa je u daljim kontaktima sa predstavnicima Italije pokatoličavanje predstavio kao politički program. Italijanski general Pjetromarki (*Pietromarchi*), u opšir-

³⁰ ADSS, Vol.5. pp. 244-245.

³¹ Katolički tjednik, br. 31,3. kolovoza 1941.

³² ADSS, Vol. 5, pp.104-105, A.E.S.6039/41.

³³ Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji 1941–1945, 1991...*, I tom, Akademija za diplomatiju i bezbednost i IGAM, 1. dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2008, str. 372.

³⁴ Radoslav Gaćinović, *Nasilje nad Srbima u XX veku (uzroci i posledice)*, knjiga druga, EVRO BOOK, Beograd, 2017, str. 186.

³⁵ Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988, str. 21-22.

nom izveštaju grofu Đanu (*Galeazzo Ciano*) o stanju u NDH prenosi svoj razgovor sa Pavelićem i odlučnost poglavnika da reši srpski problem krajnje radikalnim metodama, sada je, navodi se dalje u izveštaju, Pavelić „usmerio sve svoje nade na proces prevođenja pravoslavaca u katoličanstvo.” Politika prevođenja „predstavlja osnovu njegovog programa”. On pri tome polazi od postavke „da srpsko-pravoslavna crkva nije verski, nego politički organizam”, a pri tome ističe da su pravoslavci u Hrvatskoj po poreklu i jeziku Hrvati. Uništavanjem pravoslavne crkve, prenosi Pjetro Marki reči poglavnikove, „Srbija će biti definitivno eliminisana iz regiona koji gravitira ka Jadranu i biće prinuđena da zauvek poklekne i sahrani nade.” Poglavnik je zatim uveravao svog gosta da prelazak u katoličanstvo nema „gigantske proporcije: već je 250.000 pravoslavaca prešlo u katoličanstvo.” Svoj izveštaj završava rečima: „Na svaki način treba isključiti da je taj pokret spontan”. Motivaciju i objašnjenje za prelaz u katoličanstvo on nalazi u negiranju građanskih i političkih prava pravoslavaca.³⁶

U Drugom svetskom ratu, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, najokrutnije je demantovana stara latinska sentenca: *Ars longa, vita brevis* (Umetnost je duga, život kratak).³⁷

Literatura

[1] Avramov, S. *Genocid u Jugoslaviji 1941–1945, 1991...*, I tom, Akademija za diplomatiju i bezbednost i IGAM, 1. dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2008.

[2] Bulajić, M. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću, I – II*, Beograd, 1988.

[3] Gaćinović, R. „Savremeni terorizam” „Grafomark” Beograd 1998.

[4] Davidov, D. „Totalni genocid – Nezavisna država Hrvatska 1941-1945”, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.

[5] Ekmečić, M. *Dugo kretanje između klanja i oranja – istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Četvrto izdanje, EVRO GIUNTI, Beograd, 2011.

[6] Miletić, A. *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988.

[7] Novak, V. *MAGNUM CRIMEN – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, MCMXLVIII i Nova knjiga, Beograd, MCMLXXXVI.

[8] Rastović, A. *Sedamdesetogodišnjica bitke na Kozari*, Zbornik radova „Kozara spomenik našeg pamćenja”, Organizacioni odbor za obeležavanje sedamdesetogodišnjice bitke na Kozari, Beograd, 2012.

[9] Simić, S. *Prekršćavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Grafički zavod, Titograd, 1958.

³⁶ DDI, Vol.pp.715-717, Il capo dell'ufficio armistizio pace, Pietromarchi al Ministro degli Esteri Ciano, Roma, 30 ottobre 1941.

³⁷ Život oko milion pravoslavnih Srba, ne samo da je bio prekraćen, već su uništeni njihovi istorijski koreni, crkveno-umetnički spomenici. Sudbina srpskih crkava, ističe neraskidivo je vezana za tragičnu sudbinu srpskog naroda u Hrvatskoj nad kojim je izvršen genocid. Davnašnja humanistička opomena Hajnriha Hajnea (*Christian Johann Heinrich Heine*): „Kad počnu da spaljuju knjige, odmah iza toga počće da spaljuje ljude”, što se odnosilo na nacističku Nemačku, u ustaškoj Hrvatskoj se tragičnije obistinila. U toj državi, u isto vreme i na istom mestu, spaljivani su i ljudi i knjige. Crkve su postale lomače, ponegde i klanice. Hramovi hrišćanskog, pravoslavnog bogoslužjenja pretvoreni su u stratišta samo zbog toga što su pripadali pravoslavnom obredu. Ustaški naredbodavci, izvršioc i učesnici genocida nad srpskim narodom, među kojima su bili i sveštenoslužitelji rimokatoličke crkve, znali su dobro da je svaka uništena crkva pokušaj, ali i cilj da se razori srpsko nacionalno biće u Hrvatskoj, da se satire i zatre njegovo istorijsko prisustvo, njegovi koreni i crkveno-umetničke vrednosti. Ne treba nikada zaboraviti da je na teritoriji NDH ostvaren biološki, kulturni i duhovni genocid. Bio je to totalni genocid(Akademik Dinko Davidov *“Totalni genocid – Nezavisna država Hrvatska 1941-1945”*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013. godine).

RAT I DIPLOMATIJA U GRČKOJ 1917. GODINE U SVETLU „POKROVITELJSKE POLITIKE“ VELIKIH SILA NA BALKANU

Dr Aleksandra M. Pećinar

Strategijski razvoj vojnih operacija na Solunskom frontu tokom 1917, kao i diplomatski procesi u korelaciji sa njima, u malom odslikavaju decenijske tendencije politike Velikih sila na prostoru Balkana, između ostalog, njihova nastojanja da se ova „oblast snabdevanja i tranzita“ očuva kao „bezbedna trasa prema Istoku“. Brojnost i multinacionalni karakter vojski koje su se u „utvrđenom logoru Soluna“ nalazile od momenta njegovog formiranja i sukobljavale do proboja fronta, događaja koji je u velikoj meri uticao na ishod Velikog rata, kao i intenzitet diplomatskih inicijativa sa ciljem da se teritorija ideološki, ali i teritorijalno podeljene Grčke zauzme ili pak zadobije pristanak njenih političkih lidera za ulazak zemlje u rat, navodi nas da ratni sukob na navedenom prostoru, okarakterišemo kao " mali svetski rat za Makedoniju". Značaj ove oblasti postaje još upadljiviji ukoliko se kontekst ekspanzije Velikih sila prema Bliskom i Srednjem istoku dodatno rasvetli pojašnjenjem delovanja „Atinske obaveštajne službe“, uvidom u geostrateški značaj Kipra, ali i savezničko delovanje na „neutralnoj“ grčkoj teritoriji tokom navedenog hronološkog odseka, a koji su bili od suštinskog značaja za dalji razvoj operacija na Solunskom frontu. Odsudna 1917. godina označila je spremanje ratnog ishoda 1918. godine.

Ključne reči: *rat, diplomatija, Balkan, Srednji istok, Solunski front, kralj Konstantin, Elefterios Venizelos, Velika Britanija, Francuska, Italija*

Uvod

Aktuelni geopolitički momenat, u kome, neosporno, osećamo ritmove Prvog svetaskog rata, nužno nameće uvid u, već decenijama, nestabilnu situaciju na Bliskom i Srednjem istoku, upućujući na područje Istočnog Mediterana i Srednjeg istoka kao na potencijalno „zapaljive“ ratne zone. Ipak, prateći savremene tokove istorije zainteresovani posmatrač ne može prenebrengnuti postepeno pomeranje fokusa na Balkan, (pre svega na jedinstvenu regiju Makedonije) koji je kao mala, ali značajna karika u evropskoj i svetskoj konstelaciji, posmatrana kroz prizmu geografije tranzita i geografije prirodnih resursa ponovo na raskrsnici interesa velikih svetskih sila.¹ U uslovima oštih nataloženih

¹ Ovdje se kao nužno nameće pitanje koji su to faktori koji su stvorili predušlove za postojanje dugoročnog interesa najvećih geopolitičkih igrača u ovom evropskom regionu "na periferiji"? Komplexan kao i samo pitanje, analitič-

tenzija među vodećim geopolitičkim akterima, a u svetlu sve izraženijeg sukoba između Istoka i Zapada, Balkan ponovo dobija na značaju. Aktualna situacija u Evropi i svetu stvara nove preduslove za nove manifestacije u ovom području, kao prostoru konfrontacije svetskih sila koje iscrtavaju nove interesne sfere na geopolitičkoj mapi u 21. veku. Nameće se pitanje šta su pravi uzroci jednog takvog razvoja događaja?

Prateći dugačku nit istorije i namotavajući je unazad, istraživač će doći do klupka, od koga su dešavanja i započela. Ovo klupko nosi pečat Prvog svetskog rata, danas izbledeleog događaja moderne istorije. Istovremeno i događaja koji predstavlja istorijsku prekretnicu koja je uslovlila, pre svega raspad Otomanskog carstva, stvarajući preduslove za potpunu geopolitičku transformaciju Evrope. Približavanje stogodišnjici od svršetka Prvog svetskog rata i poznavanje činjenice da su događaji na Balkanu u velikoj meri uslovlili rasplet i okončavanje operacija u Velikom ratu, ali i uvid u literaturu i arhivski materijal grčke provenijencije, predstavili su samo dodatni podsticaj da se dešavanja na Solunskom frontu kao i diplomatski procesi koji su se paralelno odvijali na teritoriji podeljene Grčke, sagledaju, između ostalog i iz jednog drugačijeg, grčkog ugla, te da se jednim takvim tumačenjem navedenog hronološkog odseka rasvetle događaji u Grčkoj tokom odsudne 1917. godine, ali i dodatno ukaže na savremeni geostrateški značaj navedenog prostora.

Obaveštajna služba u Atini

Dok je na Balkanu besneo rat, a Kraljevina Srbija prihvatila snažan napad od nemačko-austrijskih snaga, Kraljevina Grčka je ostajala neutralna, činjenica koja je išla na ruku Centralnim silama, a slabila savez Antante, kome je pripadala Srbija. Nakon katastrofalnog poraza Anglo-Francuza u Dardanelima (februar 1915), a dok su se u periodu april-decembar 1915. odvijale savezničke operacije u Galipolju, britanska ambasada u Atini pretvorila se u sabirni centar informacija vojnog karaktera, nalazeći se u neprekidnom kontaktu sa britanskim Generalštabom u Kairu. Glavni izvor sakupljanja informacija i centar obaveštajaca-kontraobaveštajaca, osnovan je u Atini 1915. kao deo Kancelarije za Tajne operacije, sa šifrovanim imenom „Organizacija R“, koja je bila potčinjena britanskom Admiralitetu.² Britansko Ministarstvo Vojске je smatralo, da je iz razloga sve raširenijih ratnih operacija na Bliskom i Srednjem istoku, ali i u Istočnom Mediteranu, prioritet predstavljalo postavljanje jednog stručnjaka za obradu informacija u vezi sa otomanskom vojskom, kao i za usklađivanje službi u Atini i Kairu.³

ki odgovor upućuje na, kao najvažniji faktor, geografsku poziciju oblasti i to kao glavnog mostobrana prema istočnim delovima Evrope koji su tradicionalno kontrolisani od strane Rusije, kao "hinterlanda" (zaleđa) za zemlje Centralne i Zapadne Evrope, kao granične zone Evrope u odnosu na Bliski i Srednji istok, ali i kao pogodnog manevarskog prostora naspram Severne Afrike (Vidi Z. Zahariev, "The Balkans-the old/new European Apple of discord", New Balkans and Europe-Peace, Development, Integration- Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans, Proceedings of the Tenth ECPD International Conference, Belgrade 2014., str. 246-263)

² T. Breidel Χατζηδημητρίου, *Rat i diplomatija na Srednjem Istoku, Delovanje Lorensa od Arabije*, Atina 2015, str. 184-185 ("Organizacija R" tako je nazvana od početnog slova prezimena njenog osnivača i zapovednika Luj Ris-Simsona, pre rata konzula Britanije u Jedrenima, koji je u februaru 1915. poslat u Atinu, navodno, kao pomoćnik vojnog atašea britanske ambasade, a u stvari kako bi osnovao obaveštajnu i kontraobaveštajnu službu koja bi pokrivala Grčku i Tursku.)

³ Isto, str.185. (Britanski admiralitet je, kao stručnjaka za oblast i teme Srednjeg Istoka, izabrao rezervnog admirala Kraljevske mornarice, Devid Hogarth-a, koji je u Kairo stigao kao rukovodilac Odeljenja za Istočna pitanja ondašnjeg Odeljenja za informisanje. U avgustu 1915, Lorens je stigao u Atinu kao veza Odeljenja za informisanje u Kairu u cilju da unapredi komunikaciju sa odgovarajućom službom u Atini.)

Povlačenje srpske vojske pod pritiskom udruženih napada Nemačke, Austrougarske i Bugarske u oktobru 1915, Grčku je učinilo teritorijom od ključnog značaja za Saveznike Antante. Britanska vlada premijera Herbert Asquith-a je u oktobru 1915 ponudila Grčkoj Kipar kao i posleratne teritorijalne ustupke u Trakiji i Maloj Aziji, gde je živelo grčko stanovništvo, u zamenu za njen ulazak u rat na strani sila Antante i napad na Bugarsku. Kralj Grka, Konstantinos, ovakvu ponudu je odbio, a probritanski orijentisan premijer Elefterios Venizelos bio je prisiljen da se povuče, osnivajući kasnije ustaničku vladu u Solunu, koja je bila priznata od strane Saveznika.⁴

Osvajanje Srbije je bilo od najvećeg značaja za Nemačku, iz razloga što je predstavljala most, putem njenog saveznika Austrougarske sa Bugarskom, a posredstvom nje sa savezničkom Turskom. Sve to kako bi se stvorio jedan kontinentalan prolaz Nemačka-Turska-Srednji Istok. Na ovaj način Nemačka bi imala direktan pristup prirodnim resursima Srednjeg Istoka kao i mogućnost lakšeg transporta vojnih trupa i opreme na ondašnji front. Sa druge strane, ova teritorija od visokog prioriteta, predstavljala je poslednji mostobran Saveznika prema Srednjem istoku.⁵

Uprkos grčkoj neutralnosti anglo-francuske trupe su se iskrcale u Solunu pod zapovedništvom generala Morisa Saraja, a šireći se u Makedoniji stvorile su Solunski front (1915–1918). Takođe je i na grčkom ostrvu Limnos (u zalivu Mudros), od početka 1915. bio usidren Ekspedicioni Korpus Mediterana, odakle je rukovođeno ratnim operacijama Antante u Dardanelima i na Galipolju. Treba primetiti da su na Solunskom frontu, pored francuskih trupa („Istočna armija“) i britanskih vojnih jedinica („Solunska armija“), bile prisutne ruske i italijanske jedinice, kao i oporavljena srpska vojska. U decembru 1916. Aleksandrija je postala stalno sedište Specijalnog Informacionog Biroa Istočnog Mediterana, a sve u cilju održavanja direktne komunikacije i sa Solunom i sa Kiprom (pod britanskom vlašću), čiji je geostrateški položaj bio od posebnog značaja za operacije Saveznika na Bliskom istoku.

Kipar

Tokom Prvog svetskog rata Kipar je predstavljao ključni prostor za aktivnosti, kako turske obaveštajne, tako i britanske kontraobaveštajne službe. Geostrateški značaj velikog ostrva bio je od najvećeg značaja za Britansku Imperiju, iz razloga što je kontrola ove teritorije obezbeđivala prolaz trgovine iz Indije prema Engleskoj pomorskim putem (Aden, Suec, Kipar, Malta, Gibraltar).

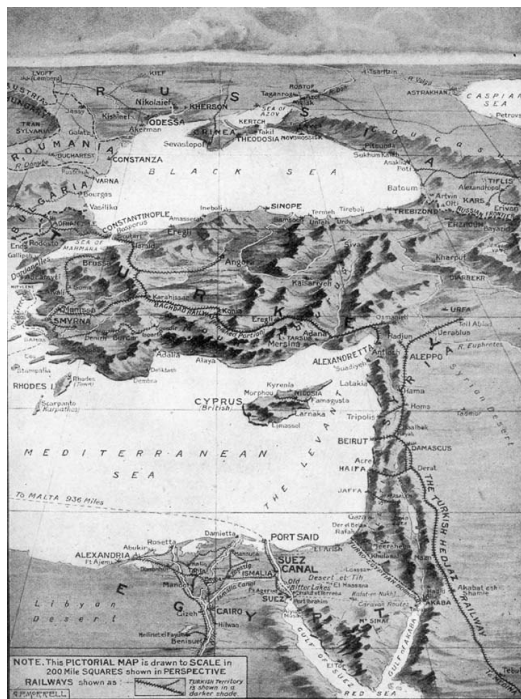
Početkom Prvog svetskog rata Velika Britanija je anektirala Kipar (5.11.1914), kao i Egipat, kao neprijateljske teritorije. Sa većinskim grčkim pravoslavnim stanovništvom, ostrvo je predstavljalo vekovima mesto antičko- grčkog, grčko-vizantijskog i novogrčkog sveta, a iz tog razloga većina Kiprana je želela ujedinjenje velikog ostrva sa Kraljevinom Grčkom. Već pomenuti predlog Velike Britanije Grčkoj o ustupanju Kipra u oktobru 1915. je odbijen, a ostrvo je nastavilo da bude pod britanskom vlašću.

⁴ ΑΛΦ, ΑΒ, Φάκελος 36, Έτος 1916, Ι/36/82-106 (Beleške Elefteriosa Venizelosa koje su nastale tokom 1916. godine, a sačuvane su u Istorijskom Arhivu Elefteriosa Venizelosa u Atini analiziraju gore navedene procese, fascikla 36, godina 1916, dok. Ι/36/82-106)

⁵ Zoran Petrović Piročanac, Reality of the New Balkans: Serbian Positions, New Balkans and Europe-Peace, Development, Integration- Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans, Proceedings of the Tenth ECPD International Conference, Belgrade 2014 str. 275-284.

Blizina Kipra obalama otomanske Sirije na istoku, Karamanije i Silicije (južna Mala Azija) na severu, činili su ostrvo vojno-strateški važnim za anglo-francuske saveznike, ali istovremeno i veoma osetljivim za obaveštajne aktivnosti od strane Turske. Ova tvrdnja samo je bila potpomognuta činjenicom da su jednu petinu ostrvskog stanovništva predstavljali Turci muslimani. Sa druge strane oko 16.000 Kiprana grčke nacionalnosti kao dobrovoljci su se svrstali u britansku vojsku.

Specijalni informacioni biro Istočnog Mediterana utvrdio je da su vojne informacije „curile“ iz Egipta putem Kipra, a tako dolazile u ruke Turcima. Brodovi koji su plovili na liniji Kipar-Egipat (Port Said-Aleksandrija) prevozili su njegove agente.

Slika 1 – Engleska mapa koja pojašnjava strateški značaj Kipra: 1) u odnosu na Dardanele 2) Port said 3) mediteranski ulaz-izlaz u–iz Sueckog kanala, Aleksandriju 4) zaliv Aleksandreta 5). Blizina Kipra otomanskoj Siriji između Latakije i Bejruta i južnih turskih obala između Karamanije i Silicije, Kipar je činila važnim centrom bežične obaveštajne aktivnosti saveznika (Breidel –Familienarchiv)

Francuska ratna mornarica je na sebe preuzela očuvanje bezbednosti Kipra, patrolirajući u cilju lociranja nemačkih podmornica, kao i sprečavanju sumnjivih brodova da se približe ili pak isplove iz kiparskih luka. Nemačke i austrijske podmornice imale su veoma živu aktivnost u kiparskim vodama, često torpedujući brodove za snabdevanje na jugu Kipra. Nemačka podmornica U-53 je špijunirala između Kipra i Antalije. Inače su nemačke podmornice uglavnom primećivane na severnim obalama Kipra, gde su ih Turkokipranci snabdevali gorivom i gde su iskrcavali svoje agente.

Kipar je Saveznicima koristio kao baza za špijuniranje i gerilski rat. U junu 1916. uspostavljena je saradnja Biroa sa francuskom pomorskom obaveštajnom službom u cilju sakupljanja informacija u Siliciji i severnoj Siriji u cilju razmeštanja mreže agenata u zalivu Aleksandreta. Tako su Kipar (za Siliciju i severnu Siriju), a Port Said (za Palestinu i južnu Siriju) postali dva obaveštajna centra. Sa bazom na Kipru, britanski agenti su se iskrkali u Maloj Aziji i Siriji.

Kipar je imao idealnu poziciju za postavljanje telekomunikacionih i stanica za špijuniranje. Takođe, ostrvo je služilo kao baza za obuku Istočne Legije, vojne snage pod francuskom upravom sačinjene od Jermena dobrovoljaca, a koja se nalazila u selu Monarga, na poluostrvu Karpasija. (jedinica Legije Stranaca).⁶

Događaji u Grčkoj u svetlu francusko-britanskog rivalstva u istočnom Mediteranu i na Bliskom istoku (1916)

Bez obzira na to što je Grčka pre svega težila očuvanju svog teritorijalnog integriteta, a zatim proširenju svojih granica (u skladu sa težnjama Venizelosa – ulaskom u rat na strani Antante, a po kraljevom mišljenju, neutralnošću), njena teritorija je 1916. godine bila pregažena sa svih strana. U Makedoniji su se nalazile francuske i engleske trupe, čija se vrhovna komanda (general Saraj) ponašala gotovo kao okupator, ignorišući grčke lokalne i centralne organe vlasti. Saveznici su energično vodili intervencionističku politiku prema Atini, zahtevajući suštinski ukidanje državnog suvereniteta, sa postavljenim uslovima. Rušenje srpskog fronta, pored grčke odgovornosti, srpska strana pripisivala je i neodlučnoj i kontroverznoj balkanskoj politici Antante, pre svega Francuske. Primorani na egzodus, Srpska vojska i civilno stanovništvo spas su našli uglavnom na teritoriji Grčke. Bez grčke dozvole srpske vojne jedinice su u februaru 1916. godine smeštene na Krfu, sa ciljem oporavka, reorganizacije i osposobljavanja za novi front. Transport srpskih trupa morskim putem na Solunski front uspešno je okončan od aprila do kraja maja. Međutim, pregovori o mogućnosti da se za prevoz upotrebi grčka železnica izazivali su burne reakcije, povećavajući političku uzrujanost u zemlji koja se neposredno manifestovala pooštavanjem ideološkog rasepa između sledbenika Venizelosa, pristalica rata i istomišljenika kraljevske politike neutralnosti, pretnjom da dođe do ozbiljnih sukoba. Francuske trupe postajale su sve omraženije u Grčkoj, što je pored položaja Liberalne partije na izborima i sve jačeg antiratnog raspoloženja, ugrožavalo i političku ulogu Venizelosa. Mogućnost da se Grčka nađe u taboru Centralnih sila bila je dodatno opterećenje za srpsku diplomatiju. Sudbonosne 1916. godine Grčka je samo formalno mogla da se smatra za neutralnu, pa čak i za nezavisnu državu. Vojska Centralnih sila je 26. maja zauzela utvrđenje Rupel, a 11. septembra, takođe bez borbe, okupirala deo istočne Makedonije sa Kavalom, zarobivši većinu Četvrtog korpusa Grčke vojske. U međuvremenu, 30. avgusta je u Solunu izbila pobuna protiv režima, koju je organizovao Komitet nacionalne odbrane i provenizelistički nastrojani oficiri. Uz francusku pomoć, stvoren je Trijumvirat (Venizelos–Daglis–Kunduriotis), koji je postao osnova Solunske privremene vlade. Zvanična Atina prihvatila je osnovne uslove Antante, koja je zauzvrat garantovala teritorijalno neširenje Solunske privremene vlade. Međutim, kralj Konstantinos, u strahu od uspeha Venize-

⁶ T. Breidel Χατζηδημητρίου, n.d., str 189-201.

losa u Makedoniji i na ostrvima, nije poštovao postignuti sporazum sa Antantom, pa je početkom decembra u Pireju došlo do oružanog sukoba, u kome su bile razbijene francusko-engleske trupe. U Atini i oblastima koje je kontrolisao kralj otpočeo je progon pristalica Liberalne partije. Izostajala je i neophodna finansijska i diplomatska pomoć Antante. Indikativne su optužbe srpskog premijera, Pašića, da se saveznička politika prema Grčkoj oblikovala unutrašnjim antagonizmom radi stvaranja uticajnih oblasti u sklopu politike istočnog Mediterana.⁷

Pozadina rešavanja „grčkog pitanja“ 1917. godine

Osnovno obeležje 1917. godine, doba veoma značajnog za dalji tok rata, bilo je vezano pre svega za događaje u Rusiji (februarska i oktobarska revolucija), ulazak SAD u rat na strani Saveznika⁸ i opšte izmenjeno vojno, ekonomsko i političko stanje unutar i između zaraćenih država. Sve do početka 1917. godine Centralne sile su imale više uspeha na ratištu od sila Antante. Uprkos indikaciji o prelasku strategijske inicijative na stranu sila Antante, nakon bitaka kod Verdona i na Somi⁹, nije se mogao sagledati ishod samog rata. Ekonomska snaga, finansijska premoć i ljudski potencijal bili su na strani Saveznika, a vojnička organizovanost i psihološki efekat postignut u ostvarivanju ratnih ciljeva na strani Centralnih sila. Takođe, kao nosioci akcija pojavile su se neutralne države. Upravo ta složena ravnoteža na međunarodnoj sceni obeležila je 1917. kao prelomnu godinu za sam ishod rata.¹⁰

Upravo na pitanju Balkana bilo je najviše izraženo imperijalističko obeležje rata, te interesi zaraćenih sila. Tako, diplomatske procese na navedenom prostoru, uprkos njihovoj višedimenzionalnosti, u datom momentu treba pre svega posmatrati iz perspektive interesa Velikih sila. Srbiji, koja se kao prva napadnuta država, sve vreme borila na strani Saveznika, saveznički status nije bio priznat, a samim tim ni pravo aktivnog učešća u međusavezničkim pregovorima o miru. Tačnije, položaj Kraljevine Srbije, donekle uslovljen normama ponašanja u međunarodnoj zajednici, ponajviše je zavisio od volje velikih sila.¹¹ S druge strane, grčka paradigma ukazivala je na dobitak sila Antante, nastao nakon brojnih pritisaka, blokade grčke obale, a na kraju i ultimativnog zahteva o napuštanju prestola grčkog kralja Konstantinosa. Istovremeno, rešavanje grčkog pitanja za Srbiju je bilo od posebnog značaja, pre svega zato što je njegov ishod odlučivao odnos Saveznika prema Solunskom frontu, prostoru od životnog interesa za opstanak srpske države.

⁷ Aleksandra M. Pečinar, *Srpsko-grčki diplomatski i saveznički odnosi 1912-1918*, Medija centar "Obrana", Beograd 2016, str. 141-142.

⁸ ΑΛΦ, ΑΒ, Ι/37/1, Δακτυλόγραφο προσχέδιο επιστολής Ελ. Βενιζέλου προς Πρόεδρο Wilson. Εκφράζει τη χαρά του για τη θέση που έλαβε η Αμερικανική Δημοκρατία έναντι του πολέμου... (U nacrtu Venizelosovog pisma uručenog predsedniku Wilsonu izražava se zadovoljstvo zbog stava koji je Amerika zauzela prema ratnom sukobu...)

⁹ ΨΑΒ,ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελ.Βενιζέλου, Φάκελος 04-168, Επιστολή του Ε. Kalers προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τη στάση της Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα, 8. 1. 1917. (U pismu E. Kalers-a Venizelosu iznosi se obrazloženje francuskog stava prema Grčkoj) i Μακεδονία, „Ο Αγών του Βέρντεν και ο ελληνικός λαός“, 27. 2. 1916. (Makedonija, „Bitka kod Verdona i grčki narod“).

¹⁰ Dr M. Zečević, M. Milošević, *Diplomatska prepiska srpske vlade za 1917.*, Narodno delo, Arhiv Jugoslavije, Beograd, str. 5.

¹¹ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914–1918*, Politika, Beograd, 1992. str. 188–190.

Na Solunskom frontu, tokom istog perioda, prolećni saveznički napad nije urodio očekivanim rezultatom, ali je ipak uspeo da zaustavi velike neprijateljske snage koje su se mogle koristiti na drugim frontovima. Podmornički rat, koji je povelala Nemačka, pruzrokovao je velike štete savezničkoj trgovačkoj floti, kao i flotama neutralnih zemalja. Do aprila te godine bilo je potopljeno brodova u nosivosti od 2. 260.000 tona. Britanski admiralitet je naglašavao da bi, ukoliko bi se nastavilo istim ritmom, savezničke snage u Makedoniji sigurno „umrle od gladi“, jer je kompletno snabdevanje zalihama vršeno iz preokookeanskih zemalja. Pod ovakvim uslovima britanska vlada je razmatrala, uprkos reakcijama Francuza, da smanji broj snaga na Solunskom frontu.¹⁵

U međuvremenu se situacija u Grčkoj pogoršavala. Uprkos tome što se transport vojske na Peloponez odvijao regularno, a 3. i 5. korpus, oružje i ostale zalihe već tamo bili prevezene, general Saraj je optuživao grčku vladu da je prekršila odredbe telegrama od 26. decembra/8 januara. Tvrdio je da je transport vojnih jedinica bio usporen, da je ostala zanemarena velika snaga severno od Korinta, da je formiranjem vojnih jedinica jačala žandarmerija u Tesaliji, da je dodeljivano suviše privremenih otpusta, da su se četničke jedinice sukobljavale u neutralnoj zoni i da su svuda stvarani magacini sa naoružanjem u cilju preduzimanja akcije u pozadini Savezničke „Armije Orijenta“. Isto je tvrdio i general Kabu, zapovednik Savezničke Kontrole, tražeći produženje izolacije. U ovome ga je podržavao i viceadmiral de Rokfei, koji je, iako opozvan sa svoga mesta nastavljao da boravi u Grčkoj kao njegov savetnik. Nakon svega ovoga, francuski Generalštab došao je do zaključka da će u Grčkoj doći do tajne mobilizacije. U skladu sa njihovim pretpostavkama, zajedno sa naoružanim članovima paravojnih formacija, ojačanom žandarmerijom i četničkim grupama bila bi koncentrisana snaga od otprilike 70 000 ljudi, koja bi ugrožavala snage Savezničke „Armije Orijenta“. Sa druge strane Kralj i legitimna vlada u Atini gledali su kako Saveznici zaposedaju teritorije sa kojih se vojska povlačila, kako progone lokalne vlasti i smeštaju nove, Privremenoj Vladi u Solunu odane pristalice. Takođe, da su Privremenoj Vladi ustupljene protivtorpedni brodovi „Sfedoni“ i „Nafkratusa“, uprkos obećanju admirala de Furnea da će ovi ostati pod zapovedništvom Saveznika i da će biti korišćeni za operacije pod francuskom zastavom. Ipak, najozbiljnije od svega bilo je to, što uprkos činjenici je Grčka počela da ispunjava zahteve Savezničke Konferencije, Saveznici nisu nameravali da prekinu embargo, onako kao je bilo obećano. Naprotiv, on je postajao sve rigorozniji. Proizvodnja je znatno smanjena, nezaposlenost se povećavala iz dana u dan, ribolov je uništen, a stanje izgladnelosti je dobilo dramatične razmere. Mnogobrojno stanovništvo, pre svega starci i deca su umirali od gladi, epidemija, kao i zbog nedostatka lekova. Uticaj embarga na moral stanovništva je takođe bio veoma ozbiljan, dok je zemlja bila izolovana iz razloga potpunog prekida poštanskog sa-

¹⁵ Diplomatska prepiska... 1917, str. 10. (Velike sile Antante su pre svega bile zainteresovane za Zapadni front, smatrajući ga odlučnim za ishod rata. Engleska i Italija, za razliku od Francuske i Rusije, želele su da Solunski front bude potpuno napušten, ili pak pretvoren u čisto defanzivni prostor namenjen odbrani Soluna, kao važne strateške tačke u tom delu Sredozemlja. Navedena tvrvenja uslovljavala su neaktivnost i neangažovanost trupa, a odnos navedenih država prema Solunskom frontu odslikavao je njihov odnos prema malim državama i narodima, pre svega Srbiji.)

¹⁶ Paralelno optužbama prema zvaničnoj grčkoj vladi general Saraj je pružao punu podršku aktivnostima novoosnovane Privremene vlade, a takođe i operacijama grčke vojske na Solunskom frontu u proleće 1917. (Vidi ΑΛΦ, ΑΒ, Φάκελος 37, Έτος 1917, Ι/37/9, 25.04.1917.)

braćaja. Svi navedeni događaji, umesto da uzrokuju povinovanje volji Saveznika, prouzrokovali su okretanje protiv njih, samim tim i protiv Venizelosove Privremene vlade. Tako je bilo neizbežno da se, uprkos strogim naredbama, u izvesnim slučajevima sukobe lokalne naoružane grupe sa savezničkim snagama, koje su naknadno izazivale veliku zabrinutost savezničkih vlada, a posebno francuske.¹⁷

Vladu Brijana u Francuskoj nasledila je 7/20. marta 1917, vlada Aleksandra Ribo-a, koji je želeo da u rešenju grčkog problema posreduje neka istaknuta ličnost koji bi delovala kao Visoki komesar/Guverner saveznika, U skladu sa njegovim mišljenjem to je trebalo da bude Francuz, jer je Francuz bio glavnokomandujući „Armije Orijenta“, a sve u duhu efikasnije saradnje i brzog izvršenja odluka. Francuska vlada, usvajajući predloge generala Saraja, ocenila je kao neophodne zauzimanje Tesalije i Korinskog moreuza, a u nastavku i svrgavanje kralja Konstantina.¹⁸ Na mesto Guvernera predložen je senator Žonar, koji je imao funkciju Ministra javnih dela i spoljnih poslova, titulu Generalnog Upravnika Alžira, kao i predsednika „Kompanije Sueckog kanala“¹⁹, a koji je uživao naklonost i poverenje Britanaca. Francuska vlada je verovala da se Rusija, koja se nalazila usred haosa revolucije, nije mogla suprotstaviti ovakvom rukovanju grčkim pitanjem. Tako se, u skladu sa njihovim stavom, suština nalazila u sporazumevanju sa vladama Britanije i Italije.

Dana 6/19. aprila saveznički izaslanici su predali grčkoj vladi zajednički proglas kojim su zahtevali vraćanje Savezničke kontrole nad Poštom, Telegrafom, Policijom, Železnicama, lukama i putnim mrežama, koja je bila ukinuta u novembru 1916. Kao posledica ovih zahteva vlada Lambrosa je podnela ostavku, a Kralj je sastav nove vlade poverio ponovo Aleksandrosu Zaimisu. Istog dana održan je i susret Premijera Britanije, Francuske i Italije u St. Jean de Maurienne, u severnoj Italiji²⁰, a donešena je odluka o uklanjanju kralja Konstantina sa prestola u što kraćem roku, dok je rešenje grčkog pitanja odloženo po okončanju borbi u Makedoniji. U Atini je vlada Zaimisa momentalno prihvatila Savezničku kontrolu. Francuska je, međutim, želela da se što je brže moguće progna Kralj, da se u Atini uspostavi vlada Venizelosa, a da Grčka uđe u rat na strani Saveznika.

Dana 20. aprila/3. maja iznenada je stigao u Pariz britanski Premijer, u pratnji Ministra inostranih poslova i zapovednicima Generalštaba, kako bi se donele odluke u vezi sa Solunskim frontom i Grčkom. Narednog dana je zapovednik francuskog Generalštaba, general Peten, izrazio mišljenje, da bi, pošto Makedonija nije predstavljala jaku liniju odbrane, koja bi dozvoljavala smanjenje savezničkih snaga, ulazak Grčke u rat doneo željeno rešenje. Shodno tome, nikakvo smanjenje savezničkih snaga nije dolazilo u obzir

¹⁷ Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Επίτομη Ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918, str. 149-152.

¹⁸ ΑΛΦ, ΑΒ, Φάκελος 37, Έτος 1917, Ι/37/12-13 (Pisma Atosa Romanosa i Emanuila Repulisa upućena Elefteriosu Venizelosu iz Pariza 18. aprila/ 1. maja 1917. svedoče o odlučnosti francuske vlade u preuzimanju odlučne akcije u Grčkoj, kao i na mogućnost uklanjanja grčke dinastije sa prestola.

¹⁹ La Compagnie universelle du canal maritime de Suez.

²⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, str. 44 (Prvi korak ka konačnom razrešenju grčkog problema odigrao se na Konferenciji u St. Jean de Maurienne, održanoj od 6. do 19. aprila 1917. godine. Glavna briga francuske i britanske vlade bila je da obezbede italijansko slaganje sa prethodnim anglo-francuskim sporazumima, koji su određivali oblasti njihovog uticaja na Bliskom istoku. U zamenu za zvanični pristanak Rima, zapadni saveznici su Italiji obećavali značajnu zonu uticaja u jugozapadnoj Aziji, uključujući i Smirnu. Imajući u vidu značaj zauzimanja Male Azije za italijansku politiku sprečavanja pristupa navedenih teritorija Grčkoj, upravo je poslednji ustupak koji je odlučivao italijansko odobrenje savezničkoj akciji protiv grčkog kralja).

pre nego što se razreši pitanje Grčke. Uprkos početnom neslaganju zapovednika britanskog Štaba kopnene vojske, generala Robertsona, britanska vlada je konačno prihvatila odlaganje smanjenja broja britanskih snaga u Makedoniji, rešenje grčkog pitanja uz posredovanje francuskog Visokog komesara, kao i stavljanje na raspolaganje jednog odreda od 500 vojnika u cilju zauzimanja Tesalije, ali bez mogućnosti daljih pojačanja u slučaju eventualnih komplikacija.

Razgovori o konačnom rešenju grčkog pitanja nastavljeni su u Londonu, gde su 14/27. maja stigli francuski predsednik Ribo sa zapovednicima Generalštabova kopnene vojske i mornarice, generalom Foš-om i admiralom Lebon-om kao i guvernerom Žonarom. Tamo je konačno odlučeno zauzimanje Tesalije, a potom i prelazak Žonara u Atinu, koji bi zahtevao predaju Kralja, dok bi vojne snage bile spremne da se iskrcaju u Atini i Korintu u slučaju protivljenja ili izražavanja otpora.²¹

Dok se britanska strana odmah složila, Italija, Srbija i Rusija su bile protivne upotrebi sile protiv Grčke. Uprkos tome, francuska vlada je odmah obavestila generala Saraja o misiji Guvernera dajući mu dodatna uputstva:

- Da se Tesalija okupira i da se lokalna žetva stavi pod kontrolu;
- Da se pripremi iskrčavanje u Atinu i Korint;
- Da se u slučaju odbijanja Kralja da se povuče sprovede kompletna blokada ovih gradova, pa čak i njihova okupacija u slučaju eventualnog otpora.

19. maja/1. juna Žonar je oputovao za Atinu, a istog dana francuska vlada je naredila Saraju da ubrza pripreme za okupaciju Tesalije i Korinta, kao i da se o daljem toku akcija sporazume sa Guvernerom. Ovakvoj „nasilničkoj“ taktici su se oštro suprotstavile Rusija i Srbija.

24. maja/6. juna britanski premijer je od francuskog zatražio uklanjanje generala Saraja, jer je po njegovom mišljanu, on bio uzrok neuspeha Solunskog fronta i više nije bio ličnost od poverenja. Francuska vlada je zatražila odlaganje ove odluke iz razloga skorašnjih operacija u Tesaliji, Atini i Korintu. Istog dana na Salaminu je stigao Žonar, koga je posetio britanski izaslanik Eliot, predajući mu telegram britanskog ministra inostranih poslova Roberta Sesila, a u kome je traženo da se Kralju pruži uverenje kako je njegovo uklanjanje samo privremeno i samo u periodu dok traje rat. Žonara je posetio i izaslanik Rusije, Demidov, koji je zahtevao da se Kralj ne ukloni, iz razloga što je bio jako popularan i što bi jedan takav potez mogao izazvati građanski rat, uz dovođenje u opasnost bezbednosti Armije.

Vojni izaslanik Francuske u Atini, general Brake, međutim, naveo je da su paravojne formacije pod tajnim zapovedništvom generala Dusmanisa, poverenika Kralja, bile spremne da intervenišu i ovladaju situacijom, dok se u Tesaliji odvijala tajna mobilizacija. Iste večeri, Žonar je poručio grčkom premijeru Zaimisu, da je cilj njegove misije, u stvari bio pravilna raspodela žetve iz Tesalije, zamolivši ga da se postara o održavanju reda. Narednog dana je otišao u Solun gde je sa generalom Sarajem uskladio istovremeno zauzimanje Tesalije, Korinta i Atine. U nastavku je posetio Venizelosu obaveštavajući ga o svim aktuelnim temama, a dodatno je bilo odlučeno da Konstantinosa nasledi dugorođeni sin Aleksandar, istiskujući sa prestola pravog prestolonaslednika, princa Georgiosa.

²¹ Diplomatska prepiska... 1917, str. 10. (U maju 1917, na savezničkoj konferenciji u Londonu, konačno je doneta odluka o drastičnim merama protiv Konstantinosa. Saveznička konferencija u Londonu je samo jedna u nizu međusavezničkih konferencija održanih tokom 1917. godine, na kojima je, između ostalog, postavljano i pitanje Solunskog fronta. Uveravanja srpske vlade o njegovom značaju za konačni ishod rata, nisu nailazila na razumevanje Saveznika za sve vreme rata.)

Posle svega Žonar je otputovao za Salaminu za jedno sa snagama 30te francuske divizije pod zapovedništvom generala Renjoa, koja je bila predodređena za delovanje u Atini. Ova divizija, nakon odlaganja već pomenutog prolećnog napada, prebačena je u Katerini kako bi bila upotrebljena u operacijama u Tesaliji. Nakon odbijanja, međutim, Srbije i Italije da stave na raspoloaganje snage koje bi se koristile protiv Grčke, general Saraj je odlučio da u tom cilju mobilize i upotrebi druge snage, dok je 30ta francuska divizija premeštena u Solun, kako bi se iskoristila za osvajanje Atine.

Na dan kada se Žonar vratio na Salaminu, 27. maja/9. juna britanska vlada je poslala proglas snažno protestujući kod francuske vlade zbog pripremanja nasilnog uklanjanja Kralja sa prestola. U skladu sa britanskim stavom, ova akcija je bila u suprotnosti sa odlukama donetim na savezničkoj konferenciji u Londonu. U njemu je naglašeno da je Kralja samo trebalo ubediti da napusti presto dok traje rat, a da kao namesnika ostavi jednog od svojih sinova. Ovakav stav podržavale su Rusija, Italija i Srbija. Nakon ove proklamacije francuski premijer je telegrafisao Žonaru da se iskrcavanje na navedene teritorije obavi samo u slučaju preke potrebe. Istovremeno je, međutim, ostavio da se podrazumeva, kako britanska vlada, u slučaju da ovaj bude doveden pred svršen čin neće preduzimati protiv njega bilo kakvu akciju.

Žonar je proučio britanski proglas, a nakon toga doneo odluku da preduzme istovremenu akciju na sva tri položaja, no budući zabrinut za razvoj događaja, zatražio stroga uputstva od svoje vlade, naglašavajući da vojska nije mogla boraviti na brodu duže od 24 sata. Istovremeno je poslao dve proklamacije grčkoj vladi u kojima ih je obaveštavao o savezničkim odlukama. Dobivši iste večeri telegame podrške od francuske vlade, odlučio je da deluje protiv Grčke, u skladu sa sopstvenim planom, ne uzimajući u obzir britansku reakciju.²²

Saveznička okupacija Tesalije

Nakon koncentrisanja 30te francuske divizije u Solunu, 25 maja/7juna 1917, a koja je trebalo da otplovi za Atinu, u neutralnoj zoni u oblastima Katerini, Servia i Grevena bila su koncentrisana dva pešadijska puka, tri nezavisna pešadijska puka, jedan i po puk Nacionalne garde, četiri odreda Konjice, dve jedinice artiljerije, jedna avionska eskadrila kao i jedan vod železničara koji su privremeno obrazovali jednu diviziju pod zapovedništvom generala Venela. Misija ove divizije bila je da zauzme Tesaliju, preuzme naoružanje tamošnjih vojnih jedinica i lokalnog stanovništva i istovremeno obezbedi zaleđinu „Armije Orijenta“.

U Larisi, prema kojoj je upravljana najveći deo snaga savezničke divizije, imala je svoje sedište i Grčka divizija, pod zapovedništvom generala Bajra Andreasa, sa 4. pešadijskim pukom i 1/38 odredom Evzona u Larisi kao i 5. pešadijskim pukom u Trikali. Njene snage činilo je 200 oficira i 600 oružanika sa ličnim naoružanjem. Preostale snage, sa artiljerijom, mitraljezima, municijom i preostalim zalihama bile su sklonjene na Peloponez, po naredbi Saveznika.

²² Proizvoljne poteze francuskog Guvernera dodatno treba posmatrati i u svetlu anglo-francuske kokurencije na navedenom prostoru. Tako, i težnju za smenom generala Saraja u datom momentu možemo tumačiti neopodnošću da se na ključnim pozicijama nalaze ličnosti koje su bile spremne da zastupaju višestruke, u izvesnoj meri suprotstavljene interese dveju savezničkih zemalja. (Vidi G. Leonarditis, *Grčka u Prvom svetskom ratu 1917-1918*, M.I. E.T., Atina 2005, str. 299.)

General Bajras, imajući precizne informacije o koncentraciji velikih francuskih snaga u neutralnoj zoni, tražio je uputstva kakav stav da zadrži u slučaju njihovog napredovanja u Tesaliji. Dajući momentalni odgovor, ministar vojni general Haralambis, izdao je naredbu da se izbegnu bilo kakvi sukobi i da se dalja uputstva zatraže od Vlade.

U noći između 28. i 29. maja (10. i 1. juna) Divizija Venel prešla je granice neutralne zone napredujući na teritoriji Tesalije u tri konvoja, na sledeći način :

1) Deo koji je sačinjavao desni konvoj i obuhvatao tri odreda konjanika, dva eskadrona marokanskih spahija, jedan vod oklopljenih automobila kao i jedan odred konjičke artiljerije, uputio se iz Servija napredujući 5 km južno od Elasona. Dva konjička eskadrona putem Grevena stigla su na 35 kilometara severozapadno od Kalambake.

2) Glavni deo, koji je bio sastavljen od puka pešadije, a koji je dolazio iz Livadi kao i jedan puk Zuava koji je dolazio iz Servija, brzo je napredovao prema centru zauzevši grad Elasona.

3) Levi konvoj, koji je železničkim putem došao iz Katerinija, sastavljen od jednog pešadijskog puka, jednog odreda lovaca, dve čete Nacionalne garde i čete Železničara, zauzeo je most u Tembima na reci Pinej organizujući mostobran južno od njega.

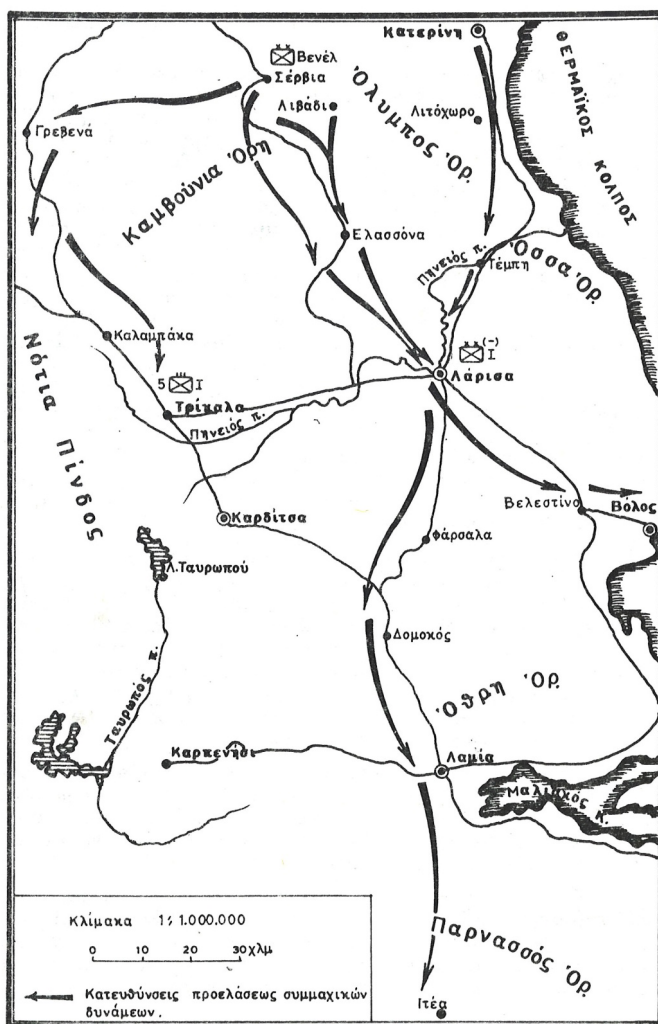
General Bajras, dobijajući informacije o napredovanju zavojevača od lokalnih policijskih vlasti, odmah je od Vlade zatražio uputstva, onako kako mu je bilo naređeno. U odgovor na ova dešavanja, predsednik okruga Larisa, Kricas, svojim stanovnicima preneo je uputstva Vlade o mirovanju, odnosno nereagovanju na ponašanje Saveznika, odnosno striktno poštovanje postojećih instrukcija. Prva divizija je, uostalom, dobila naredbu od zapovednika 1. korpusa, generala Stefanosa Genadija da ne pruži nikakav otpor merama koje su preduzeli Saveznici. Nakon ovih instrukcija, general Bajras nije preduzeo nikakvu akciju, očekujući dolazak savezničkih jedinica.

Narednog dana, francuska konjica je stigla pred Larisu, dok je jedan odred zauzeo železničku stanicu u gradu. General Bajras požurio je u susret generalu Venelu, na ulazu u grad, obznajući mu da mu stoji na raspolaganju, za bilo kakvu uslugu. Kao odgovor, general Venel mu je odgovorio da ga hapsi, kao i ceo štab divizije. Pri tom je dodao, da, ako bude ispaljen i jedan metak, da će bombardovati ceo grad. U nastavku, francuke snage su ušle u grad razoružavajući grčke jedinice.

Kada su, međutim, stigli u barake 1/38 puka evzona, a pored naoružanja puka zatražili i mačeve oficira, ovi poslednji su to smatrali ponižavajućim. Na čelu sa zapovednikom, potpukovnikom Atanasiosom Franku, a praćeni sa, otprilike 100 oružanika pokušali su da izbegnu prema jugu. Međutim, za njima su krenuli Marokanci spahije, te je izazvan sukob, koji je rezultirao gubicima na obe strane kao i zarobljavanjem 49 grčkih oficira i 269 oružanika.

Narednog dana, 31.maja/13. juna, osvojeni su Velestino, Volos i Trikala. Grčki oficiri prebačeni su u Katerini i stavljeni u pritvor, dok su oružanici poslani na prinudni rad, izgradnju puteva u Litohero. 5. pešadijski puk sa zapovednikom, pukovnikom Dimitriosom Janopulosom i centrom u Trikali, nakon što je upoznat sa dešavanjima u Larisi, kompletno je izbegao planinskim putevima prema Lamiji.

Dana 13/26. juna saveznička konjica je zauzela Lamiju i lteu. Nakon ovoga za zauzimanje Tesalije preostala su 4 konjička puka, dva pešadijska odreda, jedna britanska jedinica od 500 ljudi kao i dva odreda Nacionalne garde, dok su preostale snage povučene. Ponašanje francuskih oružanika nije bilo primerno, dok je stanovništvo bilo izloženo svemu, krajem okupacije čak i pljački, uništavanju poljoprivrednih dobara, maltretiranju žena itd.

Σχεδ. 23 Η κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Συμμάχους (Μάιος-Ιουν.1917)

Slika 3 – Okupacija Tesalije od strane savezničkih snaga u periodu maj-jun 1917, (Generalštab grčke Vojske, Uprava za istoriju, Kratka istorija učešća grčke vojske u Prvom svetskom ratu 1914–1918), str. 156)

Pritisak Venizelosa, ali i javnog mnjenja na Britaniju i Francusku, obaveze saveznika o ustupanju Smirne Italiji,²³ ali i neophodnost stvaranja jake grčke vojske koja bi zauzela mesto britanskih jedinica na Solunskom frontu, uslovili su svrgavanje grčkog kralja. Ovde je neophod-

²³ Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, *Elefterios Venizelos i Makedonija 1914-1918, Značaj bitke kod Skra*, Hania, 2008., str. 36.

no naglasiti da je grčki politički problem poslužio kako novom francuskom premijeru Ribou tako i Lojdu Džordžu u ostvarivanju svojih vojnih ciljeva u Grčkoj, ali i rešavanju statusa njihovih snaga kod Soluna.²⁴ Situacija se dodatno zakomplikovala odlukom Italije da svoju vlast proširi na Epir, zauzimajući grčki grad Janjinu 26. 5 (8. 6). Istovremeno, dovodeći saveznike pred svršen čin, Italijani su proglasili Albaniju za autonomnu državu pod njihovim protektoratom.

Italijanska okupacija Epira

Italija, koja je nastojala da iskoristi dešavanja u Grčkoj, našla je pogodan momenat i okončala zauzimanje Epira, a da prethodno nije stupila u bilo kakav dogovor sa Saveznicima. Od septembra 1916. italijanske snage su bile zauzele Severni Epir, iz koga su izbacili italijanske vlasti i mitropolita Argirokastra, a od januara 1917. nastavili da napreduju prema jugu. Do 26. marta/ 3. aprila osvojili su Delvinaki, Konicu i Fialtes, zamenjujući grčke vlasti svojim. Dok se ovo dešavalo, glasine su nagoveštavale zauzimanje Igumenice, Paramitjasa i Preveze.

Dana 26. maja/8. juna 1917. jedan italijanski konjički puk, stigao je severno od Janjine, kada im je zapovednik ondašnje straže presekao kretanje, odmah se obraćajući zapovedniku 11. divizije generalu Georgiosu Mavrojanisu.

11. divizija imala je u Janjini 25. i 26. pešadijski puk, dok su 3/40 puk Evzona i artiljerija bili izmešteni na Peloponez. General Mavrojanis tražio je momentalno uputstva od Ministarstva vojnog, šaljući istovremeno 26. puk u Likostomo kako bi pojačao vod. Takođe je postavio 25. pešadijski puk kao stražu, a lično požurio da susretne italijanskog pukovnika, kome je izjavio da, iz razloga nedostatka shodnih instrukcija, nije mogao da dozvoli zauzimanje Janjine i da je u obavezi da naredi oružani otpor. U odgovor na ovu izjavu, italijanski general mu je dao rok do podne da se sporazume sa grčkom vladom.

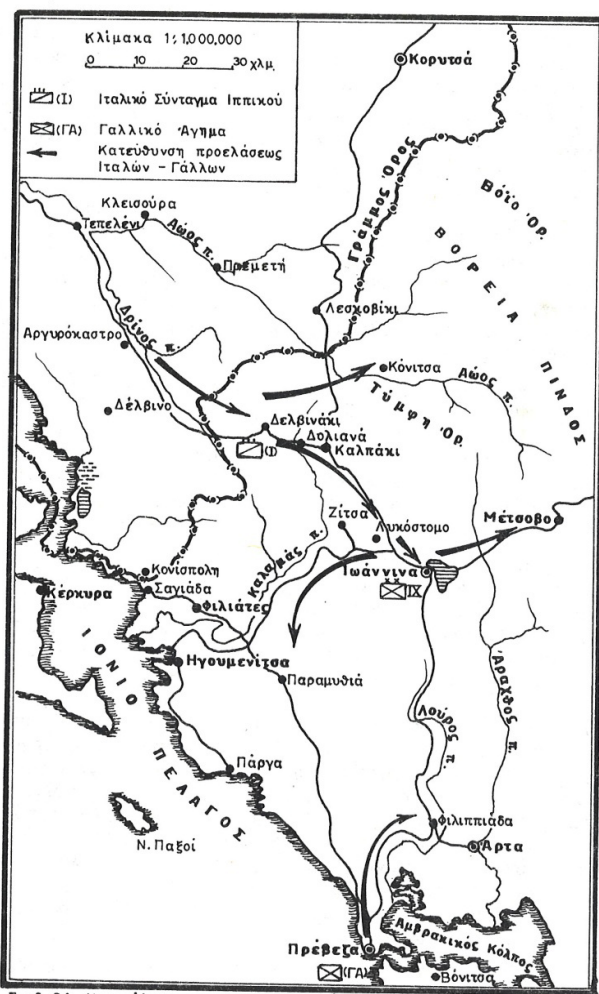
U 11.30 dobio je naredbu od Ministarstva Vojnog da se ne odupire zauzimanju Janjine, o čemu je izvestio italijanskog pukovnika, a ovaj je postavio zahtev da do 18.00 grad napuste grčke vojne jedinice i vlasti. U 18.30 italijanska konjica je zauzela Janjinu, dok su se grčke jedinice povukle južno od grada.

Narednog dana, nakon zapovesti 11. divizija se povukla prema Arti u koju je stigla istog dana. Ista zapovest je predviđala da se straže iz Preveze, u slučaju da to Saveznici budu zahtevali, povuku u Amfilohiju. Tokom kretanja prema Prevezi, mnogi strelci su dezertirali, ne povinujući se naredbama i savetima oficira.

Istog dana 27. maja/9. juna, osvojeni su Mecovo i Paramitja. Napredovanje Italijana jako je uznemirilo vlade velike Britanije i Francuske, koje su već bile donele odluku da deo Epira ostane u posedu Francuske. Uistinu, 3/16. juna francuska jedinica od 100 ljudi se iskrčala u Prevezi i osvojila grad. Sličan pokušaj desio se 30. maja/12. juna, ali nije uspeo zahvaljujući italijanskoj reakciji. Grčkoj straži dat je dvosatni rok da ode ili da se pak uključi u vojsku Nacionalne odbrane. Straža se povukla prema Arti. Narednog dana, ista jedinica je zauzela Filipijadu.

²⁴ Ono što su u tom stadijumu priželjkivali Britanci bilo je smanjenje sopstvenih vojnih snaga na nivo jedne male odbrambene sile kako bi ograničili pomorski transport koji ih je suočavao sa neprestanim podmorskim obaračunima koje je nametala Nemačka. Tako su Francuzi prihvatili povlačenje dela britanskih snaga u zamenu da London pristane na svrgavanje grčkog kralja. (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, str. 44)

Italijani, sa svoje strane, želeći da ozvaniče osvajanje Severnog Epira, izdali su 3/16. juna proglas kojim objavljuju ujedinjenje i nezavisnost cele Albanije, pod pokroviteljstvom i zaštitom Italije. Albanci su pozvani da organizuju političku upravu, sudstvo, škole i gardu, preuzimajući u potpunosti raspolaganje njihovom imovinom. Proglas je potpisao italijanski vojni zapovednik Epira, general Ferero, u ime italijanskog kralja. Ova akcija postala je uzrok dugoročnih sukoba i sučeljavanja između Italije i Grčke.

Σχεδ. 24 Η κατάληψη της Ηπείρου από τους Ιταλούς (Μάιος-Ιούν.1917)

Slika 4 – Okupacija Epira od strane Italije u periodu maj-jun 1917 (Generalštab grčke Vojske, Uprava za istoriju, Kratka istorija učešća grčke vojske u Prvom svetskom ratu 1914–1918), str. 161)

Saveznička okupacija Korinskog moreuza i svrgavanje kralja Konstantina

Ne obraćajući pažnju na britanska negodovanja, Žonar je premijeru Zaimisu 29. 5 (11. 6) uputio telegram u kome je zahtevao Konstantinosovo povlačenje.²⁵

Istovremeno, u južnoj Grčkoj, pod zapovedništvom generala Renjoa, trebalo je da se aktiviraju dve jedinice:

– ona pukovnika Boble-a, sačinjena od dva pešadijska puka i tri artiljerijske baterije koje su kao misiju imale zauzimanje Korinskog moreuza.

–30a francuska divizija, ojačana 20m ruskom brigadom, sa misijom da zauzme Atinu.

Dana 29. maja/11. juna jedinica pukovnika Boblea iskrkala se u Korintu, ne nailazeći na bilo kakav otpor. Grčki oficiri i oružanici su ih sačekali prijateljski nastrojeni. Dva francuska oficira, izaslanici generala Renjoa u Korintu, susrela su se vojnim zapovednikom grada, a po povratku su podneli izveštaj da su naišli na neprijateljsko raspoloženje Grka. Ovaj podatak je iznenadio Francuze pokazujući koliko loše su bili informisani. U međuvremenu, 27. maja/9. juna uplovio je kod Salamine prvi brod koji je nosio 30u francusku diviziju, sačinjenu od Štaba, 40og i 58og pešadijskog puka, jednog odreda konjice, dva voda mehaničara, jedne jedinice pešadijske artiljerije i jedne jedinice telegrafista. Dodatno, 4 ruska odreda i jedne britanske jedinice koja je brojala 500 ljudi.

Francuski premijer, pod pritiskom britanske vlade, obavestio je guvernera Žonara, koji se vratio iz Soluna, da se iskrcavanje ne odvije u Pireju nego u Elevsini. Žonar je ovu naredbu preneo generalu Renjou i admiralu Gedonu, koji su izjavili da ovako nešto nije bilo moguće, iz razloga nedostatka sredstava, pijaće vode i ostalih neophodnih uslova za opstanak vojnih jedinica. Nakon toga, Žonar je odlučio da izvrši pritisak, ne uzimajući u obzir i preuzimajući na sebe svaku odgovornost za dalje akcije.

U otprilike 10.00 29. maja/11. juna, zatražio je da se susretne sa grčkim premijerom u Pireju, na tamo usidrenoj krstarici „Bruix“. Tokom ovog sastanka, Žonar je zahtevao abdikaciju kralja Konstantina u korist Princa Aleksandra. Smena je trebalo da se odigra u roku od 24 sata, a u slučaju odbijanja Atina bi bila pretvorena u ruševine. Na ovaj ultimatum, Zaimis je izjavio da tako jedna velika odluka nije mogla biti predmet odluke Vlade, već Krunskog saveća. Žonar je na to, nakon kratkog savetovanja sa oficirima, doneo odluku da ne preduzima bilo kakvu akciju sve dok ne bude dobio zvaničan odgovor od strane grčke Vlade.²⁶

U ovakvoj situaciji, Konstantin, ni u kom slučaju nije želeo da narod izloži novoj avanturi, i to iz svojih ličnih razloga, izjavio je da će se povući, i to sa čitavom kraljevskom porodicom, ostavljajući presto Princu Aleksandru. Iste večeri, Premijer je zvaničnim pismom obavestio Žonara o razvoju situacije. Vest o abdikaciji Konstantinosa munjevito se proširila izazivajući veliku uznemirenost. Mnoge radnje su zatvorene, a masa ljudi se okupila ispred Dvora, tražeći od Kralja da opozove svoju odluku.

²⁵ Παρασκευή Σκαρμούτσου, „Αλέξανδρος Α΄, Η δραματική ζωή ενός λησμονημένου βασιλιά, Ιστορικά θέματα“, Τεύχος 25, Ιστορία εικονογραφημένη, Αθήνα 2004, str. 52–65. (Paraskevi Skarmucu, „Aleksandar I, Dramatični život jednog zaboravljenog kralja“, Istorijske teme, Br. 25, Atina, 2004).

²⁶ Istog dana Žonar se jednim memorandumom obratio i Venizelosu navodeći da: "Les Puissances protectrices de la Grèce ont décidé de reconstituer l'Unité du Royaume sans porter atteinte aux institutions monarchiques constitutionnelles qu'Elles ont garanties à la Grèce..." (Vidi ΑΛΦ, ΑΒ, Φάκελος 37, Έτος 1917, Ι/37/18, 11.06.1917).

Narednog dana, 30.maja/12. juna, nakon naredbe generala Renjoa, otpočelo je od podneva mirno iskrčavanje savezničkih snaga. Nešto ranije, u Pireju je uplovio oklopni brod, sa koga su general Renjo i admiral Gedon nadgledali iskrčavanje, držeći posadu u pripravnosti, a topove upravljene prema gradu. Savezničke jedinice, odmah nakon iskrčavanja, zauzele su neke od najvažnijih mesta u Atini i Pireju. Grčke jedinice su se povukla prema unutrašnjosti, dok su stanovnici nemo posmatrali aktuelne događaje.

U Atini je, međutim, situacija dostizala kulminaciju, pre svega zahvaljujući proglašenju kralja Konstantinosa punog fraza sa emocionalnim nabojem, kojima je izražavao ljubav i posvećenost prema grčkom narodu. Mnoštvo naroda, okupljeno na trgu Sintagma, nastojalo da je da spreči zakletvu Princa Aleksandra, koja se, ipak, odigrala bez epizoda. Proglas je izdao i novi kralj Aleksandar, koji je obećavao da će kao primer imati svoga oca, a da će uz oslonac na ljubav i posvećenost naroda, uspeti da zemlju izvede iz teške pozicije u kojoj se nalazila.²⁷

Istog dana, francuski premijer Ribo, poslao je telegram čestitke Žonar, u kome je, između ostalog, isticao činjenicu, da je akcija, iako preduzeta na njegovu ličnu odgovornost, ipak bila uspešna, kao i da ga je navedeni razvoj događaja opravdao i pred britanskom vladom. Uistinu, britanska vlada je prihvatila postojeće stanje, a Lojd Džordž odložio udaljavanje generala Saraja. Samo je ruska vlada uložila snažne proteste 2/15. juna, karakterišući ovu intervenciju kao mešanje u unutrašnju politiku jedne samostalne zemlje, pozivajući se, pri tom na načelo samoopredeljenja naroda. Takođe je optuživan Žonar, da se lažno predstavljao kao Guverner svih savezničkih sila, kao i da je pogrešio što je upotrebio ruske trupe, čije je povlačenje odmah zatraženo.

Uzavrelost narodnih masa podstakla je zabrinutog Žonara da uputi jedan proglas grčkom narodu, u kome je naglašavao da je uklanjanje Kralja bilo rezultat želje zemalja zaštitnica-pokroviteljskih sila Francuske, Britanije i Rusije, kako bi se ubrzano ostvarilo ujedinjenje zemlje. Dodavao je pri tom da nastupa period prijateljstva, ukidanje embarga, da odmazde neće biti, kao ni opšte mobilizacije, a da će Dinastija biti sačuvana. Istovremeno je poslao proglas grčkoj vladi, u kome je objavljivao ukidanje embarga, a narodu davao na raspolaganje rezerve hrane koje su do tada bile sakrivene od strane Saveznika.

Jednim drugim pismom Žonar je zahtevao od vlade, uprkos datom obećanju o nepreduzimanju odmazde, da se savezničkim snagama preda 30 istaknutih predstavnika grčke zajednice, pre svega političke i vojne ličnosti, u nameri da budu udaljeni iz zemlje, a povodom njihove saradnje sa neprijateljima Saveznika. Takođe je, zahtevan kućni pritvor za 114 ljudi. Kraljevska porodica je otišla je prema Oroposu, odakle se kraljevskom jahtom uputila prema Italiji, a potom Švajcarskoj, gde je ostala do kraja rata. Na kraju, Kralj Aleksandar je ostao sam. Francuske Vojne vlasti, smatrale su da je napetost koja je stvorena u narodu mogla biti uzrok daljih opasnosti, te su zahtevali su od Kralja Aleksandra, da javno mnjenje umiri nekom svojom zvaničnom izjavom. Uistinu, 7/20. juna, Kralj je pismom Premijeru preneo svoju naklonost njegovim pokušajima da umiri narod, kao i poverenje u Pokroviteljske sile, iskazujući spremnost da sarađuje sa njima u smirivanju Zemlje.²⁸

Vlada Zaimisa, sa svoje strane želeći ujedinjenje zemlje, kao i spajanje dveju vlada, odlučila je da organizuje predstavničku konferenciju, kako bi se odredili uslovi ujedinje-

²⁷ ΑΛΦ, ΑΒ. Φάκελος 37, Έτος 1917, Ι/37/19.

²⁸ ΑΛΦ, ΑΒ. Φάκελος 37, Έτος 1917, Ι/37/20-22.

nja. U tom cilju, 8/21. juna na Salaminu je došao Venizelos, i to na francuskom razaraču, u pratnji Andreasa Mihalakopulosa. Oba političara ugošćena su na brodu na kom je boravio Žonar. Narednog dana je otpočela konferencija, a odmah je postalo očigledno da je ujedinjenje bilo moguće samo pod uslovom da Vladu formira Venizelos. Tako je 11/24. juna Zaimis je predao ostavku, dok je Kralj odmah naložio Venizelosu sastav nove vlade, a ovaj je na to zatražio period od dva dana kako bi pozvao svoje saradnike iz Soluna.

U međvremenu, samo što je postala poznata odluka o ostavci Zaimisa i formiranje vlade od strane Venizelosa, došlo je do protesta otprilike 3000 ljudi koji su se uputili prema trgu Sintagma i Zapionu, uz snažne proteste protiv Saveznika i Venizelosa. Ova akcija prouzrokovala je da zapovednik 30te francuske divizije general Renjo naredi momentalnu okupaciju Atine, kao i streljanje na licu mesta svake osobe koja bi se protivila Saveznicima. Okupacija glavnog grada od strane francuskih jedinica desila se narednog dana 12/25. jula 1917. Po jedan odred raspoređen je na Likavitosu, Akropolju, Pniki, Tisiju i Stadionu. Dva odreda su bila u rezervi na Filopaposu i Makrijaniju, dok su tri baterije smeštene između bulevara Singru i Filopaposa. Istovremeno je iz Soluna pristigao 9. puk Kričana kao i 400 žandarma sa Krita.

Pod ovakvim uslovima odvijalo se 14/27. juna polaganje zakletve Vlade Venizelosa. Odmah nakon toga savezničke jedinice su se povukle prema Pireju, izuzev onih na Pniki, Likavitosu i Akropolju. Na ovaj način je okončana grčka kriza, ali i uloga Žonara. Pismo koje je Premijeru Ribou uputio nakon svršetka misije uveliko je budilo sumnje u pravovernost informisanosti francuske vlade o stanju u Grčkoj, kao i u doslednost francuskih izaslanika na grčkoj teritoriji. Očigledno su pojedinačni interesi odigrali presudnu ulogu o ovome, kako ga je Žonar nazvao, „neslavnom listu“ francuske istorije, koji je žurio da okrene. Zaklinjanjem vlade Venizelosa okončano je prioritarno grčko pitanje, ali je raskol, koji je otpočeo još u septembru 1914. ostavio neizbrisive tragove na nacionalno jedinstvo i na dugi period. Neophodno je naglasiti negativan uticaj ove kompletne situacije na vojnu snagu Grčke kao i neprocenjivu štetu za teme od nacionalnog značaja.²⁹

Nova Venizelosoza vlada je nakon formiranja i zvanično objavila ulazak u rat protiv Centralnih sila. Iako se 14–27. juna iste godine odigralo već navedeno „ujedinjenje“, formiranjem nove vlade zemlja je suštinski i nepovratno bila razjedinjena.³⁰ U odnosu na prethodne stavove izražene povodom „grčkog pitanja“, Britanija je sada zastupala potpuno drugačije stavove. Kako se na kraju pokazalo, Žonar je, uprkos početnom oklevanju dobro predvideo britanska nastojanja o dovođenju Venizelosa na vlast, izazvanu pre svega nastojanjem zvaničnog Londona da smanji broj svojih vojnika u Makedoniji.³¹

²⁹ Generalštab grčke Vojske, Uprava za istoriju, Kratka istorija učešća grčke vojske u Prvom svetskom ratu 1914-1918), str. 163-168.

³⁰ D. Mihalopulos, n. d., str 144. (Analizirajući suštinu grčkog nacionalnog raskola, autor posebno upućuje na dva momenta koji zahtevaju dalje proučavanje: 1) ubeđenje Venizelosa u savezničku pobjedu u odnosu vreme kada Venizelos radi savezničke pomoći Srbiji dozvoljava iskrcavanje njihovih jedinica u Solun, dok one to „zloupotrebljavaju“ skoro okupirajući makedonsku prestonicu; 2) uverenje Metaksasa izraženo Venizelosu o pozitivnom ishodu eventualnog grčko-turskog sukoba samo u slučaju pomorske premoći Grčke. Ovdje treba primetiti da analiza autora uveliko upućuje na reviziju Venizelosoze uloge tokom Prvog svetskog rata.)

³¹ ΑΛΦ, ΑΒ, Ι/37/12-13 Αθως Ρωμάνως και Εμμ. Ρεπούλης προς Ελ.Βενιζέλο 18. 4. – 1. . 1917. godine. (U telegramu Romanosa i Repulisa Venizelosu iznosi se odlučnost francuske vlade povodom mogućnosti svrgavanja grčke dinastije)

Njihova početna uzdržanost prema novoj vladi delimično se mogla protumačiti pokušajem traženja nove formule u jedinstvu vođenja politike prema Grčkoj. Ipak, osnovni uzrok takve britanske politike mogao se pronaći u britanskim strahovanjima o francuskoj podršci uspostavljanja demokratskog uređenja pod njenim pokroviteljstvom, gde je njen pravi cilj bilo učvršćenje političke i ekonomske prevlasti u Grčkoj.³² Navedena britanska politika očigledna je i na osnovu pisanja brojnih istaknutih novina i sedmičnih magazina, koji su oštro kritikovali svoju vladu i njenu težnju da se zadrži dinastija Glikzburg na grčkoj sceni. Pisanje „Mančester gardijana“ od 23. juna 1917. godine u potpunosti je odslikavalo težnje Francuske, Britanije i Rusije, odnosno iznošene su na videlo njihove stvarne želje upravljene ka sprečavanju volje jednog naroda (svrgavanje kralja u navedenom slučaju), pokrivene prividom „pokroviteljske politike“. Britanski list je u sumnju dovodio stvarne ciljeve aktuelnog rata, koji je navodno vođen radi zaštite demokratije, ali i prava naroda da sami odlučuju o svojoj sudbini.³³

Navodi pomenutog lista pokreću čitav niz problemskih pitanja, čijom ponovnom analizom istinski motivi izbijanja velikog ratnog sukoba, ali i samog njegovog toka mogu biti protumačeni sa stanovišta isključivih pojedinačnih ekonomsko-političkih interesa Velikih sila uvijenih u politiku pokroviteljstva, upravo nad onim narodima čiji se geopolitički položaj pojavljivao kao aktuelan u tom trenutku.³⁴ Nепrestana podvojenost savezničkih stavova, međusobno nepoverenje, te ambicija za što bolju poziciju na grčkoj teritoriji, u sprezi sa vojnim i političkim nužnostima njihovih pojedinačnih politika na Balkanu, ograničavali su njihovu sposobnost da se suoče sa problemima s kojima se zemlja susretala nakon ujedinjenja.³⁵

Tako, određeni autori ukazuju na kršenje odredaba donetih na englesko-francuskoj ministarskoj konferenciji u Parizu, čijih je nekoliko tačaka bilo posvećeno rešavanju grčkog pitanja. Ipak, isticana je rešenost Pariza za ostvarivanje svoje politike i nametanje stavova nezavisno od zvaničnog položaja Rima.³⁶

Ulazak Grčke u rat i njeno aktivno učestvovanje u ratnom naporu Saveznika, predstavljao je, u skladu sa Venizelosovim shvatanjima, neophodan preduslov ne samo za ostvarenje svojih ratnih ciljeva, ali i opravdanje njegove prethodne, sadašnje i buduće politike.³⁷ Upravo stoga je davao toliki značaj što bržoj mobilizaciji grčkih vojnih snaga, ali i eksploataciji domaćih dobara. Iako izbegavši da formuliše precizne preduslove za učestvovanje Grčke u ratu, ipak nije prestajao da bdi nad mogućom grčkom pozicijom u sistemu saveza „Srdačne antante“.³⁸

³² Εμπρός, „Οι συνεντεύξεις του κ. Στρεϊτ δια τον Βασιλέα Κωνσταντίνων, Ελλάς και Σερβία και η πολιτική των Συμμάχων“, 13. 6. 1917, str. 1. (Embros, „Razgovori g. Strejta sa kraljem Konstantinom, Grčka, Srbija i politika Saveznika“.)

³³ G. V. Leondaritis, n. d., pisanje „Mančester gardijana“, 23. 6. 1917, str. 73.

³⁴ M. Bjelajac, 1914–2014. *Zašto revizija 1914–2014, Stare i nove kontroverze o uzrocima prvog svetskog rata*, Odrbrana, Beograd, 2014. godina.

³⁵ D. Živojinović, *Nevoljni ratnici, Velike sile i Solunski front (1914–1918)*, Beograd, 2008. str. 183–198.

³⁶ M. Milošević, *Srbija i Grčka 1914–1918, Iz istorije diplomatskih odnosa*, Zaječar, 1997., str. 262.

³⁷ O uzrocima Venizelosove saradnje sa silama Antante postoje navodi u solunskom listu Μακεδονία, „Η Ελλάς και οι Σύμμαχοι“, 19. 11. 1917. godina. (Makedonija, „Grčka i Saveznici“).

³⁸ Venizelos Genadiosu, br. 1364. (Dokument je Genadiosu preneo Balfuru 13. 7. 1917. godine. Treba primetiti da je Foreign Office poklonilo izuzetnu pažnju odgovoru na to Venizelosovo pismo, izbegavajući da se obaveže

Grčki premijer je i te kako shvatao da je pregovaračka moć koju je Grčka imala početkom rata tada bila iščezla. Pošto je Grčka tražila neku vrstu kompenzacije u zamenu za učestvovanje zemlje u ratu, procenjivao je da u tim okolnostima jedino što je mogao da uradi bilo je oslanjanje na savezničku dobru volju. Veoma je bitno naglasiti da su savezničke namere u toj konstelaciji, uslovljene interesima i konvencionalnim obavezama, bile upravljene na svaku drugu stranu sem podrške visokoambicioznih teritorijalnih grčkih težnji.³⁹ Takođe, da su prvi dani nove grčke vlade, pored glavnog zadatka konsolidovanja situacije u zemlji, bili označeni i definisanjem smernica njene spoljne politike, koje su svakako uključivale i pitanje Solunskog fronta. To pitanje od životnog interesa kako za grčku tako i za srpsku stranu, usled presudne uloge savezničkih poteza, najmanje je zavisilo od dva suseda. Glavno obeležje navedenog perioda, strah od slabljenja pomenu tog fronta, ili čak njegovo potpuno prepuštanje srpskim i grčkim jedinicama.⁴⁰

Sve do jeseni 1917. godine, kada je celokupno pitanje ratnih ciljeva postalo isuviše intenzivno za zemlje koje su u ratu učestvovala, a naročito za sile Antante, savezničke vlade se nisu suštinski bavile pitanjem utvrđivanja granica na budućoj mapi Balkana.⁴¹ Međutim, mogućnost potpisivanja separatih mirovnih ugovora sa Bugarskom i Turskom primorala ih je da se „uhvate ukoštac“ sa komplikovanim balkanskim pitanjem.⁴²

Pod pritiskom razvoja navedenih događaja, britansko Ministarstvo inostranih poslova krajem septembra 1917. godine je sačinilo jedan važan memorandum a povodom razrešenja balkanskog u okviru šireg Istočnog pitanja:

„Smatramo da postoje dva glavna cilja koja treba ostvariti kako bi se razrešilo balkansko pitanje po završetku rata. Sa jedne strane trebalo bi ostvariti uređenje koje bi imalo tendencije očuvanja mira, dok bi sa druge strane trebalo postaviti jednu čvrstu prepreku nemačkim političkim ambicijama na Istoku. Do skora smo smatrali Rusiju prepreku nemačkom širenju u oblasti, dok bi ruska prevlast u Konstantinopolju (onako kako je to bilo određeno tajnim ugovorom iz marta 1915.) verovatno predstavljala uspešnu prepreku politici opšte poznatoj kao

na bilo koji način. Dok je Nikolson predlagao da u odgovor bude uključen – nakon izražavanja britanskog poštovanja – fraza – britanska vlada neće zanemariti grčke interese na konačnoj mirovnoj konferenciji iako je predlagao nepreuzimanje obaveza prema Kavali. A Balfur i ostali visoki funkcioneri Forin Ofisa smatrali su da treba da izbegnu čak i jedan tako maglovit nagoveštaj. Konačni tekst bio je veoma uopšten i izražavao je jednostavno želju Britanije „da Grčka iz rata izađe ojačana, ujedinjena i slobodna“. Odgovor britanskog ministarstva inostranih dela je Genadiosu upućen 24. 7. 1917. (vidi Leondaritis, n. d., str. 89).

³⁹ Μακεδονία, „Ελληνες και Σέρβοι, βαρυσήμαντες Δηλώσεις του Σέρβου Πρωθυπουργού, Η μέλλουσα Δράσις του ελληνικού στρατού“, 22. 11. 1917, str. 1. (Makedonija, „Grci i Srbi, Značajne izjave srpskog premijera, Buduća aktivnost grčke vojske“.)

⁴⁰ A.J. KK, 1917, f. 1, telegram poslanika Balugdžića iz Atine nasledniku prestola u Solunu, br. 519 od 20. (7) jula i br. 524 od 23.(10) jula 1917. godine.

⁴¹ Sve do jeseni 1917. godine problem utvrđivanja granica na Balkanu više je zanimao nezvanične krugove nego britanski ili francuski MIP. Izuzetak je predstavljao istaknuti britanski poslanik Noel Bakston, predsednik Balkanskog komiteta, ali i veliki bugarofil, pripadnik kruga britanskih radikala koji su se zalagali za tzv. uređenje putem kompenzacija, u stvari povrata na predratne granice, tako osmišljenom da zadovolji pre svega Bugarsku i Austro-ugarsku, a usmerenog na njihovo istupanje iz bloka Centralnih sila. Pa iako je uviđao opasnost od zahlađenja odnosa sa Srbijom i Grčkom, naglašavao je da bi situacija za dva saveznika bila znatno povoljnija da su prihvatili savezničke zahteve o ustupcima iz 1915. godine. Međutim, pogreška takvih stavova ogledala se u činjenici da je pobjeda Saveznika u svakom slučaju jačala uticaj Srbije i Rumunije, paralelno ograničavajući ekspanzionističke namere Bugarske i postavljajući je na mesto manje balkanske sile. (G. V. Leondaritis, n. d., str. 304–307).

⁴² G. V. Leondaritis, n. d., str. 300.

„Prodor na Istok“. Međutim, kako se Rusija odrekla pretenzija na Konstantinopolj, a imajući u vidu opšte karakteristike novog ruskog državnog ustrojstva u pitanjima spoljne politike zemlje, nužno se nameće potreba da na drugoj strani potražimo neophodan bedem pred nemačkim tendencijama. Kako nemačke ambicije prema Bliskom istoku ostaju političkog karaktera, predstavljaju pretnju britanskim interesima, jer ciljaju na političku, vojnu i ekonomsku asimilaciju Turske, podrivajući tako naš položaj u Persijskom zalivu. Posledično, od prvorazrednog je značaja da obezbedimo snažan uticaj u Mesopotamiji. Ipak bilo šta da postignemo po tom pitanju, velike su verovatnoće da neće imati značaja, ako pri tom ne stanemo na put nemačkoj bulimiji, koncentracijom snaga na balkanskom frontu, a sve to kako bismo predupredili germansku ekspanziju na Istok. Drugim rečima, dužni smo da na obalama Dunava organizujemo prvu liniju odbrane u cilju očuvanja Mesopotamije i Persijskog zaliva. Drugu liniju odbrane predstavljaće Moreuzi...“⁴³ Nesumnjivo je da navedeni memorandum svedoči o značaju koji je očuvanje Balkanskog fronta imalo za očuvanje i proširenje britanskog imperijalnog sistema, te ide u potvrdu našim pretpostavkama sa početka ovih redova. Na ovaj način možemo izvesti zaključak da koncentracija snaga na Balkanskom frontu nije obezbeđivala samo opšti mir, već naveliko išla na ruku britanskim interesima.

Uprkos težnjama novog premijera Francuske Klemansoa o smanjenju snaga u Makedoniji, opozivanju generala Saraja i preuzimanju dužnosti generala Gijome, čiji je zadatak bio da ispita navedenu mogućnost, ova inicijativa nije imala uspeh. Budući jedan od najsposobnijih generala u francuskoj vojsci, nakon dugotrajnih razgovora sa grčkim premijerom Venizelosom, Gijoma je uočio prednosti Solunskog fronta, zalažući se za njegovo jačanje, ali i važnost grčkog vojnog faktora za razvoj događaja u budućnosti.⁴⁴

Zaključak

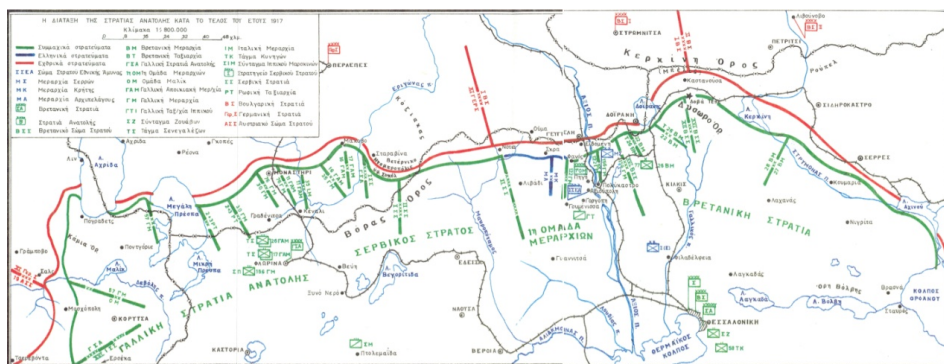
Uzimajući u obzir činjenicu da je upravo „period Prvog svetskog rata razvio svest o važnosti celokupnih potencijala jedne države (društva) za učestvovanje u ratu, a ne samo jednog obučenog armijskog kontingenta“,⁴⁵ može se zaključiti da je neophodno sagledati razvoj događaja u toku Velikog rata i kroz prizmu međuzavisnosti diplomatskih inicijativa i vojnog faktora kako na bilateralnom nivou tako i u odnosu sa Velikim silama. Razdoblje od oktobra 1915. do isteka 1918. godine (odnosno od formiranja Solunskog fronta, preko izlaska Grčke iz neutralnosti i njenog ulaska u rat na strani sila Antante, sve do kraja Velikog rata), predstavlja možda najslikovitiji prikaz odnosa snaga među kako savezničkim, tako i sukobljenim državama, a nesumnjivo ide u prilog pretpostavci o presudnom značaju razvoja događaja na Makedonskom frontu za konačni ishod Prvog svetskog rata. Ovde dodatno napominjemo da je razrešavanje grčkog pitanja, a potom i grčka pobeda u bici kod Skra di Legen napravila prekretnicu u grčkom diplomatskom položaju do isteka 1918. i uticala na okončanja ratnih operacija na Solunskom frontu.⁴⁶

⁴³ G. Leondaritis, n. D., str. 315-316

⁴⁴ N. E. Papadakis, n. d., str. 39.

⁴⁵ M. Bjelajac, n. d. str. 13.

⁴⁶ Polazište za jedno takvo sagledavanje događaja na Solunskom frontu svakako predstavlja rad dr Mileta Bjelajca i njegovo nastojanje da prouči uticaj vojnog faktora u diplomatskim inicijativama srpske (jugoslovenske) države tokom skoro celog 20. veka. (Vidi *Diplomatija i vojska. Srbija i Jugoslavija 1901–1999*, Odbrana, Beograd 2010).

Slika 5 – Raspored savezničke „Armije Orijenta“ krajem 1917.

(Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Επίτομη Ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914–1918)

(Generalštab grčke Vojske, Uprava za istoriju, Kratka istorija učešća grčke vojske u Prvom svetskom ratu 1914–1918), str. 156.)

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

[1] Arhiv Jugoslavije, AJ, KK, 1917, f. 1

[2] Dr M. Zečević, M. Milošević, *Diplomatska prepiska srpske vlade za 1917.*, Narodno delo, Arhiv Jugoslavije, Beograd

[3] Ψηφιοποιημένο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα

[4] ΦΑΒ,ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελ.Βενιζέλου, Φάκελος 04–168

[5] Ίδρυμα Ιστορίας Ελευθερίου Βενιζέλου και της αντίστοιχης περιόδου, Νίκα Πολυχρονπούλου Κλαδά, Ιστορικό Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 2004, Φάκελος 36, Φάκελος 37

[6] Breidel – Familienarchiv

Novine: Εμπρός, Μακεδονία

Magazini: Ιστορία εικονογραφημένη, Τεύχος 25, Αθήνα 2004

Literatura na srpskom jeziku

[7] M. Bjelajac, 1914–2014. *Zašto revizija 1914–2014, Stare i nove kontroverze o uzrocima prvog svetskog rata*, Odbrana, Beograd, 2014. godina.

[8] M. Bjelajac, *Diplomatija i vojska. Srbija i Jugoslavija 1901–1999*, Odbrana, Beograd 2010.

[9] M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914–1918*, Politika, Beograd, 1992.

[10] M. Milošević, *Srbija i Grčka 1914–1918, Iz istorije diplomatskih odnosa*, Zaječar, 1997.

[11] Aleksandra M. Pećinar, *Srpsko-grčki diplomatski i saveznički odnosi 1912–1918*, Medija centar „Odbrana“, Beograd 2016.

[12] D. Živojinović, *Nevoljni ratnici, Velike sile i Solunski front (1914–1918)*, Beograd, 2008.

Literatura na grčkom jeziku:

[13] T. Breidel Χατζηδημητρίου, *Rat i diplomatija na Srednjem Istoku, Delovanje Lorensa od Arabije*, Atina 2015.

[14] D. Mihalopoulos, *Nacionalni raskol, Jedna druga dimenzija*, Pelazgos, Atina 2012.

[15] Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Επίτομη Ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914–1918, Αθήνα 1993.

[16] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

[17] G. Leondaritis, *Grčka u Prvom svetskom ratu 1917–1918*, M. I. E. T., Atina 2005.

[18] Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης, *Elefterios Venizelos i Makedonija 1914–1918, Značaj bitke kod Skra*, Hania, 2008.

Literatura na stranim jezicima:

[19] Z. Zahariev, „The Balkans-the old/new European Apple of discord“, New Balkans and Europe-Peace, Development, Integration- Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans, Proceedings of the Tenth ECPD International Conference, Belgrade 2014.

[20] Zoran Petrović Piroćanac, Reality of the New Balkans: Serbian Positions, New Balkans and Europe-Peace, Development, Integration- Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans, Proceedings of the Tenth ECPD International Conference, Belgrade 2014.

GRČKI USTANAK PROTIV OSMANSKOG CARSTVA I OSNIVANJE MODERNE GRČKE DRŽAVE

Nikola Tošić Malešević*

Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Grčki ustanak nesumnjivo predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u istoriji grčkog naroda. Takođe, on je bio veoma značajan i za dalji razvoj oslobodilačke borbe ostalih balkanskih naroda, između. Pomenu ti ustanak je, kao ishod, imao stvaranje nezavisne grčke nacionalne države.

Što se tiče istoričara koji su se bavili ovom temom, kao Erik Hobsbaum, Ričard Klog, Miša Gleni, Stevan. K. Pavlović i drugi, pogotovo istoričari iz zapadne i srednje Evrope, čini se da oni previše naglašavaju značaj „fanariota“ – uglednih grčkih porodica iz Carigrada (Istanbula) u upravnom sistemu Osmanskog (Turskog) Carstva, iako se može reći da njihova uloga nije bila ni baš značajna. Nešto slično se može reći i za ulogu grčkih i helenizovanih trgovaca širom Balkanskog poluostva. Za njih možemo kazati da su, nesumnjivo, imali veliki značaj i pogodnosti, ali svakako ne tolike kako se obično predstavljaju na Zapadu. Jednostavno, bilo bi smešno do kraja pobijati stare priče i tvrditi kako su narodi Balkana živeli pod osvajačem koji im je bio naklonjen i kako su trebali negovati i održavati tursku vlast.¹

Sa druge strane, čini se da su istoričari, poput Dimitrija Đorđevića, nešto više pažnje obraćali na sam ustanak i ratne operacije, a manje na položaj fanariota i grčkih trgovaca u upravnom sistemu Osmanskog Carstva. Takođe, kod zapadnih istoričara i Stevana K. Pavlovića može se primetiti veće usmeravanje pažnje na intervenciju stranih sila u Grčkom ustanku, a pri tome se, na neki način, zapostavlja tok i odvijanje ratnih operacija samih Grka do 1827. godine i posle početka strane intervencije. Sa druge strane, kod Dimitrija Đorđevića možemo primetiti delimično zapostavljanje većeg značaja strane intervencije u Grčkom ustanku, iako autor nikako ne izbegava da joj prida značajnu ulogu.

U članku koji je pred nama, a koji je pisan na osnovu relevantne stručne literature, videćemo na koji način je grčki narod, koji je od davnina imao bliske veze sa srpskim narodom i sa njim umnogome delio sličnu sudbinu, izborio svoju nezavisnost i slobodu.

Ključne reči: *Grci, Osmansko Carstvo, Grčki ustanak, Egipćani, strana intervencija, nezavisnost, građanski rat*

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

¹ Frenklin Ford, *Evropa u doba revolucija 1780-1830*, CLIO, Beograd, 2005., str. 52.

Grčki narod je, kao i ostali narodi Balkanskog poluostrva, uprkos vekovnom životu u okvirima Osmanskog Carstva, očuvao svoju etničku pripadnost i nacionalnu osobenost. Najverovatnije da je tome doprinela vekovna odvojenost feudalca i kmeta od kojih je prvi bio islamske, a drugi hrišćanske vere.² Ova odvojenost ipak se ne bi trebala prenaglašavati, jer su kod svih balkanskih hrišćanskih naroda zabeležene masovnije pojave prelaska u islam. Kod Grka to je naročito bilo izraženo i zapaženo na Peloponezu i na Kritu, ali ni ostale oblasti moderne Grčke nisu bile pošteđene od te društvene pojave. To je svakako bila posledica, kako ugnjetavanja od strane muslimana, tako i težnje za boljim društvenim statusom jer su muslimani, kao pripadnici vladajuće religije u Osmanskom Carstvu, uživali povlastice i privilegije. Sami stanovnici balkanskih sela čuvali su svoj način života, pa čak i neke tradicije svojih davno nestalih srednjevekovnih feudalnih država. U slučaju Grka to su bili način života i tradicije Vizantijskog Carstva. Ulogu posrednika između te srednjevekovne prošlosti i sadašnjosti pod osmanskom upravom izvršila su pravoslavna i katolička crkva, a sa njom i usmeno predanje, kao i epsko narodno stvaralaštvo, naročito epska poezija koja je bila omiljena među potlačenim narodima Balkana.³ Balkansko seljaštvo, pod nletima tuđinskih najezdi, povlačilo se sve dublje u planine i društveno se izjednačavalo, postajući nosilac nacionalne individualnosti pod osmanskom upravom.⁴

Ipak, od 18. veka na balkanskom području počela su se oblikovati nova nacionalna društva. Zahvaljujući trgovini i dodirima sa Zapadom, stvarali su se prvi zameci nacionalnih buržoazija. Razvoj tog novog društva najviše se može opaziti upravo kod Grka. Tome je svakako doprineo porast mediteranske (sredozemne) trgovine, izgradnja grčke trgovačke flote, obrazovanje grčkih kolonija u Evropi i na obalama Crnog i Azovskog mora. Takođe, značajna je i uloga „fanariota“, kao i snaga i ugled Carigradske patrijaršije (Vaseljske patrijaršije) koju su držali Grci. Ona se i danas nalazi u grčkim rukama, iako je od tog vremena izgubila dosta od svoje moći i ugleda. Mnogo Grka bilo je na uglednim i važnim činovničkim mestima u osmanskoj upravi, pa iako je njihov uticaj bio znatan, on se, kako smo već napomenuli, nikako ne bi smeo preuveličavati. Svakako treba dodati da pomenuti Grci, iako su radili za svoje turske gospodare, nisu želeli snagu i prosperitet Osmanskog Carstva, već obnovu Vizantije, moćnog srednjevekovnog grčkog carstva. Grci su bili vladari autonomnih rumunskih kneževina - Vlaške i Moldavije.⁵ Tokom veka, zvanje glavnog „carskog dragomana“ („tumača“ ili „prevodioca“) pripadalo je nekom od „fanariotskih“ Grka i ono je kasnije preraslo u ekvivalent funkcije ministra spoljnih poslova.⁶ Štaviše, tokom celog Grčkog ustanka, „dragoman“ turske carske flote bio je Grk i upravljao je ratnim operacijama protiv grčkih ustanika.

² Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995, str. 12.

³ Isto, str. 12-13.

⁴ Isto, str. 13.

⁵ Vlaška i Moldavija su bile autonomne rumunske kneževine u okviru Osmanskog Carstva. Organiskim reglamentima od 13. jula 1831. godine (za Vlašku) i 13. januara 1832. godine (za Moldaviju), pomenute kneževine su stekle status vazalnih država. Dana 24. januara 1859. godine ujedinile su se u vazalnu Kneževinu Rumuniju koja je potpunu nezavisnost stekla 13. jula 1878. godine na Berlinskom kongresu.

⁶ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 37-38.

Grci iz trgovačkih kolonija u Evropi i na Crnom i Azovskom moru bili su izvor znanja i obaveštajnih podataka za Grke u Osmanskom Carstvu. Preko njih su došle i ideje Francuske buržoaske revolucije (1789-1794). Trgovina žitom sa obala Crnog i Azovskog mora odvela je Grke u italijanske, britanske i francuske poslovne centre, te ojačala veze sa Rusijom.⁷

Među Grcima su još pre ustanka bile prisutne neke tradicije gerilskog ratovanja. Postojali su odmetnici zvani „klefti“ („hajduci“) koji su napadali i pljačkali turske feudalce i karavane, ali su i te kako znali pljačkati i hrišćane, naročito grčke aristokrate zvane „kodžabaše“ koji su Carigradu plaćali jednu utvrđenu sumu, a za uzvrat su imali pravo ubirati poreze u jednoj od određenih oblasti Grčke. Njih su grčki seljaci mrzeli skoro jednako koliko i turske gospodare. Međutim, kada je u 17. veku počeo opadati autoritet osmanske vlasti i pojavile se pljačke, te pojačani otpor pokorenih naroda, turska vlada zvana „Porta“ ili „Visoka Porta“, počela je, u velikom broju, regrutovati ljude u „armatole“ („martologe“, ponegde se označavaju i kao „martolosi“)⁸ čiji je zadatak bio čuvanje puteva, pružanje zaštite putnicima i karavanima, održavanje reda u određenom broju sela itd. „Armatoli“ su često služili i kao „zaptije“ (policajci), posada u tvrđavama i utvrđenjima a takođe i kao graničari.⁹ Za sve pomenute poslove od osmanske vlade su dobijali novac (dakle u pitanju su bili plaćenici). Ovi „armatoli“ takođe su bili Grci. Njihov niži komandni kadar – „oda-baše“ i „buljukbaše“, opet su činili Grci dok su viši komandni kadar – „age“ činili muslimani mada je i među njima bio jedan broj Grka.¹⁰

Međutim, treba napomenuti da između „armatola“ i „klefta“ nije bilo jasne granice, pa su ljudi često prelazili iz jedne u drugu formaciju, često i po više puta (ovo naravno, nije važno za pomenute muslimanske „age“). Kada su, pak, izbijale pobune, često se dešavalo da „armatoli“ pridu ustanicima i pobunjenicima (izuzev „aga“ islamske veroispovesti). Po dolasku na osmanski presto sultana Mustafe IV, 1807. godine, a ubrzo potom i sultana Mahmuda II, 1808. godine, pokušano je ograničenje autoriteta i moći „armatola“. Ali to je kod njih izazvalo ogorčenje, pa je veliki deo „armatola“ prešao u „klefte“. Treba napomenuti da su određene oblasti i sela u današnjoj Grčkoj imali neku vrstu autonomije. Takvi krajevi su, na primer, bili Peloponez, poluostrvo Halkidiki, itd. U takvim autonomnim oblastima Grci su mogli sami birati svoje poglavare (izbor bi, naravno, potvrđivale osmanske vlasti) ili određivati svoje ljude - Grke koji bi sakupljali porez i predavali ga osmanskim vlastima.

⁷ Erik Hobsbaum, *Doba revolucije. Europa 1789 – 1848.*, Školska knjiga, Zagreb, 1987., str. 129.

⁸ „Armatoli“ („martolozii“ ili „martolosi“), su, inače, postojali još u 15. veku ali im je značaj naglo porastao u 17. veku.

⁹ Olivera Dumić, Nebojša Đokić, *Iz istorije Aleksinca i okoline u XVI veku*, Zbornik radova *Aleksinac i okolina u prošlosti. 500 godina od prvog pisanog pomena 1516-2016.* (urednik Suzana Rajić), Zavičajni muzej Aleksinac, Aleksinac, 2016., str. 77.

¹⁰ Sve navedeno o „armatolima“ („martolozima“/„martolosima“) među Grcima i na današnjoj teritoriji Grčke, važno je i za vengrčke prostore pod turskom okupacijom (u Srbiji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Mađarskoj, Bugarskoj, Albaniji, pokorenim delovima Hrvatske, itd.). Inače, usled nemogućnosti da obezbede unutrašnji red, sultan Ahmed III (vladao od 1703. do 1730. godine) je, u jesen 1721. godine, fermanom zvanično ukinuo „armatole“. Međutim, oni su nezvanično opstali i bili su upotrebljavani od strane osmanskih vlasti sve do kraja 19. veka, kada su konačno iščezli sa istorijske pozornice. O „armatolima“ („martolozima“/„martolosima“), na primer, vidi: Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 17, Sarajevo, 1967.; Mesut Uyar and Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, ABC-CLIO, Santa Barbara – Denver – Oxford, 2009., itd.

Što se tiče moći Carigradske patrijaršije, ona je značajno porasla kada je, pod njenim uticajem i uticajem fanariota, sultan Mustafa III, 1766. godine, ukinuo srpsku Pečku patrijaršiju, a sultan Abdulhamid I, 1777. godine, i bugarsku patrijaršiju. Od tada su grčki sveštenici preovladavali i u slovenskim oblastima Balkanskog poluostrva i gotovo redovno su u njima činili viši kler.

Početkom 19. veka i u Osmanskom Carstvu je došlo do širenja ideja Francuske buržoaske revolucije i težnji potlačenih naroda za slobodom. Grci nisu bili izuzetak, a ubrzo će među Srbima izbiti ustanci koji će značajno doprineti radu Grka na njihovom oslobođenju od turske vlasti.

Sled događaja od Prvog srpskog ustanka do ustanka u Grčkoj

Početkom 19. veka grčki narod se nalazio u predvečerju oslobodilačkog ustanka i revolucije.¹¹ Ustanak koji je 1804. godine, pod vođstvom Đorđa Petrovića „Karađorđa“, izbio u Srbiji imao je jakog uticaja među Grcima. Grci su, kao dobrovoljci, učestvovali u srpskim redovima tokom Prvog srpskog ustanka (1804-1813),¹² na primer, Jorgakis Nikolau „Olimpios“ (u srpskoj istoriografiji poznat kao Đorđe Jorgač) iz gradića Livadi u Tesaliji i drugi. Jedan odred „Grčke legije“ (bio je u sastavu ruske vojske i u celosti su ga činili grčki dobrovoljci) borio se, zajedno sa Srbima i Rusima, protiv Turaka u bici kod Štubika, nedaleko Negotina u istočnoj Srbiji, 1. jula 1807. godine. „Armatol“ Nikocaras, koji je u dogovoru sa komandantom ruske flote, admiralom Dmitrijem Senjavinom, gusario po Egejskom moru, jula 1807. godine na Olimpu sastavio je odred jačine 550 ljudi, sa namerom da sa pomenute planine, preko Makedonije, prodre do Srbije i priključi se srpskim ustanicima. Međutim, u podnožju Olimpa su ga napale nadmoćne turske trupe koje su došle iz Nevrokopa i Sereza, pa je Nikocaras bio primoran da se povuče natrag na planinu. U aprilu 1808, opet pod uticajem Prvog srpskog ustanka, na Olimpu je izbila još jedna pobuna među grčkim „kleftima“ i „armatolima“ a vodio ju je sveštenik Entimos Vlahavas. On je prodro u Tesaliju ali su ga Turci potukli kod Meteora.

Između dva srpska ustanka desio se jedan od najznačajnijih događaja pred oslobodilačku borbu Grka. Grčki trgovci Nikolaos Skufas, Emanuil Ksantos i Atanasios Cakalov su, 14. septembra 1814. godine, u Odesi na Crnom moru u Rusiji (danas Ukrajini) osnovali tajno društvo nazvano „Filiki heterija“ (srp. „Udruženje prijateljstva“). Cilj je bio – oslobođenje Grčke i grčkog naroda od vlasti Osmanskog Carstva.¹³ „Filiki heterija“ je bila organizovana po tipu karbonarskih društava u Italiji¹⁴ i uključivala je, sem Grka, i Srbe, Rumune, Bugare i Ruse.¹⁵ Može se reći i da je bila zasnovana na šemi neke vrste mason-

¹¹ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 24.

¹² Lukijanos Hasiotis, *Srpsko-grčki odnosi 1913 – 1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*, Prometej, Radiodifuzna ustanova Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017., str. 23-24.

¹³ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999...*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 41.

¹⁴ Karbonarska društva u Italiji su osnivana početkom 19. veka. Njihov cilj je bio proterivanje tuđinskih vlasti iz Italije i njeno ujedinjenje u veliku, slobodnu i moćnu državu italijanskog naroda.

¹⁵ * Čedomir Popov, *Građanska Evropa 1770-1871*, knjiga 2, Matica srpska, Novi Sad, 1989., str. 34.

ske (iako svakako to nije bila) i hrišćansko-apostolske organizacije, sa svečanim učlanjenjem, uz poseban obred i zakletvu.¹⁶ Društvenu bazu ove organizacije sačinjavali su grčki trgovci i zanatlije iz kolonija na Crnom i Azovskom moru, Vlaškoj i Moldaviji, te intelektualci, „fanarioti“, „armatoli“, „klefti“, sveštenici i borci drugih oslobodilačkih pokreta na Balkanskom poluostrvu. Na njenom čelu nalazio se glavni savet zvan „Arhi“ čije su se naredbe prenosile u šifri sa pečatom. Svi članovi „Heterije“ morali su se zakleti da će likvidirati svakog ko bi radio protiv oslobođenja Grka, čak iako bi u pitanju bili njihovi rođaci. Kasnije je, tj. u aprilu 1820. godine, „Heterija“ izabrala i svog vođu koji je, zajedno sa pomenutim savetom „Arhi“, upravljao ovom organizacijom (za vođu je izabran Aleksandros Ipsilantis, koji je bio ruski oficir, poreklom iz grčke „fanariotske“ porodice). U „Heteriji“ su postojale dve struje: konzervativna, koja se zalagala isključivo za oslanjanje na strane sile, i radikalna, koja je tražila samostalnu akciju svih naroda na Balkanu.

U međuvremenu, u Srbiji je, posle propasti Prvog, 1813. godine, buknuo Drugi srpski ustanak, 1815. godine, pod vođstvom Miloša Obrenovića. Ovaj ustanak (koji je predstavljao nastavak Prvog) doveo je, u jesen iste godine (9. novembra), do osnivanja vazalne Kneževine Srbije.¹⁷ I u ovom ustanku je među srpskim ustanicima bilo grčkih dobrovoljaca¹⁸ kao što su Jorgos Papazoglu (među Srbima poznat kao Đorđe Popović „Čeleş“) iz grada Janjina u Epiru i drugi. Uspeh u Drugom srpskom ustanku još više je podstakao Grke da rade na svom oslobođenju.

Dve godine posle Drugog srpskog ustanka, 1818. godine, u „Filiki heteriji“ prevagu je odnela radikalna struja koja je odmah otpočela pripreme za podizanje ustanka. Planirana akcija je trebalo da obuhvati Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Vlašku, Moldaviju, Makedoniju, grčka egejska ostrva, kontinentalnu Grčku i Malu Aziju.¹⁹ Izaslanici, koji su trebali organizovati i pokrenuti ustanke u pomenutim oblastima, nazivani su „apostoli“.

„Heterija“ je za svoju akciju pridobila i vođu Prvog srpskog ustanka, Đorđa Petrovića „Karađorđa“, koji je 1817. godine prešao u Srbiju sa namerom da izazove ustanak koji bi bio koordinisan sa ustankom Grka i drugih balkanskih naroda. Međutim, vladar Srbije, knez Miloš I Obrenović, smatrao je da Srbija, posle dva krvava ustanka, nije sposobna za ratne akcije u bliskoj budućnosti, te da joj treba vreme da obnovi svoje stanovništvo koje je pretrpelo velike gubitke u periodu 1804-1815. godine. Usled navedenog, knez Miloš je smatrao da je, od podizanja ustanka i ratovanja, pogodnija taktika postepenog otimanja vlasti od Tu-

¹⁶ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 27.

¹⁷ Kneževina Srbija je, kao vazalna država, svoje nadležnosti značajno proširila hatišerifima od 15. avgusta 1830. godine i 26. novembra 1833. godine. Potpunu nezavisnost je stekla 13. jula 1878. godine, na Berlinskom kongresu. Srbija je za kneževinu proglašena 18. novembra 1817. godine. U periodu pre toga, od 9. novembra 1815. do 18. novembra 1817. godine, Srbija je takođe bila monarhija ali je Miloš Obrenović nosio titulu vožda (vođe) a ne kneza. Prestonica Srbija se od 1815. do 1841. godine nalazila u Kragujevcu a pomenute 1841. godine je prebačena u Beograd gde se i danas nalazi. O hatišerifima iz 1830. i 1833. godine, na primer, vidi: Dragoslav Janković, Mirko Mirković, *Državopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982., str. 112-114. O proglašenju Srbije za kneževinu 1817. godine i o tome kako je Beograd postao prestonica 1841. godine, na primer, vidi: Marinko Paunović, *Beograd kroz vekove*, N. U. „Svetozar Marković“, Beograd, 1971., str. 363-365. i str. 547-549.

¹⁸ Lukijan Hasiotis, *Srpsko-grčki odnosi...*, Prometej, Radiodifuzna ustanova Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017., str. 23-24.

¹⁹ Čedomir Popov, *Građanska Evropa...*, knjiga 2, Matica srpska, Novi Sad, 1989., str. 35.

raka diplomatskim sredstvima i dalja izgradnja vazalne države koja će, vremenom, dovesti do stvaranja potpuno nezavisne srpske države. Miloševa zamisao se, međutim, nije mogla ostvariti ako bi je „Karađorđe“ ugrožavao. Zbog toga je knez Miloš, 26. jula 1817. godine, nedaleko od sela Radovanje kod Velike Plane, ubio „Karađorđa“.

Tri godine nakon ubistva „Karađorđa“, „heteristi“ su pokušali pridobiti i kneza Miloša, pa je, oktobra 1820. godine, Ipsilantis uputio knezu Milošu poziv za rat sa Turskom, a krajem decembra 1820. godine i nacrt grčko-srpskog saveza. Ovaj nacrt je pao u ruke turskim carnicima, ali je istraga, koja je tim povodom pokrenuta u Carigradu, bila brzo obustavljena, budući da je knez Miloš, početkom februara 1821, odbio pozive „Heterije“ da se priključi ustanku iz razloga koji su opisani ranije u tekstu, a i zbog toga što nije verovao da iza njih stoji zvanična Rusija. Međutim, napominjemo da je knez Miloš, iako je odbio poziv „Heterije“ da se direktno priključi ustanku, ipak pomagao Grke tokom njihove oslobodilačke borbe 1821-1830. godine, tako što je otkupljivao grčko roblje i vraćao mu slobodu zbog čega ga je, 1835. godine, grčki kralj Oto I fon Vitelsbah odlikovao ordenom „Spasitelja“.²⁰

„Heterija“ je i na drugim stranama doživela neuspeh u nastojanjima da pokrene opšteg balkanski ustanak hrišćana protiv turske vlasti. U Bugarskoj je takođe izostao ustanak, a ni Crna Gora²¹ se nije značajnije angažovala u borbi sa Turcima i pored nekih lokalnih sukoba na reci Morači u 1820. godini.

Početkom 1821. godine, iako u mnogim krajevima Balkana nije obezbedila podršku, „Heterija“ je odlučila da krene u akciju oslobođenja Grčke i ostalih hrišćanskih oblasti Balkanskog poluostrva.

Ustanak u Vlaškoj i Moldaviji

„Heterija“ je akciju započela u autonomnim rumunskim kneževinama Vlaškoj i Moldaviji. Ustanak rumunskog stanovništva protiv Osmanskog Carstva otpočeo je 4. februara 1821. godine u Vlaškoj, pod vođstvom Tudora Vladimireskua – bivšeg učesnika Rusko-turskog rata (1806-1812), pripadnika rumunske tajne organizacije osnovane 1816. godine čiji je cilj bio oslobođenje Rumuna od osmanske vlasti i člana „Heterije“ od 1819. godine. Vladimiresku je ustanak podigao verujući da je „Heterija“ obezbedila podršku Rusije za planirani ustanak balkanskih hrišćana.

Rumunskim ustanicima su se ubrzo, 6. marta 1821, priključili i „heteristi“ koji su, pod komandom Aleksandrosa Ipsilantisa, prešli preko reke Prut koja je predstavljala granicu između Rusije i Osmanskog Carstva i podigli ustanak u Moldaviji.

Međutim, oslobođenje Rumuna od osmanske vlasti nije bio jedini Vladimireskuov cilj. Naime, on je zahtevao i prestanak biranja „fanariota“ za knezeve Vlaške i Moldavije, sazivanje narodnog predstavništva sastavljenog od svih slojeva rumunskog naroda, organizaciju narodne vojske, te poresku reformu i oslobađanje Vlaške od trogodišnje uplate danka. Ovaj program privukao je rumunske seljačke mase, pa se ustanak počeo pretva-

²⁰ *Istorija srpskog naroda*, knjiga V, tom I, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981., str. 148.; Života Marković, *Miloš Obrenović, prvi knjaz srpski*, Narodni muzej Užice, Spomen-obeležje „Kadinjača“, Užice, 1991., str. 84.

²¹ Crna Gora se ustankom protiv Turaka, koji se dogodio 1697. godine, izborila za status vazalne države. Potpunu nezavisnost je dobila na Berlinskom kongresu 13. jula 1878. godine. Prestonica Crne Gore nalazila se na Cetinju sve do 1918. godine. Od 1945. godine prestonica je grad Podgorica.

rati u agrarnu revoluciju protiv boljara (rumunskih plemića) i „fanariota“. To je već bilo van Vladimireskuovog plana, pa je on bezuspešno pokušavao da spreči dalji razvoj događaja u tom pravcu. Sa druge strane, boljarski divan Vlaške suprotstavio se ustanku i pokušao pregovore sa Vladimireskuom.²² On je, pak, 21. marta 1821, osvojio Bukurešt - prestonicu Vlaške i doveo ustanak do vrhunca. Za to vreme, u Moldaviji, Ipsilantis je rasplamsavao pobunu i iz grada Jašija – prestonice Moldavije slao proklamacije. Ipsilantis je želeo spojiti snage oba ustanka, pa je krenuo ka Bukureštu u koga je ušao 27. marta 1821. godine, nudeći Vladimireskuu bližu saradnju koju je ovaj prihvatio i dalje verujući da iza „Heterije“ stoje ruske vlasti. Međutim, situacija se ubrzo preokrenula.

Naime, ruski car Aleksandr I Romanov se odrekao saučesništva u ustanku, oduzeo ruski oficirski čin Ipsilantisu, osudio njegov ustanak i pristao da ga turska vojskom uguši. Ovakav ruski stav proisticao je iz toga što je Rusija bila član „Svete alijanse“ čiji je cilj bio gušenje svih revolucija i ustanaka u Evropi i šire. Drugim rečima, trebalo je, koliko god je to moguće, vratiti stanje u Evropi koje je postojalo pre izbijanja Francuske buržoaske revolucije 1789. godine. Ovaj obrt događaja doveo je do konačnog razlaza Ipsilantisa i Vladimireskua. Vladimiresku, smatrajući da je prevaren od strane „heterista“, počeo je sve više da se usamljuje. Zbog toga je izgubio podršku „Heterije“, dok mu pregovori sa boljarima vlaškog divana nisu uspeali zbog težnji rumunskih seljačkih masa da izvedu agrarnu revoluciju i ukinu feudalizam.²³

Polovinom maja 1821, osmanska vojska je krenula u protivnapad. Vladimiresku je pokušao taktiku pregovaranja, ugledajući se na uspešan primer srpskog kneza Miloša I Obrenovića. Međutim, „heteristi“ su to smatrali za izdaju, pa su ga uhapsili i streljali 27. maja 1821. godine. Nakon toga, deo rumunskih ustanika je prišao „heteristima“, a deo se razbežao.

Borbu je nastavio Ipsilantis. Pripremao je prelazak u Bugarsku, pa je sa jednom bugarskom delegacijom dogovorio opšti ustanak u Bugarskoj. Ali, usled gubitka ruske podrške i turske protivofanzive, to je bilo neizvodivo. Već 29. maja 1821. godine pao je Bukurešt, a 19. juna 1821 kod grada Dragašani u centralnoj Vlaškoj vodila se odlučujuća bitka u kojoj su „heteristi“ poraženi i u kojoj je izginuo cvet grčke omladine koji je bio skoncentrisan u tzv. „posvećenom bataljonu“. Ipsilantis je bežeći od turske potere, 27. juna 1821, prešao u Habsburšku Monarhiju, ali je tamo odmah uhapšen.²⁴ Za to vreme, u Moldaviji su poslednji otpor pružali Jorgakis Nikolau „Olimpios“ (Đorđe Jorgač) i „Karađorđev“ vojvoda iz Prvog srpskog ustanka i bivši predsednik Praviteljstvujušeg sovjeta serbskog, tj. Vlade Srbije - Mladen Milovanović²⁵. Oni su bili opkoljeni u manastiru Seku kod grada Pjatra Njamc u severnoj Moldaviji i tu su pružili ogorčeni otpor, ali je na kraju, 29. juna, njihov odred bio uništen. Nikolau „Olimpios“ je poginuo, dok je Milovanović uspeo da preživi uništenje odreda i spasi se bekstvom. U Moldaviji je takođe otpor pružao drugi odred heterista koji se pod borbom probijao ka ruskoj granici. Poslednji otpor ovaj odred je pružio kod sela Skuleni na reci Prut u oblasti grada Jaši, 30. juna 1821, gde je pretrpeo te-

²² Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 30.

²³ Isto, str. 30.

²⁴ Aleksandros Ipsilantis je u zatočeništvu u Habsburškoj Monarhiji proveo šest godina – do 1827. godine, kada je pušten na insistiranje ruskog cara Nikolaja I Romanova. Umro je 1828. godine u Beču.

²⁵ Vojvoda Mladen Milovanović je tokom Prvog srpskog ustanka predsednik Praviteljstvujušeg sovjeta serbskog, tj. Vlade Srbije bio od 1808. do 1809. godine.

ške gubitke. Deo odreda je uništen, a deo je uspeo da pređe u Rusiju. Tako je ugušen ustanak u autonomnim rumunskim kneževinama. Ali na jugu Balkanskog poluostrva - u Grčkoj, u međuvremenu je buknuo jedan drugi ustanak koji će potresti Osmansko Carstvo i izazvati veliku pažnju najjačih evropskih država.

Početak Grčkog ustanka

Još 7. februara 1821. godine na poruku Aleksandrosa Ipsilantisa i „Filiki heterije“ sastali su se u Vostici, na severu Peloponeza (Moreje) grčke starešine zvane „primati“ radi dogovora o podizanju ustanka uporedo sa ustankom u Vlaškoj i Moldaviji.

Ali, pre nego što počnemo izlaganje o Grčkom ustanku, ukazaćemo na raspored grčkog, sa jedne i turskog i ostalog muslimanskog stanovništva, sa druge strane, u Osmanskom Carstvu. Na Peloponezu, gde je i izbio ustanak, kao i u ostalim delovima moderne Grčke (južno od planine Olimp i istočno od oblasti Epir na severozapadu moderne Grčke), kao i na Kritu i ostalim egejskim ostrvima, živelo je izmešano grčko pravoslavno hrišćansko stanovništvo i muslimansko sunitsko stanovništvo, koje u velikoj većini nije bilo tursko u etničkom smislu reči, već islamizovano grčko stanovništvo, slično islamizovanom stanovništvu slovenskih oblasti Balkana.²⁶ Sa druge strane, Grci su u velikom broju živeli i u drugim delovima Osmanskog Carstva, a naročito u samoj osmanskoj prestonici Carigradu, na Prinčevskim ostrvima u Mramornom moru, nedaleko od Carigrada, na poluostrvu Halkidiki, u Solunu, Epiru i južnim krajevima Egejske Makedonije, na egejskoj obali zapadne Trakije, na planini Strandža na današnjoj bugarsko-turskoj granici, u dolini reke Marice od njenog ušća u Egejsko more pa sve do Svilengrada u današnjoj Bugarskoj, na celoj crnomorskoj obali današnje Bugarske, na ostrvu Kipar, na zapadnoj obali Male Azije i to najviše u Smirni (Izmiru), a dosta ih je bilo i u unutrašnjosti Male Azije i na maloazijskoj obali Crnog mora. Naročito velika koncentracija Grka na maloazijskoj obali Crnog mora bila je u Trapezuntu (Trabzonu) i u oblastima nekadašnjeg srednjovekovnog Trapezuntskog Carstva, koje je postojalo od 1204. do 1461. godine. Naravno, u Maloj Aziji, Carigradu i na Kipru, Grci su živeli izmešani sa pravim etničkim Turcima i ostalim narodima.²⁷ Zbog toga što je grčki narod u ogromnom broju živio u centralnim oblastima

²⁶ Svakako, u ovim oblastima grčko pravoslavno hrišćansko stanovništvo je činilo većinu. Napominjemo još i to da je u pomenutim oblastima (izuzev Krita), od druge polovine 15. veka, živio i značajan broj Albanaca pravoslavne hrišćanske veroispovesti zvaní Arvaniti. Oni su, do kraja 19. veka, asimilovani tako da danas smatraju sebe Grcima iako su sačuvali svoj albanski jezik kojim vladaju isto toliko dobro kao i grčkim. Pored Arvanita, u pomenutim oblastima (ali ovaj put bez Peloponeza) i na egejskim ostrvima živio je i veliki broj Aromuna (Vlaha, Cincara) koji su takođe, do kraja 19. veka, uglavnom helenizovani.

²⁷ U Carigradu i Maloj Aziji većinu su činili Turci u etničkom smislu te reči, izuzev u gradu Smirna (Izmir) i njegovoj oblasti na egejskoj maloazijskoj oblasti, gde su većinu činili Grci. Na Prinčevskim ostrvima, Kipru, Halkidikiju, u Solunu i u južnim krajevima Egejske Makedonije većinu su činili Grci (s tim što je u južnoj Egejskoj Makedoniji živio i veliki broj Makedonaca kao i u Solunu u kome je živio i veliki broj Jevreja). Na egejskoj obali zapadne Trakije Grci su takođe činili većinu ali je bilo i dosta Turaka (u etničkom smislu) dok su u dolini Marice od njenog ušća u Egejsko more do Svilengrada u današnjoj Bugarskoj većinu činili Turci a takođe je bilo i nešto Bugara. Grci su činili većinu i u Epiru ali je u toj oblasti živelo i puno Aromuna (Vlaha, Cincara) kao i muslimanskih i pravoslavnih Albanaca. Na planini Strandža većinu su činili Grci, ali je bilo i Bugara i Turaka u etničkom smislu te reči. Na crnomorskoj obali današnje Bugarske, na prostoru severno od mesta gde planinski lanac Balkan ulazi u Crno more, većinu su činili Bugari i Turci (u etničkom smislu), dok je na prostoru južno od ulaska Balkana u Crno more većinsko sta-

Osmanskog Carstva, uključujući i Carigrad,²⁸ njegov ustanak je bio najkrvaviji među svim ustancima balkanskih hrišćanskih naroda i vođen je do istrebljenja i sa grčke i sa turske strane.²⁹

Grčki ustanak se može podeliti u tri faze: 1821-1825, 1825-1827 i 1827-1830. godine. „Heterija“ je označila veliko poluostrvo Peloponez za jezgro ustanka, zahvaljujući odlučnosti sultana Mahmuda II da uništi Ali-pašu Janjinskog.³⁰ Pomenuti paša je, 1820. godine, vladao pašalucima koji su se prostirali od Elbasana na severu (danas u centralnoj Albaniji) do Trikale u Tesaliji na jugu (danas u centralnoj Grčkoj).³¹ Prestonica mu je bila u Janjini, u Epiru. On se odmetnuo od sultana i stvorio svoju, skoro potpuno nezavisnu državu, slično kao Osman Pazvan-Oglu u severozapadnoj Bugarskoj, sa centrom u Vidinu, uoči izbijanja Prvog srpskog ustanka 1804. godine. Ali-paša Janjinski uvideo je značaj grčkog revolucionarnog pokreta i počeo je istraživati mogućnosti saradnje sa njim.³² U proleće 1820, sultan je otpočeo napad na Ali-pašu Janjinskog, a neuspeh osmanskog komandanta primorao je sultana Mahmuda II da pošalje u pomoć svojoj vojsci garnizone sa Peloponeza. To je donelo pobedu nad Ali-pašom u februaru 1822. godine, ali su tako oslabljene turske trupe na Peloponezu. Inače, Peloponez je od 1774. godine uživao neku vrstu autonomije, slično Srbiji tj. Smederevskom sandžaku, u periodu 1791-1801. godine.³³ Tako je „Heterija“, zahvaljujući nizu drugih događaja, mogla u ovoj oblasti stupiti u akciju pod olakšavajućim okolnostima.

Nedugo po izbijanju ustanka u Vlaškoj i Moldaviji, počeli su, 30. marta 1821, prvi neredi i obračuni sa Turcima u Kalavriti na severu Peloponeza. Već 2. aprila 1821 na ustanak se podigla i oblast Mani (na jugu Peloponeza), a 4. aprila 1821 oslobođen je grad Kalamata na jugu Peloponeza. U manastiru Svete Lavre, nedaleko od Patre, na severu Peloponeza, 6. aprila (25. marta po starom kalendaru) 1821. godine član „Heterije“, mitropolit Germanos, proglasio je opšti ustanak protiv Osmanskog Carstva. Počela je oslobodilačka i revolucionarna akcija grčkog naroda.

Prva faza Grčkog ustanka (1821-1825)

Osmansko Carstvo je buknuo.³⁴ Već 9. aprila 1821. godine novoosnovani „Senat Mesenije“³⁵ uputio je proklamaciju evropskim državama o rešenosti grčkog naroda da sebi izvojuje nezavisnost.³⁶ Ustanak se veoma brzo proširio i već do 14. aprila 1821. godi-

novništvo bilo grčko, ali je i tu takođe bilo mnogo Bugara i Turaka (u etničkom smislu). U Carigradu je, pak, pored Turaka (u etničkom smislu) i Grka, živeo i veliki broj Jevreja i hrišćanskih Jermena.

²⁸ O geografskom rasporedu Grka, na primer, vidi: Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*, knjiga prva, Hrvatski štamparski zavod d. d., Zagreb, 1922., str. 241-243.

²⁹ Po žrtvama i krvavosti, odmah iza Grčkog ustanka su, svakako, Prvi i Drugi srpski ustanak. Procenjuje se da je u Prvom srpskom ustanku stradalo 60 000 Srba, 90 000 Turaka i 2 000 Rusa (Rusi su u periodu od 1807. do 1812. godine ratovali zajedno sa Srbima), ukupno 152 000 ljudi, dok se za Drugi srpski ustanak procenjuje da je stradalo 5 000 Srba i 13 000 Turaka, ukupno 18 000 ljudi.

³⁰ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804-1945*, CLIO, Beograd, 2001., str. 55.

³¹ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999...*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 43.

³² Isto, str. 42.

³³ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana...*, CLIO, Beograd, 2001., str. 55.

³⁴ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999...*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 43.

³⁵ Mesenija je oblast na jugu Peloponeza.

³⁶ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 31.

ne ceo Peloponez je bio u plamenu. Ustanak se polovinom aprila proširio preko Istamske prevlake³⁷ u centralnu Grčku, pa je tako turski garnizon u Atini blokiran na Akropolju. Do kraja aprila 1821. godine zahvaćena su i egejska ostrva Psara, Hidra i Speces koja su ustanicima obezbedila ratnu flotu. Na Peloponezu, malobrojne osmanske trupe primorane su na povlačenje u priobalska utvrđenja. Maja meseca ustala je Tesalija, a u junu Krit. U Epiru nije došlo do ustanka, jer su u toj oblasti jake osmanske trupe vodile borbu protiv Ali-paše Janjinskog. Ustanici su, do početka oktobra 1821, uspeali da oslobode celu Grčku južno od linije zaliv Arta na Jonskom moru-Pagasteički zaliv na Egejskom moru³⁸, osim Patre³⁹, Naflija, Atine i Tive (antičke Tebe) u kojima su se nalazili opsednuti turski garnizoni.⁴⁰ U pomenutom periodu takođe su oslobođena i mnoga egejska ostrva.

Međutim, sa početkom borbi i izbijanjem ustanka otpočeli su i međusobni pogromi i pustošenja. U Carigradu je sultan Mahmud II optužio vaseljenskog patrijarha Grigoriosa V da nije uspeo održati kontrolu nad pravoslavnim stanovništvom u autonomnim rumunskim kneževinama, Grčkoj, Makedoniji i Trakiji.⁴¹ U nedelju, 16. aprila, na Cveti, patrijarh Grigorios V objavio je ekskomunikaciju svih Grka koji su ustali protiv Osmanskog Carstva, ali sultanu Mahmudu II to nije bilo dovoljno. On je smatrao da patrijarh mora da bude kažnjen zato što nije održao odanost pravoslavnog stanovništva Turskom Carstvu. Šest dana kasnije, 22. aprila, za vreme liturgije osmanske „zaptije“ (policajci) su uhapsile patrijarha, a zatim ga obesile na kapiji fanarske četvrti u Carigradu. Posle toga usledilo je svirepo uklanjanje pravoslavnog sveštenstva u nekim delovima Osmanskog Carstva. Sredinom aprila, janjičari i tursko-muslimanska masa ustremili su se na Grke u Carigradu i širom carstva, pa su počinjeni strahoviti zločini. Turska masa je u Smirni (Izmiru) desetkovala grčko hrišćansko stanovništvo, a zaklala je čak i glavnog gradskog mulu i nekoliko osmanskih dostojanstvenika koji su pokušali da zaštite Grke.⁴² Na egejskom ostrvu

³⁷ Istamska prevlaka povezuje poluostrvo Peloponez sa centralnim delom Grčke.

³⁸ Linija zaliv Arta-Pagasteički zaliv, grubo uzevši, razdvaja oblasti Epira i Tesalije na severu od Akarnanije, Epiritije, Etolije, Fokide, Beotije, Atike i Peloponeza na jugu. Kod zaliva Arta se nalazi istoimeni grad dok je na Pagasteičkom zalivu najvažniji grad Volos.

³⁹ Patra je ostala u turskim rukama sve do 7. oktobra 1828. godine.

⁴⁰ Oslobođenju Peloponeza, na samom početku ustanka, naročito su doprinele pobeđe grčkih ustanika nad turskim snagama u bitkama vođenim u centralnom delu Peloponeza – Arkadiji, kod sela Doliana, 18. maja 1821, Valteci, 24. maja 1821 i Lukas, 10. avgusta 1821. godine. Kod Doliane, Grcima je komandovao Nikitas Stamatelopulos „Nikitaras“ (poznat i kao „Turkofagos“ tj. na srpskom „Turkožder“) a Turcima, Čehaja-beg Mustafa, Mehmed Salih-aga i Sieh Nedžip. Kod Valtecija, grčki komandanti su bili Teodoros Kolokotronis, Kiriakulis Mavromihalis i Anagnostis Papageorgiu „Anagnostaras“ a turski Čehaja-beg Mustafa i Rubi-beg dok su kod Lukasa grčki zapovednici bili Teodoros Kolokotronis, Dimitris Plaputas, Janis Dages i Dimitrios Deljanis a turski Ali-beg, Kabir Čehaja i Abdul Bulukbaši. Kruna uspeha je svakako bilo osvajanje administrativnog centra Peloponeza – grada Tripoli u Arkadiji, 26. septembra 1821. godine, a to je ostvario Teodoros Kolokotronis pobeđivši Čehaja-beg Mustafu.

U centralnoj Grčkoj, pak, grčki ustanici su, pod komandom Anastasiosa Diakosa, Dimitriosa Panurgiasa i Janisa Diouvionotisa, na početku ustanka najpre bili poraženi u bici kod Alamanskog mosta u Fokidi, nedaleko od Termopijskog klanca, 22. aprila 1821, od strane turske vojske kojom je zapovedao Omer Vrioni. Vrioniju je posle ove pobeđe naređeno da krene na Peloponez ali do njega nije stigao jer su ga Grci, ovaj put pod komandom Odisejasa Andrucosa, potukli, takođe u Fokidi, kod grada Gravija 8. maja 1821. Naredni pokušaj turskog prodora na jug u centralnoj Grčkoj, u 1821. godini, sprečen je bitkom kod sela Vasilika (opet u Fokidi kod Termopijskog klanca) kada su, 25. avgusta, Odisejas Andrucos, Dimitrios Panurgias i Janis Guras porazili Behrem-pašu.

⁴¹ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999...*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 43.

⁴² Isto, str. 43.

Hios je, od aprila do avgusta 1822. godine, od 113 000 Grka, turski pokolj preživelo 22 000 ljudi (25 000 je bilo ubijeno, 45 000 prodato u ropstvo, a 21 000 je otišla u izbeglištvo). Pogromi su zauvek uništili moć „fanariota“, ali sa njima i veliki deo finansijskih prihoda Osmanskog Carstva. Sa druge strane, na Peloponezu su grčki ustanici, od početka aprila do početka maja 1821. godine, ubili oko 15 000 muslimana, a muslimansko stanovništvo napadano je i u oslobođenim delovima centralne Grčke.

Paralelno sa borbama izgrađivane su institucije nove grčke države. U roku od samo nekoliko meseci pojavile su se tri oblasne grčke ustaničke vlade.⁴³ Naime, Grčki ustanak nije imao vrhovnog vođu, kao što je bio slučaj sa ustancima u Srbiji. Od pomenute tri oblasne vlade, jedna je bila „Peloponeski senat“ na Peloponezu, druga se nalazila u Misolongiju na zapadu centralne Grčke, a treća je bila na istoku centralne Grčke. Na čelu „Peloponeskog senata“ bio je episkop Teodoritos od Vresthene, vlade u Misolongiju - Aleksandros Mavrokordatos, a vlade na istoku centralne Grčke - Teodoros Negris. Januara 1822. godine u selu Nea Epidavros⁴⁴ kod grada Nafplio, na istoku Peloponeza, održana je prva Narodna skupština ustaničke Grčke. Na njoj je proglašena nezavisnost Grčke, donet prvi ustav Grčke i izvršeno objedinjavanje tri pomenute vlade. Za prvog grčkog predsednika vlade izabran je Aleksandros Mavrokordatos,⁴⁵ a za sedište vlade privremeno je određen Nea Epidavros.

Međutim, od samog početka ustanka u Grčkoj odvijao se sukob između vojnih vođa ustanka zvanih „kapoi“ (to su uglavom bili bivši „klefti“ i „armatoli“) i civilnog vođstva. „Kapoi“ su želeli da zauzmu mesta proteranih turskih feudalaca, dok je civilno vođstvo ustanka imalo drugačije ciljeve – izgradnju države oslobođene od fudalizma i ostataka prošlosti u kojoj je dominiralo tursko nasleđe. Dakle, u osnovi, postojala je razlika između onih koji su želeli da uvedu evropski politički sistem u Grčku i onih koji su bili za očuvanje starog poretka, naravno bez osmanske móre nad glavom.⁴⁶ Zbog ovako suprotstavljenih stavova dolazilo je do oružanih sukoba između pristalica ove dve struje, ali je do obračuna dolazilo i između vojnih družina raznih „kapoa“. Sve to iscrpljivalo je snagu ustanika, što će imati tragične posledice prilikom tursko-egipatske ofanzive u drugoj fazi ustanka.

U međuvremenu, u prvoj fazi, ustanici su, južno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, nizali uspehe. Do kraja juna 1822. godine oslobođene su Atina i Tiva (Teba). Grčka flota, pod komandom Konstantinosa Kanarisa, 18-19. juna 1822, potukla je tursku (kojom je komandovao Nasuhzade Ali-paša), kod Hiosa. Ali, i Turci su postigli značajne uspehe. Naime, do proleća 1822, ugušili su ustanke severno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv. Najpre su se pozabavili ustankom na Halkidikiju i ostrvu Tasos, koji je izbio krajem maja 1821, a koga su podržavali kaluđeri sa Atosa (Svete Gore). Turci su, do novembra 1821, osvojili i spalili skoro ceo Halkidiki i Tasos, a 27. decembra iste godine ušli su u Kareju na Atosu. Februara 1822. godine izbio je ustanak sa centrom u Nausi,⁴⁷ u Egejskoj Makedoniji. Ustanici su na-

⁴³ Ričard Klog, *Istorija Grčke novog doba*, CLIO, Beograd, 2000., str. 41.

⁴⁴ Selo se u to vreme zvalo Piada.

⁴⁵ Predsednici vlada Grčke tokom ustanka su bili: Aleksandros Mavrokordatos (1822-1823), Petros Mavromihalis (1823), Jorgos Kunturiotis (1823-1826) i Andreas Zaimis (1826-1827). Godine 1827. funkcija predsednika vlade je ukinuta i uvedena funkcija guvernera (predsednika) Grčke.

⁴⁶ Ričard Klog, *Istorija Grčke...*, CLIO, Beograd, 2000., str. 43.

⁴⁷ Grčko stanovništvo grad zove Nausa dok ga makedonsko stanovništvo naziva Neguš. Srpsko stanovništvo ga zove Njeguš. U ovom ustanku je pored grčkog, učestvovalo i lokalno makedonsko stanovništvo.

pali Veriju,⁴⁸ ali Turci su brzo organizovali protivofanzivu i potisli ustanike, a posle strašnih borbi, na juriš su zauzeli, aprila 1822, i centar ustanka Nausu. Istog meseca osvojili su i egejsko ostrvo Hios. Potom su, do kraja maja 1822, potukli ustanike u Tesaliji koje je vodio „Tesalo-magnezijski senat“ i deblokirali su Volos koji je bio pod opsadom Grka. Konačno, u bici kod Pete u blizini Arte 16. jula 1822, turska vojska, pod komandom Omera Vrionija, potukla je grčke ustanike na čelu sa Aleksandrosom Mavrokordatosom.

Nakon nabrojanih uspeha, Turci su počeli sa planiranjem ofanzive na grčke oblasti južno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, radi gušenja Grčkog ustanka. Osmanska vojska, pod komandom Mahmud Dramali-paše, krenula je u napad i upala na sever Peloponeza, ali su je grčki ustanici, kojima je zapovedao Teodoros Kolokotronis, potukli u bitci kod Dervenakije, nedaleko od Korinta, od 7. do 9. avgusta 1822. godine.

Po propasti kopnene ofanzive, Turci su doživeli novi poraz, ovaj put ponovo na moru. Naime, grčka flota pod komandom Andreasa Vokosa „Miaulisa“ potukla je, od 20. do 25. septembra 1822, tursku flotu pod komandom Kara Mehmed-paše u bici u Argolidskom (Nafplijskom) zalivu kod istočne obale Peloponeza. Taj poraz konačno je uticao da se, početkom oktobra, preda turski garnizon u Nafpliju čime je ovaj grad konačno pao u ruke Grka posle čega je proglašen za prestonicu Grčke.⁴⁹

Naredna turska kopnena ofanziva, takođe je doživela propast kada je osmanska vojska, pod komandom Mustafa-paše Bušatlije, potučena od grčke vojske koju je vodio Markos Bocaris, u bici kod gradića Karpenisi u Evritaniji, 8-9. avgusta 1823.⁵⁰ Uz to, tokom 1824. godine, turska flota je doživela još dva poraza od grčke: kod egejskih ostrva Samos (17. avgusta) i Leros (10. septembra). Turskom flotom je u obe bitke komandovao Husref-paša, dok je grčkom kod Samosa zapovedao Jorgos Saksturis, a kod Lerosa, Andreas Vokos „Miaulis“.

Tako je uspostavljena ravnoteža snaga koja je potrajala do 1825. Turci su uspeli da spreče širenje ustanka severno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, dok su Grci onemogućavali pokušaje turskih prodora južno od pomenute linije. Situacija će se značajno promeniti od 1825. godine.

Druga faza Grčkog ustanka (1825-1827)

Godine 1824, činilo se da je sultan Mahmud II konačno pronašao način za gušenje Grčkog ustanka. Naime, tokom pomenute godine, vodio je pregovore sa svojim egipatskim namesnikom Mehmed Alijom, koji je pristao da pomogne, ali pod dva uslova: da na upravu dobije Krit, dok bi Peloponez dobio njegov sin, Ibrahim-paša. Pošto je sultan prihvatio uslove, tursko-egipatske trupe i flota su, u periodu od kraja jula do kraja septembra 1824, porazile ustanike na Kritu i određenom broju egejskih ostrva, dok je za 1825-u pripremljena velika tursko-egipatska ofanziva na kontinentalnu Grčku.

⁴⁸ Grčko stanovništvo grad zove Verija dok ga srpsko i makedonsko zove Ber.

⁴⁹ Nafplio je ostao glavni grad Grčke do 1827. godine kada je prestonica prebačena u grad Egina na istoime-nom ostrvu u Egejskom moru kod Atine. Godine 1829, Nafplio je ponovo proglašen za prestonicu i to je ostao do 1834. godine kada je prestonica prebačena u Atinu gde se i danas nalazi.

⁵⁰ Markos Bocaris je poginuo u ovoj bici ali su, kako smo videli u tekstu, Grci odneli pobedu.

Početak 1825. godine (24. februara) tursko-egipatska flota, pod komandom Ibrahim-paše, stigla je do zapadne obale Peloponeza i otpočela iskrcavanje kopnenih trupa nedaleko od sela Metoni, kod Navarina (Navarino se danas zove Pilos). Pokušaji Grka da osujete iskrcavanje i dovoženje novih protivničkih snaga nisu uspjeli, pa su Turci i Arapi iz Egipta, početkom maja 1825, krenuli u veliku ofanzivu. Grke su potukli u dve bitke u oblasti Navarina: kod Sfakirije, 8. maja i Manijakija, 25. maja.⁵¹ Nešto ranije, na zapadu centralne Grčke, sredinom aprila 1825, zajedno sa turskim trupama koje su sa severa prodrle preko linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, opseli su grad Misolongi na jonskoj obali. Posle pobjeda kod Sfakirije i Manijakija, tursko-egipatske trupe nastavile su ofanzivu. Grci su zgusnuli odbranu, ali nisu uspjeli da zaustave ofanzivu (na ovaj način su se pokazale tragične posledice pominjanog unutargrčkog razdora). Do kraja juna 1825, tursko-egipatske snage su osvojile skoro ceo Peloponez i krenule na grčku prestonicu – Nafplio. Tek tu, na samom istoku Peloponeza, nedaleko od Nafplija, 25. juna 1825, bile su zauzete u bici „kod mlinova oblasti Lerna“. Janis Makrijanis, Demetrios Ipsilantis⁵² i Konstantinos Mavromihalis⁵³, koji su komandovali grčkim snagama, konačno su, kod pomenutih mlinova, potisli tursko-egipatske trupe, predvođene Ibrahim-pašom.

Ali, ova pobjeda, osim spasavanja prestonice i samog istoka Peloponeza, nije mnogo popravila grčku situaciju. Tursko-egipatske snage stavile su Peloponez pod oganj i mač, a postoje nagoveštaji da je Ibrahim-paša želeo iskoreniti svo grčko stanovništvo ovog velikog poluostrva, da bi ga naselio Arapima iz Egipta.⁵⁴ Kako je tursko-egipatska flota nastavila da dovozi pojačanja iz Egipta, grčka flota, pod komandom Emanuila Tombazisa, pokušala je, 4. avgusta 1825, da je uništi dok je bila usidrena u luci u Aleksandriji, u Egiptu. Međutim, napad nije uspeo, pa je grčka flota morala da se povuče. U periodu od početka juna do kraja septembra, tursko-egipatska flota je potčinila i skoro sva ostrva u Egejskom moru.

Tokom naredne, 1826. godine, ofanziva protiv Grka se nastavila. Najpre je, početkom aprila 1826, nakon jednogodišnje opsade, pao Misolongi,⁵⁵ posle čega su Grci, istog meseca, zvanično zatražili intervenciju evropskih država protiv Osmanskog Carstva. Turske trupe su, pak, posle osvajanja Misolongija potčinile skoro celu centralnu Grčku i, avgusta 1826, opsele Atinu. Sa druge strane, 21. juna 1826, Ibrahim-paša je, sa svojim tursko-egipatskim snagama, žestoko napao oblast Mani, na krajnjem jugu Peloponeza (koja je još uvek bila neosvojena), gde se očajnički branio Petros Mavromihalis sa svojim trupama. Teške borbe potrajale su sve do 28. avgusta, kada su Grci uspjeli da odbiju Ibrahim-pašine napade.

Iako je veoma snažan gerilski otpor pružan na osvojenim teritorijama a to znači širom Peloponeza i u oblastima centralne Grčke južno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, Grčki ustanak je, u celini, zapao u ozbiljnu krizu, sličnu onoj u Srbiji 1813. godine.⁵⁶ Slo-

⁵¹ Tursko-egipatskim trupama je, u obe bitke, komandovao Ibrahim-paša. Grčkim snagama kod Sfakirije komandovali su Aleksandros Mavrokordatos i Anastasios Camados, a kod Manijakija Grigorios Dikaios „Papaflessas“ i Pieros Voidis.

⁵² Demetrios Ipsilantis je bio mlađi brat Aleksandrosa Ipsilantis koga smo pominjali ranije u tekstu.

⁵³ Konstantinos Mavromihalis je bio mlađi brat Petrosa Mavromihalisa, predsednika grčke vlade tokom 1823. godine, koga smo pominjali ranije u tekstu.

⁵⁴ Frenklin Ford, *Evropa u doba revolucija...*, CLIO, Beograd, 2005., str. 322.

⁵⁵ Turci su i ranije pokušavali da osvoje Misolongi ali su u dvema opsadama (od kraja oktobra do kraja decembra 1822. godine i od sredine septembra do kraja novembra 1823. godine) doživeli neuspehe.

⁵⁶ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 32.

bodna teritorija u Grčkoj bila je svedena na krajnji istok Peloponeza sa Nafplijom, krajnji jug Peloponeza (oblast Mani), nekoliko egejskih ostrva i Atinu koja je bila pod opsadom. Pomenuti gerilski otpor dovodio je i do pravih bitaka pa su tako, u kasnu jesen 1826. godine (od 18. do 24. novembra), kod grada Arahova u Beotiji, Grci postigli uspeh koji im je podigao moral, kada je Jorgos Karaiskos potukao Mustafa-bega, međutim to je anulirano već 8. februara 1827, kada je Rešid Mehmed-paša potukao Dionisiosa Vurvahisa, Vasosa Mavrouniotisa i Panajotakisa Notarasa kod Kamatera nedaleko od Atine.

U proleće 1827, Grci su, na zasedanju Narodne skupštine u Trezenu (u periodu mart-maj), na istoku Peloponeza, doneli novi ustav (kojim je zamenjen onaj iz 1823. godine koji je, pak, pomenute godine bio zamenio ustav donet godinu dana ranije – 1822. godine), ukinuta je funkcija predsednika vlade i uvedena funkcija guvernera (predsednika) Grčke. Za guvernera (predsednika) Grčke izabran je grof Janis Kapodistrijas, poreklom Grk, bivši ministar spoljnih poslova Rusije⁵⁷ i savetnik pokojnog ruskog cara cara Aleksandra I Romanova. Njegov mandat je trebalo da traje sedam godina, ali je u trenutku kada je izabran izgledalo da će malo šta preživeti neprijateljsku najezdu, tim pre što su Turci, početkom juna 1827. godine, konačno osvojili Atinu. Grci su sada, kao jedini spas, očekivali intervenciju evropskih država protiv Osmanskog Carstva.

Treća faza ustanka i oslobađanje Grčke (1827–1830)

Od početka ustanka, Grci su pridobili simpatije liberalne evropske i severnoameričke inteligencije i mnogih evropskih vlada. Sa druge strane, evropski bankari, brodovlasnici i poslovni krugovi videli su priliku za poslovne investicije. Tako je nastala situacija da su se u Grčku sjatili razni dobrovoljci: idealisti, pesnici, avanturisti, nacionalni revolucionari i drugi⁵⁸ (najpoznatiji je bio britanski pesnik lord Džordž Gordon Bajron koji je, 5. januara 1824. godine, stigao u grad Misolongi u kome je i umro od malarije, 19. aprila iste godine).

Još pre zvaničnog grčkog zahteva za intervenciju iz aprila 1826., Rusija je, počevši od 1825, predlagala da se Grčkoj dodeli status vazalne države pod osmanskim suverenitetom. Nakon što su Grci zvanično uputili pomenuti zahtev za intervenciju, Rusiji se pridružila i Velika Britanija⁵⁹, tako da su dve države 4. aprila 1826, u ruskoj prestonici Sankt Peterburgu, potpisale protokol po kome je Grčka trebalo da postane vazalna država pod nominalnim osmanskim suverenitetom. Kako su, u međuvremenu, Turci sve više napredovali, Britanija, Rusija i Francuska su, 6. jula 1827, u glavnom gradu Britanije – Londonu, potpisale protokol po kome su se tri pomenute države obavezale da će, pomorskom ili nekom drugom silom, podržati pomirljiviju stranu u grčko-turskom sukobu, tj. onu stranu koja ne odbije strano posredovanje u rešavanju grčkog problema. Naravno, pretpo-

⁵⁷ Grof Janis Kapodistrijas je bio ministar spoljnih poslova Rusije od 1816. do 1822. godine.

⁵⁸ Pored dobrovoljaca iz različitih evropskih zemalja (uključujući i Rusiju), u Grčkom ustanku su učestvovali i dobrovoljci iz Srbije, Crne Gore, Vlaške i Moldavije kao i dobrovoljci iz redova drugih, od Turaka pokorenih balkanskih naroda kao što su Bugari, Vlasi, određeni broj pravoslavnih Albanaca iz današnje južne Albanije i dr. Takođe, na grčkoj strani je, takođe kao dobrovoljci, učestvovao i jedan broj Jermena. O svemu navedenom, na primer, vidi: Lukijanos Hasiotis, *Srpsko-grčki odnosi...*, Prometej, Radiodifuzna ustanova Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017., str. 23-24.

⁵⁹ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana...*, CLIO, Beograd, 2001., str. 58-59.

stavljalo se da će to biti Turska koja se u tom trenutku nalazila nadomak pobjede. Tako se, u leto i ranu jesen 1827, u blizini Peloponeza, okupila britansko-rusko-francuska flota pod komandom britanskog admirala Edvarda Kodringtona. Njemu su izdate neuobičajene naredbe. Trebalo je da zaustavi dovoženje tursko-egipatskog pojačanja u Grčku, a pri tome je trebao paziti da se operacije sprečavanja ne izrodi u oružani sukob.

Iste godine, 7. oktobra, u ruskom gradu Akerman,⁶⁰ na Crnom moru, Rusija i Turska (ova potonja pod pritiskom) potpisale su konvenciju kojom su potvrđene odredbe Sanktpeterburškog i Londonskog protokola. Međutim, Turska je izvrđavala ispunjavanje svih odredbi konvencije, a u međuvremenu je Osmansko Carstvo bilo sve bliže pobjedi. Ipak, usled sve većeg pritiska, komandant tursko-egipatskih snaga u Grčkoj, Ibrahim-paša, sredinom oktobra je nagovoren da na nekoliko sedmica obustavi operacije da bi se dala šansa pregovorima.⁶¹ Ali, 20. oktobra 1827, admiral Kodrington primio je vest da je Ibrahim-paša odlučio da odustane od pregovora i da je obnovio napade na grčke ustanike. Po primitku pomenute vesti, admiral Kodrington je naredio napad, tako da je združena flota evropskih država do nogu potukla tursko-egipatsku flotu Ibrahim-paše, u pomorskoj bici kod Navarina (Pilosa) kod zapadne Peloponeza, 20. oktobra 1827. godine, otpočevši, na taj način, intervenciju protiv Osmanskog Carstva. Iako je ovaj događaj u Carigradu izazvao talas demonstracija protiv Britanije, Rusije i Francuske, a sultan Mahmud II povukao pristanak na odredbe Akermanske konvencije objavivši, pri tom, sveti rat-džihad protiv Grka, to nije pomoglo da se poprave pozicije Osmanskog Carstva. Združena britansko-rusko-francuska flota onemogućavala je tursko-egipatske pomorske operacije i dopremanje pojačanja u Grčku. Ubrzo potom, Osmanskom Carstvu je stigla britansko-francuska ponuda za pregovore⁶² koji bi rezultirali mirnim povlačenjem tursko-egipatskih snaga iz Grčke. Kako su Turci odugovlačili sa odgovorom, Rusija je, 26. aprila 1828, objavila rat Osmanskom Carstvu (ovaj potez Rusije nije bio podržan od Britanije, međutim, Francuska je podržala Rusiju, tako da se Britanija nije dalje protivila). Ipak, stvari se nisu odvijale kako je očekivano. Naime, Rusi nikako nisu postizali napredak jer su osmanske snage pružale jak otpor u autonomnim rumunskim kneževima i severnoj Bugarskoj. Sa druge strane, dosadivši im da čekaju turski odgovor, francuske trupe (uz diplomatsku podršku Britanije i Rusije), pod komandom maršala Nikolasa Žozefa Mezona, iskrcale su se 30. avgusta 1828. godine kod sela Petalidi, nedaleko od Kalamate na jugu Peloponeza, sjedinile se sa grčkim ustanicima i odmah otpočele operacije protiv tursko-egipatskih trupa. Tako su sjedinjene francusko-grčke snage, do 30. oktobra 1828, potpuno porazile i proterale sa Peloponeza Turke i Arape iz Egipta (uključujući, 7. oktobra, i grad Patru koga su Turci držali od početka izbijanja Grčkog ustanka 1821) dok je grčka flota, uz podršku britansko-rusko-francuske flote, u istom periodu oslobodila mnoga ostrva u Egejskom moru. Takođe u oktobru 1828, grčke snage krenule su u ofanzivu i u centralnoj Grčkoj, pa su do kraja marta 1829. godine proterane turske trupe severno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv (izuzev Atine i njene okolne oblasti, gde su se turske snage utvrdile), tako da je, uglavnom, uspostavljena situacija kakva je bila pre tursko-egipatske ofanzive 1825. godine. Istog meseca (marta 1829), Britanija, Rusija i Francuska su još jedanput potvrdile međusobni dogovor da se Grčka proglasi za vazalnu državu pod nominalnim turskim suverenitetom.

⁶⁰ Akerman se od 1918. godine zove Bilgorod-Dnjistrovski i danas se nalazi u Ukrajini.

⁶¹ Frenklin Ford, *Evropa u doba revolucija...*, CLIO, Beograd, 2005., str. 325.

⁶² Rusija je bila protiv ove ponude jer je smatrala da Turska na to neće pristati ali se nije protivila britansko-francuskom pokušaju.

Konačno, i ruska vojska je postigla uspeh u ratu sa Turskom. Pod komandom generala Hansa fon Dejbiča, slomila je tursku odbranu 11. juna 1829. godine u bici kod Kulevče, blizu Šumena u severnoj Bugarskoj, nakon čega je put ka jugu bio otvoren. Rusi nisu gubili vreme već su odmah krenuli u ofanzivu i, do 20. avgusta, ušli u Jedrene, nakon čega je i samom Carigradu zapretila opasnost od pada. Zbog toga su Turci, konačno, pristali na pregovore koji su okončani 14. septembra, kada je u Jedrenu zaključen mir po kome se Osmansko Carstvo, između ostalog, obavezalo da će poštovati odredbe Sanpeterburškog i Londonskog protokola i Akermanske konvencije.

U međuvremenu, nešto pre zaključenja mira u Jedrenu, dogodila se završna bitka Grčkog ustanka. Naime, Turci su tokom pregovora, za svaki slučaj, pojačavali svoje snage u Trakiji, na potezu Jedrene-Carigrad, da bi mogli braniti svoju prestonicu u slučaju propasti mirovnih pregovora sa Rusijom. Tako su, početkom septembra 1829, pozvali i poslednje osmanske snage iz Grčke (one u Atini i okolini) da napuste svoje položaje u Grčkoj i dođu na pomenuti potez u Trakiji. Komandanti turske vojske u Atini – Aslan-beg i Osman-aga, sproveli su naređenje i počeli marš ka severu, prema Tesaliji. Međutim, njih su, 12. septembra 1829, kod sela Petra kod Tive (Tebe) u Beotiji, sačekale grčke snage pod komandom Demetriosia Ipsilantisa i Nikolaosa Kriezotisa i potukli ih u bici koja je usledila.

Ubrzo po zaključenju Jedrenskog sporazuma stigli su novi zahtevi Rusije, Britanije i Francuske prema Osmanskom Carstvu, po kojima su pomenute tri evropske države tražile od Turske da prizna potpunu nezavisnost Grčke. Nemajući više snage da se odupre, Turska je prihvatila taj zahtev, pa je na Londonskoj konferenciji, 3. februara 1830, proglašena nezavisna grčka država. Teritorija nove grčke države obuhvatala je prostore južno od linije zaliv Arta-Pagasteički zaliv, kao i određeni broj ostrva u Egejskom moru.⁶³ Uz to, određeno je da Grčka treba postati nasledna ustavna monarhija, na čelu sa kraljem.⁶⁴ Tako se, 3. februara 1830, pobedonosno završio Grčki ustanak protiv Osmanskog Carstva. Procenjuje se da je u njemu stradalo 100 000 Grka, 70 000 Turaka i Arapa iz Egipta, 261 Francuz, 70 Britanaca i 50 Rusa, ukupno 170 381 ljudi.

Događaji u Grčkoj od sticanja nezavisnosti 1830. godine do donošenja ustava 1844. godine

Guverner (predsednik) Grčke, grof Janis Kapodistrijas je, nakon što je njegova zemlja stekla nezavisnost, želeo uvesti centralizovanu vlast evropskog tipa. Takođe, želeo je da grčki seljaci postanu osnova nove moderne grčke države, slično kao što su to postali srpski seljaci u svojoj zemlji, nakon oslobođenja 1815. godine. Međutim, za sve navedene ciljeve, Kapodistrijas nije imao ni uporišta, a ni ličnih pristalica.⁶⁵ Bio je neprijatno iznenađen i zatečen žestokim protivljenjem grčkih starešina i narodnih prvaka koji nisu hteli napustiti svoje stečene posede i privilegije. Budući da je bio lišen i podrške velikih evropskih država – Rusije, Velike Britanije i Francuske koje su želele da Grčka bude kraljevina

⁶³ Granice Grčke su konačno potvrđene novim Londonskim protokolom od 30. avgusta 1832. godine.

⁶⁴ Što se tiče Turske, ona je novu grčku državu zvanično priznala ugovorom u Carigradu, jula 1832. godine.

⁶⁵ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana...*, CLIO, Beograd, 2001., str. 60.

a ne republika, Kapodistrija je unapred bio osuđen na neuspeh. Nije mogao da plaća državnu upravu i vojsku pomoću kojih bi učvrstio svoju vlast, jer ga jednostavno niko od bivših „kapoa“ nije hteo slušati. To je doprinelo i da pretrpi potpuni neuspeh po pitanju preraspodele zemlje ostale od turskih spahija, jer grčki seljaci od nje nisu uspjeli dobiti ništa, a najveće površine prigrabili su bivši „kapoi“. Pošto nije imao oružanu silu pomoću koje bi nekadašnje „kapoe“ naterao na pravedniju preraspodelu, Kapodistrija je izgubio i podršku seljaka i siromašnih slojeva grčkog stanovništva. Ukratko, uspeo je da uvredi sve društvene slojeve i političke struje u Grčkoj a pri tom nijednu nije zadovoljio ili privukao na svoju stranu. Stanovnici egejskog ostrva Hidra su, čak, u avgustu 1831. godine, podigli ustanak protiv Kapodistrijaša koja je ovaj, s teškom mukom, ugušio.⁶⁶

Kako je znao da neće moći izbeći proglašavanje Grčke za kraljevinu, Kapodistrija je, još od februara 1830. godine, sa evropskim državama vodio pregovore o budućem grčkom monarhu.⁶⁷ Za grčkom kralja predložio je britanskom izabraniku Leopolda Saks-Koburg-Gota, nadajući se da će on moći proširiti grčke granice. Ali, pomenuti predlog se izjalovio, budući da je Leopold, 21. jula 1831, postao kralj novoosnovane Belgije.⁶⁸

Ubrzo po neuspehu sa izborom Leopolda Saks-Koburg-Gota i gušenja ustanka na ostrvu Hidra, Janis Kapodistrija se zavadio sa porodicom Mavromihalis koja je bila jedna od najmoćnijih u Grčkoj. Naime, budući da su se Mavromihalis najglasnije protivili svim pokušajima reformi, grčki predsednik je uhapsio njihovog vođu Petrosa (nekadašnjeg grčkog predsednika vlade i jednog od najznačajnijih ustaničkih komandanata). Zbog toga su Petrosov sin Jorgos i mlađi brat Konstantinos, u tadašnjoj grčkoj prestonici Nafpliju, 9. oktobra 1831, izvršili atentat na Kapodistrijaša, dok je ovaj izlazio iz crkve i ubili ga.

Za novog grčkog guvernera (predsednika) izabran je, 8. decembra 1831, Janisov mlađi brat, Avgustinos Kapodistrijaš. Taj potez, međutim, nije mogao zaustaviti građanski rat u Grčkoj koji je otpočeo tokom oktobra 1831, skoro odmah po ubistvu Janisa Kapodistrijaša. Tokom ovih sukoba regularna grčka vojska se potpuno raspala, takoreći prestala je postojati, a širom države sukobljavale su se razne paravojne jedinice i grupe. Ubrzo po vojsci, raspala se i vlada, a Avgustinos Kapodistrijaš je zbačen sa mesta predsednika 26. marta 1832. godine. Kako niko nije izabran kao njegov naslednik na predsedničkoj funkciji, nastala je opšta anarhija. Činilo se da je Grčka upala u strahovit i nerešiv krug nasilja, pa su Rusija, Britanija i Francuska odlučile da intervenišu tako što su ukinuli republiku i njen ustav iz 1827. godine te za grčkog kralja, 27. maja 1832. godine, proglasili bavarског (nemačkog) princa Ota fon Vitelsbaha, koji se, 6. februara 1833, iskrcao u Nafpliju. Istog dana formirana je i nova grčka vlada, a za njenog predsednika (premijera) postavljen je Spiridon Trikupis.⁶⁹ Dana 23. jula, vlada je proglasila i autokefalnost Grčke pravoslavne crkve od Vaseljenske patrijaršije u Carigradu. Grčka pravoslavna crkva je ponela rang arhiepiskopije a njen poglavar je poneo titulu „arhiepiskop Atinski i sve Helade“ koju i danas nosi.⁷⁰

⁶⁶ Miša Gleni, *Balkan 1804-1999...*, deo 1, Samizdat B92, Beograd, 2001., str. 53.

⁶⁷ Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana...*, CLIO, Beograd, 2001., str. 61.

⁶⁸ Belgija je nastala oцепljenjem od Holandije, a to je ostvareno Belgijskom revolucijom koja je trajala od 25. avgusta 1830. do 21. jula 1831. godine.

⁶⁹ Spiridona Trikupisa je na mestu predsednika vlade, 24. oktobra 1833, zamenio Aleksandros Mavrokordatos koji je na toj poziciji ostao sve do završetka građanskog rata.

⁷⁰ Poglášavanje autokefalnosti izazvalo je sukob sa Vaseljenskom patrijaršijom koja je autokefalnost Grčke arhiepiskopije priznala tek 29. juna 1850. godine sporazumom po kome je Grčka arhiepiskopija ipak zadržala određene specijalne veze sa Vaseljenskom patrijaršijom.

Pošto je bio obezbeđen novcem od pomenutih evropskih država, kralj Oto I fon Vitelsbah je, posle obnavljanja vlade i uspostavljanja autokefalne grčke arhiepiskopije, obnovio regularnu grčku vojsku čiju je udarnu pesnicu činio kontigent od 4 000 Nemaca iz Bavarke.⁷¹ Usledila je velika vladina ofanziva koja je, do početka juna 1834. godine, uništila sve paravojne jedinice i grupe, čime je građanski rat okončan, a nova monarhiska vlast učvršćena. Naredne godine, tj. 23. februara 1835, uredbom je, kao važeća, proklamovana privremena recepcija vizantijskog prava zasnovana na „Heksabiblosu“ (srpski „Šestoknjižju“) pravnik Konstantinosa Armenopulosa⁷² ali je pogrešnim tumačenjem uredbe, u stvari primenjivan „Corpus iuris civilis“ (srpski „Zbornik građanskog prava“) koja je, u periodu 529-534. godine, sastavila komisija na čelu sa čuvenim pravnikom Tribonijanom⁷³ a po naređenju vizantijskog cara Justinijana I.⁷⁴ Dve godine kasnije, 3. maja 1837. godine, osnovan je Univerzitet u Atini koji je imao za misiju da bude centar i svetlo visokih nauka među Grcima u zemlji i van nje.

Već smo, ranije u tekstu, pomenuli da su Rusija, Velika Britanija i Francuska ukinule grčki ustav 1832. godine. Novi ustav, pak, nikako nije bio donošen već je kralj Oto I fon Vitelsbah vladao apsolutistički. Takav način vladavine na kraju je, uz mnoštvo drugih razloga,⁷⁵ isprovocirao vojni udar koji je, uz pomoć građanstva, izveden 3. septembra 1843. godine.⁷⁶ Kralj nije bio kadar da se suprotstavi jer je ostao bez ikakve podrške u političkim i vojnim krugovima. Stoga je vojni udar uspeo a kralj Oto I fon Vitelsbah bio primoran na popuštanje. Brzo je prihvatio zahteve političara i oficira pa je, 18. marta 1844. godine, na zasedanju grčke ustavotvorne skupštine u Atini donešen novi ustav prema kome je Grčka postala ustavna monarhija sa određenim obeležjima liberalne parlamentarne demokratije.⁷⁷

⁷¹ Bavarski vojnici su napustili Grčku tek 1838. godine.

⁷² Konstantinos Armenopulos (1320-1385), vizantijski pravnik i vaseseljski sudija Vizantijskog Carstva (vaseseljski sudija znači da je Konstantinos Armenopulos bio član Vrhovnog suda – najvišeg suda u Vizantiji). Napisao je, 1344-1345. godine, delo pod nazivom „Heksabiblos“ (srpski „Šestoknjižje“) u kome je, u šest tomova, sakupio i objavio sve vizantijske pravne izvore i zakone od najstarijih vremena pa sve do 1345. godine.

⁷³ Tribonijan (485-542), vizantijski pravnik i advokat. Kvestor (ministar pravde) Vizantijskog Carstva od 530. do 532. godine i od 535. do 542. godine. Pripadao je krugu najbližih saradnika cara Justinijana I. Jedan je od najvećih pravnik svih vremena. Od 529. do 534. godine bio je na čelu komisije pravnik koja je izradila „Corpus iuris civilis“ (srpski „Zbornik građanskog prava“) u kome je, prvi put do tada, na jednom mestu sredila i sakupila sve pravne izvore i zakone Rimskog i Vizantijskog Carstva, počevši od „Zakona dvanaest tablica“ iz 450. godine pre nove ere pa sve do vremena cara Justinijana I.

⁷⁴ *Pravni leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1970., str. 315.

⁷⁵ Ostali razlozi za vojni udar bili su to što kralj Oto I fon Vitelsbah i njegova supruga, kraljica Amalija fon Oldenburg nisu imali dece (pa prema tome nisu obezbedili naslednika grčkog prestola) i što su odbijali da napuste katoličanstvo i pređu u pravoslavlje, neomiljenost bavarskog uticaja koga su kralj i kraljica forsirali, prekomerni porezi koji su nametnuti da bi se opremala vojska i otplatio zajam koga su velike evropske sile odobrile Grčkoj odmah po sticanju nezavisnosti 1830. godine, nezadovoljstvo prema Grcima koji su se doselili u Grčku tek posle sticanja nezavisnosti i, zahvaljujući svom boljem obrazovanju, obezbedili sebi nesrazmerno veliki broj visokih državnih funkcija, ogorčenje starih vođa ustanka protiv Turaka koji su smatrali da im je uskraćeno ono što su stekli u borbi pa su zato smatrali da je prema njima pokazana nezahvalnost, nerešeno pitanje raspodele državne zemlje i dr.

⁷⁶ Vojni udar su predvodili pukovnik Dimitrios Kalergis i kapetan Janis Makrijanis (oboje su za vreme ustanka protiv Turaka bili značajni komandanti ustaničkih snaga).

⁷⁷ Ričard Klog, *Istorija Grčke...*, CLIO, Beograd, 2000., str. 55-57.

Zaključak

Grčki ustanak je stvorio prvu nezavisnu nacionalnu državu na Balkanskom poluostrvu (sve ostale su, pre sticanja potpune nezavisnosti, najpre prošle fazu vazalne države prema Osmanskom Carstvu). Ustavi Grčke, koji su donošeni 1822, 1823 i 1827, bili su izraz ideja Francuske buržoaske revolucije, a takođe i ustava Sjedinjenih Američkih Država (SAD).⁷⁸ Međutim, unutrašnji razvoj moderne Grčke bio je od samog početka, još u vreme ustanka, ometen stranim mešanijama i intervencijama, što je dovelo do uspostavljanja ksenokratije (skrivena vladavine stranih sila koje su bile kao neki staratelji nad Grčkom) koja, može se reći, i danas postoji u grčkoj državi, naročito ukoliko se uzmu u obzir dešavanja sa tekućom dužničkom krizom u pomenutoj zemlji. Neke od posledica ksenokratije svakako su bile donekle zakržljali ustavni razvoj, dužničke krize, vojni udari, građanski ratovi i slično, mada su, nesumnjivo, ostala i određena pozitivna rešenja i ideje, koje su u značajnoj meri i podstakle grčki narod na oslobodilačku borbu i zbacivanje viševekovne osmanske vlasti.

Literatura

[1] Vasić Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 17, Sarajevo, 1967.

[2] Gleni Miša, *Balkan 1804-1999. (Nacionalizam, rat i velike sile)*, deo 1, B92, Beograd, 2001.

[3] Dumić Olivera, Đokić Nebojša, *Iz istorije Aleksinca i okoline u XVI veku*, Zbornik radova *Aleksinac i okolina u prošlosti. 500 godina od prvog pisanog pomena 1516-2016.* (urednik Suzana Rajić), Zavičajni muzej Aleksinac, Aleksinac, 2016.

[4] Đorđević Dimitrije, *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804-1914*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995.

[5] *Istorija srpskog naroda*, knjiga V, tom I, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.

[6] Janković Dragoslav, Mirković Mirko, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1982.

[7] Klog Ričard, *Istorija Grčke novog doba*, CLIO, Beograd, 2000.

[8] Marković Života, *Miloš Obrenović, prvi knjaz srpski*, Narodni muzej Užice, Spomen-obeležje „Kadinjača“, Užice, 1991.

[9] Pavlović Stevan K., *Istorija Balkana 1804-1945*, CLIO, Beograd, 2001.

[10] Paunović Marinko, *Beograd kroz vekove*, N. U. „Svetozar Marković“, Beograd, 1971.

[11] Popov Čedomir, *Građanska Evropa 1770-1871*, knjiga 2, Matica Srpska, Novi Sad, 1989.

[12] *Pravni leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1970.

[13] Uyar Mesut and Erickson Edward J., *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, ABC-CLIO, Santa Barbara – Denver – Oxford, 2009.

[14] Ford Frenklin, *Evropa u doba revolucija 1780-1830*, CLIO, Beograd, 2005.

[15] Hasiotis Lukijan, *Srpsko-grčki odnosi 1913 – 1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*, Prometej, Radiodifuzna ustanova Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017.

[16] Hobsbaum Erik, *Doba revolucije. Evropa 1789 – 1848.*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

[17] Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*, knjiga prva, Hrvatski štamparski zavod d. d., Zagreb, 1922.

⁷⁸ Dimitrije Đorđević, *Nacionalne revolucije...*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995., str. 37.

OD USTANKA DO MEĐUNARODNOG PRIZNANJA – VOJSKA U STVARANJU DRŽAVNOG IDENTITETA KNEŽEVINE SRBIJE

Veljko Blagojević
Univerzitet odbrane u Beogradu, Institut za strategijska istraživanja
Igor Pejić
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Nasilje i ratna dejstva na prostoru bivše SFRJ tokom devedesetih dovelo je do fragmentacije prostora Balkana i otvorilo mnoga stara pitanja, ali i nove probleme. Srpski narod se našao u više država, koje su nekada bile deo jugoslovenske države. Zbog toga je značajno iznova kritički sagledavati istorijske primere razvoja srpske državnosti i izučavati političke i vojne odluke i događaje koji su doveli do stvaranja prve moderne srpske države. Okolnosti na unutrašnjem i međunarodnom planu koje su prethodile Drugom srpskom ustanku, iako u mnogome različite, imaju i pojedinih sličnosti sa današnjicom. Srpski narod je bio pod turskom vlašću, iscrpljen ratnim sukobima u Prvom srpskom ustanku, poprilično demoralisan, ali ipak odlučan da obezbedi nezavisnost od tuđina. Iako je uvreženo mišljenje da je Miloš Obrenović koristio primarno diplomatske metode, jasno je da je njegov krajnji oslonac u nastupu prema Porti, Beču i Petrogradu ipak bila vojna sila. On je poklanjao značajnu pažnju vojsci, nastojao da je sistemski i suštinski razvije i koristio je u odnosu na Turke, političke protivnike i kao argument za podršku nacionalnim ciljevima. Većina srpskih velikaša toga doba je delovala u skladu sa takvom politikom, što se može okarakterisati kao konstanta u nacionalnoj politici sve do konačne emancipacije na Berlinskom kongresu. Upravo je uspostavljanje i izgradnja vojske i njeno angažovanje u ostvarenju nacionalnih ciljeva Srbije tema ovog rada, uz međunarodne okolnosti koje su ključno uticale na njihovu realizaciju.

Ključne reči: *Srpska vojska, organizacija i opremanje vojske, diplomatija, međunarodni odnosi*

Drugi srpski ustanak

Prvi srpski ustanak propao je 1813. godine i Osmanlijska vojska je stavila pod kontrolu čitavu teritoriju Beogradskog pašaluka. Tadašnji beogradski vezir Sulejmanpaša Skopljak dozvolio je masovne odmazde nad srpskim stanovništvom, pa se s pravom može reći da je njegova vladavina za srpski narod bila teža od dahija. Nedugo po ponovnoj okupaciji, podignuta je u okolini Čačka 1814. godine Hadži-Prodanova buna,

koja je ubrzo ugušena. Delovanje otomanske vlasti na teritoriji Beogradskog pašaluka je bilo toliko bahato i osvetničko jer su evropske sile toga doba bile usmerene na suzbijanje vojnih operacija Napoleonove velike armije, te se nisu osvrtni na obećanja Rusiji data Bukureštanskim mirom.

Pošto je Napoleon konačno pobeđen u Beču se prikupila evropska diplomatska elita pred kraj 1814. godine radi uređenja odnosa u „postnapoleonovoj“ Evropi. Tamo je prota Matija Nenadović bezuspešno pokušavao da se susretne sa ruskim i austrijskim carem i skrene im pažnju na nesnošljivo stanje Srba pod otomanskom vlašću¹. Budući da otomanski predstavnik nije prisustvovao Bečkom kongresu i da su evropski moćnici bili zaokupljeni ključnim evropskim problemima, nije bilo političke volje da se razmatra „srpsko pitanje“. Povratak Napoleona iz izgnanstva i njegov definitivni poraz kod Vaterloa 1815. godine, doveo je do stvaranja „Svete alijanse“, koja je predstavljala savez vodećih evropskih monarhija u zaštiti poretka i ravnoteže snaga u Evropi.²

Srpski narod, naročito pritisnut osmanlijskim zulumom, nije se mirio sa nastalom situacijom, čemu je doprinosilo sveže iskustvo od gotovo deceniju samostalnosti od Porte. Uvidevši da pomoć spolja ne treba očekivati, Rudnički knez i vojvoda, Miloš Obrenović je na saboru u Takovu aprila 1815. godine izgovorio čuvenu rečenicu: „Eto mene, eto vas, rat Turcima“ [Ljušić 2001: 71-74]. Na ovaj način je nastavljena srpska revolucija započeta 1804. godine, koja je sada imala značajnije iskustvo u organizaciji oružanih snaga i, možda najvažnije, svest da se moraju kombinovati diplomatija i vojna sila kao sredstva za izvojevanje nezavisnosti od Turaka.

Nakon početnih vojnih uspeha ustanika u Rudničkoj nahiji, otomanske vlasti upućuju iz pravca Bosne i Niša vojsku radi uništenja pobune. Miloš Obrenović odmah demonstrira novi karakter srpskog rukovodstva i odlazi u susret bosanskoj koloni u nameri da pregovara. Budući da nije uspeo u svojoj nameri, okreće se trupama koje su iz Niša napredovale prema Beogradu pod vođstvom Marašli Ali-paše. On poziva Miloša na pregovore i time demonstrira drugačiji pristup prema Srbima. Tome je svakako doprinelo i smirivanje situacije u Evropi, te su Turci očekivali i veće interesovanje Rusije za prilike na Balkanu. Dogovoreno je u Čupriji da se turska vojska mirno propusti do Beograda radi nastavka pregovora i da se srpski delegati upute na Portu, kako bi uspostavili direktnu komunikaciju u vezi sa statusom Srba u Beogradskom pašaluku. Već 30. septembra 1815. godine na Portu je upućena srpska delegacija koja je tamo dobro primljena, a Miloš je po dogovoru došao u Beograd i na pregovorima sa Marašli Ali-pašom postigao usmeni sporazum 06. novembra 1815. godine,³ koji je uredio međusobne odnose i uspostavio trajnije vidove komunikacije

¹ Popov Čedomir: *Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878*, u Popov Čedomir, Živojinović Dragoljub i Marković Slobodan: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2013, str. 31.

² Za šire videti: Stojković Momir: *Istorija diplomatije - izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, FPN, Beograd, 1983, str. 101-107.

³ Reč je o dogovoru koji je u istoriografiji zapamćen kao „Beogradski sporazum“. Budući da Srbi nisu imali status subjekta međunarodnog prava, nije bilo formalnih mogućnosti za zaključenje pisanog akta, ali je ovde reč o diplomatskom sporazumu, iza koga su postojale ne samo lične garancije, već i uticaj Rusije i drugih međunarodnih subjekata. Navedeni sporazum je podrazumevao otvaranje Narodne kancelarije u Beogradu, amnestiju Srba od pobune protiv turske vlasti, prisustvo turske vojske samo u gradovima, prisustvu srpskog kneza kod komandanta turskih posadnih snaga i slobodi međusobne trgovine.

između predstavnika Srba i Turaka.⁴ Istovremeno, srpske vojvode postižu vojne uspehe protiv Osmanlija u mnogim nahijama, sve dok nisu bili primorani da se povuku u utvrđena mesta.⁵ Na ovaj način je Miloš Obrenović nametnuo sebe kao partnera za pregovore sa turskim vlastima, jer je snagom oružja efektivno kontrolisao teritoriju Beogradskog pašaluka. Miloš je 1817. godine uputio pismo podaničke zahvalnosti Sultanu.⁶

Knez Miloš je od početka ustanka, bio svestan da će samo kroz proces pregovora sa Portom moći da obezbedi samostalnost za Srbiju. U tom kontekstu gledano, ne treba da čude uporna insistiranja Srba da je njihov ustanak dignut protiv bezobzirnosti vladavine beogradskog vezira Sulejman-paše Skopljaka i da njihovi postupci nisu usmereni protiv vrhovne vlasti Sultana.⁷ Usmeni sporazum između Marašli Ali-paše i kneza Miloša mogao je stupiti na snagu samo nakon potvrde Porte, što se i dogodilo početkom 1816. godine, kada je izrađeno osam fermana koji su regulisali osnovna pitanja položaja Srba u Beogradskom pašaluku. Ovakve olakšice svakako nisu bile ono čemu se nadao srpski narod, ali je postignut primarni cilj i ukinut zulum Sulejman-paše Skopljaka. S druge strane, srpski narod je, posle više vekova, dobio pravo da drži i nosi lično naoružanje, za čiju je upotrebu garantovao svojim autoritetom knez Miloš.⁸

Na ovaj način je uspostavljeno „tursko-srpsko dvovlašće“ u Beogradskom pašaluku, koje je Vuk Karadžić opisao kao podelu vlasti tako da „Paša ostane gospodar u gradovima i nad Turcima i muslimanima, a Miloš u zemlji nad narodom i nad knezovima“. Zadržao se feudalni poredak, s tim da je Miloš po pravilu uspešno intervenisao u slučajevima žalbi srpskih seljaka na visinu davanja spahijama. Poreski sistem je ostao gotovo nepromenjen, dok je kuluk i dalje često bio povezan sa raznim malverzacijama. Tako je srpski

⁴ Kako ističe Slobodan Jovanović primirje sa Turskom je zasnovano na međusobnom poverenju Miloša i turskog vezira, pri čemu je Miloš garantovao da će raja biti mirna, a Marašli Ali-paša je pristao da neposredna uprava pripadne narodnim starešinama dok bi vrhovna vlast bi i dalje bila u rukama Sultana. Time je Miloš, između ostalog, i stekao pozicije za razračunavanje sa drugim srpskim knezovima, jer je on imao podršku turskog paše i dogovor koji su postigli. Jovanović Slobodan: *Političke i pravne rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1908, str. 3-4.

⁵ Stojančević Vladimir i drugi: *Istorija Srpskog naroda od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878*, peta knjiga, prvi tom, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 103-108.

⁶ Popov Čedomir: *Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878*, u Popov Čedomir, Živojinović Dragoljub i Marković Slobodan: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2013, str. 32-33.

⁷ Na ovaj način shvaćen diplomatski nastup Miloša prema turskim centralnim vlastima je u potpunoj saglasnosti sa stavovima savremenog teoretičara Taraka Barkavija (Tarak Barkawi) o odnosu diplomatije i rata [Barkawi 2015: 55-79].

⁸ Reč je sledećim odredbama: 1) „Carina se naplaćuje po propisanoj tarifi i da se srpski trgovci ne globe; 2) spahije da uzimaju desetak strogo po beratima; 3) svakome Srbinu slobodno je hodati i trgovati po celoj Turskoj carevini; 49 poreza da se plaća u dve rate (o Đurđevu i Mitrovu danu); 5) vojna posada Srbije da bude samo po gradovima i da ne čini nikakve obide u narodu; iz posade se isključuju janičarske porodice (pod kojima se podrazumevaju Bosanci i Arauti) koje su dotle čuvale gradove i činile zlo narodu da se na njihovo mesto dovedu Turci dobrog vladanja iz Rumelije; 6) po gradovima i palankama da sedi uz turskog starešinu srpski knez za otpravljanje poslova; sem toga dopušta se jedan permanentan savet u kome će svaka nahija imati po jednog predstavnika ...; 7) Sultan prašta Srbima svu prošlost i da se i da se niko ne usudi da im zbog nje čini prigovaranja“. Ranije je već izdat ferman o umanjenju harača u Beogradskom pašaluku koji je bio u vreme Sulejman-paše Skopljaka. Navedeno prema: Stojančević Vladimir i drugi: *Istorija srpskog naroda*, Peta knjiga, Prvi tom, od Prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 107-108.

seljak bio prinuđen da kuluči i na turskim posedima i na imanju Miloša i njegovih „činovnika“. Narodno nezadovoljstvo je bilo veliko što je uzrokovalo i oružane pobune kao što je Đakova buna 1825. godine, koju je Miloš svirepo ugušio. Nakon toga, Knez je formirao prve jedinice stajaće vojske, radi sopstvene sigurnosti. Nju su činili 1.147 „zdravih i gledanih mladića“ i formirane su 24 čete različite formacijske strukture. U to doba, regrutacija se nije realizovala prema nekim stalnim pravilima, jer nije postojao zakon koji je to regulisao. Februara 1825. godine je izvršena prva delimična regrutacija. U prvo vreme su bili zvani „upisani panduri“, kako ne bi provocirao turskog vezira u Beogradu i bio izložen kritici da formira vojsku na koju nije imao pravo. Ipak, godinu nakon njihovog formiranja, pripadnici ovih formacija su i zvanično nazvani „soldati“, što nije izazvalo tursku reakciju, čime su se oni prećutno saglasili sa faktičkim stanjem. Prva formacija srpske vojske izrađena je po ugledu na austrijsku, kao i prve uniforme srpske vojske. To ne treba da čudi jer su te poslove uglavnom obavljali Srbi, bivši austrijski oficiri, kao što su Matija Hristić, Petar Popović, Savo Svetić i drugi.⁹

Istovremeno sa procesom preuzimanja pojedinih funkcija vlasti od Turaka, Miloš je shvatio da se proces emancipacije države mora proširiti i na međunarodni plan. U spoljnopolitičkom smislu je najznačajniji saveznik bila Rusija, a pravni osnov za njeno angažovanje bio je član 8. Bukureštanskog ugovora iz 1813. godine. Novi ruski car Nikola I ultimativno je zahtevao da Turska izvrši obaveze koje je preuzela u Bukureštu i to je rezultiralo usvajanjem Akermanske konvencije oktobra 1826. godine. Njome se pružaju dodatne garancije srpskom narodu i obaveza Porte da utvrdi „s deputatima srpskog naroda mere koje budu ocenjene kao najzgodnije da mu osiguraju povlastice utvrđene u njegovu korist“.¹⁰

Ratni sukob između Turske i Rusije 1828. godine pretio je da ugrozi realizaciju Akermanske konvencije, koja je mogla da doživi sudbinu Bukureštanskog ugovora, jer Porta jednostavno nije želela da izvrši preuzete obaveze. Turska vlast je tvrdila da su joj akermanske obaveze nametnute prisilom i da kao takve, ne predstavljaju odraz slobodne volje jedne od ugovornih strana, čime se implicirala pravna ništavnost navedenog ugovora. Međutim, poraz Turske vojske je prinudio Portu da obeća vraćanje šest nahija u sastav Beogradskog pašaluka¹¹ i druge obaveze koje su proistekle iz Jedrenskog sporazuma od 1829. godine. Ubrzo je nakon njega usledio i *hatišerif*¹² kojim je Sultan uvrstio preuzete međunarodne obaveze u unutrašnji pravni poredak, čime je direktno obavezao beogradskog vezira i druge organe vlasti. *Hatišerifom* iz avgusta 1830 godine, suštinski se potvrđuju ranije date povlastice Srbima, uz potvrđivanje Miloša kao baš-kneza (prvog kneza) Srba i prava na nasledno kneževstvo. Istovremeno, dato mu je pravo da drži oružanu silu „radi očuvanja reda i mira“ i pravo na predstavljanje srpskih interesa na Porti. Ovim dokumentom je suštinski postavljena osnova za državno uređenje Srbije, sa elementima visoke samouprave u okviru Turske, ali i elementima suverenosti kao što su priznavanje srpskih predstavnika za pregovore pri Porti i držanje oružanih snaga. Srbi su suštinski dobili pravo da obavljaju sve državne funkcije, od

⁹ Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 15-16.

¹⁰ Janković Dragoslav i Mirković Mirko: *Državnopravna istorije Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 111.

¹¹ Pošto je Porta odlagala realizaciju povratka šest navedenih nahija u Beogradski pašaluk, knez Miloš je 1833. godine na silu preuzeo navedene teritorije, koristeći zaokupljenost Turske vlasti drugim problemima. Porti je ostalo samo da prizna faktičko stanje. Navedeno prema: Blagojević Veljko i Stojanović Stanislav: *Zašto rat a ne međunarodna konferencija 1914. godine*, Vojno delo, 3/2014, Beograd, str. 329.

¹² *Hatišerif* je obavezujući pravni akt koji je potpisivao Sultan.

sudstva, odbrane, unutrašnjih poslova, do školstva i zdravstva. Hatišerifom iz 1833. srpski seljak je oslobođen spahijskog danka, čime su ukinuti feudalni odnosi u Beogradskom pašaluku. Seljak je plaćao porez srpskoj vlasti, a ne feudalcima, te se može reći da je tada i realizovan jedan od osnovnih ciljeva srpskih ustanika, kao socijalne revolucije.¹³

Kao i Karađorđe, Miloš je u početku ustanka imao na raspolaganju narodnu vojsku, koja je nije bila jednoobrazno naoružana niti organizacijski unificirana. Ipak, pokazalo se da postoji vojničko iskustvo iz Prvog srpskog ustanka koje je bilo dovoljno da se izvojuju pobjede koje će rezultirati primirjem sa Turcima. Za razliku od Karađorđa, Miloš se opredelio na mirno i postupno preuzimanje vlasti nad Beogradskim pašalukom. Nakon primirja se raspustila narodna vojska, ali je ostala u pripravnosti u slučaju potrebe brzo budu operativno sposobni da preduzmu borbena dejstva. Miloš je od stalnih snaga mogao da računa na „pandure“ koji su bili pod njegovom komandom i na lokalnom, nahijskom principu organizovani. Koristeći se slabostima turske vlasti, Miloš je za relativno kratko vreme od jedne decenije od nahijskih i seoskih „pandura“ napravio relativno dobro naoružane i brojučano velike vojne formacije koje su bile sposobne ne samo za defanzivna, već i ofanzivna dejstva.¹⁴

Nakon dobijanja Hatišerifa 1830. godine, bilo je lakše formirati nove vojne jedinice, jer su za to postojali pravni osnovi. Miloš je u proleće 1831. godine formirao i drugu pešačku gardu, koja je zajedno sa ranije osnovanom formirala bataljon, kojim je komandovao ruski oficir kapetan Mihajlo Pavlov. Ovde se jasno može sagledati spoljnopolitičko opredeljenje kneza Miloša za jačanjem saradnje sa Rusijom, te ne treba da čudi postavljenje ruskog oficira na visoku vojnu dužnost u Srbiji. To se možda i ne bi dogodilo da je Srbija imala školovane oficire, što je bio nedostatak koga je Miloš bio svestan. Istovremeno, vojnim jedinicama su podeljene zastave i smeštene su u kasarnama u Požarevcu, Kragujevcu i kasnije u Beogradu. Ubrzo su formirana i dva eskadrona konjice, koja je odevena po uzoru na kozake. Artiljerija je, kao zaseban rod vojske, uvedena 1836. godine, nakon što je prilikom posete Carigradu Miloš dobio na poklon šest topova i time mogao da opravda postojanje navedenog roda i u formalnom smislu, iako je to naoružanje već posedovao. Iste godine formiran je prvi puk stajaće vojske, u čiji su sastav ušli: po dva bataljona pešadije, eskadrona konjice i artiljerijske baterije.¹⁵

Put ka nezavisnosti

Proširenje autonomije i granica Srbije uticale su i na jačanje značaja i uloge vojske u društvu. Ubrzano naoružavanje i organizovanje vojnih jedinica, uticalo je i na opšti ugled vojske, ali i na sveukupnu militarizaciju čitavog društva. Oficiri su od tada u Srbiji predstavljali častan poziv, koji je bio poželjan i prihvatljiv za sve društvene slojeve.¹⁶

¹³ Janković Dragoslav i Mirković Mirko: *Državnopravna istorije Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 108-114.

¹⁴ Marković Radoslav: *Vojska i naoružanje Srbije Kneza Miloša*, Izdavačka ustanova Srpske akademije nauka, Beograd, 1957, str. 11-12.

¹⁵ Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 17

¹⁶ Marković Radoslav: *Vojska i naoružanje Srbije Kneza Miloša*, Izdavačka ustanova Srpske akademije nauka, Beograd, 1957, str. 103.

Knez Miloš je shvatio da bez školovanih oficira ne može razvijati pouzdanu vojnu silu. Rano je pristupio organizovanju školovanja oficirskog kadra, jer mu je hatišerif omogućio osnivanje škola i držanje oružanih formacija. Već novembra 1830. godine u Požarevcu je organizovanja „narodna škola“, koja je primila prve mladiće iz viđenijih srpskih porodica, koji su imali celodnevnu nastavu. Pre podne su imali redovnu nastavu iz čitanja, pisanja i računanja, a popodne vojnu obuku. Prvi instruktor vojne obuke bio je Srbin iz Vojvodine Ilija Mandić. Tako su se osposobile prve generacije srpskih oficira, kojih je bilo 73 u prvoj klasi i 76 u drugoj. Knez Miloš je 1833. u Rusiju uputio 30 odabranih mladića da se vojnički usavršavaju,¹⁷ od kojih je bilo po deset za rodove pešadije, artiljerije i konjice. Ipak procenilo se da školovanje oficira u inostranstvu negativno utiče na rodoljublje mladih oficira i da je neophodno da se osnuje oficirska škola u Srbiji, koja bi radila po ugledu na razvijene evropske države. Tako je prva Vojna akademija u Srbiji nastala u Požarevcu početkom 1838. godine. Akademija je imala 31 polaznika, od kojih su šestorica bili poreklom van Kneževine.¹⁸

Knez Miletina buna i Sretenjski ustav 1835. godine, nisu promenile istrajnu politiku kneza Miloša, koji je nastavio sa apsolutističkom politikom. Nakon što je ugušio bunu, Miloš je ukinuo Sretenjski ustav i uveo vojnu upravu, radi preventivnog delovanja zbog čestih oružanih pobuna. Novembra 1836. godine, usvojen je Zakon o dužnostima vojnih komandanata, ispravičestva i sreskih starešina, čime je uveo u zakonske okvire svoje odluke i organizovao vlast na sledećim nivoima: vojni okrug, okrug i srez, odnosno postojanje civilne i vojne vlasti na lokalnom nivou. Međutim, donošenje takozvanog Turskog ustava, koji je predviđao podelu vlasti sa Savetom, odnosno izvršnom vlasti, dovodi do smene kneza Miloša, koji prepušta vlast sinu Mihajlu. Ubrzo, ustavobranitelji vrše dinastičku smenu i na vlast dolazi knez Aleksandar Karađorđević 1842. godine, a Mihajlo emigrira u Beč.¹⁹

Ustavobranitelji su vojsku svrstali u sastav Ministarstva unutrašnjih dela i time njene funkcije sveli na graničnu službu i očuvanje reda i unutrašnjeg poretka.²⁰ Broj regularnih jedinica je sveden na najnižu meru. Tako se u periodu stvaranja države, kada je bila nužnost jačati vojni potencijal, došlo do zastoja u razvoju vojske koji je trajao sve do 1845. godine. Tada je usvojeno Pravilo za regrutovanje i formirana inženjerska škola. Srpsko-mađarski sukob 1848. godine dodatno je podstakao razvoj vojske, a tim povodom je od Rusije dobijeno 10.000 pušaka.²¹ Iste godine je nastalo i prvo delo koje se bavi vojnom

¹⁷ Iako su poslani na školovanje, ispostavilo se da su bili obučavani u komandama pukovskog sastava Ruke vojske i da su dobili činove podoficira, izuzev izvesnog Nikodija Popovića koji je postao potporučnik Ruske vojske. Oni su po povratku u Srbiju dobili oficirske činove, što govori o nivou tadašnjeg srpskog oficirskog kadra. Navedeno prema Đukić Slobodan: Školovanje srpskih oficira u Rusiji u XIX i prvoj deceniji XX veka, Vojno-istorijski glasnik, 1/2015, Beograd, str. 62-63.

¹⁸ Pršić Miloje: *Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize*, Vojno-istorijski glasnik, 2-3/1997, Beograd, str. 31-33.

¹⁹ Za više videti: Deretić Nataša: *Nacionalna istorija države i prava*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2008, str. 152-165; Ljušić Radoš: *Istorija srpske državnosti*, Knjiga II, Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države, Biblioteka Matice srpske, 2001, Novi Sad, str. 32-35.

²⁰ Pršić Miloje: *Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize*, Vojno-istorijski glasnik, 2-3/1997, Beograd, str. 33.

²¹ Srbija je tajno pomagala ustanike u južnoj Ugarskoj, što je odgovaralo interesima Rusije.

problematikom u Srbiji. Reč je o delu Matije Bana Osnovi ratni, koji je preveo sa poljskog delo Pravila o četničkoj vojni.²² Iako kontroverzni po pitanju autorstva, u to vreme se objavljuje program spoljne politike kneževine Srbije, i danas aktuelno Načertanije, koje je potpisao tadašnji ministar spoljnih poslova Ilija Garašanin.²³ Dve godine kasnije, formirana je prva vojna školska ustanova Artiljerijska škola, koja je 1880. godine preimenovana u Vojnu akademiju.²⁴ Kvalitet navedene školske ustanove je upitan,²⁵ kao što se i može očekivati od novoformiranih ustanova, ali ostaje činjenica da je iznedrila buduće vojvode Radomira Putnika, Stepana Stepanovića, Živojina Mišića i Petra Bojovića i mnoge druge generale koji su izneli sve ratne sukobe Srbije do 1918. godine.²⁶

Na intervenciju Velike Britanije, Porta 1853. godine potvrđuje sve povlastice hrišćanima u Turskoj imperiji. U Beograd dolazi specijalni izaslanik sultana, Etem paša, sa fer-manom kojim se potvrđuju sve povlastice date Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji i da se one smatraju se za trajne. To je jedan od razloga zbog kojih je Srbija u Krimskom ratu ostala neutralna, ali se ipak ozbiljno vojno pripremala za eventualni sukob sa Austrijom.²⁷ Rat je završen 1856. Pariskim mirom, koji sadrži važne odredbe koje se odnose na međunarodnopravni položaj Srbije.²⁸

²² Đukić Slobodan: *Nastanak i razvoj vojne literature u Srbiji 1850-1912. godine*. Vojno-istorijski glasnik, 2/2013, Beograd, str. 42.

²³ Garašanin je deset godina bio uspešan ministar unutrašnjih poslova, koji je u svom ministarstvu imao i vojsku. Ostaće zapamćen i po reorganizaciji ministarstva unutrašnjih dela 1851. godine, koje je imalo odeljenja: ekonomski, sanitetsko, vojno, građevinsko i poštansko. Ubrzo nakon stupanja na dužnost ministra inostranih poslova došao je u sukob sa Rusijom, čiji konzuli nisu bili taktični u nastupu. Njihova namera bila je da utiču ne samo na spoljnu, već i na unutrašnju politiku Srbije. Istovremeno, on nije bio naklonjen ni Austriji. Za vreme Krimskog rata Garašanin se pribojavao da Austrija ne zauzme u Srbiji dominantan položaj kao što je imala Rusija. Njegova politika može se opisati maksimom: ni sa Rusijom ni sa Austrijom, već sa zapadnim silama, na prvom mestu sa Francuskom. Smatrao je da se te sile ne bi mnogo mešale u unutrašnju politiku Srbije, bar ne kao Austrija i Rusija, jer su daleko i nemaju neposrednih interesa na Balkanu. Pre nego što je i pokušao da realizuje svoje namere, Garašanina smenjuje Rusija. Navedeno prema: Kisovec Mirko: *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, str. 66.

²⁴ Za više videti: Marković Radoslav: *Vojska i naoružanje Srbije Kneza Miloša*, Izdavačka ustanova Srpske akademije nauka, Beograd, 1957, str. 280-303.

²⁵ Nastavni kadar je bio daleko od evropskih iskustava u strategiji i operatici, doktrina upotreba snaga je bila na nezavidnom nivou i na daleko nižem nivou u poređenju sa pruskim, austrijskim, engleskim, ruskim, pa čak i francuskim vojnim teoretičarima. Navedeno prema Tomac Petar: *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 66-106.

²⁶ Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 22-23.

²⁷ Na granici sa Kneževinom Srbijom Austrija je u to vreme imala raspoređeno 50.000 vojnika. Srbija je aktivirala svoje vojne potencijale pred ovom neposrednom opasnošću, koja je podrazumevala upis u vojnu evidenciju svih muškaraca od 18 do 45 godina. Procenjuje se da je Srbija u narodnu vojsku toga doba mobilisala između 80.000 i 110.000 vojnika. Navedeno prema Đorđević Života: *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Narodna knjiga, Beograd, 1984, str. 14-15.

²⁸ Prema članu 27, Srbija i dalje zavisi od Porte, ali njenu zaštitu preuzimaju na sebe sve sile potpisnice. Do tada je Rusija nastupala kao jedina zaštitnica Srbije prema Turskoj, pozivajući se na bilateralne ugovore sa Portom. Pariskim mirom prestaje isključivo tutorstvo Rusije nad Srbijom, čija autonomija dobija međunarodnu garanciju. Važna je i odredba mirovnog sporazuma prema kojoj strane trupe, uključujući i turske, ne mogu ulaziti u Srbiju ni prelaziti preko njene teritorije, bez odobrenja. Navedeno prema Kisovec Mirko: *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, str. 64-65.

Diplomatija i narodna vojska

Svetoandrejska skupština, krajem 1858. godine, vraća na vlast Miloša Obrenovića, koji vojsku izuzima iz nadležnosti ministarstva unutrašnjih dela i stavlja je pod svoj nadzor preko Glavne vojne uprave. Nakon Miloševe smrti, vlast preuzima njegov sin Mihajlo²⁹, koji je ozakonio promene u vojsci koju je započeo njegov otac, usvajanjem normativnog akta o Ustrojenju narodne vojske. Na ovaj način je knez Mihajlo predvideo da se, pored stajaće vojske, formira i narodna vojska, koju bi činili svi sposobni građani starosti 20 do 50 godina, koji su imali obavezu da sami nabave oružje i da se vojni rok smanjuje sa četiri na tri godine³⁰. Ovako projektovana vojna sila bila je predviđena za angažovanje prevashodno na realizaciji ambicioznih spoljnopolitičkih ciljeva: potpunog oslobađanja Kneževine od turske vlasti, sticanje potpune nezavisnosti, oslobađanje drugih srpskih teritorija od Turske i njihovo prisajedinjenje Srbiji. Za formiranje brojčano velike stajaće vojske nije bilo finansijskih sredstava, a i postojala je tradicija da se stajaća vojska, i tokom vlasti kneza Miloša i ustavobranitelja, pretežno koristi za održavanje unutrašnje stabilnosti i gušenje pobuna.³¹

Narodna vojska je imala sve rodove kao i stajaća. Jačina prve klase narodne vojske je bilo sledeće: 17 pešadijskih pukova, odnosno 62 bataljona, sa ukupno 45.844 pešadinaca; 26 eskadrona konjice sa ukupno 2.467 konjanika, 6 artiljerijskih baterija sa 1.200 artiljeraca i 17 odeljenja pionira sa ukupno 985 pionira. Narodna vojska je imala nekoliko viših komandi, kako bi se obezbedilo kvalitetnije komandovanje i obuka, koje su pod sobom imale više okruga. To su bile: Centralna, Drinsko-savska, Timočka, Južno-moravska i Istočno-moravska komanda, koje su imale Glavni štab na čijem je čelu bio major stajaće vojske. U okruzima je Štabom komandovao kapetan, a svaki okrug je imao po dva podoficira koji su bili birani od „služenika“ stajaće vojske. Obuka se izvodila nedeljom i praznicima, a težište je bilo na vodnom nivou obučavanja. Četna i bataljonska obuka se izvodila najmanje jedanput mesečno u trajanju od dva dana, a pukovska u jesen, nakon završetka poljskih radova. Obuka je bila opterećena nedostatkom naoružanja i osnovne opreme, te se ne može govoriti o nekom kvalitetu.³²

Turska carevina je nastojala da od velikih sila dobije podršku za vojnu intervenciju u vazalnoj Srbiji, jer je stvaranje brojno velikih oružanih snaga doživljavala kao novi vid ispoljavanja neprijateljstva prema Porti. Francuska, Rusija, Italija i Pruska nisu podržale

²⁹ Knez Mihailo je, radi sticanja naklonosti velikih sila, pokrenuo diplomatsku inicijativu. Jovana Marinovića je uputio u Petrograd, a kasnije i u Pariz. Tokom ovih poseta se zaključilo da Pariz i Petrograd imaju više razumevanja za inicijativu Srbije od Berlina i, posebno, Beča. Na kraju ovih diplomatskih pokušaja, a uz posredovanje velikih sila nađeno je kompromisno rešenje, Srbiji je predloženo da formalno ne ukida turski hatišerif, već da novi ustav Srbije izda u formi skupa zakona²⁹. Ovakav stav je ranije imao Jevrem Grujić, koji je isticao da glavni zakoni, bez obzira na Turski ustav, čine srpski Ustav. Navedeno prema Jerotijević Zoran: *Istorija države i prava*, Laser, Kraljevo, 2010, str. 208.

³⁰ Deretić Nataša: *Nacionalna istorija države i prava*, Kriminalističko-policajska akademija, Beograd, 2008, str. 183.

³¹ Za više videti: Janković Dragoslav i Mirković Mirko: *Državnopravna istorije Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 126-128; Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 23-26;

³² Za više videti: Đurđević Milo: *Narodna vojska u Srbiji 1861-1883. godine*, Vojni istorijski glasnik, 1959/4, Beograd, str. 78-81; Đorđević Života: *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Narodna knjiga, Beograd, 1984, str. 26-27.

Tursku, ali su Austrija i Engleska smatrale da je reč o postojanju revolucionarnog potencijala u Srbiji koji treba ugušiti na vreme. Rusija i Francuska su nastojale da opravdaju stvaranje narodne vojske neophodnošću da se uredi faktičko stanje, odnosno stavi pod kontrolu oružane snage koje već postoje uz odobrenje turskih vlasti. Rusija je posebno insistirala na činjenici da je reč o potrebi da se podrže nastojanja da srpski knez uspostavi kontrolu nad naoružanim stanovništvom i da oružane snage nemaju niti ambicije niti potencijal za ofanzivna dejstva. Ovim argumentima je novi ministar inostranih dela Ilija Garašanin neutralisao negodovanja engleskog konzula u Beogradu. U to vreme u Srbiju po drugi put dolazi francuski major Ipolit Florentin Monden (*Hippolyte Florentain Mondain*)³³, koji je postavljen za načelnika Glavne vojne uprave i dobija čin srpskog pukovnika [Tatić 2013: 71-79]. Međutim, tek pošto se srpska vojska nije angažovala u oružanom sukobu Crne Gore i Turskog carstva 1862. godine, proturski orijentisane evropske sile su pustile pritisak prema Srbiji.³⁴

Zakonom o uređenju državne centralne uprave iz 1862. godine je Glavna vojna uprava postala Ministarstvo vojno, pod kojim su pored stajaće i narodne vojske ušli i vojni zavodi. Ministarstvo je činilo tri odeljenja: opštevojno, administrativno i vojnoracunovodstveno. Iste godine su stupili na snagu i Zakon o uređenju vojnog štaba stajaće vojske, Zakon o ustrojstvu artiljerijske uprave i Zakon o vojnoj disciplini. Nakon sukoba sa Turskom vojskom, usvojen je i Zakon o uspostavljanju fonda za iznemogle i u službi osakaćene vojnike. Zaoštavanje odnosa sa turskim posadama zateklo je srpsku vojsku bez adekvatnog naoružanja. Rusija je bila spremna da isporuči puške Srbiji, ali su se isporuci suprotstavile Turska, Austro-ugarska i Engleska. Nakon poraza Austro-ugarske u ratu protiv Pruske 1866. godine, Beč je dozvolio da preko teritorije bude isporučeno 55.000 zastarelih ruskih pušaka, koje su morale da budu modernizovane u srpskim tehničkim zavodima.

Ministarstvo vojno je izradilo predlog Zakona o ustrojstvu vojske,³⁵ koje je doneto 1864. godine. Njime su uređeni osnovni elementi organizacije i funkcionisanja stajaće i narodne vojske i sistem komandovanja. Zbog velikog problema nedostatka oficirskog kadra, 1867. godine, su usvojene dopune Zakona koje su predviđale da i stranci mogu dobiti oficirske činove u srpskoj vojsci. To se pre svega odnosilo na austrijske oficire srpske nacionalnosti, ali i druge oficire koji su dolazili na Vojnu akademiju i druge ustanove koje nisu imale školovan kadar.³⁶

I pored teškoća u naoružavanju, opremanju i obuci vojske, činjenica je da je, još uvek vazalna, Srbija imala brojčano respektabilne oružane snage koje su iznosile oko 200.000 vojnika na nešto više od milion stanovnika tadašnje Kneževine. To je Kneževinu Srbiju toga doba izdvajalo u odnosu na druge balkanske narode, pa i u evropskim razmerama

³³ Prvi put je francuski inženjerski oficir Monden boravio u Srbiji tokom Krimskog rata, kada je rukovodio izradom planova za odbranu. Ostavio je dobar utisak na Srbe i zbog toga je pozvan ponovo u Beograd da pomogne u stvaranju funkcionalne vojske. Za više o navedenom videti Tatić Uroš: *Ipolit Molden u Srbiji, prvi boravak (1853-1855)*, Vojno-istorijski glasnik, 1/2013, Beograd, str. 71-79.

³⁴ Dorđević Života: *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Narodna knjiga, Beograd, 1984, str. 29-31.

³⁵ Imao je 105 paragrafa, među kojima se ističu oni koji definišu dužnost vojske da „brani otadžbinu i bude potpora zakonitosti“. Predviđeno je postojanje stajaće i narodne vojske, koja je imala četiri roda: pešadiju, artiljeriju, konjicu i žandarmeriju. Knez je bio vrhovni komandant, a ministar vojni je komandovao vojskom u njegovo ime. Načelnik je komandovao stajaćom vojskom, a bio je direktno potčinjen ministru vojnom.

³⁶ Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 28-29.

posmatrano, što je donekle opredeljivalo i njenu međunarodnu poziciju i ugled.³⁷ Vojna snaga, praćena umešnom i istrajnom diplomatijom koju je trasirao još Miloš Obrenović, primorale su turske vlasti da povuku svoje vojne snage iz garnizona Beograd, Šabac, Smederevo i Kladovo 1867. godine. Iako su postojale različite procene borbene sposobnosti srpske vojske, koja je kako činjenice govore bila loše opremljena i osposobljena, ipak je sama činjenica da postoji i da je njena brojnost imponantna dala potencijal Srbiji da postane predvodnik budućeg Balkanskog saveza.³⁸

Posle ubistva kneza Mihajla 1868. godine, formirano je Namesništvo koje je vladalo umesto maloletnog Milana Obrenovića i donelo Ustav 1869. godine. Ustav je predviđao da svaki Srbin mora biti vojnik, izuzev državnih činovnika i drugih profesija koje predviđa poseban zakon. Usledile su izmene i dopune zakona o ustrojstvu vojske, po kojoj jer uveden generalni čin i obaveza da se ispitima dokazuje sposobnost oficira za napredovanje, a ukupno brojno stanje stajaće vojske je iznosilo oko 5.000 vojnika, od čega svega 123 oficira.³⁹ Narednih godina se vrši ubrzana organizacijska priprema i popuna naoružanjem i vojnom opremom vojske za koju se planiralo da se sukobi sa Turskom vojskom. Realizovani su tromesečni kursevi za osposobljavanje oficira narodne vojske, uvećana proizvodnja u Topolivnici u Kragujevcu, napisana pravila za sanitetsku, artiljerijsku i intendantsku službu, nabavci ratne opreme i municije i fortifikaciji položaja na Moravi, posebno kod Aleksinca i na Deligradu. Početkom 1876. formiran je Glavni đeneralštab i Ratni savet, koji je u nadležnosti imao realizaciju ratnih napora. Juna iste godine je rasformirana stajaća vojska i njene čete su ušle u sastav bataljona narodne vojske, a oficiri iz štabova upućeni u druge komande. Izvršena je mobilizacije 123.000 vojnika, posle objave rata Srbije i Crne Gore Turskoj i formirane su: Moravska Ibarska, Timočka i Drinska vojska.⁴⁰

Srbija je platila danak lošoj strategijskoj proceni da će objava rata Turskoj biti znak za opšti ustanak svih balkanskih naroda⁴¹. Vojska nije bila spremna, a rat nije valjano pripremljen ni na diplomatskom ni finansijskom planu, imajući u vidu da su glavni geopolitički igrači u regionu, Austro-ugarska i Rusija, bile protiv objave rata⁴². Srbija i Crna Gora

³⁷ Primera radi, Turska vojska toga doba brojala je 130.000 nizama (stalni sastav), od kojih je 60.000 bilo stacionirano u Evropi a na teritoriji Kneževine oko 3.000, redifa (prve rezerve) promenljivo od 20.000 do 100.000 i gijade (druga rezerva, odnosno isluženi nizami) oko 230.000 pripadnika, kao i oko 60.000 bašibozuka (dobrovoljaca i policije, žandarma i drugih naoružanih činovnika). Ukupno je Turska carevina mogla da mobilize oko 320.000 vojnika, sa oko deset puta više stanovnika od Kneževine Srbije, koja je barem „na papiru“ raspolagala sa 200.000 vojnika.

³⁸ Đorđević Života: *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Narodna knjiga, Beograd, 1984, str. 53-56.

³⁹ U to vreme je ukupno brojno stanje oficira u srpskoj vojsci bilo 360, što je za navedeno brojno stanje vojnika bilo nedovoljno. Zato je angažovano 718 ruskih oficira, među kojima je i glavnom komandujući srpske vojske general Černjajev.

⁴⁰ Za više videti: Jovanović Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića – Knjiga druga*, Geca Kon, Beograd, 1934, str. 8-35; Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 30-32.

⁴¹ Hercegovackim ustankom iz jula 1875. godine, započeta je takozvana Istočna kriza koja se proširila i na delove Bosne, Bugarske i drugih krajeva Balkanskog poluostrva. Sledećih godina se kriza proširila i na Grčku, Srbiju, Crnu Goru i druge oblasti pod turskom vlašću. Navedeno prema: Stojančević Vladimir i drugi: *Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1994. str. 369.

⁴² Iako je u jesen 1875. godine bio vatreni podržavalac rata sa Turcima, po sazivanju nove vlade tadašnji ministar inostranih dela Jovan Ristić se izjasnio protiv rata i nastojao je da izdejstvuje diplomatskim sredstvima preuzimanje vladavine Srbije nad Bosnom i Crne Gore nad Hercegovinom, a u ime Sultana. Dakle, Bosna i

nisu imale jedinstveni plan angažovanja, čak ni koordinaciju dejstva, te je ishod prvog ratnog sukoba bio poraz Srbije, koji je sprečen intervencijom Rusije i Austro-ugarske početkom 1877. godine. Potpisan je mir prema načelu status quo, uz obostranu amnestiju, a vojska je demobilisana. Odmah nakon toga, započeta je njena reorganizacija. Krajem godine je, reorganizovana vojska i Kneževina Srbija je objavila rat Turskoj, ali je ovoga puta njome komandovao srpski kadar i bile su obezbeđene garancije saveznika. Zato nije izostao uspeh u ratnom sukobu, koji se vodio između približno ravnopravnih suparnika, ali u drugačijim međunarodnim okolnostima. Reč je o Rusko-turskom ratu, u kome je Ruska vojska neuspešno pokušavala da osvoji Plevnu. Iako je na početku rata savetovao Srbiju da bude uzdržana, Car Aleksandar II sugeriše Srbima da krenu na Turke. Srbija je duboko svesna da njena vojska nije spremna za nove sukobe sa Turskom, imajući negativno iskustvo iz prethodnog ratnog sukoba, ali i probleme koje je izazvala vojna pobuna u Topoli 25. do 29. novembra 1877. godine. Srbija je i u drugom ratu sa Turcima imala isti cilj, oslobađanje srpskog naroda i teritorijalno širenje na jugu.⁴³

Uspešno realizovana napadna dejstva Srpske vojske 1877, Rusija je odredbama Sanstefanskog mira na određeni način diskreditovala stvaranjem takozvane Velike Bugarske. Tako je srpska elita i javno mnjenje za kratko vreme promenila stav prema Rusiji, od velikog saveznika i zaštitnika do velike razočaranosti u državnu politiku Petrograda. Srbija nije imala razumevanje za vekovna nastojanja Rusije da stavi pod kontrolu Bosfor i Dardanele, i ustupke koje su velike sile činile prema turskim interesima za kopneni prolaz prema Bosni preko Novog Pazara, Kosovske Mitrovice i Prištine. Koristeći nezadovoljstvo Srbije, Beč je uspeo da promeni spoljnopolitičku orijentaciju Beograda na Rusiju i uskladi sa sopstvenim interesima. Austro-ugarska, Nemačka, Italija i Velika Britanija nisu bile za stvaranje velike slovenske države na Balkanu, zvala se ona Srbija ili Bugarska svejedno, zbog straha od dominacije Rusije u regionu. Zbog toga je postojala potreba da se Beč i Petrograd dogovore o interesnim sferama na Balkanu, pri čemu je Rusija iskazala interes za kontrolu Bosfora i Dardanela, a Austro-ugarska za širenje na centralni i južni Balkan. U tom, širem, kontekstu treba razumevati događaje koji su usledili. Naime, organizovan je kongres u Berlinu 1878. godine, koji je revidirao odluke Sanstefanskog mira u skladu sa zajedničkim interesima velikih evropskih sila, izuzev Rusije⁴⁴. Tako je Srbija, pored nezavisnosti, dobila i teritorijalno proširenje na Niški, Pirotski, Vranjski i Toplički okrug. To je izvojevala prvo uspešnim borbenim dejstvima, a tek nakon toga i sple-

Hercegovina bi bila pod turskim suverenitetom, ali bi tom teritorijom vladala Srbija i Crna Gora u ime Porte, kao što je to predviđao sporazum o prepuštanju srpskih gradova iz 1867. godine. Knezovi Milan i Nikola su odbili navedeni plan, jer su već rešili da bez okolišanja započnu rat u čiji uspeh nisu sumnjali. Navedeno prema Jovanović Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića – Knjiga druga*, Geca Kon, Beograd, 1934, str. 1-8.

⁴³ Za više videti: Stojančević Vladimir: *Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994. str. 381-404; Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 33-34; Potemkin: *Istorija diplomatije, Sveska druga – diplomatija novog doba 1872-1919*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1949, str. 29-32 i 34; Popov Čedomir: *Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878*, u Popov Čedomir, Živojinović Dragoljub i Marković Slobodan: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2013, str. 50-59; Stojković Momir: *Istorija diplomatije – izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, PFN, Beograd, 1984, str. 268-313.

⁴⁴ Šef ruske delegacije na Berlinskom kongresu je u izveštaju istakao da je to bila najcrnja mrlja u njegovoj diplomatskoj karijeri, na šta je Car Aleksandar dodao „isto tako i moja“, Stojković Momir: *Istorija diplomatije – izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, FPN, Beograd, 1983, str. 299.

tom okolnosti međunarodne politike koju je ključno usmeravao kancelar Bizmark⁴⁵, uspostavila svoju vlast na navedenim područjima. S druge strane, Srbija je morala da za račun proširenja na jugu proguta gorku pilulu oličenu u dogovoru velikih sila da Austro-ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu⁴⁶, kao i da ima garnizon u Novom Pazaru. Na ovaj način je Austro-ugarska nastojala da spreči spajanje Srbije i Crne Gore, ali i usmeri teritorijalno širenje Srbije na jug. To je, dakle, bila cena koju je Srbija morala da plati za priznavanje nezavisnosti, kao i obećanje da neće delovati protiv interesa Habzburške monarhije na Balkanu.⁴⁷

Penzionisani austrijski, a kasnije srpski, oficir Paja Putnik objavio je rad uoči prvog srpsko-turskog rata u kome se založio za stvaranje bročano jače srpske vojske koja bi bila sposobna za realizaciju operativnih i strategijskih zadataka. Događaji koji su usledili samo su potvrdili njegovu kritiku, a on je stupio u Srpsku vojsku i vanredno unapređen za ratne zasluge u činove majora i potpukovnika. Blagotvornost njegove kritike osetila se i reforma vojske je usledila odmah nakon prvog rata. Njegovu ideju je svesrdno podržao i knez Milan Obrenović, koji je jačanjem Vojske, pored zaštite nezavisnosti i završetka procesa nacionalnog oslobođenja, nastojao da otkloni sumnju u pouzdanost narodne vojske njegovoj dinastiji.⁴⁸

Zaključna razmatranja

Evidentno je da je Srbija u ovom periodu imala razvijenu svest da bez jake i pouzdane vojske ne može biti u prilici da realizuje nacionalne interese. Ipak, stvaranje oružanih snaga se pokazalo kao veoma zahtevan i dugotrajan proces u koji su se, često i primarno, angažovali srpski knezovi i predsednici vlada na širokom spektru problema od nabavke naoružanja i vojne opreme, preko školovanja komandnog kadra i izgradnje institucija, do uvežbavanja rada štabova u različitim uslovima i jedinica u terenskim uslovima. Jednovremeno sa izgradnjom institucija, realizovano je i normativno-pravno uređenje, po ugledu na razvijene vojske toga doba, Rusije i Austro-ugarske. Dok je oslanjanje na Rusko iskustvo u vojnoj organizaciji uzrokovano političkim i vojnim savezništvom, iskustva Austro-ugarske su se prenosila uglavnom preko oficira srpske nacionalnosti koja su bila u vojnoj službi Habzburške monarhije. Ipak, iskustva velikih sila nisu mogla da se direktno primene na uslove u Srbiji, koja se iako je imala mogućnost da drži stajaću vojsku, ipak opredelila za dominantan polo-

⁴⁵ Čuveni Bizmark je tokom Berlinskog kongresa, otvoreno pokazivao prezir prema predstavnicima Turske i balkanskih naroda. Tako je turskim deputatima otvoreno saopštio da je „ravnodušan prema budućnosti Turske“ i da gubi vreme na Kongresu samo zbog sprečavanja sukoba velikih sila, a ne zbog odluka ko će vladati „smrdljivim jazbinama“ na Balkanu, kao što su Larisa, Trikala i drugi gradovi.

⁴⁶ Reč je o tajnom Rajhštatskom sporazumu od 08. jula 1876. godine između Rusije i Austro-ugarske, kojim je priznato pravo Beču da okupira Bosnu i Hercegovinu. Navedeni sporazum je ostao tajna do početka XX veka. Navedeno prema: Čubrilović Vasa: *Odabrani istorijski radovi*, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 237-249.

⁴⁷ Potemkin: *Istorija diplomatije, Sveska druga – diplomatija novog doba 1872-1919*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1949, str. 42-43. Raspopović Radoslav: *Diplomatija Cene Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore i NIC Vojska, Podgorica-Beograd, 1996, str. 269-286; Stojančević Vladimir i drugi: *Istorija srpskog naroda*, Peta knjiga, Prvi tom, od Prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 407-421;

⁴⁸ Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007, str. 39-42.

žaj narodne vojske, odnosno milicije. Na to su uticale i okolnosti kao što su: nedostatak iskustva u vojnom organizovanju, finansijskih sredstava za održavanje stajaće vojske i ustanička tradicija iz Prvog i Drugog srpskog ustanka. Nedostatak osposobljenog i iskusnog oficirskog kadra, nedovoljna obučenost i opremljenost jedinica i manjak discipline u vojnim jedinicama, predstavljao je konstantu u razvoju srpske vojske, što se jasno pokazalo u ratnim dejstvima iz 1877. godine. Ipak, treba priznati da su ratni uspjesi naredne godine, ne samo produkt nove organizacijske strukture, već i činjenice da su se sukobljavale sa turskim rezervnim snagama i bašibozukom, a da je glavnina stajaće Turske vojske, bila angažovana na teritoriji Bugarske protiv ruskih snaga.

Međutim, postojanje relativno velikih oružanih snaga i njihovo uspješno angažovanje na bojnopolju, nisu garantovale oslobođenje od turske vlasti i sticanje nezavisnosti. Iskustva iz Prvog srpskog ustanka jasno su pokazivala da proces emancipacije od turske vrhovne vlasti nužno zahteva dugoročno diplomatsko angažovanje i poznavanje širih, evropskih, procesa i konstelacije snaga i interesa između velikih sila. Tako je Srbija u ključnom periodu, između Sanstefanskog mira i Berlinskog kongresa, donekle bila prinuđena da promeni spoljnopolitičku orijentaciju koja je rezultirala sticanjem nezavisnosti i teritorijalnim proširenjem. Modernim terminima rečeno, Srbija toga doba je kao primarna spoljnopolitička sredstva koristila vojsku i diplomatiju, što je bilo u skladu sa duhom vremena i uslovima u međunarodnim odnosima.

Litaratura

[1] Barkawi Tarak: *Diplomacy, War, and World Politics*, at: *Diplomacy and the Making of World Politics*, Reus-Smit Christian and Wheeler J. Nicholas (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

[2] Blagojević Veljko i Stojanović Stanislav: *Zašto rat a ne međunarodna konferencija 1914. godine*, Vojno delo, 3/2014, Beograd.

[3] Deretić Nataša: *Nacionalna istorija države i prava*, Kriminalističko-policajska akademija, Beograd, 2008.

[4] Đukić Slobodan: Školovanje srpskih oficira u Rusiji u XIX i prvoj deceniji XX veka, *Vojno-istorijski glasnik*, 1/2015, Beograd.

[5] Đukić Slobodan: *Nastanak i razvoj vojne literature u Srbiji 1850-1912. godine*. *Vojno-istorijski glasnik*, 2/2013, Beograd.

[6] Đurđevac Milo: *Narodna vojska u Srbiji 1861-1883. godine*, *Vojni istorijski glasnik*, 1959/4, Beograd.

[7] Đorđević Života: *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Narodna knjiga, Beograd, 1984.

[8] Janković Dragoslav i Mirković Mirko: *Državnopravna istorije Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.

[9] Jerotijević Zoran: *Istorija države i prava*, Laser, Kraljevo, 2010.

[10] Jovanović Slobodan: *Političke i pravne rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1908.

[11] Jovanović Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića – Knjiga druga*, Geca Kon, Beograd, 1934.

[12] Kisovec Mirko: *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939.

[13] Ljušić Radoš: *Istorija srpske državnosti*, Knjiga II, Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države, Biblioteka Matice srpske, 2001, Novi Sad.

[14] Marković Radoslav: *Vojska i naoružanje Srbije Kneza Miloša*, Izdavačka ustanova Srpske akademije nauka, Beograd, 1957.

[15] Popov Čedomir, Živojinović Dragoljub i Marković Slobodan: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2013.

[16] Potemkin: *Istorija diplomatije, Sveska druga – diplomatija novog doba 1872-1919*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd.

[17] Ratković-Kostić Slavica: *Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 2007.

[18] Reus-Smit Christian and Wheeler J. Nicholas (ed.): *Diplomacy and the Making of World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2015.

[19] Pršić Miloje: *Kadrovi Srpske vojske od Prvog srpskog ustanka do izbijanja i u vreme Istočne krize*, Vojnoistorijski glasnik, 2-3/1997, Beograd.

[20] Raspopović Radoslav: *Diplomatija Cene Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore i NIC Vojska, Podgorica-Beograd, 1996.

[21] Stojković Momir: *Istorija diplomatije - izbor tekstova*, Centar za međunarodne studije, FPN, Beograd, 1983.

[22] Stojančević Vladimir i drugi: *Istorija Srpskog naroda od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878*, peta knjiga, I tom, Srpska književna zadruka, Beograd, 1994.

[23] Tatić Uroš: *Ipolit Molden u Srbiji, prvi boravak (1853-1855)*, Vojno-istorijski glasnik, 1/2013, Beograd.

[24] Tomac Petar: *Ratovi i armije XIX veka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968.

[25] Čubrilović Vasa: *Odabrani istorijski radovi*, Beograd, Narodna knjiga, 1983.

ODGOVORNOST PRIPADNIKA VOJSKE OD DUŠANOVOG ZAKONIKA DO ZAKONA O VOJNIČKOJ DISCIPLINI

Milojko S. Milovanović*

Odgovornost je univerzalna, složena društvena pojava, temeljni princip i osnovna vrednost na kojoj počiva organizovano ljudsko društvo. Ideal apsolutne odgovornosti predstavlja izazov čijem ostvarenju se teži jer do sada nije ostvaren u apsolutnom smislu. Sastavni deo ukupne odgovornosti u društvu je i odgovornost pripadnika vojske koja je specifična iz razloga što je uslovljena namenom organizovane oružane sile. Za pripadnika vojske je propisan standard ponašanja koji podrazumeva da se naređenja, odluke ili nalozi pretpostavljenih starešina izvršavaju bez pogovora, potpuno, tačno i na vreme izuzev slučaju kada bi njihovo izvršenje predstavljalo krivično delo. Odstupanje od navedenog standarda za posledicu ima odgovornost onog pripadnika vojske koji svoje postupanje nije uskladio sa zakonom, pravilima, društvenim zahtevima i potrebama. Ta odgovornost je kompleksna i obuhvata više pojava oblika, a počeci njihovog uređenja sežu u daleku prošlost. Počev od Dušanovog zakonika, pa do Zakona o vojničkoj disciplini uređeni su osnovi krivične, disciplinske i odgovornosti za narušavanje javnog reda kroz propisivanje pojava oblika krivičnih dela i disciplinskih istupa, kazni koje se izriču za njihovo izvršenje, načina na koji se izvršavaju, nadležnost za izricanje, obaveza vršenja službe u skladu sa zakonom, organizacija i nadležnost vojnih sudova, te pravo na žalbu.

Ključne reči: *odgovornost pripadnika vojske, krivična odgovornost, krivična dela, kazne i načini izvršenja, disciplinska odgovornost, disciplinske kazne i način izvršenja, vojni sud, žalba*

Uvod

Stvaranje srpske države obeleženo je vekovnim borbama sa zavojevačima. Centralnu ulogu u borbi za stvaranje država imala je Vojska. Činjenica je da je Vojska mogla uspešno da funkcioniše samo ako je njena disciplina bila gvozdена, a nesumljive potrebe njenog neprekidnog održavanja „naročito za vreme rata morale su uvek davati povoda postanku vojno-kaznenih propisa, isprva običajno – pravnih, a kasnije

* Dr Milojko S. Milovanović je pukovnik u penziji.

pisanih“.¹ Stoga je na ovim prostorima tokom istorije stvoren veći broj pisanih izvora koji su se bavili odgovornošću vojnika. Specifičnost ovog perioda se ogleda u činjenici da su u njemu uređeni osnovi pravne odgovornosti kao odgovornosti neodgovornih, a doneti propisi su dokaz da u turbulentnim stanjima društva dominira rigidnost u kažnjavanju gde je kazna određena po vrsti, a visina je u konkretnom slučaju stvar odluke onoga koji o njenoj visini odlučuje. U stabilna vremena se odražavaju tako što se u njima donose propisi koji su studiozniji, sistematičniji, prilagođeni vremenu u kome se donose i predstavljaju odraz realnog sagledavanja pojava oblika povreda odgovornosti i propisivanja primerenih kazni.

Dušanov zakonik

Najstariji propis u staroj srpskoj državi koji se bavi odgovornošću vojnika je Dušanov zakonik donet 1349. godine, a dopunjen 1354. godine. Original zakonika nije sačuvan, a do sada je poznato preko 20 prepisa u različitim redakcijama. O odgovornosti vojnika govore odredbe članova 129 i 131.

Odredbama čl. 129² propisano je krivično delo neposlušnosti i ustanovljena nadležnost vojvode za suđenje po svim vojnim krivičnim delima. Naime, tada je vojni sud bio specijalna vrsta državnog suda i vojvode su imale istu vlast kao car. Vladar je „vojni zapovednik i glavni sudija u vojsci. Sada u vezi sa povećanjem države i vojske, on svoju vlast prenosi na vojvode. Pod njihovu nadležnost spadaju vlastela i njihovi ljudi“.³

Zakonikom je, u čl. 131,⁴ propisan dvoboj u vojsci i ovim članom se dopušta dvoboj u vojsci jer se, u doba feudalnog uređenja, smatralo da vojnici–vitez treba da bude uvek spreman za megdan koji je u evropskim vojskama bio dopušten do XIX veka. Za pomagače, koji bi se u dvoboj umešali, propisana je smrtna kazna iz razloga što „svađa dvojice vojnika iz dva različita odreda mogla je lako povući za sobom bratstvenike ili zemljake ove dvojice, te je svađa mogla lako da izazove veliki nered u vojsci. Stoga su propisane stroge kazne za te pomagače“.⁵

Dušanov zakonik je prvi pisani izvor koji, između ostalog, sadrži odredbe o odgovornosti vojnika, te predstavlja kamen temeljac koji je ukazao na značaj navedenog pitanja i poslužio u kasnijem periodu kao uzor za donošenje brojnih propisa.

¹ Toma Živanović, *Osnovi vojnog krivičnog prava (opšti deo)*, (Beograd, Grafički Institut „Narodna Misao“, 1924), str. 8.

² „Na vojsce, na vsakoju, da obladaju vojvode koliko i car. Što reku da se čuje. Ako li ih kto prečuje u čem, da jest tozi osuždenije koje i onemzi koji bi cara preslušali. I sudovi mali i golemi koji su na vojsce, da im sude vojvode, a in nikto“, citat prema: Stojan Novaković, *Stara srpska vojska*, (Beograd, Kraljevsko – srpska državna štamparija, 1898), str. 61.

³ Aleksandar V. Solovjev, *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, (Beograd, SANU, 1980), str. 281.

⁴ „Na vojsci svađe da nije, akoli se dva svade, da se biju, a drugi niko od vojnika da im ne pomogne; ako li ko poteče i pomogne izazivaču, oni da se ubiju“, citat prema: Nikola Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*, (Beograd, Naučno delo, 1960), str.125.

⁵ Solovjev, *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, str. 283.

Zakonik Prote Mateje iz 1804. godine

Nakon dugog vremenskog perioda, u prvom srpskom ustanku, kada u pobunjenim knežinama beogradskog pašaluka „nije bilo nikakve druge vlasti osim vojničke“,⁶ javila se potreba, odlaskom ustaničke vojske pod zidine beogradske tvrđave, „narodu sud ostaviti“,⁷. Formiranje suda neosporno je nametnulo potrebu donošenja zakona na osnovu koga bi se krivcu sudilo i kazna izricala.

Prota Mateja Nenadović je sačinio zakonik koji je usvojen na majskoj skupštine Vaļjevske nahije 1804. godine koja je održana na Reljinom polju, nedaleko od Brankovine. Zakonik je pisan po uzoru na Kormčiju (zbornik crkvenih zakona), Justinijanove zakone i Mojsijevu strogost nad Jevrejima i njime se pokazuje težnja da se ustanovi krivično-pravna zabrana određenih ponašanja. Imao je „14, 15 li punktova“,⁸ od kojih je Prota Mateja u Memoarima, po sećanju, nabrojao 7. Za nas su interesantni punkt 4 i punkt 5.⁹

Zakonikom Prote Mateje se prvi put u Srbiji pominje telesna kazna šibanja. Telesne kazne su, u to vreme, praktikovane u mnogim evropskim zemljama (Austrija, Rusija i dr). Pretpostavlja se da je ova kazna najverovatnije uvedena po ugledu na pravo austrijske vojne krajine pre „nego iz turskog ili srednjevekovnog prava koje je predviđalo druge vrste batinanja“.¹⁰ Doneli su je Srbi koji su, na kraju 18 veka, služili u srpsko-austrijskim frajkorima, a njih je najviše bilo u vaļjevskoj nahiji. Da se radi o novoj krivično-pravnoj sankciji vidljivo je i po tome što su sudovi u svojim odlukama do detalja opisivali način izvršenja izrečene telesne kazne šibanja. U početku je ova kazna predviđena za vojnike i vojna krivična dela što se, između ostaloga, vidi „i po tome što je za njeno izvršenje bilo potrebno mnogo ljudi (momaka), koji su se na jednom mestu u tolikom broju najlakše naći u vojsci“.¹¹ Ovu kaznu je izvršavao veliki broj ljudi čime je na neki način depersonalizovan izvršilac kako bi bile izbegnute velike neugodnosti koje je, u vojničkom kolektivu, mogao imati pojedinac (vojnici ili podoficir) koji je izvršavao telesnu kaznu.

Javno batinanje je, za osuđenog, predstavljalo neku vrstu građanske smrti, obzirom da je lice, nakon njenog izvršenja, bilo diskvalifikovano kako kao pravni tako i društveni subjekat. Sredina u kojoj je lice živelo ga je prezirala ili sažaljevala a bruka je pratila i njegovo potomstvo. Telesna kazna šibanja je imala za cilj odmazdu (ispaštanje) za izvršeno krivično delo kao i zastrašivanje kako osuđenog, tako i ostalih, kako se ubuduće povrede javnog poretka ne bi vršile. Sredstva za izvršenje telesne kazne zavisila su od pola i uzrasta lica kome je kazna izrečena. Za izvršenje kazne prema punoletnim muškarcima korišćeni su štap, prutevi (ili šibe), prema ženama kandžije a boj trskom ili rogozom za maloletnike. Telesna kazna šibanja ukinuta je u Srbiji 1859. godine a „inicijativu za njeno ukidanje dalo je Popečiteljstvo unutrašnjih dela“.¹² Telesna kazna šibanja ima dugu istori-

⁶ Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karađorđeva vremena*, (Beograd, Nova štamparija „Davidović“, 1907), str. 5.

⁷ Prota Mateja Nenadović, *Memoari*, (Beograd, Nolit, 1967), str. 79.

⁸ *Ibid.*

⁹ Punkt 4 glasi: „Ko uteče iz vojske bez dopuštenja, da trči šibu“, a punkt 5 glasi: „Sa straže koji pobegne, da se strelja“, citat prema: Nenadović, *Memoari*, str. 79.

¹⁰ Momčilo Grubač, *Telesna kazna u Srbiji (1804-1873)*, (Beograd, Službeni glasnik, 2004), str. 27.

¹¹ *Ibid.*, str. 31.

¹² Grubač, *Telesna kazna u Srbiji (1804-1873)*, str.33.

ju i kao takva primenjivana je i u vojskama najstarijih naroda. Tako su starešine misirske vojske "osobito često primenjivali batine, o čemu imamo puno dokaza iz raznih scena na njihovim spomenicima".¹³ Izricana je za različite greške kao što su greške pri razbroju vojnika, ispuštanje konja koji su spremni za vuču kola starešina i tsl.

Ova kazna često je primenjivana i u rimskoj vojsci (castigatio). Izvršavana je šibom koja je pravljena od lozovog korena (vitis) „jer je batinanje štapom smatrano nečasnim”.¹⁴ Ovoj kazni podlegali su ne samo vojnici nego i oficiri tako da im čin u službi nije bio garancija da će izbeći ovu neugodnu kaznu. Pred kraj carstva ova kazna postaje znatno strožija i opasna po život iz razloga što je šiba od vinove loze zamenjena bičem od remenja na čijem kraju su se nalazili komadići olova. Jedino su veterani imali privilegiju da nisu mogli biti kažnjavani ovom kaznom.

Zakonikom Prote Mateje je za one, koji pobegnu sa straže bila propisana smrtna kazna. Smrtna kazna se, za vreme Prvog Srpskog ustanka, izvršavala na jedan od tri načina i to:

– najčešće vešanjem osuđenog krivca na kakvo drvo na mestu gde je učinio krivično delo. Niko nije smeo obešenog da skinu sa drveta. Ovaj način je bio uobičajan u gotovo svim slučajevima što se da videti "u magistratskim presudama onoga vremena i u delovodnom protokolu Karađorđevom".¹⁵

– streljanjem osuđenog krivca pucanjem iz pušaka javno pred okupljenim narodom. Pre izvršenja kazne čitana je javna "sentencija" kako bi narod bio upoznat sa činjenicama kako je osuđeni zlo radio i šta je dočekao.

– proces izvršenja smrtno kazne nije se u pojedinim slučajevima okončavao smrću krivca nego je telo istoga, nakon izvršenja smrtno kazne stavljano "na točak gde je obično stajao dok se ne bi raspao".¹⁶

Mogućnost izvršenja smrtno kazne na više načina prisutna je u mnogim zemljama. U staroj rimskoj državi smrtna kazna nad vojnicima izvršavana na jedan od sledećih načina i to:

– odsecanjem glave mačem na častan način (decollatio);

– najpre udaranjem osuđenog jedanput štapom od strane tribunala nakon čega bi pristupili ostali vojnici i udarcima batinom i kamenovanjem osuđenog lišili života (fustuarium):

– smrtna kazna na izdajnicima i dezerterima izvršavana je na najokrutniji način (pribijanjem na krst, utapanjem, spaljivanjem, zakopavanjem živog u zemlju, izlaganjem divljim zverima u areni sl.), "jer se smatralo da su takve osobe izvršenjem dela izgubili i svoj vojni status i rimsko građanstvo, ukratko – da su postali neprijatelji a prema neprijateljima rimljani nisu poznavali obzira".¹⁷

Izvršenje smrtno kazne pratio je naročiti ceremonijal. Osuđeni je izvođen na posebna zadnja vrata logora (porta decumana) a čin izvršenja je najavljivan naročitim trubnim znakom velike trube (bucina) koja je, osim za izvršenje smrtno kazne korišćena za najja-

¹³ Todor Lj. Pavlović, *O vojnoj disciplini*, (Beograd, "Dositelj Obradović" – štamparija Ace M, Stanojevića, 1903), str 20.

¹⁴ Bilten pravne službe, *Krivična odgovornost vojnih lica u rimskom pravu*, (Beograd, Vojna štamparija, 4/1963), str. 68.

¹⁵ Toma Živanović, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njegov i njenog krivičnog pravosuđa od 1804 do 1865*, (Beograd, Naučno delo, Beograd, 1967, str. 433.

¹⁶ *Ibid*, str. 435.

¹⁷ Bilten parvne službe, *Krivična odgovornost vojnih lica u rimskom pravu*, str. 68.

vu imperatorovog ulaska u logor. Pred kraj Republike rimski vojnik je dobio pravo priziva na narodnu skupštinu u kom slučaju je o njegovom delu raspravljao sud u Rimu. Treba ipak uzeti u obzir činjenicu da položaj rimskog vojnika nije bio izuzetno težak jer je u vojsci postojala "gotovo neograničena mogućnost pomilovanja".¹⁸

U sačuvanim punktovima Zakonika Prote Mateje sadržane su odredbe o odgovornosti vojnika, čijim sagledavanjem se može konstatovati da su kazne rigorozne, određene po vrsti, ali ne i po visini, kada je u pitanju telesna kazna šibanja. Zakonik predstavlja izraz nastojanja da se uredi odgovornost vojnika u smislu decidnog propisivanja protivzakonitog ponašanja i rigoroznih kazni za njihovo činjenje. Ovaj Zakonik je poslužio kao uzor za donošenje kasnijih propisa.

Karađorđev „Kriminalni zakonik“ iz 1807. godine

Nakon Zakonika Prote Mateje iz 1804. godine, u Srbiji je 1807. godine donet Karađorđev „Kriminalni zakonik“, koji se označava kao drakonski krivični zakon „koji predviđa za to vreme aktuelna krivična dela i za ta dela određuje izuzetno stroge kazne“.¹⁹ U pravnoj teoriji ne postoji jedinstven stav o vremenu nastanka ovog zakonika. Stojan Novaković smatra, da je nastao kasnije, i da isti treba „staviti u radnju sovjeta posle 1810, gde se već u Srbiji bilo razvilo neko urednije stanje“.²⁰ Nasuprot prethodnom mišljenju, Toma Živanović kao godinu izdanja označava 1807. godinu. Do navedenog podatka najverovatnije je došao prikupljajući građu za istoriju srpskog krivičnog prava, kojom prilikom je, u listu „Podunavka“, čitao tekst pod nazivom „Karađorđevi kriminalni zakoni“. List „Podunavka“ je izlazio kao prilog „Srpskih novina“, a navedeni tekst zakonika je objavljen u brojevima 3, 4 i 5, koji su štampani 1844. godine.

Od Karađorđevog kriminalnog zakonika, koji je imao 38 paragrafa, sačuvano je 25. Sa aspekta vojno-kaznenih odredbi interesantni par. 14 (koji bi se vojnik usudio pri izgubljenju batalije za života oružje iz ruke dati ili baciti, bez izgovora da trči šibu mrtvu 6 puta kroz 600 momaka),²¹ par. 15 (koji bi se vojnik usudio u vojsci pušku budi našto izbaciti bez pitanja starešine i dopuštenja, 25 štapa da trpi),²² par. 21 (momci koji se na stražu odrede, i ako bi patrola zatekla šiljboka da je zaspao, šiljbok(u) šibe kroz 300 momaka 3 puta da trči, a kaplar njim, koji je među njima, po 50 štapa u dva jutra, a proćima po 25. Ako bi patrola zatajila i pro-

¹⁸ Ibid, str. 69.

¹⁹ Grubač, *Telesna kazna u Srbiji (1804-1873)*, str. 33.

²⁰ Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karađorđeva vremena*, str. 117.

²¹ Kazna mrtve šibe se izvršavala tako što je osuđeni morao da trči šest puta dole i šest puta gore kroz stroj od 600 momaka koji su bili poredani u dva reda. Ova kazna je bila najteža telesna kazna koja je kod osuđenog, pored užasnih bolova za vreme izvršenja, za posledicu imala trajnu invalidnost i nesposobnost za rad. Ukoliko bi krivac, za vreme izvršenja kazne, pao stavljan je na kolica i vožen između redova momaka kako bi kazna bila izvršena. Izvršenje ove kazne često je za posledicu imalo smrt krivca.

²² Telesna kazna boj štapovima izvršavala se na taj način što je osuđeni udaran štapovima po telu. Kako je štap tvrd to su bolovi od udaraca kao i moguće povrede unutrašnjih organa kod batinjanja, daleko veće nego u slučaju kada se za izvršenje telesne kazne upotrebljavaju druga sredstva. Stoga se osuđenom licu izricala kazna sa manjim brojem udaraca u odnosu na ostale telesne kazne. Ova telesna kazna se najduže održala u Srbiji i bila je u upotrebi do 1873. godine.

čulo se i osvedočilo, to isto patrola da trpi i oni),²³ par. 22 (koji bi se starešina usudio ili kapetan ili kaplar, vojnike za mito iz vojske kući pustiti, ili za kakav dar svakom onom koji bio, propisuje se izdajničestvo, podleže sudu vojničkom koji da plati svakom svom vojniku koliko pod komandom njegovom stoji, po onoliko koliko je od onoga jednog uzeo, i u napred da se isključi iz vlasti)²⁴ i par. 25 (svaki starešina svojoj vojsci da izda zapovest, u srbsku stoku ili kakvu rušadinu za život ne dirati, no gdi je baš nužda, da je vojska gladna, to kapetanu vojske da se prijavi, kapetan vojvodi, i po tom vojvoda da zaište od obližnji sela, neka pokupe i za novce donesu i u vojsci prodaju. A što bi sela na vojvodino iskanje dala, to vojvoda da popiše, koliko je primio da se račun može dati posle. Koj bi se vojnik usudio sam sobom učiniti i tuđe marvinče ubiti, taj da plati dvostruko i 25 štapa primi. A u koga bi se rušadina našla tuđa, taj šibu kroz 300 momaka (da trči) 3 puta zato što je svoga brata harao).²⁵

Na osnovu citiranih paragrafa može se konstatovati da je ovaj zakonik karakterističan po sledećem:

– sadrži veći broj dela vojne prirode, jer se, od sačuvanih paragrafa, njih desetak odnose na vojna krivična dela i kazne predviđene za vojnike što je razumljivo kada se ima u vidu da je zakonik donet u periodu neprekidnih borbi;

– iz par. 22. je vidljivo da postoji „vojnički sud“, koji je bio nadležan da raspravlja krivicu vojnih lica, a sve kazne su bile apsolutno određene po vrsti i po meri;

– par. 21. predviđa kolektivnu odgovornost svih momaka koji su određeni za stražu, ukoliko se „ma i jedan od njih, uhvati da na straži spava“²⁶ što odudara od stava krivično-pravnih propisa 19. veka da je odgovornost individualna tj da kazna neposredno pogađa samo učinioca krivičnog dela. Osim ovoga treba istaći da se ovim paragrafom uvodi komandna odgovornost jer je bio kažnjavan i kaplar „iako na straži nije spavao, dakle po osnovu odgovornosti koju ima kao pretpostavljeni“.²⁷

Naredbe Karađorđa i Praviteljstvujušćeg sovjeta iz 1812. godine

Osim zakonika, naredbama Georgija Petrovića Karađorđa i Praviteljstvujušćeg sovjeta kneževima su davana uputstva za upravljanje vojskom i narodom. Tako je u naredbi, koja je 1812. godine upućena Živku Šljiviju vojvodi u knežini Ramskoj, Požarevačke na-

²³ Kazna šibe se izvršavala tako što je šiljbok (stražar) do pojasa nag morao da trči kroz stroj momaka poredanih u dva reda tri puta u jednom i tri puta u drugom smeru. Svaki momak u stroju morao je osuđenog da udari po jednom prutom svaki put kada prođe pored njega. Kazna se izvršavala na javnom mestu u prisustvu naroda.

²⁴ Specifičnost ovoga paragrafa ogleda se u tome što je kazna starešini, kapetanu ili kaplaru, koji bi za mito ili dar pustio vojnika kući, propisana posredno pozivanjem na kaznu za drugo krivično delo (izdaju otadžbine). Osuđeni je bio lišen starešinske vlasti, morao je da isplati novčani iznos u visini mita svakom vojniku pod svojom komandom i napokon je kažtovan (batinan) kao izdatelj otečestva tako što su mu prebijane obe ruke i obe noge na po dva mesta, dizan je na kolo sa koga nije skidan dok kost traje. Ovaj način izvršenja primenjivan je samo za najteža krivična dela kojima se u opasnost dovodila ideja oslobođenja.

²⁵ Funkcija telesne kazne koja je izricana vojniku koji ubije tuđe marvinče je da pojača dejstvo novčane kazne koja mu je za to izricana. Novčana kazna je u tom periodu je imala dva oblika i to globu i duplir. U konkretnom slučaju u pitanju je bio duplir jer je osuđeni plaćao kaznu u iznosu koji je dva puta veći od vrednosti ubijene životinje.

²⁶ Grubač, *Telesna kazna u Srbiji (1804.-1873)*, str.57.

²⁷ Ibid.

hije u tač. 6. propisano „za vojna prestupljenja dozvoljavamo vam kaštigovati krivca srazmerno prestupljenju i štapovima, a begunca iz vojske i onoga koji na poziv u vojsku ne dođe, možete kaštigovati šibom najdalje 300 momaka 3 puta. Prosti kapetan pak može, sa saglasijem vašim vojnog krivca kaštigovati sa 25 štapa, više ne“²⁸, a u tač. 7. je propisano „od kapetana vaših kojeg neposlušna ili nesposobna u službi nađete, dužni ste ga javiti nama i u sovet, s opisom krivice njegove. Na mesto takova predstavljate drugoga koga ćemo mi i sovet narodni, ako blagorasudimo, potvrditi“²⁹.

Takve naredbe, koje su upućivane i drugim vojvodama i komandantima, odražavale su duh vremena, stanje ustaničkog prava i uređenja sudstva u srpskoj državi. Komandant i njegov kapetan su, u okviru svojih ovlašćenja, sudili srazmerno prestupljenju, ali je njihova nadležnost u pogledu izricanja visine telesne kazne bila ograničena. Kada je u pitanju krivica kapetana, komandant je bio obavezan da dokaze o njegovoj krivici dostavi u Praviteljstvujušči sovjat koji je, potom, o istoj odlučivao. Navedenim naredbama proširen je krug inkriminisanog ponašanja tako što su u njega uključena i ona koja se odnose na neodazivanje pozivu za vojsku, što je, počev od tada, inkriminacija prisutna u svim kasnije donetim propisima.

Zakon voennij iz 1839. godine

Nakon formiranja srpske stajaće vojske 31. oktobra 1839. godine donet je, Zakon voennij.³⁰ U ovom Zakonu nalaze se prve odredbe o disciplinskim kaznama, nadležnostima starešina za izricanje istih „pa stoga za ovaj Zakon možemo kazati da je osnovica za dalje razvijanje i stvaranje specijalnog zakona o vojničkoj disciplini i svih donetih uredbama o vojnoj disciplini u našoj vojsci“³¹.

Ovim zakonom je po prvi put propisano načelo koga se vojnici moraju pridržavati pri vršenju službe a koje glasi “zakone voene dužni su svi vojnici bez razlike dok su u službi, držati kako su zakletvu vojničku položili”.³² Način vršenja vojne službe, u skladu sa zakonom, oficira, unteroficira, prostih vojnika bio je uređen sadržinom vojničke zakletve.³³

²⁸ Milan Đ. Milićević, *Kazne u Vojsci 1812*, (Beograd, Srpska kraljevska štamparija, 1888), str.851.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Zakon voennij* je imao 120 članova i bio podeljen prema sledećem: glava I (o zakletvi, par. 1-4), glava (o strahu božiem, par. 5-14), glava III (o činopočitanju i pokornosti voennoj, par. 14-40), glava IV (o raznim vojničkim dužnostima, par. 40-49), glava V (o raani i plati, par. 49-54), glava VI (o odpuštima iz službe, par. 54-57), glava VII (o pohodu, stroju i kordonu, par. 57-65), glava VIII (o garnizonu i logoru, par. 65-72), glava IX (o beguncima, par. 72-79), glava X (o izdaji i buntu, par. 79-97), glava XI (o ubistvu, par. 97-102), glava XII (o bludu i nasilju, par. 102-106), glava XIII (o paležu, grabežu i krađi, par. 106-113) i glava XIV. (o opredelenju kazne, par.113-120).

³¹ Maleš J. Jakovljević, *Praktičan komenetar Uredbe o vojnoj disciplini*, (Beograd, Štamparija Ž. Madžarević, 1934), str. 8.

³² Videti čl. 1. *Zakona voennog* iz 1839. godine.

³³ Videti čl. 4. *Zakona voennog* iz 1839. godine kojim je propisano “Ja (ime rekavši) zaklinjem se Bogom sve-mogućim, da ću služiti Otečestvu našem Srbiji čestno i verno; da ću njemu i njegovoj polzi istinno dušom i sr-cem predan biti; da ću ga čuvati i braniti od svakoga neprijatelja do poslednje kapi krvi; da ću Ustav zemljskij u svakom slučaju braniti i Knjazu Srpskom veran i poslušan biti; i zapovesti pretpostavljeni Načelnika i starešina slušati i točno ispunjavati, i da se njima nikada protiviti neću; da ću i dalju i noću, u boju, i na stražama kao voj-

Iz sadržaja ovog zakona, može se izdvojiti nekoliko karakterističnih povreda discipli-
ne, kao što su one propisane u paragrafu 69,³⁴ 70³⁵ i 71³⁶ Zakona voennog.

Kod većine kažnjivih radnji vrsta sankcije zavisila je od činjenice ko je izvršilac.³⁷ Ka-
da se kao izvršilac javljao oficir, propisane kazne su bile: lišenje čina, arest (zatvor), a u
najtežim slučajevima smrtna kazna, dok su kod vojnika vrlo česte „telesna kazna“ i „ši-
ba“. Kod mnogih dela, kazna nije određena, jer se za njihovo izvršenje propisuje „obično“
i „strogo kažnjavanje“ ili da će se učinilac „najstrožije kazniti“.

Odredbom par. 114 ovog Zakona propisane su kazne koje se mogu izreći učiniocu
kao i nadležnost za njihovo izricanje.

Za manje krivice vojnika izriču se obične, lakše i nestroge kazne pod kojima se podrazu-
meva telesna kazna do 25 udaraca štapom po debelom mesu. Stupanjem na snagu Ustro-
enja sudova okružni 26. januara 1840. godine propisan je, u čl. 22. način izvršenja kazne boj
štapovima. Za izricanje ove kazne nadležni su rotni³⁸ komandiri i oni, pri izricanju, treba da se
rukovode čistom savešću, zdravim razumom i prirodnom pravdom. Rotni komandir nije imao
pravo da izrekne težu kaznu jer bi, u slučaju da to učini, to za posledicu moglo imati njegovo
kažnjavanje, odnosno bio bi lišen zvanja. Pravo da lice stavi 24 sata u zatvor, ili da ga pritvori
radi isledivanja i neophodnog ispitivanja, nakon izvršenja kažnjive radnje, da ga veže i stavi
pod stražu, imao je ne samo rotni komandir, već svaki starešina, bez obzira na čin.

Kada su u pitanju veće krivice, koje prevazilaze njegovu nadležnost, rotni komandir je
slučaj predavao komandantu bataljona koji je mogao kaznu da udvoji do 50 štapova i da
oficira stavi u zatvor na 24 sata.

Za veća zločinstva³⁹ propisane su strože kazne pod kojima se podrazumeva kazna
telesna od 25 do 50 udaraca ili zatvor, robija do 1 godine dana sa lakšim ili težim gvoždi-
ma i manja šiba.

nik hrabro se držati, i od sratmote vojsku našu i barjak ostaviti nikada neću; i da ću svagda zakonne vojenne
tačno nabljudavati i dobrovoljno njima pokoravati se, i da se s neprijateljem Otečestva nikada slagati neću, i da
ću se svagda ovako vladati, kako pravom, vernom i hrabrom Srpskom vojniku pristoi, kako da s čestju i pohva-
lom živim i slavno umrem – tako mi Gospod bog pomogao“.

³⁴ Videti par. 69 *Zakona voennog* kojim je propisano „posle večernje molitve iz svog kvartira koe kuda tumara-
ti i skitati se, da se ni jedan vojnik ne usudi. Koi bi se u to vreme izvan kvartira svog, osim slučaja službene du-
žnosti, ili osobite nužde, bez dopuštenja Načelnika svoga, našao, takovij će strogo kaznjen biti“.

³⁵ Videti par. 70 *Zakona voennog* kojim je propisano „svakij vojnik dužan e svoje oružie i amunične stvari, bilo
u kasarni, bilo u kvartiru u vreme službe, bilo kod svoje kuće izvan službe, u čistom mestu držati i svagda čiste
sadržavati. Nađe li se koi u tome nemarljiv, da bude kaznjen.“

³⁶ Videti par. 71 *Zakona voennog* kojim je propisano „u garnizonu, u logoru i na kordonu, dužni su svi vojnici
čistotu nabljudavati, svagda i na svakom mestu. Koi bi se našao da nuždu svoju telesnu na mestu nepriličnom
čini, vodu pijaću pogani i kviri, taj će strogo kaznjen biti“

³⁷ U čl. 16 *Zakona voennog* (glava III – o činopočitaniju i pokornosti voennoj) bilo je propisano “koji bi se usu-
dio svog Načelnika ili starešinu bezčestnim rečima ružiti i njegovoj čsti vred nanositi, taj, ako e oficir, lišiće se
svoga čina, ako li e prostij vojnik, biće šibom kaznjen”. Dakle za omalovažavanje pretpostavljenog oficir je bio
kažnjavan gubitkom čina a običnom vojniku je izricana telesna kazna.

³⁸ *Ustroeniem garnizonne vojske*, koje je doneto 29. maja 1839. godine, Srbija je bila podeljena na 17 okruga,
a u svakom okrugu je bila raspoređena rota pešadije koja je bila namenjena za čuvanje poretka i mira u zemlji.
Rota je imala: jednog kapetana, jednog poručnika, jednog feldvebela, jednog kaptenarmusa (unteroficira koji u
rotnoj kancelariji dužnost pisara vrši), 16 unteroficira, 4 dobošara, 2 signalista i 216 redova, svega 243 čoveka,
četiri rote sačinjavale se jedan bataljon. Garnizona vojska sastoji se iz 4 bataljona i jedne rote, ova rota naziva
se prvom i bila je pripojena prvom bataljonu koji je stacioniran u onom okrugu gde je Centralna uprava.

³⁹ Videti par. 115, *Zakona voennog*

Za velika zločinstva⁴⁰ određene su kazne koje su se sastojale u telesnoj kazni od 50 do 100 udaraca štapom, (kazna se izvršavala iz dva puta), teškoj tamnici i robiji sa gvožđem od 1 do 5 godina i velikom šibom.

Za najveća zločinstva⁴¹ određena je smrtna kazna koja se, u naročitim slučajevima, mogla zameniti smrtnom šibom.

Kazne za oficire, propisane su odredbama par. 118. Zakona, kao i nadležnost komandanta bataljona za njihovo izricanje. Pri izricanju istih, komandant treba da postupa pravedno, savesno i postepeno. Postepenost se ogleda u tome što je učiniocu izricana kazna u zavisnosti od težine učinjene greške, pa u slučaju da učinilac učini grešku teže prirode, i izrečena kazna je bila strožija.

Oficiru su, za učinjene pogreške, mogle biti izrečene sledeće kazne:

- za pogreške prvog nivoa oficiru je oduzimana sablja, a on je ostajao na slobodi,
- za pogreške drugog nivoa, oficiru je oduzimana sablja, stavljan je u zatvor ili podoficirsku stražu 24 sata,
- u slučaju da je načinio pogrešku trećeg nivoa, pored navedenih mera iz drugog nivoa, dodavan je i straža na vratima zatvora gde je oficir kaznu izdržavao.

Rotni komandiri i komandanti bataljona su bili obavezni, da dostavljaju i predaju vojnom sudu svaki slučaj koji prevazilazi njihovu nadležnost. Vojni sud je, nakon isleđenja i ispitivanja okrivljenog, donosio presudu i izricao kaznu u skladu sa zakonom. U slučaju da je počinjeno veliko zločinstvo vojni sud je bio dužan "da podnese presude svoje pukovskom vojnom sudu, koji je kod glavnog štaba garnizone vojske kao najviše vojne vlasti i, ovaj će sud kao apelacioni vojni sud rečene presude pregledati i rešavati konačno i takve presude podnosiće se po čl. 3. "Nacionalnog ustava" na "usmotrenije knjazu"⁴² Organizacija i nadležnost vojnih sudova bila je propisana Ustrojenijem Garnizonog voinstva koje je doneto 10. januara 1845. godine prema kome je:

a) sud prvog stepena bio pri bataljonim kancelarijama i sastojao se "od jednog predsednika, tri člana i jednog pismenovoditelja"⁴³. Funkciju predsednika suda vršio je bataljoni komandir, članova lica iz oberoficirskog reda a bataljoni ađutant dužnost pismenovoditelja. Ukoliko sud prvog stepena izrekne presudu koja nije veća od 50 štapova, ili zatvor i robiju od jedne godine, ili manju šibu (tri puta gore i tri puta dole kroz 300 momaka) ista se mogla "odmah u izvršenju dati"⁴⁴ što znači da je žalba kažnjenog bila isključena. Ostale kazne koje prevazilaze ove koje izriče sud prvog stepena "moraće svagda pre izvršenja sudu drugog stepena na "razvidjenje" podnositi".⁴⁵

b) b) sud drugog stepena je bio pri glavnom vojnom štabu, takođe je sudio u kolegijalnom sastavu pri čemu su veće činili predsednik, četiri člana i jedan auditor. Funkciju predsednika vršio je načelnik štaba, a članovi su bili oberoficiri iz svih vojnih odeljenja i to pešačkog, topdžijskog i konjaničkog. Ovaj sud je, po službenoj dužnosti, vršio kontrolu

⁴⁰ Videti par. 116, *Zakona voennog*

⁴¹ Videti par. 117, *Zakona voennog*

⁴² Živanović, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njegov i njenog krivičnog pravosuđa od 1804. do 1865*, str. 135.

⁴³ Videti čl. 50 *Ustroenija garnizonog voinstva*.

⁴⁴ Videti čl. 52, *Ustroenija garnizonog voinstva*.

⁴⁵ Videti čl. 52, *Ustroenija garnizonog voinstva*.

prvostepenih presuda, izricao konačnu presudu i davao je na izvršenje "osim u slučaju da je njome bila izrečena smrtna kazna, mrtva šiba ili lišenje oficirskog čina, kada je pre izvršenja preko Popečiteljstva unutrašnjih poslova dostavljana knjazu"⁴⁶. Navedene presude su dostavljene Knjazu na "usmotrenije" i pomilovanje.

Odredbe Zakona voennog, u delu koji se odnosio na disciplinsko kažnjavanje, primenjivali su se do 3. novembra 1862. godine kada je donet Zakon o vojničkoj disciplini.

Zakon voennij je unapredio sistem odgovornosti u vojsci propisujući opštu obavezu poštovanja Zakona za vreme službe, propisao pojavne oblike kršenja Zakona, i to kao manje krivice, veća zločinstva, velika zločinstva i najveća zločinstva, kao i nadležnost za izricanje sankcije koje se za njih izriču, a koje zavise od statusa lica, odnosno, da li je oficir, podoficir ili vojnik. Specifičnost ovog zakona predstavlja rešenje propisano u par. 12 kojim je bila propisana i mogućnost kažnjavanja lica koja nisu vršila vojnu službu. Naime, ukoliko se za vreme službe Božije u logoru vršila prodaja robe od strane krčmara ili drugih prodavaca (osim one koja je bila potrebna za bolesnog), oni su za navedeni prekršaj kažnjavani novčanom kaznom (globom) ukoliko su ga učinili prvi ili drugi put, a oduzimanjem robe u korist špitalja (bolnice) ukoliko su to učinili treći put. Nedostatak ovog Zakona se ogleda u činjenici da za pojedina protivpravna dela nije propisana kazna, već se upotrebljavaju termini „biće kažnjen“ ili „biće najstrože kažnjen“, što je, najverovatnije, stvaralo problem u primeni i iniciralo izmene propisa u narednom periodu.

Zakon o vojničkoj disciplini iz 1862. godine

Zakon o vojničkoj disciplini donet je 1862. godine i predstavljao je izuzetan kvalitativni iskorak u odnosu na dotadašnje propise kojima je bila uređivana odgovornost vojnika. Naime njime se, po prvi put, kompleksno uređuje materija disciplinske odgovornosti kroz propisivanje radnji koje predstavljaju disciplinske istupe, načine njihovog izvršenja, kazne koje se mogu izreći izvršiocima, nadležnost za njihovo izricanje žalbe na izrečene kazne, i sl.

Nadležni starešina, pri kažnjavanju potčinjenih ima „svagda paziti na važnost krivice, pa prema tome blažiju ili strožiju kaznu izricati“⁴⁷ i pri njenom izricanju, starešina treba da se „svake strasti, kao što su: zloba, zavist, osveta, mrzost, it.p. pa i same lične naklonosti najbrižljivije kloni“.⁴⁸

Pojavni oblici disciplinskih istupa propisani su u par. 6 i oni se, unekoliko razlikuju kada su u pitanju starešine, odnosno vojnici.⁴⁹

⁴⁶ Grubač, *Telesna kazna u Srbiji (1804-1873)*, str.86.

⁴⁷ Videti par. 7 st. 1 *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁴⁸ Videti par. 9, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁴⁹ Videti par. 6, *Zakona o vojničkoj disciplini* kojim je propisano da starešina čini disciplinarna istupljenja kada govori: nepristojne psovke i ruženja, bezčestne reči, nečovečno postupi sa mlađim i nepravedno kaznenj, a vojnik čini disciplinarna istupljenja kada: gunđa, nepristojne i sramotne reči govori, kada je neposluštan, nemarljiv i neuredan u dužnostima, kada se ne povinuje pravilima i naredbama, kada izjavljuje i propoveda takva načela koja su protivna redu i koja se ne slažu sa službenim dužnostima, kada se nemoralno vlada (opija se, narušava vojnički ili građanski red, skita se, javno se karta, svađa bilo sa vojnicima ili građanima, zadužuje se, kada ne

Disciplinske kazne za oficire i način njihovog izvršenja

Oficirima se, shodno par. 15, za pogreške u disciplini, mogu izreći sledeće kazne i to: ukor, domaći prosti i strogi pritvor, zatvor i udaljenje od zvanja do 6 meseci.

Pretpostavljeni starešina, kaznu ukora je izricao na način propisan u par. 16 Zakona.⁵⁰

Domaći prosti pritvor oficiru je mogao izreći oficir višeg čina od njegovog, kao i oficir istog čina ukoliko je od njega stariji i ako mu je komandir. Pravo izricanja i način izvršenja ove kazne bili su uređeni par. 17 Zakona.⁵¹ Visina kazne prostog domaćeg pritvora, koja se mogla izreći oficiru, propisana je par. 18.⁵² Ovaj pritvor je prestajao "u vreme koe e naznačeno, bez ikakve formalnosti".⁵³ Strogi domaći pritvor oficiru je mogao izreći ministar vojni, načelnik artiljerijske uprave, načelnik štaba, garnizoner (komandant garnizona) i častni komandir. Način izvršenja ove kazne unekoliko se razlikovao od prethodne i bio je propisan u par. 19 st. 2 Zakona.⁵⁴ Visina kazne strogog domaćeg pritvora, zavisila je od čina i položaja lica⁵⁵ koje je kaznu izricalo. Kazna pritvora mogla se izreći usmeno ili pismeno. Kada se izricala pismeno oficiru, akt o izricanju kazne mu je dostavljan, u zapečaćenom pismu.

Kaznu zatvora⁵⁶ oficiru je mogao izreći načelnik štaba i načelnik artiljerijske uprave u trajanju do osam, a ministar u trajanju do 15 dana.

Udaljenje od zvanja do šest meseci, oficiru je, na predlog ministra vojnog, izricao knjaz. Razlozi za udaljenje bili su propisani u par. 31 Zakona.⁵⁷ Oficir za vreme, dok je

odlazi na prozivke ili inače na službu, kada postupa suprotno zapovestima i građansko – policajnim naredbama i čini sve ono što je protivno vojničkim dužnostima i što je nedostojno jednog vojnika).

⁵⁰ *Zakonom o vojničkoj disciplini* u par. 16 bilo je propisano da se kazna ukora oficiru izriče u prisustvu jednog ili više oficira koji imaju viši čin od njegovog ili pred oficirima istog čina kojima je starešina koji je izrekao kaznu naredio da prisustvuju njenom izricanju.

⁵¹ *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par. 17 je bilo propisano da svakom oficiru može odrediti prosti domaći pritvor oficir višeg čina od njegovog, pa i istog čina, ukoliko je od njega stariji i komandir mu je. Za vreme izdržavanja kazne oficir nije razrešen od dužnosti i mora, za vreme kada nije na službi, biti kod svoje kuće i mogao je primati samo lice koje dolazi u službenu posetu. Ako bi oficir učinio kakvu pogrešku u pritvoru isti mu se produžavao.

⁵² *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par. 18 je propisano: „poručnik može odrediti prostog domaćeg pritvora najviše 2 dana, kapetan 8 dana, časnij komandir 12 dana, načelnik glavnog štaba i artiljerijske Uprave 20, a ministar 30 dana“.

⁵³ Videti par. 24 st. 1, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁵⁴ Pri izdržavanju navedene kazne oficir nije vršio dužnost, morao je sve vreme boraviti u kući i nije imao pravo na posetu. Sablju svoju, po dežurnom naredniku, slao je onom ko mu je kaznu izrekao. Za vreme izdržavanja kazne, primao je polovinu plate.

⁵⁵ *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par. 19, propisano je „časnij komandir može odrediti strogog domaćeg pritvora do 4 dana, garnizoner 7, načelnik štaba i načelnik Artiljerijske uprave 10, a ministar 20 dana“.

⁵⁶ *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par. 20 st. 2 bilo je propisano da je kaznu zatvora oficir izdržavao u za to određenoj sobi u kasami, a pre odlaska na izdržavanje kazne predavalo je sablju licu koje mu je kaznu izreklo. Izdržavanje kazne je bilo uređeno posebnim propisima o čijem izvršenju se starao glavni dežurni, a u par. 21 da mu za vreme izdržavanja kazne zatvora ili strogog domaćeg pritvora pripada polovina plate.

⁵⁷ *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par. 31 je propisano da se kazna udaljenja od zvanja na neko vreme izriče oficiru ako se nemoralno vladao, zaduživao zbog raskošnog života, davao izjave i propagirao takva načela kojima se red kvari i koja su suprotna službenim dužnostima, a naročito pozivu jednog vojnika i uopšte pri svim istupima koji se odnose na ponižavanje vojničkog reda, kao i u slučaju kada je oficir već dva ili više puta bio disciplinski kažnjavan.

udaljen od zvanja, nije vršio nikakvu službu i primao je 2/3 svoje plate. Za vreme udaljenja od dužnosti morao se ponašati na način kao da se nalazi u aktivnoj službi, a "učinili protivno, podležeće onako isto odgovoru kao kad bi na dužnosti bio".⁵⁸

Oficir koji bi u toku godine više puta bio kažnjen blažim administrativnim kaznama (ukor, prost ili strogi domaći pritvor) ili dva puta strožim disciplinarnim kaznama (zatvor ili udaljenje od zvanja), a učinio bi, u navedenom vremenu još neko disciplinarno istupljenje, mogao je, radi lišenja zvanja, biti predat sudu.

Disciplinske kazne za niže činove i način njihovog izvršenja

Nižim činovima (narednicima i podnarednicima), su se, shodno paragrafu 36 mogle izreći sledeće kazne: pritvor, prosti zatvor, strogi zatvor i lišenje čina. Narednicima i podnarednicima se kazna pritvora izricala za neuredno držanje uniforme, kako njihove tako i vojnika koji su im potčinjeni.

Prosti zatvor se izricao za pogreške u disciplini koje su učinjene u kasarni. Za vreme izdržavanja kazne prostog zatvora podoficir ne ide na dužnost „osim što zajedno sa ostalima mora biti na časovima učenja”.⁵⁹ Strogim zatvorom kažnjavaju se podoficiri za važnije pogreške, između kojih i za one "koje se učine za vreme službe pod oružjem".⁶⁰ Za vreme izdržavanja kazne strogog zatvora podoficir nije vršio nikakvu dužnost a primao je polovinu plate.

Pritvor i prosti zatvor ne mogu se izreći u trajanju dužem od 15 dana, a strogi zatvor u trajanju dužem od 8 dana. Nadležnost za izricanje kazne pritvora, prostog zatvora i strogog zatvora kao i maksimalno trajanje istih propisana je odredbama paragrafa 38 Zakona.⁶¹

Disciplinske kazne za obične vojnike i način njihovog izvršenja

Prostim vojnicima mogu se izreći sledeće kazne: pritvor, prosti i strogi zatvor i boj. Kazna pritvora se može izreći u trajanju do 30 dana i njom „se vojniku zabrani za neko vreme izlaziti iz kasarske ograde”.⁶² Za vreme izdržavanja kazne je vršio svoju vojničku dužnost.

Vojnicima, koji su kažnjeni prostim zatvorom, ova kazna se mogla izreći u trajanju do 20 dana i za vreme izdržavanja iste vojnici su obavljali svakodnevnu službu, a mogli su biti angažovani i na radovima koji su se izvodili u kasarni.

Kazna strogog zatvora se izricala u trajanju do 15 dana, a vojnik za vreme izdržavanja iste nije vršio službu i nije primao platu.

⁵⁸ Videti par. 34, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁵⁹ Videti par. 39, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁶⁰ Videti par. 37, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

⁶¹ *Zakonom o vojničkoj disciplini*, u par 38, propisano je: „Narednik može odrediti uopšte 2 dana pritvora ili 1 dan prostog zatvora. Narednik pak u svojoj roti (bateriji, eskadronu) može odrediti 4 dana pritvora, ili 2 dana prostog zatvora. Potporučnik i poručnik mogu odrediti 6 dana pritvora ili 3 dana prostog zatvora, ili 1 dan strogog zatvora. Kapetan ima vlast odrediti 8 dana pritvora, ili 4 dana prostog zatvora, ili 2 dana strogog zatvora. Kapetan pak u svojoj roti (bateriji, eskadronu) može odrediti 15 dana pritvora, ili 8 dana prostog zatvora., ili 4 dana strogo zatvora. Častni komandir može odrediti 15 dana prostog zatvora, ili 8 dana strogo zatvora”.

⁶² Videti par. 40 st. 2, *Zakona o vojničkoj disciplini*.

Nadležnost za izricanje kazne pritvora, prostog i strogog zatvora, prostim vojnicima kao i trajanje istih zavisila je od čina i položaja lica koje kaznu izriče i bila je uređena par. 43 Zakona.⁶³

Nadležnost za izricanje kazne boja pripadala je isključivo oficirima, i to počev od kapetana u roti (bateriji, eskadronu) koji je mogao izreći kaznu boja do 20 udaraca, časni komandir do 25 a najviše starešine do 30 udaraca.⁶⁴

Osim napred navedenih kazni, zakonom je, u par. 49-55, bila predviđena mogućnost da vojnici nižeg čina, narednici, pisari i podnarednici mogu biti lišeni svog čina za neko vreme koje ne može trajati duže od dva meseca. Kada je u pitanju kazna lišenja čina, ista je imala dva pojavna oblika, i to u slučaju kada vojnik bude osuđen na oduzimanje jednog čina ili oduzimanje čina uopšte i vraćanje u redove vojnika.

Vojnik kažnjen oduzimanjem jednog čina "dužan e vršiti službu onoga čina, koji e odma ispod toga",⁶⁵ odnosno obavlja dužnost onog čina koji je, po vojnoj hijerarhiji, neposredno ispod onog koji mu je oduzet. Kada se naredniku ili podnaredniku oduzima čin uopšte tada se on statusno vraća u redove vojnika, premešta u drugu rotu (bateriju, eskadron) i, samim tim, ubuduće obavlja vojničke dužnosti.

Ova kazna se „ima upotrebiti za vrlo znatne pogreške ili kad se već dokaže da se okrivljenij nikako popraviti nemože“,⁶⁶ a sa izrečenom kaznom se upoznaju sva lica kroz saopštavanje dnevne naredbe.

Protiv izrečene kazne lice se moglo žaliti. Žalba se mogla uložiti ukoliko je, "na osnovu neistiniti i netočni izvestia nepravedna, ili vrlo stroga kazn izrečena, ili su takva pobuđenja za osnov izricanja kazni uzeta, koja se na službu nikako neodnose".⁶⁷ Ista se mogla izjaviti isključivo lično, nakon izdržane kazne, a ukoliko je lice, pri njenom izjavljivanju bilo u stanju pijanstva žalba lica se nije saslušavala. Vojnici i podoficiri su žalbu mogli podneti oficiru, odnosno svom kapetanu, a oficiri svom časnom komandiru. Oficiri su bili obavezni „žalbe ladanokrvno saslušavati, brižljivo im istinu istraživati, i ako su pravedne udovletvoravati im“,⁶⁸ a ukoliko je žalba neosnovana i neistinita žalilac je u tom slučaju bio kažnjavan. Običan vojnik se mogao žaliti načelniku štaba ako je bio kod časnog komandira koji mu nije žalbu uvažio ili se žalio na samog časnog komandira.

⁶³ Zakonom o vojničkoj disciplini u par. 43, propisano je: „Mladi podnarednik može odrediti 6 dana pritvora ili 2 dana prostog zatvora. Stariji podnarednik, pisar i narednik 8 dana pritvora ili 4 dana prostog zatvora. Narednik u svojoj roti (bateriji, eskadronu) 10 dana pritvora ili 5 dana prostog zatvora. Potporučnik i poručnik 15 dana pritvora ili 8 dana prostog zatvora, ili 2 dana strogog zatvora. Kapetan 20 dana pritvora, ili 10 dana prostog zatvora, ili 4 dana strogog zatvora. Kapetan u svojoj roti (bateriji, eskadronu) 30 dana pritvora, ili 20 dana prostog zatvora, ili 10 dana strogog zatvora ili boj do 20 udaraca. Časni komandir 15 dana strogo zatvora, ili boj do 25 udaraca, veći starešina, može narediti do 30 udaraca“.

⁶⁴ Zakonom o vojničkoj disciplini, u par. 42 st. 2, propisano je da se ovom kaznom kažnjavao onaj prost vojnik „koi e više puta grešio i zbog razni, ili podobnog roda krivica na sve druge kao blažieg roda kazni osuđivan bio, pa su iste bez ikakvog uspeha ostale i tako se kao nepopravim pokazue, ili koi e kakvo veće disciplinarno istupljenj učinio, da se prema veličini istupljenja svaka druga disciplinama kazn kao blaga pokazue“.

⁶⁵ Videti par. 49, Zakona o vojničkoj disciplini.

⁶⁶ Videti par. 53, Zakona o vojničkoj disciplini.

⁶⁷ Videti par. 57, Zakona o vojničkoj disciplini.

⁶⁸ Videti par. 60, Zakona o vojničkoj disciplini.

Zakon o vojničkoj disciplini je postavio temelje za donošenje budućih propisa kojima će se uređivati disciplinska odgovornost. Predvideo je, u paragrafu 11⁶⁹ odgovornost za povrede javnog reda koje učine vojnici, propisao opšte osnove počinjenosti, istupljenja i kazne koje se izriču pojedinim kategorijama lica, predvideo žalbu kao pravni lek koju kažnjeni može koristiti. Donet je godinu dana posle Zakona o činovnicima građanskog reda koji je propisao održavanje reda i dostojanstva u službi i među činovnicima, a za narušavanje istih propisao kazne pismeni ukor i oduzimanje plate za tri meseca. Srbija je nastojala da putem zakona uredi odgovornost onih kojima je poslodavac, i u ovom slučaju, Zakon o vojničkoj disciplini je to sveobuhvatnije učinio. Dopusnjen je Uredbom o disciplinarnom kaznenju u narodnoj vojsci koja je doneta 22. septembra 1872. godine.

Zaključak

Odgovornost ima izuzetan značaj u procesu stvaranja kako države tako i vojske kao organizovane oružane sile koja prati ljudsko društvo kroz sve periode njegovog razvoja. Kako je vojska organizacija koja ima specifičnu odgovornost u društvu koja se ogleda u zaštiti vojne bezbednosti to njeni pripadnici imaju dužnost da izvrše sve zadatke i obaveze koji su im dati u službi. Propuštanje izvršavanja pojedinih dužnosti, nesavesno postupanje, neizvršavanje naređenja i slično, mogu, kako u mirnodopskim uslovima tako i u ratnim, rad i funkcionisanje vojske dovesti u tešku situaciju. Stoga je odgovornost poželjan kvalitet pripadnika vojske. Kako u pojedinim situacijama može doći do narušavanja odgovornosti od strane pripadnika vojske to se javila potreba normativnog uređenja pravnih oblika odgovornosti kojima društvo ukazuje na devijantna ponašanja koja odstupaju od utvrđenog standarda ponašanja. Propisi nastali u navedenom vremenu kao i oni doneti nakon toga nam ukazuju na činjenicu da stvaranje idealnog sistema odgovornosti nije okončan postupak ni u sadašnjem vremenu. Sistem odgovornosti manifestuje probleme u pojedinim segmentima što je odraz nepotpunog sagledavanja pojedinih pitanja kao i propisivanja neadekvatnih rešenja koja nisu odgovarajući put za rešavanje problema.

Literatura

- [1] Grubač, Momčilo, *Telesna kazna u Srbiji (1804-1873)*, (Beograd, Nolit, 1967).
- [2] Živanović, Toma, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njegov i njenog krivičnog pravosuđa 1804-1865*, (Beograd, Naučno delo, 1967).
- [3] Živanović, Toma, *Osnovi vojnog krivičnog prava (opšti deo)*, (Beograd, Grafički Institut „Narodna misao“, 1924).
- [4] Jakovljević, Maleš J, *Praktičan komentar uredbe o vojnoj disciplini*, (Beograd, Štamparija Ž. Madžarević, 1934).

⁶⁹ Zakonom o vojničkoj disciplini, u par. 11 propisana je odgovornost za povrede javnog reda, tako što se tiče službe i javnog reda, svakij vojnici može biti kažnjen vojnikom, koi e ma i edan čin stari od njega, pa bio on kog mu drago odeljenja ili roda oružja.

- [5] Milićević, Milovan Đ, *Kazne u vojsci 1812*, (Beograd, Srpska kraljevska štamparija, 1888).
- [6] Nenadović, Prota Mateja, *Memoari*, (Beograd, Nolit, 1967).
- [7] Novaković, Stojan, *Stara srpska vojska*, (Beograd, Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1898).
- [8] Novaković, Stojan, *Ustavno pitanje i zakoni Karađorđeva vremena*, (Beograd, Nova štamparija „Davidović“, 1907).
- [9] Pavlović, Todor Lj, *O vojnoj disciplini*, (Beograd, „Dositej Obradović“ – štamparija Ace M. Stanojevića, 1903).
- [10] Radojičić, Nikola, *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349. i 1354*, (Beograd, Naučno delo, 1960).
- [11] Solovjev, Aleksandar V, *Zakonik Cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, (Beograd, SANU, 1980).
- [12] Bilten pravne službe, *Krivična odgovornost vojnih lica u rimskom pravu*, (Beograd, Vojna štamparija, 4/1963).
- [13] Zakon voennij 1839.
- [14] Zakon o vojničkoj disciplini 1862.
- [15] Ustroenie garnizonne vojske 1839.

PRIKAZ KNJIGE „REVOLUCIJA I GRAĐANSKI RAT U ŠPANIJI 1936–1939“

Nikola Tošić Malešević*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*.

Revolucija i građanski rat u Španiji 1936–1939; Pjer Brue, Emil Temim; Filip Višnjić, Beograd, 2016, 416 str.

Revolucija i građanski rat u Španiji su među najpoznatijim događajima koji su se odigrali između dva svetska rata 1918–1939. godine. Ovi sukobi su, na neki način, bili predigra i uvertira za Drugi svetski rat. U njih su bile umešane tri velike države: Nemačka, Italija i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), pomažući suprotstavljene snage. Prve dve su pomagale pobunjenike (tzv. nacionalističku frakciju), dok je SSSR bio na strani tzv. republikanske frakcije, tj. legalne španske vlade i njenih saveznika u zemlji – Komu-

nističke partije Španije, Socijalističke radničke partije Španije, radničkih sindikata i milicija, anarhista, komunista-trockista i drugih. Ostale velike sile su, ili bile izolacionističke (kao Sjedinjene Američke Države (SAD)), ili su (Francuska i Velika Britanija), može se reći, kukavički izbegavale da se suprotstave nacionalističkoj frakciji u Španiji i njenim saveznicima iz Nemačke i Italije, plašeći se ratnog sukoba sa pomenutima, kao i pobede republikanske opcije u Španiji koja je za njih bila „suviše crvena, tj. levičarska“.

Narod Španije pretrpeo je mnoge žrtve u građanskom ratu. Oni su iskusili rat pre ostalih Evropljana koji su videli šta i njih čeka, ali nisu smogli snage da tako nešto i izbegnu (osim onih koji su se borili u tzv. internacionalnim brigadama). Svi užasi koji su zadesile španski narod, zadesiće i njih u strahotnom Drugom svetskom ratu (1939–1945), samo u mnogom većoj i krvavijoj razmeri.

Zbog svega navedenog, čitaocima predstavljamo knjigu *Revolucija i građanski rat u Španiji 1936–1939* koju su, još davne 1961. godine, izdali dugogodišnji profesor savremene istorije na Institutu političkih nauka u Grenoblu (Francuska) Pjer Brue

*Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

(1926–2005) i Emil Temim (1926–2008), profesor savremene istorije Univerziteta „Provansa“ u Marseju (Francuska) i direktor Istraživačkog centra za istoriju migracija Škole visokih studija društvenih nauka iz istog grada. Možda se može činiti čudnim što ove, 2018. godine, predstavljamo knjigu koja je tako davno ugledala svetlo dana. Međutim, napomenućemo da se i dan-danas ova knjiga smatra najboljom opštom istorijom španske revolucije i građanskog rata. Ona je klasični i neizostavni pregled jednog od najznačajnijih sukoba 20. veka i na kraju, može se činiti neobičnim, ali ova knjiga sve do 2016. godine nije prevedena i izdata ni u Srbiji, ni u ostalim zemljama bivše Jugoslavije, niti je na pomenutim prostorima bila dostupna za javnost i čitalačku publiku.

Knjiga je pisana na osnovu izuzetno brojne literature i izvora. Od korišćene literature, traktata i izvora (među kojima su zbirke objavljenih istorijskih dokumenata, memoari i slično) navešćemo: Victor Alba, *Historie des répubiques espagnoles*; Joaquin Arraras, *El general Franco*; Manuel Aznar, *Historia militar de la guerra de España*; Pierre Cot, *The Triumph of Treason*; Louis Delapée, *Mort en Espagne*; Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth*; Carlos de Baraibar, *La guerra de España en el plano internacional*; Franz Borkenau, *The Spanish Cockpit*; Jose Diaz, *Lessons of the Spanish War*; Santiago Diaz, *La political social en la zona Marxista*; Count Galeazzo Ciano, *Diary 1937–1938, Ciano's Diary 1939–1943*. i *Ciano's Diplomatic Papers*; Arthur Koestler, *Spanish Testament*; Mihail Koljcov, *Ispanskiü dnevnik*; Andres Nin, *Les problèmes de la révolution espagnole*; Ludwig Renn, *Der Spanische Krieg*; Vernon Richards, *Lessons of the Spanish Revolution, 1936–1939*; Lazaro Somoza Silval, *El general Miaja*; Patricia van der Esch, *Prelude to War: The International Repercussions of the Spanish Civil War*; Leon Trotsky, *Leçon d'Espagne: dernier avertissement*, Felipe Ximenez de Sandoval, *José Antonio, biografía apasionada* i dr. Zatim, tu su i: *La causa general: la dominacion roja en España. Avance de la informacion instruida por el Ministerio Publico de España; Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937–1945). Vol. 3, Germany and the Spanish Civil War; Epopée d'Espagne. Brigades Internationales 1936-39; Les persécution religieuse en Espagne*, itd.

Za pisanje ovog dela autori su upotrebili i neka dela beletristike koja, iako nisu istoriografski radovi, sadrže značajne istorijske podatke. To su: Ernest Hemingway, *For Whom the Bell Tolls*; Hermann Kesten, *Die Kinder von Guernika*; Andre Malraux, *L'Espoir* i Ramon Sender, *Los cinco libros de Ariadna*. Na kraju, tu su i članci iz štampe i časopisa kao što su: *Le Temps, L'Humanité, Le Populaire, La Dépêche de Toulouse, Paris-Soir, Times, The New York Times, ABC (Madrid), Mundo Obrero, Claridad, El Socialista, La Batalla, Solidaridad obrera* i sl.

Knjiga počinje uvodom koga su napisala dvojica autora, da bi odmah zatim usledio glavni tekst dela koji je podeljen na dve dela, od kojih prvi sadrži dvanaest, a drugi deset poglavlja. Pjer Brue napisao je prvi deo knjige, dok je drugi deo delo Emila Temima.

Prvo poglavlje prvog dela knjige nosi naziv *Oligarsi i republikanci* i u njemu se opisuje špansko društvo i država uoči izbijanja građanskog rata. U drugom poglavlju prvog dela (*Radnički pokret*) opisuju se struje unutar radničkog pokreta u Španiji (anarhisti, socijalisti i komunisti), dok se u trećem poglavlju (*Prolog revolucije*) opisuju španski parlamentarni izbori od 16. februara 1936. godine, njihovi rezultati, formiranje republikanske, prolevičarske i antifašističke

vlade Narodnog fronta (19. februara 1936), na čelu sa Manuelom Azanjom,¹ uloge dvojice vođa Socijalističke radničke partije Španije – Fransiska Larga Kabaljera i Indalesia Prijeta, teror fašističkog pokreta koji je nosio naziv Španska falanga za okupljanje nacionalističke sindikalističke ofanzive, priprema vojne pobune i stav vlade prema tom pitanju. Naredno, četvrto, poglavlje pod nazivom „*Pronunciamiento*“ i *revolucija* čitaocima prikazuje štrajk građevinskih radnika i ubistvo istaknutog desničarskog političara Hosea Kalva Sotela uoči izbijanja građanskog rata, vojnu pobunu protiv vlade i početak građanskog rata 17. jula 1936. godine, a samim tim, kao reakciju, i izbijanje radničke i levičarske revolucije i otpor njihovih milicija sa ciljem odbrane španske republike i njenog preuređenja, pad republikanske vlade Santijaga Kasaresa Kiroge i odmah potom, vlade Dijega Martineza Barija, formiranje vlade Hosea Hirala i uspehe i neuspehe vojnih pobunjenika i drugih desničarskih pobunjeničkih milicija koje su prišle vojsci² na samom početku građanskog rata i revolucije (u periodu od 17. do 20. jula 1936. godine).³

Peto poglavlje, *Dvovlašće u republikanskoj Španiji*, govori o podeljenju vlasti na teritoriji koju je zadržala španska vlada na početku građanskog rata i revolucije. Tako se u ovom poglavlju može pročitati o vlasti naoružanih radničkih, anarhističkih i drugih levičarskih milicija i teroru koji je sproveden nad pristalicama i simpatizerima pobunjenika, teroru sprovedenom protiv Rimokatoličke crkve koja je nezvanično podržala pobunu protiv vlade, vlasti lokalnih revolucionarnih komiteta, osnivanju Centralnog komiteta antifašističkih milicija Katalonije, sukobu vlasti između komiteta i španske vlade u Valensiji, drugim lokalnim revolucionarnim vladama, vladi u Baskiji, nacrtu novog državnog aparata u republikanskoj Španiji, revolucionarnim radničkim, anarhističkim i ostalim levičarskim milicijama i radu španske republikanske vlade u ovoj početnoj revolucionarnoj fazi građanskog rata. Poglavlje broj šest, *Revolucionarna postignuća*, govori o problemu Rimokatoličke crkve, industrijskoj svojini, kolektivizaciji na selu, kolektivizaciji i problemu vlasti, naporima privrednog (ekonomskog) rukovođenja i problemima španske privrede (ekonomije) i politike u ratu i revoluciji. *Od revolucije do građanskog rata* naslov je sedmog poglavlja. Autor u njemu opisuje odnos i srazmeru snaga pobunjenika i snaga koje su podržavale špansku vladu na početku građanskog rata i revolucije, proterivanje pobunjenika iz Badahosa i Ekstremadure u zapadnoj Španiji, iz Albasetea u Aragonu i poraz pobunjenika u pokušaju da pređu iz Stare u Novu Kastilju i ugroze Madrid (krajem jula 1936), naru-

¹ Manuel Azanja je ubrzo, 11. maja 1936, izabran za predsednika španske republike pošto je nešto ranije, 7. aprila 1936, sa pomenute funkcije smenjen Niketo Alkala Zamora. Po izboru Manuela Azanje za predsednika Španije, predsednik republikanske vlade postao je Santijago Kasares Kiroga.

² To su, na primer, karlisti iz Navare na severu Španije, falangisti, albinjanisti (pristalice doktora Hosea Albinjana, vođe Španske nacionalističke partije sa krajnje desnice) i ostali.

³ Pobunjenici su odneli pobeде u Andaluziji na jugu Španije, dok su na severu zemlje pobedili u Ovijedu u Asturiji, u Galiciji, Riohi, Navari, Leonu i Staroj Kastilji. Na istoku Španije uspeh su ostvarili u Saragosi u Aragonu i zapadnoj polovini te oblasti, a u zapadnoj Španiji su osvojili Badahos i oblast Ekstremaduru. Neuspehe su, pak, pretrpeli u Madridu i oblastima Nova Kastilja i La Manča u centralnoj Španiji, kao i na istoku Španije: u Barseloni i ostatku Katalonije, u istočnoj polovini Aragona, u Mursiji i u Valensiji (i u gradu i u istoimenoj oblasti). Takođe, pobunjenici su pretrpeli poraze i u tri oblasti na severu Španije: u Baskiji, Kantabriji i Asturiji (izuzev Ovijeda). Na jugu Španije poraz su pretrpeli u Malagi i njenoj okolnoj oblasti. Što se tiče ostrva, kolonija i ratne mornarice, pobunjenici su pobedili na Kanarskim ostrvima u Atlanskom okeanu i Balearskim ostrvima u Sredozemnom moru, u Maroku (severni deo Maroka je bio španska kolonija, čak i danas Španija na severu Maroka drži gradove Seutu i Melilju) i Zapadnoj Sahari, ali su pretrpeli poraz u kontroli ratne mornarice koja je gotovo u celosti ostala verna republikanskoj vladi. Inače, republikanska vlada je povratila Balearska ostrva polovinom avgusta 1936, ali je bila primorana da ih ponovo napusti polovinom septembra iste godine, izuzev ostrva Menorka.

šavanje ravnoteže u korist pobunjenika putem pomoći koju su im počeli slati Nemačka i Italija od zadnjih dana jula 1936. (što predstavlja početak italijansko-nemačke intervencije u Španiji u korist pobunjenika), ofanzivu pobunjenika i ponovni pad Badahosa i Ekstremadure, kao i pobunjeničko osvajanje San Sebastijana u Baskiji i Toleda u centralnoj Španiji (od početka avgusta do kraja septembra 1936). Zatim se opisuje ugrožavanje španskog glavnog grada Madrida od strane pobunjenika u oktobru 1936. godine i teror koga su pobunjenici sprovodili nad pristalicama, simpatizerima i ostalim ljudima koji su ostali lojalni legalnoj i legitimnoj španskoj vladi.

Osmo poglavlje (*Likvidacija revolucionarne moći*) bavi se komitetima i sovjetima španskih seljaka i radnika, međunarodnom situacijom na početku građanskog rata i revolucije u Španiji, podržavaocima jačanja vlasti španske republikanske vlade, stavom socijalista prema pitanju da li treba odvajati pitanje revolucije od pitanja građanskog rata, stavu anarhista prema vlasti, ostavkom vlade Hosea Hirala i formiranjem vlade Fransiska Larga Kabaljera početkom 4. septembra 1936, raspuštanjem Centralnog komiteta milicija, ulaskom Aragona u poredak republikanske Španije (koji je do tada imao samo formalne veze sa španskom republikanskom vladom a u stvari je bio skoro potpuno pod kontrolom Odbora odbrane Aragona), ulaskom anarhista u Kabaljerovu vladu i ruskoj (sovjetskoj) političkoj pomoći Kabaljerovoj vladi. Iduće (deveto) poglavlje prve celine koje je autor naslovio kao *Kabaljerova vlada i restauracija države* opisuje suzbijanje vlasti komiteta od strane Kabaljerove vlade, pravnu reformu, rekonstrukciju policije (koja je bila skoro potpuno uništena podelama na početku građanskog rata i revolucije), militarizaciju milicija, tj. jačanje discipline u njihovim redovima i njihovo stavljanje pod komandu vlade, čime je otpočeo proces stvaranja španske republikanske vojske,⁴ ograničavanje rezultata revolucije koji su postignuti na početku građanskog rata u cilju restauracije vlasti republikanske vlade čiji je prvi cilj bio poraz pobunjenika,⁵ povlačenje anarhista i njihovo pristajanjem na pomenutu restauraciju u cilju pobede nad pobunjenicima, uspon Komunističke partije Španije i bilans restauracije vlasti republikanske vlade.

Deseto poglavlje sa zvučnim naslovom *Madrid: „NO PASARAN!“*, posvećeno je odbrani Madrida od ofanzive pobunjeničkih snaga. Opisuju se planovi pobunjeničke komande za osvajanje Madrida, pokretanje ofanzive početkom novembra 1936, prelazak predsednika republike i španske republikanske vlade u Valensiju, obrazovanje odbrane Madrida (tzv. hunte) kojom je komandovao general Hose Mijaha (jedan od retkih oficira španske vojske koji je ostao veran republikanskoj vladi i nije se pridružio pobuni), huntine metode kojima se podizao moral stanovnika Madrida, bitka za Madrid u novembru 1936. godine i pobeda branilaca, teror kome su bili izloženi stanovnici Madrida od strane pobunjeničke ratne avijacije, naponi pobunjenika da opkole Madrid i porazi koje su doživeli u tim nastojanjima: u bici kod Posuela (od kraja novembra do sredine decembra 1936), u

⁴ To je bilo neophodno jer je ogromna većina španske vojske (izuzev ratne mornarice) učestvovala u pobuni, a samo mali delovi su bili na strani republikanske vlade. Treba znati da španska republikanska vlada na početku građanskog rata i revolucije 1936. godine i nije imala svoju vojsku već su je branile radničke, anarhističke i druge levičarske (komunističke, socijalističke, komunističko-tročkističke i ostale) milicije, kao i lojalni građani koji su uzimali oružje u ruke da bi se borili protiv vojnika i desničarskih milicionera i onih građana koji su se pridružili pobuni.

⁵ Republikanska vlada je ograničavala revolucionarna postignuća jer je smatrala da je pobeda nad pobunjenicima prvi cilj koji se mora ostvariti, dok je sve ostalo moglo i moralo da čeka.

„bici u magli“ (početkom januara 1937), bici na Harami (u februaru 1937) i u bici kod Gvadalahare (u prvoj polovini marta 1937). *Raspad antifašističke koalicije* naziv je pretposljednog, jedanaestog poglavlja prvog dela knjige. U ovom poglavlju čitaoci mogu saznati nešto o inostranim pritiscima na špansku republikansku vladu po pitanju Maroka čije je domicilno stanovništvo podržavalo pobunu i borilo se u redovima pobunjenika, odnosima španske republikanske vlade sa SSSR-om, padu Malage u ruke pobunjenika (početkom februara 1937) i obrazovanju opšte koalicije političara, partija i određenih sindikata protiv predsednika vlade Fransiska Larga Kabaljera, sukobima anarhističkog sindikata Nacionalne konferencije rada i Fransiska Larga Kabaljera sa Komunističkom partijom Španije, usponu revolucionarne anarhističke opozicije, borbama anarhista sa komunistima (koji su podržavali vladu) i vladinim snagama u Barseloni u maju 1937. godine, važnosti i posledicama tih borbi i padu Fransiska Larga Kabaljera sa mesta predsednika vlade, 17. maja 1937. godine.

Poslednje, dvanaesto poglavlje prvog dela knjige naslovljeno je kao *Negrinova vlada i likvidacija opozicije*. Ovom prilikom autor piše o obrazovanju vlade Huana Negrina 17. maja 1937. i njegovoj ličnosti, zabrani Radničke partije marksističkog ujedinjenja,⁶ hapšenju i ubistvu Andresa Nina (jednog od vođa Radničke partije marksističkog ujedinjenja), raspuštanju Aragonskog odbrambenog saveta, gušenju tzv. lojalne opozicije (čiji je najznačajniji predstavnik bio Fransisko Largo Kabaljero) i njenoj eliminaciji iz političkog života, osnivanju represivnog aparata španske republikanske vlade, a naročito Službe za vojne istrage (tajne republikanske policije) 15. avgusta 1937. godine i konačnoj restauraciji vlasti republikanske vlade, procesu koji je otpočeo još u vreme dok je predsednik vlade bio Fransisko Largo Kabaljero.

Drugi deo knjige otpočinje poglavljem pod nazivom *Evropa i rat* u kome se piše o ravnoteži između evropskih država i kako su na nju uticali revolucija i građanski rat u Španiji. Dalje, u poglavlju se govori o pitanju priznanja pobunjeničkih vlasti u Španiji od strane njihovih saveznika Nemačke i Italije, početku obrazovanja bloka Sila Osovine (Nemačka, Italija i Japan), stavu Francuske prema španskom pitanju, pitanju tzv. „nemešanja“ u španski građanski rat, obrazovanju Londonskog Međunarodnog komiteta za primenu nemešanja u Španiji i planovima koje je pomenuti komitet nameravao da sprovede u cilju kontrole nemešanja. Drugo poglavlje naslovljeno je kao *Italijansko-nemačka intervencija* i iz njega se može saznati kako su Italija i Nemačka kršile sporazum o nemešanju u španske poslove u korist pobunjenika (između ostalog i slanjem ljudstva i oružja istima) i varale Londonski komitet za nemešanje. Zatim, opisani su i odnosi između španske pobunjeničke vlade, čije je sedište bilo u gradu Burgos, i vlade fašističke Italije, sporazumi o španskim rudnicima između pobunjeničke vlade i nemačke nacističke vlade i pristupanje vlade španskih pobunjenika Antikominterna paktu 27. marta 1939. godine.

Treće poglavlje (*Ruska pomoć i internacionalne brigade*) bavi se početnom neutralnošću SSSR-a prema sukobima u Španiji, zatim preokretom u sovjetskom stavu i odluci da se interveniše u španskim poslovima,⁷ sovjetskoj ljudskoj i materijalnoj i uopšte pomo-

⁶ Radničku partiju marksističkog ujedinjenja činili su komunisti koji su se, iz različitih razloga, razišli sa Komunističkom partijom Španije.

⁷ Odluka SSSR-a da interveniše u Španiji doneta je početkom septembra 1936. godine u Moskvi, na sastanku visokih državnih funkcionera u Lubjanci, sedištu sovjetske obaveštajne službe. Ovakvu odluku SSSR je doneo zbog početka intervencije Nemačke i Italije u korist španskih pobunjenika koja je otpočela zadnjih dana jula 1936. godine.

ći španskoj republikanskoj vladi i trupama koje su je podržavale, prvim internacionalnim dobrovoljcima i početkom stvaranja internacionalnih brigada koje su se borile na strani španske vlade, regrutovanjem u pomenute brigade i bazom u Albasetu i, na kraju, organizovanjem internacionalnih brigada. Poglavlje broj četiri, *Osvajanje severa*, čitaocima stavlja na uvid pobunjeničko osvajanje Baskije, Kantabrije i Asturije (od kraja marta do kraja oktobra 1937), tri oblasti na severu Španije koje su bile verne legalnoj republikanskoj vladi. U ovom poglavlju se može čitati o bitkama za Bilbao, Brunete i Santander, kapitulaciji Baska i slomu u Kantabriji, padu Asturije i bici kod Belčitea. *Politička evolucija u nacionalističkoj Španiji* naziv je petog poglavlja drugog dela knjige, u kome autor predstavlja vođe vojne pobune i ostale lidere pobunjenika⁸ i obrazovanje privremene pobunjeničke vlade u Burgosu, 1. oktobra 1936. godine. Potom se opisuju vođa pobunjenika i šef nacionalističke Španije, general Fransisko Franko, obrazovanje jedinstvene (i jedine) vladajuće partije u nacionalističkoj Španiji pod nazivom Komiteti tradicionalističke španske falange nacionalističke sindikalističke ofanzive (19. aprila 1937. godine),⁹ unutrašnji politički otpori u redovima pobunjenika i njihovo gušenje, zvanično svrstavanje Rimokatoličke crkve na stranu pobunjenika (do tada je bilo nezvanično) i novi frankistički pobunjenički kadar koji je vodio vladu nacionalističke Španije. Šesto poglavlje naslovljeno kao *Organizacija nove države* obrađuje teme kao što su održavanje poretka na teritoriji pod kontrolom pobunjenika, čistke i prisмотра nad svim protivnicima Frankovog režima, nacionalističko-sindikalističku organizaciju pobunjeničke vlasti, ulogu Rimokatoličke crkve u tzv. novoj Španiji frankista i njenom školskom sistemu, kao i organizaciju pobunjeničke nacionalističke armije.

Teruel, prekretnica rata, naziv je sedmog poglavlja drugog dela knjige u kome autor predstavlja uslove za ofanzivu španskih republikanskih trupa kod Teruela, u Aragonu i premeštanje predsednika republike i republikanske vlade iz Valensije u Barselonu (u decembru 1937), samu bitku kod Teruela (ofanzivu republikanaca i kontraofanzivu i pobedu pobunjenika) od sredine decembra 1937. do kraja februara 1938. godine, pobunjeničku ofanzivu u Aragonu, pod istočne polovine te oblasti pod pobunjeničku vlast (koja je do tada bila pod kontrolom legitimne španske vlade) i izbijanje pobunjenika na obalu Sredozemnog mora (opisani događaji su se odigrali u periodu od početka marta do polovine aprila 1938.), što je dovelo do presecanja teritorije pod kontrolom republikanske vlade na dve zone – severnu, sa Barselonom i centralno-južnu, sa Madridom i Valensijom (zbog toga je predsednik republikanske vlade Juan Negrin vlast u centralno-južnoj zoni preneo na generala Hosea Mijahu). Dalje, autor opisuje poraz pobunjenika u njihovom pokušaju da osvoje Valensiju (tzv.

⁸ Vođa pobunjenika bio je general Hose Sanhurho, ali je on poginuo prvih dana pobune, 20. jula 1936. godine, u avionskoj nesreći. Umesto njega, za vođu pobunjenika postavljen je general Migel Kabaneljas, ali on nije imao pravu vlast budući da je ona bila u rukama tzv. trijumvirata koga su činili generali Gonzalo Keipo de Ljano, Emilio Mola i Fransisko Franko. Vlast trijumvirata nije dugo potrajala jer je, 1. oktobra 1936. godine, voljom ostalih članova trijumvirata i drugih vojnih komandanata, za novog, apsolutnog vođu pobunjenika i šefa nacionalističke Španije postavljen general Fransisko Franko. Od 19. aprila 1937. godine on će poneti titulu pod nazivom kaudiljo što doslovno znači vođa.

⁹ Komiteti tradicionalističke španske falange nacionalističke sindikalističke ofanzive bila je prava fašistička partija u Španiji. Nastala je spajanjem fašističke Španske falange za okupljanje nacionalističke sindikalističke ofanzive i nacionalističke Tradicionalističke zajednice. Naravno, vrhovnu vlast i nad ovom partijom imala je vojska, ali je formiranje ove partije značajno s toga što je to značilo da u nacionalističkoj Španiji vlast preuzimaju fašisti, istina pod nadzorom vojske.

„bitka za Levant“ od polovine do kraja jula 1938) i izbacivanje Indalesia Prijeta (jednog od dva najznačajnija političara Socijalističke radničke partije Španije) iz republikanske vlade. Osmo poglavlje (*Napuštanje republike*) čitaocima stavlja na uvid tzv. aferu „Deutschland“, kada je španska republikanska ratna avijacija u maju 1937. prilikom napada na ostrvo Ibicu (nalazi se u sklopu Balearskih ostrva) pogodila nemački ratni brod „Deutschland“ koji je snabdevao pobunjenike i nemačko granatiranje Almerije kao odgovor na tu akciju, odustajanje Nemačke i Italije od kontrole more 23. juna 1937. (ona je bila jedna od mera Londonskog komiteta za nemešanje), odustajanje Portugalije (1. jula 1937) i Francuske (10. jula 1937) od kontrole kopnenih granica Španije (još jedna od mera Londonskog komiteta za nemešanje), čime su sve mere pomenutog Komiteta pale u vodu. U ovom poglavlju čitaoci mogu pročitati o frankističkoj i italijanskoj pirateriji u Sredozemnom moru i Dardanelima, kada su avioni i podmornice frankističke i italijanske vojske, skrivajući svoj identitet, napadale i potapale brodove neutralnih zemalja, kao i brodove španske republikanske vlade tokom leta 1937. godine. Opisani su i trijumf politike novog britanskog predsednika vlade Nevila Čemberlena (krajem 1937) koji je želeo nagodbe sa Silama Osovine, konačno odustajanje Francuske od zalaganja u korist španske republike (marta 1938.), plan britanske vlade o obnovi rada Londonskog komiteta za nemešanje i njegovo formalno (ali ne i suštinsko) prihvatanje od strane ostalih država, formalno (ali ne i faktičko) povlačenje internacionalnih dobrovoljaca iz Španije (sa obe strane učesnika u građanskom ratu) i stavovi španske republikanske vlade i frankističke pobunjeničke vlade prema čehoslovačkoj krizi u leto i početkom jeseni 1938. godine.

Poslednja dva poglavlja drugog dela knjige govore o konačnom i tužnom kraju španske republike. Pretposlednje, deveto poglavlje, *Bitka na Ebru i katalonska kampanja*, upoznaće čitaoce sa uzrocima za početak ofanziva snaga španske republikanske vlade u severnoj zoni, na reci Ebro u Kataloniji, ofanzivom i bitkom na Ebru koja se završila pobedom pobunjenika (od kraja jula do sredine novembra 1938), pobunjeničkom ofanzivom na Kataloniju i padom Barselone (od kraja decembra 1938. do početka februara 1939.) čime je pala cela severna zona, bekstvom predsednika republike i španske republikanske vlade kao njenih trupa iz severne zone u Francusku, kapitulacijom i padom ostrva Menorka (iz sklopa Balearskih ostrva) polovinom februara 1939. (u vezi ovoga vidi fusnotu 3) i sukobom između republikanske vlade i njene vojne komande o tome da li, posle poslednjih poraza, treba nastaviti sa pružanjem otpora ili se predati. Poslednje, deseto poglavlje drugog dela knjige (i ujedno i celog ovog dela) pod nazivom *Kasadova hunta i likvidacija republike* opisuje delatnost španske republikanske vlade u Francuskoj i njen povratak u Španiju (predsednik republike je, pak, odlučio da se ne vraća u zemlju zaključivši da je rat izgubljen) i neuspelu pobunu anarhista i levog krila Socijalističke radničke partije Španije u Kartaheni protiv republikanske vlade Huana Negrina i Komunističke partije Španije (koja je imala veliki uticaj u pomenutoj vladi) koje su optuživali da su izgubili rat lošim vođenjem politike.¹⁰ Pobuni su se pridružili i neki republikanski oficiri (koji su poticali iz stare vojske), kao i jedan broj visokih činovnika koji su mislili da mogu sklopiti kompromis sa Fransiskom Frankom, prema kome bi im on ostavio isti rang u društvenoj hijerarhiji koji su imali i u republikanskoj Španiji. Ali najveći deo ljudi koji su se pridružili pobuni bili su oni koji su izgubili svaku nadu, koji više nisu verovali ni u šta i koji su je-

¹⁰ Pomenuta pobuna se odigrala od 4. do 7. marta 1939. godine.

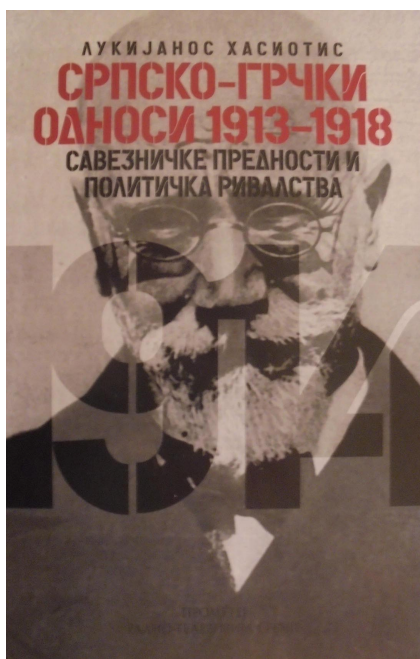
dino želeli da se rat okonča što je pre moguće. U ovom poglavlju opisuju se i državni udar (5. marta 1939) i rušenje vlade Huana Negrina od strane španske republikanske vojske i obrazovanje njene vlade (tzv. Kasadove hunte) pod vođstvom generala Hosea Mijahe (međutim, general Mijaha je bio samo formalno njen vođa, dok ju je stvarno vodio pukovnik Segismundo Kasado koji je, u okviru hunte, bio zadužen za poslove odbrane), lomljenje otpora novoj vlasti (od početka do sredine marta 1939) i odlazak Huana Negrina i njegove vlade (6. marta 1939) i španskih komunista (od 6. do 25. marta 1939) u emigraciju. Na kraju, autori opisuju napore Kasadove hunte da sklope mir sa frankističkom vladom, njihov neuspeh, završnu ofanzivu pobunjenika i konačni pad republikanske Španije (od 26. marta do 1. aprila 1939) čime su okončani građanski rat i revolucija u toj zemlji, kao i bekstvo Kasadove hunte i svih ostalih protivnika frankista u inostranstvo.

Knjiga Pjera Bruea i Emila Temima naučnoj i stručnoj javnosti, kao i svim čitaocima, daje realističnu i uzbudljivu, a u isto vreme i tužnu, sliku o herojskoj borbi španskog naroda koji je pokušao zaustaviti fašizam pre svih drugih naroda u Evropi i svetu, kao i o tome kako je bio izdan, napušten i ostavljen na cedilu od strane svih velikih sila koje su na sve moguće načine tražile kompromis sa Silama Osovine (jedini izuzetak je predstavljao SSSR) i na kraju poražen. Ona mora poslužiti kao opomena da se nešto tako nikada više ne sme dopustiti, mada bi mnogi rekli da su se takve situacije ponovile i previše puta od kada je ova knjiga ugledala svetlost dana, 1961. godine, zašta ne možemo reći da nije u potpunosti netačno.

Nakon glavnog teksta knjige, sledi *Epilog* u kome su dvojica autora opisali patnje španskih emigranata i izbeglica u inostranstvu i Španiji pod Frankovom vlašću, nakon završetka građanskog rata i revolucije. Iza toga sledi sinoptički pregled događaja u Španiji (kod republikanaca i frankista) i svetu (u vezi sa Španijom i vezi sa ostalim evropskim i svetskim događajima), tabela skraćenica, političkih grupa i partija, bibliografija, beleška o autorima, registar ličnih imena, sadržaj i katalogizacija u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Knjiga sadrži određeni broj geografskih karata i prikaza ratnih operacija. Štampana je u tiražu od 500 primeraka, a izdavač i izvršni izdavač je izdavačka kuća „Filip Višnjić“ iz Beograda.

PRIKAZ KNJIGE „SRPSKO-GRČKI ODNOSI 1913–1918“

Nikola Tošić Malešević*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*.

Srpsko-grčki odnosi 1913–1918; Lukijanos Hasiotis; Prometej, Javna medijska ustanova Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017, 543 str.

U današnjem vremenu vlada uverenje da su Srbija i Grčka dve čvrste savezničke države, a da su srpski i grčki narod povezani neraskidivim i jakim prijateljskim vezama. To, u neku ruku, jeste tačno, međutim, ne treba gubiti iz vida da takav odnos, kroz istoriju, ali i u današnjem vremenu, ipak nije bio jednoznačan, već je u njemu bilo i nesporazuma i suprotstavljenih ciljeva ili, kako to kaže grčki istoričar Lukijanos Hasiotis, značajnih, iako ne i krupnih, političkih rivalstava. Jedan od najznačajnijih perioda srpsko-grčkih odnosa je svakako onaj od 1913. do 1918. godine, tj. od sklapanja srpsko-grčkog sporazuma protiv Bugarske, u Solunu 1. juna 1913, pa sve do završetka Prvog svetskog rata, kapitulacijom Nemačke, 11. novembra 1918. godine. Upravo da bi osvetlio taj period, pomenuti grčki istoričar, Lukijanos Hasiotis, docent na Katedri za

istoriju i arheologiju Aristotelovog univerziteta u Solunu, napisao je, još 2004. godine, knjigu pod nazivom *Srpsko-grčki odnosi 1913–1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*. Iako je, kako smo već naveli, knjiga napisana 2004. godine, ona sve do 2017. godine, nije bila prevedena na srpski jezik. Tek od te godine dostupna je i čitaocima u Republici Srbiji i Republici Srpskoj (BiH).

Mnogobrojni i različiti su izvori i literatura korišćeni prilikom pisanja ovog dela. Upotrebljeni su dokumenti iz mnogih arhiva, kao što su Istorijski arhiv Makedonije u Solunu, Arhiv Udruženja „Izdržljivost“ koji se takođe nalazi u Solunu,¹ Istorijski arhiv grčkog Ministarstva spoljnih poslova, Grčki književni i istorijski arhiv, Istorijski arhiv muzeja „Benaki“

*Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

¹ Udruženje „Izdržljivost“ bilo je udruženje Grka u Solunu koji su bili poreklom iz Bitolja i njegove okoline u današnjoj Republici Makedoniji.

u Atini i dokumenti iz Vrhovne komande – Uprave grčke vojne istorije. Tu su i Arhiv Srbije i Vojni arhiv u Beogradu, zatim francuski arhivi Service Historique des Armées de Terre i Archives du Ministère des Affaires Étrangères u Parizu i, na kraju, britanski National Archives u Londonu. Takođe, tu su i zbornici objavljenih dokumenata kao, na primer, *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knjiga VI, sveska 3* (priredio Kliment Džambazovski) i *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, tom 7, sveska 2* (priredili Vladimir Dedijer i Života Anić) i članci iz različitih novina (*Nea Allitija, Embros, Opinion, Estija, Patris*, itd.). Od literature, pomenućemo: Vasilis Gunaris, *Steam Over Macedonia 1870–1912: Socio-economic Change and the Railway Factor*; Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia. Civil Conflict, Politics of Mutation, National Identity*; Milorad Ekmečić, *The Creation of Yugoslavia*; Janis Murelos, *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre (1916–1917)*; Kiril Fals, *History of the Great War. Military Operations: Macedonia, From the Outbreak of War to the Spring of 1917*; Jorgos Kokinos, *Grčki ustavi i značaj građanina (1844–1927). Pokušaj istorijskog pregleda*; Vasilis Gunaris, *Na obali Dragora. Porodica, ekonomija i građansko društvo u Bitolju 1897–1911*; Miladin Milošević, *Srbija i Grčka 1914–1918. Iz istorije diplomatskih odnosa*; Jorgos Leonardidis, *Grčka u Prvom svetskom ratu 1917–1918*, i dr.

Na početku ove monografije nalaze se autorova posveta, registar slika i geografskih karata, spisak skraćenica, predgovor za srpsko izdanje knjige i uopšteni predgovor za knjigu. Nakon toga, sledi glavni tekst monografije, podeljen deset poglavlja. Prvo poglavlje, imenovano kao *Od nezavisnosti do savezništva*, ukratko opisuje srpsko-grčke odnose od početaka moderne istorije dva naroda (srpske od podizanja Prvog srpskog ustanka protiv Turaka 1804. godine i grčke od podizanja Grčkog ustanka protiv Osmanskog Carstva 1821. godine, pa sve do savezništva protiv Osmanlija u Prvom balkanskom ratu 1912–1913. godine. U drugom poglavlju, *Ugovor o savezu*, govori se o preduslovima i preliminarnim pregovorima između Srbije i Grčke radi sklapanja saveza protiv Bugarske, zbog nesporazuma koji su se sa pomenutom državom javili oko podele zauzetih teritorija još krajem Prvog balkanskog rata. U ovom poglavlju se potom govori o sklapanju srpsko-grčkog saveza protiv Bugarske u Solunu, 1. juna 1913. godine i njegovim uslovima, reaganjima stranih sila na njega, značaju pomenutog savezničkog ugovora i porazu Bugarske u Drugom balkanskom ratu 1913. godine. Treće poglavlje (*Kratak period mira, 1913–1914*) čitaocima daje na uvid oformljenje zajedničke srpsko-grčke granice,² nacрте za solunsku luku i slobodnu srpsku zonu u njoj,³ grčko-turskoj krizi oko ostrva u istočnom delu Egejskog mora, krajem 1913. i u prvoj polovini 1914. godine, i stavu Srbije po tom pitanju. *Diplomatska i politička dešavanja tokom prve godine rata* naslov je četvrtog poglavlja koje obrađuje teme kao što su početno držanje Grčke prema Srbiji pri izbijanju Prvog svetskog rata 28. jula 1914. godine, predlog rekonstrukcije balkanskog savezništva, situaciju na Balkanskom poluostrvu u jesen 1914, ponovljeni zahtev Srbije Grčkoj za vojnom pomoći u novembru 1914, kao i pokušajima Austro-Ugarske i Nemačke da sklope separadni mir sa Srbijom u decembru iste godine. Potom se obrađuje pad vlade Elefteriosa Venizelosa početkom 1915. (što je bio veliki udarac za Srbiju budući da je Venizelos

² To je današnja granica između Republike Makedonije i Republike Grčke.

³ Slobodna srpska zona u solunskoj luci predviđena je pominjanim srpsko-grčkim savezničkim ugovorom od 1. juna 1913. godine.

bio pristalica srpsko-grčkog saveza), politika grčke vlade na čelu sa Dimitriosom Gunarišom prema Srbiji i državama Antante (Francuska, Velika Britanija i Rusija), privremeni povratak na vlast Elefteriosa Venizelosa i njegov ponovni pad u jesen 1915. godine i grčka podrška Srbiji tokom 1914–1915. godine. Peto poglavlje, *Nacionalni raskol i kriza srpsko-grčkih odnosa*, odnosi se na politiku vlade Aleksandrosa Zaimisa, ofanzivu Centralnih sila (Nemačke, Austro-Ugarske i Bugarske) na Srbiju u jesen 1915, njen pad i povlačenje njene vojske, vlade, skupštine i dela civilnog stanovništva preko Crne Gore i Albanije, odbijanje Grčke da pomogne Srbiji tokom napada Centralnih sila u jesen 1915. i posledice svih pomenutih događaja po Grčku, zauzeće ostrva Krk od strane zemalja Antante sa ciljem da se tu odmaraju i oporavljaju srpski vojnici⁴ koji su se povukli preko Crne Gore i Albanije, prebacivanje srpske vojske u Egejsku Makedoniju, tj. na Solunski front posle oporavka na Krku i stav grčke vlade prema tome i procene srpske diplomatije prema grčkoj nacionalnoj krizi, tj. velikom raskolu između pristalica Elefteriosa Venizelosa koji je naginjao Antanti i grčkog kralja Konstantinosa I koji je bio orijentisan ka Centralnim silama. Ova kriza je, inače, razjedala Grčku i grčki narod u Prvom svetskom ratu i gotovo paralisala svaku inicijativu prema i povodom bilo čega, tako da je predstavljala veliko opterećenje za grčki narod i državu.

Poglavlje broj šest, *Solunska privremena vlada i Srbija*, predstavlja nam pokret Nacionalne odbrane na čelu sa venizelistima i uspostavljanje, od strane venizelista i uz podršku država Antante, Privremene vlade u Solunu na čelu sa Elefteriosom Venizelosom (budući da je vlada u Atini pod uticajem kralja Konstantinosa I bila pod uticajem Centralnih sila i pretiła Antanti raznim teškoćama i neprijatnostima) u jesen 1916, odnose Privremene vlade sa Antantom i Srbijom, pritisak Antante na kralja Konstantinosa I i njegovu abdikaciju, te pad germanofilske vlade u Atini, dolazak na vlast kralja Aleksandrosa I (Konstantinosov sin) i pretvaranje, 14. juna 1917, Venizelosove Privremene vlade u legalnu vladu cele Grčke, odnos Srbije prema svim opisanim događajima, kao i pitanje premeštaja srpske vlade sa Krfa (koje, inače, nikada nije rešeno, tako da je srpska vlada ostala na Krku sve do povratka u Beograd, nakon njegovog oslobođenja, 1. novembra 1918. godine). Sedmo poglavlje (*Buđenje savezništva*) daje pregled prvih srpskih reaganja na povratak Venizelosa na vlast u celoj Grčkoj, zatim prikazuje objavljivanje tzv. „Bele knjige“⁵ od strane Venizelosove vlade, srpsko-grčku diplomatsku saradnju, krizu unutar srpskog političko-vojnog vrha (pitanje „Crne ruke“), ratna događanja na Solunskom frontu i njegov proboj u jesen 1918. godine, pregovore za Parisku mirovnu konferenciju i ujedinjenje Jugoslavije u jesen 1918, te odnos Grčke prema tom događaju.

Naredna poglavlja obrađuju specifične teme. Osmo poglavlje (*Srpska propaganda u Egejskoj Makedoniji*) prikazuje aspiracije Srbije na Makedoniju do Prvog svetskog rata, srpsku propagandnu delatnost prema Egejskoj Makedoniji u prvoj godini Prvog svetskog rata, područja srpskih intervencija i delovanja, proizvoljnosti na štetu lokalnog stanovništva, ulogu srpskog rukovodstva u pomenutoj propagandi, grčka reaganjima na nju,

⁴ Srpski civili koji su se povlačili sa vojskom uglavnom nisu bili prebačeni na Krk već u Francusku.

⁵ „Bela knjiga“ grčkog Ministarstva spoljnih poslova sadržala je integralni tekst srpsko-grčkog savezničkog ugovora od 1. juna 1913. godine, grčku diplomatsku prepisku iz tog perioda i, što je još značajnije, dokumente koji su dokazivali kontakt kralja Konstantinosa I i vlada koje su ga podržavale, sa Centralnim silama. kao i u predaji istočnog dela Egejske Makedonije Bugarskoj u toku 1916. godine što je opasno ugrozilo srpske i savezničke trupe na Solunskom frontu, kao i sam Solun.

politiku država Antante prema pitanju srpske propagande, srpsku propagandu po završetku Prvog svetskog rata i opšti zaključak o srpskoj propagandi u Egejskoj Makedoniji. Pretposlednje, deveto poglavlje, pod nazivom *Grčki činilac u Vardarskoj Makedoniji i politika Grčke* opisuje Vardarsku Makedoniju koja je pripala Srbiji nakon Balkanskih ratova (to je današnja Republika Makedonija), grčke zajednice na toj teritoriji od početka XX veka do završetka Balkanskih ratova 1913. godine, srpsku upravu u Vardarskoj Makedoniji i reagovanja lokalnog stanovništva na nju u periodu od 1913. do 1915. godine, Bitolj u periodu od 1915. do 1918. godine, grčku zajednicu u Bitolju nakon završetka Prvog svetskog rata, politiku Grčke prema Vardarskoj Makedoniji, grčku propagandu prema Vardarskoj Makedoniji, scenarije ustupanja delova Vardarske Makedonije Grčkoj, aspiracije Grčke prema Bitolju i devdelijsko-dojranskom trouglu od 1915. do 1918. godine, grčkoj propagandi prema Vardarskoj Makedoniji nakon Prvog svetskog rata i opšti zaključak o grčkoj propagandi u Vardarskoj Makedoniji. Poslednje, deseto poglavlje, *Pitanje državljanstva* govori o nastanku problema državljanstva u Egejskoj i Vardarskoj Makedoniji nakon Balkanskih ratova, političkim aspiracijama Srbije i Grčke po pitanju državljanstva, pitanju državljanstva tokom Prvog svetskog rata (1914 – 1918), dešavanjima i posledicama po pitanju državljanstva u prvim godinama nakon završetka Prvog svetskog rata i srpskoj zajednici u Solunu.

Ovaj rad Lukijanosa Hasiotisa na interesantan, pregledan i čitljiv način predstavlja srpsko-grčke odnose u periodu kada su oni, u najvećem broju slučajeva, postali ono što jesu danas – odnosi dve prijateljske i savezničke zemlje i naroda. Ipak, autor je u svom radu, pored onih dobrih, prikazao i one, ne baš tako lepe aspekte srpsko-grčkih odnosa. Ali, na kraju je zaključio da su, i pored svega, odnosi bili saveznički i davali obema državama i narodima značajne prednosti. Zbog svega navedenog je u naslovu svoje knjige i stavio deo naslova koji glasi *Savezničke prednosti i politička rivalstva*.

Posle glavnog teksta slede zaključak, prilozi (spisak starih i novih naziva gradova i sela Egejske Makedonije, tekst srpsko-grčkog savezničkog ugovora od 1. juna 1913. godine i tajni aneks pomenutog ugovora o podeli Albanije između Srbije i Grčke). Zatim slede registar imena, geografski registar, spisak korišćenih izvora i literature, biografije autora i prevodioca, sadržaj i katalogizacija u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu. Knjiga je solidno tehnički opremljena i sadrži određeni broj crno-belih fotografija, geografskih karata i fotografija istorijskih izvora. Objavili su je IK Prometej iz Novog Sada i Javna medijska ustanova Radio-televizija Srbije iz Beograda. Deo je edicije *Srbija 1914–1918* koju je pomoglo Ministarstvo kulture i informisanja Vlade Republike Srbije i Grad Novi Sad – Gradska uprava za kulturu. Knjiga je štampana u 500 primeraka, a izvršni izdavač je štamparija „Prometej“ iz Novog Sada.